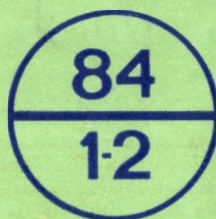

4.7-129

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

f. Wald
2007

A TARTALOMBÓL

Tanulmányok Pach Zsigmond Pál
akadémikus 65. születésnapja
tiszteletére

Pach Zsigmond Pál irodalmi munkássága

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVII. ÉVFOLYAM, 1984. 1–2. szám

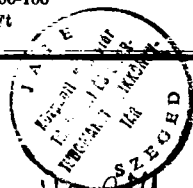
Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Üri u. 51–53. — Telefon: 100-100
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Berend T. Iván</i> : Pach Tanár úr	1
<i>Szűcs Jenő</i> : A gabona árforradalma a 13. században	5
<i>Makkai László</i> : Az európai feudalizmus energiagazdálkodásának mérlege	34
<i>Teke Zsuzsa</i> : Az 1427. évi firenzei catastro. Adalékok a firenzei—magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez	42
<i>Hóvári János</i> : Immanuel Wallerstein „hosszú tizenhatodik százada” (1450–1650)	50
<i>Zimányi Vera</i> : Adalékok Thököly Sebestyén és partnerei kereskedelmi tevékenységének történetéhez	61
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedeleme	67
<i>Péter Katalin</i> : Romlás a szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján	80
<i>Benda Kálmán</i> : II. Rákóczi Ferenc fejedeleme diplomáciai kapcsolatai Velencével 1704–1709	103
<i>Gyimesi Sándor</i> : Városi önkormányzat és állami centralizáció Közép-Kelét-Európában a 18–19. században	111
<i>Hanák Péter</i> : Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században)	123
<i>Puskás Julianna</i> : Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924	145
<i>Glatz Ferenc</i> : Zene, politikai közgondolkodás, nemzeti eszmények. (Társadalmi és kultúrtörténeti megjegyzések a Kossuth szimfóniáról)	165
<i>Niederhauser Emil</i> : A marxista történetírás kezdetei Kelet-Európában	172
<i>Szász Zoltán</i> : A Tisza-féle magyar-román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910–1914)	182
<i>Mucsi Ferenc</i> : Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején	192
<i>Ránki György</i> : A dél-európai gazdasági fejlődés kérdései (1918–1938)	203
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A liberális ellenzék gazdaságpolitikai nézeteiről	232
<i>Lackó Miklós</i> : Szekfü, Bethlen és az Encyclopaedia Britannica	241
<i>Csató Tamás</i> : A külföldi tőke szerepe a belkereskedelemben a két világháború között	258
<i>Juhász Gyula</i> : A német-magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt	269
<i>Balogh Sándor</i> : A magyar népi demokrácia demokratizmusáról (1944–1946)	279
<i>Orbán Sándor</i> : Baloldali fordulat, kiigazítások fáziskéséssel (1955. március–1956. október)	292
<i>Granasztói György</i> : Egy történész időszertisége, Domanovszky Sándor	303
Pach Zsigmond Pál irodalmi munkássága, 1943–1983 (V. I.)	313

Pach Zsigmond Pál akadémikust,
az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóját 65. születésnapján e számmal köszönti
a Történelmi Szemle szerkesztősége.

BEREND T. IVÁN

Pach Tanár Úr

belép a terembe, hóna alatt az osztálynapló, egy nyaláb könyv, jegyzetek. A gimnázium félelmetesen lázadó, megzabolázhatatlan hetedik osztálya csendben feláll. Kinek jutna *most* eszébe a háború utáni ínségünk enyhítésére szétoztott, szójababból készült májast a mennyezetre vágni (jó néhány nyoma díszelgett már osztálytermünkben). Nem, *most* senkit sem zártunk be a szekrénybe, és semmi időtlen kamaszviccen nem röhög az osztály. *Most* a templomi ünnepélyesség csendjét hallani. A Tanár Úr előad. Igen: nem órát tart, nem egyszerűen magyaráz. A katedránál ül és előad. A Habsburg-ház dinasztia-építő politikájáról, ennek összefüggéseiről jegyzetelünk. Már fáj a csuklóm a sebes írástól, de semminek sem szabad kimaradnia a jegyzetekből. Előkerül a hivatalos tankönyv is egy percre, hogy megsemmisítő kritika tárgya legyen egyoldalú, a gazdasági-társadalmi okokról megfelelő kezdetleges okfejtése. Mindannyian tudjuk, hogy erre az órára elhagytuk Abonyi utcára néző gimnáziumi osztálytermünket, kiléptünk a vöröstéglás iskolából, s már az egyetemen ülünk.

Hogy elsőként miért éppen ezt, a több mint harmad évszázaddal ezelőtti emléket idézem fel a Magyar Tudományos Akadémia Kossuth- és Állami Díjas alelnökének, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság volt elnökének és örökös tiszteletbeli elnökének, a Közgazdaságtudományi Egyetem professzorának, az Akadémia Történettudományi Intézete igazgatójának, általános iskolai és egyetemi tankönyvek, szakmonográfiák és tanulmányok egész sora szerzőjének életművéből és emberi-szakmai pályájából 65. születésnapja alkalmán? Nyilván, mert saját életem ezen a ponton kapcsolódott először meghatározóan össze az övével. S talán azért is, mert a középiskolai tanári tevékenység 4–5 éves indító epizódja ugyan már a múltba vész Pach Zsigmond Pál életében, de mégis nagyon jelenvaló. Jelenvalók értékei. A fiatal tanár különleges igényessége, a pedagógizálás helyére állított maximalizált, elkötelezett, szenvedélyes és ezért magával ragadó tudományosság. S ebben már bennefoglaltatik életművének további fontos eleme is: műhely-, iskolateremtő ereje. Abból a tanári fajtából való volt, 27–28 évesen is kicsit professzoros-öreguras, Eden-kalapjával, akivel, ha csak eggyel is szerencséje van találkozni a diáknak 12–16 éves tanulmányai során, már nem hiába koptatta az iskolapadot, már életreszóló útravalót kaphatott.

Azzal kellett volna természetesen kezdenem, hogy számomra nem csupán nehéz, de egyszerűen lehetetlen valamiféle objektivitásra törő megemlékezést írni. A 65. évforduló ünnepélyes hangulata talán felmentést is ad ez alól. Meg sem kísérelm követni filológiai igényességét, leltárkészítő pontosságát, s nem járom be lépésről lépésre életpályája kivéte-

les hármasságának — tanári, tudósi és tudományszervezői munkásságból emelt — maradandó épületét.

E munkásság három eleme természetesen csak mesterségesen választható szét. Pach Zsigmond Pál azért kiváló tanár és azért eredményes tudományszervező, mert kiváló tudós.

Mégis tanári munkásságával kezdem. Ez ugyanis a kezdetektől máig és a jövőbe nyúlóan kíséri végig életútját. Középiskola, majd egyetem, sőt a legkülönbözőbb előadótérlektől a sajtó és televízió nyilvánosságáig terjedően, valóságos nemzetnevelés. Tanári pályája 29 évesen a Közgazdaságtudományi Egyetemre vezette, ahol azóta is megszakítás nélkül működik. Mintegy húszezren dolgoznak az országban, miniszterek és gyárigazgatók, egyetemi tanárok és tervezők, akik egyetemi éveik első hetében nála kezdték meg tanulmányaikat, akik tanárukként tisztelik.

A Közgazdaságtudományi Egyetem természetesen nem volt a legjobb terep történelem-generációk nevelésére. Tanári eredményei ezért részben hazai közgazdász-generációink szemléletében, gondolkodásában épült gyakorlatot formáló erővé. A kicsiny Gazdaságtörténeti Tanszék mégis olyan szakmai műhellyé vált, amelyben — szervezett keretek, szakképzési lehetőségek nélkül — megindult az addig teljesen hiányzó gazdaságtörténelem képzés is. Az 1948–49-es tanévtől az ötvenes évek közepéig az évente 10–20 fővel működő gazdaságtörténeti szakkörből nőtt fel mai hazai gazdaságtörténelem gárdánk jelentős csoportja. De több is történt: itt született meg felszabadulás utáni történet-tudományunk egyik kicsiny, de jellegzetes, s hazai történetírásunk útjain, tananyagainkban jelenlevő és a nemzetközi fórumokon a hazai marxista társadalom-tudományokat elfogadottan képviselő tudományos műhely, itt nőttek fel a tanítványok, akikben Pach Zsigmond Pál megsokszorozta magát, és sokszorosan jelen van.

Műhelyteremtő erejét két kivételes adottsága biztosította: egyrészt rendkívüli filológiai igényessége, pontossága, analitikus ereje, másrészt különlegesen átfogó, elméleti-logikai rendszerező készsége, kezdetektől érvényesülő összehasonlító vizsgálati törekvése. Ezekből fakad, hogy nem tud megállni a részjelenségek leíró ábrázolásánál, a történelmi láncolatok belső oksági összefüggéseinek boncolásánál. Kutatói érdeklődése és elméleti igénye már fiatal tudósként is az egész megértésére ösztökölte. Kereste a rész elhelyezési módját, összefüggéseit. Első nagyobb monográfiájában ez még leginkább abban jutott kifejezésre, hogy az általános törvényszerűségek hazai érvényességét kutatta. Számára így vált természetessé már indulásakor az összehasonlító vizsgálat. Ösztönös természetességgel és tudatos igénnyel szakította el magát tanulmányai, a magyar történetírás rossz hagyományától, ami külön diszciplínaként kezelte az egyetemes és a magyar történelmet, felületesen vagy sehogy sem kapcsolva össze a kettőt, önmagában szemlélve és önmagából magyarázva a hazai folyamatokat. Rendszerező igénye és elméleti felkészültsége Pach Zsigmond Pált a történelem nagy mozgástörvényei nyomába indította, s ez azt a ritka történelem erényt is természetesen fejlesztette ki benne, hogy egy hosszú periódus, a 16. és a 19. század közötti történelmi korszak folyamatainak szabályszerűségeit elemezze. Ezek erővonaláiban igyekezett azután elhelyezni a közép- és kelet-európai történelmi régió sajátos és a magyar fejlődés egyedi jellegzetességeit, folyamatait. Módszeres összehasonlító kutatásaival ezen irányzatnak nemzetközileg is úttörő képviselői között foglal helyet. Nevének, munkásságának idézése nélkül alig jelenik meg az európai történelmi folyamatok sorsdöntő 16–18. századi korszakával foglalkozó munka. Vizsgálta az agrár-

fejlődés európai útjait, s abban helyezte el az Elbától keletre eső területek, valamint a magyar mezőgazdaság történelmét. Vizsgálta a jobbágyviszonyok átalakulását. De tovább kutatott az okok, az addigi felzárkózási tendenciák 15–16. század fordulójától konstataált megtörésének forrásai után. Vizsgálta a világkereskedelem nagy átalakulását, s a témába vágó, világszenzációt és vitákat kiváltó munkák előtt járva feltárta a fejlődő-iparosodó-polgárosodó Nyugat-Európa és egyes elmaradottabb világrégiók, közöttük Közép- és Kelet-Európa sajátos gazdasági összekapcsolódását. Nem állt meg ezen a ponton sem. A gazdaságtörténész összefüggés-kereső szenvedélye a történelem más rétegei, szférái felé hajtotta, s a polgári nemzetfejlődés, nemzettudat, államszervezet sajátosságainak avatott szakértőjévé emelte.

Ha egyéni tudós pályáján szétfeszítette a korábban oly hagyományos diszciplináris falakat, ha egységbe fogva vizsgálta és elemezte magyar és egyetemes, gazdaság- és politikai történet folyamatait, akkor ez a kutatási szenvedélye tudományszervező tevékenysége révén hazai történettudományunk fontos jellemzőjévé vált. Nemcsak a gazdaságtörténeti műhelyben nevelkedtünk ezeken a nézeteken-módszereken. Ezek váltak szervezeti elvvé az Akadémia Történettudományi Intézetében is, ahol hosszabb ideig, a magyar történetírás hagyományait követő szervezeti formák különítettek el egyetemes és magyar történeti osztályokat.

A Történettudományi Intézet működése, 1949. évi átszervezése óta, évtizednyi megszakítással, összekapcsolódott Pach Zsigmond Pál nevével. Először Molnár Erik mellett, majd a tanítvány Ránki György közreműködésével itt formálta ki hazai történetírásunk nagy jelentőségű műhelyét, igazi fellegetvárát. Jórészt innen indult ki a hazai történettudomány ma egyértelműen konstataálható reneszánsza. És ez nemcsak az általa képviselt és igényelt szakmai színvonal, nemcsak az áldozatos és fáradhatatlan vezetői-szervezői tevékenység (bár nem lehet elfeledni, hogy legtöbb idejét talán éppen ennek az intézménynek működtetése vette el) eredménye. A Történettudományi Intézetet emberiségével is építette. Viharos, nehéz történelmi időkben szűkkeblűen kitaszított kiváló tudósokat segített vissza a szakmába, személyében szolgált védőpajzsként mindazoknak, akikben emberi-szakmai értéket tisztelt. Nyugodt és zavartalan kutatási lehetőséget biztosít munkatársainak, talán sajátja, túlzottan is nagy részének feláldozása árán. Végül is az Intézetben születő, s az ő tudásából, idegeiből, éveiből, életéből is épülő kollektív generációs életmű feledhetetlenül rányomja bélyegét a mindenkori magyar történetírásra. A magyar történelem (még sohasem volt!) tíz kötetbe foglalt feltárásának hatalmas munkálata, mely az ő főszerkesztésében készül, s mely az eredeti, adott szinten lehetséges összefoglalási igényt úgyszólván azonnal félredobva az originális, új kutatások egész sorát indukálta, már jelen van, s tartósan jelen lesz a magyar historiográfiában és történeti gondolkodásban.

Elhárítom a csábítást, hogy tudományszervezői tevékenységének szerzteágzó területeit akár csak felsorolni is törekedjek, hogy bemutassam mit s milyen eredménnyel tett a hazai történetkutatás nemzetközi befogadásáért, a hazai társadalomtudományok nemzetközi kapcsolatainak építéséért. Hadd idézzem azonban fel a pillanatot, amikor az edinburghi egyetem dísztermében angolul köszöni meg a bizalmat, amit a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság elnökévé választása kifejezett. Emlékszem a nemzetközi rendezvényre, melynek oldott esti hangulatában latinul rögtönöz pohárköszöntőt. Előttem van, amint a müncheni kongresszuson németül vitázik, s amikor küldöttségünk

tagjai húzódoznak a pohárköszöntőktől, fáradhatatlanul mondja orosz nyelvű köszöntőt kététhetes szovjetunióbeli akadémiai megbeszélés-sorozatunk idején.

Évvel ezelőtt, Sigmond Pál felszabadulás utáni marxista történettudományunk, a 20. század második fele hazai historiográfiájának meghatározó egyénisége. Nélküle történettudományunk nemcsak szegényebb lenne, de megújuló reneszánsza sem lett volna elképzelhető. Tanítványai nélkül a hazai történész-társadalom létszáma kisebb lenne, műhely-iskolája nélkül historiográfiánk nemcsak fontos színfolt hiányában szürkülne, de más területek is érdekes inspiráló hatásokat veszítettek volna.

Tanítványi hálával, kollegiális szeretettel, személyes barátsággal köszöntöm születésnapján valamennyi tanítványa, kollégája és barátja nevében.

SZÚCS JENŐ

A gabona árforradalma a 13. században

1

A középkori áruforgalom kibontakozásában az első ugrópontot csalhatatlanul jelzi az értékválolás megjelenése a vásárokon. Mint Domanovszky Sándor alapvető tanulmányából¹ tudjuk, Magyarországon ez az elv az 1210–30-as években tört utat, a pénztörténet felől nézve a „friesachi dénárok korában”,² mely karintiai eredetű értekekből 240 dénárt számítottak egy magyar márkára. Ez magyarázza, hogy a vásárvám (*tr. utum fori*) kirovásánál kezdetben érvényesített kulcs az áruérték 1/240 része volt, ez a modern számolástechnikában különös, sőt jóformán kifejezhetetlen hányad (0,41666 százalék). Maga a hányad alacsonyossága mindenesetre szemléletesen tükrözte az áruforgalom egyelőre még zsenge és törékeny szintjét. De a következő ugrópont nem sokat váratott magára. Már 1255 körül megjelent az egy százalékos értékvám (*pars centesima*) elve, ámbar kezdetben még igen szelektív módon alkalmazták. Az új vámkulcs kiterjesztése az áruk tágabb körére legalábbis Esztergomban a káptalan vámszabályzatának 1284. évi átdolgozásakor következett be. Az 1288. évben végleges formáját elnyerő szabályzat időbeli rétegeinek elkülönítése szintén Domanovszky érdeme,³ ezáltal vált megragadhatóvá a vámügy 13. századi fejlődésének dinamikája. Az egy százalékos értékvám általában normává vált utóbb, a 14–15. század vásárain. A vámkulcs helyenként megfigyelhető további radikális emelkedése már kívül esik mostani vizsgálódási körünkön.

Mennyiben fogható fel a vámkulcs emelése mintegy az áruforgalom szintmérőjének? A vámbirtokosokat természetesen nem e szint mérése hanem a szó szoros értelmében a forgalom „megvámolása”, azaz merő jövedelemnyerési szándék vezérelte; a mohóságot azonban immanens ésszerűségi szempontok korlátozták. Irreálisan magas vámok a forgalom megcsappanásához, végeredményben tehát a jövedelem csökkenéséhez vezettek. Van ugyan példa kirívó, mondhatni voluntarisztikusan magas vámkiszabásokra, ezeket azonban maga az idő korrigálta. Két ilyen példával közelebbről éppen az alábbi elemzések fókuszában álló esztergomi vásárvám birtokosa, a káptalan szolgált, mely testület a 13. század közepe után különös mozgékonyssággal reagált a megélénkülő forgalom megcsapolási lehetőségeire. A távolsági forgalom két favorit árucikke, az ökörbőr és a viasz vámtételének az 1280-as évtizedben kikényszerített rendkívüli arányú

¹ Domanovszky Sándor: A harmincadvám eredete. Értekezések a tört. tud. köréből (24/4). Bp., 1916. Újabb kiadása: Gazdaság és társadalom a középkorban, Szerk. Glatz Ferenc Bp., 1979. 51–99. (A továbbiakban: Harmincadvám, Az utóbbi lapszámaira hivatkozom.)

² Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. 1000–1325. Bp., 1916. (A továbbiakban: Pénztörténet.)

³ Harmincadvám, 70–76.

(a viasz esetében pontosan tízszeres) emelésével azonban a káptalan szemmel láthatóan túlfeszítette a hűrt, mert e két árucikk vámja a 14. századi tarifákban az esztergomi összeg negyedére, sőt ötödére szállt alá.⁴ De éppen ez a két eset az a bizonyos kivétel, mely erősíti a szabályt. Az esetek többségében ugyanis az Esztergomban, a 13. század dereka után tetten érhető vámemelések olyan trendvonalakat rajzolnak ki, melyeknek töretlen folytatása ott van a 14. századi vámszabályzatokban. Más szóval, e többségi esetek mégiscsak mellett szólnak, hogy általában olyan árufajtákra lehetett a megemelt vámkulcsot alkalmazni, melyeknek megélenkülő forgalma ezen a magasabb szinten stabil kínálata és kereslete volt. Következésképpen a vámemelés mindama esetekben, ahol az emelést a további fejlődés szentesítette, a forgalom megélenkülését jelző szeizmográfnek mutatkozik. Minthogy pedig az emelések más-más időpontban érintettek bizonyos árucsoportokat, a vámoszegek elemzése – lehetőleg egybevetve azokat a korabeli árak alakulásával – sok mindent mond az áruforgalom fejlődésének ritmusára nézve is.

Domanovszky Sándor e szférába, egyáltalán a gazdaságtörténeti háttér vizsgálatába már nem bocsátkozott bele – ami nem róható fel neki, mert célkitűzése eleve elsődlegesen forráskritikai természetű volt. Akinek e téren a legtöbbet köszönhetünk, az Kováts Ferenc volt.⁵ Ha az ő mintaszerű feldolgozásából inkább állóképet nyerünk a 15. század közepének vámuügyéről és kereskedelmi struktúrájáról, ez meg neki nem róható fel, minthogy az ő célkitűzése az 1457/58. évi pozsonyi harmincadnapló statisztikai feldolgozása volt.

Az önként kínálkozó vizsgálati lehetőségekből ezúttal csak egyetlen csomópontot emelek ki, időben is korlátozva a vizsgáldást – némi kitekintéssel hátra és előre – a 13. századi fejleményekre. Egyik kiindulópontom a budai vásárvám 1255. évi szabályzata lesz, melyet érdemi változtatások nélkül kapott meg Gölnicbánya az 1278. évben,⁶ e körülményből már Domanovszky levonta a kézenfekvő következtetést, hogy a budai vámtételekben „a 13. századi *tributum fori* normáltarifáját sejtethjük”.⁷ A másik kiindulópont az 1288. évben végleges redakcióba foglalt esztergomi vámszabályzat,⁸ mely viszont éppen ama említett körülményeknél fogva érdemel különös figyelmet, hogy legkorábbi rétege még 1235 előtt keletkezett, majd még kétszeri átdolgozása (1255, 1284) révén beszédesen vall magáról a történeti mozgásról.

Ami a két szabályzat viszonyát illeti, két ponton helyesbítésre szorulnak Domanovszky következtetései. Nem áll, hogy a vám Esztergomban az eredetinek, egyáltalán az 1255. évi budai szabályzatban tükröződő országos normáltarifának általában „kétszerese” lett volna, azaz hogy a vámkulcs valami olyan általános – mint írja – „megkettőzése”

⁴ Az 1288. évi esztergomi szabályzatban 100 ökörbőr után a vám egy *uncia* (6 pondus) volt, a soproni szabályzatban (1394) már csak 12 bécsi dénár (1,5 pondus). A viasz mázsája után Budán 4 dénár (0,4 pondus), Esztergomban 20 friesachi dénár (4 pondus) volt a vám. A 14. század normája: Váradon 1 garas, Sopronban 6 dénár (egymással megegyezően 0,75 pondus). A vámszabályzatokra l. 6, 8, 17 jz.

⁵ Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a 15. században. Bp., 1902. (A továbbiakban: Áruforgalom.)

⁶ Mon. Bp., I. 56–57.; ÁUO IX. 204–205.

⁷ Domanovszky: Harmincadvám, 82.

⁸ MES II. 238–240.

következett volna be, mely minden irányban érvényesült.⁹ Éppen az áruforgalom olyan alapcikkeinél, mint a bor, az élőállat (kivált az ökör) vagy a mázsaszekérben szállított sózott hal, a vámösszegek a két szabályzatban azonosak.¹⁰ A kereskedelem e hagyományos áruhoz, melyek már a 12. század vége óta kiviteli cikkek voltak, a káptalan nem mert hozzányúlni, kényszerűen megtartotta tehát a tradicionális vámkulcsot (1/240). Az áruk egy másik csoportjánál, melyeket még mindig a hazai gazdaság kínált, s forgalmuk szintén élénk volt, mint a bőrök, a viasz vagy bányatermékek, a káptalan azzal a rafinált fogással élt, hogy a tarifát a korábbi szekérrakományok helyett mázsa vagy darabszám (például 100 ökörbőr) után állapította meg. Ezáltal nyilvánvalóan megemelkedett ugyan a vám, de hogy mennyivel, azt többnyire bajos megállapítani.¹¹ A másik helyesbítés, hogy ahol viszont kétségtelenül és elvszerűen bekövetkezett a vámkulcs megemelése, ott nem úgy nagyjából megkettőződött, hanem – ez a továbbiak szempontjából nem mellékes – hajszálpontosan két és félszeresére emelkedett. A márkaszámítás ugyanis a tizenkettes számolási rendszerre épült fel, melyben maradék nélkül nem lehetett kifejezni a *pars centesimát*, vagy ahogy ma mondjuk, az egy százalékot; a „századrész” tehát e számolástechnikában szabályszerűen 1/96 volt.¹²

Nem mellékes, hogy ez az igen tetemes vámemelés milyen ütemben érte el az egyes áruajtákat. Az esztergomi tarifa 1255. évi átdolgozása a barchenten kívül még elsősorban a luxuskelmékre, tehát a bíborszövetre, a „színes posztók” (*panni colorati*) néven számon tartott flandriai finom szövetekre és az akkoriban még főként itáliai importnak számító gyolcsra, valamint általában a velencei kereskedők áruira nézve mondta ki a *centesima pars* elvét.¹³ Az úri pompa oly mértékben igényelte ezt az árucsoportot, áramlása oly

⁹ *Domanovszky*, Harmincadvám, 82–83. E ponton szokatlan módon még a tételt alátámasztani hivatott példák is pontatlanok. A 173. jegyzetben (i. m. 98.) ez olvasható: „Pl. Pesten 3 ökör után a vám 2 dénár”; valójában Budán, s egy ökör után járt 2 dénár. Továbbá: „Pesten egy mázsa réz után 2 dénár”; Budán azonban a réz mint vámtétel még nem is szerepel. Egyáltalán az a mesterkelt feltételezés, hogy Esztergomban „a káptalan birtokába jutott vámmal egyenlő értékű második vámor” létesítettek volna (i. m. 82.), a dolog természetében rejlő képtelenségen túl ellentmond *Domanovszky* ama – plauzibilis – végkövetkeztetésének, hogy a harmincad eredetileg valószínűleg királyi (királynéi) részesedési arány volt az eladományozott vámjövödelmekből.

¹⁰ A szerémségi borra mindkét szabályzat hordónként 2 pondust vet ki (Budán eleve ezzel számoltak); az esztergomi tarifa még alacsonyabb is, mert a dunántúli („de Symigio, de Zala, de Sukurou”) bor hordójának vámjá csak 1 pondus. Az ökör vámjá egymással megegyező módon 2 királyi dénár, ill. 1 friesachi; a sózott hal vámjá Budán 1/2 fertó, Esztergomban 1 uncia (mindkettő 6 pondus).

¹¹ A viasz vámjának tízszeresre emelése kirívó kivétel. Egyébként ezáltal a káptalan áttért a „szakoszóbb” vámolásra, a némileg bizonytalan *currus* helyett szállítási egység, „rakomány” (*ladung*) alapul vételére.

¹² Az esztergomi tarifában pl. a barchent vámjá: „de pannis fustanicis marcam valentibus datur dimidium pondus”, azaz 48 pondus érték után 0,5 pondus: 1/96. E számításmódra alább a példák sora. A régi rendszer a posztóknál (ugyanígy a vadbőrnél, viasznál, nyersezüstnél): „de panno valente quinque marcas unum pondus”, azaz 240 pondus után 1 pondus: 1/240. Csak a természetben szedett vámoknál érvényesült a kerek *pars centesima*, pl.: „de centum salibus unum salem”.

¹³ A győri vámszabályzat 1255. évi átdolgozásában (ÁUO VIII. 523.) már a borsot, a szatócsárúk közül példaként említett kesztyűket („de chirotecis”) és általában a „kisebb” árukat („et sic de aliis minutis mercimoniis”) a „századrész” elve alá rendelték. E mozzanat jelentőségére *Domanovszky*: Harmincadvám, 69–70. Ha az esztergomi szabályzatban a szatócsárúk nincsenek kiemelve, annak az a valószínű magyarázata, hogy e tágkörű árucsoport akkoriban ahhoz hasonlóan

először átlatlan volt, hogy a forgalmat már nem károsítja a vám radikális emelése.¹⁴ A fordulat Esztergomban az 1284. évben következett be. Ekkor iktatta be a káptalan a szabályzatba azt az elvet, hogy általában a „kisebb áruk” után is az érték századrésze fizetendő (*de minutis . . . centesima pars datur*). A szöveg példaként egy helyütt a sajtot és gyümölcsöt, másutt a lent, kendert, valamint „fazekakat, tálakat, serlegeket és hasonlókat” nevezi meg, azaz a vásárforgalom közönséges napi felhozatali cikkeit. A szabályzat szerkezete valószínűvé teszi, hogy a szőtt tömegárut, a szürkeposztót és a német vásznat is ekkoriban érte el a vámemelés. E sorba illeszkedik mindjárt második helyen a vásárra szekérszámba szállított búza, rozs, árpa és zab is, sőt a szabályzat éppen e ponton emeli ki, hogy olyan árukról van szó, „melyeket naponta szokás a vásárra hozni” (*qui cottidie deferri consueuerunt ad forum*). Hogy a káptalan a maga újabb vámemelési akciójával ezúttal már kifejezetten a napi forgalmat és a „tömegárukat” célozta meg, azt világosan mutatja, hogy egyidejűleg ragadta meg az alkalmat a sátrázó vándorkereskedők – ócskaruha- és kalapárosok, száócsok és tímárok – vásári helypénzeinek megállapítására.

A fordulat már önmagában is sokat mond a belső árucserre megélénkülésére nézve, ezúttal azonban egyedül a gabona kérdését emelem ki. Senkinek nem tűnt fel a szakirodalomban (vagy nem tette szóvá), hogy a gabona esetében nem is két és félszeres, hanem kereken ötszörös vámemelés következett be. A budai normáltarifája szerint egy gabonával megrakott szekér után (*de curru honerato cum frugibus*) mindössze 2 dénárt, tehát 0,2 pondus vámot kellett fizetni, Esztergomban viszont 1284 után szekerenként átalányban (*de quolibet curru fumentis, siliginis, ordeis, auene et brasii*) már 1 pondust.

E feltűnő mértékű ugrás még akkor is figyelmet érdemelne és magyarázatra szorulna, ha nem tudnánk, hogy az egész 1284. évi fordulatot tulajdonképpen a gabona körüli konfliktus váltotta ki. A háttérben egy alighanem már néhány éve tartó huzavona húzódik meg a káptalan és német kereskedők közt, melyet Ladomér érsek döntött el (1284. febr. 20), miután a kereskedők az Esztergomban felvásárolt gabona és kerti vetemények után megtagadták a vámfizetést.¹⁵ Az oklevél világosan megmondja, hogy az exportőrök Németország „felső részeiről” (*de superioribus partibus Alemannie*), azaz délnémet vidékekről, *et specialiter* Bécsből származtak. Az érsek ítéletét követte a szabályzat egész második felének átdolgozása. Minden szeképszissel szemben tehát, mely a gabona középkori piaci forgalmát illetően a szakirodalomban időnként felmerül, a gabona 1280 táján Esztergomban olyan áruként mutatkozik, mely kétségtelenül besorolódott a többi nagyobb múltú agrár exportcikk közé. Csakhogy a gabonára kivetett megemelt vámot nem érte el az a sors, mint a fentebb példaként – de kirívó kivételként – említett

„vennei” árunak számított, ahogy a kései középkorban „nürnberginek” (vagy „milanóinak”). Kováts, *Áruforgalom*, 135. Az a tény, hogy az esztergomi szabályzat tagolásában a szőtt tömegáru („panni grisei” és „teutonica tela”) messze elszakad a többi textiliától, s közvetlenül csatlakozik a kétségkívül 1284. évi átdolgozás rétegéhez, mely a *centesima pars* elvét mindjárt a következő tételben mondja ki (MES II. 239.) megengedhetővé, sőt valószínűvé teszi, hogy ezek vámkulcsának emelése is az 1284-i átdolgozáshoz kapcsolható.

¹⁴ Ugyanezen okból lehetett egyidejűleg (1255. okt. 14.) eltörölni a helyi kereskedők vámmენტességét a Fehérvárról, Budáról vagy Pestről hozott posztók után. MES I. 425.

¹⁵ MES II. 175. Vö. *Domanovszky*: *Harmincadvám*, 75.

viaszt. Noha a 14. század első évtizedeinek vámmegtagadási mozgalmait ezt a tarifapontot sem kímélték,¹⁶ maga a szabályzat a megemelt tarifával együtt ismételtlen megerősítést nyert (1290, 1357, 1365), a gabona vámja pedig a 14. századi tarifákban nem hogy nem mérséklődött, hanem még tovább emelkedett: Zágráb vásárain például (1346) 2 pondus, de még Sopron városának a *Kreuzhof*nál szedett vásárvámján (1394) is 1 1/2 pondus magasságába.¹⁷

Akár a gabona árának ugrásszerű megemelkedése húzódik meg a háttérben, akár bármi más, a téma megérdemli, hogy lehető körütekintéssel körüljárjuk. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy a jelenség mindenképpen a kor gazdaságtörténetének kulcskérdésébe ágyazódik, ami nem egyéb, mint a paraszti gabonafelhozatal és a városi gabonakereslet növekedésének egymással összefüggő kérdésköre: a 13. századi agrár-átalakulás piaci vetülete.

2

Ahhoz, hogy egyáltalán lépni tudjunk, alapkérdéseket kell tisztázni. Mekkora tömeg (például „szekér gabona”) mennyivel, s milyen értékalapon vethető egybe? Minthogy Hóman Bálint pénztörténeti alapvetése ellenére sem létezik egyelőre középkori ártörténet, s mértéktörténet is alig, az ilyen részleteket ma még esetenként kell megkísérelni felderíteni.

Maga a budai (1255) és az esztergomi (1288) vámtételek közös alapra hozása nem jelent különösebb problémát. Az a látszólagos ellentét, hogy IV. Béla tatárjárás után kibocsátott kis dénárjai elvben 11 penzás (1 M = 440 dénár) pénzlábon nyugodtak,¹⁸ a budai szabályzat viszont 12 penzás (480 dénár) árfolyamot mutat, két körülményben leli magyarázatát. Az egyik a királyi pénz évenként bekövetkező periodikus devalválódása – az évi pénzüjtás krónikus betegségstünete –,¹⁹ amit különben egy helyütt maga a vámszabályzat ismer be (*cum autem denarii incipient descendere . . .*). Ahhoz képest, hogy a devalválódás arányát a szabályzat maga 25 százalékosként kalkulálja be,²⁰ a leértékelés nem is volt számottevő. A másik ok, ami a 480 dénáros árfolyamot célszerűvé tette, az volt, hogy a vámtételek ezáltal voltak összhangba hozhatók a korábbi tarifák – köztük éppen a még 1235 előtt keletkezett esztergomi – friesachi dénárokból megadott összegeivel, melyek hagyományos magyarországi árfolyama 6 penzás (240 dénár) volt. Ily módon 2 királyi dénár volt számítható 1 *frisaticusra*. Hiába szorult vissza ugyanis a tatárjárás utáni időben a salzburgi érsek karintiai pénze, értékmérőként váltig számoltak

¹⁶ 1324: „Item quod de quolibet curru frumenti, siliginis, ordei et brasii, que undecunq̄ deferuntur, eorum vectores Strigonienses unum pondus, quo tenentur, dari recusarent.” MES III. 49.

¹⁷ Zágráb 1346: 8 báni dénár. Mon.Zagr. I. 182. – Sopron 1394: 12 bécsi dénár. *Fejérpataky*: Szkv. 145. és Házi II/1, 8. – Az átszámítás módszerére alább.

¹⁸ *Hóman*: Pénztörténet, 326.

¹⁹ Uo. 415–419.

²⁰ Az alább vizsgálandó „mensura garlarum” esetében az új pénz idején 4 *mensura* után kellett 1 dénárt fizetni, utóbb 3 után. A devalválódás rendszerint már Szt. György napja után megkezdődött. *Hóman*: Pénztörténet, 417.

vele.²¹ Ez tette lehetővé, hogy az esztergomi káptalan még az 1280-as évtizedben is friesachi dénárookban rögzítse a vámtételeket; az igazi mozgató ok persze az volt, hogy a káptalan valamennyi radikális újítását a „régí jegyzékek” tekintélyével (következésképpen pénznemével) fedezte.

A labilis értékű királyi pénz árfolyama különben a továbbiakban az árak egybevetésénél nem okoz gondot, mert e dénárokkal a 13. században, éppen ingatag értékük miatt, „mérlegelve” (*in denariis stateralibus*) fizettek, az árakat pedig általában „súlyban”, a márka részegységeiben fejezték ki. Az oklevelekből előásható adatok is többnyire *pondus* értékben adják meg a gabona árát. Maga a vámügy ezen a rendszeren alapult. Mind a budai, mind az esztergomi szabályzat kizárólag csak az egy *pondus*-nál kisebb, néhány dénárnyi értékeket adja meg dénárookban,²² különben pedig a márka egységeiben, melyeket célszerű itt emlékeztetbe idézni:

$$48 \text{ pondus} = (16 \text{ lat}) = 8 \text{ uncia} = 4 \text{ ferto} = 1 \text{ M}$$

Az árak „súly” egységekben való kifejezése persze korántsem azt jelenti, hogy a 13. század embere még mindig csakis kereskedelmi nyersezüstben, s mintegy állandóan mérleggel (*cum statera*) a kézben bonyolította le az adásvételeket. A jelenséget alapjában véve az magyarázza, hogy hiányzott az az egy bizonyos, dominánsan kiemelkedő és stabil értékű pénz, mely a kisebb vert pénzek árfolyamát kifejezte volna. A helyzet jóformán egy csapásra megváltozott a magyar garas megszületésével az 1330-as évtizedben. A *pondus* érték (a régi magyar márka rendszerében 3,44614 g, a budai márkáéban 4,09229 g színezüst)²³ bizonyos értelemben a garas szerepét előlegezte a 13. században. A gyakorlatban ugyanis többnyire még a „ponderált” királyi pénzből is koronként és vidékenként kialakult árfolyamokra hivatkozva (*sicut curret*), s kerek összegekben számítottak bizonyos számú dénárt egy *pondus*-ra.²⁴ Ezeknek összegéből épült fel az 1250–60-as évektől egyre gyakrabban emlegetett számítási dénármarca vagy fizetőmarca (*marca denariorum* vagy *pagamenti*).²⁵ Amikor a kor embere „ponderált”, tulajdonképpen ezek az árfolyamok lebegtek a szeme előtt. Éppen ezért nem akkor közelítünk a történeti valósághoz, ha az árak egybevetésénél Hóman számításait alapul véve ezüst-

²¹ Pl. 1270 Kazsok (Somogy m.): „maiori ville unum denarium currentem pro frisatico”. RMA 520.

²² Budán, 1, 2, 3 és 4 dénáros, Esztergomban 1/2, 1 és 2 *frisatici* összegek fordulnak elő, de már pl. a barchentnél nem 2 1/2 friesachi dénár, hanem „*dimidium pondus*” az összegmegjelölés. Esztergomban – nem számítva ide az iparos és vásáros illetekeket – 28 árunem közül mindössze 7 vámtétele van dénárookban megadva, az összes többi *pondus*, *uncia*, *ferto* vagy *marca* értékben. Az egyedüli kivétel a viasz: „20 *frisatici* dantur sive 4 *pondera*”.

²³ Ezek a napi életben, a fizetéseknel általában alapul vett 0,800 finomságú (*quinte combustionis*) közönséges vagy kereskedelmi ezüst (*argentum commune, mercimoniale*) értékei. A 0,900 finomságú (*decime combustionis*) „finom ezüst” színsúlya 3,87691, ill. 4,603833 g volt. Hóman: Pénztörténet, 284–287.

²⁴ Pl. 1279: „3 *pondera* in denariis, sicut curret pro tribus *ponderibus*”. Fejér V/2, 591. – 1291: „4 *pondera* in denariis, prout tunc in provincia curret”. Z–W, UB I, 170. – 1294: „fertoneum usualium monetarum tunc temporis ad valorem *mercimonialis argenti* in civitate Strigoniensi currentis”. MES II, 350.

²⁵ Hóman: Pénztörténet,, 286, 316–317.

grammok, a redukáljuk az összegeket, mert e látszólag „pontos” számokkal esetleg éppen elsodródunk attól. A történeti valóság közelében akkor maradunk, ha mi is a *pondus* értéket tekintjük alapegységnek, s az összegeket az egykorú *árfolyamok* rekonstrukciójával hozzuk közös alapra.

A továbbiakban a kérdés arra összpontosul, hogy miként alakult a gyakorlatban annak a két értékpénznek az árfolyama, melyekkel mindig számlálva (*pecunia numerata*) fizettek – ellentétben a kényszerbeváltás alá eső, „ponderált” királyi pénzzel (*pecunia ponderata*).²⁶ Minthogy a friesachi dénár már a század közepe előtt kiszorult a forgalomból, tulajdonképpen az 1255 óta kibocsátott (1272 után a friesachiakkal rokon pénzlábra hozott) báni dénárokról és az 1270-es évek óta elterjedő, hovatovább általános fizetőeszközzé vált bécsi („széles”) dénárokról és ezek magyar utánvereteiről („kis” bécsiek) van szó, melyekben a gabona továbbiakban vizsgálendő árait is helyenként megadják a források. Első pillanatra úgy látszik, mintha itt adódna a legkevesebb nehézség, hiszen mindkét pénznemnek megvolt a maga stabil elvi árfolyama, mely oklevelek tömegeiből ismert. A báni dénárokból Szlavóniában mindig 5 penzát (200 dénár), a bécsiekből országszerte 10 penzát (400 dénár) számítottak elvileg egy fizetőmárkára (*marca denariorum*), a kétféle pénz forgalmi értékaránya 1 : 2 volt.²⁷ Kérdés azonban, hogy a gyakorlatban, kivált kisebb összegeknél ez az „elvi” árfolyam érvényesült-e? Eszerint egy *pondus*ra a bániakból 4,1666,²⁸ a bécsiekből 8,333 dénár esett volna, mely törteket a középkor jól ki tudta ugyan fejezni (1/6 vagy 1/3), de kérdés, hogy törtekben gondolkodott-e, miközben az egész számítási rendszer mintegy „alulról”, a *pondus* és a dénár relációja felől épült fel?

A szakirodalomban eddig fel nem merült dilemmába éppen a vámszabályzatok vizsgálata kapcsán ütköztem bele. Feltűnő jelenség például, hogy mind a báni dénáron alapuló zágrábi (1346), mind a bécsi dénárra épülő soproni (1394) vásárvámszabályzat tételei csupa ilyen összegekből állnak: 3, 4, 6, 12, 24 dénár – olyan számokból tehát, melyek nem illenek bele az árfolyamok „penzákkal” kifejezett tízes számrendszerébe, hanem a tizenkettes számolási rendszer alkatelemei. E rendszeren a márka beosztása alapult, melyhez a középkor embere egyébként is inkább vonzódott, minthogy adott számolástechnikai feltételek mellett sokkal szélesebb skálán lehetett vele arányokat kifejezni.²⁹ Kézenfekvő, hogy itt valamiképpen a márka alapegységeihez igazodó számításmódról lehet szó, már csak azért is, mert a vámügy 13. században kialakult egész normarendszere a *pondus*, *uncia*, *ferto* értékein alapult. De hogy a gyakorlati életben ezen túl is a márka beosztásához igazodó árfolyamok léteztek, arra szemléletes példák tömegét ontja Erdély, ahol a pápai tizedjegyzékek (1332–1337) jóvoltából sorra bukkannak elő efféle – akkor már archaikusnak minősülő – összegmegjelölések: kis dénárokból 32, 33,

²⁶ E fogalom párra uo. 317.

²⁷ Uo. 343–346, 369–372.

²⁸ Más kérdés, hogy a Dél-Dunántúlon a nagyobb – a 14. század számítási rendszerében a zágrábi 40 garassal szemben 48 garasos – baranyai márkára 240 báni dénárt, következésképpen egy *pondus*ra 5 bánt számítottak. L. már 1269: Berény (Somogy m.): „pro 3 ponderibus, que prius cum statera persolvebant, 15 denarios banales”. Fejér IV/3, 201.

²⁹ A tízes számrendszer csak a tizedespont használata óta elasztikus, azelőtt felettebb „gyakorlatiatlan” rendszer volt, minthogy 10 maradék nélkül csak két számmal (2,5) osztható, 12 viszont öttel (2, 3, 4, 6, 8) s ezek kombinációival, ennél fogva a variációk sokkal tágabb lehetőségét nyújtja.

34, 36 *pro lottone computando* (azaz finom ezüst márkára számított 512, 528, 544, 576 dénáros árfolyamok), értékesebb „régí báni” dénárokból 10, 11 vagy 12 *pro lottone computando* (160, 176 vagy 192 dénáros árfolyamok).³⁰ A helyi sajátosság csak a lat (1/16 M vagy 3 pondus) alapegységül vétele, míg a 13. században általában a pondusra (*pro pondere*) számított dénárösszegekből épült fel a *computus*. Erdélyben, ahol a garas-számítás még nem honosodott meg, az 1330-as években voltaképpen az a helyzet konzerválódott, amivel a 13. század embere általában szembesült: domináns értékpénz híján különféle márkasúlyokhoz igazított számítási dénármárkával kellett operálnia.

Hogy a bécsi dénár esetében mi volt a gyakorlati számítástechnika, arra éles fényt vetnek az olyan – első pillanatra ködösnek tűnő – körülírások, mint a következő árfolyammeghatározás: „dénárokbán, tudniillik két pondus híján tíz pensa bécsi dénárt számítva egy márkára”.³¹ Miért kellett „felül” két pondust levonni a 400 dénáros elvi árfolyamból? Azért, mert „alul” már eleve kerek összegben 8 (nem 8,333) bécsi dénárt számítottak egy pondusra, ily módon létrejött egy sajátosság, a pondus dénárértéke felől felépülő számítási dénármárka (1 fertó = 96, 1 M = 384 dénár). Az 1394. évi soproni vámszabályzat csakis ezen az alapon kerül teljes értékösszhangba a vámtarifák 13–15. századi sorozatával.

A báni dénár gyakorlati számítástechnikáját voltaképpen már az 1346. évi zágrábi tarifa első tétele elárulja, mely a tranzit szekerekre (*de singulis curribus ballarum... Zagrabie transeuntibus*) kirótt útvámot 12 dénárban rögzíti.³² Ez az összeg nem egyéb, mint amit Károly Róbert a kereskedelmi szekerek után (*de quolibet curru mercimoniali*) szedhető útvámra nézve – negyedére csökkentve a századforduló után helyenként már 1 fertóra feltornázkodó vámot – a nagyszombati út viszonylatában ekként limitált: *1 lotto siue 3 pondera*.³³ A viszonylatból világos, hogy 4 báni dénárt számítottak egy zágrábi pondusra, amiből itt is létrejött az a sajátosság számítási dénármárka (1 fertó = 48, 1 M = 192 dénár), mely egyidejűleg pontosan kifejezte a báni és a bécsi dénár 1 : 2 viszonyát. Ezúttal csak utalok arra a máshol bizonyítandó nagyfokú valószínűségre, hogy az Erdélyben helyenként *12 pro lottone computando* meghatározással (ami ugyanaz, mint ha *4 pro pondere* állna a formulában) felbukkanó, azaz 192 dénáros „régí báni” számítási márka nem egyéb, mint az Erdélyben már 1310 táján kereskedelmi fizetőeszközként szerepet játszó zágrábi báni dénárnak és számításmódjának a Maros völgyén át Erdélyig kisugárzó hatása.³⁴

Miután a célhoz képest tisztázódott az értékek egybevetésének módszere, tisztázandó, hogy mit mivel vetünk egybe. Milyen tömeget képviselt – legalább nagyságrendben – egy „szekér gabona”?

³⁰ A kérdéssel legutóbb Györffy György foglalkozott: Zur Frage der demographischen Wertung der päpstlichen Zehntlisten. *Studia Historica* 135 (1980), 11–15.

³¹ 1299: „in denariis, scilicet decem pensas denariorum Viennensium minus duobus ponderis pro marca computando”. Zichy I. 95.

³² Mon. Zagr. I. 181.

³³ Regensburger Urkundenbuch, II, München 1911, 330.; Anjoukori Dipl. Eml. I. 343.

³⁴ Történelmi Tár 1911, 411, 412.; MV I/1, 121, 124, 125. Ugyanez a pénz Hunyad megyében „marcam cum quinque pensis computando”, azaz 200 dénáros „elvi” árfolyamon is előbukkan. Tört. Tár 1911, 413. Más magyarázati kísérlettel Hóman: Pénztörténet, 351. és Györffy i. m. (30. jz.), 11.

Még ezt megelőzően mérlegelendő azonban, hogy érdemes-e egyáltalán erőfeszítést tenni. Az a tény ugyanis, hogy egy szekér gabona után 1255 körül Buda kapujában ugyanazt a 2 dénárnyi összeget szedték vámként, mint például egy szekér széna (*currus feni*) után, méltán felkelti a gyanút, hogy egyáltalán értékvámról van-e itt szó, vagy pedig egyszerű „súlyvámról”. Elég egy futó pillantás a másfél évszázaddal később pontosan ismert árviszonyokra, hogy a dolog képtelensége nyilvánvalóvá váljék. Egy szekér-rakomány (*fuder*) széna ára 1410 táján Pozsonyban nemhogy egy szekérszállítással nem volt egybevethető, hanem alig volt több, mint egyetlen mérő (54,30 liter, súlyban nem egészen 42 kg) búzáé; 1430 táján Bártfán 3,75–4,5 köből zab árának felelt meg.^{3 5} Merő logikai alapon háromféle megoldás adódik: a gabona ára 1250 körül valóban oly alacsony volt, mint a szénáé (ami mindjárt el is vethető); nem értékvámokkal van dolgunk (mely esetben nincs értelme további erőfeszítéseknek); vagy van mégis valami harmadik megoldás.

Minthogy a továbbiakból majd kiderül, hogy igenis van harmadik megoldás, néhány szót nem árt szólni az értékvámolás mibenlétéről. A vásárokon már a 13. században alapjában véve ugyanazt a kétféle vámolási eljárás érvényesült, mint 1450 körül. Az egyik az áru egyedi és szabatosan vett értékbecslése volt, melyet a kereskedő szállásán,^{3 6} vagy az eladás helyén^{3 7} ejtettek meg, s – a vámolás fejlődési fázisaitól függően – az áruérték 1/240 (mint Budán), 1/96 (Esztergomban vagy Zágrábban), vagy egy közbülső fokozaton, 1/160 részére (Váradon)^{3 8} terjedt ki. A másik eljárás az ún. tarifálás volt, mely szerint megannyi árufajtára szekér-rakomány vagy az áru valamely kisebb szállítási egysége (darab, vég, mázsa, hordó vagy kötegelt „rakomány”, *ladung*) után fix átalányösszegben állapították meg a vámot. Voltaképpen a forrásokhoz hívebb lenne „tarifálás” helyett *taksálásról* szólni, hiszen maga a fogalom pár világosan előjön már az 1288. évi esztergomi szabályzat bevezetésében (*estimaciones et taxaciones*). Kováts Ferenc az adatok sorával igazolta, hogy a pozsonyi vámon (1457/58) a tarifált (taksált) áruk alapul vett átalány becsértéke, más szóval vámmértéke nagyjában-egészében megfelelt azok egykorú piaci árának, legfeljebb az összeg kikerekítése és célszerű sematizálása szolgálta a vámolás egyszerűsítését, az eljárás felett pedig „az áru értékének hosszabb időn belüli állandósága

^{3 5} Pozsony 1411: „syben fuder hew hat gemacht 2 libr. newer 30 den”. (*Fejérpataky*: Szkv. 61.) 1413-ban, mint a Péter tímárral való elszámolásból kiderül, 24 „metzen waitz” összege 1350 bécsi dénár volt. (Uo. 68.) Ez években 1 aFt = 160 bécsi dénár. – Bártfa 1433 (az előrehaladó *quarting*-infláció idején, amikor 1 aFt egyenértéke már 800 dénár, vö. Szkv. 328): „Item vm eyn fuder foeni fl. 3” (uo. 322.) – ti. kamarafortint, miközben egy köből zab 1433 augusztus–szeptember folyamán 66, 70, 80, 82 dénár közt ingadozott (uo. 323, 325, 329, 333.) – Közös alapra hozva, egy szekér széna Pozsonyban 0,45 aFt, Bártfán 0,375 aFt volt, míg egy mérő (*metzen*) búza Pozsonyban 0,35 aFt, egy köb: zab Bártfán 0,0825 és 0,1 aFt közt mozgott.

^{3 6} Buda 1255: „tributarii ad hospitium mercatoris accedant et estimant pannum . . .” (vö. 12. jz.) Mon. Bp. I. 56.

^{3 7} Zágráb 1346: „Item de pannis vel rebus quibuscumque . . . oommunis estimacio precedit in loco vendicionis competens . . .” Mon. Zagr. I. 181.

^{3 8} A még a 14. században keletkezett, 1476 előtt használt váradi vámszabályzat szerint a kantárok, ijak és íjhúrok, tegezek, kalapok, nyergek, övek stb. vámolásánál kimondott elv: „de singulis rebus venditis eJ rationem decem florenorum solvet unum grossum”. *Kubinyi András* kiadásában: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei . . . Tanulmányok Budapest Múltjából 15 (1963), 211. A „régí registrum” keletkezési idejére *Kubinyi* 196–197.

döntött”.³⁹ Ehhez csak annyit lehet hozzáfűzni, hogy egy sor áru esetében kétségkívül a forgalmi gyakoriság is szerepet játszott. A maga módján tehát a tarifálás vagy taksálás is az értékválomás egy neme volt a 15. század vámolási gyakorlatában. Más lett volna a helyzet a 13. században? Aligha, hiszen a vámérték már akkoriban is az itt-ott megfogható piaci árat – jóllehet, az ismert esetekben a legmagasabb árszintet – tükrözte, ami igazolható olyan alapcikkeknel, mint a bor,⁴⁰ az ökör,⁴¹ vagy a posztó.⁴² Valószínűtlen, hogy a Budán és Esztergomban egyaránt nagy többséget alkotó taksált áruknál (melyek közé a gabona is tartozik) nem ugyanez az átalány értékkel érvényesült volna.

A megoldás kulcsa a budai szabályzat egyik tételében rejlik, mely szerint új pénz idején *de mensura quatuor garlarum* egy dénár vám szedendő.⁴³ E vámtétellel a kutatás nemigen tudott mit kezdeni, minthogy a szöveg nem árulja el, mit is mértek ezzel a mértékkel.⁴⁴ Márpedig a szóban forgó *mensura garlarum* gabonamérték volt.

A *gerla* vagy *garleta* olasz eredetű mérték, mellyel Itáliában és Nyugat-Európában egyaránt mértek bort és gabonát. Eredeti nagyságrendjére nézve az adatok nem adnak egyértelmű felvilágosítást, mert a mérték hol hordó vagy „kosár” nagyságúnak, hol

³⁹ Kováts: Áruforgalom, 19–21.

⁴⁰ A közönséges – Somogyból, Zalából vagy a Győr megyei Sokoró hegyről – szállított „vina venalia” hordójának vámértéke Esztergomban az egy pondus vám 1/240 kulcsa mellett 5 márka volt. A váradi püspök 1291/94. évből fennmaradt számadástörödéke szerint a nagyobb hordók eladási ára egyöntetűen: „pro quinque marcis minus dimidio fertone”. *Jakubovich Emil* közl.: Magyar Nyelv 22 (1926), 359. – A szerémi borok dupla árára nézve csak későbbi analógiák állnak rendelkezésre. Miközben egy hordó átlagos piaci ára 10–12 aFt volt, Bártfán (1439) a szerémi vörös bor hordója 33 aFt, a fehér boré meg éppenséggel 45 aFt. *Fejérpatak*: Szkv. 611, 612.

⁴¹ Az ökör vámértéke a 2 királyi dénáros (Buda) vagy 1 friesachi dénáros (Esztergom) vám és 1/240 vámkulcs mellett 1 márka volt. Eltekintve az alacsony, *estimatio*-szintű összegektől (I. 134. jegyzet), ha az ökör értékét kifejezetten a piaci árra utalva említik, az összeg korszakunk elején és végén Somogy megyében egyaránt 1/2 márka (1239: „bovem dimidiam marcam valentem”; 1336: „mediam marcam aut pecus trienne” PRT I, 767, II. 383.), az esztergomi káptalan azonban az 1292. évben Hontnémeti falutól már évente 1 márkát hajtott be az ökör értéke fejében („communitas eorumdem dabit annuatim singulas marcas pro emenda scilicet pecude pascuali” MES I. 312.).

⁴² A posztó Budán szokványos egyedi értékbecsléséről (vö. 12. jzi) az esztergomi káptalan valószínűleg már 1255-ben áttért a végenkénti átalány vámolásra („de 40 peciis pannorum coloratorum una marca”), amiből a *centesima pars* alapján 3 márka vámérték következik. V. István velencei udvari szállítója, Syr Wullam elszámolásában (1264) a genti posztó („gancy”, „gancitus”) végje két esetben (20, 29. tétel) 9 márka, többnyire azonban (20, 25, 29, 95, 100. tétel) 4 vagy 4 1/2 márka volt. *Zolnay László* közl.: Budapest Régiségei 21 (1964), 80–82. – Ez azonban a kor luxusszövevei közé tartozott. Már amikor a szépsi prépost és a káptalan osztozott 9 vég vegyesen genti, dorni és poperingeni posztón (1286), e szövegetek „pro medietate valoris, pro 13 marcis et dimidio estimarunt”; a teljes 27 márka becsérték átlaga tehát pontosan 3 márka volt. MES II. 211. – A finomabb szövegetek közt a dorni képviselte a középminőséget, melynek rőfje egy elszámolás (1299) szerint 4 pondus volt („12 ullan Dorneti pro marca”, Zichy I. 95.), a genti posztó rőfje 1 fertó értékének (Syr Wullam elszámolásában 5, 62, 65, 69, 80. tétel) harmada; eszerint egy *pecia* „hosszu” dorni posztó ára valóban 3–4 márka lehetett.

⁴³ Itt következik a királyi pénz devalválódásának már idézett bekalkulálása: „cum autem denarii incipient descendere, pro tribus garlis denarium”. Mon. Bp. I. 57.s,

⁴⁴ Legutóbb *Györffy György* – nyilván Küküllői alább idézendő kitétele alapján – „üst pénznek” értelmezte. Budapest története az Árpád-korban. Budapest története I. Szerk. *Gerevich László* Bp. 1973, 327.

nagyobb rakománynak (pl. *pro qualibet saumata gerlarum*) mutatkozik.⁴⁵ Nem egyértelmű a *garleta* nagyságrendje még akkor sem, amikor – időben a budai vámszabályzathoz legközelebb – Nagy Lajos udvarának két krónikása az 1360-as évtizedben emlegeti (e szöveghelyekre még visszatérek), egyértelművé válik azonban a 14. század végének adataiból. Amikor Kanizsai János érsek az Esztergom-várbeli Szt. István protomartyr káptalant társas prépostság rangjára emelte (1391), a hat kanonok élelmezési ellátására egyebek közt hat falu gabonátizedeiből évente két *garleta* búzát utalt ki.⁴⁶ Egy alig később (1394) a Veszprém megyei Papkesziben felmerülő malombérletnél a kikötött évi bérösszeg két és fél *garleta Wesprimiensis* volt részint búzában, részint rozsban.⁴⁷ Már ezekből a viszonylatokból is nyilvánvaló, hogy nem holmi köből vagy akó nagyságú mértékről van szó, hiszen ilyen mennyiségtől a hat kanonoknak felkopott volna az álla, a malombérleteknél pedig az évi bér a szokványos molnárköböllel (*cum cubulo molendinorum, cum mensura molendinali*) mérve 50, 80, sőt 125 köből szokott lenni.⁴⁸ A mérték rokon nagyságrendű a Pozsony közelében, a Stomfa folyón települt malmoknál szokványos *modius Posoniensis* méretével, melyből az évi bér ugyancsak két vagy három *mensura* volt, s már magukból a szerződésekből is kitűnik, hogy egy ilyen mérték (német nevén az alább tárgyalandó *mut*) nagyobb, mint 23 pozsonyi mérő.⁴⁹ Az egyértelmű felvilágosításhoz egy harmadik adat visz közelebb. Amikor az Abaúj megyében birtokos néhai Kisidai Csirke Péter leánya, Petronella a sárospataki ferences apácakolostorba vonult (1397), otthon maradt fivéreivel úgy egyezett ki, hogy azok az öt leánynegyed címén megillető birtokrészek fejében a kolostornak hat rőf lengyel szürkeposztón és három sonkán kívül *unam mensuram puri et boni tritici vulgo gerla vocatam* kötelesek évente adni az apáca haláláig, mely természetbeni ellátás pénzbeli összértéke 10 kassai számítású forint.⁵⁰ Minthogy az árviszonyok ezúttal már ismertek,⁵¹ egy *gerla* tiszta búzát Abaújban mintegy 5,4 forintba számítottak – közel abban az időben, amikor Budán úgy számoltak, hogy egy *gerla* „jó és szép búzát” általában 6, legfeljebb 7 forintért lehet kapni.⁵²

Ezáltal Esztergom, Veszprém vidékétől és Abaúj megyéből visszajutunk Budára, ahol a *gerla* vagy – a *garleta* elnémetesedett formájában – *gerlatt* (1453) mennyisége a 15. század első évtizedeiben már részint a Budai Jogkönyv jóvoltából, részint mert

⁴⁵ *Du Cange*: Glossarium, IV. 60.

⁴⁶ Fejér X/1, 701.

⁴⁷ ZsO I. 3308.

⁴⁸ Pl. 1369: Veszpr. Reg. 244 (633.); 1393: ZsO I. 2760.; 1399: ZsO I. 5675.

⁴⁹ 1387: „duos modios Posonienses et 11 metretas boni tritici et 12 metretas siliginis”. ZsO I. 249. L. még uo. I. 250.

⁵⁰ 1397: „6 ulnas Polonicalis panni grisei aut nigri coloris, et unam mensuram puri et boni tritici vulgo gerla vocatam, ac 3 pernas seu lardones valentes (et) 10 florenos numeri et compoti Cassensis”. ZsO I. 4992. Az *et* nyilvánvalóan értelemszavará.

⁵¹ Egy rőf lengyel szürkeposztó („polnisch tuch”, „gro gewant”) ára Bártfán (1441) „elen czu 14 den.” (*Fejérpataky*: Szkv. 519.) – Egy sonka („pachen”) ára Pozsonyban (1410) 160 és 270 bécsi dénár közt mozgott, átlag tehát 200 dénárral (1,25 aFt) lehet számolni. (Szkv. 43–50.) E két tétel együttes becserkéke 4,6 aFt körül volt.

⁵² Budai Jogkönyv, 146. art.: „So man gutes, schönes waitzen ein gerla . . . gemainglich kauffen mag per VI centen oder auf das höchst vmb VII zenten den., vnd derselben pfenning altzeit hundert ainen gulden im golt gleich.” Das Ofner Stadtrecht. Hrsg. von K. Mollay. Bp. 1959, 110.

történetesen a középkori budai súlymértékrendszer grammnyi pontossággal ismert, egzaktan meghatározható. Ez a gabonamérésnél használt legnagyobb mérték 10 *wecht* vagy *kübel* összege volt,⁵³ maga a budai nagyköböl pedig 2 budai mázsá (*cent*, *zentner*) és 36 font súlyt tett ki.⁵⁴ Az egyedüli probléma, hogy gabonamérésnél 100 vagy 120 fontot számítottak-e egy mázsára, azaz a budai *zentner* mai súlyban 49,1075 kg vagy 58,929 kg volt-e. Az utóbbi a valószínűbb.⁵⁵ Eszerint egy *gerla* búza mai súlyban 13,536 (de legalább 11,589) métermázsá volt – hatalmas mennyiség, mely már méreteinél fogva is egy tekintélyes szekérrakományt idéz fel. A középkor mértékegységei egytől egyig valóságos edényekből és tárolási alkalmatosságokból vonódtak el; kézenfekvő, hogy a gabona legnagyobb mértékegysége a szekér raksúlyához igazodott, amit a *gerla* (*garleta*) esetében a szó eredeti itáliai „kosár, kas” (*qualum*) jelentése is elősegíthetett. Tény, hogy a kései középkor nyelvemlékeinek egész sorában a *gerla* (*girila*) a *corus* („szekér”) megfelelője.⁵⁶ Ebben a megvilágításban már az Anjou-kor krónikásainak fogalomhasználatára is megfoghatóvá válik. Amikor Kétyi János az 1335. évi visegrádi királytalálkozó megörökítése kapcsán közli, hogy a cseh király lovainak napi abrakja 25 *garleta* zab volt,⁵⁷ a közlés olyan „adatok” sorába illeszkedik, hogy e király kísérete naponta ebédre 2500 kenyeret és 180 hordó bort fogyasztott el... Hasonló a helyzet Tótsolymosi Apród János (Küküllői) leírásával a Nagy Lajos-féle nevezetes itáliai pénzexportról (1343–44). Eszerint Károly Róbert özvegye 24 000 márka ezüstöt és 17 000 márka aranyat vitt volna magával Itáliába, sőt a király utóbb még 4000 márka „válogatott aranyat” küldött utána; az ezt követő fabuláló fordulat a „csaknem fél *garleta* forint”

⁵³ Az idézett cikkely szerint „ein gerla, das pringt X wecht”, mely utóbbi szinonimája a köből. Budai Jogkönyv, 149. art.: „von ainem kübel herthes getraidt . . . das ist von einen wecht”. *Mollay*, 112 E forráshelyeket alapjában véve helytálló gondolatmenettel elemezte már *Salamon Ferenc* (Buda-Pest története. III. Bp. 1878, 183–195.), minthogy azonban kiindulópontja téves (egy budai latot 10,635 g-nak vesz fel 15, 346111 g helyett), számítási eredménye sem helytálló. A budai súlyrendszer legújabb összefoglalása *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban. Budapest története, II. Bp. 1973, 51.

⁵⁴ Budai Jogkönyv, 443. art. (1453): „1 wecht mell hat gebegen [= gewegen; a Bp var. szerint „gegeben”] 2 centen 36 lb.” *Mollay*, 203.

⁵⁵ Borból, viaszból, bőrből, lenfonálból, olajból, általában a *Kramerei* körébe tartozó árukból 120 fontot számítottak egy mázsára („XXX lib. das ist ein viertail eines centen” Budai Jogkönyv 75, 104, 415. art., *Mollay*, 90, 100–101, 193.), de például ólomból 100 fontot (1522: Történelmi Tár 1889, 381.) *Salamon F.* érvelése, hogy az 1453. évi kenyérsütési szabályzatban a zsemleliszt 100 fontosnak mutatkozik, helytálló (i. m. 194.), csakhogy sajtóságon módon a szintén latnyi pontossággal megadott kenyérlisztnél („prat mell”) 120 fontos számítás érvényesült. Az egy *wecht*-ből sütenő 220 kenyér a 20 uncia (0,61384 kg) együttes súlya (135, 0448 kg) a sütési veszteséget beakadulva a 276 fontos *wecht* (135, 5367 kg) súlyának felel meg. Ebből a megközelítésből tehát nem nyerhető világos kép. Az a körülmény, hogy a molnárok őrletési részesedése a gabonából 1/12 rész volt (Budai Jogkönyv, 144 art. „der mulner sol . . . zu maut nemmen dy zwelifte mass von allerlay gatrayt”, *Mollay*, 110.), inkább a gabona 120 fontos mázsálása mellett látszik szólni.

⁵⁶ Pl. Müncheneri Kódex: „Monda a masicnak: te meneuel tartozol? Ki monda: zaz *girila* buzauul, *centum coros tritici*”. Számos hasonló megfeleléssel (árpa, gabona, malter) Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I. 1091. A *corus* a kései antikvitásban és a korai középkorban ugyanaz, mint a későbbi századokban a *carrada*. Isidorus: „Corus 30 modii impletur.” *Du Cange*: Glossarium, II. 591.

⁵⁷ „. . . pabulum etiam equis per singulos diés viginti quinque *garletae*”. *J. G. Schwandtner*: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. I. Vindobonae 1746, 165.

kiviteléről, kivált a még eltékozolt ezüstpénzekre tett neheztelő megjegyzés kíséretében,⁵⁸ sokkal inkább az elpazarolt pénztömegek az egyházi ember által korholt „fél szekéredérknyi” tömegére, mint valami konkrét kisebb edényre értelmezhető.

Mindazonáltal nem zárható ki a lehetőség, hogy a Budán már 1255 előtt meghonosodott itáliai eredetű gabonamérték a 14. század folyamán Magyarországon „nőtt meg” (ami a kölcsönzött mértékeknél megesik), jöllehet e lehetőség kötelességszerűen óvatos megpendítésére kizárólag az a körülmény készlet, hogy a mérték „szekér”-mérete eredeti hazájában nem oly egyértelmű, mint Magyarországon a 14. század vége óta, s első felbukkanása és körvonalazható nagyságrendje közt Magyarországon is több mint egy évszázad telt el. Ezzel szembeállítható viszont, hogy ha a mérték már 1390 táján Esztergomban, Veszprémben és Budán, sőt még Abaúj megyében is rokon nagyságrendű, akkor e tömegmérték mögött nagy múlt állhat. Akárhogy is, nyilvánvaló most már, hogy Budán az 1255. évben a gabona után kétféle vámot szedtek. Az elsőt akkor, amikor a szekér begördült a városkapun (*intrat per portam*),⁵⁹ s ez az összeg akkor már valóban csak kapuvámnak minősült; a másodikat a vásártéren, de ott már nem egyszerűen szekérrakomány (*de curru*), hanem a gabona meghatározott mértéke (*de mensura garlarum*) után. Ezen a ponton azonban egyelőre függesszük fel a gondolatmenetet, mert e kettős vámolás értelmét majd a későbbi mondandók világítják meg.

Magyarország legnyugatibb városias zónájában a gabona legnagyobb mértékegysége nem az imént tárgyalt volt, hanem az 1387 óta adatolható *modius*,⁶⁰ német nevén *mut*. Ez a Dél-Németországban elterjedt, végső fokon az antik *modius*ból származó, hozzánk pedig közvetlenül Bécsből átszármazott mérték nem súlyban, hanem űrmértékben fejezte ki a gabona legnagyobb kereskedelmi tömegegységét. Mint Kováts Ferenc bebizonyította, Pozsonyban egy *mutra* 32 mérőt (*metzen*) számoltak.⁶¹ Nagyszombatban és Sopronban is ez a rendszer honosodott meg. Az előbbi városban hol 30, hol 32 mérő zabot,⁶² az utóbbiban úgy látszik roszból 32, zabból 36–38 mérőt⁶³ számítottak e mértékre (*müt*, *mutt*). Minthogy a középkori pozsonyi mérő űrmérete pontosan ismert,⁶⁴ egy pozsonyi

⁵⁸ „Habuit etiam secum de florenis fere cum media garleta, de denariis vero paruis usque ad exitum regni multum.” Uo. 174.

⁵⁹ Ezt a mozzanatot („cum castrum intraverit”, „intrat castrum”) a szabályzat kizárólag olyan árucikkeknel – a posztónál, vadbőrnél és viasznál – emeli ki, melyeknél utóbb értékbecslés („estimatio”) alapján vetik ki a vámot.

⁶⁰ L. 49. jz. Vö. A. Huščava: A pozsonyi mérő fejlődése az 1588. évi törvényes rendezésig. Fejezetek a magyar mérésügy történetéből. Szerk. Makkai László. Bp. 1959, 26.

⁶¹ Kováts: Áruforgalom, 187. Egy 1506. évi pozsonyi leltárban: „32 metzen fur ain mutt zwraitten”. Huščava i. m. 30.

⁶² Az 1395. évi városi számadásban pl. „Item dedi umb 5 müt und 17 metzen habern, per 5 den., 3 1/2 libr. minus 5 den.” [835 dénár], „Item dedi umb 4 müt und 6 mecen habern . . . 3 libr. et 36 den. [756 dénár] per 6 den.” *Fejérpataky*, Szkv. 108, 109, 110.

⁶³ Már 1312: „quatuor rotarum molendini currencium super fluvio Képche, quarum fructus annuatim sex *muth* dicuntur”. Sopron I. 74. – Egy 1439. évi kórházzámadás külön jegyzékében („Nota das hingen des traydts”) egy mérő rosz elszámolása általában 34 dénár, ugyanakkor: „1 müt charen [= Korn] umb 4 1/2 tal. den.” [1080 dénár]. Házi II/3, 108. – Egy 1441. évi zablékszámolásban, miközben általában egy mérő zab 14 (olykor 15) dénár: „2 mutt habern 4 1/2 tal. den.” [1080 dénár].

⁶⁴ 54, 2976 liter. *Lederer Emma*: Régi magyar űrmértékek. Századok 57 (1923), 306. *Huščava* éppen nem hozott pontosabb eredményt a kiszámított 54,62 literes mérettel, mert a viszonyítás, melyből kiindul, csak „ongeferlich” (1548), i. m. 28–31.

mut 17,375 hl tömeget képviselt, ami a 18. századi búzaszem leletek fajsúlyával (100 l/77,3 kg) számolva⁶⁵ 13,43 mázsa súlyt jelentett. A feltűnően pontos egybeesés a budai *gerla* közel 13 1/2 mázsa súlyával nyilvánvalóvá teszi, hogy olyan hagyomány-szerűen kialakult és egybehangelődött kereskedelmi mértékegységről van szó, mely a gabonaforgalomban, következésképpen a vámokon régóta mintegy standard méretként számon tartott szekérmagyságból vonódott el.

Hogy itt egy szekérrakomány hagyományos „elvi” méretét sikerült kitapintan., arra nem egy további körülmény mutat. A borszállítmányoknak éppúgy – sőt még inkább – megvolt a maguk normatív nagysága, mint a gabonaszállítmányoknak. A teljesnek tekintett szekérnyi borszállítmány (*fuder*), a már eredeti latin nevében is a „szekér” fogalmát hordozó *karratum* (a Karoling-kori *karrada* utóda, az olasz *carrada* megfelelője) elvi mértéke Pozsonyban 30 akó volt,⁶⁷ mai mértékkel 16,29 hl – annival kisebb a fenti mértékegységénél, amennyivel hordók kevésbé gazdaságosan helyezhetők el ugyanazon nagyságú szekéren, mint gabonaszákok. Figyelmet érdemel ebben az összefüggésben egyrészt, hogy a budai vámon már a 13. század közepén általában három hordót számító szekerekkel számoltak (*de curru, in quo . . . tres tunelle deferuntur*), másrészt az itt csak futólag jelzett körülmény, hogy a Dunántúlon Somogytól és Zalától Esztergomig már a 13. században sorra felbukkanó 40,50 vagy 60 köblös hordók és a pozsonyi boreladások alkalmával gyakori 9,10 akós hordók egymással rokon módon nagyjából 4 és 5 1/2 hl közti nagyságrendbe illeszkednek. Alighanem a *karratum* és a kereskedelmi hordók eredeti normatív viszonya rögződött meg a pozsonyi hordó *dreyling* (*ternarius*) megnevezésében. Ugyanakkor a *modius* a Dunántúlon kifejezetten „szekérformára kötött” rakományt jelentett.⁶⁸ A szekér és a mérték kapcsolata persze nem holmi modern kereskedelmi szabvány értelmében képzelendő el. A *gerla* és a *mut* a 15. században már a konkrét szekérrakománytól függetlenül is létező, egzakt mértékként jelentkeznek, amint-hogy maga a gabonamérés szakmunkájának – Budán a *traidmesser*, Pozsonyban a *statmesser* feladatkörének – számított. 4 *mut* és 10 mérő „átmérése” Sopronban önmagában is megütötte például egy segédmunkás napibéréét.⁶⁹ Nyilván ez a magyarázata, hogy a gabona vámolásánál a 13–14. században általánosan alapul vett „szekér” (*currus, wagen*) helyett a 15. század közepén a pozsonyi harmincadon áttértek a *mut* szerinti vámolásra – ám bár a gyakorlatban ez alighanem a rakomány éppoly szemrevételezéssel való „felmérése” lehetett, mint a korábbi eljárás.

⁶⁵ *Bogdán István–Papp Zsigmond–Szabó Miklós*: Kétszázéves gabonaszemek az Országos Levéltárban. Agrártörténeti Szemle 5 (1963), 54.

⁶⁶ „De curru, in quo extra castrum tres tunelle deferuntur.” Mon. Bp. I. 56.

⁶⁷ A kérdéskörre és kereskedelem-történeti háttérére *Kováts Ferenc*: Városi adózás a középkorban. Pozsony 1900, 27–32.

⁶⁸ A battányi (Fejér m.) vám 1399. évi megerősítésében a birtokos jogot kap a posztvőgekek vámolására; ahol azonban a szőtt áru „insimul ad unum modium fuerint ligate”, ott „de quolibet modio” 12 dénár szedhető. ZsO I. 5971. Arról a „currus ligatus” szekérformáról van szó, melyre nemrég szállító „nyitott” szekértől („de curru patenti”) válik el. Mindhárommal szemben áll a kétkerekű szekér vagy taliga, „byga”. L. 72. jz.

⁶⁹ A budai „traidmesser” bére egy köből búza vagy rozs kiméréséért 1 dénár, ugyanannyi árpa vagy zab után 1/2 dénár volt. Budai Jogkönyv 149. art., *Mollay*, 112. Az idézett kórházszámadásokban (1438, 1439) több elszámolás a „mérőkkel”, egyebek közt: „Item dem messer von den 4 mütt trayd vnd 10 mecen vmbzumessen 10 den.” Házi II/3, 95.

További kérdés, hogy miként viszonylik a rekonstruált elvi térfogat és raksúly a kor gyakorlatban létező szekereihez. A Schulte számításai szerint a svájci hágókon Itáliába járó teherkocsik átlagos raksúlya 12,5 mai mázsa volt.⁷⁰ A középkor „világkereskedelmének” fő irányán mutató nagyságrend persze aligha vetíthető át minden további nélkül a magyarországi viszonyokra (de a hágókon leküzdendő irdatlan magasságok ser- említhetők egy napon az itteni terepviszonyokkal), a választ tehát saját forrásainkban keresseni.

Domanovszky Sándor úttörő tanulmánya a középkori kereskedelmi szekerekről⁷¹ sok mindent tisztázott, de kérdőjeleket is hagyott maga után. A tanulmányból az következne, hogy a hatalmas térfogatú, legalább négy – de inkább hat, sőt nyolc – ló vontatta „mázsaszekerek” és az egyetlen lóval fogatolt könnyű szekértípusok (ajonca, csille, kólya) szélsőségei között teherhordó szekér nem is létezett volna a középkori Magyarországon. Holott már a Domanovszky által felhasznált mérvadó források többségéből is világos, hogy a nagy szekerek⁷² és a kis méretűnek vagy könnyűnek (*parvus, levis*) minősített szekérfajták közt a kor normatív módon számolt egy közbülső (*medius*) nagysággal, melyet többnyire „közönséges” szekérnek (*currus communis*) nevezett. A vonóerő felől tekintve az egyik meghatározás (1543) szerint a nagy szekerektől elválasztó határ ott húzódott, hogy ezt „nem több mint négy ló” húzta.⁷³ Ami azonban Domanovszky vizsgálódásának látóköréből végképp kimaradt, az az a nem mellékes körülmény, hogy a napi forgalmat – kivált a paraszti szférában – nem lovaskocsik, hanem ökrösfogatok bonyolították le. Gabonaszállításnál mindenesetre ilyenekkel számolhatunk elsősorban.

A szekerek nagyságára – sőt bizonyos értelemben normáira – nézve becses információkat nyújtanak már a pannonhalmi apátság népeinek 1233–34. évi mozgalmi, majd a terheik rendezése (1237/40) alkalmából keletkezett források, minthogy az elégedetlenség elsősorban éppen a fuvar-robot miatt robbant ki. Akkoriban persze még nem a gabona, hanem a távoli somogyi és zalai birtokokról a monostorhoz, onnan pedig részben már az esztergomi vásárra szállított bor fuvarozása volt a vitakérdés, maga a szekér azonban ugyanaz volt, melyet alig két emberöltő múltán Esztergomban úgy regisztráltak, hogy bennük gabonát is „szokás naponta a vásárra hozni” (1284).

⁷⁰ Kováts: Áruforgalom, 191.

⁷¹ Domanovszky Sándor: Mázsaszekér. Fejérvapatak Emlékkönyv. Bp. 1917, 37–74.

⁷² Valójában ez a kategória is két osztatú volt. A „mázsaszekereken” kívül számon tartották a nagy térfogatú, kivált posztót és vegyes szatócsárut, fűszert szállító kereskedelmi szekereket „currus mercatorius” (1284. bertényi vám, ÁUO IX. 401), „currus mercimonalis” (1336. a brünni út vámtarifája, l. 33. jz.) vagy „currus clausus” néven (1329. alszolcai tarifa, Györffy I. 817.). Ez volt a „currus ligatus” (l. 68. jz.), illetőleg „currus . . . qui Bohemici, Sylesici et Polonici vocantur” (1474), s adott esetben hat vagy nyolc ló vontathatta. Domanovszky kétye e téren (Mázsaszekér, 45. 2. jz.) aligha indokolt.

⁷³ Az 1543. évi ítéletben a Lőcse és Késmárk közti perben: „non plures quam quos quatuor equi vehere possunt”. Domanovszky: Mázsaszekér, 45. 2. jz. A „currus medius” vagy „communis” az idézett 1405, 1435, 1543. évi forrásokban (uo. 43–44.) A korai korszak legdifferenciáltabb alszolcai (1329) útvámszabályzatban a „currus clausus” egyfelől a mázsaszekértől, másfelől a halat, sőt stb. szállító „nyitott” szekértől („de curru patenti”) válik el. Mindhárommal szemben áll a kétkerekű szekér vagy taliga, „byga”. L. 72. jz.

Pontosabban háromféle szekérnagyság bontakozik ki az oklevelekből. Az egyik a monostor nagy térfogatú és lóvontatású saját szekere volt (*currus honeratus monasterii*), melynek fogatolásáról azonban a birtokszervezet lóval rendelkező rétegének (*equestres servientes*) kellett a maga erős – „kövér” – lovaival (*propriis equis pinguibus*) gondoskodnia. Minthogy e szekér megnevezése az oklevelekben terminus technicus jelleggel *currus viniferus*, nagy valószínűséggel éppen ez volt az a szekérfajta, mellyel a budai vámszabályzat (1255) mint három hordót szállító szekérrel számol.⁷⁴ A birtokszervezet többi népe ökrösfogat kiállítására volt kötelezve. A vita azonban éppen akörül zajlott, hogy ennek is kétféle szokásszerű nagysága volt. Az 1233. évi panaszok általában azt hánytorgatták fel, hogy az apát „nehéz” fuvarok (*plaustria gravia*) kiállítását kényszeríti ki. Tényő falu jobbágycsoportjai kifejezetten azt követelték, hogy ne kelljen nehéz borszállító szekeret (*gravem currum vini*) állítaniuk, hanem csak könnyűt (*levem*).⁷⁵ Hogy mekkora volt a „könnyű” szekér, azt aztán pontosan megtudjuk az udvarnokok kötelmeit rendező oklevelekből (1226, 1240): ez csak egy hordót (*tunellam vini*) szállított, és két ökör húzta. IV. Béla könnyítése abban állt, hogy míg korábban egyetlen családnak kellett a fogatot kiállítania, 1240 után három család állhatott össze oly módon, hogy a szekeret és a két ökröt két gazdagabb paraszt adta, a szegényebb harmadik pedig hajtotta a fogatot.⁷⁶

Már ebből az adatbokorból is sejthető, amit a továbbiak alátámasztanak, hogy a korszemléletben a négyökrös szekér számított átlagos („közönséges”) méretnek, a hat vagy nyolc ökör vontatta pedig „nehéznek”. Ez utóbbi normája kivételes plaszticitással tűnik elő egy Zala megyei kárpótlási ügy kapcsán (1272). Pölöske várura a fehérvári káptalan előtt kötelezte magát, hogy 10 hordó újbort – egyenként 100 köblös hordókban – elszállíttat partnerének a távoli Borsodba, e bormennyiséget pedig „a hordókkal, szekerekkel és 40 jó ökörrrel együtt” adja.⁷⁷ Itt nem az imént említett kereskedelmi hordóról, hanem az egyébként szürettek, bortárolás, nagybani eladás és tizedügyek kapcsán felbukkanó – legalább 8–9 hl-es – nagyhordókról van szó,⁷⁸ melyekből legfeljebb kettő mehetett egy szekérré. A szállítmány tehát egyértelműen úgy rendeződik el, hogy a hatalmas bormennyiséget szabályszerűen nyolc-nyolc ökör által vontott szekéren szánták útnak indítani.

⁷⁴PRT I. 717, 772. Vö. Mon. Bp. I. 56.

⁷⁵PRT I. 717, 720.

⁷⁶1226: PRT I. 679. – 1240: „tres mansiones debent ordinare currum ita, quod duo homines ditiores dent duos boves et currum, et tertius pauperior in propria persona laboret currum deducendo”. Uo. 791.

⁷⁷1272: „... assumpsit se daturum... de vino anni presentis 10 tunellam vini cum tunellis, curribus et 40 bonis bobus, quorum quilibet tunellarum continere debet 100 cubulos vini”. UBB II. 25.

⁷⁸Ekkora hordókkal számolt pl. az esztergomi káptalan a tizedszedésnél (1397: „tunella vini, hoc est cubuli 100” Történelmi Tár 1901, 85.) s ugyanez a hordónagyság bukkan elő sorozatban az 1505. évi budai szüreten (*Kubinyi András: A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. Agrártörténeti Szemle 1964, 386–387*), ahol a 100 köblös hordó 8,484 hl nagyságú volt. A Szentgyörgy és Bazin vidéki szüreteken (1325) számon tartott 32 bazini akós nagyhordó (Fejér VIII/2, 675.), minthogy a hegyvám normái szerint (1295: ÁUO XII. 571.; 1335: AO III. 134) 2 bazini akó = 1 pozsonyi akó, 8, 68 hl-re tehető. Ebbe a nagyságrendbe tartoznak a pozsonyi boreladások alkalmából sorozatosan előbukkanó 18 akós hordók is (*Kováts: Áruforgalom, 193.*).

A hatalmaskodások jóvoltából, s mert a gabona forgalma is megélnékült, a 13. század végétől fogva már gabonát szállító szekerek is fel-felbukkannak a forrásokból. Amikor a Hontpázmány nembeli Bényiek Esztergom és Hont megye határvidékén elkövetett garázdaságait jegyzékbe foglalták (1295), egyebek közt arról is értesülünk, hogy az esztergomi érsek gabonáját szállító emberekről (*a portitoribus annonarum*) hat ökröt raboltak el, de egy aradi (Esztergom m.) paraszt szekere elől a kéméni malomnál szintén hat ökröt lehetett elkötni.⁸⁰ A veszprémi káptalan szekerét a Zala megyei Nagypécsel határában négy ökör és egy ló húzta (1351/57). A Borsod megyei Uraj birtokosának familiárisa négyökrös szekéren vitte a gabonát őrleni a malomba (1393), ahogy a Szabolcs megyei Rakamaz birtokosának familiárisai is négyökrös szekéren szállítottak élelmet Tiszabödbe, egy másik alkalommal pedig ugyanezzel a fogattal hurcolták el egy közeli falu házainak faanyagát (1397).⁸¹ Egyházi vagy világi birtokosok familiárisai és parasztok szekere közt nem mutatkozik érzékelhető különbség. Amikor például arról értesülünk, hogy a Lendvaiak egyik Zala megyei jobbágyától két szekeret hat ökörrel és két lóval, valamint négy hordó borral együtt raboltak el (1389),⁸² a fogatolás módja nem világos ugyan – lehetséges, hogy az ökrök és lovak a nagypécseli fogatoláshoz hasonlóan (4 + 1, 2 + 1) voltak kombinálva, de az is, hogy az egyik szekeret 6 ökör, a másikat 2 ló húzta –,⁸³ annyi azonban kézenfekvő, hogy a nagyobbik szekér három, a kisebbik egy hordót szállított, ahogy már 1230 táján a pannonhalmi fogatoknál láttuk. Mindenesetre három hordót a vásárra vagy vásárról szállító, tehát gyaníthatóan a fentiekkel rokon nagyságrendű parasztszekerek a Baranyából a Bodrog megyei Garára vezető úton (1391) éppúgy előtűnnek, mint a Bereg megyei Váriba vezetőn (1393).⁸⁴ Sajátos részletkérdés a sejtethető „vegyes” fogatolás, mely a 14. században a szántásnál ismert: egy lovat fogtak az ökrök elé a vonóerő hatékonyságát, nem utolsósorban a szántás sebességét fokozandó.⁸⁵

Az adatok mindenképpen amellet szólnak, amit Buda középkor végi limitációja még a faszállítványokról is igazol: a vonóerő felől tekintve a négyökrös szekér számított átlagos – „közepes” – rakománynak;⁸⁶ nem ritka azonban a vonóerő erősítése még két ökörrel vagy egy lóval. Minthogy pedig e kép a Dunántúl különböző tájai felől egyrészt Borsod, Szabolcs és a Felső-Tiszavidék, másrészt a Duna–Tisza köze alsó része felé rajzolódik ki, mégiscsak inkább ez tűnik jellemzőnek, az a fajta keskenyre vont, egyfogatú kis szekérfajta (csille vagy kólya) pedig alárendelt, helyi jelentőségűnek, melyet Domonovszky élelemszállító szerepben a parasztszekér középkori típusának vél, de kizárólag csak a hegyes, bányavárosi vidékeken (Körmöcbánya, Igló) igazol.⁸⁷ Egy 1560. évi kassai limitációban az *ewregh koczi negy leoczre walo* (melyhez elől *rud*, hátul *agas* tartozik)

⁸⁰ MES II. 367.

⁸¹ 1351/57: Veszpr. Reg. 172 (432). – 1393: ZO I. 2860. – 1397: ZsO I. 5034.

⁸² „duos currus cum sex bobus et duabus equis ac quatuor vasa vini” ZsO I. 1121.

⁸³ Ugyanebben a kárlistában Munor faluban (Zala m.): „item duos equos cum curru ac omnes et singulas fruges . . . iobagionis ipsorum”.

⁸⁴ Zichy IV. 474.; Sztáray I. 528.

⁸⁵ *Belényessy M.*: A földművelés alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* 65 (1954), 403.

⁸⁶ 1522: „de plastro medio, quatuor bobus trahenti”. *Történelmi Tár* 1889, 373.

⁸⁷ *Mázsaszekér*, 49, 51.

világosan elválik egyfelől a nagy, „zárt” kereskedelmi szekértől (*thár zekér ernieschtül*), másfelől e keskeny hegyi alkalmatosságtól (*egy koczi th vekonth*).⁸⁸ E szekérfajta vonóereje, következésképpen valószínű raksúlya már a 13–14. században teljes mértékben összhangban van a *gerla* és a *mut* 13 mázsás súlyával – azzal a gabonamennyiséggel, mellyel a jelek szerint szekerenkénti átlagban a vámokon már a 13. század óta számoltak. Ez az a mennyiség (12–13 mázsa) különben, mellyel a legutóbbi időkig a hagyományos parasztszekérré gabonaszakokból rossz földutakon számoltak – egyik sajátos vetületeként annak, hogy a paraszti struktúrák megannyi eleme a 13. század óta alig változott.

3

A 12. században Magyarországra vetődő idegenek nem győznek álmélnodni az agrártermékek bőséges kínálatán és az árak alacsonyosságán. A szicíliai arab al Idrisi, aki 1154 előtt itáliai kereskedők elbeszélése nyomán jellemezte az akkori Magyarországi városias helyeit, Pozsonytól és Nyitrától Kevéig az élelmiszerek „bőségét”, „fölső számát” emeli ki. Bács vásárain – írja – „az árak mindig alacsonyak a gabona sokasága miatt”.⁸⁹ A három évet (1151–1153) Magyarországon töltött Iszlám-vándorprédikátor és kereskedő, Abu Hamid al-Andalusi hasonlóképpen összegezte benyomását: „ez az ország azok közé tartozik, melyek leginkább jólétben és bőségben élnek”, majd mindjárt illusztrálta is állítását az élőállat (borjú, bárány, kecskegida) és a méz alacsony áraival.⁹⁰

A gabona piaci árát Abu Hamid sajnos nem örökítette meg, s erre nézve az általánosságokon túl más forrás sem ad közvetlen számszerű támpontot. Az ország akkori „proto-urbanizációs” szintjéből, mely mellett a gabonának jóformán nem volt belső piaca, látszólag következik az alacsony árszint. Ha a piaci ár 1333 előtt pozitíve ismeretlen is, a konstrukció mégsem teljesen reménytelen, mert az ármozgás görbéjére nézve elég megbízható adatsor ásható ki a tizedgabona megváltási összegeinek alakulásából.

Az összegek értékét tekintve három körülménnyel persze eleve számolnunk kell. Mindenekelőtt azzal, hogy itt durva átalányösszegeket kapunk, melyek nem a búza, rozs, árpa, zab értékére, hanem elvontan a „gabona” egyfajta középátlagára vonatkoznak, és pedig annak is az aratás után a mezőn asztagokba – kepekbe –⁹¹ rakott kicsépeletlen formájában. Következésképpen a kapott érték csak nagyon távolról, igen alacsony szintről

⁸⁸ Történelmi Tár 1889, 780.

⁸⁹ T. Lewicki: Polska i kraje sasiednie w swietle „Księgi Rogera” . . . al Idrisiego. I. Krakow 1945, 125, 131 s. köv.

⁹⁰ I. Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia Hung. 5 (1955), 208–209.

⁹¹ A *kepét* (*capetia*) a 13. században az országos rendelkezésekben is mint további meghatározásra nem szoruló egységet emlegetik; valószínű, hogy kévetartalmát illetően nem kell még számolnunk azzal a sokféleséggel, mint a 16. század után. Minthogy a szó a szláv *kopa* „hatvanas” származéka, eredetileg nyilván 60 kévét számoltak egy kepekre, amint hogy a kora újkorban is 52–60 kéve a leggyakoribb. Balassa Iván: A kévébe rakott szalagabona összerakása és számolása. Ethnographia 67 (1956), 412–439.; Makkai László: Östliche Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit. Agrártörténeti Szemle 16 (1974), Supplementum, 38–39 (a továbbiakban: Landwirtschaft).

utal a sejthető piaci árra, valószínűleg ahhoz hasonló távolságból, ahogy a természetben adott becsütárgyak (*in estimatione*) helyi értékei az egykorú piaci árak gyakran mindössze csak negyedét képviselik. Végül pedig a dolog természetéből következik, hogy a megváltás gyakorlatát nem egyszerűen csak a merev tradicionalizmus határozta meg, hanem magukat a normatív összegeket a birtokosok országos fórumokon érvényesített érdeke akár több évtizeden át is visszatarthatta a valóságos ármozgástól.

Könyves Kálmán korában, 1100 körül egy kepe gabona limitált megváltási összege 5 *nummus*, azaz 0,5 pondus volt.⁹² Ez az összeg maradt érvényben az egész 12. századon át, sőt alighanem a tatárjárásig. Elvértve 1230 táján előbukkan még alacsonyabb, 1 friesachi dénáros (0,2 pondus) tizedváltás is, ezt azonban kivételes körülmények magyarázzák.⁹³ Az első jel, mely arra mutat, hogy a formálódó piac már 1220 táján kezdte radikálisan megemelni a gabona piaci árát, a zágrábi püspök kísérlete, hogy a megváltás összegét egy pondusra (*singula pondera pro singulis capetiis*) emelje (1226), a próbálkozást azonban II. Endre a királyi tanács határozatából fojtotta el, visszaszorítva az összeget a hagyományos fél pondusra.⁹⁴ Már az 1222. évi Aranybulla megkísérelt tiltakozni egyáltalán a gabonated pénzbeli megváltása ellen.⁹⁵ Mindazonáltal a tatárjárás utáni évtizedekben a gabonaár emelkedése ellenállhatatlanul utat tört a tizedmegváltás normájában is. Nemcsak a zágrábi egyházmegyében (1256),⁹⁶ hanem az egi püspökség területén is (1261) kimondatott az egy pondus elve, sőt, minthogy itt „finom ezüstben” határozták meg a fizetést, az érték még 1/7-tel nőtt (1,1428 pondus).⁹⁷ Egyébként a 13. század második felében kialakult országos gyakorlatot az 1290. évi dekrétum egy pondus közönséges ezüst összegében szentesítette.⁹⁸

A tizedmegváltás terén kényszerűen szankcionált százszázalékos emelkedés azonban még mindig nem tükrözte a valóságos ármozgást. Az összeg alacsonyan tartásában az 1260–70-es évektől aktivizálódó szélesebb nemesi tömegek is közreműködtek immár. Hogy mennyire nem volt reális a kepenkénti egy pondus sem, azt három körülmény világosan mutatja. Az egyik, hogy a városokban eleve 50 százalékkal magasabb volt a megváltás összege: Szatmáron már az 1230. évben 12 *usualis* dénár (1,5–1,6 pondus).

⁹² Kálmán dekrétuma, 44. art.: „ubicunque equites, viatores venerint quinque, si voluerint, nummis tantum capeciam comparent”. *Závodszy Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények. Bp. 1904, 189. A korabeli *nummus* vagy dénár (vö. László I, 42) színezüsttartalma 1,953 g, egy magyar márka pondusáé pedig 3,87691 g volt. *Hóman*: Pénztörténet, 231.

⁹³ 1230: a pannonhalmi apátság panasza a veszprémi káptalan jogtalan tizedszedésével kapcsolatban: „recipiendo a singulis capetiis duos obulos vel unum frisaticum, ut eis libentius et festinanter reddantur, et postquam receperint, decimatores eorum fugiendo recedunt”. PRT I. 691.

⁹⁴ 1226: „communi omnium iobagionum nostrorum consilio . . . statuimus, ut iustas decimas omnium frugum in specie . . . aut pro duabus capeciis unum pondus persolvatur”. Fejér III/2, 169.

⁹⁵ 1222: 20 art.: „Decime in argento non redimantur, sed sicut terra protulerit, vinum vel segetes persolvantur.” *Enchiridion*, 140.

⁹⁶ 1256: „pro decima capecia frugum unum denarium”. *Smičiklas* V. 16.

⁹⁷ 1261/1271: „singulas capetias pro uno pondere argenti fini vel denariis unum pondus argenti fini valentibus”. *Reg. Arp.* 2123.

⁹⁸ 1290 [nem 1291!] dekrétum: „de singulis capeciis unum pondus”. *Enchiridion*, 189. – 1291: III. Endre király a szepesi káptalantól lefoglalt 500 kepe gabona fejében 10 márka finom ezüstöt helyezett kilátásba rekompenciaként. *MES* II. 793.

Sopron 1277. évi privilégiuma szerint 12 bécsi dénár (1,5 pondus).⁹⁹ A másik körülmény, hogy 1290 táján ellenkezőjére fordult a hagyományos viszonylat: immár a szepességi nemesek törekedtek a tized pénzbeli megváltására, a prépost meg természetben követelte a gabonatedet.¹⁰⁰ A harmadik jel, hogy amikor például Ladomér érsek saját tized-jövedelmeiből 16 márka értékű gabonát utalt ki a csúti monostornak (1295), maga az érsek „márkánként 40 képét számítva”, azaz 1,2 pondus átalányban határozta meg az értéket.¹⁰¹

Az 1220–1230 táján megkezdődő áremelkedés valóságos szintjét a tizedügyben a zágrábi egyházmegyére nézve kerek egy évszázados késéssel szentesítette Mikcs szlavon bán ítélete (1328), midőn a kepénként 6 báni dénáros összeggel kimondta pontosan azt az 1,5 pondus normát, mely a városokban már a 13. században érvényesült.¹⁰² Nagy Lajos egy 1352. évi rendeletéből tudjuk, hogy a megelőző évtizedekben a megváltási gyakorlat valóban országsszerte 10–12 bécsi dénár (1,25–1,5 pondus) volt.¹⁰³ De a szlavon báni ítélet egy fontos új mozzanatot is tartalmaz. A 6 báni dénár csak Szent Márton napjáig (november 11) volt érvényes; „azt követően 2 dénárral több fizetendő, mivel attól fogva tapasztalat szerint a gabona értéke növekszik”.¹⁰⁴ Ez az első eset, hogy a tizedváltáság kapcsán világosan elismertettek a piacviszonyok is: késő ősszel már egyharmaddal magasabb (2 pondus) volt a gabona értéke, mint közvetlenül aratás után. Télre-tavasza nyilvánvalóan még további drágulás következett be, alighanem ama arányokat követve, melyek a 15. században itt-ott megfoghatók. A búza aratás utáni ára Bártfán az 1438/39. évben 25 dénár volt, de már október–novemberben 33,38 dénárra emelkedett, februárban stagnált (36 dénár), majd a következő aratás előtt, július elején 40 dénárig szökött fel. A zab későnyári 12 bécsi dénáros ára Pozsonyban az 1457. évben október–novemberben 15, 16, májusban 19, júniusban 20 dénárra emelkedett.¹⁰⁵ Mindkét esetben 60 százalékos körülinek mutatkozik az évi emelkedés rátája. Alighanem ez kalkulálódott bele a 14. század közepe után a váradi káptalan megváltási gyakorlatába, mely eleve 12 kamarai dénár, azaz 1,7 pondus magasságot mutat.¹⁰⁶

⁹⁹ 1230: Fejér III/2, 212. – II. Endre pénzeinek kronológiája nem teljesen világos. Valószínűtlen, hogy a *Hóman-féle* IV. csoporttal (Pénztörténet, 309.) lehetne számolni, mert ez irreális eredményt adna (1, 9 pondus). Valószínűbb, hogy a márka 9-9 1/2 pensás (360–380 dénár) pénzlába volt érvényben 1230 körül is. – Sopron 1277: „12 denarios Viennenses iuxta antiquam consuetudinem eorum”. Fejér IV/2, 400.

¹⁰⁰ 1290: „idem prepositus decimas sibi debitas in frugibus in specie exigere contendebat, iidem vero filii iobagionem non in specie, sed de singulis aratris singulos fertones pro decimis solvere pretendebant”. MES II. 273.

¹⁰¹ 1295: „singulis 40 capeciis pro marcis singulis computatis”. MES II. 371.

¹⁰² 1328: „de omnibus capeciis frumentis, siliginis, ordeis, auene . . . usque ad festum S. Martini confessoris persoluantur 6 denarii boni banales”. Fejér VIII/3, 328.

¹⁰³ A veszprémi káptalan levéltárából idézi *Holub József*: Zala megye története a középkorban. Pécs 1929, 367.

¹⁰⁴ „Quicumque autem ipsam solutionem usque dictum festum non fecisset, . . . extunc quamlibet capeciam . . . cum augmento duo denariorum soluere teneantur, cum extunc bladum . . . maioris efficiatur valoris experientia hoc probante”. L. 102. jz.

¹⁰⁵ *Fejérpataky*: Szkv. 393, 399, 401, 482, 489, 494.; *Kováts*: Áruforgalom, 187–188.

¹⁰⁶ A váradi káptalan statútumaiban: „pro singulis capeciis singulos 12 denarios monete pro tempore currentis”. *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statútumai. Nagyvárad 1886, 46. Ez

Bizonyos, hogy a báni ítélet legalábbis jó néhány évtizedes késéssel tükrözte a „tapasztalatot”, mely a 13. század napi valóságából vonódhatott el, maga a tényleges áremelkedés pedig a városi piacokon – mint látni fogjuk – még meredekebb volt, mint amit a tizedügyben toleráltak. De a 12–13. század fordulójához képest az 1328. évben végre elismert gabonaár-emelkedés sem kevesebb, mint kereken háromszoros (sőt, az idényár figyelembevételével négyszeres) volt. Hogy ebben semmi irrealitás nincs, sőt éppen ez az emelkedési ráta jellemezhetette általában az agrárcikkekét, azt Abu Hamid páratlan becsű adatai közül kettő pontosan alá is támasztja. 1150 körül, mint emlékiratából értesülünk, 1 *dīnár*ért 20 borjú vagy 30 bárány volt kapható. A *dīnár* („pénz”) minden bizonnyal maga az egykorú magyar márka, nemcsak azért, mert ez az Iszlám világából ide került érdekes jövevény Magyarországon természetesen márkában fizetett, hanem mert a rabszolganő általa regisztrált 3 *dīnár* ára pontosan fedi a szolga Árpád-kori szokványos és normatív 3 márkás árát.¹⁰⁷ Az 1294. évben azonban egy borjú ára már 40 báni dénár (8 pondus) volt, az 1288. évi esztergomi vámszabályzatban pedig egy márka vámértékre 10 bárányt számítottak.¹⁰⁸ Az áremelkedés tehát az 1150 körüli szinthez képest egymással – és a gabonaárral – megegyező módon kereken háromszoros, illetőleg (a borjú esetében) egyharmaddal még nagyobb is.

Ez az a perspektíva, melyben immár a vámszabályzatoknak a gabonára vonatkozó mindeddig talányos – pontosabban észre sem vett – tételei is világos értelmet nyernek.

A gabona sajtósága kettős vámolásának, amire az 1255. évi budai szabályzatban a *gerla* megfektetésével sikerült rátapintani, nincs párhuzama a középkori vámügyben; merőben szokatlan eljárás. Mi indokolta ezt a szokatlan eljárást? A szabályzatot abból az alkalomból foglalták írásba, hogy IV. Béla a budai vásárvámot 1255. július 25-én eladományozta a margitszigeti apácakolostornak.¹⁰⁹ A budai vásárnak azonban már ezt megelőzően is volt tarifája, pontosabban nyilvánvalóan ugyanaz volt a helyzet, mint a városprivilegiummal: a pesti németek Pest régi tarifáját hozták fel magukkal a kiépülő Várhegyre. E tarifa 1231 körül, Pest – fenn nem maradt – eredeti városprivilegiuma¹¹⁰ idején keletkezhetett, az értékvámolás terén igazodva ama korszak jellegzetes vámelvéhez, az 1/240 vámkulcshoz (*de quinque marcis unum pondus*). A fennmaradt szöveg első fele – s talán még második felének egy-két tétele – a régi szöveg átírása az adomány alkalmából, a ma ismert szabályzat csaknem egész második fele azonban nem egyéb, mint az 1255. évben eszközölt pótlás, toldás és „korszerűsítés”. Ide tartozik nemcsak a *tempore nove monete* családostul Budavárába költöző esztergomi pénzverőkre vonatkozó hosszú passzus, hanem az ezt megelőző mondat is, mely Esztergom és Fehérvár kereskedőinek vámkötelezettségét hangsúlyozza,¹¹¹ sőt még ezt megelőzően, a viasz

esetben az 1345. évi kamaraszerződés (MES III. 558.) és az 1351. évi dekrétum által szentesített 336 dénáros *marca pagamenti* a számolási alap.

¹⁰⁷ *Hóman*: Pénztörténet, 520–521.

¹⁰⁸ HO VII. 229.; MES II. 239.

¹⁰⁹ Ezt a körülményt világosan elmondja maga a szabályzat bevezetése is, de fennmaradt azonos dátummal egy másik, az eladományozás pusztá tényét rögzítő oklevél is. Reg. Arp. I. 1043.

¹¹⁰ *Györffy* i. m. (44. jz.), 282.

¹¹¹ A tétel világosan összefügg azzal az 1255. évi királyi ítélettel, mely megszüntette az esztergomi *Latini et cives* vámmenteségét a Fehérvárról, Budáról vagy Pestről hozott posztók és egyéb áruk után. MES I. 424.

mázsájára kimondott fix vámtételek részletezése is. E ponton nemcsak az árulja el a toldozást, hogy az 1255-i pótlásokkal rokon módon bőbeszédű, hanem elsősorban az a tény, hogy a viasznak a „tarifált” áruk közé sorolása ellentmondásba került azzal az egyedi értékbecslési elvvel (*estimantur*), mely a régi tarifa szövegéből a viaszra nézve is (*similiter statuimus de cera*) — eldolgozatlanul — bennmaradt a szabályzat első felében. E nyilvánvaló pótlások sorába tartozik a szintén *item tempore nove monete* kezdetű, az előzőekben már megtárgyalt egész tétel a *mensura garlarum* után fizetendő vámról, sőt éppen ezzel kezdődik a pótlások sorozata. A magyarázat világosan ott van az imént elmondottakban. A gabonaár meredek emelkedése mellett anakronisztikussá vált a régi szabályzat mindjárt második tétele, a gabonával megrakott szekér 2 dénáros vámtétele, mely az 1/240 elv mellett egy szekér rakományának egy márkás (480 dénár) átalány becsértékéből következett. A szabályzat átdolgozóiban azonban nem akarták vagy mertek radikálisan hozzányúlni a régi tarifa összegéhez,¹¹² hanem egy apró (*qui intrat per portam*) interpolációval mintegy „kapuvámmá” alakították át azt, egyidejűleg pedig kreáltak egy értékvémet, melyet már a vásártéren, a gabona *gerla* mértékegysége után állapítottak meg; mi több — királyi oklevélbe foglaltan, illetlen módon — eleve be-kalkulálták már a királyi dénár legalább 25 százalékos évi devalválódását. Egy *garla* után csak az „új pénz idején”, azaz gyakorlatban Szent György napjáig (április 24) volt 1/4 dénár fizetendő, egyébként már 1/3 dénár. Mivel nem bizonyos, hogy a mérték már a 13. század közepén felvette később igazolható szekérrakomány méretű nagyságát, éadjuk be annyival, hogy a gabona áremelkedését részben — sejtetően még elég szerényen — kompenzáló vámemelés tapintható ki Budán az 1255. évben. Valószínű, hogy a hajókban (*carina, simplex navis*) szállított gabonára megállapított vámtételek, melyek a szabályzat vége felé helyezkednek el, szintén egészűkben újak, s magát azt az új fejleményt tükrözik, hogy a folyami gabonaszállítás a Dunán Nyugat felé — Esztergomon át —¹¹³ az 1230-as évek óta élénkült meg igazán.

Esztergomban a régi vámszabályzatot 1284-ben átdolgozó kanonokok már radikálisabbak voltak; igaz, 1250 és 1280 közt a jelek szerint maga az áremelkedés újabb lendületet vett. Hogy miként emelkedhetett pontosan *ötszöröse*re a gabona eredeti vámja, arra most már a számok belső logikája ad világos választ. Kétféle emelés következett be Esztergomban. Az egyik az volt, hogy a szekerenkénti vámértéket — hozzáigazítva azt az 1230 körüli időkhöz képest is további száz százalékos áremelkedéshez — 1 márkáról 2 márkára (96 pondus) emelték meg. A másik abban állt, hogy ennek a magasabb értékösszegnek is immár a megemelt vámkulcs szerint, a márkaszámításhoz igazodó tizenkettes számolási rendszerben a *pars centesimát* kifejező 1/96 részét állapították meg vámként. Perdöntő különben e téren a vámtétel kiegészítése, miszerint a királyi ura-

¹¹²Ugyanez a magyarázata annak, hogy az esztergomi szabályzat sorozatos átdolgozásai (1255, 1284, 1288) során miért tartották meg a friesachi dénárokból való számolást, holott az már gyakorlatilag nem volt forgalmi pénz Magyarországon. Éppen ezért eszik *Hóman B.* javaslata, mely a *Domanovszky*-féle tagolást módosítani kívánta (Pénztörténet, 531–532.)

¹¹³Az esztergomi szabályzatban a „de singulis carinis honeratis” esetében az értékvámolás elvére utaló kitétel („secundum qualitatem rerum delatarum”) mindjárt a *centesima pars* elvi kimondása után áll az 1284. évi átdolgozásban. MES II. 239.

dalmak népe csak fél vámot tartozott fizetni.¹¹⁴ A gabonakereskedőktől eltérően a vámadék királyi birtokelemre nézve méltányosságból megtartotta a káptalan a hagyományos alacsony vámkulcsot, de az alap ez esetben is már a megemelt vámérték volt.

A vámemelés egyik fele a gabona árának bemutatott emelkedését tükrözte; másik fele viszont világosan azt mutatja, hogy 1280 táján már a gabona is ama „naponta a vásárra hozott” (*qui cottidie deferri consueuerunt ad forum*) áruk közé sorolódott, melyeknek oly élénk forgalma és stabil kereslete volt, hogy a „századrész” elvét lehetett alkalmazni rájuk. Egyedül az exportőrök megélénkülő keresletével – ami 1284-ben a közvetlen apropót szolgáltatta – ez a páratlanul radikális vámemelés nem magyarázható. A döntő szerepet a városiasodás játszotta, ami különben nyilvánvaló háttere a gabona 1220–1230 táján megkezdődő egész „árforradalmának” is. Történetesen Esztergomnak igen szűk volt a határa, szántóföldjei szinte egyáltalán nem voltak. A *suburbium*okon túl idegen földesurak birtokai övezték a várost.¹¹⁵ Utóbb Károly Róbert azzal adományozta Esztergomnak a tág határu Kovácsi falut, hogy a város „művelhető, saját használatra módfelett szükséges földeknek csekélysége és hiánya miatt” ellátási nehézségekkel küzd.¹¹⁶ Más szóval, a város gyakorlatilag teljes egészében piaci gabona (és hús-) felhozatalra volt utalva, s ebben éppen nem állt egyedül a kor kialakuló városainak sorában. Hogy csak egy hasonló nagyságú – ha ugyan a 14. század első évtizedeire már nem népesebb –¹¹⁷ várost említsék az ország keleti feléből, Várad lakosságát is úgy jellemzi egy oklevél, hogy „szántóföldjük csekélysége miatt mezőgazdaságot nem képesek üzni”.¹¹⁸ Maga a püspök is eladott boron kívül gabonát tizedjövedelmeiből. A töredékes számadásban (1291/94) a vásárlók fele, 12 személy, első pillanatra megállapíthatóan Várad városrészeinek (Olaszi, Velence, Szentmárton) lakosa: *villicus*ok, papok és iparosok, akik a kis tételekből (1–3 köböl, 1/2–2 kepe) következtethetően egyetlen kivétellel szemmel láthatóan saját fogyasztásra vásároltak. A kivétel, a 100 köböl lisztet és ismeretlen mennyiségű búzát vásároló Mihály, alighanem valamelyik városrész pékje lehetett.¹¹⁹ Egyáltalán, a 13. század rapid városiasodása sodrában a gabonának sokkal számottevőbb piacával lehet számolni, mint általában feltételezni szokás.

¹¹⁴ „...exceptis seruis regis, qui dimidium tributum soluunt”. MES II. 239. Aligha a nemességre (*servientes regis*) vonatkozik ez az utalás, ami különben szöveg szerint nem lenne kizárt.

¹¹⁵ *Konrad Schünemann*: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau, Oppeln 1928, 60–61.

¹¹⁶ 1326: [Esztergom városát] „a gravamine necessitatis, qua per terrarum colendarum suo usui plurimum necessariorum modicitatem et carenciam admodum gravabatur, quemadmodum cives ipsius civitatis nostre super hoc celsitudini nostre sepe sepius sunt conquesti, clementer relevare cupientes...” MES III. 95.

¹¹⁷ Esztergom *regalis civitas* öt plébániájának pápai tized alá eső évi jövedelme (1332) együttesen 40,25 márka volt, amihez a *suburbium*ok öt ismert plébániájának 9,5 márka jövedelme járul (MV I/1, 185, 194, 216, 224); Várad káptalani város és Olaszi (püspöki városrész) öt plébániájának összesített évi átlagos jövedelme ugyanakkor 77,67 márkát tett ki (MV I/1, 41, 45–46, 60–61, 69–70, 77–78, 83, 89–90.)

¹¹⁸ 1312: „... cum hospites et incole eiusdem civitatis nostre propter arctitudinem terrarum arabilium seu usualium agriculture officium exercere non valebant, sed potius manuum et laborum suorum acquisitione victus usum querebant...” *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886, 46.

¹¹⁹ Magyar Nyelv 22 (1926), 359–360.

Az a talán különösnek tetsző körülmény, hogy még a budai és esztergomi vámon is – akárcsak a tizedügyben – „gabona” átalányban számoltak, nem a kezdetlegesség jele. Ez maradt a szokás a továbbiakban is. A soproni vámon is így kezelték a szállítmányokat (*wagen geladen mit waytz oder habern* 1394), sőt még a pozsonyi harmincadon (1457/58) is azonos vámtétel alá foglalták a búzát a zabbal. Ennek egyrészt valószínűleg az a magyarázata, hogy a valóságban a szekerek vegyesen szállítottak különféle gabonafajtákat, melyeket körülményes lett volna külön-külön vámkezelni, másrészt a kornak e téren megvolt a maga kulcsa. A pozsonyi harmincadon például világosan rekonstruálható az eljárás. A városi piacon az 1457. évben a búza mérője 40, a zabé 20 bécsi dénár körül mozgott; a vámon a „gabona” mérője után 30 dénárt vettek tehát alapul. Minthogy pedig egy *mutra* 32 mérőt számoltak, egy rakomány vámértéke szabályszerűen 4 aFt (136 garas vagy 960 bécsi dénár) lett, aminek aztán az adott garasos számolási rendszerben kifejezhető „harmincadát”, azaz 1/34 értékét (4 garast avagy 28 dénárt) vetettek ki vámként.¹²⁰

További vizsgálatra érdemes kérdés, hogy reális volt-e a gabona szekérrakományonként átalányban két márkában megállapított vámértéke Esztergomban.

A kicsévelt szemesgabona, közelebbről a búza árára nézve tudomásommal a legelső adat az 1333. évből maradt fenn. Ez év Mindszentek táján a csanádi egyházmegye pápai tizedszedőinek a köi káptalan egy kanonokja kivételesen természetben, 30 köből búzában fizette meg a tizedet kanonoki stalluma után, aminek pénzértékét aztán az írnok az összesítésben adta meg: 1 1/4 márka.¹²¹ E vidéken tehát egy köből búza ára 2 pondus volt, azaz a kor értékpénzeiben kifejezve – a szlavóniai vagy dél-dunántúli árfolyamtól függően – 8–10 báni dénár vagy 16 bécsi dénár. Ugyanebben az időben (1336) a zab köblének értékét 1–1,5 pondusba számították be.¹²² A két árszint megfelel egymásnak. Csakhogy ha megáll korábbi elemzésünk, miszerint a *gerla* és a *mut* mértéke az átlagos szekérrakomány térfogatából vonódott el, mely tömegre mintegy 30–32 „mérő” (akó) nagyságrendű köblöt számítottak,¹²³ akkor a szekér Esztergomban megállapított két

¹²⁰ Az adatokra Kováts: Áruforgalom, 184, 187. Kováts Ferenc azonban nem ismerte fel, hogy ez esetben tulajdonképpen a szabályos harmincadot vetették ki, hanem – a behozatali cikkek akkor már 1/17 vámkulcsával szemben – „vámkedvezményt” tételezett fel.

¹²¹ 1333: „Item magister Petrus Paduanus lector de Kw solvit cum 30 cubulis frumenti de canonia . . . Sumpma facit . . . 30 cubulos, que faciunt marcam cum fertone”. MV I/1, 145, 146.

¹²² 1336: a pannonhalmi apátság hat Somogy megyei falu évi terményszolgáltatását úgy határozta meg, hogy húsz-húsz telek (*lania*) vagy 80 báni dénárt (16 pondust) fizet, vagy az összeg értékében egy tinót (*pecus pascuale*), két köből zabot, két kenyeret és egy „jó tyúkot” ad. PRT II. 383. – Minthogy a hároméves ökor (*pecus trienne*) 1/2 márkás értékét az oklevél más összefüggésben külön kiemeli, a tinót nyilvánvalóan az egyebütt is (vö. 134. jz.) szokványos 1 fertós (60 báni dénár) becsértékben számították be. A kisebb tételek felbecslésére egyrészt támpont lehet, hogy egy kenyér ára Esztergomban 0,1 pondus volt (vö. 126. jz.) – ámbár a szolgáltatásoknál bizonyosan nagyobb kenyerekkel számolhatunk –, másrészt a pozsonyi piacon a nagyobb tyúkok (*alt huener*) darabjának ára 10–12 bécsi dénár (0,75–0,9 pondus) volt (1410: *Fejérpataky*: Szkv. 43–50.) Ily módon a két köből zabra mintegy 2,5–3 pondus marad.

¹²³ Valahányszor korszakunkban gabonát „mérnek” – beszolgáltatnak vagy eladnak –, sohasem a nagy vetőköblökről van szó, minthogy ezek mint edények nem is léteztek, hanem „cseber” nagyságrendű akókról (*acones*) a pannonhalmi birtokokon (1226, 1240: PRT I. 678, 790.) éppúgy, mint Bács megyében (1237: ÁUO VII. 29.) vagy Liptóban (1265: Századok 1908, 875.). A váradi

márkás (96 pondus) vámértékéből egy mérőkőből gabona még csak nem is 2, hanem inkább 3 pondus vámértéke következik. Eszerint Esztergomban még jó egyharmaddal magasabb lett volna a gabona ára, mint Csanádban vagy Somogyban. Vagy pedig elemzésünk nem áll meg?

Az ellenőrzésre van mód. A pozsonyi mérőnél alig valamivel nagyobb esztergomi *cubulus* (voltaképpen szintén „mérő”) a 16. század közepén 58,68 literes volt,¹²⁴ búzából tehát a jelzett fajsúly (100 l/77 kg) szerint 43,64 kg súlyt képviselt. Ez az egyik támpont – egyelőre munkahipotézis jelleggel, hiszen be is kell igazolódnia, hogy a mérték már a 13. században is ekkora volt. A másik támpont, hogy Esztergomban 1288 táján egy kenyér ára 1/2 friesachi dénár (0,1 pondus) volt, minthogy a káptalan az iparosokra ez összegben kivetett heti illeték fejében a pékektől egy kenyeret hajtott be.¹²⁵ A két támpontot a középkori Buda kenyérsütési szabályzata teszi használhatóvá. A kor 10 egységnyi búzából 7 egység liszt kiőrlésével számolt, ugyanakkor a városi tanács a pékek nyereségére a búza árának 1/5-ét, azaz 20 százalékát hagyta meg.¹²⁶ A kenyér Budán előírt 4 1/2 márkányi (1,1049 kg) normálsúlya¹²⁷ már kevesebb biztonsággal általánosítható, de mindenesetre megad egy nagyságrendet, mely nagyjából városi normát tükrözhet. Ha ezeket az arányokat az esztergomi viszonylatokra fordítjuk át, egy esztergomi mérőkőből búzából 30,548 kg liszt volt kiőrölhető, ebből pedig 27 budai méretű kenyér süthető; a kenyerek együttes árának (2,7 pondus) és a pékek 20 százalékos nyereségének (0,6 pondus) összegéből egy mérőkőből búza 3,3 pondus ára következik.

Az eredmény természetesen nem tekinthető egzaktan pontosnak, de legalább a nagyságrend szintjén máris három dolgot valószínűsít a legnagyobb mértékben immár a

---

püspök is csak a tizedgabona összefüggésében számolt *cum magna mensura*, az eladott gabonát *cum minori mensura* mérette ki (1291/94: Magyar Nyelv 22, 1926, 360.) A gabonamérő edény nagyságát Somogyban, Verőcén, Szlavóniában „négy tenyérnyinek” (*cubulus quatuor palmorum*) mondták (ÁUO II. 202.; XI. 120.; Fejér V/1,91.; Smičiklas III. 116.; IV. 374.), az esztergomi érsekség mértékét viszont „négy hüvelykstenyérrel” (*cubulus quatuor palmorum et duorum digitorum*) határozták meg (1279: MES II. 113.), mely szapu (*sapo*) néven Hont megyében és Nógrádban (1279: Fejér V/2, 591.; 1281: MES II. 160), sőt Turócsban és Liptóban is (1257: ÁUO II. 281.) használatos volt. Pontos meghatározása ma már természetesen lehetetlen, annyi azonban kimondható, hogy olyan edényekről van szó, amelyeknek oldalfala 31 és 45 cm körül volt (*Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Bp. 1978, 118–122.). Összehasonlításképpen: a pozsonyi mérő edényének magassága 37 cm (*Lederer* i. m. 146). A „mérők” többsége a 16–18. században 50 és 60 literes űrméret közt helyezkedik el (*Bogdán–Papp–Szabó* i. m. 60–62., 65. jz.) tulajdonképpen ezeknek vidékenként szokásszerűen kialakult – a helyi holdak nagyságától és vetőmagszükségletétől függő – szorzatai a nagyköblök vagy vetőköblök.

¹²⁴ *Bogdán–Papp–Szabó* i. m. (65. jz.), 60.

¹²⁵ „Item singule mansiones fabrorum, sutorum et aliorum operariorum . . . in quolibet sabbato dimidium friscaticum debent. Item pistores de de vico seu alibi quolibet sabbato unum panem dent.” MES II. 239.

¹²⁶ Az 1453. évi sütési szabályzat szerint 10 *wecht* búzából 4 *wecht* zsemleliszt és 3 kenyérliszt őrölköd ki, 3 pedig korpa és dara (*kleiben, gries*). A búza és az előírt zsemlek, kenyerek ára közti különbség (1800 és 2160 dénár) pontosan annyi, amit a szabályzat is előír: „noch pleibt in an pratt vnd semell vber schwss den. 360”, azaz 20 százalék. Budai Jogkönyv 443. art., *Mollay*, 203.

¹²⁷ Ezt a Budai Jogkönyv 145. art. írja elő. *Mollay*, 110. Az imént idézett sütési szabályzat valami okból sokkal kisebb, alig több mint fél kg-os (20 uncia = 0,61384 kg) cipószerű kenyere aligha vehető alapul. A 16. századból 2 vagy 3 fontos (0,982 – 1,473 kg) kenyérelőírások ismertek. *Lederer* i. m. (64. jz.), 136, 156.

számok erejével: (1) a 13. századi esztergomi mérőkőből azonos volt a 16. századival; (2) korábbi elemzésünk a „szekér gabona” tömegét illetően helytálló; (3) egy mérőkőből a búza ára Esztergomban 1280 körül valóban 3 pondus körül mozoghatott. Egyidejűleg nagyfokú valószínűség szintjén lepleződik le a káptalan – más téren is tetten érhető – jövedelemnyerési mohósága, hiszen eszerint egy szekér „gabona” vámértékéül nem valami középértéket, hanem a búza árát szabta meg. Ez viszont érthetővé teszi az ellenállást az új vámtétellel szemben nemcsak az 1284. évben, hanem a kedélyek tovább hullámzását, az említett megismételt vámmegtagadási mozgalmakat (1324) is.

E számok gazdaságtörténeti jelentősége akkor válik igazán érthetővé, ha összevetjük az árszintet a 15. század gabonaáráival, melyek három városban, három viszonylag jól adatolt évben a következőképpen alakultak.¹²⁸

	d é n á r [( ) = aFt]		
	búza	rozs	zab
Bártfa 1438/39 (1 aFt = 120 dénár)	25,33,38 (átl. 0,26)	18 (0,15)	8,9,10 (átl. 0,07)
Sopron 1438/39 (1 aFt = 200 bécsi dénár)	44,45 (átl. 0,22)	34 (0,17)	16,17 (0,08)
Pozsony 1456 (1 aFt = 210 bécsi dénár)	36–41 (átl. 0,18)	–	18–21 (átl. 0,09)

Minthogy anakronisztikus lenne az aranyforint értéket visszavetíteni egy korba, mely az aranyvalutát még nem ismerte, vagy éppen csak kezdte megismerni, a kései középkor árait kell közös ezüstalapra (1 pondus = 0,08333 Ft) hozni. Eszerint a búza ára a 15. század közepe táján 2,16 és 3,12 pondus, a zab ára 0,84 és 1,08 pondus érték között mozgott. (A búza Bártfán érthetően egy fokozattal drágább volt, mint Sopronban vagy Pozsonyban, míg a zab esetében a viszony fordított). Az árszint lényegében véve ugyanabban a térben mozog, mint amelyet a 13–14. század fordulója táján egyrészt Csanád és Somogy megyében, másrészt Esztergomban tapintottunk ki. Ez idő szerint alig van még egy mutató, mely a 13. század rapid városiasodását szemléletesebben fejezné ki, mint hogy a piaci kereslet robbanásszerű megemelkedése a gabona árát egy évszázad leforgása alatt egyetlen lendülettel a kései középkor szintjére emelte.¹²⁹

¹²⁸ Bártfa: *Fejérpatak*; Szkv. 399, 401, 483, 489, 494, 495. – Sopron: *Házi* II/3, 95, 96, 108. – Pozsony: *Kováts*, Áruforgalom, 187. – Az árfolyamok részben magukból a számadásokból elemezhetőek ki, részben l. *Kováts Ferenc*: Pénzérték viszonyok Pozsonyban 1435–60 közt. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 7 (1900), 433–457. A mértékek nagyságrendje azonos, minthogy a soproni mérő mindössze 5/8-al volt kisebb a pozsonyinál (*Lederer* i. m. 154.), Bártfán pedig „félkőből” (*cubulorum vel mediorum*, Szkv. 323.) számoltak, mely a Bártfán az 1519. évből fennmaradt 111 literes kőből (*Lederer* i. m. 141.) fele, 55–56 literes lehetett.

¹²⁹ Ezúttal csak utalni van módom arra, hogy a gabona vámtételének további emelkedése a 14. század folyamán a gabona piaci árának további – az 1370–1410-es évek elszórt adatai szerint még

Ez az érem egyik oldala. A másik oldalon az áll, hogy a jelek szerint ez a viharos kiugrás egyelőre csak a leginkább városiasodott körzetekre volt jellemző, egyebütt az agrárárak – a relatív emelkedés ellenére is – alacsonyabbak maradtak, sőt alighanem erőteljes regionális „árfeszültségek” jellemezték még a kort.

A 13. század közepe után a kor általában úgy számolt, hogy a gabona megnövekedett szemtartalma mellett egy kepe gabonából két köből mag csépelhető ki. Ez volt az agrártechnika 1200 után kibontakozó „forradalma” mellett a várható négyszeres terméshozam normája.¹³⁰ Csakhogy ezúttal nem az imént emlegetett mérőköböllel, hanem az annak általában kétszeresét kitevő vetőköböllel számolt a kor embere, mely a kialakuló kishold mintegy 110 literes vetőmagszükségletét tükrözte. Egy kepeből tehát a kor normája szerint 4 mérőköből vagy akó mennyisége volt várható – ami azt jelenti, hogy miközben a gabona árának három-négyszeres emelkedése 1250 és 1330 közt még a tizedmegváltás gyakorlatában is utat tört, e limitáció (kepénként maximum 2 pondus) és a piaci ár (mérőköbölként minimum 2 pondus) közt még négyszeres volt a különbség. Hihető ez?

A jelenség megértéséhez ide kell vonnunk a korszak egy sajátos ártörténeti fogalmát. Minthogy a naturálgazdaság kezdődő átalakulása egyelőre éppen nem jelentette a gazdaság burkának szétfeszítését, ugyanakkor az áru- és ingatlanforgalom igényei gyorsabban emelkedtek, mint a forgalomban levő vert pénz (vagy akár veretlen nyersezüst), a 13. században még széltében elterjedt egy sajátos „vegyes” (*partim in denariis, partim in estimatione*) fizetési mód. A pénz mellett leggyakrabban megnevezett posztó, élőállat, vagy ruházat, fegyverzet tulajdonképpen pénz helyett adott becsütárgy szerepét töltötte be.¹³¹ Előfordul ilyen szerepben termény is.¹³² A kor műszava, az *estimatio* (*condigna*) nem szigorúan vett „árat” fejezett ki, hanem a szokás által szentesített és – kivált agrárcikkek esetében – alacsonyra taksált becsértéket, mely azonban túlzottan sokkal vagy sokáig mégsem maradhatott a helyi árszint alatt. Erre éppen a gabona tizedmegváltásának áttekintése szolgáltat példát. Mármost az *estimatio* vagy megváltás összege és a piaci ár közt nemcsak a bornál mutatkozik négyszeres rés, ahol azt hajlamosak lennénk elsősorban a szállítási költségeivel magyarázni;¹³³ hanem az élő-

50–70 százalékos – emelkedését tükrözte, majd a jelek szerint a görbe 1430–1440 táján szállt vissza arra a szintre, mely 1300 körül tapintható ki.

¹³⁰ *Makkai*: Landwirtschaft, 38–40. E helyütt szintén csak utalok arra a máshol kifejtendő tényre, hogy a „várható terméshozam” ilyen kalkulációja a pannonhalmi apátság némely birtokain már az 1230–40-es években kimutatható, majd 1250 után folyamatosan igazolható a Dunántúlon, sőt az 1279. évben királyi rendeletben jelenik meg: tizedszedéskor a búza kepejéből ugyan csak egy köből veendő ki, azonban – „de singulis capeciis siliginis, ordeis et auene duo cubuli erogentur”. MES II. 113. A váradi káptalan statútumaiban: „pro una capecia duos cubulos, pro duabus quatuor . . . cum usuali mensura seu cubulo cellarii nostri”. *Bunyitay* i. m. 47.

¹³¹ A forráshelyek tömegét állította össze *Hóman*: Pénztörténet, 276–279.

¹³² Pl. 1244: „pro sex marcis, pro duabus degetes, alias in denariis”. HO V. 19.

¹³³ A bor az egyedüli árucikk, melynek helyi megváltási ára 1230 és 1330 közt lényegesen nem emelkedett – érthetően, minthogy a bor már a 13. század elején számottevő forgalmú piaci cikk volt. A „csöborádó” 1237. évi megváltási összegéből következően („de singulis chybrionibus dimidius fertio persolvatur”, ÁUO VII. 31.), minthogy öt köblös akóval szedték („quelibet aco continet quinque cubulos Syrmieneses”), egy borköböl értéke már akkor 1,2 pondus volt. Az 1328. évi Zágráb egyházmegyei rendezéskor (Fejér, VIII/3, 328.) a tizedbor megváltási összegét köbölként 6 báni

állatnál is. Az ökörnek már Szent László dekrétumában (III, 29) meghatározott alacsony 1 fertós (1/4 márka) becsértéke szolgáltatás kiszabásánál vagy kártérítéskor még a 13. század második felében is fel-felbukkan hol Gömör megyében, hol Baranyában,¹³⁴ miközben az ökör piaci ára, mint láttuk, még Somogyban is konstans módon (1239, 1336) 1/2 márkának látszik, az esztergomi piacon és a vámkezelésnél pedig már 1 márka magasságot mutat. Valószínű, hogy a gabonával azonos hatalmas árrés közös töről fakad: a városiasodás kiemelkedő zónái és az áruforgalom viszonylag még keskeny (de gyorsan mélyülő) csatornái mentén az árak feltűnően magasra szöktek, miközben az ország hatalmas térségeiben az ármozgás vontatottabban haladt előre. Az árutermelés rendje „egyenletlenül” tört utat magának a naturálgazdaság közegeiben.

Ehhez hasonló egyenlenségek megannyi síkon jellemzik azt a gyors ütemű strukturális átalakulást, mely 1200 és 1350 közt – a „hosszú tizenharmadik század” folyamán – a regionális változatok ellenére is megteremtette a feudalizmus új modelljét Magyarországon. Érthető, hogy a vámügy a kiugró szinthez és értékekhez igazodott. A gabona vámjának ötszörös emelkedésében mindenestre szemléletesen tükröződik a korszak gazdasági dinamikája.

---

dénárban (1,5 pondus) rögzítették, de pl. az 1334. évben a Siklós vidéki Máriagyűdön (Baranya m.) egy borköblre csak 0,75 pondust számítottak („pro redemptione vini de Gyud pro 1116 cubulis habuimus 18 marcas minus 48 banalibus”, MV I/1, 291.). Számolnunk kell természetesen a borköblök vagy „vedrek” (*ydria*) 8 és 13 liter közt változó nagyságával is. Ha középértéknek 1–1,2 pondust veszünk, ez negyedrésze annak a 4,8 pondusra becsülhető piaci árnak, mely az 50 köblös kereskedelmi hordó 5 márkás árából és esztergomi vámértékéből (vö. 40. jz.) következik.

¹³⁴ 1273 Kőv. (Gömör m.) szolgáltatás kiszabásánál: „unum pecudem pascuaem valentem unum fertonem”. ÁUO IV. 32. – 1294 Baranya megyei kártérítés meghatározásánál: „pro pecude quadam dabit unum fertonem”. ÁUO X. 164. – A helyi *estimatio* normája szerint a „bos tenuis” értéke egy „jó sertés” értékébe, 1 fertóba számított a Tolna megyei Kazsakon (1270), a Szepességben (1279) és Turóc, Liptó területén (1257, 1265) egyaránt. RMA 520.; Fejér V/2, 598.; ÁUO II. 280. és Századok 1909, 878.

Rövidítve idézett oklevéltárak

- AO = Anjoukori okmánytár. Szerk. *Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula*. Bp. 1878–1920
- ÁUO = Árpád-kori új okmánytár. Szerk. *Wenzel Gusztáv*. Bp. 1860–1874.
- Fejér = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera *Georgii Fejér*. Budae 1829–1844.
- Fejérpataky*: Szkv. = Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Közli *Fejérpataky László*. Bp. 1885.
- Házi = *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. Sopron 1921–1943.
- HO = Hazai okmánytár. Szerk. *Nagy Imre, Paur Iván* stb. Győr–Bp. 1865–1891.
- MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Ed. *Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek, Strigonii* 1874–1924.
- Mon. Bp. = Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Szerk. *Gárdonyi Albert*. Bp. 1936.
- Mon. Zagr. = Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae. Ed. *Ioannes Bapt. Tkalčić*. Zagrabiae 1889–1932.
- MV = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. Bp. 1885.
- PRT = A pannonhalmi Szent Benedek rend története. Szerk. *Erdélyi László, Sörös Pongrác*. Bp. 1902–1916.
- Reg. Arp. = Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Red. *Emericus Szentpétery*. Bp. 1923.
- RMA = Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Ed. *Stephanus Ladislaus Endlicher*. Sangalli 1849.
- Smičiklas = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Red. *T. Smičiklas*. Zagrabiae 1904–34.
- Sopron = Sopron vármegye története. Oklevéltár. Szerk. *Nagy Imre*. Sopron 1889–1891.
- Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. *Nagy Gyula*. Bp. 1887–1889.
- UBB = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete. II. Bearb. von *Irmtraut Lindeck-Pozza*. Graz–Köln 1965.
- Veszpr. Reg. = Veszprémi regeszták. 1301–1387. Szerk. *Kumorovitz L. Bernát*. Bp. 1953.
- Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy család okmánytára. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Iván*. Bp. 1871–1931.
- ZW = Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen. I. Von *Franz Zimmermann, Carl Werner*. Hermannstadt 1892.
- Zsigmondkori Oklevéltár. I. 1387–1399. Szerk. *Mályusz Elemér*. Bp. 1951.

MAKKAI LÁSZLÓ

Az európai feudalizmus energiagazdálkodásának mérlege

Az európai feudalizmus helye az energiagazdálkodás történetében igen szerény, ha az ipari forradalommal bekövetkezett s azóta is fokozódó energetikai robbanás felől nézzük. Fernand Braudel szerint a 18. század végén 10 millió LE-t képviselt az igavonó állatállomány, ugyanannyit a különböző célokra elégetett fa, másfél és három millió közötti LE-t a vízikerekekre vezetett vízierő, nem egészen 1 millió LE-t a munkaképes emberek izomereje, negyed millió LE-t a kereskedelmi hajók vitorláit hajtó szélérő, de megjegyzi, hogy ebbe a legjobban 25 millió LE-t kitevő energiakészletbe adatok híján nincs beleszámítva a szélmalomokat hajtó szélérő, valamint a kőszén.¹ Ez utóbbi energiaforrások maximális beszámításával sem lehet azonban Braudel becslései alapján többre, mint 30 millió LE-re gondolni, holott száz évvel utóbb egyedül a felhasznált gőzenergia tett ki ennyit, napjainkban pedig csak elektromos energiából ennek éppen százszorosával, kb. 3 milliárd LE-vel rendelkezik Európa, noha lakossága még tízszeresére sem nőtt e két évszázad alatt. Braudel becsléseinek értékelésére még visszatérünk, egyelőre azonban fogadjuk el ezeket a számokat kiindulópontnak, s állapítsuk meg, hogy a fejenként kb. 0,15 LE-t kitevő emberen kívüli energia mai szemmel nézve valóban nem sok, ugyanakkor azonban, egy munkaképes ember LE potenciálját 0,030-nak és a lakosság felét munkaképesnek véve, megötszörözte az emberi izomerőből nyerhető energiamennyiséget. Különösen tiszteletre méltó energetikai teljesítménynek kell ezt tekintenünk egyrészt a megelőző ókori, másrészt az egykorú nem-európai társadalmak jóval szegényesebb energiaellátottságához képest.

Az ókori osztálytársadalmakról tudjuk, hogy időszámításunk kezdetéig sem a vízikereket, sem a szélmalmot nem ismerték, a középkori arab, indiai és kínai világról pedig azt, hogy bár mind a víz-, mind a szélenergiát alkalmazta technikájában, megközelítőleg sem élt velük annyira, mint Európa. Ugyanez áll a vitorlára és a puskaporra; az arab és kínai hajók és ágyúk nem mérkőzhettek a portugál, spanyol, holland és angol flották gyorsaságával és tűzerejével. Minden statisztikai támpont nélkül is nyilvánvaló, hogy a sokkal melegebb klímájú, s egyébként erdőben szegényebb afrikai, közel- és távolkeleti országokban kevesebb fát tüzeltek el, mint Európában. Ami végül az igavonó állatokot illeti, már az európai földművelés technikájából, a nehézeke használatából következik, hogy lovat és szarvasmarhát sokszorosan többet kellett Európában tartani, mint az emberi munkát nagyobb mértékben igénybe vevő arab és kínai mezőgazdaságban. Ennek megfelelően a szállításban is sokkal nagyobb szerepe maradt Ázsiában és Afrikában

¹ Fernand Braudel: *Civilisation matérielle et capitalisme*. Paris 1967. 282.

az emberi izomerőnek, mint a szekerezést és a hajózást erősen kifejlesztő Európában. A fenti, közhelyszámba menő megállapításokból is az következik, hogy a feudális Európa energiagazdálkodása csak mai szemmel nézve mondható szerénynek, az energetika történetében a fejlődésnek addig legmagasabb fokát érte el.

Mindezzel azonban nagyon keveset, éppen csak annyit mondottunk a feudális Európa energiaellátottságáról, mint amennyit a tájékozott laikusnak is tudnia kell. A jelentősen elmaradott ókor és középkori Kelet s a jelentősen előreugró tőkés világ közti sajátos helyzete arra mutat, hogy a feudális Európának addig nem adódó fejlődési lehetőségei nyíltak energiakészletének növelésére, de e lehetőségek kihasználásának olyan áthághatatlan korlátai is voltak, amelyek csak magának a feudális társadalmi formációnak a felbomlásával, egy újabb formáció rendjében hárulhattak el. Ezeket a lehetőségeket és korlátokat kell közelebbről szemügyre venni.

Távol álljon tőlünk az a technokrata szemlélet, hogy a feudális formációt az adott technika, ezen belül is az energetikai adottságok eredőjének tekintsük, a marxista történetfelfogás értelmében viszont egy adott társadalom energiakészletének minőségét és mennyiségét formáció-specifikusnak kell tekinteni. Egyszerűbben szólva nem véletlen, hanem a feudális társadalom termelési módjából következik az, hogy az adott emberi izomerőenergiának mintegy ötszörösére (sem sokkal kevesebbre, sem sokkal többre) emelkedett az energiakészlet, s az is, hogy alkalmazására csak igen kis koncentrátságban kerülhetett sor.

Ami a legtömegesebben használt energiaformát, az állati izomerőt illeti, az európai paraszti háztartási közmondásosan ideális hatókrös ekefogata legfeljebb 1,5 LE-t képviselt. A korai középkorban 10–12 ökrös ekefogatokról is van ugyan adat, de abban az időben az ökrök kisebb termetűek, gyengébbek voltak, mint a 14. századtól kezdve,² így a kifejlett igavonó erő már azért sem lehetett nagyobb, mert minél több állatot fogatoltak össze, az egyedek erő kifejtése annál inkább csökkent. A lovat egyesével, kettesével fogatolták, egy kétlovas eke teljesítménye 1 LE körül járt. Szekerek elé három, négy, öt lovat is fogtak, úgyük vontatására néha 25-öt is egymás mögé, de ez esetben még inkább áll az, hogy a befogott állatok számának növekedésével fogyott az egyedek teljesítő-képessége.³

Az állati izomerő legkoncentráltabb felhasználása sem haladhatta meg tehát az európai feudalizmus technikájában a fogatonkénti 10 LE-t, ami ugyan 333 ember LE-teljesítményével ér fel, a mai energetikai viszonyokhoz képest azonban igen kisméretű energiakonzentrációnak számít. Pedig az európai feudalizmus éppen az állati izomerő felhasználásában ért el az ókorhoz képest igen nagy eredményeket. Nem beszélve most itt a lónak, de főleg az ökönek a 14. századtól úgyszólván napjainkig tartó testsúly- s ezzel erőnövekedéséről, mint tervszerű tenyésztési eljárások következményéről, mindenekelőtt a lovaglás, a fogatolás és a szekerezés technikájában bekövetkezett nagy horderejű újításokról kell szólni.

A nyugat-európai korai feudalizmus a 9–10. század folyamán súlyos belső és külső válságba került. A kialakulófélben levő feudális uralkodó osztály még korántsem igazta

²János Matolcsi: Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 1970.

³Braudel i. m. 267, 300.

jobbágyosorba a szabad paraszti elemeket, amelyek katonáskodási kötelezettségük fejében élvezték a szabad állapotot, de a lovasságnak a hadviselésben való térhódításával gyalogos szolgálatukra egyre kevesebb szükség volt, a lovas szolgálat költségeit pedig egyre kevesebben tudták viselni. A lovas hadviselés hovatovább hivatásos katonák foglalkozása lett, akik az uralkodó állandó kíséretét s a feudális uralkodó osztály magvát alkották, s akiket a hadizsákmány mellett az ókori rabszolgatartó rendszerből visszamaradt birtok-szervezetben dolgozó rabszolgák tartottak el. A rabszolgaszedésnek azonban gátat vetett Észak-és Kelet-Európa népeinek ellentámadása a 9. és 10. században. A normannok, majd a magyarok, délről pedig az arabok dúlták-rabolták a felbomló Karoling-birodalmat, amelyben a központi hatalom helyi urak kezébe került. Ezek a politikai hatalommal együtt a gazdasági erőforrásokat is kiszajátították, a katonáskodni nem képes szabadokat jobbágyaikká tették, adóztatták, s elfogyó vagy felszabaduló rabszolgáik helyett ezeknek robotjával műveltették saját kezelésű földjeiket.⁴

Az így kialakuló feudális nagybirtok jövedelme tette lehetővé egy olyan új katonáskodó réteg, a lovasság kialakulását, amely a hadviseléssel együtt a föld tulajdon-jogát is monopolizálta, mert elég ütőképes volt nemcsak a külső veszély elhárítására, hanem a katonáskodásban feleslegessé váló szabad parasztok lefegyverzésére és jobbágy-sorba igázására is. Mivel viszonylag sok paraszt tartott el egy lovagot, az utánpótlását amúgy is elvesztett rabszolgaságot nélkülözni, a szabadabb állapotú, önállóan gazdálkodó és a rabszolgánál magasabb életszínvonalon élő jobbágyssal behelyettesíteni lehetett. A sok paraszt által eltartott kevés lovagnak viszont minden addigi katonatípusnál nagyobb harci erőt kellett jelentenie. Ezt tette lehetővé az eurázsiai lovasnomádoktól eltanult, de sajátságosan nyugat-európaivá átalakított technikai felszerelés, főként a kengyel.

A kengyel szerepét a lovagi hadviselésben már eléggé hangsúlyozták, sőt egyesek annyira túlhangsúlyozták, hogy a feudalizmust egyenesen a kengyel átvételéből vezették le.⁵ Valójában a társadalmi viszonyok váltak kedvezővé egy már korábban ismert technika újfajta alkalmazására. A kengyelt már tudásunk szerint a hunok találták fel az i. sz. első századokban, s ők alakították ki segítségével a hátrafelé nyilazás és az egyélű kard által jellemzett könnyűlovas harcmodort.⁶ Nyugat-Európában a kengyel egészen más, nehéz-lovassági haditechnika alapja lett nemcsak azért, hogy biztonságot adott a páncélos lovasnak a nyeregben, hanem főleg azért, hogy a hóna alá szorított dárdával rohamozó lovas nemcsak a saját izomerejét, hanem a rohanó ló teljes súlyát is bevethette, tehát sokszorosára növelte a harcban felhasznált energiát.

Az avaroktól vagy a magyaroktól eltanult kengyellel egyidőben, minden jel szerint ugyanonnan vette át Nyugat-Európa a lófogatolás hatékonyabb módját, a lovat fojtogató, 5 mázsánál nagyobb teher vontatását nem engedő ókori nyakhám helyett a szügyhámot, amely ötszörösre növelte a ló vontatóképességét. Mindehhez járult a négykerekes szekér gyors fordulását lehetővé tevő csapos elsőtengely, mely Nyugat-Európában a 13. században tűnik fel, de orosz és lengyel területen, a novgorodi bronzkapun és a

⁴ Makkai László: Nagybirtok és kisgazdaságok, földesúr és parasztek Európában a közép- és újkorban. Világtörténet 1982/3 5–60.

⁵ Így főként és legszélsőségesebben Lynn White: Technologie médiévale et transformations sociales. Paris—Le Haye 1969. 25.

⁶ U. Köhalmi Katalin: A steppék nomádja, lóháton, fegyverben. Bp. 1972. 89–92.

trzymesnoi kelyhen már a 12. században ábrázolásra került, részleteiben is pontosan pedig 15. századi magyarországi képeken fedezhető fel. Minden jel szerint ugyanúgy a Fekete-tenger melléki sztyeppen alakult ki, gyors, melegvérű lovakkal fogatolt könnyű szekerek biztonságos vontatására. Nyugat-Európában akkor, a 13. században vált ismeretessé, majd használattá, amikor a szárazföldi közlekedésre szorított Kelet-Európával való kereskedelmi forgalom meglevénedett. Ugyancsak Magyarországról terjedt el Nyugat-Európában a szíjakra függesztett „kocsi” (angol, francia, német neve magyar szóból ered), majd valamikor a 16. században a magyarországi Verancsics Faustus technikai művében (Machinae Novae 1616) először leírt és ábrázolt acél kocsirugó.⁷

Az arab hódítás által a tengeri közlekedésben akadályozott, gazdasági-politikai központjával észak-nyugatra, kontinentálisabb helyzetbe kerülő nyugat-európai feudalizmus az egyre fontosabb szárazföldi közlekedésben így sajátította el és alkalmazott tőle keletre kialakult technikákat, amelyek a modern közlekedési eszközöknek is nélkülözhetetlen tartozékaivá váltak, egyben pedig nagymértékben növelték a fogatolt igavonó állatok teljesítőképességét. Csak ennek figyelembevételével lehet teljes jelentőségében értékelni azt, hogy az európai feudalizmus mennyiségileg is nagytömegű igavonó állatot tartott.

A 18. század végén, mint láttuk, F. Braudel becslése szerint 14 millió ló és 24 millió ökör igaereje állt az európai társadalom rendelkezésére. E számítások kulcsa a kortárs Lavoisier becslése, aki a 25 milliós Franciaországban 3 millió ökröt és 1 781 000 lovat mutatott ki.⁸ De lehet-e ezt a kulcsot a 187 milliós egész Európára alkalmazni? Bizonyára egyetlen más országban sem álltak fenn ugyanezek az arányok. Kelet-Európában minden adat szerint jóval magasabb volt az egy főre eső igavonó állatok száma, mint a nagyobb népsűrűségű Nyugaton. Így pl. a 17. század közepi Magyarországon közel 20 000 jobbágycsalád állatállományának összeírása alapján egy főre 0,44 igásállat (ló és ökör) esett,⁹ ami jelentősen több, mint a fenti számokból egy franciára kikövetkeztethető 0,18. A magyar és francia adat közt túlságosan nagy a különbség ahhoz, hogy bármelyiket európai átlagszámnak lehetne tekinteni. Reálisnak ezért fejenként 0,3 igásállat tűnik; a 187 millió európai lakosra 56 millió, éspedig 35 millió ökör, 21 millió ló megoszlásban, a Braudel által javasolt 0,25 LE átlagot véve összesen 14 millió LE esik. Ami viszont a kiindulópontot illeti, a statisztikailag egyáltalán értékelhető legkorábbi adat 1086-ból, Angliából való; a Domesday Book szerint 11 707 parasztháztartásban (kb. 52 681 lélek) 2753 ló (ebben néhány öszvér és szamár is) továbbá 8958 ökör volt, ami egy főre számítva 0,22 igásállat,¹⁰ tehát több, mint amit Lavoisier a 18. század végén Franciaországra számított. Egyéb hasonló adatanyag híján is fel lehet tételezni, hogy a kisebb népsűrűségű korai feudális Európában, 1000 körül, több igásállat esett egy főre, mint később. Az állati izomerővel tehát az európai feudalizmus mindig is viszonylag bőven el

⁷ Minderre Tarr László: The History of the Carriage. Bp. 1969. és László Makkai: L'apport de l'Europe Orientale à l'évolution des moyens de transport. Extracts of the communications for the History of Sciences Congress, Edinburgh 1977.

⁸ Braudel: i. m. 269.

⁹ Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp. 1954. 33–35.

¹⁰ B. H. Slicher van Bath: The Agrarian History of Western Europe. A. D. 500–1850. London 1963. 68.

volt látva. Mivel már a 9. században az önálló jobbágygazdaságot (legalább földreültetett rabszolga formájában) kell Európa túlnyomó agrár üzemszerűségének tekinteni, az igavonó állatállományból az ökrök nagy többségét, de a hovatovább ekébe is fogatolt lovak egy részét is paraszti tulajdonnak tarthatjuk, amiből az is következik, hogy az állati erő nemcsak a fogatolási technika korlátai miatt, de az állatállomány tulajdonának egyfokú megoszlása miatt is kevésbé lehetett koncentrálni.

Viszonylag nagyobb energiakonzentrációt tett elvileg lehetővé a kor másik jelentős energiaforrása, a vízikerek által hasznosított vízerő. A vízikereket, annak vízszintes tengelyű, alul csapó változatát idősámításunk kezdete körül találták fel a római birodalom valamelyik görög köznyelvet használó tartományában (innen legrégebbi hydraleta neve), de gyorsan elterjedt a latin nyelvterületen is. Az i. sz. 6. század előttről származó régészeti leletek és adatok Galliából, Itáliából és Görögországból maradtak fenn, kivétel nélkül viszonylag nagyméretű városi lisztőrle malmok emlékei. A népvándorlás korában fokozatosan egész Európában létesültek lisztelő vízimalmok. A gyorsvízű hegyipatakok mentén kialakult a vízszintes tengelyű vízikerek felül- és derékbecsapó változata, s (talán Ázsiából) meghonosodott a függőleges tengelyű is, a turbina kezdetleges őse. 850 körül már olyan gyakori volt a vízimalom a Karoling-birodalomban, hogy a királyi birtokadományokban a tartozékok közt sztereotip formulaként szerepel. Minden jel szerint a földesúri saját kezelésű birtokrészének tartozéka volt már kezdetből fogva; egyébként a földesurak féltékenyen őrzött vízjoga, de a fogaskerekáttételes bonyolult szerkezet és a magas építési költség is erre mutat. A parasztság később innen tanulta el építését és használatát.

A feudális nagybirtok kezdetből fogva kettős arculatú üzemszerű volt. A rabszolgatartó rendszerből átörökölt saját kezelésű földesúri birtok és a leigázott szabadok jobbágytelkei alkották együttesen. A központi hatalomtól elsajátított adóztatási, pénzverési, vámzedési, bírósági, katonai hatáskörével párhuzamosan a feudális nagybirtok kifejlesztett egy sajátos gazdasági szervezetet az egyre kevesebb rabszolga és egyre több robotoló jobbágy által megművelt saját kezelésű földek központja körül. Ennek a szervezetnek a jogi formája az ún. bannum, a magánföldesúr által elbitorolt királyi jogok összessége, gyakorlatilag egy széles körű gazdasági monopólium volt. A bannum nemcsak adóztatási és dolgoztatási jogot biztosított a földesúrnak, hanem lehetővé tette, hogy az általa létesített központi termelő berendezéseknek, malomnak, szőlőprésnek, olajütőnek, sütőkemencének, sörfőzőnek, mészárszéknek használatát a fennhatósága alatt élőknél illeték lefizetése fejében kötelezővé tegye, s ilyenek építését mások számára megtiltsa. Hasonló jogokat nyertek a nagy birtokokat szerző kolostorok is. Az így keletkezett világi és egyházi üzemszerű komplexumok a 10–12. század folyamán a technikai fejlődés megalapozói lettek.

Valamelyik Földközi-tenger melléki világi vagy kolostori birtokközpontban találták fel az elfogyott rabszolga-munkaerő pótlására 800 után a vízikerekre szerelt emelőkart (az ún. bütykös tengelyt), amely a vízikerek forgómozgását váltakozó emelő mozgássá alakította át, és különböző ipari gépek készítését tette lehetővé. A 11. században Itáliában, Dél-Franciaországban, Katalóniában, a 13. század közepéig egész Európa területén sorra létesültek kallómalmok, cser- és kendertörők, később érczúzók, fűjtatók, kalapácsolók, fűrészmalomok, papírmalmok, puskapormalmok és egyéb vízajtotta gépek. A vízienergia így az ókorban egyedül ismeretes gabonaörlés mellett változatos munkákra lett

alkalmazhatóvá, s a vízikerek a középkor egyetemes erőműve lett a hasonló elvek alapján a 12. századtól fogva terjedő szélkerekek mellett, mely utóbbi különösen a víztelenítő szivattyúzásban játszott nagy szerepet.¹¹

Leginkább és legkorábban lisztelő malmok épültek a feudális birtokközpontokban. Statisztikát ismét csak a Domesday Book szolgáltat: 250 paraszti lakosra esett 1–1 egykerekes (egy kőpárral örlő) lisztelő malom.¹² Ezúttal azonban nemcsak Angliából van adat a malmok és a lakosság számarányára, hanem Magyarországról is. 1061-ben egy nagybirtokon 320 mansio (kb. 1600 lélek) számára 6, 1124-ben egy másik nagybirtokon 230 mansio (1150 lélek) számára 7, 1141-ben egy harmadik nagybirtokon 120 mansio (600 lélek) számára 3, azaz 266, 165, ill. 200 lélekre esett egy,¹³ tehát a megoszlás közeláll az angliaihoz. Bár a Karoling-birodalom határain túl, pl. lengyel és orosz földön csak a 12–13. században terjedtek el a lisztelő vízimalmok, aligha tévedünk, ha a 13. században 75 milliónak feltételezett európai népességre 300 000 lisztelő malmot számítunk, egyenként 2 LE teljesítőképességű vízikerekkel, azaz összesen 600 000, fejenként 0,008 LE energiakészlettel. Mennyit növekedett a 18. század végéig a vízikerek által közvetített vízienergia Európában? Braudel idézett számítása szerint jelentősen, amennyiben 5–600 000 malmot tételez fel 187 millió lakosra 1,5–3 millió, azaz fejenként 0,008–0,016 LE-vel. Ezek szerint a vízikerek energiahozama egy főre számítva egyáltalán nem vagy legfeljebb a duplájára emelkedett volna?

Braudel számítási alapja a 18. század végi 2 millió lakosú Galícia 5243 vízimalma.¹⁴ Kelet-Európára nézve a vízimalmok e számaránya valóban reálisnak látszik, hiszen 1846-ban az ugyancsak 2 millió lakosú Erdélyben 3042 lisztelő, 308 kalló- és 967 fűrészmalom volt, összesen 4317 malom.¹⁵ Galíciában 381, Erdélyben 463 lélekre esett egy-egy malom, kevesebb, mint 1086-ban Angliában vagy a 12. századi Magyarországon. Ha a vízikerek teljesítőképességét a 12. és a 18–19. században azonosnak vennők, visszafejlődésről kellene beszélnünk. De először is a feudális korszak végén már nem számíthatunk egy malomra csupán egy vízikereket. Magyarországon pl. az 1894-ben összeírt 15 417 vízimalom közül minden másodiknak két vízikereke volt,¹⁶ ami máris egyharmaddal emeli a mennyiséget. Továbbá a 2 LE átlagot sem tekinthetjük a 18. században reálisnak. A 18. századi Magyarországon 23 vízikerek adatai alapján az átlagot 4 LE-ben lehet megállapítani, legalább ezt kell európai átlagnak tekinteni.¹⁷ De még ha ezeket a helyesbítéseket végrehajtjuk is, és a 187 millió lélekre a galíciai kulcs szerint eső 490 220 malomhoz még 33%-ot, azaz összesen 653 626 vízikereket s ezekre egyenként 4 LE-t számítunk, akkor is csak 2 614 504 LE, azaz fejenként, 0,01 LE jön ki, ami még mindig alig haladja meg a koraközépkori angliai és magyarországi átlagot.

¹¹ Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Bp. 1967. 63–82. Bogdán István: Adalék vízimalmaink műszaktörténetéhez. Agrártörténeti Szemle 1964. 427–429.

¹² M. T. Hodgen: Domesday Water Mills. Antiquity 1936. 261–267.

¹³ László Makkai: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit. Agrártörténeti Szemle 1974. Suppl. 45.

¹⁴ Braudel: i. m. 275.

¹⁵ OL Erdélyi kancellária. 1846. Tafeln.

¹⁶ Bogdán: i. m. 433.

¹⁷ Bogdán: i. m. 429.

Ez idő szerint nem áll rendelkezésünkre további ellenőrző adat, de ilyenek nélkül is fel kell tételeznünk, hogy a Galiciánál és Erdélynél jóval iparosodottabb Nyugat-Európában a gőzgép megjelenése előtt sokszorosan meg kellett haladnia a malmok, különösen pedig a nem lisztelő, hanem egyéb ipari célt szolgáló malmok számának a kelet-európai átlagot. Talán akkor sem járnánk messze az igazságtól, ha a vízikerekek és a szélkerekek együttes teljesítőképességét a 18. század végi Európában 10 millió LE körülre becsülnők, mért még ez esetben is kisebb energiakészletet tételeznénk fel víz- és szélerekből, mint állati izomerőből. Ennek a feltételezésnek az alátámasztására különösen ki kell emelnünk azt a tényt, hogy a 15. századtól kezdve a vízikerekek építésébe hivatásos mérnökök is bekapcsolódtak, ami növelte az energiafelvevő képességet és a hatásfokot is. Ugyancsak fontos mozzanat a vasipar fejlődése és a malomépítésben a vas növekvő mértékű alkalmazása, ami viszont a vízikerekek stabilitását, de méreteit is növelhette. Még jelentősebbnek kell tekinteni a 15. századtól kezdve megújuló, a mélyművelésre áttérő bányászat vízikerek-igényét. Mint ismeretes, a későfeudalizmus leghatalmasabb, 10 méter és annál is nagyobb átmérőjű vízikerekét Agricola bányászati szakkönyvében látjuk leírva és ábrázolva. A néha 100 km hosszúságot is elérő, nem egy esetben 1 millió m³ tárolóképeségű 16–17. századi bányavidéki vízvezetékrendszerek olyan energiapotenciált jelentettek, hogy kihasználásukra a nagy vízikerekek százait lehetett építeni, s minden jel szerint ezek meg is épültek, ha jelenleg statisztikailag nem is tudjuk őket számba venni.

A fentiekből az is kiviláglik, hogy a vízikerekek fejlődése során bizonyos fokú koncentráció is bekövetkezett, éspedig a bányászatban és a kohászatban, ahol nagy teljesítőképességű gépekre volt szükség. A koraközépkori nagybirtok saját kezelésű üzemének a 13. század folyamán bekövetkezett felbomlása, a földek paraszti kézre kerülése, a banális berendezések bérbeadása vagy egyenesen felszámolása során megszűnt a nagyüzemi forma, amelyben a vízikerek teljesítménynövelése gazdasági szükségletnek számíthatott. A 14–15. század a kisparaszti gazdálkodás aranykora Európa-szerte, s ez időben a vízikerekek nagysága és egyenkénti teljesítőképessége inkább csökkent, mint növekedett a sorozatosan épülő parasztmalmokban. A kallómalmok is ez időben költöztek a városokból a falvakba a mezőgazdaság holtszezonjaiban felszabaduló paraszti munkaerő felhasználására. Semmi sem buzdított tehát a vízikerekek teljesítőképességének növelésével való energiakoncentrálásra, inkább a szétszóródási tendencia uralkodott. Kivételt csak a bányászat és a kohászat képviselt, amely a 15–17. században már tőkés vállalkozás volt, s így az energiakoncentrációnak mind gazdasági, mind technikai szükségességét érezte. Persze nem korlátok nélkül, mert az akkor használt építési anyagok viszonylagos gyöngesége, az alkatrészek illesztésének lazasága és hasonló fogyatékoságok akadályozták a vízikerekek teljesítőképességének jelentős növelését. A legnagyobb, 20 m körüli átmérőjű vízikereknek elvileg 40–50 LE volt a teljesítménye, de mivel az átmérő növekedésével növekedett a tehetetlenségi nyomaték is, a hatásfok csökkent, s ezért nemigen méretezték nagyobbra a vízikerekek átmérőjét 2–3 méternél, ezeknek viszont 20–25%-os hatásfok mellett egyenként 0,5–1 LE volt a ténylegesen kifejtett energiája. Így azután csak a legnagyobb vízikerekek versenyezhettek a 15–30 LE-t teljesítő, 25–30% hatásfokú szélkerekekkel. A reneszánsz mérnökei Leonardótól Verancsicsig már az elvileg sokszorosan nagyobb energiafelvevőképességű turbinával is kísérleteztek. Mint ismeretes, ezek a kísérletek csak a 18. században, a magyarországi származású Segner

András által vezettek gyakorlati sikerhez, s az első igazán eredményes működésű turbinák (Pelton- és Kaplan-rendszerrel) a 19. századig vártak magukra.

A feudalizmusban mint sajátos formációban rejlő decentralizációs tendenciák érvényesültek tehát a vízikerek teljesítőképességének korlátozottságában is. Sokkal kevésbé korlátozta a feudális társadalmi struktúra a perifériáján kialakuló hajózás energiafelhasználását. A 13. században kialakuló víz alatti kormányberkezet révén a tengerjáró hajók hatalmas összetett vitorlázat hordására lettek képesek, ez pedig a tonnatartalom növelését mozdította elő. A 15. századtól kezdve az európai hajók jelentős és nagy tűzerejű ágyúparkkal rendelkeztek, ami ellenállhatatlanná tette őket a gyarmatosításban. A szélerő régi és a puskapor új energiájának ez a kombinált felhasználása az európai feudalizmus történetében a legnagyobb energiakonzentrációt tette lehetővé. Elfogadva, hogy egy tengeri hajó vitorlával való hajtására tonnánként 0,25 LE szükséges, a 15. századi átlagban kétszáz tonnás hajók egyenként 25–50 LE energiát használtak fel, ami megfelel az állati izomerő és a vízi- vagy szélmalom által akkor elérhető energiakonzentrációnak. Ha ehhez hozzávesszük a hajónként nemegyszer százat is elérő, sőt meghaladó ágyú tűzerejét, a későfeudalizmus hajóit messze a kor általános energiafelhasználó szerkezetei fölé kell emelni mind technikai hatékonyság, mind történelmi jelentőség tekintetében. Valóban, a kapitalizmus számára kibontakozási terep engedő világpiac létrehozásában a hajózás döntő szerepet játszott. Egészében persze a vitorlás hajók energiafelhasználása nem volt nagy. Az európai kereskedelmi flotta a Braudel által idézett egykorú becslés szerint 3 372 029 tonnát szállított,¹⁸ ami a fent említett tonnánkénti 0,25 LE szállítóenergiával mérve mintegy 843 000 LE vitorlakapacitást képviselt. Még ha hozzászámítjuk az egyedenként nagyobb vitorlázatot, de egészében kisebb hajószámot képviselő, ismeretlen tonnatartalmú hadiflottákat is, akkor sem becsülhetjük 1,5 milliónál többre az európai későfeudalizmus vitorlával felhasznált szélenergia-fogyasztását. Persze, ha a korai feudalizmus viszonyait vesszük tekintetbe, amikor a vitorlának az evezéshez képest jelentéktelen volt a szerepe, akkor energiamentiségben is a legnagyobb teljesítménynek a vitorlászajó és a tűzérség fejlődését kell tekinteni.

Vizsgálódásunk végére érve azt kell mondanunk, hogy Braudel becslései egészében kiállják a kritikát, bár inkább a minimum, mint a maximum felé tendálnak. Korrekcióink a 30 millió LE helyett inkább 36 millió LE feltételezésére indítanak a 18. századvég vonatkozásában. Ugyanakkor viszont meg kell állapítani, hogy az 1000. év körüli kiindulópontban a fejenként viszonylag magasabb állati izomerő, a népességszámnak megfelelő emberi izomerő és fából nyert hőenergia kivételével a vízi- és szélkerék, valamint a puskapor és a vitorla energiája még egyáltalán nem, ill. csak igen kis mértékben került felhasználásra, úgy, hogy ezeknek az energiaközlő műveknek a kifejlesztése, valamint differenciálása mindenestől az európai feudalizmus érdeme s egyben történelmi sikereinek egyik alapfeltétele is. Noha a feudalizmus társadalmi rendje gátolja az energiakonzentrációt, ehhez képest a vitorlás hajózásban jelentős és a tűzérségben pedig egyenesen igen jelentős energiakészletek kerültek felhasználásra, előkészítve a kapitalizmusban bekövetkezett energetikai robbanást.

¹⁸ Braudel: i. m. 275.

TEKE ZSUZSA

Az 1427. évi firenzei catasto. Adalékok a firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez

A Signoria 1427 májusában hagyta jóvá a catasto bevezetéséről szóló, az adózási rendszer megreformálását célzó törvényt, amelynek értelmében a városállam lakossága vagyoni helyzetének arányában viselné az adóterheket. „Catasto”-n a törvényalkotók egyrészt az egyes polgárok vagyonának pontos felmérését – „illuminare le fortune” –, másrészt e felmérések alapján az egyes háztartások adózási kvótájának megállapítását értették. Ennek megfelelően a munkálatokat is két fázisban bonyolították le. A lakosság bevallásai (portate) alapján a hivatalnokok – a munkálatok elvégzésére egy tiztagú bizottságot jelöltek ki – elkészítették az összesítéseket (campioni), majd az egyes háztartások adózási kvótájának kiszámítása következett. A három évig tartó munkálatok eredményeként több mint 260 ezer személy neméről, életkoráról, mintegy 60 ezer háztartás fő ingó és ingatlan vagyonáról, annak becsült értékéről, az esetek többségében foglalkozásáról, gazdasági tevékenységéről készült viszonylag pontosnak tekinthető felmérés. A catasto tehát hatalmas információtömeget tartalmazó forrás, amely a városállam népességét, gazdasági, társadalmi struktúráját kutatók számára kimeríthetetlen ismeretekkel szolgál.¹

Nem kevésbé tanulságos a forrás tanulmányozása a firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok szempontjából sem. Olyan, a kapcsolatok jelentőségének megítélésében alapvető kérdésekre nyerhetünk belőle választ, mint a catasto elkészültét megelőző és az azt követő években a magyarországi piac iránt érdeklődő, ide árukat szállító firenzei cégek tőkeerőssége, üzleti kapcsolataik alakulása, helyük a firenzei üzleti életben. Mint ismeretes, ez az időszak a firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok első nagy korszakára esett, amely a 14. század 70-es éveiben kezdődött, és a 15. sz. 30-as éveinek közepéig, végéig tartott.²

¹ A forrás számítógépes feldolgozása a 70-es évek végére készült el. A munkálatokat irányító francia–amerikai szerzőpáros, *Christine Clapisch–David Herlihy* „Les Toscans et leurs familles. Une étude du catasto florentin de 1427” c. könyvében (Paris, 1978) adott számot a munka módszereiről, célkitűzéseiről, a feldolgozás történeti-demográfiai, társadalomtörténeti eredményeiről. A könyv ismertetését, eredményeinek értékelését l. *Granasztói György*: Városok és tömegek. Új utak a társadalomtörténetben. Történelmi Szemle 1982/2. 349–353.

² *Mayer Bálint*: Pápai bankárok Magyarországon a középkor végén. Csánki emlékkönyv. Klny. a Századokból (1924), 248.; *Husztai Dénes*: Olasz–magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp., 1941. 56.; *Mályusz Elemér*: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. Budapest Régiségei, XVIII. (1958), 306.

A firenzeiek gazdasági tevékenységének méreteit, és ezen belül is a kereskedelem jelerőségét, jól érzékeltetik azok az adatok, amelyeket Clapisch és Herlihy számításai alapközlhetünk.³ A városállam világi lakosságának egyhatedét kitevő firenzeiek kezén összpontosult a teljes összeírt vagyon kétharmada, az ingó vagyon 86%-a, a kereskedelembe fektetett tőke 78%-a. S hogy ez nem lehetett jelentéktelen összeg, fogalmat alkothatunk abból, hogy a mintegy 15 millió forintra tehető összvagyonból 4,5 millióra rúgott a kereskedelembe és iparba fektetett tőke. A 3000 leggazdagabb firenzei háztartás nagyobb vagyon birtokosa, mint a többi 57 000 együttvéve. E 3000 közül is a leggazdagabbak, a Strozziak, Bardiak, Mediceiek, Albertiek, Albizziek, Peruzziak városuk adóköteles jövedelmének⁴ mintegy 10%-át mondhatták magukénak. E hat tekintélyes, számos háztartást számláló családból a jelzett időszakban csak a Strozziaknak volt üzleti kapcsolatok Magyarországgal. A catastóban szereplő Strozzi család a város adóköteles tőkéjének 2,6%-át tartotta a kezében.⁵ A Budán eddigi tudásunk szerint 1426–1431 között tevékenykedő Antonio di Buonaccorso degli Strozzi nem tartozott a legvagyonosabb Strozziak közé.⁶ Testvéreivel egy háztartásban élt, adóztatható vagyonukat 964 aranyforintra becsülték. Ez az összeg alatta maradt annak az értéknek, amelytől már a magasabb vagyonokat számították (2300 aranyforint).⁷ Több kisebb birtokkal és egy posztüzlettel rendelkeztek, és nem kis összegekkel tartoztak a család tehetősebb tagjainak. Antonio 1429–31 között Budáról írott leveleiből⁸ kirajzolódik azoknak a köre, akiknek üzleteit, a sajátja mellett, Magyarországon bonyolította. Matteo di Simone Strozzi, Piero, Leonardo és Pinaccio di Filippo Strozzi a jelzett időszakban sűrűn leveleztek Antonioval, és Antonio is gyakorta felkereste őket leveleivel. A négy Strozzi közül Matteo – 5226 forint értékű adóköteles vagyon – és Piero – 3631 forint – voltak a tőkeerősebbek, de Leonardo – 3090 forint – és Pinaccio – 2890 – sem maradt el messze mögöttük.⁹ Matteonak posztüzlete volt, szövetel kereskedett, üzleti kapcsolatai Spanyolországtól Németalföldig terjedtek. „...trovasi in compagnia con Piero e Leonardo...” – azaz Pieroval és Leonardoval társas viszonyba lépve, együttesen birtokolták az üzletet, úzták a szövetkereskedelmet. Ebből a szövetből

³ Clapisch–Herlihy i. m. 244–45., 251.

⁴ Clapisch–Herlihy i. m. 252. Az aktív (sostanza) és passzív vagyon (incarichi: különböző fizetési kötelezettségek) közötti különbség adta a háztartás adóköteles vagyonát, az ún. „sovra-bondante”-t, amelynek alapján az adó összegét meghatározták. Clapisch és Herlihy a catastóban szereplő személyekről egy jegyzéket állított össze, feltüntetve egyben az egyes személyek, illetve háztartások adóköteles vagyonát is. Az egyes háztartások vagyoni helyzetének érzékeltetésére kitűnően alkalmas adóköteles vagyon összegét a továbbiakban ezen, a Firenzei Állami Levéltárban a kutatók rendelkezésére álló jegyzék alapján adtam meg.

⁵ I. m. 251.

⁶ Catasto, 1427, LXXVI. 380. Archivio di Stato di Firenze (a továbbiakban: ASF).

⁷ Clapisch és Herlihy számításai értelmében (I. m. 36.) 2300 forinttól felfelé a vagyonok értéke már magasabbnak számított. Megjegyzendő, hogy ezt az értéket a levonások nélkül kell érteni, míg az itt közölt számok az adóköteles, tenát a fizetési kötelezettségek levonása után maradt vagyon értékét adják meg.

⁸ 1429. máj. 4. *Simonyi Ernő*: Florenczi okmánytár. I–II. MTA Kézirattára (a továbbiakban: Florenczi okmt.). 1429. máj. 10. Carte Strozziane, ser. II–III. filz. 131. ASF, 1429. júl. 30. Florenczi okmt. II. LIII. sz. 1431. máj. 10. Carte Strozziane, ser. II–III. filz. 131. ASF

⁹ Catasto, 1427, LXXVI. 137, 154, 213, 415. ASF

jutott Magyarországra is. A mennyiségről és minőségről nincs tudomásunk, mindössze arra a 600 arany értékű szövethitelre hivatkozhatunk – drappo (selyemszövet), panno (posztó, kevésbé finom szövet) – amelyet Antonio kért az otthoniaktól, Matteotól, Pierotól. Piero ugyanis selyemszövetekkel is kereskedett, hitelezői között selyemszövő társaság is szerepelt. A magyarországi vállalkozás feltehetően nem tartozott a család nagy üzletei közé, mégis, áruikkal jelen voltak a magyarországi piacon is. Volt érdeklődése a magyar piacon, ha csak az előbbieknél nyújtott hitelek formájában, a Strozzi család egyik leggazdagabb tagjának, a gyapjúszövet gyártásában és kereskedelemben jelentős érdekességgel bíró Palla Nofri Strozzinak is. Adóköteles vagyonát 103 306 forintra becsülték, az ugyancsak hatalmas vagyonú bankár, Giovanni di Bicci Medici csak jóval utána következett a maga 81 072 forintjával. Antonio ugyanis egyik levelében, éppen abban, amelyben az áruhitelt kérte, megemlékezik messer Pallaról is, kérve Pierot, hogy ügyét, feltehetően hitelkérelmét, ajánlja figyelmébe. Palla Nofri Strozzi adóai között a Strozzi család számos tagja szerepel, többek között Leonardo is, így egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy ő is hitelezett Magyarországon üzletelő „szegény” rokonának.¹⁰

A Strozziakéhoz hasonló rokoni összefogással került sor a Zatiak magyarországi vállalkozására is. A különbség csak az volt, hogy a Zatiak tevékenységük fő területének Velence mellett a magyar királyságot tekintették. A catastoban Uberto és Francesco Zati – testvérek – szerepelnek külön háztartásban, míg Giuliano, Simone és Niccolo, akik feltehetően már hosszabb ideje Velencében tartózkodhattak, Ubertoval egy háztartásban kerültek felvételre.¹¹ Francesco adóköteles vagyonát 1728 forintra, Ubertoét 12 818 forintra becsülték, és ebbe az összegbe a testvérek vagyonát is beleszámították. 1425-ben a testvérek társas viszonyra léptek egymással: selyemszövettel, posztóval és lóval kereskedtek. Üzleti forgalmukra következtethetünk Uberto hiteleiből, illetve adósságaiból: 23 196 forinttal tartoztak neki, míg ő 22 549 forinttal volt hitelezői adósa. Giuliano, Niccolo és Simone Velence, Zengg és Zágráb között bonyolította üzleteit, de eljuthattak Budára is, mert a társaság adóai között szerepel Simone és Tommaso Melanesi, a Zsigmond környezetében élő két firenzei is. Niccolo Magyarországon halt meg,¹² és itt végezte pályafutását végül Uberto is, akinek Budán levő javait halála után a nádor, Hédervári Lőrinc lefoglaltatta, és Firenzének külön levélben kellett kérnie javainak örökösei számára való felszabadítását.¹³

A firenzei kereskedő társaságok természetesen nem egy esetben túlnőttek a család keretein. A firenzei kereskedelmi élet egyik fő sajátossága éppen az volt, hogy egy-egy vállalkozás keretében nemegyszer különböző tőkeerősségű cégek kapcsolódtak össze egymással, anélkül azonban, hogy önállóságukat feladták volna.¹⁴ A 14. század 90-es éveiben ilyen lehetett Niccolo da Uzzano, Francesco Federighi, Giovanni Silvestri közös magyarországi vállalkozása is, akik egy bizonyos Agostino Marucinak jelentős értékben pénzt és árut adtak át, hogy azt nevükben és hasznukra kamatoztassa, illetve áruba bocsássa. A Signoriának a magyar királyi udvarhoz írott leveléből kiderül, hogy a

¹⁰ Uo. 169.

¹¹ Uo. LXXIII. 183., LXXV. 242.

¹² 1445. febr. 15. Florenczi okmt. I. CCLXXII. sz.

¹³ 1444. márc. 13. Uo. XI. CCLXX. sz.

¹⁴ *Federico Melis*: Aspetti della vita economica medievale. (Studi sull' Archivio Datini di Prato), I. Siena, 1962. 130–33.

nevezettek, a megbízott Agostino Maruci kivételével, egytől egyik tehetős kereskedők voltak, akik „notabilem et amplam in diversis mundi partibus mercaturam exercent”.¹⁵

Niccolo da Uzzano még 1427-ben is aktív volt – 68 éves –, és így az ő esetében fogalmat alkothatunk, mekkora vagyont takar a „tekintélyes” jelző. Niccolo da Uzzano a kommuna első emberei közé tartozott, adóköteles vagyona 47 425 forintra rúgott, jelentős ingatlan vagyona mellett kiterjedt kereskedelmi tevékenységet folytatott – selyem, szövet –, üzletei Londontól Velencéig terjedtek.¹⁶ Magyarországon azonban ebben az időben már felhagyott az üzleti tevékenységgel, most Bernardo da Uzzanoval – 9350 forint értékű adóköteles vagyon – és Michele del Benevel – 13 210 forint – társaságban bonyolította üzleteit. A társaság adósainak listáján szerepelt a magyarországi üzleti élettel is kapcsolatot tartó Leonardo és Piero di Filippo Strozzi is.

Niccolo da Uzzano társának, Michele del Benenek egy szegényebb rokona, Filippo Giovanni del Bene – 2122 forint értékű adóköteles vagyon – viszont hosszabb ideig tevékenykedik Magyarországon. Először 1405-ben bukkan fel a neve, a Signoria levelét viszi Zsigmondnak, amelyben a Doffo Spini firenzei kereskedőnek tartozó erdélyi püspök adósságának kifizetését sürgetik.¹⁷ Filippo del Bene rövidesen Doffo Spini nyomdokaiba lépett, ami a pápának Magyarországról járó pénzek megelőlegezését illette. XXIII. János pápa 1410 augusztusában utasította Magyarországra induló követét, Branda piacenzai püspököt, hogy az itt összegyűjtendő, a római egyházat és az apostoli kamarát illető pénzeket kipróbált hűségű hívének, Filippo del Bene firenzei kereskedőnek adja át, aki levonja majd belőle a neki járó, a pápai kamarának kölcsönzött összeget.¹⁸ Néhány hónappal később pedig magának Filipponak magyarországi útját megkönnyítendő intézkedik a pápa.¹⁹ 1425-ben Filippo már a király szűkebb környezetéhez tartozott, aki olaszországi ügyei vitelében fontos szerepet kapott, legalábbis ez derül ki a Signoria egyes megnyilatkozásaiból, illetve az 1427–28-ban Magyarországon tartózkodó firenzei követ jelentéseiből.²⁰ Feltehető, hogy eközben nem hagyott fel egészen pénzüzleteivel, kereskedelmi tevékenységével sem. A catastoban adósaik között egy budai polgár is található – elég nagy összeggel: 1030 forintra –, míg hitelezői sorában Matteo Rondinelli és társai, Cosimo Medici mellett felbukkan a váradi püspök, Andrea Scolari neve is.²¹ Andrea Scolari, aki körül Váradon egy egész kis olasz kolónia létesült, maga sem vetette meg a kereskedelmet. Feljegyezték róla, hogy a budai Szent Egyed vásárra ezüst tányérokat akart küldeni eladásra.²² A del Bene család egyébként a későbbiekben sem szakította meg

¹⁵ 1395. márc. 28. Florenczi okmt. II. LXXXVII. sz.

¹⁶ Catasto, 1427, LXIV. 64. ASF.

¹⁷ 1405. dec. 5. Florenczi okmt. I. LXV. sz. Az egyházi kinevezésért a pápai kamarának az első évi jövedelem fele járt, és ezt az összeget az új főpapoknak rendszerint a firenzei kereskedő-bankárok kölcsönözték.

¹⁸ 1410. aug. 11. *Mályusz Elemér*: Zsigmond-kori oklevéltár. I–II. Bp. 1951–56. (A továbbiakban: Zsigmond-kori oklt.), II/2. 7839. sz.

¹⁹ 1410. okt. 15. Zsigmond-kori oklt. II/2. 7987. sz.

²⁰ 1425. nyara előtt. Florenczi okmt. I. CCLXIII. sz., 1427. dec. 5. Uo. II. XXIX. sz.

²¹ Catasto, 1427, LXXIV. 57. ASF

²² *Balogh Jolán*: Andrea Scolari váradi püspök mecénási tevékenysége. *Archeologiai Értesítő*, 40 (1923–26), 201.

kapcsolatait a magyar korona országaival. Filippo fiát, Jacopot 1459-ben a zenggi gróf területein találjuk, ahol éppen szövetel kereskedett.²³

A Branda piacentzai püspöknek adott pápai utasításban Filippo del Bene mellett szerepel egy másik firenzei kereskedő is, Mattia Scolari, aki szintén kölcsönzött a pápának magyarországi követelései terhére. Mattia a pénzüzetek mellett kereskedelmi kapcsolatban is állt az országgal. 1406–10 között egy másik firenzeivel, Antonio Suntival együtt társas viszonyra lépett Fronte és Antonio di Piero Fronteval, akik ebben az időben Magyarországon kereskedtek. Mattia mindenekelőtt lovakkal kereskedett, bár arra nincs adatunk, hogy ezek a lovak Magyarországról származtak volna.²⁴ Egy, a 16. század elején összeállított vámjegyzék tanúsága szerint Firenzében a lónak, lószőrnek, lóbőrnek nagy keletje volt. A Firenzéből kivitt és ide behozott vámköteles áruk jegyzékéből keresztmetszetet kaphatunk a város 15. sz.-i áruforgalmáról, sőt utalásokat találhatunk az egyes áruk származási helyére is. Magyarország azonban nem fordult elő a felsorolt országok között.²⁵ Mattia Scolari 1425 tavaszán maga is Magyarországra jött, ahol azonban rövidesen meghalt. 1426. márc. 5-én ugyanis testvére, Ozorai Pipó már mint „nuper defunctus”-ról emlékezett meg róla.²⁶ Így nem kerülhetett be a catastoba sem. A végrendelete végrehajtása során készült elszámolásból, valamint javai örökösének, Filippo Rinieri Scolarinak a catastoban levő bevallásából azonban képet alkothatunk vagyoni helyzetéről, üzleti tevékenységéről.²⁷ Adóköteles vagyona 2000–3000 aranyforint körül lehetett, üzleti köre elsősorban Olaszországban volt, Magyarországon a Frontékkal való vállalkozását leszámítva, nem fejtett ki szélesebb körű üzleti tevékenységet, főként a Budán és Váradon élő olaszokkal tartott fenn kapcsolatot.

A Fronték 1404–27 között fordultak elő Magyarországon. A catasto adatai alapján arra következtethetünk, hogy annak összeállítása idején már odaágyhatták az országot, ahol úgy tűnik, veszteséggel kereskedtek, mivel kintlévőségeik jó részét nem tudták behajtani.²⁸ A Fronték egyébként sem voltak pontos fizetők, 1411-ben két ízben is foglalkozott velük a firenzei kereskedelmi bíróság, a Sei di Mercanzia.²⁹ Mindkét esetben a velük társas viszonyban levők – Mattia Scolari, Antonio Sunti, Pagolo di Berto – követeléseit kellett kielégíteniük. Az 1411. máj. 15-i ítélet értelmében mindazt a pénzt és árut, amivel Magyarországon rendelkeznek, társuknak, a Firenzében levő Pagolo di Bertónak kötelesek átadni. Az ítélet végrehajtásáról nincs tudomásunk, csak annyit tudunk, hogy a tanács még aznap írt Magyarországra Antonionak. A Fronték meglehetősen szerény anyagi alapokkal rendelkezettek, illetve adósságaik oly mérvűek voltak, hogy azokat levonva, adóköteles vagyonuk nem maradt.

²³ 1459. okt. 29. Florenczi okmt. II. XII. sz.

²⁴ 1410. okt. 7. Zsigmond-kori oklt. II/1. 7968. sz., 1411. ápr. 11. *Nicolai Iorga: Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle.* 1–3. Paris, 1899–1902., 4., 6. Bucarest, 1915–16. 1. 9., 1422. szept. 19-i, Firenzében kelt levele tanúsága szerint Tuniszba küldetett lovakért (12 db), amelyeket katalán hajón szállítottak Firenzébe. Archivio Mediceo avanti il Principato, l. 1., nr. 42. ASF

²⁵ Misc. Repubbl. reg. 107. ASF

²⁶ Consoli del Mare, nr. 635. ASF

²⁷ Archivio Mediceo avanti il Principato, filz. 150. nr. 17. ASF, Catasto 1427, CCXCVI. 160. ASF

²⁸ 1404. júl. 11., 1427. júl. 22. Florenczi okmt. I. LXIII. sz., CCLXII. sz.

²⁹ 1411. ápr. 11, máj. 15. N. Iorga: Notes et extraits . . . 2. 129.

Ugyancsak nem dicsekedhetett jelentős anyagi eszközökkel – adóköteles vagyon 714 forint – a Magyarországon szintén huzamosabb ideig – 15 évig – kereskedő Bernardo di Sandro Talani sem. Bár az is igaz, hogy vagyonát távollétében megválták,³⁰ testvére tett helyette bevallást, és az itteni kereskedelméből eredő haszon nem került felvételre. Bernardo Talani ugyanis a jelek szerint jó üzleteket kötött Magyarországon, mert 1427-ben, amikor család vádjával perbe fogták, javait elkobozták, „sok pénzt, ezüstöt, fűszert, gyapotot” találtak nála.³¹ Úgy látszik, hogy ügyei a későbbi korból sem rendeződtek megnyugtató módon, mert tevékenysége színterét Magyarországról a Balkánra tette át.³² 1430–40 között „de partibus Dalmatie ad partes Rascie” ment. Nemcsak elkobzott vagyonát nem kapta vissza, de pénzét sem hajthatta be Gaspere da Collettól, a déli végeken Zsigmond szolgálatában álló firenzeitől, akinek javaira, kegyvesztetté válván, a király tette rá a kezét.³³ Gaspere de Colle pedig meglehetősen nagy vagyonra tett szert Magyarországon, mert amikor bebörtönözték, 20 000 arany értéket koboztak el tőle.³⁴

Gaspere da Collelől nem adott hírt a catasto, de két másik, hasonló sorokra jutott honfitársáról, a Zsigmond seregében szolgálatot teljesítő Niccolo és Giovanni Lamberteschiről viszont kiderül, hogy ők is kereskedőkként érkeztek Magyarországra. Testvérük, a Velencében és a Balkánon szövetekkel üzletelő Andrea Lamberteschi – adóköteles vagyona 1584 forint – bevallása szerint testvérei „nagy pénzekkel” Magyarországon kereskednek. Panaszodik, hogy már jó ideje sem hírt, sem pénzt nem kapott tőlük, amiből következik, hogy a vállalkozásba az ő pénze is benne lehetett, és feltehetően elsősorban az övé, mert a két másik Lamberteschi adóköteles vagyonnal nem rendelkezett.³⁵

A Lamberteschi fivérekkel állhatott kapcsolatban a Magyarországon 1426–29 között előforduló Gianozzo Vanni Cavalcanti, akiről a firenzei követ, mint Niccolo Lamberteschi „familiárisáról” emlékezett meg, és aki velük együtt kerül fogságba is, amikor a fivérek elvesztették Zsigmond kegyeit. A Cavalcanti család tagjai meglehetősen széles vagyoni skálán mozogtak, 0-tól 6579 forint értékig terjedt adóköteles vagyonuk. Gianozzo a család szegényebb felén helyezkedett el a maga 1151 forint értékű adóköteles vagyonával. A catastóban szereplő adatok szerint kereskedelemmel foglalkozott – selyem –,³⁶ de magyarországi tartózkodása alatt mindössze egy pénzkölcsönéről van tudomásunk, amelyet Pipónak folyósított (2000 forint).³⁷ A Cavalcanti és Lamberteschi család üzleti együttműködésére viszont egy korábbi adatból következtethetünk.³⁸ Andrea – Giovanni és Niccolo apja – és Bernardo Lamberteschi – szövetkereskedő, 43 327 forint értékű adóköteles vagyon – zárai kereskedelmi ügyleteik lebonyolítását egy

³⁰ Catasto, 1427, LXXII. 278. ASF

³¹ 1427. ápr. 10., 1427. júl. 22. Florenczi okmt. I. CCXXIV., CCLXII. sz.

³² *N. Iorga: Notes et extraits . . . i. n. 2. 264.*

³³ Uo. 2. 265.

³⁴ 1427. dec. 5. Florenczi okmt. I. LXV. sz.

³⁵ Catasto, 1427, LXVIII. 212. ASF

³⁶ Uo. LXVIII. 214. ASF

³⁷ Misc. Republ. bust. X. nr. 260. 1427. jan. 2. ASF

³⁸ 1402. nov. 15. Florenczi okmt. II. CXXXV. sz.

Cavalcantira (Uberto Bartolomeo) bízták. Így nem elképzelhetetlen, hogy hármuk között Magyarországon is lehetett egyfajta együttműködés.

Firenze két alkalommal is – 1413. nov. 16-án és 1427. jún. 22-én –³⁹ utasítja követeit, hogy Tommaso di Lapo Corsi kereskedőjüket ajánlják Zsigmond király figyelmébe. Tommaso di Lapo Corsi selyemkereskedő volt, aki testvérével, az ugyancsak selyemkereskedő Simonéval közösen bonyolította kereskedelmi üzleteit, egyik a másiknak gyakran tartozott.⁴⁰ Adóköteles vagyona alapján – 189, illetve 800 forint – mindkettőjük viszonylag alacsony vagyoni kategóriába sorolható. Simone selyemüzletéből származó hasznot 1090 forintra becsülték. Jelentős hiteleket kaptak, többek között Palla Nofri Strozitól. Üzleti kapcsolataik, úgy tűnik, Itálián kívül nemigen voltak, egyes jelekből ítélve – rabszolgai Szlavóniából származtak – balkáni kapcsolatokra gondolhatnánk, de biztosat csak magyarországi szereplésükről tudunk. Az említett két utaláson kívül van adatunk egy Magyarországra küldött áruszállítmányukról is: zászlókat (bandiere, drappelli) szállítottak az elhalt váradi püspök, Andrea Scolari gyászszertartásához.⁴¹

1438. okt. 6-án Firenze már az új magyar király, Albert üdvözlésére küldi követeit, megragadva az alkalmat, hogy egy kereskedője érdekében ismét szót emeljen.⁴² Niccolo Popoleschi áruit testvérétől, Antoniotól Budán elvették, és most kéri az áruk visszaszolgáltatását. Az élénk üzleti tevékenységet folytató Niccolo a vele egy háztartásban élő testvérével együtt a város módosabb kereskedőpolgárai közé tartozott (1634 forint értékű adóköteles vagyon). Gyapjúszövet értékesítéssel foglalkozott, gazdagabb rokonával, Salvestro Popoleschivel – 3368 forint értékű adóköteles vagyon – közösen birtokolt egy gyapjúfeldolgozó üzletet.⁴³ Salvestro Popoleschi egyébként hitelezett rokonai mellett a Magyarországon üzletelő Uberto Zati és testvérei számára is.⁴⁴ Niccolo hitelezőinek köre széleskörű üzleti tevékenységre vall: Londonban Domenico Villani és társaitól vett gyapjút hitelben 782 forint értékben, Firenzében Antonio és Gianozzo di Tomaso Alberti – 15 031 forint értékű adóköteles vagyon – és társai hiteleztek számára 971 forint értékben, Velencében Giovanni Teghiani és társainak, valamint Girolamo és Federigo Contarininek tartozott nem kis összegekkel. Ugyanakkor szép számmal voltak neki is adósai: selyemkereskedők, posztókereskedők, közöttük Leonardo és Piero di Filippo Strozzi.

E néhány, a catastoban azonosítható firenzei kereskedő, kereskedőház működésének bemutatásából is érzékelhető, hogy a legnagyobb kereskedőházak csak elvétve, vagy egyáltalán nem érdeklődtek a magyar piac iránt. Ez eddig sem volt ismeretlen, valamint az sem, hogy a Firenze–Magyarország közötti kereskedelem lebonyolítói zömmel a „kisebb” kereskedők voltak.⁴⁵ E „kisebb” kereskedőkről azonban nem tudtuk, milyen helyet foglaltak el a firenzei gazdasági életben. Közöttük ugyanis lehettek jelentős anyagi eszközökkel bíró cégek képviselői, amelyeknek anyagi ereje, ha nem is mérhető a

³⁹ Florenczi okmt. I. LXXXI., CCLXII. sz.

⁴⁰ Catasto, 1427, LXIX. 233, 244. ASF

⁴¹ 1426. júl. 4. *N. Jorga: Notes et extraits . . . 2. 233.*

⁴² Florenczi okmt. I. CCLXIX. sz.

⁴³ Catasto, 1427, LXXVI. 231. ASF

⁴⁴ Uo. 228.

⁴⁵ *D. Huszti: Mercanti italiani in Ungheria nel Medioevo. Corvina XVIII. (1940), nr. 1. 26.*

legnagyobbakéhoz, még mindig tekintélyesnek számított, és lehettek természetesen minden jelentősebb anyagi háttér nélküli kereskedők is. A catastro alapján végzett vizsgálódásaink eredményeként elmondhatjuk, hogy Magyarországon a „kisebkek” között nem hiányoztak a tekintélyesebb vagyonú, szélesebb üzleti tevékenységet folytató cégek képviselői sem. Arról azonban már hallgatnak a források, hogy ezek a cégek milyen tőkével szerepeltek a magyarországi piacon, és kevés fogalmunk van arról is, hogy milyen nyereséggel bonyolították üzleteiket. Zsigmond király egyenesen azt állította, hogy „... divitias ingentes atque permultas ex regno suo Hungarie relatas in civitatem Florentie ...” Firenze azonban nem osztotta teljesen a király véleményét. Azt elismerte, hogy polgárai közül némelyek „divitiis aucti”, de nem kevesen vannak olyanok sem, akik „... patrimonia sua ibidem amiserunt ...”, sőt, „... ut si calculus ponatur multipliciter plura perdidisse cives nostri in illo regno quam inde reportasse reperientur”.⁴⁶ Igazság és túlzás egyaránt van mindkét érvelésben. Igaz, hogy Magyarország az idegenek kereskedelmét megszorító rendelkezések ellenére is olyan piacként lett ismertté Itáliában, ahol az olasz kereskedők áruai jó áron, nyereséggel keltek el, de az is igaz, hogy a vásárlók, élükön a királyi udvarral, nem mindig fizettek, és ilyenkor a kereskedő „... ex divite inops in patriam remeavit”. Ilyen eset Zsigmond uralkodása alatt és a későbbiekben is nemegyszer előfordult, mégis a kapcsolatok fennmaradása, sőt a 15. sz. utolsó évtizedeiben még intenzívebbé válása amellet bizonyít, hogy a piaci lehetőségek még mindig nagyobb erővel vonzottak, mint amilyen erővel a nehézségek taszítottak.

⁴⁶ 1432. nov. 20. Florenczi okmt. I. LXXXII. sz.

HÓVÁRI JÁNOS

Immanuel Wallerstein „hosszú tizenhatodik százada”
(1450–1640)

A nemzetközi történetírás egyik legnépszerűbb kutatási területe napjainkban a 16. század: a földrajzi felfedezések éppen úgy, mint a korai ipari forradalom technikai és technológiai újításai, de mindenekelőtt a tőkés termelési mód genezise. Az említett – és a még hozzájuk sorolható megannyi – történeti folyamatot, ha kialakulásukban és kiteljesedésükben akarjuk megragadni, jócskán ki kell lépünk a *seculum* adta keretektől. A földrajzi felfedezések a 15. század második felében kezdődtek, s a gyümölcsök értek be a 16. században. A koraujkor technikai és technológiai újításainak okai is a korábbi évszázad történetében gyökereztek. Ugyanígy a kapitalizmus kialakulásának folyamata is visszanyúlik Merész Károly, Hunyadi Mátyás és II. Mehmet századába. A kiteljesedés végpontjai is legalább ennyire cseppfolyósak: a kikristályosodás – megannyi válság után – belenyúlik a 17. századba, záró akkordját talán az angol polgári forradalom kezdetében találjuk meg. Az angol forradalom győzelmével megszületett a burzsoázia első állama, ahol eltörölték a régi világ – a feudalizmus – rendszerét. A világtörténelemben egy új szakasz kezdődött, amelyben a primátussal rendelkező régiókban meghaladottá vált a 16. század problémáinak nagy része. Az előbbi megfontolások – és természetesen sokszor ennyi – alapján alkotta meg Fernand Braudel a „hosszú tizenhatodik század” fogalmát, amelyet azóta a nemzetközi történetírás szerzte a világon elfogadott.¹

A „hosszú tizenhatodik századot” kutatják kultúrhistorikusok, egyháztörténészek, az abszolutizmus szakértői, és technikatörténészek egyaránt. Problémáik azonban a dolgok mélyén a kultúrától az árak változásáig egy közös láncra fűzhetők fel, a kapitalizmus gombolyagának fonálára, amelyet a „társadalom öntudatlan rokkái” ekkor kezdtek fenni, hogy „behálózzák vele a világot”. Immanuel Wallerstein ezeket a szálakat kezdte el összegyűjteni, hogy eljusson a „genezis kútjához” és megértse azt a logikát, amely szerint mindez szétterjedt a világban. Nagy elődök (Werner Sombart, Max Weber) nyomán haladhatott és haladt. De mindenekelőtt Karl Marx zseniális megállapításain, ill. azok nyomán, melyeket a marxi kapitalizmus modell kiváltott. A modern gazdaságtörténetírás képviselői közül Fernand Braudelt és az Annales iskolát valja mesterének. Fontos szerepe van koncepciójában a világgazdaság egészét kutató kiváló lengyel történésznek, Marian Małowistnek is, akivel kapcsolata a közös Afrika-kutatások idejére nyúlik vissza. A világgazdaság és a harmadik világ történetének jól ismert kutatója a „hosszú tizenhatodik századról” 1974-ben jelentette meg összegzését. A „The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and Origins of the European World-Economy in the

¹ Fernand Braudel: Qu'est-ce que le XVIe siècle? Annales (VIII) 1953 janviers–mars. 69–73.

Sixteenth Century (New York, 1974)” című – magyar kutatók által már gyakran idézett – mű magyar fordításban is megjelent (A modern világgazdasági rendszer kialakulása Bp., 1983.).

Részünkről a következőkben Wallerstein „hosszú tizenhatodik század” képének összetevőit, logikai rendjét szeretnénk interpretálni. Néhol reflektálunk a könyv ki-nyomatása óta megjelent – általunk ismert recenziókra² – és természetesen a wallersteini modell vitatható elemeire.³

Immanuel Wallerstein egy olyan hatalmas szintézis megírását tűzte ki maga elé, amelyben bemutatja a kapitalizmus történetét a kezdetektől napjainkig. A négy kötetre tervezett monstrum mű első részeként jelent meg a Modern World-System I., amely a „hosszú tizenhatodik század (1450–1640)” történetét fogja át. 1980-ban jelent meg a második kötet „The Modern World-System II. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy (1600–1750)” címmel, amely az 1600-tól 1750-ig terjedő időszak történetének szintézise. (Reméljük, ez utóbbi sem fogja elkerülni a magyar könyvkiadás figyelmét.) Történész-, közgazdász- és szociológus-berkekben nagy érdeklődéssel várják a további folytatásokat.

A Modern World-System I.-ben a korai kapitalizmus történetét foglalja össze a szerző, a genezist s a tőkés viszonyok terjedésének korai etapjának sajátosságait. Wallerstein könyve nem levéltárak apró adatainak vázán nyugszik, a standard szakirodalom alapján készült. Apró részletekben sok helyütt vitatni lehet megállapításait. A faktológus teljességet a könyvön számon kérni nem lehet. Wallerstein elméleti munkát akart írni, amelyben a kapitalizmus korai történetének belső logikáját kívánta bemutatni, beleágyazva azt természetesen a kapitalizmus egészéről alkotott koncepciójába. Ennek szellemében jut hely az egyes történeti eseményeknek és régióknak.

Wallerstein kapitalizmus-képe egyes történeti megközelítéseiben teljesen újszerű. Olyan modellt sikerült konstruálnia, amellyel érdeklődése horizontját világméretűvé tudta szélesíteni. Túl tudott lépni a beszűkülés zsákutcáján, hogy koncepciójában térben és időben minden világtörténelmi folyamatnak helye legyen. Mint írja, évekig kereste a közös motívumokat a harmadik világ és a modern Nyugat korai története között. És természetesen azt, miben rejlik Nyugat-Európa minden más régiótól elütő történetének specifikuma.

A történelemben számos világbirodalommal találkozhatunk. Ezek mind egységes, belülről strukturált politikai és gazdasági rendszert alakítottak ki, élettartamuk azonos volt a hatalmi struktúráival. A kapitalista világrendszer viszont sohasem vált ilyen világbirodalommá, benne az összekötő erő nem a politikai kényszer, hanem a mindent

² *Geoffry Parker*: History (61) 1976 June, 269–270. *Andrew B. Appleby*: American Historical Review (80) 1975 December, 1323–24. *Richard T. Rapp*: The Journal of Economic History (XXXVI) 1976 September, 801–803. *R. A. Dogshon*: Peasant Studies (6) 1971, 8–19. *Hermann Kellenbenz*: Journal of Modern History (XLVIII) 1976, 685–92. *Richard van Dülmen*: Formierung der europäischen Gesellschaft in der Frühen Neuzeit. Ein Versuch. Geschichte und Gesellschaft (7) 1981 (1. 18./35. lábjegyzet.) *Robert Brenner*: The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo-Smithian Marxism. New Left Review (104) 1977 July–August, 25–92. A könyv magyarországi ismertetéseiről l. *Szentes Tamás*nak a Modern World-System I. magyar fordításához írt utószavát, 753.

³ A wallersteini teória több vitatott pontjáról: *Granasztói György*: Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. Történelmi Szemle. (XXV) 1982/1. 166–169.

behálózó új típusú gazdaság volt. Ebben rejtett és rejlik az a kohézió, amelyik a különböző politikai entitásokat összetartotta és összetartja. Ezt, a technikai lehetőségek növekedésével térben mindinkább kiterjedő rendszert Wallerstein jellegéből adódóan világgazdasági rendszernek nevezi. A világgazdaság rendszerén belül meghatározott hierarchia alakult ki, specifikus jellemzőkkel. A világgazdaság atlanti magjában egy centrum (core – mag) helyezkedik el. Ennek a gazdaságilag legfejlettebb területnek vannak alárendelve a vele kereskedelmi kapcsolatban álló fejletlen területek, a perifériák. A kettő között minden téren köztes jelleggel az ún. szemiperifériák régióit találjuk. Az előbbi hierarchikus rend eredete nem választható el a kapitalizmus térbeli genezisétől. A tőkés termelési mód kialakulásának kutatása ad választ a centrum-periféria viszony születésének okaira is.

A feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet kérdése a nemzetközi történetírás darázsfészke. A gazdaságorientált történeti iskolák általában megegyeznek a marxi kiindulópontban, hogy ti. az a feudalizmus válságából vezethető le. De már abban, hogy mit értünk a feudalizmus válságán, nehéz konszenzusra jutni. Vannak, akik a feudális járadékok fokozódását; vannak, akik a gazdasági ciklust hangsúlyozzák. Korunk tudományának multidiszciplináris és többtényezős rendszere következtében a feudalizmus válságmodellje is összetettebbé vált. A viták napjainkban a konjunkturális és dekonjunkturális okok primátusa körül folynak. A nézőpont is kitágult, és a válság tér- és időbeli koordinátái is megelevenedtek. Wallerstein szintén teljességre törekedett, amikor a feudalizmus válságáról vallott képét megalkotta. Mindebben a nagyhírű gazdaságtörténészek, E. Perroy, R. Hilton, P. Sweezy, G. Duby, B. H. Slicher van Bath munkáira támaszkodott. Összegzően három fő ok-halmazzal magyarázza az 1300–1450 közötti évek krízisét. 1. A malthusi ciklus (amely a demográfiai viszonyok s a rendelkezésre álló erőforrások közötti viszonyt fejezi ki) szabályai szerint a túltelített Észak-Nyugat-Európában be kellett következnie a ciklus dekonjunkturális szakaszának. 2. A szekuláris trendek képtelenek voltak a feudális struktúrát megújítani, a termelékenységi szintet technikai, technológiai újításokkal növelni. Az általánosan megromlott helyzetben a földesurak növelni akarták a parasztok járadékait, hogy megőrizzék korábbi gazdasági és jogi helyzetüket, amivel komoly belső politikai kríziseket okoztak. 3. A 14–15. századi Európa éghajlati viszonyai kedvezőtlené váltak. Ez utóbbi feltevéseit Wallerstein a svéd G. Utterström kutatásaira alapozza.

Wallerstein feudalizmus válságmodellje – mint már hangsúlyoztuk – teljességre törekszik, nem érheti az a vád, hogy csak a neomalthusianus nézeteket akceptálta. A belső politikai konfliktusok, az a küzdelem, amely a földesúr és a jobbágy között a járadékok kérdésében kialakult, nagy szerepet kapott a krízisről alkotott képében. Ez a könyv megjelenése óta a *Past and Present* hasábjain lezajlott ún. *Brenner*-vitában is hangsúlyozást nyert.⁴

A feudalizmus válsága Észak-Nyugat-Európát arra kényszerítette, hogy megújítsa önmagát, hogy kiutat keressen. A feudalizmus struktúrájába ágyazott belső önvédelmi jellegű, öntudatlan homeosztatikus szabályozók elvesztették korábbi szerepüket. A válság

⁴Robert Brenner: *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past and Present* (70) 1976. 30–75. A tanulmány több évig tartó vitát váltott ki a *Past and Present* hasábjain. A vita magyar ismertetése: *Orthmayr Imre*: Brenner-vita. *Világtörténet* 1983/1. 5–63.

levezetésére két út kínálkozott (1. a gazdag vidékek felé való expanziós terjeszkedés; 2. a termelékenység növelése. Az előző nem volt új a korabeli Európában, hiszen a 12–13. században egyszer már amőbaszerűen kitágult „Európa”. A második megoldásnak nagyon komoly előfeltételei voltak. Az új beruházásokhoz pénzre lett volna szükség mind a földesúri, mind a paraszti birtokokon.

A „*passage*”-t tulajdonképpen az európai világ térbeli kitágulásának s a termelékenység növeléséhez szükséges tőke előteremtésének folyamata adja, amely egyben a világméretű atlanti gazdasági világ (a világgazdaság) s az azzal létrejövő nemzetközi munkamegosztás megvalósulását is jelentette. Mindezek s a krízis következtében meginduló paraszti pauperizáció együttesen a kapitalizmus marxi előfeltételei is. Wallerstein egész könyvének végigvonul a marxi eredeti tőkefelhalmozás akceptálása, a könyv egyik vezérmotívját is innét választotta. Marx zseniális meglátásait azonban a történeti kutatások újabb eredményei révén sok helyütt ki kell egészíteni vagy pontosítani. Ma már több olyan 15–17. századi gazdasági folyamatot is át tudunk látni – főként az ártörténeti szintézisek révén –, amelyekre száz évvel ezelőtt még aligha volt lehetőség. Mindez természetesen semmit sem von le abból a tényből, hogy Marx a kapitalizmus genezisének első igazi – még ma is időtálló – teoretikusa.

A feudalizmus válsága elsősorban az ún. atlanti háromszög országait és Észak-Itáliát érintette. Közép-Kelet-Európát és Hispániát csak többszörös áttételek után, tompítottan. A világgazdaság kialakulásának folyamatában azonban ezeknek a régióknak is megnőtt a jelentősége, már csak azért is, mert bizonyos folyamatok megindulásában a perifériának nagyon jelentős szerep jutott. Az európai világ, amely már régóta próbálkozott azzal, hogy kitöltse a saját „belső Amerikáit”, a portugáloktól kapta meg azt az alaplöketet, amivel a figyelem az Európán kívüli világra terelődött. A portugál expanzióknak azonban semmi köze sincs a feudalizmus válságához, inkább a *reconquistával* és az elszegényedett portugál nemesség meggazdagodási és földszerzési törekvéseivel állt kapcsolatban, mint ahogyan azt M. Malowist kimutatta. Az arab hajózási ismeretek elsajátításával elsőként a portugálok jöttek rá az óceáni hajózás titkaira. Afrikai sikereikre már azért is oda kellett figyelni, mert a 15. század második felének európai arany-utánpótlását nagy részben ők biztosították. Miután elérték az Aranypartot, elszippantották a magrebi kikötők aranyát is, amivel komoly válságot idéztek elő a Mediterraneum arany-gazdálkodásában. A portugál vállalkozások mögött ott álltak a Mediterraneum keleti feléből kiszorított, vagy egyre kiszoruló genovaiak, akik pénzelték a vállalkozásokat, majd a haszon tekintélyes hányadát zsebelték be. A portugálokéhoz hasonló viszony jellemezte a spanyol földközi-tengeri partvidék városait is. Az andalúziaiak, valenciaiak és a katalánok a középkor kiváló hajósai voltak, akik az Angliával kialakult élénk kereskedelmi kapcsolatok révén szintén kitűnő navigátorai voltak a tengereknek. Mivel a portugálok térnyerései miatt kiszorultak Afrikából, az óceán felé vették útjukat, Kolumbus örültségnek vélt ötlete, amelynek megvalósítását a portugál udvar lehetetlennek tartotta, meghozta a maga gyümölcsét. Az új és az afrikainál nagyobb lehetőséggel kecsegtető amerikai vállalkozásokra felfigyelt a genovai tőke is: a 16. század első két évtizedében szabályosan „ejtette” a portugálokat, és a spanyolok mellé állt. A nyugati „El Dorado”-k és az indiai-óceáni és csendes-óceáni felfedezések révén a 16. század közepére hatalmas távlatok nyíltak az európai expanzió előtt. Az amerikai arany és ezüst hatalmas tömegben vonzotta a *conquistador*-okat, Kasztília egész lakosság-feleslegét magával szippantotta. Az Újvilág kirablásának közép-

pontjában a spanyolok álltak. Úgy tűnt, a rengeteg arany és ezüst Sevillat a modern világ Rómájává teszi. V. Károly birodalmának elemzése során Wallerstein csodálatosan ragadja meg a spanyol fejlődés ellentmondásait, nagyon életszerűen mutatja be Sevilla kudarcát: a hatalmas vagyonok kifolytak Kasztíliaból, a haszon élvezői a genovai, flandriai, angol és francia vállalkozók és bankárok lettek, a pénz náluk halmozódott fel, hogy kiteljesítsen egy olyan folyamatot, amelyet tőkés termelésnek nevez a történetírás.

Wallerstein kapitalizmus-modelljének második alapeleme a nemzetközi munkamegosztás világméretűvé válása, amely az előbbi folyamatok talaján ment végbe.

Az atlanti háromszög országaiban és Észak-Itáliában 1450-től kezdődően emelkedni kezdtek a mezőgazdasági árak. Ez természetes következménye volt az eddigi prelűdnek. A válság következtében a megművelt földterület visszaszorult a jobb minőségű földekre (megindult a *Wüstungen* néven jól ismert folyamat). Az állattenyésztés 14. századi hanyatlása miatt a trágyázás lehetősége korlátozottá vált. A földek kimerültek. A növekvő, de a kellő mértékben mégsem növelt – tehát a földesurak szükségleteinek szémszögéből alacsony – járadékok miatt sem a parasztok, sem a földesurak nem tudtak olyan beruházásokat eszközölni, amelyek a termelékenység növekedését eredményezték volna, amivel korlátozhatták volna az inflációt. Az angliai és a flandriai textilipar felfutása Angliában és még inkább Spanyolországban a juhtenyésztés további növekedését vonta magával. Angliában a *yeoman*-ek a kevésbé termékeny földeken – ha kellett, az *enclosure* módszerével is élve – juh-ranchokat hoztak létre. Kasztília pedig teljes egészében birkalegelővé vált. A növekvő gabonaárak újabb kihívásokat idéztek elő az atlanti és az észak-itáliai „világban”. Angliában a nagybirtokok, amelyeket már régóta bérlők kezeltek, áttértek az intenzív gabonatermelésre. Új módszerekkel és bérmunkával műveltették meg a *demesne*-jüket, hogy nagyobb termelékenységet érjenek el. Ezzel Anglia a gabona-szükségletek vonatkozásában sokáig önellátó lett. (Utóbb az egész feladatot „átruházta” Walesre és Írországra.) Így egész gazdaságát, ha kellett, izolálni tudta a gabonahiányból fellépő konjunkturális és dekonjunkturális ármozgásoktól, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a gabona árgörbéje ne változott volna Angliában a 16. században. A kontinens atlanti oldala azonban nem tudta belső gazdaságában megoldani a gabonaellátást. A kisparaszti gazdaságokra oszlott Észak-Franciaország is behozatalra szorult. Más jellegű beltérjes művelési kultúrák – szőlőművelés, zöldségtermesztés – váltak e területek jellemzőivé. A gabonabehozatalt – amelynek már voltak *Hansa* előzményei – Lengyelország biztosította. Az amszterdami elosztó s egyben adagoló központon keresztül Lengyelország vált az atlanti világ élesztárává. Velencének azonban sohasem lett „Lengyelországa”, a *Mediterraneum* éléstára Szicília és az oszmán birodalom volt. Az előbbi 1501 óta a spanyol korona alá tartozott, s az ugyancsak komoly gabonahiánnyal rendelkező Kasztíliát látta el. Az oszmán birodalom pedig nagyon is tisztában volt azzal, hogy Velence ellen milyen hatásos fegyver a „gabona-adagolás” módszere. Az élelmiszergondok meghatározó szerepet játszottak a „tengerek királynőjének” hanyatlásában, míg a tőkék nagy részét a *terra ferma* szívta el, ahol a velencei kereskedők egyre több pénzt investáltak a mezőgazdaságba.

A 15. század közepétől népességében ismét gyarapodó „Nyugat” ellátására világméretű munkamegosztás alakult ki. A gabonát Lengyelország, a marhahús egy tekintélyes részét Magyarország, a nádcukrot Közép- és Dél-Amerika, a gyapjút pedig Kasztília biztosította. A mezőgazdasági árak konjunktúrája miatt Kelet-Közép-Európa, Kasztília,

valamint Közép- és Dél-Amerika mindent megtett a termelés fokozása érdekében. Amerikában mindez részben rabszolgák, részben a felszabad *ecomendero*-k munkájával folyt, míg Lengyelországban a jobbágyok robotjának növelésével, Spanyolországban pedig a *mesta* kiterjesztésével. Ezekre a rendkívül fontos világgazdasági folyamatokra az 1968. évi bloomingtoni IV. Gazdaságtörténeti Kongresszuson már *Pach Zsigmond Pál* felhívta a figyelmet, s előadásában a kérdés részletes összefoglalását adta.⁵

A mezőgazdaságban Magyarországon is hasonló folyamatok zajlottak le, mint Lengyelországban, a magyar marhaexport növekedéséhez azonban a „kényszer (coerced cash crap labour) munkának” semmi köze nincs. A magyar marhatenyésztés fellendülése a mezővárosi szabad parasztpolgárok munkájának eredménye, mint ahogyan ezt Wallerstein könyvéről írt recenziójában Zimányi Vera is jelezte.⁶

Wallerstein a kelet-közép-európai robotmunka és a dél-amerikai *ecomienda* összevetésével két számunkra összehasonlíthatatlan fogalmat szembesít egymással. Az összevetés képtelenségét *Pach Zsigmond Pál* a következőkben ragadta meg: Wallerstein nem vette figyelembe, hogy az export-orientált mezőgazdaság Kelet-Közép-Európában a szerves belső fejlődés következménye, míg a Nyugat-Európának termelő dél-amerikai gazdaság a külső, brutális spanyol és portugál behatolás terméke.⁷

A második jobbágságról jól tudja Wallerstein, hogy a társadalmi struktúra oldaláról nézve refeudális jelenség. Őt azonban nem a belső szociális helyzet érdekli, hanem a világgazdasághoz való viszony, rendszerében nem a bérmunka a kapitalizmus alapvető kritériuma, hanem a tőke felhalmozódásának folyamata. Ebben pedig Magyarországon és Lengyelországban egyaránt nagy szerepe volt a marhakereskedelemnek és a gabona-exportnak.

A világgazdaság elemzése arra is rávilágít, hogy évszázadokon át különböző struktúrák éltek egymás mellett vagy egymásba kapcsolódóan. Az évszázados homogenizáló tendenciák ellenére még Nyugat-Európában a 19. században is tovább éltek különféle szociológiai és településtörténeti okok következtében az egyszerű munkaszervezési módok, elavult technikák és technológiák. A gazdaságilag fejlett, magas termelékenységű szinten levő központokkal való kapcsolat a kapitalizmus dinamikájának fő mozgatóereje. A velük való érintkezés alapformája a csere, amely azonban mindig – ha öntudatlanságban maradt is – kedvezőtlen cserearányokkal folyó kereskedelmet jelentett. Amíg ezt Wallerstein – a kérdés elég nagy szakirodalma alapján – világméretre vetítette ki, addig F. Braudel a kapitalizmus 15–17. századi történetéről írt szintézisében (*Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIe siècle Paris, 1979*) a fejlett területek mikrostruktúrájába, a város „agresszív univerzum” vonzáskörzetébe is. „Az egyenlőtlen csere a világ egyenlőtlenségének teremtője, és viszont, a világ egyenlőtlensége a csere makacs teremtője.”⁸

⁵ *Pach Zsigmond Pál*: Favourable and Unfavourable Conditions for Capitalist Growth: The Shift of International Trade Routes in 15–17th Century. Bloomington 1968. 11. uő.: Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI–XVII. században. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei (XIX) 1970. 249–271. uő. A nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződésének kérdéséhez. Századok (CII) 1968/5–6. 863–896.

⁶ *Zimányi Vera*: Immanuel Wallerstein: Az új világszisztem. *Valóság* (XXI) 1978/8. 101.

⁷ *Történelmi Szemle* 1982/1. 168.

⁸ *Fernand Braudel*: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe–XVIIIe siècle*. Paris, 1979. III. 36.

Az új világgazdasági rendszer győzelmének harmadik előfeltétele, hogy a centrumban – nem feltétlenül mindig ugyanazon központtal – olyan hatalmi forma jöjjön létre, amelyben a politikai és a gazdasági érdekek összefonódnak. Ilyen megvilágításban vizsgálja Wallerstein a 16–17. (a második kötetben a 17–18.) századi nyugat-európai abszolutizmusokat. Lényegük megragadásáról napjainkban is tart a vita. P. Anderson könyve (*Lineages of the Absolutist State*) a *Modern World-System* első kötetével ugyanazon évben jelent meg, s ez még inkább előtérbe helyezte az abszolút monarchia kutatásának problémáit. Wallerstein a tőle megszokott alaposággal foglalta össze az abszolutizmus elméleteket J. Schumpetertől Molnár Erikig. Végző konklúziója a következőben foglalható össze. A nyugati abszolutista állam egyszerre volt a feudális arisztokrácia védője és a burzsoázia térnyerésének támogatója. De néha mind az előbbi, mind az utóbbi megkérdőjeleződött. A burzsoáziát támogatta ugyan az állami megrendelésekkel és a merkantilista gazdaságpolitika kialakításával, de néha „kényszerítő ereje” révén olyan intézkedéseket is megvalósított, amelynek a burzsoázia látta kárát.

A nyugati abszolút monarchia valószínűleg meg a „modern államot”. A „hosszú tizenhatodik század” második felében született meg az etatizmus, annak a folyamatnak az ideológiája, amelyben megkezdődött a rendi jogokkal körülbástyázott tartományok egymásba olvadása és a lakosság nyelvi homogenizációja. A nemzetivé vált és való burzsoázia megteremtette a „modern nacionalizmust”. Diszkriminációval lépett fel azok ellen, akik kivonták magukat a homogenizációból. P. Vilar szavaival élve: „a piac az az iskola, ahol a burzsoázia először ismerkedik meg a nacionalizmussal”.⁹ Mindez a nyugat-európai zsidóüldözésekkel vette kezdetét, majd kiűzték a flamandokat és az itáliaiakat Angliából stb. A világgazdasághoz periférikusan kapcsolódó kelet-közép-európai területeket viszont ekkor a nemzeti divergálódás jellemezte. Itt kaptak helyet a Nyugatról kiűzött zsidók (pl. Lengyelország), de jól megfértek évszázadokig a német, örmény s még mindig nemritkán itáliai kereskedők a lengyelekkel és a magyarokkal Krakkóban vagy a királyi Magyarország felvidéki városaiban.

Századunk egyik legjelentősebb és leghatásosabb kapitalizmus-értelmezése Max Weber „A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme” című könyve. Wallerstein éppen úgy, mint Braudel elutasítja Weber megközelítési módját és konklúzióját, azt, hogy a szellemből következett a gazdaságra. Azt azonban már a *Modern World-System* szerzője is elfogadja, hogy a reformáció segítette a tőkés világregszter terjedését, de az ebből következtethető megállapításokkal – véleményünk szerint – nem bánik elég óvatosan. S. Czarnowski 1933-ban írt tanulmánya alapján hosszasan foglalkozik a lengyel rekatolizációval.¹⁰ Igaz, a 16. század első felében a protestantizmus éppen úgy tért nyert Lengyelországban, mint Magyarországon, de az 1560/70-es években a folyamat visszajára fordult. Wallerstein az 1557. évi gazdasági csődben jelölte meg a protestantizmus lengyelországi pozícióvesztésének kezdetét. A válság következtében tönkrement a protestáns lengyel burzsoázia s a vele rendkívül élénk gazdasági kapcsolatban álló, szintén reformált arisztokrácia. A megindult mobilitás a köznemességnek kedvezett. Wallerstein véleménye szerint

⁹ Pierre Vilar: *La Catalogne dans l'Espagne moderne*. I, Paris, S. E. V. P. E. N. 1962. 34. Wallerstein l. m.: 296.

¹⁰ Stefan Czarnowski: *La réaction catholique en Pologne à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*. La Pologne au VIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques 1933. II. 287–310.

ez a vallási fordulat hozta magával azt, hogy a világgazdasági rendszerben Lengyelország csak periféria maradt. A protestáns kereskedők és a kereskedelembe bekapcsolódott arisztokraták térnyerésével a tőkefelhalmozódás folyamata sokkal intenzívebb lett volna Lengyelországban. Mivel Budapesten írjuk e sorokat, azonnal felvetődik, ha ez így igaz, akkor Magyarországon – ahol a protestantizmus pozíciói az ellenreformáció ellenére is stabilak voltak – miért nem történt meg az utóbbi. A világvallások gazdaságtikájából és az etnikus jegyek gazdasági szerepéből csak nagyon tág horizontú kutatások után vonhatunk le igazán helytálló megállapításokat. Különösen azért, mert korunk tele van az elmúlt két évszázad során felhamozódott kulturális és politikai beidegződésekkel, előítéletekkel, s nemegyszer ezek vetítődnek vissza a korábbi évszázadokba is. Wallerstein-nél ez csak az európai történeti tájtagolásra áll. Számára Oroszország egy külön „kontinens”, mert Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot nevezi következetesen Kelet-Európának. Ez ellentétben áll a mi megjelölésünkkel. Ezeket az országokat megkülönböztetve a számunkra Kelet-Európának tekintett Oroszországtól, Kelet-Közép-Európába soroljuk; azt fejezve ki ezáltal, hogy megannyi sajátosság mellett e térség történeti fejlődésében inkább Nyugat-Európa-hoz kapcsolódik, mint a kontinens földrajzi keleti feléhez.¹¹

Wallerstein, aki Kelet-Közép-Európa vonatkozásában főként a – nemzetközileg is jelentős – lengyel gazdaságtörténeti szakirodalomban járatos, a világgazdasági hatások vizsgálatakor nem hagyta figyelmen kívül a lengyel és a magyar „gentry”-t sem. Pach Zsigmond Pálra és Marian Malowistre hivatkozva a „hosszú tizenhatodik század” képében helye van a vállalkozóvá vált magyar és lengyel nemesnek is. A könyv megjelenése óta Pach Zsigmond Pál a budapesti VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson „Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem” címmel tartott nyitó előadásában ebben a kérdésben több eddig alig ismert magyar és egyetemes történeti szempontra hívta fel a figyelmet. Különösen azt tartjuk kiemelendőnek, hogy míg a 16. századi Magyarországon nem ritka a kereskedelembe bekapcsolódott nemes, addig 1560-ban Franciaországban az 1560. évi États Généraux megtiltotta a nemeseknek a kereskedelemmel való foglalkozást.¹²

Eddig csak érintettük a wallersteini koncepció két lényeges elemét, a bérmunka kizárólagosságát tagadó kapitalizmus-modellt és a centrum-periféria viszony jellemzőit. Az előbbi a legvitatottabb eleme a Modern World-System koncepciójának. A kritikájában Robert Brenner pontosan ebben kérdőjelezi meg Wallerstein egész modelljének használhatóságát és jórészt Andre Gunder Frank tételein nyugvó kapitalizmus-képét.¹³ Szerinte Paul Sweezyt és végső soron Adam Smith-t követi Wallerstein, amikor azt állítja, hogy a 16. századi kereskedelmi expanzió során létrejött nemzetközi munkamegosztás teremtette meg a szabad bérmunka alkalmazásának rendszerét. Brenner a szenvedélyes kritikájában Smith-szel és Sweezyvel (aki maga is meglepődött, hogy az ötvenes években írt cikkei és

¹¹ Európa történeti tájakra való tagolásáról Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle (XXIV) 1981/3. 313–359.

¹² Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és a magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle (XXV) 1982/3. 375.

¹³ Brenner i. m. Andre Gunder Frank sokat emlegetett könyve: Capitalist and Underdevelopment in Latin-America. New York, 1967.

Maurice Dobb-bal folyt vitája ismét előtérbe került)¹⁴, egyaránt vitatkozik. Wallersteinnek továbbá azt veti a szemére, hogy az osztályviszonyok kialakulását másodlagossá negligálta. Azt is tarthatatlannak véli, hogy a bérmunka nem kizárólagos eleme a wallersteini kapitalizmus-modellnek. Mindezeket a Modern World-Systemről a magyar szakirodalomban Szentés Tamás „Polgári és »újbaloldali« elméletek a tőkés világgazdaságról” című könyvében is felvetette.¹⁵ Brenner cikkére Wallerstein nem válaszolt a *New Left Studies*-ban, de A. G. Frank sem, akire legalább annyira vonatkozott a kritika, mint a Modern World-System szerzőjére. Wallerstein nagyon jól tudja, hogy elméletének ezen pontjai további vitákra adnak lehetőséget. Már a könyvében is reflektált E. Laclau A. G. Frank kritikájára,¹⁶ amely kiindulópontja minden öellene irányuló bírálatnak is. Konceptiója jogosságát a következőképpen foglalta össze Magyarországon adott interjújában. „Szerintem tökéletesen igaz az, hogy a bérmunka a kapitalizmus központi kategóriája, feltéve, ha nem feledkezünk meg arról, amiről manapság oly sokan megfeledkeznek, nevezetesen, hogy *kizárólag bérmunka* a tőkés rendszer történetének egyetlen pillanatában sem létezett. Véleményem szerint a kapitalizmus meghatározó jegye a bérmunka és a nem-bérmunka kombinációja. Sőt, tovább megyek! A kapitalizmus nem volna képes fennmaradni, ha a bérmunkán kívül nem létezne más forma. És ha itt tartunk, hadd lépjek még egyet előre, és hadd mondjam azt, hogy a tőkés rendszer alapvető ellentmondása, hogy a bérmunkától különböző munkaformák felszámolása felé halad! És ha majd egyszer egy-két évszázad múltán eljutunk addig a pontig, a kapitalizmus, mint rendszer nem lesz képes tovább fennmaradni.”¹⁷

A wallersteini centrum-periféria viszony a harmadik világ fejlődésére alkalmazott modellek derivátuma. Az atlanti háromszög gazdasági primátusa viszont alapeleme az európai gondolkodásnak. Ennek az egészében *geocentrikusnak* nevezhető modellnek jó pár változatát szülte már meg a tudomány. Teljesen újszerű azonban mindennek a világgazdaságra és ebből következően az egész újkori világtörténelemre való totális kivetítése.

A wallersteini világgazdaság középpontjában az atlanti háromszög áll. Itt volt az egész középkor folyamán a legmagasabb a népsűrűség. Itt volt a termelékenység a legmagasabb, és sűrű városálózat jellemezte a települési struktúrát. Körülötte Dél-Franciaországban, Észak-Itáliában, Németország nyugati régióiban s a 16. század végéig

¹⁴ Paul Sweezy: Comment on Brenner. *New Left Review* (108) 1978. 94–95.

¹⁵ Szentés Tamás: Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról. Bp., 1980. 336–408.

¹⁶ Wallerstein i. m. 194–196. Laclau kritikája Frankról: Feudalism and Capitalism in Latin America. *New Left Review* (67) 1971 May–June. 19–38.

¹⁷ Miszlivetz Ferenc: Elmaradottság és modernizáció. Műhelytanulmányok. Interjú Immanuel Wallersteinnel. MTA Szociológiai Intézet Bp., 1981. május 31. 11. Egy másik interjúban a következőképpen fogalmazott: „Föl kellene hagyni azzal az elképzeléssel, hogy a kapitalizmus egyenlő a szabad bérmunka alkalmazásával. A kapitalizmus a tőke véget nem érő felhalmozási folyamatával egyenlő, és ennek számtalan lehetséges módja van. A bérmunka alapvető eleme a rendszernek, de éppen ennyire alapvető a nem bérmunka is. Bizonyíték erre a huszadik század. Mögöttünk van a kapitalizmus négy évszázados története, és a nem gyári bérmunka jelentősége nem csökken. A kiadási rendszer újra tért hódít Amerikában és Nyugat-Európában...” Rév István: Beszélgetés Immanuel Wallersteinnel. *Történelmi Szemle* (XXV) 1982/1. 176.

Spanyolország bizonyos területein alakult ki az ún. félperiféria (szemiperiféria), ahol az előbbiekből minden csak részben volt jelen. Ezt vette körül a centrum élelmiszer-tárháza: Lengyelország, Magyarország, Skandinávia, Írország, Skócia, Wales, a távoli Dél-Amerika és a 17. században már Spanyolország is, és akkor már csaknem az egész Itália. A hierarchia természetesen az árakban tükröződött a legszemléletesebben. Habár például a „hosszú tizenhatodik század” során az élelmiszerárak Kelet-Közép-Európában is nőttek, mégis alacsonyabbak maradtak, mint a centrumban. Az ipari árak pedig pontosan a fordítottját mutatták.

Az árak emelkedése a „hosszú tizenhatodik század” egyik legfontosabb jellemzője. Az infláció legtöbb okát nagyon sokan a nagy tömegű amerikai arany- és ezüst-behozatalban látják. Azonban az sem lehet elhanyagolható szempont, hogy az áremelkedések már az első szállítmányok megérkezése előtt megkezdődtek. Ez utóbbiból az is következhet, hogy az árak és a nemesfém-dömping között az égvilágon semmiféle összefüggés sincs. Azt is régóta tudjuk már, hogy az árak a 17. század elején még akkor is növekedtek, amikor már rendkívüli mértékben lecsökkent a nemesfém-behozatal. Wallerstein, úgy tűnik, E. J. Hamilton teóriáját fogadja el, aki szerint a nemesfém-behozatal, a forgalomba került pénz növekedése és gyorsuló forgási sebessége tovább fokozta a már a 15. század közepén megindult inflációt. Hamilton hívta fel a figyelmet arra is, hogy a munkabérek emelkedése elmaradt az infláció mértéke mellett így a „hosszú tizenhatodik századot” a centrumban – ahol a bérmunka elterjedt – a reálbérek esése jellemezte.

A centrum gazdasági kihívására való válaszádként jött létre a periféria export-orientált gazdasága. A dél-amerikai és kelet-közép-európai *coerced cash-crop labour* az atlanti világ igényeinek kielégítésére teljesedett ki, és a világgazdasági munkamegosztás lényeges eleme lett. Wallerstein az *ecomienda*-t és a *második jobbágy*ságot nem feudális jellegűnek tekinti – mint általában szokták –, hanem megint csak A. G. Frank Latin-Amerikára vonatkozó megállapításainak analógiája alapján „nem szabad munkán alapuló tőkés mezőgazdasági formának” nevezi.

A perifériának mint a világgazdasághoz leglazábban kötődő területnek a határai mindig változtak az új gazdasági lehetőségek és a földrajzi távolság függvényében. Míg Amerika minden téren új világ volt, addig Kelet-Közép-Európát, Skandináviát és Dél-Itáliát történeti szálak fűzték korábban is az atlanti háromszöghöz. A régi kereskedelmi szálak hálózata a „centrum-periféria” gazdasági viszony alapelemeire változott át. A centrum kihívására megváltozott a belső gazdasági struktúra, amelyben nem a bérmunkának, hanem a korábbi feudális munkajáradék emelésének lett lényeges szerepe. A „mozdulatlan” gazdasági szerkezettel rendelkező régiókkal való kereskedelem ebből következően kívül maradt a világgazdaság keretein. Ezen megfontolások alapján húzhatjuk meg a periféria határait is. Ahol a világgazdasági kihívás és válaszadás határai végződnek, ott kezdődik az ún. gazdasági előtér, ahol már az európai világgazdaságtól független más gazdasági világok (oszmán birodalom, Oroszország) léteznek. Az egyes autonóm gazdasági világok és a világgazdaság közötti gazdasági cseréből hiányzott a tömegárukkal folytatott kereskedelem. Pontosán az, ami a perifériáét jellemezte. Ilyennek tekinthetjük a világgazdaságnak Oroszországgal, az oszmán birodalommal, Perzsiával és az Indiai-óceán gazdasági világával kialakított kommersziális kapcsolatait a „hosszú tizenhatodik század” folyamán. Hermann Kellenbenz a Modern World-System-ről írt recenziójában az orosz és

az oszmán birodalmat is be akarja vonni a perifériába.¹⁸ Véleménye szerint az orosz–angol (amelyek jelentőségét Wallerstein is hangsúlyozza), az orosz–holland, valamint a velencei–oszmán, ill. nyugat-mediterraneumi–oszmán kereskedelmi kapcsolatok voltak annyira intenzívek, hogy azok a periféria kritériumát kielégítsék. Ha az áruk kvantitása jelentősnek is tűnik, a világgazdaságba való bekapcsolódás másik (szerintünk a jelentősebb) alapfeltétele: az export-orientált gazdasági struktúra ekkor még mind az orosz, mind az oszmán birodalomban csak csírájában létezett.

Még egy megjegyzést kell tennünk H. Kellenbenz periféria határaihoz. Ó Erdélyt, Havasalföldet és Moldvát is beemeli a világgazdaságba.¹⁹ Erdély mint a magyar fejlődés szerves része természetesen odatartozott, de a két román fejedelemség – annak ellenére, hogy kereskedelmi kapcsolatban állt Lengyelországgal és különösen Erdéllyel – inkább az oszmán birodalom autonóm gazdasági világába tagolódott.

A Modern World-System a hetvenes évek egyik legfontosabb történeti munkája. Nemcsak a beléftett hatalmas munka és az elméleti megközelítések új oldalai miatt, hanem azért is, mert *pro* vagy *contra* vitára készíti a nemzetközi történetírást. A metahistorikus mítoszoktól menekülni akaró Wallerstein módszereiben is új utakat követ. A történeti statisztika, az új történeti földrajz és a hosszú távú gazdasági ciklusok kutatási eredményeinek további bevonásával még tökéletesebbé lehet tenni a „hosszú tizenhatodik századról” alkotott képet.

¹⁸ Kellenbenz i. m. 690–691. Az oszmán birodalom világgazdasági kapcsolatairól és perifériává válásáról: Immanuel Wallerstein, *The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research*. *Review* (II) 1979/3. 389–398.

¹⁹ Kellenbenz i. m. 191.

ZIMÁNYI VERA

Adalékok Thököly Sebestyén
és partnerei kereskedelmi tevékenységének történetéhez

A 16. század második felében, különösen pedig az 1570-es évektől kezdődően mintegy negyed századon keresztül a külkereskedelem nagyarányú és egyre fokozódó felvirágzását tapasztaljuk. Ezt nemcsak a harmincadbevételek összegének az emelkedése mutatja,¹ hanem egyéb kamarai iratok is pezsgő gazdasági tevékenységről, hazai viszonyok között nagystílűnek nevezhető pénzügyi tranzakciókról tudósítanak bennünket. Ezek közül villantunk fel néhányat mintegy a korszak jellemzésére. A kérdés széles körű feldolgozása ugyanis igen mélyreható kutatásokat igényelne, és az elpusztult harmincadnaplókát még így sem pótolhatná semmi más irat. Kamarai intézkedéseket legtöbbször csak a valamilyen okból fellépő zökkenők áthidalása, problémák megoldása igényelt. A hétköznapi megszokott rendjében folytatott kereskedelmi tevékenységet semmi másféle iratsorozat nem tükrözi olyan széleskörűen, mint ahogy azt a harmincadnaplók tennék. De a felmerült problémák ügyében tett kamarai intézkedések is mintegy reflektorfényvel pásztázzák végig az egykorú gazdasági élet szövetének egy-egy sávját, és értékes, bár mozaikszerű információkhoz juttatják az érdeklődő utókort.

E két és fél-három évtized alatt mintegy két-három tucatnyi olyan nürnbergi, bécsi és velencei nagykereskedőnek a neve szerepel a kamarai iratokban, akik igen vagyonosnak tűnnek, közülük vagy egy tucat magyarországi viszonyok között nyomasztóan vagyonosnak tekinthető; ez utóbbiak néha 10–20–30 ezer forintos pénzügyleteket kötnek a kamarával és kereskedőtársaikkal. Persze, szem előtt kell tartanunk, hogy nem ismerjük a problémák nélkül lezajlott kereskedelmi tevékenységük nagyságát, amely minden bizonnyal igen jelentős volt.

E legvagyonosabbnak tekinthető mintegy egy tucatnyi külföldi kereskedővel – a kamarai iratok tanúsága alapján – csak két magyarországi polgárt, a nagyszombati Thököly Sebestyént, és a debreceni Tar Istvánt állíthatjuk egy sorba, vagy mondjuk inkább így: egy kategóriába.

Amikor a kamarai iratok között sűrűbben feltűnik, Thököly Sebestyén sem egyszerű nagyszombati polgár, hanem már nemességet szerzett magának, fiának és testvérének.² De a pusztán nemeslevél nem biztosított gazdag nemesi életmódot; Thököly

¹*Zimányi Vera–Harald Prickler: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján; kitekintés a 18. századra. Agrártörténeti Szemle 1974. 1–2. sz.*

²*Nagy Iván: Magyarország családai, XI. köt. Pest 1865. 284–285. A nemeslevél Thököly Sebestyén fia György és testvére Bálint nevére is szól.*

Sebestyén megnemesedve is folytatta, sőt egyre szélesítette kereskedelmi tevékenységét. Ebben a pezsgő korszakban különben főrangúak is nagyban kivették részüket a kereskedés hasznából,³ így semmi meglepő nincs abban, hogy Thököly a nemeslevél birtokában továbbra is polgárként élt és dolgozott. Mint nagyszombati polgár vámmentességet élvezett, de mint látni fogjuk, csak abban az esetben, ha esküvel bizonyította, hogy a neve alatt kivitt és behozott áruk a saját tulajdonát képezik. Az ilyenkor megkívánt eskü szövegébe azonban a kereskedők nem tudtak belenyugodni, mert nemcsak azt kellett volna eskü alatt bizonyítaniuk, hogy a kivitt árucikk saját tulajdonuk, és nem másnak az áruit viszik, vámmentességüket felhasználva, hanem arra is meg kellett volna esküdniük, hogy ezeket az árukat saját készpénzükön vették. A kamarának arra vonatkozó magyarázata, hogy miért nem fogadhatják el a kereskedők ezt az esküszöveget, értékes felvilágosítást nyújt az egykorú kereskedés technikájára, ezért idézzük részletesen a vonatkozó kamarai irat szövegét.⁴

A pozsonyi Magyar Kamara fogalmazványa minimális rövidítésekkel, lefordítva így hangzik: Megtudtuk az Ausztriai Kamarának, valamint Joannes Hirschnek, a komáromi provizori hivatal vicegerensének a leveléből, hogy azt az esküt, amelyet Thököly az uralkodó parancsára a Magyar Kamaránál folyó év február 12-én letett, sem Hirsch, sem a komáromi vámos nem fogadja el, mivel az az eskü nem az általuk fogalmazott formula szerint való. Ezt az esküformát azonban a kereskedőkre nézve nemcsak terhesnek, hanem anatómiát hozónak is tartjuk. Ugyanis amikor arra kell megesküdniük, hogy valamennyi árut, amelyet magukkal visznek, vagy korábban behoztak, a saját készpénzükön vettek, Istent is megbántják, és saját lelkiismeretüknek is ártanak, mert úgyszólván egyetlen olyan kereskedő sincs, aki a Bécsben vásárolt valamennyi árut rögtön készpénzzel fizetné ki, hanem azokat nagyrészt valamely későbbi határidőben megfizetendő hitelre kapja, vagy pedig úgy, hogy azokat más árukkal kell majd elcserélnie, amely árukat azután viszont az országban más kereskedőkkel különféle más árukra cserél el. („... nam nullus est fere negociatorum, qui omnes res suas, quas Viennae emit, statim parata pecunia exolveret, sed eas plerumque ad creditum certis in terminis solvendas aut aliis mercibus evertendas⁵ accipit, quas quidem merces postea rursus in Regno hoc aliis negociatoribus pro diversi generis mercibus commutat.”) Hirsch az uralkodó számára károsnak tartja azt, hogy a nagyszombati árukat Pesten más kereskedőkkel különféle árukra szokták elcserélni, amelyeket Nagyszombat város szabadságának az ürügyével vám fizetése nélkül szállítanak ezekre a vidékekre, és ha ez nem történik meg, ezek a magyar kereskedők ide fognak utazni, és vámot fognak fizetni.

A Magyar Kamara véleménye szerint az uralkodó vámjá nem csökken ezáltal, mivel a nagyszombatiak Magyarország királyaitól az egész országra szóló mentességet kaptak a behozott és kivitt áruk után fizetendő vám alól, ezért az említett Hirsch jogtalanul vádolja őket cselszövésessel.

³ Pach Zsigmond Pál: Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle 1982. 3. sz.

⁴ OL E 15, Expeditiones camerales, 1575. ápr. 16.

⁵ Uo. Az „evertendas” kifejezés helyett először „solvendas” állt, azt áthúzta a fogalmazó és „redimendas”-t írt a helyébe, de ezt sem találta megfelelőnek, ismét áthúzta, és végül az „evertendas” szót hagyta meg. Nemcsak stiláris különbségekről van szó, hanem a kereskedelem technikáját érintő kifejezésekről: az árut itt nem helyben cserélték más áruira, hanem későbbi időpontban egyenlítették ki az értékét más árukkal.

Azzal vádolják továbbá Thökölyt [még mindig a kamarai irat szövege szerint], hogy legtöbb áruját a komáromi vámon szállította át a saját neve alatt, de áru mellett nem volt jelen személyesen, és a komáromi vámos által javasolt esküt sem akarta letenni, ezért egy sapkát tartalmazó hordócskát, és egy másik, sarukkal teli hordócskát nem adnak neki vissza, mások elrettentésére és példaadásul. Mivel azonban ez az esküforma az előbb említett okok miatt a kereskedők számára nagyon terhes, és Thököly az uralkodó utasítására igaz és keresztény emberhez méltó esküt tett le a Magyar Kamaránál (olyant, amiben minden benne foglaltatik, ami az ügyre vonatkozik), úgy véli a Kamara, hogy az elkobzott két hordónyi árut sértetlenül vissza kell neki adni. És mivel Thököly, aki különböző helyeken nagyban kereskedik („magnum questum per diversa loca exercet”), nem tud mindig személyesen áru mellett lenni, amelyeket a Dunán szállít, és esküt tesz arra, hogy azok az áruk, amelyeket szállít, az övéi, és nem mások áruai, és az Ausztriai Kamarához benyújtott írásában felajánlja, hogy valahányszor valamely áruját lefelé fogja szállítani a Dunán („quod quodocunque res sive merces aliquas per Danubium demisurus esset”), a bécsi inspektor és a pozsonyi harmincados vámcédulája mellett szervitorainak saját kezével és pecsétjével megerősített bizonyáglevelet fog adni arról, hogy ezek az áruk a sajátjai és nem másoké, úgy véli a Kamara, hogy becsületes ajánlatát el kell fogadni, és a kérdéses esküformát enyhíteni kell.

Ugyanebben az előterjesztésben szó van Pesthy Gáspár nagyszombati polgárról is, aki ugyancsak az esküformára panaszodik, mivel a nagyszombati szenátus úgyis csak akkor ad szabadságcedulát, ha előbb megesküszik arra, hogy a nagyszombati szabadsággal saját tulajdon áruit szándékozik szállítani és nem másokéit; felajánlja, hogy ezt az esküt az Ausztriai Kamaránál, vagy akárhol másutt, ahol kívánják, hajlandó letenni. Úgy véli a Magyar Kamara, hogy lefoglalt javait neki is vissza kell adni.

Thököly viszontagságai ezzel még nem értek véget. A nagyszombati polgároknak a budai basa ellen a Magyar Kamarához benyújtott panaszára hivatkozik egy másik kamarai fogalmazvány,⁶ amelyből megtudjuk, milyen súlyos kárt szenvedett polgártársuk, Thököly Sebestyén kereskedő: a budai basa Thököly áruit, a nála hitelben levőkkel együtt, *mintegy 30 000 forint értékben* lefoglalta pusztán azzal az ürüggyel, hogy tudott arról, hogy Thökölyt Bécsben elfogták, és most is csak kezességen tartják. Mivel a Magyar Kamara nem lát világosan az ügyben, az egészet felküldi Bécsbe a nagyszombatiak kérvényével együtt. Véleménye szerint keresni kellene annak a módját, hogy Thökölyt engedjék szabadon a nyomorú fogságból és kezességéből. A basának pedig írni kellene, hogy ne zavarja a kereskedőket, és ne akadályozza őket minden kis gyanú miatt. Egyedül ők azok, akik a kereskedésből hoznak valamit a köz hasznára, mert a többi jövedelem vagy semmi, vagy csekély.

⁶OL E 15 Expeditiones camerales 1575 szept. 22. Querelae Tyrnaviensium contra Bassam Budensem, qui res Sebastiani Teökeli 30.000 floerenorum arestavit. Érdemes megemlíteni, hogy Nagy Iván egykorú mendemondákra utalva egy fél mondatban megjegyzi azt, hogy Thököly „... állítólag egy kereszténységre állott török basa lefőzése által nagy kincs urává lett” i. m. 284. (A kamarai iratok alapján úgy látszik, arról volt szó, hogy Thökölynek sikerült visszazereznie a budai (nyilván kereszténységre át nem tért) basától 30 000 forint értékű áruit. Ez valóban „nagy kincs” lehetett, amelyet a tehetséges kereskedő tovább forgatva, tüneményes gyorsan gazdagodott tovább, kiváltva kortársai irigységét és gyanakvó találgatásait.

Ebből a kamarai fogalmazványból tudjuk meg, hogy egyrészt Thökölynek sokkal komolyabb kellemetlensége támadt Bécsben, mint ahogy azt az előző előterjesztés alapján gyaníthattuk volna, másrészt pedig egy konkrét adatot nyerünk arról, hogy Thökölynek egyszerre, egyetlen helyen 30 000 forint értékű lefoglalható áruja volt, noha annak egy része csak hitelben volt nála. Ez mindenesetre nagystílusú kereskedőnek mutatja be előttünk. A lefoglalás csak olyan helyen történhetett, ahol a budai basának erre módja nyílt; az előző irat alapján joggal feltételezhetjük, hogy erre Pesten került sor. Az is világossá válik, hogy Thököly nemesi armálisa nem nyújt elég védelmet sem Bécsben, sem a budai basánál a bármely kereskedő-polgárt utolérhető kellemetlenségek, megpróbáltatások ellen. Mind polgártársai, mind a Magyar Kamara a gazdag kereskedőt védelmezik személyében, nem az armális nemest.

Thököly kereskedelmi kapcsolatban állott az övéhez mérhető vagyonnal rendelkező debreceni Tar Istvánnal. Erre mutat a Magyar Kamara bizonyoságlevele arról, hogy Tar Istvánt, aki 10 000 forint kölcsönt adott a felső-magyarországi végvárak ellátására, olyan módon elégitik ki, hogy Tar Istvánnak a Szepesi Karamával kötött megegyezése értelmében Thököly Sebestyén kezeihez fizetik a 10 000 forintnyi összeget, két részletben.⁷ Thökölynek tehát 10 000 forintnyi követelése állt fenn Tar Istvánnal szemben, aki adósságát a Kamaránál fennálló követelésének az átruházásával egyenlítette ki: a Kamara nem a kölcsönt adó Tar Istvánnak, hanem Thökölynek törlesztett.

A kereskedők a Kamarának nyújtott kölcsönöket mintegy fizetőeszközként használták egymás között; erre egész sor adat áll rendelkezésünkre ezekből az évtizedekből.⁸ A Kamara vagy készpénzzel, vagy pedig vám elengedésével törlesztett. Ez utóbbi ügyletre példa: 1578. február 1-én a Magyar Kamara utasítja a nagyszombati harmincadost, hogy Conradus Bechler bécsi kereskedőnek, *vagy annak, akire az jogát átruházza*, annyi marhát engedjen vám nélkül kihajtani, amennyinek a vámja a visszafizetendő 3607 tallér összegét kiteszi; a marhák számát és az érték járó harmincad összegét mindig vezessék az uralkodó kötelezvényének [amellyel elismerte a 3607 tallérnyi kölcsön felvételét] a hátlapjára, és ha így az egész összeget letörlesztették, az uralkodó kötelezvényét Bechler nyugtájával együtt vonják be megsemmisítés végett.⁹

⁷OL E Expeditiones camerales 1578. máj. 9. Assecutoriae Stephano Tar de 10.000 florenis.

⁸Néhány közülük már publikálva van: A magyar kamara számadásai 1583., 1584. és 1600. évekből. Történelmi Tár 1900. 1583. nov. 22-én pl. a Tar Istvánnak a Szepesi Kamaránál fennálló és Joannes Rottenburger nürnbergi polgárra és társaira átruházott 2300 forintnyi követeléséből 739 Ft 50 den-t fizetett a Magyar Kamara Rottenburgernek. Ugyanez év december 28-án ugyanilyen módon Tar István másik, 5000 forintos követeléséből 505 forintot fizettek ugyancsak Rottenburgernek, december 31-én pedig Tar Istvánnak 5000 forintos, és Thököly Sebestyénre átruházott követeléséből 3461 Ft 50 den-t fizettek Thökölynek. Ugyanaznap ismét csak Tar István 6000 forintnyi és Thököly Sebestyénre az előző évben átruházott követeléséből 628 forintot fizettetett ki a Magyar Kamara a szepci harmincadoson keresztül Thököly számára.

⁹OL E 554, Városi és kamarai iratok Fol. Lat. 2795. Provisionis militaris in Hungaria documenta, vol. I. pag. 15. 1578. febr. 1.: „... injungimus dominationi vestrae . . . ut juxta tenorem literarum Suae Maiestatis obligatoriarum dicto Bechlero, aut cui ipse ius suum cesserit, tot boves absque solutione tricesimae, quoad praefata trium milium sexcentorum et septem thalerorum summa plene exoluta sit, pellere sinat, summa bovum et eorum tricesima semper ad tergum literarum Suae Maiestatis obligatoriarum diligenter annotata, et summa ipsa in toto exoluta, literas ipsas Suae Maiestatis cum sufficienti quietantia dicti Bechleri ad cassandum receptis”.

Úgy látszik, Thökoly Sebestyén időközben megfelelő vagyont gyűjtött már ahhoz, hogy nemeslevele mellé nemesi birtokot is vásároljon. Nem ismerjük születési évét és így életkorát sem. Tudjuk, hogy Bocskai híveként az 1606-os bécsi béke előkészítő tárgyalásaiban részt vett, 1607-ben halt meg.¹⁰ 1608-ban pedig már fia szerepel a kamarai ügyekben,¹¹ így még ha feltételezzük is, hogy az ekkor igen magas kornak számító 70 évet elérte, a nemeslevél megszerzésekor kb. 35, és a birtokvásárláskor is mindössze 41 éves kellett, hogy legyen. Elsősorban kereskedői tevékenységgel másfél-két évtized alatt sikerült az ismeretlenségből az ország előkelőseibe közé feltornászni magát: ez igen nagy teljesítmény volt. 1578-ban 100 000 tallérért megvette a Fuggerektől a Pozsony megyei Vöröskő várát és tartozékait. Rudolf azonban nem hagyta jóvá ezt a vételt, viszont megígérte neki, hogy bármely egyéb birtok megszerzésében támogatni fogja. Így Thökoly kénytelen volt egyéb lehetőség után nézni: 1579-ben zálogbirtokként sikerül megkapnia Késmárk várát és uradalmát, valamint Sasnikot. Nem kevés viszontagság után 1583-ban lett örökáron is, 58 000 forintért az övé a két birtok.¹² Első felesége halála után 1580-ban előkelő házasságot kötött, természetesen ez is hozzátartozott a szédítő emelkedéshez. Nagylucei Dóczy Gábor leányát, Zsuzsannát vette feleségül, és ezzel az ország legelőkelőbb mánásaival került rokonságba. Miután részt vett Győr ostromában, 1598-ban báróságot is nyert, és ezzel maga is az arisztokraták közé emelkedett.¹³

A késmárki uradalom megszerzése után is változatlanul folytatta kereskedői tevékenységét, de a kamarai iratokban többé már nem „Sebastian Tekeli civis et negociator Tyrnaviensis”-ként szerepel, hanem „magnificus dominus Sebastian Theökeöly”-ként emlegetik. Megint csak a kereskedelem lebonyolításának a technikájára vet fényt az egyik vele kapcsolatos irat, amelyből megtudjuk, hogy a kamarának nyújtott kölcsön fejében elnyert vámmentesség csak egy évig volt érvényes, ha ez alatt az idő alatt a kedvezményezett valamilyen oknál fogva nem tudta a kellő számú marhát kihajtani az országból, úgy külön kellett kérnie az engedély érvényének a meghosszabbítását. Erre az eljárásra világít rá a kamara utasítása arról, hogy a harmincadhivatalok fogadják el azokat a harmincadcédulákat, amelyeket Thökoly három évvel korábban, 1585-ben a tokaji vámnál váltott.¹⁴

Úgy látszik, hogy Thökölynek a Tar Istvánnal való kapcsolata is tartós volt: 1595-ben ismét közös pénzügyletben szerepelnek. A Magyar Kamara utasította a szempci harmincadhivatalt, hogy fogadja el azokat a vámcédulákat (schedákat), amelyeket Tar István Thökoly Sebestyénnek, az pedig Joannes Ragacz bécsi kereskedőnek adott át az uralkodó és az Udvari Kamara hozzájárulásával, és Ragacznak vagy megbízottjának engedjen annyi marhát vám fizetése nélkül kihajtani, amennyivel 2191 forintot kiegyenlítenek.¹⁵ A kamarának nyújtott kölcsönről kiállított hitellel tehát itt három kézben is

¹⁰ Nagy Iván: i. m. idézett helyen.

¹¹ OL E 15 Expeditiones camerales 1608. dec. 30. No. 27.

¹² Károlyi Árpád: Tökoly Sebestyén megszerzi Késmárkot. Századok 1878. (Három közlemény.)

¹³ Nagy Iván: i. m. idézett hely.

¹⁴ OL E 15 Expeditiones camerales 1588. jul. 5.

¹⁵ Uo. 1595. szept. 25. No. 2. Különbösen ennél jóval nagyobb összegek átruházásáról is vannak adatok, pl. Expeditiones camerales 1592. aug. 11, No. 109: a Magyar Kamara utasította a nagyszombati harmincadhivatalt, hogy gondoskodjék annak a 31 105 forintnak a kifizetéséről,

átment, és végül is azt nem készpénzzel, hanem vámelengedéssel egyenlítette ki a kamara. Ezeket a hitelleveleket így váltócéduláknak is tekinthetjük, amelyeket a kereskedők egymás között fizetőeszközként használtak fel, amint már erre utaltunk. Úgy látszik azonban, hogy az ilyen kamarai követelések átruházásához a kamara hozzájárulása is szükséges volt.

A századfordulóra eltűnik a kamarai iratokból ez a vibráló, minden bonyodalom ellenére is jólétről, élénk kereskedésről tanúskodó világ. Pedig a tizenötéves háborút minden bizonnyal még az eddigieknél is nagyobb mértékben külföldi kereskedők finanszírozták, tőkéjükkel tehát továbbra is jelen voltak. De feltehetőleg a kamara intézkedése nélkül, általánosabb kiváltságok alapján nyertek kielégítést, pl. Henkel Lázár megkapta a besztercebányai rézbányák jövedelmének nagy részét. A magyar mágnások közül továbbra is a Pálffyak szerepelnek a leggyakrabban és a legnagyobb szállítókként.

Thököly Sebestyén 1607. febr. 3-án meghalt, temetése fejedelmi volt, koporsóját főurak és nemesek, valamint uradalmának népe és polgárok kísérték. Fia, az 1581-ben, tehát már második házasságából született István, a legkiválóbb nevelést kapta, beutazta egész Nyugat-Európát, és 1620-ban második feleségül Thurzó Katalint, Thurzó György nádor leányát, és vele az árvai várat és uradalmat tudta elnyerni.¹⁶ Ő már szabályos arisztokrata életet élt, és ilyen karriert futott be. Igaz, hogy még a család felemelkedését megalapozó egykori kereskedő-polgár, Thököly Sebestyén készítette elő ezt az életformaváltást azzal, hogy várbirtokot vásárolt és báróságot szerzett, ez a váltás azonban mégis szinte szimbolikusan tűnik, hiszen az apa tevékenysége a törökkori Magyarország gazdasági életének a legvirágzóbb szakaszára esett, fia viszont a tizenötéves háború viszontagságai és az agrárkonjunktúra hanyatlása által megviselt gazdasági életbe tudott volna csak bekapcsolódni. Nem vitás, hogy ez már sokkal kevésbé volt vonzó, sokkal kevesebb haszonnal kecsegtetett, mint egy emberöltővel korábban; azonkívül a megszerzett vagyon és társadalmi rang birtokában már nem is volt rákényszerítve arra, hogy társadalmi emelkedését kereskedéssel próbálja elérni. Főrangú társai is jelentős mértékben visszavonultak a kereskedéstől, hiszen „... a magyar nemesség mentalitása is átalakult, feudális gondolkodásmódja megmerevedett. Arculatáról lekoptak a polgárosodás jegyei, szemében a kereskedés idegenszerű, s hovatovább dérogeance-jellegű ténykedéssé vált”.¹⁷ Apa és fia életformájának ekkora kiálló különbsége, úgy véljük, csak az általános körülmények mélyreható megváltozása mellett következhetett be.

---

amelyet Hieronymus Scottus Bartholomaeus Castell bécsi kereskedőre ruházott át. De az ilyen nagy összegek visszafizetése csak évek, néha hosszú évek alatt történt.

¹⁶ *Károlyi Árpád*: i. m. 278. és *Nagy Iván*: i. m. idézett hely.

¹⁷ *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 390.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A nemzetközi törökellenes szövetség genezise és II. Rákóczi György fejedelem

1661 májusának végén, egy esztendővel azután, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem a törökkel harcolva halálos sebet kapott a szászfenesi csatatéren, nevezetes beszélgetés zajlott le a bécsi Burgban Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke és Molin velencei követ között.¹

A velencei követ kifejtette, hogy a keresztény világ és az Oszmán Birodalom háborúja már elkerülhetetlen. Nem engedhetik, hogy a törökök megszerezzék Erdélyt, mert abból az egész kereszténységre romlás következne, jobb háborút viselni a török ellen Erdélyben és Erdéllyel szövetségben, mint Magyarország területén úgy, hogy a fejedelemség az ellenség oldalára kerül. Lipót császárt és magyar királyt Róma és a német fejedelemségek készséggel segítik, Franciaország felkészült rá, hogy belépjen a törökellenes Ligába, Velence pedig már jó ideje el van szánva a nagy vállalkozásra. Porcia herceg ugyancsak súlyosnak tartotta a török veszélyt, de a különböző országok segítőkészsége és a Habsburg-dinasztia érdekei között ellentmondást látott.

A beszélgetéssel egy időben járnak Bécsben egyfelől a tatár kán, másfelől pedig az erdélyi fejedelemség követei. Az 1657-ben kirobbant és azóta megoldhatatlannak tűnő erdélyi konfliktusban Isztambul megbízásából a tatár kán követe közvetítést ajánlott fel a Porta és a Habsburg-kormányzat között: ha Lipót császár nem ad segítséget II. Rákóczi György utódjának Kemény János fejedelemnek, a szultán kész a békés megegyezésre. Ezzel szemben az erdélyi főkövet, Bánffy Dénes, majd Teleki Mihály követ azért jöttek Bécsbe, hogy folytatva az utat, amit II. Rákóczi György megkezdett, mielőbbi segítséget kapjanak, és sürgessék, amit 1657 óta többször megígértek: az európai országok, a kereszténység összefogását a török ellen. Erdély ügyét ugyanúgy az egész kereszténység ügyével kapcsolták össze, amint azt a velencei követ is kifejtette.²

A kortárs megfigyelők ekkor már jó ideje kulcsfontosságú országnak tekintették Erdélyt az Oszmán Birodalommal szemben háborúra készülő Európa szempontjából. Majd a század végéről, a törököt visszaszorító harcok diadalmármorából tekintve vissza az

¹ Aloise Molin jelentése, Baden 1661. május 21. In: *Alois F. Pribram: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Bécs, 1901 No: 210.* – A török erejének félreismeréséről: *Stanford J. Shaw: Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim 111. Harvard, 1971. 5–7.*

² Molin idézett jelentése, Baden 1661. május 21. l. h. – Az erdélyi követségre: *Monumenta Hungariae Historica – Magyar történelmi emlékek: 111. osztály: országgyűlési emlékek. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk.: Szilágyi Sándor I–XXI. k. Bp. 1875–1898.* (A továbbiakban: EOE) XII. köt. 506–510. – Vö.: *Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály. Erdély és a kuruczmozgalom 1690-ig. Bp., 1972. 24.*

előzményekre, sokan jelölték 1657-tel a háború kezdetét.³ Porcia herceg és a velencei követ beszélgetését tehát az előzmények és a következmények, a hosszabb távú történések avatják felidézésre érdemessé, mint határozott megfogalmazását annak az európai igénynek és erdélyi követelménynek, hogy a fejedelemség a kereszténység oldalán vegyen részt a török elleni nemzetközi vállalkozásban.

Illúzió volt mindez, vagy reális alternatíva? A régi és újabb történeti irodalom nagy többségéből végletes választ kaphatunk. Ezek lényege, röviden összefoglalva, így hangzik: Erdély 1657-ben „elbukott”, ami pedig ezután következett, nem volt más, mint „zavaros idő”, „lassú haldoklás” a török-orientáció és a Habsburg-orientáció között, politikusai egyéni érdekeiket hajszolva az egyik vagy a másik félnek „eladták” az országot. Bethlen Gábor fejedelem gazdag országa siralmas véget ért: nemzetközi jelentőségét veszítve a török oldalán harcolva, a török uralommal együtt szűnt meg, nem mutatva fel semmit, amivel a nagy küzdelemhez hozzájárulhatott volna, vagy ami önálló állami életének folytatására alkalmassá tette volna.⁴

Ezzel szemben érdemleges művek hangsúlyozzák, hogy Erdély 1657–1660 háborúi után is gazdasági, politikai, művelődési szempontból egyaránt szerves része maradt Európának. Sajátos helyzetének keretei között, súlyos belső bajokkal küzdve is az erdélyi politika az országos érdek zsinórmértékéhez igazodott, és önálló állami életének 150 éves ideje alatt teaurált értékei hosszú századokra kiható érvénnyel formálták ki az ország jellegét. A korszak diplomáciai forráskiadványaiból bőségben idézhetnénk Molin követ véleményéhez hasonló részleteket Erdély súlyáról, fontosságáról a törököt kiűző háborúk korszakának bármely esztendejéből. Sagredo 1665-ben németországi követségéből visszatérve összefoglaló jelentésében elismeréssel ír II. Rákóczi György fejedelemről, aki a törökkel harcolva halt meg.⁵

³*Maurizio Nitri*: Ragguaglio dell'ultime guerre di Transilvania et Ungaria. Venetia 1666. Francia nyelvű kiadása: Amsterdam 1680. – *Nicola de Olivery Fullana*: Recopilacion Historica de les Reyes Guerras, Tumultos y Rebeliones de Hungaria. Köln, 1687. – *Jean Leclerc*: Histoire d'Emeric comte de Tekeli, ou Mémoire pour servir à sa Vie. (1694) Mindháromat ismerteti: *Köpeczi Béla*: Staatsräson und Christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bp. 1983., 245, 298, 305–306. – *Thomas M. Barker*: Double Eagle and Crescent. New York, 1967. 22. – *Ekkehard Eickhoff*: Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. München, 1970, 196.

⁴*Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Bp. 1951. 425–434. – A magunk korábbi hasonló véleményére: „A magyar rendiség ellenállása a Habsburg és az erdélyi centralizációs törekvésekkel szemben” és „A török kiűzése Magyarországról In: Magyarország története. Szerk.: *Molnár Erik*. Bp., 1964. 221–250, 282–284. – Összefoglalóan a korabeli lengyel irodalommal: *Varga Imre*: Magyar emlékek II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratairól. Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1969. 245–246. – A nemzetközi irodalomban élő téves nézetekre: *Georg Wagner*: Das Türkenjahr 1664 eine europäische Bewährung. Einstadt, 1964. – *Anna Petrovna*: Michail 'Apafi. In: Die Türken vor Wien. Wien, 1983. 39. – *Stefan Pascu*: Was ist Siebenbürgen? Cluj-Napoca, 1983. 286–287.

⁵*Szádeczky Béla*: Az erdélyi fejedelem udvartartása. Bp., 1911. – *Gyárfás Elemér*: Erdélyi problémák 1903–1923. Kolozsvár, 1923. – *Tavaszi Sándor*: A két Apafi fejedelem. Kolozsvár, 1943. – *Szekfü Gyula*: Az erdélyi probléma. Napkelet, 1925 – *I. Hudiță*: Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683) Paris, 1927. – *I. Hudiță*: Répertoire des documents concernant les négociations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635–1683) Paris, 1926. – *A. Wolf*: Relation des ven. Gesandten Giovanni Sagredo. Archiv für österreichische Geschichte 1859.

Az újabb kutatások eredményei egyenesen megkövetelik, hogy az erdélyi fejedelemség utolsó félévszázadának történetéről kialakult egyoldalú képet a török ellen harcoló Európához való viszonyán is áttekintve felülvizsgáljuk, az erdélyi politikát mindennemű túlzástól, leegyszerűsítéstől tartózkodva, a valóságnak minél inkább megfelelően igyekezzünk megismerni. Az európai történelem csonkul, az egyetemes múlt képe torzul, ha lemondunk az olyan korabeli kis országok, mint az erdélyi fejedelemség politikai kultúrájának, e politika működési mechanizmusának, tényleges históriai értékeinek ismeretéről.

Tanulmányunkban ennek a hatalmas témakörnek egyetlen részletét vázoljuk, azt, hogy II. Rákóczi György és a fejedelemsége mennyiben és hogyan lett katalizátora a törökellenes nemzetközi szövetségeknek. Nem térhetünk ki a korszak számos hadi eseményére. Az európai hatalmi és diplomáciai viszonyok korszakunkban különösen gyorsan változó körülményeit sem taglalhatjuk. A teljes dokumentáció idézésére sincs e helyütt lehetőségünk. Hangsúlyoznunk illendő azonban a kutatástechnikai és forrás-kritikai nehézségeket. Az erdélyi fejedelemség állami önállóságát elvesztette, kormányzati iratanyaga nagyrészt szétszóródott, Konstantinápoly Erdély-politikájának indítóokait, motivációit éppen annyira nehéz közvetlen forrásanyag alapján rekonstruálni, mint általában a török kormányzat szándékait sem lehet biztonságosan feltárni. Mivel Erdély államiságának ideje alatt mindvégig török protektorátus alatt állt, a portának adót fizetett, és az Oszmán Birodalom fegyvereseivel volt körülveve, a korra jellemző módszerekkel politizált. Rejtjeles levelek, fedőnevek, többszörösen biztosított, óvatos akciók segítségével.⁶

*

Közismert, hogy II. Rákóczi György fejedelem 1657 elején hadjáratot indított Lengyelországba, és súlyos vereséget szenvedett. Hadseregét a krími tatárok fogságba vetették, Erdélyt végigpusztították. A haderő nélkül visszatérő Rákóczit országában pánik és hatalmi válság fogadta, portai parancsra a rendek megfosztották méltóságától, és két ízben is új fejedelmet választottak, ő azonban nyílt háborút kezdett a törökkel. Az erdélyi–török háború első szakasza három éven át tartott (1657–1660) és önmagában teljesen érthetetlen. Már a kortárs történetíró, Szalárdi János eltűnődött azon, hogy a hatalmas világbirodalomnak a kis Erdélytől, „majd mint az elefántnak a szünyogtól” miért kellett tartania.⁷

Ha pedig valóban Rákóczi minden realitásérzékét veszítve kezdett háborút a törökkel, hogyan tarthatott ez a képtelenül egyenlőtlen küzdelem három évig? Erdély határai között maradv a kérdésre nincs felelet. A fejedelemség és a török konfliktusa azonban messze túlterjedt a kis ország határain, általánosabb európai érdekekkel sodró-

⁶Walter Leitsch: Warum wollte Kara Mustafa Wien erobern? Jahrbücher für Geschichte Ost-europas. 1981. – A török politika indítóokairól: Tóth Sándor László: Szinán nagyvezér tervei 1593–1594-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1982. – A magyarországi török kérdés európai visszhangjáról: Köpeczi: 1983 i. m.

⁷Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szakály Ferenc, Bp., 1980. 347.

dott egybe. Sőt, az oszmán hatalom európai terjeszkedését visszaszorító nemzetközi háború perspektívájába kapcsolta a fejedelemség ügyét.

A lengyelországi hadjárat közvetlen oka eléggé tisztázott: a megüresedett lengyel trónra a három jelölt között Rákóczi volt az egyik. Esélyeit Báthori István erdélyi fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1575–1586), felesége révén az egész Báthori rokonság és széles körű nemzetközi kapcsolatok növelték. Nem világos azonban, hogy miért az országot megtámadott svédek szövetsége mellett döntött szinte az utolsó órában?

A döntés mélyebb összefüggéseit a török állásfoglalás világítja meg.

A portai politikában új fejezetet nyitott, hogy 1656. szeptember 14-én Köprülü Mohamed lett a nagyvezér. Köprülü tervére jellemző, hogy Rákóczi lengyelországi hadjáratát hajlandó lett volna fegyveresen segíteni, ha az Oszmán Birodalom hódítását szolgálja. A nagyvezér tolmácsa, Zülfikár (Zöldfikár) aga révén közölte véleményét II. Rákóczi György portai residensével. Harsányi Jakab 1656. szeptember 21-én kelt, részben rejtjeles jelentésében számolt be róla.⁸

A portának mind a lengyelrel, mind a svédekkel „*hiti vagyon*”; egyik sem deklarálta magát ebben a motusban, „*hogy az portának ellensége legyen, azért sem arra nem mehetnek, hogy az lengyel ellen menjen nagyságod, sem az svéddelel való conjunctióra. Az nagyságod fejedelemsége, azt mondja, jobb száz lengyel királyságnál is, az ország pusztá, jövedelmetlen, az szomszédok, minemő az tatár, s többek, rosszak; ha be találna ütni Lengyelországban (melyet soha az tatár meg nem tűrhetne) nagyságod, soha el nem szenvedné, abból egy háborúság következnek . . . Mindazonáltal — és ez a lényeg —, ha ugyan nagyságodnak az lengyel királysághoz vagyon kedve, annak az útja nem az, hogy mi általunk s ő általa olyan nagy dolog mehetne végben . . . Az dolog ez, ha nagyságod mit akar, jöjjön nagyságodnak immediate hatalmas császárhoz az portához levele, követe s mind Erdélyből s mind Lengyelországból az nagyságod követje által kéredzék, [kérjen engedelmet] az lengyel követ kérje nagyságodat az ország nevével. Hitét athnaméját az portával újjobban újítsa meg nagyságod; úgy cselekedett Bátor István is, kit öt-hat bégek szép seregekkel s az erdélyi haddal bekísírtek Lengyelországban.*”

A nagyvezéri posztot éppen megragadó Köprülü Mohamed tehát nem utasítja el eleve a hadjárat tervét. Ha a lengyelek Rákóczit a Portától kéri a trónra, ha Rákóczi új athnamében foglalt feltételek között a Porta akaratából indul Lengyelországba, török seregekkel segítik. Ily módon ugyanis a Szultán ölébe hull vazallus államként a kereszténység védőbástyája nevet viselő ország, a Balti-tengeri kereskedelem kulcsa, amiért 1654 óta Oroszország, 1655 óta pedig Svédország áll harcban a lengyelekkel. Hódoltatás útján foglalni el területeket, általános módszer a török politikában. Azt is tudtára adta Rákóczinak a Porta, hogy ha másként cselekszik, az oszmán birodalom legfélelmetesebb haderejével, a tatárokkal találja magát szemben. Mindezt tudva Rákóczi és kormányzó-

⁸Harsányi Jakab II. Rákóczi Györgynek Konstantinápoly, 1656. szept. 20–21. Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez. Szerk.: Szilágyi Sándor, Monumenta Hungariae Historica I. oszt. 23. kötet. (A továbbiakban: MHH.) 471. — Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976. 273. A Lengyelország felé irányuló török expanzióról: Zbigniew Wojcik: Zmiana w układzie sił politycznych w Europie srodkowo-wschodniej w drugiej połowie XVII w. In: Kwartalnik Historyczny, N° 1/1969.

korének döntése annál súlyosabb volt, de nem nélkülözött általánosabb megfontolásokat. Azt nem vállalták, hogy a Porta eszközei legyenek.⁹

II. Rákóczi György politikájában uralkodásának kezdete óta két határozott tendencia figyelhető meg: egyrészt igyekszik minél több szállal kötődni az európai hatalmakhoz, másrészt háborúra készülni a török ellen. A két igyekezet lényegében közös eredőből fakad: kiszakadni az Oszmán Birodalom elszigeteléssel fenyegető kötelékéből, és mint ilyen, nem új. De amíg korábban Bethlen Gábor az európai hatalmi konfliktusok között bizonyos egyensúlyozó politikával erősíthette meg a kis fejedelemség állami szuverenitását a törökkel szemben, I. Rákóczi György fejedelemnek (1630–1648) már tapasztalnia kellett, hogy a Porta nem tűri a fejedelemség aktív külpolitikáját, mert sérti érdekeit. II. Rákóczi György és diplomatái – Kemény János és Mednyánszky Jónás –, úgy látszik, felismerték, hogy a westfáliai békével a vallási mezben zajló háborúk korszaka lejárt, az európai hatalmi átrendeződés következtében az Oszmán Birodalom és a keresztény országok között előbb-utóbb elodázhatatlan az összecsapás. Sőt, 1645 óta a velencei–török háború Kréta szigetéért és Kandia váráért általánosabb európai érdekeket is érint, hiszen ha a török győz, az Oszmán Birodalom kiterjeszti hatalmát a földközi-tengeri kereskedelem egyik fontos támaszpontjára és egész Görögországra. 1645 után VII. Sándor pápa, majd a velencei köztársaság Lengyelország összefogásával szövetség szervezését kezdeményezte, és számítottak Erdélyre, a román vajdaságokra és Moszkvára is. 1648-ban tehát, amint elfoglalta II. Rákóczi György a fejedelmi széket, és felajánlotta kardját III. Ferdinándnak a török ellen, nem volt magányos kezdeményező, hanem elképzelése széles körű európai mozgalomba illeszkedett. Ha pedig meggondoljuk, hogy 1648–1655 között Rákóczi számos európai országgal megpróbált kapcsolatot teremteni, további következtetésre juthatunk.¹⁰

Az általános elvárást az 1650-es évek elején Zrínyi Miklós így foglalta össze: török és keresztény nyelveken köz próféciák forognak arról, hogy „közel vagyon az török hitnek romlása”. Az egész kereszténység ezt kívánja. Minden keresztény fejedelem a kényszerítő körülmények miatt kész lenne harcolni a török ellen: „Velencések . . . contribuálnának és ligába jönnének velünk . . . mi lenne, ha mindnyájan egyben fognánk? Ha az lengyel egyfelől, olasz másfelől, mi innen, Kazul basa (a perzsák neve Zrínyi szövegeiben) túlsó részről rázni kezdenék az ottomán fajnak fundemuntomit . . . Velencések előttök való okáért, pápa hitünk terjedéséért, német azért, hogy idő és alkalmasság vagyon rá . . .”¹¹

⁹ Tóth Sándor László: i. m. 1982. 168–169. és Dávid Géza–Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. Hadtörténeti Közlemények 1983. 283, 287, 292. – *Inalcik, Halil*: Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica 1954. 103. – A vazallusállamok státusának különbözőségéről: Sugar, Peter: Southeastern Europe under Ottoman Rule 1354–1804. Seattle – London, 1977. – A Lengyelország felé irányuló török terjeszkedésről: Hegyi: i. m. 1976 és Otto Forst de Battaglia: Jan Sobieski. Graz, 1982. 42–43.

¹⁰ Hudič: 1927, 157. – David Angyal: Geschichte der politischen Beziehungen Siebenbürgens zu England. Oesterreichisch–Ungarische Revue 1900 Vö. Századok 1900. – Sándor Szilágyi: Siebenbürgen und der Krieg in Nordosten. Oesterreichisch–Ungarisch Revue 1891–1892. – T. G. Djurava: Cent projets de partafe de la Turquie (1281–1913) Paris, 1914. 209–215.

¹¹ Zrínyi Miklós: Discursusok. Zrínyi Miklós Összes Munkái. Budapest, 1958. (A továbbiakban: ZMÖM.) I. kötet. 455. – Zrínyi korai törökellenes koncepciójáról: Kovács Sándor Iván: A lírikus Zrínyi. Akadémiai doktori disszertáció. 1. köt.

A Habsburg-kormányzat azonban az 1640–1650-es évek fordulóján nem érezte magát felkészültnek, hogy a harmincéves háború pusztító évtizedei után a törökkel bocsátkozzék hadi vállalkozásba, és megújította Konstantinápolyal az 1606 óta fennálló békét; II. Rákóczi György azonban továbbra is jó kapcsolatokat tartott fenn az adott keretek között a császári udvarral. Ugyanakkor nem volt talán még erdélyi fejedelem, akinek annyira jó és szoros összeköttetései lettek volna a magyar királyság főméltóságviselőivel, mint neki.^{1 2}

A magyar királyság főméltóságviselőinek erdélyi orientációját a török elleni háború terve határozta meg. Jól jellemzi ezt az úgynevezett Nádori-Emlékirat, amelyet mai tudásunk szerint Zrínyi Miklós intézett II. Rákóczi Györgyhez a küszöbön álló nádorválasztás ügyében. A két „magyari ország”, a királyság és Erdély közös politikai célját így jelöli meg ez az írás: „Bizony ha volna erős, körmös kéz, most volna a törököt lehetséges megtántorítani.” Ugyanezt a célt Lippay György esztergomi érsek 1655 elején, a nádorválasztó országgyűlés küszöbén, Zrínyi Miklós megválasztási esélyeit is latolgatva, és ismertetve a török elleni háborútól szinte rettegő Habsburg-kormányzat szempontjait, így fogalmazta meg: „Tartsuk meg édes fiam Uram ezt az édes hazát nemzetségünknek.” Lényegében új fejlemény a magyar történelemben, hogy Erdély protestáns fejedelme és a magyar királyság egyházi főméltósága közös politikai cél érdekében fogott össze, bár a kérdés részleteinek kidolgozásával mindmáig adós a történetírás.^{1 3}

Lippay levele nem tekinthető csupán egyszeri politikai akciónak a nádorválasztás érdekében, hiszen őszintén feltárta a császári udvar álláspontját, és elismeréssel írt Zrínyi Miklósról, aki végül sem került be a nádorjelöltek közé. Az 1655. évi országgyűlésen Wesselényi Ferenc nyerte el a nádori méltóságot; a magyar rendek azzal a reménnyel választották meg Lipót főherceget magyar királynak, hogy még életében kiűzi a törököt az országból. II. Rákóczi György pedig hamarosan nagy bizalommal értesíti Lippayt diplomáciai lépéseiről: „Istennek hála, mi a két szomszéd oláh vajdákkal egyezségben és békeességben vagyunk . . . kozák követeket várunk, kik barátságos ajánlásokkal jöttek hozzánk.”^{1 4}

Az erdélyi fejedelem katolikus orientációját csakis a török ellen készülődő Európában már érlelődő keresztény szolidaritás mentalitásával tudjuk magyarázni. Ez a gondolat majd csak az 1683–1699-es háborúban jelenik meg teljes kifejtettségében, oly módon, hogy a protestáns és a katolikus országokat fogja össze, de egyes elemei már az 1650-es években feltűnnek. II. Rákóczi György követe Cromwellt a Vaskapunál véget érő kereszténység védelmére felszólítva köszöntötte, a Lord Protektor pedig Erdély felelősségére hivatkozva, nemcsak arra kérte a fejedelmet, hogy a protestánsok védelmében, hanem hogy az általános biztonság megteremtése érdekében munkálkodjék.^{1 5}

^{1 2} Péter Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok. 1972. – Szilágyi Sándor: II. Rákóczi György fejedelem és Nádasdy Ferenc. In: Rajzok és tanulmányok, Budapest, 1875. II. kötet.

^{1 3} Nádori Emlékirat. ZMÖM II. kötet 176–192. – Lippay György – II. Rákóczi Györgynek Pozsony, 1655. január 19. OL P – 287 Fasc. 42. No 54 – II. Rákóczi György Lippaynak Fejérvár, 1656. szeptember 17. Prímási Levéltár Esztergom Arch. Sec. X. N° – 196/11 Rad. 158 fol: 136–137.

^{1 4} II. Rákóczi György – Lippay György érseknek. Fejérvár, 1656. szeptember 17. Prímási Levéltár Esztergom. Arch. Sec. X. N° 196/11. Rad. 158. Fol: 136–137.

^{1 5} Schaum erdélyi követ beszéde Cromwell Oliverhez 1655. május. Magyar Történelmi Okmánytár Londoni könyv- és okmánytárakból. Összeszedte és lemásolta: *Simonyi Ernő*, Pest, 1859 216–217.

1655–1656 döntő jelentőségű évek voltak az erdélyi politikában: a fejedelem törökellenes szövetséget köt Constantin Şerban havasalföldi és Gheorghe Stefan moldvai vajdákkal, és renndezi viszonyát az egész Európával kapcsolatot teremtő ukrainai hetmannel, Hmelnickij Bogdannel.¹⁶

Mi készítette törökellenes politikára II. Rákóczi Györgyöt? A közép-kelet-európai országok oszmánellenes összefogását szervező Báthori István útját akarta járni? A török bizalmatlansága és állandó fenyegetődése, hogy ráküldi országára a tatár kán hadait? Hiába fizette meg ugyanis II. Rákóczi György a portán apjának tartozásait, és küldte rendszeresen a felemelt adót, hiába tartott a régi erdélyi hagyományokat folytatva residenseket Konstantinápolyban, tudomásul kellett vennie, hogy a szultáni udvarban nem bíznak benne. Már 1649-ben eljutott hozzá a divánból kiszivárgott vélemény, miszerint a fényes Porta úgy véli, hogy II. Rákóczi György titkos ellensége a szultánnak, és ha rosszra változna a török nemzet állapota, azonnal nyíltan ellene fordulna.¹⁷ Külpolitikáját növekvő ingerültséggel figyelték, többször intették, hogy ne bontogassa a két császár – a Habsburg- és a török császár – közötti békességet. Jól jellemezte a portai mentalitást az egyik legtekintélyesebb erdélyi politikus, Haller Gábor: „irigy szemmel nézi... a hatalmas nemzetekkel való szövetségét” Erdélynek.¹⁸ Konstantinápoly növekvő bizalmatlansága Erdéllyel szemben azonban már nem ok, hanem okozat.

Az 1650-es évek közepén az erdélyi fejedelemség általánosabb fejlemények miatt került súlyos döntés elé. A törökkel való évszázados együttélés következtében kifinomult érzékkel rendelkezett a konstantinápolyi viszonyok megítélésére, s minden jel az Oszmán Birodalom súlyos belső válságára mutatott. Ugyanakkor az európai udvarokat járó diplomaták és az egyetemekről visszatérő értelmiség a keresztény világ megújulási mozgalmairól hoztak értékes híreket.

Ha a porta járószalagján marad, Európától óhatatlanul elszigetelődik. Ha Lengyelország a svédek és az oroszok kezébe kerül, bezáródnak előtte a nyugati világba vezető kereskedelmi utak. Ha Velence fölébekerelkedik a töröknek, vagy nemzetközi szövetséget létesít ellene, és Erdély a török oldalára szorul, menthetetlenül elvérzik, vagy úgy, hogy az oszmán hatalom segédcsapataként kell bekapcsolódnia a háborúba a kényszernek engedve, vagy úgy, amint erről már korábban volt szó a Portán, hogy a Szultán átengedi Erdélyt a Habsburg-császárnak, ha a török csapatok szabad átvonulást kapnak a Habsburgok országain Velence felé.

A török szándékával szembeforduló erdélyi politikát 1656-ban nemcsak racionális érvek, hanem államelméleti megfontolások is vezették. Barcsai Ákos, Hunyad megyei főispán és a fejedelemség egyik jelentős politikusa, 1656 őszén megírta álláspontját a

Cromwell II. Rákóczi Györgynek Whitehall, 1655. május. In: Milton, az angol forradalom tükré. Összeállította, az előszót, a magyarázatokat és a jegyzeteket írta: Szenczi Miklós. Budapest, 1975. 132–134. – A keresztény szolidaritás: Kőpeczi: 1983. i. m. – Bóka Éva: Vanel Magyarországról. Kézirat.

¹⁶ Ludovic Demény–Paul Cernavodeanu. Reatiile politice ale anglici eu Moldova, Tara Romanasca Transilvania in secolele XVI–XVIII. „Biblioteca Istoria” XLII Bucuresti, 1974. 131–155.

¹⁷ Serédi István erdélyi követ II. Rákóczi Györgynek, Konstantinápoly, 1649. május 2. In: MHH 23. kötet 17–18.

¹⁸ Haller Gábor II. Rákóczi Györgynek Borosjenő, 1656. szeptember 6. In: MHH 23. kötet 456.

tervezett lengyelországi hadjáratról.¹⁹ Részletesen ecsetelte a nehézségeket, azt, hogy a hadjárat költséges, a török nem engedi, a Habsburg-császárnak ellenére van, mert a lengyel mellett áll, Lengyelország régi szomszéd, és Augustus császár szavait idézve „csak gyenge békességet is, hasznos hadakozásban feltölt reménségnél feljebb becsülni”. De kérdés: vajon a fejedelemség maradhat-e semleges? Barcsai kifejti, hogy már régen szerette volna, ha Erdély, felhagyva a semlegességgel confederált volna, mert „a neutráliság is kegyelmes uram, semmi nem egyéb, hanem az veszedelmek utóljabb [későbbi] s súlyosabb volta”.²⁰ A semlegességből kilépő ország sorsa a szerencsétől függ — írja Barcsai —, miként Machiavelliben olvasta, bár lelkiismerete nem engedi, hogy egyetértsen az II Principe szerzőjével. Mégis Barcsai végül a svéd szövetség mellett tette le a vokság a lengyelek ellenében.²¹

A döntés államelméleti szinten Justus Lipsius tanácsára vezethető vissza. Az Erdélyben is rendkívül népszerű Lipsius főművét, a Politikát Bethlen Gábor egykori híve fordította le magyar nyelvre, és törökellenes koncepciót hordozó ajánló sorokkal adta ki 1642-ben. Lipsius hangsúlyozza, hogy a két hatalom között élő kis országoknak nem könnyű dönteniök, hogy hová álljanak, a politikai ráció azonban azt kívánja, hogy a két versengő hatalom közül az erősebbet válasszák. Ilyen esetekben ugyanis valójában sem semleges nem maradhat, sem valamiféle középútat nem követhet. Ajánlatos tehát, hogy cselekedjék egyértelműen.²²

„Az Isten engedje, hogy erdéli *fejedelem által* virradjon meg szegény magyarra” — írta Zrínyi, amikor híret vette Rákóczi elhatározásának.²³

A horvát bán e súlyos kijelentését a magyar történétírók különbözőképpen értelmezik. Nézetünk szerint Zrínyi is azt remélte az erdélyi fejedelem vállalkozásától, mint a többi magyar politikus — Wesselényi nádor, Nádasdy országbíró, Lippay érsek —, hogy bázist terem a törökellenes politikára. Ha elnyeri Rákóczi a lengyel koronát, követ-heti Báthori István példáját, szövetséget szervezhet, háborút robbanthat ki a török ellen.

II. Rákóczi György legfőbb tévedését később abban látták a történétírók, hogy amikor a lengyelországi hadjárat kudarcba fulladt, hadseregét a krími tatárok fogságba hurcolták, Erdélyt feldúlták és kirabolták, a porta pedig előbb őt (1657 október), majd a két román vajdát (1658 január és március) megfosztotta hatalmától, nem vonult vissza, nem békélt meg, hanem fegyveres harcot kezdett a törökkel. Természetesen, miként a kor minden uralkodóját, II. Rákóczi György fejedelmet is eltöltötte a dinasztiaalapítás vágya, és országaról sem mondott le egykönnyen. Látszólag eszeveszett vállalkozása mögött azonban széles körű társadalmi elvárás és nagy nemzetközi biztatás mutatható ki.

¹⁹ Barcsai Ákos II. Rákóczi Györgynek Lugos, 1656. szeptember 6. MHH I. oszt. 23. kötet. 445–450. — A döntések racionális érveiről: *Perjés Géza: Game Theory and the Rationality of War. East European Quarterly*, 1981.

²⁰ *Barcsai i. m.*, 449.

²¹ Barcsai a hadjárat kudarcra után ezt, úgy látszik, tagadta. Vö. „Barcsay Ákos feleleti az Rákóczi György volt fejedelemnek . . . irására” című pasquillus. In: *Szalárdi*: 463.

²² Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyve. Melyeket újonnan deákiból magyarra fordított Laskai János Bártfán 1642. In: *Laskai János válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta *Tarnócz Márton*, Budapest, 1970. 262–263. — Zrínyi Miklós II. Rákóczi Györgynek, Csáktornya (1657) január 24. In: *ZMÖM II. köt.* 249–250.

²³ Zrínyi II. Rákóczi Györgynek, Csáktornya, (1657) január 24. *ZMÖM 11.* 250.

Mindazok, akik különösen kritikusan írnak róla, csodálkozva állapítják meg, hogy az erdélyi társadalom nagy bizalommal állt melléje. Szalárdy a lényegre mutat, amikor megállapítja, hogy azért fogadták készséggel Rákóczit az erdélyiek, mert nagyon régen kívánták a török elleni háborút, s boldogok, hogy „megérték ezt az időt”, s a fejedelem „bátorságát, hírét s nevét, magaviselését az égis magasztalják”.²⁴

Nagyobb súllyal esett latba azonban Rákóczi döntésében, hogy figyelemre méltó külső segítségre számíthatott. 1657–1658 fordulóján a török ellen segítséget váró Erdély számára némileg kedvezőnek látszottak az európai viszonyok. A Kandiaért harcban álló Velence örömmel kapott az alkalmon, hogy a török erőket másutt kössék le, és messzemenően szorgalmazta, hogy az európai országok nyújtsanak Rákóczinak segítséget. A Habsburg-kormányzat a német-római császárválasztás előtt állt. Ha I. Lipót ausztriai császár és magyar király kész a török ellen harcba szállni, akkor fiatal kora és a német fejedelmek francia orientációja miatt kétes esélyei a megválasztásra egycsapásra megváltoznak. Ugyanakkor Franciaország érdekeivel is egybevág a török elleni háború. A magyar politikusok ostroma pedig a Burgban Rákóczi megsegítése érdekében, általános nemzetközi feltűnést keltett. Igaz, a nehézségek sem voltak kicsik. Mindenekelőtt a svéd háború okozott súlyos gondokat a császári kormányzatban. Ugyanakkor az a tény, hogy maga a nagyvezér indul hadjáratra Erdély ellen, egész Európa figyelmét felkeltette.

Rákóczi, mielőtt választott volna a törökkel való megbékélés és a háború között, elküldte követeit I. Lipót osztrák császárhoz és magyar királyhoz, a pápa bécsi nunciushoz, a velencei követhoz és a német fejedelmekhez. Kötelezte magát, hogy ha Lipót császár hadba száll, kész élete végéig „defensive quam offensive” harcolni a török ellen, és megígérte, hogy a küszöbön álló császárválasztáson, mint protestáns fejedelem, minden befolyást latba veti Lipót érdekében. A magyar politikusokkal összefogva, minden engedményre kész a nagy cél érdekében: átengedi a királynak magyarországi vármegyéit, átad két várat, lemond arról a 100 000 forintról, amit anyja adott kölcsön az Udvari Kamarának, és messzemenő kedvezményeket nyújt a katolikus klérusnak. Ugyanakkor előkészíti a kozák szövetséget, és az Erdélyben menedéket talált román vajdákkal készül a török ellen.²⁵

1658-ra Erdély és az Oszmán Birodalom belső ügyéből nagy európai háború körvonalai kezdtek kibontakozni. Velence a mindenkori török elleni szövetségek legfőbb szorgalmazója, „obligációját” küldte, VII. Sándor pápa segítséget ígért, és egyértelműen Rákóczi mellé állt a megalakuló Rajnai Szövetség elnöke, Johann Philipp Schönborn, mainzi érsek. Lipót császár ugyancsak késznek mutatkozott, hogy fegyvert fog Erdély érdekében. A német fejedelmek állásfoglalását a császárválasztásban erősen befolyásolták a küszöbön álló török háború kilátásai. Johann Philipp pedig azzal a feltétellel adta Lipót-ra szavazatát, hogy háborút indít a török ellen. Zrínyi első hadi sikerei növelték a remé-

²⁴ Szalárdi: 410.

²⁵ A bécsi pápai nuncius biztosítja Rákóczit, hogy a „kereszténységnek oltalmára való mostani jó igyekezetiben . . . ha fogyatkozása lenne is, véghez viszi, az pápa . . . költségével is segíti”, Velence a pápa támogatásával a német fejedelmekhez küldött követet a török elleni segítség ügyében – jelenti Rákóczi bécsi követe Bánffy Dénes 1658. március 11. MHH. 1. 23. kötet. 608–609. – Vö.: Battista Nani jelentései, hangsúlyozva a nehézségeket is, különösen: 1658. március 20, július 27. *Přibram*: i. m. N°: 49–66. – *Artur Levinson*: Nuntiaturreichte vom Kaiserhofe Leopolds I. Archiv für österreichische Geschichte 1913. 80, 91, 92. 642–644.

nyeket, s 1658 nyarán Zrínyi bizakodva írt a közelgő magyar országgyűlésről, „melynek veleje, vagy tárgya, ha nem csalódom, teljesen Erdély ügye”.²⁶

A császárválasztás (1658. július 18.) után azonban a Habsburg-kormányzat tudatta a Portán, hogy nem avatkozik a szultán és a fejedelemség konfliktusába. Ugyanakkor Erdélyben Köprülü Mohamed nagyvezér elfoglalta Jenő várát, Barcsai Ákost tette fejedelemmé, és török őrséget helyezett a fejedelemség két fontos erősségébe: Lugos és Karánsebes várába. „Bizony recsegve-ropogva omlik össze Erdély és én Senecával mondom: Ha egyszer az Isten elkezdte letörni a szerencséseket, akkor azt gyorsan végzi” – írta Zrínyi a tatár csapatok pusztításáról, az ezerszámra elhurcolt rabokról érkező erdélyi hírek hatására. Az új fejedelem, Barcsai Ákos pedig ugyancsak követeket küldött Bécsbe, hogy a porta igényeinek megfelelően a mielőbbi megegyezést s a török–Habsburg béke megerősítését eszközölje ki.²⁷

Az udvar minden áron engedményekre kész politikáját, tehetetlenségét a velencei követ ugyanúgy elítélte, mint a magyar politikusok. Különösen Zrínyi fogalmazott élesen: „Bárcsak nagyszerű királyunknak – amint ehhez illő testében hősi lelke van, és úgy látszik, neve is ezt jelképezi – lennének a miniszterei is oroszlánszívűek. Talán nem panaszkodnánk most a szerencsétlen Magyarországgal együtt, hogy elveszett az ország karja, Pannónia jobbjá, sőt a keresztény országok pajzsa: Erdély. Azt mondtam, elveszett, mert nem sok hiányzik abból, hogy úgy legyen. Földült városokat, templomokat látni ott; a fejedelmi méltóság meggyalázva . . .” A feltehetően propagandisztikus célt szolgáló írás különben reménytelennek ítélte Erdély helyzetét: „a megmenekülésre semmi reménye”. Ugyanakkor maga Zrínyi is harcolt a horvátországi végeken, s a helyi összecsapások az általános török háború kirobbantásával fenyegettek.²⁸

Rákóczi nem adta fel a harcot, a havasalföldi vajdával „nagyobb dolgokat kezdének a török ellen”, Moldvában pedig Mihnea vajda megtámadta a török őrségeket. A velencei követ tudni vélte, hogy Rákóczi titokban megegyezett Barcsaival, a kozákoktól segítséget kapott, a pápai államtól biztatást, Franciaországtól és Angliától anyagi támogatásra reményt. Kedvező fordulatnak ígérkezett a nemzetközi törökellenes szövetség ügyében, hogy megkezdődtek a svéd háborút lezáró béke előkészületei, mert Molin jelentése szerint nemcsak a szorult helyzetben levő Dánia és Lengyelország akarja a békét, hanem Velence,

²⁶ „Appropinquat diaeta Hungarica, cuius substantia vel subjectum, ni fallor, totum in materia Transilvaniae est.” Zrínyi Ruchich Jánosnak, Csáktornya (1658) június 28, ZMÖM II. kötet 269., 509. – A pápai nunciussnál Nádasdy Ferenc országbíró járt közben: *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György fejedelem és Nádasdy Ferenc. In: *Rajzok és tanulmányok* II. kötet. Budapest, 1875. 14. – *Bertrand Auerbach*: *La diplomatie française. La cour de Saxe. 1648–1680.* Paris, 1887. 117–123.

²⁷ „Ruit certe cum fragore Transilvania et ego Senecae assentior, ubi dicit: Semel profecto premere felices Deus cum coepit, urget.” Zrínyi–Ruchich Jánosnak, Csáktornya, (1658) augusztus 24. ZMÖM II. kötet 270, 510. Vö.: Nani 1658. aug. 24. 31. és szept. 14. jelentései. *Pribram*: i. m. N^o: 69, 70, 71.

²⁸ „Utinam rex noster praestantissimus sicut in dispositissimo corpore spiritus heroicos gerit et vere nominis omen habere videtur: ita ministros etiam leoninos haberet; forsitan non quereremur nunc cum afflictis Ungaria amississe regni brachium, dextram Pannoniae, scutum, imo murum Christianarum provinciarum, Transilvianiam. Voce amissam; quantum enim distat a tali, ibi enim videre est evarsas urbes et prodita templa, prostitutam principis dignitatem . . .” Zrínyi Ruchich Jánosnak (1658. dec.) ZMÖM II. kötet 518 Vö. Molin 1660. január 16. jelentése. *Pribram*: i. m. N° 138. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Bp., 1965. 297–298.

Svédország, Lengyelország, Brandenburg és a Habsburg-birodalom is, „hogy az általános (európai) béke létrejöjjön a keresztény fegyverek dicsőségesebb céljai elősegítésére”. Az 1660. május 3-án megkötött oliviai békét pedig úgy üdvözli, mint az európai uralkodók törökellenes összefogása elől a legfőbb akadályt elhárító fejleményt. Magyarországon 1659-ben az országgyűlés belső reformokról hozott törvényeket a török elleni háború érdekében, és Wesselényi Ferenc nádor 1660 elején azzal kezönti II. Rákóczi György fejedelmet, hogy a „kereszténység javára . . . szerencséje nőjön”.²⁹

A Porta azonban ismét gyorsabbnak bizonyult: legázolja Moldvát és Havasalföldet, majd az új vajdákat is maga mellé kényszerítve a krími tatárokkal együtt végigpusztítja Erdélyt. A magárahagyott II. Rákóczi György Kolozsvár alatt a szászfenesi síkon 1660. május 22-én csatát veszve halálosan megsebesül és meghal. Szejdi Ahmed pasa, az erdélyi török csapatok vezére pedig győzelmének súlyát oly módon növelve, hogy a Konstantinápolyba szekérszámra küldött, megnyűzott és szalmával kitömött magyar fejek közé vegyítette a maga elesett harcosait is, körülvette Váradot.

Az a tény, hogy keresztény uralkodó, Erdély fejedelme elesett a török elleni harcban, s a fél évszázad óta a Duna mentén nagyobb hadi vállalkozásba nem bocsátkozó Oszmán Birodalom a keresztény világ fontos erődítményeként, végváraként számon tartott Várad ostromába kezdett, olyan visszhangot váltott ki, hogy ezek a fejlemények újabb katalizátorai lettek az európai nemzetközi szövetség gondolatának. Lippay érseknek a velencei követtel folytatott tárgyalásai szerint Franciaország kész segíteni, a mainzi választó és Velence kész részt venni a török elleni harcban. Ugyanekkor a magyar politikusok emlékiratot nyújtanak be a császárnak, felvázolván egy nagyszabású nemzetközi szövetség tervét, amelybe Erdélyt is belefoglalták, leszögezvén, hogy a fejedelemség megsegítését nemzetközi szövetségek írják elő, de ha a császár cserbenhagyja őket, maguk veszik kezükbe országuk sorsának intézését. A Habsburg-udvart Velence hasonlóképpen szorongatja, s végül megszületik a döntés: követet küldenek a pápához a török elleni háború segélye ügyében és csapatokat Erdély határára.³⁰ Mindez azonban nem több, mint tájékoztató és erőfelvonultatás.

Erdély politikusait 1658–1660 eseményei megosztották. Tekintélyes politikusok, élükön Bethlen János kancellárral, az értelmetlen pusztulás elkerülésének egyetlen útját csak a törökkel való megegyezésben látták. Reményeiket Ali pasa maga is táplálta. Barcsai fejedelmet azzal az ígérettel rendelte táborába Várad alá, hogy számára veszi meg Rákóczi híveitől a várat. Barcsai erre kétségbeesett helyzetében vállalkozik rá, hogy megegyezést közvetítsen a porta és Lipót császár között. Bécsbe küldött követe utasításában kifejti, hogy ha „odakint a Birodalomban hadat hirdetnek is” a török ellen, a hadjárat vége könnyen végromlás lehet. Viszont a török kész megtartani a békét, de ennek az a feltétele, hogy a császár és a király hívei ne kezdjenek ellenségeskedést, egyáltalán ne kezdeményezzenek semmit, ami a béke ellen van.³¹

²⁹Wesselényi Ferenc nádor II. Rákóczi Györgynek, Bécs, 1660. febr. 9. OL E 199 Fasc. 7. fol: 2. Vö.: Lippay György érsek W. Lobkowitz hercegnek a Haditanács elnökének. Nagyszombat 1660. április 15. Lobkowitz Levéltár, Csehszlovákia Litomerice – *Szalárdi*: 511. – Molin 1660. január 17. jelentése, *Pribram*: i. m.: N° 140.

³⁰Molin 1660. július 27 és augusztus 17. jelentései. (Graz) *Pribram*: i. m. N° 167., 171.

³¹Barcsai Ákos fejedelmi instrukciója I. Lipót császár és magyar királyhoz küldött követe Budai Zsigmond számára. Várad alatti tábor 1660. június 26. OL P–507 1899: 35. sz.

A Suches generális vezette császári és királyi hadseregnek tehát csak az a feladata, hogy a királyság határait védje, és tétlenül nézik végig, hogy a kemény ostromban maroknyira fogyott őrség feladja Váradot, és janicsárok vonuljanak be az erdélyi fejedelemség legfontosabb végvárába. (1660. augusztus 27.)

A török–erdélyi háború első szakasza lezárult anélkül, hogy a kezdetek óta napirenden levő nemzetközi segítség, összefogás terveiből bármi is megvalósult volna. Nagyon leegyszerűsíténék a valóságot, ha a kudarcot egyetlen okra vezetnénk vissza, arra, hogy a Habsburg-kormányzat mindig megtalálja az utat, hogy megállapodást kössön a törökkel.

A birodalom nincs felkészülve, előbb a svéd–lengyel háborúra hivatkozik, majd Spanyolország érekeire, mivel a Habsburg-erőket Portugália ellen kell harcba vinni. Főleg azonban Franciaország és a német fejedelemségek miatt nem látta tanácsosnak Porcia herceg, hogy a török elleni háborúba belebonyolódjanak. A Habsburg-birodalom érdekei pedig egybeváltak a török érdekeivel: Küprülü Mohamed, amíg Kandia ostromát be nem fejezi, Erdélyben és a Habsburg-birodalom határain békét kívánt.

A királyságbeli viszonyok sem szolgáltak biztos bázisul a nagy vállalkozásnak. 1659-ben az országgyűlésen a király és a rendek közös megegyezésével törvénybe foglalt reformok végrehajtására semmi nem történt, az ország vezető politikusai között súlyos ellentétek robbannak ki, s az erőszakos térítések miatt szinte a végletekig kiéleződnek a zömmel protestáns köznemesség, parasztság, városi polgárság és a katolikus főurak között az ellentétek. Objektíven mérlegelve a körülményeket 1657–1660 között aligha volt meg a reális lehetőség a törökellenes nemzetközi szövetség létrehozására. Ilyen rendkívüli vállalkozás hosszú időt kíván. Az anyagiak előteremtése, a szervezési munkák ellátása mind hatalmas feladat, nem beszélve a különböző országok érdekellentéteiről s a kölcsönös bizalom teljes hiányáról. Jellemző: még messze van, hogy a Habsburg-kormányzat és Velence szövetséget kössenek, mégis a tárgyalások egyik fontos pontja már, biztosítani egymást, hogy egy majdani török háborúban egymás tudta nélkül nem köthetnek békét.

Rákóczi háborúja a török ellen azonban nemcsak nagy erővel tudatosította a magyar királyság és az európai országok politikusai körében a nemzetközi erők mozgósításának szükségét, hanem bizonyította: anélkül, hogy a krími tatárok erejét lekötnék, nem lehet eredményesen harcolni az Oszmán Birodalom ellen. Moszkvára korábban is számítottak az oszmánellenes nemzetközi szövetségi tervekben. Most azonban a gyakorlati megvalósításra is megtörténtek az első lépések. 1658-ban ment Rómából Lengyelországon át Moszkvába Juraj Križanić pater, aki már korábban is készített egy memorandumot a nemzetközi törökellenes szövetségről, a kereszténység összefogásáról, aki minden bizonnyal használta Zrínyi könyvtárát, s aki mint Sobieski János király udvari káplánja majd 1683-ban a kahlenbergi csatában fejezi be hányatott életét. S ha az első próbálkozásokat Moszkvában nem is kíséri még siker, ettől kezdve Oroszországra, a Liga Sacra majdani (1684–1699) negyedik tagjára mindvégig számítanak.^{3 2}

^{3 2}Zivot i djelo Juraja Krizanica – irodalommal. A bevezető tanulmányt írta: *Miroslav Kurelac*. Zagreb, 1983. Továbbá *Várkonyi Ágnes*: Nemzetközi törökellenes szövetség Križanić és Zrínyi korában. Zagreb. 1983. In: Simpozij o zivotu i djelu Juraja Krizanića.

Rákóczi tragédiáját nemcsak az okozta, hogy végletekig bízott a keresztény országok segítségében, mindenekelett abban, hogy Lipót császár is magyar király vállalja a nemzetközi törökellenes háborút, hanem a fejedelemség gyenge diplomáciai szervezete és a szűk mozgástér.³³ De vajon Rákóczi tehetett volna mást? A fejedelemség tapasztalatban, felkészültségben legjelentősebb politikusa, Kemény János is úgy látja, 1664-ben, hogy számíthat a kereszténység segítségére, és Erdély számára nincs más út, mint az, amelyen II. Rákóczi György elindulni kényszerült. Úgy vélte Kemény is, hogy a fejedelemség államiságát az 1648 után megváltozó európai erőviszonyok között csakis az Oszmán Birodalom nyomasztó szorításából kiszabadulva mentheti meg. Ha folytatja harcát a török ellen, kierőszakolja az európai országok törökellenes összefogását. Az 1657–1660. évi erdélyi–török háború hatására kétségtelenül kialakultak a korabeli Európában egy törökellenes keresztény összefogás bizonyos politikai és eszmei lehetőségei. A lehetőségek reális mérlegelésére a fejedelemség politikusainak nem nyílt tere, kényszerpályára szorulva II. Rákóczi György érdemleges szövetségesek nélkül kezdett törökellenes politikát, ígéretekre, biztatásokra támaszkodhatott csupán, szélesebb körű manőverezést az ország helyzete nem engedett. Ugyanakkor – amint azt már Zrínyi hangsúlyozta – Európa és a Habsburg-kormányzat nem használta ki a török meggyengítésére az 1650-es években megnyíló alkalmat. II. Rákóczi György áldozat lett, 1657–1660 török háborúja Erdélynek hatalmas veszteségeket okozott. A fejedelemség törökellenes politikája azonban még Kemény János kudarca után is folytathatónak bizonyult.

³³ A korlátozott, szűk mozgástért először hangsúlyozta: *Kosáry Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. században. Valóság, 1973. 32.*

PÉTER KATALIN

A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján

I. A probléma

Károlyi Gáspár 1563-ban az „írásértésnek bölcsessége” mellett „az külső dolgokban való bölcsesség”, valamint „sok és új találmányok” „bősége” miatt érezte a maga korát különlegesnek.¹ Apáczai Csere János 1656-ban tett nyilatkozata szerint a magyarországi gyermekek „a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve, és felnőtten soha világosságot és a haza hasznát nem látják”.²

Két szellemi kiválóság, mindkettő hallatlanul nagy tekintély a kortársai között, a nemzetközi és a hazai viszonyok egyaránt biztos ismeretében homlokegyenest ellenkező ítéletet mond műveltségi állapotainkról. Túloznak persze valószínűleg mind a ketten, és talán az ő véleményük fejezi ki a legnagyobb ellentmondást, általában mégis jellemző az állásfoglalásuk.

A 16. század szellemi emberei a fizikai pusztulás viszonyai között is rendszerint jól érzik magukat Magyarországon, a következő évszázad békéjében szinte valamennyien panaszkodnak a sivárság és a környezet értetlensége miatt. A hangulatváltozást jól mutatja az első bibliafordítók könnyedségével szemben a 17. századi nyelvűművelők szorongása is. Sylvester János büszke természetességgel alkotta meg „Istennek immár magyar nyelven is olvasható igéit”,³ Geleji Katona István és Medgyesi Pál heves vitát folytat a fordítás helyes szabályairól. A tanakodás tovább tart, mint annak idején Károlyi Gáspárék munkája a teljes Biblia átültetésén. A 16. századiak büszkéek voltak az anyanyelvükre, mert mindent ki tudtak vele fejezni; a későbbiek nem érzik eléggé hajlékonyak. Mintha csak úttörők lennének, maguk akarják általános használatra alkalmassá tenni.

Az értelmiség hangulatát a művelődési állapotok tekintetében rendszerint biztos jelzésnek lehet venni; Károlyi, illetve Pápai Páriz véleménye pedig éppen különös figyelmet érdemel. Meg kell állni mellettük nemcsak azért, mert olyan tekintélyes kiválóságok, hanem elsősorban az a tény késztet megfontolásra, hogy a vallomásaik régóta lappangó gyanút erősítenek meg.

A gyanakvást az „elkanyarodás”-ról szóló állításával a gazdaságtörténet keltette. Mert ha a művelődés valóban a gazdaság adta lehetőségek alapján alakul, akkor azok szerint a 17. század művelődési viszonyai Magyarországon nem képezhetik egyszerűen a

¹ *Károlyi Gáspár*: Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul. Debrecen, 1563. 159.

² *Apáczai Csere János*: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Kiadta Szigethy Gábor. Budapest, 1981. 3.

³ Uj testamentum magyar nyelven. Fordította Sylvester János. Újsziget, 1541. A IV. 2.

korábbiak folytatását. A gazdaságtörténet azt állítja, hogy a nyugat-európaival sokáig nagyjából párhuzamos hazai fejlődés valamikor a századfordulón megváltozott. A 16. század utolsó harmadában még mindennek a csírája megvolt, de az 1600-as esztendőkkel kiderült: Magyarország a nemzetközi munkamegosztásban hátrányos pozícióba, az agrártermelők csoportjába került.⁴

Ha ez így van, akkor valamilyen változásnak nagyon valószínűleg a művelődés viszonyaiban is vége kellett mennie; Károlyi és Pápai Páriz véleménykülönbsége két művelődéstörténeti korszak különbözőségét jelezheti.

A nagy európai munkamegosztás létrejöttéből fakadó művelődéstörténeti következményeket eddig nálunk csak az irodalomtörténet vette tudomásul. A kultúra alakulásában külön korszakot jelentő és az egész Európában érvényesülő barokk fogalmának marxista értelmezését éppen ezekre építette fel.⁵ A magyar irodalom barokk sajtóságai következetes elemzését is elvégezte.⁶ A kultúra teljességét összefoglaló művelődéstörténeti feltárás azonban sem erről az időszakról, sem az előzőről nem készült, természetesen hiányzik ilyen módon még az összehasonlítás kísérlete is. A gazdaságtörténet állításaiban rejlő problémát, tehát azt, hogy a hazai művelődés állapota valamilyen, feltehetőleg hátrányos módon megváltoztak-e a gazdasági viszonyok előnytelen fordulatával párhuzamosan, senki nem vizsgálta.

A közelítés kísérlete

A műveltség valamennyi elemére vonatkozóan ezt a munkát, a dolgok természete miatt, valószínűleg nem is lehet soha elvégezni. Nyilvánvaló, hogy a művelődés jórészt számokkal ki nem fejezhető jelenségei egyszerűen összehasonlíthatatlanok. A kutatások mai állása mellett pedig még a numerikusan megfogható tényezők közül is csak egynél látszik az összevetés kísérlete reményteljesnek. Nevezetesen a Magyarországon kiadott nyomdatermékeket lehet a Régi Magyarországi Nyomtatványok eddig elkészült két kötete alapján a számuk, valamint a témájuk szerint pontosan megvizsgálni.⁷

A lehetőség egyedülálló. Egyetlen országban sem készült eddig a teljes nyomdatermelésről kézikönyv. Így az RMNY adataiból nyert tények tulajdonképpen zavarba ejtőek, mert más kultúrák hasonló jellegű tényeinek hiányában semmilyen európai összképbe nem illeszthetők. Mégis, a nagy műben feltárt anyag szinte kényszeríti az embert; egyszerűen képtelenség az RMNY elemzését nem elvégezni.

A kutatás tárgyát azonban a kézikönyv kínálta lehetőségnél szűkebben jelöltem ki: az RMNY feltűnteti a külföldön megjelent magyar nyelvű nyomtatványokat is, ezeket

⁴ *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963., a legteljesebb megfogalmazása.

⁵ *Klanczay Tibor* Bevezetése a barokk irodalom fejezetéhez. A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 113–121.

⁶ Uo. 123–617.

⁷ Régi Magyarországi Nyomtatványok I. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Budapest, 1971.; II. Szerkesztette Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. Budapest, 1983. (A továbbiakban RMNy.) A szövegben nem hivatkozom esetenként az RMNy számaira, mert kitűnő mutatóival minden állításom ellenőrizhető.

azonban a számításoknál figyelmen kívül hagytam. Az eljárás oka az, hogy a magyarok mellett egyelőre nem ismerjük pontosan a többi nép képviselőinek külföldön kiadott anyanyelvű munkáit.⁸ Minthogy pedig az akkori Magyarország lakóinak, éppen a 16. század elejétől emelkedően, mind nagyobb százaléka nem magyar, a kép torz lenne csak a magyarok bevonásával és a többiek külföldi tevékenysége nélkül. A táblázatokban tehát – jobb megoldás híján – a külföldi megjelenések egyik néptől sem szerepelnek.

Az „anyanyelvű” megjelölés pedig az összes magyarországi anyanyelvet együtt jelenti; csak egyes esetekben jelzem a pontos hovatarozást. Mutatis mutandis ugyanez a helyzet az egyházak nyelvénél is: nemcsak a latint vettem figyelembe, hanem az ó-egyháziszlávot is, a „holt nyelv” megjelölés tehát a kettőt együtt jelenti. Végül: a „teológia és egyházi célú munkák” rovatban a katolicizmus és a protestantizmus művei mellett a keleti ortodoxiától származók is ott vannak.

Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy az összes magyarországi nyomdatermék adatai sem adnak a kultúra teljességéről tájékoztatást. Csupán a szellemi műveltség bizonyos összetevőire utalnak, az anyagi kultúráról pedig a könyvkiadás számai nem árulnak el semmit.

Nem mintha maguk a könyvek is hallgatnának az anyagi műveltséget illetően. Maga a létezésük is világos jele annak, hogy a kor nagy technikatörténeti forradalma, a modern nyomtatás nem kerülte el a háborúban vergődő országot. Mohács után három évvel jelent meg az első 16. századi könyv, majd tovább is: egyre emelkedő számban adnak ki különböző nyomtatványokat. Az évi megjelenések átlagát mutató számok azonban nem jellemzik a technikai színvonalat, mert ilyen szempontból egyszerűen nem lehet átlagot megállapítani. Óriásiak az egyes műhelyek közötti eltérések.

Rögtön a magyarországi könyvnyomtatás kezdetén áll például Honter János 1539-ben indult brassói vállalkozása; betűtípusainak szépségét és az illusztrációi tökélyét egyetlen európai műhely sem múlta felül. Minden terméke egy-egy műretek. De a Honterével egyidőben működött a sárvári nyomda is, a munka technikai részét illetően elképesztő felületességgel.⁹

Általában, mint Európában mindenütt, az iparfejlődés kezdeti szakaszának állapotai jellemzőek: a termékek színvonala a vállalkozó egyéni képességeitől és lehetőségeitől függ. Csak egyetlen szempontból van az akkori nyomdák között hasonlóság: a mi fogalmaink szerint hallatlan gyorsasággal dolgoznak. Károlyi Gáspár például a „Két könyv” ajánlását 1563. december 25-én keltezte, és a mű – igaz, eléggé gyatra színvonalon – még ugyanabban az évben meg is jelent.

Az anyagi kultúráról nyújt továbbá tájékoztatást nem egy nyomtatvány tartalma, a szöveg vagy az illusztrációi. Így megint csak Honter említendő első helyen, aki *Rudimenta cosmographica* című művével minden idők legsikeresebb hazai szerzője, a könyv negyvennél több újranyomásban vagy új kiadásban jelenik meg Európa-szerte. Számos térkép mellett a térképkészítés műszereit és a használatukat is bemutatja; a műszaki dokumentáció ezzel a könyvvel jelent meg Magyarországon. Azután Báthori Kristóf

⁸ Az RMNy az elődjéhez, *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár I–II. Budapest, 1879–1885-höz képest annyi változást tüntet fel, hogy egyszerűen az előzmények alapján nem lehet ezekre következtetni.

⁹ Varjas Béla tanulmánya az Újszövetség hasonmás kiadásában. Budapest, 1960.

fejedelem híres itáliai orvosa, Marcello Squarcialupi jelentet meg Kolozsvárott egy Cercel vajdának ajánlott művet a forrásvizek eredetéről. Szövege és az illusztrációi európai összehasonlításban is a tudományos hidrológia legelső terméséhez tartoznak. Ezek mellett számtalan nyomtatvány, elsősorban sok kalendárium tartalmaz a művelődéstörténetben jól hasznosítható képeket.

A nyomtatásban megjelent munkák ilyen szórványos értesítései azonban, bármilyen értékesek is önmagukban, nyilvánvalóan semmilyen szempontból nem nyújtanak alapot az anyagi kultúra módszeres vizsgálatához.

Hosszasan lehetne azután még tovább is sorolni, hogy mi mindenről nem adnak felvilágosítást a Magyarországon megjelent nyomtatványok adatai. Az érvényességüket korlátozó szempontok részletes leírása helyett azonban álljon itt az, amit kétségtelenül jelentenek: ezek a nyomdatermékek a szellemi műveltség legegyszerűbben megszerezhető hordozói Magyarországon.

Bizonyosan jelzik az írott szóval élők szellemi műveltségének legalsó színvonalát, és nagyon nagy valószínűséggel mutatják az átlagos olvasói igényeket is. Az alkotók és a szellemi elit oldaláról azonban nagyon keveset árulnak el. A fennmaradt könyvtárjegyzékek azt mutatják ugyanis, hogy a magas szellemi igényűek külföldről is sokat vásároltak, és nyilvánvalóan rengeteg irodalom, talán tudomány is maradt kézírásban. A nyomtatásban kiadott irodalom viszont bizonyosan eljutott a közönséghez. Ilyen a könyvek termézete: ha megjelentek, megveszik és valaki el is olvassa őket. Lehetetlen feltételezni, hogy éppen a 16. és a 17. században másként lett volna.

A számok szerint tehát két jelenségcsoportot lehet tanulmányozni. Az egyik a közönséghez bizonyosan eljutó műveltség szerkezete. A másik a közönség, amely ezzel a közelitással arc nélküli massa marad ugyan, mert személyes összetételét csak minden egyes könyvpéldány bejegyzéseinek vizsgálata tisztázhatná, az egész tömeg összetétele azonban nagy valószínűséggel meghatározható.

Az összes nyomdatermék adataiból készült táblázatok tehát körülbelül az átlag igényeiről és a közönségnek *nem* a szellemi elithez tartozó részéről vallanak.

Az írott szóval élő műveltség legalacsonyabb fokozatát azonban az összes nyomtatvány adatai nem fogják meg. A művelődéstörténetre tekintő hagyományos szemlélettel a szellemi műveltség alsó határa adódhatna a kalendáriumokból és a szépirodalomból, egyszerűen azért, mert ezek tartalmát szoktuk a tudományoknál alacsonyabb rendűnek tartani. A 16. század valóságában azonban a kalendárium még nem feltétlenül a szélesebb közönségnek szánt műfaj, a szépirodalomban pedig még nincs limonádé.

Ilyen módon a szellemi műveltség alsó határát a kiadványok formája szerint határozta meg. A nyolcadrétűen harminc lapos vagy ennél vékonyabb nyomtatványok, illetve a még kisebb, tizenhatod formátumú nyomdatermékek külön táblázatokon is szerepelnek. Ezeket tekintem hordozónak a szellemi műveltség legalsó fokozatán. Vagy talán: ezekről lehet feltételezni, hogy a legszélesebb közönségnek szánták őket.

II. Három szakasz

A vizsgálatot 1529 és 1635 között, három időegységre bontva végeztem el. A kezdés dátuma természetesen adódik; akkor jelent meg az első 16. századi könyv Magyarországon. A befejezés véletlen, egyszerűen azért kellett választani, mivel az RMNY

1635-tel zárja az eddig leírt anyagot. Minthogy azonban ehhez az időponthoz közel több szempont is periódushatárt jelöl ki, a kézikönyv nagyon szerencsésen vágja éppen itt el a kutatást.

Az irodalomtörténet 1640-nel zárja a reneszánsz válságának, illetve a barokk kezdeteinek szakaszát, a gazdaságtörténet szerint körülbelül a 17. század derekán vált nyilvánvalóvá Magyarország hátrányos gazdasági besorolódása.¹⁰

Az 1529 és 1635 közé eső időszak tehát – minthogy a hitújítás első tünetei a városokban az 1520-as esztendők során jelentek meg – körülbelül a reneszánsznak a reformációval induló szakaszát jelenti, valamint az átmenet időszakát, de mindenképpen a barokk uralkodóvá válása előtti időt. A gazdaságtörténettel közvetlenül párhuzamba állítva pedig végigkíséri néhány évtizeden át a nyugat-európaihoz még hasonló fejlődés szakaszát, majd magába foglalja a kritikus századfordulót, gyakorlatilag egészen az új helyzet nyilvánvalóvá válásáig nyújt bizonyos művelődéstörténeti tényeket. Ideális alapot ad az összehasonlításra.

Az egész hosszú időszakban 1571 és 1601 adja a belső tagolást. Ugyancsak mind a gazdaságtörténetben, mind az irodalomtörténetben jól bevált periódushatárok. Az 1570-es évektől körülbelül a századfordulóig tart Magyarországon a nagy mezőgazdasági konjunktúra előnyös hatása, és körülbelül a század három utolsó évtizedére esik a reneszánsz irodalom fénykora.

A fordulatokat ezek szerint a két kiválasztott év, 1571 és 1601 csak pontosabban datálja, de nincs mit indokolni rajtuk. Csupán az a feltűnő jelenség kíván említést, hogy a könyvkiadás, mintha csak tudná, mihez kell igazodni, pontosan követi ezt a beosztást. Az RMNY szövegét áttekintve nem lehet nem észrevenni 1571 és 1601 jelentőségét. Még akkor is ezeken a pontokon jelölné ki az ember az időhatárokat, ha soha nem hallott volna ilyesmiről, mert a pusztá olvasmányélmény érzékelteti őket.

1571 jelentőségét először is az a tény emeli ki, hogy körülbelül erre az esztendőre datálhatóan egyszerre öt szépirodalmi munka hagyja el a nyomdákat. Korábban ilyen egyetlen évben sem fordult elő; a 16. század során később is igen ritkán lesz egyidejűleg együtt ennyi szórakoztató olvasmány. Figyelemre méltó továbbá: az 1571-es év szerzői között ott van minden idők egyik legolvasottabb magyar szépírója, Ilosvai Selymes Péter és ugyancsak az egyik máig legnépszerűbb főszereplő, Mátyás király. Ami pedig az olvasmányélményt illeti: ez az év határozottan felüdülést jelent.

A régi magyarországi nyomtatványok leírásait ugyanis csak a legelején érdekes olvasgatni, de később egyenesen nyomasztóvá válnak. A kezdeteknél változatos témák, sokszor váratlanul előbukkanó szerzők, megkapóan fogalmazott címek bűvölnek el, aztán, hamarosan minden egyhangú lesz. Teológiai téma követ teológiai; Melius Juhász Péter és Dávid Ferenc neve fordul minduntalan elő; a címek egyre hosszabbak, és még magyarul is csak nehezen érthetők. A mélypont talán az 1568-as esztendő, amikor is 18 vallásos vitairat címe zsúfolódik össze.

És amikor az embernek már az az érzése, hogy képtelen még egy teológiai munka leírását végigolvasni, 1571-ben elébe kerül a kedvesen idéltlen fogalmazás: „Szép jeles históriás ének a felséges Mátyás királynak jeles viselt dolgairól, életéről, vitézségéről, mind

¹⁰ A periodizációnál itt és alább *Pach Zsigmond Pál* i. m.-re és *A magyar irodalom történeté-re* utalok.

Bécs megvételeiglen.” Ettől kezdve pedig már megint hosszan, élvezetes olvasmányt nyújt az RMNY; minden harmadik leírása érdekes, mert szépirodalmi munkát mutat be.

1601-gyel viszont éppen ellenkező a helyzet; az olvasmányosság, mintha elválták volna, itt megszakad. 1599-ben még volt egy oktató-mulattató ének, aztán egy asszonyi hiúságot csúfoló feddőének; igaz, több teológiai munka között. 1600 termése pedig feltűnően kevés, de egy személyes elmélkedést szolgáló szép kis könyvet is tartalmazott. Az 1601-es anyag viszont nagyon sok, de igen egyhangú: négy kalendáriumot és gyászversek három gyűjteményét írja le, ezek mellett van három teológiai munka, három szövegkiadás és egy latin nyelvtan. Ráskai Gáspárnak még az előző időszakból ismerős Vitéz Franciskó-ját alig lehet a nagy komolyságban észrevenni. A továbbiakban aztán Franciskó olyanná válik, mint valami szép emlék; hosszú oldalakon át alig akad párja. Feltűnően kevés, jóformán nincs szépirodalom.

1601 után megint az egyhangúság érzése lesz úrrá az emberen az RMNY olvastán. Naptár követ naptárt; törvényszövegek kerülnek minduntalan elő, és mindent eláraszt a gyászversek és más alkalmi költemények kimondhatatlan bősége. Az előző időszak után ennek a termésnek az áttekintése olyan benyomást kelt, mintha nem is azonos kultúra műveiről lenne szó; a folytonosság érzését csak a korábbi szerzők gyakori előfordulása tartja ébren. Néhány teológusén kívül alig olvasható 1601 és 1635 között olyan név, ami a 16. századból ne lenne már ismert.

Az olvasmányélmény nyomán támadt és talán túlságosan is szubjektívnek tűnő ítéletet a számok pontosan igazolják: 1529 és 1635 között három egymástól sok szempontból különböző időszak képét rajzolják ki. Az első a kezdet lendületével még a teológia jegyében áll, a második a sok irányú szellemi pezsgés tüneteit mutatja, a harmadik bezárult minden újdonság elől.

A felfutás: 1529–1570

Az első időszak számaira (1/1; 2/1. tábla) csak rá kell nézni, és kiderül, hogy ez az anyag főképpen értelmiségieknek készült: az egész háromnegyed része el sem olvasható a holt nyelvek ismerete nélkül. De talán még inkább tudósokra utalnak maguk a témák: a megjelent munkák 93%-a tartozik valamilyen tudomány kategóriájába. A teológia mellett a szövegkiadás és nyelvészet nagyon jelentős: az összes mű 24%-a. A más tudományok viszont alig tesznek ki 8%-ot. Mindent elborít a teológia és egyházi célú nyomtatványok együttese, a maga összesen 60%-ával.

Ebben az időszakban nem végeztem el a teológia felekezetek szerinti bontását, mert a hitújítás első szakaszában az egyes irányzatok még nem válnak el élesen egymástól. Kétségtelenül a reformációhoz csatlakozott szerzők vagy vállalkozók is adnak ki régi, tehát katolikus egyházatyákat. De még inkább megnehezítené a bontást az a körülmény, hogy az első és humanistának tekintett bibliafordításokat nem lehet felekezet szerint besorolni. Mert ha szigorúan vesszük, Sylvester János katolikus, a szép kis képekkel díszített, népkönyvnek is beillő Újszövetsége mégis a reformáció első termékei közé tartozik Magyarországon.

Ilyen módon ebben az időszakban csak a keleti ortodoxia hovatartozása végig egyértelmű: 1529 és 1570 között 11 műve jelent meg, 4 románul, 1 kétnyelvű kiadásban,

a többi ó-egyháziszláv. A protestáns-katolikus felosztást viszont csak az 1540-es évek végétől lenne célszerű elvégezni, minthogy azonban katolikus munka ekkor nem jelent meg, az 1571 előtt kiadott teológiai és egyházi célokat szolgáló művek óriási nagy többsége protestáns. Ide sorolom azokat a felekezeti műveket is, amelyek akkor a reformációhoz csatlakozottnak tekintették magukat, tehát az egyetlen Magyarországon megjelent anabaptista munkát és a szentháromságtagadók műveit.

Mindezzel, a teológiával, a szövegkiadással és a más tudományokkal szemben elenyészően kevés a többi rovat, összesen nem egész 8%. Ez a részesedés alacsony, a lényeges azonban az, hogy itt áll egyáltalán. Világosan arra utal ugyanis: a nyomtatványok használói között – akármilyen csekély számban is – vannak az értelmiség körén kívül állók. Ugyanezt mutatja az anyanyelvű munkák jelenléte minden kategóriában, kivéve természetesen a szövegkiadásokat. Nyilvánvalóan olvastak tudományokat olyanok is, akik jöllehet az iskolában biztosan tanultak latint, felnőtt korukban már nem voltak urai a nyelvnek.

Az értelmiségen kívül álló közönség összetételét a számok nem tükrözik, de az egyes művek ajánlásai, részben név szerint, részben csak a társadalmi helyzetükre utalóan megnevezik őket; az egyszerűen „minden jámbor olvasónak” jellegű dedikáció, mint Sztárai Mihálynál 1566-ban, szintén nem ritka.

A dedikációk persze főként a patrónusokat nevezik meg, de éppen az ilyen általános érvényű, „minden olvasónak”, „az jámbor keresztényeknek” szóló ajánlások figyelemzavaróak a lehetséges kivételekre. Egyes esetekben bizonyosan a feltételezett olvasókat nevezik meg a szerzők vagy a könyvnyomtatók. Továbbmenve: a mecénások talán maguk is elolvassák a könyveket. Ilyen értelemben lehet az ajánlások mögött nemcsak a költségek viselőit, hanem az olvasókat is sejteni. A bizonytalan kört jelölő dedikációkat végül is elhagytam; csak az olvasók társadalmi helyzetére utalókat sorolom fel.

Honter egy szövegkiadást 1539-ben Izabella királynénak ajánl. Heltai Gáspár a részsegről szóló dialógust 1552-ben az előkelő erdélyi úrnak, Kendy Antalnak dedikálja. Ugyanő egy évvel később egy személyes elmélkedésre szolgáló könyvecskét Báthori Annának, a hatalmas Báthori család egyik tagjának ajánl. Wagner Bálint 1555-ben a brassói városi bíró fiának, Bengner Jánosnak címezi az egyik szövegkiadását. Csabai Mátyás 1555-ben az Eger dicsőséges védelméről írt éneket Ruzskai Dobó Istvánnak ajánlja, aki ekkor már erdélyi vajda, Siegler Mihály szebeni tanár egy pedagógiai munkát a szebeni városi bíró fiának, Bomel Tamásnak dedikál. Ismeretlen szerző 1558-ban Csáky Mihálynak, János Zsigmond kancellárjának címezi Izabelláról és a királyról szóló énekét. Dávid Ferenc 1558-ban, majd később is, többször János Zsigmondnak ajánl. Huszár Gál a prédikációit 1558-ban Miksa főhercegnek dedikálja. Sztárai Mihály egyik drámáját ugyanő 1559-ben a következő címmel adja ki: „A semnici, kremenci és besztercei bölcs tanácsoknak és mind az egész Magyarország bányáin lakozó Krisztus híveinek.” Heltai Gáspár 1560-ban először, majd többször is János Zsigmondnak ajánl. Melius Juhász Péter 1561-ben a prédikációi előszavát „a magyarországi és árus népeknek” címzi, egy másik kötetet ugyanakkor a „debreceni tanácsnak”. Ugyancsak 1561-ben ajánl Heltai Gáspár egy magyar Újszövetséget Nádasdy Annának, Majláth István erdélyi vajda özvegyének. Melius Juhász Péter az Arany Tamás ellen írt munkáját 1562-ben Enyingi Török Jánosnak, Debrecen földesurának, a fivérének „és a debreceni keresztény atyafiaknak”

dedikálja. Nincs értelme tovább felsorolni, mert legfeljebb új nevek, de nem új társadalmi kategóriák kerülnek elő.

A szerzők által feltételezett nem értelmiségi olvasók tehát rendkívül vegyes összetételű csoportot alkotnak; uralkodóktól előkelő urakon és asszonyokon át a városi polgárságig és – Debrecennel – bizonyosan legalább egy mezővárosig terjed a körük. A dedikációkban megnevezett személyek egy része azonban nyilvánvalóan a szellemi elithez tartozik. Sem Izabella királyné, sem Miksa főherceg nem sorolható a magyarországi műveltség átlagához, de az egész csoportból a kifejezetten hazai igényekre jellemző részt lehetetlen megnyugtató módon kiválogatni.

Az összes nyomdatermék adatai alapján tehát csak az derült ki nagy bizonyossággal, hogy a Magyarországon könnyen megszerezhető szellemi műveltséget 1571 előtt első sorban értelmiségiek vagy velük azonos képzettségű személyek használják. A laikus közönség pedig vegyes társadalmi összetételű, de – a nekik készült anyag alacsony aránya mutatja – nem alkot népes együttest.

Az írott szóval élő műveltség legelső fokozatáról valló népszerű nyomtatványok adatai (4/1.; 5/1. tábla) hasonló képet mutatnak. A korszak nyomdatermésének mindössze 16,6%-a ilyen, a népszerű állomány szerkezete pedig szinte teljesen az egészével. A teológia, a szövegkiadás és a „más tudományok” itt is túlteng. Csupán a szépirodalom aránya jelentősen magasabb: az egész anyagban 6% volt, a népszerű művek között 64%.

Ugyanígy viszonylag alacsony az anyanyelvű munkák részesedése a népszerű anyagban. Messze távol van attól, hogy a holt nyelvekkel szemben az anyanyelvek vezetnének; az arányuk itt az egész anyag tagolódásához képest alig magasabb: anyanyelvű a teljes termés 35%-a, a népszerűből pedig 43% ilyen. Csupán a szépirodalom kategóriájában lényegesen nagyobb a részesedés: az összes szépirodalom fele volt anyanyelvű, a népszerű kiadványoknál a szépirodalomban 64% ilyen.

1529 és 1570 között tehát a szellemi műveltség legalacsonyabb szintje nem különbözik lényegesen az átlagtól. Egyedül a szépirodalomnak van itt nagyobb súlya, mint a felsőbb fokozatokon. Az anyag azonban bonyolultan összetett, hitvitázó iratoktól céhszabályokig terjed – ez az „egyéb” kategóriában a hét nyomtatvány.

A „más tudományok”-at a következő könyvek képviselik: Pauschner Sebestyén egészségügyi tanácsai 1539-ből németül; Honter Rudimenta cosmographicájának egy szép kis népszerű kiadása 1541-ből, latinul; Bomel Tamás magyar történeti vázlata „a hunok első bejöveteletől Pannóniába 1556-ig”, a megjelenés évéig, latinul. A szépirodalom sok alkalmi vers mellett Sztárai Mihály Komédiája a papok házasságáról 1550-ből; Csabai Mátyás Eger védelméről írt tudósító éneke 1555-ből; a Comoedia Balassi Menyhárt árulatasáról 1569-ből; Ilosvai Selymes Péter verses históriája A nagy szent Pál apostolnak életéről 1570-ből. Ez mind magyar, az alkalmi versek latinok.

A szellemi műveltség legelső szintjének közönsége tehát az átlaghoz nagyon hasonló lehet; a többsége értelmiségi. Valószínűleg domi doctus, falusi prédikátorokra és tanítókra kell itt gondolni. A legelső fokozaton azonban a felsőbb szinteknél nagyobb arányban vannak jelen a világi érdeklődésűek, ahogyan az anyanyelveken népszerű szépirodalom viszonylag nagyobb súlya mutatja.

Tulajdonképpen ugyanaz lehet itt a helyzet, mint a szellemi elitnél. Annak a szellemi műveltségét a magyarországi kiadványok adatai nem tárták ugyan fel, de ismerjük

néhányuk könyvtárát.¹¹ A legnagyobb könyvtárjegyzékek alapján is azt lehet megállapítani, hogy az elit nem társadalmi kategóriája, hanem anyagi lehetőségei és képzettsége szerint kíván a kultúra javaiból részesedni. A vállalkozásokon meggazdagodott polgár, Dernschwamm János könyvtára semmivel nem egyhangúbb vagy szegényesebb, mint Batthyány Boldizsáré, az egyik leghatalmasabb főúré, és közöttük a legműveltebb értelmiségi, a császári javadalmazást élvező Zsámboki János könyvanyaga csak a mennyisége szerint valamivel nagyobb, az összetétele azonban nem bonyolultabb.

A műveltség legalsó fokán ugyanezt a képet mutatják a népszerű kiadványok: az értelmiségnek és a világi társadalomnak azonosan képzett és feltehetőleg azonos anyagi színvonalú elemei alkotnak egy közönségcsoportot. A városi polgárság egy része bizonyosan ide tartozik, valamint a mezővárosokból is adódnak tagjai, de semmi nem utal arra, mintha nemesek is ne sorolódhatnának közéjük. Tény azonban, hogy az 1529–1570-es időszakban a társadalom viszonylag alacsonyabb rétegeiből is kerülnek az értelmiség körén kívül állók a szellemi műveltség használói sorába.

Az aranykor: 1571–1600

Az 1571 és 1600 között eltelt periódus adatainál (1/2.; 2/2. tábla) kétféle radikális változás feltűnő: az anyag tematikus szerkezete átalakult, és igen nagy a mennyiségi gyarapodás. Szerkezeti változásnak tekinthető a népszerű kiadványok hatalmas arányú előretörése is (6. tábla). Az előző időszakban az összes kiadvány 17%-a volt népszerű, most majdnem a fele, 45%. A belső, tematikus tagozódás pedig itt még látványosabban alakult át, mint az összes nyomdaterméknel. A változások együttesen a közönség robbanásszerű gyarapodását és átrétegződését tételezik fel.

Az összes kiadott munka az 1571–1600-as periódusban megkétszereződik, és a lényegesen nagyobb mennyiség miatt lehet, hogy bár – a szövegkiadás rovatán kívül – valamennyi kategória nő, az egész anyag elrendeződése megváltozik.

Legfeltűnőbb a kalendáriumok szédítő megszorodása: 3 helyett most 70 van, a gyarapodás 2233%-os, az egész anyagon belül való arányuk pedig 1%-ról 12%-ra ugrott. Valamivel kisebb a szépirodalom növekedése, de még így is tekintélyes: majdnem megtízszereződik, a részesedése pedig 6%-ról 31%-ra nőtt. Végeredményben az elvilágiasodás jellemzi az anyagot: a teológiai munkák száma nőtt ugyan, de az egész anyagon belül csökkent az arányuk, 60%-ról 42%-ra esett le. Úgy is lehetne meghatározni: a világi témák, illetve a teológia művei helyet cseréltek.

Az elvilágiasodást az anyanyelvek erőteljes térhódítása kíséri: megint csak a szövegkiadástól eltekintve, minden rovatban lényegesen, egyesekben meghökkentő méretekben nő az anyanyelvű munkák aránya: a teológiánál majdnem megtízszereződik, a más tudományoknál több mint negyedével lett több, a szépirodalomnál tizenötösörös, a naptáraknál majdnem hússzoros az anyanyelvű munkák gyarapodása 1571 után.

Ha úgy, mint az előző időszakban, a nem tudományos rovatokban feltüntetett anyagot tekintjük a nem értelmiségi olvasók jelenlétéről való tünetnek, úgy fantasztikus,

¹¹ Magányűjtemények Magyarországon 1551–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerkesztette Monok István. Szeged, 1981.

1065%-os, tehát tízszeres gyarapodást kell tudomásul venni. A laikus közönség igényei vagy maga a közönség elképesztő arányban nőtt meg 1571 és 1600 között. Az anyanyelvükön tudományos műveket olvasók, lényegesen kisebb mértékben, de ugyancsak többen lettek: a teológiában és a más tudományoknál 1571 előtt 91 anyanyelvű munka volt, utána ez a szám 175-re emelkedett. A növekedés itt 92%-os. A nem holt nyelveken tudományos munkákat olvasók száma vagy az igényeik ezek szerint majdnem megduplázódtak.

Az anyagot is, a közönséget is az elvilágiasodás jellemzi, mégis különös figyelmet érdemel ebben az időszakban a teológia rovata (3. tábla), mert nagyon lényeges jelenségeket mutat. Az előző időszakban felekezeti szerinti bontást nem végeztem, de bizonyos, hogy az 1540-es évek vége óta csak protestáns, illetve keleti ortodox művek jelentek meg Magyarországon, most, 1571 után, csatlakoznak katolikus munkák is; 12,9% lett az arányuk az egész teológiai anyagban. A vezető szerep azonban a protestantizmusnál maradt: 78%-os a részesedése.

A katolicizmus újra feltűnése mellett fontos, hogy az eddig szerepelt három anyanyelv, a magyar, a német és a román mellé most még három csatlakozik. 1571 után jelennek meg Magyarországon az első szlovák, szlávón és horvát könyvek. Egyetlen horvát jogi munkát kivéve valamennyi, éppen úgy, ahogyan az előző korszakban a 7 román, teológiai. A jelenlétükből talán lehet az anyanyelvükön egyházi dolgok iránt érdeklődő laikus magyarok, németek, románok, horvátok, szlovákok és szlovénok létezésére következtetni. Bizonyosan viszont, még akkor is, ha egyszerűen a magasabb képzettség nélküli papok kézikönyveiről van szó, egy tényt mutatnak: 1571 után valamennyi magyarországi nép anyanyelvű szellemi kultúrájának saját termése megindult a szélesebb körű, nyomtatásban való terjesztés útján.

A laikus közönség igényeinek robbanásszerű növekedése mellett a horvát, szlovák és szlovén anyanyelvűek megjelenése az 1571 utáni időszakban a legjellegzetesebb átalakulás. A társadalmi összetétel a dedikációk szerint nem változott. Az értelmiség aránya az elvilágiasodással párhuzamosan nyilvánvalóan csökken, a többiek azonban feltehetőleg most is elsősorban a városokból és egyes mezővárosokból kerülnek ki, mint eddig. Az ajánlások közül az egyik, Sztárai Mihály Athanaziusz püspökről írt verses históriája Debrecen mellett egy másikat is megnevez, Tolnát. Kérdés azonban, hogy a mezővárosi polgár kategóriáját érdemes-e ebben az összefüggésben használni. A népszerű kiadványok elemzése készlet erre a megfontolásra.

Az 1571 és 1600 között kiadott népszerű munkáknál, éppen úgy, mint az átlagban, vagyis az összes nyomdaterméknél, a mennyiségi gyarapodás és az átrétegződés feltűnő (4/2.; 5/2. tábla). A népszerű formában megjelent művek száma majdnem meghatszorozódott, 472%-kal nőtt. Már jeleztem: az előző időszakban az összes munka 17,5%-a volt népszerű mű, most 44,9% az arány (6. tábla). Az egyházi jellegű munkák és a világi kiadványok azonban itt nem egyszerűen helyet cseréltek, hanem a teológia szinte eltűnt: 20%-ra zuhant az aránya 53,19%-ról. Itt van viszont az egész időszakban szinte példa nélküli gyarapodás: az anyanyelvű szépirodalom aránya 1443%-kal nőtt, vagyis majdnem tizenötszörösére emelkedett az előző időszakhoz képest. Akkor 4 szépirodalmi munkát adtak ki népszerű formában, most 143-at.

A holt nyelvek ismerete nélkül is hozzáférhető szellemi kultúra népszerű termékei iránt tehát hallatlanul nagy mértékben megnőtt az igény 1571 után. De ugyanezt

mutatják, csak kisebb arányban, a többi rovat adatai is: az anyanyelvű teológia megkétszereződött; ugyanígy a más tudományok munkái; anyanyelvű és népszerű formában megjelent naptár eddig egyáltalán nem volt, most összesen 50-et adnak ki; az „egyéb” rovatban ugyanígy csak anyanyelvű munka van. Kizárólag a szövegkiadás és a politika mutat eltérést; ezek 1–1 latin nyelvű kiadványa viszont gyakorlatilag elhanyagolható.

Az anyanyelvűség igen nagy arányú, 1059%-os gyarapodásánál feltűnő azonban, hogy ez elsősorban a magyart érinti. Az előző időszakban 12 magyar népszerű munka jelent meg, most 177, a gyarapodás 1375%-os, míg a németeknél a növekedés csupán 375%, vagyis 4 helyett most 19 német nyelvű népszerű munka jelent meg. Majdnem tízszer annyi a magyar anyanyelvű munkák száma, mint a németeké.

A szellemi műveltség legalsó fokán tehát elsősorban a magyarok igényei nőttek meg, legalábbis ez a növekedés tükröződik az itthon kiadott művek adatain. Hangsúlyozandó azonban, hogy ez a tény egyáltalán nem jelent a németeknél feltétlenül stagnálást vagy viszonylagos visszaesést, mert ők a külföldi német könyvpiacot is használják. Egyetlen magyarországi német könyvkereskedő anyagát ismerjük, és ebben parasztkalendáriumtól kezdve népszerű regényekig és drámáig minden műfaj megtalálható.^{1 2} Egyszerűen arról van tehát szó, hogy a német igényeket a magyarországi kiadványok adataival nem lehet megfogni.

A műveltség legalsó fokozatán a magyar igények nem a németekhez képest, hanem saját korábbi viszonyaikkal összehasonlítva nőttek meg. Visszatérve a társadalmi kategóriák problémájához: a magyar anyanyelvű irodalom bizonyosan nem városi polgárok számára készült, mert ők ebben az időszakban, nagyon csekély kivételtől eltekintve, németek. A népszerű kiadványok magyar anyaga, az összes ilyen formában kiadott mű 68%-a tehát a magyarországi társadalom alsóbb rétegeiben élő laikus közönség hatalmas szellemi igényeire utal.

Ezt lehetne a mezővárosi polgársággal azonosítani, ha a magyar nyelvű népszerű nyomtatványok, ezeken belül is a szépirodalom páratlan arányú növekedése nem keltene megfontolásokat. Kérdés, hogy a korábbiakhoz képest hallatlanul nagy bőség nem áradt-e túl a mezővárosokon. A szellemi műveltség legalsó szintjén álló laikus magyar közönségről szólva talán helyesebb a mezővárosi polgár fogalma helyett egyszerűen a jobbágyság legfelső vagy felső rétegét megjelölni. A szellemi műveltség iránti igény leginkább közöttük nőtt meg az 1571–1600-os periódusban.

Végül is azt lehet állítani, hogy a 16. század utolsó három évtizede során a magyarországi közönségben, a szellemi műveltség legalsó szintjén éppen úgy, mint feljebb, az értelmiség kisebbségbe szorult.

A romlás: 1601–1635

Az utolsó periódusban (1/3.; 2/3. tábla) az eddigiekhez képest feltűnő: a gyarapodás és az elvilágiasodás tendenciája megállt. Az összes kiadott munka száma csak 14%-kal nőtt, tehát gyakorlatilag elhanyagolható.

^{1 2} *Kemény Lajos*: Gallén János könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból. MKsz 1887. 136–138.

A teológia részesedése viszont változatlan: 42% volt, most is 42%. Ezen belül talán csak az feltűnő, hogy jóllehet ebben az időszakban az ellenreformáció előretörésével szokták a hazai viszonyokat jellemezni, a protestantizmus részesedése a korábbinál nagyobb: 78% volt, most 87% (3. tábla). A dolog annyira meghökkentő, hogy ebben a kategóriában a külföldi magyar megjelenéseket is megnéztem. Azokkal együtt az arány: 77% protestáns, 23% katolikus, tehát gyakorlatilag a hazai nyomtatványokéval azonos.

Nagyon lényegesnek látszik viszont: annak ellenére, hogy a keleti ortodoxia híveinek száma a háborúk nyomán beköltözőkkel lényegesen gyarapodott, e felekezet művei teljesen eltűntek. Az első időszakban 11 ortodox munka jelent meg, ezek közül 5 románul, illetve két nyelven, 1571 után 18 volt a számuk, most egyetlenegy sincs. Ugyanígy nyoma veszett a magyarokén és a németekén kívül minden más nép anyanyelvű teológiájának.

A világi jellegű művek anyaga a teológia változatlan részesedése mellett átrétegződött: a szépirodalom és a világi tudományok művei az abszolút számokat tekintve egyharmadukkal csökkentek, az arányuk szerint viszont hallatlanul megkevesbedtek. A világi tudomány részesedése 10% volt, most 4%; a szépirodalom a korábbi 31%-kal szemben 19%-ra esett. A növekedés a naptárak és az „egyéb” kategóriájába került: az előző megkétszereződött, a másik megháromszorozódott. Ez utóbbi munkákat gyakorlatilag az országgyűlési törvények kiadásai jelentik.

Az anyanyelvűség általában emelkedett, 62%-os volt, most az összes munka 83%-a ilyen. Ezt a gyarapodást azonban az anyanyelvű naptárak és a magyar nyelven kiadott erdélyi országgyűlési törvények hozták. A szépirodalomnál viszont a meghökkentő – 29% áll, a korábbi időszak 140 anyanyelvű szépirodalmi műve helyett most mindössze 41 jelent meg, a magyarok is, a németek is az egyharmadukra csökkentek.

A népszerű kiadványoknál (4/3.; 5/3 tábla) a változások egyenesen megdöbbentőek. Az összes munkánál tapasztalható arányuk valamivel nőtt ugyan, előzőleg 45% volt, most 53%, de a számszerű gyarapodásuk, ami az előző két időszak között 472%-os volt, most mindössze 37%. Ezt is elsősorban a törvénykiadások hozták a maguk 3504%-os növekedésével, valamint a politika megugrása és a naptárak számának növekedése. A szépirodalom viszont eddig ezeknek a munkáknak a felét tette ki, most nem egészen egyharmada, 53%-ról 32%-ra csökkent a részesedése. A népszerű teológia mindezzel szemben csaknem változatlan maradt: 53 munka volt, most 49, tehát mindössze 7%-kal csökkent.

Az anyanyelvűséget tekintve is megdöbbentő a változás: a szépirodalomnál 69%-kal csökkent, a korábbi 108 anyanyelven népszerű szépirodalmi munkával szemben most mindössze 33-at adtak ki Magyarországon. Előzőleg 1 volt német, most 3. A „más tudományok” rovatban előzőleg 3 magyar népszerű volt, most egy anyanyelvű sincs, és még a teológiánál is 34%-kal csökkent, 33-ról, 30-ra esett az anyanyelven népszerű teológiai munkák száma. A naptároknál van lényeges gyarapodás: 216%. Ugyanígy a politikában: eddig nem volt népszerű formában kiadott politikai munka, most 5 van; az „egyéb” kategóriában pedig majdnem 100%-os a gyarapodás, megint csak az erdélyi magyar törvények miatt.

Az anyanyelven népszerű munkák között feltűnő a törvények hozta gyarapodás mellett is a magyar stagnálása. 1571 és 1600 között az összes ilyen mű 90%-a volt magyar, most 83%. Csak a jelenség súlyát érzékeltető álljon itt, a már egyszer feltüntetett

arány: az előző két időszak között a magyar népszerű munkák száma majdnem a tizenötszörösére nőtt.

Mindezt a közönség szempontjából vizsgálva kiderül: az igények gyarapodása összességében megállt. Az általános megtorpanás viszonyai között pedig részben a tartalom lényeges átalakulása ment végbe, részben a jobbágyság legfelső rétegeként meghatározott közönség erőteljes hanyatlása és az egész átrendeződése.

A tartalom lényeges átalakulása a német városi polgárság kultúrájára vonatkozik. Mert jóllehet kétségtelenül igaz, hogy ők a külföldi könyvpiacot is használják, egy igényüket bizonyosan magyarországi vállalkozók szolgálják ki. Nem valószínű, hogy alkalmi verseik nagy számban jelentek volna meg külföldön, de ha így volt, csak még nagyobb súlyt kapna az ő ünnepeikre készült alkalmi költemények aránylag óriási tömege. 1571 és 1600 között az összes szépirodalom 22%-a volt alkalmi vers, 1601 után ez az arány 57%-ra ugrott. Tegyük hozzá: ezeknél a néhány leveles nyomtatványoknál a megsemmisülés veszélye igen nagy; feltehetőleg a ma ismerteknél sokkal több jelent meg. A nyelvük túlnyomóan nagy százalékban latin.

Az alkalmi verseknél a számszerű gyarapodás mellett a közönségre utalóan nagyon sajátos változás is megfigyelhető. Eredetileg a társadalom legfelső rétegében használták ezeket; elsősorban dicsőítő versek voltak. Így van Magyarországon is: az első János Zsigmondra jelent meg 1564-ben, majd fejedelmek, királyok, főhercegek hosszú sora kap dicsőítő költeményt. A 17. század elején megjelenik a címzettek között két főúr is, valamint az esztergomi érsek, Pázmány Péter, a műfaj termése azonban mindenképpen a legmagasabb körök igényeit elégíti ki. Hasonló a helyzet a gyászverseknél. Az első megint csak János Zsigmondról szól, a többsége pedig igen magas állású főrangú személyekről.

Meglepő ilyen körülmények között, hogy a rengeteg dicsőített uralkodó és főúr között 1630-ban Lőcsén az irodalom polgári státusú mecénásai is feltűnnek: több prédikátor mellett Kirschner Miklós és Payer András városi mecénátor. És a gyászversekben megénekeltek 14 elhunyt között 1601 előtt négy polgár is van, utána pedig ők kerülnek a gyászversek főszerzői sorában többségbe: lelkészek feleségei, városi bírók, szenátorok, bányavállalkozók, tanárok, nyomdászok, orvosok – egyre- másra írnak polgárokról is gyászverseket. A lakodalmi köszöntő énekek pedig a kezdetektől szinte a polgárok műfaját jelentik. 1571 és 1600 között a 12 ilyen versből 9-et polgárok lakodalmára készítettek, 1601 után a 23 köszöntő fele, 12 hangzott először el polgári esküvőn.

A polgárok számára készített alkalmi versek nagy mennyisége alapján két következtetés is adódik. Minthogy a szóban forgó költemények gyakorlatilag mind latinok, de a polgárok családi ünnepeihez kapcsolódnak, nyilvánvaló: a német városi polgárok igen nagy mértékben megőrizték a műveltségükben a holt nyelv használatát. A magyarországi kultúrában elfoglalt súlyukat tehát az anyanyelvű nyomtatványok egyáltalán nem érzékeltetik. Ahogyan a házi ünnepegeken, úgy az élet minden területén élhettek laikus németek a szellemi műveltség latin termékeivel.

Talán még fontosabb következtetés: az eredetileg főúri, sőt uralkodói körökben használt műfaj, az alkalmi versek átvételével a magyarországi német polgárok a társadalom náluk feljebb álló, nemesi rétegeire kívánnak hasonlítani. És sikerül is: főurak és polgárok számára egyenesen készülnek alkalmi versek. A lakodalmi köszöntők felét már polgárok kapják, amikor Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságára négy alkalmi versgyűjtemény is megjelenik. Ugyanez a helyzet a gyászverseknél. 1601 után, amikor a

polgáriak többségbe kerültek a megénekelt halottak között, Nádasdy Ferenc, Thurzó Kristóf, Kornis Judit, Bethlen Gábor temetésére is írnak halotti énekeket.

A városi polgárok kultúrája tehát, legalábbis törekvése szerint, nagyon erősen közelít a nemességéhez. Mind a latin bensőséges használata, mind az ünnepi szokások átvétele erre a változásra utal.

A közönség belső átalakulását két egymásnak látszólag ellentmondó tény mutatja, a politika 800%-os gyarapodása 1601 után, illetve a 29%-os csökkenés a szépirodalom rovatában. A két változás azonban nem ellenkezik egymással, mert nem függenek össze. Nem a közönség azonos rétegére vonatkoznak.

A politika a nemesség igényeit, illetve a velük szemben élő várakozásokat jelenti. Az állomány igen színes összetételű, mert ide tartozik Bethlen Gábor Alvinczi Péter által fogalmaztatott röpirata 1619-ből éppen úgy, mint az Eleonóra 1622-i koronázásáról készült beszámoló vagy Pataki Füsüs Jánostól a Királyoknak tüköre 1625-ből és A fejedelmek serkentő órája Prágai András 1628-i fordításában. E művek a nemességen belül is a köznemességre utalnak, azokra, akik a politizálás tömegeit adják. A vezetőknek, főuraknak szóló politikai irodalom ekkor nem született Magyarországon. Mindig a köznemességet kívánja megnyerni, vagy az ő gondolatait fejezi ki.

Ugyancsak a nemesi státusú közönség igényeivel függ össze a munkák egy másik csoportja is, a törvénytövegek és a jogi művek. A táblázatok „egyéb” és „más tudományok” rovaiból kiemelve az 1571–1600-as időszakban 10 a számuk, 1601 után viszont 35. Előkelő helyen áll közöttük természetesen a Tripartitum: 1601 előtt háromszor adták ki – 1 magyar, 1 latin és 1 horvát nyelvű megjelenése volt; 1601 után pedig kétszer látott napvilágot, kétnyelvű, latin–magyar szöveggel. Erre a 17. század elején volt időszakra azonban már nem Werbőczy, hanem az országgyűlések éppen aktuális törvényei jellemzőek: 29 kiadásuk jelent meg.

A kifejezetten nemeseknek szóló művek tehát összesen – a politika, a jog és a törvények szövegei együtt – az 1571–1600-as időszakban 11, a következőben 44 művet jelentenek. Vagyis megnégyszereződtek. Feltűnő ezen belül az anyanyelvűség alakulása: a két időszak között 3-ról 30-ra emelkedett, megtízszereződött. Hasonlóan nagyarányú gyarapodás az 1601–1635 közötti periódus során egyetlen kategóriában sem fordult elő.

A nemesi kultúrához kapcsolódó munkák adatai tehát a köznemesség kulturális előretörését mutatják 1601 után. Ez a térhódítás a köznemességen belül is, minthogy az anyanyelvűség erősen nő, a magasabb műveltség nélküli, csak az anyanyelvén könnyen tájékozódó réteget jelenti. A kifejezetten nemeseknek készült műveken belül az anyanyelvűek magas aránya a közhiedelemmel szemben arra figyelmeztet: az uralkodó osztálynál nem szabad a latin használatát általánosnak tekinteni.

A szépirodalom csökkenése természetesen az egész közönség világi érdeklődésének hanyatlását vagy a világi érdeklődésük számszerű kevesbedését mutatja. Bizonyos bontással azonban a közelebről érintettek köre pontosan is meghatározható. A polgárságot gyakorlatilag nem érinti, mert náluk a latin alkalmi versek tanúsága szerint csak átalakultak, de nem csökkentek a kulturális igények. Erőteljesen vonatkozik viszont a hanyatlás a magyar nyelven olvasókra, közöttük is a népszerű formában kiadott magyar szépirodalom használóira: a magyarul népszerű szépirodalom 1601 után az előző időszakhoz képest 72%-kal zuhant le.

Az 1601 utáni változás a magyar mezővárosi polgárságot, illetve a jobbágság felső rétegét fosztotta meg a szellemi műveltség hordozóitól. Ebben az időszakban vált a kultúrának ezen a legalsó fokozatán a könyv gyakorlatilag azonossá a kalendáriumokkal: a népszerű anyanyelvi kiadványok közül egyedül ez gyarapszik 1601 után. A magyar nyelven népszerű formában kiadott naptárak száma majdnem megháromszorozódik. A legszélesebb rétegeknek készített kalendáriumok tanulmányozása fog e kultúra tartalmáról pontos felvilágosítást adni.

A Magyarországon kiadott nyomdatermékek adatai végül is nagyon külső ismérvek szerint jellemzik a műveltség viszonyait; a tartalomról csak műfaji meghatározásokat adtak. Elvben ugyanis elképzelhető lenne, hogy még a számszerű csökkenés vagy stagnálás mögött is szellemi gyarapodás rejtezzék. Valóságosan azonban nem így van. A számok mutatta megtorpanással együtt 1601 után a tartalom is beszűkült.

A szellemi horizont zsugorodását a századforduló után legfeltűnőbben, de a számok fényében nem meglepő módon a népszerű szépirodalom mutatja. E műfaj termékeiből az 1571–1600 közötti időszakban a humanista könyvtárak tagolódásának megfelelő anyag népszerű változatát lehetett összeállítani. Voltak klasszikus auktorok, Aesopus, Homérosz, Plutarkhosz, Vergilius magyar versekbe átdolgozva. A szótárakat Ilosvai Selymes Péter „Sokféle neveknek magyarátja” című oktató költeménye képviselte. A történelem verses formában a longobárdoktól „Cranmerus érsek” Angliában közel egykorú történetéig terjedt. A földrajzi témák a távoli világok iránti érdeklődést elégítették ki: Afrikáról, Ázsiáról, a földközi-tengeri kalózkodásról szóltak énekelhető versek. Ezek hallgatói a maguk alacsonyabb műveltségi színvonalának megfelelő eltéréssel, éppen olyan módon lehettek tájékozottak, mint a szellemi elit tagjai. És a népszerű szépirodalomban természettudományos témák nem voltak, de az 1571 után megjelenő sok anyanyelvű naptárral a kor legnagyobb elméit foglalkoztató problémák jutottak el a műveltségnek ebbe a legalsó fokozatába.

1601 után Afrika és a távoli világok eltűnnek a népszerű szépirodalomból, bár jórészt 16. századi szerzők jelennek meg. Az összesen 40 magyar nyelvű szépirodalmi munkából 28, tehát 70% előzőleg már megvolt magyarországi kiadásban. Az anyag tehát akár az előzővel azonos összetételű is lehetne. De nem így van. A népszerű szépirodalomban csak a középkori történelem, a mesék és az ókor maradt meg. Úgy is ki lehetne fejezni, a régiek a reális dolgok nem bukkannak fel. Jellemző például, hogy Ilosvai Selymes Péter három históriáját is kiadják, de a névmagyarázat nem kerül elő.

Az 1601 után írt és ekkor ki is adott munkák erkölcsszabályozó szándékúak, mint Munkácsi János verses bibliai históriája Tóbiás életéről és Decsi Gáspár históriája Dávid király szerelméről; mindkettő a jó házasságra kíván nevelni. A meghökkentő azonban az, hogy az új témák mögül itt is nemesek bukkannak elő. Debreceni Szappanos János 1610-ben megírja az erdélyi előkelők összeesküvését Báthori Gábor ellen – nem valószínű, hogy a főszereplőkről tájékozott, tehát nemesi olvasók körén túl nagyon népszerű lett volna. Petki János, ugyancsak erdélyi hatalmasság, magában a széphistóriája címében fogalmazza meg: „az erdélyi nemes ifjúknak tanulságára”.

Az írott szóval élők szellemi műveltségének legalsó fokán tehát a nagyon erős számszerű hanyatlás mellett a tematikai beszűkülés és ebben a közönségcsoportban is, mint az átlagban, a nemesség magasabb képzettség nélküli elemeinek előretörése jellemző.

A nemességgel szemben csökkentek a jobbágyság legfelső rétegének kulturális lehetőségei. És az ő hatásuk erősödésére vallanak a városi polgárság nemesi szokásokat utánzó allűrjei.

III. A válasz

A gazdaságtörténet állításai nyomán támadt gyanút tehát a régi magyarországi nyomtatványok adatai igazolják. A kultúra menetét követő vonal nagyon hasonlít a gazdasági változások irányához: a századfordulóval a szellemi műveltség állapotaiban hátrányos fordulat következett be.

A felfutás szakasza nagyjából megfelelt az egyetemes európai műveltség 16. századi sajtóságainak.¹³ A háborúk ellenére sem volt semmi késés; nem érkezett ide később, mint az eredeti reformáció színhelyétől távolabbi vidékekre. Angliában ugyancsak az 1520-as évekkel jelzik a hitújítás ottani kezdeteit. Itt volt emellett a humanista hatás: a klasszikus szövegkiadások bősége egyenesen meglepő Magyarországon, ahol ekkor már – a Corvina pusztulása után – nem lehet ókori szövegek kódexeit találni. Nem ismerek hasonló szempontból rögzített arányokat Európa más részeiből, de nem hiszem, hogy az első időszakban volt 24%-os részesedése az összes magyarországi nyomtatványból viszonylag alacsonynak lenne tekinthető. Bizonyosan szabályszerű viszont e kategória háttérbe szorulása a század utolsó harmadában, mert éppen úgy, mint másutt, ahol ez a folyamat lejátszódik, gyarapodást mutatott a „más tudományok” rovata a szövegkiadások visszaesésével párhuzamosan. A szövegkiadás és a nyelvészet együttese 44%-kal csökkent 1571 után, az egyéb tudományok művei viszont 91%-kal gyarapodtak; a világi tudományosság egésze tehát végeredményben jelentősen, 153%-kal nőtt a 16. század során.

Az elvilágiasodás a műveltség egészében ilyen módon ugyancsak szabályos; a teológia hanyatlása a század utolsó évtizedeiben hozzátartozik. Ugyanígy: a holt nyelvek háttérbe szorulása 16. századi általános sajtóság. És jóllehet, megint csak nincs egy-egy ország teljes nyomdatermését felölelő összehasonlítás, az anyanyelvű művek majdnem megháromszorozódása az 1571 és 1600 közötti időszakban nagyon jelentős. A népszerű kiadványok anyanyelvű szépirodalmánál szereplő 1443%-os növekedés pedig egyenesen mehökkentő.

A közönség körének óriási méretű kitágulása van ezek mögött a számok mögött, és a műveltség gyakorlói közé betört laikusok hallatlanul erős megsokasodása. Robbanás-szerű változás ilyen szempontból, ahogyan másutt is, Angliában vagy Franciaországban, a 16. századtól figyelik meg az írott szóval élő kultúra termékeinek szétáradását az értelmiségen kívül álló rétegekbe.¹⁴

A 16. századi műveltség tehát Magyarországon az európaival általában nagyjából párhuzamosan alakult; ugyanolyan természetű változások következtek be itt is, mint más, később a mi fejlődésünket messze elhagyó vidékeken.

¹³ *Klaniczay Tibor*: A magyar irodalom reneszánsz korszaka. In: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961. 7–38.

¹⁴ *Robert Mandrou*: *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles*. Paris, 1964.

Bizonyos tények azonban már a 16. században figyelmeztetnek: az alakulás párhuzamos, de már ekkor vannak számokkal is megfogható eltérések. Legjellemzőbb talán a szépirodalomnál a latin megmaradt 59%-os részesedése. És még a népszerű szépirodalomnál is van ilyen: az anyanyelvűség itt óriási arányban nőtt meg, de a népszerű irodalomnak majdnem a fele még mindig latin. Angliában vagy Franciaországban ekkor már gyakorlatilag nem írnak szépirodalmat a holt nyelven. Valószínű, hogy ott az írott szóval élő műveltség a 16. század során a társadalom szélesebb rétegeibe szállt le, mint nálunk.

Jelentős különbséget jelez továbbá: a sok nép hazáját alkotó Magyarországon a magyarokhoz és a németekhez képest a többiek kulturális fejlődése késik. Az övéké mellett csak a román anyanyelv jelent meg az első időszakban, de a teológiánál megállt, a többi anyanyelvet pedig csupán az 1571-gyel bekövetkezett kulturális robbanás hozta felszínre.

Magyarországon ezek szerint a 16. század során az általános európai fejlődéshez nagyon hasonló műveltségen belül egy másik alakulás is elindult, 1571-gyel pedig felerősödött. Ez késve, de szabályosan, a teológiánál kezdve követi az általános hazai kulturális mozgást. Így lett a 16. század három utolsó évtizede valamennyi magyarországi nép számára a szellemi műveltség aranykora.

A századfordulón bekövetkezett változás azonban az aranykort kegyetlenül lezárta.

Európa szerencsésebben továbbfejlődő országaiban a tudományos forradalom eseményei bontakoznak ki^{1 5} akkor, amikor Magyarországon a kulturális gyarapodás megtorpan. A németek szellemi műveltsége nagyjából szinten marad; a magyaroké, elsősorban a kultúra és a társadalom alacsonyabb színvonalán, jelentősen visszaesik, és a polgári elemekkel szemben a nemesség tör előre; a többi nép oly ígéretes 16. századi kezdeményei viszont részben eltűnnek, részben nem folytatódnak.

A Magyarországon megjelent nyomdatermékek adatai végeredményben azt mutatják, hogy az „elkanyarodás” a szellemi műveltség állapotában még előbb vált nyilvánvalóvá, mint a gazdaságnál: a gazdaságtörténet szerint a század derekára vált egyértelművé, a művelődésben 1601-től kétségtelen. Továbbmenve, még egy következtetés adódik. A kultúra nemcsak Európa előnyösebben továbbfejlődő viszonyaihoz képest marad el, de saját 16. századi emelkedő vonalát sem folytatja. Magyarország nemcsak a tudományos forradalomnak nem lesz részese, de egyenesen a stagnálás, bizonyos szempontból pedig a kulturális visszaesés tüneteit hordozza 1601 után.

^{1 5} Alan Smith: *Science and Society in the Sixteenth and Seventeenth centuries*. London, 1972.

Táblázatok

1. táblázat

A Magyarországon kiadott összes munka
tematikai szerkezete

1/1. 1529–1570

A téma	a témához tartozó munkák száma	az összes munkához viszonyított arányuk
teológiai és egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	174	60 %
más tudomá- nyok	70	24 %
politika	22	8 %
szépirodalom	0	0
naptárak	18	6 %
egyéb	3	1 %
az összes	2	0,7%
	289	

1/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes munkához viszonyított arányuk	változás a témához tar- tozó munkák számában
teológia, egyházi célú	255	42 %	+ 47%
szövegkritika, nyelvészet	39	6 %	– 44%
más tudományok	42	10 %	+ 91%
politika	1	0,3%	+
szépirodalom	186	31 %	+ 933%
naptárak	70	12 %	+ 2233%
egyéb	12	2 %	+ 209%
az összes	605		+ 109%

1/3. 1601–1635

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes munkához viszonyított arányuk	változás a témához tartozó munkák számában
teológia és egyházi célú	294	42%	+ 15%
szövegkiadás, nyelvészet	32	4%	– 18%
más tudományok	28	5%	– 33%
politika	9	1%	+ 800%
szépirodalom	132	19%	– 29%
naptárak	159	23%	+ 127%
egyéb	38	5%	+ 216%
az összes	692		+ 14%

2. táblázat

Az összes munka nyelvi tagozódása*

2/1. 1529–1570

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya
teológia, egyházi célú	174	m: 66 n: 11 r: 7	84 48%
más tudományok	22	m: 6 n: 1	7 32%
politika	0		
szépirodalom	10	m: 9	9 90%
naptárak	3	m: 3	3 100%
egyéb	2	n: 1 m: 1	2 100%
az összes	289		103 35%

2/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	aránya	változás az anyanyelvű munkák számában
teológia, egyházi célú	255	m: 135, r: 1, h: 1, szl: 2, n: 20, szlovén: 1	166 65%	+ 96%
más tudományok	42	m: 7, n: 1, h: 1	9 21%	+ 28%
politika	1		0 0	
szépirodalom	186	m: 136 n: 4	140 75%	+ 1455%
naptárak	70	m: 57 n: 1	58 83%	+ 1833%
egyéb	13	m: 1 n: 4	5 38%	+
az összes	605		378 62%	+ 267%

2/3. 1601–1635

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	aránya	változás az anyanyelvű munkák számában
teológia, egyházi célú	294	m: 203, n: 25 szl: 4, h: 2	234 79%	+ 14%
más tudományok	28	m: 11, n: 1	12 43%	+ 33%
politika	9	m: 5	5 55%	+
szépirodalom	132	m: 40, n: 1	41 31%	- 29%
naptárak	158	m: 125, n: 24	149 94%	+ 156%
egyéb	38	m: 31, n: 1	32 92%	+ 590%
az összes	692		573 83%	+ 51%

3. táblázat

A teológiai munkák megoszlása a felekezetek között az összes munkában

	1571–1600			1601–1635		
	katolikus	protestáns	ortodox	katolikus	protestáns	ortodox
holt nyelv	11	67	18	12	48	0
anyanyelv	22	133	4	27	207	
az összes	33	200	22	39	255	
az arányok	13%	78%	9%	13%	87%	

4. táblázat

A népszerű munkák tematikai szerkezete

4/1. 1529–1579

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes népszerű munkához viszonyított arányuk
teológiai és egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	25	53%
más tudományok	6	13%
politika	3	6%
szépirodalom	0	
naptárak	11	23%
egyéb	0	
	2	4%
az összes	47	

4/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes népszerű munkához viszonyított arányuk	változás a témához tartozó munkák számában
teológia, egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	53	20 %	+ 112%
más tudományok	1	0,3%	- 17%
politika	17	6 %	+ 466%
szépirodalom	1	0,3%	+
naptárak	143	53 %	+ 1200%
egyéb	50	19 %	+
	4	1 %	+ 100%
az összes	269		+ 472%

4/3. 1601–1635

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes népszerű munkához viszonyított arányuk	változás a témához tartozó munkák számában
teológia, egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	49	13%	– 6%
más tudományok	0		
politika	12	3%	– 29%
szépirodalom	8	2%	+ 700%
naptárak	119	32%	– 17%
egyéb	152	41%	+ 204%
az összes	369		+ 37%

5. táblázat

A népszerű munkák nyelvi tagozódása

5/1. 1529–1570

a téma	a témához tartozó munkák száma	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya	
teológia, egyházi célú	25	m: 7, n: 3	10	40%
más tudományok	3	n: 1	1	33%
politika	0			
szépirodalom	11	m: 4, n: 3	7	64%
naptárak	0			
egyéb	2	n: 1, m: 1	2	100%
az összes	47		20	43%

5/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya	változás az anyanyelvű munkák számában	
teológia, egyházi célú	53	m: 18, szl: 1, n: 14	33	62%	+ 230%
más tudományok	17	m: 3, n: 1	4	23%	+ 200%
politika	1	0	0	0	
szépirodalom	143	m: 107, n: 1	108	75%	+ 1443%
naptárak	50	m: 49, n: 1	50	100%	+
egyéb	4	n: 3	3	75%	+ 50%
az összes	269		197	73%	+ 319%

5/3. 1600–1635

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya	változás az anyanyelvű munkák számában	
teológia, egyházi célú	49	m: 22, n: 8	30	53%	– 39%
más tudományok	12	m: 2, n: 1	3	25%	– 25%
politika	8	m: 5	5	62%	+
szépirodalom	119	m: 30, n: 3	33	28%	– 69%
naptárak	152	m: 121, n: 27	148	97%	+ 216%
egyéb	36	m: 32, n: 4	36	100%	+ 3500%
az összes	369		254	69%	+ 79%

6. táblázat

A népszerű munkák aránya az összes munkához viszonyítva

	népszerű	összes	népszerű aránya	változás a népszerű munkák számában
1529–1570	47	289	38%	
1571–1600	269	605	45%	+ 472%
1601–1635	369	692	53%	+ 37%

*rövidítések: h = horvát; m = magyar; n = német;
r = román; szl = szlovák

BENDA KÁLMÁN

II. Rákóczi Ferenc fejedelem diplomáciai kapcsolatai Velencével 1704–1709

Az 1701-ben kitört spanyol örökösödési háború nehéz helyzetbe hozta Velencét. Észak-Itália egyik főhadszínterévé vált a francia és a császári csapatok mérkőzésének, s a Köztársasághoz tartozó „terra ferma” is felvonulási területté lett. Velence különben sem sok jót várhatott a háborútól. Ha XIV. Lajos francia, illetve V. Fülöp spanyol király győz, valószínűnek látszott, hogy az utóbbi, mint Milánó hercege, érvényesíti jogait Cremonára, Bergamóra és Bresciára, ha viszont I. Lipót császár és szövetségesei maradnak felül, kezükbe kerül Észak-Itália, s a Habsburg-birtokok teljes bekerítéssel fenyegetik. A Signoria évszázados külpolitikai gyakorlata, hogy mindig az erősebb mellé állt, ebben az esetben járhatatlan volt, s a Köztársaság számára csak egy lehetőség maradt, a semlegesség.¹

Velence rögtön a háború kitörésekor kinyilvánította tehát semlegességét, s ezt mindvégig, a háborút lezáró 1714-es utrechti békekötésig megőrizte. Megőrizte, jóllehet semlegességét egyik hadviselő fél sem respektálta. A császári csapatok többször átvonultak, hosszabb időre letáboroztak területén, a Magyarországról jövő élelem-utánpótlást rendszeresen erre szállították, anélkül, hogy erre engedélyt kértek vagy kaptak volna. Megtorlásul a franciák a tengeren sértették meg szuverénitását: benyomultak az Adriára, és több velencei hajót elsüllyesztettek, vagy szállítmányukat a tengerbe dobálták, arra hivatkozva, hogy Ausztriának szállítanak.² A Köztársaság mindezt némán tűrte; semleges maradt nemcsak érdekből, hanem gyöngeségből is. Mivel egyetlen reménysége a béke helyreállításában volt, megpróbált többször is békét közvetíteni a

¹ A korabeli általános diplomáciai viszonyokra l. elsősorban: *Histoire des relations internationales*. Publiée sous la direction de Pierre Renouvin. III. De Louis XIV à 1789, par Gaston Zeller. Paris 1955. 84. s köv.; *J. B. Wolf: The Emergence of Great Powers (1685–1715)*. London 1951.; *Albert Legrelle: La diplomatie française et la succession d'Espagne*. IV. Gand 1892.; A Velence történetével foglalkozó mai összefoglalások a spanyol örökösödési háború történetét általában csak néhány mondatban érintik. *L. Roberto Cessi: Storia della repubblica di Venezia*. Milano–Messina 1968. Valamelyest részletesebb adatokat hoznak a régebbi művek: *Le comte Daru: Histoire de la république de Venise*. VII. Bruxelles 1840., elsősorban a 125. s köv.; *Leopold von Ranke: Zur venezianischen Geschichte*. Leipzig 1878., elsősorban 348. s köv.; *Zimolo: La neutralité di Venezia sub principio della guerra per la successione di Spagna*. (Scritti storici in onore di Camillo Manfroni. Padova 1925.; *Roberto Cessi: La repubblica di Venezia et il problema Adriatico*. Napoli 1953. 238. s köv.; *Armand Bachet: La diplomatie vénétienne*. Paris 1962.

² Az elmondottakra l. mindenkéltől a *Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen*. Série I, vol. V. Herausgegeben von der Abteilung für Kriegsgeschichte des K. K. Kriegs-Archives. Wien 1880. Az itt található főbb adatokat összefoglalja *Márki Sándor: Rákóczi adriai tervei* Bp. 1915. 5–10.

hadban álló felek közt. De ezek a kezdeményezések nem sok reménnyel kecsegtettek, ahogy az 1704-ben a pápával együtt kezdeményezett közvetítés is eredménytelen maradt.³

Velence, a „tengerek királynője” ekkor már régen túl volt delelőjén. Egykor a fél világot átfogó kereskedelme egyre inkább csak helyi méretű, ipara pedig teljesen lemaradt az idők követelményével szemben. 1686-ban ugyan megszerezte a szintén hanyatló Törökországtól Moreát, s a hódítást az 1699-es béke szentesítette is, a győzelembe azonban katonailag szinte belerokkant. A Porta pedig csak az alkalmas pillanatot leste, hogy amit elvesztett, visszaszerezze, állandó készenlétre kényszerítve ezzel az amúgy is rettegésben élő Köztársaságot.⁴

1703 nyarán Magyarország II. Rákóczi Ferenc vezetésével fegyvert fogott a Habsburg-uralom lerázására. A fejedelem kapcsolatba lépett XIV. Lajos francia királlyal, akinek rendkívül jól jött az ellensége, a császár hátában támadt felkelés.⁵ Ettől kezdve éveken át Rákóczi legfőbb törekvése a francia hadsereggel való közvetlen kapcsolat megteremtése volt. Erre pedig két lehetőség kínálkozott. Az egyik a Duna völgyében előnyomuló francia sereggel való találkozás Bécs alatt, a másik a magyar koronához tartozó Horvátországon át, a fiumei és dalmát tengerparton, a Földközi-tengeren keresztül. Miután az 1704. augusztusi höchstädti csatában a császáriak és angol meg holland szövetségeseik a francia előnyomulást megállították, egyetlen lehetőségként az Adrián át történő kapcsolat kiépítése maradt. Ehhez viszont szükséges volt Velence jóakarata, sőt támogatása.

Rákóczi, hogy a tengerparttal való közvetlen összeköttetést megteremtse, a horvát nemességet igyekezett megnyerni. Horvátország ugyanis nem csatlakozott a magyar szabadságharcához, hanem megmaradt a Habsburgok hűségében, jöllehet a nemesség egy része itt is elégedetlen volt Bécs uralmával. Miután a fejedelem felhívásai hatástalanok maradtak, úgy tervezte, hogy haddal nyomul Horvátországba, ezzel felbátorítja a vele rokonszenvezőket, megnyeri az ingadozókat, együttesen kiszorítják az országban állomásozó császári erőket, s ezzel uralmát az Adriáig terjeszti.⁶ Az egész hadművelet persze sokkal eredményesebb lehetett volna, ha a támadás kétoldalról, Magyarország és a tenger felől egyszerre történik. Ezért Rákóczi a svédországi francia követen, de Bonnac márkin keresztül XIV. Lajoshoz fordult, kérve, hogy „támogassa a horvátországi mozgalmakat, és indíttasson valamilyen gyors lerohanást a császári országokban és a Velencei-öbölben, hogy így néhány megbízható huszár benyomuljon Horvátországba, és ott elterjessze a híret, hogy Felsőged segítséget küld számomra”. A horvátok megnyerésének – Rákóczi szerint – az az előnye is megvolna, hogy „elvágják az itáliai császári hadsereg

³ *Legrelle*: La diplomatie française, i. m. 78.

⁴ *Heinrich Kretschmayr*: Geschichte von Venedig. III.: Der Niedergang. Stuttgart 1934.; *Laura M. Ragg*: Crises in Venetian History. London 1928.; *Joseph Hammer*: Geschichte des osmanischen Reiches. VIII. Vom Karloviczer Frieden bis zum Belgrader Frieden. 1681–1718. Pest 1831.

⁵ *Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966.; *Benda Kálmán*: A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak. Történelmi Szemle 1978. 513–519.

⁶ Rákóczinak a horvátokhoz intézett kiáltványai: Ráday Pál iratai I. Kiadta Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc és Pap László. Bp. 1955. 12. és 93. sz. (Archivum Rákóczianum I/XIII.)

összeköttetéseit, és így megfosztanak emberben és élelmiszerben az utánpótlás lehetőségétől, amelyet Istrián keresztül kap”.⁷

Ehhez mindenekelőtt Velence hozzájárulása lett volna szükséges, s a Napkirály úgy ítélte meg a helyzetet, hogy erre aligha van remény, erőszakot alkalmazni pedig kockázatos volna.⁸ Később mégis megpróbálta a Köztársaságot megnyerni, arra hivatkozva, hogy a Portán a francia diplomácia jó szolgálatokat tehet Velencének.⁹ Az 1705 elején Velencébe érkező Pomponne márki azonban – bár kezdetben küldetése nem látszott sikertelennek¹⁰ – végül sem ért el semmit.¹¹

1705 novemberében Rákóczi a fiatal Vojnovics bárót bízta meg, hogy a velencei francia követ segítségével a horvátokat maga mellé állítsa. Vojnovics maga is horvát volt, az egyik császári huszárezredben szolgált. 1705 nyarán állt át Rákóczihoz, aki előléptette ezredessé. A kortársak vakmerő, de könnyelmű és hebehurgya embernek jellemzik; egy kicsit kalandor.¹²

Vojnovics február elsején érkezett Velencébe. Ahogy Pomponne márkival közölte, rövid horvátországi tartózkodása sikeres volt, több nagyurat megnyert a császár elleni fölkelés ügyének, sőt már egy többszáz főből álló csapat is összeállt, ez jelenleg a török határon várja az ő visszaérkezését. Most volna tehát szükség a francia segítségre. Kis támogatással elfoglalhatnák Carloburg várát, s megteremthetnék a közvetlen összeköttetést az itáliai francia sereggel. A többi azután már könnyen menne. Pomponne azonban leintette őt. Ahogy XIV. Lajosnak jelentette: „több napon át, vele [Vojnovicssal] együtt aprólékosan megvizsgáltam azokat a terveket, amelyeket ennek az ügynek

⁷Bonnac XIV. Lajosnak. Dancka 1704. március 12. Archiv du Ministère des Affaires Étrangères, Párizs. (A következőkben: AE) Correspondance politique: Suède, t. 98, fol. 292–293.

⁸L. XIV. Lajos utasítását a Rákóczihoz induló Des Alleurs márkinak. Versailles, 1704. április 1.: AE Correspondance politique: Hongrie, t. 10, fol. 35–62. (Az utasítás végén.)

⁹„Mémoire pour servir d’instruction au sieur abbé de Pomponne, conseiller du roy en ses conseils, l’un des ausmosnier de Sa Majesté, allant à Venise en qualité de son ambassadeur, du 28. janvier 1705 à Marly.” Kiadta Pierre Duparc: Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu’à la Révolution française. Vol: Venise. Paris 1958. 129–156. – L. még *Le baron Voinovitch*: La monarchie française dans l’Adriatique. Paris 1924.

¹⁰Georges Stepney bécsi angol követ már 1704. november 28-án a következőket jelentette: Velence bécsi követe szerint a szenátus habozik, ne álljon-e XIV. Lajos mellé, „Considering the French King continues to shew the Venetians all imaginable civilities, while the Imperialists have little regard from them either by sea or land.” Archivum Rákóczianum II/l. 576.

¹¹Rákóczi közben arra is gondolt, hogy esetleg nápolyi gályák könnyebben benyomulhatnának a Velencei-öbölbe. Ahogy vetési Kökényesdi László, a fejedelem követe írta Chamillard hadügyi államtitkárnak: „Serenissimus Princeps rogatam habet humillime Suam Majestatem Christianissimam, dignetur Sua Majestas viceregni Neapolitano demandare, ut portus croaticos infestet, magnum inde – Suae Serenitati erit.” Luxemburg, május 13.: Archives de Guerre, Párizs (a következőkben: AG) Correspondance, Serie A/1. t. 1844. No. 44. – XIV. Lajos válasza: „Dites à baron de Wettes, que je ferai écrire au viceroy de Naples pour savoir s’il ne pourroit pas envoyer quelques bâtiments armés vers les côtes de Croatie, pour quel effet produiroit dans cette province l’inquiétude que leur approche causeroit.” Versailles, 1705. július 1.: AE Correspondance politique: Bavière, t. 51., fol. 56. Hogy XIV. Lajos írt-e Nápolyba, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy semmi sem történt.

¹²Vojnovics életrajzi adatai: Ráday Pál iratai, i. m: II. Bp. 1961. 45–46.; küldetésének iratai, Rákóczival és Rádayval való levelezése: uo.; I. még *Márki*: Rákóczi adriai tervei, i. m. 12. s köv. Vojnovicsot a korabeli magyar írók általában „Vojnovics úrfi”-ként említik.

a véghezvitelére kialakított. Kissé bizonytalanok találtam őket, annál inkább, mert valamennyi arra a reményre épült, hogy Felsővelencei flottát küld a Velencei-öbölbe, elfoglalja Horvátország tengerparti részeit, miközben az ország belsejében harcba kezdenének a népek [magyarok és horvátok], meg hogy francia csapatokat tesznek partra, és hogy a tengerparton keresztül kapcsolatba léphetnek Felsővelencei itáliai seregével. Mivel kétlem, hogy Felsővelencei hajókat szándékoznék küldeni a Velencei-öbölbe, azért, hogy csapatait egy ilyen messzi országba szállítsa, ismerttettem előtte azokat a nehézségeket, amelyekkel egy flottának az Adriai-tengerre küldése járna, a váratlan akadályokat, amik közbejöhettek, s amik késelethetők az ügy sikerét. Úgy tűnik, nagyobb lendülettel kellene a dologhoz nyúltnok, hogy kihasználják a [horvát] főurak és a nép hajlandóságát, no meg a bécsi udvar nehéz helyzetét, ami megakadályozza, hogy csapatokat küldjön oda”.¹³

A király mindenben helyeselte Pomponne eljárását,¹⁴ aki közben már útnak is indította Vojnovicsot, két francia tisztet adva mellé jelképes segítségként. Vojnovics Zarába utazott, hogy onnan a török határon állítólag gyülekező sereghez menjen, majd azzal együtt vonuljon Horvátország belsejébe.¹⁵ A császáriak azonban gyorsabbak voltak.

Savoyai Eugén herceg, a bécsi Haditanács elnöke már február elején jelentést kapott Rákóczi megbízottjának horvátországi szervezkedéséről, majd február 26-án Reventlau gróf altábornagy Olaszországból azt közölte, hogy tudomására jutott, miszerint Velence megegyezett a franciákkal. Eszerint a franciák kiűrik a megszállva tartott velencei erődítményeket, ennek fejében a Köztársaság szemet huny, hogy a Quarneróban partra tegyenek kétezer lovas és ezer gyalogost, akik egyenesen Görz és Gradiska elfoglalására indulnak majd.¹⁶ A hír, tudjuk, hamis volt, Bécsben azonban nagy ijedtséget keltett, s a rendelkezésre álló kisebb egységeket azonnal Horvátországba indították. Megszállták a rebellis hírből álló Lika és Krbava grófságokat, néhány hangadó nemest elfogtak, s ezzel el is fojtották a szervezkedést.¹⁷

Vojnovics május közepén visszatért Velencébe, ahonnan Pomponne márki javaslatára útra kelt, hogy felkeresse Louis Vendôme herceget, az olaszországi francia sereg fővezérét. Vendôme marsall azonban minden segítségadás elől elzárkózott. Pomponne Chamillard államtitkárhoz írt tudósítása szerint: „A herceg [Vendôme] közölte velem, hogy amíg a horvátok nem tartanak néhány erősséget biztosan a kezükben, nem kockáztathatja a király csapatait, s pusztá ötletekre, amelyek minden reális alapot nélkülöznek, nem dobhat ki tekintélyes összegeket.”¹⁸ Vojnovics visszatért Velencébe,

¹³ Pomponne XIV. Lajosnak: AE Correspondance politique: Venise t. 146. fol. 118–124. és Chamillard államtitkárnak: AG Correspondance Série A/1. t. 1960. No. 265.

¹⁴ XIV. Lajos Pomponne-nak, Versailles 1705. március 5.: AE Correspondance politique: Venise t. 146. fol. 141–143. – Chamillard-nak hasonló értelemben íródott március 2-i válasza: AG Correspondance Série A/1 t. 1961. No. 6.

¹⁵ Útjáról részletes tájékoztatásokat küldött Pomponne márkinak, aki azokat lemásolta és részben továbbította a királynak és Chamillard-nak, részben beleszötte jelentéseibe, megtoldva saját észrevételeivel. Ezek a jelentések: AE Correspondance politique: Venise t. 146. fol. 151, 197, 203; t. 147. fol. 35. 46; t. 149. fol. 155. és Correspondance politique: Hongrie t. 12. fol. 164; illetve AG Correspondance A/1. t. 1961. No. 29, 31, 131, 132.

¹⁶ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, i. m. VIII. 21. és 487.

¹⁷ Márki: i. m. 17.

¹⁸ Pomponne Chamillard-nak, Velence 1706. május 15.: AG Correspondance A/1 t. 1962. No. 83.

majd miután Pomponne közölte vele, hogy továbbra nem tudja fizetni ottani költségeit, eltávozott, hogy a boszniai pasa támogatásával újítsa fel a horvátországi mozgalmat. Augusztus 23-án Banyalukából jelentkezett,¹⁹ aztán hosszú időn át semmi hír nem érkezett róla. Magyarországon már azt hitték, hogy a császáriak elrabolták,²⁰ amikor 1706 végén újra jelentkezett Pomponne márkinál. Zsoldjába fogadott 1200 törököt – írta –, éppen indulóban van velük Gradiska felé, sürgősen pénzt kér.²¹ Rákóczi, akinél szintén jelentkezett, közölte, hogy január elején megkezdi hadműveleteit, a hírré annyira fellelkesült, hogy a dunántúli kuruc hadakat utasította: vonuljanak a Dráva közelébe, és keressék az összekötést Vojnovics csapatával.²²

A helyzet sokat ígérőnek látszott, mert ugyanekkor Vendôme marsall is győzelmesen nyomult előre Észak-Itáliában. 1707. április 19-én Calcinatonál a császáriak vereséget szenvedtek, és Vendôme úgy gondolta, most megkísérelheti a Velencei-öbölben a partraszállást. Az expedíció megszervezését Aloise Marsili grófra bízta, aki korábban császári tábornokként Magyarországon is harcolt.²³ Az expedíció mégsem valósult meg. Vendôme még júliusban átadta a fővezérletet Fülöp orléans-i hercegnek, s ő leállította az akciót, mert minden katonára szüksége volt a nagy erővel támadó császáriakkal szemben. A szeptember 7-i torinói vesztes csata aztán véget vetett a franciák olaszországi uralmának, egyszersmind azoknak a terveknek, hogy a magyarokat Velence felől segítsék. Vojnovics – miután a boszniai török pasa a Porta parancsára minden segítséget megvont tőle – június elején újra megjelent Velencében.²⁴ Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy majd kétéves tevékenysége minden vonalon kudarcot vallott. 1707. augusztus 4-én Rákóczi visszarendelte Magyarországra.²⁵

Rákóczi, miután Franciaországtól már aligha várhatott valamilyen segítséget, arra gondolt, hogy az egyre nyomasztóbb itáliai császári fölény talán megérlelte Velencében az elhatározást a háborúba való belépésre, és így sor kerülhet a Köztársaság és Magyarország közti szövetségre. Elgondolásainak váratlan aktualitást adott, hogy egyik Versailles-ba küldött diplomátája Velencéből jelentkezett.

¹⁹ Vojnovics Pomponne-nak, 1706. augusztus 23.: AE Correspondance politique: Hongrie t. 12. fol. 235.

²⁰ Des Alleurs Pomponne-nak, Eger, 1706. szeptember 1.: „On ne sait rien ici ce qu'est devenu le baron Voinovits, on croit qu'il a été enlevé par les imperiaux; en tout cas je ne crois pas que ce soit une grande perte, puisque ce n'est qu'un fol de moins dans le monde.” Archives Nationales, Párizs, KK 1404. bis, fol. 70.

²¹ Pomponne Des Alleurs-nek, 1707. január 24.: AE Correspondance politique: Venise t. 150. fol. 273.

²² Ráday Pál iratai, i. m. II. 75–76. Márki: i. m. 23.

²³ Márki: i. m. 18.

²⁴ Pomponne Torcy államtitkárnak, Velence, 1707. június 4.: „Cet extravagant baron Vojnovitz qui coûte tant d'argent à Monseigneur le Prince Ragotzi, est de nouveau icy.” Correspondance politique: Venise, t. 150, fol. 259.

²⁵ „... quamprimum Venetiis ad nos venire noverit.” Ráday Pál iratai, i. m. II, 291. – Vojnovics azonban nem tett eleget a parancsnak, s még több mint egy évig Velencében maradt, fantasztikus terveket kovácsolva, miközben panaszos levelekkel árasztotta el Rákóczit. (Pomponne jelentései: AE Correspondance politique: Venise t. 155. fol. 12, 17, 141; Rákóczihoz írt levelek: OL. A Rákóczi-szabadságharc levéltára I. l. fasc. D 94 és MTA Könyvtára Ms. No. 4° 965.)

A fejedelem 1707 szeptemberében indította rendkívüli követi minőségben Tournon János Henrik gróftól XIV. Lajoshoz. Tournon francia volt, savoyai, hazáját azonban valamilyen okból el kellett hagynia.²⁶ Bécsbe, majd Magyarországra jött, ahol Nádasdy István özvegyével, Thököly Máriával való házassága révén a legelőkelőbb körökkel került kapcsolatba. 1707-ben a császár hűségét odahagyva, megszökött Bécsből, és átállt Rákóczihoz, aki úgy gondolta, mint született francia arisztokrata jobban tudja érdekeit képviselni a francia udvarban a magyar Kökényesdi Lászlónál. Elhatározása azonban nem bizonyult szerencsésnek. Tournon tipikus kalandor volt, amellett a körülmények is összejátszottak ellene. A versailles-i udvar bizalmatlanul fogadta, amiben a Kökényesdi által terjesztett pletykák és rágalmak is közrejátszhattak, s mindezt még tetézte, hogy megbízólevele és utasítása, amit a biztonság kedvéért külön postával küldtek utána, útközben elveszett. Tournon érezte, hogy helyzete lehetetlenné vált, és 1708 februárjában búcsúzás nélkül otthagyta a versailles-i udvart. Március 24-én Velencéből jelentkezett.²⁷

A fejedelem bosszankodva vette tudomásul Tournon franciaországi küldetésének sikertelenségét, ugyanakkor örült az így adódó új lehetőségnek. „Egyébként jóváhagyom, hogy Velencébe ment – írta Tournonnak május 7-én²⁸ –, mivel a háború kezdete óta csak azon múlt, hogy nem tettem ajánlatot a Köztársaságnak a velem való együttműködésre, hogy nem volt rá alkalmas emberem. Igaz, az itáliai háború folytonos változása nem is mutatott eddig lehetőséget egy ilyen ajánlat számára.” A közvetlen tárgyalásokat akadályozta a Köztársaság határozatlansága is – olvassuk tovább a fejedelem levelében – az, hogy nem tudta eldönteni, melyik oldalra álljon. Úgy gondolja azonban, hogy most gyökeresen megváltozott a helyzet. Bizonyosra veszi, hogy a szenátusnak komoly gondot okoz az ausztriai ház hatalmának növekedése. A Velence és a császár közti korábbi szövetezéseknek csak Bécs vette hasznát, amennyiben ezzel megfosztotta Magyarországot természetes szövetségésétől, és leigázhatta a magára maradt országot. A magyarok most széttörték a bilincseket, a leigázás Velencét fenyegeti. A Habsburg-politika a Köztársaság teljes bekerítésére törekszik, Nápoly és Milánó után hatalma alá hajtja a többi itáliai államot is. Eddig helyes volt Velence semlegességi politikája, mert a szemben álló erők nagyjából egyenlőnek látszottak, a torinói győzelem óta azonban a semlegesség a császárt segíti, s nehogy a Köztársaság akkor szánja el magát a cselekvésre, amikor ez már későn lesz. Ha a császár legyőzi Magyarországot, innen közvetlenül fenyegetheti Velencét. Felújítja Magyarország régi jogát Dalmáciára, a tengerpartra, s lefoglalja a velencei kereskedelem egész hasznát. A két ország – Velence és Magyarország – érdekei tehát azonosak, a császárral és a törökkel szemben is, s ha szövetséget kötnének, a magyar országgyűlés lemondana a tengerpartra vonatkozó történelmi jogáról is.

Ha a török mozgólódása aggasztaná Velencét – folytatja Rákóczi –, ezt a franciák segítségével leszerelhetik. Egyébként is, ha török támadásra kerülne sor, ezt is jobban kivédheti Velence egy francia–magyar szövetségben (amelyhez, ha a törökről van szó, a Magyarországgal szerződésben levő Oroszország is hozzászámítható), mint egyedül.

²⁶ Életrajza: *Ráday Pál* iratai, i. m. II. 44–45.

²⁷ Tournon Rákóczinak, Velence, 1708. március 24.: OL Rákóczi-szabadságharc levéltára I/1. fasc. E 111, fol. 89.

²⁸ Rákóczi Tournonnak, Szerencs, 1708. május 7.: MTA Könyvtára Ms. No. 4° 947. fol. 1–4.

Mindehhez járul, hogy a háborúra ennél alkalmasabb pillanatot el sem lehet képzelni. A császár Magyarországon levő haderejét nem vonhatja ki. Horvátország, ha Velencére számíthat, azonnal fegyvert fog a császár ellen, s ez lehetőséget ad a franciáknak, hogy bevonuljanak Piemontba. Mindez együttesen térdre kényszeríti a császárt. Magyarázza ezt el a velencei előkelőknek — végződik a levél —, és tudja meg, hogyan vélekednek a dologról.

Bármilyen logikusnak is tűnik előttünk Rákóczi okfejtése, a tényleges lehetőségekkel nem számolt. Pomponne márki, akinek Tournon felolvasta a fejedelem levelét, meg is írta Torcy államtitkárnak, hogy Rákóczi elképzelései nélkülözik a realitást.²⁹ Hogy Tournon mit válaszolt, nem tudjuk, de 1708 szeptemberében küldött újabb utasításában már a fejedelem is célzott a tárgyalások előtt álló nehézségekre. Úgy vélte, más volna a helyzet, ha XI. Kelemen pápát sikerülne megnyerni a szövetség tervének. Igaz, hogy eddigi próbálkozásai eredménytelenek voltak, „mivel a pápa békés és határozatlan természetű”, amellet Rómát is félti a császári csapatok pusztításától, mégis úgy véli, meg kell újra kísérlni a dolgot. Utasítja tehát Tournont, menjen Rómába.³⁰

Hogy Tournon megkísérelte-e a háborús Itálián át az utat Rómába, s ha igen, volt-e módja előadni Rákóczi javaslatait, nem tudjuk, de nem valószínű. Pomponne márki, aki nyilván irreálisnak vélte az egész vállalkozást, hallgat róla. Rákóczi levéltára pedig csak töredékesen maradt ránk. A terv azonban mindenképpen eleve kudarcra volt ítélve, a császáriak által megszállt Itáliában a pápa nem folytathatott franciabarát politikát.

Közben a helyzet Magyarországon is nagyot fordult: az 1708. augusztusi trencsényi csata után a császári csapatok felülkerekedtek, és a kuruc csapatok fokozatosan visszaszorultak az ország keleti felébe. Rákóczi és a szabadságharc diplomáciailag teljesen magára maradt. Franciaország kimerült, már határait is alig tudja megvédeni a császár és szövetségesei egyesült ereje ellen,³¹ a többi európai államnak pedig semmi érdeke nem fűződik hozzá, hogy a győztes császárral Magyarország miatt szembekerüljön. Az ország kimerült az állandó háborúskodásban, népe kifáradt, a szabadságharc ügye egyre reménytelenebbnek látszott.

Rákóczi kétségbeesett erőfeszítéssel még egyszer megpróbálta az európai hatalmak támogatását megnyerni. Követei felkeresték a porosz és a lengyel királyi udvart, jártak a cárnál és a török földre szorult svéd királynál, tárgyaltak az angolokkal meg a hollandokkal, és megpróbálták beavatkozásra bírni a Portát, de eredménytelenül. Ennek az egész Európát átfogó, eleve reménytelen diplomáciai akciónak a keretében utasította Rákóczi Tournon grófot, hogy tegye meg szövetségi ajánlatát Velencének.

²⁹ Pomponne Torcynak, Venence, 1708. július 7.: AE Correspondance politique: Venise t. 154. fol. 129–130. („Il [Rákóczi] fait des raisonnements qui n'ont aucun fondement.”)

³⁰ Rákóczi Tournonnak, Eger, 1708. szeptember 13.: MTA Könyvtára Ms. No. 4947. fol. 27–28; az utasítás és a megbízólevél: Ráday Pál iratai, i. m. II. 469–471. – Vö. *Benda Kálmán*: Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. *Történelmi Szemle* 1939. 8–24. és *Köpeczi Béla*: Rákóczi követe Rómában. Uo. 1982. 404–415.

³¹ Ahogy Rákóczi írta Tournonnak: „... la France a esté si abbatue et elle vient d'estre encore plus par cette dernière bataille décisive qu'elle n'est quasi pas en estat d'aider soi même.” (L. a 32. jegyz.)

Az 1709 januárjában íródott utasítás széles látókörrel jellemzi a diplomáciai és hatalmi helyzetet, és reálisan méri fel, mi várható a teljes császári győzelem után.³² Irreális volt azonban azt gondolni, hogy a nagyhatalmak küzdelmének esélyeit döntően módosíthatja egy Velence és Magyarország közti összefogás, hogy akár a Köztársaság, akár Magyarország megállíthatja a császári sereget, és hogy egy ilyen terv értelmetlen voltát a velencei szenátus nem látja.

Hogy mit tett Tournon, mit nem, tárgyalt-e valakivel, s ha igen, kivel, nem tudjuk. Ismerjük azonban Rákóczinak októberben írt levelét, melyben rezignáltan veszi tudomásul, hogy Velencét nem sikerült kimozdítani semlegességéből.³³

Ezzel lezárult a Magyarország és Velence közti diplomáciai érintkezések utolsó fejezete. 1711-ben, a szatmári békével Magyarország visszakerült a Habsburg-birodalomba, s megszűnt az önálló magyar külpolitika. Egy évszázad sem kellett hozzá, hogy a „tengerek királynője” ugyanerre a sorsra jusson.

³² A Tournonnak adott utasítás, 1709. január 21.: Aktenstücke zur Geschichte Franz Rákoczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. 1706, 1709 und 1710. Herausgegeben von Joseph Fiedler. Archiv für österreichische Geschichte. XLIV/II. 459–462.; a velencei szenátushoz szóló megbízólevél fogalmazványa: A Dunamelléki Ref. Egyházkerület Levéltára. Budapest. A Ráday család levéltára I. d/2–23.; Rákóczi levele Pomponne márkihoz, melyben kéri, legyen Tournon segítségére: uo.

³³ Aktenstücke, . . . i. m. 488–489.

GYIMESI SÁNDOR

Városi önkormányzat és állami centralizáció Közép-Kelet-Európában a 18–19. században

A modern polgári állam kialakulása – csakúgy, mint a tőkés termelői módé – a feudalizmus bomlásának időszakába nyújtja vissza gyökereit. Az újkori állam igazgatási apparátusa, amelyet okkal neveznek a kapitalista vállalkozás mellett az európai racionalizmus legfontosabb megjelenési formájának,¹ az abszolút monarchiák centralizációs törekvései során kezd formálódni, hogy azután a polgári alkotmányokban kapja meg kiépülése fejlett jogi kereteit. E folyamat egyik összetevője a külön jogrend szerint élő autonóm középkori városok jogi-igazgatási viszonyainak átalakulása, az államrendben betöltött szerepének megváltozása volt.

Az átalakulás összetett jelenségcsoportokat hordozott magában. Egyrészt fel kellett számolni a városokon belül megtalálható rendi tagozódást, s a kiváltságolt polgárok közösségéből az egyenlő jogú városlakók közösségét kellett kialakítani. Ugyanakkor nem maradhatott érintetlen a települések régi, privilégiumokon alapuló hierarchiája sem. Noha a polgári jogegyenlőségből következett volna a települések közötti jogi különbségek eltörlése is, ezt még a 20. század is csak részben valósította meg. A rendi privilegialis hierarchiát azonban a városoknak mégis egy más, a közigazgatás rendszeréhez simuló s a tényleges fejlettséget figyelembe venni próbáló osztályozása váltotta fel.

A másik nagy horderejű változást a városoknak a modern államrendbe való betagozása jelentette. Ez ismét több részből állott. Mindenekelőtt országosan egységes jogrendszer váltotta fel a különböző helyi jogok sokféleségét. A modern polgári államfelfogásnak megfelelően a közigazgatástól elválasztott bírászkodás külön, a városoktól független szervezet kezébe került. Hasonlóképpen centralizált szakigazgatási szervek vették át az állammal kapcsolatos pénzügyek adminisztrációját is. Végül a városokat az országos közigazgatás hierarchiájába illesztették bele, mint annak helyi szerveit.

Az államrendbe való betagozódás során két tendencia, két princípium összehatását figyelhetjük meg. Egyik a városi – általában a helyi – autonómia teljes felszámolása az állami mindenhatóság nevében. Ez szélsőséges formájában minden önrendelkezési jogától megfosztotta volna – helyenként és időlegesen meg is fosztotta – a városokat, s az állam pusztá végrehajtó szervévé kívánta lefokozni őket. A másik az öngazgatás eszméje, amely az egységes jog uralma alatt ugyan, de teret biztosítana a

¹ *Otto Brunner: Städtische Selbstregierung und neuerlicher Verwaltungsstaat in Österreich. In: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht. Neue Folge, 1955. 144.*

lakosságnak, illetve választott vezetőinek saját kisebb közössége ügyeinek intézésében, s a régi autonómiát a modern öngazgatással óhajtotta felváltani.²

E folyamatok főbb állomásait és jellemzőit felvázolni próbálván a közép-kelet-európai³ országokban, mindjárt a kiindulásnál három típust különíthetünk el. A Habsburg-birodalom országaiban és a Porosz Királyságban széles körű privilégiumokra támaszkodó, nagymúltú önkormányzati gyakorlatra visszatekintő, rendi jogokkal is rendelkező városok állottak az állami centralizáció útjában. Autonómiájuk felszámolása *Poroszország keleti tartományaiban* párhuzamosan haladt a porosz katona- és hivatalnok-állam kiépítésével. A rendiség már a 17. században elveszítette politikai szerepét,⁴ s ez a városok sorsát is megpecsételte. A 18. század folyamán külön-külön kialakult, de egységes szempontok szerint felépített Regulamentumok szabályozták életüket. A városi magisztrátusok fizetett állami tisztviselőkké váltak, akik a tartományi hatóságok ellenőrzése alatt működtek, a városokat egészében mint állami intézményeket tekintették, önkormányzatuk a 18. század végére teljesen megszűnt.⁵

A városok önállóságának ez a nagymértékű s aránylag korai megszűnése sajátos módon megkönnyítette a városkormányzat modernizálását. Mikor a napóleoni háborúk során elszenvedett vereségek hatására Poroszország reformokra szánja rá magát, az 1808-as Stein-féle városi rendtartás mintegy tiszta lapon rajzolhatta újjá a városigazgatás viszonyait.⁶ Míg a korábbi intézkedések csak a közvetlenül az uralkodótól függő ún. Immediatstadt-okra vonatkoztak, az új rendelet hatálya kiterjedt a földesúri hatalom alatt álló, ún. Mediatstadt-okra is, gyakorlatilag megszüntetve a közöttük fennálló különbségeket. Ehelyett nagyság szerinti kategóriákat állapított meg, a 10 000 léleknél népesebbeket nagyvárosnak, a 3500 – 10 000 lakos közöttieket közép-, a 3500 lakosnál kevesebbet számlálókat kisvárosoknak minősítve. Közöttük egyébként csak a választható előljárók számában volt különbség, jogosítványaikban nem.

A városi polgárok közötti különbségek megszűntek, de az iparűzés, ingatlanszerzés és a politikai jogok gyakorlása polgárjoghoz volt kötve. Igaz, a polgárjogot minden házbirtokos, vagy ennek híján a nagyvárosokban évi 200, a közép- és kisvárosokban 150 tallér évi jövedelemmel rendelkező tisztességes személy elnyerhette. A polgárok által alkotott polgárközség a soraiból választott, 24–102 tagból álló képviselőtestület által gyakorolta jogait. A képviselőtestület döntött a város ügyeiben s választotta meg a városi előljáróságot, a magisztrátust, mint saját végrehajtó szervét.

Állam és város viszonyát úgy szabályozta a rendelkezés, hogy az állam számára felügyeleti jogot biztosított a választások, számadások, a polgárok panaszai és a városi határozatok fölött. A tartományi előljáróság megerősítése volt szükséges továbbá a választott előljáróság hivatalba lépéséhez, míg a nagyvárosok élén álló főpolgármestert az

² Uo. 225.

³ A Közép-Kelet-Európa kifejezést rövidség kedvéért használjuk a volt Habsburg-birodalom, a keleti német tartományok, Lengyelország és Oroszország jelölésére.

⁴ *Haus Planitz – August Echartt: Deutsche Rechtsgeschichte.* Graz–Köln, 1971. 278.

⁵ *G. Schmoller: Deutsche Städtewesen in älterer Zeit.* Bonn und Leipzig, 1922, 231.

⁶ A rendelkezés szövegét I. C. *Engeli–W. Hans: Quellen zum modernen Gemeindeverfassungsrecht in Deutschland* Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1975. 104–134. (A továbbiakban: *Quellen...*)

uralkodó választotta ki a polgárság három jelöltje közül. A közigazgatási és rendészeti ügyek (a Polizei) továbbra is országosan szervezett hatóságok kezében voltak. Ezek a nagyobb városokban saját helyi hivatalokat hoztak létre, a kisebbekben ennek feladatait átruházhatták a magisztrátusra, de hangsúlyozták, hogy ilyenkor a magisztrátus állami szervként jár el.

Megoldotta a rendelkezés a hivatásos tisztviselők kérdését is, amennyiben a magisztrátus egy részénél szakképzettséget írt elő, ezeket 12 évre választotta, s fizetést és nyugdíjat rendelt nekik.

Az 1808-as városreform része lett volna egy meg nem valósult átfogó reform-rendszernek. Így önmagában azután idegen testként helyezkedett el a megmerevődő porosz államrendben, s két irányból is megváltoztatására törekedtek.⁷ A konzervatív erők térnyerése következtében ezért 1831-ben revideált városi rendtartás került kiadásra, amelyet azonban a keleti tartományok közül csak Alsó-Lausitzban és Poznanban vezettek be. A rendtartás a Mediatstadtokban visszaállította a földesúri ellenőrzést az állami helyett. Felemelte a polgárjogi cenzust (200–600 tallér jövedelem, vagy 300–2000 tallér értékű ingatlan, városkategóriától függően), és a választhatóságot még magasabb (200–1200 tallér jövedelem vagy 1000–12 000 tallér értékű ingatlan) vagyonhoz kötötte. A képviselőtestülettel szemben a magisztrátus jogkörét növelte, s – a kollegiális elvet is korlátozva – egy 1835-ös instrukcióban a polgármestert jelölte meg a városigazgatás irányítójaként. Ugyanakkor a liberalizmusnak is tett engedményt, amennyiben a polgárjoghoz csak a politikai jogok gyakorlását kötötte, az ingatlanszerzést és iparüzést már nem.⁸

Nem voltak elégedettek azonban a Stein-féle városi rendtartással a liberális köröknek, túlnyomóan a rajnai városokból származó képviselői sem. Ez utóbbiakban sem az 1808-as, sem az 1831-es rendtartást nem vezették be, hanem 1845-ben külön szabályozták viszonyaikat.⁹ Az ő befolyásuk határozta meg az 1848/49-es mozgalmak követeléseit a községi-városi ügyek rendezésére.¹⁰ Így került sor az 1848-as porosz alkotmány alapján új községi rendtartás kidolgozására.¹¹ Ez eltörölte a polgárjogot, s a választójogot kiterjesztette minden városlakóra, de vagyoni cenzushoz kötve. A francia előképek után igazodó rajnai városi rendtartás mintájára háromosztályos választási rendet vezettek be. Eszerint a választópolgárok egyenesadójuk összege szerint 3 csoportba osztottak, úgy, hogy minden csoport adófizetői (a legmagasabb összegtől haladva a kisebbek felé) az egyesített adóösszeg egyharmadát fizessék. Az egyes csoportok azután azonos számú képviselőt választottak. Ez a rendszer egyértelműen a vagyonos polgári rétegek politikai súlyát volt hivatva biztosítani, s a keleti tartományok városai számára kevés nyereséget jelentett az 1808-as renDELETEhez képest.¹² Így csak fokozatosan került

⁷ H. Heffler: Die deutsche Selbstverwaltung im 19. Jahrhundert Geschichte der Ideen und Institutionen. Stuttgart, 1950. 212–213.; Quellen . . . 103.

⁸ A rendelet szövegét l. Quellen . . . 183–204.

⁹ Uo. 281–309.

¹⁰ Heffler: i. m. 310–315.

¹¹ Szövegét l. Quellen . . . 314–347.

¹² Heffler: i. m. 316.

bevezetésre — a keleti városoknak mindössze a felében —, s az 1853-ban a keleti tartományok számára kiadott új városi rendtartás gyorsan hatályon kívül is helyezte.

Az 1853-as rendtartás (a nyugati tartományok városügyét 1856-ban külön szabályozták) egészen 1918-ig meghatározta a keleti porosz tartományok városi viszonyait. Kivételt csak Újpomeránia képezett, amelynek városai külön engedéllyel (Mecklenburghoz hasonlóan) megtartották régi oligarchikus városjogaik jó részét.

Az 1853-as rendelkezés¹³ tulajdonképpen összefoglalta a korábbi rendtartások használható s a konzervatív kormányzat szellemével összeegyeztethető elemeit. A városok hármasság tagolása megmaradt, de 10 ezer alatti, 10–50 ezer és 50 ezer feletti lélekszámmutatókkal. A polgárközség helyére a városlakók közössége lépett, de fenntartotta a magas választási cenzust és a háromosztályos rendszert. Ezen kívül kikötötte, hogy a képviselőtestület felének háztulajdonosoknak kell lennie. A képviselőtestület továbbra is a határozathozó, a magisztrátus a végrehajtó szerv volt, de lényegében egyetértési jogot nyerve a képviselőtestületi határozatokkal kapcsolatba, biztosítani tudta fölényét a város irányításában. Megmaradt a tisztviselők állami megerősítésének kötelezettsége és a városok állami felügyelete, s a magisztrátusnak az öngazgatási feladatok mellett az államigazgatás helyi szerveiként is el kellett járniuk.

Az osztrák örökös tartományokban a privilegizált városok alárendelése az állami centralizációnak hosszabban elhúzódó folyamat volt. Kezdetben az uralkodó két területen kívánta gyakorolni az ellenőrzést: a városi gazdálkodásnál és az előjáróság választásánál. Ez időről időre — főleg a tisztújítások alkalmával — a kiküldött biztosok feladata volt.¹⁴ Döntő fordulat a 18. század derekán következett be a Mária Terézia-féle közigazgatási reformokba illeszkedve. Egyrészt csökkentették a városok bíraskodási hatáskörét, a polgári ügyekre korlátozva azt. A legfontosabb változást az jelentette, hogy a városok fölötti ellenőrzést kiterjesztették az igazgatási ügyekre, a Kreisamt-ok, a kerületi közigazgatási hivatalok, illetve a tartományi szintű Representation und Kammer (ennek megszűnte után a Landeshauptmannschaft) hatáskörébe utalva azt.¹⁵ A magisztrátusba fel kellett venni egy szakképzett tisztviselőt, tulajdonképpen a városi ügyész elődjét, aki az állami érdekek képviselőjét és a közvetlen helyi ellenőrzést volt hivatva ellátni.¹⁶

A városi önkormányzat további korlátozása ezen az úton haladt tovább: a magisztrátus megbízatásának életfogytig tartó kiterjesztésével ellenőrizhető hivatalnokokká tenni őket s szerepüket a külső tanáccsal szemben megnövelni. Ez II. József alatt következik be, nála azonban a választási aktus még megmaradt.¹⁷ 1803-tól azután a bíraskodási ügyekkel foglalkozó, 1808-tól a gazdasági és igazgatási ügyekkel foglalkozó

¹³ Szövegét l. Quellen . . . 372–395.

¹⁴ Brunner: i. m. j. 239–243.

¹⁵ F. Quarthal: Die Verfassungsänderungen in den Städten Vorderösterreichs im Rahmen der Staatsreformen Maria Theresias. In: Stadtverfassung-Verfassungsstaat-Pressopolitik. Festschrift für Eberhard Naujok zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1980. 121–124.; Ernst C. Helbing: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. 2. Aufl. Wien–New York, 1974, 294.

¹⁶ Heidelinde Jung: Die „Ordnungen“ von Freisatadt. Studie zur Entwicklung einer landesfürstlichen Stadt. In: Adel-Bürger-Bauern im 18. Jahrhundert. Wien, 1980. 211–213.

¹⁷ Uo. 215.

előjárókat is kinevezés útján állítják a városok élére.¹⁸ A polgári jognak már Mária Terézia alatt elkezdett kodifikálása pedig 1811-ben szentesítést nyervén, ez a külön városi jog érvényét is háttérbe szorította az országgal szemben.¹⁹

A változások ugyanakkor nem semmisítették meg teljesen a régi jogi formákat. Az osztrák abszolutizmusnak ez nem is volt célja: nem széttörni, hanem szolgálatába állítani kívánta a városi hatóságokat, mint alsófokú közigazgatási és bírói szervezetet.²⁰ Az önkormányzat modernebb alapokon történő újjáélesztése így Poroszországnál jóval később, csak az 1848-as forradalom kapcsán került napirendre.

Az 1849-es ideiglenes községi törvény²¹ valamennyi helység viszonyát egységesen szabályozta, de a nagyobb városok számára fenntartotta a lehetőséget, hogy törvényhozási úton kérjék belső berendezkedésük külön szabályozását. A községek hatáskörében megkülönböztetett átruházott, azaz az államhatalom megbízásából származó, és természetes, a községet közvetlenül érintő feladatokat, egyeztetve ezzel az öngazgatási és államhatalmi ügyintézés, előbbibe lényegében a községi vagyon kezelését, a szegényügyet és a helyi rendészetet utalva. A lakosság közötti megkülönböztetést fenntartja, amennyiben polgárokról (ingatlanbirtokhoz vagy a helyi szabályozásra bízott nagyságú egyenesadó fizetéséhez kötött jogként) és községhez tartozókról beszél. Az aktív és passzív választójog csak a polgárokat illette meg, de a lelkészek, állami hivatalnokok, tisztek, felsőfokú képzettségű emberek a községhez tartozó személyek közül is megkapták a passzív választójogot.

A községek élére nagylétszámú képviselőtestület került: ezernél kevesebb választópolgár esetén 8–55 főig, 1000 felett még minden 100 választópolgárra egy. A választás a már megismert francia mintára három osztályban történt, az adóösszeg egyharmadával rendelkező polgárcsoport adta a képviselők egyharmadát. A képviselőtestület saját soraiból polgármesterből és tanácsosokból álló előljárást jelölt ki. A tényleges döntéshozatal a képviselőtestület kezében volt, az előljárást viszont egyértelműen a polgármester alárendeltségébe került.

Ez — a kor polgári elképzeléseinek megfelelő — alkotmány nem sokáig volt érvényben. 1851 decemberében hatályon kívül helyezték, s átmenetileg a régi rendet állították vissza. 1859-ben azután megpróbálták a városok igazgatását — elkülönítve a községektől — úgy szabályozni, hogy az önkormányzat bizonyos látszatát kölcsönözzék a berendezkedésnek. A bonyolult, a bürokratikus szabályozás tipikus példáját felmutató rendelkezés a választójogot gyakorlatilag arra szűkítette, hogy jelölteket állítson a tanács és az előljárást tagjaira s ezekből a hatóságok nevezték ki a vezetőséget. A szűk körű tanács (egy 10 ezres lélekszámú városnál 26, egy 100 ezresnél 28 tagot számlálhatott) s a még szűkebb, illetve részben szakhivatalnokokból álló magisztrátus egyértelműen a polgármesterek volt alárendelve.²²

Ez a még mindig a neoabszolutizmus szellemében fogant rendelkezés természetesen nem maradhatott végleges. 1862-ben, most már tartós szabályozásként új községi törvény

¹⁸ *Helbing*: i. m. 340.

¹⁹ *Planitz–Eckhardt*: i. m. 263.

²⁰ *Brunner*: i. m. 248–249.

²¹ Szövegét l. *Reichs-Gesetz-Blatt*, 1849, No. 170.

²² *Uo.* 1859, No. 51.

került kiadásra:²³ Ez ismét megkülönböztetett természetes és átruházott hatáskört. A polgárjog szerinti megkülönböztetést eltörölte, de fenntartotta a választójogi cenzust és a két- vagy háromosztályos választási rendet. A városok közül kiemelte a legjelentősebbeket, ezek a kerületekkel (megyékkel) egyenlő hatáskört kaptak, s lehetőséget arra, hogy belső viszonyaikat külön statútumokkal szabályozzák. Előjáróságukat a király erősítette meg, felügyeletük a tartományi képviselőtestületekre tartozott. A többi városoknál – az egyes tartományokra bízott részletes rendezés szerint – a felügyeletet a kerületi képviselőtestület gyakorolta. Ugyanakkor fennmaradt annak a lehetősége, hogy a városi előjáróságokba – csakúgy, mint a többi képviselői szervezetbe –, helyi szabályozás útján választás nélkül is lehessen kinevezni tagokat.

Magyarországon a szabad királyi városok feletti felügyelet az osztrák városokhoz hasonlóan királyi biztosok révén valósult meg. Az előjáróság kinevezésére, illetve állami hivatalnokokká tételére vonatkozó kísérletek azonban nem jártak teljes sikerrel. Az egyes városokban nem egyformán érvényesült a kormányzat befolyása, bár a városi autonómia egyre többet veszített szerepéből.²⁴ Ugyanakkor a hazai reformmozgalmak is támadást indítanak a városokban fennálló rend ellen, de a polgárosodás irányában inkább csak annyiban, amennyiben a választójogot az addigi szűkre szabott polgárjognál szélesebb kör számára biztosítanák.²⁵ Az 1848-as törvényhozás²⁶ rendelkezései is ebben az irányban léptek előre. A városok élére képviselőtestület és tanács került, választásukban a polgárokon kívül más városi lakosok is részt vettek, bár viszonylag magas (a város besorolásától függő) cenzus alapján. E rendelkezéseket a szabad királyi városokon kívül a rendezett ítélő tanáccsal rendelkező mezővárosokra is kiterjesztették. A törvény csak ideiglenes volt, s részletes szabályozást nem tartalmazott. Ez utóbbira a szabadságharc alatt nem kerülhetett sor, bukása után pedig az önkormányzatok működését felfüggesztették. A tartós rendezést így csak a kiegyezés utáni törvények²⁷ végezték el.

E törvények megkülönböztettek törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokat. Az előzőek közvetlenül a belügyminiszternek, utóbbiak a vármegye hatóságának ellenőrzése alá tartoztak. Az ellenőrzést és a kormány befolyását a törvényhatósági jogú városokban a király által kinevezett főispán is hivatott volt biztosítani. A törvények szerint mindkettő gyakorolta az önkormányzatot és az állami közigazgatás közvetítését. Az önkormányzat a szabályrendelet-alkotást, a vagyonkezelést, árva-szegényügyet, helyi rendészetet foglalta magába. A rendőrkapitány azonban – bár a tanács tagja – nem választott, hanem kinevezett tisztviselő volt.

A városok élén képviselőtestület és tanács állott. A képviselőtestület felét választották, a törvényhatósági jogú városokban az országgyűlési képviselőválasztás cenzusa alapján, a többiekben minden önálló, adófizető lakos szavazhatott. A képviselők másik felét a legtöbb adót fizetők adták. Nem a választójoguk igazodott az adónagysághoz

²³Uo. 1862, No. 18.

²⁴L. pl. Budapest Története, III. k. Budapest, 1978, 159–186. 427–440.; Debrecen története, 2. I. Debrecen, 1981, 109–208.

²⁵Csizmadia Andor [bev. kiad.]: 'Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Budapest, 1979, 153. és k. l.

²⁶1848: XXIII. és XXIV. t. c.

²⁷1870: XLII. t. c.; 1871: XVIII. t. c.; 1886: XXI. és XXII. t. c.

tehát, mint az osztrák és német rendszerben, hanem személyes képviselőre voltak jogosítva. A képviselőtestület azután maga választotta a polgármestert és a tanács többi tagjait.

Lényegesen eltérő képet mutatott az eddigiektől a lengyel városok autonómiájának alakulása. Mivel itt nem alakult ki állami központosítás, a városi önkormányzatot ez nem fenyegette. A sztarosztaság intézménye révén azonban (az uralkodónak a kincstári birtokokat, így a városokat is „arra érdemes személyeknek” kellett életfogytig tartó joggal átengedni), a királyi városok nagy többsége földesúri hatalom alá került.²⁸ A városok és a polgárság jogai országosan is csökkentek, öt város (Krakkó, Kamieniec, Lublin, Lwow, Podolski) rendi jogai a nemességénél jóval korlátozottabbak lettek. A városi önkormányzat így nem az államapparátus modernizálásának esett áldozatul, hanem a nemességgel szemben szenvedett csorbát.

A 18. század végének reformtörekvései ezért elsősorban a polgárság rendi jogainak megerősítését kívánták elérni, a városi autonómia ehhez képest alárendelt szerepet játszott. Az 1791-es alkotmányban²⁹ mégis történt kísérlet belső viszonyaik rendezésére. A királyi városokban egységesen – a más országokban már megismert – döntéshozó képviselőtestület-végrehajtó magisztrátus kettősségét rendelte el megszervezni. A képviselőtestületeket az ingatlantulajdonosok választották meg. Ez lényegében nem jelentett többet a városban birtokos nemeseknél és a polgároknál, de a nemesség és polgárság egységes kezelése a jog egységesítésének törekvését mutatja. Ugyanezt a célt szolgálta a városok státútum-akotó jogának megszüntetése is. Megvalósították a városok feletti állami ellenőrzést, az újonnan felállított Rendészeti Bizottságra ruházva ezt a feladatot. Sajátos kettősséget figyelhetünk meg tehát: a polgárság személyes és rendi jogainak fenntartása, sőt megerősítése mellett, a rendi jogokkal átfogott körön belül próbálták a formákat korszerűsíteni.

Az 1791-es alkotmánynak a városok szervezetére vonatkozó intézkedései az ország függetlenségének elvesztése miatt alig kerültek át a gyakorlatba.³⁰ A Poroszországhoz és a Habsburg-birodalomhoz csatolt részek osztoztak az ott már említett változásokban. Önállóbb fejlődés csak a Varsói Nagyhercegség, illetve az ennek területét megöröklő cári hatalom alá került ún. Kongresszusi Lengyel Királyságban ment végbe.

A Varsói Nagyhercegségben a városi igazgatást – csakúgy, mint a jog és igazgatás más területeit – francia mintára alakították. Néhány nagy, ún. municipális várost (Varsót, Krakkót, Poznant stb.) a megyékkel (prefektúrák) egyenrangú igazgatási egységként szervezték meg, a többieket a prefektúráknak rendelték alá. A városokban a tanácsok intézték a közigazgatási ügyeket, ezek tagjait azonban csak a nagyobb városokban választották, a kisebbekben csak jelölteket állítottak, s a prefektus, illetve a belügy-miniszter ezekből nevezte ki a tagokat. A kisebb városokban az előljáróság élére nagy

²⁸ L. Opisy Miast Polskich z lat 1793–1794. I–II. Poznan, 1962. passim az egyes városoknál.

²⁹ Jan Sawicki: Wybór tekstow ź rodlowych z historii panstwa i prawa polskiego. Warszawa, 1951, 81–88. l.

³⁰ Jan Wasicki: Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski, 1793–1815. Poznan, 1960. 62. és k. l.

hatáskörrel rendelkező polgármesterek, a nagyobbakban elnökök kerültek. Az elnökök kinevezési joga az uralkodót, a polgármestereké a belügyminisztert illette meg.³¹

Ez a városi berendezkedés, erősen központosított voltánál fogva, kielégítette az államhatalom későbbi igényeit is. Így a Kongresszusi Lengyel Királyságban csak két lényeges változásra került sor: a municipális jog kiterjesztésére több, összesen 33 városra s a városok felügyeletének a Közigazgatási Tanács alá helyezésére. A magas választási cenzus s a magisztrátus állami megerősítése továbbra is jellemző maradt.³²

Míg a Habsburg-birodalom és Poroszország területen a kibontakozó állami centralizációnak egy viszonylag fejlett, privilegizált város csoport állami felügyelet alá vonásával kellett kezdenie az egységes közigazgatási és jogrend megteremtését, addig *Oroszországban* a központi igazgatás kiépítése párhuzamosan haladt magának a városnak és a városi rendnek a konstituálásával. Jogi körülhatárolás híján maga a városfogalom is eltért némileg az eddig megismertektől. A határvidéken számos erőd, katonai garnizon s egyben igazgatási centrum viselte a város elnevezést, ahol nemcsak az ipar és kereskedelem, de maga a civil lakosság is alárendelt szerepet játszott. A 17. század közepén például a keleti vidékeken a városi porták 87,3%-a, a délvidéken 85,3%-a tartozott a szolgáló (jórészt katona) elemekhez. 1710-ben a kijevi gubernium városában lakó 47 559 férfiből 35 470/74,1% volt katona.³³

E katonai-adminisztratív centrumok mellett a tulajdonképpeni városokat és a városi polgárságot az ún. poszádok és a hozzájuk tartozó népesség alkotta. A poszád eredetileg a fellegvár és a külső védőöv között elterülő városrészt jelentette, a 16. században kialakuló formája szerint pedig a városban lakó, csak az államhatalomtól függő, annak fejadót fizető lakosság közösségét, akiknek az 1649-es Szobornoe Ulozsnyie kizárólagos jogává tette az iparüzést és kereskedelmet a városon belül. Nem feltétlenül területi fogalom, a poszád területén szétszórtan nemesek, hivatalnokok stb. udvarai is voltak, s nem minden poszádbeli lakott a városban. Zömmel mégis fedte egymást a terület és közösség, s a poszáddal rendelkező települések, mint adminisztratív kereskedelmi s kisebb részben ipari központok képviselik a szó teljes értelmében vett várost Oroszországban. Zömmel az északi és középső területeken helyezkedtek el, e területeken – a határvidékekkel ellentétben – a városi portáknak 23,6, illetve 13,9%-át birtokolták csupán a katonai szolgáló réteg tagjai.³⁴

1710-ben Oroszországban 336 település viselte a város nevet, ebből 189 volt poszád. Számuk azonban fokozatosan emelkedett, a határvonal tovább mozgásával az egykori erődök mellett is megjelentek a kereskedő-iparos telepek,³⁵ s a 18. század derekán már 200 felett volt a poszádok száma.³⁶

³¹ *Julius Bardach–Boguslaw Lesnodorski–Michal Pietrzak: Historia państwa i prawa polskiego.* Warszawa, 1976, 362–363.

³² Uo. 390.

³³ *P. P. Szmimov: Goroda Moszkovszkovo goszudarsztva v pervoj polovini 17. veka.* Kiev, 1917/19. I. 346. és k. l.

³⁴ Uo.

³⁵ *Joseph Kulischer: Russische Wirtschaftsgeschichte I.* Jena, 1925., 279.

³⁶ A poszádok nem voltak a kereskedő-iparos népesség kizárólagos centrumai. A városokhoz külvárosokként csatlakozva vagy önállóan is számos földesúri fennhatóság alatt álló iparos és kereskedő telep, ún. szloboda jött létre. Az 1649-es Szobornoe Ulozsnyie azokat a szlobodákat, amelyek közvetlenül a városokhoz kapcsolódtak, összevonta a poszádokkal.

A poszádoknak már a 16. században kialakult bizonyos belső szervezete, amelyik elsősorban az adó és más állami szolgáltatások felosztását-beszédését végezte.³⁷ Hatáskörük azonban nagyon korlátozott volt, s a városok felett a tényleges bírói, rendészeti és politikai hatóságot a katonai kormányzók, illetve vajdák gyakorolták, városi autonómiáról a 17. század végéig nemigen beszélhetünk. A fordulat csak a 18. század közigazgatási reformjaival összefüggésben következett be.

Sajátos kettősség ez: a centralizáció erősítését és szakszerűbb igazgatást kívánó orosz abszolutizmus megpróbálta összeegyeztetni ezt a létrehívandó helyi önkormányzatokkal. Kétségtelenül volt ebben bizonyos kényszerűség. A helyi igazgatás feladatainak ellátására az abszolutizmus másutt is támaszkodott a rendi önkormányzat szerveire, s olyan mértékben szorította vissza őket, ahogy bürokratikus apparátusát alsóbb szinteken is ki tudta építeni. Az orosz abszolutizmusnak a 18. században sem elegendő pénze, sem elég szakképzett, alkalmas embere nem volt ahhoz, hogy minden helyi feladatot magára vállaljon, s ugyanakkor nem létezett olyan rendi igazgatás sem, amire – legalábbis átmenetileg – hagyatkozhatott volna. Vezettek gazdasági megfontolások is: Nagy Péter úgy vélte, hogy a városok gazdasági helyzete – a 18. század elején különösen a városi kereskedelem hanyatlása volt érezhető – megjavul, ha a poszádbelieknek beleszólása lesz saját ügyükbe, s a katonai hatóságok önkénye némileg visszaszorul. Ezért is akarta eleinte csak kétszeres adó vállalása esetén engedélyezni a városoknak az önkormányzati szervek létrehozását.³⁸ Nyugati példák is a városi önkormányzat hatékonyságáról győzték meg; amszterdami tapasztalatai mellett a moszkvai német szloboda szervezete s hamburgi származású tanácsadójának, Heinrich von Ficknek javaslatai befolyásolhatták ebben az irányban: Szentpétervár szervezetének kialakításánál maga hivatkozik Reval és Riga példájára.³⁹

II. Katalinnál pedig a közjó gondolatával kapcsolódik össze az öngazgatás kérdése. Reformtörvényei indokolásában maga hivatkozik arra, hogy a jó kormányzat garanciája a „közbülső szervek”, azaz az államapparátustól többé-kevésbé független intézmények megléte.⁴⁰ Kétségtelenül modernnek tűnő eszmék ezek, nem is a felvilágosodásra, hanem már a liberalizmusra, a modern állam 19. századi problémáira emlékeztetnek. Gyökerei azonban tradicionálisabbak és prózaibbak: a hatékony helyi igazgatás hiányának keserű tapasztalatai a Pugacsov-felkelés idején s az abszolutizmus tömegbázisának kiszélesítésére tett kísérlet. A korabeli orosz viszonyokhoz alkalmazkodó megvalósulás pedig inkább a rendiség és abszolutizmus valamiféle egyeztetését jelentette, az utóbbi dominanciájának fenntartása mellett.

³⁷ A. A. Kizevter: Mesztnoje szamoupravlenyje v Rosszii v IX–XIX. szt. Moskva, 1910. 56–57.

³⁸ Az intézkedés nem vezetett eredményre, csupán 11 város vállalta a kétszeres adót, így erről a feltételtől le kellett mondania.

³⁹ Z. Michael Hittle: The Service City. State and townsman in Russia, 1600–1800. Cambridge, Massachusetts, 1979. 80. A munka jó összefoglalása a szakirodalomnak, az 1800 előtti fejlődésre vonatkozóan sokat merítettünk belőle.

⁴⁰ Polnoje Szobranijje Zakonov. Szobranijje pervoje. 1649–1825. Szentpétervár, 1830. XVIII. sz. Wo. 12949.

A 18. századi reformok két nagy hullámban mentek végbe. Az egyiket I. Péter 1699–1721 közötti intézkedései jelentették.⁴¹ Eredményei három csoportban foglalhatók össze.

Az egyik változás a poszádbeli lakosság rendi besorolása volt. Eszerint voltak nem teljes jogú (nyereguljarnije) és teljes jogú (reguljarnije) polgárok. Utóbbiak két gildét alkottak: az elsőbe a nagykereskedők, manufaktúra-tulajdonosok, doktorok, gyógyszerészek stb. tartoztak, míg a másodikba a kisebb kereskedők és kézművesek. A poszád többi lakosai nem voltak teljes jogúak, azaz a tisztségviselők választásában nem vehettek részt, és nem voltak megválaszthatók. Továbbra sem tartoztak a poszád szervezetébe a városban élő nemesek, egyháziak stb. A másik fontos változás a városok élére állított választott elöljáróság volt. Ez a kisebb városokban legalább egy polgármesterből és nagyságtól függően néhány tanácsosból állott. A nagyobb városokban több (négy) polgármester, tanácsosok és az egész magisztrátus élén elnök volt.⁴² Megbízatusuk időtartama változott, a 18. század első felében általában 1–3 évre szólt, később meghatározatlan idejűvé vált, a felügyeletet gyakorló hatóságok beleegyezése nélkül nem voltak leválthatók. Illetékességi körükbe tartoztak a pénz- és adóügyek, az alsóbbfokú bírások, a vásárok lebonyolítása, a városba érkezők ellenőrzése, útlevelek kiállítása a városból eltávozóknak, a katonai beszállásolások intézése stb. A tendencia – a Katalin-féle reformokig – itt is a hatáskörük fokozatos korlátozása az állami szervek javára. A reformok harmadik csoportját a városi igazgatás és az államok területi szerveinek viszonya alkotta. A városok – a területi igazgatás hierarchiájának megfelelően – több csoportra oszlottak. Az elsőt alkották azok a városok, amelyek a kormányzósági hivatalnak, illetve a kormányzónak az ellenőrzése alá tartoztak. Ezek magisztrátusait a kormányzó erősítette meg, s az ő hivatala járt el a városban a magisztrátus hatáskörén túlmenő – főleg rendőri és magasabb bírói – ügyekben. A második csoportba sorolhatók a tartományi, a harmadikba a járási városok, hasonló viszonyban a tartományi, illetve járási elöljáróságokkal. Végül az utolsó csoportba azok a kisebb városok kerültek, amelyekben nem közvetlenül a járási elöljáróság, hanem a járási biztosok gyakorolták a hatósági jogkört.⁴³

Ezeket a nyomokon haladtak tovább II. Katalin városreformjai is.⁴⁴ A városi társadalmat egységes közösségbe tömörítették, amennyiben elrendelték a városi lakó-jegyzékek vezetését. Ezentúl az számított városi lakosnak, aki a jegyzékben szerepelt. A jegyzékbe egyébként volt jobbágyokat is fel lehetett venni, ha földesuruktól elbocsátó levelet kaptak. Az újonnan beköltözők esküvel vagy írott kötelezvénnel vállalták a városi terhek viselését. Továbbra sem vették számba azonban a nem önálló személyeket: cselédeket, szolgákat, bérmunkásokat stb.

⁴¹ A három legfontosabb reform: a burmiszterszkaja palata, illetve a ratusák felállítása, az 1708–10-es kormányzósági reform és a magisztrátusok és gildák szervezése. I. M. III. k. No 1675; V. k. No. 2879 és 3294; VI. k. No 3708.

⁴² A „kisebb” és „nagyobb” város között nem világos a határ. Talán 2000 háztartásnál lehet meghúzni. Vö. N. Knabe: Die Struktur der russischen Posadgemeinden und der Katalog der Beschwerden und Forderungen der Kaufmannschaft (1762–1767), Berlin, 1975. 87–88.

⁴³ Uo. 89–106.

⁴⁴ Az ide vonatkozó törvények: az 1757-es gilde-törvény, az 1775-ös kormányzósági reform, a városi rendszert szabályozása ugyancsak 1775-ben és az ún. városi adománylevél 1785-ben. L. Polnoje Szobranije Zakonov, XX. k. No 14275, 14327, 14392; XXII. k. 16188.

Maga a lakosság hat csoportra oszlott. Az első a „valódi városiakok”-at, a nemeseket, egyházi személyeket és a gazdag kereskedőket (tulajdonképpen az egykori kiváltságolt, városok feletti kereskedőtestületek tagjait) foglalta magába. A második csoportba a 3 gilde tagjai tartoztak.⁴⁵ A gildek, bár a kereskedők voltak bennük többségben, valójában már vagyonuk nagysága alapján különültek el egymástól (1–5 ezer, 5–10 ezer, illetve 10–50 ezer rubel vagyonnal). A harmadik csoportba a céhes iparosokat, a negyedikbe a más városokhoz tartozókat és a külföldieket, az ötödikbe a „neves polgárokat” (tudósok, művészek, 50 ezer rubelnél vagyonosabb vállalkozók) sorolták. Végül a hatodik csoport volt a város többi lakosainak (mescsanye) a kategóriája. A felosztásban tehát rendi és vagyoni szempontok keveredtek egymással. A rendi vonásokat az egyes csoportokra vonatkozó külön rendelkezések tovább fokozták. Így a gildebéliek nem fejadót fizettek, hanem vagyonuk 1%-ával adóztak, az első és második gilde tagjai – a nemesekhez hasonlóan – mentesek voltak a testi fenyítéstől. A „neves polgárok” jogai a nemesekéhez álltak közel, s harmadik generációjuk formálisan is elnyerhette a nemességet. A rendi különbségeket külsőségekben is hangsúlyozták, így az első gildebéliek kétlovas hintón, a második tagjai csak nyitott kétlovas kocsin közlekedhettek stb.

A városi önkormányzat szervei közül a magisztrátust bírói hatóságként szervezték át, az 500 háztartásnál kisebb poszádokban 1 polgármester és két tanácsos, a nagyobbakban 2 polgármester és négy tanácsos formájában. Hozzájuk tartoztak az árvaügyek és a kisebb, úgynevezett szóbeli perek.

A magisztrátus mellett létrehozták az általános városi tanácsot, élén az eredetileg a választások lebonyolítására választott városfővel. Mind a magisztrátust, mind az általános tanácsot háromévenként a városi gyűlés választotta, ezen szavazati joga volt minden 25 év feletti férfinak, ha legalább 50 rubel évi jövedelmet ki tudott mutatni. Az általános tanács azután a lakosság 6 csoportjának képviselőit 6 tagú dumát választott a maga soraiból. Ez volt a tanács végrehajtó szerve, a városfő elnökletével hetenkénti ülésre kötelezve. Hatáskörébe – bár a törvény hosszasan sorolja teendőit – lényegében csak a városi környezet (építési szabályozás, útfenntartás, piacrend stb.) és a városi gazdálkodás ügyei tartoztak. Az adóügyeket s általában a nézügyekkel összefüggő helyi feladatokat ugyanakkor elvették a városoktól, s külön állami bürokratikus szervekre ruházták.

A kormányzósági reform értelmében – amely a közigazgatási beosztást kormányzóságokra és járásokra egyszerűsítette – a városoknál is kormányzósági és járási városokat különböztettek meg.⁴⁶ A kormányzóságok szervezetén belül külön magisztrátust szerveztek (a kereskedők és kispolgárság soraiból választva) a kisebb városok magisztrátusának felügyelőit. Ide kellett továbbá betervezni a városi дума elleni esetleges panaszokat is. A választott tisztviselők megerősítésének és tevékenységük ellenőrzésének joga egyébként is a kormányzóság hatásköre maradt.

Az állami befolyást azonban legfőképp az új rendőrségi-igazgatási rendszer biztosította. Eszerint minden rendőri és igazgatási ügy főhatósága a városokban egy, a nemesség

⁴⁵ A gildék száma az 1720-as évek végétől emelkedett kettőtől háromra. Az 1785-ös kiváltságlevél az 1775-ös beosztáson annyit változtatott, hogy a 3. és 2. gilde censusát a kétszeresére emelte.

⁴⁶ A törvény azt is kimondta, hogy minden kormányzóság és járás székhelye város legyen. Ezért 216 településnek kellett újonnan városi rangot adni.

köréből kinevezett állami tisztviselő kezében futott össze. Mivel ehhez a funkcióhoz bizonyos bírósági teendők is tartoztak, ebben választott polgári ülnökök is segédkeztek, a hatalom (a katonaságnak, mint karhatalomnak igénybevételével együtt) az állami rendőrbiztos (namesztyik) kezében volt.⁴⁷

A rendelkezések tehát egyértelműen biztosították a bürokratikus centralizáció túlsúlyát az önkormányzati szervek felett, s fő céljuk – az állami pénzügyi és végrehajtó apparátusának hatékonyabbá tétele – is világosan kitűnik, csakúgy, mint a nemesi rend túlsúlyának biztosítása. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy a kereskedelem és iparüzés jogát, amely, mint láttuk, az Ulozsényie óta a polgárság monopóliuma volt, kiterjesztette a nemességre is. A Katalin-féle szabályozás közel egy évszázadig maradt változatlanul. Meglepő, hogy még az ország korszerűsítését, vagy legalábbis alkalmazkodását célzó reformok sorába illeszkedő 1870-es városi törvény is milyen keveset változtatott ezen,⁴⁸ s még e változtatások sem egyértelműen mutatnak a polgári viszonyok erősítése irányába. Így a városok élére – a választók számától függően – 30–72 tagú dumát rendeltek. Ezek tagjait négyévenként választották, szavazati joga volt minden 25 évnél idősebb adófizető városi lakosnak. A választás – mint Poroszországban – három osztályban történt, úgy, hogy minden, a befizetett adó összege szerint egyenlő csoport a tagok egyharmadát küldte a dumába. A дума saját soraiból tetszőleges számú (de kettőnél több) vezetőséget választott. Mind a дума, mind szűkebb végrehajtó szerve élén – a katalini hagyományoknak megfelelően a városfő állott, megkönnyítve ezzel a központi hatalom ellenőrzését. Nem változott lényegében a дума hatásköre sem, s a rendőrség is – igaz, most már bíraskodási és gazdasági jogkörét jórészt elveszítve – egységes állami irányítás alatt állott.⁴⁹ Megmaradt a kormányzó joga a kisebb városok előljáróinak megerősítésére és ellenőrzésére, míg a kormányzósági városoknál ez a jog a belügyminisztert illette meg.

Áttekintve az egyes országok városi törvényhozását, két dolog mindenképpen szembetűnik. Egyik, hogy az egyes igazgatási formák milyen különböző társadalmi tartalmak hordozására képesek. Közép-Kelet-Európa sajátosságai így csak ezzel együtt vizsgálhatók meg igazán. A másik, hogy a formák különbözőségei ellenére mégis hasonló irányú változások figyelhetők meg valamennyi vizsgált területen.

⁴⁷ A fővárosokban ezt a funkciót külön főpolgármester töltötte be.

⁴⁸ *Polnoje Szobranije Zakonov*, XLV. k. № 48498.

⁴⁹ T. Sz. *Kalinyina*–A. F. *Goncsarova*: *Isztorija goszudarsztva i prava SZSZSZR*. Csaszty I. Moszkva, 1972, 509. és k.

HANÁK PÉTER

Polgárosodás és urbanizáció

(*Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században*)

A modern urbanizáció kezdetei

Hosszú távú folyamatokat lehetetlen egyetlen évhez, még egy évtizedhez is kötni, kiváltképp, ha olyan összetett, sokágú folyamatról szólunk, mint a tőkés gazdálkodásra való átmenettel, a polgárosodással együtt járó modern urbanizáció. Budapest esetében valószínűleg még akkor is szorosan szabjuk meg az időhatárokat, ha a modern urbanizáció kezdetét II. József centralizációs intézkedéseitől József nádor szépítő tevékenységéig eltelt negyedszázadra, az 1780-as évektől 1808-ig terjedő időszakra tesszük. Joggal felvethető ugyanis, hogy urbanizációs jelenségek és intézkedések már Mária Terézia uralkodása alatt is megfigyelhetők, és hogy ezek csak a reformkorban teljesedtek ki. Mindeme megfontolások ellenére a pest-budai urbanizáció kezdeti szakaszát az említett negyedszázadra lokalizálnám, sőt még azt is megkockáztatnám, hogy közelebbi dátumnak 1789–1790-t, a Váci kapu lebontását, az előtte elterülő kincstári és városi telkek parcellázását és az Újváros (Lipótváros) beépítésének kezdetét jelöljem meg.

Mielőtt a folyamat korszakolását és fejlődésmenetét kibontanám, mindenképpen szükséges a tőkés urbanizáció fogalmának és elkülönülő tartalmi elemeinek meghatározása. A modern urbanizációt, úgy vélem, a középkortól és a koraujkortól a teljes nyitottság, a dinamikus terjeszkedés és a gyors növekedés különbözteti meg. Ennek egyik fontos feltétele a falak lebontása, a városi közföldek parcellázása, beépítése, a másik a polgárjog megszerzésének szabaddá tétele. A modern urbanizáció kibővíti, megváltoztatja a korábban jórészt iparúzó és kereskedő város funkcióját: a nagyváros nemcsak gazdasági, hanem igazgatási, törvényhozási és kulturális-oktatási központ, az élet- és gondolkodásmód döntő formálója és mintája lesz. Ennek során új funkcionális tagolódása, új gazdasági-társadalmi topográfiája alakul ki: többé-kevésbé elkülönül egymástól az üzleti központ, a *city* és az igazgatási-hivatali negyed a bevásárló körzetektől, az ipari kerületektől és a nagyjórészt tisztán lakónegyedektől, amelyek ugyancsak szociálisan eltérő összetétel és arculat szerint tagolódnak.¹ A funkcionális és szociális átrétegződés

¹ Az iparosodás, városfejlődés és urbanizáció összefüggéseire l. *David Landes: The Cambridge Economic History*. Vol. VI. Pt. 2, 1965. – *The New Cambridge Modern History*. XIII. Companion Vol. Ed. Peter Burke. 1980. 75–79., 99–105. – A chicagai városszociológiai iskola megalapozó műve *R. E. Park – E. W. Burgess – R. Mckenzie: The City*. Chicago, 1925. Definíciója és szociológia topográfia használható, bár merev ökológiai szemlélete elavult. – *Svend Riemer: The Modern City*. New York, 1952. 26–27., 44–50. – *A. F. Weber: The Growth of the Cities in the Nineteenth Century*. Columbia University, Studies. Vol. XI. A magyar történeti és szociográfiai irodalom alapműve *Erdei Ferenc: Magyar város*. Bp. 1974. (Új kiad.). – Hasznos irodalmi áttekintést ad *Angyal Viktória: Városszociológia*. In: *A szociológia ágazatai*. Szerk. *Kulcsár Kálmán*, Bp. 1975.

feltétele a munkahely és a lakóhely elkülönülése, „a háztartás és az üzem szétválása”, ami természetesen a korszerű közlekedés, az ellátási hálózat, vagyis a modern infrastruktúra kiépítését követeli meg.²

Nos, ezek az ismérvek alig-alig, talán csak halvány nyomokban fedezhetők fel a romjaiból feltámadó két testvérvárosban a 18. század utolsó harmada előtt. A diéták büszke Pozsonya és a nemzeti hagyományok és nagyvásárok Debrecene mögött Pest és Buda még Mária Terézia idején is számszerűen elmaradt, provinciális kisvárosok. Igaz, a Királyi Kúriát már 1723-ban Pestre, a Pázmány alapította egyetemet 1777-ben Budára, majd néhány év múlva Pestre telepítették, József mégis inkább a csendesebb, elzártabb Budát választaná igazgatási székhelyül, és Pestet meghagyná nyüzsgő, vásáros kereskedővárosnak, nem is gondolva egyesítésükre. Az is igaz, hogy a két város terjeszkedése, főként Pesté a 18. század második felében gyors volt, de a keletre fekvő majorok és kertek közé, a legelőkre települő József- és Terézváros jószerint a fallal körülvett Belvárosból kiszorult kismesterek, kontárok, munkások, napszámosok és majorosok agrárjellegű lakóhelye és nem az urbanizáció melegágya volt.³

Pest-Buda tényleges fővárossá válása a 18. század végén indult meg, urbanizációjának üteme is ekkor gyorsult fel, és csak a 19. század első felében, a reformkorban teljesedett ki. Nézzük az adatokat. Pest-Buda lakossága (hozzávéve Óbudát is) az 1787. évi népszámlálástól 1848-ig megháromszorozódik, kerekén 50 ezerről 150 ezerre nő. Ebből Buda növekedése csupán 63%-os, Pesté csaknem ötszörös. A budai kerületek fejlődése – az egy Krisztinaváros két és félszeres gyarapodásától eltekintve – roppant lassú, csaknem stagnáló. A pestieké gyors, de egyenetlen. A hajdani városközpont, a Belváros lakossága fél évszázad alatt csupán megkétszereződik, a Józsefvárosé két és félszeresére, a Terézvárosé három és félszeresére, a Lipótvárosé viszont több mint ötszörösére nőtt.⁴ Am nemcsak a mennyiségi, hanem a minőségi mutatók is egyértelműen *súlyponteltolódásról* tanúskodnak. Amíg az összehasonlítási alapul vett fél évszázadban a polgári elem arányát és súlyát tekintve a Belváros és a Józsefváros visszaesett, addig a Terézváros és különösen a Lipótváros részesedése jelentősen megnőtt. A különbség az utóbbi kettő között abban állt, hogy a Terézvárosban inkább az iparos és kiskereskedő elem, a frissen beáramló zsidó kis- és középpolgárság települt meg, addig a Lipótvárosban a gazdag kereskedők, a tisztviselők és értelmiségiek tömörültek. Valóban, az első ház- és telektulajdonosok listája, majd a későbbi háztulajdonosok vizsgálata is azt mutatja, hogy a Lipótváros jellegadó rétege a gazdag görög és német kereskedőkből, a magas rangú tisztviselőkből, értelmiségiekből került ki, utóbb ide költözött (a Nádor utcába) az arisztokrácia egy része és a meggazdagodott zsidó nagypolgárság legmozgékonyabb elemei is.⁵

²Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982. 15–16. – Wohnen im Wandel. Szerk. Lutz Niethammer. Wuppertal. 1979. 15–17.

³Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros. Statisztikai Közlemények. 93. k. 4. sz. Bp. (1940). 18–20. – Budapest története III. Nagy Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. 60–66.

⁴Uo. 373–375., 382., 384–388.

⁵Pásztor i. m. 39–44. Közli az 1789 júniusában tartott árverésen elvert 130 telek első tulajdonosainak nevét, foglalkozását, a telek árát, helyét.

A Lipótváros tehát alapítását és jellegét tekintve jelentősen eltért mind a hajdani belvárosi centrumtól, mind a többi új városrésztől. Alapításával kezdődött meg a városfalak lebontása – a Váci kapué 1789-ben, a Kecskemétié 1794-ben, a Hatvanié 1808-ban. Ez után érvényesültek azok az új funkciók, amelyek betöltésére a Belváros már alkalmatlannak bizonyult: új vásártér, rakpart és rakpiac létesült, új üzletházak, szállodák, fogadók épültek – színház és redout a mai Vörösmarty téren. Természetes, hogy itt kapott helyet a Kereskedelmi Csarnok, a későbbi tőzsde, ez lett a hitelszervezet s az üzleti élet központja, a *pesti city*. Az új funkciókkal bizonyára összhangban, alkalmasint szoros kölcsönhatásban állt az a törekvés, hogy ezt a városrészt előzetes tervek és szabályzat szerint, széles, rendezett utcákkal, terekkel, a külsínre is nagy figyelemmel építsék fel.

A Színház (Vörösmarty) téren és környékén, a Nádor téren, a Fürdő (József Attila) utcában, a Rakpiacon és Aldunason (Roosevelt téren) néhány évtized alatt nagyvárosi jellegű, két-három emeletes paloták sora emelkedett fel. A tervszerű, esztétikus fejlesztésben szerepe volt a József nádor által 1808-ban létesített Szépítési Bizottmánynak, még inkább Hild János ugyanabban az évben kidolgozott szépítési tervének, legfőképpen pedig Hildnek, Pollacknak, Kasseliknek, kiváló építészek sorának, akik az új városcentrumot megtervezték.⁶

A bérház

A várostervezés és -szépítés mellett a modern urbanizáció csalhatatlan jele a *bérház* megjelenése volt, tömegesen a Lipótvárosban, kisebb mértékben a Belváros felső részében és a Terézváros nyugati peremén. A bérház a tőkés rendszer jellegzetes lakástípusa. Ez már nem egy család, a tulajdonos és háztartása számára, nem lakó- és munkahelyi szükségletének kielégítésére, hanem nyereszkesedés végett épül. A bérház nem külső megjelenésében, nem stílusában, hanem *funkciójában* különbözött a hagyományos polgárháztól, üzleti vállalkozás tárgya lett,⁷ mert nyilvánvalóan megnőtt a társadalmi igény kisméretű, a magánélet teréül szolgáló bérlakásokra. Az igény nálunk tömegesen a gyorsan növekvő tisztviselő és értelmiségi réteg részéről jelentkezett, de csatlakozott hozzá a fővárosba költözött nemes, a rendszeresen, de csak időlegesen ott tartózkodó közéleti mágnás, és ilyen lakásokra volt szüksége a szerényebb módú polgároknak, kereskedőknek, bizománosoknak, kisembereknek, akiknek ha a házban vagy a közelben volt is, a lakástól már különvált a boltjuk, a műhelyük.

A pesti urbanizáció első szakaszának imponáló látványosságát jórészt a nemesen egyszerű, egységes építészeti stílus, a *klasszicizmus* adta meg. Ez a stílus valóban egyetemes volt, egész Európában elterjedt a 18. század végén, a századforduló idején. A klasszicizmus a hivalkodóan díszes és bonyolult, fejedelmi és főúri barokkal való

⁶ Uo. 75–84. József nádor tevékenységét és Hild tervét ismerteti. – Budapest története, III. k. 258–263.

⁷ *Heinrich Habel: Zur Sozialgeschichte und Typologie des Münchener Privathauses. Münchener Fassaden. Bürgerhäuser des Historismus und des Jugendstils. München, 1974. 15.* – Hasonló gondolatot fejt ki művészettörténeti alapozással *Renata Wagner-Rieger: Geschichte der Architektur in Wien. Vom Klassizismus bis zur Sezession. Geschichte der Stadt Wien. Neue Reihe. Bd. VII. 3. Wien, 1973. 174.*

szembefordulást kívánta kifejezni a térmértani ősformák, az antik építészeti hagyomány felelevenítésével, a nyugalmas méltóság, az architektonikus egyenlőség és egyszerűség hangsúlyozásával.⁸ Az igény a felemelkedő – Nyugaton már hódító – burzsoázia büszkén vallott és némi képmutatástól sem mentes polgárerényének normáiban gyökerezett, de nagyon is megfelelt – főként Közép-Európában – a polgárosodó nemesség és a polgárerényekkel tüntető fejedelmi udvarok korabeli ízlésének is. Voltaképpen a klasszicizmus volt a 19. század első nagy történeti stílusa, s ebben a minőségében a magyar nemességnek is kedvelt irányzata, amelynek vidéki városokban és nemesi kúriákon egy kissé nehezkesebb, provinciális változata is kialakult.⁹

A klasszicizmus közkedveltségét bizonyára annak is köszönheti, hogy sokkal inkább megfelelt az urbanizáció támasztotta megsokszorozott igényeknek, a polgári hivatalok, bérházak építésének, mint a bonyolultabb szerkezetű, zártabb és drágább barokk palota, illetve a nehezen bővíthető barokk lakóház. A klasszicista építészet ugyanis elvetette az egymás fölé rendelt elemek rafináltan kiegyensúlyozott egységét, helyébe a tetszés szerint ismételhető, egyenrangú részek együttesét állította. A homlokzat klasszicista kiképzése ugyanis minden irányban egysíkú, csupán az ablaktengelyek által tagolt felületekben folytatódik, s ily módon bármely irányban folytatható, bővíthető. Ezért is válhatott Közép-Európában a nagytömegű bérház és középület uralkodó építészeti típusává.

Bérház és középület azonban küllemét és leszármazását illetően kezdettől nem egy töről, hanem két különböző ágból fakadt. Más típushoz tartozott az „úri” bérház, a bérpalota, és máshoz a tömeglakóház, a bérkaszánya. A bérpalota kívül-belül magán viselte eredete díszes jegyeit: a középkori polgárház és barokk palota kibővített, klasszicizált változata volt. Ezzel szemben a tömegszállás céljaira épített ún. „udvarok” – a Wurm-udvar, a Marokkói udvar, az Orczy-udvar – eredete a *kolostorformához* nyúlik vissza, annak is inkább a gazdasági épületeihez.¹⁰ Ebből alakult ki Ausztriában az urbanizáció fellendültekor a *Großwohnhof*, amelyet utóbb a monarchiai egységes kaszárnyatervezés és a bérkaszánya-építés is átvett – némiképp jelképezve is eme lakóintézmények rokonságát.

A bérházban a lakásnagyság és az elrendezés is különbözik a polgárházétól. A lakások, új funkciójuknak megfelelően, kis méretűek, átlagosan 3–6 szobások, a szobaméretük erősen csökkennek. A kisebb lakás ugyanakkor meghittebb, a munka és a közélet zajától mentes. A lakás, ha volt is vendégfogadásra alkalmas díszesebb helyisége, *nem reprezentatív*. Vendéget jobbadán délután fogadtak, az estélyeket a szobaméret, a korabeli gyertya- vagy olajmécses-világítás amúgy is akadályozta.

A pest-budai urbanizáció első szakaszának lakáskultúrájáról széles körű anyagfeltárás és módszeres kutatások még nem állnak rendelkezésünkre. Egykorú leírásokból és példás bécsi művelődéstörténeti munkákból azonban elég világosan kitűnik, hogy a klasszicista homlokzatú bérházban levő, belülről *biedermeier* stílusban berendezett bér-

⁸R. Wagner-Rieger i. m. 83–84.

⁹A magyar vonatkozásokra Magyar Művészet 1880–1945. Szerk. Zádor Anna. Bp. 1958. 26., 52–56.

¹⁰R. Wagner-Rieger i. m. 174. – Hans Bobek–Elisabeth Lichtenberger: Wien. Wien–Köln, 1978. 212–214. és Faltafel I.

lakás rekonstruálható típusa fölöttébb otthonos volt és kényelmes.¹¹ Lassan, fokozatosan alakult ki a szobák funkciói szerinti elkülönülés, elsősorban a páros ágygal, szimmetrikus bútorozással elrendezett hálószobáé. A század elején még elég jellemzőek az olyan képes ábrázolások, amelyeken a mennyezetes ágy vagy a dívány a nappaliban van elhelyezve, az 1840-es évektől egyre több külön hálószoba-ábrázolással találkozunk. Ugyancsak megjelenik a „női szobának” nevezett nappali, de e kettő, akárcsak az ebédlő és a nappali, e korszak polgárlakásaiban többnyire nem vált szét. Módosabb családok elkülönítették a gyerekszobát is, ámbar ez még inkább miniaturizált felnőtt szoba volt, kis nyoszolya-ágygal és sok „vegyes” bútordarabbal.

A biedermeier lakáskultúra a legjelentősebb és legmaradandóbbat a berendezésben, a bútorban alkotta. Lényegében ez a bútorstílus is a klasszicizmusból származott, „formakincsét végső soron az antikvitás alakította”; sima felületek, geometrikus formákból fejlesztett díszítőelemek, de minden kényelmesebb volt az empire merev formáinál. Finom hajlítások, kárpitozott székek, kerevetek, fotelek. A megelőző és a következő stílusoktól az különbözteti meg, hogy már nem művész tervezte, de még tömegáru sem volt, hanem kézműves mester készítette ezeket a bútorokat saját maga és a vele egyrangbeliek, egy rétegbe tartozó polgárok számára.¹² A stílus kedvelt garnitúrája a kerek vagy ovális asztal körül elhelyezett kerevet fotelekkel, illetve székekkel, ami szűkkörű családi, vagy baráti együttlétre vall. Jellegetes korabeli kényelmi bútordarab volt a hintaszék, a zsámoly és reprezentációs kellék a vitrin és az etazser.

Nem kívánom azonban a klasszicizmust és a közép-európai biedermeiert a korszak életmódminősítő irányzataként feltüntetni. Annál kevésbé, hiszen a lakás összképét az őskortól örökölt barokk bútorok, barokk kályha, romantikus festmények is tarkították. De ezen túlmenően sem szerencsés a művészettörténeti – vagy akár a művelődéstörténeti – jellegmeghatározás. A korai urbanizációt a várostervezéstől a lakberendezésig a *modernizálás és a polgárosodás szelleme* hatotta át. Ez volt a belvárosi hagyományos céhpolgár, a lipótvárosi tőkés vállalkozó és a terézvárosi iparos-kereskedő kispolgár, sőt a fővárosba költöző mágnás, az ott leteleplő nemesi értelmiség és tisztviselő *közös értékeszménye*. A tőkés urbanizációnak és polgárosodásnak új és jellegadó súlypontja immár nem a Belváros, hanem a *Lipótváros* volt.

Az urbanizáció súlypontjának eltolódása az alapító korszakban

A nagyvárosi urbanizáció és lakáskultúra Budapesten a 19. század második felében bontakozott ki – tűneményes gyorsasággal a városeyesítés utáni évtizedekben. A fejlődést érzékeltetik az alapszámorok. 1869 és 1910 között a főváros lakossága 270 ezerről 880 ezerre, a lakóházaké 9300-ról 17 ezerre, a lakásoké mintegy 50 ezerről 170 ezerre nőtt.¹³ A kiegyezés idején a házak jó háromnegyede (77,5%-a) földszintes volt,

¹¹ A fogalom eredetére és kultúrtörténetére *Georg Himmelheber: Biedermeier bútorok*. Bp. 1982. 10–12. – *Willi Geismeyer: Biedermeier*, Leipzig, 1982. 25–32. – *Günter Böhmer: Die Welt des Biedermeier*. München, 1968. 8–13. – *Wohnen im Wandel*. I. m. 18.

¹² *Himmelheber* i. m. 31–35.

¹³ Budapest Statisztikai Közlemények. 53. k. A lakosság létszámára 20^x–22^x, a házak és a lakások számára 6^x, 16^x–17^x.

6%-ot tett a kétemeletes, 2%-ot a három- és négyemeletes házak száma, a világháború évében, 1914-ben viszont a házaknak csupán a fele földszintes, 35%-a 1–2, 15%-a 3–4 és több emeletes.¹⁴ Kezdő időpontunkban 25 lakó esett egy házra, a végpontban átlagosan 53 fő lakott egy házban, amelyben a lakásnagyság is megváltozott. Az egykori szobakonyhás szegénylakások aránya nem csökkent, sőt a népesség-zsúfolódás és a proletárság szaporodása folytán még nőtt is, meghaladta az összes lakások felét, de arányaiban is, méreteiben is jócskán megnövekedett a közép- és a nagypolgári lakások száma és területe. A három vagy annál több szobás, összkomfortos lakások az összes lakásoknak csaknem egyharmadát (31,8%-át) tették ki az 1906. évi lakásfelmérés adatai szerint.¹⁵

Az adatok azonban csak külterjes számszerűséggel jelzik a polgárosodás tendenciáját, és keveset mondanak a tartalmáról. A század első felének a Lipótvárosra koncentrálódó urbanizációja¹⁶ a kiegyezés utáni évtizedekben keletre, a Teréz- és az Erzsébetváros felé tolódott el, határát a századvégig a *Nagykörút*, tengelyét a *Sugárút* (Andrássy út) alkotta.¹⁷ A két centrális jelentőségű útvonal építését az 1870. évi X., LX., illetve az 1871. évi XLII. törvénycikk rögzítette. Az első mondta ki a *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* megalapítását, hatáskörébe utalva a megnövekedett forgalomnak megfelelő és közegészségi szempontból is kellő szélességű főútvonalaknak, „mintegy állam-utaknak” a nyitását. Az utóbbi két törvény a Sugárút, illetve a Nagykörút építését rendelte el, megszabta útvonalukat s az építési költségek fedezését.¹⁸ Úgy látszik, a kormánynak, személy szerint a Haussmann monumentális párizsi városépítésének bővületében élő *Andrássy Gyulának* kellett átvennie a kezdeményezést, mert kevésbé lehetett számítani a pesti polgárságra. A hagyományos kereskedő és iparos polgárság provinciális és kisszerű volt, évtizedek óta inkább kerékkötője, mint egyengetője a modern urbanizációnak. De a vállalkozó burzsoázia nagy részére sem lehetett bízton számítani: ők praktikus célokra, Duna-szabályozásra, rakpart és közraktár építésére szánták a pénzt, nem reprezentációra. S ha már a magyar fővárosnak is kellene egy sugárút, vagy egy *boulevard*, akkor inkább a zsúfolt Király (Majakovszkij) utca szélesítését ajánlották.¹⁹

A Sugárútnak a képviselőházban is erős ellenzéke támadt, éppen a pesti polgárok képviselői között. Luxus a *sétaút*, a promenád, nem a népet, csak az úri kocsikázást szolgálja – mondták az ellenzékiek – olyan városban, amelynek jó ivóvize, rakpartja és raktára sincsen.²⁰ E bírálatban volt is némi igazság, amely azonban nem érvénytelenítette a liberális vezető réteg ellenigazságát és előrelátását: házak és boltok sokaságát a téresség, az egészséges, levegős utak és terek teszik várossá.²¹ A polgári közvélemény óckodását támogatta az 1873. évi tőzdekrachhal kezdődő gazdasági válság, amely csaknem egy évtizeddel megnyújtotta az építkezést. A Sugárút végül is az 1880-as évek közepére

¹⁴ Uo. 6^x–7^x.

¹⁵ Budapest Statisztikai Közlemények. 43. k. 31^x–32^x. Budapest urbanizációs fejlődésére vonatkozó adatok 8^x–12^x és a megfelelő táblázatok.

¹⁶ *Pásztor* i. m. 133–138., 148–150.

¹⁷ Budapest Statisztikai Közlemények. 53. k. 199^x.

¹⁸ Magyar Törvénytár. 1870. X. t. c. 3. §. – 1870. LX. t. c. az 1871. XLII. t. c.

¹⁹ *Siklóssy László*: Hogyan épült Budapest. Bp. 1931. 142.

²⁰ Az 1869. évi április 20-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest, 1870. 368–382.

²¹ *Siklóssy* i. m. 42–43., 92–94., 135–138., 143–146.

készült el a Kiskörúttól a Városligetig, három szakaszban. Az első, az Oktogonig terjedő szakasz szélessége 34 m, ezen 3–4 emeletes házakat terveztek, főként reprezentatív lakóházakat és az Operát; a második, a Köröndig terjedő rész szélesebb volt, 45 m, ezen 2–3 emeletes házak, állami középületek emelkedtek; a harmadik szakaszt ugyanilyen szélesre tervezték, csak elegáns villák számára, amelyekhez 10 méteres előkert tartozott.²²

A Sugárútnak, akárcsak párizsi példaképeinek, elsősorban városszépítészeti szerepe volt, Budapest nagyvárosiasságát jelképezte. Még üzletei, kősebb készült áruháza és kávéházai is rang- és jellegadóak, és pedig nemcsak a városképet, hanem a várostörténetet is jellemzik. (Gondoljunk csak a neveire: Sugárút, Andrássy út – egy ideig a Mussolini és a Hitler térrel –, majd Sztálin út a November 7-e térrel és a Kodály körönddel, aztán a Magyar Ifjúság, manapság pedig a Magyar Népköztársaság útja. Történelem – mogyoróhéjban. Milyen konzervatívok is azok a városok, amelyekben több száz év óta mit sem változtak az utcanevek, mintha állna az idő!)

Az ugyancsak 1871-ben törvényesített, de a hatalmas gazdasági nehézségek miatt negyedszázadig épített Nagykörút kezdettől gazdasági, közlekedési funkciót töltött be. Semmiképpen sem véletlen, hogy Reitter Ferenc főépítész 1862-ben hajózható csatornát tervezett a Nagykörút helyére.²³ A Millennium évében, 1896-ban teljes hosszában, a Boráros tértől a Margit-hídig megnyitott 4,5 km hosszú Nagykörút a főváros belső kerületeit és városrészeit kötötte össze.²⁴ Bár a külalakjában és közlekedési funkciójában némiképp hasonlít a bécsi *Ringre*, amely alkalmasint a példaképe is lehetett, valóságos szerepe eltér attól. A *Ring* kiváltképpen reprezentatív, Bécs központi állami és városi intézményeinek látványos útvonala, amely inkább elválasztja, mint összeköti a barokk belvárost a tarka külvárosoktól.²⁵ A pesti Körút ezzel szemben egyesítő és kiegyenlítő jellegű: a ferencvárosi német és a józsefvárosi szlovák kismestert a terézvárosi kereskedővel és a lipótvárosi zsidó nagypolgárral fűzi össze, s egyúttal összeköti az akkori belterületet a gyorsan integrálódó külterületekkel, hiszen – eltérően a Ringtől – valamennyi sugárútja túlhalad a Körúton Zuglóiig, Kőbányáig, Kispestig. A pesti Körút reprezentatívnak alig nevezhető, a Nemzetin és utóbb a Vigszínházon kívül jelesebb középület nem ékesíti, annál inkább zsúfolják nagy pályaudvara, közlekedési csomópontjai és elágazásai. Épületei 2–4 – átlagosan és többségükben 3 – emeletesek, nem pompázatosak, mint a Ring palotái, egyszerű bérházak sűrű üzlethálózattal, műhelyekkel.

A főváros eme két főúterére nagyon is rányomta bélyegét, hogy a kormány és a Közmunkatanács, tehát a liberális nemesség által irányított intézmények szorgalmazták kiépítésüket, az ő városfejlesztő koncepciójuk határozta meg arculatukat. Az alapító

²² *Schmall Lajos*: Buda-Pest utcái és terei. Bp. 1906. – *Rados Jenő*: Budapest városépítésének története. Bp. 1926. – *Preisich Gábor*: Budapest városépítészetének története a kiegyezéstől a tanácsköztársaságig. Bp. 1964.

²³ *Siklóssy* i. m. 69–74.

²⁴ Uo. 220–254. – *Ruisz Rezső*: A Nagykörút, Bp. 1960. – *Schmall* i. m. 85–103. – *Rados* i. m. 25–28., – *Preisich* i. m. 65–70.

²⁵ *Bobek-Lichtenberger* i. m. 76–77. – *Elisabeth Lichtenberger*: Wirtschaftsfunktion und Sozialstruktur der Wiener Ringstraße. Die Wiener Ringstraße. Szerk. R. Wagner-Rieger. VI. k. Wien, 1970. 18–26. – *Carl E. Schorske*: Fin-de-Siècle Vienna. Politics and Culture. New York. 1980. 24–36. – *Pálóczi Antal*: A városok rendezése Budapest viszonyainak egybevetésével. Bp. 1903. 7–16.

korszak uralkodó stílusán, a historizmuson belül ezért a neoreneszánsz volt az uralkodó irányzat.

A *historizmus* ugyancsak egyetemes érvényű stílusirányzat; nagyigényű, látványos, változatos, olykor kevert városképet adó, amely a múltidéző hagyományosság szellemét és a reprezentáció igényét sugallta. Szokták ezért a stílussteremtő erő híján pompázó parvenü nagypolgárság építészetének is nevezni, amely ily módon is reprezentálni kívánta, hogy nemcsak a jelent birtokolja, de a múltat is birtokba vette, s amely külsődleges eszközökkel, a homlokzat historizált pompájával takarta el a belvilág szegényességét és álságát.²⁶ Ez a társadalompszichológiai színezetű magyarázat azonban jócskán egyszerűsítő és felületes. Magyarországra és keleti szomszédaira egyébként is alig alkalmazható, hiszen a historizmus mögött hosszú ideig ugyanaz az arisztokrácia, ugyanaz a liberális nemesség állt, mint a klasszicizmus mögött. A nyugati nagypolgárság pedig ebben a korszakban már egyáltalán nem volt annyira parvenü és műveletlen, hogy a hanyatló nemességtől kelljen stíluseszmenyt kölcsönöznie.

E kérdés újragondolásánál jó néhány elvi, esztétikai, technikai és társadalmi tényezőt kell figyelembe vennünk. Először és mindenekelőtt: az egész 19. század historizáló, a herderi romantikától, a Walter Scott-i elbeszéléstől a pozitívista tudományosságig, a biológiáig, a darwinizmusig; maga a történetírás is az. A kor nagy építései főlényes szakmai és történeti tudással rendelkeztek, mindent meg tudtak építeni, és Rankével együtt vallották: minden kor egyformán közel áll Istenhez. Jórészt azért fordultak el az egysíkú klasszicizmustól, hogy minden hagyományból a legjobbat vehessék át.²⁷ Eszményük egyáltalán nem a szolgai másolás, az utánzás volt, hanem a kombinatív felelevenítés, vagyis: az újraalkotás. Tegyük ehhez hozzá: az új, korszerű építőanyagok és technológiák sem állottak még készen a múlt század derekán. Jóllehet, legtöbbször ismerték és alkalmazták a vasat, az üveget, de sok okból ragaszkodtak a hagyományoshoz, az oszlophoz, a boltívhez, a vastag közfalakhoz. Korábban inkább a rendelkezésre álló anyag, utóbb a szemlélet akadályozta őket a funkcionak megfelelő szerkezet és annak megfelelő anyagok kiválasztásában, és a funkció-szerkezet-forma új egységének felfedezésében.²⁸ Ehhez előbb a mérnök-építészet technikai s a művész értelmiség szemléleti, értékválasztási lázadására volt szükség.

Mert magában a polgári társadalomban, éppen az alapító korszak folyamán, határozott rangemelkedés és egyfajta kiegyenlítődési tendencia érvényesült. E valóságos tendenciákat jól kifejezte a historizáló, eklektikus bérpalota és elszegényített historizmus formáit külsődlegesen használó bércaszárnya. Nem véletlen, hogy a historizáló bérházak világában a nagypolgár is, a szakmunkás is megtalálta a lakásformáját, csak a kispolgárnak nem jutott megfelelő lakás a bérházban.²⁹

²⁶ *Borsos-Sódor-Zádor*: Budapest építészettörténete, városképei és műemlékei. Bp. 1959. 76–111. – *Granasztói Pál*: Budapest egy építész szemével. Bp. 1971. 67–69., 87., 117. – *Siklóssy i. m.* 173–175. – Budapest története IV. k. *Spira György és Vörös Károly*: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Bp. 1978. 198–199.

²⁷ *R. Wagner-Rieger i. m.* 134–136.

²⁸ *Nikolaus Pevsner*: A modern formatervezés úttörői. Bp. 1977.

²⁹ *R. Wagner-Rieger i. m.* 187.

Végeredményben tehát a historizmust szorosan a modern urbanizáció fő sodrához, alapvető rétegeinek igényeihez kötött, a városképet gyökeresen átformáló irányzatnak tekinthetjük. Formai és tartalmi elavulása, diszfunkcionálissá válása csak a polgári család bomlásakor, a technikai és társadalmi átalakulás fejlettebb szakaszában vált nyilvánvalóvá.

A házak

A Sugárút és a Körút századvégi háztulajdonosairól és bérlőiről nincsenek pontos adataink. Megközelítően sikerült rekonstruálni a Sugárút első házainak tulajdonosait az építkezések befejezésének pillanatában, 1883–1884-ben. Eszerint: 1. Baumgarten Leó, majd Carl Leopold v. Stein; 2. Foncière Pesti Biztosító Intézet; 3. a Saxlehner család; 4. Harkányi Frigyes br.; 5. Keppich Lipót; 6. Harkányi Frigyes br.; 7. Lutzkó Náthán; 8–9–10. Brüll Ármin és Kohner Augusztá; 11. Ullmann Sándor; 12. –; 13. Kochmeister Frigyes br.; 14. –; 15–17. Politzer Sarolta és Politzer Ármin; 16–18. –; 19. Brüll Zsigmond; 20. Krausz Lajos; 21. –; 22–24. Operaház; 23. Brüll Zsigmond; 25. Drechslerpalota; 25. Lőisch Ede és Melczér Ottilia; 28. Fölsinger Rezső és Traub Hermína.³⁰

A szociális kép eléggé világos. A Sugárút első szakaszának nagy bérházait elsősorban a kereskedő-vállalkozó nagyburzsoázia tagjai építették, illetve vették meg a Fővárosi Közmunkák Tanácsától értékörző vagy spekulációs céllal. Maguk a háztulajdonosok nem laktak e bérházakban, hanem a családi rezidenciában, a Belvárosban, a Lipótvárosban, s jó részük a század végén kiköltözött a Sugárút Köröndön túli előkelő szakaszába, illetve a mellékutcák villanegyedébe.

Kevesebbet tudunk a bérlők társadalmi helyzetéről. Az évente kiadott cím- és lakójegyzékekből csupán a bérlő nevét, foglalkozását lehet megállapítani, ezt sem valamennyi ház és lakás esetében. A társadalmi megoszlás mintájához azonban elégségesnek tartjuk az első 27 lakóház kétharmadának bérlőlistáját. 140 bérlőből mindössze 15 család sorolható a nagyburzsoáziához – (köztük mindössze egy arisztokrata) – 35 család a tisztviselő és értelmiségi réteghez, 78 a kereskedő és iparos középosztályhoz, amíg 12 bérlő kifejezetten a szegényebb sorú alsó középrétegekhez tartozott. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a középosztályhoz sorolt bérlőknek csaknem a fele a kis- és középpolgárság határán mozgott (21 iparosmester és 13 alkusz, ügynök), akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy a Sugárút első szakasza kezdetben meglehetősen vegyes szociális képet mutat. Azt a lakójegyzékek és a lakásnagyságok is tanúsítják, hogy az első és a második emeletek sokszobás reprezentatív lakásainak nagypolgári bérlői az összességnek csak egyötödét teheték ki, a többséget a valódi közép- és kispolgárság és a szerény módú hivatalnokság, értelmiség alkotta.³¹ A századfordulóra, amikor már az arisztokraták és pénzmágnások is elfogadták a Sugárutat, az első szakasz presztízse is megnőtt. Általában a 20. században az Andrássy úttá előlépett Sugárút, az Erzsébet és a Lipót (Szent István) körút felértékelődött.

³⁰ Budapest Fővárosi Tanács Ingatlanrendezési Hivatala, Tervtár (a továbbiakban: Tervtár). 29 246., 29 248., 29 250., 29 303., 29 304., 29 305., 29 306., 29 307., 29 334. sz. Továbbá az 1883–1884. évi cím- és névjegyzék adatai alapján összeállítva.

³¹ Az 1883–1884. évi cím- és névjegyzék adatai alapján.

Mintául szolgálhat egy rangos ház (Lipót krt. 17) 1921-ből megmaradt lakó-jegyzéke. A ház 25 lakásának bérlői közül hat volt nagyburzsoá, négy földbirtokos (egy arisztokrata), öten tartoztak a magas állású tisztviselő és a nagypolgári értelmiségi réteghez, tizen a középpolgársághoz (ennek alsó csoportjához is).^{3 2} Az egykori Sugárút tervezői, „alapítói”, majd a tényleges háztulajdonosai és végül a bérlői szociális szempontból nagyon is eltértek egymástól, legfeljebb a polgárosodás és a liberalizmus laza hitvallása fűzte össze őket.

Maguk a házak funkcionálisan három részre tagolódtak. A földszintet többnyire bolthelyiségek, ritkábban irodák, kávéházak foglalták el, mögöttük az udvarra néző oldalon vagy a pincében raktárak helyezkedtek el. A második részt „szolgálati” szektornak is nevezhetnénk, mert benne helyezték el a bérház lakásaiba funkcionálisan be nem építhető mellékhelyiségeket, a pincében a fáskamrát, a padláson a szárító és lomtároló tereket. Többnyire a földszinten volt a mosókonyha és a mángorló. Minden lakáshoz tartozott egy arányos nagyságú fáskamra és padlásfülke, továbbá a mosókonyha használata. E mellékhelyiségek elosztása, gondozása a házmester sokrétű feladatkörébe tartozott, akinek ugyancsak kijárt a földszinten egy szoba-konyhás udvari lakás. Nagyobb bérpalotákban, ahol a házmester az altiszti lét alsó rangfokozataira avanszált, odúszerű szoba a segédházmesternek, vagyis a „vicének” is jutott. A szolgálati részhez tartozott a többnyire díszes – a Sugárút sok házában márvánnyal vagy műkövel borított – első lépcsőház, és a kevésbé díszes hátsó, a „cselédlépcső”, az emeletenként egyesével vagy párosával sorakozó cselédüllemhelyekkel, továbbá a kövezett négyszögletű udvar.

A harmadik funkcionális rész, a lakóterület, *szociálisan* is tagolódt. Legnagyobb alapterülete és rangja az első emeleten levő díszlakásnak volt, vagy maga a háztulajdonos lakott benne, vagy gazdag polgárok, magas rangú nemesi családok, olykor arisztokraták is. A második emelet nagyjából megegyezett az elsővel, a rangbéli különbségeket inkább szimbolikus elemek – az ablakok egyszerűbb kiképzése, az erkély hiánya, a dísztermek kisebb méretei – jelezték, ez az emelet még mindig a módos középosztályé volt. A harmadik emelet többnyire eltért az alatta terpeszkedőktől: gyakran kisebb méretű lakásokra bontották, és megjelent az udvarra néző, cseléd- és fürdőszoba nélküli lakástípus is. A nagyobb házakban a földszinten találunk néhány szoba-konyhás, vagy kétszobás kislakást. A Körúton ilyenek gyakran találhatók a legfelső emeleten is, kifejezetten a kispolgárság, az alsó középrétegek vagy a munkáscsaládok számára.

A pesti bérház szociális szempontból hierarchikusan tagolt, és pedig az első és a harmadik-negyedik emelet között fokozatos átmenetekkel a nagypolgárságtól az alsó középosztályig, a főfronttól hátrafelé pedig a felső középosztálytól a kézműves kispolgárig, egészen a szolgarendű vicéig.

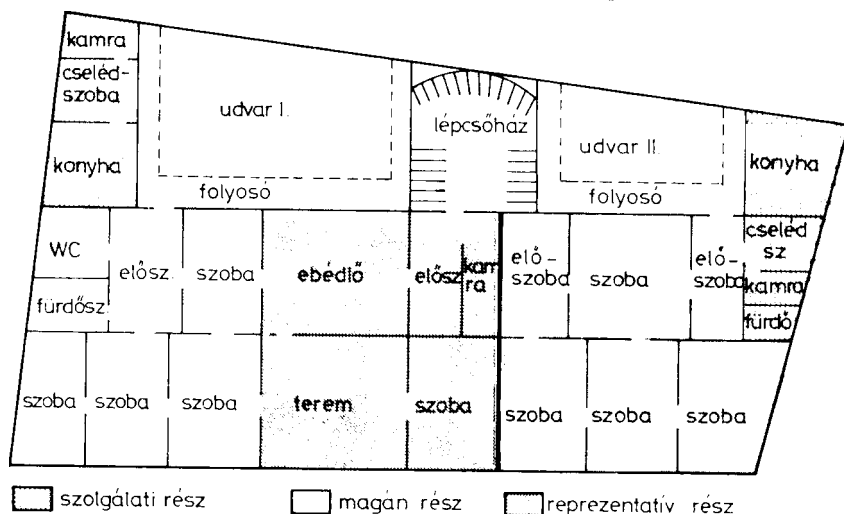
Nézzünk mindegyikre néhány példát.

A Sugárút 5. sz. bérpalota földszintjén 8 bolthelyiség, hozzájuk csatlakozva 5 raktár, egy házmesteri szoba-konyhás lakás (27 m²), egy kisméretű, kétszobás udvari lakás (26 m²) és a mosókonyha helyezkedett el. A háznak a fő lépcsőház által szétválasztott két udvara volt, az egyik 155, a másik 65 m² területű. Az első emeleti díszlakás 7 szobáját két előszoba és a mellékhelyiségek (260 m²), a 2. emeleti megfelelőjének 7 szobáját csupán egy előszoba körítette és az ebédlő is kisebb méretű volt.

^{3 2} Gyáni Gábor: Egy lipótvárosi ház lakói a húszas évek elején. Budapest, 1978. 9. sz.

Mindkét emeleten a díszlakás mellé még egy mutatós négyszobás lakást is építettek (160 m²). A 3. emeleten viszont az alsó szintek 420 m²-nyi lakóterületéből 3 ötszobás lakást – pontosabban: két „úribb”, 4,5 szobás és egy 2 szoba – 3 félszobás lakást (100 m²) – alakítottak ki. A házban tehát összesen nyolc lakás volt, két nagypolgári, négy módosabb középosztálybeli, egy szerényebb polgári és egy munkáslakás hátul az udvarban, a „szolgálati” WC mellett.³³

A ház kívülről mutatós, tekintélyes. Homlokzata reneszánsz térképzésű és tagolású, de ablakai mindhárom emeleten barokkosan íveltek. Külleme és tagolása sokban, főként

1. ábra

Sugár út 5. A két első emeleti lakás beosztása

a mentalításban hasonlít bécsi megfelelőjéhez, bár méreteken és előkelőségben elmarad mögötte. (L. az 1. és a 2. ábrát.)³⁴ A szintkülönbség még világosabban előtűnik a Körút bérházainál. Egy korabeli leírásból ismerjük az Erzsébet krt. 35. beosztását. Ebben az első és a második emeleti díszlakások csak 6, illetve 7 szobások voltak, az elsőn egy háromszoba-cselédszobás és egy kétszobás, a másodikén egy kétszoba-cselédszobás és egy szimpla kétszobás udvari lakás helyezkedett el. A harmadik emelet már szegényedik: itt egy négy- és egy háromszobás állt még szerény középosztályi szinten, de a két kétszobás udvari lakás kispolgári igényekhez készült. A ház földszinti részét nagy bolthelyiség foglalta el, mindegyikhez egy szoba is tartozott a bolti szolga számára, továbbá két kétszobás félkomfortos és a szoba-konyhás házmesterlakás, végül a mosókonyha.³⁵

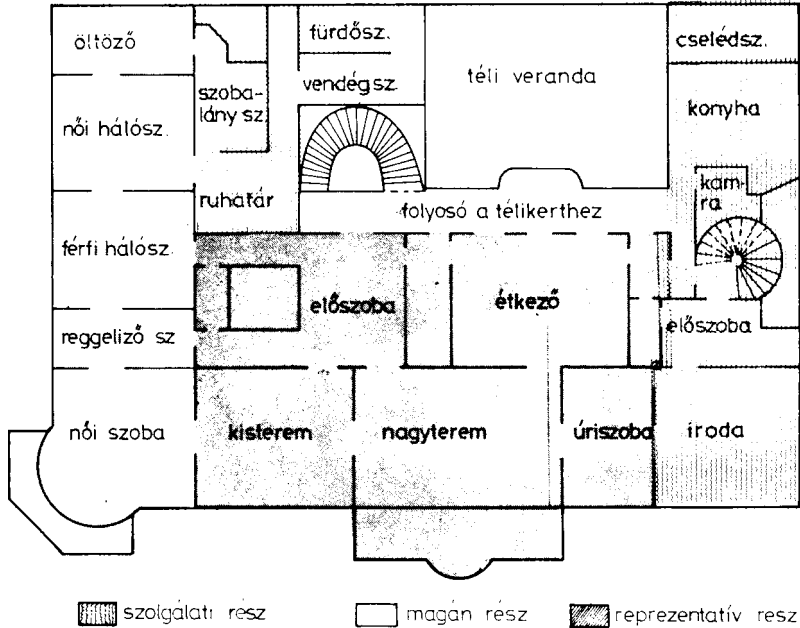
³³ Tervtár, 29 248. sz.

³⁴ Die Wiener Ringstraße, V. k. Wien, 1975. 266. – Hannes Stekl: Die Entstehung bürgerlicher Wohnkultur. Beiträge zur historischen Sozialkunde. 1979. Juli–September. 53. és Tervtár, 29 248.

³⁵ Budapest Főváros Levéltára. (BFL) IV. 1411. b. Frölich Gusztáv hagyaték, 1891.

A pesti Körút kellős közepén álló tisztes homlokzatú úriház 15 lakása közül tehát legfeljebb öt sorolható a középosztály-szintű lakások közé, közülük is csak kettő 6–7 szobás, a többi tíz lakást inkább csak kispolgárok, boltosok, mesterek, kistsztviselők, részben munkások lakhatták.

Ellenpólusként tekintünk még meg a Sugárút utolsó szakaszának egyik nagypolgári villáját, nem kisebb iparmágnásét, mint *Weiss Manfrédét*.³⁶ A villa az 1890-es évek közepén épült, egyemeletes, elől ívesen kiugró logiával, hátul verandával. A villának természetesen nem volt „üzleti” részlege, annál kiterjedtebb „szolgálati” szektora, a

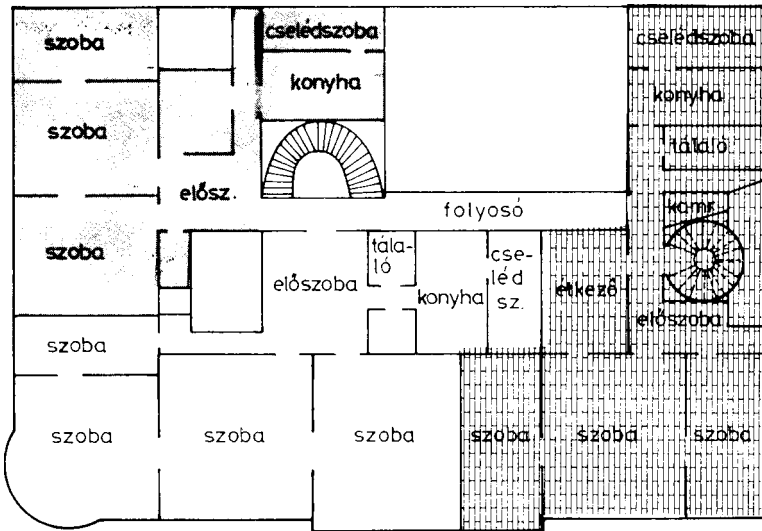
2. ábra

Bécs. Operring 17. Az első emeleti díszlakás beosztása

pincében külön borpince és ivóterem, konyha, cselédszoba, mosó, vasaló és mángorló kamra. Külön kisházban helyezték el a „jobb” cselédséget: a házmestert, a kertészt, utóbb a sofőrt. A földszint utcai frontját három reprezentatív terem foglalta el, szalon, zeneterem, fogadószoba: együtt 130 m². Ezekhez csatlakozott egy 60 m²-es ebédlő, belőle veranda (téli kert) nyílt, hátul nappali, hálószoba, gyerekszoba, tanulószoba, fürdőszoba és két WC. Az első emeleten elől ismét reprezentációs termek, háló- és lakószobák, a hátsó, elkülönített fronton pedig a belső cselédség szobái és mellék-helyiségek. A tulajdonosnak tehát 12 lakó- és fogadószoba, változatos, díszes mellék-helyiségek, a cselédségnek három belső szoba és három kislakás állt rendelkezésére. Ezek a méretek és a kivitelezés európai szinten álltak, csakhogy Budapesten jóval kevesebb ilyen villa épült, mint Bécsben, Münchenben, Berlinben, Párizsban.

³⁶ Tervtár, 28 325. sz.

S ha már kipillantunk Európára, tegyük hozzá: Budapest a dualizmus korában lázas sietséggel, valaminő csillapíthatatlan „utolérési komplexustól” úgy igyekszik behozni idősebb, gazdagabb és szerencsésebb sorsú társvárosait. Ebből aztán gyakorta kapkodás születik, sok külsődlegesség, az urbanizáció lényegét tekintve olcsó és szegényes megoldások. A Sugárút és a körutak házsorai tömöttebbek, aránylag ritka az építkezést drágító mellékutca, kevés a tér, a növényzet. A keskenyebb és szorosabb utcatervezés miatt a házak is alacsonyabbak, mint Nyugaton, átlagosan két emelettel alacsonyabbak, mint Párizs-

3. ábra

Bécs. Operring 17. A harmadik emeleti három lakás beosztása

ban és legalább eggyel a bécsi belvárosnál. S ha kívülről még mutatós is a belterületi utca-kép, a kapualjban már jobban előtűnik a műmárvány, a homokkő, a festett gipsz-díszítés. A különbség igazából az udvaron tárulkozik fel. A pesti ház udvari részén három vagy négy oldalon folyosó (gang) fut körbe, onnan nyílnak a konyhák és az udvari lakások. Maga az udvar is jóval nagyobb az átlagos közép-európainál, nemcsak szeméttárolásra és porolásra, hanem bizonyos fokú háztáji *közeletre* is alkalmas. Honnan e körfolyosós építkezés? Az előzmények nyomai Bécsbe vezetnek, ahol a 19. század elején, utóbb még a külvárosokban használták a nyitott külső folyosót, az ún. *Pawlatschen-hof* építkezést (hasonlót Prágában és Berlinben is találunk), de ez a forma a század második felében a belterületi házakból kiszorult.³⁷

Budapesti elterjedését két tényező magyarázza.

A kültekkek egykoron városi és nemesi majorok, nagy kiterjedésű birtoktestek voltak, amelyeket többnyire egészükben parcelláztak és építettek be. A tagoló körutak és sugárutak mentén tehát nagyobb háztömbök épültek ki, viszonylag kevesebb utcaközzel,

³⁷ Bobek–Lichtenbergerr i. m. 212–216.

mint Bécsben, Münchenben, Prágában, így azután egy házra aránylagosan több lakás jutott, ami a rohamos városfejlődéssel versengő szédületes telekárak mellett olcsóbbá tette az egy lakásra eső fajlagos építési költséget.³⁸ Ez a szempont, a gyors és olcsó építkezés érvényesült a mély kapualj – több lépcsőház bécsi rendszerének elvetésében is. Ebből következett, hogy az első és a hátsó front saroklakásai között a lépcsőházakból meg nem közelíthető udvari lakások is épültek, amelyek bejárata szükségképpen a folyosóról nyílt.

A nyitott körfolyosós háztípusnak messzemenő társadalmi következményei lettek. A magánszféra szoros elkülönítésének és az alsóbb néposztályoktól való minél teljesebb elkülönülésnek burzsoá elve Budapesten kevésbé érvényesült, mint Nyugat- és Közép-Európa egyéb nagyvárosaiban. Az udvari lakásokban, amint említettük, kispolgári családok, hátul pedig munkások, szegény emberek éltek együtt a gazdag polgárral, sőt, bizonyos fokig az életébe is beláttak. A gangról ugyanis – habár csak konyhai szinten – minden látható volt: ki kihez megy, mit visz, vesz, tesz. Különös centrális pozíció jutott a földszinti saroklakásban élő, az egész házat áttekintő *házmesternek*. Ugyanakkor egy pesti ház köznapi élete kollektívabb is volt, mint Nyugaton. Az emberek jobban ismerték, szidták, szerették, segítették gyakran fel is jelentették egymást, ami a kollektivitás csalhatatlan jele.

A lakás elrendezése

Mielőtt belépnénk egy pesti polgári otthonba, ismerkedjünk meg néhány tájékoztató adattal.

A megvizsgált sugárúti és körúti bérházakban a legnagyobb lakásméret 11–12 szobányi volt, ezek alapterülete meghaladta a 250, olykor a 300 m²-t. A középosztályi lakás átlagos nagyságát azonban a 3–4 szobás alaptípus határozta meg, alapterületük 100–150 m² között mozgott. A Sugárúton az első és második emeleti szobák magassága elérte a 4,5 métert. A harmadik emeleten mintegy 4 méterre csökkent a szobamagasság, hasonló méretűek voltak a körúti bérházak lakásai is. A ház- és a szobamagasságot az építési szabályzat és az engedélyokmány is előírta.

A belterületi házak látszatra meglehetősen változatosak. Az eklektika sok stílári variációt, sokféle homlokzatot teremtett, de a lépcsőházba lépve, még inkább a lakásokba bepillantva, nagyfokú hasonlatosságot tapasztalhatunk a lakások beosztásában és berendezésében. A polgári otthon elrendezését a mindennapi élettevékenységek rendje szabja meg: az alvás, az étkezés, a napközi időöltés (a tisztálkodás). A polgárság ezeket az élettevékenységeket funkcionálisan és térbelileg a lakáson belül elkülönítette. A legegyszerűbb, legszerűsebb alaptípus a *háromszobás* lakás volt. Ez hálósobából, nappaliból, ebédlőből és a csatlakozó mellékhelyiségekből: előszobából, konyhából, kamrából, esetleg fürdőszobából és klozetből állt. Az előszobából nyíltak a mellék-

³⁸Uo. 48–57. – *Eugen von Philippovich*: Wiener Wohnungsverhältnisse. Berlin, 1894. – München und seine Bauten. München, 1912. – München 1869–1958. Aufbruch zur modernen Kunst. München, 1958. – *Neumüller*: Das Münchener Wohnhaus von 1870 bis zum Ausbruch des Weltkrieges. Das Wohnungswesen der Stadt München. Szerk. Albert Gut. München, 1928. – *Karl Erdmannsdorfer*: Das Büregerhaus in München, Tübingen, 1972.

helyiségek és vagy az egyik, a középső főhelyiség (s ebből a két másik szoba), vagy valamennyi főhelyiség.

A háromszobás lakás, mint a középosztályi életmód attribútuma, általánosan jellemző a közép-európai városokra.³⁹ A különbségek inkább az arányokban, a négy- és többszobás lakások kisebb vagy nagyobb számában mutatkoztak. E tekintetben Budapest státus-csoportonként átlagosan egy szobával elmaradt Bécs és München mögött. A háromszobás lakásban a gyerek, amíg kicsi volt, a szülők hálószobájában elhelyezett díványon, utóbb a nappaliban aludt. Szerény reprezentációra, ritka vendégfogadásra a takarosan rendberakott nappali, vagy az ebédlő szolgált.

Eme egyszerű alaptípus továbbfejlesztése két irányban történhetett. A család gyarapodása esetén a lakás a funkciók további szétválasztásával, a magánszféra további elkülönítése során gyerekszobával, női szobával, férfi dolgozószobával bővült. Ebben az autonóm polgári egyén privatizálásra, saját „élettér” kialakítására való igénye tükröződött. Külön figyelmet érdemel a korszak újítása: a gyermek életkori sajátosságaihoz, a felnőttől eltérő minőségéhez alakított gyerekszoba, amely fehér vagy színes bútorával, képeivel, játékaival, játszóterével a gyereknevelés új polgári elveit tükrözte. Módosabb középosztályú családok a serdülőkor előtt különválasztották a nemeket is, leányszobát és fiúszobát rendeztek be. A továbbfejlesztés másik iránya a reprezentációt szolgáló díszesebb helyiségek leválasztása volt. Így csatlakozott többnyire az ebédlőhöz a szalon – nagypolgári szinten a kis szalon és a fogadóterem, a zeneszoba, a könyvtárszoba. A századforduló után a középosztály többsége már rendelkezett melegvízes fürdőszobával és vízöblítéses WC-vel.

Nemcsak a szobaszám és méret, hanem a mellékhelyiségek és szorosan hozzájuk rendelt cselédség is minősített.⁴⁰ Valamirevaló polgárcsalád legalább egy cselédet tartott, a „mindenest”, aki a háromszoba-konyhás alaptípusnál a konyhában aludt, összecukható vaságyon. Az úri lakáshoz azonban többnyire hozzátartozott a konyhából nyíló, kisméretű, nem mindig fűthető és világítható cselédszoba is. A jobbmódúak két cselédet, egy szobalányt és egy szakácsnőt tartottak, az előbbinek rangjelző szerep jutott a reprezentációban, az utóbbinak háztartás vezetésében. A középosztálybeli háztartáshoz hozzátartozott még a nagymosást végző alkalmi mosónő, és a másod-harmadnaponként meghatározott órában megjelenő fodrásznő (a frizőr), a felső rétegnél a nevelőnő (a Fräulein vagy a gouvernante), aki rendszerint a gyerekekkel együtt lakott, és a családdal étkezett.

A lakás elrendezéséből hasonló hármas tagolódás tűnik ki, mint amilyen a város és a ház tagolódási szempontjait is vezérli. A polgári lakásban világosan szétválnak a szorosan vett *magánszféra*, a *reprezentációs tér* és a háztartás ellátására rendelt „*szolgálati*” helyiségek, illetve személyek szférája.⁴¹ Építészetiileg az elkülönítést a hosszú, ablaktalan,

³⁹ Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter – szerk. Mucsi Ferenc. Bp. 1978. 468–469. – *Gergely András*: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. Történelmi Szemle, 1971. 3–4. sz. 427–429. – *Bobek–Lichtenberger* i. m. 91–92., 106–111. – *Stekl* i. m. 55–56. A középosztályhoz tartozónak tekinthető családok csaknem felének háromszobás lakása volt. Erre l. Budapest Statisztikai Közlemények. 43. k. 32^x, 42^x–43^x.

⁴⁰ Uo. 51^x–52^x, 59^x–60^x. – *Thirring Gusztáv*: Budapest lakásviszonyai. Fővárosi közlemények a statisztika köréből. Bp. 1907. 20. – *Gergely András* i. m. 426–428.

⁴¹ Wohnen im Wandel. i. m. 8. 19–22., 30–40.

gyakran L vagy T alakú előszoba látja el, amelyből vagy valamennyi helyiséghez, vagy legalábbis az egyes szférákhoz külön bejárat nyílik. Egyértelműen elkülönül a lakószobáktól a konyha-kamra-cselédszoba csoport, s a kétszintes lakásoknál a földszinti reprezentációs és az emeleti magánszféra. Többnyire csak virtuális határok, a házirend íratlan szabályai választják el a mindennapi élet magánterét, elsősorban a hálószobát az ünnepélyesebb alkalmakra megnyitott, emeltebb szintű és védettebb szalontól, fogadószobától. (L. erre az 1. és 2. ábra hármastagolódását.) A polgár otthonában igyekszik megteremteni a külvilágtól elzárt magánélet terét. A privatizálás igénye és az egyén kultusza vezet el az *egyfunkciós* helyiségek kialakításához, mégha ez tartósan tiszta formában ritkán, inkább csak a felső rétegeknek sikerül is.

Hogy a magánélet tisztelete milyen mértékben áthatja a reprezentációs szférát is, azt a szalon ünnepélyessége – szinte muzeális illata – és ritka használata tanúsítja. Ezzel magyarázható, hogy a polgári lakás éppen a közéleti funkciók ellátásában szorul külső kiegészítésre: a kávéházra, a klubra, a vendéglátás és a szórakoztatás üzemserű intézményeire. A polgári lakás szűkebb és zártabb volt annál, semhogy a köznapi, kiváltképpen a délutáni társas élet színtere lehessen. Ezt a szerepet egyre inkább a kávéház töltötte be, a mindennapi friss süteménnyel és sajtóval, a biliárd- és kártyaasztalokkal. Valóságos urak számára találták ki a klubot, a kaszinót, ahol a társas élet kellemességei a politikai kapcsolattartás hasznosságával szerencsés formában egyesültek.⁴² Elmúltak azok az idők is, amikor a főúri és polgári palotákban muzsikáltak, báloztak, játszottak. Ezeket a funkciókat fokozatosan a színház, a vigadó, a hangversenyterem vette át.

A modern nagyváros, a lakóház és a polgári otthon szociális és funkcionális tagolása mögött szilárd életvezérlő elvek állottak: konzisztens értékrend és morál. Nevezük ezt *burzsoá etosznak*, amelybe az erkölcsi szokásokon és elveken túlmenően értékesszempényeket is beleértünk. Nos, a történelem színpadán a felvilágosult, liberális, munkatisztelő, szerző és hódító polgár egy antifeudális etosz vértetéjében lép fel. Ugyanez a polgár a gyárkapun belül, a tőzsdén, az ügyvédi irodában kíméletlen, ravasz, számító, fukar, népnyzó, otthonában viszont a jóságos, ám szigorú atya, a humán műveltségű, ám valláserkölcsös autokrata. A burzsoá etosz tehát ugyancsak *hármastagolású*: más elveket és morált követel és enged meg az *üzleti életben* és mást a *közéletben*, és mást a *magánéletben*.

A lakás berendezése

A lakberendezés rekonstruálására többféle forrás áll rendelkezésünkre: a nem teljesen pontos, de érzékletes visszaemlékezések, irodalmi leírások; a bútorkereskedések, áruházak árjegyzékei, garnitúra-ajánlatai; a hiteles, pontos, de az eleven élet ezerszínűségét

⁴² *Borsody-Bevilaqua Béla-Mázsay Béla*: Pest-budai kávéházak. 1–2. k. Bp. 1935. – *Balla Vilmos*: A Kávéforrás. Régi pesti kávéházak legendái. Bp. 1927. – *Gundel Imre-Harmat Judit*: A vendéglátás emlékei. Bp. 1979. 185–246. – *Halász Lajos*: Az Országos Kaszinó ötven éves története. Bp. 1923. – *Bognár János*: Három évtized egy úri kaszinó életéből. Bp. 1927. – Jelentés a budapesti Lipótvárosi Casino 25 éves fennállásának alkalmából. Bp. 1907.

tükröző és nehezen tipizálható hagyatéki leltárak.⁴³ Szerencsés módon a vizsgált házakból, lakásokból is fennmaradt néhány hagyatéki leltár.

A Sugárút 5. sz. ház első emeleti négyszobás lakásának első bérlője, Hercog Ármin orvos 1888. évi hagyatéka szerint a hálószobában többek között volt 2 ágy, 2 éjjeliszekrény, egy háromajtós szekrény, kétajtós márványlapos mosdószekrény, egy íróasztal, egy aranykeretes tükör; az ebédlő főbb bútordarabjai között említhető a háromajtós kredenc, egy kisebb, négyszögű és egy nagyobb méretű, drága, kihúzható ebédlőasztal, 6 nádszék, egy kárpitozott dívány 6 megfelelő székkal, egy falitükör konzollal, egy varróasztal, ingaóra, 12 személyes porcelán evőkészlet, 6 személyes kávé- és teakészlet; a szalont egy három- és egy kétajtós üvegszekrény, 2 kerek asztalka, egy pamlag, 4 selyem szövötű fotel és 4 hasonló szék, egy aranyozott keretű konzoltükör, egy „üvegcsappes” nagy csillár, képek, vázák díszítették; – az egyszerűbb gyerekszoba bútorzata 2 szekrényből, egy mosdószekrényből, egy éjjeliszekrényből, egy kisasztalból, egy drága zongorából állt (a leltár ágyat nem emít!). A világítást mindegyik szobában *petróleumlámpa* szolgáltatta. (A bútorzat becsértéke összesen 1246 Ft, közepes magasságú).⁴⁴

A Sugárút 27. egyik hétszobás díszlakásának berendezését Goldberger Imre Róbert 1892. évi hagyatékából ismerjük. A leírásból világosan rekonstruálható a háló, az ebédlő, a szalon és a gyerekszoba berendezése, a többi három szoba többfunkciós lehetett. Hadd emeljük ki csupán az elegáns ebédlőt. Ebben volt egy amerikai diófa ebédlőasztal 12 bőrkárpitozott székkal, egy hatajtós, márványlapos tölgyfa kredenc, két tölgyfa konzol szekrény, egy 24 személyes és 3 különféle 12 személyes aranyozott porcelán étkészlet, egy 12 személyes kávé- és egy hasonló teakészlet (innen a nyilván ezüst evőeszközök felsorolása hiányzik!). Az egész lakásberendezést 5000 Ft-ra becsülték.⁴⁵

Az Erzsébet krt. 35. sz. ház tulajdonosának, az első emeleti díszlakás lakójának, Frölich Gusztáv országgyűlési képviselőnek⁴⁶ a valóságos lakberendezése a leltár alapján nehezen rekonstruálható. Az egykorú hiteles leírásból tudjuk, hogy a lakás hétszobás volt, a leltárban viszont csak négy szoba bútorzatát vették fel (valószínűleg az özvegy öregúr nem használta valamennyi szobáját. Meglehet, hogy a hálószobáját és dolgozószobáját, valamint az ebédlőt és a nappalit összevonta, vagy zárva tartotta). A hálószobában az egyes ágy, éjjeliszekrény, mosdóasztal mellett egy Wertheim-szekrényt, továbbá a dolgozószobához tartozó íróasztalt, játékasztalt, egy díványból, 4 fotelből és 3 székből álló garnitúrát találunk; a szalon felettébb közepes színvonalú, a „kisasszony” szobája is egy szerény módú úrilány háló- és nappali szobájának a keverékét mutatja. A zongora és a harmónium az ebédlőnél van feltüntetve, bár inkább a nappaliban állhatott. (A berendezés becsértéke mindössze 754 Ft).⁴⁷

A hagyatéki leltárok zsúfolt lakásokra vallanak. Egy szobában 15–20, egy lakásban 60–100 tételt is felvesznek, s minthogy a garnitúrákat rendszerint egy tételnek tekintik, s

⁴³ Ebben a vonatkozásban alapos munka *Tóth Zoltán*: Polgárosodás és hagyományörzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. Ethnográfia, 1982. 2. sz.

⁴⁴ BFL. IV. 1411. b. Hercog hagyaték.

⁴⁵ Uo. Goldberger hagyaték.

⁴⁶ Új Országgyűlés Almanach 1887–1892. Szerk. Sturm Albert. Bp. 1888. 209.

⁴⁷ BFL. IV. 1411. b. Frölich hagyaték.

a szőnyegetek és párnákat is gyakorta összevonják, jól kitűnik a polgári otthonok bútortelítettsége.

Milyen is lehetett a századvég polgári otthonának berendezése? Kísérjük meg a hagyatéki leltárak, az irodalmi leírások és az árjegyzékek alapján a tipikusnak tekinthető lakásberendezést összeállítani, annak tudatában, hogy a valóságos lakás a család létszámának, korának, vagyoni helyzetének és pozíciójának változásaival, megözvegyüléssel, válással, benősüléssel együtt alakult, a bútorok cserélődtek, s idők rendjén egyes szobák funkciója is megváltozhatott. Ezt figyelembe véve korlátozzuk tipizálási kísérletünket csupán a három stabil helyiségre: a hálószobára, az ebédlőre és a szalonra.

A hálószoba

A polgári lakás legkevésbé változó helyisége a hálószoba volt, alkalmasint az egyetlen, amelyben a hagyomány a burzsoá etosz egész társadalmi tartományára – a nagypolgártól a kispolgárig – kiterjedt. A hálószoba funkciója és struktúrája a 19. század folyamán lényegében véve nem változott. Mint a házastársi együttélés és alvás színtere, a többi családtag elől, még inkább az idegenek elől elzárt terület volt, ahová a házastársakon kívül csak a semleges minőségű cseléd léphetett be takarítás végett.

A hálószoba struktúráját a töretlen főfal középvonalára merőlegesen elhelyezett két szimmetrikus ágy határozta meg. Szorosan csatlakozott hozzá az éjjeliszekrény, hogy könnyen elérhető legyen a rajta elhelyezett gyertya, lámpa (pohár, orvosság) és a benne tartott éjjeliedény és papucs. A szobastruktúrához szervesen hozzátartozott még egy ruhásszekrény és egy berakós fehérműszekrény, amelyet komód is helyettesíthetett, továbbá az ágyal szemközt levő mosdóasztal, rendszerint két lavórral, kannával, a hátsó falon tükörrel. Gyakran találunk a kisebb lakások hálószobájában az ágyak előtt díványt, amelyen kamaszkoráig a gyerek aludt. Rendszeres berendezési darab volt még 2–4 szék (fotel), esetleg külön toalettasztal.

A fürdőszoba meghonosodásával csökkent a mosdóasztal fontossága és mérete, bár még a századelőn is alig akadt olyan fürdőszobás polgári lakás, amelynek hálószobájából hiányzott volna.

A berendezés tehát *intimitást* árasztott, az elrendezés *szimmetriája* pedig a házastársak közti hálószobai egyenlőséget jelképezte. A szimmetriát voltaképpen egy bútor-darab bontotta meg: a toalettükör, talán éppen e „bomlasztást” volt hivatva enyhíteni a tükör triptichon-szimmetriája, és a tükörrel szemben levő sarokban elhelyezett meleg tónusú cserépkályha. Az intimitás és az elzártág egyfajta ünnepélyes titkosságot kölcsönzött a hálószobának, amit valóságos *szakrális* jellegűvé avattak a struktúra dekorációs elemei. Az ágyak fölött voltak ugyanis elhelyezve a szentképek, a kegytárgyak, a családi portrék és fényképek, az intim áhítat kifejezői. Vallástalan – és ezt demonstrálni kívánó – családoknál a szentképek helyét az intim erotika sztereotípiái, aktok, odaliskok, pajzán mitológiai jelenetek olajmásokai – vagy olcsó nyomatai – foglalták el. Ugyancsak a hálószoba őrizte a család nem kiállításra szánt kincseit, az ékszeret, az aranyat, a pénzt. Sok inventárban a hálószobai darabok felsorolása közt találjuk meg a kisebb ékszeres kazettát és a nagyobb méretű kasszát (páncélszekrényt).

A hálószoba berendezése, struktúrája olyan erős volt, hogy befolyását a népi mélyrétegekre is kiterjesztette, túlélte két világháborút, és csak a második utáni tartós lakásmizéria, egy radikális életmódváltás bontotta meg hagyományos rendjét.

Az ebédlő

A lakás másik többé-kevésbé egyfunkciós és stabil struktúrájú helyisége az ebédlő. Általában az előszobából nyílt, hogy a konyhával való közlekedés minél közvetlenebb legyen. A berendezés masszív, kemény fából készült, sötét tónusú darabokból állt, a centrális helyet az asztal foglalta el. A korábbi századok „nagy háztartásából” a hosszú, négyszögletes asztal öröklődött. Korszakunkban a méretei kisebbedtek, amint a család maga is 4–6 főre csökkent. Sok helyütt használták a kihúzható asztalt, és elterjedt a térformálás szempontjából kedvezőbb ovális vagy kerek asztal is. Az ebédlőszékek inkább masszívak, mint kényelmesek voltak, inkább párnával, mint kárpittal puhították őket.

Az ebédlőgarnitúrához szervesen hozzátartozott egy nagyobb és egy kisebb ebédlőszekrény. (Az elnevezésük tájanként, koronként és stílusonként nagy változatosságot mutat.) A nagyobb szekrény – délnémet, osztrák és magyar területen általában: a kredenc – két részből állott, egy kétajtós, kétfiókos alsó és egy középen üres felső részből. A kredenc nemes fából készült, a historizmus uralma idején faragott, oszlopos, az alsó rész fedőlapja politúros, vagy márványlappal borított. A felső részben a porcelánt és a kerámiát (csészéket, kancsókat, italokat), az alsóban a tányérokat, az asztalneműt, az ezüst evőeszközt, a márványlapon a vázákat, a gyümölcsstartót helyezték el. A kisebb szekrény (pohárszék, buffet, Anrichte) állhatott ugyancsak két részből, alul a rakodórészből, felül az üveges pohártartóból, de lehetett egyrészes is, ezt általában tálalónak nevezték, és arra is használták. Az ebédlőhöz a nem centrális kályhán és nem nagyfényű lámpán kívül egy tükör és egy állóóra vagy falóra tartozott. „Idegen”, esetleges darab volt a dívány, a szófa, néha egy kisasztal és fotel.

Az ebédlő berendezése rendet és módot, fegyelmet és szertartásosságot sugallt. Valóban megfelelt a házirendnek és az étkezés szertartásosságának. A középosztály életmódjához tipikusan hozzátartozott a napi háromszori közös étkezés. A szegényebb rétegek télen az ebédlőt nem fűtötték, hanem a nappaliban vagy az előszobában étkeztek. A felsőbb rétegeknél viszont az ebédlő a díszesebb és számosabb vendégség fogadásának színteréül is szolgált. Ilyenkor egybenyitották a mellette levő szalonnal, úriszobával, s a szoba egyszerre a hajdani *s a l a* méretűvé tágult.

A szalon

A szalon struktúrájának magját is az ülőgarnitúrák alkották, amelyeket aszimmetrikusan, sarkosan helyeztek el, többnyire asztali vagy állólámpával együtt. Megtalálható itt is a pohárszék, a konzolasztal és konzoltükör. A szalon falait a térség illúzióját keltő tükrök sora fedte. A szalon főként a reprezentáció néhány fontos kellékében különbözött az egyszerűbb nappaltól.

Jellegzetes bútordarabja a *vitrin*, a békekor e kecses, négy lábú, üvegablakos, belül polcos szekrénye, amelybe a család a magamutatásra érdemes értékeit és értékrendjét állította ki. A vitrinben helyezték el a kitüntetések, az érme, a családi ereklyét, a műtárgyakat, a régiségeket. Ugyancsak szabálynak számított a szalon teljes megvilágítására, ragyogtatására szolgáló csillár. Közép-Európában a velencei eredetű *Lüster* terjedt el. Ha a család komolyan nem muzsikált, akkor a szalonban helyezték el, mint kiállítási tárgyat a zongorát is (egyébként a zeneteremben, alsóbb szinten a nappaliban állt).

A szalonhoz szorosan hozzátartozott a megfelelő öltözék is. Estély alkalmával a szobalány fehér kötényes, fehér bóbítás egyszerű fekete ruhában, a család férfi tagjai sötét ünneplőbe öltöztek, és csodálatos módon átalakult a női viselet is. Ismeretes, hogy a 19. századi női öltözködést a test teljes elfedése, a hosszú szoknya, hosszú ujj, a begombolt, nyakig zárt felsőrész jellemezte. Napközben és munkaközben valamivel lazábban, kényelmesebben, utcán, délutáni társaságban befűzöttek és szigorúbb zártsággal takarta a ruha a hölgyet a lábától a fejéig. Ám eljött az estély, és az állig begombolt hölgyek „levetkőztek”, megmutatták csupasz karjukat, vállukat, hátukat.

Mivel magyarázható az öltözködési szokás szembetűnő kettőssége? Valószínűleg az udvari és főúri körök szokáskultúrája vált divattá és terjedt el a gazdagpolgárság között. Reprezentatív alkalmakkor a család felnőtt hölgytagjai is kiállítási tárggyá váltak: a család megmutatta értékeit. A reprezentáció, mint közéleti aktus, a polgári etosz szabadgondolkodó, világias és szépségkedvelő arculatát, mint üzleti találkozó viszont gyakorlatias, haszonelvű szellemét tükrözte.

*

Amint előljáróban hangsúlyoztuk, ezek a leírások ideáltipikusok, amelyek csak általános vonalakban és tökéletlenül tükrözik az eleven élet valóságos lakberendezési gyakorlatának kaotikus tarkaságát. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint egy jómódú középosztálybeli – pozícióját tekintve a politikai vezetőréteghez tartozó – pécsi ügyvéd lakása, amelyben a szalont, bár gyakorta fogadtak rangos vendégeket, köznapokon nappalnak is használták,⁴⁸ avagy olyan leírások és leltárak sora, amelyekből világosan kitűnik, hogy az ebédlőt is használták nappalnak, a nappalit gyerekszobának. Legritkábban, tény, a hálószoba szakrális jellegét sértették meg.

Újabb kutatások rávilágítottak arra is, hogy középosztályi szinten és feljebb a családfő gyakran fenntartott a maga számára egy szobát, amelyet olykor dolgozószobának, férfiszobának, többnyire *úriszobának* neveztek.⁴⁹ A berendezési tárgyak között általában található egy íróasztal, egy játékasztal, egy könyvszekrény, egy dívány, pamlag, bőr ülgarnitúra, néha pénzszekrény, a falon fegyverek, vadásztrófeák. Vidéki kúriák, úri villalakások, nagyvárosi értelmiségi lakások esetében a családfő foglalkozása – ügyvéd, bíró, tervező mérnök – indokolta a külön dolgozószobát. Úgy látszik azonban, hogy az úriszoba elkülönítése ennél szélesebb rétegekre jellemző. További kutatások

⁴⁸ *Lakatos Mária*: Egy pécsi polgárcsalád a század elején. *Mozgó Világ*, 1983. augusztus. 28.

⁴⁹ Uo. – *Gyáni Gábor*: Polgári lakáskultúra a hagyatéki leltárak elemzése alapján. Kézirat tanulmány.

dönthetik el, hogy az úriszoba gyakorisága magyarországi sajátosság-e, vagy a korszak általános európai, esetleg közép- és kelet-európai jelensége. A külön szalon, a díszes ebédlő és az úriszoba annyit mindenképpen jelez, hogy a századvégén a polgári életmód erősen a reprezentáció felé tolódott el.

A polgári lakás otthontalansága

Az elrendezés és a berendezés tipizálási kísérlete után joggal tehetjük fel azt a kérdést, hogy milyen lehetett az élet, nem módja és minősége, hanem az *életérzés* a polgári otthonokban, a századforduló idején. Kétségtelen, a modern nagyvárosi ház és lakás sok újat, kényelmet, civilizációs vívmányt hozott a középrétegek életébe. A polgár magánéletének biztonságos szigetét építette fel lakásában, amely intimitást és védelmet nyújtott, és teljes összhangban állt a nemzetközi és a monarchiai közélet szekuritásáról alkotott illúzióival. Vajon valóban jól érezte-e magát otthon, különösen a századvég fiatal nemzedéke? A visszaemlékezések zöme rossz közérzetről tanúskodik. A századvég fiatalságának egy része, a vagyonos értelmiségiek, minden kényelem ellenére kényelmetlenül, otthontalanul érezték magukat a szülői házban. Sokan közülük elfordultak a polgári értékektől, a polgári moráltól, mihamarabb el is költöztek hazulról.

A századvég historizáló stílusú házaiban és lakásaiban a forma és a szerkezet nem felelt meg a funkcióknak. A Ringstraße, a Sugárút úri lakásai hűvösek voltak a szó szoros és átvitt értelmében. A nagyméretű, magas szobákból hiányzott a meghittség, és kifűteni sem lehetett őket. A viszonylag keskeny ablakok, a sok függöny, drapéria miatt a szobák homályosak is voltak, és a korabeli világítási technika mellett még a villany bevezetése után sem lehetett jól megvilágítani őket. A bútorok túlságosan nagy teret foglaltak el az eleven lélettől, készítésükben háttérbe szorult a célszerűség. A sok díszítés, faragás, hajlítás miatt gyakran a belterük is használhatatlanná vált, nem is szólva arról, hogy milyen nehéz lehetett az oszlopos, csigavonalas, reliefes bútorokat porolni, tisztítani. *A reprezentációt szolgáló forma és struktúra elnyomta, elnyelte a funkcionalitás elvét*: a polgári lakás minél gazdagabbá, díszesebbé, annál *diszfunkcionálisabbá*, mondhatjuk, *otthontalanabbá* vált.⁵⁰

Vegyük csupán a neoreneszánsz ház belső térképezését. Egykoron a reneszánsz palotában szerkezet, forma és funkció összhangban állt egymással. A lakóhelyiségek első és második emeletre telepítésének megvolt az életmóddal szorosan összefüggő értelme, akárcsak a termes méretarányoknak. A palotában több tucat ember lakott, a *sala* a közélet színtere is volt, a szobák megvilágításánál keletkezett füstöt a felső légtérbe kellett vezetni. De a múlt századvégi lakásban, ahol legfeljebb 4–6 ember lakott, ahol gázzal vagy villanyal világítottak, cserépkályhával fűtöttek? S amikor a vas, a téglá, a cement már új szerkesztést is lehetővé tett? Itt már csak a szalon, a fogadóterem felelt meg nagyjából rendeltetésének, a többi szobát a funkcióvesztés, az atmoszféra hűvössége és üressége tette kényelmetlenné. És hiába próbálta a gazdag polgár a belső űrt mutató mű-

⁵⁰ Schorske i. m. 62–71. – Otto Wagner: A művész vagy a mérnök. Szecesszió. Szerk. Pók Lajos. Bp. 1972. – Hendrik Petrus Berlage: Ismét legyen stílusunk. Uo. – Hermann Bahr: Az igazi és a hamis szecesszió. Uo. – Hans Dieter Hellige: Generationskonflikt, Selbsthaß und die Entstehung antikapitalistischer Positionen im Judentum. Geschichte und Gesellschaft, 1979. 4. sz.

tárgyakkal és kacatokkal kitölteni, hiába az atmoszferikus hűvösséget plüssel, függönnyel, drapériával felmelegíteni, a lakás ettől még kényelmetlenebbé és otthontalanabbá vált.

Az élet módja, külső formája végtére is nem tudja elkendőzni belső ürességét. A múlt század utolsó harmadában a burzsoá etosz ellentmondásai élesen kiütöztek. A polgárságból kivált, tőle elkülönült az új arisztokrácia, az újdonsült bárók és nemesek rétege, amely már sokat adott, sőt költött a presztízszre, a méltó reprezentációra. Őket csodálta, utánozta értékválasztásban és életelvekben a polgári középosztály nagy része. A „hódító” polgár a század végére hagyományörzővé vált: a liberalizmusnak inkább a szölamait, nem az elveit őrizte, azokat is egyre bágyadtabban. Elvben és szölamban – olykor mecénási szerepben – még nagyra becsülte a humanizmust és a kultúrát akkor, amikor a humán kultúra és a polgári életmód egésze válságba került.⁵¹

A lakás hűvössége, zsúfolt üressége, célszerűtlensége és otthontalansága tulajdonképpen éppen ezt, az életmód válságát fejezte ki. Az ellen lázadt fel az a fiatal generáció, amely a századelőn az életmód totális reformját meghirdette, s megvalósította, ami reális volt: a 20. század új ház- és lakásformáját, új testkultúráját, öltözködését, elindította egy új humán kultúra művészi és társadalmi mozgalmait.

⁵¹ *Schorske* i m. XXVI–XXIX., 5–10., 212–225.

PUSKÁS JULIANNA

Kelet-Európából az USA-ba vándorlás folyamata 1861–1924¹

Közép- és Kelet-Európa területéről az USA-ba irányuló tömeges kivándorlásról az 1960-as évektől több tanulmány és monográfia jelent meg. A történeti vizsgálatokban a téma megközelítésének két iránya mutatkozik. Az egyik a kivándorlás kérdéseit politikai határok (pl. a történeti Magyarország és Ausztria) keretében tekinti át,² a másik az elemzéseket egy-egy etnikumra (pl. horvátok, szlovákok, szlovének, lengyelek) koncentrálja.³

Mindkét megközelítést kísérti az egyoldalúság veszélye. A politikai határok keretében folytatott vizsgálatoknál a kivándorlás akarva vagy akaratlanul az akkor uralkodó nemzet szempontjából értékelődik. Egy-egy etnikum vándormozgalmainak elemzésénél pedig a kutatók hajlamosak eltúlozni saját etnikumuk részvételét.

A közép-, a kelet- és a dél-európai népek vándormozgalmainak tanulmányozása a többiekénél nagyobb nehézségbe ütközik. A folyamat rekonstruálásának lehetőségeit korlátozza, hogy az országhatárok sokkal kevésbé voltak stabilak, mint Nyugat-Európában. Soknemzetiségű államokról lévén szó, az etnikumok lakta területek és a politikai határok nem estek egybe. További nehézség, hogy 1898-ig a statisztikák csak országokként regisztrálták a ki- és bevándorlókat. Amikor pedig a hatóságok a vándorlók etnikai hovatartozására is kérdeztek, akkor sem biztos, hogy a válaszok minden esetben a valóságnak feleltek meg. A vándorlási folyamatok áttekintését az is akadályozza, hogy egyes etnikumok, pl. a lengyelek, a rutének, több állam fennhatósága alatt egymástól szétválasztva éltek.

Ugyancsak különös körülményt igényel a leíró történeti források értékelése. Európa e régiójában a kivándorlást figyelő kortársak szembeszökő érzékenységgel reagáltak e negatív társadalmi jelenségre. Problémái a térség jelentős részében összefonódtak azokkal a gondokkal, amelyeket a feudális múlt maradványainak a továbbélése, a soknemzetiségű összetétel, a nemzetiségi mozgalmak, a modernizáció nehézségei a századfordulóra halmozódottan idéztek elő. Viták zajlottak a kivándorlásról. Keretükben a kor szinte valamennyi problémájáról lehetett szólni: az óriási elvándorlás, a tömegek menekülésének példáival hivatkozni a nemzet, az etnikum pusztulására vagy az áldatlan

¹ Európa e régiójának vándorlási mozgalmaként tekintjük az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország területéről a tengerentúlra vándorlásokat.

² J. Polisensky (1970), H. Chmelar (1974), Rácz I. (1980), Puskás J. (1982). A rövidítések feloldására l. az irodalomjegyzéket!

³ L. pl. J. Hanzlik (1961), I. Cizmíc (1974), C. Bobinska–A. Pilch (szerk.) (1975).

társadalmi-szociális viszonyokra, és ezért a felelősséget felvetni. Hatásos közvetlen politikai eszköz szerepét tölthette be tehát a kivándorlás kérdése a különböző pártok és csoportok hatalmi küzdelmeiben. Így a kortársak véleményét méreteiről, okairól és következményeiről sokkal inkább társadalmi és politikai ambíciók befolyásolták, mint a kivándorlás tényszerű elemzése.

Nehezen szabadulnak az újabb történeti kutatások is a kortársi értékelések ideológiai hatásától. Különösen azokétól, akik a tömeges kivándorlás problémáit – emócióktól fűtöttek – a társadalmi reformokért, a radikális változtatásokért és a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelmek érdekében vetették fel.

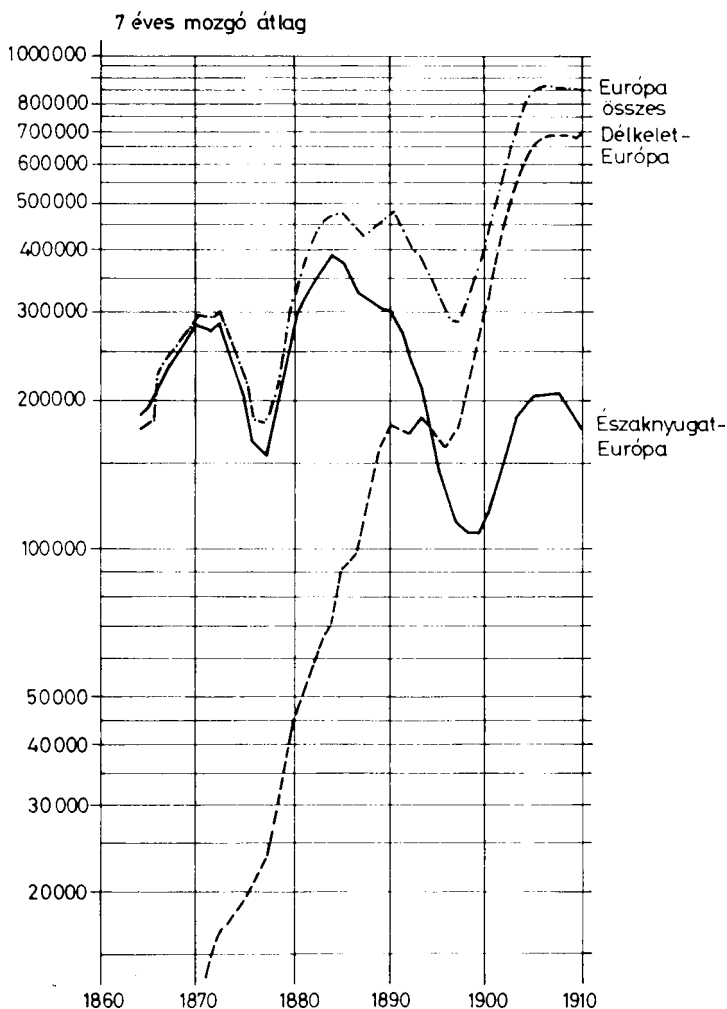
A nagyobb történeti távlat, az eddigi kutatási eredmények és a fejlettebb kutatási módszerek ma már kedvezőbb, higgadtabb társadalmi légkört biztosítanak a tömeges kivándorlás és ezen belül az egyes etnikumok részvételének a tanulmányozásához. Az egyoldalúságok leküzdéséhez, az eddigieknél szélesebb körű és alaposabb elemzéshez a komparatív vizsgálatok mutatkoznak ígéreteseknek. Kiszélesítik a bázist kontrolladatok bevonásához, s így meggyőzőbbek lehetnek a bizonyítási eljárások.

E tanulmány szerény kísérlet arra, hogy összehasonlítások keretében ismertesse az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország népeinek Észak-Amerikába irányuló tömeges kivándorlását, a folyamat formálódását, annak szakaszosságát, az elvándorlók soknemzetiségű megoszlásának sajátosságait. Körvonalazza azokat az összefüggéseket, amelyek összehasonlításokkal tárulnak fel az elvándorlók soknemzetiségű összetétele, a kivándorlási régiók és a vándorlás térhódításának mechanizmusa között. Természetesen a kérdések nem fogják át a komplex társadalmi jelenség valamennyi legfontosabb aspektusát. Figyelembe véve azonban egyrészt a tanulmány terjedelmének lehetőségeit, másrészt az eddigi kutatásokat, e kérdések vizsgálata az első lépéseket jelentheti a kelet-európai kivándorlás történeti modelljének megalkotásához. Elemzéseiben elsősorban az Egyesült Államok bevándorlási hatóságainak a kimutatásaira támaszkodik, minthogy legkomplettebb adatokat e források tartalmazznak.⁴ Az USA-ban 1861-ben kezdődött a Monarchia és Oroszország bevándoroltjainak a regisztrálása: 1898-ig azonban csak országos összesítésben, az 1898/99-es fiskális évtől (júliustól júniusig) etnikai csoportosításban is. E statisztikai kimutatásokat rendeztem idősorokba, hogy matematikai statisztikai módszerekkel tanulmányozhassam a folyamatban mutatkozó törvényszerűségeket, azaz a vándorlás trendszerű alakulását, szakaszosságát és konjunkturális ingadozását. Az eredményeket grafikai ábrázolásban és táblázatokban közlöm.

⁴ Az USA bevándorlási statisztikái: Annual Report of the Commissioner General of Immigration for the fiscal year ended June 30 (1861–1924) In: *W. Willcox* (1929), 374–499. Ausztriában nem készült saját adatgyűjtésen alapuló hivatalos kivándorlási statisztika. *K. V. Englisch: Die Österreichische Auswanderungstistik* (1913) c. munkájában az európai tengeri kikötők adataira támaszkodott. L. erről *H. Chmelar* (1974) 21. A cári Oroszországnak sem volt hivatalos kivándorlási statisztikája (*V. V. Obolensky-Ossiensky*, 1931). Magyarországon 1899-től indult a kivándorlás statisztikai adatainak gyűjtése. Az adatok közzétéve: A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. c. kiadványban (1918).

Az európai kivándorlás súlypontjának eltolódása Közép-, Kelet- és Dél-Európába

Az 1. grafikon tartalmazza a közép- és kelet-európai kivándorlási folyamat alakulását az 1860-as évektől összehasonlítva az európai összes és az Észak- és Nyugat-Európából történő kivándorlással. Az 1860-as évektől az 1910-es évekig meg-négyszereződött Európából a tengerentúlra vándorlók száma. A növekedés azonban nem egyenletesen haladt. Három nagy hullám mutatkozik az említett időszakban. Az első hullám emelkedő szakaszának az ideje az 1863–1873 közötti tíz év. Ekkor még majdnem teljes mértékben az Észak- és Nyugat-Európából útrakelők reprezentálták az európai kivándorlást. A második hullám az 1880-as évek elejétől növekedett, és vele együtt

1. grafikon. Az USA-ba vándorlás alakulása

kezdett bontakozni a tömeges kivándorlás Kelet-Közép-Európából. A harmadik és egyben a legnagyobb hullám időszak a századunk első évtizede, amely már többségében Kelet- és Dél-Európából sodort embereket a tengerentúlra. Több mint 10 millió személy hajózott ebben az időszakban az USA-ba és ezeknek több mint kétharmada Olaszországból, Oroszországból és az Osztrák–Magyar Monarchiából. Miközben a kivándorlás növekedése ez országokból nagy lendületet vett, fokozatosan csökkent az 1880-as évek második felétől a nyugat- és az észak-európai országokból. De ez a csökkenés sem egyenletesen, hanem kisebb emelkedő hullámokkal ment végbe. A vándorlás általánosan hanyatló szakaszában, az 1890-es évek mélypontjától 1905–7-ig, ismételten emelkedett.

Minden egyes hullámban nagyobbodtak Európából a tengerentúlra kivándorlás méretei. A hullámok felmenő szakaszának jellegzetessége, hogy a már érintett területeken kívül újabb és újabb népcsoportokat sodortak a vándorlásba. Az általunk tanulmányozott időszak három vándorlási hulláma előtt volt egy, amely az 1850-es évekkel tetőződött. Akkor a kivándorlók fő csoportjai a brit szigetekről távoztak (angolok, skótok, írek). Szerepük jelentős volt az 1860-as évektől emelkedő vándorlási hullámban is, de akkor az már terjedt német és skandináv területeken. Ezek népességéből lettek a jellegzetes típusai az 1880-as évekkel tetőződő hullámnak, és mellettük kezdtek feltűnni Közép- és Kelet-Európa népei is, a harmadik hullám fő reprezentánsai.

Hosszú ideje vitatott a szakirodalomban, hogy e hullámok alakulását vajon elsődlegesen az Egyesült Államok, vagy Európa viszonyai befolyásolták-e? Amerikai kutatók az előbbi, európai kutatók az utóbbit hangsúlyozták.⁵ Újabbán a válasz egyre inkább úgy fogalmazódik meg, hogy a vándorlás hullámszerű alakulását főleg az Egyesült Államokban változó körülmények befolyásolták, viszont az európai országok viszonyaiban, a tradicionális társadalmak bomlásában és az industrializáció térhódításában kell első-sorban keresni azokat a tényezőket, amelyek meghatározták, hogy mely országok, régiók lettek a kivándorlás fő területei.⁶

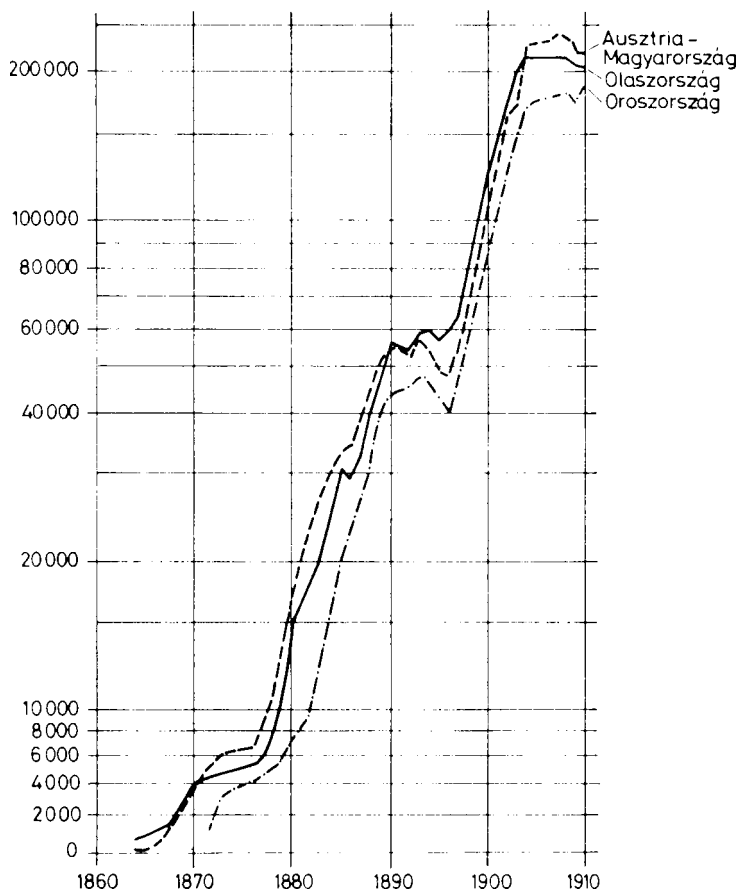
A növekedés szakaszossága és a szakaszok jellegzetességei

A 2. grafikon tartalmazza az Osztrák–Magyar Monarchia, Olaszország és a cári Oroszország területéről az USA-ba vándorlás alakulását. Szemlélteti, hogy a folyamat nagyjából azonos időben indult mindhárom országban: Olaszországból és az Osztrák–Magyar Monarchiából az 1860-as, a cári Oroszországból pedig az 1870-es években. Azonos formájúak az elvándorlás görbéi e három országból: az 1880-as évektől a kivándorlók számának gyors növekedése megakadt, sőt vissza is esett, de az 1890-es évek második felétől az újabb és gyors felfutás is párhuzamosan haladt az 1905–7-es évekig. A folyamat gyors kibontakozásának méreteit fejezi ki, hogy az 1860-as évek végén az Oszták–Magyar Monarchiából még 2000 bevándoroltat sem regisztráltak, 1907-ben már több mint 300 ezret. Oroszországból pedig ugyanezen időszakban a kivándorlók százas létszáma emelkedett 214 544-re.

⁵ H. Jerome (1926), S. Kuznets (1958).

⁶ Dorothy S. Thomas (1941), Brinley Thomas (1954), R. A. Easterlin (1980).

7 éves mozgó átlag

2. grafikon. Az USA-ba vándorlás alakulása

Az érintett nyugat-európai országokban a tengeren túlra vándorlás fejlődése egy növekedési görbe alakulásával egyezik meg. A folyamatban körülhatárolható az előkészítő, a gyors növekedési, majd azt követően az ún. telített vagy saturation és végül az elcsendesedő, ún. regresszív szakasz.⁷ Ezek a következő sajátosságokkal mutatkoznak az Osztrák-Magyar Monarchiából és a cári Oroszországból való elvándorlásokban: a tömeges kivándorlás előkészítő szakasza az 1870-es évek közepéig jelezhető. Az elvándorlók száma az 1870-es évek végétől, illetve az 1880-as évek elejétől emelkedett olyan méretűvé, hogy kifejezője a rendszeres kivándorlásnak. Ez időtől határolható körül a tömeges kivándorlás ún. növekvő szakasza: ezen belül első fázis a századfordulóig, évenként kb. 40 ezerről kb.

⁷Sune Akerman (1976).

100 ezerre szaporodó bevándorló tömegekkel, második fázis 1900-tól 1908-ig. Ekkor már százezres tömegek hajóztak évenként ez országokból az Egyesült Államokba.

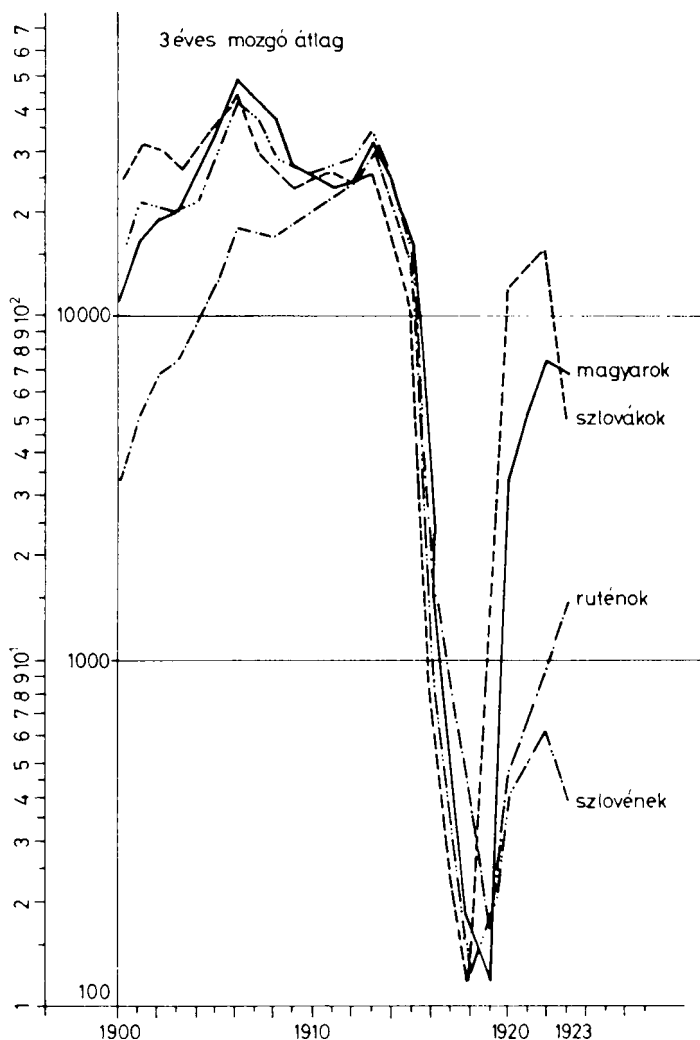
A kivándorlás mennyiségi adatai még nem nyújtanak elég információt ahhoz, hogy az 1908–13 évek a folyamatnak valóban az ún. telített, azaz saturation szakaszát jelentik-e? Az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország viszonylatában az évenként átlagban 200 ezres számban a tengeren túlra vándorolt tömegek jelezhetik ezt, bár nem tudható, hogy ha a külső tényezők nem akadályozzák a szabad kivándorlást, annak még milyen hulláma keletkezett volna? Az ún. saturation szakasz az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország viszonylatában is csak elkezdődhetett, de kiterjedése elé gátat emelt az első világháború. Az 1920-as évek elején pedig az Egyesült Államok a bevándorlást megszigorító törvényeivel bezárta a kaput Közép-Kelet- és Dél-Európából származó ún. nem kívánatos kivándorló tömegek elől. A folyamat alakulásából így hiányzik az az ún. regresszív szakasz, amelyet a kivándorlás természetes úton való elcsitulása hozott volna létre. Nem mondhatjuk azt, amit a nyugat-európaiak, azaz hogy a belső iparosodás növekvő munkaerőt lekötő kapacitása, a demográfiai hullám elapadása csitította el a tengeren túlra vándorlást.

A növekedés szakaszosságát a vándorlási folyamatban a mennyiségi változások mellett a kivándorlók demográfiai és társadalmi jellegzetességeinek a módosulásai is jelzik. A tömeges kivándorlást előkészítő szakaszban az elvándorlók társadalmi összetétele differenciáltabb volt. Leíró források információiból, részleges statisztikai adatokból az következtethető, hogy kézművesek, iparosok, kereskedők, valamint egzisztenciát veszített személyek reprezentálták az Észak-Amerikába vándorló pionírok jellegzetesebb típusait Európa e régiójából is. Ebben a szakaszban a kivándorlók többnyire családostól, az új egzisztencia teremtés és végleges letelepedés szándékával hajóztak a tengeren túlra. Ezért arányosabb pl. a nemek közötti megoszlás. Népes tömegek az agrárlakosságból, a falvakból, mint a vándorlók jellegzetes típusai a növekedési szakasz formálódásával tűntek fel, Ekkor ugrott meg feltűnően a kivándorlók között a férfiak aránya, akik gyakran csoportosan indultak el. Útirányukat többnyire kivándorlási ügynökök egyengették, az utazási lehetőséget pedig a hajóstársaságok versengése következtében lényegesen olcsóbbá vált hajójegyek könnyítették meg. Az elvándorlások kisebb földrajzi központjai még nem mutatkoznak meg az előkészítő szakaszban. Azok a tömeges kivándorlás növekedésének első fázisával formálódtak, határozott kereteket pedig annak a második fázisában kaptak.

A kivándorlók demográfiai és társadalmi kompozíciójában olyan módosulások, amelyek az ún. telítettség szakaszra jellemzőek, tendenciákban észlelhetők. Az Osztrák–Magyar Monarchiából pl. a világháborút megelőző néhány évben megnövekedett a kivándorlók között a nők aránya, és a nem agrárfoglalkozásúak számának növekedésével ismételtén differenciáltabb a társadalmi háttér. E módosulások ismeretében tartjuk lehetségesnek, hogy a világháborút megelőző néhány évben a vándorlási folyamat ún. saturation szakaszban volt. Az országos statisztikai átlagokban azonban elmosódnak az országokon belüli nagy különbségek, és nem tárulnak fel a tényleges jellegzetességek variációi. Ezek jobban megmutatkoznak, ha a vándorlási folyamatokat etnikumonként vizsgáljuk.

Az etnikumok vándorlási folyamata

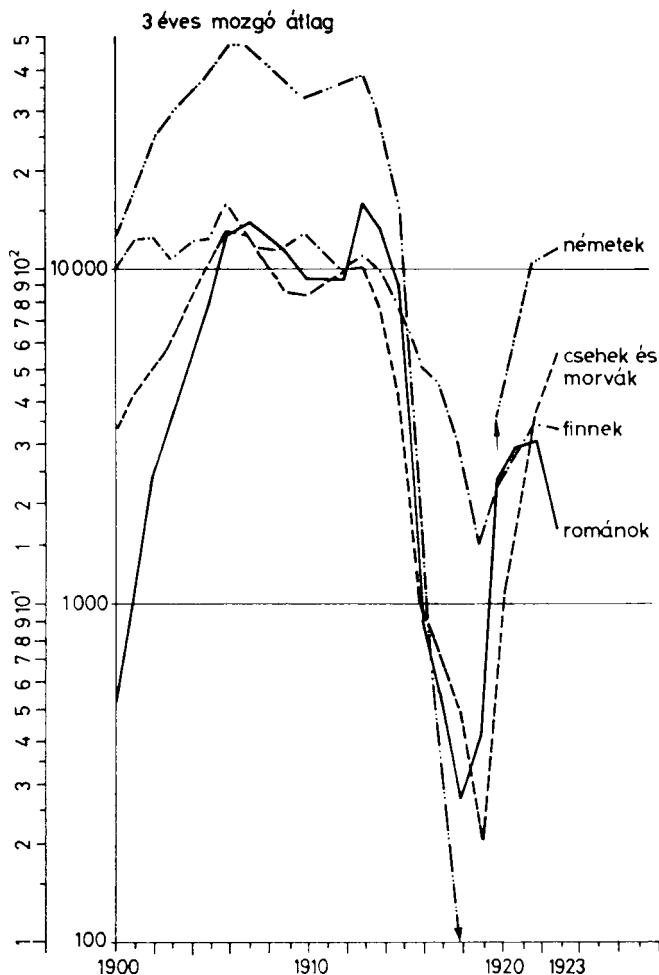
Mivel a statisztikák 1898/99-től tartalmazznak adatokat a vándorlások alakulásáról etnikumonként, a 3., 4. és 5. grafikonokon e folyamat formálódását az 1898–1924 közötti évekre ábráztuk. Az első pillanatban szembeszökő a grafikonokon, hogy valamennyi etnikum vándorlási folyamatának ciklikus mozgása teljesen azonos irányú volt, sőt időben is egybeestek a fel- és lemenő ingadozások. A kivándorlás szakirodalmában e ciklikus mozgásokat is a kibocsátó területek viszonyaival igyekszik magyarázni. A felsorakoztatott indítékok, pl. természeti csapások, pogrom, forradalom vagy más

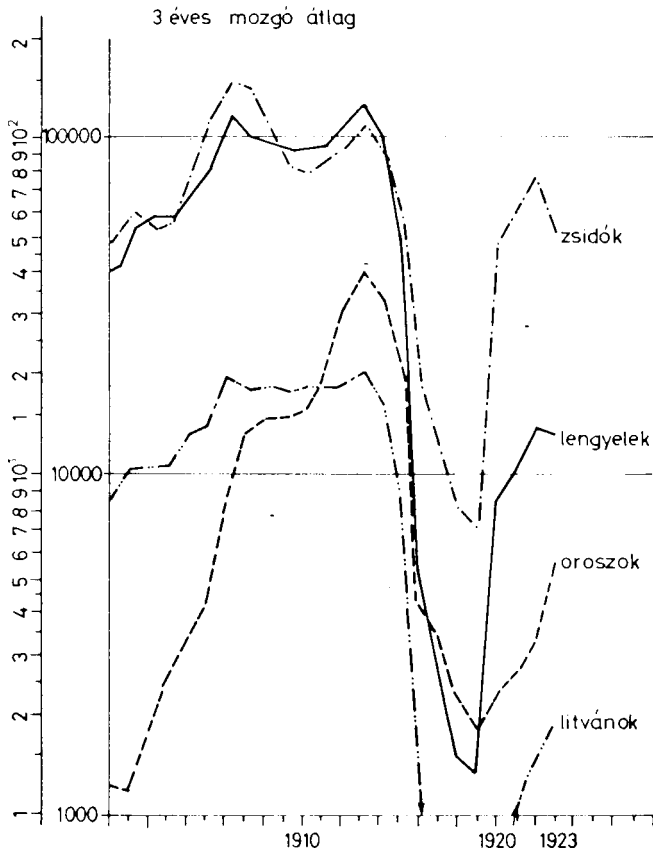
3. grafikon. Az USA-ba vándorlás alakulása nemzetiségenként (1899–1924)

osztálykonfliktusok azonban regionálisan vagy csak helyileg érvényesek, és semmiképpen sem hozhattak létre ilyen egyértelmű mozgást. Formálódásukban közös tényezőnek kellett közreműködni. Ez pedig csak az Egyesült Államokban kereshető. Az ingadozások korrelációban is vannak a befogadó országban mutatkozó munkabér-ingadozásokkal. Az összehasonlítások keretében a ráfigyelés erre is elősegítheti, hogy csökkenjen az a szakadék, amely ma még fennáll a migráció ún. „hagyományos” és ökonometriai történeti kutatásai között.

A grafikonokon a vándorlásnak nem az egész, de a legjelentősebb időszaka ábrázolódik. Ebben az időszakban távozott az Osztrák–Magyar Monarchia területéről az összes kivándorló kb. 80%-a (4 116 988-ból 3 273 071). Még inkább erre az időszakra esett a cári Oroszország területén élő népességből a kivándorlás. Etnikumonként azonban

4. grafikon. Az USA-ba vándorlás alakulása nemzetiségként (1899–1924)

5. grafikon. Az USA-ba vándorlás alakulása nemzetiségenként (1899–1924)

már jelentősek a különbségek e vonatkozásban is. Ezt jól tanúsítják a vándorlási görbék. Segítségükkel körülhatárolhatók, hogy az egyes etnikumok vándorlásának milyen szakasza mutatkozik 1899–1924 között. Ebből a szempontból három csoportjuk különböztethető meg: az első, amelyiknek kivándorlása a századfordulóra már olyan méreteket öltött, hogy a saturation szakasza kiteljesedett, sőt tendenciában a csendesülés is kezdetét vette, pl. a szlovákok és a csehek körében. Bár a csehek tengeren túlra vándorlása sohasem öltött olyan méreteket, mint a Monarchia más szláv népeié, de tudjuk a kortársak jelzéseiből, hogy a vándorlási hullám legkorábban őket érte el Európa e régiójában, és annak tetőzése már az 1870-es évekre bekövetkezett.

A második csoportba azok az etnikumok sorolhatók, amelyeknek ezekben az években kibontakozott a tömeges kivándorlás növekvő szakasza (pl. magyarok, horvátok, szlovének). A harmadik csoportot alkotják azok (pl. oroszok és románok), akik ennek csak a kezdetén voltak. Nagyon hozzávetőlegesen lehet körülhatárolni a vándorlási szakaszait azoknak az etnikumoknak (németek, lengyelek és zsidók), amelyek széttagoltan vagy szétszórtan éltek a két országban, vagy mint a lengyelek, három országban

1. táblázat

Az Osztrák–Magyar Monarchiából az USA-ba vándoroltak nemzetiségi megoszlása 1861–1924

	A kivándorlók száma 1899–1924		1. becslés 1861–1924		2. becslés (korrekció) 1861–1924		Becslés az 1898/99 megoszlási arány szerint			Becslés korrigált számokkal	
	fő	%	fő	%	fő	%	%	fő	% korrekció	fő	%
szlovák	476 312	14,6	686 448	16,7	728 474	17,7	24,9	210 136	+ 20	252 162	29,9
lengyel	600 458	18,3	758 271	18,4	767 265	18,6	18,7	157 813	+ 5,7	166 807	19,8
zsidó	232 312	7,1	381 686	9,4	390 199	9,5	17,7	149 474	+ 5,7	157 887	18,7
horvát–szlovén	451 717	13,8	568 178	13,8	544 884	13,2	13,8	116 461	– 20	93 167	11,0
magyar	472 934	14,4	549 730	13,3	526 691	12,8	9,1	76 796	– 30	53 757	6,4
német	384 265	11,7	442 495	10,7	434 342	10,6	6,9	58 230	– 14	50 077	5,9
cseh-morva	137 352	4,2	169 421	4,1	175 834	4,3	3,8	32 069	+ 20	38 482	4,6
rutén	247 814	7,6	267 224	6,5	261 401	6,4	2,3	19 410	– 30	13 587	1,6
olasz	26 313	0,8	40 659	0,9	40 659	0,9	1,7	14 346	0	14 346	1,7
egyéb délszláv: dalmát, bosnyák, szerb, montenegrói, hercegovinai (+ bolgár)	89 990	2,8	98 429	2,4	93 366	2,3	1,0	8 439	– 60	3 376	0,4
román	153 604	4,7	154 447	3,8	153 873	3,7	0,1	843	– 68	269	0,0
Összes	3 273 071	100,0	4 116 988	100,0	4 116 988	100,0	100,0	843 917		843 917	100,0

Összeállítva: Willcox, International Migration Statistics pp. 483–485.

is, mivel ez vándorlásuk kronológiáját is befolyásolta. A porosz fennhatóság alatti lengyel területekről pl. a tömeges kivándorlás ebben az időben már elcsendesülő szakaszában volt. A galíciai lengyeleké a saturation szakaszát jelzi, az orosz fennhatóság alatti területen viszont még nem csitul a növekedés.

A vándorlási folyamat növekedési szakaszainak ismeretében nyílik lehetőség arra, hogy az eddigieknél megalapozottabban becsülhessük meg az elvándorlók számát az egyes etnikumokból az 1899 előtti időszakra is, amikor még csak kibocsátó országonként regisztrálták a bevándorlókat. Az összehasonlítások nyújtanak olyan kontrollt becslésekhez, amelyek megóvnak azoktól a túlzásoktól, amelyek éppen ezek hiányában többé-kevésbé általános jellemzői a kivándorlási szakirodalomnak. Ha összeadjuk ugyanis az ezekben közölt számadatokat az egyes etnikumok vándorlásáról, végösszegük messze meghaladja a Közép-, Kelet- és Dél-Európából USA-ba bevándoroltak regisztrált számát.⁸

A vándorlás 1861–1898 évi országos adataiból az egyes etnikumok vándorlási szakaszának szem előtt tartásával az 1899–1924 időszakban az 1899 előtti évekre, számukat az 1. táblázatban ábrázolt módon becsülhetjük.

Mint látható, az 1. táblázatban kétféle becslési számok szerepelnek. Első lépésben az etnikumok 1898/99 évi arányszámát vetítettem ki a korábbi időszakra, és aszerint alakítottam ki számukat az országos adatokból. A második lépésben ezen korrekciókat végeztem két irányban. Azoknál az etnikumoknál, amelyeknek vándorlási görbéje azt tanúsítja, hogy korábban kapcsolódtak be a folyamatba, megemeltem a kivándorlók számát, azoknál viszont, ahol a fejlődési görbe egy kezdeti szakaszt jelez, csökkentettem. További részletvizsgálatok eredményei alapján még lehet finomítani a korrekciókat, de már ebben a formájában is jobban megközelíti a valóságos helyzetet, mint azok a számszerű kimutatások, amelyek egyáltalában nem vették figyelembe a többi etnikum mozgását.

A sajátos soknemzetiségű összetétel és a kivándorlási régiók összefüggései

Kelet-Európából a tengeren túlra vándorlók összességében az egyes etnikumok százalékos részeseződését a 2. táblázat szemlélteti.'

A kivándorlók etnikai összetételének mutatói azt jelzik, hogy a nemzetiségek, vagy kisebbségben levő etnikumok nagyobb arányban vettek részt a kivándorlásban, mint a kibocsátó országok népességében. Nem meglepő tehát, hogy a történeti szakirodalomban többnyire olyan értékelések olvashatók, amelyek a kivándorlók sajátos etnikai összetételét, azt, hogy a vándorlási központok elsősorban a nemzetiségi területeken formálódtak, a megoldatlan nemzetiségi problémákkal hozták összefüggésbe.

A kivándorlás térhódítása valamennyi érintett európai országban kivándorlási központok, régiók formálásában mutatkozik. Fellelhetők ezek azokban az országokban is, amelyeknek népessége etnikailag homogén volt. Hivatkozhatunk a skandináv, az olasz és a német kivándorlási központokra.

⁸ L. pl. G. Prpic (1971), A. Pilch (1975), Rácz I. (1980) becslései együttesen.

2. táblázat

*Kelet-Európából az USA-ba vándorolt etnikumok
százalékos aránya, 1899–1924**

Etnikum	Cári Oroszorsz. Osztr.–Magy. Mon. együtt		Osztrák– Magyar Monarchia	Cári Oroszország
	fő	%	%	%
zsidó**	1 368 417	22,8	7,1	41,5
lengyel	1 347 903	22,4	18,3	27,3
lítván	249 174	4,1	–	9,1
finn	207 314	3,4	–	7,6
német	534 537	8,9	11,7	5,5
orosz	214 555	3,5	–	7,8
skandináv	19 907	0,3	–	0,7
rutén	253 267	4,2	7,6	0,2
örmény	5 343	0,0	–	0,1
szlovák	476 312	7,9	14,6	–
horvát-szlovén	451 717	7,5	13,8	–
magyar	472 934	7,9	14,4	–
cseh-morva	137 352	2,3	4,2	–
olasz	26 313	0,4	0,8	–
egyéb délszláv	89 990	1,8	2,8	–
román	153 604	2,5	4,7	–
egyéb	5 029	0,1	–	0,2
összes	6 011 668	100,0	100,0	100,0

*Összeállítva: W. Willcox, 1929. 431–499.

**Az USA bevándorlási hatóságai a zsidókat „etnikumnak” tekintve külön regisztrálták.

Az újabb történeti kutatások Európa-szerte nagy figyelmet szentelnek e régiók tanulmányozásának.⁹ Ezekkel összefüggésben elemzik a folyamat fejlődési mechanizmusát. A kutatási eredményekből már körvonalazódnak a kivándorlási központok főbb jellegzetességei. Földrajzi elhelyezkedésükben legszembetűnőbb például, hogy többé-kevésbé kiestek a hazai ipari centrumok vonzási köréből. Általában vagy hegyvidékek, vagy olyan körzetek, amelyek az ország egészehez viszonyítva mostohább gazdasági, természeti adottságokkal rendelkeznek, többnyire olyan vidékek, ahol a parasztgazdaságokban a földművelésen kívül egyéb gazdasági tevékenység is nagyobb teret kapott. A régiók nem tűnnek ki azonban olyan mértékben gazdasági-társadalmi sajátoságaikkal, hogy kielégítően indokolhatnák a sokkal gyakoribb elvándorlásokat. Helyzetük az országos átlagtól olyan szembeszökően nem különbözött, mint a kivándorlások gyakoriságában. A folyamat fejlődési mechanizmusának elemzése alkalmasabb ezért arra,

⁹J. MacDonald (1958), R. Kerő (1974), H. Norman (1976), Puskás J. (1982).

hogy közelebb kerüljünk azoknak a tényezőkhöz, amelyek a vándorlások nagy különbségeit vidékenként létrehozták.

A szembeszökő változatokat a kivándorlási folyamat területi térhódításában nem csupán az adott gazdasági és társadalmi viszonyokból közvetlenül eredő determináltságok formálták. A tömeges kivándorlás központjainak kialakulásához szükség volt a vándorlásra ösztönző és taszító tényezők összefonódására. Olyan információcsatorna valósíthatta ezt meg, amelyben egyre nagyobb szerepet játszottak a már korábban kivándoroltak visszajelzései. Ebből következett, hogy a kivándorlás egy-egy kis területre bizonyos öngerjesztő jelleggel is lokalizálódott.¹⁰

Közrejátszottak alakításukban az egyes etnikumok vándorlási készségének különbségei is. Olyan etnikumok körében, ahol a mobilitásnak történelmi hagyományai voltak, a tengeren túlra indulás olykor alig jelentett többet, mint a korábbi vándorlási utak meghosszabbítását. Ez számukra könnyebb elhatározást igényelt, és ezért az Amerikába vándorlás lázát is gyorsabban megkapták, mint azok, akik a földrajzi mobilitásnak kevesebb teret engedő, zártabb struktúrájú paraszti falvakban éltek. Magyarországon például a szlovákok és a kárpátukrán parasztok körében ismeretes volt a vándorlási hagyományokon alapuló életforma már az „amerikai láz” előtt. Csoportjaik legalább egy évszázados múltta visszamenően vándoroltak újra és újra szezonális mezőgazdasági munkát végezni az ország központi sík vidékeire. De a sajátos örökösödési rendszer, a birtok oszthatatlansága miatt a földrajzi mobilitás szükségességében nevelkedő németek kivándorlása is gyakoribb Kelet-Közép-Európa valamennyi kivándorlási régiójában, noha ezt gazdasági helyzetük és az irányukban tanúsított társadalmi megítélés nem indokolta volna. A geográfiai mobilitás tradícióit, a sajátos foglalkozási struktúra szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni a zsidók nagyobb vándorlási hajlandóságában sem, bár Oroszországból való tömeges elvándorlásuknak különleges jelleget adott kényszerből távozásuk is, amelyet a velük szemben alkalmazott korlátozások, a fellángoló antiszemitizmus, a pogromok idéztek elő.¹¹

A topográfiai vizsgálatokkal kitapogathatók a kivándorlás európai terjedésében azok az érintkezési szálak, amelyek a vándorlásba bekerülő népességet a már korábban kivándorlókkal összefűzték. Az 1. térképen a kivándorlás terjedésének útirányait és a főbb kivándorlási régiókat vázoltam fel Közép-, Kelet-, Dél-Európa térségében. Ezen látható, hogy egyes kivándorlási régiók átszeltek országhatárokat, a magyarországi északi régió például egy része volt annak, amelyiknek másik része Galíciában formálódott.

A kivándorlás diffúziós terjedése nyugatról kelet és délkelet irányba a következő kivándorlási régiók formálódásával haladt: németektől ragadt a kivándorlási láz a porosz fennhatóság alatt élő lengyelekre és a Monarchia nyugati területein élő csehekremorvákra. Vándorlási hullámuk tetőzése az 1870-es évek. Kivándorlásuk korántsem olyan gyakori, mint a velük szomszédos orosz fennhatóság alatti lengyel területeken és

¹⁰ Hogy milyen szerepe volt a személyes kapcsolatoknak a vándorlások terjedésében, bizonyítja az is, hogy az Egyesült Államok bevándorlási hatóságainak kimutatásai szerint pl. az 1910-es évekre az összes magyarországi kivándoroltaknak 82%-át fűzte személyi ismeretség vagy rokoni szál az előzőleg kivándoroltakhoz. (A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. 1918.)

¹¹ L. Hersch (1931), Irwing H. (1976), A. A. Goren (1980)

1. térkép. A kivándorlás terjedése és régiói 1880–1924

Galíciában, valamint a Magyarország északi vidékein élő szlovákok körében. Ez utóbbiakról ragadt a kivándorlási láz a velük szomszédos magyarokra. Így formálódott lengyelek, zsidók, rutének, szlovákok és magyarok részvételével Galíciában és Magyarország északkeleti részén a Monarchia legnagyobb kivándorlási régiója.

Ezen kívül a Monarchiában még néhány kisebb kivándorlási góc jelezhető. Déli területein olaszoktól vettek először példát a dalmáciai horvátok, tőlük a szlovének és a magyar királysághoz tartozó horvátok. Így formálódott a déli kivándorlás központja Triest, Modrus, Rieka megyékben. Innen terjedt tovább a vándorlás láza Bácsbodrog és főleg Torontál német lakosságára. Németek példáján buzdultak fel a magyarok is Veszprém megyében, ahol a kivándorlás egyik kisebb góca kialakult. Hasonlóan ők voltak a pionírok Erdély déli körzetében is, hozzájuk csatlakoztak a magyarok és románok.

Az Amerikába vándorlás gócai Oroszország nyugati részén sávszerűen húzódtak észak-dél irányban. Ezek nemzetiségi, vagy etnikailag vegyesen lakott területek voltak, északon finnek, lettek és litvánok, majd lengyelek, ahonnan húzódtak dél felé az ún. „Hebrew Pale”^{1 2} Vilna, Kiev, Poltava, Podolina stb. provinciákkal, az oroszországi zsidók településeinek központjaival.

Visszavándorlás

A kivándorlási folyamat rekonstruálásának adatai még nem azonosak sem a kivándorolt személyek számával, sem pedig a tényleges vándorlási veszteséggel. A rendelkezésre álló forrásokból ezeknek mutatóit azonban egymástól pontosan elkülöníteni nagyon nehéz. A vándorlási statisztikákat ugyanis nemcsak hiányok, hanem ún. „halmazódások” is jellemezték. Az ismételt kivándorlások során ugyanazon személy többszöri regisztrálásával számolni kell, főleg az európai kikötők, de az amerikai bevándorlási hatóságok statisztikáinál is. Ugyancsak óriásiak az eltérések, ha a kivándoroltak számát összevetjük a végleges demográfiai veszteséggel, amelyet a kibocsátó országok népszámlálásai tartalmaznak. Az Osztrák–Magyar Monarchiából például 1900–1910 között a vándorlási forgalom 2 270 ezer, ugyanakkor a demográfiai veszteség 1 376 ezer volt. Európa e régiójában a vándormozgalmak egyik fő jellegzetessége a nagy különbség a vándorlási forgalom és a demográfiai veszteség között. Fő okozója ennek a visszavándorlók szembeszökően nagy aránya. A migráció kutatók csak az utóbbi időkben kezdenek jelentőségére figyelni.^{1 3} Mennyire volt általános, hogy a tengeren túlra vándorlók nem a végleges letelepedés szándékával indultak útnak, hanem kinti tartózkodásukat átmenetinek tervezték? A vándormunkás-típus mennyire jellemezte Európa e régiójából a tengeren túlra vándorlókat? Közös sajátosság-e ez a nyugat-európai kivándorlókkal, vagy pedig csak egyes etnikumok kivándorlásának a jellemzője? E kérdésekhez valamelyes tájékozódást kaphatunk azokból a kimutatásokból, amelyek a

^{1 2} Nyugat-Oroszországnak azokat a provinciáit nevezték így, ahol az oroszországi zsidók túlnyomó többsége élt, és akiket az 1845-ben hozott és a jobbágyfelszabadítás után is fenntartott regulációk a legkülönbözőbb jogi és társadalmi diszkriminációkkal sújtottak.

^{1 3} L.-G. Telebrand (1976), F. Kraljic (1978), J. D. Gould (1979), Puskás J. (1982).

visszavándorlók arányát etnikai csoportok szerint tartalmazzák az 1908–1924-es években.

Az adatokból úgy tűnik, hogy a visszavándorlás mértéke általában korrelációban volt a népcsoportok vándorlási folyamatának történetével. Mennél hosszabb a kivándorlás múltja, annál kevesebb a visszavándorló. Mivel Közép- és Kelet-Európa népei valamelyes időbeni eltolódással mindannyian az új bevándorlás alkotói, ezért a visszavándorlás aránya

3. táblázat

Az USA-ból visszavándorlók a bevándorlók százalékos arányában etnikumonként, 1908–1924¹⁴

Etnikumok	Visszavándorlók a bevándorlók %-ában	Etnikumok	Visszavándorlók a bevándorlók %-ában
zsidó	5,2	görög	47,4
ír	10,1	horvát és szlovén	50,1
skót	11,0	orosz	50,5
német	15,9	olasz	54,7
rutén	16,7	szlovák	55,5
francia	18,1	magyar	64,0
angol	19,1	román	65,9
skandináv	20,5	egyéb	40,1
lengyel	39,7	összes	33,5

körükben szembeszökő. Ez az összefüggés a zsidókra nem érvényes. Kivándorlásukhoz képest szembetűnően alacsony visszavándorlásuk aránya, nemcsak a többi kelet-európai, hanem a Nyugat-Európából vándoroltakéval egybevetve is. Arra következtethetünk ebből, hogy tömegeik kezdettől fogva a végleges letelepedés szándékával hajóztak a tengeren túlra. Erre utalnak vándorlási mozgalmuk egyéb demográfiai jellegzetességei is, pl. a vándorlók kor és nemek szerinti megoszlása.¹⁵

A visszavándorlás mutatói etnikumonként közvetve azt is tanúsítják, hogy a nemzetiségek útrakelését mennyiben befolyásolták politikai megfontolások, a nemzeti feszültségek. Ha olyan nagy súlya lett volna, ahogyan azt a szakirodalom többsége hangsúlyozza, akkor érthetetlen néhány év után ugyanazon helyzetbe visszatérés.

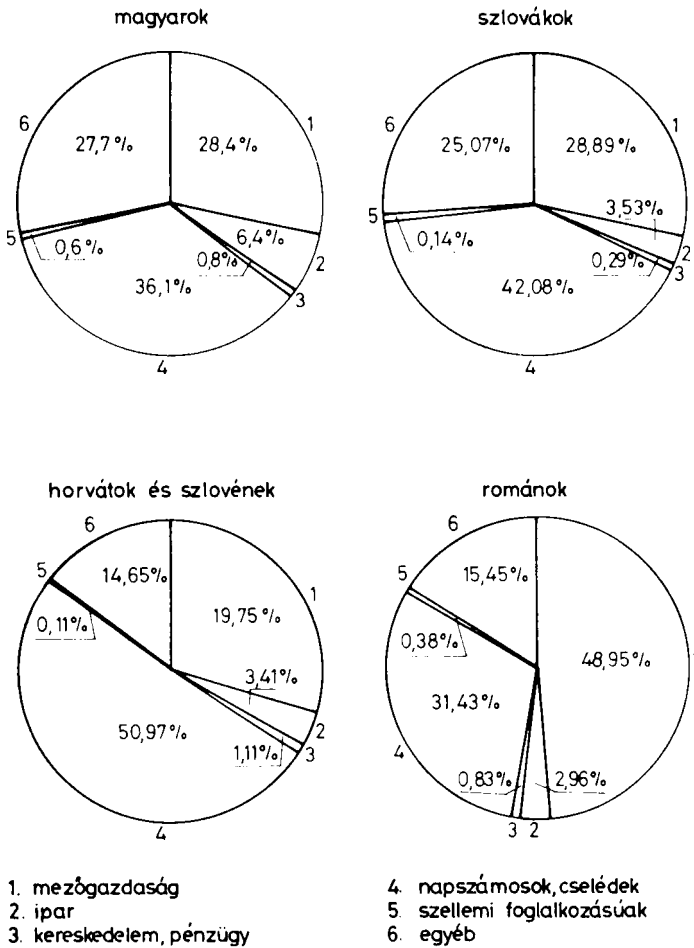
¹⁴ Az USA kivándorlási hatóságai csak 1908-tól készítettek kimutatást a visszavándorlókról. Ezeknek alapján vannak becslések, pl. a Harvard Encyclopediában az 1899–1924 időszakra. Véleményünk szerint ez a visszavándorlási arány a valóságosnál magasabb, mivel nem lehet az 1908 utáni visszavándorlás mértékét az egész időszakra kivetíteni. Érdekesek a visszavándorlásra vonatkozóan J. D. Gould számításai (1980) 55–57., bár véleményem szerint a visszavándorlás országok szerint kevesebb eligazítást nyújt a vándorlások jellegzetességének megismeréséhez.

¹⁵ L. Hersch (1931).

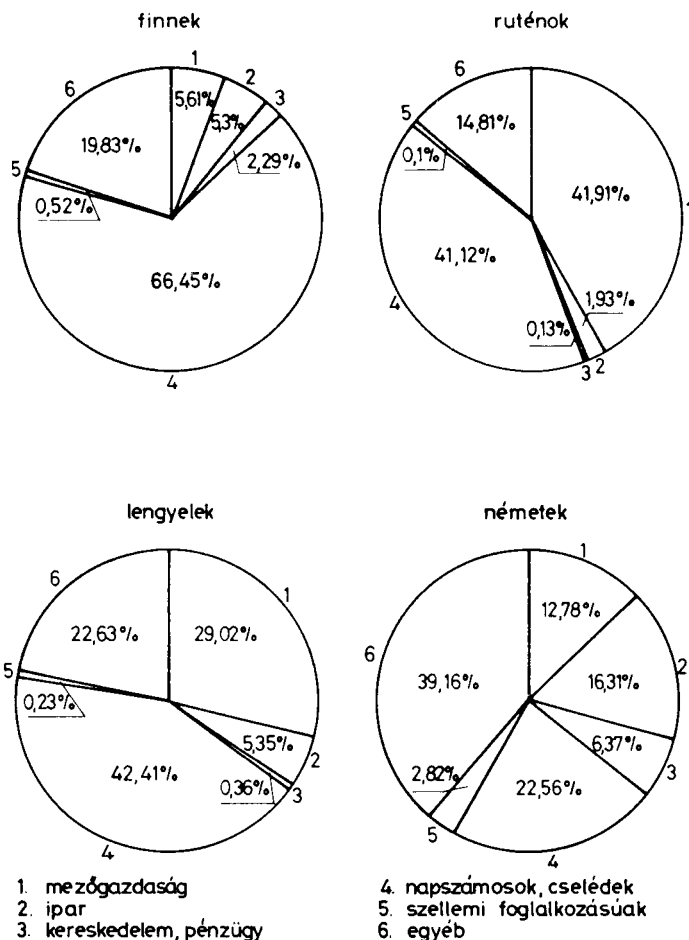
A vándorlók társadalmi csoportjai etnikumonként

A statisztikákból legbizonytalanabb adatokat a kivándorlók társadalmi összetételének tanulmányozásához kaphatunk. A kibocsátó országokban ilyen kimutatások szórványosan készültek, és azok is csak néhány évet fognak át. Az USA bevándorlási statisztikái az 1898/99 fiskális évtől a bevándoroltak foglalkozási megoszlásáról a következő kategóriák szerint közöltek adatokat: 1. mezőgazdaság, 2. ipar, 3. kereskedelem, pénzügy, 4. napszámosok, cselédek, 5. szellemi foglalkozásúak, 6. egyéb.

A foglalkozási kategóriák e túl általános körülhatárolása lehetetlenné teszi a tényleges társadalmi rétegződés pontosabb megismerését. Ezeknek alapján még a mezőgazdasági és az ipari munkásokat sem lehet jól elkülöníteni (napszámosok?). De nem tudható meg az sem, hogy valójában mennyi volt a kivándoroltak között a birtokos

1. ábra. A kivándoroltak foglalkozási megoszlása etnikumonként 1899–1924

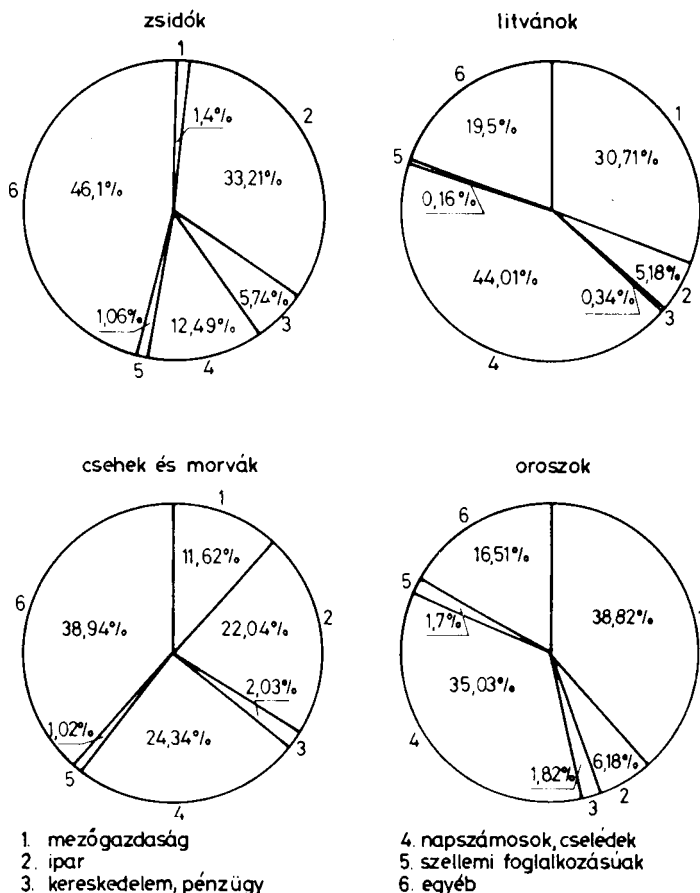

2. ábra. A kivándoroltak foglalkozási megoszlása etnikumonként 1899–1924

paraszt és a mezőgazdasági proletár. Az „egyéb” kategória tényleges tartalma sem egyértelmű, még akkor sem, ha tudjuk, hogy ebbe a családtagokat sorolták.

E csoportosítás viszont e kérdőjelekkel együtt is alkalmas arra, hogy összehasonlításokkal tájékozódhassunk azokról a különbségekről, amelyek a kivándorló etnikumokat e kategóriák beosztása alapján jellemezték.

Az 1., 2. és 3. ábra adatai az USA-ba vándorolt etnikumok foglalkozási megoszlásáról azt tanúsítják, hogy a paraszti exodus bár e vándorlási hullám fő jellegzetessége, a társadalmi háttér etnikumonként jelentősen variálódott. Valamennyi csoportnál kicsi a szellemi foglalkozásúak aránya, de egymáshoz viszonyítva már a különbségek szembeszökőek. Még nagyobbak az eltérések az ipari foglalkozásúak arányában. Európa e régiójából kivándoroltak közül legnagyobb létszámot reprezentáló zsidók többnyire nem agrárfoglalkozásúak voltak (iparosok, kézművesek, főleg szabók).

3. ábra. A kivándoroltak foglalkozási megoszlása etnikumonként 1899–1924

Mind az etnikai, mind a társadalmi háttér, a foglalkozás, a szakképzettség szempontjából tehát sokkal színesebb és tarkább volt az a kb. 7 millió személy, aki 1861–1924 között az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári Oroszország területéről az USA-ba hajózott. Ezek viszont arra is felhívják a figyelmet, hogy a vándorlások alapvetően gazdasági jellege mily változatos várakozásokban és elképzelésekben ölthetett konkrét formát különböző csoportjaiknál, amelyeknek áttekintése még nagyobbbrészt előttünk álló feladat.

IRODALOM

Akerman, Sune: Theories and Methods of Migration Research. In: From Sweden to America. Uppsala–Minneapolis 1976. 25–32.
 Bobinska, Celina–Andrzej Pilch (eds): Employment seeking Migration of the Poles World Wide in the 19th and 20th Centuries. Krakko 1975.

- Chmelar, Hans*: Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Wien 1974.
- Cizmic, Ivan*: Iseļjavanju iz Hrvatske u Razdoblju 1880–1914. Historijski Zbornik, Zagreb 1973–74.
- Easterlin, Richard A.*: Immigration: Economic and Social Characteristics. In: Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups. Cambridge–London 1980. 476–486.
- Englisch, K. V.*: Die österreichische Auswanderungsstatistik. In: Statistische Monatschrift. Neue Folge, XVIII. 1913. 65.
- Goren, Arthur A.*: Jews. In Harvard Encyclopedia 1980. 571–598.
- Gould, J. D.*: European Inter-Continental Emigration 1815–1914: Patterns and Causes. The Journal of European Economic History 1979. 593–678.
- : European Inter-Continental Emigration. The Road Home. Return Migration from the USA. J. E. E. H. 1980. 41–111.
- : European Inter-Continental Emigration. The Role of „Diffusion and Feedback”. J. E. E. H. 1980. 267–315.
- Hanzlik, Jan*: Slovenske vystahovalectvo na prahn Imperialism Geograficky Casopis XIII. 1961.
- Hersch, Liebmann*: International Migration of the Jews. In: W. Willcox: International Migrations, 1931. 471–520.
- Howe, Irving*: World of our Fathers. Philadelphia 1976.
- Jerome, Harry*: Migration and Business Cycles. New York 1926.
- Kerő, Reno*: Migration from Finland to North America in the Years between the United States Civil War and the last World War. Turku 1974.
- Kraljic Frances*: Croatian Migration to and from the United States, 1900–1914. Palo Alto 1978.
- Kuznets, S.*: Long Swings in the Growth of Population and in Related Economic Variables. Proceedings of the American Philosophical Society. 1958. 102.
- MacDonald, John S.*: Agricultural Organization, Migration and Labor Militancy in Rural Italy. Economic History Review (2nd Series) 1958. 16.
- A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1918. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 67).
- Norman, Hans*: The Causes of Emigration. In: From Sweden to America. 1976. 149–164.
- Obolensky, V. V.* – *Ossinsky*: Migration from and Immigration to Russia. In: W. Willcox (1931) 521.
- Pilch, A.*: Migrations of the Galician Populace at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: C. Babinska–A. Pilch (1975)
- Prpic, Georg J.*: The Croatian Immigrants in America. New York 1971.
- Puskás Julianna*: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Budapest 1982.
- Ráczy István*: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849–1914. Budapest 1980.
- Tedebrand, Lars-Göran*: Remigration from America to Sweden. In: From Sweden to America. 1976. 201–227.
- Thomas, Brinley*: Economics of International Migration. London 1958.
- Thomas, Dorothy S.*: Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements. New York 1941.
- Willcox, Walter*: International Migrations. Vol. I. Statistics. 1929. Vol. II. Interpretations. 1931. New York–London–Paris.

GLATZ FERENC

Zene, politikai közgondolkodás, nemzeti eszmények
(Társadalmi és kultúrtörténeti megjegyzések
a Kossuth szimfóniáról)

Bartók – annak ellenére, hogy zenetudomány, tudománypolitika ma így mutatja be – nem volt ideológus és politikus kiindulását tudós s még kevésbé ideológus zeneszerző. Ahhoz azonban, hogy e téren tudatos álláspontját megérthessük, feltétlenül szemügyre kell vennünk életének azt a rövid időszakát, amelyet viszont mind zeneszerzésben, mind az őt körülvevő társadalomról való gondolkodásban nagyon is átfűtött az ideologikus kiindulópont. Azt is mondhatnánk: 1902–1903-ban írott levelei, megnyilatkozásai, még csak részben ismert zeneművei (hiszen ezeket maga is mellőzte élete későbbi szakaszán) szinte kínálják a művelődéstörténeti összehasonlító tanulmányt *zene, politikai gondolkodás, társadalomfelfogás* között. És azt is mondhatnánk: a századelő fiatal 21–22 éves zeneszerző növendékének ekkori szellemi hagyatéka szinte egyetemi forrástani órára kívánczik: hogyan szűrődik be a századelő magyar függetlenségi nacionalizmusába az idegenellenesség (részben német, részben zsidóellenesség) és az ellenséges magatartás a nemzetiségekkel szemben.

„... nagy zsidó társaság volt ott együtt, ... a kik méghozzá németül kotyogtak. Ilyesmit nem szeretek (ha annyira különválnak a zsidók; mert pl. Thoman urnál, Kunwaldéknál stb. egy keresztény embert sem látni soha.)” – írja pesti tartózkodásának második évében édesanyjának Pozsonyba. A szegény sorú diák számára – amint ezt szinte minden alkalommal megjegyzi – a pesti zsidók „gazdagok”, a keresztények szegények, utóbbiaktól szinte sajnálja ugyanazt az óradíjat kérni. Valóban, ahogy Bartók kezdte kinőni magát, tanára, a nagybefolyású „Thoman Úr” révén, akinek estélyein a pesti zenei társaság és zenésztársadalomhoz közelálló közéleti családok találkoztak, megismerkedik a gazdag (bankár, kereskedő, vállalkozó) pesti zsidó társaság jelentős részével. Mint tehetséges zongoristát ajánlja be Thoman őt zongoratanárnak a művészetpártolásáról híres Lukács házba (ahol Micit és „a szemtelen 18 esztendős fiú”-t – azaz Lukács Györgyöt találja). Hatvány Deutschéknál megismerkedik a nagybefolyású Sándor családdal, ahol a család legeszesebb leányával Emmával, Kodály későbbi feleségével majd meghitt kapcsolatba kerül. A századelő Budapestjének társadalma sokféle etnikumból tevődött össze. A korabeli statisztikák (amelyeket természetesen a korabeli pesti polgár miért is vett volna elő) is tanúskodnak róla: a századvég magyar fővárosa igen nagy számmal és éppen a legdinamikusabb foglalkozási ágakban német, zsidó, szlovák elemeket szívott magába. Az új, polgári életformához szükséges, a mozgékonyt követelő ipari-üzleti ágazatokban (kereskedők, üvegesek, divatárusok, ruhatisztítók stb.) túlnyomórészt zsidók, a hagyományos szakértelmet kívánó iparágakban nagy számmal németek, az építőiparban szlovákok találhatók. A kiegyezés (1867) azonban nemcsak a vállalkozók előtt nyitotta

meg a magyar piacot, hanem a polgárosodó világ kultúriparágai előtt is. Az Osztrák–Magyar Monarchia különböző területein nemcsak a waltzó iparúzők (dreherek, csemperakók stb.) jelennek meg, de megjelennek a német nyelvű professzorok is, s nem utolsósorban a zenészek. Kétségtelen, ebben szerepe van annak is, hogy a zene Európában az utóbbi három évszázadban „német” művészeti ágak számít. Budapesten is a zenészvilágban németek viszik a vezető szerepet: az Operaház élén egy ideig Gustav Mahler áll, a Zeneakadémia tele német tanárokkal (egy részük magyarul sem tud, az órákat németül tartják). És az új gazdag városi polgári réteg jelentős mértékben részt vesz a kialakuló pesti zenei életben. A polgári életvitel szellemében leánykáikat énekelni, zongorázni tanítják (Bartók többször meg is jegyzi ezekben az években: tanítványai mind zsidók), estélyeikhez hozzátartozik egy-egy tehetséges akadémista növendék meghívata, ahol azok mellékkeresetként 10-től 50 forint ellenében zenélnek. Jobbára zongorán. A világvárossá erősödő Budapest hangverseny-élete a századvégre válik rendszeressé, a Vigadó mellett a Royal-ban, a lipótvárosi kaszinóban, majd az új Zeneakadémián a nemzetközileg legismertebb előadóművészek lépnek fel. És ez az új közönség jobbára az, amelyik eljár az estélyein, társaságában megismert fiatal művészek vizsgahangversenyeire, tapsol a szakszerűen képzett első zeneszerző nemzedék új próbálkozásainak. Aki bekerült ebbe a társaságba, mint ahogy Bartók is, közelről érezhette e sajátos Monarchia-béli társadalmi képződmény minden belső problémáját: egyik oldalon őszinte kultúrpártolási szándékukat, az új kezdeményezések iránti fogékonyságukat, másik oldalon társadalmi kapcsolataik zártságát is, asszimilációs nehézségeiket.

A magyar nemzeti fejlődés skizofréniája a századfordulón kétségtelenül az: az ország gyors gazdasági megerősödése képezi az alapot a Monarchia másik felével szembeni fellépéséhez, a mind határozottabb Habsburg-ellenes függetlenségi, önállósodási törekvésekhez, ugyanakkor ennek a polgári gazdagságnak kitermelői jelentős részben nem a hagyományos magyar középosztályból kerülnek ki, hanem a még csak részben asszimilálódott zsidó, német s egyéb elemekből. A megizmosodott magyar nemzeti törekvések az örökös tartományokkal és a Habsburg-házban mindig meglevő Gesamtmonarchie felfogással szemben a magyar történelemre, a magyarság ezeréves önállóságára, hagyományára hivatkoztak. Az új középosztály is igyekszik nemzetinek látszani. Pest az 1870–80-as években még német város benyomását teszi, a lakosság 74%-a beszél németül és csak egy része magyarul, de két évtizeddel később a lakosságnak már csak 6,3%-a nem tud magyarul. A hagyományos, nemesi értelmiségi középosztály és az új, gazdagodó, még szokásaiban, nyelvi akcentusaiban is idegen középrétegek között az érdeklentétek társasági szinten is szerveződnek. Bartók is jól figyel a jelenségre. Teljesen meglepődik, amikor a keresztény középosztálybeli Arányiéknál (a lányok közül az egyik később neves hegedűs) többször megfordulva látja, hogy mennyire különböznek „eddig jéw ismerősei”-től: német és zsidó nem fordul elő a társaságban, mennyivel szerényebbek a szokásaik, senki nem beszél németül és hogy „antiszemita”. „Ezt ugyan nem értem, hogy mért teszik” – írja édesanyjának – mert hiszen úgy tudja, egyik közös barátjuk is „szemita”. Érződik levelein: a modern zene, Richard Strauss, Wagner iránti lelkesedés, megértés az új kezdeményezések iránt Gruberné, Thoman úr szalonjaihoz, a „half past six o'clock” teákhöz kötik, tanítványai, ebédmeghívásai, zenéről beszélgető partnerei öközlülük kerülnek ki. Ugyanakkor a pozsonyi szegény tanítónő takarékos beosztással élő fia kezdetben csak a másik társaságban tud jól felmelegedni. Így érthető, hogy ezekből az

évekből származó leveleiben a kor magyar középosztály-bélieinek zsidó és németgúnyoló kiszólásai minduntalan fellelhetőek, és minden új ismerőséről szorgalmasan megjegyzi édesanyjának zsidó, német vagy keresztény az illető.

Sajátosan társult a korabeli közgondolkodásban mindehhez a nemzetiségek megítélése. A korabeli pesti polgárhoz még közel áll 1848/49 emléke, amikor a magyar függetlenségi harccal szemben a szerbek, „tótok”, románok összefogtak a Habsburgokkal. Kodály említi egyik visszaemlékezésében, hogy ők még fiatal korukban találkoztak 48-as veteránnal. Es látja a pesti polgár azt is, hogy a függetlenségi párt, amelyik a leghangosabban tüzel a közös ügyekben az osztrák befolyás ellen, különösen az önálló magyar vezényleti nyelv ügyében – a választásokon a magyarlakta területeken a legerősebb, míg a kormánypártot a nemzetiségi vidékeken támogatják. És, mint ismeretes, a dualizmuskori népszámlálások csak egyszer, 1910-ben mutatnak ki a magyar államterületen magyar többséget, 51%-ot. Nehéz ma már megállapítani, milyen korábbi benyomások formálták első pesti éveiben a fiatal Bartók gondolkodását. Nem tudjuk, hogyan hatott rá az a körülmény, hogy többnemzetiségű vidéken nőtt fel, hogy élt-e közöttük valamiféle hagyománya a család többnemzetiségű voltának. Atyai nagyszülei közül nagyanyja délszláv, édesanyja egész családja német. Gyermekkorát a 80–90-es években éli, amikor a nemzetiségi ellentétek még nem állnak a közfelfogás előterében. Édesanyja neveli, a Voit testvérek között (akik között egyesek nem is tanulnak meg rendesen magyarul) németül beszélnek. Már csak azért is, hogy a korabeli középosztálybéliek idegen-nyelvtudását a pianistának készülő Béla otthonról magával hozhassa.

Mindezek után következik az 1902–1903. év. Már 1902-ben aktivizálódnak a nemzetiségi politikai mozgalmak, különösen Horvátországban. A mozgalom odáig fejlődik 1903 tavaszán, hogy tüntetéseken tiltakoznak a magyar feliratok, zászlók ellen. A kormány újonclétszámemelésre készül. Javaslatá ellen országos politikai mozgalom bontakozik ki. A Függetlenségi Párt vezetésével obstrukció kezdődik a parlamentben, még a nemzeti kérdésben érzéketlenséggel vádolt szociáldemokrata párt is tömeggyűlésen tiltakozik. A diákságot is elkapja a nemzeti harc láza, és így a szimfóniáján dolgozó Bartókot is. Örömmel írja édesanyjának (május 3.): „Tegnap történt meg először, hogy más valakit is láttam magyar ruhában: egy fiatal embert. Nagyon örülnék, ha lábra kapna ez a divat . . . az egyik Hay fiú már megrendelt egy ilyen ruhát, Szendy pedig azt mondta, hogy isten uccse ő is csináltat magának ilyet.” Június 1: „Most fejeztem be legújabb kompozícióm . . . Címe: »Kossuth«, tárgya 1848-as események.” És a partitúrában, ahogy ezt a zenetörténeti irodalom részletesen ismerteti „(magyarázó) feliratok”, az egyes tételek magyarázatai: Kossuth feleségének kérdése „Mi, ki nehezül lelkedre, édes férjem?” . . . „A haza veszélyben van.” „Hajdan jobb időket éltünk.” Harcra hívó szózatok. „Isten áldd meg a magyart” „Jön az osztrák”, majd a híres Gotterhalte ritmusok, amelyek ismeretes felháborodást okoztak a német nyelvű zenészek körében, és a siker részesei voltak a közönségnél. Június 12-i levél: Lelkes kirohanás a parlamenti obstrukció mellett. „Arról van szó – írja –, hogy ezentúl magyar legyen-e hadseregünk” . . . „Már igazán tarthatatlan állapot, hogy minket saját hadseregünkben idegen szóra kényszerítsenek szégyenére a magyar nemzetnek, örömeire a nemzetiségeknek és ellenségeinknek.” A levélpapír nyomtatott szövege: „Isten áldd meg a magyart!” Szokatlan, türelmetlen, szinte kamaszosan parancsoló hangnem: „Azt indítványozom (s föltétlenül számítok arra, hogy indítványomat általános helyesléssel rögtön elfogadják),

hogy húgomat ezentúl *Böskén* k nevezzük. Az már mégsem járja, hogy ilyen magyar családnak egyik tagját ilyen tősgyökeres germán néven szólítsák .: .”

És noha a nagyhangú függetlenségi párt a szokásos módon végül is beadja derekát, véget vet az obstrukciónak, a sajtó azonban, mindenekelőtt a „legsovénabb magyar újságíró” Rákosi Jenő, tovább tüzel. Bartók külföldről is szemmel kíséri a parlamenti csatározásokat, a sajtóharcot. Szept. 8.: „leányainkat jövő nemzedékek anyáit idegen neveléssel zsenge korukban rontjuk meg” – idézi édesanyjához írott levelében Rákosi Jenőt. A magyarnak – mondja –, „minden úton módon terjesztenie kellene anyanyelvét, mert csak így lehetne erős legalább országa határain belül” . . . E sovén lendületében írja a mondatot, amelyet azóta is előszeretettel idéznek jelszöként Bartók ünnepélyeken, „Én részemről egész életemben minden téren, mindenkor és minden módon egy célt fogok szolgálni: a magyar nemzet és magyar haza javát.” Szinte perel édesanyjával: ne használjanak otthon német-szót, nehogy őt is ezentúl németül szólítsa. „Miért nem szoktátok meg fiatal korotokban a magyar szót?” „Ismeritek eljárásomat üzletekben; és az utcán, ha útbagazítást kérnek tőlem idegen nyelven. Kívánom, hogy utánozzatok.”

Szaporíthatnánk az idézeteket a konkrét zavargásokról, a hadügyminisztériumról, a császárőről, hazafiatlanságról és így tovább. Ezek a hónapok kétségtelenül egyedül állnak Bartók életében: egyedüli pártpolitikai megnyilatkozásai, és egyedüli időszak a nemzetiségi, etnikai türelmetlenség tekintetében is. A vidéki diák eligazodási törekvése a világvárosban, a kor tisztázatlan, még csak forrongó, érlelődő társadalmi ellentéteinek emésztési zavarai, telve idegen-ellenességgel: zsidóellenességgel, németellenességgel, nemzetiségellenességgel és a Habsburg-ellenességgel. És telve a több különböző etnikumból verbuválódott magyar értelmiséget mindig is kísérő és kísértő nemzeti kompenzációval. A kor Budapestjét átjáró politikai közhangulat lecsapódása a fiatal tájékozódó, estélyekre járó, politizáló, újságolvasó zeneszerző növendék gondolkodásában. De már mindazok a problémák – állam, telve különböző etnikumokkal, nemzeti, etnikai identitáskeresés, nemzeti hagyományok – amelyek végigkísérik a bartóki életművet, mindenekelőtt a zenében.

Nem hagyja a zenéről szóló gondolkodását sem érintetlenül az 1902–1903-as év társadalmi-nemzeti belső konfliktus-sorozata. A zenetörténeti irodalom már elemezte Bartók ezen éveinek nemzeti romantikus termékeit, és így a Kossuth szimfóniát is, rámutatva a verbunkos, lisztferenci stílus mögötti kézenfekvő Habsburg-ellenességre. A további kutatásokra vár azonban az I. szvit, az „I. Rapszódia zongorára, hegedűre” és az első bartóki nagy mű: a Kossuth Szimfónia közízlésbeli hátterének megvilágítása. A szimfónia, de hasonlóan a rapszódia dallamvilága nemcsak a korabeli uralkodó zenei, hanem általános közgondolkodásbeli, művelődési közízlést is tükrözi. Szoros összefüggést kell látnunk az első Bartók művek és a közönség ízlése között, amely lelkesen ünnepli a Vigadóban még évek múlva is (1906) a Szózat és a nemzeti himnusz elemeit elegyítő Erkel-műveket. Lelkesen tapsol annak a zeneszerzői felfogásnak, amely a 19. század 60–70-es éveinek „zenecsinálási módszereit”, a Liszt rapszódíákat, Mosonyi nemzeti melankolikus hangulatait idézve állítja a színpadra a nemzeti történeti témákat: Rákóczi Ferencet (Zichy Géza 1909), Dobozit és hitvesét (Várkonyi Béla), György barátot a 16. századból (Rékai Nándor A nagyidai cigányok). Csak a korabeli sajtót, zenekritikákat lapozva is feltűnő, milyen számban jelennek meg a szimfonikus zenében – az új magyar szimfonikus zenét megalkotni akaró törekvésekben – a „stilizált magyar hangulatok”, hallgatók,

verbunkosok, sőt magyarnóta elemek. Mint ahogy az összehasonlító művelődéstörténeti kutatás mutathat rá arra: a századelő pesti polgára összhangot találhatott a Kossuth szimfónia, az I. rapszódia (op. 4.) verbunkos stílusa, a hagyományos színházkultúra, a bontakozó polgári tömegkultúra különböző ágazatai, sőt még az ugyanezekben az években kibontakozó nemzeti romantikus köztéri szobrászat között is. A hangversenyekről hazakocsikázó, vagy vasárnapi sétáját végző pesti polgárra ugyanaz a történeti tematika „nézett vissza”. Bő redőzetű ruhákban, romantikus beállításban a magyar nemzeti múlt alakjai: az erős birodalmat kiépítő Mátyás király, az országot a honfoglalás után a kereszténység segítségével konszolidáló Szent István, a középkori nagy hadvezér Hunyadi János, a függetlenségi harcok hőse Bocskai István, a Halászbástyán Bethlen Gábor. És ekkor épül a monumentális millenniumi emlékmű, először a honfoglaló hét vezér alakjával. És talán véletlen egybeesés: ekkor készül – 1904 tavaszán, a Kossuth szimfónia bemutatója után néhány hónappal adják át – a közadakozásból épült Irányi Dániel emlékmű. Kossuth bizalmas hívének „székelyes faragással készített” mellszobra alatt „bánatosan lehajtott fejjel magyar nő áll, kezében a nemzeti zászló”. A leírás szinte a Kossuth szimfónia kottájára írott szüzsé hangulatát idézi. Alul annak a koszorúnak a másolata, amelyet Kossuth küldött az emigrációból. Hangulati elemek, amelyek átjárták az 1902–1904-es években a politikai, zenei, a képzőművészeti közgondolkodást.

De ekkor fogalmazódik meg Bartók első zeneszerzői programja is, amely, ha változott tartalmi elemekkel, mégiscsak elindítja az új zene megteremtése felé.

A korabeli zenei termést a kritika az új szimfonikus zene megteremtésének igényével méri. Bartók – s ezzel, mint fentebb erre már utaltunk, nem állott egyedül – ezekben az években, az új zene sajátosságát abban látta, hogy az „magyar nemzeti” legyen. Művei, politikai-társadalmi nézetei összhangban állnak zenei megnyilatkozásaival. Először (1902) csak mosolyog azon, hogy beiratkozásakor a zeneszerzői szakra a titkár arra biztatja, „komponáljon – aszongya – valami magyart”. Majd igazgatója arra buzdítja, „Arany »Rodostó«-jára írjon valamit, s szője bele a Rákóczi induló hangjait”. Néhány hónap múlva már másként vélekedik. Kern Aurél (aki egyébként karmesterként az egyik fő nemzetieskedő bajkeverője is volt a korabeli zenei életnek) sugalmazása csak az az újságcikk – jegyzi meg Bartók 1903 januárjában –, amelyik azt mondja, hogy „Dohnányi teremt meg a magyar műzenét. Esze ágában sincs. Szimfóniájának is csak a II. tétele magyaros...” Más utalás is található arra, hogy Dohnányi e művében – ez az adagio-tétel ragadta meg, mert „határozottan magyaros (cigányos)” (1902. nov. 12.) 1903 május: Hubay Zrínyi nyitányát semmitérőnek mondja az ún. „magyar” koncerten. „Mennyivel szebben, jobban lehetett volna összeállítani a programot.” (1903. máj. 11.) Júniusban eldől, hogy a Kossuth szimfóniát bemutatják majd Londonban „Nem csak magamért örvendek – számol be édesanyjának teljes átéléssel –, hanem azért is, hogy egy teljesen magyar tárgyú, magyar stílusú, szóval minden tekintetben magyar zenemű kerül Angolországban előadásra.” (1903. jún. 27.)

Mint ismeretes, az 1902–1903-as évek hangulatának elmúlásával ennek a programnak nagyot változott a tartalma. Vajon az obstrukció színpadiasága, Kossuth Ferenc, vagy a magyar szellemi élet dísz-kurucának, a szépszakállú Thaly Kálmánnak „pártközi béke”-teremtése, a lelkesedés lohadása okozta-e a kiábrándulást a függetlenségi párt politikájából – csak feltételezhetjük. Hogyan tompul le sok vonatkozásban a

nemzetiségekkel és részben a dinasztiaiával szembeni ellenszenvé, az ismeretes. (Csak zárójelben jegyezzük meg: jellemzi a századelő utókurucos hangulatát, hogy a fiatal Bartók természetesen a Kossuth szimfónia sikere után nem sokkal Izabella főhercegnőnek, lányainak és udvarának lett bemutatva, s hogy protekciós kérvényét természetesen barátinőjének, Emmának kormánypárti bátyja, Sándor Pál intézi.) Lekopik lassan – éppen mint látni fogjuk, baráti társaságának hatására – a zsidó-komplexus is. Sőt, maga a program alapmotívuma, magyar nemzeti jellege is megváltozik: a népzene megismerésével a hangsúly nem a „nemzeti”-re, hanem a „paraszi”-ra esik. De állandó marad a program ihletésének németellenessége. A szónak nem etnikai vagy nemzeti, hanem zenei értelmében.

Bartókot ugyanis mindinkább a zenei szempontok vezetik. És az új zene kiformálásának programja a német zene sok évszázados uralmának megtörése: a németes dallam s harmóniavilág félresöpzése. 1902–1903-ban ez a német zene elleni újító törekvés találkozik Bartók zenei gondolkodásában a társadalmi-politikai elgondolásokkal. A zeneszerzői program és a társadalmi nézetek erősítik egymást. Sőt, talán azt is mondhatnánk: az új zenei program bizonyíthatóan a függetlenségi és idegenellenes nacionalizmus őszinte átéléséből nyerte az impulzust. De gyorsan tegyük hozzá: az életmű későbbi szakaszán mindez visszajára fordul. A zene lesz a döntő, az egyedül meghatározó, s a valójában új zenét teremtő Bartókot – kivéve néhány nagy politikai koráramot (fasizmus, diktatúrák) – majd csak annyira érdekli a társadalom, a napi politika, amennyire szerves tartozéka, része a zenének.

*

A tanulmány 1982 tavaszán készült a Bartók évforduló kapcsán egy nagyobb, Bartók egész életművét nyomonkísérő tanulmány részeként. A tanulmány kísérlet: hogyan lehet a társadalomban jelenlevő különböző művelődési elemek (zene, történeti gondolkodás, képzőművészeti ízlés, politikai gondolkodás) között megragadni a kapcsolódást. Egyben kísérlet arra is, hogy miután több munkában, különböző korszakokban vizsgáltuk a társadalomtudományos gondolkodás természetét, ugyanezt megtegyük a zeneszerzői „gondolkodás”-sal is.

Bartók nézeteinek rekonstruálásakor a forrásanyagot elsősorban a kiadott levelek szolgáltatták, melyek közül az olvasó nyilvánvalóan a két legkézenfekvőbb művet, Demény négy kötetes gyűjteményét, (*Bartók Béla* levelei Szerk. Demény J. [1948–1971] Zeneműkiadó, Bpest) és az ifj. Bartók Béla által kiadott családi leveleit (Zeneműkiadó, Bpest, 1981) ismeri. A korabeli zenei életre, annak nemzeti vonulatára, közönségére vonatkozó adatokat a napilapok – és a Vasárnapi Újság – évfolyamaiból merítettem. A zenekritikák közül igen figyelemre méltónak találok Csáth Géza gyűjteményét. (*Csáth Géza: Éjszakai esztétizálás. Közreadja Demény János. Zeneműkiadó, 1971*). Bartók e korabeli művei közül sajnos nem mindent tartalmaznak a kiadott lemezek, (a Kossuth szimfóniát sem), az érdeklődő a zene-műveket a Rádió Archívumból szerezheti meg. Ezúton is köszönöm Szirányi Jánosnak, aki hozzásegített e felvételekhez, így a történeti anyagot a zenész ember – és a művelődéstörténész – számára nem pótolható „hallás”-sal párosítottam. A szobor és építészeti emlékmű részben ma is áll a fővárosban, részben fényképeken tanulmányozható.

A fővárosi asszimilációs folyamat sokáig nem volt megvilágítható történeti irodalmunkban, mert a liberális statisztikák nem érdeklődtek a munkavállaló vallása iránt, így a nálunk csak felekezetnek (és nem nemzetiségnek, mint a szomszédos kelet-európai országokban) számító zsidóságot a különböző foglalkozási ágakban nem lehetett megfoghatóvá tenni. Körössy József statisztikai adatfelvételeinek kiaknázása tette ezt először lehetővé, amelyet 1973-ban egy előadásunkban hasznosítottunk. (Meg-

jelent: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle, 1974. 1–2.)

A nagy kiterjedésű Bartók irodalomból ezúttal csak Demény János tanulmányait (Zenetudományi tanulmányok II., III., VII., X. kötet) és néhány a fentebbi tanulmány évköreit részletesen tárgyaló munkát emelnénk ki: *Újfalussy József*: Bartók Béla (3. javított kiadás), Budapest, 1976., *Tallán Tibor*: Bartók Béla. Budapest, 1981., ifj. *Bartók Béla*: Apám életének krónikája. Budapest, 1981.

NIEDERHAUSER EMIL

A marxista történetírás kezdetei Kelet-Európában

Ahogy az értelmiség szocialista ihletésű szervezkedése Kelet-Európában fokozatosan beleolvadt a lassan szervezkedő munkásmozgalomba, hogy kettejük találkozásából a tudományos alapon álló szervezet, mozgalom és párt létrejöjjön, ez az értelmiség – gyakorlati mozgalmi, politikai okokból – rákényszerült arra, hogy tevékenységébe, a felvilágosításba, szervezésbe, agitálásba a történelem tanulságait is bevonja. A kibontakozás lassú folyamat volt, de úgyszólván a szervezkedés első perceitől kezdve jelentkezett. A továbbiakban természetesen nem kívánjuk ezt a folyamatot a maga teljességében feltárni, hiszen ez önmagában is egy könyv anyaga lehetne. Csupán néhány általános vonást szeretnénk megragadni, néhány szempontot felvillantani.

Azok a munkásmozgalmi vezetők, vagy legalábbis a korai szervezkedésben kiemelkedő szerepet játszó személyiségek, akik ezt a feladatot vállalták magukra, többnyire nem szakképzett történészek voltak. Nem a századfordulóra Kelet-Európában mindenféle már intézményes formákat öltött történészképzés műhelyeiből kerültek ki, bár néhány ilyen is akadt köztük, hanem más területről jöttek, a történelem iránti érdeklődést a mozgalomból, annak teendőiből hozták magukkal, és annak feladatait kívánták vele szolgálni.

Ebből következik, hogy mindenekelőtt olyan történetnézetet igyekeztek elterjeszteni a munkások körében, amely – persze sok minden egyébbel együtt – felkészítheti őket a nagy harcra, a kapitalizmus megdöntésére. Az elkésett kelet-európai fejlődésből következett, hogy a munkásmozgalom akkor kezd kibontakozni, amikor Európában a marxista felfogás már hegemon szerephez jutott, az újonnan fellépő mozgalmak számára úgyszólván ez volt az egyetlen lehetséges program. Vagyis a marxista történetnézet alapjait, a történelmi materializmus elveit kellett mindenekelőtt elmagyarázni, úgy, hogy érthető is legyen, és a jövő perspektívája is világosan kiderüljön belőle. A cseh munkásmozgalom egyik jelentős alakja, Bohumír Šmeral éppúgy írt munkát a marxista történetfelfogásról,¹ mint az orosz mozgalom kezdetén Plehanov,² vagy a román szocialista mozgalom megteremtője, Constantin Dobrogeanu-Gherea,³ meg

¹ *Bohumír Šmeral: Marxův dějinný materialismus. 1908. Történeti tárgyú munkáit kiadták: Historické práce 1908–1940. Praha, 1961. Ebben 20–27. L. még František Kutnar: Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. II. Od počátků pozitivistického dějepisectví na práh historiografie marxistické. Praha, 1977, 470–471.*

² *G. V. Plehanov: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Bp. 1950.*

³ *Constantin Dobrogeanu-Gherea: Concepția materialistă a istoriei 1892. L. még Lipcsey Ildikó: Constantin Dobrogeanu-Gherea (1853–1920). Világtörténet 1983. 1. sz. 137–150.*

mások. Nyilván nem újat akartak itt mondani, Marxhoz képest, hanem a marxi felfogást kifejteni, Plehanov esetében gondosan úgy is, hogy a cenzúra ne akadjon fenn rajta.

Az elvi alapok mellett szükségesnek látszott a történelem olyan korszakainak és témáinak a népszerűsítése, amely megint csak a mozgalom öntudatát táplálhatta. Ezt szolgálták a legújabb korszak egyetemes történetéből vett témák, a nagy francia forradalomról szóló írások, az európai munkásmozgalom történetének ismertetése és népszerűsítése. Nem is oly sokára már saját mozgalmuk története is feltárandó problémának bizonyult. Révész Mihály 1913-ban megírta a magyarországi munkásmozgalom történetét a kiegészítéstől.⁴ A bolgár mozgalom első jelentős alakja, Dimitar Blagoev Adalék a szocializmus történetéhez Bulgáriában⁵ címen ugyancsak voltaképpen a hazai mozgalom történetét írta meg, tartózkodva attól, hogy egyszerűen csak visszaemlékezéseket tegyen közzé, igyekezett mindig objektíven és főképp személytelenül saját pártja álláspontját igazolni az 1903-as pártszakadás után.

A cél mindenképpen politikai, nem tudományos. Blagoev előszavában utalt arra, az elvtársak kérték meg, írja meg a mozgalom igaz történetét, hogy felhasználhassák a politikai harcban.⁶ Történeti materialista szemlélet, egyetemes történet, hazai mozgalom egyaránt ebből a szempontból érdekes.

Kelet-Európában, akár soknemzetiségű birodalmakról volt szó, akár felszabadított új államokról, a nemzeti mozzanat az egész politikát uraló kérdéskör. A nacionalizmus, akár felülről igyekezett másokat elnyomni, asszimilálni, meghódítani, akár alulról tiltakozott az elnyomás ellen, végső soron azért, hogy majd ő nyomhasson el, mindenképpen olyan kérdés volt, amellyel a munkásmozgalomnak is szembe kellett néznie. A szembenézés, sőt szembeszállás egyértelmű volt: a nacionalista indulatokkal és jelszavakkal szemben a munkásmozgalom nagy nemzetköziségét kell hangsúlyozni. A munkások érdekei közösek, és éppen a nemzeti jelszavakat használó burzsoáziával szemben közösek. A közös érdekek érvényesítésére kell összefogniok.

Ne feledkezzünk meg itt egy fontos mozzanatról. A fejlettebb nyugati országokban a munkásmozgalom korábban indult meg, ott is többek között éppen a nemzeti jelszavakkal, nacionalista féltelenségekkel hadakozva. Ezért is tartották hazátlan bitangoknak a munkásokat, és a mozgalom maga is jó ideig vállalta ezt a kiközösítettséget a nemzetből, amelybe pedig mindenki beletartozik, ahogy ezt a hivatalos felfogás hirdette, akár egy államhatalom ereje állt mögötte, akár egy ellenzéki nemzeti mozgalom szegényes eszközökre szorult propagandája. Csak a munkásosztály maradt ebből ki, amennyiben engedett a hazafiatlan csábításnak, a nemzetközi agitátoroknak — így a polgári közvélemény. A kapitalizmus kibontakozásával azonban a kezdeti szélsőséges elnyomorodás már a múlté lett, a munkások, nem utolsósorban a mozgalom eredményeként is, meg a gazdasági növekedés következtében is, kiemelkedtek az inségből, és amilyen mértékben beépültek a tőkés társadalomba, olyan mértékben kezdtek beépülni a nemzetbe is, hiszen objektíve csakugyan beletartoztak. Ennek a következményei majd

⁴ Révész Mihály: A magyarországi munkásmozgalom története. 1867–1913. Bp. 1913.

⁵ Dimitar Blagoev: Prinosz kam isztorijata na szocializma v Balgarija. (1. kiad. 1906.) Szófia, é. n.

⁶ Uo. 23.

1914-ben válnak világosakká. Itt azonban nem ez érdekel minket, hanem az a körülmény, hogy Kelet-Európában a friss mozgalmak még az első szakaszban voltak, a nemzetek kivül állás szakaszában. Ezért kellett óhatatlanul szembefordulniok a nemzeti jelszavakkal.

Ezért is idegenkedtek voltaképpen a kezdeteknél a hazai, vagyis nemzeti történelem tárgyalásától. Ezért kellett az egyetemes történet, vagy a szűken vett, az egész nemzettel és az állammal szemben álló mozgalom története.

Csakhogy még azok is, akik nem szakemberekként foglalkoztak a történelemmel, hanem ezt pusztán mozgalmi feladataik egyikének tekintették, felismerték azt, hogy a hazai mozgalom történetét sem lehet teljesen megérteni a nemzeti történelem szélesebb ismerete nélkül. Blagoev fejtegette, hogy a bolgár munkásmozgalom története nem írható meg az 1876-ot, a törökellenes Áprilisi Felkelést megelőző társadalmi forradalmi mozgalmak ismerete nélkül, vagyis „a szocialista mozgalmat össze kell kötni a felszabadulás előtti szociális forradalmi mozgalommal. Ahogy azonban ézzel a céllal kezdtem az utóbbit (ti. az 1878 előtti mozgalmat) vizsgálni, arra a következtetésre jutottam, hogy messzebbre kell visszamenni a múltba”.⁷ Amiből az következett, hogy a bolgár feudalizmus jellemzésével kezdte a bulgáriai szocialista mozgalom fejlődését tárgyaló könyvét.

Nehéz volna minden esetben konkrétan megmondani, mikor következett be ez a felismerés, többnyire nem írták meg olyan pontosan, mint Blagoev. De a munkásmozgalomnak, egyszerűen a maga mozgalmi feladataiból következően, előbb vagy utóbb szembesülnie kellett a hazai történelemmel, abba kellett önmagát belehelyeznie.

De mit jelentett a valóságban ez a szembesülés? Különösen a nem szakemberek esetében nyilván elsőrendűen nem azt, hogy maguk lássanak neki az egész forrásanyag történeti materialista szempontú feltárásának, értékelésének. Elsőrendűen nem a történeti valósággal, hanem annak az addigi, vagyis a polgári történetírásban kialakított képével, a lényeges kérdésekre vonatkozó koncepciójával kellett szembenézni, azt korrigálni.

És mit jelentett ez a polgári koncepció a nemzeti múltról? Nem részleteiben kívánjuk persze ezt sem bemutatni, csak néhány fontos jellegzetességre utalni. Az orosz munkásmozgalom esetében a nagyorosz nemzeti öntudattal szembesültek a munkásmozgalom vezetői, azzal a koncepcióval, amely az orosz állam történetét tárgyalta, ennek az államnak, fejedelmeknek és cároknak a dicsőségét, az állam nagyhatalmi szerepét hirdette, ahol minden a politika körül forgott. És ahol ez a polgári történetírás ilyen vagy olyan formában inkább az Európától való különbséget, mint az európai fejlődéssel egybecsengő részleteket hangoztatta.⁸ A lengyel történetírás az egykori európai nagyhatalom felosztását, az állam eltűnését emlegette, s akár a külső ellenségnek, akár a belső bajoknak tulajdonította a bukást, az állam hiányát európai anomáliának mondotta, és az elsőrendű feladatot ennek helyreállításában látta. Minden egyéb feladat csak ezután jöhet.

⁷Uo. 24.

⁸Ocserki isztorii isztoriczeszkoy nauki v SZSZSZR. I. Szerk. M. N. Tihomirov, M. A. Alpatov, A. L. Szidorov. Moszkva, 1955; II. Szerk. M. V. Necskina, M. N. Tihomirov, Sz. M. Dubrovskij, M. A. Alpatov, V. G. Veber, A. M. Sztaniszlavszkaja. Moszkva, 1960; III. Főszerk. M. V. Necskina. Szerk. M. A. Alpatov, B. G. Veber, E. N. Gorodeckij, Sz. M. Dubrovskij, A. M. Sztaniszlavszkaja. Moszkva, 1963; *George Vernadsky*: Russian Historiography. A History. Belmont, 1978.

A lengyel nagyhatalmat pedig a nemesség jelentette, ez jelentette tehát a nemzetet is.⁹ A magyar koncepció sok szempontból hasonló volt ehhez, legfeljebb három öselleniség helyett csak egyet emlegetett, a Habsburgokat. A szeplőtelen nemzeti dicsőséget itt is a nemesség tettei alkották meg.¹⁰ A román történetírás a modern, a nyugati mintákhoz szorosan (és gyorsan) felzárkózó államra volt büszke, annak hatalmas eredményeit, vívmányait emlegette.¹¹ A bolgár arra volt büszke (mint egyébként az orosz is, más megindokolással), hogy a feudalizmus sohasem létezett bolgár földön, legfeljebb az átkos török elnyomás idején, de akkor is idegen maradt.¹² És a példákat még hosszan lehetne sorolni.

Vagyis a nemzeti előítéletekkel, sztereotípiákkal, szólamokkal kell szembeszállni. A nehézségeket Szabó Ervin 1902-ben A magyar jakobinusok c. cikksorozatának előljáró beszédében jelezte: „Ki lesz az, aki szocialista szempontból írja meg egyszer Magyarország történetét? Szocialista szempontból: ez azt jelenti, hogy úgy tekinti a történelmet, mint az emberi haladás krónikáját, amelynek alakjai azok, akik cselekvő részt vesznek e haladás előbbrevitelében. Nagyok vagy kicsinyek, emlékezésre méltók vagy elfelejthetők aszerint, amint több vagy kevesebb akarattal, eréllyel, áldozatkészséggel munkálták a haladás útját, többet vagy kevesebbet szenvedtek abban a küzdelemben, amelyből az emberiség haladásának egy-egy magasabb foka épült.

Látnivaló, hogy a szocialista történetírónak nagy munkája lesz: ki kell söpörnie a magyar történelemből a királyok, a hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni, családi érdekekért vívott háborúk leírásait – mindent, amiből a múltat hamisítják, hogy megfertőzzék, hazugsággal itassák az életet, a jelent, a jövőt.

Nehéz munka!”¹³

Ha az orosz történeti koncepcióban a nagyhatalmi dicsőség, többek között például a Napóleon felett 1812-ben aratott győzelem az egyik alapelv, akkor M. N. Pokrovszkijnak, a korán a munkásmozgalomhoz csapódó szaktörténésznek az ellen kellett felvennie a harcot. 1812 egyik hős tábornoka, Bagration a franciákat csöcseléknek nevezte. „Ezt – folytatja Pokrovszkij – ugyanazokról a napóleoni gránátosokról írták, akiktől még jóval később is, amikor éhesen és fagyoskodva visszavonultak Oroszországból, a kutuzovi hadsereg inkább minél távolabb tartotta magát.”¹⁴ (Most nem az a fontos

⁹ *Kazimierz Tymieniecki*: Zarys dziejów historiografii polskiej. Kraków, 1948. (Historia nauki polskiej w monografiach XIX/a); *Andrzej Feliks Grabski*: Myśl historyczna polskiego Oświecenia. Warszawa, 1976; *Marian Henryk Serejski*: Historycy o historii. (I.) Od Adama Naruszewicza do Stanisław Kętrzyńskiego 1775–1918. Warszawa, 1963; II. 1918–1939. Warszawa, 1966.

¹⁰ *Lederer Emma*: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969; *Steven Bela Vardy*: Modern Hungarian Historiography. Boulder, 1976.

¹¹ *Lucian Boia*: Evoluția istoriografiei române. București, 1976.

¹² *Niederhauser Emil*: A bolgár történettudomány fejlődése. Századok 1955. 89. évf. 2. sz. 270–286.

¹³ *Szabó Ervin*: Történeti írásai. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Litván György. Bp. 1979, 30. (Történetírók Tára.) L. még *Márkus László*: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (A kezdetektől 1918-ig) Bp. 1963. (Tudománytörténeti tanulmányok IV.)

¹⁴ *M. N. Pokrovszkij*: Ruszszkaja isztorija sz drevnejsih vremen. In: Izbrannüe proizvedenija. II. Moszkva, 1965, 23. Pokrovszkijra l. *O. D. Szokolov*: Razvitie isztoriceszkih vzgljadov M. N. Pokrovszkogo. In: Izbrannüe proizvedenija. I. Moszkva, 1966, 5–71.; *Sz. M. Dubrovskij*: Akademik M. N. Pokrovskij i ego rol' v razvittii szovetszkoi isztoriceszkoi nauki. Voproszű Isztorii 1962. 3. sz.

ebben az összefüggésben, mennyire volt igaza Pokrovszkijnak ezzel a megjegyzésével. Hogy a burzsoá orosz nemzeti érzést alaposan arcul csapta, az kétségtelen.)

A lengyel nemesség a nemzeti fejlődés hordozója, élharcosa? Hypolit Grynwasser 1918-ban megjelent könyvében, *A nemesi demokrácia 1795–1831 az utolsó felosztás és a novemberi forradalom közti időszakban* mutatta be a nemesség, a nemesi vezető réteg gyengéit, tévedéseit, a nemzeti érdekek egészen apró egyéni okokból való feláldozását. Nyilvánvalóan óriási felzúdulást keltett a könyv, az akkori nemesség ellen irányuló méltánytalan támadást láttak benne.¹⁵

Bulgáriában nem volt feudalizmus? Blagoev megfelelt: „A régi bolgár cárság (vagyis állam) feudális volt. A falvak és a városok, a földdel és a kézműves mesterségekkel együtt, a nagy és kis bojárak, a fejedelmek és a felsőpapság, a püspökök tulajdonában voltak.”¹⁶ Sehol egy szó az államalakítás dicsőségéről, a Bizánc elleni eredményes küzdelmekről. (Mai, igényes szemmel nézve valóban nagyon leegyszerűsített megfogalmazás, történeti források felvonultatása és azok kritikája nélkül – de hiszen nem is szakembereknek íródott.) Szabó Ervin kevésbé leegyszerűsítve, de ugyancsak nagyon gorombán fogalmazott: „Valójában úgy áll a dolog, hogy a magyar szépirodalom jellege egészen a negyvenes évekig még nemzeti sem volt, nem hogy forradalmi lett volna. (Még ha forradalmin csupán a reformert értjük is.) Mária Terézia híres testőrei, az irodalmi újjászületés kezdeményezői és a tizennyolcadik évszázad összes írói: Ráday Pál, báró Amadé, báró Orczy, Barcsay, gróf Teleky, Bessenyei, Ányos, Faludi, Révay, Virág stb. stb. – nemesek és papok – a nemesség és királyság dicséretét zengték gyöngye hangjukon, és nemzeti érzésnek nyoma sincs bennük. A külföldet mozgató nagy eszmeharcok hozzájuk el sem hatolnak; egyik-másik megszólaltatja az idealisztikus filozófia humanitárius eszményeit, de egy lélegzetben a meglegedést dicséri és a magyar jobbágy boldog szegénységét.”¹⁷

Pokrovszkijnak elég dolga volt a nagyorosz nacionalizmussal önmagában, azzal a történetiszemlélettel kellett szembeszállnia, amely Oroszországot csakis orosz országnak tartotta. Érdemben maga is ezen a kereten belül maradt. A lengyelek kivételével a századforduló orosz közléte sem törődött még sokat az egyéb nemzetiségekkel. Magyarországon már más volt a helyzet, a nemzeti kérdés nemzetiségi kérdés formájában már eltagadhatatlan volt. Lehetett persze hivatkozni arra, hogy a nemzetiségek (pontosabban elámitott vezetőik) nem elég hazafiasak, mert hiszen 1848-ban is az ellenforradalmat szolgálták, hátra támadták a magyar forradalmat. Szabó Ervin ezzel a nézettel is tudott vitatkozni. Éppen Engels: *A demokratikus pánszlávizmus* c. művéhez írt előszavában: „A valóságban úgy áll a dolog, hogy 1848-ban több ausztriai szláv nép igenis megtette azt a kísérletet – amelyért Engels hajlandó lett volna nekik múltjukat megbocsátani –, hogy a demokratikus forradalom művéből komolyan kivégeye részét. Ha ez a demokratikus föllobbanás igen rövid életű volt is, ne feledjük, hogy lényegében a magyar forradalomnak sem voltak demokratikus, köztársasági vagy sajtólagosan polgári tendenciái; és hogy miként a magyar középnemesség osztályharca csak azáltal nyerte nemcsak látszatát az

¹⁵ *Hypolit Grynwasser: Demokracja szlachecka 1795–1831. Warszawa, 1918. L. M. H. Serejski: i. m. II. 381–383.*

¹⁶ *D. Blagoev: i. m. 33.*

¹⁷ *Szabó Ervin: Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez. Szabó Ervin: i. m. 134.*

abszolutizmus-ellenességnek, hogy véletlenül az európai reakció fő támasza, a Habsburg-ház ellen nyult, úgy a magyarországi szláv népek forradalomellenes szereplése is kivetkőzik reakciós nemzeti jellegéből, mihelyt felismertük benne a *magyarsággal szemben való osztályellentétet*, mint fő rugót.”¹⁸ (Talán fölösleges, de talán mégsem az, hogy itt is utaljunk arra: nem az idézettek tudományos igazsága az, ami most érdekel.) Az uralkodó nacionalista nézetekkel szemben, mintegy a nemzetet kívülről bírálva, óhatatlanul mást kellett mondani, másként visszhangzott minden, mint majd megváltozott körülmények közt később.

Egy körülményre érdemes azért ezen a ponton felfigyelni, hogy tovább jussunk mondandónkban. M. N. Pokrovszkij már egyértelműen a szakképzett történészek közül való, a moszkvai egyetemen V. O. Kljucsevszkij és P. G. Vinogradov tanítványa volt, a szokásos történész karrier útján indult meg, amikor a végzés után három éven át az egyetemen maradt, és egyetemes történeti tárgykörből készítette elő az első fontos lépést, a magiszteri disszertációt. Csak ezután állt a munkások mellé, vetette bele magát teljességgel a mozgalmi munkába. A történetírás most már számára is csak a pártmunka egyik formája volt. Ezért is, meg azért is, mert hosszú éveket emigrációban kellett eltöltenie, távol a hazai levéltáraktól, programszerűen meg is írta nagy összefoglalása bevezetőjében: nem új anyagot hoz, nem akar konkurrálni Sz. M. Szolovjovval, a polgári történetírás akkorra már klasszikusával. „A mi szerepünk – a közvetítők szerepe a történelmi folyamat részleteinek a kutatói és az olvasó közönség azon széles rétegei között, akik szeretnék tudni, hogyan képzeli el ezt a folyamatot a modern tudomány, de akiknek ugyanakkor nincs idejük arra, hogy eredetiben ismerkedjenek meg a részletes kutatásokkal.”¹⁹ Az addig a polgári történészek által összegyűjtött és magyarázott anyagot kell átértékelnie, neki is, meg a hozzá hasonlóknak. De maga utal rá, hogy műve mégsem pusztán kompiláció, hanem új koncepció kialakítása. „Helyzetünk nehézsége abban rejlik – írja –, hogy az *idealista* történészek által összegyűjtött anyagot nekünk *materialista* szempontból kell feldolgoznunk.”²⁰ És minthogy éppen az elődök *idealista* felfogása sok kérdésre vonatkozólag semmi anyagot nem tárt fel, neki kellett új anyagot amúgy nyersen is bevonnia, s ennek alapján olykor eredetibbnek lenni a magyarázatban, mint ahogy történészeknek illenék.²¹

Pokrovszkij a maga személyében a marxista történetírás kialakulásának mindkét összetevőjét egyesítette. Mert amiről eddig volt szó, az csak az egyik: a mozgalmi emberek, akik történetet is írnak, a mozgalom politikai céljainak a megvalósításáért. A másik ág azok a többségükben szakképzett történészek, akik a maguk szakmai tudását ötvözik a marxista történetfelfogás elemeivel, vagy akár, igényeiben, egészével. Voltak köztük olyanok is, akik Pokrovszkijhoz hasonlóan a mozgalomba is bekapcsolódtak, ha nem is mindig a legszerencsésebb formában. Hadd említsük meg N. A. Rozskovot,²² aki a mensevikekhez kapcsolódott. Abból az orosz polgári történetírásból nőtt ki, amely már

¹⁸ Uo. 151.

¹⁹ M. N. Pokrovszkij: i. m. I. 75.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 76.

²² A. Sziporov: Isztoricieszkje vzgljadü N. A. Rozskova. Isztorik – marksziszt 1929. 13. köt.; Pamjati N. A. Rozskova. Moszkva, 1927.

régóta érzékeny volt a társadalmi problémák, vagy legyünk pontosak: a parasztság problémái iránt. Munkáiban az orosz történeti források egy bizonyos csoportjára támaszkodott, az ún. írni készítő könyvekre, ezekből rekonstruálta a 16. századi Oroszország mezőgazdaságát, és külön munkában fejtette ki, miért használhatóak és megbízhatóak ezek a források éppen a materialista történetfelfogás szempontjából. Nyilván éppen ez a felfogás ösztönözte arra, hogy a korabeli mezőgazdaság technikai kérdéseit is feldolgozza, vagyis a termelőerők kérdéscsoportját. A polgári történetírást csak a szenvedő muzsik érdekelte.

De említhetnénk, valamivel távolabbról, V. K. Pisz Korszkijt, aki a munkásmozgalomig nem jutott el soha, a szokványos karrier útját járta be a magiszteri és doktori disszertációval, de 1906-ban *Az egyetemes történelem tudományának tárgyáról, módszeréről és feladatairól*²³ címen a marxista felfogás érdemeit emelte ki (ha egészében nem is tudta követni), és sajátos módon a nemzeti történelem helyében az egyetemes történeti kutatás és szemlélet fontosságát hangsúlyozta. Nyilván eszébe sem jutott, hogy olyan kérdések iránt érdeklődik, amelyek egészen más megfontolásokból és más formában, mint láthattuk, a munkásmozgalmi vezérek is izgatták.

Pokrovskij, egyébként maga is, bár Oroszország történetét írta meg nagy összefoglalásában, az egyetemes történeti távlatot sem mellőzte. Munkájának egyik alapproblémája éppen az, ami az orosz polgári történetírást, sőt általában az orosz társadalmi gondolkodást: Oroszország és Európa viszonya. Két különböző dologról van-e szó, vagy az orosz fejlődés lényegében véve azonos az európaival? Pokrovskij, mint az orosz munkásmozgalom vezetői általában — nyilván rögtön Leninre gondolhat az olvasó — éppen a lényegi azonosságot hangsúlyozták, ebből vonták le a mozgalom teendőire vonatkozó programjukat. Pokrovskij talán eltúlozta az azonosságot, nem figyelt fel a nemzeti sajátosságokra. A maga korában a mozgalom szempontjából viszont éppen ez volt a lényeges.

A lengyeleknél is lehet még néhány nevet említeni. A szociológus Ludwik Krzywicki *A történelmi tudományok*²⁴ címen adott ki könyvet 1899-ben, és ebben a polgári lengyel történetírást azért bírálta, mert a személyek és politikai események mögött nem látta meg a lényeges, nagy mozgatóerőket. Hasonló jellegű volt Michał Kreczmar tevékenysége, aki 1905-ben *A különböző társadalomtudományok és a történelem, mint a társadalomról szóló tudomány*²⁵ c. könyvében megint élesen szembefordult a polgári történetírással, mert azt hangoztatta, hogy az emberi fejlődés nagy törvényszerűségeit nem a nemzeti történelemben elvesző szaktudomány tudja megfogalmazni, hanem csupán az egyetemes történet, ez az igazi tudomány.

Más jellegű, de ugyancsak idevág a százéves kort megélt Bolesław Limanowski,²⁶ aki 1893-ban szocialista pártot alapított az emigrációban, később a polgári nacionalisták

²³ V. K. Pisz Korszkij: O predmete, metode i zadacah nauki vszeobcej isztorii.

²⁴ Ludwik Krzywicki. Nauki historyczne. 1899. L. M. H. Serejski: i. m. I. 415–431.; *Tadeusz Kowalik*: O Ludwiku Krzywickim. Warszawa, 1959.

²⁵ Michał Kreczmar: Poszczególnie nauki społeczne a historia jako nauka o społeczeństwie. Nowa Polska, 1905. L. M. H. Serejski: i. m. I. 485–490.

²⁶ Bolesław Limanowski: Historia ruchu społecznego w drugiej połowie XVIII stulecia. 1888; Historia ruchu społecznego w XIX stuleciu. 1890. L. még *Adam Próchnik*: Bolesław Limanowski. Warszawa, 1934.

oldalára állt, de történeti munkáiban a dolgozó osztályok, elsősorban a parasztság történetét kutatta, jórészt marxista alapon, erről nagy összefoglalást is írt.

A cseheknél csak későn, a világháború alatt jelentkeztek először olyan szakképzett történészek, mint Jaroslav Werstadt vagy Jan Slavík, akik ugyancsak marxista szempontokat hangoztattak koruk történetírásának bírálata során. De munkásságuk majd csak a háború után bontakozik ki, és a marxista cseh történetírás nagy alakja, Zdeněk Nejedlý is csak az első köztársaság korában áll majd marxista álláspontra.²⁷ A szerbeknél pedig egy irodalomtörténész és kritikus, Jovan Skerlić²⁸ volt az, aki korán alkalmazta kutatásaiban a történeti materialista szemléletet, és ennek megfelelően nem is annyira irodalomtörténetet, mint társadalom- és eszmetörténetet írt.

De mielőtt tovább elvesznénk a részletekbe, ideje megállnunk és az eddigi nagyon vázlatosan felvetett tényekből valamiféle általánosítást levonnunk.

Az egyik jelenség, amelyre fel szeretnénk hívni a figyelmet, voltaképpen egy sajátos ellentmondás. A legtöbbet emlegetett szerzők az első kategóriából, tehát a munkásmozgalom oldaláról jöttek, oroszok, magyarok, románok, Blagoev személyében még a bolgárokat is ide lehet vonni. De olyan kiemelkedő teljesítményeket, mint Szabó Erviné vagy Pokrovszkijé, vagy akár Dobrogeanu-Ghereaé, sem a cseheknél, sem a lengyeleknél nem láttunk. Mi az ellentmondás itt? Az, hogy éppen ott, ahol a munkásmozgalom viszonylag korábban fejlődött ki, mert a tőkés fejlődés is gyorsabb volt, s ahol a munkásosztály szélesebb rétegeit hatotta át, akár legális, akár illegális körülmények közt, nem került sor a marxista történetírás kibontakozására. Csak ott, ahol a munkásmozgalom később indult, szűkösebb talajon, esetleg nagyobb nehézségek között. Talán arra lehetne gondolni, hogy éppen ott tehát, ahol az értelmiség megnyerése a mozgalom számára fontosabbnak, vagy legalábbis ugyanolyan fontosnak tűnhetett, mint az elméletnek a munkásosztály körében való meggyökereztetése. Mert az értelmiséget, annak egy részét éppen azért kellett megnyerni, hogy az is a mozgalom propagátorai közé álljon. Ez a magyarázat azonban azért sántít, mert végül is: a szerb vagy a horvát munkásmozgalom nem volt előnyösebb helyzetben az előbb említetteknél, s itt mégsem jutott túl azon a kezdeti szakaszon, amelyről dolgozatunk elején volt szó. Nyilván a személyiségnek is meg kell hagyni ebben az esetben a maga szerepét.

Van még egy sajátos vonás, amelyet nem lehet elhallgatni. Éppen Szabó Ervin, Pokrovszkij vagy Dobrogeanu-Gherea történetírói munkássága az, amelyet marxista részről már akkor és a későbbiekben a legtöbb bírálat ért. Nyilván nem kell elismételni, hogyan hibázott Szabó Ervin az 1848-as forradalom és szabadságharc feudális jellegének a megítélésével, hogyan becsülte le Dobrogeanu-Gherea a kapitalizmus előrehaladását a romániai gazdaságban, vagy milyen tévedéseket követett el Pokrovszkij a kereskedelmi tőke szerepének a túlhangsúlyozásával. Mindezekről már elég sokat írtak, Szabó Ervin esetében a magyar közönség számára is eléggé hozzáférhetően.²⁹ Nem ennek a dolgozatnak a feladata, hogy ezt a bírálatot megismételje. A hibák részben politikai nézeteik hibáiban is gyökereztek. De talán egy sajátosan történettudományi szempontot is fel lehet itt vetni. Mindhárman arra törekedtek, hogy valóban komolyan vegyék a feladatot: a

²⁷ F. Kutnar: i. m. 282–284, 212, 147–153, 197–198.

²⁸ M. Bagić: Jovan Skerlić et la critique littéraire en Serbie. Paris, 1963.

²⁹ L. Litván György bevezető tanulmányát. Szabó Ervin: i. m. 5–19.

történelmi materializmus elveinek az alkalmazását a hazai történelemre. Egyéni megoldásokat javasoltak, olyanokat, amelyeken később a marxista történetírás mindenhol túllépett. De éppen egyéni, mondhatni „eretnek” nézeteikkel emelkedtek túl az akkori, szorgos a nagy általános törvényszerűségekre figyelő kortársakon.

És, további, nem lényegtelen mozzanat. Akár máshonnan kerültek elő a történetírók, akár a szakmából, a polgári történetírás nem volt hajlandó tudomásul venni, vagy egyenrangú partnereknek elfogadni őket. Nyilvánvaló ez, és nem szorul magyarázatra, mik voltak ennek a politikai okai. A polgári történetírás, akár támogatta az államhatalom, akár éppen üldözte (mint mondjuk a lengyelt Oroszországban), természetesen, öntudatosan polgári volt, vagy talán inkább öntudatosan nemzeti, és ezért nem fogadta be a marxista történetírókat, még azokat sem, akik csak felhasználták a marxista elmélet egyes tételeit.

Van azonban a kirekesztésben még egy sajátos történettudományi mozzanat. A nem szakembereket, jórészt okkal, a tudomány szempontjából nem fogadták el, mert hiszen éppen ennek az intézményesedett tudománynak a módszertani előadásait nem ismerték, tehát dilettánsok voltak. Valójában éppen ezért nem is figyeltek erre a történetírásra, egyszerűen nem vették komolyan. A Grynwasser keltette nagy felzúdulás eléggé kivételes jelenség volt.

Igaz, a szakmát végzett történészeket nem lehetett dilettantizmussal megvádolni. Nem is ez volt a fő kifogás, amikor foglalkoztak velük, hanem az, hogy a történetírástól idegen elméleteket hirdetnek, vagy az, hogy nem a szakma szabályai szerint dolgoznak, nem az eredeti levéltári forrásokra építkeznek. Ez az utóbbi különösen jól hangzott, valójában mégis az előbbi volt a komoly indok az elutasításra.

Mint már utaltunk rá, a marxista történetírásnak Kelet-Európában két összetevője volt, a történetírást is felhasználó munkásmozgalmi vezetők, és a marxizmushoz valamilyen oknál fogva, valamilyen vonatkozásban közeledő szakemberek. A kettő kivételiesen találkozhatott egy személyben Pokrovskijnál, az általános mégis a kettő különválása volt. Vagyis szakmai képzettség az egyik oldalon, társadalmi, forradalmi elkötelezettség a másikon. A kettő ötvözéséhez még valami kellett. A modern történettudomány akkor már évtizedek óta nem egyesek szorgos munkálkodása volt, hanem intézmények eredménye. Egyetemek, tudományos fórumokká emelkedő levéltárak, múzeumok jelentették azokat a műhelyeket, amelyekben a történészeket képezték, amelyekben tevékenységük folyt. Az intézményes háttér nélkül a történetíró valóban csak dilettáns lehetett. Ezt az intézményes hátteret pedig ebben a korban már csak az állam biztosíthatta.³⁰

Egészen nyilvánvaló ez, ha egy pillantást vetünk a két világháború közti korszakra. A Szovjetunióban az államhatalom, ha csak idővel is, de biztosította a marxista történetírás számára ezeket az intézményes kereteket, és így lehetővé tette kibontakozását. Kelet-Európa kisállamaiban ez továbbra sem történt meg, az állam a legjobb esetben (és ez Csehszlovákia 1938-ig) eltűrte a marxista történetírást, többnyire ez sem történt meg, intézményes kereteit természetesen nem teremtette meg. Így ebben a korban sem tudott túljutni az előbbi korszak kettősségén; a pártvezetők tevékenységén és a marxizmushoz közeledő szakemberek munkásságán. A változás annyi, és persze ez sem

³⁰ Glatz Ferenc: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok 1969. 103. évf. 5–6. sz. 1176–1200. passim.

kevés, hogy az első összetevő többnyire magasabb szintre emelkedett, a munkásmozgalomnak már mindenfelé akadtak olyan értelmiségi résztvevői, akik a korábnál elmélyültebben, színvonalasabban folytatták a népszerűsítő tevékenységet, de ezen továbbra sem léphettek túl. A másik oldal viszont meggyengült, sőt, azt is mondhatnánk, eltűnt. Az a szakember, aki közeledett a marxizmushoz, most már nem állt meg félúton, s akkor az előbbi csoportot gyarapította, és számolnia is kellett a hivatalos történetírás elutasításával, mert ekkorra már mindenütt van ilyen. A marxista történettudomány kiépülése ezekben a kisállamokban csak akkor következhetett be, amikor az állami intézményrendszer is a marxista történettudományt támogatta, sőt csakis azt.

Akkorra viszont ennek a történetírásnak már nem csupán, nem elsőrendűen a polgári történeti koncepciók elleni harcot kellett vállalnia, hanem a nemzeti történelem egészének feldolgozását a történelmi materializmus elvei alapján. Vagyis egészen másképp kellett a nemzeti történeti hagyományhoz visszanyúlnia, mint a kezdetek idején. Nyilván ez is magyarázza, hogy ennek a marxista történetírásnak kevés elismerő szava volt a kezdetekről, sokkal inkább kritikával nézte. A mai eredmények szintjéről visszatekintve persze csakugyan kevés az, amit a kezdetek produkáltak. Kevés, eredményeiben és a legtöbb esetben színvonalában is megkérdőjelezhető. Csakhogy éppen a történésznek kell igazán tisztában lennie azzal, hogy a nagy eredmények sohasem voltak előzmények nélkül.

SZÁSZ ZOLTÁN

A Tisza-féle magyar–román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910–1914)

Nem lehetett titok a kortársak előtt, még kevésbé az irodalomtörténet kutatói körében, hogy Octavian Goga „Domnul notar” (A jegyző úr) c. színműve nagyon is valóságos tapasztalatokra épült, s megírásával a szerző kétségtelenül közvetlen politikai célt követett: az erdélyi román nemzeti mozgalom irodalmi-művészi eszközökkel való szolgálatát. Goga is volt képviselőjelölt 1910-ben az Arad megyei Kisjenőn, ahol a népe nemzeti és kulturális jogaiért harcoló Román Nemzeti Párt programjával lépett fel, s – mint ismeretes – alulmaradt gróf Wenckheim Lászlóval szemben. A bukásnak kettős oka volt: részben a korban szokásos kemény hatósági nyomás, részben a magyarországi román társadalom megosztottsága. Színművében egy, a hatalmat kiszolgáló, harácsoló jegyző és a körülötte levő paraszti világ konfliktusa a választások kapcsán valóságos népítéletben végződik. Mégis Goga akkori politikai állásfoglalásának megfelelően, inkább a román értelmiség belső szakadását feszegeti, hiszen elsősorban ennek leküzdésével remélt biztosítékot szerezni a politikai jogkiterjesztésért folytatott harc sikeréhez. Nem maradt adós a dualista politikai berendezkedés bírálatával sem, s érthető módon akkoriban elsősorban ez váltott ki nagyobb visszhangot.

Titok maradt azonban a történeti emlékezet számára, noha a jelek szerint egy szűkebb bukaresti értelmiségi kör előtt talán nem volt egészen ismeretlen, hogy a színdarab bemutatását I. Károly román király meg akarta tiltani.

Mi válhatta ki ezt a szándékot a messzi német földről a Kárpátok aljába áthonosodott, egykori és új hazájához egyaránt kötődő, hűvös ridegen konzervatív, ugyanakkor felelősségteli realizmustól áthatott Hohenzollern uralkodóban?

A szálak térben Budapesten és Bécsen át egészen Berlinig vezetnek, időben pedig akár több évtizedre is, vissza a 19. század utolsó harmadába. A független román állam a Habsburg- és a Romanov-birodalmak közötti szorult helyzetében kezdettől fogva kényszerűen Osztrák–Magyar Monarchia-barát külpolitikát folytatott, s nem sokkal a királyság kikiáltása után, 1883-ban titkos szerződést kötött vele. Ezzel Románia csatlakozott a német–osztrák–magyar–olasz hármasszövetséghez. Egy ilyen szövetség azonban nem lehetett népszerű Romániában, mivel ellentétben állt a mindegyre felbukkanó nemzeti egységtörekvés gondolatával. A Regát nemzeti érzelmű társadalmi rétegei nem tudtak beletörődni a Magyar Királyságban élő románok kollektív politikai jogainak korlátozásába, hosszabb távon pedig, ha nem is tervezhették, mindenesetre reménykedtek abban, hogy egyszer talán ütni fog a különböző fennhatóság alatt élő románok egyesülésének órája.

Ma már többségükben rendelkezésünkre állnak azok a diplomáciai források, amelyek a Román Királyság 1914 előtti külpolitikájának felvázolásához szükségesek, s betekintést nyújtanak a bukaresti hivatalos köröknek az erdélyi románsággal szembeni politikájába is. A 80-as évektől az egymást váltó liberális és konzervatív kormányok a szerény mértékű anyagi segítség mellett közvetett politikai támogatást nyújtottak az erdélyi román nemzeti mozgalomnak és a románság egyházi-kulturális intézményeinek. A századvégtől a két nagy imperialista hatalmi csoportosulás, a központi hatalmak és az antant határozottabb körvonalazódása, egy elkövetkező nagy nemzetközi összecsapás gondolatának erősödése idején a szépen fejlődő Román Királyság nemzetközi súlya is megnövekedett. Mivel mindenkor fennállott az elvi lehetősége annak, hogy Bukarest a Hármasszövetség ellenében Oroszországgal lép egyezményre, Bécs számára balkáni befolyásának biztosítása, de katonapolitikai érdekből is létkérdés volt a szoros szövetség fenntartása Romániával. Az Ausztria–Magyarországgal kötött titkos szerződés, amely Romániát volt hivatva a Monarchia járszalagjára fűzni, paradox módon Bukarest kezében vált eszközzé, hogy „beavatkozzon” a Monarchia belügyeibe.

A bukaresti kormányzat a Monarchiával kötött szerződés egyik gyöngéjét – hogy ti. a társadalom ellenszenvé miatt titokban kellett tartani – használta ki, hogy módszeresen nyomást gyakoroljon Bécsre és Budapestre az erdélyi románokkal szemben alkalmazott politika enyhítésére, módosítására. I. Károly és miniszterei arra hivatkoztak az osztrák–magyar diplomataik előtt, hogy az erdélyi románok nemzeti elnyomása Romániában belpolitikai feszültséget teremt, a mindenkori ellenzék a határokon túli románok sérelmeit felhasználva újabb és újabb kormányválságba sodorja az országot, ami pedig árt a szövetségi kapcsolatoknak is. Ezen az alapon kért I. Károly már 1891-ben politikai engedményeket az erdélyi románok számára, s ezen az alapon lépett fel 1894-ben a kolozsvári Memorandum-perben elítélt román politikusok megkegyelmezése érdekében. S ugyancsak erre használta fel a titkos szerződés periodikus megújításának alkalmait. Ebben a törekvésben időnként támogatásra talált az akkori Európa legerősebb hatalmánál, a Hármasszövetséget vezető wilhelminus Németországnál, amely szintén érdekelt volt Románia hűségének megőrzésében.

A támogatás mellett az erdélyi románokkal kapcsolatban egy másik bukaresti törekvés is megfigyelhető. A hatalmon levő párt – akár konzervatív, akár liberális – mindig „mérésükre intette” az erdélyi román politikusokat, míg az ellenzék általában a határozottabb fellépésre serkentette, vagy legalábbis azt pártolta, mellékesen ettől remélve, hogy a kormányzó pártnak nehézségei támadnak. Így vált a századvégtől az „erdélyi kérdés” a kormánybuktatás eszközévé Romániában. Ez nagymértékben hozzájárult az erdélyi román nemzeti mozgalom megosztottságához, néha késhegyig menő belső harcot vonva maga után, de hosszabb távon nézve megvolt az a következménye, hogy meggátolta akár a dualizmusba való teljes beletörődést, akár egy elvfeldadó politika, valamint „mérésékelt román párt” teljes eluralkodását is.

Az erdélyi román politikusok sem ellenfelek, sem barátai, sem népi bázisuk miatt nem voltak irigylésre méltó helyzetben. 1905-ig negyedszázadon át az ún. passzivitás politikájával tiltakoztak a teljes magyar hegemoniát biztosító dualista rendszer ellen, s mivel nem vettek részt a parlamenti választásokon, a román választók tömege a magyar pártokra – jobbára a kevesebb nacionalista frázist használó, helyi kérdésekben gyakran mérsékletet mutató kormánypártra – adták le szavazataikat. Az ekkor újakezdett

„aktivista” politikához ezeket a tömegeket kellett ismét megnyerni, miközben egy teljesen elvi alapokon álló párt, az internacionalista szociáldemokraták befolyása is növekedett. A két román egyház vezetői a maguk és egyházuk pozícióit féltve óvatosan lavíroztak a gyanakvó tekintetű kormány és a Román Nemzeti Párt között. A felnövekvő új politikai csoportok bukaresti barátai szerény anyagi és jelentős erkölcsi támogatására mindig számíthattak ugyan, de – mint láttuk – állandóan kétféle tanácsot kaptak onnan, s belerángatták őket a regáti pártpolitikai harcokba is. 1906-tól új, nagyhatalmúnak s főleg reménytelinek látszó pártfogójuk támadt a Monarchia trónörököse, Ferenc Ferdinánd személyében, aki a nemzetiségek felhasználásával kívánta megtörni a magyar uralkodó osztályok hegemoniáját, egy a dualizmusnál jóval központosítottabb összmonarchia megteremtése érdekében. Csakhogy ennek a tervnek a román politikusok számára is megvolt az a szépséghibája, hogy az egész magyarság, s nem csupán egyetlen rétege ellenében kellett volna keresztülvinni; márpedig azt jól tudták, hogy a történelmi Magyarország átrendezése a magyarság nélkül békés körülmények között aligha vihető keresztül.

A dualista állam és a nemzetiségek közötti, korábban jobbra elhallgatott vagy a politikai élet felszíne alá szorított ellentétek a kiegyezési rendszer első nagy megroppanásával, a szinte öröktől egyeduralkodó Szabadelvű Párt 1905. évi választási bukása nyomán ismét felszínre törtek. Az ellentétek kiéleződéséhez nagymértékben hozzájárult az 1906-tól hatalomra kerülő ún. koalíció kormányzati rendszere, amely a nemzetiségi mozgalmakat politikai sajtóperek sorozatával próbálta visszaszorítani, s elődeinél keményebb, látványos rendelkezésekkel törekedett a nem-magyar ajkúak amúgy is reménytelen, iskolai úton történő elmagyarosítására. Végső fokon azzal kísérletezett, hogy a nemzetiségek saját bátyáit: autonóm egyházaikat és iskoláikat gyengítse, ezeket is beállítsa „a magyar állameszme” szolgálatába, intézményeik önálló nemzeti jellegét – hosszabb távon – elsorvassza.

Csakhogy ekkorra már a nemzetiségek (korábbi politikai tévesztésük ellenére) sem voltak a kormánnyal szemben olyan kiszolgáltatott helyzetben, mint a tovatűnt 19. században. A románok egyházi szervezete szilárd volt, nagyszebeni közművelődési egyesületük, az ASTRA (melyben Goga is aktív titkárként működött) szinte erdélyi román oktatásügyi minisztériummá nőtte ki magát, mely könyvtárak tömegét állította fel, támogatta az iskolákat s iskolán kívüli népoktatást vezetett be, ösztöndíjakat adott és szervezett, így p. o. a nagy vagyonú Gozdu-alapítvány pénzén is számos román diák tanult. Ezek és a számos kisebb intézmény együttesen sem voltak elegendőek az egykorú kulturális igények kielégítésére, de a maguk teljességében autonóm szervezetként működtek. Az állam felügyeleti joga valójában illuzórikus maradt, nemigen jutott túl „az éjjeliőr” szerepén; az egyházakban és a társadalmi szervezetekben – a polgári társadalom belső játékszabályai szerint – szilárdan tartotta pozícióit. A századfordulón azután egy új dinamikus erő jelent meg, teljesebbé téve a románság ún. csonka társadalmát: a saját bankburzsoázia. Ez a számbelileg nem nagy (mindössze pár száz fős) réteg lett a modern román polgárság tömörítő magva és jellegadója. Sok markáns egyéniség tartozott vagy kötődött a bankokhoz, mint Partenie Cosma, Teodor Mihail, Aurel Vlad, Nicolas Oncu, Ioan Mihiu, vagy maga Maniu. A legnagyobb román bankba, az Albinába házasodott be Goga is. Ez a bankburzsoázia, miközben organikusan beépült a Monarchia gazdasági szerkezetébe, a kor liberális rendszeréből következően már sem gazdaságilag, sem

politikailag nem kötődött az államhatalomhoz, tehát a szociális értelemben független volt.

A kiterjedő román társadalomszerkezet, a társadalmi-gazdasági megerősödés a külső támogatással együtt elégséges volt ahhoz, hogy a koalícióval, Apponyi Albert oktatáspolitikai rendszabályaival felvegye a harcot. A román politikusok most már tömeggyűlések sorozatán tiltakoztak a kormánypolitika ellen, s ezek zömét a hatóságok nem tilthatták be. A nemzeti szünetnapok elszabadultak, olyannyira, hogy például Goga *Tara Noastra* című folyóiratának alig jelent meg olyan száma, amelyért ne lehetett volna sajtóper indítani. A perek viszont tovább élézték a szünetnapokat, s így egy gyorsuló körforgás kezdődött.

1910-ben azonban nagyot változott Magyarország belső helyzete. A magyar demokrácia erői addigra teljesen szembefordultak a koalíció frázisos nacionalizmusával, a szélesebb tömegek megcsömörlöttek a Béccsel szembeni kompromisszumokat takargató demagógiától. A belsőleg is meghasonlott koalíciótól az uralkodó osztály nagyobb része megvonta támogatását, így az 1910 elején látványosan megbukott. A magyar politikai élet frontjai átrendeződtek. Az agg Ferenc József 1910 elején régi hűségeseit, gróf Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki miniszterelnökké, de ekkor már a politika *spiritus rectora* – vagy ahogyan hívei gondolták: a providenciális férfiú – Tisza István gróf volt. Tisza, a dualizmus utolsó markáns államférfija, az ún. Nemzeti Munkapárt megteremtésével létrehozta a magyar uralkodó osztályok új szövetségét, melyben az agrárius nagybirtok mellett már nemcsak csendestársként, hanem hatalmi tényezőként is részt vett a kiegyezéshez hű modern nagyburzsoázia.

Az új osztályszövetség liberális ideológiát hangoztató konzervatív tömörülés volt. Tisza kora ifjúságától kezdve egy nagy európai háború várható veszedelmes következményeinek megelőzését, a Habsburg-monarchia megszilárdítását tekintette saját küldetésének, s a dualizmust gyengítő minden erő felgöngyölítését vagy semlegesítését tűzte ki közvetlen céljának. Szembefordulást jelentett ez a magyar nacionalizmus Bécs-ellenes vonulatával, szembeállást a nemzetiségek pártjaival is, s mindenekelőtt az új magyar demokrácia formálódó táboraival: a polgári radikálisokkal és a szociáldemokrata munkásmozgalommal.

Mind az 1910 tavaszán még távolról sem látszott ilyen világosan. Az új kormány gyenge volt, s meg kellett nyernie az esedékes képviselőválasztást. És ekkor került előtérbe a román kérdés. Ferenc Ferdinánd arra ösztönözte a román politikusokat, hogy választási egyezményt kössenek a kormánnyal, Khuent pedig arra, hogy engedjen szépszámu nemzetiségi képviselőt megválasztani. Mihály, a románok parlamenti vezére tárgyalta a miniszterelnökkel, az eredmény azonban elmaradt. A Tisza-klika, elsősorban a választásokat vezető Jeszenszky Sándor államtitkár – a Replika per hajdani ügyésze – nem engedett szabad teret a román nemzetipártiaknak, így 30 jelöltjük közül mindössze 5 jutott be a képviselőházba. (Ekkor bukott meg Goga is.) Ezzel nemcsak azt bizonyították, hogy a trónörökös nem nyújthat nekik hatékony támogatást, hanem „puhították” is őket, hogy jobban rá legyenek utalva a kormány kegyeire. (Kormánypárti programmal 9 román lett képviselő.) És volt még egy remélés, de minden várakozást felülmúló következmény: a választási vereség – amely távolról sem csupán a hatósági terror következménye volt – páratlan élességű belharcot, megosztottságot váltott ki a román nemzeti mozgalomban.

Ezután lépett akcióba Tisza István. Felhasználta, hogy egy évtized óta számos alkalommal hangoztatta nyilvánosan is, a magyar–román egymásraultaltságot, s már első miniszterelnöksége idején, 1904-ben, konkrét tervei voltak román vezető személyiségekkel való egyezkedő tárgyalásokra. Még akkor kiszemelte Mihú Ioan felkenyéri nagybirtokost, a szászvárosi Ardeleana bank elnökét, mint mérsékelt és mindkét fél számára elfogadható közvetítőt, akinek nagy szerepe volt a század első éveiben a románok passzivistá politikájának feladásában és egy új orientáció kidolgozásában. Mihú már 1904-ben megüzente Tiszának, hogy hajlandó a „fennálló jogállapot” nyílt elfogadására ösztönözni a román nemzeti mozgalmat, kész egy „modus-vivendi” kialakításában közreműködni, ha a kormány a főbb sérelmeket orvosolja, szabad nemzeti fejlődésüket biztosítja.

1910 nyarán Tisza kérésére elkészített egy emlékiratot azokról a konkrét sérelmekről, illetve kívánságokról, amelyek megoldása szükséges ahhoz, hogy „őszintén és minden hátsó gondolat nélkül, az oszthatatlan, egységes magyar állam álláspontját” elfogadja,¹ tehát a dualista berendezkedéssel magát azonosítja. Az emlékirat alapmotívuma az, hogy a kormányzat ezentúl kezelje jóindulatúan a románokat; barátot, s ne ellenfelet lásson bennük, de ugyanúgy a vezetők se tekintsek ellenségnek a budapesti kormányt. Ez esetben a vitás kérdések megoldhatóak. A 23 pontból álló előterjesztés felsorolta azokat a főbb törvényhozási és adminisztratív sérelmeket, amelyek a román-ságot a politika és a saját kultúra területén érték, több állami segítséget kért egyházaik és iskoláik számára, valamint a szegényebb román vidékek gazdasági támogatását igényelte.

A legfontosab természetesen az volt, hogy biztosítékot kapjanak a megállapodás betartására. A brádi algimnázium fölfeljesztése, két új görögkeleti püspökség felállítása mellett Mihú kérte, hogy legyen egy román bizalmi férfi a kormányban. A biztosítékok legfőbbike pedig 35–40 olyan román választókerület kialakítására vonatkozott, amely garantáltan román képviselőket küld majd a parlamentbe, akik azután továbbra is külön nemzeti pártba szerveződve ellenőrzik a kormány tevékenységét. A kor magyar hivatalos (nacionalista) felfogásának tett engedményt Mihú zárómondata: „nem látok elvi akadályt, hogy a román pártbeli képviselők . . . az országos többi pártba is beléphessenek”.² Engedmény volt ez, mert román részről mereven ragaszkodtak a teljesen különálló párt elvéhez, míg a magyar politika ténylegesen engedte és megtúrte, de hivatalosan tagadta a külön nemzetiségi pártok létjogosultságát.

Tisza a megbeszélésen nem titkolta, hogy a magyar állam belső megszilárdításának igénye mellett külpolitikai megfontolások is az egyezkedésre ösztönzik őt, ezzel kívánja javítani a Monarchia és Románia viszonyát. Az emlékirat álláspontját kifogástalannak ítélte, és a kívánságokat részleteiben akarta megvitatni. Megtette a legnagyobb engedményt: elfogadta a Román Nemzeti Párt létjogosultságát, hajlandó volt azzal is tárgyalni, sőt a megállapodást egy országos román nemzeti konferencia elé terjesztetni. A hír örömmel töltötte el a román párt vezetőinek többségét, s jó visszhangja volt Bukarestben is.

A jól induló megbeszélések azonban hamarosan megfeneklettek. Tisza és a miniszterelnök kérésére újabb memorandum készült, ez már a román párt vezetőinek

¹ Mihú i. m. 110.

² Uo. 114.

részletes intenciói és belső vitái alapján. Nekik az volt a fő gondjuk, mi lehet az a minimum, amit az egész román értelmiség elfogad, s belső ellenzékük sem tekint árulásnak, de amit még a kormány is hajlandó megvitatni. Az új „Mihu-memorandum” így azután csak formájában követte a korábbi, hangneme és tartalma is megváltozott. Jobbára olyan emberek dolgozták ki, akik vagy nem hittek a kormány „jóindulatában”, mint Maniu, vagy nem akarták a megállapodást, mint Vaida-Voevod, aki Ferenc József közeli halálára számítva a trónra lépő Ferenc Ferdinándtól várt igen széles körű nemzetiségi jogokat. A trónörökös arra utasította a románokat, hogy „húzzák el a tárgyalásokat, az csak hasznukra válik”.³ A követelések skálája kiszélesedett. 40 helyett 50 választókerületet, 2 helyett 3 új püspökséget kértek, 3 új gimnázium felállítását, sokkal szélesebb körű anyanyelvi oktatást. S cserében semmit sem ígértek. Tisza meg is mondta Mihunak: „Fájdalom, tért engedett idegen, az ügy iránt ellenséges szellem betolakodásának,”⁴ de azért leült tárgyalni vele, engedményeket is tett, így 35–40 választókerületet ígért oda, valamint egy új gimnázium felállítását, s román bizalmi férfit a kormányban. Kikötötte azonban, hogy a Román Nemzeti Párt ezentúl „a meglévő pártok keretein belül” (értsd a kormánypártban) fog tevékenykedni, miként a szászok pártja. „Fő dolog, hogy nacionalista követeléseik ne maradjanak fenn.”

Az épp hogy elkezdett tapogatózások megzavarták a román vezetőket. Nem tudták kialakítani új programjukat még arra az esetre sem, ha a kormány minden követelésüket teljesítené. Vasile Goldis (lényegében ő szövegezte az emlékiratot) szűk körben azt mondta: ha pártjukat elismerik, akkor akár kisebb engedmény is elég, mint amit Tisza ígért. Ugyanakkor Maniu most ingadozott, Vlad kételkedett, Vaida az időhúzást ajánlotta. Kifelé ezt a párt egy harcias, kormányt támadó nyilatkozattal leplezte. Így valósággal kapóra jött, hogy Khuen miniszterelnök az emlékirat szellemét teljesen elfogadhatatlannak nyilvánította. Az ingadozó román párttal elégedetlen Mihu a kormányra hárítva a megszakítás ódiáját, visszalépett az akciótól. Hiába kérlete Tisza és Khuen, hajthatatlan maradt. A párt vezetői is megszabadultak a döntéskényszertől. Az alig megindult tárgyalások megszakadtak.

Az ún. Mihu-akció megbukott, hiszen mindkét fél részéről a megosztottság és a taktikázás érvényesült. Dualista alapon csak Tisza és Mihu akart gyors, tartós rendezést elérni. Tisza sem volt könnyű helyzetben: nem ő volt a kormányelnök. S ha róla a magyar nacionalisták el is hitték, hogy nem „Bécs parancsára” enged a románoknak, azért az egyezkedést hazafiatlan dolognak tartották, s ez tovább szűkítette a lehetséges engedmények körét. Khuennek – úgy tűnik – elég volt egyelőre a románok időleges megosztása, ami a választásokon meghozta a maga gyümölcsét; a többi nem volt sürgős. A trónörökös és román hívei a majdani nagyobb átalakulásra készülve csak rövid távú „modus vivendi” tartottak célszerűnek. A román párt belső megosztottsága akadályozta a vezetőket abban, hogy bátran elvállalják a „magyar nemzetállam” eszméjét, s azon belül keressék nézeti céljaik érvényesítését. Ebben fontos szerep jutott Gogának. Ő volt az, akinek a tollától leginkább féltek, aki ekkor s még ezután is az aradi Tribunalban kérlelhetetlen élességgel bírálta a párt vezetőit. Az ifjúság körében népszerű, költői keménységű politikai cikkeivel – a lap többi publicistájával együtt – politikai akadályt

³ Uo. 37.

⁴ Uo. 177.

jelentett a román párt számára bármely engedmény („elvfeladás”) megtételében. A megosztottság korlátozta a kompromisszum-készséget.

A fordulat mindenesetre mindkét oldalon kezdetét vette. 1910-től állandóan napirenden volt egy „magyar–román paktum” kérdése, bekerült a külpolitika fősodrába is. Már a tárgyalási előkészületek élénken foglalkoztatták a Monarchia és Románia legfelsőbb vezetőit, a kudarc után pedig maga Mihu ment Bukarestbe. A király határozottan állást foglalt az újabb kísérletek szükségessége mellett.

1911-ben a Román Nemzeti Párt hatalmas erőfeszítésbe kezdett a frakcióharc felszámolására. A népszerű Tribunával szemben ugyancsak Aradon megjelentették a Romanult, s a két lap között késhegyig menő polémia kezdődött, melyből Goga – mint tribunista vezér – fontos részt vállalt. „A kormányok évtizedeken át fenntartottak románul írt lapokat, amelyek távolról sem merték úgy támadni a nemzeti pártot, mint a Tribuna” – írta Vaida-Voevod.⁵ 1912 márciusában Constantin Stere Bukarestből Aradra érkezett, s közvetítésével felszámolták a baloldali frakciót. A Tribuna megszűnt, tekintélyes vagyona átment a párt tulajdonába. A kellemetlen tranzakció elől a sajtóvétségért elítélt Goga szinte bemenekült a szegedi államfogház kedélyes magányába, de azért vállalta, hogy visszalép a román komitébe. A „Stere-békével” megnőtt a pártvezetés mozgásszabadsága, kompromisszumkészsége.

1912 őszén kitört az első Balkán-háború. Románia cselekvési szabadságának fenntartására bensőségesebb kívánta tenni viszonyát a Monarchiával, s tudván, hogy ez kölcsönös érdek, Bécsnek is, de az erdélyi román politikusoknak is újabb tárgyalási akciót ajánlott. Berchtold külügyminiszter rávette Lukács László kormányfőt is, hogy néhány sérelem orvoslásáról tárgyaljon, Tisza Bratianu személyes megbízottjától kapott biztosítékokat mindarra, hogy Bukarest támogató egy megbeszélést, mind arra, hogy az erdélyi román nemzeti párt vezetői mérsékletet tanúsítva, hajlanak egy kompromisszumra. A román párt egy 10 fős bizottságot bízott meg az alkudozások irányításával, Maniut, Mihalit és Branistet pedig felhatalmazta a konkrét tárgyalásokra. Az első megbeszélések 1913 január közepén – lényegében az ismertetett 1910 őszi emlékirat pontjairól – eredménytelenül végződtek.

1913 nyarán Románia nemzetközi jelentősége is ugrásszerűen megnőtt. A második Balkán-háborúban megszerezte Déldobrudzsát, s a győztes pozíciójából diktálta a Monarchia szándékaival ellenkező bukaresti békét. Az erdélyi románság öntudatát mindez határozottan megerősítette. Románia mellé felzárkózott Németország. „Én Romániával megyek” – írta a Monarchia külpolitikáját bírálva II. Vilmos,⁶ s ekkor felgyorsult Németország és Franciaország versenyfutása Bukarest barátságáért.

Az elkövetkező világegés viharfelhői összetornyosultak a Monarchia déli határainál, Románia átorientálódása az antant irányába ugyancsak előrehaladt, amikor 1913 őszén az immár miniszterelnök Tisza és a Román Nemzeti Párt tárgyalásainak utolsó fordulója elkezdődött. Javuló tárgyalási pozícióik ellenére, román részről tekintélyes engedményeket tettek. Nem kérték az 1868. évi nemzetiségi törvény maradéktalan végrehajtását, mert azt Tisza nem adhatta meg; ugyancsak nem kérték román bizalmi kinevezését a kormányba, s új püspökségek felállítását sem. A kormány is tett egy sor

⁵ *Al. Vaida-Voevod*: Mangra, 11sza si Tribuna. Brasov, 1911. 45.

⁶ *Albrecht* i. m. 63.

engedményt, főként az anyanyelv szabad használata és az oktatás terén. Számos részkérdésben sikerült megállapodniok. Ezekkel a koncessziókkal azonban az volt a baj, hogy nem voltak látványosak, s hatásukat is csak hosszabb távon éreztették volna. A románság politikai jövője szempontjából fontos négy garanciális pont közül csak egyben sikerült teljes egyetértésre jutni: pártjuk szabad működését illetően. „Szabad államnak szabad polgárait attól a jogtól, hogy nemzetiségi alapon is alkossanak politikai pártot, megfosztani nem lehet” – jelentette ki Tisza.⁷ Csak félmegoldás született az iskolai magyarosítást célzó, sérelmes lex-Apponyi ügyében. Ennek eltörlését a kormány nem vállalta, csupán jóindulatú alkalmazását ígérte, amit viszont bármikor vissza lehetett vonni. A román tisztviselők tömeges alkalmazását román vidéken Tisza nem ígérte meg, mert az szerinte rést ütne az állam egységes jellegén. A legnagyobb csalódást azonban az okozta, hogy a kormány az új, ugyancsak reakciós választójog alapján már nem mert, mint korábban 35–40 választókerületet odaígérni a románoknak, hanem csupán 27-et. Úgy tűnik, a kompromisszum legneuralgikusabb pontja ez a kérdés lett. Mint a többi esetben, itt is jelentős előrelépés történt a régi gyakorlathoz képest, de az ajánlat messze elmaradt a várakozások mögött. A román mozgalom vezetői tehát ismét dilemma előtt állottak.

Mérlegelniük kellett, hogy fontosabbak-e számukra a reális, értékes engedmények – Tisza polgári politikusoknál ritka őszinteséggel csak olyat ígért, amit meg is akart adni – vagy pedig kívárnak egy kedvezőbb időpontot, amikor többet kaphatnak, s nemcsak hosszabb fejlődés után, hanem nyomban érvényesülhet Szent István koronájának országain belül saját lélekszámukkal arányos politikai befolyásuk.

Ha 1913-ig a regáti politikusok arra ösztönözték őket, hogy egyezzenek meg a magyar kormánnyal, most ez a hang elhalkult, jobbára csak az öreg Károly király hallatta, de már ő is az egész magyar nemzetiségi politika új alapokra helyezését kívánta; Bratianu pedig kifejtette a német követnek, hogy a magyarok „nem tarthatják egyedül kezükben a hatalmat úgy, mint eddig”⁸ azt meg kell osztoznoki a nemzetiségekkel, s csak a primus inter pares szerepét igényelhetik. Bukarestben Tisza engedményeit lebecsülték, elsősorban azért, mert nem voltak látványosak. Az egyezkedés irányába ösztönözte Maniuékat Ferenc Ferdinánd, aki Románia nagy barátjának tartotta magát. Az új bukaresti osztrák-magyar követ, Czernin gróf a trónörökös embere volt, aki Tiszát is, de a román felet is a „békekötés” irányába nyomta. Csakhogy Czernin tudatlanságból, de a Belvedere sajátos tervei alapján is folyton keresztezte Tisza akcióját, a román felet erkölcsileg támogatta, s ezzel keménységét fokozta. Miután saját felettes hatóságán, a bécsi külügyminisztériumon át nem tudott nyomást gyakorolni Tiszára, Berlinben keresett támogatást, tehát egy idegen hatalom kormánnyát mozgósította: országa vezetői ellen. S a román körök nemcsak tudták, de túl is becsték Berlin nyomását Budapestre. Abban bíztak, hogy a Monarchia külpolitikai érdekei, Ferenc Ferdinánd és Berlin együttesen, Bukarest hathatós asszisztenciája mellett alapvető nemzetiségpolitikai fordulatra kényszerítik Tiszát, illetve a magyar kormányt.

⁷ Képv. Napló XXII. köt. 242–257.

⁸ A német követ 1913. dec. 5-i jelentése. Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes, Bonn. Öst. 104. Bd. 12., ill. Pavel i. m. 253.

1914 januárjában került sor a Tisza-tárgyalások kritikus fordulójára. Egyik fél sem volt könnyű helyzetben. Tiszára a magyar nacionalista ellenzék rásütötte, hogy külpolitikai érdekből és Bécs parancsára tesz engedményeket, eladja Erdélyt, elárulja a magyar nemzeti érdeket. A magyar demokrácia tábora csak a paktumtárgyalás taktikai jelentőségét, a Tisza-féle félkonzervatív szövetség erősödését mérte fel, a távlati fejlődéssel nem törődve, reakciós üzletkötéssel vádolta Tiszát, s még inkább a demokrácia tartalékának érzett román pártot. A magyar nacionalizmus és progresszió táborainak egyidejű támadása, az erdélyi román „túlzók” ellenállása, Bukarest közönye – talán elégséges ok lett volna az egyezkedés fonalának megszakítására. A döntő lökés ezúttal nem Bukarestből vagy a bécsi Burgból érkezett, hanem a „nem-hivatalos” bécsi árnyék-kormánytól, a Belvederéből. A nagyhangú, de mindig bizonytalan Ferenc Ferdinánd meggondolta magát. Elfogta a félelem, hogy a Tisza-féle magyar-román megegyezéssel az erdélyi románok úgy átmennének „a magyarok táborába”, hogy a saját trónraléptekor nem tudja majd felhasználni őket Budapest ellen. A trónörökös „műhelyének” cinikus alapállása szerint a „románoknak éheseknek kell maradniuk” a trónváltásig. Ennek megfelelően küldtek 1914 januárjának legvégén olyan üzenetet a románoknak, ami értelemszerűen utasítás volt a tárgyalások megszakítására. A nemzeti komité összeült, s a kezdettől fennálló nagy dilemma megoldását ismét elhalasztotta: a román küldöttség közölte Tiszával, hogy az engedményeket nem tartja kielégítőnek, s ezzel az egyezkedések udvarias körülmények között megszakadtak.

A tárgyalásokról a parlamentben nagy vitát tartottak 1914 márciusában. Az ellenzék Apponyitól, Bethlen Istvánon, Vázsonyin át egészen Károlyi Mihályig engedményeiért hevesen támadta Tiszát, csak a nemzetiségi képviselők voltak méltányosabbak. A szlovák Juriga a magyarországi nem-magyar népek politikai felszabadításának előkészületeit látta a folyamatban, helyesen ismerve fel, hogy megkezdődött egy olyan átrendeződés, amelyben a nemzetiségek felnövekedvén új, méltóbb helyet harcolnak ki maguknak a dualista állam keretében. Tisza is meleg hangon szólt a román vezetőkéről, mert a tárgyalásokat nem tekintette végleg befejezetteknek; később – Berlin kívánságával is egybeesően – újra akarta kezdeni. Nem mondott le arról, hogy sikerülhet a román „politikai törekvések és a magyar állam egysége között megteremteni azt az összhangot, amely az ő hatékony és sikeres közreműködésüket a nemzeti politika intézésében biztosítja”.⁹ A lehetőség erre 1914-ben persze már nagyon kevés volt, a világháború alatt pedig fokozatosan teljesen szertefoszlott.

⁹ 1913. jan. 12-i beszéde. Képv. Napló XIX. köt. 73–74.

IRODALOM

A dualizmuskori Magyarország nemzetiségi problémáit alapos elemző fejezetekben tárgyalja *Katus László* a Magyarország története 6. (Bp. 1979) és 7. (Bp. 1978) kötetében. Tisza 1904. évi terveire l. *Szász Zoltán*: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában, Történelmi Szemle 1968. 3. sz. Az 1913–14 évi tárgyalásokra l. *Pölöskei Ferenc* összefoglalását a Magyarország története 7. kötetében. Mindmáig a legadatgazdagabb mű *Albrecht Ferenc*: Forrástanulmányok Gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához (Lugos, 1933.) c. könyve. A román memorandumokat l. *Mihu Ioan*: Spicuii din gandurile mele (Sbiu, 1938.) 110–114., 159–165., Tisza egyik válaszát 179–180. A kérdés magyar nyelvű forrásait l. *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. 1906–1913. Bp., 1971.

A kérdés diplomáciai iratait l. *Keith Hitchins*: The nationality problem in Austria Hungary. Leiden, 1974.; Die Grosse Politik der euorpäischen Kabinette. Bd. 39. Berlin, 1926, s különösen *Teodor Pavel*: Miscarea romanilor pentru unitatea nationala si diplomatia puterilor centrale. Timisoara, 1982. 305.

A „paktumtárgyalások” utólagos parlamenti vitáját l. Az 1910. évre hirdetett országgyűlés Képviselőházi Naplója XXII–XIII. köt.

MUCSI FERENC

Sajtó, cenzúra Magyarországon
az első világháború idején

Századunk első évtizedeiben – éppen az első világháború körüli esztendőben – gyakran emlegették a sajtó hatalmát, afféle közkeletű politikai bölcsességgént idézgették a szólásmondást: a sajtó a hetedik nagyhatalom. Olyan nagyhatalom, amely szövetségeket köt és bont, dinasztiákat emel fel és buktat meg, kormányokat cserélget, irányítja a gazdasági életet, milliók véleményét, kultúráját, ízlését szabja meg.

A sajtó bennfentesei – bármennyire hízelgő volt is rájuk nézve ez a vélekedés – józanabban ítélték meg a maguk szerepét és lehetőségeit; talán alá is becsülték azt. Biró Lajos, a kiváló radikális publicista írta 1908-ban: „Az újság nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol.”¹

Mind a két ítéletben van igazság. A sajtó valóban fontos közvéleményformáló szerepet tölthet be, ha világosan fejezi ki – szociálisan többé-kevésbé körülhatárolható – olvasótáborának érdekeit, véleményét, ha „ráérez” hangulatára, s – ellenkezőleg – nagyon hamar elveszítheti közönségét, ha annak érdekeivel, vágyaival szembehelyezkedik, ha attól eltérő szempontok alapján kívánja véleményét, felfogását irányítani, befolyásolni. Ehh. azonban hozzátehetjük, hogy a sajtónak még az utóbbi esetben is megvan a maga szerepe pusztán informatív, hírközlő funkciója révén.

A sajtó közvéleményformáló, befolyásoló szerepe különösen megnő kiélezett helyzetekben, kritikus időszakokban, amikor a különböző társadalmi-politikai csoportok, irányok éppen általa fejezik ki felfogásukat, céljaikat, s a sajtó révén is igyekeznek annak érvényt szerezni. Nyilvánvaló, hogy háború esetén mindez a legélesebben jelentkezik, s ez a magyarázata, hogy az első világháború időszakában a sajtó súlya és jelentősége tetemesen megnövekedett. Az egyes hadviselő országok kormányai igyekeztek maximálisan befolyásuk, sőt: közvetlen irányításuk alá vonni az ország egész politikai sajtóját, alárendelni a hadviselés érdekeinek – s a „sajtó-nagyhatalom” engedelmesen követte a kormányzat utasításait, elfogadta tilalmait, alávetette magát a háborús cenzúra megannyi kívánságának.

Így volt ez Magyarországon is, ahol a polgári sajtó szinte kivétel nélkül „elébe ment” a kormány kívánságainak már a szarajevói merényletet követő júliusi válság időszakában, s a háború első hónapjaiban sem emelt akadályokat a kormány és a hadvezetőség sajtópolitikai elképzeléseinek megvalósítása elé. Sőt, a mérsékelt ellenzék lapjai – kifejezve a nacionalista beállítottságú nagybirtokosság és a klérus hangulatát – kezdettől fogva sürgették a Szerbiával való „leszámolást”, megelőzve ebben a Románia

¹ *Biró Lajos*: A sajtó lélektanához. Huszadik Század, XVII. kötet; 1908. január–június. 246.

semlegesítésén fáradozó, tehát az azonnali hadüzenet célszerűségén egy ideig töprengő Tisza Istvánt és nagytőkés-nagybirtokosi „munkapártját”. Csak a polgári ellenzék balszárnyát, a Károlyi Mihály és Justh Gyula táborát képviselő *Magyarország* hangoztatta fenntartásait, kifejezve a német orientáció iránti kételyeit. A polgári radikális *Világ* – Jászi Oszkár és jobbára polgári értelmiségi követői – élesen szembeszállt a növekvő háborús hangulattal, bár a párt soraiból egyesek már a hadüzenet előtt csatlakoztak a nacionalista táborhoz, a háború kitörésekor pedig – a Károlyi–Justh-csoporthoz hasonlóan, néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve – a többség elfogadta a „salus belli suprema lex” elvét.

Még határozottabban háborúellenes, antimilitarista álláspontot képviselt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt központi lapja, a *Népszava* – hangot adva a mintegy százezernyi szervezett szocialista munkás békét akaró álláspontjának. A lappal szemben Tisza már a Szerbiának küldött ultimátum előtt fellépett; maga elé idézte a lap szerkesztőjét (egyben a párt vezetőjét), Garami Ernőt és „a lesgigorúbban figyelmeztette” arra, hogy „a lapot, ha hangját nem változtatja meg, amint a kormánynak a megfelelő eszközök rendelkezésére állnak, azonnal betiltja”.² A fenyegetésnek igazi nyomatékot az adott, hogy a kormánynak alig néhány nap múlva, 1914. július 27-én, a Szerbiának küldött ultimátum után, már „rendelkezésére álltak” „a megfelelő eszközök” – s a *Népszava* hangja elhalkult, majd az orosz hadüzenet után – bár csak néhány hónapra – háborúpártira váltott át. *1914 augusztus elején az egész magyar politikai sajtó egyértelműen a háború támogatása mellett állt ki.*

Mi a magyarázata ennek az egyöntetűségnek? Milyen körülmények játszottak közre kialakulásában, s milyen eszközök álltak a kormány rendelkezésére, hogy a sajtót alávetesse a háború érdekeinek? A válaszhoz érdemes egy pillantást vetnünk a magyarországi sajtóviszonyokra.

Az 1848-as forradalom idején alkotott XVIII. t. c. kimondta a polgári sajtószabadság elvét, amely haladó vonásai mellett (esküdtszék elé utalja a sajtóeljárást) retrográd elemeket is tartalmazott (pl. magas hírlapi kaució), ill. szabályozatlanul hagyott bizonyos jogi eljárásokat; ezeket az osztrák–magyar kiegyezés (1867) után különböző miniszteri rendeletek pótolták, ill. szigorították. Így pl. 1898-ban bevezették az „éjjeli ügyész” rendszerét, ami gyakorlatilag egy-egy „nemzetiségi” vagy „osztály elleni izgatás” miatt büntetés alá helyezett nemzetiségi, ill. szocialista lap előzetes cenzúráját jelentette: a lap egy példányát – szétküldésével egyidőben – be kellett mutatni az inspekciót tartó ügyésznek, aki a lap egy-egy cikkét inkriminálhatta, és a lap adott számának szétküldését is megtilthatta. Ezt követően hivatalból megindították az eljárást, s az esküdtszék különböző büntetéseket szabtak ki (vagy felmentő ítéletet hoztak). A szocialista és a nemzetiségi sajtó ellen időnként valóságos hadjáratot vezettek a kormányok; szerkesz-

²Tisza e lépését Alexander Krobotin báró közös hadügyminiszternek küldött válaszlevelében írta le. Krobotin 1914 augusztus 3-i átiratában azt követelte, hogy „a *Népszava* című lap bűnös üzelmeinek idejében és erélyesen véget vessünk”. – L. Országos Levéltár. Miniszterelnökségi iratok (a továbbiakban: OL ME) – 1914 – XLI – 1591 (5880). Közli: A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai (a továbbiakban: MMTVD) 4/B kötet. Összeáll. és szerk.: Mucsi Ferenc, Kende János és mások. Bp. 1969 Kossuth Könyvkiadó, 14.

tőiket, munkatársaikat súlyos fogház-, ill. pénzbüntetésre ítélték; a háború előtti években mind gyakoribbak lettek a polgári ellenzéki lapok elleni hasonló fellépések is.

A háborús készülődések egyik mozzanataként, már Tisza István második miniszterelnöksége idején, 1914-ben, új sajtótörvényt fogadtak el, amely számos ponton szigorításokat tartalmazott. Emelte a hírlapbiztosíték – a kaució – összegét; szigorította a felelősségi rendszert; a terjesztés és a kolportázs engedélyezését a közigazgatási hatóságokra bízta stb. A törvényjavaslatot az *egész sajtó* hevesen támadta, mégsem tudta megakadályozni, hogy a „munkapárti” többség el ne fogadja, s még a szigorú szankciók enyhítését sem tudta elérni. A hónapokig tartó küzdelmek mindenestre alaposan megtépázták a sajtó-„nagy hatalom” nimbuszát, amit csak tetézett a háború kitörésével bevezetett rendkívüli intézkedések sorozata. Közülük különösen nagy jelentőségű volt az 1914. július 27-én életbe léptetett 1912. XLIII. t. c., amely háború esetére kivételes hatalommal ruházta fel a kormányt, lehetővé téve, hogy felfüggeszse a helyi önkormányzatokat, korlátozza az egyesülési és gyülekezési jogot, bevezesse a statáriális bíraskodást, ellenőrzése alá vonja a táviró és távbeszélő forgalmat, s – nem utolsósorban – elrendelje a sajtó előzetes ellenőrzését, a cenzúrát is. A törvény végrehajtási utasítása, a „szigorúan titkos, bizalmas” jelzésű *Tájékoztató* tartalmazta mindazoknak a miniszterelnökségi, ill. szakminisztériumi rendeleteknek a szövegét, amelyeket a háború esetére szóló kivételes törvény életbe léptetésekor kellett közzétenni. Közéjük tartozott az Igazságügyminiszter 12.001/1914. sz. rendelete is, amely az 1912. XLIII. t. c. 11. §-a alapján „egyes, erre okot szolgáltató ... lapoknak és ... minden más sajtóterméknek ellenőrzését” szabályozta.

Eszerint a területileg illetékes ügyészség elrendelheti, hogy egyes lapok sajtórendészeti köteles-példányukat már a szétküldés előtt beszolgáltassák, és csak az ezt követő 3 óra elteltével kezdjék meg a terjesztést, ha erre az engedélyt megkapták. Ha a hatóság a lapban „a hadviselés érdekeit sértő közleményt” fedne fel, a lap terjesztését megtilthatja, s ellene bűnvádi eljárást kezdeményezhet, súlyosabb esetben a lap megjelenését is felfüggesztheti (az egyéb sajtótermékektől itt most eltekinthetünk).

A hadviselés érdekeit érintő kérdések közé tartozott – a rendelet szerint – a fegyveres erők, az erődítmények, a hadsereg ellátására vonatkozó hírek és adatok szolgáltatása. Ezekről csak a miniszterelnökség sajtóosztálya (a horvát–szlavon–dalmát országok kormányának elnöksége), a m. kir. honvédelmi miniszter, a cs. és kir. hadsereg főparancsnokság (AOK) hadisajtószállása (Kriegspressequartier) vagy a cs. és kir. hadügyminisztérium sajtóirodája adhattak tájékoztatást a hivatalos lapok vagy a félhivatalos sajtóügynökségek útján. Minden más ezekre vonatkozó közlemény, amely hivatalos jóváhagyás nélkül jelennék meg a sajtóban, büntetést vont maga után.

A fenti feladatok végrehajtását a miniszterelnökség sajtóosztályára bízták, amely addig a kormány nem túl jelentős sajtópolitikáját irányította. A megnövekedett feladatok jó részének ellátását azonban hamarosan átvette egy újonnan létrehozott háborús intézmény: a Hadi Felügyeleti Bizottság (HFB) *sajtóalbizottsága*. A HFB az egyes szakminisztériumok képviselőiből és katonai szakértőkből állt,³ akiknek a feladata a

³ 1915–1916-ban a Hadi Felügyeleti Bizottságnak 26 „polgári tagja” volt. Elnöke Karátsón Sándor, a honvédelmi minisztérium államtitkára volt; tagjai között találjuk Drasche-Lázár Alfréd miniszteri tanácsost, a miniszterelnökség sajtóirodájának vezetőjét; a honvédelmi minisztériumból

hadviselésre vonatkozó hírek és adatok politikai és katonai szempontú értékelése volt. A HFB ülésein döntötték el, hogy mely hírek közölhetők a nyilvánossággal s melyek azok az információk, amelyek megjelentetése „a hadviselés érdekeit sérti”. A HFB a cs. és kir. hadügyminisztérium mellett működő hadfelügyeleti hivattal (Kriegsüberwachungsamt) és a vezérkar nyilvántartási irodájával a m. kir. honvédelmi minisztérium által kijelölt összekötő tisztek révén állt kapcsolatban, tőlük kapta meg rendszeresen a hadvezetés megfelelő információit, amelyeket azután figyelmeztetések, tilalmak formájában érvényesített a megfelelő magyar katonai és polgári hatóságoknál, ill. az egyes lapok szerkesztősegeinél. Kezdetben a miniszterelnökségi sajtóiroda végezte a sajtó teljes ellenőrzését és a szerkesztőségekhez intézett bizalmas értesítések kibocsátását. Ezekben arra hívta fel a szerkesztők figyelmét, hogy melyek azok az események, adatok, amelyekről nem jelenhet meg közlemény a lapban. E funkciók jó részét – 1915-től kezdődően – fokozatosan átvette a HFB sajtó albizottsága, amelyben helyet foglaltak a miniszterelnökségi sajtóiroda vezető munkatársai is. A HFB a Honvédelmi minisztériumnak volt alárendelve.⁴

A fővárosi lapok nem hivatalos úton szerzett értesüléseiket már előre, kéziratban engedélyeztették a HFB sajtóalbizottságánál, így előre „bebiztosították” magukat a lap *előzetes ellenőrzés alá helyezésével* szemben. Erre valójában nem is volt szükség a háború első évében. A lapok – meggyőződésből vagy félelemből – a háború mellett foglaltak állást. Igyekeztek pontosan követni a kormányzat útmutatásait; hadmozdulatokról, katonai jellegű eseményekről a sajtóosztály közvetlenül vagy az MTI, ill. a Budapesti Tudósító útján adott kommunikéit közölték; már megjelent, tehát hivatalosan engedélyezett információkat vettek át; általában kerültek mindazon hírek közzétételét, amelyek „a közönség körében izgalmat vagy félelmet kelthettek”.

A vidéki lapok szerkesztősegeit Drasche-Lázár Alfréd miniszterelnökségi sajtófőnök 1914. augusztus 23-án külön „bizalmas közlésben” tájékoztatta a háborús cenzúra mechanizmusáról. Eszerint hadmozdulatokról csak a miniszterelnökségi sajtóosztály kör-táviratai, ill. az MTI és Budapesti Tudósító közleményei alapján szabad hírt adniuk. Emellett – a forrás megjelölésével – átvehetik a fővárosi lapokban megjelent közleményeket is, de figyelniük kell arra, hogy a publikációkkal ne keltsenek izgalmat a közönség körében (ne írjanak pl. harctéri kudarcokról, pénzintézetek csődjéről, ellenséges csapatok kártevéséről stb.). A helyi anyag közlésénél is járjanak el gondosan: kezeljék kritikusán a sebesültek elbeszéléseit, a lefolyt ütközetek leírását ne tőlük vegyék át, ne közöljék ezredszámukat, a tisztek nevét stb.⁵

A jó együttműködést elősegítette, hogy a kereskedelmi miniszter a háború tartamára elrendelte a hírlapok díjmentes postai szállítását,⁶ a belügyminiszter feloldotta

---

került ki az elnökhelyettes s a HFB további 5 tagja; a miniszterelnökséget még egy fő, a belügy-, a pénzügy- és a földművelésügy minisztériumot 2–2 fő képviselte; az igazságügyről 3, a kereskedelmi minisztériumtól 5, a Horvát-szlavon minisztériumtól 1, Horvát-Szlavonország kormányától 2 fő vett részt a bizottság munkájában. L.: Hadtörténelmi Intézet Levéltára (a továbbiakban: HIL); HFB 1915–1916 (4460. cs.) 26. sz. 1819.

⁴ A sajtócenzúra szervezetére vonatkozóan L.: *M. Kondor Viktória*: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1975, 91. kötet., 1. sz. 75–82.

⁵ OL ME – 1914–XLI–1591–6429.

⁶ Az engedély indoka az volt, hogy a politikai napilapok a háború miatt elvesztették hirdetéseiket s „a hírlapbélyeg fizetésének elengedése” (vagyis az ingyenes postai szállítás) részben

egyes lapok utcai árusításának tilalmát,⁷ a honvédelmi miniszter felmentette a lapok munkatársainak túlnyomó többségét a katonai szolgálat alól, ill. 1914 szeptemberében többüket a sajtóhadiszállásra haditudósítóként osztotta be stb. (1915 februárjában a Népszava is küldhetett tudósítót a sajtóhadiszállásra Göndör Ferenc személyében).⁸ A kisebb lapok és a vidéki hírlapok katonai szolgálatra rendelt munkatársait is jórészt a különböző tábori lapokhoz osztották be.

A háború első két esztendejében virágzott a hírlapüzlet. Az újságok ebben az időszakban érték el a legmagasabb napi példányszámot: Az Est esetenként elérte a 400 000-et is; 1915-ben még a Népszava is napi két kiadásban jelenhetett meg. Az embereket érdekelték a frontról érkező hírek, a haditudósítások, mindaz a sok újdonság, szenzáció, ami kilendítette őket megszokott életükből. Nemcsak tanúi, hanem személyesen is érintett részesei lettek egy korábban elképzelhetetlen földindulásnak. Kialakult egyfajta háborús tömegpszichózis, amely kialakította a maga háborús sajtóját, s ez a sajtó mindenben igyekezett kiszolgálni ezt a tömegigényt.

A háború elhúzódása, a harctéri kudarcok, a súlyos emberveszteségek, a rokkantak tömegeinek megjelenése a hátszágban, a gazdasági nehézségek fokozódása azonban hamarosan szétépték ezt a lázas ködképet. A sajtó a változást közvetlenül a rotációs papírkészletek rohamos fogyásában érzékelte. A kormányzat 1916-ban Újságpapír Központot hozott létre, amely a papír beszerzését és szétosztását irányította; csökkentette az egyes példányok oldalszámát, megszabta az egyes rovatok és a hirdetések arányát.

Az 1916. évi háborús kudarcok, a gazdasági életben rohamosan fokozódó nehézségek mind szélesebb körű elégedetlenséget szültek a tömegek körében, amelyeket a leginkább sújtott a háború. S a lapok is – ha nem akarták elveszíteni olvasótáborukat – egyre nyíltabban adtak hangot a növekvő háborúellenes hangulatnak. Ismét felerősödött az ellenzéki és a szocialista sajtó; hasábjaikon szaporodtak a háborúellenes megnyilatkozások – s a cenzúra törlései. Ugyanakor erőteljesen módosultak a kormányzat intenciói a tilalmas témák körét illetően is.

1914 júliusában még Tisza személyes levélben kérte az egyes lapszerkesztőket, hogy Szerbia elleni esetleges csapatmozdulatok közlésétől „mindaddig tartózkodni szíveskedjenek, amíg azok hivatalos forrásból megerősítést nem nyernek”,⁹ s a következő hónapokban is udvarias hangú levélben kérték a szerkesztőket, hogy olyan jellegű

kárpótlásul szolgál számukra. A Budapesti Napilapok Szindikátusa (a lapkiadók szövetsége) levélben mondott köszönetet az intézkedésért. L.: OL ME 1914–XLI–1591–6901, 7388 (1914 szept. 9., ill. október 3.), továbbá: Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914–1918. Összeáll. Iványi Emma. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó, 91.

⁷ 1914. szeptember 10-én a belügyminiszter feloldotta a Népszava utcai árusításának 1913 januárjában elrendelt tilalmát; 1914 októberétől pedig engedélyezte a lap dohánytözsdekben való árusítását is. (MMTVD 4/B köt., 41.)

⁸ A sajtóhadiszállásra beosztott újságírók között volt Kéri Pál Az Esttől, Magyar Lajos a Világtól, Szomory Emil Az Újságtól, Biró Lajos a Pester Lloydtól, Payr Hugó a Budapesti Hírlaptól, Gonda Henrik a Magyar Hírlaptól stb. Az utóbbi négy 1917 tavaszán – leszerelésükkor – kitüntetést is kapott. (OL ME 1914–XLI–1591–6147, ill. OL ME 1917–IVres–1326.) Göndör Ferenc haditudósítói tevékenységéről l.: Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI Arch.), 659. fond, 1915/7; OL ME 1915–IVres–116; HIL HFB 1915–1916 (4460. cs.) 1016/1916.

⁹ PI Arch. 659. f., 1914/4. 44.

gazdasági eseményekről, amelyek érinthetik a hadi érdekeket, közleményt ne publikáljanak. Így „mellőzendőnek” minősítették az élelmiszerbehozatalra vonatkozó híreket, általában az áru fuvarozást illető adatok közlését,¹⁰ de hamarosan tiltották a hadseregszállítások körüli csalások szellőztetését is. Így 1915 januárjában figyelmeztették a szerkesztősegeket, hogy *Az Est* leleplezéseit ne vegyék át, s a későbbiekben is olyan utasítást adtak ki, hogy „a szállítási visszaélésekre vonatkozó és ezzel kapcsolatos összes híreket és fejtegetéseket további intézkedésig mellőzni sziveskedjenek”. A csaló hadseregszállítók bűnperéről sem engedélyeztek tudósítani; kizárólag a főtárgyalást követő hivatalos kommuniké közléséhez járultak hozzá.¹¹

Tilos volt írni egyes vállalatok és nagymalmok gabonaárdragítási manipulációiról, s óva intettek attól, hogy a növekvő élelmiszer-drágaságról és a beszerzési nehézségekről tudósítsanak, s ezáltal izgassák a közönség körében „amúgy is uralkodó ingerültséget”. „A sajtóbizottságot felsőbb helyről figyelmeztették – olvashatjuk az 1915. június 9-én kibocsátott „bizalmas értesítésben” –, hívja fel a szerkesztősegeket, hogy a drágaság kérdésekkel foglalkozó összes cikkeket a sajtóbizottságnál előzetes cenzúra végett feltétlenül és minden körülmények közt bemutassák. Mivel az ügyesség utasítást kapott, hogy a drágaság kérdésével foglalkozó és „közölhető», *bélyegzővel el nem látott cikkeket tartalmazó hírlapok ellen a legerélyesebben járon el, a sajtóbizottság a maga részéről tisztelettel megkéri a Szerkesztő urakat, hogy cikkeiket e bizottság elé terjesszék* és hogy e cikkeknek a legutóbbi napokban mind élesebbé vált hangját mellőzzék, mert a bizottság – utasítása folytán – nem fogja megengedni olyan cikkek közlését, amelyek a drágaság kérdésével izgató hangon foglalkoznak. A sajtóbizottság arra is felkéri a Szerkesztősegeket, hogy *a csepeli rendzavarásokról* semmit se írjanak.”¹²

Nem javasolták, hogy írjanak a Monarchiában levő hadifogolytáborok kedvezőtlen egészségügyi viszonyairól, sem a külföldön internált magyar állampolgárok helyzetéről;¹³ „katonai érdekből” tiltották, hogy – a hivatalos jelentéseket kivéve – kémkedési ügyekről írjanak;¹⁴ különösen kényesen ügyeltek arra, hogy a lapok ne tükrözzék az időnként kiéleződő osztrák–magyar kapcsolatokat vagy a nemzetiségi ellentéteket.¹⁵ A közös külügyminisztérium kérésére 1915 tavaszától külön is figyelmeztették a lapokat a Monarchia kényes nemzetközi-politikai helyzetére, felhívták a figyelmet: Olaszország magatartásának kommentálásától tartózkodjanak¹⁶ stb.

¹⁰Részletesen l.: OL ME 1915–IVres–1684, 2373, 1916–IVres–34., ill. HIL HFB–1914–1201 (4456. cs.) 863.

¹¹„Bizalmas”. A háborús cenzúra hóhérmunkája. Írta *Serény Aladár*. (A továbbiakban: „Bizalmas”) Budapest, 1919. Titánia Könyvkiadó Váll.; 14., 16., 24.

¹²L. ugyanott, 15., 22–24. – A csepeli éhségzsendülésről részletesen l.: MMTVD 4/B köt., 107–108.

¹³OL ME 1915–IVres–1262; HIL HFB 4457. cs. (3451). 3. füzet, 103. l., Uo., 1916–1917 (4459. cs.) 1920/1916 (883.).

¹⁴OL ME 1915–IVres–1648; HIL HFB 1916–1917 4459. cs.) 1958/1916; Uo., 1915–1916 (4460. cs.) 1364/1916.

¹⁵Az osztrák–magyar ellentétekre vonatkozóan l. az OL ME 1915–IVres–298. 1770., HIL HFB 1915–1916 (4460. cs.) alatt található rendelkezéseket; a Monarchia nemzetiségi ellentéteinek eltussolására vonatkozóan: 1351/1916, 443.; HIL HFB 1916–1917 (4459. cs.) 2148/1916; Uo.; 840/1917; továbbá OL ME 1918–IVres–343, 904, 907, 1118.

¹⁶OL ME 1915–IVres–1194, 2413; PI Arch. 659. f. 1915/6.

1916-tól élesedett a tilalmak hangja. Ebben élen járt a Közös Hadügyminisztérium, amely már a háború küszöbén is a Népszava elleni erélyes fellépést sürgette a magyar miniszterelnöktől. 1915 nyarán azonban már Tisza István is a szocialista lap elleni erélyesebb fellépést fontolgatta. A Népszava kiadóhivatala akciót szervezett a lap terjesztésére a katonaság körében – és Tisza a közös hadügyminiszterhez intézett jegyzékében a Népszava terjesztésének „szigorúan titkos módon” való meggátlását javasolta. Krobotin 1915. augusztus 13-i titkos leiratában el is rendelte, hogy a lap laktanyákban való terjesztésének „személyesen, szemlék alkalmával” maguk a parancsnokok vessenek véget. Hangsúlyozta azonban, hogy a háború érdekei megkívánják: a Monarchia egyik pártjával szemben „ne lépünk fel túl durván és bántó módon”, s így „a vitákat, bonyodalmakat elkerüljük”. Az akció révén a Népszavát a laktanyákból kiszorították ugyan, de a lapot a harcterről nem sikerült kiűzniük.¹⁷ Ebből a következő évben újabb bonyodalmak származtak: a HFB sajtóalbizottság igazoló jelentésben volt kénytelen visszautasítani a közös hadügyminisztériumnak azt a vádját, hogy nem lépett fel erélyesen a lap harctéri terjesztésével foglalkozó 1916. május 7-i Népszava-közleménnyel szemben.¹⁸

De nemcsak a Népszavával, hanem szinte valamennyi politikai lappal szemben nőttön-nőtt a hadsereg vezetőinek ellenszenvé. 1917 kora őszén Szurmay Sándor báró honvédelmi miniszter valóságos „bűnlajstromot” küldött át a miniszterelnöknek a Pesti Hírlap, a Magyarország, Az Est, a Neues Pester Journal és természetesen a Népszava inkriminált cikkeiből, azzal a követeléssel, hogy a miniszterelnök (ekkor már Wekerle Sándor) lépjen fel erélyesen a szerkesztők ellen, s érvényesítse velük szemben a honvédelmi minisztérium szempontjait. A miniszterelnök „bizalmas értesítésében” nyomatókosan követelte a lapoktól, hogy fokozottan vegyék figyelembe a hadi érdekeket – a hadviselés, a munkásmozgalmak, a közellátás és a német szövetséget illető témákban egyaránt: ezek voltak azok a kényes kérdések, amelyekről csak a cenzúra által előzetesen jóváhagyott közleményeket lehetett publikálni. (Szurmay egyúttal azzal a kéréssel fordult a hadsereg-főparancsnoksághoz, hogy jól felkészült katonai szakértőket osszanak be cenzornak, akik ki tudják szűrni a hadi érdekeket sértő közleményeket akkor is, ha a „civil” ügyészségek „átengedték” az írást. Nyomatékuul hozzáfűzte: a feladatukat rosszul ellátó katonai szakértőket pedig mentsék fel megbízatásuk alól . . .)¹⁹

Mindennek következtében 1916 nyaratól kezdve mind több lett a cikkek közlésének tilalma; a korrektúrában bemutatott kéziratokból egyre többet törölt a cenzúra, s a lapokban szaporodtak a helyükön üresen maradt fehér foltok, az „ablakok”. Ez ellen már 1914 novemberében is felléptek, s kötelezték a lapokat, hogy a kihagyott részeket másokkal pótolják.²⁰ Ezt azonban nehéz volt betartani. A HFB ezért 1916-ban előírta a cenzoroknak, hogy egyes mondatrészeket, jelzőket stb. önmagukban ne töröl-

¹⁷ A levélváltást és a közös hadügyminiszter titkos rendeletét l.: OL ME 1915–IVres–3592. Közli: MMTVD 4/6 köt. 108–113. – Talán a „hibát” helyrehozandó a következő évben maga a HFB gátolta meg törvénytelen eszközökkel a Népszava egyik, az ügyészség által nem inkriminált számának a katonák közötti terjesztését, azt kérve a katonai hatóságoktól, hogy titokban semmisítsék meg a már postára került lappéldányokat. (HIL HFB 1916–1917 (4459. cs.) 877–1917.

¹⁸ HIL HFB 1915–1916 (4460. cs.) 1189/1916; 718–722.

¹⁹ A leveleket l.: OL ME 1917–IVres–6563.

²⁰ L.: „Bizalmas”, 9–10.

jenek; egész bekezdéseket, vagy a cikket magát kell törölni s kötelezni a lapot, hogy a törlés helyét pótolja más közleménnyel; a törölt cikk címének közlése is tilos. Ennek ellenére előfordult, hogy pl. a Népszava 1916. november 11-i számának teljes első oldalát törölte a cenzúra, csak az egészszólamás vezércikk szalagcíme maradt meg: „*I. Ferenc József meghalt.*” Nyilvánvaló, hogy ez a törlés s a pótlás elmaradása beszédesebb volt minden „izgató” írásnál. A hasonló esetek meggátolására az igazságügyminiszter rendelete alapján a HFB bizalmas figyelmeztetésben megtiltotta, hogy a nem engedélyezett cikkek címét vagy tartalmát jelezzék a lapban, illetve hogy egyáltalán említést tegyenek a betiltásról. „A cikkről való bármilyen megemlékezés ugyanazon tekintet alá fog esni, mintha maga a betiltott cikk jelent volna meg.”²¹ Ez a rendelkezés hatékonyabbnak bizonyult, mint a korábbi tilalmak, bár hasonló esetek a későbbiekben is előfordultak.

A kiéleződő belpolitikai viszonyok, a mind tömegesebbé váló munkás-megmozdulások és éhségzundulások egyre élesebbé és erőszakosabbá tették a cenzúrát. 1916 nyarán pl. arról értesítették a szerkesztősegeket, hogy a petrozsényi köszönbányákban „a népfelkelő munkásosztagokra – zundulás büntette miatt – kihirdették a katonai rögtönbíráskodást”. Az eseményekről *semmi sem közölhető*, a rögtönítélő bíráskodásról szóló hirdetmény sem.²²

Ez időtől fogva tilos volt írni a Monarchiában és Németországban uralkodó élelmiszerhiányról; a lisztellátás zavarairól, a zsírhiányról, az élelmészeti nehézségek miatt kitört tüntetésekről és zavargásokról. Ezekről az eseményekről „b. lapjukban semmi hírt ne hozzanak” – intette a lapokat az igazságügyminiszter. Ezzel összefüggésben a zombori éhségzundulásról éppúgy tilos volt írni, mint a kolozsvári asszonyok tüntetéséről, vagy az 1917 áprilisi morvaországai véres élelmészeti incidensről.²³

1916 nyarán szigorították a sajtó ellenőrzését. A július 1-én szétküldött „bizalmas értesítés” felszólította a lapszerkesztőket, hogy pacifista cikkeket ne közöljenek, a természetkilátásokról ne írjanak, országgyűlési kommentárjaikat előzetesen mutassák be a sajtóbizottságnak.²⁴ A kialakult helyzetet jól tükrözi a közös hadügyminisztérium mellett működő hadfelügyeleti hivatal (KÚA) rendelkezése, amely előírta, hogy a Stürkgh gróf osztrák miniszterelnök elleni merényletet kommentáló külföldi táviratokat (hazai közlésüket) a következő rendelkezés szerint cenzúrázzák: „Auslandstelegamme über Ermordung des Grafen Stürkghs dürfen gar nicht als Symptom für Stimmung einer Partei oder der Bevölkerung hinstellen noch so deuten als wäre sie Folge von Unzufriedenheit der Bevölkerung mit Approvisionierung oder allgemeinen Politik.”²⁵

Az 1917. évi februári orosz forradalomról érkező hírek valósággal átszakították a háborús tilalmak gátjait. A hadviselő országokban, köztük Magyarországon is, nagyarányú munkásmozdulások: gazdasági sztrájkmozgalmak, politikai tömegdemonstrációk zajlottak le. A központi hatalmak országaiban megtették az első tétova lépéseket a

²¹ HIL HFB 1915–1916 (4460. cs.) 1322/1916, 383–389. 1., illetve: OL ME 1917–IVres–7214.

²² HIL HFB 1915–1916 (4460. cs.) 1086/1916; 1020, 1021, 1029.; 1208/1916; 781.

²³ HIL HFB 1916–1917 (4459. cs.) 830/1917; 892/1917; HIL HFB 1915–1916 (4460. cs.) 1377/1916, 158. 1.; OL ME 1917–IVres–7116; 1918–IVres–598, 1233, 3814.

²⁴ HIL HFB 1915–1916 (4460. cs.) 1244/1916; 624.

²⁵ HIL HFB 1916–1917 (4459. cs.) 1972/1916; 773.

politikai rendszer demokratizálására, kisebb-nagyobb engedmények árán a munkás-megmozdulások leszerelésére. Az osztrák parlament összehívása, a Tisza-kormány bukása, az új király, IV. Károly béketapogatózásai a közeli béke reményét villantották fel a tömegek előtt. A hadvezetőség – nem utolsósorban a cenzúra segítségével – megkísérelte feltartóztatni a rendszer bomlását. A szociáldemokrata párt 1917 áprilisban tartott „bizalmas kongresszusának” határozatai csak erősen megcsonkítva láthattak napvilágot, s a Népszavát előzetes cenzúra alá helyezték.²⁶ A hadsereg-főparancsnokság 1917 májusában arra kérte fel a magyar miniszterelnököt, hogy a sajtó megfelelő befolyásolása révén hasson oda, hogy a lapok hirdessék: az elterjedt békevággy megvalósításának „csak a feltétlen kitartás és a végső győzelembe vetett hit” adhat reális alapot.²⁷ Ezzel egyidőben szigorú utasításban írták elő: a lapok sztrájkmozgalmakról nem írhatnak, s különösen szigorú büntetést helyeztek kilátásba a hadfelszerelési gyárakban folyó munkás-mozgalmakról szóló közleményekért.²⁸

Hírzárlatot rendeltek el a Monarchia mind a két országában az 1918. januári általános sztrájk eseményeire; ugyanúgy szigorúan megtiltották, hogy a cattarói matróz-felkelésről írjanak, még ha a parlamentben szóba hozzák is. A HFB megtiltotta minden hír közlését, ami az 1918. júniusi MÁV gépgyári sortűzre és az azt követő általános sztrájkra vonatkozott. A rendelkezések száma annyira felszökött, hogy 1918 nyarától a sajtó-albizottság külön havi összesítésben foglalta össze a tilalmakat.²⁹

Különösen idegesen reagált a cenzúra az 1917. novemberi „bolsevik forradalomra” és magyarországi visszhangjára. A honvédelmi miniszter például leváltotta a sajtó-albizottságból azt a katonai szakértőt, aki átengedte a Népszava 1917. 28-i számában a „Trocki a proletárságról és a hadseregről” címmel megjelent közleményt. 1918 február elején elrendelték, hogy „minden közlemény, amely a bolsevikiekre és általában a bolsevikiek mozgalmára vonatkozik, a sajtóbizottságnak előzetesen bemutatandó”.³⁰ Előzetes engedély nélkül tilos volt írni a bolsevik kormánnyal indult fegyverszüneti, majd béketárgyalásokról, ill. ezekről csak hivatalos kommunikék voltak közölhetők. 1918 nyarán külön felhívták a szerkesztőségek figyelmét arra, hogy a tömegesen hazatérő volt oroszországi hadifoglyokról csak előzetes bemutatás után szabad írni, az „olynemű hírek” közlését pedig, „mintha hadifoglyaink a bolsevikiek egyedüli és legerősebb támaszai volnának” a forradalmi Oroszországban – kategorikusan megtiltották.³¹

A lapok ellenállása nőtt; nemegyszer élesen bírálták az elhatalmasodó cenzúrát. Válaszul a sajtóbizottság 1918. január 21-én „legnyomatékosabban” felkérte a szerkesztőségeket, hogy „a cenzúra és annak működésére vonatkozó mindennemű bírálattól, illetve megjegyzésektől tartózkodni sziveskedjenek. Így különösen mellőzendők az »itt a cenzúra

²⁶ MMTVD 4/B köt., 246–277., ill. „Bizalmas”, 35–37.

²⁷ OL ME 1917–IVres–2824.

²⁸ „Bizalmas”, 40–41.; OL ME 1917–IVres–3937.

²⁹ Ezekre a tilalmakra nézve l.: OL ME 1918–IVres–570, 573, 586, 589, 592, 750, 755, 1280, 1279, 2210, 3811, 5519, 7990, illetve: 7404, 7505.

³⁰ OL ME 1918–IVres–1230.

³¹ OL ME 1917–IVres–8179; 1918–IVres–1., 579, 593, 905, 920, 1276, 1284, illetve: OL ME 1918–IVres–1876, 7404.

egy cikkünket törölte», »x sort a cenzúra törölt« vagy hasonló megjegyzések» – fűzete hozzá. – Az ilyen bírálatok vagy megjegyzések a hadviselés érdekeire is sérelmesek lehetnek, és ez okból esetleg erélyes megtorló intézkedéseket vonhatnak maguk után». ³² S a megtorlás nem is késett. A kormányt közvetlenül támogató néhány lapot leszámítva alig akadt lap, amelyet néhány napra vagy több hétre is ne tiltottak volna ki a frontról, ne helyeztek volna előzetes cenzúra alá, vagy éppen ne foglalták volna le. Még a klerikális Alkotmány és a Keresztény Szocializmus c. lapok is több napon át előzetes cenzúrára voltak kötelezve. Az AOK követelésére a Világ, a Népszava és az osztrák Arbeiter Zeitung c. lapot 1918 júniusában kitiltották a frontról stb. ³³

Hosszasan lehetne még sorolni a tilalmakat és a sajtó ellen alkalmazott megtorlásokat. Erre valójában nincs szükség. *Ha időbeli rendbe állítjuk a cenzúra listáin szereplő tilalmakat, megkapjuk a Monarchia (és a történelmi Magyarország) összemérésének hiteles történetét*, megismerjük azokat a rejtett rugókat, amelyekről a kortársak – a cenzúra mind szigorúbb működése folytán – hitelesen nem értesülhettek.

Nem értesülhettek – de részesei, formálói voltak az eseményeknek, s a tilalmak ellenére is tudatában voltak annak, hogy a Monarchia elavult társadalmi-politikai rendszerének pusztulnia kell.

*

1918. október 24-én, midőn már a Monarchia uralmi rendszere csődbe jutott, a Budapesti Újságírók Egyesületének az év elején megalakult cenzúraellenes bizottsága s a fővárosi lapok szerkesztőseiben választott bizalmi férfiak együttes ülésükön kimondták, hogy a cenzúra intézményét megszüntnek tekintik. Másnap a lapkiadók szindikátusa is úgy döntött, hogy a cenzúrának többé semmiféle hírlapi közleményt nem mutatnak be. ³⁴

S a cenzúra? Működött tovább. Október 26-án megtiltotta, hogy a lapok közöljék a Magyar Nemzeti Tanács megalakulását s az általa kibocsátott proklamációt. A lapok természetesen leközlöttek. A válasz: a lapokat a budapesti ügyészség elkoboztatta, és ellenük a bűnvádi eljárást megindította. Az elkobzásnak nem volt foganatja. Október 29-én ügyészi határozat megtiltotta a Népszava aznapi számának szétküldését „Vérrel, diktatúrával és diplomáciával” című, valamint „Hétfőn megint vér folyt” című cikkei miatt. ³⁵ A lapot szétküldték. Másnap, október 30-án a sajtóbizottság a szokott „bizalmas

³² Az 1918. január 21-i „bizalmas értesítés” teljes szövegét l.: OL ME 1918–IVres–756. – A Budapesti Újságírók Egyesülete határozatban tiltakozott a tilalom ellen; ennek közlését sem engedélyezte a cenzúra (OL ME 1918–IVres–5501). A sajtóbizottság állásfoglalása támaszkodott a minisztertanács előző évi december 13-i határozatára, amely „kényes kérdések tárgyalása esetén a cenzúra fokozott alkalmazását” rendelte el. L.: Magyar Minisztertanácsai jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914–1918. Összeáll. és szerk.: Iványi Emma. Bp. 1960 Akadémiai Kiadó, 367–368. Az egyes lapok ellen alkalmazott büntetésekre vonatkozóan l.: PI Arch. 659. f., 1915/2, 1916/3, 1917/7, 1918/2; OL ME 1918–IVres–8395, 7277., továbbá: Magyar Minisztertanácsai jegyzőkönyvek, i. m., 427., 475.

³³ OL ME 1918–IVres–1170, 1275, 1886.

³⁴ Népszava, 1918. október 25., 26. A döntéseket valamennyi napilap leközlölte.

³⁵ PI Arch. 659. f. 1918/2; 19.

értesítésben” felkérte a t. Szerkesztőségeket: „a »Magyarország« mai számában »A pólai tengerészek« és a nemzeti tanács címen megjelent közleményt, továbbá a »Nagy események a Soroksári úti fegyver- és gépgyárban« című közleményét ne vegyék át. A Magyarország fentebbi közleményei miatt, továbbá azért, mert a tegnapi tüntetésről szóló tudósításában azt írja, hogy *a katonaság megtagadta az engedelmességét*, a királyi ügyészség által elkoboztatott”.³⁶ Ám az utasítást nem volt, aki végrehajtsa.

A sajtócenzúra utolsó „bizalmas értesítését”, a cenzúrát létrehozó egész rendszerrel együtt másnapra elsöpörte az őszirozsás forradalom.

³⁶ „Bizalmas”, 64.

RÁNKI GYÖRGY

A dél-európai gazdasági fejlődés kérdései
(1918–1938)

Napjainkban a két világháború közötti éveket általában a világtörténelem, vagy a világgazdaság fejlődésének önálló egységeként, illetve korszakaként kezelik. Számos érv sorakoztatható fel ennek az álláspontnak az alátámasztására, s nem kétséges, hogy a politikatörténetben ezek az érvek valóban jól megalapozottak. Bizonyos azonban, hogy több nehézséggel kell szembenéznünk, amikor a két háború közötti periódus húsz évét a világgazdasági rendszer szempontjából próbáljuk szemlélni, és e korszak folyamatait össze kívánjuk hasonlítani az első világháború előtti, valamint a második világháború utáni korszakéival. A húszéves válság – ahogyan E. H. Carr híres tanulmányában jellemezte e kort¹ – nyilvánvalóan túl rövid ahhoz, hogy a 19. század hosszú gazdasági folyamataihoz hasonlítsuk, és még a második világháború utáni csaknem 40 évvel összevetve is kurtának tűnik.

Polányi Károly az 1815 és 1914 közötti időszakról mint százéves békéről² beszélt, ami a következő tényezőkön alapult: *a)* a nagyhatalmak közötti hatalmi egyensúly rendszerén, *b)* a nemzetközi aranyváltán, *c)* az önszabályozó piacokon és *d)* a liberális államon. E száz év – mely kétségtelenül magával hozta a gazdasági liberalizmus győzelmét – igazi jelentőségét egy olyan világgazdasági rendszer kiépülése adja, amelyben a különbségek és ellentétek a korábbinál élesebben jelentkeztek. Egyes kutatók szerint ugyan az ipari forradalom szerepe e rendszer kialakításában nem volt olyan jelentős, mint azt általában hiszik,³ a 19. századot mégis döntő fontosságúnak tartom több, témánkhoz kapcsolódó kérdésben.

Ebben az évszázadban viszonylag hosszú távú gazdasági folyamatok tanulmányozhatóak; Dél-Európában ekkor öltött testet kisebb-nagyobb mértékben a nemzeti állammal

¹ *E. H. Carr: The Twenty Years Crisis. London, 1939.*

² *Karl Polanyi: The Great Transformation. Boston, 1957.*

³ *I. Wallerstein* előadása az 1979-es nizzai konferencián. Wallerstein értelmezésével szemben én a 19. századot fordulópontnak tekintem, jóllehet egyetértek azzal az értelmezéssel, amely a 16–17. századot tekinti a modern világgazdaság fordulópontjának. Lásd erre vonatkozólag: *Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963.; The Shifting of International Trade Routes in the 15th–17th Centuries. Acta Historica 14. 1968.; The Role of East-Central Europe in International Trade (15th and 17th Centuries). Etudes Historiques, 1970.; Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica 16. 1970. valamint I. Wallerstein: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a 16. században. Budapest, 1983.*

kapcsolatos politikai struktúra; erre az évszázadra – a növekvő számú kihívások ellenére – megszilárdult a brit világhegemónia.

Ebben a korszakban, amelyet különösen a 19. század közepétől a változások dinamikus folyamata jellemez, a dél-európai országok többsége képtelen volt jelentősen változtatni a kapitalista világ gazdasági rendszerben elfoglalt helyzetén. Vagy még el sem indultak a változás útján, vagy már az indulásnál megtorpantak. Spanyolország és Portugália növekedési rátája meglehetősen alacsony volt, és a balkáni országoké sem volt jobb. Ennek következtében a különbség az európai centrum és a periféria között csak tovább nőtt. A növekvő külkereskedelem és külföldi tőkebefektetés révén a külső ösztönzés hozzájárult a mennyiségi növekedéshez, és a régi gazdasági struktúra változott valamennyit, de a központtól való függés továbbra is (az egyik) fő jellemzője maradt a periféria országai gazdaságának.⁴

Olaszországot kivételnek tekinthetjük e széles általánosításon belül. Esetében ugyanis a külső tényezők húzó hatása erősíteni tudta a belső erőket, elősegítve így a gazdaság minden ágának fejlődését. Igaz, az első világháború előestéjén Olaszország még inkább agrár, mint ipari ország volt, és egyes területeinek látványos különbségei – a Dél megdöbentő elmaradottsága – félreérthetetlenül jelezték az olasz gazdaság gyöngeségét. Mégis a 20. század elején az olasz gazdaságban megjelent néhány, a fejlett ipari országokra jellemző vonás. „A termelés abszolút értékét tekintve Olaszország a világ első nyolc acél-, cement-, villamos energia, gépkocsi-, szénsav-, műtrágya- és műszál-termelője között volt az első világháború előestéjén.”⁵ Egy főre jutó bruttó nemzeti terméke 1913-ban elérte az európai átlag 80 százalékát.

Ilyen értelemben Olaszország már az első világháború előtt a teljes gazdasági változás útjára lépett anélkül, hogy képes lett volna átlépni a határvonalat és a centrum országai közé kerülni. Mégis, európai értelemben véve többé nem volt csupán periférikus ország.⁶

Közismert, hogy az első világháború egyes országokban elősegítette a gazdasági növekedést, sőt bizonyos fokig még fejlődésük irányát is megváltoztatta. A hazai piacok átmeneti megszabadulása a centrum országainak nyomásától, a világpiacon jelentkező rendkívül nagy igény egyes áruk és nyersanyagok iránt, az árak emelkedése és a külkereskedelmi cserearányok javulása néhány ország számára lehetővé tette új iparágak létesítését, a külkereskedelmi mérleg javítását, sőt még importhelyettesítő iparosodás megindítását is. Japán határozottan azok közé az országok közé tartozott, amelyek előnyükre tudták fordítani ezt az új helyzetet, de a dél-európai országok egy része szintén tudott profitálni az új körülményekből, ha kisebb mértékben is, mint Japán. Bulgária és Románia ipari statisztikai figyelemre méltó növekedést jeleznek 1911 és 1916 között. Szerbia kivétel ebből a szempontból, mert területe korán hadszíntérré vált, és 1915-ben

⁴Vö.: *Iván T. Berend és György Ránki: The European Periphery and Industrialization. Cambridge, 1982.*

⁵*G. Mori: Il Capitalismo industriale in Italia. Roma, 1977. 2.*

⁶„Európai értelemben” alatt azt értem, hogy véleményem szerint a 20. század elején még a kevésbé fejlett európai országok is nagyszámú előnnyel rendelkeztek a valódi perifériához képest, ezért az európai periféria országait a világ gazdasági rendszerén belül inkább a félperiférikus zónába sorolnám. Olaszország kiemelkedően volt ebből a félperiférikus zónából.

meg is szállták.⁷ Spanyolország ipari termelése lázas aktivitást mutatott, a katalán ipar egyes dél-amerikai piacokon brit és francia exportot pótolta, a helyi termelés növekvő mennyiségű hazai fogyasztást elégített ki még a vegyi és gépiparban is, és a baszk terület kohászati ágazatainak növekedése szintén jelentős volt.⁸

A háborúnak a gazdasági növekedést felgyorsító hatása Olaszország esetében a legszembetűnőbb.⁹ Carraciolo a háborúról mint az olasz iparosítás nagy ösztönzőjéről beszél. A legjelentősebb ipari konszernek közül valóban nem egy, mint az Ilva és az Ansaldo, a háború alatt keletkezett, és ezek komoly fejlődést idéztek elő a nehézipar minden ágában.

Néhány év leforgása alatt az ipari termelés 30%-kal nőtt, és erősödtek azok a jelek, amelyek már a háború előtt is arra mutattak, hogy megkezdődött egy erős, modern technikájú nehézipari kiépülése. Mindazon gazdasági nehézség ellenére, amelyekkel Olaszországnak a háború után szembe kellett néznie, gazdasági szerkezete többé már nem olyan volt, mint a félperiféria többi országának. Helyzete megértéséhez még egy tényezőt kell figyelembe vennünk: a győztes hatalmak egyikeként formálisan egyenlő szerepet kapott Párizsban a világ új arculatának kialakításában. Keynes nevezetes könyvében¹⁰ kifogásolja, hogy Franciaország és Olaszország átmeneti fölényüket Németország, valamint Ausztria–Magyarország tönkretételére használták fel, és ezzel „saját pusztulásukat is előidéztek”. Köztudott, hogy sem Franciaország, sem Olaszország nem volt képes gazdaságilag tönkretenni Németországot. Ezen a ponton azonban belép a világ-gazdasági rendszer működésének egy nagyon fontos tényezője: a politikai vagy katonai hatalom. Habár Olaszország távolról sem volt egyenlő a centrum többi országával, európai nagyhatalmi helyzete mégis lényeges hatást gyakorolt gazdasági fejlődésére.

Wallerstein, amikor megpróbál fogalmi meghatározást adni a félperifériáról, hangsúlyozza, hogy a félperiféria fogalma nem egyszerűen egy gazdasági folyamatra utal, hanem egy azzal együtt járó, jellegzetes politikai folyamatra is. Elsősorban egyfajta államszerkezetre gondol ugyan, de beleérti azt is, hogy „e politikai folyamat eredményesen hathat a világgazdaságra is az állami politika átalakítása útján”.¹¹

Arrighi modellje igen közel áll ehhez a nézethez, amikor a két háború közötti éveket „a rivalizálás vagy a hegemoniáért vívott harc kora”-ként definiálja.¹² Arrighi szerint ezt a kort az intézmények instabilitása jellemezte a világgazdaságban és az államok közötti érintkezés rendszerében. Úgy látja, „a két háború közötti évek legfeltűnőbb jelensége a fasiszta irányzatok megjelenése volt – a szervezett elnyomó és a nacionalista-merkantilista irányzatok egyesülése”.

⁷ John Lampe–Marvyn Jackson: *Balkan Economic History*. Indiana University Press 1982.

⁸ Pedro Voltes Boa: *Historia de la economía española en los siglos XIX y XX*. Madrid, 1974 és J. Harrison: *An Economic History of Modern Spain*. New York, 1978.

⁹ Franco Catalano: *Potere economico e fascismo. La crisi del dopoguerra 1919–1921*. Milano, 1964; G. Toniola: *Lo sviluppo economico italiano 1861–1940*. Roma, 1973. és főként A. Caracciolo: *La crescita e la trasformazione della grande industria durante la prima guerra mondiale*. In: G. Fua (szerk.): *Lo sviluppo economico in Italia*. Vol. II. Milano, 1969.

¹⁰ J. M. Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*. New York, 1920.

¹¹ J. Wallerstein: *The Concept of the Semiperiphery Relevant of Southern Europe*. Binghampton, 1982.

¹² G. Arrighi: *From Rivalry to American Hegemony*. Binghampton, 1982.

Nicole Bousquet a centrum ciklusaira vonatkozó tanulmányában megkísérelte összekapcsolni a hegemoniáért folyó versengést vagy rivalizálást a konjunktúra B szakaszával, amikor megállapította: „a gazdasági versengés különböző formákat ölthet: a termékek szabad versenye a világpiacon, a nemzeti gazdaság területeinek elzárása védővámokkal, vagy más, jobban leplezett protekcionista eszközökkel, avagy jelentheti a politikai ellenőrzés kiterjesztését a perifériára”.¹³

Mindhárom meghatározás erősen hangsúlyozza a politikai elemet, világos utalással a liberalizmusból az állam növekvő gazdasági szerepéhez vezető átmenetre. Mégis úgy vélem, hogy a politikai tevékenységet túlhangsúlyozzák, különösen akkor, amikor mint a félperiférikus lét lényegét mutatják be.¹⁴

Wallerstein három fő módját különíti el ennek a politikai tevékenységnek:

- a) több „centrum-szerű” kapcsolat létrehozása az államhatárokon belül, hogy ezzel javítsák az összetételt;
- b) „szubimperializmus” útján hoznak létre új, centrum-szerű kapcsolatokat;
- c) a belső elosztás rendszerének megváltoztatása.

Ezekre az előzetes kérdésekre a következő előzetes válaszokat adhatom:

- a) természetesen a félperiféria fogalom vonatkozatható Dél-Európára, annál inkább, mert enélkül ki sem jelölhetnénk az övezet valódi helyét a világrendszerben.
- b) De kétlem, hogy a félperiféria fogalmát kizárólag a politikához kellene kötni, és nem találhatnánk számára megfelelőbb, koherensebb gazdasági tartalmat;
- c) Ugyancsak kétlem, hogy a szervezett elnyomó és nacionalista-merkantilista irányzatok kizárólag csak a félperiféria jelenségéhez kapcsolódnának.
- d) Vajon, még ha az egyes országokat a világrendszer részeként tekintjük is, nem szükséges-e jobban figyelembe venni azokat az egyedi gazdasági sajátosságokat és lehetőségeket, amelyek révén az illető ország a világrendszerhez kapcsolódhat, vagy amelyek a változtatás követelményét támasztják, annak megértéséhez, hogyan fejlődik egy ország, mint a világrendszer része, milyen mértékben periferizálódik vagy képes felzárkózni? Ebben az értelemben Dél-Európa két háború közötti történelme csak részben közös és részben három részre osztható a három földrajzi alrégióknak megfelelően: az Ibériai-félszigetre, Olaszországra és a Balkánra.

A világrendszer 1914 vagy 1918 utáni válsága nemcsak a gazdasági liberalizmus és a brit világalom összeomlását jelentette, hanem nagyszámú más új folyamatot is megindított, amelyeknek különleges hatásuk volt e terület országaira. A fő tényezők közül, amelyek teljesen felborították a Balkán és az Ibériai-félsziget beilleszkedési folyamatát, csak néhányat említek: a világ mezőgazdaságának viszonylagos túltermelése és ennek következtében az agrártermékek árának esése, a növekvő nemzetközi szakosodás visszafordítására irányuló tendencia, a „gazdasági nacionalizmus” (vagy új merkantilista

¹³ Nicole Bousquet: From Hegemony to Competition. Cycles of the Core. In: T. Hopkins–I. Wallerstein: Process of the World System. 1980. 50.

¹⁴ Wallerstein megfogalmazása: „a félperiférikusság lényeges, mert a fő belső (és külső) gazdasági tényezők állami-irányultságú politikai tevékenységének koncentrációja felé mutat, függetlenül attól, hogy ezek a tényezők a tulajdonostermelők, a munkaerő, vagy az állami bürokrácia”. „Ha van valami haszna a félperiféria fogalmának, akkor az elsősorban az, hogy segítségével elkülöníthető a politikai elemzés egy zónája.”

irányzatok) megjelenése, amely minden politikai felhangja ellenére alapvetően gazdasági jelenség volt; az állandó egyensúlyhiány és sikertelen kísérletek annak a korábbi aranyvaluta-rendszernek a visszaállítására, amelyet főleg a világhegemóniáért való versengés tett működésképtelenné, de amelyben része volt a pénzügyi hatalom áthelyeződésének is, állandó fizetési mérleg problémákat okozva a kérdéses országoknak.¹⁵

Végül, de nem utolsósorban az első világháború előtt a brit hegemonia közvetlenül érezhető volt az ibériai országokban és kisebb mértékben Olaszországban is, de a Balkánon gyakorlatilag nem. Franciaország, Olaszország és részben Anglia újabb rivalizálása a hegemoniáért¹⁶ olyan helyzetet teremtett, amelyben egyik sem tudott a korábbi német–osztrák „szubimperializmus” helyére lépni a Balkán térségében. Ez világosan mutatja, hogy egyetlen ország még akkor sem volt képes fenntartani a világgazdaság rendszerét, ha vezető szerepét általánosan elismerték, továbbá, hogy a centrum rendszerén belül a szerepek hierarchikus és geopolitikai felosztása szükséges, sőt alapvető.

Annak ellenére, hogy a régi típusú liberalizmus nem-marxista ideológiai kihívása felbukkant a déli régióban is, még sem állíthatjuk, hogy az ideológiai-elméleti kihívások érvényesültek volna a gazdaságpolitikában.

Corradini ismert véleménye a proletár nemzetekről, amelyek helyet követelnek a nap alatt, kapcsolatban van a függőségben megtestesülő kihívás felismerésével. Mint írja, „egy nemzet életfeltételei koordinációban vannak a többi nemzetével. Vannak nemzetek, amelyek számára ez ténylegesen gazdasági és morális alárendeltséget jelent, habár politikai függés nem áll fenn. Olaszország pontosan ez a fajta gazdaságilag másoktól függő nemzet”.¹⁷ Még ha ezt a nézetet el is fogadta Mussolini és fasiszta mozgalma, fasiszta gazdaságpolitika – ha egyáltalán létezett¹⁸ –, csak a nagy válság alatt vagy után vette kezdetét, amikor összeomlottak a régi rendszer újjáélesztésére tett kísérletek, és amikor a centrum országokban is bizonyos fokig új gazdaságpolitikát vezettek be.

A másik ideológiai kihívás Romániából származott. Manoilescu elmélete, miszerint egyes országok gazdasági elmaradottságát a tőkés világgazdaság okozza, lényegesen félreérthetlenebb. A rendszer gazdasági természetű hibáinak kijavítására vonatkozó következtetései korántsem voltak teljesen újak, és később inkább politikai jellegű megoldásokat keresett, mint például a korporatizmus és az egypártrendszer, vagyis a tekintélyuralmi rendszer. Könyvében¹⁹ hangsúlyozta a külkereskedelmi csereáramok kedvezőtlen alakulását a nyersanyagokat és az iparcikkeket exportálók között, a vagyoni és termelékenység szakadékot a fejlett és fejletlen országok között. Az állandó védővámrendszerre és importpótló iparosításra vonatkozó javaslatai távolról sem újkeletűek, alkalmazásuk sok országban (köztük Romániában) már korábban megindult. Elmélete a külkereskedelem irányításáról előbb vált szabállyá a nagy válság alatt, mintsem gondolta

¹⁵Többek között L: *H. W. Arndt: The Economic Lessons of the Nineteenthirties.* Oxford, 1963; *Charles Kindleberger: The Great Depression.* Boston, 1969.

¹⁶*György Ránki: Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Economic Hegemony in the Danube Valley.* Columbia University Press 1983.

¹⁷Corradini szövegét idézi: *L. Garuccio: L'industrializzazione tra nazionalismo e rivoluzione.* Le ideologie politiche dei paesi in via di sviluppo. Bologna, 1969.

¹⁸*J. S. Wolf: Existait il une economie fascista.*

¹⁹*Theorie du protectionnisme et de l'échange international.* Paris, 1929.

volna, azonban az biztos, hogy alábecsülte a külkereskedelemnek, mint potenciálisan dinamikus, a gazdasági növekedést a kereslet és a kínálat kölcsönhatásán keresztül befolyásoló tényezőt.²⁰ Manoiilescu elgondolásait azonban sohasem alkalmazták teljes egészükben Romániában, és ha egyes elemeit mégis felhasználták, úgy nem rendszere szerves részeként.

Wallerstein hangsúlyozza, hogy még a 19. században, a gazdasági liberalizmus korában is „a rendszernek konstans tényezője volt a gyengébb államok nagyobb erőre törekvése is”, és Európa periférikus és félperiférikus zónái magasra emelték a nacionalizmus lobogóját.²¹ A nacionalizmus eszméje különböző módon terjedt el, és különösen vonzó volt a balkáni államokban, amelyeket vagy éppen akkor hozott létre, vagy növelt meg a versailles-i békerendszer. Esetükben mégsem látok mást, mint egy olyan gazdaság-politika alkalmazását, amely már a háború előtt megjelent, de amelyet az új körülmények között nagyobb politikai erő támogatott és következetesebben hajtottak végre. Miután a Balkán azok közé a területek közé tartozott, amelyeket a háború után teljesen átformáltak, lényegesen könnyebb volt itt valami újat kezdeni, mint az Ibériai-félszigeten. Ott annak ellenére, hogy Salazar diktatúrájával a korporativizmus és a fasizmus némi teret nyert és Primo de Rivera kormányzásának is volt néhány olyan eleme, amelyet az autoritárius diktatúrával azonosíthatunk a gazdaság területén – a védővám-politika alkalmazásán kívül – semmi újat nem találunk, még az infrastruktúra korszerűsítésére tett kezdeményezések, a vizsgádzalkodási politika, a növekvő villamosítás és növekvő termelés dacára sem.²² Mindkét rezsim kizárólag a munkásmozgalom elnyomásában bizonyult igazán hatékonynak.

Jobb teljesítményt nyújtott-e a spanyol vagy a portugál gazdaság, mint az első világháború előtt? Változott-e helyük a világgazdasági rendszerben? Eltért-e a háború előttitől a központ országaihoz fűződő kapcsolatuk? Mindezekre a kérdésekre határozottan nemmel válaszolhatunk. Ha változott a helyzetük, akkor csak rosszabbodott. Igaz, számokat, statisztikákat sorakoztathatunk fel, amelyek azt mutatják, hogy iparilag fejlődtek, növelni tudták a mezőgazdaság termelését; emelni tudták a nemzeti jövedelmet. A mezőgazdasági termelés növekedését a búza, rizs, burgonya, sőt még a bor vonatkozásában is könnyű kimutatni, még Portugáliában is, ahol pedig rendkívül szétszórtak és hiányosak a statisztikai adatok.²³ Az ipari fejlődés többé-kevésbé lépést tartott az általános európai növekedési rátával. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy ez a növekedési ráta jóval a háború előtti alatt maradt, akkor aligha tekinthetjük másnak, mint gyengének a portugál teljesítményt. 1917-ben a portugál ipar 127 753 munkást foglalkoztatott, a munkások száma 80 000-rel, vagyis csaknem 60%-kal nőtt. Ez a növekedés részben az importhelyettesítő iparosítás következménye volt. Ezek az adatok azonban csak azt mutatják, hogy az ipar részesedése a teljes exportból 10% alatt maradt, részben a legfontosabb iparág, a textilipar versenyképességének hanyatlása miatt, hiszen ez 1924-

²⁰ Utalni kívánok a Manoiilescu elméletéről és politikájáról megjelent kiváló új elemzésre, amelyet Andrew C. Janos és Philippe C. Schmitter közöl a Kenneth Jowitt által szerkesztett „Social Change in Romania. 1860–1940” című, 1978-ban Berkeleyben kiadott kötetben.

²¹ I. Wallerstein: *The Future of the World Economy in Processes of the World System.*

²² J. Harrison: *Economic History of Modern Spain.* New-York, 1978.

²³ Albert Pasquier: *L'économie du Portugal.* Paris, 1961.

től elvesztette exportjának 35–40%-át.²⁴ Az ország gazdasági szerkezete lényegében változatlan maradt. Az írástudatlanság csökkent, de továbbra is rendkívül magas (1920:66%, 1930:65%, 1940:49%). Az ország földbirtokrendszere a legrosszabbak közé tartozott Európában: 400 000 egy hektárnál kisebb, további 238 000 egy és három hektár közötti kisgazdasággal. A külkereskedelm sem sokat változott, termékszerkezete azonos maradt a korábbival, és a romló kereskedelmi feltételek mellett Portugáliának állandóan nagyon nagy külkereskedelmi deficitje volt.

*Portugália külkereskedelme*²⁵
(millió escudosban)

Év	import	export	mérleg
1919	229	107	– 118
1920	691	222	– 469
1921	932	224	– 708
1925	2485	862	– 1623
1926	2343	936	– 1407
1927	2662	720	– 1942
1928	2679	1029	– 1650
1932	1608	792	– 916
1933	1905	802	– 1105
1934	1966	909	– 1057
1937	2353	1201	– 1152
1938	2306	1134	– 1168

Szinte minden fontos exportáru vereséget szenvedett a világpiacon: vagy nem volt elég versenyképes, vagy a kereslet hanyatlott, vagy az árak egyszerűen kedvezőtlennek váltak Portugália számára. A fő exportcikk, a bor, a teljes kivitel 35%-át adta, de mennyisége csökkent.

Év	Bortermelés	Bor export/hl-ben ²⁶
1919–23	5 015 834	1 455 743
1924–28	5 776 544	1 120 044
1929–30	7 023 050	806 620

Az 1920-as években a bor kb. 2 275 000 font évi átlag exportbevételt hozott, alig fedezve a növekvő búzabehozatalt, ami 940 000 q-ról 1,4 millióra, majd 1,8 millió q-ra nőtt. A narancskivitel nem tudott versenyezni a spanyol és olasz narancssal, az

²⁴ *Fernando Maduros: A sociedade e a economia portuguesas nas origines do salazarismo.* Lissabon, 1978; *A. H. de Oliveira Marques: Historia de la republica portuguesa as estutor de base.* 1978.

²⁵ *A. H. de Oliveira Marques* i. m. 199. és League of Nations. Foreign Trade Statistics and Memorandum on the Balance of Payments, 1924–1929. Geneva, 1930.

²⁶ *Freppel Cotta: Economic Planning in Corporative Portugal.* London, 1937.

átlagmennység közel 30%-kal visszaesett. A halexport is csökkent. Ugyanakkor viszont az importigény növekedett, különösen ipari nyersanyagok iránt, amelyek részesedése az import 35–40%-áig nőtt. A külkereskedelmi mérleg állandó hiánya inflációhoz vezetett, az escudo értéke 1,98 dollárról 0,5 dollárra csökkent.

1928-ig az állami költségvetés állandó hiánnyal nézett szembe, ami 1919 és 1923 között elérte a 90%-ot, 1924-től 1928-ig pedig 15 és 25% között ingadozott.

Mivel Spanyolországnak már a háború előtt fejlettebb ipara volt, mint Portugáliának, egy ideig profitálni tudott a háborúból. Az ipar kihasználhatta a hadviselők növekvő exportigényeit, ugyanakkor lehetővé vált a kivitel olyan országokba, amelyeknek piacai megnyitak a brit és (vagy) francia, illetve német verseny megszűnése következtében, a hazai piac is jelentős nyomástól szabadult meg. Az ipari fellendülés mind a baszk vas- és gépipart, mind a katalán textilipart érintette. A háború bizonyos mértékben elősegítette a spanyol iparosítást azzal, hogy félperiférikus ország létére központi funkciók megszerzését tette lehetővé számára. Az ipari népesség gyorsan 15,8%-ról 21,9%-ra nőtt (1910 és 1920), míg a mezőgazdasági népesség 66%-ról 54,3%-ra csökkent.

A spanyol külkereskedelmi mérleg a háború előtt állandóan deficites volt, azonban a háború éveiben jelentős többletet mutatott. A spanyol aranytartalék növekedett.²⁷ A fellendülés azonban a háború befejeztével véget ért, és a háborút követő válság hamarosan ráébresztette Spanyolországot a világgazdaságban elfoglalt valódi helyzetére. 1920-ban a külkereskedelmi mérleg újra hiánnyal zárult, mert a háború utáni válság nagyon súlyosan érintette a spanyol ipart. Sok katalóniai textilüzemet bezártak, míg mások fél kapacitással termeltek. A baszk vasipar sem járt jobban. Az európai gazdasági valóság a depresszió időszakában kezdte éreztetni hatását, amikor a verseny még élesebbé vált, mint korábban volt, és az árak Spanyolország szempontjából hátrányosan változtak. A dolgok csak részben és csak rövid időre javultak, amikor a háborút követő válság véget ért. Az 1920-as évek második felének fellendülési periódusa az importhelyettesítő iparosítási politika révén növelte az ipari termelést, de sosem vált világossá, vajon az export vezette növekedést vagy az importhelyettesítő növekedést kell-e a gazdaságpolitika középpontjába állítani?

Valójában a spanyol export legtöbb feltétele romlott. A háború előtt a spanyol exporton belül az egyik uralkodó irányzat az ipari nyersanyagok (vasérc és mások) szerepének növekedése volt, ami az összetételt a mezőgazdasági termékek helyett a bányászati ágazat és kisebb mértékben a textiláruk javára módosította. A háború után azonban ez a tendencia teljesen megfordult. A brit kohászati válsága és a konkurrencia miatt csökkent az igény a spanyol ipari nyersanyagok iránt.²⁸ A textilkivitel, amely 1917-ben érte el csúcsteljesítményét, szintén meredeken zuhant.

²⁷ *Higiene Paris Eguilar*: El desarrollo económico español 1906–1934. Madrid, 1969. A spanyol aranytartalék értéke a háború alatt 92 millió dollárról 430 millióra nőtt. International Currency Experience. Geneva, 1944.

²⁸ Spanyolország jelentősége a világgazdaságon belül fő exportcikkeinek termelésében csökkent. 1913-ban a világ vasérctermelésének 5,6%-át adta, 1929-ben már csak 3,3%-át. Részesedése az ólomtermelésből 1913-ban még 14%, de mindössze 7,5% 1929-ben, a réz esetében az ugyanerre az időszakra vonatkozó arányok 5 és 3,3%. *E. S. Woytinsky*: World Population and Production. New York, 1953.

A spanyol áruk iránti kereslet visszatolódott a hagyományos borkivitel irányába (1910: 92 millió liter, 1928: 291 millió liter). Az export emelkedő csillaga a narancs volt, amelynek exportértéke az 1920-as években 60 millióról 257 millió pesetára nőtt. Ez a két cikk a teljes spanyol kivitel 20%-át adta. A különféle élelmiszerek együttesen több, mint a felét tették ki a összes spanyol exportnak.³⁰ Azonban az exportszerkezet ezen változása

Az export értéke millió aranypesetában²⁹

	1910	1928
Ércek	200	92
Textilipari termékek	49	21

két lényeges következménnyel járt a nemzetgazdaság fejlődése szempontjából. Először, a túlnyomórészt mezőgazdasági kivitelüktől függő országok számára az árak egyre kedvezőtlenebbé váltak, a külkereskedelmi cserearányok rohamosan romlottak, másodsor a kivitel teljesen függetlenné vált az ipartól. Azokat az árukat exportálták, amelyek csak igen korlátozott mértékben járultak hozzá a hazai ipar változásaihoz, amelyeknek alacsonyok voltak a technológiai követelményeik, amelyeknek fejlesztő hatása kifejezetten korlátozott volt, és amelyeknek termelése nem emelte a hazai piac színvonalát, mivel termelésük az alacsony mezőgazdasági bérekre alapozódott.

Végül, de nem utolsósorban éppen ezeket az exportárukat sújtotta leginkább a nagy válság, amikor a borkivitel értéke 291 millió pesetáról 131 millióra zuhant, a narancskivitelé pedig 257 millióról 103 millióra. A mandulakivitel 70-ről 34 millióra esett, az olivaoaj 36-ról 7 millióra, a vasérc pedig 99-ről 33 millióra.³¹ A néhány, szűk keresletű mezőgazdasági áru által meghatározott exportszerkezet további következménye a kedvezőtlen árrugalmasság és a külkereskedelmi cserearányok romlása volt, ezért azután 1920 után a spanyol kivitel sohasem tudta ellensúlyozni a behozatali igényeket. A protekcionizmusnak (a kormányzat új protekcionista rendszabályokat alkalmazott 1920 után) és az importhelyettesítő iparosításnak meg lett az ára. Igaz, 1929-ben spanyol vállalatok a hazai fogyasztási igények nagyobb részét elégítették ki, mint korábban, a kohászat és a textilipar növekvő mennyiségű áruval látta el a belső piacot. Ilyen értelemben a protekcionizmus meghozta gyümölcsét. Az ipari termelés indexe 1929-ben 141 volt, ha 1913-at tekintjük 100-nak. A vastermelés 1913-ban 440 ezer tonna volt, 1929-ben 742 ezer, az acéltermelés 1913-ban 388 ezer, 1929-ben 1 millió 21 ezer tonna volt.³² Ez még akkor is impozáns növekedés, ha figyelembe vesszük, hogy az egy főre számított növekedés a válság előtt alacsonyabb volt, 30% körüli. Amíg azonban az ipari

²⁹ P. V. Boa. *Historia de la Economía*. i. m. II. 307.

³⁰ League of Nations. *Nemorandum of International Trade and Balance of Payments*. 1924–29, Geneva 1930.

³¹ J. Harrison. *Economic History*. i. m. 128.

³² Ramon Tamames: *Estructura Económica de Espana*. Madrid, 1974 and Sima Lieberman: *The Contemporary Spanish Economy*. Linos, 1982.

termelés fejlődése bizonyos cikkek behozatalát szükségtelessé tette (textil-, egyes vas- és acélárúk), más szempontból egyre több ipari nyersanyag (pl. gyapot vagy petróleum) és gépi berendezés behozatala vált szükségessé, mert az ország nem rendelkezett sem nyersanyaggal, sem technológiával. Ezek a tényezők különlegesen nagy terhet róttak a külkereskedelmi mérlegre.

Az import állandóan nőtt. 1920-ban értéke 1,4 milliárd pesetát tett ki 400 millió pesetas deficittel. 1928-ra az import értéke elérte a 3 milliárd pesetát, és az 1920-as évek kivétel nélkül mind 1 milliárd peseta körüli kereskedelmi deficitet hoztak. A behozott áruk közül a gépi berendezések vezettek 212 millió pesetas értékkel, ezt majdnem azonos értékkel, 209 millióval követte a gyapot. A vegyipari termékek behozatala 150 millió körül mozgott, a benzíné pedig 100 millió körül. Nem csoda, hogy Spanyolország egyre nagyobb valutahiánnyal és fizetési mérleg problémákkal küszködött. Az 1920-as években a hiányt az aranytartalékok egy részének eladásával fedezték, de mivel a peseta értéke emiatt egyre inkább veszélybe került, ezzel a gyakorlattal fel kellett hagyniok. A holtpontról való kimozdulás három lehetséges módja közül egy sem volt kivitelezhető (sem a valutabevételek növelése a primér termékek exportjának növelése útján, sem a fogyasztási cikkek arányának csökkentése a behozatal egészén belül, hatásosan működő hazai ipar megteremtésével, sem az ipari késztermékek exportjának fokozása).³³

A külföldi fizetőeszköz és fizetési mérleg problémák folyamatosan súlyosbodtak. Az 1920-as évek közepétől a nehézségeket részben megoldotta a külföldi tőke újra meginduló beáramlása. 1921-re az inflációt sikerült többé-kevésbé megállítani, de az államadósság 1925 és 1930 között 12 milliárdról 20 milliárdra emelkedett.³⁴ Miután a tőkét a háború előttinél is kevésbé megfelelően fektették be, és költségei magasabbak voltak, az 1920-as évek végére olyan helyzet alakult ki, hogy azért volt tőkére szükség, hogy a korábbi kölcsönöket törleszthessék, és valójában sem az ország gazdasága, sem exportszerkezete nem változott annyit, hogy megbirkózzhatott volna a külkereskedelmi és fizetési mérleghiánnyal. Még a nagy válság alatt is, amikor pedig az ipari termelés közel 20%-kal,³⁵ az export és az import pedig 25%-kal esett vissza, Spanyolország évi külkereskedelmi mérleghiánya 200–300 millió peseta maradt. Külkereskedelmének összetétele tovább romlott. Az országnak meglehetősen nagy mennyiségű búza importálására volt szüksége. Az importot helyettesítő iparosítás pedig tovább növelte függőségét a nyersanyagok behozatalától; ezeknek a cikkeknek a részesedése az összimport közel 50%-ára emelkedett, a gépeké pedig 11% körül mozgott. Óriási vasérctartalékai dacára és a vasérc, valamint acéltermelés jelentős növekedése ellenére Spanyolország sokkal több vas- és fémárut importált, mint amennyit exportálni tudott. A nyersanyagok kivitele a teljes exportmennyiség 13%-ára csökkent, míg az élelmiszerek részesedése az összexport csaknem 2/3-ára nőtt.³⁶

³³ Ezekre az elméleti lehetőségekre vonatkozóan Vö.: *H. Mynt: The Economics of Developing Countries*. London, 1964. 156–157.

³⁴ *Aguilar: El desarrollo economic espanol*. Madrid, 1976.

³⁵ Míg az I. világháború előtt Nagy-Britannia részesedése elérte a teljes portugál külkereskedelem felét, addig 1929-ben az exportnak mindössze 22%-a irányult Angliába és az importnak is csak 27%-a érkezett onnan.

³⁶ *Albert Broder: Economies de l'Espagne. Textes et Documents*. Paris é.n.

Mindebből világosan kiderül, hogy sem Spanyolország, sem Portugália nem tudott kedvezőbb helyzetet elérni a világgazdaság rendszerén belül. Ennek a politikai következményei azonban korántsem voltak azonosak. Portugáliában a tekintélyuralmi diktatúrát a font sterling-övezetbe való belépéssel kombinálták, hogy egyfajta védelmet kapjanak Nagy-Britanniától, amelynek csökkenő érdeklődése a portugál áruk iránt jelentős mértékben hozzájárult a portugál gazdaság nehézségeihez.³⁷ Ugyanakkor Spanyolország liberális reformot kezdeményezett, hogy megkísérelje megtörni a régi földtulajdonrendszert,³⁸ és végül is polgárháborúba sodródott, ami az 1930-as éveket gazdasági szempontból a stagnálás és hanyatlás korává tette.

A Balkán 19. századi fejlődését illetően megállapíthatjuk, hogy egyes esetekben az ipari centrum exportigénye élenkítőleg hatott a térség országainak korábban stagnáló gazdaságára, és gyorsította fejlődésüket. De az adott körülmények között, amikor a centrum szívó hatása nem egyszerűen a világg piac automatikus mechanizmusán keresztül érvényesült, hanem időnként adminisztratív és politikai beavatkozás formáját is öltötte, a centrum által kiváltott gazdasági növekedés korlátai és torzulásai különösen nyilvánvalóvá váltak.

A centrumból érkező ösztönzés csak arra szolgált, hogy olyan formában integrálja ezeket az országokat a világgazdasági rendszerbe, hogy azok továbbra is éppoly fejletlenek és szerkezetükben elmaradtak maradtak, mint korábban voltak. Ez még csak nem is független gazdasági fejlődés volt, hanem inkább kiegészítő jellegű, és csupán olyan mértékben, amennyire ezt belső előfeltételeik és a világ igényeire való reagálási képességük lehetővé tette. Az exportszektor – amelyet a nyugati kereslet szívóhatása és a nyugati beruházások egyaránt fejlesztettek – elszigetelt egységeket alkotott a gazdaság egészén belül, és olyan dualizmushoz vezetett, amely – bár eltért a klasszikus gyarmati modelltől – mégis annak jele volt, hogy a balkáni országok gazdasága a centrum országaitól alapvetően eltérő formában csontosodott meg, és hogy továbbra is az európai munkamegosztás perifériáján maradtak, vagy oda kerültek.³⁹

A háború a balkáni országokban nem okozott olyan látványos gazdasági fel lendülést, mint Spanyolországban és Portugáliában. Habár Románia egy ideig semleges maradt, és Bulgáriának, Görögországnak sikerült növelnie ipari termelését a háború első két évében, a hadi események végül elérték területüket, ahogyan korábban Szerbiáét. Bár 1916-ban a román és bolgár ipari termelés kb. 30–40%-kal több volt, mint a háború előtt, ezen országok gazdasági szerkezete nem változott lényegesen.

A versailles-i békerendszer következtében viszont Európának ez a része esett át a leg radikálisabb területi átalakuláson. Ez Jugoszlávia és Románia esetében azt jelentette, hogy területük a korábbinak csaknem háromszorosára nőtt, lakosságuk pedig 300, illetve 250%-kal emelkedett. Bulgária és Görögország esetében a változás kisebb volt, a 10%-ot sem érte el. A növekvő nacionalizmus, az újonnan létrehozott politikai függetlenség megerősítésének igénye a gazdaság eszközeivel is, egyaránt olyan gazdaságpolitikát kívánt,

³⁷ L. a 35. sz. jegyzetet!

³⁸ E. Malefakis: *The Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain*. New Haven, 1960.

³⁹ A fejlődés fő irányait tárgyalja: *Iván Berend–György Ránki: The European Periphery* i. m. 124, 125, 154.

amelynek központi területe az ipar támogatása lett az importhelyettesítő iparosítás útján.⁴⁰

Az állam, amelynek szerepe a háború után a politikai nacionalizmus és a kialakult gazdasági helyzet következtében megnövekedett, az importhelyettesítő iparosítást tekintette követendő gazdaságpolitikának. E döntésben a következő tényezők játszottak fontos szerepet:

- a) az adott országok pénzügyi és monetáris rendszere csődbe kerülve, nem rendelkeztek az importigényeket fedező pénzzel;
- b) hazai iparuk erősítésével valamelyest csökkenthették függőségüket korábbi szállítóiktól, pl. Németországtól;
- c) a túlnépesedés olcsó munkaerővel látta el a hazai piacot, és ezzel ellensúlyozta az ipari behozatal rendkívül magas szintjét, miközben viszonylag alacsony maradt a fogyasztási cikkek előállító ipar technológia iránti igénye.

A mezőgazdaságnak, a gazdaság uralkodó ágazatának teljes stagnálását azonban nem tarthatjuk egyszerűen a megváltozott állami gazdaságpolitika következményének. Ezt a stagnálást részben a Romániában és kisebb mértékben Jugoszláviában is elodázhatatlannak tűnő földreform okozta. De az a tény is tükröződött benne, hogy a Nyugat- és Kelet-Európa közötti korábbi munkamegosztás egyensúlyának fölborulása következtében a balkáni országok számára elérhető piacok összezsugorodtak. A tengerentúli mezőgazdasági cikkek nyugati piacra való beáramlása csökkentette a kelet-európai agrártermékek iránti keresletet. Ebben az értelemben a háború fejlődési képlet, amely az export-vezette növekedésen alapult, nem volt megismételhető annak ellenére, hogy – főképpen az 1920-as évek második felében – komoly erőfeszítések történtek a balkáni országok fejlődésének a régi vágányra való visszazökentésére. A nyugati piacok szívó hatása azonban már nem működött a régi módon. Míg a háború előtt viszonylag gyors növekedés volt észlelhető a mezőgazdaságban, az 1920-as években ez a növekedés rendkívül lassúvá vált, esetenként meg is állt. A bolgár mezőgazdasági termelés 1926–1930 között 8%-kal haladta meg a háború előtti szintet (beleszámítva az 1930-as rendkívüli nagy termelést is). Románia viszont 1921–1925 között 25%-kal, 1926–1930 között 5%-kal, Jugoszlávia ugyanebben az időben 2, illetve 10%-kal termelt kevesebbet és Görögország termelése is a háború előtti szint alatt maradt.⁴¹

A dinamizmus hiánya a korábbi exportágazatban nemcsak hangsúlyváltást jelentett az export által vezetett növekedésről az importhelyettesítő növekedésre, hanem a hazai piac rendkívül alacsony színvonalá miatt közvetlenül is e növekedés korlátozása irányában hatott. Az 1920-as években ténylegesen növekedett az ipari termelés; Románia és Jugoszlávia kb. 40%-kal több iparcikket állított elő, mint a háború előtt (ezek a számítások változatlan területre vonatkoznak), Görögország és Bulgária pedig még magasabb, 80%-os növekedést ért el.⁴² Jóllehet az átlagos növekedés ezekben az

⁴⁰ György Ránki: *The Role of the State in Industry, Banking and Trade in the Economic History of East-Central Europe*. Oxford University Press. Megjelenés előtt.

⁴¹ John R. Lampe and Marvin R. Jackson: *Balkan Economic History. 1550–1950*. Indiana, University Press 1982. 359–360.

⁴² Ingmar Swennilsson: *Growth and Stagnation in the European Economy*. Geneva, 1954; M. Kukoleca: *Industrija Jugoslavija*. Belgrade, 1940; I. Berend–G. Ránki: *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New-York, 1974.

ágazatokban látványos volt, a legfontosabb növekedés mégis a textiliparban mutatkozott, amely a legnagyobb iparágat, az élelmiszeripart követte, s amely az 1920-as években a termelés növelésének legfontosabb területévé vált. Bulgária háromszor, Románia és Jugoszlávia kétszer annyi textilárut gyártott, mint korábban.⁴³ A behozatal részesedése az ipari termékek belső fogyasztásából jelentősen, 70%-ról 35%-ra csökkent.

Vajon értékelhetjük-e ezt a folyamatot a relatív fejletlenség okozta csökkenésként? Ha mutatóként a belföldi termelés részesedését vesszük a belföldi fogyasztásból, akkor feltétlenül. Ha azonban az ipari fejlettség vagy fejletlenség más mutatóit tekintjük – például a befektetett tőke nagyságát, a termelékenységet, az egy főre jutó termelést, a műszaki színvonalat, vagy a termelés szerkezetét –, akkor válaszuk távolról sem igenlő. Ennek az importhelyettesítő iparosításnak egyik jellemző vonását abban határozhatjuk meg, hogy nem követte az ipari fejlődés korabeli fő vonulatait. Miközben a vezető ipari államok a tőke-intenzív, fejlett technológiákon alapuló koncentráció felé haladtak csökkentve a termelési javak iránti keresletet és a fogyasztási cikkek viszonylagos fontosságát, a balkáni államok homlokegyenest ellenkező úton jártak. Az import helyettesítés elsősorban a textiliparra gyakorolt hatást, amely fogyasztási cikket termelt elavult technológiával, alacsony tőke- és nagy munkaintenzitással. Természetesen állíthatjuk azt is, hogy a tőkehiány és az olcsó munkaerő megléte miatt ez volt az az út, amin ezeknek az országoknak járniuk kellett. Csakhogy még ez a viszonylag munkaerőigényes iparosítás sem tudta felszívni a túlságosan nagy mezőgazdasági népességet.⁴⁴ Mi több, mivel a teljes mezőgazdasági termelés csökkent, ennek az iparosításnak a határait egyértelműen megszabta a külföldi verseny kiküszöbölése, amit főként a belföldi árszínvonalat emelő vámokkal értek el.

Ezen felül ezeknek az államoknak szembe kellett nézniük azzal is, hogy egyfelől a világkereskedelem összezsugorodása csökkentette külkereskedelmüket, s hogy másfelől az import helyettesítése újratermelte az importigényt – mint az Spanyolország és Portugália esetében történt.

A fokozódó nyersanyagigény – a gyapot minden érintett országban behozatali cikk volt – és a gép-, valamint szerszám-szükséglet új terhet rótt ez államok külkereskedelmi mérlegére. Wallerstein kifejezését használva tevékenységük *gazdasági keveréke* valójában nem a centrum és a periféria keveréke volt. Igaz, azok az ipari tevékenység-típusok, amelyeket folytattak, a háború előtt még centrum-jellegű tevékenységek lettek volna, de ez semmiképpen sem volt már igaz az új körülmények között. Világgazdasági helyzetük nem változott sem technológiai, sem piaci-pénzügyi szempontból, és teljesen a vezető államoktól függtek.

Ezért minden erőfeszítés ellenére az állami irányítású kísérlet gazdasági tevékenységük összetételének centrum-jellegűvé alakítására kudarcot vallott, részben a világ-gazdaságon belüli áruláncolat újjászerveződése miatt. Kudarcot vallott azért is, mert nem lehet az összetételen javítani kizárólag egyetlen elem megváltoztatásával, különösen, ha közben más elemeken rontanak is. Ez a romlás éppen a külkereskedelemben és a külföldi

⁴³ *Lampe-Jackson: Balkan Economic History* i. m.; Liepman szerint (*Tariff levels and the Economic Unity of Europe*. New York, 1938.) a textíliákra kivetett vám színvonala Romániában és Bulgáriában 174%, illetve 171% volt.

⁴⁴ *E. Moore: Economic Demography of the Eastern and Southeastern Europe*. Geneva, 1945.

tőkebefektetésben jelentkezett, abban a két tényezőben, amely bekapcsolta a balkáni országokat a világgazdaságba.

A külföldi tőke lényeges eleme volt a balkáni gazdaságoknak a háború előtt. Az az eladósodás azonban, ha súlyos teherként nehezedett is akkori gyenge gazdaságukra, messze elmaradt a háború alatt felhalmozódott adósság mögött. Egyetlen balkáni állam sem tudott hadat viselni saját pénzügyi forrásaiból, ezért az úgynevezett szövetségesek közti hitelek nagy részét a román és szerb kormány kapta, Bulgária pedig jelentős kölcsönöket vett fel Németországtól. Közvetlenül a háború után, amikor a gazdasági összeomlás miatt az infláció ellenőrizhetetlenné vált, egyáltalán nem állt rendelkezésre külföldi tőke az olyannyira szükséges gazdasági és pénzügyi segítséghez. 1919 és 1923 között – néhány közvetlen értékpapír befektetésén kívül, ami szintén a segélyprogram részét képezte – kb. 100 millió dollár értékű élelmiszersegély érkezett Jugoszláviába és Romániába.⁴⁵

A külföldi tőke új hulláma 1921 után érte el a Balkánt, és a következő néhány évben a beáramlás elég jelentős volt. 1922 az első hosszú lejáratú, 45 millió dolláros, Jugoszláviának nyújtott amerikai kölcsön éve volt. Ezt 1923-ban 300 millió frankos francia, majd 1927-ben újabb 30 millió dollár amerikai kölcsön követte, 1929-ben 125 millió dollárt a svéd gyufatröszttől és 1,3 milliárd frankot Franciaországtól vettek fel a stabilizációhoz. Románia 175 milliót vett fel 1922-ben a kincstári jegyek átváltására egy angol–amerikai pénzügyi csoporttól. Ezután a következő évtől a nacionalista gazdaságpolitika már kizárta külföldi kölcsönök felvételének a lehetőségét. Midőn 1928-ban a kormány és a gazdaságpolitika változott, 100 millió dolláros kölcsönt vettek fel, majd 1930-ban további 1300 millió frankot. Bulgária viszonylag csekély szerepet játszott az európai pénzpiacon, és a felvett kölcsönöket részben a menekültek letelepítésére, részben az állami kiadások fedezésére használta fel. Az állandóan adósságaival küszködő Görögországnak csak két nagyobb szabású államkölcsönt sikerült felvennie: 60 millió dollárt 1923–24-ben, és a későbbi években további 40 milliót.⁴⁶

Külföldi tartozások millió dollárban 1931-ben (folyó áron)

	Összes tartozás	1918 előtt	%	1918 után	%
Bulgária	138,9	90,1	64,5	48,8	35,5
Románia	1 022,7	649,9	67,5	372,8	36,5
Jugoszlávia	634,8	460,9	72,6	173,9	27,4

1919–1929 között az évenként kapott tőke mennyisége valószínűleg nem maradt el a háború előtti időszak mennyiségétől, viszont e beáramló tőke hatása néhány sajátos ok miatt kevésbé volt kedvező, mint korábban.

⁴⁵ R. *Notel*: *International Capital Movements and Finance in Eastern Europe*. Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, 1975.

⁴⁶ A kölcsönökről vö.: *Lampe-Jackson*: *Balkan Economic History*, i. m. 385–387; *Berend-Ránki*: *Economic Development*, i. m. 226–230.

Ennek okai a következők voltak: 1. A megszerzett tőke egy részét az infláció visszaszorítására és a nemzeti valuta megszilárdítására használták fel; 2. a kamatláb túl magas volt, a kibocsátási és átvételi árfolyam pedig túl alacsony, s ez jelentős különbséget hozott létre az adósságok névleges értéke és a valóságos tőkebeáramlás között; 3. a háború előtti kölcsönök kamatai és törlesztése a beáramló tőke mind nagyobb részét vette igénybe; 4. Ennek a tőkének a befektetése távolról sem volt igazán produktív; a növekvő külkereskedelmi hiány gondokat okozott a fizetési mérlegben is. Romániára vonatkozóan nincs megbízható statisztikánk, de Bulgáriában a tőkeforgalom, az áruk és szolgáltatások 59,2 millió dollár többletet eredményeztek, az aranyszállítás 1,2 millió dollárt, a kamatok és törlesztések pedig 58,2 millióra rúgtak. Jugoszlávia esete nagyon hasonló volt: 63,8 millió dollár tőkeforgalom egyenlege, 78,9 millió kereskedelmi forgalomé és 168,9 milliót fizettek kamatokra és adósságtörlesztésre.^{4 7}

A külföldi befektetés 70–80%-át minden esetben az állam kapta, a fennmaradó 20–30%-ot bankokba és az iparba fektették be. A romániai olajipar és a jugoszláv bányászat szinte teljesen külföldi ellenőrzés alatt állt. Bulgáriában annak ellenére, hogy a bányászat nem volt túl jelentős, a bányák 40%-át külföldi érdekeltségek ellenőrizték, és a másik vezető exportágazat, a dohányipar is külföldiek kezében volt.^{4 8}

A befektetések iránya többé-kevésbé illeszkedett a hagyományos sémához, és ha a centrumot egyre kevésbé érdekelték is a balkáni mezőgazdaság termékei, a nyersanyagok iránti kereslete nőtt, és a legtöbb befektetés a korábbi, hanyatló exportágazatok pótlására próbált újakat kiépíteni. Ezek az ágazatok azonban még Románia esetében sem voltak elég erősek az ország exportszerkezetének tényleges átalakításához. A külkereskedelem már nem tudta betölteni ugyanazt a funkciót a balkáni államok gazdaságában, mint a háború előtt. A fizetési mérleggondok miatt szükség lett volna export-többletre, ez azonban nem realizálódott. Az egy főre jutó külkereskedelmi érték alacsony maradt. Az európai külkereskedelem színvonala általában alacsony volt, míg a háborút megelőző húsz évben megkétszereződött, a két háború közötti években (1913 és 1929 között) mindössze 13%-kal nőtt, és a válság alatti rohamos visszaesés után 1937-re csupán a 114%-os szintet érte el. A balkáni országok külkereskedelmének színvonala, az exportot serkentő tényezők gyengülése miatt ettől a növekedési ütemtől is elmaradt. Ennek oka a hagyományos mezőgazdasági piacok kedvezőtlen helyzete, valamint az a körülmény volt, hogy a gazdaságpolitikában a hangsúly áttolódott az export által vezetett növekedésről az importhelyettesítő növekedésre. Még a legsikeresebb időszakban, 1924 és 29 között, Bulgária és Jugoszlávia csak 17%-kal, Románia pedig mindössze 7%-kal növelte élelmiszerkivitelét. Az egy főre számított élelmiszerkivitel 30%-kal volt kevesebb, mint a háború előtt. Végül, de nem utolsósorban, az áruk mozgása és a külkereskedelmi cserearányok a balkáni országok érdekei ellen hatottak.

Az egyes országok külkereskedelmi cserearányai esetében javuló trendet figyelhetünk meg az 1920-as évek végén, de néhány esztendő kivételével a „terms of trade”

^{4 7} R. Notel i. m. uo.

^{4 8} B. Jurkovic: Das ausländische Kapital in Jugoslavien. Berlin, 1941.

folyamatosan kedvezőtlen volt, a nagy világgazdasági válság alatt pedig lényeges szerepet játszott a teljes gazdasági összeomlásban.⁴⁹

A kivitel sokrétűbbé válása csak csekély mértékben érvényesült ezekben az országokban, amelyek nagyobbreszt képtelenek voltak megvédeni magukat a nyersanyag- és élelmiszerárak esése ellen.

Világpiaci árárányok
(1913 = 100)

	Élelmiszerek iparcikkek	Nyersanyagok iparcikkek
1921	80%	65%
1924	100%	87%
1929	94%	85%
1932	74%	59%
1938	81%	71%

Az öt legfontosabb kiviteli cikk részesedése az exportból:

	1925	1933	1937	
Bulgária	74	70	61	(dohány 42)
Románia	86	81	86	(petróleum 40)
Jugoszlávia	50	52	56	(gabona 32)
Görögország	—	88	89	(dohány 50)

Az 1920-as évek folyamán mindegyik balkáni állam produkált egy bizonyos, eltérő mértékű import-többletet. A háborút követő válsághelyzeten kívül, amikor a termelés messze a normális szint alá csökkent, valutáik átváltási értékének csökkenése is nagy importigényt eredményezett. A cserearány a mezőgazdasági árak esése miatt akkor is tovább romlott, amikor a tőkebeáramlás segítségével stabilizálták a valutát, és egyensúlyba hozták a fizetési mérleget. Néhány esetben a tőkeimport belföldi terjeszkedésének mozgásteret még növelt is. A harmincas években ez az irányzat teljesen megfordult, mert megszűnt a külföldi tőke beáramlása. Visszavonták a korábbi befektetéseket, az export- és importárok közötti szakadék szélesedett, minek következtében minden ország kiviteli többletre törekedett. (Ez a Németországba irányuló szállítások növelése révén elérhetőbbé vált, de most nem feladatunk a német gazdaság balkáni hatásának taglalása.)

A négy szóban forgó ország közül Görögország kereskedelme állandóan deficitessé vált: az 1920-as években 600 millió, az 1930-as években 400 millió dollár körül mozgott a behozatali többlet. Romániában jobb volt a helyzet, mert néhány év kivételével már az

⁴⁹A különféle „terms of trade” számítások ugyanazt a trendet mutatják, jóllehet a *terms of trade* által okozott veszteség eltérő becslését adja: *Lampe-Jackson: Balkan Economic History* i. m.; *Zdenek Drabek: Trade Performance of East-European Countries*. In.: *M. Kaser: Economic History of East Central Europe*. Megjelenés előtt.

1920-as években sikerült egy kis kiviteli többletet elérniük, ami az 1930-as években jelentős mértékben tovább nőtt. Jugoszlávia 200 millió dolláros hiánnyal zárta az 1920-as éveket, és 45 milliós többletet ért el az 1930-as években. Bulgária deficitje 55 millió dollár volt az 1920-as években, többlete pedig 40 millió az 1930-as évek során. Mindezeknek az országoknak jelentős fizetési mérleghiányuk volt a folyó tételek esetében, amit vagy a tőkeforgalom pozitív mérlege révén, vagy néhány esetben (pl. Görögország) a központi

Kivitel millió dollárban				
	Románia	Bulgária	Görögország	Jugoszlávia
1921	107	23	55	58
1924	139	36	59	122
1929	173	46	91	119
1933	109	26	37	59
1938	157	68	90	116

Behozatal millió dollárban				
	Románia	Bulgária	Görögország	Jugoszlávia
1921	149	30	101	98
1924	131	40	144	106
1929	176	60	173	134
1933	90	21	60	50
1938	135	59	132	115 ⁵⁰

bank készleteinek csökkentése útján egyenlítették ki.⁵¹ Hogy megértsük a balkáni államok pénzügyi rendszerének gyengeségét és összeomlását, figyelembe kell vennünk a rövid lejáratú hitelek és tőkebefektetések megdöbbentően nagy számát, amelyeknek hirtelen kivonása nagymértékben hozzájárult 1931 utáni pénzügyi csődjükhöz. A pénz kiáramlása miatt minden országban csökkentek a valutatartalékok, ezért fizetési halasztásokat és átváltási korlátozásokat vezettek be.⁵² Mivel fő termékeiket erősen érintették az árváltozások, és ezeknek az áruknek a kereslete rendkívül érzékeny volt a ciklikus változásokra, az exportárak, a fizetési mérleg és a nemzeti jövedelem nagyfokú ingadozása mind az importhelyettesítő iparosítás fokozása irányába hatottak. Így kívánták elérni a lehetőségekhez képest legnagyobb autarkiát. A harmincas években a szerkezeti átalakításra irányuló kísérletek három fő vonalon mozogtak:

- a) a kivitel sokrétűbbé tétele,
- b) nagyobb mérvű iparosítás a fizetési mérleg kiegyensúlyozására,
- c) áttérés a multinacionális kereskedelemről a clearing egyezményekre.

Néhány országban, például Görögországban (65%) és Bulgáriában (52%) az iparosítás komoly eredményeket ért el. Nemcsak fogyasztási cikket gyártottak hazai felhasználásra — Görögország belföldi textilszükségletének 50%-át, Bulgária 75%-át, Románia 92%-át, Jugoszlávia 82%-át termelte meg —, hanem a koházat is kezdett kiépülni. A vastermelés Romániában 73 000 t-ról 133 000 t-ra, Jugoszláviában

⁵⁰ I. Syennilson: *Growth and Stagnation in the European Economy*. Geneva, 1954.

⁵¹ Lampe–Jackson: *Balkan Economic History*: i. m., 514–515; League of Nations. *Memo-randum on Balance of Payments i. m.*; és Victor Slavescu: *La situation économique de la Roumanie et sa capacité de paiement*, Bucarest (1934).

⁵² League of Nations: *International Currency Experience*. Geneva, 57. (1944).

31 000 t-ról 58 000 t-ra nőtt, az acél termelés ugyanakkor 175 000 t-ról 277 000 t-ra, illetve 98 000 t-ról 227 000 t-ra emelkedett. A cementtermelés Romániában 317 000 t-ról 532 000 t-ra, Bulgáriában 155 000 t-ról 194 000 t-ra és Görögországban 155 000 t-ról 308 000 t-ra nőtt.⁵³ Az iparosítás egyelőre még alig járult hozzá a nemzeti jövedelem növeléséhez, és amíg egyfelől csökkentette az importot, másfelől új importkeresletet is támasztott nyersanyagok és beruházási javak behozatalára. Mivel a nemzetközi kölcsönök megszűntek, ezt az igényt csak az export fokozásával lehetett fedezni, amire pedig csupán a német gazdasági érdekszférával kötött clearing-egyezmények nyújtottak lehetőséget.

Mindez a kereső népeység, a nemzeti jövedelem és az európai összehasonlítás szerint számított egy főre jutó nemzeti jövedelem színvonala alapján a következő eredményeket hozta.

A második világháború előtt a lakosság kb. 75%-a a mezőgazdaságban dolgozott, és csak 10% az iparban és a bányászatban.

A nemzeti jövedelem szerkezete az alábbi képet mutatja (%-ban):

	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatás
Görögország	41	20	39
Bulgária	63	18	19
Románia	53	29	18
Jugoszlávia	54	22	24

Európában az egy főre számított nemzeti jövedelem átlagosan 200 dollár volt, a centrum vezető országaiban ez az érték 300–400 dollár között mozgott (Nagy-Britanniában 440 dollár, míg a balkáni országokban kb. 80 dollár). Vitathatatlan, hogy egész iparágak alakultak ki, és a gazdaság súlypontja észrevehetően a mezőgazdaságtól az ipar felé mozdult el a két háború között. Megindult a szolgáltató ágazat korszerűsödése, javult a közoktatás, csökkent az írástudatlanság, az egyetemi hallgatók száma a térség mindegyik országában felülmúlta a tízezret. Mindazonáltal a személyi jövedelem csak alig volt magasabb, mint 20 évvel korábban, az egész gazdaságnövekedés lassú maradt a mezőgazdaság stagnálása miatt, és nem változott az országok helyzete a világgazdaság rendszerében.

Jogosan tekinthetjük ezeket az országokat a félperiférikus gazdaság eseteinek, jóllehet a konkrét mechanizmus minden esetben a kívánatosnál inkább perifériaszerűen alakult. A centrummal szembeni egyenlőség hiánya általában megmaradt, de változó alakban fejeződött ki. Nem állítanám, hogy ezek az országok a gazdaságban „majdnem egyenletes keverékkel” rendelkeztek, és hogy a különféle kapcsolatokban „sohasem voltak a centrum helyén”, azonban a mennyiségi mutatók alapján félperiférikusnak tartom őket, mert bizonyos fokú ellenőrzéssel rendelkeztek saját gazdaságuk fölött, megpróbálták egy bizonyos típusú gazdaságpolitikát követni, és ezáltal képesek voltak gazdasági előnyökhöz jutni. Megkísérelték oly módon átszervezni gazdasági tevékenységeiket, hogy azok egyre inkább centrum-jellegűvé váljanak. Ez ugyan kudarcot vallott,

⁵³ *Iván Berend—G. Ránki: Economic Development of East Central Europe. Svennilson: Growth and Stagnation, i. m. 375.*

de a siker és kudarc aránya folyamatosan változott, úgyhogy ez még olyan folyamat volt, amelyben a szerkezeti változás (modernizáció) elemei fontosnak látszanak.

A balkáni országok egyaránt kis országok voltak, gyengeségüket nemcsak fejletlen gazdaságuk, hanem méretük és katonai erejük is magyarázta. Volt ugyan némi szerepük és befolyásuk a nemzetközi kapcsolatokra, de az másodrendű volt. Nemzetközi politikai gyengeségük miatt az állami beavatkozás nem hozhatta ugyanazokat az eredményeket, mint egy erős állam esetében, amely részt vehet a gazdasági hegemoniáért vívott küzdelemben egy olyan korban, amelyre a rivalizálás a jellemző. A gyenge és erős állam problémakörének kulcsát Olaszország esetének tanulmányozása adhatja kezünkbe. Arrighi tézise szerint „a fasizmus viszonylag sikeresnek bizonyult jelentős agrárérdekekkel rendelkező félperiférikus nemzetek politikai és gazdasági egységének megszilárdításában”.

Milyen mértékben kell a fasizmusnak tulajdonítani Olaszország különleges helyzetét a dél-európai országok sorában? Olaszország már a háború előtt különleges gazdasági pozícióval rendelkezett a többi földközi-tengeri országokhoz viszonyítva. Egyesülésekor gazdaságilag elmaradott volt, és függetlensége első negyedszázadában nagyon lassan fejlődött. Ebben a szakaszban fejlődése a hagyományos mechanizmus révén kapcsolódott a világrendszerhez, ti. nyersanyag- és élelmiszerexporttal, külföldi beruházásokkal. Körülbelül 1890-től kezdve azonban Olaszország lassan kezdett kiválni a hagyományos kapcsolatrendszerből, és ez folytatódott a következő huszonöt évben. Ennek egyik következményeként viszonylag hamar áttérhetett az alapvető fogyasztási cikkek (pl. textil) importjáról – ami olyannyira jellemző az ebben a szakaszban levő országok zömére – a textil exportjára és a teljes mértékben export-vezérelt növekedésről az export-vezérelt és az importhelyettesítő növekedés kombinációjára. A nehézipar viszonylag korai fejlődése arra mutat, hogy a külföldi befektetések és a külkereskedelemből származó jövedelem továbbgyűrűző hatásai nem álltak meg az export-orientált, kitermelő iparágaknál, hanem a nagyobb arányú gazdasági növekedést előmozdító belső erőket is erősítették. Annak ellenére, hogy Olaszország alapvetően mezőgazdasági ország maradt a háború előtt (az ipar részesedése a nemzeti termékből nem haladta meg a 28%-ot), gazdasága nemcsak egyszerűen növekedett, de maga a növekedési ütem is felgyorsult. Ez a felgyorsulás egyebek között olyan erős nehézipar részleges kialakulását eredményezte, amely nemcsak a belföldi, de az exportpiacra is termelt.⁵⁴

Az első világháború közvetlen következménye infláció, gazdasági nehézségek és társadalmi forrongás volt, de ennek ellenére arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a háború alatt megerősödött számos olyan tényező (pl. kohászat, gépipar), amely már a háború előtt is megkülönböztette Olaszországot a többi dél-európai országtól.⁵⁵ A háború előtt Olaszországot nagysága és népessége alapján tekintette értékes szövetségesnek mindkét politikai és katonai tömb, a háború után viszont gazdasági gyengeségei ellenére, továbbra is olyan nagyhatalomnak tekintették, amelynek a véleményét meg kell hallgatni a nemzetközi politikában. A kérdés az, hogy helyzete erősödött-e egyáltalán a két háború közötti korszakban? Ha igen, akkor ennek okait a politika vagy a gazdaság

⁵⁴ G. Mori: *Il capitalismo industriale in Italia*. Roma, 1977. I. Berend–G. Ránki: *The European Periphery I, m*: és L. de Rosa: *La rivoluzione industriale in Italia*. Rome, 1979.

⁵⁵ Paolo Frascani: *Politica economica e finanza pubblica in Italia nel primo dopoguerra 1919–21*. Napoli, 1975. 30.

szférájában kell keresnünk? Ha a politikai tényezők hatása volt döntő jelentőségű, vajon ez a fasiszmusnak tulajdonítható-e, vagy annak, hogy erős államnak tarrották (bár az erősek közül a leggyengébbnek)?

Az első megválaszolandó kérdés az, vajon valóban olyan sikeres volt-e a fasiszta Olaszország gazdasága? A statisztikai adatok tükrében messze nem ez a helyzet. Hasonlítsunk össze néhány 1897 és 1913 közötti növekedési adatot 1920 és 1938 közöttiekkel.

	Brutto termék	Mezőgazdaság	Ipar	Egyéb	Bérek
1897–1913	2,8	2,0	4,1	3,0	2
1920–1938	2,2	0,1	2,2	0,7	-1,4

Más számítások hasonlóképpen azt mutatják,⁵⁶ hogy a fasiszmus, valójában nem gyorsította meg a gazdasági növekedést. Maddison 1,4%-ra becsüli az átlagos olasz növekedési ütemet 1870 és 1913 között, és 1,3%-ra 1913 és 1950 között. Mivel a lakosság mindkét korszakban egyaránt 0,7%-kal gyarapodott, a fejenkénti növekedés a liberalizmus korában 0,7%, a fasiszmus időszakában 0,6% volt.⁵⁷ Akkor sem kapunk lényegesen eltérő eredményeket, ha pontosabb kronológia szerint közelítjük meg a növekedési rátát, tehát kitoljuk az 1897-ben kezdődő korszak határát 1925-ig (a háborús éveket kizárva), mivel 1925-ig egyáltalán nem létezett kifejezett fasiszta gazdaságpolitika. Összehasonlítási alapul a fasiszta gazdaságpolitika éveit, vagyis 1925–38 szolgálhatnak.⁵⁸

	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatás	Brutto termék
A netto termék növekedési rátája				
1897–1925	1,8	4,3	3,7	2,8
1925–1938	0,2	2,3	3,0	2,0

Végezetül alkalmazhatunk különböző rövid ciklusok összehasonlítására szolgáló számítást is, és ezzel a nagy válság éveit elkülöníthetjük az 1920-as évektől és a késői 1930-as évektől.⁵⁹

Növekedési ráta százalékban

	1907–13	1920–29	1929–35	1935–39
Ipari termelés	2,3	6,4	0,3	6,4
Brutto hazai termék	2,7	2,6	0,8	4,2

⁵⁶ Paolo Sylos Labrini: *Problemi dello sviluppo economico*. Bari, 1972, 138.

⁵⁷ Angus Maddison: *Economic Growth in the West*. London–New York, 1964.

⁵⁸ G. Orlando: *Progressi e difficoltà dell'agricoltura*. In: *Lo sviluppo economico in Italia*. Szerk. Giorgio Fua. Milano, 1969.

⁵⁹ Alberto Caracciolo: *Il processo industrializzazione*, uo. 101.

Természetesen vitatható, melyik számítási módszer a legmegbízhatóbb. Az adatok mindenestre megegyeznek abban, hogy a gazdaság általános növekedését tekintve a két világháború közötti időszak kevésbé volt kedvező, teljesítményei nem érik el az első világháború előtti időszak eredményeit, és hogy az ipar növekedése gyorsabb a két háború között – kivéve a nagy válság éveit. Miután az ipari termelés és az ipari export inkább centrum-jellegű tevékenységnek tekintendő, arra a következtetésre juthatunk, hogy a fasizmus mégiscsak sikeresebb volt, már ami az ipar fejlődését illeti. Ezt azonban kétséggé teszi az, hogy az ipari termelés és az ipari export tekintetében valószínűleg az 1920-as évek eleje volt a legsikeresebb korszak az ipari export évi 14%-os⁶⁰ és a bruttó nemzeti termék évi 4%-os növekedésével. Az Európai Gazdasági Közösség államainak ipari statisztikái azt bizonyítják, hogy Olaszország ipari növekedése 1921 és 1937 között a maga 3,9%-ával az utolsók között állt, mert a többiek évi 4–6%-ot értek el.⁶¹

A liberális hitelpolitika bőséges állami támogatással és a valuta leértékelésével kiegészítve az 1926-os ipari termelési szintet 42%-kal emelte az 1913-as szint fölé.⁶² A háborút követő gazdasági válság ugyan érintette az olasz nehézipart közvetlenül az első években, de 1921 után egy újabb védővám rendszer bevezetésével a termelés nőni kezdett. Az 1921–1925 közötti ipari fellendülés figyelemre méltó. Eltekintve a vámoktól, amelyek semmiképpen sem köthetők közvetlenül a fasizmushoz, vagy annak gazdaságpolitikájához, a kormány nem avatkozott be említésre méltó módon a gazdaságba.

Valójában az állam első gazdasági beavatkozása, az úgynevezett *quota novanta*, nagyon is ellentmondásos szerepet játszott az ország gazdasági fejlődésében, mert egyfajta stabilizációs válságot okozott, csökkenő ipari termeléssel és növekvő munkanélküliséggel.⁶³ Azzal is lehet érvelni, hogy a líra felértékelése az export fellendülésének a következménye volt, amely nagy pénzkínálatot eredményezett, a líra értéke 25%-kal esett, és a fizetési mérleg romlása szükségessé tette a stabilizációt. Azonban még ha figyelmen kívül hagyjuk is azokat a rövid távú zavarokat, amelyeket a stabilizáció okozott az olasz gazdaságban, minden érv amellett szól, hogy Mussolini döntése inkább politikai, mint gazdasági természetű volt. Az 1926-os vámtarifa-emelés és a többi kormányzati lépés az ipar támogatására még mindig túlságosan hagyományos volt. Ténylegesen a *battaglia del grano* nevezhető az első igazi beavatkozásnak a gazdaságba. A gabona behozatali vámjának felemelése és a hazai gabonatermelés támogatása szükségesnek látszott, mert a gabona adta az 1922–1926 között a teljes olasz behozatal 15%-át. Bizonyos, hogy ezek az intézkedések nagy megterhelést jelentettek az országnak, amelynek kiviteléből a mezőgazdaság még mindig több, mint 50%-kal részesült, és amelynek fizetési mérlegnehézségeit jelentős importtöbblet is súlyosbította. Rövid visszaesés után azonban az ipari termelés tovább növekedett, és 1929-ben elérte csúcát 108-as értékkel (1913 = 100).

A fő különbség Olaszország és a többi dél-európai ország ipari növekedése között abban az egyszerű tényben rejlett, hogy az olasz iparosítás ugyan részben import-

⁶⁰ G. Toniolo: Alcune tendenze dello sviluppo economico Italiano. In. Lo Sviluppo Economico Italiano. 1861–1945. Bari, 1973. 30.

⁶¹ OEEC Industrial Statistics. 1900–1955. Paris, 1960. 11.

⁶² D. Aldcroft: The European Economy 1914–1970. London, 1978.

⁶³ S. Clough: Economic History of Modern Italy. New York, 1946; J. F. Cohen: La revalutazione della lira in Italia, Bari, 1973.

helyettesítő jellegű volt, de vezető ágazatai nem a fogyasztási cikketek, hanem a beruházási javakat előállító iparágak voltak; ebből a szempontból Olaszország centrum-jelleggel javította iparának szerkezetét. A leggyorsabban a kohászat (évi 7,6%) és a vegyipar (évi 7,1%) növekedett, ezekben az ágazatokban ment végbe ez az említett fontos átalakulás az ipari szerkezetben. A textilárak részesedése az olasz kivitelben 38%-ról 21%-ra csökkent, a kohászaté 7%-ról 10%-ra, a gépgyártásé 12%-ról 17%-ra és a vegyiparé 7%-ról 13%-ra emelkedett.⁶⁴

A textilipar — ami más országokban vezető helyen állt az iparosításban — csak szerény mértékű növekedést mutatott (az orsók száma 4,5 milliőről 5,9 millióra nőtt), de még ebben az iparágban is technikai forradalom játszódott le a műselyem bevezetésével. A korábbi selyemtermelő országban a műselyem jelentőségre tett szert. A textiltermelés azonban nem a külföldi behozatal helyettesítése céljából növekedett; Olaszország részesedése a világ textillexportjából növekedett, s ez arra mutat, hogy termékei egyre versenyképesebbek lettek a világpiacon.

*Textil-kivitel*⁶⁵

	1913	1928	1938
	részesedés a világ exportjából (%-ban)		
Nagy-Britannia	44,6	37,6	33,6
Franciaország	14,0	17,6	8,9
Németország	14,7	11,6	12,2
Olaszország	4,7	8,0	9,3
Belgium	9,3	5,3	5,2
Svájc	5,0	3,7	3,4
Japán	4,5	9,0	18,2

Mivel a textilárak jelentősége a nemzeti iparok megerősödése, valamint a beruházási javak „világpiaci” szerepét növelő új technológia megjelenése miatt a világ exportján belül csökkent, kimondhatjuk, hogy Olaszország részesedésének növekedése valójában nem fejlődésének, hanem gyengeségének jele volt, hiszen a legtöbb fejlettebb ország képes volt a beruházási javak kivitelét növelni, Olaszország pedig ezzel nem tudott versenyre kelni. De még ha ez is a helyzet — később még visszatérünk erre a kérdésre — a textilkivitel fontos szerepe akkor is alapvető különbségekre utal az olasz és a többi déli állam színvonala között.

Az azonban kétséges, hogy az új politikai rendszernek volt-e köze ehhez a különbséghez, mert a világgazdasági válság előtt semmilyen jellegzetes gazdasági döntés vagy gazdaságpolitika nem tulajdonítható ennek a kormányzatnak. Az iparosodás ugyanazokban a fő irányokban haladt tovább, amelyek már a 20. század elején kialakultak.

Nem elhanyagolva a lényeges különbségeket Olaszország és a többi déli állam között, hangsúlyoznunk kell néhány fontos hasonlóságot is. Az olasz gazdaság egyik legfőbb gyengesége — és a gazdaságpolitika egyik alapproblémája — például a nagy behozatali többlet és a fizetési mérleg hiánya volt. A háborút követő válság azonnal

⁶⁴ V. Pareto—G. Bloch: La production industrielle en Europe et aux Etats-Unis de 1901 a 1955.

⁶⁵ I. Svennilson: Growth and Stagnation, i. m. 181.

jelentős költségvetési deficitet és az import óriási növekedését vonta maga után, ugyanakkor csökkentette az exportot. 1920-ban a 11,6 milliárd líras export a 26,8 milliárd líras importnak még a felét sem fedezte. A következő évben a kormánynak sikerült a behozatalt 16,7 milliárdra leszorítania, de a kivitel is visszaesett 8 milliárdra. A fasiszta hatalomátvétel után de Stefani megkísérelte egyensúlyba hozni a költségvetést, ösztönözni próbálta a kivitelt, csökkenteni az importot, és a fizetési mérleg problémák leküzdésére igyekezett a külföldi tőkét becsalogatni. Erőfeszítései sikerrel jártak annyiban, hogy sikerült némi bevételi többletet elérnie 1925-ben, és az import 75%-át már képes volt fedezni az export.

Az 1920-as évek második felében nagy mennyiségű külföldi tőke áramlott Olaszországba. A kölcsönök stb. összege 1925-ben 2 milliárd líra, 1925-ban 1,3 milliárd líra, 1927-ben 3 milliárd líra volt.⁶⁶ Ez azonban csak átmeneti könnyebbséget jelentett, mert a háborús tartozások és a drága pénz mind nehezebbé tették a törlesztések és kamatok fizetését, miközben a külkereskedelem nem hozott bevételi többletet, és a fizetési mérleg folyó tételei közül az egyik korábbi fő bevételi forrás, a kivándorlók pénzhazautalása is csökkent. Mivel a búzabehozatal a külkereskedelem egyik fő tétele volt, és egy ilyen óriási élelmiszerimport fenntartása hallatlan nagy nehézséget jelentett a még mindig inkább agrár, mint ipari jellegű országnak (a teljes kivitel több mint felét a mezőgazdaság adta), az a döntés, hogy a marginális földek javítása révén és a hazai piac védelmével megkísérlik kiterjeszteni e megművelt területet, legalább annyira gazdasági, mint politikai elhatározás volt, amelyben kifejezésre jutott a parasztság iránti érdeklődés és valamiféle nemzeti cél kitűzésének kísérlete.

Rövid távon természetesen a *battaglia del grano* nem sokat segített, az import-többlet 25 és 30% között stabilizálódott, és a fizetési mérleg problémái sem enyhültek, mert az olasz piac a külföldi tőke számára kevésbé jövedelmezővé vált.⁶⁷

A nagy világgazdasági válság hatása külön tanulmányt igényel, mert a termelés aránylag kismérvű csökkenése és a viszonylag csekély munkanélküliség a gazdaságpolitika mérsékelt sikereként értékelhető. Mindazonáltal a gazdaságot nagy megrázkódtatás érte, és többé-kevésbé az összes lényeges, fasiszta típusú beavatkozás és intézmény ekkor jelent meg. Az ipari termelés növelése szempontjából Olaszország nem ért el lényeges eredményeket a 30-as években. Valójában csak kevés állam ért el alacsonyabb mutatót (Franciaország, Belgium, Svájc, Csehszlovákia), mint Olaszország (1925–9: 100), 1938: 116,6) annak ellenére, hogy az etióp háború és az erős olasz fegyverkezés külön lökést is adott a nehéziparnak. A vastermelés az 1913-as 432 000 t-ről 1929-re 733 000 t-ra, 1938-ra 929 000 t-ra, az acéltermelés ugyanezen években 934 000 t-ről 2 122 000 t-ra, majd 2 323 000 t-ra nőtt, a cementtermelés pedig 1 369 000 t-ről 3 497 000 t-ra és végül 4 587 000 t-ra. De ezen eredmények ellenére minden jelzőszám határozottan azt mutatja, hogy Olaszország jobban állt az 1920-as, mint az 1930-as években.

⁶⁶ *J. Clough: Economic History of modern Italy, i. m.*

⁶⁷ *John S. Cohen: Rapporti agricoltura industria e sviluppo agricolo In: P. Ciocca–G. Toniolo: L'economia italiana nel periodo fascista Bologna, 1976. 1927-ben a lira stabilizálásával kapcsolatos spekuláció miatt áramlott idegen tőke Olaszországba. Vö.: International Currency Experience. 52.*

Export- érték	Beruházások mutatója	Ipari termelés	Export- érték	Beruházások mutatója	Ipari termelés
1928–29 az 1913 év százalékában			1936–37 az 1928–29 közötti évek százalékában		
158	211	178	53	103	102

Az egy főre jutó beruházás az iparban 20%-kal nőtt az 1920-as években,⁶⁸ és ugyanezen a szinten maradt az 1930-as években.⁶⁹ Ugyanez alatt az idő alatt a mezőgazdaságban az egy főre jutó befektetés 33%-kal emelkedett, de hihetetlenül alacsony szintje miatt – az összes befektetett tőke 5%-a – e ténynek nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget. A búzatermelés mindenesetre 4,85 millióról (1909–13) 7,59 millió t-ra (1935–39) nőtt és ezt a növekedést a termés hozam 10,2 métermázsáról 14,4 métermázsára emelésével érték el, mivel a gabona termőterülete mindössze 3%-kal bővült.

A hagyományos növények (gabona, burgonya, cukorrépa) termelése 12%-kal nőtt az 1920-as években és további 20%-kal az 1930-as években. A mezőgazdaság éves növekedési rátája mégis alacsony maradt, mert a legfontosabb olasz mezőgazdasági exportcikk termelése nem emelkedett, és különösen súlyos árcsökkenés is sújtotta őket.

Három kérdés vár még megválaszolásra: 1. hogyan határozható meg az olasz gazdaság teljesítménye, és mi ennek a teljesítménynek a magyarázata; 2. milyen mértékben tudta a politika javítani az olasz gazdaság eredményeit, és vajon a politikának köszönhetően értékelődött fel Olaszország helyzete a világrendszeren belül; 3. mi volt Olaszország szerepe a két világháború között a világrendszerben?

Olaszország teljesítménye semmiképpen sem volt jobb fő vetélytársainál. A teljes termelés mennyisége 53%-kal nőtt, ami többé-kevésbé ugyanannyi, mint Németországé, kevesebb, mint Angliáé, és több, mint Franciaországé (amelynek gazdasági helyzete az 1930-as évek alatt végig kedvezőtlen maradt), elmaradt a skandináv országok és Hollandia mögött, de megelőzte Belgiumot.⁷⁰ Számos ok miatt, minden erőfeszítés ellenére az olasz gazdaság teljesítménye elmaradt a központ többi országának eredménye mögött. Gazdasági szerkezete közel sem volt azonos szinten a többiekével, belső fogyasztása, belföldi piaca fejletlen és szerkezetében elmaradott volt az alacsonyabb termelékenység és a fasiszta rendszer által fenntartott alacsonyabb bérek miatt. Éppen ezért a modern iparágak fejlesztését nem lehetett a hazai piac növekvő keresletére alapozni, így tehát ez a fejlődés jobban függött a kiviteltől, mint más államokban. A műszaki újítások hangsúlyának áttolódása a hagyományos termékekről az újakra, nem gyökerezett szervesen a hazai gazdaságban, amelynek új árukat befogadó képességét meghatározta az importhelyettesítés adott kerete.⁷¹ Az alacsonyabb szintű magánkereslet magasabb szintű állami igényekkel való helyettesítését sikeresen megoldották, amennyiben a fegyverkezési

⁶⁸ J. Svernilson: Growth and Stagnation, i. m.

⁶⁹ Lo sviluppo economico in Italia, szerk. G. Fua, i. m. 124.

⁷⁰ Angus Maddison: Economic Growth of the West, i. m. 202.

⁷¹ Mariangela Paradisi: Il commercio estero e la struttura industriale. In: P. Ciocca–G. Toniolo i. m.

programok és a háború fel tudta szívni a nehézipar termékeinek egy részét. A politika szerepe (államháztartás, külkereskedelmi politika) döntő fontosságúvá vált, mivel ellentmondás jelentkezett a belső piac valódi szintje és a gazdaság szerkezete között.

Természetesen az olaszok megkivánták, hogy nagyhatalomnak tekintsék őket, mivel terjeszkedő politikájuk a század elejére vezethető vissza. Az olasz külpolitika 1919–20-ban is keményen küzdött ezért a célért. Nem elhanyagolható a fasiszták hozzájárulása ennek a politikának a folytatásához. Mussolini ezt állította külpolitikai elképzelései középpontjába, és erős belső hatalma; szilárd „fegyelmező” belpolitikája megerősítette külpolitikai súlyát és befolyását. Egy időre sikerült neki Olaszországot döntő tényezővé tenni európai ügyekben, és mint Európa egyik vezető hatalmának, fontos része volt a többi nagyhatalommal együtt az általános gazdasági döntések meghozatalában is. A balkáni államokkal szemben igényt emelhetett bizonyos fajta centrum-jellegű funkciók gyakorlására gazdasági érdekszféra vagy szubimperializmus formájában.

Nem ez a megfelelő hely arra, hogy figyelemmel kísérjük Olaszország erőfeszítéseit annak érdekében, hogy átvegye az egykori Osztrák–Magyar Monarchia balkáni vezetőszerepét, valamint a Mare Nostre-ért, a földközi-tengeri hegemoniáért folytatott harcot. Nyilvánvaló, hogy ha Olaszország követelhette ezt a hatalmi pozíciót, akkor azt inkább politikai szerepére és nem gazdasági erejére alapozva tehetné. Olaszország már az 1920-as évek első felében részt vett a Duna-völgyi és a balkáni gazdasági hegemoniáért vívott küzdelemben.⁷² Olasz pénzügyi csoportok próbáltak kulcspozíciókat szerezni a bankszektorban és az iparban. 1920-ban Olaszország nemzetközi konferenciát javasolt a Duna-medence gazdasági rendezésére, a Porto Rose-i konferenciát, amelytől kezdetben igyekezett távol tartani minden nem a régióhoz tartozó államot (így Nagy-Britanniát és Franciaországot),⁷³ azután pedig megpróbált létrehozni egy különleges preferencia-egyezményt, amely Rómát helyezte volna a gazdasági kapcsolatok középpontjába. Franciaország azonban Nagy-Britannia támogatásával túl erősnek bizonyult ahhoz, hogy ezt a tervet megvalósulni hagyja, az olasz gazdaság pedig túl gyöngye volt sikerének biztosításához. Olaszország az 1922-es cannes-i konferencián is gyöngye volt ahhoz, hogy Ausztriát bevonja érdekszférájába. Ez a kísérlet azonban nem kizárólag Olaszország gazdasági gyengesége miatt bukott meg, hiszen bizonyos, hogy a kaotikus politikai helyzet is akadályozta a nagyobb befolyás megszerzésében Franciaország ellenében.

A világgazdasági válság alatt Mussolini újra próbálkozott, de sokkal keményebben és határozottabban. Szövetséget próbált létrehozni a francia hegemoniatörekvések megállítására és ellensúlyozására Olaszország, Ausztria és Magyarország részvételével. Az ún. Brocchi-rendszer Németországnak az ellen a törekvése ellen irányult, hogy vámunióval gazdaságilag jobban magához kösse Ausztriát. De minthogy a centrum-funkcióval a hitelnyújtás is együtt járt, Róma, amely nem tudott jelentős kölcsönt nyújtani egyetlen szövetségeseinek sem, nem lehetett több másodrendű hatalomnál. A nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlását követően, amikor a piac vált a centrum-funkció betöltésének alapkritériumává, Olaszország, látszólag jobb eséllyel, ismét próbálkozott. Az olasz piac

⁷² G. Ránki: *Economy and Foreign Policy*. New York, 1983.

⁷³ Archives Diplomatiques Paris, Europe 1919–29., 82/94 és Documents on British Foreign Policy 1919–1939, Vol. XV. 113.

automatikusan felértékelődött a dunai és balkáni államok szempontjából, amikor Olaszországnak brit és német segítséggel sikerült meghiúsítania olyan francia próbálkozásokat, mint a Briand- és a Tardieu-terv, és különböző négyhatalmi tárgyalásokon francia és brit segítséggel útját állta a német javaslatoknak is. Olaszország befolyása nőtt abban a vákuumban, amit Franciaország hanyatlása és Németország erőtlensége teremtett. Mussolini memoranduma a Duna-medencéről⁷⁴ kinyilvánította az olasz érdekeltséget a térségben, és ez világosabban is körvonalazódott az 1934-ben Rómában Ausztria, Magyarország és Olaszország által kötött Háromhatalmi Egyezményben.⁷⁵ Olaszország – tisztán gazdasági értelemben – piacot jelentett a válság sújtotta osztrák és magyar árúknak, lehetőséget a gabona és fa iparcikkekre történő cserélésére. A következő három évben Olaszország részesedése Ausztria és Magyarország külkereskedelmében megháromszorozódott.

Az olasz gazdaság gyöngeségei, piacának korlátozottsága azonban rövid életűvé tették az olasz terveket. Olaszország nem versenyezhetett Németországgal, amely csak annyira vette figyelembe az olasz érdekeket, amilyen mértékben politikailag szüksége volt Olaszországra. Az abesszin háború után Olaszország egyre kevésbé tudta megőrizni pozícióit a dunai és balkáni államokban, egyre többet kellett átengednie a német versenytársaknak. 1931 és 1939 között a balkáni államok az olasz árúk legjobb exportpiacai között voltak (beleértve a gépeket és textilt). Az exportált olasz pamut- és gyapjúárúknak több mint a felét Románia és Jugoszlávia vette meg.⁷⁶ Az olasz tervek teljes kudarca csak részben következett Olaszország gazdasági helyzetéből. Valószínűleg nagyobb része volt ebben annak a túlzottan ambiciózus politikai elképzelésnek, amely túl kívánt lépni egy korlátozott érdekszféra irányításán, és ahelyett, hogy a korlátozott ambíciójú nagyhatalom szerepét játszotta volna, az egész Földközi-tenger térségére ki akart terjeszteni egy olyan centrum-funkciót, amelyhez sem a megfelelő gazdasági, sem a megfelelő politikai erő nem állt rendelkezésére. Nem kérdéses, hogy tisztán gazdasági szempontból Olaszország távol állt attól, hogy a Négy Nagy között jogosan ott lehessen. Ipari termelése az európai átlag 60%-a körül mozgott, vastermelése kevesebb, mint 15%-a volt Angliáénak, 6%-a Németországénak, és 15%-a Franciaországénak. Acél tekintetében jobban állt, a brit termelés 20%-át, a német 10%-át és a francia termelés 30%-át érte el. A vezető gépjárműgyártók közé tartozott. Motorizációs mutatója – autót/1000 személy – ugyan 9 volt, míg Nagy-Britanniáé 50, Franciaországé 33 és Németországé 25, viszont megegyezett a svéddel és tízszerese volt a többi déli országénak. Európa negyedik legnagyobb vegyipari termelője volt. Több műselyem fonalat és műanyagot termelt, mint egész Európa, kivéve a Három Nagyt. Néhány centrum-típusú exportcikk tekintetében gyorsabban növekedett, mint Franciaország, például a közlekedési eszközök és a textil vonatkozásában, és gépexportja is megközelítette a franciát. Iparának szerkezete olyan módon változott, hogy a termelő ágazatok között a kohászat, a gépipar és a vegyipar aránya a többinél sokkal gyorsabban emelkedett: a gépiparé 3,6%-ról 7,2%-ra, a kohászaté 11,8%-ról 26,5%-ra, a vegyiparé 5,4%-ról 10,5%-ra. Olaszország ezzel a struktúrával messze kiemelkedett a déli félperiférikus országok közül, de ugyanakkor messze elmaradt

⁷⁴ Documents of German Foreign Policy. CI 896

⁷⁵ Ránki György: A római hármass egyezmény és a német külpolitika. Századok 1961/4–5. 645–669.

⁷⁶ Franco Catalano: L'economia Italiana di guerra. Milano, 1969. 10.

az igazi központi országoktól. Helyzete bizonyos fokig kiegészítő jellegű maradt, mert bár ugyanabban az irányban haladt, mint a centrum állama, mégsem ugyanazokat az eredményeket érte el. Kivitele nem volt már többé egy félperiférikus ország kivitele. A mezőgazdasági termékek szerepe állandóan csökkent, az 1909–13-as 61%-ról 1924–28-ban 50%-ra és 1934–38 között 45%-ra. Nyersanyagexportja a teljes kivitelnek mindössze 15%-át adta. A kivitelnek kb. 40%-a iparcikkekből állt, és textilt még importáltak is. A vegyiárakban és közlekedési eszközökben kifejezetten figyelemre méltó volt Olaszország részesedése. Az olasz kivitel szerkezete inkább mezőgazdasági, mint ipari jellegű volt, de az exportcikkek főleg olyan hagyományos áruk közül kerültek ki, mint például a textil. Ipari kivitelének zöme a hanyatló iparágak termékeiből tevődött össze, de a korszerű, dinamikusan fejlődő technológiától függő ágazatokban is tapasztalható volt viszonylag kismértékű fejlődés.

Az olasz export szerkezete⁷⁷

	1913	1928	1938
	1913	1928	1938
Hanyatló iparágak (élelmiszer, textil, vegyes)	63,3	68,8	70,6
Stagnáló iparágak (vegyipar, kohászat)	33,7	25,7	18,8
Fejlődő iparágak (autó-, gépgyártás)	3,0	5,5	10,6

Olaszország azon kevés ország közé tartozott, amelyben sikerült versenyképes autóipart kiépíteni, de ez az exportnak csak 3,4%-át adta. Nagyon súlyos importtöbbletén azonban még mindig nem tudott úrrá lenni.

Behozatali többlet a kivitel százalékában⁷⁸

1911–13	1921–24	1925–29	1930–39	1935–38
51	60,7	41,1	30,8	25,4

Kereskedelme még azokkal az országokkal is kiegyensúlyozatlan maradt, amelyekkel clearing-egyezménye volt, de még inkább azokkal, amelyekkel készpénzért kereskedett.⁷⁹ A nagy import-többlet azért is jelentett súlyos terhet a fizetési mérlegben, mert – mint említettük – a két háború között jelentősen csökkent egyik legnagyobb valutabevétele, a kivándorolt olaszok pénz-hazautalása. Az 1930-as években külföldi

⁷⁷ *M. Paradisi: Il commercio estero e la struttura industriale. In.: P. Ciocca–G. Toniolo: L'economia Italiana nel periodo fascista, i. m.*

⁷⁸ *I. Svennilson: Growth and fluctuation, 217.*

⁷⁹ *Enquiry into Clearing Agreements. Geneva 1935. 39.*

valutakészletei teljesen kimerültek. Olaszország önálló gazdaságpolitikát próbált megvalósítani, de ez nemcsak a nagy import-többlet, hanem az érintett ágazatok termelékenységének nem eléggé gyors növekedése miatt is kudarcot vallott. A szakszervezetek elnyomásával mesterségesen fenntartott alacsony bérszínvonal ugyan segített néhány importcikk helyettesítésében, de ugyanakkor nem mozdította elő a versenyképes iparágak és gyárak fejlődését, és nagyon alacsony szinten rögzítette a belső keresletet. Az egy főre jutó jövedelem alig nőtt. 1881-ben 92%-a volt az angolnak. 1901-re annak 32%-ára csökkent, majd ismét emelkedett (1911:38), a két háború között megint csökkent (1929:34, 1936:33).⁸⁰

Úgy vélem, hogy az a hipotézis, miszerint a dél-európai országok „a világgazdaságnak viszonylag homogén félperiférikus területét alkotják”, bizonyos módosításra szorul.⁸¹ Szorosan vett történelmi értelemben még az Ibériai-félsziget és a Balkán történetének együttes kezelése is nagy adag egyszerűsítést tartalmaz, de ez az egyszerűsítés elviselhető és szükséges is a modell készítés igényei miatt. De Olaszország helyzete és mozgása az ún. „centrum pereme” felé, ami kétségtelen a két világháború közötti korszakban, kizárja, hogy a többi déli állammal teljesen azonos csoportba soroljuk, mert ez az egész modellt túl általánossá és meghatározhatatlanná tenné. Megállapíthatjuk, hogy Olaszország teljesítménye a két világháború között nem volt túl meggyőző, és amint ez a dolgozat is bizonyítani próbálta, a faszizmus nem tudta felgyorsítani a gazdasági növekedést, vagy átlendíteni az országot az egyik pólusról a másikra. Ugyanakkor a növekvő eltérés Olaszország és a többi dél-európai nemzet között, a gazdasági tevékenységében jelentkező nagyszámú centrum-típusú elem s ezek megerősödése és növekedése a kérdéses húsz év során arra mutatnak, hogy Olaszország átalakította helyzetét. Természetesen még mindig közbülső helyen állt, „a központ országaihoz képest periférikusan és . . . néhány periférikus területtel szemben viszont központi jellegű országgént” tevékenykedett.⁸² De mégsem nevezném egyszerűen félperiférikus országnak. Nemzeti termelésének, kereskedelmének szerkezete és gazdasági nacionalizmusa mutatják haladásának irányát – még akkor is, ha osztályszerkezete és valószínűleg bérstruktúrája még közelebb állt a félperifériához. Természetesen ez is megkérdőjelezhető állítás, hiszen igen nehéz közeli párhuzamokat találni Olaszország vagy Bulgária osztályszerkezete között.

Az alapkérdés az: mi volt a fő mozgató rugója ennek a fejlődésnek? Nem tulajdonítok döntő fontosságot a politikai elemnek és az állam politikájának, ezért vissza kell térnünk a gazdasághoz. Ha történt volna valamiféle Olaszország számára rendkívül kedvező változás a világkereskedelemben, akkor találhatnánk egy részleges vagy „a jelenség magyarázata” típusú választ erre a kérdésre, azonban nem ez történt. Még akkor sem, ha a 20. század elejére a feltételek egy része lényegesen megjavult, hála az olyan technikai váltásoknak, mint az elektromosság. Ez sem lehet azonban több, mint része a magyarázatnak. A történelmi tényezők, a legkorábbi indulás, a fejletlenség viszonylag

⁸⁰ *Pablo Sylos Labrini: Problemi dello sviluppo economico. Bari, 1972, 138.*

⁸¹ A gazdaságtörténészek egy nemzetközi csoportja módszeresen, kutatási terv alapján vizsgálja Dél-Európa helyzetét, és eredményeit időszakos konferenciákon egyeztetni. A legutóbbi ilyen konferenciát 1983. júniában Párizsban tartották.

⁸² *I. Wallerstein: The Capitalist World Economy. Cambridge, 1979.*

csekélyebb foka, néhány örökletesen jelenlevő központi elem, a nagyhatalmi státus, és annak tudatos felismerése, hogy a nagyobb erőre törekvő gyenge államoknak szükségük van az egyenlőtlenség megváltoztatására, mind részét képezik a válasznak. A kérdés azonban még így is megoldatlan marad: mikor és milyen nagyságrendben, milyen történelmi körülmények között érhet el egy ország tartós gazdasági növekedéssel arra a pontra, amikor szerkezete és ereje a világrendszer másik oldalára helyezi? Ezt a változást a skandináv országok valamikor 1880 és 1913 között érték el. Az új helyzet bizonyára teremtett lehetőségeket Olaszország számára is.

L. NAGY ZSUZSA

A liberális ellenzék gazdaságpolitikai nézeteiről

A Horthy-rendszer polgári ellenzékének egy része, elsősorban a Vázsonyi Vilmos, ill. Vázsonyi János, Rassay Károly pártjához tartozó kisiparosok, kiskereskedők, tisztviselők, értelmiségiek öntudatosan vallották magukat liberálisoknak, a 19. század liberális eszméi örökösének; a függetlenségi-októberisták, a Kossuth Párt tagjai is ezeket az eszméket kötötték össze 1918 programjával. A Horthy-rendszer viszonyai között, különösen pedig 1933 után úgy látták, a liberalizmus alapelvei (minden fajta diktatúra elvetése, alkotmányosság, jogegyenlőség, közsabadságok, a társadalom és egyén ellenőrző szerepe az állam felett stb.) nem vesztek időszerűségükből, nemcsak a pártjaik bázisát adó rétegek érdekeivel esnek egybe, hanem az egész társadalomával, az egész nemzetével. A „nemzeti demokrácia” megteremtése volt legáltalánosabb célkitűzésük, szemben a diktatórikus törekvésekkel, a központi államhatalom növekvő szerepével, a politikai szabadversenyt lehetetlenné tevő kormánypárti eggeduralommal.¹

Ebbe a keretbe illeszkedtek, ezekre az elvekre épültek a gazdasági életre vonatkozó nézeteik, kiegészítve és más oldalról támasztva alá azt a szüntelen bírálatukat, amelyet a politika síkján gyakoroltak a kormányzat felett. Olyan gazdaságpolitikát tartottak célszerűnek, amely megfelel a kisiparosok, kiskereskedők, kisegyszisztenciák érdekeinek. Ha ui. a polgári társadalom e széles rétegei nem elég erősek gazdaságilag, ha nincs kellő politikai mozgásszabadságuk, akkor azt az egész társadalom megsínyli, a polgári rend egésze válik gyengébbé. Ahogyan tehát óvni kell falun a kisbirtokost, úgy kell óvni „a város parasztját, a városi kispolgárt”,² mert „a kisiparos, a szatócs, a bérkocsis, a piaci árus, ezek a nagyszámú kisegyszisztenciák védőőredei a polgári társadalomnak”.³

Mindezek alapján a liberális ellenzék a Horthy-rendszer egész gazdaságpolitikáját⁴ elhibázottnak ítélte, szinte minden gazdasági intézkedését bírálta, s azt követelte, hogy a liberalizmus elveit alkalmazzák a gazdaságban. E bírálatok és követelések tartalma

¹ *Vázsonyi Vilmos* beszédei és írásai I–II. Bp. 1927. Szerk. Csörgő Hugó, Balassa József. II. 386–387.

² *Balkányi Kálmán*: Arcok, harcok, kudarcok. H. é. n. 57.

³ *Vázsonyi* i. m. II. 478–479.

⁴ A korszak gazdaságtörténetére, a gazdaságpolitikára vonatkozó megállapításokat a Magyarország története 8. köt. Főszerk. Ránki György. Bp. 1976. Második rész II/4., V/1., VII. fejezetekre alapoztam. E kötet, valamint Berend T. Ivánnak és Ránki Györgynek a Horthy-rendszer gazdaságtörténetére vonatkozó feldolgozásai alapján jól megítélhető, mennyire volt reális, indokolt a liberálisok kritikája.

negyedszázadon át alig vagy egyáltalán nem változott, inkább hangsúlyeltolódásokat mutatott.

A liberálisok gazdaságpolitikai nézeteinek legfeltűnőbb és legjellegzetesebb vonása az ipari tőkével való határozott szembenállása, az ipari tőkének s a kormányzat vele kapcsolatos magatartásának szívós bírálata. Ennek gyökerei az 1890-es évekre nyúlnak vissza, amikor Vázsonyi Vilmos megalapította a kispolgári, polgári rétegek első önálló pártját, egyben az első modern elvekre épülő polgári pártot, amely már nem a közjogi ellentétek vonalán helyezkedett el. A pártalapítók jól érzékelték az ipari tőke szerepét a gazdaságban, „társ-uralkodó” pozícióját a hatalomban, a politikában s egyidejűleg azt is, hogy ezzel szemben a kistőkés szinte behozhatatlanul hátrányos helyzetben van, annál inkább, mert számára az asszimiláció, a beilleszkedés is nehezebb. Vázsonyiék pártja úgy alakult meg, hogy azt a nagypolgárság, az ipari tőkések nem támogatták, érdekezésszerűen nem vállaltak vele. Ezzel szemben a kereskedelmi tőke, majd annak szervezete (Magyar Országos Kereskedelmi Egyesülés) és vezető alakjai kezdettől nyíltan kiálltak mellette. A kereskedelmi tőke helyzete, érdekei különböztek az ipari nagytőkétől, s könnyen volt kialakítható az OMKE-t, valamint a kiskereskedőt, a kisiparost egyesítő érdekezésszerűség érzete – az ipari nagytőkével szemben. A Demokrata párt programjában már a századfordulóra megjelent két olyan követelés, amely mellett a Horthy-korszakban az egész liberális ellenzék kitartott: a kartellek szigorú ellenőrzése, valamint a nagytőke „állami becézgetéseinek” megszüntetése.⁵

A két háború közötti országban s különösen az 1920-as években az ipari, a finánc-tőke szerepe az önálló nemzetgazdaság kiépítésében, a kormányzati, hatalmi politikában megnőtt, míg a kereskedelmet a monarchiai piac elvesztése, a kereskedelmi kapcsolatok – különösen kezdeti – beszűkülése és későbbi nehézségei sújtották. Mindez a liberális pártok ipari-tőkeellenességét szükségszerűen fokozta, s ez maga után vonta azt is, hogy a kormányzat legkülönbözőbb intézkedéseiben az ipari tőke indokolatlan, a kisipart, kiskereskedelmet, mi több, az egész társadalmat sújtó preferálását lássák.

Az 1920-as évek közepe táján egyetlen politikai irányzat, csoport sem foglalt el olyan határozott ipari-tőkeellenes álláspontot, mint a liberális ellenzék, noha pl. az agráriusok sem értettek egyet feltétlenül a kormány szanalási politikájával, azokkal az elvekkel, amelyek a vámtarifa törvényben öltöttek testet. A liberálisok azonban teljes egészében elutasították a törvényt, mivel az „a nagytőke, nagyérdekeltségek védelmét fekteti le”. A kormány, szerintük, elősegíti a kiségzisztenciákat tönkretévő monopóliumok alakulását, az egész lakosságot pedig „a nagytőke jobb jövedelmezőségének” szolgáltatja ki.⁶ Holott annak „annyi bűn terheli” a lelkét, „amelyeket az országgal szemben követett el”. A kormány s az ipari tőke együttműködésének eredményeként „... az egyik oldalon vannak a GYOSZ tagjai, az egyedüli gazdag emberek, akiknek jövedelmük van ebben az országban, a másik oldalon pedig van az egész magyar közönség, amely ezek alatt a vámtételek alatt nyög és pusztul el az országban”.⁷

⁵ Vázsonyi I. m. I. 146. s köv. Források Budapest múltjából II. Források Budapest történetéhez 1873–1919. Szerk.: H. Kohut Mária. Bp. 1971. 52. s köv. Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Bp. 1971. 274. s köv.

⁶ Képviselőházi napló (a továbbiakban: Napló) 1922–27. XXIV. 123–129., 137. stb.

⁷ Napló 1927–31. IX. 339–340., 343. (Sándor Pál, aki az ipari tőkének egyik legelszántabb bírálója volt, ez esetben a felsőház reformjának vitájában szólalt fel.)

Az ipari tőke ereje és befolyása, kedvezményezett helyzete, mellett a liberálisok a leghevesebben az „*állami omnipotenciá*”-nak a gazdasági életben való érvényesülését, a *központi államhatalom beavatkozását* támadták. Egyrészt azért, mert ahogyan a politikában, úgy a gazdaságban is veszedelmesnek, elfogadhatatlannak tartottak minden diktatórikus, parancsuralmi eljárást, mely az egyéni, kisközösségi kezdeményezést megakadályozza, másrészt mert az állami beavatkozás az ipari nagytőke támogatásával, egyidejűleg különböző szövetkezetek létrehozásával, a közüzemek szaporításával járt együtt, s így többszörösen sértette a kiskereskedelem, kisipar érdekeit.

Noha a liberálisok gazdasági és politikai megfontolások miatt az ország gazdasági talpraállítását külföldi kölcsön felvétele nélkül nem tudták elképzelni, a kölcsön felhasználását, annak a kormányzat által történt irányítását bírálták. A kormányzatnak adott felhatalmazást a gazdaság terén azért hibáztatták, mert az erősítette a politikában már érvényesülő egyeduralmát. Biztosítékot követeltek tehát a központi hatalom ellenőrzésére, s erre a legmegfelelőbbnek ismételten, akárcsak az SZDP, az általános, titkos választójog bevezetését látták.⁸

A liberálisok elsősorban a kormány gazdaságpolitikájával magyarázták a 30-as évek elején Magyarországon is jelentkező válságot, s egyúttal igen kiterjedten bírálták mindazokat az intézkedéseket, amelyeket a Károlyi-, majd a Gömbös-kormány hozott és tervezett a válság megoldására. A bajok gyökere ui. szerintük abban volt, hogy miközben a kormány az ipari tőkét támogatta, a kisipar és kiskereskedelem szabad tevékenységét nehezítette, egyben „államszocializmust létesített, amely közüzemi politikája révén lehangosította az egész kereskedelmet és ipart”.⁹ „A közüzemek ui. a közmunkák terén a kisiparral olyan versenyt folytatnak – állapították meg –, amely méltán állítható párhuzamba a statáriális eljárással.”¹⁰ Az állam, fejtegették, kisajátította magának olyan jogokat, amelyek meghaladták a polgári állam hatáskörét anélkül, hogy „ezzel a szociális gondolatot szolgálta volna”.¹¹ Az „államszocializmus” másik eszközeül, szerintük, a különböző termelő, beszerző és értékesítő szövetkezetek szolgáltak. E szövetkezetek 1920-tól szaporodtak, s a szélsőjobboldal messzemenően támogatta őket, hogy így korlátozza a zsidóság szerepét a gazdasági életben. A liberálisok tehát a szövetkezeteket azért támadták, mert veszélyes konkurrenciát támasztottak az önálló kistőkéseknek, mert a forradalmak után a „kollektivizmus” megtestesülését látták bennük s végül, de nem utolsósorban, mert a szövetkezeti politika mögött nem rejtett antiszemitizmus állt.¹²

A „túlzott etatisztikus rendszer” „politikailag a szabadságjogok elkobzásához, a parlamentarizmus eltorzításához és a rendeletekkel való kormányzáshoz vezetett, gazdaságilag pedig a közüzemi politikához, az ipar és kereskedelem szabadságának korlátozásához”. Ennek következményeként „A bürokrácia gyámsága alá helyezett mindenkit és mindent, és kiépítette az állami beavatkozásnak olyan rendszerét, amely a termelést, a javaknak elosztását, az áraknak szabályozását, a ki- és bevétel szervezését

⁸ Napló 1922–27. XXII. 237., 365., 428–429., XXIII. 240.

⁹ Napló 1931–35. II. 88.

¹⁰ Napló 1931–35. V. 385.

¹¹ Napló 1931–35. II. 317.

¹² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban Főv. Lvt.) Közgyűlési jegyzőkönyv 1920. okt. 28., 1921. márc. 9. A szövetkezeti politika célja és következménye az, mutattak rá, hogy a kisiparosságot „kortesszervezetté” degradálja. Napló 1922–27. XXII. 254. s. köv.

akarta és akarja végrehajtani . . . Az államosítás és községesítés terén mutatkozó haladás a kollektív társadalom felé vezető út mérföldköveit jelzi . . .”¹³ A liberálisok gondolatrendszerében pedig ennél nagyobb veszély aligha fenyegette az országot.

Gömbös négyéves munkatervében már egyenesen a „plánizmus” megvalósulását látták, amely egyszerre emlékeztette őket a náci rendszerére, valamint a szovjet tervgazdálkodásra, olyan modellekre, amelyeket teljes meggyőződéssel vetettek el.¹⁴ A polgári radikálisok is megállapították, hogy „A tervgazdálkodás semmilyen rendszerének, sem a szovjetbelinek, sem a fasisztának, vagy horogkeresztesnek, sem a Roosevel-félének lényege nem lehet más, mint a kényszergazdálkodás. Eszköze: az állam hatalmának kiterjesztése a gazdasági életnek lehetőleg minden területére . . . Módszere nem lehet más, mint a diktatúra, amit egy párt vagy a többség, vagy felhatalmazás alapján néhány ember gyakorol”.¹⁵

Az ellenzék nagyon is jól látta, hogy általában, kritikus helyzetekben különösen, a gazdasági liberalizmus elvei nem alkalmazhatóak, még „a szabadság hazájában”, Amerikában sem. Ez azonban egyáltalán nem jelentette számukra, hogy az új helyzetet, az új folyamatot elfogadják, helyeseljék. Éppen ellenkezőleg.

Az ellenzék teljesen lehetetlennek tartotta az új államhatárok közé került ország gazdasági talpraállítását és létezését az *elzárkózás* s annak a fajvédő programnak az alapján, amelyet Gömbös Gyula így fogalmazott meg: „a nemzeti kapitalizmust . . . agyon kell bunkózni”.¹⁶ A 20-as évek elején éppen úgy, mint a 30-as években, rendületlenül sürgették a szomszédos országokkal való gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok kiépítését, és ezek hiányáért, illetve nem kielégítő voltáért kizárólag a magyar kormányzatot tették felelőssé. Meggyőződésük szerint „a mi gazdasági életünk reorganizálása . . . más úton el sem képzelhető, mint az utódállamokkal való kereskedelmi forgalom felvételében”.¹⁷ Hosszú éveken át Jászi Oszkár nézeteit követték, s azokat egyáltalán nem tekintették irreálisoknak. „A Jászi-féle konföderáció – állapították meg – nem is a népszerűsége, hanem a *gazdasági törvényszerűsége révén fog uralomra jutni.*” Éppen ezért a magyar kormánytól várták, hogy kezdeményezzen, siettesse ennek megvalósulását.¹⁸ A 30-as években sem láttak más megoldást: „. . . a válság lényeges enyhülésére nem számíthatunk mindaddig, amíg a Monarchia feldarabolt részei nem tömörültek ismét szorosabb gazdasági egységbe”.¹⁹ E nézetek hirdetésében az sem zavarta őket, hogy Csehszlovákia pl. éppen a kritikus időben, 1932-ben mondta fel a Magyarországgal kötött kereskedelmi egyezményt. Vázsonyi János és Rassay Károly már igen korán, 1931 őszétől propagálta egy magyar–osztrák vámunió gondolatát is, amit valamivel később, az Anschluss megakadályozására tervezett akcióik idején, még inkább

¹³ Napló 1931–35. VII. 105–106.

¹⁴ Esti Kurír 1935. ápr. 17. Négyéves terv. Újság 1935. szept. 29. *Szász Zoltán*: Plánizmus és szabadság.

¹⁵ Századunk 1933. 6–7. sz. 181–182. Csécsy Imre ismertetése *F. D. Roosevelt: Looking forward*. London 1933. c. könyvéről.

¹⁶ Napló 1920–22. XVIII. 163.

¹⁷ Uo. I. 22. (Rassay Károly felszólalása.)

¹⁸ Napló 1922–27. XI. 305. (Rainprecht Antal felszólalása.)

¹⁹ Napló 1931–35. XV. 46. (Kray István felszólalása. Ő az 1930-as években került közel a liberális ellenzékhez.)

fontosnak tartottak, s ez esetben még Mussolini kezdeményezését is helyeslőleg fogadták.²⁰

A gazdasági együttműködést illetően elsősorban az egykori Monarchia keretébe tartozókét hangsúlyozták, nem foglalkoztak azonban azzal, vajon a többiek kívánják-e ezt, még kevésbé azzal, hogy olyan országok egymás közötti kapcsolata, amelyek között alig akad iparilag fejlett, hozhat-e megoldást? Úgy tűnik, a politikai megfontolások, a liberálisoknak a csehszlovák polgári demokráciáról kialakított kedvező véleménye, az olasz és német kapcsolatok ellensúlyozásának szándéka legalább annyira, ha nem nagyobb mértékben befolyásolták álláspontjukat, mint a gazdaságiak.

Az elzárkózás ellen küzdve s egyúttal a kereskedelmi érdekek szószólóiként elsősk között szálltak síkra azért, hogy félretéve a kormányzat politikai fenntartásait, kereskedelmi kapcsolatot teremtsenek a Szovjetunióval, ne engedjék, hogy e hatalmas piacot mások foglalják el. A liberálisok maguk is szovjetellenesek voltak, de a politikai és gazdasági szempontok összekeverését ésszerűtlennek tartották, legalábbis ez esetben s különösen a magyar gazdaság helyzetében. Azon kevesek között voltak tehát, akik Bethlen kísérletét támogatták.²¹

Más volt a helyzet az olasz és német gazdasági együttműködéssel. Ezt erős fenntartásokkal, majd elsősorban politikai okokból fakadó tiltakozással fogadták. Annál inkább, mert az olasz piac nem bizonyult valóban felvevőképesnek, míg a magyar–német gazdasági kapcsolatok fokozatosan teljesen egyoldalúakká váltak.²²

Magyarországot – főleg politikai megfontolásból – olyan gazdasági kapcsolatrendszerben látták volna legszívesebben, amelynek patrónusa Franciaország, esetleg Anglia. Mindenesetre lelkesen helyeselték minden francia kezdeményezést, tervet, ámbár megvalósíthatóságáról a realitásokban gyökerező szkepticizmussal vélekedtek.²³

A polgári ellenzék a rendszer gazdaságpolitikájának azokkal a hibáival szemben, amelyeket megállapított, s amelyeket fentebb csak vázlatosan jeleztem, a *gazdasági liberalizmust* állította szembe, mint egyedül célravezető s a nemzet érdekeit egyedül szolgáló utat: „nekünk túlságosan eltávolodnunk a gazdasági liberalizmus rendszerétől nem szabad, de arra okunk sincs”.²⁴ Hogy mi is a gazdasági liberalizmus, azt általánosabb formában ismét a radikálisok fogalmazták meg. A gazdasági liberalizmus – írta Csécsy Imre – „A politikai liberalizmusnak részben történeti megelőzője, részben mellék-hajtása”, tulajdonképpen „irányelvek rendszere”. Mint ahogyan a politikában, úgy a gazdaságban szintén a társadalom tevékenységét „rá kell bízni az emberek szabad belátására, egyéni felelősségére”, hiszen a demokrácia a gazdasági életben is a „minél teljesebb sza-

²⁰ Uo. II. 318. Esti Kurír 1933. jún. 29. Anschluss. Újság 1934. márc. 18. Rovás. L. még: *L. Nagy Zsuzsa: Az Anschluss és a magyar liberális ellenzék. Történelmi Szemle 1982. 4. sz.*

²¹ Az Újság 1924. jan. 4. „Csak ma tudjuk igazán megbecsülni, hogy mit jelentett a régi monarchia.” Uo. 1924. okt. 10. A berlini orosz követ hivatalosan nyilatkozik Az Újságnak.

²² Az Újság 1933. jún. 3-i vezércikke Németország gazdaságpolitikájával foglalkozva megállapította: „... ez a horogkereszt rövidesen utolsó sírkeresztje lehet minden magyar gazdának”. L. még: uo. 1933. máj. 30. Nem kell senkinek.

²³ Esti Kurír 1932. ápr. 28. Közgazdasági Kurír c. melléklet.

²⁴ Napló 1931–35. V. 19. (Gratz Gusztáv felszólalása. Ő ekkor már Rassay híve, 1935-től pártjának tagja.)

badságot” jelenti.²⁵ Az ellenzék körében olyan kételyek, hogy vajon az „államszocializmussal”, a „plánizmussal” szemben alternatíva-e a gazdasági liberalizmus, éppúgy nem merültek fel, mint ahogyan abban is bizonyosak voltak, hogy mindenféle politikai diktatúrával szemben egyetlen ideális megoldás létezik, a polgári demokrácia, annak intézményeit, működését kell erősíteni.²⁶

Ennek ellenére látták, hogy a 20. századi viszonyok közepette a gazdasági liberalizmus már nem, vagy csak nyomokban érvényesül. Ezt azonban éppen úgy korrigáló hibának, torzulásnak tekintették, mint a polgári parlamentarizmus működésének gyengülését. A polgári radikális Polányi Mihály gondolatmenete egybeesett a liberálisokéval. „A gazdasági liberalizmus elleni forradalmat – írta Polányi – ma két politikai hatalom vezeti, a kommunizmus és a fasizmus.” A „demokratikus országokban a liberális közgazdaság uralkodik” ugyan, de már nem a régi erejében, már nem képes teljesen fenntartani „a szabad keresetvagy elvét”. Nem, mégpedig azért, mert eluralkodtak olyan tendenciák és módszerek, mint az államszocializmus, az intervencionizmus, a protekcionizmus, az autarchia, a valutakényszer stb.²⁷

Az elmondottak értelmében, a liberálisok elvárásai szerint a kormányzat akkor járt volna el helyesen, ha a kereskedelmet, a kisipart támogatta volna, ha a gazdaság kötöttségeit megszüntette volna, ha távol tartja magát a gazdasági élettől. Értelmezésükben a kereskedelem és a kisipar érdekköre sokféle problémát egyesített. Ide tartozott a kiviteli tilalmak, devizális korlátozások felszámolása, amit a kormány – ítéletük szerint – az első világháború után csak igen lassan tett meg. Elvárták a kormánytól, hogy államközi szerződésekkel biztosítsa a hazai kereskedelem külpiaci szereplését, és kifogásolták, hogy a jugoszláv és román állammal kötött szerződések nem kerültek be a szanalási törvényekbe.²⁸ Elhibázottnak tartották a vámtarifarendszert, amely a kereskedelem érdekeit alárendelten kezelte, sőt, a kereskedelmet hátrányos helyzetbe juttatta. A szanalási politikát úgy kellett volna megvalósítani, hogy az kiszélesítse és megerősítse a belső piacot. A kormánynak köszönhetően azonban „a közönség nem képes vásárolni. A közönség munka nélkül van”.²⁹ Arra lett volna szükség, hogy a kisipar, a kereskedelem hitelt kapjon, hogy az adópolitika szintén támogassa őket. A leginkább a forgalmi adót támadták, annak eltörlését követelték, mert abban olyan eszközt láttak, amellyel a kormány az ipart, a termelőt kímélte, s minden terhet az eladó vállára helyezett.³⁰ A kisipar és kereskedelem szabad fejlődése érdekében „a felesleges közüzemeket” meg kellett volna szüntetni.³¹

²⁵ Csécsy Imre: Megbukott-e a demokrácia? Századunk 1935. 1. sz. 7. (az idézet innen való), 8.

²⁶ Esti Kurír 1933. márc. 12. Nincs megállás. Újság 1933. ápr. 16. Vázsonyi János: A demokrácia ereje.

²⁷ Polányi Mihály: A közgazdasági műveltség értékéről. Századunk 1937. 8. sz. 313–314. (Az idézet innen való.) Kitér Roosevelt gazdaságpolitikájára, amely „a közgazdaság új értelmezésén alapul”. Uo. 315. Újság 1933. jún. 15. Vezércikk.

²⁸ Napló 1922–1927. XVIII. 324. s. köv., 372. s. köv., XIX. 370. s. köv., XXIV. 409. s. köv.

²⁹ Napló 1922–27. XXIV. 130–134., 165–168., XXXI. 18. (Az idézet ez utóbbi helyről való, Sándor Pál felszólalásából.)

³⁰ Napló 1922–27. XXV. 367. s. köv. Főv. Lvt. Közgyűlési jkv. 1928. febr. 15. Azt szerették volna, hogy az adóztatás a termelőnél, ne az értékesítőnél történjék.

³¹ Napló 1927–31. XIII. 9. s. köv. Napló 1931–35. V. 385. – A népszámlálási adatokból az tűnik ki, hogy az 1920 és 1930 közötti évtized kedvező volt a kisiparosok és kiskereskedők számára,

Mindenekelőtt a kereskedelem s részben a kisipar érdekei juttatják fontos szerephez a liberálisok gazdaságpolitikai nézeteiben a *mezőgazdaságot*.³²

A kereskedelem Magyarországon a két háború között is túlnyomó részben mezőgazdasági termények forgalmazását jelentette, az ország népességének közel fele a mezőgazdaságból élt. A mezőgazdaság állapota, az agrárnépesség vásárlóképesége tehát elsőrendű fontosságúvá vált a kereskedelem s a kisipar számára is. Ebből következik, hogy csak olyan gazdaságpolitikát helyeselnének, amely a mezőgazdaság érdekeit első helyre helyezi. Így állt elő az a helyzet, hogy az 1924-es vámtarifatörvény már említett vitájában a liberálisok szinte erőteljesebben hangoztatták az agrárérdekeket, mint maguk az agráriusok, és lehetségesnek tartották a mezőgazdaság termelési költségeinek csökkentését a kormány iparfejlesztési programja nélkül is, elsősorban az adópolitika útján.³³ A célszerű gazdaságpolitika felfogásuk szerint a válság idején is csak „a mezőgazdaság talpraállítása” lett volna, mert „a lerongyolt és tönkretett kisipar és kiskereskedelem csak a mezőgazdaság talpraállítása útján juthat fogvasztási területhez”.³⁴

A mezőgazdaság, a kereskedelem, a kisipar sajátosan összekapcsolt érdekrendszere távolról sem azt jelentette, hogy a liberálisok a nagybirtokok előnyben részesítését kívánták volna. Ellenkezőleg. A hitbizományok felszámolása a Vázsonyi-pártnak már 1900-as programjában szerepelt, s a két háború között az egész ellenzék magáévá tette, egyes esetekben a nagybirtokokra általában is kiterjesztette.³⁵ A mezőgazdaságot érintő kormányintézkedéseket, törvényeket azért támadták, mert azok a nagy- és úri közép-birtok érdekeit szolgálták, a terheket a paraszti gazdaságokra hárították át. Ezzel szemben azt követelték, hogy vessenek ki 25%-os rendkívüli vagyoadót a kártalanított erdélyi birtokosokra, hogy szüntessék meg a boletta-rendszert, amellyel a paraszti gazdaság adózik a nagybirtoknak.³⁶ Gömbös gazdavédelmi rendeletét azért utasították el, mert abban éppen a tényleges gazdavédelmet hiányolták. Az 5–20 holdas gazdaságok megsegítésére lett volna szükség, mint írták. „De ugyanilyen segítség az eladósodott közép- és nagybirtok számára igazságtalan, antiszociális – és nem utolsósorban – sérti a mezőgazdaság érdekét.”³⁷

mert éppen azok a kisipari üzemek szaporodtak, amelyek 1–3 segédet foglalkoztattak, a kereskedők pedig még egyenletesebb és az egész korszakon végigvonuló számbeli gyarodást mutattak. Vö. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 72. köt. 274., 279., 94. köt. 210., 211.

³² Szándékosan nem térek ki e helyen a földreform, az agrárkérdés politikai vonatkozásaira. A liberális ellenzék a földreform híve volt, az 1920-as években külön szervezetet létrehozva igyekezett az 1920-as törvényt kiterjesztetni, radikálisan végrehajtatni. [L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931). Bp. 1980. 96–98.] A földkérdést „az osztatlan magyar demokrácia legfontosabb részletkérdése”-ként kezelték azonban. (Újság 1936. aug. 9.) Zoltó Béla: Tardon a helyzet változatlan. – 'Az én kiemelésem- L. N. Zs.) Teljesen szembefordultak a Teleki-, majd a Kállay-kormány idején kezdeményezett reformmal, amely *kizárólag* a zsidó tulajdonban levő földek kisajátítását célozta. (L. pl. Napló 1939–44. XIII. 305.)

³³ L. Nagy: Bethlen liberális ellenzéke i. m. 122–123.

³⁴ Napló 1931–35. III. 451.

³⁵ L. az 5. sz. jegyzetet. L. Nagy: Bethlen liberális ellenzéke i. m. 96–97.

³⁶ OL K 510. 2. köt. 1930. ápr. 4. du.-i ülés, ápr. 7. de.-i ülés, 11. köt. 1930. máj. 7., jún. 26-i ülés. Esti Kurír 1933. Hozzányúlni a bolettához!

³⁷ Újság 1933. okt. 26. Sándor Pál: Gazdavédelem? Esti Kurír 1935. okt. 13. Ezer holdig. (Az idézet innen való.)

Gondolatrendszerükben ugyanakkor jól megfértek mindezzel annak követelése, hogy a kisiparos és kiskereskedő is kapjon a gazdákéhoz hasonló segítséget adósságainak rendezésére, a tiltakozás az ellen, hogy a gazdaadósságokat „a városi adófizetők” fedezzék.³⁸

A 30-as évek első felében s főleg Vázsonyi János révén, a liberálisok némileg módosították megfogalmazásukat a mezőgazdaság érdekeinek elsőrendűségét illetően. Ekkor úgy vélekedtek, hogy a gazdaságpolitikában „egymás mellé” kell kerülnie „a merkantil és agrárgondolat”-nak, mert csak ez teremthet kívánatos egyensúlyt.³⁹ Lényegi változás azonban nem történt nézeteikben, hiszen a liberálisok „agrárgondolata” korábban is a kiskereskedelem és kisipar érdekeit tartalmazta.

Mindazon ellentmondások közül, amelyek a liberálisok gazdasági nézeteiből, ezeknek a korszak adottságaival való szembesítéséből fakadtak, egy kíván külön említést, éppen azért, mert talán a legvilágosabban mutat rá gondolatrendszerük korlátaira. Azokban a bírálatokban, amelyekkel a liberálisok a rendszer gazdaságpolitikáját illették, vezérfonalként vonult végig az állami beavatkozás elutasítása. Csak hogy már akkor, amikor a 19. század végén először fogalmazták meg e nézeteiket, még inkább a két háború között, tapasztalták és tudták, hogy az állami beavatkozás olyan tény, amely „ráolvasással” nem szüntethető meg, sőt, hogy fontos szerepet játszik a tőkés fejlődésben, a polgári viszonyok kiteljesítésében. Így már a kezdetekben is az figyelhető meg, hogy a támadások nem csupán, nem kizárólagosan, sőt valójában nem is az állami beavatkozásnak, hanem *irányának, kedvezményezettjeinek* szólnak.⁴⁰

E tekintetben a két háború közötti időszak nem tartalmi, érdemi változást hozott, hanem e korábbi felfogást hangsúlyosabbá tette. Miközben hibáztatták az állam beavatkozását a gazdaságba, főleg azt támadták, hogy ez a beavatkozás nem azokat segíti, akiket ők kívántak volna erősíteni, vagyis a kereskedelmet, a kisipart. Kezdetben egyenesen azt óhajtották, az adó- és hitelpolitika előnyeit úgy biztosítsa az állam a kereskedő, a kisiparos számára, hogy egyidejűleg ne korlátozza szabad gazdasági mozgásukat. „A kormánytól nem olyan támogatást kérünk – szögezte le a Szegeden tartott második kereskedő kongresszus –, amellyel beavatkozás is jár . . .”⁴¹ Végül azonban ki kellett mondaniok, teljesen félreérthetetlenül, hogy a kereskedelemnek, a kisiparnak igenis szüksége van az állam támogatására, hogy a gazdasági liberalizmus klasszikus elvei nem tarthatók. „Nem vagyok az ortodoxliberalizmus (sic) híve – mondta Vázsonyi János, mintegy az egész ellenzék nevében –, a gyengébbek érdekében való beavatkozást mindig szükségesnek és hasznosnak tartom, sajnos azonban . . . nálunk nem a gyengébbek, hanem inkább az erősek érdekében való beavatkozást látunk, ami nem az intervencionizmus, hanem a protekcionizmus rendszerét jelenti.”⁴²

³⁸ Újság 1933. okt. 26. *Sándor Pál*: Gazdavédelem? Uo. 1933. okt. 27. Rovás. – Mentálitásukat jól világítja meg egy további cikk: „Ha gazda vagy, az érdeked melletti síkraszállás nemzeti és hazafias. Ha bankár, vagy iparos vagy, az érdeked megvédése piszkos önzés és nemzetellenes kapzsóság.” Újság 1935. jan. 31. Rovás.

³⁹ Napló 1931–35. V. 388.

⁴⁰ Vázsonyi pártjának programjában az ipar támogatásának bírálata mellett ott szerepel az a követelés, hogy a kisipart, a kiskereskedelmet kell felkarolni. L.: az 5. sz. jegyzetet.

⁴¹ OL K 428. 10. köt. MTI jel. 1921. ápr. 9. hetedik kiadás. – Az én kiemelésem – L. N. Zs.

⁴² Napló 1935–39. VIII. 486–487.

A liberális ellenzék a Horthy-rendszer gazdasági viszonyainak, gazdasági politikájának számos jellemző vonására helyesen világított rá, joggal támadta a nagytőke és a nagybirtok hatalmát, indokoltan küzdött a kispolgári rétegek érdekeiért, s jól ismerte fel, hogy a centralizált államhatalom mind erőteljesebb beavatkozása a gazdaságba, együtt a politikai hatalom torzulásaival, egyre nagyobb mértékben korlátozta a társadalom, az egyén mozgásszabadságát, ellenőrző szerepét. Nézeteinek ellentmondásossága abból fakadt, hogy a 20. század dereka felé haladva a liberalizmus gazdasági elveit már aligha lehetett alkalmazni, s ezt az ellenzék is többé-kevésbé felismerte, „a ledöntött oltár”⁴³ szolgálatát azonban nem adta fel. Egyszerre kívánta „a gyengék” támogatását és azt, hogy „Szabad államban szabad emberek szabad versenyben boldoguljanak”.⁴⁴

⁴³E kifejezést Kóbor Tamás használta ilyen címen írt vezércikkében (Ujság 1933. jún. 15.), kifejtve a gazdasági liberalizmus ellen ható tényezőket s azt, hogy még sincs más megoldás, mint visszatérni hozzá.

⁴⁴Bródy Ernő szavait az Esti Kurír 1936. febr. 18-i, a képviselőház bizottságainak összevont üléséről szóló tudósítása idézi.

LACKÓ MIKLÓS

Szekfű, Bethlen és az Encyclopaedia Britannica

1920 novemberében, a *Három nemzedék* utómunkálatai közben, Szekfű Gyula egyik Horváth Jánoshoz írt levelében mintegy mellékesen közli barátjával: „Én a 3 Nemzedék megjelenése és az első hangok elmúlása után szeretnék 2–3 hétre Pestre (sic.), hol az Encyclopaedia Britannica pótkötetéhez kell a magyar cikkeket írnom, még pedig 1918–20 évek polit. és gazd. történetét. Kérlek, kérdezd meg Fest Sándort, megvan-e ott ez a lexikon, s melyik legújabb kiadása. Ezt írnád meg nekem egy lev. lapon. »Nemzeti ügy«, első eset, h. nem angolok írják, eddig magyar cikkeket főként Scotus Viator csinálta.”¹ Egy hét múlva, újra megköszönve Horváth Jánosnak a Három nemzedék végső formába öntéséhez nyújtott segítségét, visszatér az enciklopédia ügyére: „Encycl. Br.-t is köszönöm. Ha jövő héten megjelenik munka [ui. a Három nemzedék], én egy hétre szeretnék Pestre menni.” Majd egy kissé pongyolán így folytatja: „két hét kell otthon az Encycl.-ra”.²

Az akkor már 150 éves múltra visszatekintő, nagynevű angol enciklopédia mindig foglalkoztatott külföldi szakértőket, de Magyarországra vonatkozó cikkeit 1919 előtt tényleg túlnyomórészt angol szerzők írták; csak elvétve találunk a szerzők között egy-egy bécsi szakembert. Scotus Viator, vagyis Seton Watson, a nálunk magyarellenességéről híres, sokszor bírált angol újságíró és történész azonban – Szekfű megállapításával ellentétben – nem találjuk a magyar címszavak szerzői között. Az enciklopédia utolsó nagy „standard” kiadása, sorrendben a tizenegyedik, 1911-ben jelent meg. Terjedelmes *Magyarország* c. cikkének írói: Oscar Brilliant (Magyarország földrajza és statisztikája), Walter Alison Phillips, a dublini Trinity College modernkori történész professzora (Magyarország története a kezdetektől 1910-ig), Charles Norton E. Eliot (a magyar nyelv), Edward Dundas Butler (a magyar irodalom története 1880-ig) és Emil Reich (a magyar irodalom története 1880 után).³ A szerzők közül egyedül a közíró és esztéta Emil Reich, a bécsi egyetemek irodalomtörténész előadója volt magyarországi származású.

Valóban érdekes és az első pillantásra meglepő, hogy a nagy tekintélyű enciklopédia szerkesztősége éppen 1919 után döntött úgy, hogy magyar szerzőket is bevon munkatársi gárdájába. A lexikon magyar, illetve általában közép-kelet-európai vonatkozású cikkeinek munkatársai addig többnyire olyan angol szerzők voltak, akik odahaza vagy külföldön tanítottak, esetleg külügyi szolgálat teljesítése közben tettek szert a szükséges ismer-

¹ Szekfű Gyula–Horváth Jánoshoz, 1920. nov. 8. Horváth János hagyatéka.

² Szekfű Gyula–Horváth Jánoshoz, 1920. nov. 18. Uo.

³ The Encyclopaedia Britannica, Eleventh Edition. Vol. XXIX. Index. Cambridge, 1911.

retekre. A háború, a forradalmak és ellenforradalmak, a békeszerződések, Közép-Kelet-Európa egész politikai térképének hirtelen átrendeződése azonban új helyzetet teremtett: ha az enciklopédia ezeket az új fejleményeket, méghozzá a tőle megszokott igényességgel, fel akarta dolgozni, már nem nélkülözhetette nagyobb számú közép-kelet-európai szerző közreműködését.

Az előző évek változásaira való tekintettel, a szerkesztőség a háború után három új kötettel kívánta kiegészíteni a változatlanul újra nyomott 1911-es kiadást; a „News Volumes” az 1910–1920 közötti politikai, gazdasági, kulturális átalakulásokat voltak hivatva ismertetni. Minderről részletesen szólnak a kiadók az „új kötetek” 1921 karácsonyán kelt előszavában. Kifejtik, hogy a háborúval beállott apokaliptikus viszonyok, s a nyomukban járó radikális változások milyen követelőn tették szükségessé ezt az új kiadást. Hangsúlyozzák a nehézségeket: Európáról a háború kitörése óta egyáltalán nem készült megbízható történeti áttekintés; ilyen előmunkálatokra a szerkesztők – a korábbi kiadásokkal ellentétben – nem támaszkodhattak. Kiemelik, hogy egyik fő céljuk a *tárgyilagosság*. „A kiadói politika szerves alkotórésze volt – írja az előszóban az enciklopédia kiadói nevében Hugh Chisholm – minden háborús elfogultság mellőzése a munkatársak kiválasztásában a Szövetségesek ellen harcolt nemzetek köréből, amennyire ez megoldható volt bármiféle propaganda reánk erőltetése nélkül, főleg az ellenséges országok belső történetének előadásában, amely történetről oly kevés értesülés szivárgott ki a háború időszakában. A volt ellenséges nemzetek íróinak, s az általuk írt cikkeknek a listája mutatja, hogy a kötetek tartalma jelentős részben ilyen forrásokból származott, beleértve magának a háborúnak a katonai történetét is (amelyben angol, amerikai, francia, olasz, belga, német és osztrák–magyar katonák működtek közre); e tény egymaga különleges jelentőséget ad a köteteknek. E politikát szem előtt tartva, a kiadónak csak nagyon ritkán kellett csalódnia, amikor tervét végrehajtotta: a lehető legjobb munkatársak biztosítását minden külsőországból, beleértve Németországot és Ausztriát, abból a célból, hogy a legmegbízhatóbb információkat nyújthassa ügyeikről, a szerzők megfelelő álláspontja alapján.”⁴

Ennek a kiadói elgondolásnak a keretében került sor 1920 őszén három magyar szerző: Wertheimer Ede, Szekfű Gyula és Zolnai Béla felkérésére. A *Magyarország* c. címszó nagy részének – az ország 1918 előtti szociális viszonyairól, s 1910 és 1918 ősze közötti történetéről szóló résznek, valamint a jelentősebb magyar politikusokról szóló kisebb cikkeknek – a megírására Wertheimer Ede, Magyarország 1918–1920 (végül is 1921) közötti történetének összefoglalására, s az új határok közé került ország demográfiai és gazdasági viszonyainak leírására Szekfű, az 1910–1920 közötti magyar irodalom-történet áttekintésére Zolnai Béla kapott megbízást.

Hogy e kényes időszak megírására miért éppen Wertheimerre és Szekfűre esett a választás, annak részleteit pontosan nem ismerjük. De az bizonyos, hogy a felkérés Alfred Francis Pribram, a bécsi ún. Sickel Institut, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung modernkori történész professzora intézte, s minden jel szerint ő is határozta el. Az angol Pribram 1894 óta tanított a bécsi intézetben. Szűkebb szakterülete Ausztria és Ausztria–Magyarország újabbkori története volt, terjedelmes publikációi az

⁴The Encyclopaedia Britannica. New Volumes. Cambridge, 1922. XXX. Vol. Editorial Preface, XII–XIV. p.

angol–osztrák államszerződésekkkel, Ausztria–Magyarország 1908–1914 közötti külpolitikájával, a bécsi zsidóság történetével foglalkoztak; forrásai nagy részét a bécsi Staatsarchiv őrizte.⁵ Így került kapcsolatba Wertheimerrel, a pozsonyi jogakadémia történészprofesszorával, aki akkor már hosszú ideje – 1914-ben történt nyugdíjazása óta – Bécsben élt, s a bécsi levéltárakban dolgozott. De jól ismerte Szekfűt is: az a magyar levéltáros-kör, amely Bécsben működött, s amelynek Szekfű már az első világháború idején tekintélyes tagja volt, jó kapcsolatokat tartott fenn a Sickel Institut professzoraival.⁶ Pribram a két magyar történész felkészültségét nemcsak hírből, s a nyilván gyakori személyes beszélgetésekből, hanem német nyelven megjelent műveikből: Wertheimer 1910–1913-ban kiadott nagy Andrassy-életrajzából és kiterjedt német nyelvű történeti-publicisztikai írásaiból, továbbá Szekfű *Der Staat Ungarn-jából* ismerhette. 1919–1920-ban arról is tudnia kellett, hogy Szekfű olyan mű tervével, majd írásával foglalkozik, mely szinte az akkori jelenig követi a magyar történet fonalát, s hogy a magyar történész szenvedélyes érdeklődéssel figyeli az aktuális politika eseményeit is. Pribram ismerte a felkért szerzők felfogását, így az egyébként a magyar történészek másodvonalába tartozó, publicista hajlamú, de a forrásokat megbízhatóan kezelő Wertheimernek a dualista rendszert támogató, erős liberális elemeket őrző konzervatív nézeteit. Különösen közéről ismerhette Szekfű tudományos életútját és szemléletét, a bécsi történész-körökben is nagy port kavart Száműzött Rákóczi körüli küzdelmeket, Szekfű vonzódását a dualista Monarchiához, európai látókörű konzervativizmusát, az erőszakos asszimilációt helytelenítő, a hagyományos magyar sovinizmust elutasító álláspontját a nemzetiségek vonatkozásában, a trianoni kérdésben pedig feltétlenül magyar szempontú, de a nemzetközi realitásokkal számolni törekvő beállítottságát. Mindez egyáltalán nem állt ellentétben Pribramnak s a konzervatív szellemű Encyclopaedia Britannica irányítóinak felfogásával.

Pribram az Ausztria történetéről és az osztrák történeti személyekről szóló cikkek nagy részének a szerzője volt, de még fontosabb, hogy az Ausztria–Magyarországra vonatkozó cikkek szervezőjeként és szerkesztőjeként is szerepelt. Az „új kötetek” már idézett előszava külön kitér az ő közreműködésére: „A kiadó örömmel nyugtázza a kiváló történész, Prof. A. F. Pribram segítségét Bécsből, aki – együttműködve R. Redlichel, a kitűnő osztrák jogással – megszervezte az osztrák–magyar témával foglalkozó cikkek teljes sorozatát.”⁷ A fennmaradt korabeli levelezések azt mutatják, hogy Pribram a vele nagyjából azonos generációhoz tartozó „könnyű-tollú” Wertheimert kérte fel a közreműködésre, valószínűleg az egész címszó elkészítésére, de Wertheimer az utolsó évek történetének megírására a nála jó 35 évvel fiatalabb Szekfűt javasolta, akivel eléggé szoros kollegiális barátságban állt, s akinek munkásságát ő is nagy figyelemmel kísérte.⁸

⁵ Alfred Francis Pribram (1859–1942) főbb művei: *Österreich und Brandenburg*, 2 Bde, 1884/85; *Englische–Österreichische Staatsverträge*, 2 Bde, 1907–1913; *Österreich–Ungarns Ausenpolitik 1908–1914*, 9 Bde, 1930; *Geschichte der Juden in Wien*, 2 Bde, 1918.

⁶ L. erről *Glatz Ferenc: Történetíró és politika*. Bp., 1980. 148–149.

⁷ Id. h. XXX. Vol. Editorial Preface, XIII. p. – Az előszóban magyar szerzőkre vagy segítőkire ekkor még nincs utalás. Pribramon, Redlichen kívül a kiadó Masaryknak, H. Pirenne-nek és másoknak a közreműködését emeli ki.

⁸ Wertheimer Ede–Angyal Dávidhoz, 1918. febr. 4. MTAKK Ms 806/222; 1918. febr. 3. Uo. 806/224; 1918. febr. 19. Uo. 806/225; 1926. febr. 4. Uo. 806/233. – 1918. febr. 3-i leveléből kiderül,

Mindenesetre 1921 nyarán Příbram köszöni meg hivatalosan Szekfű közreműködését, ő bocsátja Szekfű rendelkezésére a mintegy 4 ezer szavas cikkért járó „felemelt” honoráriumot, s ő intézkedik, hogy a Szekfű által bevont, s a cikk térképét és földrajzi adatait elkészítő Cholnoky Jenő földrajztudós Szekfűn keresztül megkapja 7 fontnyi tiszteletdíját.⁹ Zolnai Bélát, a kitűnő fiatal irodalomtörténészt és nyelvészt közvetlenül Szekfű javasolta Wertheimernek.¹⁰

Szekfű a felkérést szívesen vállalta. „Nemzeti ügy” – idéztük Horváth Jánoshoz írt leveléből. A megbízatást Szekfű – mint ahogy Wertheimer is¹¹ – valóban nemzeti ügynek, nemzetszolgálatnak tekintette; 1919 után annak igyekezett látni egész bécsi szolgálatát. Elképzelésében nemcsak a bécsi levéltári anyag őrzéséről és feldolgozásáról volt szó, hanem ennél sokkal többről: egy olyan kihelyezett szellemi központ gondolatáról, mely elősegíthetné a nyugat-európai közvélemény Magyarországról alkotott, túlnyomórészt igen negatív képének az átforgalmazását. Erre a gondolatra tért vissza Szekfű újra és újra a Klebelsberg Kunóhoz írt, 20-as évek eleji „jelentéseiben” (Klebelsberghez írt leveleit sokszor így nevezte).¹² Magyarország teljes nemzetközi elszigeteltségének viszonyai között a bécsi magyar levéltárosok vagy pl. a berlini egyetem Gragger Róbert vezette magyar tanszékének tevékenységét fontos kultúrdiplomáciai missziónak tartotta; saját munkáját ilyen irányban szélesíteni is igyekezett. „Ha nekünk is volnának tudós képzettségű embereink, akik hazánk határain kívül is jártasak és komoly emberek, ez a dolog¹³ sem történt volna meg rajtunk akkor, amikor Rákosi Jenő lapjában meghatóan kesereg, hogy az angol lexikonok teli vannak ferde nézetekkel rólunk. – Nálunk megírják és elolvassák a szép vezércikkeket, s ezzel el van intézve a dolog, míg Jorga és Příbram és mások másként tesznek” – írta 1920 decemberében Klebelsbergnek, közvetlenül is utalva

---

hogy Wertheimer segítette is Szekfűt Der Staat Ungarn kéziratának elhelyezésében: „Köszönöm, hogy művemről íratni akarsz. De én nem szólítom fel Szekfűt, nem is szólíthatom fel, mert ez úgy venné ki magát, mintha bizonyos Abschlagsummét akarnék azért, hogy én őtet a D. Verlagsanstaltnak ajánlottam . . . Kíváncsi vagyok arra, hogyan fogadják Bpsten Szekfű művét. Eddigélé csak a P.Lld. hozott cikket . . .”

⁹ Alfred Příbram–Szekfű Gyulához, 1921. aug. 25. Egyetemi Kvtár K. Levelek Szekfű Gyulához. G 628.

¹⁰ Wertheimer Ede–Zolnai Bélához, 1921. febr. 25. „Igen Tisztelt Kolléga Úr! Még e hó folyamán bátorkodtam Önhöz a kéréssel fordulni, vajon hajlandó volna-e az Encyclopaedia Britannica számára a magyar irodalomról szóló cikk szerkesztését elvállalni? Dr. Szekfű t. barátom közölte velem, hogy tisztelt Kolléga Úr vele szemben késznek nyilatkozott az illető cikk elvállalására.” MTAKK Ms 4130/203. – „Dr. Szekfű t. barátom a legmelegebben ajánlotta nekem Önt, igen t. Kolléga úr . . .” Uo. Ms 4130/205.

¹¹ Amikor Zolnai Béla késett a cikk leadásával, Wertheimer ezt írta neki: „Egyszer nyílik alkalom arra nézve, hogy Scotus Viator és ily fajtájú magyarfalók helyett magyar emberek írhatják hazájuk legújabb történelmét egy angol lexicon számára és épen magyar embereknek nem volna szabad ezt a kedvező alkalmat elszalasztani . . . Már azért is reményelem, hogy Ön a kéziratot a kilátásba helyezett időpontban megküldi, mert amint hallottam, nagy súlyt fektet arra, hogy az Ön neve az angol lexikonban szerepeljen, ami mindenesetre kitüntetésnek tekinthető. De eltekintve attól, mindnyájan hazafiságból elvállaltuk a magyar történelem ecsetelését az angol lexicon számára, és ennek a feladatnak mindnyájunknak is eleget kell tennünk . . .” Uo. Ms 4130/205.

¹² Szekfű Gyula–Klebelsberg Kunóhoz, 1920. dec.; 1921. máj. 27.; 1922. márc. 23. OSzKK. Leveléstár.

¹³ Ti. a nyugati sajtó magyarellenes hangja a magyar nemzetiségi politikáról.

az enciklopédiának végzendő munka fontosságára.¹⁴ Akkor már nyilván tudomása volt arról, hogy a tervezett enciklopédia-kiadás számára N. Jorga, a bukaresti egyetem élesen nacionalista szemléletű tanára írja a *Románia története* c. terjedelmes cikket.

Ezekről a kérdésekről Szekfű újságcikkben is kifejtette véleményét. A külpolitika iránt a múltban érzéketlen Magyarország közvéleményének meg kell változnia – írta 1921 márciusában. Hosszú távú külpolitikai munkára kell berendezkedni, s ennek nemcsak az okos diplomácia, hanem a lassan, de mélyen ható propaganda is fontos része. A nemzetközi propagandának „eszköze lehet minden szó, melyet a magyar ember külföldön kiejt, minden mozdulat és lépés, melyet azért teszünk, hogy akár csak egy külföldi emberben is felébresszük azt a lelkiismeret-furdalást, mely kell, hogy előbb-utóbb felkeljen és nagyra nőjön a nyugati népekben, amelyek a mi országunkon oly égbekiáltó igazságtalanságokat követtek el”.¹⁵ Hogy a kultúrdiplomáciai tevékenység – a régi osztrák és német kapcsolatok felvételének szorgalmazása mellett – elsősorban Anglia felé irányult, ennek okait nem szükséges külön részletezni: elég, ha arra a jelentős szerepre utalunk, amelyet Anglia játszott a magyar ellenforradalmi rendszer konszolidációjában, s hogy a konszolidációs tényezők mily sok erőfeszítést tettek, hogy Anglia támogatását és szimpátiáját megnyerjék, kihasználni igyekezve – és persze gyakran eltúlozva a Közép-Kelet-Európával kapcsolatban tényleg fennálló francia–angol ellentéteket.

A felkérést tehát Szekfű örömmel fogadta. Annál is inkább, mert a feladatra – indokoltan – teljesen felkészültnek érezte magát. Már korán kialakult benne az a szemlélet, mely nem látott szakadékot a régebbi múlttal, a közelmúlttal, s a jelennel való foglalkozás között. Ez a hajlam részben a magyar történetírás mindig is erősen politikus, főleg a függetlenségi politikát támogató hagyományából táplálkozott, ámbar Szekfű újkonzervatív irányban jelentősen át is alakította ezt a hagyományt: a szólamszerű, „politizáló” hazafiságra lelkesítés vagy a közjogi historizálás helyett, a hangsúly nála a nemzeti történet nagy folyamatainak és mindennapjainak világnézetet, mélyebb politikumot sugalló rajzára helyeződött át. Múlt és jelen együttlátását segítették más hatások is, így a történetírás pozitivista irányzatának megőrzött elemei, a századforduló körül megújuló francia szociológia befolyása a történetírásra, de a német tudománynak az az új, neokonzervatív-szellemtudományos ága is, mely aktualizáló szellemben foglalkozott a németiség „sorskérdéseivel”. Szekfű személyes élettapasztalatai (elsősorban a Száműzött Rákóczi körüli politikai viharok), s a külvilág: a századelő gyorsan változó és új állásfoglalásokat követelő szellemi élete, majd a háború, a forradalmak, a békeszerződés időszaka persze még nagyobb nyomatékot adott az aktuális társadalmi és politikai kérdésekkel való foglalkozásnak. Barátai és kollégái körében Szekfű a háború alatt már a politikai kérdések legjobb ismerőjének számított. Gábor Andor 1916 őszén írt levelében találóan jellemezte Szekfűnek az aktuális kérdések megismerésére irányuló szenvedélyét, mely egyébként sajátos módon megfért a történész erősödő kultúrkritikus megvetésével a tömegsajtó iránt: „Leveléből azt a téves következtetést vonhatná le az ember, hogy ön

¹⁴ Uo. 1921. dec.-i levél.

¹⁵ Szekfű Gyula: A diplomácia és a propaganda fegyverei. (Bécs, márc. 29.) Új Nemzedék, 1921. márc. 30.

egyebet sem tesz, csak lapokat olvas, hiszen mindenről tud, ami lapokban megjelenik. Hát hogya volnának nagyra létezésükkel ezek az egészen rossz szagú papírosok, ha valóban ennyire fontos informátorai a modern embernek!”¹⁶ De Szekfű nem egyszerűen egy katasztrófát átélő, izgatottan érdeklődő modern magánember volt; a világeseményeket szinte napról napra mint történész élte át, az eseményekről bizonyára részletes jegyzeteket készített – csak így érthető, hogy amikor ütött a tudományos és közéleti aktivitás órája, nemcsak a múlt, hanem a jelen kérdéseinek is széles körű ismeretében lépett a porondra. Mutatja ezt a Három nemzedék, de még közvetlenebbül több más mozzanat. 1920 őszétől Szekfű több mint egy fél éven át külpolitikai kommentátor és publicista szerepet vállalt az Új Nemzedék c. napilapnál, s voltak hónapok, amikor hetente küldött cikket az újságnak.¹⁷ 1921 tavaszán azzal a tervvel foglalkozott, hogy – ugyancsak Pribram professzor felkérésére – részt vesz egy „Lebensschicksale” címen tervezett életrajzorosozat munkájában, s elvállalja 8 ív terjedelemben Tisza István életrajzának megírását.¹⁸ Az ilyen munkák sorába illeszkedett az Encyclopaedia Britannica számára írt cikke is. A minden bizonnyal 1921 első hónapjaiban elkészült cikk, pontosabban cikk-részlet 1922-ben jelent meg, az enciklopédia tizenkettedik kiadásának egyik „új”, 30-as sorszámú kötetében.¹⁹

A 27 hasáb terjedelmű *Magyarország* címszó rövid első részét Szekfű jegyezte; ez a rész tartalmazza a háború utáni területi változások leírását, s az ország demográfiájára, a mezőgazdaságra, a bányászatra, az iparra, a kereskedelemre, a közlekedésre, a bankéletra, az állami pénzügyekre és az oktatás helyzetére vonatkozó új adatokat, összevetve a háború előtti állapotokkal. Az ezt követő *Társadalmi viszonyok* c. terjedelmesebb részt, valamint a Magyarország 1910–1918 közötti történetét tárgyaló fejezetet, vagyis az egész *Magyarország* címszó nagyobb részét, mint említettük, Wertheimer Ede írta.²⁰

Wertheimer szövege eléggé tárgyyszerű, sok helyütt tárgyilagosságra törekvő írás, persze amennyire a történész szemlélete és álláspontja engedte. Az 1910–1918 közötti politikátörténeti rész nem sok érdekességet tartalmaz. Nagyonbbrészt tömör leírását olvashatjuk a különböző kormányok működésének, elsősorban a parlamenti küzdelmeknek; a szöveg nem annyira Tisza István, mint inkább az ifjabb Andrássy Gyula szerepét emeli ki. A háború kitörésénél Wertheimer nem sokat időzik. Objektivitása is – érthetően – annál inkább csökken, minél jobban közeledik az összeomláshoz és a polgári forradalomhoz. A szöveg szerint pl. Vázsonyi Vilmos már a szocialistákat képviselte a

¹⁶ Gábor Andor–Szekfű Gyulához, 1916. (feltehetően összel). Egyetemi Kvtár K. Levelek Szekfű Gyulához. G 628.

¹⁷ Szekfű 1920 decemberétől 1921 szeptemberéig több mint húsz cikket írt az Új Nemzedékbe. Cikkeinek túlnyomó része aktuális külpolitikai kérdésekkel foglalkozott, a magyar – elsősorban revíziós – érdekek szempontjából figyelte a békeszerződés körüli utóvitákat, a győztes hatalmak együttműködését és ellentéteit, a kisantant és a nagyhatalmak közötti viszony alakulását; írásai a nemzetközi kapcsolatok árnyalatainak is nagy figyelmet szenteltek, a hosszú távra szóló, minden lehetőséget kihasználó diplomácia fontosságát hangsúlyozták, s „magyarközpontúságuk” mellett is reálpolitikára ösztönöztek.

¹⁸ Szekfű Gyula–Klebsberg Kunóhoz, 1921. máj. 28. OSzKK. Levelestár.

¹⁹ L. az Encyclopaedia Britannica említett kiadásának XXX. kötetében 405–406. és a 415–418.

²⁰ L. uo. 406–415.

kormányban; Károlyi Mihály természetesen a hatalomért mindenre kész törtető; a radikálisok, élükön Jászival, a „csőcselék” meglovagolói.

Érdekesebb az 1918 előtti szociális viszonyokról szóló rész. Itt Wertheimer az arisztokrácia szerepét meleg hangon méltatja, a gentryt erősebben elmarasztalja. Kiemeli 1867 jótékony hatását a polgárosodásra, a városok és az ipar fejlődésére. A munkásság megjelenéséről, kezdeti mozgalmairól s a szociáldemokrata pártról is olvashatunk egy rövid passzust. A Huszadik Század c. folyóiratról néhány objektív mondatot is elejt: „lapjai nyitva álltak minden kérdés szabad megvitatása előtt”. A Galilei-kört viszont már mint a szélsőséges ifjúság gyűjtőhelyét marasztalja el, s vádolja a forradalmak előkészítésével. Röviden szól a zsidókérdésről is, utal a zsidóság nagy számbeli növekedésére, s kísérletet tesz a zsidóság belső rétegződésének a jellemzésére. Eszerint a zsidók három csoportja alakult ki Magyarországon: az ortodoxok; az asszimilánsok, akik azonban nem jutottak eléggé messzire az asszimilációban; s végül a kozmopolita zsidók rétege, a forradalmárok, akik a nemzeti érzés ellenségei voltak, és a materialista internacionalizmust képviselték. „Ezek a zsidók — és nem a magyar nacionalista mozgalmak résztvevői — tették akuttá a zsidókérdést Magyarországon.”

Sokkal részletesebben tárgyalja Wertheimer a választójog kiterjesztése körüli vitákat, valamint a nemzetiségi kérdést, melyet — egy kicsit Szeckfűhöz hasonlóan — mérsékelt „birodalmi” álláspontonról fejteget. Aláhúzza az 1868-as nemzetiségi törvény pozitívumait, azt hangsúlyozza, hogy Andrássy Gyula és közvetlen utódai idején még nem volt az országban nemzetiségi kérdés, a hibák 1875 után következtek be, amikor Tisza Kálmán és Bánffy eltért a 68-as törvénytől, s egy sovinsztább politikát kezdeményezett (ebben a vonatkozásban Kossuth Ferencet és Apponyit bírálja is). A hibák említése persze eltörpül a magyar vezető réteg nemzetiségi politikájának védelme mögött. Az ország 1918 előtti gazdasági viszonyait is úgy tárgyalja Wertheimer, hogy adataiból a régi Magyarország nagy életképessége derül ki. Mindenesetre érdekes, hogy az Encyclopaedia Britannica 1922-ben helyt adott egy ilyen álláspontnak, abban a kiadásában, amelyben a terjedelmes Csehszlovákia címszót szinte teljes egészében Masaryk, a csehszlovák köztársaság elnöke, Románia történetét N. Jorga, s a Szerbiáról szóló cikket Seton Watson írta.

A *Magyarország* címszónak az 1918–1921 közötti évekkel foglalkozó részét Szeckfű készítette. E rövid — és Szeckfű írásaként teljesen feledésbe merült — összefoglalás értékelésekor persze nem feledkezhetünk meg több speciális körülményről. Egyfelől arról, hogy a lexikon- vagy enciklopédiacikk sajátos műfaj: írójának a lehető legtömörebben kell az események közlésére, rövid, de pontos információkra szorítkoznia. A cikk a külföldi művelt közvélemény számára íródott, így szükségképpen magában foglalta a Szeckfű által akkor „nemzeti érdeknek” tartott felfogás igazolását. Nem feledkezhetünk meg a megírás időpontjáról sem; ez az időpont még nagyon közel állt a háború alatti és utáni tragikus fordulatokhoz, s azokhoz a változásokhoz, amelyek Szeckfűben e fordulatok hatására 1917 és 1919 között mentek végbe. A tragikus események — elsősorban a trianoni csapás — okozta sokk-állapot részben még mindig hatása alatt tartotta a történeisztt. Szeckfű áttekintését azonban mindennek tudatában sem tekinthetjük sikerültnek. Nem egyszerűen azért, mert felfogása élesen forradalomellenes volt — ez az adott időszakban, a Három nemzedék, levelezése és publicisztikai írásai ismeretében, természetesnek tekinthető; az angol enciklopédia konzervatív szerkesztői maguk is így foglaltak állást a forradalmak kérdésében. De a cikk Szeckfű saját felfogását tekintve sem készült eléggé

gondosan, a mondanivaló politikai tendenciájára a szerző jobban figyelt, mint a tényekre és a *megkövetelhető* tárgyilagos információra. A *már akkor is jól ismert* tények leírásában ezért sok a hiba vagy a tévedés. Így pl. Szekfű szövege a Vyx-jegyzéket nem is említi; Jászi Oszkárt és Kunfi Zsigmondot tíz-tíz évvel megfiatalítja, akarva-akaratlanul azt a véleményt húzva ezzel is alá, hogy a vezető radikális politikusok teljesen fiatal, komolytalan szélsőségesek voltak; a kommunista-szociáldemokrata egység-megállapodást 1919. márc. 4-re teszi; azt állítja, hogy az ellenforradalmi kormányok többször hirdettek statáriumot a fehérterror ellen stb. Feltűnő, noha érthető, hogy milyen röviden tárgyalja a polgári forradalmat – az 1918 novembere és 1919. március 21. közötti időt láthatóan csak a bomlás korszakának, a bolsevizmus előjátékának tekinti.

A cikkek mégis van néhány – Szekfüre és a korra jellemző – figyelemre méltó vonása. Szekfü nem tagadja, hogy a Károlyi-rezsim kezdetben jelentős társadalmi bázissal rendelkezett. „A Monarchiát és az alkotmányt megdöntő, s ettől fogva a helyzetet uraló erők három csoportból álltak – írja –, s közülük csupán a Károlyi vezette csoportnak volt korábban is parlamenti képviselője. E csoportok: 1. a szociáldemokrata párt, amelynek 1919-ben 215 ezer tagja volt; 2. Jászi Oszkár (sz. 1885) (sic.) Polgári Radikális Pártja, amelynek tagsága főképpen zsidó értelmiségiekből tevődött össze; 3. a Károlyi gróf vezette Függetlenségi Párt, mely az alföld tősgyökeres magyarjaitól élvezett nagy támogatást, mivel az Ausztriától való függetlenedés kossuthi eszméjét hirdette... Október harmincadikának éjjelén kitört a forradalom Budapesten. Az orosz mintájú munkás- és katonatanácsok addigra már meg is alakultak; s noha a forradalom a csőcselék műve volt, mégis kétségtelenül széles körű támogatást élvezett a középosztályok és a parasztok részéről. Ugyanakkor Tisza gróf meggyilkolásával eltűnt a színről az egyetlen ember, aki elég erős lehetett volna arra, hogy gátat vessen a forradalomnak.”

A polgári demokratikus forradalmat támogató vagy annak eredményeként létrejött hatalmi tényezők Szekfü-féle bírálata középpontjában Károlyiék, s általában a baloldal pacifizmusa áll. Az 1918 őszi és téli események rövid ismertetése után Szekfü így folytatja: „Az olasz Diaz tábornok és a feloszlóban levő osztrák–magyar hadsereg főparancsnoksága által kötött fegyverszünetet az új kormány nem fogadta el. Károlyi, abban a reményben, hogy ő mint pacifista és a háború következetes ellenzője, Magyarországnak jobb feltételeket érhet el, elutazott Belgrádba, ahol Franchet d’Esperey tábornokkal, a Balkánon állomásozó antant csapatok főparancsnokával új fegyverszüneti megállapodást kötött. Károlyi addigra már szándékosan szétrombolta a magyar hadsereget; az új fegyverszüneti egyezmény által megállapított demarkációs vonal pedig Magyarország és Erdély nagy területeit utalta román és szerb megszállás alá.

A fenyegető országfelosztást elkerülendő, Károlyi és Jászi Oszkár nemzetiségügyi miniszter tárgyalásokat kezdett Magyarországnak pacifista konföderációvá alakításáról. De messzire nem juthattak, mivel rövidesen román és cseh csapatok árasztották el az országot, s a demarkációs vonalakat átlépve, elfoglalták területének mintegy kétharmadát. Néhány magyar csapat, amely a frontról teljesen rendben tért vissza, ellenállást akart tanúsítani, de ezt Károlyi nem engedte meg. Az antant budapesti katonai missziója tudomást szerzett e további megszállásról, de nem törődött a magyarok tiltakozásával.

A kormánynak az antanttal való egyezkedései során szenvedett kudarc keserűséget keltett a nép körében, amely azt remélte, hogy ezek az új emberek még megmenthetik az ezeréves magyar államot. Az elégedetlenséget fokozta a két kormánypárt, a szociál-

demokraták és a polgári radikálisok nemzetellenes magatartása. A hadsereg szétesztalása után már csak egyetlen szervezett erő maradt az országban, a szocialista szakszervezeteké. A szakszervezeti vezetők pedig, újonnan nyert hatalmakat megerősítendő, minden olyan kísérletet elfojtottak, amely egy új nemzeti hadsereg megteremtésére irányult. Két hadügyminiszter bukott bele a szocialista katonatanácsok tüntető felvonulásába. S minthogy a szociáldemokraták és a Jászi-féle radikálisok, a nem vallásos etika alapján, a Magyarországon oly befolyásos egyház ellen is lázítottak, az ellenhatás a nacionalista és a vallási elvek jegyében alakult ki. A románok által Erdélyből kiűzött székely katonák, az Ébredő Magyarok Egyesülete és a tisztii egyesülések nagyban szították a pacifista, radikális-szocialista kormányzattal szembeni ellenérzést. Az ellenérzés viszont antiszemita jelleget öltött, noha ez a jelenség Magyarországon mindaddig ismeretlen volt. Az ok: a szociáldemokraták és a polgári radikálisok vezetői, csaknem kivétel nélkül, mind zsidó származásúak voltak, s ugyanez volt a helyzet a köztársasági kormány legfontosabb tagjainál... Ezek az emberek tették lehetetlenné az erőszakos megszállás elleni védekezést Magyarországon.”

Szekfűnek tehát az volt – az enciklopédia-cikkében persze nyíltan nem részletezett – véleménye, hogy a Károlyi-rezsim fő bűne az ország területeinek megszállásába való pacifista belenyugvás volt; ő – legalábbis 1920-ból visszatekintve – reálisnak látott volna egy olyan politikát, amely 1918–19-ben nyíltan lemond a történelmi Magyarország kereteiről, az etnikai elv alapjára helyezkedik, ennek gyakorlati érvényesítése érdekében viszont aktív honvédő álláspontot foglal el, hadsereget vagy jelentősebb katonai alakulatokat hagy meg, illetve szervez, s nem fogadja el ellenállás nélkül az országterület mind nagyobb részére igényt tartó megszállásokat.²¹ Utólagos elgondolása arra a feltételezésre épült, hogy egy magyar – esetleg csak részleges, helyi – katonai ellenállás az antant magatartását, sőt később a béketárgyalások döntéseit is befolyásolhatta volna, hiszen 1918 őszén, 1919 elején a *részletekbe menő* döntés még nem történt meg, sőt: kisebb módosítások még a végső döntések után is kivívhatók lehettek.

Szekfű itt egy akkor széles körűen elterjedt véleményt tett magáévá, noha a szokványos publicisztikai érvekhez képest koncepciózusabb és bizonyos mértékig realiztikusabb formában. Az elgondolás egésze azonban erősen vitatható. A hadsereg 1918 őszi „szétzülllesztése” (vagyis a szétzüllött hadsereg fegyveresen hazaözönlő katonáinak lefegyverzése) egy lehetséges demokratikus konszolidáció feltételét képezte; az akkori helyzet ismeretében nagyon kérdéses, hogy négyéves háború után ezeket a hazaérkező katonákat a honvédelem jegyében a megszálló csapatok ellen lehetett volna fordítani. (1919 tavaszán a Tanácskormány jórészt azokból az üzemi munkásokból alakította meg átmeneti sikereket elérő hadseregét, akik – mentességük révén – zömükben addig nem harcoltak; a román hadsereg a háború poklain sokkal kisebb mértékben ment át, mint a magyar.) Nem fogadható el az a beállítás sem, hogy Károlyiék nem próbálkoztak hadseregszervezéssel. Ezek a kísérletek azonban valóban részben a katonatanácsok ellenállása miatt váltak eredménytelenné (a katonatanácsoknak azonban nem a szakszervezetek, a szervezett munkások körében volt befolyásuk), vagy amiatt

²¹ Szekfű e felfogása, az enciklopédia-cikk mellett, Gábor Andorhoz írt 1920. júl. 7-i leveléből (MTAKK Ms 4492/170), A magyar állam életrajzához utólag írt zárófejezetéből (Napkelet, 1923. I.), valamint az Új Nemzedékben megjelent cikkeiből rekonstruálható.

szenvetdek kudarcot, hogy a szerveződő katonai alakulatok már eleve a kormányzattal szemben álló erőként jöttek létre (l. pl. 1919 elejétől a Székely hadosztályt). Nem beszélve arról, hogy – ha most a későbbi és teljesen sajátos körülmények között bekövetkezett „nyugatmagyarországi felkeléstől” vagy egy-két, ugyancsak későbbi külföldi (pl. török, osztrák és német) mozgalomtól eltekintünk – katonai erővel alátámasztott „kész helyzetek” teremtésére 1918–19-ben egyetlen legyőzött ország sem volt képes. Nem feledhetjük azt sem, hogy Károlyi 1918 végéig nem minden alap nélkül reménykedett Franciaország bizonyos mértékű támogatásában. Komoly érvek csak amellettszólnak, hogy Magyarország nemzetközi megítélésében a kormány előnyére vált volna, ha nyíltan az etnikai elvre helyezkedik,²² de persze továbbra is kérdéses marad, hogy a bázisában amúgy is fogyatkozó kormány elviselhette volna-e az ezzel járó népszerűtlenséget.

A Tanácsköztársaságot Szekfü természetesen teljesen negatív szellemben tárgyalja, noha hangja szentvtelebb, mint a Károlyi-korszak leírásánál – az 1918 őszi hónapok eseményeit és szereplőinek jó részét természetesen közelebb érezte magához. Két kérdésben mindenesetre tárgyilagosabb a korabeli kurzus-véleményeknél. Az egyik a Tanácskormány katonai tevékenysége, noha az átmeneti katonai sikerek regisztrálása nála is csak arra szolgál, hogy fent említett álláspontját igazolja: „A szovjetkormány Magyarországot Lenin előretolt állásának tekintette, amelyet addig kell tartani, amíg a kommunizmus győzelmet arat a szomszédos országokban is. Kun Béla ezért megkísérelt béketárgyalásokat kezdeményezni a szövetségeseikkel, s kész volt elállni Magyarország területi követeléseitől, ha ezáltal képes biztosítani a szovjet uralom folytatását, és nagyobb lehetősége nyílik a propagandára. Másfelől a szovjetkormány »vörös hadsereget« hozott létre »a proletariátus felszabadítására«. Miután Kun Bélának nem sikerült megegyezésre jutnia Smuts tábornokkal, a párizsi Főtanács megbízottjával, a román csapatok 1919 április 10-én megtámadták Szovjet-Magyarországot, megverték a Vörös Hadsereget, és elfoglalták a Tisza vonalát. E katasztrófa után a kommunisták átszervezték a Vörös Hadsereget. A katonatanácsok és a hadsereghez rendelt civil biztosok rendszerét megszüntették; visszaállították a hivatásos tisztek tekintélyét és a fegyelmet; megengedték a nemzeti jelvények használatát, s a katonák hazafiságára apelláltak, hogy a megszálló ellenség ellen hangolják őket. A szerbek és románok elutasították Kun Béla újabb ajánlatát is, ezért Kun elhatározta, hogy megelőzi az elkerülhetlenné vált offenzívát, s elrendelte a támadást a csehek ellen. A hazafias lelkesedéstől fűtött katonák megverték a cseheket, és elfoglalták Észak-Magyarország nagyobbik részét. De amikor – Clemenceau kategorikus követelésére (június 8) – Kun Béla visszaadta az újra meghódított területeket, azt remélve, hogy így megmenti a szovjetkormányt, a csapatok fegyelme teljesen megtört. A forradalomellenes nemzeti érzés erősödése és a parasztságnak a fővárossal szembeni bojkottja, ami éhínséget okozott a munkások között, arra készítette a szovjetkormányt, hogy egy utolsó kétségbeesett támadást indítson a románok ellen, meg akarván szerezni a Tisza-vidék termését.

Am a vörös csapatok az első támadásnál felbomlottak; a románok átkeltek a Tiszán, és semmiféle ellenállásba sem ütközve nyomultak Budapest felé. A szovjetkormány augusztus 1-én lemondott.”

²²L. erről *Ormos Mária*: Padovától Trianonig. Bp., 1983. 90–93. és 148–151.

Szekfű mérsékeltabb álláspontot foglalt el a szociáldemokrácia és a szakszervezetek szerepének bemutatásánál is. Bizonyára nem függetlenül attól a megfontolástól, hogy angol közönségnek ír, de az akkor éppen alakulóban levő bethleni konszolidációs koncepcióval való egyetértését is demonstrálva, kiemeli a szociáldemokraták és a kommunisták közötti éles különbségeket: „Kun Bélával megállapodva, a szociáldemokraták voltaképpen feladták a demokratikus elveket, de nem voltak képesek megérteni az új diktatúra módszereit, s magatartásuk mindvégig teljesen passzív maradt a diktatúra irányában. A diktatúra aktív megvalósítói kizárólag a valódi kommunisták voltak, akiknek a száma az egész országban mindössze kb. 15 ezerre rúgott, jobbára munkanélküliek és budapesti katonák, akiket Kun Béla pénzzel és ígérekkel állított a maga oldalára . . . Néhány hét telt el az új uralom alatt, s a Tanácskormánynak már az életéért kellett küzdenie az országon belül és a külföldi hatalmakkal való viszonyában is. Senki más, csupán a törpe kommunista kisebbség volt elégedett a kormány rendeleteivel. A kormány egyaránt ellenfelére talált a szakszervezetekben, melyeket a kommunisták, demokratikus múltjuk miatt, fel akartak számolni; a terrorizált középosztályokban, kereskedőkben és iparosokban, akik kenyér nélkül maradtak . . .” stb.

A proletárdiktatúra utáni helyzet ismertetéséből szintén két mozzanat emelhető ki. Az egyik az ún. „fehér terror” mérsékelt hangú jellemzése, s a zsidók elleni atrocitások elhallgatása, ami elsősorban nem Szekfű igazi álláspontját tükrözte, hanem inkább a külföld előtt kívánta védeni a konszolidálódó magyar rezsimeket: „A bolsevik diktatúra ekkor erős ellenhatást váltott ki. A diktatúra idején a burzsoázia kiirtását és egész parasztfalvak agyonlövését nyilvános gyűléseken és a hivatalos sajtóban tárgyalták, mint valami normális kormányzati rendszabályt, aminek következtében a polgárok és a parasztek csak lassanként szoktak hozzá megint a rendes igazságszolgáltatáson alapuló rendszerhez. A bolsevizmus bukása utáni napokban, amikor nem volt semmiféle felsőbb-ség, sok vidéki körzetben előfordult, hogy meglincselték a kommunistákat. Huszár, Simonyi-Semadam . . . Teleki Pál gróf . . . egymást követő kormányai, melyek 1920. június 19. és 1921. április 15. között voltak hivatalban, nagy erőfeszítéseket tettek, hogy helyreállítsák a törvény tekintélyét, a törvénytelen bosszúállás megfékezésére több ízben is statáriumot rendeltek el, s fegyveres erővel oszlattak fel egyes civil és katonai szervezeteket.”

Szekfű leírásának másik jellegzetessége a kisgazdapárt 1919 utáni szerepének erős mellőzése. Persze, teljesen nem hallgathatta el a kisgazdák előretörését, sőt – az új rezsimek szociális érdemeit kiemelendő – az agrárkérdés megoldását erősen megszépielve adta elő: „A kisgazdapárt kívánságára, az angol Small Holdings Act-hoz hasonló törvényt hoztak, amely minden mezőgazdasági munkás számára lehetővé tette, hogy legfeljebb 10 hold földet kapjon.” Másutt – találóan mutatva rá egy lényeges változásra, más mozzanatokot viszont, pl. a szociáldemokrata párt választási bojkottját elhallgatva – így írt: „A politikai pártok közti viszony jelentősen megváltozott a bolsevizmus következtében. A régi pártokat közjogi felfogásuk különböztette meg egymástól; helyükön most új pártok keletkeztek, melyek a bolsevizmus vallás- és nemzetellenes törekvései ellenében keresztény-nemzeti programmal léptek fel, hogy lehetetlenné tegyék a kommunista idők visszatérését. Az 1920. januári választásokon, melyeket – először Magyarország történetében – az általános és titkos választójog alapján tartottak, hat demokratán kívül kizárólag a polgári keresztény-nemzeti és paraszti kisgazda pártok képviselőit választották

be a nemzetgyűlésbe.” Emellett Szekfű a közvélemény monarchista beállítottságát hangsúlyozta: „A Károlyi-féle köztársaság és a Tanácsköztársaság tapasztalatai után újra nyilvánvaló lett Magyarország hagyományos monarchista érzülete” – írta, s a Habsburg-ház visszaállításának elmaradását csupán a külső tényezők ellenállásának tulajdonította. A király-puccsok szűkszavú – és állásfoglalástól tartózkodó – leírása után, a cikk utolsó mondatja így hangzik: „A Teleki-kormány helyére 1921. április 15-én Bethlen István gróf keresztény-nemzeti-agrárius kormánya került.”²³ A jelek – nemcsak ez a szöveg, hanem korabeli publicisztikai írásai is – azt mutatják, hogy Szekfű 1921 elején – azt mondhatjuk, szinte Bethlennel egyidőben – vált „bethlenistává”; Nagyatádi megítélésében, pontosabban: a vele kapcsolatos politikában viszont inkább az Új Nemzedék kurzus-katolicizmusával értett egyet.²⁴

Érdemes végül megemlíteni, hogy Szekfű szövegével összevetve, összhatásában lényegesen eltérő szellemű Zolnai Béla összefoglalója a magyar irodalom 1910–1920 közötti történetéről.²⁵ Noha nem fukarkodik az új irodalom forradalmi, pacifista és dekadens beállítottságát – meglehetősen külsődlegesen, szinte kényszeredetten – elítélő jelzőkkel, Zolnai Béla írásából egyértelműen a magyar irodalmi megújulás jelentőségének elismerése cseng ki. Jellemző erre, hogy cikkében a konzervatív irodalomról mindössze 25 kis sort olvashatunk. Zolnai cikkét e szavakkal indítja: „1908-ban végleg világossá vált a fiatalabb és az idősebb írónemzedék útjának elválására . . .” Az új szellem „legteljesebb kifejezését” a lírai költészetben kapta, mely „Ady Endre (1877–1919) verseiben érte el a legmagasabb fokot”. Ady méltatása (és persze a „romlás” irányába mutató élet-szemléletének rövid bírálata) után Babits méltatása következik: „Ady mellett a Nyugat folyóirathoz kapcsolódó másik legfontosabb író Babits Mihály, akinek költeményei nagy formai tökélyvel és megindító hatással fejezik ki a 20. századi civilizáció emberének öngyöttrő szenvedését.” Az összefoglalóban említést nyer minden jelentős író Móríc Zsigmondtól Kaffka Margitig és Szomory Dezsőig, s Zolnai még arra is talál helyet, hogy – persze kritikusan, de az európai párhuzamokat hangsúlyozva – Kassákék irányzatát ismertesse, s elítélve annak forradalmiságát, kiemelve Kassák tehetségét.

*

Az Encyclopaedia Britannica 1922-es „új köteteinek” kiadásával nem szűnt meg Szekfű és az enciklopédia kapcsolata. De a húszas években egy sajátos és érdekes közjáték iktatódott be, amelyre érdemes felhívni a figyelmet. Az Encyclopaedia Britannica tizenharmadik kiadása 1926-ban ismét három pótkötetet tartalmazott. E pótkötetek feladata az enciklopédia újabb modernizálása volt, az első világháború kezdetétől az 1925-ig terjedő időszak alaposabb feldolgozása. A szerkesztők most már a konszolidált Európa szemszögéből kívánták bemutatni az előző zaklatott évtizedet. E kiadás meg-

²³ Szekfű 1922-es enciklopédia-cikkének idézett részleteit Kovács Mária fordította.

²⁴ Az Új Nemzedék 1921 tavaszától éles küzdelmet folytatott Bethlen ellen a Kisgazdapárt és Nagyatádi megítélésében, nem értve meg Bethlen taktikáját. – Hogy Szekfű 1921 szeptemberében felhagyott az Új Nemzedék aktív támogatásával, bizonyára azzal függött össze, hogy addigra már határozottan kialakult Bethlen politikája, s Szekfű mindjobban csatlakozott hozzá.

²⁵ I. h. 418–419.

lepetése, hogy a *Magyarország* címszó két szerző nevét jelzi: a terjedelmesebb politika-történeti rész szerzője Gróf Bethlen István volt; az ország gazdasági helyzetéről szóló kisebb, de eléggé részletes fejezeté pedig Sir W. M. A. Goode, aki 1920–21-ben a Jóváételi Bizottság ausztriai szekciójának elnöke, majd a magyar kormány mellé rendelt „nemhivatalos pénzügyi tanácsadó” tisztét töltötte be.²⁶

Bethlen István miniszterelnök szerzőségének előzményeiről az általunk ismert források semmit sem mondanak. Csupán két szempontot emelhetünk ki, amelyek Bethlen szerepvállalását magyarázzák. Az egyik bizonyára azzal a körülménnyel függött össze, hogy Bethlen nagyon is tudatában volt a hivatalos és nem hivatalos angol vezető körökkel való kapcsolat fontosságának; másfelől az angol konzervatív körök szimpátiája Bethlen és a magyar konzolidáció iránt talán a húszas évek közepétől volt a legerősebb. A másik személyes-politikai körülményt Masaryk példájában jelölhetjük meg: Bethlent minden bizonnyal erősen foglalkoztatta és követésre ösztönözte Masaryk részvétele az enciklopédia munkájában. Említettük, hogy az 1922-es kiadásban Masaryk írta a Csehszlovákiáról szóló cikk nagy részét, s Bethlen nyilván arról is tudott, hogy az elnök a készülő 1926-os kiadásban ugyancsak szerepet vállalt. (Ekkor azonban már csak a háború alatti cseh emigráció működését és Csehszlovákia megalakulásának történetét foglalta össze néhány hasábon.) A körülmények egyértelműen arra vallanak, hogy Bethlen maga szorgalmazta és szerezte meg (akkor talán már C. A. Macartney segítségével) a megbízást. Az 1926-ban megjelent, tizenhármas sorszámmal jelzett kiadás előszava külön is kiemelte sok vezető politikus aktív közreműködését. Az előszóban – érdekes módon – Masaryk és Bethlen egymás mellé került: „A kiadó és kollégái köszönetüket fejezik ki a barátoknak és segítőknek, akik száma az Atlanti-óceán két oldalán oly nagy, hogy lehetetlen mindnyájukat név szerint megemlíteni. . . Külön köszönet illeti elsősorban is azon államférfiakat és nemzeti vezetőket, akik személyesen vállaltak szerzői munkát – Csehszlovákia államelnökét, Masarykot; Bethlen grófot, Magyarország miniszterelnökét. . .” Rajtuk kívül az előszó még Észak-Írország és Újzéländ miniszterelnökének, Stresemann, Beneš, Vandervele külügyminisztereknek, és sok más, kevésbé jelentős államférfinak mond köszönetet. Érdemes megemlíteni, hogy a megdicséért közreműködők között szerepelt Ottlik György is; nyilván Bethlen javaslatára, ő volt az elkészült magyar szöveg lektora.²⁷

Az 1926-os 13. kiadás *Magyarország* c. cikkének nincs sok kiemelésre érdemes vonása. Az egész címszó jobban hasonlít egy népszövetségnek szóló beszámolóra, mint az 1917-től 1926-ig terjedő korszak történeti áttekintésére. W. Goode 5 hasábos fejezete az 1919 utáni magyar gazdaság és pénzügyek alakulását írja le Jeremiah Smith havi jelentései és a magyar statisztikai adatok alapján. A számokkal túlszűfolt összefoglaló lényege: a magyar gazdasági helyreállításnak és az állami pénzügyek egyensúlyba hozásának bemutatása, a bethleni rendszert támogató hangsúllyal.²⁸

²⁶ The Encyclopaedia Britannica. 13. Ed. 1926. The Three New Supplementary Volumes constitution with the Volumes of the Latest Standard Edition. New Vols. II. VIII. p.

²⁷ Uo., New Vols. I. Editorial Preface.

²⁸ W. Goode írta a Károlyi Mihályról szóló címszót is; visszaemlékezéseiben Károlyi külön megemlíti W. Goode tartásait. (*Károlyi Mihály: Hit illúziók nélkül.* Bp., 1977. 178.) – W. Goode-ot, a jóváételi bizottság ausztriai elnökét Szekfű többször említi Új Nemzedékbeli cikkeiben, mint egy Ausztriának szóló kedvező segélyterv kidolgozóját, akinek javaslatát a főhatalmak vissza-

A Bethlen által írt *politikai történet*²⁹ a Monarchia összeomlásától a húszas évek közepéig foglalja össze a fejleményeket – Szekfű 1922-es szövegéhez képest nagyvonalúbb (és hibátlanabb) formában, inkább egy kormányzó miniszterelnök, mint egy történész szemszögéből. Így a háborús összeomlás és a forradalmak leírása csak a fő célkitűzés, az 1919 utáni konszolidáció részletesebb ábrázolásának mintegy a bevezetőjéül szolgál. A szöveget bizonyára nem személyesen Bethlen írta, a jelek szerint Szekfű, Ottlik György, a kormány gazdasági szakemberei, esetleg Gratz Gusztáv közreműködésével állították össze. De Bethlen instrukciói, sőt egy-két helyen közvetlen hatása is érződik a szövegen. Az összeállítás láthatóan elsősorban az angol közönségnek szólt, ezúttal még határozottabban ez a szempont szabta meg a forradalmak és az új „kibontakozás” leírását, azt, hogy mit hangsúlyozzanak és mit hagyjanak el az eseményekből. A szöveg azt sem mulasztja el, hogy a forradalmárrá lett gróf, Károlyi Mihály „süllyedését” lélektani oldalról is „megvilágítsa” – talán nem tévedünk, ha itt, egy akkor már sztereotip véleményt interpretálva, közvetlenül Bethlen személyes keze nyomára is gyanakszunk: „Ugyanaznap délután Tisza István grófot valószínűleg a katonatanács ügynökei meggyilkolták... Meggyilkolásának napját Károlyi hívei nemzeti ünneppé nyilvánították. Ugyanakkor Károlyi ellenfelei úgy látták, hogy legfélelmetesebb ellenségének eltűnésével, a miniszterelnök elveszítette kezdeményező erejét, s alig lett több, mint bábu Jászi, a radikális párt és a szocialisták kezében”. A Károlyi-rezsim „bűnei” közül a pacifizmus vádját persze az új szöveg is fenntartja, de az 1922-es Szekfű-féle szöveghez képest mérsékeltabb formában. A hangsúly most a belső anarchiára esik. A leírás a fehérterrortól alig tesz említést, egy szót sem ejt a választójog 1922-es szűkítéséről, annál inkább arról, hogy a választások eredményeként erős kormány alakulhatott, de „ugyanakkor erős volt az ellenzék, amely liberálisokból, demokratákból, Kossuth-pártiakból (függetlenségiek), 24 szocialistából és 20 semlegesből állott”. Viszonylag részletesen tárgyalja és elítéli az 1919 utáni Habsburg-restaurációs kísérleteket, s kiemeli a belső rend és a polgárjogok helyreállítását az anarchia hosszú korszaka után: „A fő cél a konszolidáció biztosítása volt. A szélsőséges indulatok kora lejárt, az arany középut politikája kedvező eredményekkel kecsegtetett.” Röviden, de hangsúlyosan tárgyalja a földreformot, s arra is gondot fordít, hogy Nagyatádi Szabó István pozitív méltatást kapjon: „A földreform kérdése elválaszthatatlanul összefonódott a volt földművelésügyi miniszter, Nagyatádi Szabó István nevével.” A cikk terjedelmes befejező részében Bethlen a gazdasági élet, az állami költségvetés, a jótételi ügyek stb. alakulását részletezi. Végül érdemes megemlíteni, hogy a cikket záró bibliográfia – Szekfű 1922-es bibliográfiájához hasonlóan – kétségtelenül tárgyilagosságra törekszik. A következő műveket sorolja fel: Szekfű *Der Staat Ungarn*-ját, Andrássy Gyula 1920-ban megjelent *Diplomácia és világháború* c. könyvét, Varga Jenő: *A proletárdiktatúra gazdaságpolitikai problémái*-t, a genfi Inter-Labour Office 1921-es kiadványát: *Trade Union Conditions in Hungary*, Macartney: *Five Years of European Chaos*-át, sőt Károlyi Mihály és Jászi Oszkár memoárjait is.

utasították. (Szekfű Gyula: Tud-e a népszövetség segíteni Ausztrián? Új Nemzedék, 1921. május 1.; Uő.: Ausztria talpraállítás. Uo., 1921. febr. 20.) – Az Enciklopédia 14. kiadásában W. Goode írta a Bethlen Istvánról szóló címszót.

²⁹I. h. 390–396.

Az 1926-os közjáték után csakhamar újra Szekfű vette át Bethlen István szerepét az Encyclopaedia Britannica-nál. A szerkesztők 1929-re az enciklopédia teljesen új kiadását készítették elő; ennek keretében kérte fel akkor már C. A. Macartney Szekfűt a közreműködésre. 1927 szeptemberi levelében Macartney utal bécsi találkozásukra, s arra, hogy jelenleg az Encyclopaedia Britannica szerkesztőjeként dolgozik. Szekfű feladata volna az 1867–1927 közötti modern Magyarországról szóló cikk elkészítése. Kéri, hogy a cikket német nyelven küldje el 1928 február végéig a címére („nur, bitte, nicht magyarisch!”); Ausztriáról és az Össz-Monarchiáról prof. Pribram, a délszlávokról Seton Watson ír. Noha a honorárium nem magas, a munka fontos – írja Macartney. „A korábbi kiadások cikkeit prof. Alison Phillips (1910-ig) és Bethlen gróf készítették. Az első mára már elavult, a másik inkább államférfiúi, mint történeti szempontból fogta föl tárgyát: most az egészet össze akarjuk foglalni. Az E. B. (14. kiadás) 1929-ben jelenik meg.”³⁰

Az 1929–1932 között megjelent teljesen új, 14. kiadás *Magyar nyelv, Magyar irodalom és Magyarország* címszavai, amelyek szövege az enciklopédiában a második világháború végéig lényegében változatlan maradt, angol és magyar szerzők közös munkája. A magyar nyelvről Tolnai Vilmos pécsi egyetemi tanár, a magyar irodalom teljes történetéről Zolnai Béla írt, mindketten többé-kevésbé szoros kapcsolatban álltak Szekfűvel. Magyarország földrajzát, népességét és közoktatását W. S. Lewis,³¹ illetve W. Goode ismertette, s W. Goode írta a gazdaságról és a pénzügyekről szóló fejezetet is. A *Magyarország története* c. terjedelmes cikknek három szerzője volt. A kezdetektől a mohácsi vészig terjedő korszak történetét – néhány vaskos hibával fűszerezve szövegét – C. A. Macartney írta. A mohácsi csatavesztéstől a kiegyezésig terjedő áttekintést egy anonim, magát X-szel jegyző szerző készítette. Nem ismerve az Encyclopaedia Britannica belső iratait, egy ideig csak bizonytalan következtetésekig merészkedhettünk annak megállapítására, hogy ki rejtőzhetett az X mögött. A szövegből mindenesetre egyértelműen kiderült, hogy X nem lehetett magyar történész – a szövegben olyan hibák találhatók, amelyeket komoly magyar történész nem követhetett el (pl. a cikk írója Széchenyi Istvánt 1848-ban belügyminiszterré teszi; szerinte az 1861-es országgyűlést Pozsonyban tartották stb.) Az összefoglalóban némely jel, elsősorban Jellasics – egyébként teljesen indokolatlan – kiemelése és tevékenységének feltűnő részletezése arra utalt, hogy esetleg a szerző délszláv-horvát érdeklődésű lehetett. Az így elsőnek felmerülő nevet, Seton Watsonét azonban mindjárt elvethettük, mert a szöveg – mely tárgyilagos hangnemben íródott, a magyar nemzetiségi politikát alig bírálja, s egyébként sem tükrözi Seton Watson felfogását – az ő szerzőségét semmiben sem támasztja alá. Felmerült a Szekfűvel baráti kapcsolatban álló Sufflay Milán szerzőségének gondolata, aki néhány „feltételnek” megfelel (horvát nemzetiség, magyarbarátság, indok az anonimitásra), de ő szintén kizárható a szerzők sorából: Sufflay sokkal jobban ismerte, tudományos színvonalon, a magyar történelmet, semhogy az említett hibákat elkövette volna. Megmaradt tehát ama feltevés, hogy a cikk e részét egy olyan – valószínűleg angol – szerző írta, akinek nem voltak előítéletei a magyarokkal szemben, eléggé jól ismerte – másodkézből – a magyar történelmet, de valamilyen, egyelőre ismeretlen okból nevét nem kívánta közölni. Végül is a segítségül hívott Jeszenszky Géza, a magyar–angol kapcsolatok kitűnő

³⁰ C. A. Macartney–Szekfű Gyulához, 1927. szept. 23. Egyetemi Kvtár K. 628.

³¹ W. S. Lewis az exeteri egyetem földrajz professzora volt.

szakértője kiderítette, hogy az anonim szerző szövege nem más, mint *Wickham Steed* 1911-es enciklopédia-szövegének rövidített és módosított változata; Steed írta a 11. kiadásban az *Osztrák–Magyar Monarchia története* címszó újbabkori részét. Wickham Steed újságíró, mint ismeretes, hosszú időn át a *Times* bécsi tudósítója volt,³² s így ismerte meg a Monarchia és Magyarország történetét. Hogy az 1929-es enciklopédia-kiadásban miért X-szel jelölte – illetve jelölték – cikkét, eléggé kézenfekvő. Steedet, Seton Watson mellett, nem alaptalanul tartották 1918 előtt a másik „magyarfaló” angol újságíró-történésznek: közismert volt csehszlovák- és délszláv-barátságáról; a magyar nemzetiségi politikát mindig élesen elítélte. S noha – akárcsak Seton Watson – 1919 után több vonatkozásban módosította korábbi véleményét, az 1929-es kiadásban található szövegváltoztatások túl radikálisak az ő régi álláspontjához képest; a módosítások minden bizonnyal nem tőle, hanem a bethleni rendszert támogató, a régi magyar nemzetiségi politikát is sokkal megértőbben kezelő C. A. Macartneytől, az egész címszó szerkesztőjétől származtak. Akár így volt (ami a legvalószínűbb), akár maga Steed végezte el a módosításokat, az új szöveg szerzőségét Steed nyíltan nem kívánta vállalni.

Az 1867-től 1927-ig terjedő részt Szekfű írta. Az enciklopédiának ez a kiadása könyvtárainkban sok helyütt még ma is közkezen forog, mégis érdemes, ha röviden is, elidőzni Szekfű cikkénél. Ez az írás lényegesen más hangú, és részben más szellemű is, mint az 1922-es címszó. Persze, közben lejajlott a konszolidáció, s a Bethlen-rezsim legjobb napjait élte. Szekfű célja természetesen most is az angol és általában a nyugati közvélemény informálása volt. A változásokat mégsem tulajdoníthatjuk pusztán a hely és az idő hatásának. Több jel arra mutat, hogy 1927-re Szekfű bizonyos fokig belsőleg is túljutott a húszas évek elején vallott felfogásán. A cikk mindenekelőtt műfajában tér el az 1922-estől: itt valóban a konkrét, tényszerű és túlnyomórészt pontos információs anyag uralkodik. Az olvasó nagyon tömör, de jó képet kap a kiegyezésről és a dualista rendszer fő vonásairól. Bár világosan kiderül, hogy a szerző a 67-es platformon áll, s nem ért egyet a függetlenségi ellenzék politikájával, az íráson végigvonul az Ausztriával szembeni nemzeti érdekek jogosságának a hangsúlyozása; a nemzeti érdekekért folyó politikai és gazdasági harcokat – legalábbis tartalmukban – mint indokolt törekvéseket mutatja be. Noha Szekfű sok, akkorra már véglegesen megrögződött gondolata is megtalálható a szövegben (a katolikus néppárt szerepének és tömegebefolyásának túlbecsülése, a forradalmak éles elutasítása stb.), most már lényegében nem tesz különbséget az 1918 előtti kormánypárt liberális-függetlenségi és jobboldali ellenzéke között, az utóbbi javára. A hangsúlyt sokkal inkább a polgári erők és a polgári fejlődés irányába mutató tendenciák jelzésére helyezi. A forradalmakhoz vezető utat is elsősorban a nemzetközi és belső viszonyok (köztük a demokratikus jogok leszűkítése) szinte elkerülhetetlen folyamányának tartja, s nem egyszerűen a függetlenségi liberalizmus vagy a radikalizmus káros tevékeny-

³² Henry Wickham Steed (1871–1956) angol újságíró 1896-tól a *Times* berlini, majd római, végül 1902 és 1913 között bécsi tudósítója volt. 1913-ban jelent meg *The Habsburgh Monarchy* c. műve, mely kritikus hangnemben foglalkozott a Monarchia belső viszonyaival. 1913-tól a *Times* külpolitikai szerkesztője. 1918-ban egyik előkészítője volt a Monarchia elnyomott népei részvételével rendezett Római Kongresszusnak. 1924-ben közzétett *Through Thirty Years* c. könyvében 1892–1922 közötti tapasztalatait írta meg az európai politikai életről. – Az *Encyclopaedia Britannica* 14. kiadásában ő írta a „Propaganda” c. címszót is.

ségének. A viszonylag részletesen tárgyalt nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban Szekfű most elsősorban a feloldhatatlan ellentmondásokat hangsúlyozza, azt a felfogást sugallva, hogy az akkori körülmények között a nemzetiségek elszakadása elkerülhetetlen volt. Arról per-sze most is olvashatunk, hogy Károlyi Mihály a függetlenségi pártot a szélsőségek felé ve-zette vagy hogy a súlyosbodó szociális és nemzetiségi ellentéteket a radikálisok és szocia-listák saját céljaikra használták ki, mégis figyelemre méltó, hogy a Károlyi vezette forrada-lomról most túlnyomórészt csak ténymegállapításokat olvashatunk, a szerző tartózkodik az elítélő aktuálpolitikai kitételektől; leírása előterében a polgári pártok és tényezők tehetetlensége áll. Az 1919 augusztusa utáni időszak tárgyalásánál Szekfű természetesen az ellenforradalom mérsékelt-konzolidációs irányzatát emeli ki, s a korábbinál sokkal nagyobb súlyt helyez a Bethlen-kormánynak a szélsőjobbboldali-nacionalista erők elleni fellépésére; a kisantant-államokhoz való közeledés fontosságát és bonyolultságát hangoztatja („A legnagyobb nehézségek a kisantant-államokhoz fűződő kapcsolatok szívélyesebbé tételénél jelentkeztek; ez országok elsődleges célja a trianoni békeszerződés döntéseinek fenntartása volt, míg a magyar közvélemény a béke revízióját követelte: a szerződés sok magyar többségű területet ítélte Magyarország szomszédainak, ezek azonban nem nyújtottak megfelelő védelmet a kisebbségeknek”), s pontosan regisztrálja a Bethlen-kormány nemzetközi szerződéseit, a magyar állam beilleszkedését az akkori Európába.

E kiadással, amely – mint már utaltunk reá – a második világháború végéig lényegében változatlan formában maradt érvényben, lezárult Szekfű közreműködése az Encyclopaedia Britannica munkájában, de lezárult az enciklopédia egész „magyar korszaka” is – a második világháború után már C. A. Macartney foglalkozott benne Magyarország történetével.

CSATÓ TAMÁS

A külföldi tőke szerepe a magyar belkereskedelemben a két világháború között

Ha vannak a gazdaságnak olyan területei, melyekkel kapcsolatban nemigen merült fel a gazdaságtörténetírásban, hogy a külföldi tőke közvetlenül szerepet játszott a fejlődésükben, a belkereskedelem bizonyosan ezek sorában található. Ennek egyik, igen logikus magyarázattal szolgáló oka az lehet, hogy a belkereskedelmi vállalkozás beruházási igénye általában viszonylag igen alacsony. Közismert, hogy a gazdaság tőkés fejlődésének előrehaladása, s a gazdasági modernizálódás során fellépő hatalmas tőkeigény jóformán mindenütt – bár nagyon különböző mértékben – külföldi tőkék behozatalát, aktív részvételét igényelte. Kiemelkedő szerepet játszottak e vonatkozásban az infrastruktúra egyes ágai. Ezzel szemben alig található olyan gazdasági ág, amelyben kisebb szerephez jutott volna a külföldi tőke – vagy egyelőre fogalmazzunk óvatosabban: amellyel kapcsolatban ez jóformán fel sem merült, illetve amelynél a külföldi tőke közreműködésére kevesebb figyelmet fordítottunk volna –, mint a belkereskedelem esetében. E kérdés vizsgálatára természetesen nem az a remény serkent, hogy ennek révén a külföldi tőke behozatalával, tevékenységével kapcsolatos általános képünk lényegesebben módosulhat, az a várakozás viszont már inkább, hogy a belkereskedelem fejlődésének, s ezen keresztül a gazdaság modernizálódásának egy újabb, eddig kevés figyelemre méltított oldalára derülhet fény.

I.

Választ keresve arra a kérdésre, hogy volt-e a külföldi tőkének szerepe a magyar belkereskedelemben, s ha igen, mikor és milyen volt az, nem kerülhetünk el egy rövid visszatekintést a belkereskedelem általános fejlődési folyamatára.

A modern belkereskedelem kialakulása, fejlődésének fő szakaszai eddigi kutatásaink alapján¹ röviden a következőképpen jellemezhetők. A modern belkereskedelem fejlődésének *első szakasza* a tőkés korszak kezdeti időszakára esik, amikor a kereskedelem prekapitalista formái (főként a piaci és a vásári kereskedelem, valamint a hálalás) – nem is szólva mellettük a kistermelők eladási tevékenységéről – egyre erőteljesebben ki-

¹ *Csató Tamás*: A belkereskedelem fejlődésének néhány fő vonása a tőkés korszakban. *Történelmi Szemle* 1975. 4. szám 627–665. *T. Csató*: The Development of Internal Trade in East Central and South East Europe (a Few Outstanding Features of the Capitalist Era from the Middle of the 19th Century to the Middle of the 20th). *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23. 1977. 397–440.

szélesednek, mind nagyobb arányú eladási tevékenység keretében szolgálnak, míg a – szintén nem újkeletű – bolti kereskedelem növekedése éppen csak megkezdődik. A *második szakaszban* az ipari forradalom kibontakozásával, az urbanizáció kezdetével indul erőteljes fejlődésnek a bolti kereskedelem, aminek legfontosabb vonása az egyre differenciáltabb szakkereskedelem kiépülése. Ugyanakkor az új kereskedelmi formák legfeljebb még csak megjelennek, de nem válnak sem általánossá, sem különösen erőteljessé (ezek az új formák – áruháza, szövetkezet, fiókhálózat – először a 19. század második felében alakulnak ki a legfejlettebb tőkés országokban). A *harmadik szakaszban* a forradalmasodó kereskedelem az új kereskedelmi formák elterjesztése és folyamatos módosítása, a kereskedelmi technika és szervezési módszerek ezzel együtt járó változtatásai révén igyekszik a növekvő tömegtermelés és tömegfogyasztás követelményeihez alkalmazkodni. Az egymásra következő szakaszok során a belkereskedelem fejlődése követi az önellátási tendencia visszaszorulását, a nem mezőgazdasági, illetve a városi népesség növekedését, a harmadik szakaszban pedig alkalmazkodik az önellátás teljes megszűnéséhez és az urbanizáció fokozódásához. Ennek során a kereskedelemmel foglalkozók száma és a kereskedelmi forgalom mérete jelentősen emelkedik. A kereskedelmi koncentráció az első két szakaszban csak a nagykereskedelemben (amely sokszor összekapcsolja a belkereskedelmi és a külkereskedelmi tevékenységet) válik jelentősebbé, míg a kiskereskedelem alapvetően szétaprózott marad, s ebből főleg csak az új kereskedelmi formák nagyobb méreteket öltő vállalkozásai emelkednek ki. A harmadik szakaszban (ami még a legfejlettebb országokban is csak a 19. század végén kezdődik, s a 20. században bontakozik ki) viszont egyre jelentősebbé válik a nagyvállalati keretek között lebonyolított kiskereskedelem terén is a koncentráció.

A belső piac fejlődése, oly mértékű kiszélesedése – az önellátás visszaszorulásával párhuzamosan –, hogy az egész társadalmat átfogja, valamint a fogyasztás fokozódása oly mértékben, hogy ami korábban szűk rétegek luxusának számított, az széles tömegek számára elérhetővé válik: ezek azok a fő jellegzetességek, amelyek indokolják, hogy a belkereskedelem a gazdasági modernizálódás szerves részévé vált. A belkereskedelem ugyanakkor hosszú időn át jelentős arányban megtartja szétaprózott jellegét. Ez ugyan országoként nem csekély eltérést mutat, de – már csak a fogyasztók, az egyéni háztartások szétaprózottsága miatt is – mindenütt fennmaradt. A koncentráció előrehaladásának és a szétaprózottság fennmaradásának ellentétes tendenciája eredményezi azt az ellentmondásos képet, amelynek a vállalati struktúra szélsőséges polarizáltsága természetes jellegzetessége.

A kereskedelem fejlődése során nemcsak egyes vállalatok mérete növekszik erőteljesen, hanem a vállalatok jellege is jelentős változást mutat. Ha a vállalatok típusának vizsgálatát állítjuk előtérbe, azt tapasztaljuk, hogy a modern belkereskedelem fejlődési szakaszai meglepő összhangot mutatnak a tőkés vállalatfejlődés nyugati útjának szakaszaival, ahogyan azokat Alfred Chandler munkája alapján Berend T. Iván összefoglalta² (jóllehet, e tipologizálás alapjául főként az iparvállalatok szolgáltak). A vállalati fejlődés 19. század közepéig tartó első szakaszának egyetlen egységből álló, ún. tulajdonosi vállalatai voltak a meghatározóak a belkereskedelem fejlődésének első szakaszában. A

²Berend T. Iván: A vállalati fejlődés útjai és sajátosságai a 20. századi magyar iparban. Valóság 1974. 2. sz. 31–32.

hagyományos kereskedelmi formák kereteinek kiterjedése, az áruforgalom összvolumenének növekedése nem változtat a kiskereskedelem alapvetően szétaprózott jellegén, azon tehát, hogy ebben a kisvállalati forma a meghatározó, a kereskedők túlnyomó többsége egyedül vagy családtagjaival, esetleg egy-két alkalmazottal folytatja a kereskedelmi tevékenységet. A nagykereskedelemben ugyan már ekkor is fellelhető a koncentráció, illetve az ennek során kialakuló nagyobb cégek (melyek szintén családi vagy társas cégek), ám ezek közül a jelentősebbek általában egyúttal külkereskedelemmel is – vagy éppen elsősorban azzal – foglalkoznak. A vállalati fejlődés második szakaszában, a 19. század második felében jöttek létre a több egységre tagolt, ún. vállalkozói vállalatok, melyek működhetnek akár lazább szervezetű, akár központosított, egységes vállalatként, s a jelentősebbek közül egyre több részvénytársasági formában. E nagy kiterjedésű komplex vállalatok a belkereskedelem fejlődésének második szakaszában az új kereskedelmi formák (áruházak, fiókhálózatos vállalatok, szövetkezetek) kialakulásával jelentek meg, elterjedésük azonban még csak néhány, gazdaságilag fejlettebb nyugati országban kezdődött el, s általánosabbá, szélesebb körűvé csak a következő szakaszban váltak. Ezek a kiskereskedelmi nagyvállalatok, amelyek egyesítik a kis- és nagykereskedelmi tevékenységet, nemritkán a belkereskedelem mellett külkereskedelmet is folytatnak, óriásokként emelkednek ki a kisboltok tengeréből, s jelentős tőkekoncentrációt valósítanak meg. A vállalatfejlődés harmadik szakaszában, az első világháború után kiépülő sokfunkciós, multidivizionális szervezetű, ún. menedzseri vállalatok – amelyek gyakran egyben multinacionális vállalatok is – a belkereskedelem fejlődésének ekkor kibontakozó harmadik szakaszában lettek egyre fontosabbak. A kereskedelmi és az ipari tevékenység összekapcsolódásának különböző formái már a második szakaszban is fellelhetők, igazán jelentőssé azonban csak a harmadik szakaszban válnak. Ahogyan egyes nagyobb kereskedelmi cégek kiterjesztették tevékenységüket a termelés területére (ezt példázta nemritkán az áruházak ruházati ipari, vagy az élelmiszert árusító fiókhálózatos vállalatok élelmiszeripari tevékenysége), hasonlóképpen a sokfunkciós ipari vállalatok gyakran saját kereskedelmi hálózatot (fiókokat, képviseleteket) építettek ki.

A belkereskedelem rövid fejlődési vázlatából kitűnik, hogy a modernizálódás kezdetén, az első szakaszban a fejlődés körülményei nem kedveztek a külföldi tőke tevékenységének. Csak a további szakaszokban alakultak ki olyan feltételek, amelyek között már sor kerülhetett a külföldi tőke megjelenésére, tevékenységére ezen a területen is. Eddigi vizsgálataink arra engednek következtetni, hogy ebben az új kereskedelmi formák nagyvállalatainak (áruházak, fiókhálózatok) kulcsszerepet tulajdoníthatunk, de mellettük a gyárak kereskedelmi hálózatai (fiókjai, képviseletei) is fontos szerepet játszottak. Ahol ezek a vállalatok (illetve a gyárak kereskedelmi hálózatai) olyan méretűvé, illetve annyira tőkeerőssé válnak, hogy külföldi terjeszkedésre is gondolhatnak, ott a belkereskedelem legalább fejlődése második szakaszának végén jár, még inkább a harmadik szakaszába lépett. Amelyik külföldi országra ezek a vállalatok (illetve a gyárak kereskedelmi hálózatai) ki kívánják terjeszteni a tevékenységüket, annak általános gazdasági és társadalmi fejlettsége olyan fokon kell álljon, hogy ennek alapján a belkereskedelmi fejlettség már ott is elérte a második szakasszal jelzett színvonalat.

A két világháború között Magyarország gazdasága – ha növekedése le is lassult – továbblépett a modernizálódás útján. Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint az ország népességének még mindig több, mint a fele a mezőgazdaságból élt, s a városi lakosság az

összesnek éppen csak a harmadát tette ki (Budapesten élt a népesség 11,6%-a). Az általános gazdasági-társadalmi viszonyok tükröződtek a belkereskedelem fejlettségi színvonalában is. Az 1930. évi országos vállalatstatisztika eredményei azt mutatják, hogy a kereskedelmi foglalkozásúaknak ekkor már 85,8%-a tevékenykedett a bolti kereskedelemben, de e boltok óriási többsége még igen kisméretű volt. Az összes boltok 63%-a egyszemélyes bolt volt, míg 2–5 fős volt a boltok 32,5%-a. A szakkereskedelem viszont már jó ideje egyre erőteljesebben kiépült és differenciálódott. Erre utal az is, hogy az összes boltoknak ekkor már alig több mint egytizede volt vegyeskereskedés (ezekben dolgozott a kereskedelmi foglalkozásúaknak tizenharmad része, ami arra utal, hogy ezek általában kisméretű boltok voltak). Az új kereskedelmi formák viszont a fejlettebb országokhoz képest elég nagy késéssel jelentek meg, s elterjedésük igen vontatottan haladt. Részletes vizsgálatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a belkereskedelmi fejlődés fentebb vázolt periodizációját alapul véve a két világháború közötti időszakban a magyar kereskedelem e fejlődés második szakaszánál tartott.

II.

Külföldi vállalatok megjelenése a belkereskedelemben nem mondható túl gyakorinak, de példanélkülinek sem. A 20. század elejétől ugyanis világszerte megjelentek a külföldre is kiterjeszkedő kereskedő cégek. Ezt jelzi például, hogy 1904-ben a Hermann Tietz cég egy nagy áruházat létesített Brüsszelben,³ 1908-tól a Leonard Tietz A. G. nyolc áruházat nyitott Belgiumban, amelyek „Société Aux Grands Magasins Leonard Tietz” néven működtek⁴ (a Hermann Tietz cég és a Leonard Tietz cég egyaránt a legnagyobb német áruház vállalkozások közé tartozott). A F. W. Woolworth Company Ltd. 1909-ben – amikor az Egyesült Államokban már mintegy 600 fiókkal rendelkezett –, megnyitotta első angliai fiókját Liverpoolban,⁵ majd 1927-ben Németországban is fiókokat létesített.⁶

A továbbiakban a külföldi tőke jelentkezésének jellegzetesebb eseteit Magyarország belkereskedelmében tesszük vizsgálat tárgyává, s eközben – ahol mód nyílik rá – legalább egy-egy példa erejéig igyekszünk a szomszédos országokra is kitekintést adni. A külföldi érdekeltségeket a részvénytársasági formában működő kereskedelmi vállalatok pénzügyi és kereskedelmi kompaszokban közzétett adatai alapján határoztuk meg.⁷ Ez a módszer a

³Warenhäuser der Welt (in: Deutsche Textildücherei, Bd. XIII. Hannover–Berlin, 1926. 76.) – In: Jürgen Mewes: Zu ersten Monopolisierungstendenzen im Konsumgüterbinnenhandel Deutschlands bis zum Ende des ersten Weltkrieges. Wissenschaftliche Zeitschrift. Handelshochschule Leipzig 1982/4. 61.

⁴50 Jahre Leonard Tietz 1879–1929. Eigenverlag, Köln, 1930. – In: Mewes: i. m.

⁵James B. Jefferys: Retail Trading in Britain. 1850–1950. Cambridge University Press, 1954. 69.

⁶Axel Dorner–Peter Heldt: Grundzüge der Geschichte des Handels. Teil III. Wissenschaftliche Zeitschrift. Handelshochschule Leipzig, 1979/2. 35.

⁷A továbbiakban a vonatkozó adatok külön nem jelzett forrásául az 1920-as és 1930-as évek kompaszai közül főként az alábbiak szolgáltak: Compass. Finanzielles Jahrbuch. Gegründet von Gustav Leonhardt. (Wien) Ungarn 1931., 1936., 1938., (64., 69., 71. Jahrgang); Österreich 1938. (71. Jg.); Kommerzielles Jahrbuch. Čechoslovakiei 1938. (71. Jg.) (Prag) Finanzielles Jahrbuch. Rumänien 1937.

teljességre törekvést ugyan nem teszi lehetővé, azt azonban biztosítja, hogy a legnagyobb, a legjelentősebb vállalatokat, a leginkább figyelemre méltó típusokat számba vegyük. Az 1920-as és 1930-as évek adatainak áttekintése alapján megkíséreljük, hogy – a belkereskedelem sajátosságainak minél teljesebb szem előtt tartásával – a kereskedelmi formák és a szakjelleg együttes figyelembevételével csoportosítsuk a külföldi tőke vállalatait, azaz annak megfelelően, hogy melyik kereskedelmi területen, mely ágakban, milyen formákban működtek. Ily módon a vizsgált vállalatokat aszerint különböztethetjük meg, hogy az új kereskedelmi formák nagyvállalatai közé tartoznak-e (áruház, fiókhálózatos vállalat); amennyiben szakkereskedelmi cégek, hagyományos termékeket árusítanak-e, vagy éppen a legújabb technikai fejlődés termékeit. A szakvállalatok mindkét előző árufajta esetében lehetnek hagyományos keretek között működő cégek, vagy fiókhálózatos vállalatok. Figyelmet érdemel az is, hogy a vállalkozást külföldi kereskedelmi vagy iparvállalat hozta-e létre. Végül az sem érdektelen, hogy önálló boltról, lerakatról, vagy képviseltről (vezérképviseltről) van-e szó? Az egyes vállalatokra e megkülönböztető vonások közül nemritkán együttesen több is jellemző volt.

A külföldi tőke kereskedelmi vállalatainak főbb típusait végül is azoknak a tanulságoknak az alapján határoztuk meg, amelyek a belkereskedelem fejlődése fő vonásaiból következnek, s egyidejűleg azoknak a tapasztalatoknak az alapján, melyek szerint a külföldi kereskedelmi vállalatok megjelenése, tevékenysége a szakkereskedelem fejlődéséhez és az új formákhoz kapcsolódik. Az elsősorban figyelembe vett szempont tehát egyrészt az lett, hogy a vizsgált vállalat szakkereskedelmet folytat-e, és ha igen, milyent, másrészt az, hogy melyik kereskedelmi vállalatformát testesíti meg? Az együttesen előforduló különböző sajátosságok esetén a meghatározóbbnak tartott szerint történt a csoportba sorolás. Mindezek alapján az alábbi négy vállalat-csoportot különítettük el: 1. az új kereskedelmi formákhoz tartozó nagyvállalat; 2. közfogyasztási cikket (többnyire élelmiszeripari, vagy könnyűipari terméket) árusító szakvállalat (amely nemegyszer az új formákhoz tartozó fiókhálózat, vagy gyári képviselet); 3. fejlettebb technikát igénylő-megtestesítő cikkeket, főként pedig a legújabb technikai vívmányokat forgalomba hozó vállalat (leginkább gyári képviselet, fiók); 4. nagyobb külföldi nehézipari vállalatok gyártmányait – melyek gyakran szintén a legújabb technikát képviselő termékek – árusító nagykereskedelmi, esetleg nagy- és kiskereskedelmi vállalat (nemegyszer az iparvállalat kereskedelmi fiókja vagy képvisellete, illetve ezekből alakított részvénytársaság). Ezek után az egyes csoportokat konkrét példákkal mutatjuk be.

1. Az új kereskedelmi formákhoz tartozó nagyvállalat legjelentősebb képviselője volt a két világháború közötti Magyarországon a külföldi tőkével létesített *Corvin Áruház Rt.* Budapesten 1911-ben már megnyílt ugyan a viszonylag modernnek mondható Párisi Nagyáruház, de az első valóban nagy és modern áruház – amely fél évszázadon át az ország legnagyobb áruháza is maradt – a Corvin volt. A hamburgi M. J. Emden Söhne cég 1922-ben részvénytársaságként alapította meg, 1 millió pengő alaptőkével az áruházat, amely ténylegesen 1926 márciusában nyílt meg. A részvénytársaság igazgatóságának Max

---

(70. Jg.); Jugoszlaven 1937. (70. Jg.); Nagy „Magyar Compass” (ezelőtt Mihók-féle) (Budapest) 1934–1935. (58. évfolyam); 1937–1938. (61. évfolyam); Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompsz. Szerkeszti: Kallós János. 1928–1929. (4. évfolyam); 1937–1938. (13. évfolyam).

Emden kezdettől, Hans Erich Emden a harmincas évektől volt tagja. Az alapító cég gondoskodott arról, hogy a Németországban már jelentős hagyománnyal rendelkező áruház üzemeltetési gyakorlat a budapesti vállalatnál is meghonosodjon. A részvénytársaság igazgatóságának alelnöke, Max Lewin az áruházakat népszerűsítő szakkönyvet is jelentetett meg Budapesten (*Lewin Miksa: Az áruház. Budapest, 1935*).

2. A *közfogyasztási cikkeket árusító szakkvállalat* egyik legjellemzőbb példája a kiterjedt fiókhálózattal rendelkező (s ezért az előző csoporthoz is sorolható) *Meinl Gyula Kávébehozatali Rt.* volt. A vállalatot az 1862 óta fennálló bécsi Julius Meinl cég alapította 1900-ban, s 1909-ben részvénytársasággá alakította át. A bécsi anyavállalathoz hasonlóan a magyarországi vállalatnak is volt saját kávépörköldéje, csokoládé- és mustárgyára, s boltjaiban ezek termékeit is árusította az importált kávé, tea, kakaó és egyéb élelmiszerek (dzsem, keksz, konzerv, gyümölcsle stb.) mellett. Az 1930-as évek második felében Meinl magyarországi részvénytársaságának (melynek alaptőkéje 500 000 pengő volt) Budapesten 33 fiókja működött, s mellettük 22 városban és községben voltak fiókjai, nevezetesen a fővárosi agglomeráció 5 helységében (Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Újpest), 12 nagyobb városban (Debrecen, Győr, Kaposvár, Kecskemét, Miskolc, Pápa, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok, Szombathely) és 5 Balaton parti helységben (Balatonalmádi, Balatonlelle, Balatonszemes, Keszthely, Siófok). A részvénytársaság igazgatóságának elnöke – mint többi vállalatánál is – Julius Meinl volt. 1936-ban Ausztriában az anyavállalatnak 206 fiókja működött, ugyanakkor a külföldi leányvállalatoknak összesen 255 fiókja volt. Magyarország mellett Meinl fiókokat üzemeltető leányvállalat volt Csehszlovákiában (110 fiókkal), Jugoszláviában (Zágrábban üzeme is működött), Romániában (Bukarestben 10 fiókkal, 12 városban további fiókokkal), Lengyelországban, Olaszországban és Németországban (Berlinben). A vállalat kereskedelmi kultúrája (árúválasztéka, bolti berendezése, kirakatai, szervezettsége) például szolgált, jótékony hatást gyakorolt, ösztönzőleg hatott a kevésbé fejlett területeken a szakmai színvonal emelésére. – A Meinlnél jóval kisebb jelentőségű volt az 1928-ban alapított *Hag Kávé Rt.*, a hasonló nevű svájci cég magyarországi leányvállalata (Jugoszláviában is működött leányvállalata), amely koffeinmentes kávé előállításával és forgalomba hozatalával foglalkozott.

A cipőkereskedelemben – amelyben a fiókhálózati forma viszonylag korán és széleskörűen, nemegyszer a cipőgyárak részvételével terjedt el – a *Del-Ka Cipőkereskedelmi Rt.* volt jelentős. A vállalatot 1921-ben Del-Ka Cipőipari és Kereskedelmi Rt. néven az azonos nevű bécsi cég alapította, amely az első világháború után a Monarchia utódállamaiban – Csehszlovákia kivételével – hasonló részvénytársaságokat hozott létre. A nagyváradi Hungária Cipőgyár Rt. háború után Magyarországon maradt telepéből és fiókjából a Hungária Cipőkereskedelmi Rt. jött létre. A két részvénytársaság egyesült 1928-ban Del-Ka Cipőkereskedelmi Rt. néven. Az eredetileg 100 000 pengős alaptőkét 1934-ben 300 000 pengőre emelték fel. Budapesten előbb 2, majd a harmincas években 4 fióközlete volt, emellett 14 városban működtek fiókjai (Cegléd, Debrecen, Esztergom, Győr, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Kecskemét, Miskolc, Nagykőrös, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Szombathely, Újpest). – Nem volt sikeres viszont a csehszlovákiai Bat'a cég 1930. évi budapesti fiókalapítása. Az 500 000 pengő alaptőkével létrehozott *Bat'a Magyarországi Cipőipari és Kereskedelmi Rt.* a válság körülményei között nem tudott meggyökerezni, és néhány év múltán megszűnt. Nehézségekkel küzdött a Bat'a romániai

leányvállalata is, viszont a jugoszláviai eredményes volt, 31 városban volt fiókja, Apatinban gyárat is létesített.

A közfogyasztási, illetve hagyományos cikket forgalmazó külföldi alapítású kereskedelmi vállalatok közül néhány, itt következő még említést érdemel. Így a *Magyarországi Odolművek Rt.*, amelyet a bécsi Odol Compagnie A. G. alapított 1932-ben, 250 000 pengő alaptőkével. Az Odol konzern bécsi vállalata a magyarországi mellett leányvállalatot létesített Jugoszláviában, Romániában, Lengyelországban és Bulgáriában az Odol márkanéven ismert cikkek, kozmetikai és egészségügyi készítmények nagykereskedelmi forgalomba hozatalára, részben termelésére is. – Az *Egyesült Ruggyantarugyarak Wimpasing, ezelőtt Menier-J. N. Reithoffer magyarországi fióktelepe* a hosszú előtörténettel bíró bécsi Vereinigte Gumiwaren-Fabriken Wimpasing, vormals Menier-J. N. Reithoffer cég budapesti fiókja (az osztrák cég részvényei a Semperit Österreichisch-Amerikanische Gumiwerke A. G. birtokában voltak). Az 50 000 pengő üzleti tőkével létrehozott fiók (önálló részvényeket nem bocsátott ki) – amelynek kiskereskedelmi, nagykereskedelmi és autógumi osztálya volt – az osztrák vállalat Wimpasing és Semperit márkájú termékeit forgalmazta (talán nem érdektelen megjegyezni, hogy ugyanazon a helyen – a néhai Andrassy úton, a mai Népköztársaság útján – napjainkban is működik a Wimpasing Semperit Kaucsuk Kft. boltja). A bécsi cégnek Jugoszláviában (Zágrábban) kereskedelmi leányvállalata volt, amely 1934-ben megszerezte a Semperit krajnai gyárat. – A múlt századi eredetű osztrák A. G. der Teppich- und Möbelstoff-Fabriken vormals Philipp Haas und Söhne 1901-ben Budapesten lerakatot létesített, majd 1907–1909-ben új gyárat épített Sopronban, amely 1924-ben Soproni Szőnyeg és Textilművek Rt., ezelőtt Haas Fülöp és Fiai néven önálló részvénytársasággá alakult, de továbbra is a bécsi cég érdekkörében maradt. Az osztrák vállalat 1937-ben úgy határozott, hogy termékei (szőnyeg, bútorszövet, függöny, gyapjuszövet) kiskereskedelmi forgalmazására saját fiókokkal rendelkező, különálló kereskedelmi részvénytársaságokat alapít Ausztriában, Magyarországon és Csehszlovákiában (ahol fiókjai voltak Prágában, Brnóban, Česke Budějovice-ben, Plzeňben). A magyar leányvállalat a *Haas Fülöp és Fiai-féle Rt.* lett, amelynek Budapesten kívül fiókja volt Sopronban és Szombathelyen. – Ehhez a csoporthoz tartozik a *Stölzle C. Fiai Üvegáruk Magyar Rt.*, amely a C. Stölzle's Söhne österreichische A. G. für Glasfabrikation budapesti fiókjából alakult 1921-ben (a bécsi részvénytársaság a hasonló nevű prágai cég osztrák üzemeiből jött létre az első világháború után); valamint a *Rosenthal Porcellánokat és Egyéb Kerámiai és Üvegyártmányokat Értékesítő Rt.*, amely a német cég termékeinek értékesítésére létesült 1931-ben.

3. A *fejlettebb technikát igénylő-megtestesítő néhány terméket* – melyek közé a legújabb technikai vívmányok is tartoztak – *árusító vállalatok* külföldi kereskedelmi fiók alapításai természetes és általános jelenségnek tekinthetők. Egyik jellegzetes példája ennek a *Singer Varrógép Rt.* berlini cég magyarországi fióktelepe, amely 1,6 millió pengő üzleti tőkével működött (önálló részvényeket nem bocsátott ki), a harmincas években Budapesten 5 üzlete, továbbá 28 városban fiókja volt. Az anyavállalatnak fiókinézete volt Ausztriában, valamint Csehszlovákiában, amelyek nagyobb számú fiókkal rendelkeztek (Csehszlovákiában mintegy százal). – Az újabban elterjedő termékeket árusító vállalatok közé tartozott az angol *Kodak Ltd.* budapesti fiókja, amely fényképeszeti cikkeket forgalmazta, 100 000 pengő üzleti tőkével (önálló részvényeket nem bocsátott ki),

s ami még jelentősebb, Vácon 2 millió pengő tőkével működő gyára fotópapírt állított elő (a Kodaknak Ausztriában és Csehszlovákiában is volt kereskedelmi fiókja); továbbá az I. G. Farbenindustrie „Agfa” termékeit terjesztő, 1930-ban 150 000 pengő alaptőkével megalakított „Agfaphoto” *Fényképészeti Cikkek Eladási Részvénytársasága* (hasonló vállalat működött például Bukarestben); valamint az angol *The Gramophone Company Ltd. magyarországi vezérképviselősege*.

A filmgyártás fellendülésével párhuzamosan épült ki a filmkereskedelem és kölcsönzés nemzetközi hálózata. Ebben az amerikai vállalatok játszottak vezető szerepet, melyek kereskedelmi irodái elsősorban a filmgyártó anyavállalat filmjeinek forgalmazásával foglalkoztak. Ilyen volt az 1928-ban 150 000 pengő alaptőkével alakult *Metro Goldwyn Mayer Distributing Corporation magyarországi vezérképviselő Rt.* (a filmgyárnak hasonló kereskedelmi vállalata működött pl. Csehszlovákiában és Jugoszláviában is); az ugyanakkor s azonos nagyságú alaptőkével létrehozott *Paramount Filmforgalmi Rt.* (hasonló vállalat működött Csehszlovákiában); valamint az 1925-ben 160 000 pengő alaptőkével alapított *Warner Bros. First National Vitaphone Pictures magyarországi képviselő Rt.* (Romániában és Jugoszláviában is működött ilyen vállalat). A német Ufa konszernnek is működött 1923 óta, 50 000 pengő alaptőkével kereskedelmi vállalata *Ufa Filmipari és Filmkereskedelmi Rt.* néven (hasonlóan tevékenykedett Prágában Ufa-Filmverleih G.m.b.H. néven).

A modern technika eszközeinek az irodai munkában való térhódítását jelzi az ezeket előállító amerikai gyárak kereskedelmi vállalatainak tevékenysége. Ilyen vállalat volt a *Remington Írógép Rt.*, amely 1914-ben alakult a Glogowski és Társa írógépkereskedelmi cég átvételével (ez a cég bírta addig az amerikai Remington Typewriter Co. vezérképviselőt), s félmillió pengő alaptőkével működött (hasonló vállalat tevékenykedett Csehszlovákiában, Prágában, s fiókjai voltak Plzeňben, Brnoban és Kassán); továbbá ilyen volt az 1929-ben 150 000 pengő alaptőkével létrehozott *Burroughs Írodagépkereskedelmi Rt.*, amely az amerikai konszern számoló-, könyvelő- és számlázó gépeinek árusításával, karbantartásával és javításával foglalkozott (hasonló vállalat működött Ausztriában és Csehszlovákiában is).

4. Néhány, a legnagyobbak közé tartozó külföldi *nehézipari vállalat kereskedelmi vállalatát* elkülönítve vizsgáljuk, bár az általuk forgalomba hozott áruk részben hasonló jellegűek, mint az előző csoportba foglaltak (azaz, rájuk is vonatkozik a fejlett technika igénye, illetve, hogy a legújabb technikai vívmányokat testesítik meg). E kereskedelmi vállalatok, főként a német nehézipar óriásainak vezérképviselői, értelemszerűen nagykereskedelmi tevékenységet folytattak. A *Magneto Gépkereskedelmi és Műszaki Rt.* a Friedrich Krupp Werke A. G. összes gyárának magyarországi vezérképviselője volt. 1920-ban alakult, alaptőkéje 50 000 pengő volt. — A *Mannesmann Cső- és Vaskereskedelmi Rt.* a Mannesmann-konzern összes termékének magyarországi eladását bonyolította le, 1921-ben alapították félmillió pengő alaptőkével. — A Siemens-konzern budapesti képviselője a berlini és a bécsi gyárak termékeinek árusítását intézte (hasonló képviselő működött Belgrádban, Zágrábban, Ljubljanában, Szófiában és Bukarestben). A képviselő *Siemens és Halske Rt. budapesti telepe* néven, 100 000 pengő üzleti tőkével (önálló részvényeket nem bocsátott ki) működött 1934-ig, amikor beolvadt a Magyar-Siemens-Schuckert Művek Villamossági Rt.-ba. — Az „SKF” *svéd golyóscsapágy rt.* 1928-ban alakult, 150 000 pengő alaptőkével, a svéd gyár termékeit árusította (hasonló

részvénytársasága működött a SKF-nek Bukarestben s ennek fiókja Temesváron, valamint Zágrábban s ennek fiókja Belgrádban).

Az autók elterjedésével párhuzamosan kialakultak a nagy autógyárak árusító hálózatai. Ezek keretébe tartoztak az egyes márkák eladására Magyarországon létrehozott kereskedelmi vállalatok. Ilyen volt az 50 000 pengő alaptőkével 1927 óta működő *Mercedes-Benz Automobil Rt.*, amely a német gyár magyarországi kereskedelmi vállalata volt. A részvénytársaság előde az 1908-ban alakult „Benz” Magyar Automobil- és Motorgyár Rt. volt, amelynek Budapesten koncessziója volt az autó-taxaméterek gyártására, és egyik alapítója volt az 1913-ban alakult Budapesti Automobilközlekedési Rt.-nak (utóbb: Autótaxi Budapesti Automobil Közlekedési Rt.). – A *Steyr-Austro-Daimler-Puch-művek Magyar Kereskedelmi Rt.*-ot eredetileg Magyar Steyr Automobil Rt. néven 1926-ban a Steyr Werke A. G. bécsi cég alapította termékei, főleg a Steyr autók értékesítése céljából. 1927-ben a részvénytársaság nevét Steyr Művek Magyar Kereskedelmi Rt.-ra változtatták, amely 1928-ban magába olvasztotta az anyavállalat érdekkörébe tartozó Bárdi József Automobil Rt.-ot, s annak budapesti műhelyét (Lehel u. 25.) tovább üzemeltette (ennek a helyén 1983-ban is működött az AFIT-Autófenntartó Ipari Tröszt-IV. sz. Autójavító V. központja és 4. sz. üzeme). 1930-ban a Steyr művek eladási és export-szerveinek átszervezése kapcsán a budapesti részvénytársaság átvette az osztrák Austro-Daimler és a Puch autómárkák értékesítését is, és a nevét ennek megfelelően megváltoztatta (az anyavállalatnak hasonló kereskedelmi vállalatai voltak Berlinben és Zürichben). A társaság alaptőkéjét 1928-ban 400 000 pengőre emelték, 1934-ben 200 000 pengőre csökkentették, majd 1937-ben 500 000 pengőre emelték fel. – A *Fiat Automobilok Magyar Eladási Rt.* a torinói gyár termékeinek árusítására alakult 1930-ban, félmillió pengő alaptőkével (a Fiat cégnek kereskedelmi vállalata működött Bukarestben és Zágrábban is). A budapesti részvénytársaság javító műhelyt is üzemeltetett (az Aréna út 61. – a mai Dózsa György út – alatt, ahol 1983-ban is működött az AFIT IV. sz. Autójavító V. 5. sz. üzeme).

Részben ide sorolható a Royal Dutch Shell korszern vállalatai által 1925-ben alapított *Shell Kőolaj Rt.*, amelynek finomítója Csepelen üzemelt, s amelynek termékei árusítására a jelentősebb városokban fiókjai voltak. 1936-ban ez a vállalat vezette be Magyarországon a palackos gázt.

Az eddigi felsorolás kiegészíthető a címjegyzékek tanúsága szerint néhány olyan külföldi képvisellel, amely nem szerepel a kompaszokban. Ilyen volt a Skoda Rt. autóalkatrészkereskedése, a Pirelli Pneu autógumi képviselő, vagy az Underwood írógép képviselője, amelyeket felvettek például a berlini Mosse cég által rendszeresen készített és kiadott címtárba⁸ (ez a cég több országra vonatkozóan is megjelentette címtárait).

*

Mindezek alapján levonható néhány következtetés. A kereskedelem általános fejlődési vonásaira, a kereskedelmi és az ipari tőke sokrétű kapcsolatára fényt vető jelenségekre itt nem térünk ki, csak a külföldi tőke szerepének sajátosságait tartjuk szem

⁸Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára. Harmadik, hivatalos adatok alapján összeállított kiadás. Kiadja a Rudolf Mosse berlini cég magyarországi képviselője Rt. Budapest, 1931.

előtt. Összefoglalóan megállapítható, hogy a külföldi tőke részvétele a magyar belkereskedelemben nem volt nagyarányú. Csekélynek mondható a külföldi tőke kereskedelmi vállalatainak száma, illetve aránya az ország összes kereskedelmi vállalatához viszonyítva. Az 1930. évi vállalati statisztika⁹ szerint a tulajdonképpeni kereskedelemmel foglalkozó vállalatok száma 67 616 volt. Ezek döntő többsége azonban egészen kisméretű volt, ezért a külföldi vállalatokkal való összehasonlításkor ezeket figyelmen kívül hagyhatjuk. Ha csak a tíz alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalatokat tekintjük – a számuk 896 (ebből a 20 alkalmazott fölöttiek száma 332) volt – s az áttekintett, alig több, mint két tucatnyi külföldi vállalatot ezekhez viszonyítjuk, az arány valóban elenyészőnek mutatkozik. Ha a kereskedelmi vállalatokba fektetett külföldi tőke összegét tekintjük, azt találjuk, hogy – az időközben megszűnt vállalatokat és az erősen ipari profilú Shell Kőolaj Rt.-ot figyelmen kívül hagyva, a tőkeemeléseket viszont beszámítva – az nem sokkal több, mint 12 millió pengőt tett ki. Ez a tőkemennyiség valóban nem volt nagy, akár a külföldi tőke más gazdasági ágakba fektetett összegéhez (126 millió pengőt kitevő új kibocsátású részvényt vett át a külföldi tőke csupán az 1926–1929 közötti négy évben), akár a magyarországi részvénytársasági tőke (1929-ben 1509 millió pengőt kitevő) összegéhez viszonyítjuk.¹⁰

A külföldi vállalatok hatását a magyar belkereskedelemre a két világháború közötti időszakban – amikor a belkereskedelem Magyarországon fejlődésének második szakaszánál tartott – mégsem tekinthetjük jelentéktelennek. Ezt legalábbis három körülmény indokolja. Egyrészt az, hogy az ebben a szakaszban nagy fontosságú modern kereskedelmi formák (áruház, fiókhálózat) jelentkezése és lassú terjedése terén a külföldi tőke igen erőteljes szerepet játszott. Ez a szerep a külföldi tőkével kapcsolatban általánosságban jelzett arányoknál sokkalta nagyobb volt. Ezt jelzi az áruházak példája. Ebben az időszakban csak két – szakmailag joggal annak nevezhető (azaz a textiliák, ruházati cikkek és ágyneműk mellett másfajta iparcikkeket is árusító) és a nemzetközi összehasonlítást is kiálló – áruház működött a fővárosban: az egyik a fentebb tárgyalt, 1 millió pengő alaptőkéjű Corvin Áruház volt, a másik a hazai tőkével alapított, és 1925-ben részvénytársasággá alakult Párisi Nagyáruház, amelynek alaptőkéje 440 000 pengő volt. S ha nem is állítható – illetve jelen ismereteink szerint nem bizonyítható –, hogy a külföldi vállalatok a modern kereskedelmi nagyvállalatok között a többi területen is ilyen nagy súlyt képviseltek, az kétségtelenül megállapítható az ismert adatok fényénél, hogy az arányuk, valamint méretük, tőkeerejük, az egyes szakterületeken elfoglalt helyzetük igen jelentős volt. A másik körülmény, amely a külföldi vállalatok jelentőségére utal, a kereskedelmi gyakorlat és kultúra fejlesztését a példa segítségével előmozdító – és a konkurrencia révén serkentett – hatásban ismerhető fel. A külföldi vállalatok tevékenységének beépülése a magyar belkereskedelembé és a hazai vállalatokra gyakorolt ösztönző hatásuk együttesen hozzájárult a kereskedelmi színvonal emeléséhez. Ez olyan gyakorlat megvalósítását jelentette, amely egyúttal alapozásul is szolgált a későbbiek számára, a belkereskedelmi fejlődés következő szakaszába lépés szempontjából.

⁹ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 94. kötet. Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1935.

¹⁰ Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Budapest, 1966. 192.

A harmadik körülmény, amely a külföldi tőke szerepét mutatja, a belkereskedelmen túlmutatva a gazdasági modernizáció egésze szempontjából is jelentőséggel bír. Ez a körülmény röviden abban foglalható össze, hogy a technikai-gazdasági modernizáció számos új eredményével, termékével a külföldi vállalatok jelentkeztek először a magyar piacon. A legtöbbször ez – mint a példákból kitűnik – a multifunkcionális külföldi gyárak kereskedelmi képviselőinek, fiókjainak tevékenysége révén valósult meg.

Összefoglalóan megállapítható, hogy bár a külföldi tőke részvétele a magyar belkereskedelemben összességében nem volt nagyarányú, de kereskedelmünk modernizálódásának második szakaszában hozzájárult – részben úttörő szerepet is játszva – e fejlődés előrehaladásához (sőt, ennek révén végső fokon a későbbi, korszerű harmadik szakasz kialakításához is). Az itt tevékenykedő külföldi vállalatok közül nem egy több országban működő – némelyik multinacionális – kereskedelmi, vagy ipari-kereskedelmi cég volt. Ez arra enged következtetni, hogy a fent összegezett tanulságok bizonyára nem magyar sajátosságból fakadnak csupán, hanem általánosabb érvényességgel bírnak. Ennek a bizonyítása azonban további kutatások feladata.

JUHÁSZ GYULA

A német–magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt

A történetírás talán már túljutott a szélsőséges nézeteken Magyarország második világháborús szerepének megítélésében. Az egyik véglet csak azt volt hajlandó látni, hogy Magyarország végig kitartott Németország oldalán, hogy a német megszállás után a deportálásokkal és atrocitásokkal hozzájárult a háború alatti megnagyobbodott terület számítva 569 000 zsidónak minősített magyar állampolgár megsemmisítéséhez. Azt a történelmileg bizonyára egyedül álló tényt látta csak, hogy az 1944 október közepétől a nyilas vezetés alatt álló állam egész gépezete, politikai és közigazgatási vezetése, parlamentje, erőszakszervezetei, hadserege, intézményei egy *másik* államba, Németországba menekültek. A nyilas uralomnak ezt az „utolsó csatlósságát” vetítette vissza a háború egész történetére, ebben látva a német–magyar viszony lényegét a megelőző öt évben is.

A másik véglet hajlamos Magyarország egész második világháborús szerepét kizárólag a brutális német nagyhatalmi nyomásnak betudni, a felelősséget pedig főleg származási alapon (német származású főtisztek stb. felelőssége) áthárítani. Ez a nézet a német–magyar viszony lényegét kizárólag a *kiszolgáltatottságban* véli megtalálni.

Mindkét megközelítés erősen torzítja a valóságot. Ha belülről, budapesti látószögökből próbáljuk megközelíteni a megszállás előtti (1939–1944 közötti) német–magyar viszonyt, jellemzésére elfogathatónak tűnik a „vonakodó” (unwilling) jelző, amelyet F. J. Montgomery, az USA volt budapesti követe használt könyvének címében. Nem vitás, fel lehet fűzni egy ilyen szálra is a megszállás előtti német magyar kapcsolatok történetét, hiszen majdnem minden német igényt vonakodva, alkudozások árán, kompromisszumos eredménnyel teljesített Magyarország, ha teljesített.

Nézzük, milyen kérdésekben volt vita, véleménykülönbség a háború alatt német–magyar relációban?

Külpolitikai vonatkozásban majdnem minden kérdésben. Csak jelzésszerűen és kronológiai sorrendben említem meg a következőket:

1939 szeptemberében a kassai vasútvonalon való német átvonulás visszautasítása; a lengyel menekültek nagy tömegének befogadása és továbbengedése; a Magyarországon maradt 15 000 lengyel ellátása, a lengyel főkormányzóságba való visszatelepítésük megtagadása.

1940 nyarán a német kormánynak igen erős diplomáciai nyomást kellett igénybe vennie ahhoz, hogy Magyarországot visszatartsa a Románia elleni háború megindításától, és hogy a magyar kormányt a bécsi döntés elfogadására készítse. A döntőbíráskodás előtt Hitler nem bízott teljesen annak eredményességében, annyira nem, hogy augusztus

28-án parancsot adott a román olajmezők megszállására szeptember elsejével, ha a politikai tárgyalások nem vezetnek eredményre.

A bécsi döntés következményeként a magyar kormány hozzájárult ugyan az ún. német tancsapatok átvonulásához Romániába magyar területeken, de hasonlóan Svédországhoz, (átvonulás Norvégiába) ragaszkodott a vasúti szállításhoz, s az átutazó német alakulatoknak magyar felségterületen pihenőt nem engedélyezett. Az 1940 telétől folyamatosan átutazó német alakulatoknak vásárolt élelmiszer német katonai őrzését nem engedte meg. Ragaszkodott ahhoz, hogy a német tulajdont képező élelmiszert kizárólag magyar állampolgárok őrizzék és kezeljék.

1940 novemberében Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, de nem írta alá a kiegészítő jegyzőkönyvet a sajtó és propaganda ellenőrzéséről. Eredeti formájában azt sohasem fogadta el.

1941 áprilisában a magyar kormány addigi háborús történetének legsúlyosabb lépését tette meg, amikor átengedte Jugoszlávia ellen a német csapatokat, és ezúttal nemcsak vasúton, s maga is részt vett a támadásban. Ragaszkodott azonban az április 1-i koronatanácsi döntéshez Teleki öngyilkossága után is, nevezetesen, hogy csak a jugoszláv állam formai felbomlása után induljon meg a magyar hadsereg, s csak volt magyar területek megszállásában vegyen részt.

1941. június 26-ig visszautasította a berlini nagyköveten és Werth vezérkari főnökön keresztül sugalmazott önkéntes csatlakozást a Szovjetunió elleni háborúhoz. Háborúba lépésre végül is a kassai provokáció készítette a magyar kormányt, azzal a katonai koncepcióval, hogy viszonylag kis erő bevetésével megszerezheti a németek jóindulatát, és ugyanakkor épségben megőrizheti a magyar haderő nagy részét.

Alig két hónappal a hadbalépés után, miközben német részről újabb katonai erőket igényeltek, a magyar kormányzat már a fronton levő gyorsadtest visszavonását kérte. Ettől kezdve a német–magyar kapcsolatok fő témája a magyar hadsereg részvételének mértéke a háborúban. A magyar kormány újból és újból a magyar haderő kivonását szorgalmazta, vagy azt, hogy az újabb katonai egységek ne a fronton kerüljenek bevetésre, hanem inkább megszállási feladatokat lássanak el. 1942-ig ezt sikerült is elérni, bár rendkívül negatív nemzetközi következményekkel. Sztálin már 1941 karácsonyán kifejezte felháborodását Edennek a magyar megszálló erők tevékenysége miatt. Ez később, 1943-ban hivatalos szovjet állásfoglalásban is teret kapott a magyar kormányok és a magyar nép háborús felelősségének megfogalmazásában, a következő módon: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatosságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.”¹

Ribbentrop az 1942 januári budapesti tárgyalásain az egész magyar haderő frontra küldését kérte, hogy végül is megkapja a második magyar hadsereget. A voronyezsi katasztrófa után azonban már minden katonai tárgyaláson a fő téma a magyar haderő hazahozatalának elérése volt. 1943 őszén olyan döntés is született – bár nem valósult

¹ Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Budapest, 1978. 32/a sz. irat. V. Molotovnak a Szovjetunió külügyi népbiztosának levele Sir A. C. Kerrhez, a moszkvai brit nagykövethez.

meg –, hogy a magyar hadseregnek német engedély nélkül is parancsot kell adni a hazatérésre. Végül 1944 februárjában maga Horthy kérte Hitlerhez írott levelében a magyar csapatok visszatérésének engedélyezését.

Gazdasági vonatkozásban hasonló súlyos problémák nem merültek fel. A német–magyar kapcsolatoknak ez volt az a szférája, amely a legzavartalanabb volt a háború alatt. Ennek közgazdasági vonatkozásait a dolgozatnak nem feladata elemezni. Csak annyi megjegyzés indokolt, hogy huzakodás leginkább a kontingens és az elszámolás területén volt. Jellemző e tekintetben az az egy évig tartó vita a háború elején, amikor a németek a márka árfolyamának 50%-os felemelését követelték, s amelynek végül is a magyar kormány csak egy részét teljesítette.

Ami pedig a magyar *belpolitikát* illeti, e tekintetben sem lehet súrlódásmentesnek mondani a két ország viszonyát. Nem szólva most a befolyásolásnak olyan áttételes módjáról, mint a szélsőjobboldali csoportok és a fenntartás nélküli németbarát tisztek és államhivatalnokok felhasználása a német nácizmus számára kedvező belpolitikai folyamatok érdekében, főleg 1941 előtt, csak olyan témákat említek, amelyekkel kapcsolatban Németország követelésekkel lépett fel közvetlenül és hivatalosan.

A náci Németország számára különösen irritálóak voltak a magyarországi sajtóviszonyok, amelyeket az alábbiakkal lehet demonstrálni:

A szélsőjobboldali és feltétlen németbarát, de kormánypárti lapok (Új Magyarság, Pesti Újság, Függetlenség, Esti Újság, Pest) összes példányszáma 1940-ben 318 000; 1943-ban 511 000 volt.

Kormánypárti, de a német szövetséggel szemben bizonyos fenntartásokat hangoztató, a belpolitikában a szélsőjobboldallal szembenálló lapok (a reggeli és az esti Magyarország, a Pesti Hírlap) példányszáma 1940-ben 328 000; 1943-ban 410 000 volt.

Konzervatív németellenes és kereszténypárti lapok voltak az 1942-ig megjelenő 8 Órai Újság (gróf Bethlen lapja) a Katolikus Nemzeti Újság, a keresztény Új Nemzedék. Együttes példányszámuk 1940-ben 275 000; 1943-ban 110 000.

Liberális, demokratikus és polgári radikális napilapok voltak a Kis Újság, a Magyar Nemzet, a Mai Nap, az Újság, a Független Magyarország, az Esti Kurír. Összes példányszámuk 1940-ben 295 000; 1943-ban 260 000.

Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni az akkori nem semleges Európában egyedülálló jelenséget, hogy a német megszállásig megjelent a szociáldemokrata párt lapja, a Népszava. Pédányszáma 1940-ben 25 000; 1943-ban 40 000. S itt kell szólni a következetesen baloldali és demokratikus parasztpárti hetilapról a Szabad Szó-ról is (30–40 000 példányban jelent meg.)²

A számok azt mutatják, hogy a nem kormánypárti konzervatív-németellenes, liberális, demokrata, valamint kifejezetten baloldali lapok (összes példányszámuk 1940-ben 635 000, 1943-ban 450 000) és a kormánypárti, de a németekkel szemben fenntartásokat hangoztató lapok együttes példányszáma (1940-ben 963 000; 1943-ban 860 000) jóval meghaladta a fasiszta vagy feltétlen németbarát kormánypárti lapok számát. S nem szóltunk most a folyóiratokról és időszaki lapokról. Ha ehhez hozzá-

² *Pintér István*: A baloldali ellenzéki és illegális sajtópropaganda Magyarországon a második világháború alatt. c. előadása alapján. Elhangzott az 1978-as budapesti második világháborús konferencián.

számítjuk, hogy a sajtóellenőrzés Magyarországon 1943 nyaráig, annak az Ullein-Reviczky Antalnak a kezében volt, akit a legnagyobb gyanakvással és ellenszenvvel figyeltek a németek, akkor a magyar sajtóviszonyokkal szembeni ingerültségük érthető. A magyar sajtó gleichschaltolását azonban 1944-ig nem sikerült megvalósítani, még abban a formában sem, ahogy a Ribbentrop-féle jegyzőkönyv elfogadása a német külügyminisztérium beleszólását biztosította volna.

A háború alatt a németek több ízben megkísérelték, hogy beleszóljanak a magyar kormány összetételébe. 1942-ben Bárdossy miniszterelnök lemondatása után különösen izgatta Berlint az új külügyminiszter személye. Mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy Ullein-Reviczkyt nevezzék ki, és el akarták érni, hogy Bárdossy kapja meg újból a külügyminisztériumot. Az előbbit elérték, az utóbbit azonban Ribbentrop személyes kívánságára sem. Kállay 1943 nyaráig magánál tartotta a tárcát.

Ismeretes, hogy az 1943 április klesssheimi Hitler–Horthy találkozón a Führer maga követelte Kállay menesztését, amit a diplomáciai nyomás változatos eszközeivel sem sikerült elérni az 1944-es megszállásig. Így következett be az a furcsa helyzet, hogy közel egy évig a Németországgal szövetséges Magyarországnak olyan miniszterelnöke volt, akivel a budapesti német követ – kormányának utasítására – nem érintkezhetett. Ezért aztán amikor 1943 nyarán Nagy Vilmos honvédelmi miniszter eltávolítását követelték, a német kívánságot Filippo Anfuso, a budapesti olasz követ volt kénytelen közölni Kállayval.

A háború alatti német–magyar viszony legnagyobb teherterele 1944-ig kétségtelenül az ún. zsidókérdés volt. A háború alatti legnagyobbodott Magyarország területén élt ugyanis az akkori Európa legnagyobb zsidó közössége, 825 000 ember. A német kormány a magyarországi súlyos zsidótörvények ellenére már 1942 előtt is szüntelen nyomást gyakorolt a zsidókérdés gyorsabb és radikálisabb megoldása érdekében. Néhány hónappal a wannsee-i konferencia után, amely elfogadta a zsidókérdés „végső megoldását” 1942 őszén a német kormány hivatalosan is kérte, hogy hasonlóan, ahogy Szlovákiában és Romániában is történt, Magyarország is valósítsa meg a zsidók teljes eltávolítását a gazdasági és kulturális életből, jelölje meg őket sárga csillaggal, és deportálja az országból a német hatóságok közreműködésével.

Ismeretes, hogy a Kállay-kormány nem tett eleget ennek a kérésnek. S bár Hitler, Ribbentrop, Goebbels, Bormann a legkülönbözőbb módon, hivatalos tárgyalásokon, diplomáciai úton szüntelenül követelték a magyarországi zsidók deportálását, arra csak a német megszállás után kerülhetett sor.

Végül külön kell szólni az 1943-as évről, amely a háború alatti német–magyar viszony mélypontjának tekinthető. A gazdasági kérdésektől eltekintve alig merült fel olyan német igény, amelyre a magyar kormány ne tartózkodással, vitával, vonakodással és elutasítással válaszolt volna, nem is szólva most a béketapogatózásokról, a nyugati hatalmakkal folytatott titkos tárgyalásokról.

A fenti összefüggésben vizsgálva tovább a háború alatti német–magyar viszonyt, mindeneke előtt az a feltűnő, hogy a harmadik birodalom vezetése 1944 márciusáig bizonyos mértékig tolerálta ezt a vonakodó magatartást. S talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy igazán kemény nyomást nem gyakorolt Magyarországra azért, hogy ez a birodalom szempontjából kétségkívül irritáló viszony egy simulékonyabb kapcsolattá alakuljon. Lényegében megelégedtek a diplomáciai eszközökkel. Ez egyetlen más kis szövetségesnél sem volt így. A diplomáciai eszközöket mindenütt a kisebb vagy nagyobb

létszámú német csapatok fenyegető jelenléte támasztotta alá. Német csapatok voltak ugyanis Szlovákiában 1939 tavaszától; Romániában 1940 októberétől; Bulgáriában és Horvátországban 1941 tavaszától.

Az is figyelemre méltó, hogy 1943 nyarától több mint fél évig, a semleges országokon kívül Magyarország volt Európa egyetlen olyan állama, ahol megszállóként vagy „fegyverbarát”-ként nem tartózkodtak német csapatok.

Az eddig elmondottak alapján talán nem erőszakolt kérdés az, hogy miért nem alkalmaztak Magyarország esetében drasztikusabb eszközöket, főleg a magyar belpolitikát érintő céljaik maradéktalan elérésére? A kérdés azért is jogos lehet, mert a náciizmus természetéből egyébként is hiányzott a kompromisszumra való hajlam, a minimális toleranciára való készség. A külpolitikában is mindig a „totális” megoldásokra törekedett, ami egyet jelentett azzal, hogy majd minden téren a diplomáciai eszközök helyébe nagyon gyorsan a katonai megoldás lépett, vagy azzal kombinálódott.

A választ, legalábbis részben, abban kell keresnünk, hogy a német kormányzat számára mi volt igazán fontos Magyarország vonatkozásában 1944-ig. Az egyik a gazdasági kapcsolatok, vagyis az, hogy a magyar, főleg élelmiszerszállítmányok zavartalanul megérkezzenek a birodalomba. A másik Magyarország stratégiai helyzetéből következően a német haderő folyamatos átvonulásának biztosítása magyar területeken, illetve a román nyersolaj útjának biztosítása. Ehhez képest a második magyar hadsereg doni katasztrófia után 1944-ig a háborúban való magyar katonai részvétel sem tűnt fontosabb dolognak, legalábbis önmagában nem, hanem a román részvétellel együtt. A rendkívül rossz román–magyar viszony miatt ui. a két ország a maga katonai részvételét a másik részvételének mértékétől tette függővé. 1943-ban még ez a szempont is háttérbe szorult. Bizonyítja ezt az is, hogy a németek akkor beleegyeztek volna a magyar csapatok kivonásába a Szovjetunió területéről, ha cserébe néhány hadosztállyal Magyarország részt vett volna Szerbia megszállásában.

A német magatartás másik okát a náci vezetők Magyarországról vallott felfogásában kereshetjük. Bár a gazdasági kapcsolatok és az átvonulás tekintetében nem volt nagyobb zavar, a németekben élt egy olyan meggyőződés, hogy komoly zavar akkor támadna, ha Magyarország szuverénitását érné támadás, mert ez csak összekovácsolná a magyar társadalmat. A Horthy-rendszer belső kohézióját ugyanis elég erősnek tartották – mint az Hitler több megjegyzéséből is kitűnt – a szélsőjobbaldalt és befolyását viszont talán gyengébbnek, mint amilyen ténylegesen volt. Mindenesetre német részről úgy vélték, hogy amíg közvetlen külső veszély nem jelentkezik, nagyobb baj a német–magyar kapcsolatokban nem lesz. A magyar politikai vezetés akkor válik majd teljesen megbízhatatlanná, ha ez a külső veszély valamelyik szövetséges hadsereg formájában a magyar határoknál megjelenik. Addig a félelem bizonyos veszélyektől amúgy is arra készíti a magyar kormányt, hogy a hadviselés szempontjából legfontosabb német igényeket kielégítse.

Nem kétséges, egyfajta félelmet fenntartottak a Magyarországot körbevevő és vele szemben területi igényeket támasztó államok berlini magyarellenes intrikái. Ennek azonban nem volt túlságosan nagy jelentősége, különösen 1942 után nem. Német részről nem is éltek a fenyegetésnek ezzel az eszközeivel, még 1944-ben sem. Ismeretes, hogy amikor Hitler tervbe vette a szlovák és román részvételt Magyarország megszállásában,

hamar lemondott elgondolásáról, mert tartott attól, hogy Antonescu Észak-Erdélyt kéri cserébe.

A magyar politikai vezetés igazi félelme abból fakadt, hogy egy esetleges közvetlen német beavatkozás megdöntheti Horthy hatalmi rendszerét, és a szélsőjobboldal hatalomra juttatása megakadályozhatja a rendszer átmentését a háborún. Vagyis az igazi félelem a német megszállástól való félelem volt. Ez a félelem a kritikus szituációkban mindig a német érdekeknek még megfelelő döntést eredményezett.

Ugyanakkor nem volt tapasztalat arra, hogy a németek pusztán a gyanú alapján megszálltak volna egy szövetséges országot. 1943 nyara előtt Magyarországon és Olaszországon kívül jelen volt ugyan minden szövetségesnél a német hadsereg, de „megegyezés” alapján, Olaszország megszállása pedig az olasz kapituláció után következett be.

Magyarország kapitulációját a Kállay-csoport csak az angol-amerikai hadsereg megjelenésekor tudta elképzelni, s ilyen helyzetben egy esetleges német megszállási kísérletet már nem tartott igazán veszélyesnek. Vagyis Horthy és a hatalom birtokosai félték ugyan a német megszállástól, de nem tartották azt valószínűnek, s ezért nem is készültek fel erre az eshetőségre. Az ifjabb Horthy Miklós vezette kiugrási iroda által számba vett horthysta-ellenforradalmi szervezeteket és csoportosulásokat csak az „átmeneti idő” biztosítására kívánták felhasználni, nem pedig egy esetleges német megszállás elleni harcra. Még azokat az információkat sem vették komolyan, amelyek az utolsó egy-két hét alatt befutottak, s egyértelműen bizonyították a megszállási előkészületeket. Ehhez még hozzátehetjük a szélsőjobboldal különböző megnyilvánulásainak elemzése alapján, hogy ha remélték és várták is a német beavatkozást, a megszállásban igazán még ők sem hittek.

A német megszállás lehetőségére az ellenzéki közvélemény sem gondolt komolyan. A nemzetközi helyzet bizonyos fokú félreértelmezése következtében eléggé általános volt az a meggyőződés 1943 nyárutójától, hogy a háborúnak gyakorlatilag vége, nagyobb veszélyt már nem tartogat számunkra. Egyetlen gond, hogy a háborúból a békébe való átmenet ne hozzon összeomlást, ne vezessen a rend felbomlásához. A nemzetközi helyzetnek ebből az értékeléséből fakadó legfőbb tévedés az volt, hogy miközben a háború utáni jövőre vonatkozólag programok fogalmazódtak meg és viták bontakoztak ki, miközben értelmiségi félelmek erősödtek fel: milyen sors vár rájuk a háború utáni Magyarországon, arról alig esett szó, mit kell tenni „itt és most” a fasizmus ellen, a hitleri Németországgal szemben.

Jellegetesen mutatják ezt a közhangulatot azok az értelmiségi viták, amelyek a napilapok és folyóiratok hasábjain az új Magyarország berendezésének közgazdasági, szociálpolitikai és közoktatási kérdéseiről lezajlottak.

Mindezek alapján levonhatjuk talán azt a következtetést, hogy a magyar társadalomban nem alakult ki a német megszállás lehetőségével szemérmes veszélyérzet, hogy aktív ellenállásra nem volt felkészülve, és arra a legkisebb mértékben sem volt megszervezve. Ennek megértéséhez azonban tudni kell egyfelől azt, hogy minden hatalmi eszköz a kormány kezében volt, hogy a hivatalnoki pozíciók annak a középosztálynak a kezében voltak, amelynek túlnyomó többsége nemcsak a Horthy-rendszerrel volt szolidáris, vagy ha opponálta, azt jobbról tette, de jobban félt egy valódi demokratikus, vagy netán szocialista irányú átalakulástól, mint egy német beavatkozás vagy megszállás következményétől. Lelke mélyén az igazi veszélynek az előbbi tekintette. Másfelől a

demokratikus baloldali vagy népi ellenzék vagy az ilyen jellegű ellenzéki, a Horthy-rendszerben hatalmi pozíciókhoz soha közel nem jutó pártokhoz tartozott, vagy az értelmiség „politikailag hajléktalan részét” képezte. Ezt az ellenzékot mély szakadék választotta el – a rendszer szerkezetéből fakadóan – a fegyveres erők tisztikarának, az államhivatalnokai karnak döntő többségétől, mindazoktól tehát, akiknek döntési jog és hatalmi lehetőség volt a kezében.

Németország álláspontját vizsgálva a továbbiakban érdemes figyelni arra, hogy Hitler, Ribbentrop és a fasiszta Németország más vezetői nem éltek a közvetlen fenyegetés és főleg a szélsőjobboldalon keresztül érvényesíthető beavatkozás eszközeivel 1941 és 1943 között, mint ahogy arról német okmányok is tanúskodnak. Ezzel összefüggésben a Biztonsági Hivatal közvetlenül a megszállás előtt, 1944. március 11-én Hitler számára készített memoranduma, amely a „magyar probléma” katonai megoldása elleni érveket tartalmazza, önkritikusan meg is állapítja: „Magyarországnak a birodalom szempontjából való rendkívüli geopolitikai és gazdasági jelentősége ellenére a német külpolitika az utolsó években nem tett komoly kísérletet, hogy befolyásra tegyen szert a magyarországi fejlődésre, eltekintve talán a Führer közvetlen kísérleteitől, hogy Horthyt Kállay eltávolításának és a Bethlen-befolyás kikapcsolásának megnyerje.”³

A szokásos érvelés a közös háborús feladatokra, a szövetségi hűsége, a Magyarországot érhető külső veszélyekre való hivatkozás volt annak hangoztatása, hogy a bolszevizmustól egyedül a német haderő képes megvédeni Magyarországot. 1944 előtt a német haderőre sohasem hivatkoztak abban az értelemben ahogyan Veessenmayer javasolta 1943. december 10-i jelentésében, hogy a kemény követeléseket támasszák alá „a német hadosztályok és harci repülőgépek említésével”. Nemcsak nem fenyegettek így, de 1943 őse előtt nem is számoltak ilyen lehetőséggel. Egyetlen német okmány sem utal arra, hogy korábban Magyarország bármiféle megszállása foglalkoztatta volna a német politikai és katonai vezetést. Láttuk, hogy ez az elgondolás 1940 augusztusában sem merült fel, amikor pedig a német nyomás ellenére is fennállott annak a veszélye, hogy a magyar hadsereg elindul Románia ellen. Hitler parancsa csak arról szól, hogy ebben az esetben kérjenek átvonulást Magyarországtól a román olajmezők megszállására. 1943 szeptemberétől készülnek az első tervek, azoknak az információknak a következményeként, amelyek a magyar béketapogatózásokról és azoknak belpolitikai hatásáról Berlinbe eljutottak.

Végül a megszállással kapcsolatban még egy kérdést szükséges felvetni. Az a benyomásom, hogy bár könyvtárnyi irodalom van már Magyarország német megszállásáról, Hitler igazi indítékait a történetírás még nem tárta fel teljesen. Nem figyeltünk fel kellően arra, hogy sem a magyarországi belső viszonyok, sem a keleti front akkori helyzete – bár a szovjet csapatok március közepén egyes pontokon alig 150–170 kilométerre álltak az akkori magyar határtól –, önmagában még nem indokolta a megszállás 1944 márciusi sürgős végrehajtását.

Tudjuk, Hitler február 28-án adta ki utasítását a megszállási terv végső változatának kidolgozására, s nem fogadta el a vezérkar március végére javasolt időpontját, mert azt túl

³ Process des grand criminals des guerres. XXXV. 358–365. D–679. Magyarul közli Zsigmond László: Két dátum. Történelmi Szemle, 1958. 1–2. sz. Valamint: Magyarország és a második világháború. Budapest. 1959. 169. sz. irat.

későinek tartotta. Márciusban félt volna már egy szovjet áttöréstől a Kárpátokon? A dokumentumokban nincs ennek nyoma. A megszállás előtt egy héttel kiadott hadműveleti parancsában az első hadműveleti zónát, amelyet a Wehrmachtnak meg kellett szállnia, így határozta meg: „Nyugat-Magyarország a Tiszáig. Ezt a zónát a továbbiakban Kelet-Magyarországtól el kell zárni. A politikai eseményektől függ, hogy később Kelet-Magyarországot is megszálljuk-e”. Tehát az országnak az a része nem került megszállás alá, ahol az a két harcra kész magyar hadtest tartózkodott – Horthy bizalmasának, Veress Lajosnak a parancsnoksága alatt –, amely megnyithatta volna a határokat. Nem logikus-e arra gondolni, hogy ha a német hadvezetés már márciusban a Kárpátokon való szovjet áttöréstől tartott, akkor éppen Magyarország keleti területeit kellett volna megszállnia?

A németeknek azonban nemigen lehettek kétségeik, hogy a magyar kormányzat mindent hajlandó megtenni, nehogy a szovjet hadsereg Magyarország területére lépjen, noha nem ismerhették Kállay Miklós miniszterelnöknek azt az 1944. februári üzenetét, amelyet a Svájcban tárgyaló Barcza Györgynek küldött: „Ha nekünk választanunk kell – míg más tényező nem jelentkezik – egy lényegében defenzív Németország és egy expanzív Oroszország között, mi nem tehetünk mást, mint kitartunk Németország mellett.” Tudjuk, Kállay egész „új taktikája” a kivárára épült, nem pedig a feltétel nélküli megadásra, amelyet korábban az angol–amerikai hadsereg megérkezésére számítva elvileg elismert ugyan, de már 1944 elején elutasított, mert, mint március elején a semleges országokba akkreditált követeknek írta, „ez ma orosz inváziót vagy bolsevik behatolást jelentene”.

Az új taktikának része lett volna a Szovjetunióval való tényleges hadiállapot megszüntetése, méghozzá úgy, hogy a magyar csapatokat visszavonnák a keleti frontról, és a határokon sorakoztatnák fel védelemre. E koncepció jegyében kérte már januárban Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök a német főhadiszállástól a magyar megszálló alakulatok hazatérésének engedélyezését. Ugyanezt kérte Horthy is Hitlerhez írt levelében február 12-én. Nem vitás, Horthy levele jelentős szerepet játszott Hitler ama elhatározásában, hogy megszállja Magyarországot. Ezt a korábbi források és a náci alvezérek későbbi vallomásai is megerősítik. Mégis, önmagában elegendő indok lett volna ez? A magyar kormány 1943 augusztusa óta szinte szüntelenül kérte a keleten levő magyar alakulatok hazatérésének engedélyezését, s ez szerepet is játszott a megszállási terv kidolgozásában, de nem vezetett döntésre. Horthy levelét február 17-én adták át Hitlernek, aki azonban csak 11 nappal később rendelte el a megszállás sürgős előkészítését.

Mire várt Hitler, illetve milyen más információk kapcsolódtak a magyar hadsereg hazatérését kérő kormányzói levélhez? Nem olyan információk-e, amelyek azt a gyanút keltették a német hadvezetésben, hogy „más tényező jelentkezett” a magyaroknál. Nem általánosságban, hiszen arról tudomásuk volt, hogy Magyarország érintkezésben áll a nyugati hatalmakkal. Ez a megszállást előbb is, később is indokolhatta volna. Egy szövetséges légi misszió várható érkezése azonban – amely „bizalmas” beszédtemává válva, komolyabb ejtőernyős erővé formálódott Budapesten –, amely összekapcsolódott egy triezsti partraszállásról szóló – a szövetséges hatalmak által szándékosan terjesztett hamis – információval, már sürgőssé tehetette a „magyarországi helyzet tisztázását”.

Ribbentrop egyik kihallgatásán így indokolta Magyarország megszállását: „Ejtőernyős hadosztályokról beszéltek, Magyarországon leszálló ejtőernyős hadosztályokról.”⁴ Ha most ehhez hozzátesszük, hogy március vége felé várták a valóságos angol misszió ledobását Magyarország területére, s hogy a háromtagú amerikai misszió március 17-én meg is érkezett, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy Hitler egy közeli Magyarországot is érintő angol-amerikai katonai akciótól való félelmében adott utasítást a megszállás végrehajtására.

Érdekes módon tükröződik ez a Német Biztonsági Hivatal már említett memorandumában. A memorandum készítője ugyan nem hitt az angol invázióban, de hivatkozott arra, hogy ez lehetett a megszállási parancs alapja. „A meggondolás – olvashatjuk –, hogy idejében kell szembeszállni esetleges angol intervencióval, ugyan fontolóra vehető, ezt én a legnagyobb mértékben valószínűtlennek tartom . . .” S amikor azt részletezi, hogy az „evolúciós” megoldás előnyökkel járna, 7. pontként a következőket írta: „Magyarországnak német csapatokkal való esetleg szükségessé váló telepítése angol invázióval szembeni biztosítása céljából is, békésen, tancsapatok útján, mint Romániában, végrehajthatók.”⁵

Vizsgálódásainkban megemlítettük, de nem elemeztük azt a tényt, hogy amikor a Magyarország ellen készülő német egységek egy részét a szovjet frontra küldték, a nyugati megszálló erőkötől vontak el újabb alakulatokat. Talán azt sem értékeltük pontosan, hogy a magyar politikai és katonai vezetést mennyire meglepetésként érte, hogy az, amitől állandóan szorongtak, éppen 1944 márciusában következett be. Hajlandóak voltunk ezt pusztán ostobaságnak betudni. Holott a meglepetés bizonyos szempontból indokolt volt, hiszen a Kállay-kormány – mint láttuk – akkor éppen az „időnyerést” tekintette fő feladatának.

A megszállás formális indoklása német részről természetesen a magyar hűtlenség és a bolsevizmus elleni küzdelem volt. A valóságos indokhoz azonban, azt hiszem, akkor jutunk közelebb, ha a normandiai partraszállást, az „Overlord” előkészítését tanulmányozzuk. Az utóbbi években több fontos munka jelent meg az angol Special Operations Executive (SOE) és az amerikai Office of Strategic Services (OSS) tevékenységéről. Ezek a munkák eredeti forrásokra támaszkodva tárják fel az Overlorddal kapcsolatos félrevezető akciókat, az ún. „Phantom Army” tevékenységét.

Amikor Teheránban Roosevelt, Sztálin és Churchill megegyezett az angol-amerikai hadsereg franciaországi partraszállásában, elvi megállapodás született a fő stratégiai félrevezető hadjáratokról is. Ez az Operation Bodyguard nevet kapta. Ennek a tervnek egyik része volt az Operation Zeppelin, amelynek feladata a német csapatok Balkánon tartása volt annak sugalmazásával, hogy ott várható egy invázió és azzal, hogy a csatlós országokban ösztönözze az ellenállást szabotázsakciókkal és bombázással. Remélték, hogy ezzel is lekötnek német erőket, s elterelik a figyelmet az Overlord körzetéről. 1944. március 3-án Moszkvában megegyezést írtak alá az angol–szovjet együttműködésről a Bodyguard-ban.⁶

⁴ C. A. Macartney: *October Fifteenth*, Edinburg, 1961. II. 231. 1. sz. jegyzet.

⁵ L. a 3. sz. jegyzetet.

⁶ David Stafford: *Britain and European Resistance 1940–1945*, Oxford, 1980. 173.

Ebben az összefüggésben érdemes idézni David Stafford könyvének néhány sorát arról, miként kapcsolódott össze a magyar, román, bolgár béketapogatózások fogadtatása Londonban a Bodyguard érdekeivel. „Az a hiedelem – írja a szerző –, hogy a csatlósok különbékét akarnak aláírni, és el akarnak szakadni a németektől, az ezekből az országokból jövő béketapogatózásokra alapozódott. De ezek a béketapogatózások azon feltételezésekre támaszkodtak, hogy a Balkánon brit partraszállás várható. – S mert a Bodyguard stratégiai szükségletei miatt nem lehetett kijózanítani őket ebből az ideából, a béketapogatózások nagymértékben hamis feltevésekre épültek.”

A félrevezető akcióhoz, a hamis információk továbbítása szempontjából hasznosnak bizonyult az a kapcsolat is, amely a magyar–brit titkos tárgyalások révén a magyar megbízottak és a SOE között létrejött. Az Anthony Cave Brown által szerkesztett „The secret war report of the OSS” című könyvben olvashatjuk: „. . . a kapcsolat hasznosnak bizonyult a Bodyguard szempontjából, amely a stratégiai megtévesztés nagyvonalú terve volt, hogy félrevezessék Hitlert az 1944-es európai szövetséges invázió idejéről és helyéről. A (magyar) béketapogatózások olyan információkat ültettek el, amelyek megerősítették Hitlernek azt az aggodalmát, hogy fennáll egy brit támadás lehetősége a ljubljanoi résen keresztül a Juliai Alpokban Bécs és onnan Budapest ellen. Hitler ezt a veszélyt határozott lehetőségnek tekintette”.⁸

Talán ez adja meg a nyitját Hitler ama döntésének, hogy nem vár tovább, és 1944. március 19-én megszállja Magyarországot.

⁷Uo. 173–175.

⁸The Secret War Report of the OSS. Edited and introduction by Anthony Cave Brown. New York. 1976. 299.

BALOGH SÁNDOR

A magyar népi demokrácia demokratizmusáról (1944–1946)

Magyarország – hasonlóan Európa többi országához – a szövetséges hatalmaknak a második világháborúban kivívott történelmi jelentőségű győzelme eredményeként nyerte vissza nemzeti függetlenségét. A hitleri Németország és általában a fasizmus nemzetközi és hazai erőinek katonai szétzúzása volt az a döntő külső feltétel, az a kiindulópont, amely lehetővé tette, hogy a magyar nép vegye kezébe a saját – és ezzel együtt a nemzet – sorsának, jövőjének a további alakítását.

A fasizmus veresége nyomán kialakult nemzetközi helyzet egyformán kedvező lehetőségeket kínált, feltételeket teremtett Közép- és Délkelet-Európa valamennyi népe számára, ezek nélkül egyikük sem léphetett volna tartósan a társadalmi-politikai haladás népi demokratikus útjára. Ez egyaránt vonatkozik Csehszlovákiára, Jugoszláviára, Lengyelországra vagy akár Bulgáriára, Romániára és Magyarországra. Ugyanakkor kétségtelenül jelentős különbségek is mutatkoztak közöttük, mégpedig a fasizmus elleni küzdelemben való cselekvő részvétel és a társadalmi-politikai változásokra való „felkészültségük” tekintetében.

A szövetséges nagyhatalmak azonban nem elégedtek meg azzal, hogy kedvező nemzetközi feltételeket teremtettek az európai népek, köztük a magyar nép társadalmi-politikai haladásához, hanem közelebből is részt kívántak abban venni. Ezzel összhangban az 1945. február 4–11-i jaltai értekezletükön nagy jelentőségű nyilatkozatot fogadtak el a felszabadított Európa népeinek sorsával kapcsolatosan. E nyilatkozat ugyanis megállapította, hogy az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió „együttesen kinyilvánítják kölcsönös egyetértésüket aziránt, hogy a felszabadított Európa átmeneti bizonytalanságának időszakában a három kormány egybehangolt politikájával segíti a náci Németország uralma alól felszabadított európai népeket és a tengely volt európai csatlós államainak népeit abban, hogy sürgős megoldásra váró politikai és gazdasági kérdéseiket demokratikus eszközökkel oldják meg”.¹ A fentebbiekben a szövetséges nagyhatalmak ahhoz ígértek konkrétan segédkezet nyújtani, arra vállaltak kötelezettséget, hogy az említett országok megteremtsék belső békéjük feltételeit; szükségintézkedéseket foganatosítsanak az inséget szenvedő emberek megsegítésére; a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatalmat létesítsenek, amely köteles minél előbb szabad választások útján a nép akaratának megfelelő kormányt alakítani; elősegítsék az ilyen választások megtartását. Ezek a

¹ *Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó 1983. Második, átdolgozott és bővített kiadás 604.*

célkitűzések döntően kétségtelenül a fasiszta maradványok felszámolását és a demokratikus kibontakozás ügyét szolgálták. Még akkor is, ha az eltérő politikai és társadalmi berendezkedésű szövetséges nagyhatalmak már eleve nem feltétlenül ugyanazt értették vagy érthették a lakosság „összes demokratikus elemein” és a demokratikus vívmányokon. Ehhez járult, hogy a jaltai értekezlet határozatainak megfogalmazása — a megállapodások kompromisszumos jellege folytán is — oly módon történt, hogy az alkalmat adott, sőt esetenként úgyszólván lehetőséget kínált az egyes szövetséges nagyhatalmaknak — a közös érdekek mellett — sajátos érdekeik későbbi kifejezésére is. Ez utóbbiak érvényesítése természetesen végső fokon azon múltott, hogy az illető szövetséges mennyire akarta vagy tudta elképzeléseit és törekvéseit a helyszínen fegyveres erejének jelenlétével is alátámasztani.

A Vörös Hadsereg felszabadítóként lépett Magyarország földjére. A szovjet kormány politikáját és várható magatartását a Vörös Hadsereg Parancsnokságának azon felhívása körvonalazta, amelyet a felszabadított területek lakosságához intézett. E felhívás, többek között, a következőket tartalmazta: „A Vörös Hadsereg nem mint hódító jött Magyarországra, hanem mint a magyar nép felszabadítója a német fasiszta iga alól . . . A szovjet katonai hatóságok nem szándékoznak Magyarország mai társadalmi rendjén változtatni és a maguk rendjét meghonosítani az általuk elfoglalt területeken.”² Ennek megfelelően a szovjet katonai hatóságok a front igényeinek minél hatékonyabb kielégítésén túlmenően, egyetlen olyan intézkedést sem foganatosítottak, amely az ország társadalmi és gazdasági rendjének átalakítását célozta volna. Sőt, a régi közigazgatás érintetlenül hagyása, pontosabban újból való feltámasztása, valamint a lakosságnak a megszokott életformájához, közte a hitéletéhez való visszatérésre buzdító gyakori szovjet felszólítások nem csupán a meglepetés erejével hatottak a közvéleményre, de egyben kézzelfoghatóan cáfolták a szovjetellenes propaganda korábbi állításait és a különböző rémhíreket is.

1.

Magyarországon a felszabadított országrészben az első hetekben-hónapokban még nem volt olyan felelős központi — állami vagy társadalmi — szerv, amely a lakosság képviselőjének tekinthette magát, s annak nevében intézkedhetett volna. Ezért a szovjet katonai hatóságok — összhangban a szövetséges nagyhatalmak közép- és délkelet-európai politikájával — a régi közigazgatást igyekeztek talpraállítani. Ez az elképzelés azonban, legalábbis kezdetben, nem sok sikerrel járt, mert a hivatali „gépezet” a háborús események folytán erősen kompromittálódott és szétzilálódott, és a lakosság bizalma sem övezte tevékenységét. A lakosság a legtöbb helyen inkább azokra a népi bizottságokra (intéző bizottság, ötös bizottság, hetes bizottság, ideiglenes tanács, községi tanács, direktórium stb.) bízta ügyeinek intézését, amelyeket önmaga hozott létre.³ S az új államszervezet kiépüléséig gyakorlatilag az ő kezükben összpontosult helyileg minden

²Felszabadulás, 1944. szept. 26–1945. ápr. 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből. Szikra 1955. 5.

³Korom Mihály: Népi demokráciánk születése. Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén. Debrecen, 1981.

hatalom. A népi bizottságok a rövidesen életre hívott Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak (MNFF) azonban nem csupán a társadalmi bázisát képezték, hanem egyúttal a szervezeti keretét is adták, hiszen kiegészülve az időközben megalakult vagy újjászerveződött pártok megbízottaival, egységesen a nemzeti bizottság nevet vették fel, és a továbbiakban az MNFF helyi szerveiként működtek.⁴

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága 1944. december 14–20. között – a nemzeti bizottságok aktív közreműködésével – a felszabadult országrészben lebonyolította az ideiglenes nemzetgyűlési választásokat.⁵ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés december 21-én a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát, és másnap megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt is.⁶ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány által képviselt hatalom Magyarországon a munkásság, a parasztság, az értelmiség, a városi kispolgárság és az antifasiszta burzsoázia együttműködésére épült. A különböző osztályok és társadalmi rétegek elsősorban nem közvetlenül, hanem a MNFF-ban tömörült pártjaik – Magyar Kommunista Párt (MKP), Szociáldemokrata Párt (SZDP), Nemzeti Parasztpárt (NPP), Független Kisgazdapárt (FKGP), Polgári Demokrata Párt (PDP) és a szakszervezetek – révén vettek részt a hatalomban, illetőleg részesedtek abból. Ez a hatalom sem osztálytartalmát, sem programját tekintve nem azonosítható a lenini munkás-paraszt demokratikus diktatúrával. Ugyanígy történelmi előzményei sem annyira az oroszországi 1905–1907-es forradalomhoz nyúlnak vissza, hanem sokkal inkább az 1936. évi spanyolországi forradalom idején létrejött – és a népfront kormányban testet öltött – hataloméhoz.⁷ Ezt az összefogást belpolitikailag az indokolta, hogy akkor még a demokrácia egyik irányzata sem lett volna képes egyedül kormányozni az országot. A nemzetközi feltételt pedig a szövetséges nagyhatalmaknak az a közös elhatározása jelentette, amely az összefogás irányában befolyásolta a demokrácia minden hazai képviselőjét és hívét.

Az 1944. december 21–22-én megszületett népi demokratikus hatalom gerincét kétségtelenül a baloldali pártok, konkrétan a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt szilárd politikai együttműködése képezte, de egymagukban nem testesítették, s nem is testesíthették meg a népi demokráciát. Hiszen a szóban forgó pártoknak az akkori összefogása tulajdonképpen csak a munkásság és a szegényparasztság szövetségét jelentette. Így ennek a szövetségnek nélkülözhetetlenül

⁴ *Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945). Akadémiai Kiadó 1981.*

⁵ Ezek a választások formailag nem mindenben feleltek meg ugyan a parlamentáris demokráciának, de még így is közelebb álltak ahhoz, mint ahol lényegében az antifasiszta összefogás csúcsterveit alakították át törvényhozó testületté.

⁶ Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája Budapest, 1946. 22.

⁷ Palmiro Togliatti 1936-ban „A spanyol forradalom sajátosságairól” c. cikkében mutatott rá arra, hogy a Spanyolországban létrejött népi hatalmat nem lehet sem a lenini munkás-paraszt demokratikus diktatúrával, sem annak programjával azonosítani. „Hasonlóképpen nem magyarázható meg a spanyol népfront igazi jellege – írta Togliatti –, ha csak egyszerűen »a munkás-paraszt demokratikus diktatúra«-ként definiáljuk. Legelőször is a spanyol népfront nemcsak a munkásokra és parasztszerekre támaszkodik, hanem szélesebb társadalmi bázissal rendelkezik; másodsorban, a polgárháborútól ösztönözve, egy sor olyan intézkedést tesz, amelyek meglehetősen túllépik a diktatúra kormányának programját.”

szüksége volt – a népi demokrácia létrejötte és fennmaradása érdekében – a demokrácia polgári erőire, köztük az antifasiszta városi burzsoáziára és a középrétegekre is, amelyeket a sajátos magyarországi viszonyok folytán lényegében a Független Kisgazdapárt centruma képviselt. A baloldali pártok és a kisgazdapárti centrum, vagyis a demokrácia szocialista és polgári irányzatainak és erőinek összefogásában testet öltött kormánykoalíció volt tehát eredetileg nálunk a népi demokratikus hatalom képviselője. A kisgazdapárti centrum, amely a párton belül a legnagyobb és legbefolyásosabb csoportosulás volt, a paraszti polgári demokráciát vallotta politikai eszményének. Ez a polgári demokrácia-felfogás annyiban tért el a hagyományostól, hogy a pénztőke és a bankok bírálatában radikálisabb, az állam és az egyház viszonyát illetően pedig konzervatívabb volt annál. A kisgazdapárti centrum tényleg a koalíció jobboldalán helyezkedett el, de egyáltalán nem a polgári jobboldalt jelentette, amely a FKGP jobbszárnyán és azon kívül volt található. A kisgazdapárti jobbszárny jelenléte a függetlenségi frontban feltétlenül bonyolította és nehezen áttekinthetővé tette a hazai politikai viszonyokat, de ez sem a népi demokratikus kormánykoalíció tényén, sem annak jellegén alapvetően nem változtatott.

Ahhoz azonban, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány valóban betölthesse az új, népi demokratikus állam központi törvényhozásának és végrehajtó hatalmának szerepét, illetőleg funkcióját, feltétlenül szükség volt még egy nemzetközi feltételre is. Arra ti., hogy a Szovjetunió mellett az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia szintén elismerje létezésük ilyen tényét. Az elismerésnek viszont az volt és lehetett – döntően a volt uralkodó körök háborús politikája és felelőssége következményeként – a legfontosabb próbája és egyben a legdöntőbb bizonyítéka is, hogy az említett nagyhatalmak hajlandók legyenek az Ideiglenes Nemzeti Kormánnyal fegyverszünetet kötni. A diplomáciai elismerés lehetősége ugyanis akkor még egyáltalán nem merült fel. A fegyverszüneti megállapodást 1945. január 20-án Moszkvában írták alá a szövetséges nagyhatalmak és Magyarország képviselői.⁸ Ez a megállapodás Magyarországot elvileg szuverén államnak ismerte el, de a szuverenitás gyakorlati alkalmazását, illetőleg érvényesítését a nemzetközi előírások alapján életre hívott és törvényesített Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) működése természetesen erősen korlátozta. Ugyanakkor az a tény, hogy a magyarországi SZEB a Szovjetunió képviselőjének elnöklétével jött létre és fejtette ki a tevékenységét, kétségtelenül első-sorban azoknak a politikai irányzatoknak és erőknek kedvezett, amelyek a legkövetkezetesebben sikraszálltak az antifasiszta, demokratikus feladatok valóra váltásáért.

A baloldali pártok és a kisgazdapárti centrum által alakított koalícióban találkoztak a közös érdekek, anélkül azonban, hogy a benne résztvevők külön érdekeiket véglegesen, vagy akár csak tartósan feladták volna. Így közösen vállalták a fasiszmus maradványainak következetes felszámolását. Elvileg egyetértettek abban is, hogy a demokrácia tényleges érvényesülése érdekében a szélsőjobboldali, fasiszta csoportokat és elemeket törvényen kívül kell helyezni. A végrehajtás során viszont már nézeteltérések támadtak közöttük ebben a kérdésben is, mert a Független Kisgazdapárt a fasiszta maradványok fogalmát a nyilasokra próbálta leszűkíteni, míg a baloldali pártok gyakran a polgári konzervatívot is

⁸ *Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. A fegyverszünetről a békeszerződésig.* Kossuth Könyvkiadó 1982.

globálisan fasisztaként kezelték. Holott a konzervatívból valójában nemcsak fasiszta, de antifasiszta is válhatott és nemegyszer vált is.⁹

Nem utolsósorban az említett nézeteltérésekkel magyarázhatók az igazolási eljárások kudarc mellett a B-lista végrehajtásának ellentmondásai, valamint a népbíróóságok tevékenységét kísérő viták és kezdeti nehézségek, és ezekkel függhetett össze az a bizonytalanság is, amely még a jogalkotásban is kifejezésre jutott, főleg a népellenesség megfogalmazásánál, illetőleg annak „elmulasztásánál”.¹⁰ Ezek a nézeteltérések azonban – az igazolási eljárásokat kivéve – végül is nem kerekedhettek felül, mert a fasiszmus maradványai felszámolásának életbevágó érdekei, belső szükségletei olyan nemzetközi előírásokkal, konkrétan a fegyverszüneti szerződésbe foglalt kötelezettségekkel párosultak, amelyek valóban hatékony tényezőkné bizonyultak a függetlenségi front antifasiszta jellegű követeléseinek a radikális végrehajtása szempontjából. Elegendő, ha itt csupán a népügyészségek és a népbíróóságok tevékenységét vesszük közelebbről szemügyre, a második világháború befejezésétől az 1946. februárjáig terjedő periódusban.¹¹ Ebben az időszakban a népügyészségek 45 267 ügyben indítottak eljárást, s ebből 19 971 esetben emeltek vádat. Ugyanakkor a népbíróóságoknál 17 459 ügyben indult eljárás, és ebből 10 302 esetben az eljárás első fokon befejezést nyert. A népbíróóságok 2999 személyt ítélték 1 éven aluli, 2096 személyt 1–5 évi, 281 személyt 5–10 évi, 109 személyt 10–15 évi és 25 személyt életfogytiglani szabadságvesztésre. Ezenkívül 102 vádlottat halálbüntetésre, 842 vádlottat kényszermunkára és 11 vádlottat pedig pénzbüntetésre ítélték. Azt, hogy az elkövetett bűncselekmények közül mennyi volt háborús, illetőleg népellenes bűntett, ma már szinte lehetetlen megállapítani, mivel ezekről annak idején külön nyilvántartás nem készült. Ez minden bizonnyal megint csak azzal függhetett össze, hogy a vonatkozó jogszabályok is tulajdonképpen hasonló jellegű bűncselekményeket neveznek egyrészt háborús, másrészt népellenes bűncselekményeknek.

1944–1945-ben mind a kommunisták, mind a kisgazdapárti centrum – hogy ezúttal csak a két „szélső pólust” említsem – földet kívánt osztani.¹² Ez közös érdekük volt. A külön érdekeik a földosztás időpontjának megállapításában, s főleg a végrehajtás módjában nyilvánultak meg. A megalkotott jogszabály – kormányrendelet és törvény – a 100, 200 és 300 kat. holdas birtokhatárok megállapításával és a megváltás kilátásba helyezésével olyan kompromisszum volt, amely kétségtelenül rányomta bélyegét a demokratikus földosztásra, de a végrehajtásban már a külön érdekek érvényesítésére irányuló törekvések is tükröződtek. Lényegében ugyanezt lehet elmondani a köztársaság 1946. február 1-i megteremtésével kapcsolatban is.¹³ Az, hogy át kell térni a köztársasági államformára, nem képezte komolyabb vita tárgyát a koalícióban. Annál több vita folyt viszont az időpontról és a köztársasági elnök jogköréről. A baloldali pártok ugyanis szűkíteni, a kisgazdapárti centrum pedig bővíteni szerette volna az elnöki jogkört.

⁹ *Izsák Lajos*: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Kossuth Könyvkiadó 1983.

¹⁰ 1.080/1945. M. E. számú rendelet a közalkalmazottak igazolásáról.

¹¹ OL M. 1/IV–131.

¹² *Szakács Sándor*: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945–1948. Akadémiai Kiadó 1971.

¹³ *Balogh Sándor*: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó 1975. 157–167.

A baloldali pártok akkor már együttesen is kisebbségben voltak a törvényhozásban. A politikai pozícióik tehát csak gyengülhettek azáltal, ha a nemzetgyűlés egy széles jogkörrel rendelkező kiscgazdapárti köztársasági elnököt választ. Végül is a kiscgazdapárti centrum azért fogadta el a baloldali pártoknak a nemzetgyűlés jogkörének kiszélesítésére és az elnöki jogkör lényeges szűkítésére vonatkozó javaslatait, mert tulajdonképpen ezek sem kerestették a jövőbeni elképzeléseit.

Szinte kivétel nélkül ilyen körülmények között, vagyis a külön érdekek összeközösésével és a közös érdekek felismerése útján oldódtak meg azok a további politikai és gazdasági kérdések – a földosztás befejezése, a szénbányák államosítása, pénzügyi stabilizáció stb. – amelyeket a szóban forgó periódus kiemelkedő vívmányaiként tartunk számon ma is.

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon abszolút többséget szerzett Független Kiscgazdapárt 1946 elején már mind türelmetlenebbül próbálkozott fölénybe kerülni a végrehajtó hatalomban (rendőrség, közigazgatás stb.) is. Az FKGP eme „arányosítási” követeléseit, miután a koalíciós megállapodás „parlamentáris” lehetőségei kimerültek, a baloldali pártok egyedül csak a tömegerejükkel háríthatták el. Ezen a téren ugyanis a „szervezeti” jellegű baloldali pártok határozottan fölényben voltak a „választási” pártként működő FKGP-val szemben. Az országos méretű 1946. tavaszi baloldali tömegmozgalom sikerét nagymértékben elősegítette az a körülmény, hogy a másik két baloldali párt az MKP-hoz hasonlóan ítélte meg az országban kialakult politikai helyzetet. Ezért a legtöbb helyen együtt, közösen léptek fel a függetlenségi fronton belül és azon kívül elhelyezkedő jobboldal ellen. Az 1946. március 7-i budapesti többszáz ezer fős tömegtüntetés pedig mintegy kiteljesítette, politikailag és szervezeten is alá támasztotta a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt, valamint a szakszervezetek azon összefogását, amely a Baloldali Blokk-ban öltött testet, és amelyhez a kiscgazdapárti balszárny néhány vezető politikusa is csatlakozott. Március 7-e után a szervezeten gyenge és erőtlen Független Kiscgazdapárt – más választása nem lévén – a baloldallal való egyezkedés útjára lépett, és beleegyezett abba, hogy a Baloldali Blokk követeléseit közös, koalíciós programmá váljanak.

A Magyar Kommunista Párt a baloldal egységének megszilárdítására 1946 májusában, illetőleg június első felében kísérletet tett a Baloldali Blokk megyei, városi és járási intéző bizottságainak megalakítására, de a Szociáldemokrata Párt és részben a Nemzeti Parasztpárt ellenállása miatt ezt nem sikerült megvalósítania. Ilyen körülmények között egyelőre változatlanul csak a függetlenségi fronton és a koalíción belül kínálkozott lehetőség a – korábbi és időközben felmerült – nézeteltérések és ellentmondások feloldására. Annál is inkább, mert az 1946 tavaszán elért eredmények a munkásokat, a városi kisembereket és főleg a dolgozó parasztokat alapjában véve kielégítették. Ugyanakkor a tulajdonos parasztság többsége a demokrácia kérdéseiben még változatlanul bizott az FKGP ígéreteiben és politikájában. Ehhez járult, hogy egyelőre sem az SZDP, sem az NPP nem támogatta meggyőzően a kommunista pártnak a népi demokrácia szocialista irányú és jellegű továbbfejlesztésére irányuló elképzeléseit, erőfeszítéseit.

A koalíción belüli küzdelmek tehát gyakran éles formát öltöttek, sőt az is előfordult, hogy a kormányzati válság jutottak el, bár ezek kimenetele mindig megállapodással, pontosabban kompromisszummal végződött. Az 1946. augusztus 1-i pénz-

ügyi stabilizáció megteremtése után és a magyar béke kilátásainak az ismeretében¹⁴ azonban érezhetően tovább gyengült a koalíciós pártok együttműködési készsége, ezzel párhuzamosan mind jobban felszínre kerültek a külön érdekek érvényesítésére irányuló törekvéseik. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy az FKGP úgyszólván minden vonalon – az 1946. szeptemberi parasztnapok megrendezése a fővárosban, a törvényhatósági bizottsági választások türelmetlen szorgalmazása, a mezőgazdasági érdekképviseletről szóló törvényjavaslat egyoldalú előterjesztése a nemzetgyűlésben, a kommunista belügyminiszter interpellációra adott válaszában elutasítása stb. – igyekezett a politikai kezdeményezést magához ragadni.¹⁵ A kisgazdapárti vezetők azt szerették volna ezzel elérni, hogy a koalíció fenntartása fejében olyan engedményekre kényszerítsék a baloldalt, s mir Jenekelőtt a kommunista pártot, amelyek biztosítékul szolgálhattak számukra abban a tekintetben, hogy a népi demokrácia fejlődése Magyarországon nem a szocializmus, hanem a polgári társadalmi rend megszilárdításának az irányában halad, közelebbről: nem kerül sor olyan további társadalmi és politikai változtatásokra, amelyek alapjaiban rendítenék meg a tőkés termelési viszonyokat. A kisgazdapárti vezetők igényeinek, illetőleg követeléseinek az elhárítását nagyon megnehezítette, hogy ugyanabban az időben a szociáldemokrata jobboldal erőteljes nyomást fejtett ki a párton belül annak érdekében, hogy a szociáldemokrata politika és mozgalom önállóságát biztosítsa, és lazítsa a kapcsolatokat a kommunista párttal.¹⁶ Az SZDP-n belül lezajlott vitákkal nagyjában párhuzamosan a Nemzeti Parasztpárban is súlyos összeütközésekre került sor a jobbszárny és a balszárny között, amelyek középpontjában szintén az MKP-hoz fűződő jövőbeni viszony állt.¹⁷ Az NPP válsága – a balszárny részéről tett kisebb-nagyobb engedmények árán – 1945. szeptember végére–október elejére átmenetileg megoldódott, de e párt változatlanul belső nehézségekkel küzdött.

Ebben a helyzetben úgyszólván elodázhatatlanná vált, hogy a Magyar Kommunista Párt világosan megfogalmazza a népi demokrácia – szocialista irányú és jellegű – továbbfejlesztésének legfontosabb politikai és gazdasági teendőit, vagyis tisztázza a népi demokratikus fejlődés útját, annak távlatait is. Ezt a feladatot végezte el a kommunista párt III. kongresszusa, amely 1946. szeptember 29. és október 1. között ülésezett.¹⁸ A kongresszus nem tűzte ki azonnali célként a szocialista forradalom feladatainak megvalósítását, hanem a szocializmushoz való békés és fokozatos átmenet programját fogadta el.¹⁹ Ezen belül azonban külön említést érdemel, hogy a kongresszus már nem általában az FKGP-val, hanem a kisgazdapárti demokratákkal, s különösen a párt paraszttömegeivel való együttműködési szándékát hangsúlyozta.

A kongresszus határozatait, legalábbis szavakban, mind a másik két baloldali párt, mind a kisgazdapárti centrum vezetői kedvezően fogadták. A valóságban azonban inkább

¹⁴ Uo. 295–343.

¹⁵ *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. Akadémiai Kiadó 1976.

¹⁶ *Strassenreiter Erzsébet*: A két munkáspárt együttműködése a felszabadulás után. Párttörténeti Közlemények, 1973. 2. sz. 47–78.

¹⁷ *Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó 1972.

¹⁸ *Szabó Bálint*: Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet néhány kérdése Magyarországon. 1935–1949. Kossuth Könyvkiadó 1970. 137–207.

¹⁹ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Kossuth Könyvkiadó 1967. 265–275.

megmerevedni látszottak az álláspontok – a külön érdekek jegyében – a koalíción belül. Ez is jelezte, hogy erre az időre Magyarországon a politikai életben olyan sajátos „patt”-helyzet alakult ki, amelyből a baloldal, s konkrétan az MKP csak a lakosság többségének megnyerésével, közelebbről paraszti befolyásának lényeges megnövelésével és a kisgazdapárti centrum elszigetelésével juthatott ki. A koalíciós együttműködés sorsát azonban nemcsak a belpolitikában, hanem a nemzetközi helyzetben érlelődő és jelentkező változások is befolyásolták, alakították.

2.

A népi demokrácia a hatalomgyakorlás és a politikai közélet oldaláról nézve – és az első pillanatra – kétségtelenül leginkább a parlamentáris demokráciára emlékeztetett. Ebben azonban korántsem kizárólag a történelmi előzmények – és a hazai hagyományok – játszottak szerepet, de a nemzetközi helyzet szabta feltételek, sőt a nemzetközi előírások is befolyásolták Magyarországon a hatalom gyakorlásának módját és formáit. A szövetséges nagyhatalmak, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia a jaltai értekezlet után – és általában a fegyverszüneti periódusban – a parlamentáris demokrácia meglétét kérték sűrűn számon, főleg a közép- és délkelet-európai államokon, így Magyarországon is. Ez az igényük teljes mértékben megfelelt a polgári pártok törekvéseinek és céljainak, hiszen ez utóbbiak lényegében ugyancsak a parlamentáris demokráciát fogadták el „igazi” demokráciaként. Ugyanakkor a baloldali pártok a nyugati nagyhatalmak észrevételeit és kritikáját nemegyszer azzal igyekeztek elhárítani, legalábbis semlegesíteni, hogy esetenként maguk is túlhangsúlyozták a parlamentáris demokrácia jelenlétét és jelentőségét. Mindezek után a népi demokratikus politikai intézményrendszerrel a ténylegesnél szinte elkerülhetetlenül szegényesebb és egyoldalúbb kép alakult ki a köztudatban, s a korabeli és a későbbi közvélemény hovatovább nemcsak a népi demokrácia, de általában a demokrácia szempontjából is egyedül a parlamentáris demokrácia jelenlétét és intézményeit tekintette mérvadónak.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. december 3-án Szegeden nyilvánosságra hozott programja szinte maradéktalanul tartalmazta az emberi és polgári szabadságjogokat, amelyek megvalósítására, illetőleg biztosítására az Ideiglenes Nemzeti Kormány nyilatkozatában vállalt kötelezettséget.²⁰ A pártok és más társadalmi szervezetek megalkakulása, újjászerveződése a szólás- és gyülekezési szabadság gyakorlásának a jegyében zajlott le. Emellett az egyre sokszínűbb politikai sajtó megjelenése szintén a parlamentáris demokrácia viszonyait idézte. De ezt erősítették – a valóságban és a társadalmi tudatban egyaránt – a munkások, értelmiségiek, alkalmazottak stb. szakmai szervezkedésének korábban ismeretlen arányai is. Mindehhez járult a lakosság, az állampolgárok közéleti szereplési vágyának a kibontakozása is, amely nem egyszerűen csak „színfoltja”, de valóságos „új” tényezője is lett a társadalmi-politikai életnek. Ezt a kialakuló-formálódó folyamatot – és légkört – még az sem érintette érzékenyebben akkor, hogy a függetlenségi frontban tömörült pártok a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. áprilisi ülésén elutasították az újabb pártalakítási kísérleteket.²¹ A pártvezetők a demokrácia

²⁰ Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. 38–47.

²¹ PI Arch. 274/15–19.

önvédelmi jogára hivatkozva ismételték itt meg azt a korábban is vallott felfogásukat, mely szerint minden demokratikus törekvés „helyet kaphat” a már működő pártokban. Ez a döntés azután elsősorban a baloldali pártok „oldaláról nézve” bizonyult rövidlátónak. A szóban forgó döntésnek ugyanis nemcsak az lett a következménye, hogy a polgári konzervatív, keresztény demokrata és szociális stb. irányzatok elveszítették az önálló politikai szereplés lehetőségét, hanem az is, hogy ezzel egyidejűleg elkezdődött az FKGP „gyűjtő párttá” válásának a folyamata is. Ez természetesen nem azt jelenti, illetve jelentette, hogy az illető párt a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből toborozza tagságát, hiszen ebből a szempontból még a társadalmi bázisát tekintve leghomogénebb Nemzeti Parasztpárt sem volt kivétel, hanem azt, hogy a párton belül ellentétes vagy legalábbis különböző érdekű politikai csoportosulások helyezkednek el. Az FKGP esetében azonban 1945 nyarán még ennél is többről volt szó, arról, hogy ott valójában kialakultak a különböző pártok létrejöttének a feltételei. Csak ezzel magyarázható, hogy nálunk a függetlenségi frontban nemcsak a népi demokrácia hívei, hanem az ellenfelei is jelen voltak, akik az FKGP jobbszárnyán helyezkedtek el. Ez a magyarországi „megoldás” egyébként szinte egyedülálló volt, gyökeresen eltért a bulgáriai és a romániai gyakorlattól is.

A parlamentáris demokrácia tényleges megvalósítása szempontjából fontos lépést jelentett az új választójogi törvény megalkotása.²² Az 1945: VIII. tc., szelleme és betűje szerint, nemzetközi viszonylatban, bármelyik polgári demokráciával való összehasonlításban is kiemelkedően demokratikus jogalkotás volt. A nők és férfiak aktív és passzív választójogát egyaránt a 20. életév betöltésében jelölte meg. Jellemzően, még a felszabadulás előtt működött polgári jobboldali és szélsőjobboldali pártok, társadalmi egyesületek és szervezetek tagjai is, kivéve tulajdonképpen csak a háborús bűnösöket, élhettek szavazati jogokkal. S legfeljebb abban a vonatkozásban nem járt el demokratikusan, hogy jórészt kirekesztette a választójogból azokat, akik az 1941. évi népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vallották magukat.²³ Ugyanakkor korrigálta a Budapesti Nemzeti Bizottság fentebb említett határozatát azáltal, hogy lehetővé tette ellenzéki pártok indulását is a nemzetgyűlési választásokon. A választójognak köszönhetően 1945-ben Magyarországon mintegy 5 millió állampolgár, vagyis a lakosság többsége rendelkezett szavazati joggal. Nem érdektelen talán itt emlékeztetbe idézni, hogy a két világháború között 6 alkalommal megrendezett parlamenti választásokon a választójogosultak száma 2 229 806 (26,5%) és 3 133 094 (39,3%) fő között mozgott.²⁴

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások – a parlamentáris demokrácia szabályai szerint – tisztázták a politikai erőviszonyokat Magyarországon. A 4 774 653 érvényes szavazat pártonkénti megoszlása a következőképpen alakult: Nemzeti Parasztpárt (6,87%), Magyar Radikális Párt (0,12%), Polgári Demokrata Párt (1,62%), Magyar Kommunista Párt (16,95%), Független Kisgazdapárt (57,03%), Szociáldemokrata Párt (17,41%).²⁵ A nemzetgyűlési választásokon a „polgári tábor” szinte egyöntetű

²² Ideiglenes Nemzetgyűlés naplója. 104–131.

²³ A német nemzetiségű lakosság választó jogosultságát többek között a fegyverszüneti szerződés végrehajtásáról, a földosztásról, a jobboldali pártok és szervezetek s konkrétan a Volksbund feloszlásáról szóló jogszabályok szorították minimálisra.

²⁴ *Elekes Dezső*: A mai Magyarország. Hungária Lloyd Budapest. é. n. 29.

²⁵ PI Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika 1945.

támogatását élvező kisgazdapárt megszerezte tehát a szavazatok abszolút többségét. A kommunisták-szociáldemokraták-parasztpártiak együttes 41,23%-os szavazati aránya azonban arról tanúskodott, hogy a baloldal az új nemzetgyűlésben is jelentős erőt képvisel.²⁶ Kisebbségként ugyan, de mégis olyan erőként került ki tehát a választásokból, amelyet a rendkívül súlyos gazdasági helyzetben és a korabeli nemzetközi viszonyok mellett – az ország sorsa feletti döntések meghozatalánál – nem lehetett mellőzni. A baloldal súlyát növelte az is, hogy a kisgazdapárti balszárny változatlanul vállalta a baloldali pártokkal megvalósított együttműködést. Amennyiben tehát a függetlenségi fronton belül a baloldal egységesen lépett fel, döntő tényezője lehetett az ország politikai életének. Ez magyarázza, hogy Magyarországon a nemzetgyűlési választások után is csak koalíciós kormányt lehetett alakítani, kizárt dolog volt, hogy a többségi kisgazdapárt egyedül vállalhassa a kormányzás felelősségét.

Ezt a helyzetet azonban sokan külföldön és itthon is – a „polgári tábor”-ban – nehezen vették tudomásul.²⁷ Sőt, az FKGP jobbszárnyán elhelyezkedő nemzetgyűlési képviselők egyenesen követelték egy „tisza” kisgazdapárti kormány megalakítását, míg a centrum vezetői megmaradtak a koalíció további fenntartása mellett.²⁸ Ebbeli elhatározásukban valószínűleg nem annyira a választások előtti közös nyilatkozat²⁹ változatlan vállalása játszotta a meghatározó szerepet, hanem a munkásság várható magatartásának, reagálásának mérlegelése. A centrum vezetői tisztában voltak ugyanis azzal, hogy a munkásság hallatlan erőfeszítések és áldozatok árán teljesíti az újjáépítésben reá háruló feladatokat,³⁰ éhezéssel és nyomorral küszködve próbálja helyreállítani az ország vérkeringését. Nem lehetett kétséges, hogy a szervezett munkásság országos méretű tiltakozással válaszolt volna a hatalomból való kiszorításra, a tőke ellenőrzésének korlátozására vagy netán a megszüntetésére. Ez az újjáépítés folytatását és a „tisza” kisgazdapárti kormány létét kérdőjelezte volna meg. Különösen azok után, hogy a polgári kormányzatnak lényegében sem jelentősebb külföldi kölcsön, sem egyéb eszköz nem állt rendelkezésére a munkásság leszerelésére.³¹ A baloldali pártok esetleges ellenzékbe kényszerítése, s nyílt politikai összeütközésük a kisgazdapárttal feltétlenül aktivizálta volna az egész polgári jobboldalt, amelyet viszont aligha elégtettek volna ki a kisgazdapárti centrum jelszavai és követeléseiről. Erre egyébként kellő bizonyítékkal szolgáltak azok a népi demokrácia ellenes tüntetések, amelyek 1945. október 7–8-án – a törvény-

²⁶ A baloldali pártok az Ideiglenes Nemzetgyűlésben együttesen még abszolút többségben voltak.

²⁷ Z. Nagy Ferenc: Ahogy én láttam. Gondolat 1965. 197.

²⁸ Vida István: i. m. 120–125.

²⁹ Szabad Nép, 1945. október 25.

³⁰ A Magyar Gazdaságkutató Intézet kimutatása szerint már 1945 végén Magyarországon a könnyű fizikai munkát végzők csak 1100, a nehéz fizikai munkát végzők pedig mindössze 1350 kalóriát tartalmazó élelmiszeradagban részesülhettek, ami akkor a legalacsonyabbnak számított Európában. (PI Arch. 283/10–308.)

³¹ Magyarország 1946 elején – az USA közreműködésével – 4 millió dolláros UNRRA-szegélyben részesült. Majd 1946 tavaszán 10 millió dolláros kölcsönt kapott az amerikai hadfelszerelési javakból történő vásárlások céljára, amit később újabb 10 millió dollár kilátásba helyezése követett. De ezen túlmenően, nagyobb hitelnyújtásra az USA a békeszerződés aláírásáig nem volt hajlandó. Nagy-Britannia vagy más tőkés állam részéről pedig 1946 folyamán egy Magyarországnak nyújtandó hitel komolyan még csak szóba sem jöhetett.

hatósági bizottsági választásokat követően — zajlottak le a fővárosban. Mindezen túl a polgári jobboldal nyílt fellépése, leplezetlen népi demokrácia ellenes magatartása előbb-utóbb a SZEB közbeavatkozását váltotta volna ki, ami a „tisztá” kiscgazdapárti kormány nemzetközi elszigetelődését vonta volna maga után. Ezzel természetesen a baloldali pártok is tisztában voltak, s éppen ezért kötötték, illetőleg köthették számukra megfelelő feltételekhez a koalícióban való további részvételüket.³²

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után a parlament a politikai küzdelmek egyik legfontosabb, legnyíltabb színtere volt Magyarországon. A népi demokratikus vívmányok a nemzetgyűlésben is tárgyalásra kerültek, törvényalkotásokban öltöttek testet. A törvényalkotói tevékenység szerepét és jelentőségét jól érzékelteti egyébként az is, hogy 1945. novemberétől 1946. decemberéig több mint 20 törvény született, részben eredeti törvényjavaslatok, részben pedig kormányrendeletek utólagos törvényerőre emelése révén.³³ Ebben a periódusban született törvény többek között Magyarország államformájáról, a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről, a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról, az emberi alapjogok hatályosabb védelméről, a szénbányák államosításáról, a törvényes öröklésre vonatkozó egyes jogszabályok módosításáról, a munkavállalók egyéni szabadságát, jogegyenlőségét és emberi méltóságát sértő egyes jogszabályok hatályon kívüli helyezéséről, a nőknek az egyetemekre és főiskolákra való felvétele tárgyában, a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről, valamint a nemzetgyűlési képviselők összeférhetetlenségéről. Ennek megfelelően a parlamenti viták újszólván mindennapos politikai események voltak. Ugyanígy feltétlenül említést érdemel a nemzetgyűlés széles jogköre és a törvényhozás bizottságainak aktivitása is.

A fentebbiek ellenére sem beszélhetünk azonban Magyarországon a parlamentáris demokrácia teljes vagy maradéktalan érvényesüléséről. A felszabadulás után ugyanis — lényegében a helyi tanácsok létrehozásáig — csupán a fővárosban és környékén voltak törvényhatósági bizottsági választások.³⁴ Ennek döntően az volt az oka, hogy a baloldali pártok, különös tekintettel a jobbszárny által „terhelt” kiscgazdapártra, csak a választójog lényeges szűkítése esetén merték volna megkockáztatni ezeket a választásokat. Az 1946. június–júliusi pártközi tárgyalásokon a koalíciós pártok vezetői elvben már megegyeztek a törvényhatósági bizottsági választások közeli megtartásában, de előbb a pénzügyi stabilizációra való felkészülésre, majd egyéb belpolitikai problémákra hivatkozva egyre halasztották a választások időpontjának kijelölését. Ilyen módon a törvényhatósági bizottságok és a képviselőtestületek összetételét változatlanul a nemzeti bizottságok „szabályozták”, különleges előnyöket biztosítva a koalíciós pártoknak, illetőleg képviselőiknek.

A népi demokrácia a valóságban soha nem volt, Magyarországon sem, egyszerűen csak parlamentáris demokrácia. A népi demokrácia politikai intézményrendszerének

³² Ennek köszönhetően került sor a miniszeri tárcák felének megszerzésére és a Gazdasági Főtanács felállítására.

³³ Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Grill Károly Könyvkiadóvállalata. Budapest 1947. 1–113.

³⁴ *Ságvári Ágnes*: Az 1945-ös budapesti választások. Párttörténeti Közlemények, 1959, 3–4. sz. 208–233.

ugyanis szerves részét képezték a közvetlen demokrácia szervei, a közvetlen demokrácia funkcióját betöltő testületek.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után a nemzeti bizottságok – a velük szemben bizalmatlanságot is tükröző jogszabályok életbeléptetésével – nem épültek és nem is épülhettek be a népi demokratikus állam szervezetébe, hanem tulajdonképpen társadalmi-tömegmozgalmi funkcióval ruházták fel őket.³⁵ A nemzeti bizottságok tisztántúli, s részben észak-magyarországi és Duna–Tisza-közi példája, valamint a Budapesti Nemzeti Bizottság gyakorlata tehát átmeneti jelenségnek bizonyult. A koalíció baloldalán azt várták tőlük, hogy „alulról” gyakoroljanak nyomást az állam központi és helyi szerveire, mindenekelőtt a közigazgatásra. A nemzeti bizottságok a megváltozott lehetőségeik keretében is fontos szerepet tölthettek be mind a közigazgatás demokratizálásában, mind a parlamenti választások előkészítésében és lebonyolításában. Hasonlóan az igazoló bizottságok, népbírók, termelési bizottságok stb. tevékenysége – amelyeknek tagjait szintén a függetlenségi front pártjai delegálták – ugyancsak nem nélkülözte a nemzeti bizottságok esetenkénti erkölcsi és politikai támogatását. Szerepük és jelentőségük azonban 1946-ban tovább csökkent, és a népi demokrácia – szocialista irányú és jellegű – továbbfejlesztéséért vívott küzdelem időszakában már senki nem tartott igényt az érdemleges közreműködésükre.³⁶

A munkásság és szegényparasztság azonban nem elégedett meg azzal, hogy egyedül a politikai képviselőket ellátó pártok révén vegyen részt az államéletben, hanem közvetlenül is részt követelt a hatalom gyakorlásából. A munkásság közvetlen hatalmi igényei, az újjáépítésért érzett felelősségtudata, valamint a tőkés nélkül maradt üzemek és gyárak vezetésének szükségessége az alapvető indítékai az üzemi bizottságok létrejöttének 1944–1945 fordulóján.³⁷ Az üzemi bizottságok szorgalmazták a termelés megindítását és folyamatosságát, de ezen túlmenően megvalósították a tőkés termelés és elosztás munkáellenőrzését is, továbbá elősegítették a munkásegység megerősítését az üzemekben és gyárakban. Az üzemi bizottságok a tőke korlátozása mellett a tőke kisajátításánál is fontos szerepet tölthettek be, az államosítások után viszont már nem nyílt lehetőségük arra, hogy kialakítsák tevékenységük feltételeit és tartalmát az új, gyökeresen megváltozott viszonyoknak megfelelően.

1945 február végén–március elején a nincstelen agrárproletárok és a szegényparasztok, különösen a számottevő agrár-plebejus forradalmi hagyományokkal rendelkező Tiszántúlon, községi földigénylő bizottságokat alakítottak, és megkezdték az elhagyott nagybirtokok felosztását.³⁸ Ezzel is ösztönözték a függetlenségi frontot és az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, hogy mielőbb rendelettel szabályozzák a földosztással kapcsolatos kérdéseket, beleértve a földigénylő bizottságok jogállását. A 600/1945-ös kormányrendelet értelmében a földosztást közvetlenül a helyi földigénylő bizottságok hajtották

³⁵ 14/1945. M.E. számú rendelet a közigazgatás ideiglenes rendezéséről.

³⁶ Az Országos Nemzeti Bizottság 1949. január 29-én formálisan is megszüntette a nemzeti bizottságokat.

³⁷ Rácz János: Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásban. 1944–1948. Akadémiai Kiadó 1971.

³⁸ Somlyai Magda: Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon 1944–1945. Kossuth Könyvkiadó 1975.

vége az egész országban,³⁹ mégpedig oly módon, hogy több helyen radikálisan túllépték a jogszabályok előírásait, és ezzel érvényesítették az agrárszegénység közvetlen érdekeit is. A földigénylő bizottságok formailag erősen koalíciós színezetű összetétele a földosztás során többnyire nem érvényesült, mivel mind a baloldali pártokhoz, mind a kisgazdapárthoz tartozó parasztok elsősorban földigénylők voltak. A nemzetgyűlés 1946. decemberi ülésén elfogadta a földosztás befejezéséről szóló törvényjavaslatot, amely a földigénylő bizottságok megszüntetését is tartalmazta.⁴⁰ A helyükbe lépő földműves tanácsoknak azonban már nem volt valóságos hatáskörük. S így nem is tölthették be szerepüket sem a földigénylő bizottságok társadalmi bázisának a kiszélesítése, sem korábbi feladatkörüknek a továbbfejlesztése tekintetében.

A közvetlen demokrácia eme szervei a népi demokratikus politikai intézményrendszer szerves részét képezték, anélkül természetesen, hogy egymással akár csak tartós kapcsolatokat teremtettek volna.⁴¹ A közvetlen demokrácia igényeinek és követelményeinek kétségtelenül leginkább az üzemi bizottságok és a földigénylő bizottságok tevékenysége, illetőleg működése felelt meg. Ezek ugyanis – fennállásuk idején – valóban maguk döntötték el az általuk képviselt közösséget érintő fontos kérdéseket. Szerepüket és jelentőségüket fokozta, hogy olykor kiegyenlítették, máskor pedig még módosították is a parlamentáris demokrácia által létrehozott belpolitikai erőviszonyokat.

³⁹ *Donáth Ferenc*: Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Akadémiai Kiadó 1969; *Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1972.

⁴⁰ 1947: V. tc.

⁴¹ *Vida István*: A közvetlen demokrácia és formái a népi demokratikus forradalom időszakában (1944–1948). A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1982. 43–83.

ORBÁN SÁNDOR

**Baloldali fordulat, kiigazítások – fáziskéséssel
(1955. március–1956. október)***

Ha önmagukban korlátozottak is voltak az 1953 júniusi határozat alapján bekövetkező változások lehetőségei, bizonyos fékező hatások szüntelen érvényesülése nélkül mégsem merültek volna ki másfél esztendő leforgása alatt. Kiváltképpen a gazdaságfejlesztés és az életszínvonal kérdései voltak azok, amelyek – mint bármely irányzatot nyomasztó problémák – egyként érvként szerepelhettek bárki kezében. Nem véletlen, hogy ezek 1954 őszén is újra felszínre kerülnek, és bizonyos polarizációt váltanak ki az MDP vezetőtestületeiben. Akkor azonban még az ellentétek nyílt jelentkezését visszatartható, mindenképpen őrizni szerették volna az egység látszatát. Éppen ezért, ha az egyik vagy a másik oldal népszerűsíteni is igyekezett a maga politikai irányvonalát, az olyan hivatkozások, mint az „új szakasz” tisztázatlansága, vagy a nehézségek miatti felelősség áthárítása az egyes tárcákra (Földművelésügyi Minisztérium, Igazságügyi Minisztérium), egyelőre éppen úgy a szakítás elodázására irányultak, mint pl. a tisztázás elősegítése címén a Közgazdaságtudományi Intézet felállítása vagy a Közgazdasági Szemle rendszeres kiadásának elhatározása. Ugyanígy jól összefért a polarizációval a kiváló passzivitás, különösen pedig az elvi természetű állásfoglalástól való tartózkodás (még a Politikai Bizottság egyes tagjainál vagy megyei pártvezetőkénél is).

Arra nézve, hogy mindezek után miért éppen a Rákosi Mátyás vezette szektás baloldal esélyei nőttek meg, mindenekelőtt a nemzetközi helyzet újabb fejleményeiben, illetve azok megítélésében lehet bizonyos magyarázatot találni. Az elkövetkező események, köztük olyanok, mint a szovjet miniszterelnök-csere (az elmarasztalt Malenkov helyett: Bulganyin marsall), továbbá az NSZK remilitarizálásának közvetlen veszélyként való kezelése, mind e változások mutatói voltak. Sőt, távolabbról kiindulva érdemes a délkelet-ázsiai térségben elszenvedett pozícióvesztés ellensúlyozására az Egyesült Államok vezetésével 1954 szeptemberében Manilában létrehozott katonai tömörülésre: a Délkelet Ázsiai Szerződésre (SEATO) és arra is utalni, hogy ezt félévre rá egy hasonló megszületése követte soron az észak-afrikai haladó rendszerek és mozgalmak ellen: az Egyesült Államok és Anglia intenciójával és részvételével 1955 februárjában megalakult a – viszonylag nem hosszú életű – Bagdadi Paktum (CENTO). Ezzel egyszersmind összefüggő láncolata jött létre a NATO-val már korábban kiépíteni kezdett katonai tömböknek. Az ilyenek és a velük együtt felerősödő támadó, felforgató politika nemcsak a szocialista, de az ázsiai és

*Részlet a kétkötetes „Magyarország története” c. előkészületben levő új kiadásának a szerző által írt utolsó fejezetéből. Forrásait a kézenfekvő irodalom mellett az MDP vezetőszerveinek egyidejű határozatai képezik.

afrikai antiimperialista országokat is összefogásra és közös fellépésre készítette. Jelentős kiinduló állomása volt ennek az 1955 áprilisában Bandungban, huszonkilenc ország részvételével megtartott afro-ázsiai konferencia, valamint annak nevezetes nyilatkozata a háború ellen, a békés egymás mellett élés elveiről.

A szocialista országokat, különösen Európában, leginkább közvetlenül az érintette, hogy teljes kudarcot vallottak mindama lépések, amelyek az NSZK demilitarizálására, valamint az egységes demoritikus német kormány, majd állam létrehozására irányultak. Amint a Szovjetunió 1955 januárban megszűntnek tekintette a Németországgal való hadiállapotot (ebben követték más szocialista országok is) és ratifikálták a párizsi egyezményeket, a szuverenitását visszanyert NSZK tagja lett a NATO-nak is. Ugyanakkor az egykori brüsszeli egyezmény kibővítésével, kilenc nyugati ország részvételével, létrejött a Nyugat-európai Unió is.

Miután mind az amerikaiakéra válaszul felrobbantott szovjet hidrogénbomba ellenére kínált kollektív biztonsági tervezetet, mind a német kérdés megoldására irányuló javaslatot visszautasítással és újabb katonai lépésekkel fogadták, a Szovjetunió és az európai szocialista országok is határozottabb katonai rendszabályokra kényszerültek. Ezeket jelezték egyfelől a védelmi képesség, illetve az azt szolgáló nehézipar erőteljesebb fejlesztésére tett lépések, másfelől azok az előkészületek, amelyek 1955 májusára a nyolc európai szocialista ország (fél évre rá az NDK csatlakozásával) húsz évre szóló barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéséhez (Varsói Szerződés) vezettek.

Azonban bármennyire logikusnak tűnik is a Rákosi-féle baloldali szektáriánizmus támasznyerése és megerősödése, mégis volt e folyamatnak néhány gyenge, szinte hiányzó láncszeme. El attól, hogy az 1953 júniusi határozat alapján bekövetkező változások nemhogy kimerültek, de éppen a védelmi képesség szempontjából a tömegekben nagyon is komoly lehetőségekkel rendelkeztek, odáig, hogy egyidejűleg olyan vonulatok is kirajzolódtak a nemzetközi politikában (genfi csúcstalálkozó előkészületei, Adenauer közelgő moszkvai útja, a Szovjetunióban a XX. Kongresszus előkészületei), amelyek ellentmondani látszottak a „keményedés” egyoldalú eltúlzásának.

Ami azonban mindezekén túl is erősen problematikusá tette Rákosiék aspirációjának alapozottságát, az mindenekelőtt a történeti előzményekben, abban rejlik, hogy a nemzetközi helyzet egy hasonlóan értékelt kihívására adtak már egyszer az ötvenes évek kezdetén egy nemkülönben eltorzult választ. Ugyanazt megismételni nemcsak a tehetetlenség jele volt, de a vezetők és tömegek kapcsolatában veszélyes következményekkel is járhatott, mivel közben már tapasztalatokat is szerezvén, utóbbiak nem fogadták el egyetlen lehetséges és szükségszerű útnak és módszernek azt, amivel hitelt veszített vezetők ismételten kísérletezni kívánnak.

Mindezzel Rákosiék maguk is számoltak. S jól tudván, hogy politikájuk visszaállítása mögött nincsenek olyan tömegerők, mint amilyenek két esztendővel korábban megmozdultak, főleg a pártvezetőség és az apparátus őket nyíltan vagy burkoltan támogató többségére támaszkodtak. Helyzetüket valamelyest könnyítette, hogy maga Nagy Imre sem volt elég határozott, sőt 1955 elején átmenetileg vissza is vonult.

A fordulat végrehajtásának kényszerű fokozatosságát jelzi, hogy eleinte csupán az éves tervvel kapcsolatban és főleg az agitáció és a propaganda szintjén ajánlották hirdetni azt a követelményt, hogy az egy helyben topogásnak véget kell vetni, s „ezért tovább kell folytatni a szocialista iparosítást, a szocializmus építésének, a népjólét emelésének, a

honvédelem erősítésének alapvető eszközét”. Egy következő, február eleji határozatban a mezőgazdaság szocialista szektorának megszilárdítása mellett már feladatként szerepel a termelőszövetkezet „számszerű” továbbfejlesztése is. Ezt követte ugyancsak még februárban a Hazafias Népfront tevékenységét „károsan” befolyásoló „a párt politikájától eltérő jobboldali jelenségek” bírálata. Hozzá véve mindezekhez a gazdagparasztság elszigeteléséért folytatandó „szakadatlan harc” és a magánkereskedelem, a magánkisipar megrendszabályozásának ismételt elhatározását, valójában együtt is voltak azok a főbb elemek, amelyekből a következőkben már egy megváltozott program kerekedhetett ki. Legfeljebb még egy további érdekes szempont érdemel külön figyelmet: az államapparátusban zajló racionalizálás baloldali kritikája, mely bizonyos egyoldalúságot tesz szóvá, nevezetesen azt, hogy az eljárás „lényegében a létszámcsoökkentésre korlátozódott”. Mindez a még tavasszal sorra kerülő mintegy 40 000 fő esetében – egy körlevél szerint – olyképpen teendő jóvá, hogy a racionalizálással az apparátus „szervezetileg és politikailag megerősödve kerüljön ki”.

A fordulat fokozatosságához az is hozzátartozott, hogy a párt vezető testületének emlékezetes 1955 márciusi ülésén még mindig nem lehetett teljesen nyílt frontális támadást intézni az 1953 júniusi határozat és az azt képviselő Nagy Imre személye ellen. Ezért az ülésen a korábbi határozat „teljes helyességét” elismerve, annak csupán egyesek által „jobboldali” opportunistá, „antimarxista” eltorzított végrehajtását kritizálták. És amikor e torzulások mibenlétét olyan jelenségekben sorolták fel, mint a nehézipar elsődlegességének tagadása, a termelőszövetkezetek háttérbe szorítása, az „osztályfeletti” Hazafias Népfrontnak a párttal szembeni előtérbe helyezése, még akkor is legfeljebb illusztrálásul idézték Nagy Imrét és másokat. A hibák, a torzítások fő képviselőjének a nyilvánosság előtt tulajdonképpen csak április közepén, tehát akkor nevezik meg, amikor egyszersmind leváltják a különböző párt és állami funkciókból is. Ekkor viszont már olyan újabbakkal is kibővült a felhánytorgatott hibák listája, mint a „jobboldali antimarxista nézetek nyomán feléledt nacionalizmus és sovinizmus”, „a nép megtevésztését célzó olcsó ígéretések, demagóg szövegek”. A leváltásnak külön súlyt és színezetet kívántak adni azzal is, hogy egyidejűleg az időközben Nagy Imréhez csatlakozott, majd tőle ismét elfordult Farkas Mihály pártfunkcióit is korlátozták.

Bár az agitációnak és a propagandának nemcsak a fordulat előkészítésében, de utólagos magyarázatában is felerősödött a hangja, mégsem járt a kívánt hatással. Amire két esztendővel korábban még nem kerülhetett sor, és úgy látszott, hogy külön nem is volt közvetlenül szükség arra, hogy a Rákosi-féle vezetés torzulásainak ideológiai alapjait bizonyítsák és mélyebben elemezve leleplezzék, most sem történt meg – igaz, teljesen más okokból – Nagy Imre hasonló forrásokból táplálkozó hibás, de az akkori történeti gyakorlatot mégiscsak kevésbé meghatározó nézeteinek megnyugtató kritikája. Ugyanakkor az is tény, hogy a tömegek jelentős részében már csak azért sem billenhetett vissza az értékrend mérlege Rákosi Mátyás javára, mert neki nem voltak gátlásai megtenni azt, amit Nagy Imre annak idején a körülmények folytán nem kockáztathatott meg: versenytársát a küzdőporondról adminisztratív eszközökkel eltávolítani. Mindezzel viszont akaratlanul is hozzájárult ahhoz, hogy az eltávolított versenytárs „minden rossz” tagadásának és elűzésének valamiféle mítikus alakjává növekedjék.

Ha a hatalom kizárólagos birtoklása már messze nem is jelenthette a régi állapotok visszatértét, Rákosiéknak még kezdetben módjuk volt mindent elkövetni helyzetük

biztosítására és politikai irányvonaluk érvényesítésére. Személyi és szervezeti kérdésekben nem is ütköztek komolyabb akadályokba. A pártvezetésben, majd az apparátusban eszközölt visszahívások, kizárások és alkalmasint egy-egy fegyelmi eljárás nyomán történt lépések még inkább Rákosiék javára tolták el az erőviszonyokat. (Így lesznek a Politikai Bizottság tagjai: Kovács István, Mekis József és Piros László.) Hasonló irányú változások jászódtak le a kormányban is, ahol a Nagy Imre visszahívásával megürült miniszterelnöki helyet Hegedüs András elnökhelyettes kapta meg. A korábbi határozat ellenére ismét növelt miniszterelnökhelyettesi és miniszteri (Állami Ellenőrzési Minisztérium) tárcákat újként Mekis József és az 1953-as kormányalakításnál kihagyott Házi Árpád töltötte be. Gerő Ernő első helyettes által korábban kézben tartott belügyminiszteri posztra pedig még 1954 második felében Piros László került. Hasonlóképpen 1954 végén, illetve 1955-ben lettek új miniszterek Szalai Béla könnyűipari, majd nyomában Nagy Józsefné, továbbá Matolcsi János (földművelésügyi). Az államapparátusban zajló nem jelentéktelen személyi változásokra utalnak tulajdonképpen az 1955 tavaszára áthúzódott – a Kohó- és Gépipari Minisztériumban, valamint az Építésügyi Minisztériumban külön is sürgetett – racionalizálások, amelyeknek nemcsak az időpontja, de a végrehajtás miniszterelnökhelyettesi ellenőrzése is jól jelzi a célját.

A fordulattal megváltozott és a korábbiakhoz képest kevésbé népszerű politika végrehajtása már valamelyest nehezebb volt a gazdaság, a termelés területén. Az 1955. évre tervezett 13,8 milliárd Ft-os beruházás egyfelől ismét a munkatempó fokozását, ugyanakkor a munkásságnál a keresetek mérséklését, a parasztságnál pedig a terhek növelését kívánta meg. Röviddel a fordulatot követően határozatot hoztak arról, hogy az április 4-i felszabadulási műszak befejezése után tovább kell folytatni a munkaversenyt az éves terv túlteljesítéséért. Ugyanakkor szinte sorozatban kerültek bevezetésre az olyan rendszabályok, mint a nyugdíjárulék összegének felemelése, a normák meglehetősen komoly szigorítása, majd az önkényes munkahelyi kilépések korlátozásával kapcsolatos táppénzfelvonások és más büntető eljárások. Fennmaradt, sőt a parasztság számára átmenetileg még súlyosbodott is a békekölcsönnel való megterhelés mértéke.

A mezőgazdaságot és a parasztságot főként az 1955-re megemelt adó és az olyan további terhek kivetése érintette súlyosan, mint bizonyos hátralékok (pl. a földjuttatásért) behajtása; a biztosítási díj befizetésének kirovása, s nem utolsósorban – mintha korábban nem is hoztak volna határozatot a terménybeszolgáltatás mértékének tartós rögzítéséről – a szabadpiaci értékesítés egy részének kötelezővé tétele az állami felvásárlás javára. Mindezeknek, együtt a tagosítások folytatásával és a vetésterület megszábasásával, nagy szerepük volt abban, hogy a termelőszövetkezetek ne csak az 1953-ban kiléptek soraiból, hanem az egyéni paraszti rétegekből is gyarapodjanak. Ezt szolgálta egyébként a mezőgazdaság szocialista szektorának káderekkel (1200) való szervezett megerősítése is. Abban azonban, hogy 1955 őszéig több mint 50 ezerrel (és közel 340 ezer holddal) növekedhetett a termelőszövetkezeti tagok száma, jócskán része volt az olyan közvetlenebb kényszernek is, amilyenért egyes nyugati megyékben – természetesen utólag – több párt- és állami funkcionáriust is felelősségre vontak. Az ilyen felelősségrevonások komolytalanságát azonban jól példázza, hogy egyidejűleg ismét igazolták az adminisztratív kényszerítő rendszabályokat, sőt meg is toldották azokat egy továbbival, ami az új termelőszövetkezeti tagok három éven belüli kilépésének tilalmát szentesítette.

E politika kelléktárából éppen úgy nem hiányozhatott a gazdagparaszti veszély és az ellene irányuló akciók ismételt eltűlése, mint ahogyan helye volt annak is, hogy a kisiparosok és kiskereskedők működésének újabb engedélyezését is megszigorították, az adók mértékét pedig jelentősen felemelték. E különböző lépésekhez itt-ott (és nemcsak a kisiparosokkal szemben) bizonyos munkásdemagógia is járult, amihez a majdnem stagnáló munkás-alkalmazotti reálbérek mellett legfeljebb abból meríthettek valamelyes tápot, hogy 1955-ben ismét jó (a harmincas éveket 13%-kal, 1949-et pedig 28%-kal meghaladó) volt a mezőgazdaság terméshozama s így árbevétele is. Az egyéni parasztgazdaságokat és még inkább a szocialista szektor üzemeit jellemző – a szövetkezeti lehetőségeket valójában először bizonyító – jó termés éppen úgy, mint az elmúlt esztendőben bevezetett egyik-másik intézkedés (pl. a beruházások ágazati megoszlásának helyesbítése) szükségszerűen eltolódó kedvező hatása valamelyest könnyített Rákosiék nehéz helyzetén. Az 1955-ös tervet azonban így sem lehetett hiánytalanul teljesíteni. Így az előirányzott 13,8 milliárd helyett – sőt az előző évihez képest is – jóval kevesebbet, összesen 11,2 milliárd Ft-ot sikerült beruházni. Bár részben a normaszigorításoknak, részben bizonyos műszaki fejlesztésnek és egyes beruházások befejezésének köszönhetően a munkatermelékenység növekedése következtében az ipari termelés is meghaladta a tervezett emelkedést, azonban mindez főleg a fel nem használt készletek gyarapodásában realizálódott. Ugyanakkor a kiviteleknel – a vezetés sürgetése ellenére is – csak a szocialista országok viszonylatában sikerült pozitív külkereskedelmi mérleget elérni. Tőkés viszonylatban azonban nemcsak ez alakult negatívan, de az adósságok is nőttek.

Rákosiék túlértékelve az 1955-ös valós és vélt eredményeket, illetve kilátásokat, mintegy az 1953 előtti irányvonaluk igazolásaként, annak folytatására újabb erőltető lépésekre határozták el magukat. Az állami beruházások nagyságát 1955-höz képest a következő évben közel egyharmaddal (31,2%) tervezték növelni úgy, hogy azzal ismét a nehézipari teljesítés iparon belüli aránya (1955. évi 44,7% helyett: 46,5%-ra) emelkedjék. S ha a mezőgazdaságban mérsékelt növekedést irányoztak is elő, már a termelőszövetkezetek területében 25%-os gyarapodást terveztek. Ugyanakkor a reálbérek emelését 5%-ban, a parasztságnál pedig 3%-ban határozták meg. Így – a terveknek megfelelően – az 1956-os esztendő a munkásság számára az éves (plusz alkalmankénti) tervtúlteljesítési vállalás kötelezővé tételével, a parasztságot illetően pedig 60 ezres (nem sokkal később 100 ezres) szövetkezetbe lépés elhatározásával és mintegy azt serkentendő egy új, az összes adókat kb. 16%-kal növelő jövedelemadó bevezetésével köszöntött be.

A Rákosi-féle vezetés eredendően és több szempontból ellentmondásos helyzete egyre inkább megnehezült. A hivatalos hatalom veszélyes feszültségeket idéző felhasználása egyfelől, másfelől egy meglehetősen rapszodikus nemzetközi helyzetnek most ismét bizonyos enyhületet is ígérő vonulata olyan kiemelkedő pontokkal, mint az Ausztria semlegességét biztosító államszerződés megkötése, s néhány hétre rá – Potsdam után éppen tíz évvel – a négy államfő közös tárgyalóasztalnál való találkozása Genfben, már magában is nehezen egyeztethetők össze egymással. Aminthogy, ha nem is volt összeegyeztethetetlen, de minden pozitív okozatosság nélkülözött a Rákosi-féle politikai irányvonallal az ország – 15 más országgal együtt történt – felvétele az ENSZ-be.

A vezetés ellentmondásos helyzetét leginkább a Jugoszláviával való viszony normalizálásának Rákosi hatalmon maradásával összeegyeztethetetlen megoldása, azaz megoldhatatlansága jelezte. A Hruscsov vezette szovjet küldöttség 1955 május végi

belgrádi látogatása és eredményes tárgyalásai után ugyanis, a többi európai szocialista országgal együtt hiába fejezte ki a magyar kormány is szóban a Jugoszláviával való együttműködési készségét, ha egyszer Rákosi sem az útból nem állt el, sem őszinte önkritikával nem ismerte el a maga súlyos felelősségét a jó viszony tönkretételében. Azon a június 7–8-i KV ülésen, amelyen e találkozót közvetlenül követően a törvénytelenül – s benne a „jugoszláv-ügyben” – elítéltek rehabilitációját tárgyalták, még mindig mellébeszéléssel és a felelősségnek a letartóztatás „súlyos körülményeit” – úgymond – eltitkoló Rajk Lászlóra, végső soron pedig Berijára és magyarországi cinkosára, Péter Gáborra való áthárításával szerette volna magát tisztára mosni. Felelősséget legfeljebb azért érzett, mert ezekkel a provokátorokkal nem számoltak le. „Nem voltunk elég éberek” – hangzottak az álnok szavak még 1955 végén is.

Így bár a koncepciók perek nyomán bebörtönöztek valamennyien kiszabadulhattak (sőt, még Mindszenty és Grósz József fogvatartását is enyhítették), azonban a törvénytelenül elítéltek teljes rehabilitációja még váratott magára. Ez aztán, együtt a Rákosival és az 1955-től foganatosított üzemi és falusi intézkedésekkel szemben amúgy is felgyülemlett ellenérzésekkel nemcsak elbizonytalanodást, de egyre több nyugtalanságot és elégedetlenséget keltett a párttagság és a lakosság nem párttag többségében. Mindezt nem sikerült sem a különböző félinformációk kiadásával, sem pl. olyan – egyébként indokolt – póttételekkel lecsillapítani, amelyek a különböző okokból éppen börtönben levők „igen magas” számára és ezzel kapcsolatban a bűnüldöző szervek és a büntető politika „eltorzulásaira” hivatkozva próbáltak a büntetéseken enyhíteni.

E megcsappant bizalom, a morális megrendültség nemcsak az emberek mindennapi megnyilvánulásaiban, de a sajtóban és az irodalomban is óhatatlanul kifejeződött. És ezeket aligha lehetett csupán a revizionizmus, vagy éppen a különböző propaganda-eszközökkel (pl. ballonos röpcédulákkal) operáló külső és belső reakció hatására visszavezetni, mint ahogyan ellenük offenzívát indítva sem sikerülhetett a mélyebb okokból romló hangulatot visszajára fordítani és különösen nem a politikát helyes elvi alapokon nyugvó vágányokra vezetni. És főleg nem a Rákosi-féle hatalmi pozícióból, ahonnan 1955 őszén egyszerre indult ellentámadás mind a viszonyok tarthatatlanságát memorandumban szóvá tevő publicistákkal és írókkal, mind az adott politikát tagadó és azzal vitatkozó Nagy Imrével és a vele szorosabban vagy lazábban kapcsolatban állókkal szemben. De nemkülönben támadási célpontot képeztek azok a falusi gazdakörök, népkörök és hasonló is, amelyeket a Hazafias Népfront keltett életre. S ha előbbieket fegyelmi eszközökkel, Nagy Imrét pedig jobboldali opportunizmus és frakciózás címén a pártból való kizárással kísérelték meg, immár nem is a hivatalos, hanem inkább a kialakuló ellenzéki politikából kikapcsolni, falun leváltásokkal és az iménti körök felosztatásával kívánták elejét venni annak, hogy valamiféle nemkívánatos paraszti érdekvédelmi szervezkedés létrejöjjön.

Lehet, hogy a nemzetközi események sodrásirányának felszíni váltakozása: a genfi csúcstalálkozó után a külügyminiszteri értekezlet kudarca, valamint az 1955 végére ismét a „felszabadítási” doktrínát hangoztató Dulles-i külpolitika és a NATO hadgyakorlatok némi reményt keltettek az elhibázott belpolitika „kemény” eszközökhöz szokott kudarcos vezető figurájában, ám a mélyebb vonulat mégiscsak áthidalhatatlan akadályt jelentett a számára. Az a vonulat ugyanis, amely Sztálin halála után kezdődött, és újabban a szovjet hadsereg létszámcsökkentésével, a finnországi (Porkala-Udd) támaszpontonról való

lemondásával, Genf jobbik szellemének élesztésével folytatódott, az SZKP 1956. február 14-i összeülő XX. Kongresszusával történeti jelentőségű határkőhöz érkezett. E kongresszus nemcsak azért volt jelentős, mert deklarálta a szocializmus világregndszerre válását és hozzákapcsolódóan egyfelől a nemzetközi erőviszonyok annak javára való megváltozását, másfelől a háború elkerülhetőségét és a békés egymás mellett élés elvét, hanem amiatt is, hogy lehetségesnek mondta ki mind a szocialista forradalom békés úton való győzelmét, mind a konkrét történeti feltételektől függő átmeneti formák kihasználását, illetve alkalmazását. Jelentőségében még talán ezeket is felülmúlta, hogy ha bizonyos zártkörűség és titkosság érvényével is, de első ízben itt történt meg az azóta is személyi kultusz néven emlegetett torzulások elemzése és elítélése. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy röviddel a kongresszus után kimondták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának feloszlását is.

A nemzetközi politikára és a kommunista mozgalomra egyként kedvezően, sőt felszabadítóan ható tételeknek és lépéseknek, valamint az egész kongresszusi szellemnek nem volt nehéz Magyarországon sem nyitott fülekre találni. Probléma inkább abban jelentkezett, hogy helyes értelmezése és magyarázata, valamint tanulságainak alkalmazása nem lett nyomban a hivatalos pártvezetés szívégye. Valójában csak a vezetés egyes emberei és körei értettek egyet azzal, míg mások – akiknek ez egyszersmind a hatalmi helyzetét is veszélyeztette – akadályozták a következtetések levonását vagy éppen immel-ámmal tettek néhány látszatlépést ilyen irányban. Így a XX. Kongresszussal foglalkozó KV ülésen hiába hozták szóba többen is a vezetés tömegekhez, közvéleményhez való viszonyának elégtelenségét, a szocialista építés – benne a mezőgazdaság kollektivizálása – torzult és öncélú gyakorlatának egyes problémáit, a teljes rehabilitáció akadózását, az ígéreteknel, egy-egy praktikus lépésnél nem történt több. Így ilyeneknek tekinthetők bizonyos árleszállítások és bércorrekciók, valamint a déli és nyugati határvonallal kapcsolatos korábbi túlzó intézkedések (kitelepitések, műszaki zár) enyhítése. Rákosiék a XX. Kongresszust nem mint a torzulások kijavításának és a politikai vonal helyes irányú megváltoztatásának nyitányát, hanem mint valamiféle zárást, akként tekintették és magyarázták a tömegeknek is, mintha az addigi politikájukat igazolta, szentesítette volna. Jellemző, hogy a személyi kultuszról hozott külön határozatban, több általánosság mellett úgy esik szó a „jugoszláv ügyről” és a „Rajk-ügyről”, mintha azt már 1953-ban felfedték és 1955-ben felülvizsgálták volna. S különben is – olvasható ugyanott – mindkettő a „Berija-féle banda tákolmányá” volt, mert valójában – és itt érdemes a fogalmazásra külön is figyelni – „Rajk László nem követte el azokat a bűncselekményeket, amelyekért elítélték.” Ugyancsak itt olvasható, hogy a vezetés továbbjuthatott volna már mindezek „káros következményeinek” megszüntetésében, ha egyebek mellett „nem akadályozta volna a jobboldali elhajlás”.

Az őszinte szót és az érdemi cselekvést, a változást váró tömegek azonban még ennyit sem, vagy éppen máskor meg annyival tudtak többet, amennyivel a nem hivatalos, főként a vagdalkozó nyugati propagandából meglehetősen egyoldalúsággal tájékoztak. Szinte kísérteties volt, ahogyan a természet 1956 tavaszi zabolátlansága, a dunai árvíz jelezte, miféle gátszakadásokkal járhat a mulasztás, a késlekedés, mégis Rákosi a rá nehezedő nyomás ellenére is csupán azt a hazugságot ismételte el egy március 27-i Heves megyei aktíváértekezleten, hogy a Rajk-per mások provokációjára történt, és a rehabilitálás befejeződött. Majdnem újabb két hónapnak kellett eltelni ahhoz, hogy Budapesten, a

Sportcsarnokban ugyancsak egy aktívaértekezleten bűnrészességét (tehát nem az álmatlan éjszakákon kifundált főszerepét) bizonyos kerteléssel beismerje. A tömegek, a párttagok és pártonkívüliek többsége azonban már nemhogy hazugságokkal, de féligazságokkal sem érte be. Ilyen körülmények között óhatatlanul azok hitele növekedett, akik kritikus vagy éppen tagadó állásponton voltak a Rákosi által képviselt hivatalos politikával szemben. Az értelmiség, az ifjúság, sőt a parasztság jelentős része mindenekelőtt Nagy Imrében vélte megtestesülni a kritika, a tagadás álláspontját. Mindez azért is alakulhatott így, mert az ő nézetei nemigen vagy rendszerint csak egyoldalúan kritikus, éppen ezért problematikus hitelű interpretációkkal kapcsolatban nyertek nyilvánosságot. A körje tömörülök vagy oda igyekvők természetesen ismerték és jobbára – vérmérsékletük vagy társadalmi kötöttségeik szerint – terjesztették is ezeket a nézeteket. Magyarázatukat, együtt a közelmúlt nemzetközi jelentőségű eseményeivel (a nemzetközi kapcsolatok Bandungban, a békés egymás mellett élés XX. Kongresszuson lefektetett elveivel vagy a szomszédos Ausztria és Jugoszlávia státusával) meglehetősen tág értelmezésben fogadta a hazai közvélemény. Így az olyan kérdések fejtegetése, mint akár Magyarország helye a nagyhatalmak között, akár a szocializmusnak az „elfajulásokkal” szembeni demokratizálása, esetleg „nemzetiesítése”, s mindezekről nem függetlenül a felszámolt koalícióban rejlő tartalékok felbecsülése, és természetesen a parasztkérdés megítélése is – mint azt egyidejűleg és utólag is konstatálták rokonítható volt a revizionizmus ilyen vagy olyan formájával. Az is joggal hihető, hogy a távolabbra tekintő belső és külső reakció stratégiája is számításba vett minden lehetséges lépcsőfokot, amelyen át közelebb juthatott céljaihoz. Így bizonyos reménykedéssel tekintett arra az egyre szélesedő fórumra is, amelyet a DISZ keretében márciusban megújított Petőfi-kör nyitott. Az e körben sorra következő viták (5 éves tervről, történetírásról, filozófiáról, sajtótájékoztatóról, a volt illegális párttagok sorsának alakulásáról stb.) elhangzott hozzászólások, az adott politikai irányvonal egyre hatástalanabb védelmétől egészen a „strukturális” változtatások követeléséig terjedően a nézetek rendkívül széles skáláját ölelték fel, és mind nagyobb hatásuk volt az egész ország közvéleményének alakulására.

Rákosi, miután híret vette, hogy Lengyelországban, jórészt a hasonló okokból megromlott szociális és politikai viszonyok június 28-án Poznanban olyan tüntetésekhez vezettek, amelyekkel szemben fegyveresen léptek fel, keresztülvitte a Petőfi-kör összejöveteleinek betiltását. Egyidejűleg adminisztratív úton fegyelmi felelősségrevonást alkalmazott azokkal a párt- és állami funkcionáriusokkal szemben is, akik Nagy Imre 60. születésnapján, mint „jobboldali frakciós csoportosulás jellegét” öltő összejövetelen részt vettek. Ezek az adminisztratív rendszabályok éppen úgy, mint a „káderátcsoportosítás”, vagy a közigazgatási beosztás összevonásokkal való átalakításának terve, továbbá a pártapparátus fizetésrendezéssel összekapcsolt létszámcsokkentésére tett intézkedés és nem utolsósorban a Hazafias Népfrent kereteinek átalakítása, valójában már a fejvesztettség és a kapkodás jegyeit mutatták. E rendszabályoknak folytatása is következett volna, ha Rákosi még továbbra is a helyén marad.

A kritikus polémiák szenvedélyessége azonban nemcsak Budapesten és nemcsak a különböző körökben és klubokban csapott magasra, hanem az egész országban, kezdve az alapszervi taggyűlésektől a párt valamennyi szervezeti fórumáig. S ezeknek már egyáltalán nem lehetett – mint azt eleinte várták – nemhogy valamiféle meghatározott medret, de még irányt sem szabni azzal, hogy az elkövetkező 5 éves tervet is nyilvános vitára

bocsátották. Jóllehet a gazdasági helyzet nem rosszabb, hanem jobb volt, mint három esztendővel korábban. Viszont a felgyülemlett elégedetlenség, valamint a kiábrándultság sokkal nagyobb, és az ellenállás, mely mindezt akár a hit, akár a félelem táplálásával visszatarthatta volna – jórészt a párt egységének nyilvánvaló hiánya folytán – jóval erőtlenebb volt, mint valaha is az elmúlt évtizedben.

Bár az életszínvonallal való elégedetlenség csaknem mindenütt kifejezésre jutott, mégis a követelések központjában nem mindig a szociális kérdések, hanem inkább olyanok álltak, mint a XX. Kongresszus szellemének minél előbbi megvalósítása, a törvénytelenések és következményeik maradéktalan felszámolása, az adminisztratív eszközök és a bürokratikus bánásmód megszüntetése, s különösen falun: a begyűjtés és a parasztságot sújtó más terhek enyhítése. Hogy mindezeket mennyire Rákosi távozásához kapcsolták, jól mutatja, hogy több helyütt is nyíltan javasolták, követelték (nem véletlenül Farkas Mihállyal együtt) a vezetésből való eltávolítását, illetve felelősségre vonását. Ismét másutt, különösen ahol nagy volt az alacsony bérek miatti elégedetlenség, átmeneti munkabeszünetekkel, sztrájkokkal támasztották alá követeléseiket (pl. 1956. július 2-án a csepeli Szerszámgépgyárban).

A defenzívába került és ugyanakkor megosztott Központi Vezetőség többségének, részben magától, részben ismét külső intésre be kellett látnia, hogy a revizionizmustól és a reakciótól való tényleges és vélt fenyegetettségén túl, egy mélyebb, az amúgy is elbizonytalanodott tömegebázist veszélyeztető olyan csuszamlás indult meg, amelyet nem lehet tovább engedni, hanem Rákosi mielőbbi menesztésével és más intézkedésekkel sürgősen meg kell állítani. Mint a Központi Vezetőség 1956. július 18-ra összehívott ülésének határozataiból kiderül, előbbiben sikerült viszonylag egységesen és radikálisan cselekedni. Annak eldöntéséhez azonban, hogy Rákosi menesztését miféle intézkedések kövessék, már nem volt elég a viszonylagos egység, hanem a párt egészséges erőinek a Rákosi nevével fémjelzett múlttal való teljes szakítására és offenzív politikájára volt szükség. Ezt azonban több körülmény korlátozta.

Nem is szólva a helyzet elmérgesedéséhez viszonyított kesésről, már magának Gerő Ernőnek – Rákosi tulajdonképpeni alteregójának – első titkárrá választása is jelzi a teljes szakítás lehetetlenségét, illetve a szektás irányzat meghatározó befolyásának fennmaradását. Mindezt és a pártban általában megmaradt személyi folytonosságot nem ellensúlyozhatta, hogy Farkas Mihályt, a törvénytelenések elkövetésében való részességért, valamint az MDP belső fejlődésének eltorzításáért kizártaák a Központi Vezetőségből, továbbá a pártból és ugyanakkor néhány mással együtt Horváth Imrét, Kádár Jánost, Kállai Gyulát, Marosán Györgyöt és Mező Imrét a KV, illetve Kádárt, Marosánt, valamint Kiss Károlyt és Révai Józsefet a Politikai Bizottság tagjává, egyszersmind Kádárt a KV titkárává is választották. E korábbiakkal együtt kialakult s láthatóan korántsem teljes egységet képviselő kisebbség természetesen maga sem látott az akkori zűrzavarban teljesen tisztán, és bizonytalan volt a legfőbb tennivalók, s nem utolsósorban a különböző irányzatokhoz való viszonyának a többséget is orientáló meghatározásában. Mindezeket túl azért is fennmaradhatott a szektás irányzat uralkodó befolyása, mert tartalmilag sem volt őszinte ez a – tulajdonképpen csak általa hangoztatott – „szakítás”. Rákosit, bár maga is vallani kényszerült némely hibáiról, sőt – ha taktikából is – itt-ott bűnbánóan onkritikus hangot is megütött, mégsem egy alapozott elmarasztalás mellett, hanem egészségi állapotának megromlására hivatkozva, ugyanakkor „nagy érdemeit” emlegetve, központi

vezetőségi tagságának érintetlenül hagyásával és úgy mentették fel első titkári funkciójából, hogy utódja még azt is kijelentette: „pártunk politikája lényegében helyes volt . . . fő irányvonala megfelelt a szocializmus építése, népünk, az ország érdekeinek”.

Mindezekkel együtt, azok a határozatok, amelyeket ilyen feltételek között, jórészt a párt egészséges, a múlt torzulásaival szakító erői fellépésére júliusban hoztak, több szempontból is valóban helyes irányba mutattak. A felgyorsult és jóváhagyott rehabilitálások (az erre rendelt bizottságok 474 esettel foglalkoztak) mellett ezt jelzi a törvényesség, a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének sürgetése, amelynek keretében nemcsak az Országgyűlés és a tanácsok nyernének több teret, hanem a különböző társadalmi szervezetek és a népfrontmozgalom is, és nagyobb rugalmassággal rendelkeznek a túlcentralizált gazdaság is. A határozat és az azt követő intézkedések kiterjedtek a Jugoszláviával való viszony rendezésére, a hadsereg létszámának csökkentésére, továbbá az életszínvonal ár- és bérrendezések útján való javítására, a békekölcsonjegyzés, valamint a szabad munkavállalást korlátozó intézkedések megszüntetésére, sőt olyan a „dolgozók által jogosan bírált” juttatások leállítására is, amelyekben csak a vezetők részesedhettek. Bár a határozat a mezőgazdaság szocialista átalakításában nagyobb szerepet szánt a fokozatosságnak és azon belül az átmeneti szövetkezeti formáknak, a fő célt azonban a termelőszövetkezetek fokozott támogatásában, valamint szervezésük további folytatásában jelölte meg. Sajnos, e közvetlenül alig alkalmazható fejlesztési koncepciónak változatlanul teherterele maradt a kötelező beszolgáltatás rendszerének fenntartása. Figyelemre méltók a határozatnak azok az intenciói is, amelyek az értelmiséghez való viszonyt „károsan befolyásoló” tényezők felszámolására, vagy éppen az írók esetében az alkalmas hang megtalálására irányulnak. A határozat, a tervviták hatására – kivéve a többi között a mezőgazdaság átszervezésének 27%-os termelésnövekedéssel összekötött folytatását, valamint a munkás és alkalmazotti reálbérek 25%-os emelését – valamelyest enyhített a sorra kerülő 5 éves terv 78 milliárd Ft-os beruházással számoló és továbbra is a nehézipart preferáló erőltetett előirányzatain is.

A sokoldalú határozat irányát, bizonyos aggasztó személyi kérdéseken és azon túl, ami ezektől nem függetlenül foltokat hagyott a nyitni óhajtott „tisza lapon”, láthatóan több, a korábbiakkal folytonos olyan tényező is befolyásolta, amely az adott körülmények között eredendően megnehezítette már a végrehajtást. Ilyképpen az a kétfrontos harc is, amelyet a jobboldali és a baloldali veszély ellen meghirdetett, valójában – és nem pusztán az idő rövidsége miatt – nemcsak hogy nem bontakozhatott ki, hanem több elemében is kicsinyes kompromisszumokká apadt. A folytonosságot, illetve a változás korlátozottságát jelzi egyébként a Hegedüs-kormány is, amelyből ugyan kimaradt az első titkárrá lett Gerő Ernő, de első miniszterelnökhelyettesi székét Hidas István foglalta el. Valamelyes további változást még Altomáre Iván élelmezési és Boldoczki János külügyminiszter leváltása jelentett, akiknek helyébe Nyers Rezső, illetve Horváth Imre kerültek. Ugyanakkor lett miniszterelnökhelyettes: Marosán György, oktatásügyi miniszter: Kónya Albert és vegyipari miniszter: Szabó Gergely.

A határozat és a nyomában hozott intézkedések fogadtatása is jelezte, hogy a várakozással telt, felajzott tömegek valójában többre számítottak, mind a személyi változásokkal, sőt az ezekhez szorosan hozzátartozó felelősségre vonásokkal kapcsolatban, mind pedig – különösen a parasztság – a mezőgazdaságot súlyosan érintő rendszabályok megváltoztatását és nem utolsósorban a gazdasági és szociális viszonyok

megjavítását illetően. Nem kétséges, ha korlátozottak voltak is a régi és újkeletű mulasztások folytán felgyülemlett követelések teljesítésének lehetőségei, nem egy súlyos probléma és terhes rendszabály felszámolásában tovább lehetett és feltétlen kellett is volna lépni. Bizonyos, hogy bőven voltak a vezetésben, akik még ezt is sokallták, mégis a továbblépéstől való tartózkodás még ezeknél is többnek: jelentős tömegeknek okozta a kielégítetlenség, a csalódottság érzését. Ebben a helyzetben mind az újra engedélyezett Petőfi-kör, mind a sajtó egy része (különösen az Irodalmi Újság) ismét hivatkozási alapokhoz jutott, hogy a kielégítetlen követeléseket a vezetéssel szemben immár a korábbiaknál is határozottabban újrafogalmazza. Így a vezetésnek, amelynek éppen szeptemberben tartósan nélkülözni kellett első számú kulcsembereit (Gerő Ernő szabadságon, Kádár János a kínai párt kongresszusán volt), a még júliusban valamelyes reményt keltő átmeneti kezdeményező pozíciója is meggyengült.

Azoknak a részintézkedéseknek a hatását, amelyek a júliusi határozat végrehajtásaként születtek, nagyban letompították a gazdasági helyzet stagnálása és különösen a mezőgazdaság 1955. évinél gyengébb eredményei és kilátásai. A párt propaganda-munkájának megjavítására és kiszélesítésére (pl. több sajtó) tett lépések, vagy a kampány-feladatokra annyiszor igénybe vett Hazafias Népfront lehetőségeinek megkésett felhasználása olyképpen, hogy annak munkájába bevonják „a volt koalíciós pártok demokratikus vezetőit, tagjait”, ugyancsak nem jártak egyöntetű eredménnyel. Az erőszakkal szervezett szövetkezetek helyzetéért való felelősségre vonások is (pl. Zalában és másutt) már inkább az egyre gyakoribbá váló felbomlásokról és nem azok feltartóztatásáról vallottak. A Központi Vezetőségnek a párt valamennyi szervezetéhez és valamennyi tagjához intézett szeptemberi felszólítása, hogy a tagság „még szilárdabban tömörüljön a KV köré, küzdjön a párt sziklaszilárd egységéért”, minden látszólagos optimizmusa ellenére már messze nem nyert az egyes gyakorlati lépésekben olyan alátámasztást (pl. a „személyi kultusz” külsőségeit is csupán ez parancsolja le a nyílt színről), amelynek alapján a tömegek elégedetlensége, valamint a revízió újra élenkülő hívei és nem utolsósorban a külső és belső reakció tevékenysége lecsillapítható és megállítható lett volna. Rajk László és elvtársai nehezen kiharcolt október 6-i temetésének komor gyászpompájánál, szinte visszatartathatatlannul, egy egész ország valóságos tragédiája sötétlett fel.

Farkas Mihály letartóztatása és rendőri felelősségre vonása az egyik oldalon, Nagy Imre hosszas huzavona utáni visszavétele a pártba a másikon, bármennyire is feltételét képezte a jugoszláv párt és kormány vezetőivel való október közepi belgrádi találkozásnak, már csak kapkodó és ugyanakkor megkésett közjáték volt. Mint ahogyan később jött maga a találkozás is, amelytől hiába várták a helyzet megszilárdulását, mert az a szó szoros értelmében szinte rácsúszott 1956. október 23. tragikus estéjére.

GRANASZTÓI GYÖRGY

Egy történész időszerűsége Domanovszky Sándor

„Domanovszky Sándor egyénisége szinte idegenkedve került el minden gondolatot, ami az érzelmi-szellemi hatás erejével köthette volna meg tanítványait. A múlt életének tényeit közölte, s felkutatásuk, vizsgálatuk módszereit. Kézzelfogható tárgyilagossággal adta a valóságot: ez nem tölem való, hanem ez így volt, dolgozatok tovább rajta.”¹

Hajnal István köszöntötte e szavakkal a hetvenéves Domanovszkyt. Hajnal jellemzése, tudjuk, egy időre veszített aktualitásából, felvetődik azonban, miként fogalmazzunk most, több mint harminc évvel később, a nyolcvanas évek közepéhez közeledve? Időszerű-e Domanovszky szellemisége? Véglegesek-e megoldásai? Ha nem, miért őrizzük emlékét? Vagy csak véletlen lenne, hogy az igényesen szerkesztett „Történetírók Tára” című sorozatot éppen Domanovszky tanulmányaival indították útjára? ² Nem, véletlenről aligha lehet szó, sőt úgy tűnik, a kötet rehabilitáció, amelynek a megjelenésével közel egyidőben ünnepelt Domanovszky centenárium még nagyobb hangsúlyt adott. El kell tehát gondolkodnunk, mi is a viszonyunk a nagy professzor által teremtett híres iskolához, vagy a tanulmánygyűjteményt bevezető méltatáshoz hasonlóan fel kell tennünk a kérdést, vajon miben is rejtett a nyugodt, halk szavú, türelmes tudós-tanár tanítványokat tömörítő, buzdító, egész generációra kisugárzó ereje?

Az érem másik oldala, hogy a legutóbbi ünneplés végül kampányszerűnek bizonyult, hiszen a megszokott, évfordulókhoz kapcsolódó jelzőket lehetett visszahallani többnyire ezúttal is, majd, néhány hónap múltán, az ünneplés elültével, ismét bekövetkezett a csend, amelyet egyedül Pach Zsigmond Pál visszaemlékezése szakított meg.³ A csendről elég annyi, hogy a szóban forgó Domanovszky-válogatás több, mint öt éve forog, mégsem jelent meg róla tudtommal ismertetés, de még rövid recenzió sem.

Pedig az egybegyűjtött tanulmányok, ha kritikusan, nem pedig hódolva közeledünk hozzájuk, jelentős szellemi teljesítményt mutatnak. E teljesítmény kisugárzásaként bizonyos feszültség keletkezik az olvasóban, ami mindenképpen más, mint az a zavaros érzés, amit a konvencionális tisztelet szokott rákényszeríteni. Az alább következőkben – mellőzve az áhítatot – kritikusan szeretném értelmezni Domanovszky szellemi teljesítményének néhány vonatkozását. Kritika alatt, hangsúlyozni kívánom, mindene-

¹ Századok. 1947. 355.

² *Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. Vál. s.a.r. be.: Glatz Ferenc. Bp. 1979.*

³ *Granasztói György: Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. Történelmi Szemle 1982/1. 166–169.*

előtt önkritikát értek, hiszen a mai tapasztalathoz próbálok viszonyítani, Domanovszky aktualitása foglalkoztat.

Centenárium előadásában Glatz Ferenc a következőképpen fogalmazott: „Domanovszky Sándort úgy tartja számon a magyar történetírás, mint az újabb magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás atyját.” Majd kifejti, Domanovszky akkor kezdett el gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozni, amikor a magyar történetírásban is uralkodóvá lett, sőt eluralkodott a politika története, az állam életével összefüggő jelenségek iránti figyelem, a Habsburg-magyar viszonyt, az 1910-es évektől pedig a nemzetiségi kérdést firtató történeti érdeklődés.⁴

Ami a korszak jellemzését illeti, jobban is megnyomhatjuk a tollat. Arról van szó, közgondolkodásunkban ekkor eresztett mély gyökereket az a felfogás, mely szerint a politika és a társadalmi élet tudományos vagy filozófiai magyarázata csak a történelem tanulmányozása alapján lehetséges. A köznapi halandóval ellentétben a társadalomtudós, úgymond, madártávlatból nézheti a múltat, melyben az egyén bábu, sakkfigura, az egész emberiség fejlődésének porszemnyi alkotó része. A historicizmus a történelmet óriási színpadként jeleníti meg, amelyen a fő szerepeket a hatalmak, a nagy politikusok, hadvezérek, a nagy eszmék alakítják, s a történésznek az a dolga, hogy fejtse meg a darab értelmét, jósolja meg, mit hoz a jövő.

Glatz helyesen mutat rá, hogy a Domanovszkyt felnevelő szellemi környezet még a kritikai szellem szerepét, a történetírás igazi örömét érzékeltette, ami egyébként össze-cseng Hajnal imént idézett megfogalmazásával. A historicizmus azonban idegen, értelmetlen az efféle közegben. Mellesleg elképzelhető, a historicizmus iránti érzéketlensége magyarázza, hogy olykor maga Domanovszky is átvett ilyen gondolatokat (például a hun-magyar hagyományra vonatkozót), ám hamar meg is szabadult tőlük, nem vélte őket fontosaknak. A krónikatanulmányok írójával kapcsolatban Glatz ezt úgy fejezi ki, hogy számára „nem a megtörtént történelem, hanem az arról hírt adó forrás, s annak hitele a fontos”.

A Domanovszky által képviselt gondolkodásmód itthoni előfutára valaminek, amit az angolszász világban újabban *social engineering*-nek neveznek. A „társadalmi mérnök” a historicistával ellentétben nem azt nézi, hogy *mi* egy adott intézmény, például a kereskedelmi vám története: azaz keletkezése, fejlődése, a jelenünkre, jövőnkre vonatkoztatott értelme. Míg a historicista, például, a vámot a lakosság érdekeit védő, vagy mondjuk, a nemzeti elnyomást fokozó eszköznek látta, addig, ezzel szemben, a társadalmi mérnök abból indul ki, *hogyan* működik az intézmény, esetünkben a vám.

Úgy vélem, a Domanovszky kötet legérdekesebb tanulmányai azok, melyeket tervezett „vám-történeti” összegezéséhez készített afféle előmunkálatként a harmincadvám eredetéről, a mázsaszekérről, a szepesi városok árumegállító jogáról. Szerzőjük történet-felfogása, „mérnöksége” bennük jut kifejezésre a legvilágosabban, a reveláló tanulságokat belőlük tudom levonni. Ezekben már a szerkezeti felépítés, az okfejtés rendje következ-
tetni enged a legjobb formájában levő Domanovszky szemléletére.

⁴ Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. Századok 1978. 217.

Nézzük meg, hogyan rendezte egységbe Domanovszky egyik leghíresebb tanulmányát, „A harmincadvám eredete” anyagát (az első megjelenés éve 1916!).⁵ A harmincad ismert fogalmából indul ki, de tüstént érzékelteti, hogy kétségek merültek fel a meghatározással kapcsolatban.⁶ A következőkben eldönti, sok-sok okleveles adat segítségével, mióta szedtek királyaink értékvámot.⁷ A második rész lényege: az Anjouk óta érvényesül az az irányzat, miszerint a harmincadnak be- és kiviteli vámként kell működnie, ám e vámfajtaival szemben a városi lakosság ellenkezést mutatott.⁸ A harmadik részben következik a 13. századi győri és esztergomi vámtarifák igen aprólékos elemzése. Domanovszky kimutatja, hogy a harmincad nevének megfelelő értékvám ekkor még nem létezett.⁹ A befejező negyedik részben ezután előadja végkövetkeztetését: a sajátos harmincadvám a vásárvámból ered, s hangsúlyozottan hivatkozik Lamprechtre.¹⁰ A tanulmányban – most először – rendszerként írja le a harmincadot.

A harmincadvám eredetét kutató tudós a maga teljességében kívánja megismerni azt az adatkörpuszt, amelyet kijelöl magának. A tanulmány mindenre kiterjedő alaposságot tükröz, amely elsősorban filológiai alaposság. Adatainak számszerű vagy földrajzi eloszlása nem foglalkoztatja. A sajátos szerkezet és a Domanovszky egész munkásságára jellemző alaposság, melyet ma, ha elmélet keretében érvényesül, a totalitás igényének nevezünk, sajátos helyzetbe juttatta a tanulmányíró. Nem lehetett titok Domanovszky előtt, hogy szövegeit nehéz olvasni, hogy szélesebb körben aligha számíthatnak megértésre, mert alaposságának a fő szövegbe illesztett demonstrációja elriaszt, a hegyméretű adathalmazban bajos eligazodni. Ebből a szempontból a lendületes és patetikus historicista írások behozhatatlan előnyt élveztek, hiszen, legalábbis akkoriban, olvasmányosabbak voltak. De miért nem tett engedményt Domanovszky? Feltűnő, milyen rövidék a lábjegyzetei, pedig anyagának valamilyen az eligazodást megkönnyítő tagolása – például a jegyzetek terjedelmének növelése útján – tömöríthette, világosabbá, érthetőbbé tette volna írásait. Tüzetesebben vizsgálva a szövegeket azonban erősödik a benyomás, hogy írójukat tudatos megfontolás vezethette. Nem különcködésről, divatról, a tudós erudíciót kifejezni hivatott, szándékolt bonyolultságról van itt szó, hanem sokkal inkább Domanovszky szemléletének formai kifejeződéséről. „A stílus az ember!” – e mondás igaza esetünkben különös erővel látszik igazolódni.

A harmincadvám tanulmányánál maradvá megállapítható, hogy a bizonyítási eljárás egy olykor még ma is használt (de erősen támadható) rendet követ, oksági láncba szerveződik. Domanovszky tétele a következő: a kivitel megvámolásával kapcsolatban azért keletkeztek népmozgalmak, mert a harmincad eredetileg másra szolgált, vásárvám volt.¹¹ Oksági állításának bizonyítását úgy végzi el, hogy az okozatot (népmozgalom) egyszerű általánosságként (bizonyos számú szórt, okleveles adattal illusztrálva) fejti ki, az

⁵ Domanovszky i. m. 51–90.

⁶ Uo. 51.

⁷ Uo. 54–60.

⁸ Uo. 60–65.

⁹ Uo. 66–80.

¹⁰ Uo. 84.

¹¹ Uo. 60.

okot (vám) pedig láncolatba szervezi.¹² A láncolat kezdő és végpontja között szándékozik igazolni a kapcsolatot oly módon, hogy kimutatja az egyes láncszemek időbeli egymásutániségét.¹³ Domanovszky egyébként célja érdekében legalább két kronológikus láncolatot is felállított. Az első: kezdetben mindenütt vásárvámot találunk, majd érték- és határvámokat, végül kialakult az igazi harmincadvám. A második lánc: a harmincad kezdetben egyszerre volt belső és kiviteli vám, majd Károly Róbert idején, az általa bevezetett reformok nyomán lett határvám.¹⁴

Az oksági lánc formájában végigvitt, és akkoriban kifejezetten fejlettnek számító Domanovszky-féle előadásmódnak van azonban egy további sajátossága is. A szerző mindig kusza és cseppfolyós helyzetekből indul ki, fokozatosan oldja fel a nehezen értékelhető adattömeg ellentmondásait, s így, az okok láncolata mentén érkezik el a leszűkített, világos értelmezéshez, példánknl maradv a harmincad rendszerszerű leírásához. Vagyis az oksági lánc több, mint puszt a magyarázat. Domanovszkynak az a szándéka, hogy ily módon időrendbe, sőt fejlődésrendbe igazítsa mondanivalójának fő mozzanatait. Ezzel el is érkeztünk a Domanovszky-féle történelemfelfogás lényegéhez, amelyről első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a kezdeteket mindig zavarosnak mutatja, s e kiinduló helyzetből a tudós értelmezése útján haladunk a tisztulás, az egyértelmű fogalmi rendezés, majd meghatározás felé. Ezt az értelmezési folyamatot egyben objektív történelmi folyamatként kell felfognunk.

Az imént látott két láncolat jól érzékelteti Domanovszky szemléletének sajátosságát, de további példákat is fel lehet hozni.¹⁵ Nyilvánvaló: a kaotikus benyomást keltő szerkesztő módszer szándékos, tudatos megfontolás eredménye, szélesebb koncepcióba illeszkedik. Mellesleg, ha valóban rossz, zavaros írásművel lenne dolgunk, akkor egyszerűen érdektelen tákolmányról beszélnénk, amelyet jobb minél előbb elfelejteni. Ám ilyesmit senki sem állított róluk, a vámtörténeti tanulmányokat a szakma – teljes joggal –, klasszikus műveknek tartja, mert a befogadási nehézségek dacára átüt rajtuk a szerzőt foglalkoztató fő gondolat.¹⁶

¹² Az okozatra, tehát a népmozgalmakra vonatkozóan maga írja: „Nem részletezhetem a harmincadvám kapcsán ezeket a küzdelmeket, melyek a 14–16. században sok ellentétes rendelkezésre adtak okot (. . .).” (60.) Ezután 13–15. századi adatokat sorol fel.

¹³ Okfejtésének lényege: a harmincadvámhoz népmozgalom kapcsolódik, a vásárvámhoz nem. Ha tehát kimutatom, hogy a harmincad eredetileg vásárvám, akkor igazoltam, hogy a változás az okok láncolatában következett be.

¹⁴ Az oksági lánc itt látott formáját nem lehet elfogadni, mert egyrészt az időbeli kapcsolódás nem jelenthet oksági kapcsolatot az okok láncolatot alkotó szemei között, másrészt, mert az oksági kapcsolat csak akkor írható le helyesen, ha ok és okozat egységes elméletbe illeszkedik. E problémáról részletesebben írtam „Széjegyzet arról, hogy mi minek az oka” c. cikkemben. Valóság 1983/5. sz. 55.

¹⁵ A harmadik rész például fogalmi zűrzavar érzékeltetésével indul, amelyet a győri és esztergomi vámtarifák részletes elemzése követ. Tanulsága annyi, hogy nem tudjuk, miként szedték az Árpád-kori harmincadot (65–77.). Most kezdődik a tisztulás: a) feltűnik, 1405-ben, a harmincadolás *jelensége* (78–81.), b) megtudjuk, mi az *eredete* (tributum fori), c) áttérünk a negyedik részre, amely *meghatározást* ad (a harmincad fogyasztási adó) (83.), d) kapcsolatot keresünk a *hasznló* vámokkal (84.), végül e) összegező, rendszerező leírás következik további kérdésekkel, újabb adatokkal (85–88.).

¹⁶ A Domanovszky által használt oksági láncról még érdemes megjegyezni, hogy – feltehetően a pozitivisták örökségéént – aránytalanul nagy teret kap benne az okok láncolata, ami a

Ismeretes, hogy Domanovszky Herbert Spencer szociológiájának volt a híve. Erdemes végre, a tény pusztá említésén túl néhány pillanatot szentelni annak, miként hathatott Spencer Domanovszkyra. Előrebocsátom, a vámtörténeti tanulmányok szociológiai szempontból ezoterikus problémafelvetése meglepően erőteljes kapcsolatot mutat Spencer tanításával, függetlenül attól, hogy Domanovszky nyilatkozott-e erről a hatásról, s ha igen, miként.

Spencer életművének központi gondolata a természetes fejlődés. Felfogása szerint sorsszerű törvényszerűség, hogy a homogén mindig heterogénbe megy át, a meghatározhatatlan meghatározhatóba,¹⁷ azaz a fejlődés az integráció és a meghatározottság terén is növekedéssel jár. Spencer ilyenformán meggyőződéses determinista, aki azt vallja, hogy az okság ugyanúgy működik az emberi cselekvésben, mint a természet egyéb szféráiban. Másrészt Spencer a fejlődést nemcsak determinista módon, hanem mechanisztikusan is értelmezi, mert azt mondja, hogy az élő és az élettelen világban mindig ugyanaz megy végbe: az anyag integrációja és az energia felszabadítása. Ebből a gondolatmenetből világosan következik, hogy a történelem ugyanolyan tudomány, mint a biológia vagy a pszichológia, feltéve, hogy a múltra vonatkozó, leíró szociológiaként kezelik.¹⁸

Spencer rendszerében a természet valamennyi jelensége folyamatos – láncszerű! – egységet alkot: a pszicho-szociológiai tények biológiai tényekből születnek, a biológiaiak fizikai és kozmikus tényekből, s a tények növekvő komplexitása már meg kell, hogy magyarázza a magasabb rendű szervezetek megjelenését. Így az oksági kapcsolat lánc formában való kifejtése egyben történeti és fejlődésrendi magyarázattá válik, s éppen ez az az evolucionizmus, amelyet az imént Domanovszkynál is kimutathatónak találtam. Mint ahogyan a spenceri gondolat másik része, a jelenségek mechanisztikus felfogása is világosan előtűnik. Domanovszkyt mindhárom vámtörténeti tanulmányban az intézmény érdeklí, melyet önmagáért, szerkezetként elemez, nem pedig emberi, társadalmi alkotás-ként.

A társadalomtudományi gondolkodás Spencert mindkét itt említett vonatkozásban gyorsan meghaladta. A modern szociológia és Spencer között (akit egy időre elfelejtettek) Durkheim jelenti a kapcsolatot, mert ő, miközben Spencer számos állítását cáfolta, át is vett tőle néhány eredményt, például az összehasonlító szociológiával, az emberi társadalom tipológiájával, a funkcióval és integrációval kapcsolatban.¹⁹ A történész számára, s meggyőződésem szerint ez lehet Domanovszky későbbi, mondjuk így, alkotói megbicsáklásának oka, mély, szavakban akkor még ki sem fejezhető kétséget vetett fel a

tanulmányt s'a többi tanulmányt: is kifejezetten leíró jellegűvé teszi. Hivatkozott cikkemben (14. jegyzet) bemutattam egy Pirenne által használt oksági láncot, amely bár a lényegét tekintve hasonló, az ok-okozati kapcsolat kimunkáltabb volta miatt fejlettebb, mint az, amelyet Domanovszky alkotott.

¹⁷ „Evolution is a change from a relative indefinite, incoherent homogeneity to a state of relatively definite, coherent heterogeneity.” (1862) *First Principles*. New York, 1958. 367.

¹⁸ „That which really concerns us to know is the natural history of society” (1854–59). *Education: Intellectual, Moral and Physical*. Paterson, 1963. 67.

¹⁹ Vö. *Richard Hofstadter: Social Darwinism in American Thought*. 2. k. New York, 1959., *J. Rumney: Herbert Spencer's Sociology*. New York, 1966.

kérdés: mi is az ő saját helyzete, szerepe az adott történelmi tény feltárása közben.²⁰ Az új történetifilozófiai áramlat (Dilthey, Rickert, az itthoni történetírásban különösképpen ható Lamprecht, Below, Meinecke) kételyeket ébresztett Spencer irányzatával szemben, melyek ma is súlyosaknak számítanak. Hiszen, bár gyökeresen más alapokról indulva, de ma is azt valljuk, hogy a természettudományok anyaga és a történetírás „anyaga” között alapvető különbség van. Sőt, paradigmikus formában azt is elfogadjuk, hogy a történetésznek mintegy belülről kell rekonstruálnia azokat az okokat, célokat, érzelmeket, melyek az őt érdeklő embereket annak idején befolyásolták.

Az első világháború után megerősödött új történetfelfogás tehát, mindenekelőtt persze Szekfű, az első magyar történész-ideológus jóvoltából, olyan helyzetbe terelte a gondolkodást, amelyben Spencer, különösen evolucionizmusa és szemléletének mechanisztikus vonása miatt, idegen lett, egyre elavultabbnak tűnt. Empirikusabb, ösztönösebb, elbeszélőbb jellegű kifejtés mutatkozhatott megfelelőnek azok között a módosult körülmények között, melyeket a „mérnök” Domanovszkynak kellett akkoriban maga körül érzékelnie. Bizonyosra lehet venni, hogy dilemmája nem volt egyedi és kivételes, hiszen a napjainkban elterjedt új társadalomtörténeti, antropológiai irányzatok előfutárainál, például Marc Blochnál és Lucien Febvre-nél is csak később mutathatók ki a feloldás jelei, az ezt alátámasztó határozottan megfogalmazott érvek.²¹ Ezek természetesen az akkori légkörben, már csak a szakma kifejezetten németes tájékozottsága miatt sem találhattak itthon visszhangra. Annál is kevésbé, mert ennek a társadalomtörténeti szemléletnek marxi indításai is voltak.

Az említett dilemma lényegét Raymond Aron fogalmazta meg, 1948-ban. Mint írta, a történeti okság problémái egyrészt formálisak, másrészt materiálisak. Materiális természetűek (a kutatás „anyagából” következnek) azok a kérdések, amelyek – mondjuk – a nagy ember tetteinek következményeire vonatkoznak. Formálisak ellenben azok a kérdések, amelyek a történeti okság logikai formáival kapcsolatosak. S éppen itt következik az a probléma, amelynek tisztázatlanságával feltevésem szerint Domanovszkynak is viaskodnia kellett. Formálisan nézve minden olyan kutatás történeti, amely valamilyen esemény okait kívánja feltárni. Innen nézve tehát a szakértő, adott esetben a vámműgy szakértője is elvileg hasonló helyzetben van, mint a történész. Csakhogy másfelől – és ez már a modern történetfilozófia válasza – a történeti tények jellege olyan,

²⁰ Glatz a pozitivizmus tényfogalmával kapcsolatban azt írja, hogy az „a forrásban előforduló adatot azonosította a történeti ténnyel, s számára (ti. Domanovszky számára! – G. Gy.) az bírt bizonyító erővel, ha egy állítást minél több hiteles forrásból származó adattal támaszthatott alá” (218.). Itt érdemes pontosabban fogalmazni. A probléma magja az, hogy a pozitivizmus a világot egyedi megfigyelhető tárgyak, illetve tények összességeként fogja fel, az általános külön nem létezik, mert felbonthatatlan egységet alkot a konkrétal (*Lendvai L. Ferenc–Nyíri Kristóf: A filozófia rövid története. 2. kiad. Bp. 1981. 181.*). Más szóval a pozitívista gondolkodásban a megismerés empirista elmélete párosul a tudományos műveletekkel szembeni értetlenséggel. A pozitívista történész tehát közömbös az iránt, hogy saját kutatásának tárgya is feltevések, manipulációk útján jön létre, azt hiszi, hogy a tárgyak, tények között haladva egyszerűen „rátalál” a lényegre. Mindezekre hivatkozva azt állítom tehát, hogy Domanovszky már nem pozitívista történész, mert jól kimutatható nála egy mélyebb elméletalkotó törekvés, a tudományos gondolkodás műveletei iránti igényesség. A kérdésre, más összefüggésben, még visszatérek.

²¹ Az új társadalomtörténeti szemléletről részletesebben írtam „Városok és tömegek” című cikkemben (*Történelmi Szemle. 1981. 345–349.*).

hogy az kihat a tudományos megfogalmazásra. A történész, ellentétben a szakemberrel, nem természeti jelenségeket figyel meg, hanem emberi cselekedeteket és azok következményeit. A történeti eljárások, jegyzi meg Aron, talán a valóság ezen struktúrájától függenek.²² Amihez hozzátehetjük, a szakember és a történész közötti különbség már abban is kifejeződik, hogy másként metszik ki kutatásuk anyagát.

Így tehát megbukott volna Domanovszky, a történetíró? Szó sincs róla. Hajnal idézett szavaiból is kiolvasható, a tanítványok számos kitűnő teljesítménye pedig bizonyítja, hogy Domanovszkynak fő szerepe volt egy sajátos, a magyar történetírásban azóta is erőteljesen meglevő szemlélet kialakításakor. Bz az, amit az imént „mérnök-ségnek” neveztem, Spencer igazi jelentősége, ma is érzékelhető modernségének kulcsa funkcionista szemléletében rejlik. Ezért fedezték fel ismét a szociológusok, s valószínűleg ezért, talán hajlama vitte rá, legmélyebben Spencer funkcionizmusa vésődött Domanovszkyba. „Nincs igazi struktúra-konceptió a struktúra funkciójának igazi konceptiója nélkül” – írja Spencer, majd kifejti, „csak akkor érthetjük meg egy szervezet eredetét és fejlődését, ha megértjük azt is, milyen célt szolgált a keletkezésekor, valamint később”.²³ A harmincadvám elején Domanovszky szavai, habár – mint jeleztem – mesterére nem hivatkozik, szinte rímelnek az iméntiekre: „... *hogyan* keletkezett a harmincad, mi volt *eredeti* rendeltetése, és *mennyiben* szolgált határvámul, illetve a bevétel és kivétel vámjául”.²⁴ A program ilyen megfogalmazása különleges történetírói szándékot tükröz, amit egyébként két körülmény is igazolni látszik.

A klasszikus pozitivisták tudós a valóságot már a tények pusztja felsorolása alapján is leírhatónak, sőt megérthetőnek véli, saját tevékenységét a gyomlálásával, egy tárgy megtisztításával állítja párhuzamba. Ehhez képest a Domanovszky által képviselt funkcionista szemlélet lényeges újat jelent, mert lehetővé teszi az elméleti és a konkrét elkülönítését, ami utat nyit az elvontabb gondolkodáshoz. Más lesz, például kritika tárgya lesz, az adathalmaz kimetszésének módja, más hangsúlyt kap a forráskritika, elkülönülnek a logikai műveletek az ál-logika (érzelmi logikai) műveletektől. Nem tudni, mit látott mindebből Domanovszky, de tevékenysége ebbe az irányba mutat.

A másik szempont a következő. A civilizációs folyamat valamilyen magyarázata csak a mindennapi élet különböző formáinak tanulmányozása útján lehetséges. Hérodotosz óta jelen van ez a törekvés a történetírásban, amely pedig elképzelhetetlen a funkcionista megközelítés nélkül. Igen régi történész erény, természetes hajlam tehát, hogy a múlt intézményeit, alkotásait, csoportosulásait működésük alapján próbáljuk magyarázni. Domanovszky eljárásának az a nagy érdeme, hogy a funkcionizmus kívánalmát elméleti formában határozza meg, hogy a funkcionizmust egész történeti tevékenységét felölelő elméletként akarja alkalmazni.

Ma már tudatos funkcionizmus jellemez minden modernnek mondható történeti irányzatot, függetlenül attól, hogy széles elméleti háttérüket milyen, akár filozófiai

²² Raymond Aron: Introduction à la philosophie de l'histoire. Paris, 1981. 197. Aron, akit Sartre-ral folytatott későbbi polémiái miatt az ún. ellentáborhoz szokás sorolni, ebben a tömör megfogalmazásban az akkortájt már erőteljesen ható Bloch–Lefebvre-féle társadalomtörténeti szemlélet fő gondolatát fejtette ki.

²³ 1876–96. The Principles of Sociology. 1–3. k. New York, 1925–29. 3. k. 3.

²⁴ Domanovszky Sándor: A harmincadvám. Domanovszky i. m. 52–53. (A kiemelés tőle! – G. Gy.)

természetüekig is visszavezethető megítélések, felfogások, ellentétek jellemzik, egyesítik vagy osztják meg. Domanovszky idejében azonban a tudatos funkcionalizmus még ritkaság, avantgardizmus, sőt olyasmi, mint amikor valaki szemben úszik az árral. A nemzetállam politikai törekvéseit a kollektív tudat manipulációjával alátámasztó historicista történetírás nem tud mit kezdeni vele még akkor sem, ha legjobb képviselői, például Szebfű, empirikus formában, fontos részkérdések kidolgozásakor ösztönösen maguk is funkcionalista módon nyúlnak egy-egy témához. Domanovszkynak és tanítványainak éppen az a nagy érdeme, hogy írásban és szóban, egyetemi katedrán, egyéb tudománypolitikai fórumokon fenntartották, továbbadták ezt az értéket, mely történetírásunk életképességének alapja maradt.

1945 óta Európában talaját veszítette, elavult lett, legfeljebb néhány kisebb országban él tovább a nemzetállam keretei között űzött, nemzeti ideológiával töltött történetírás, mint tudományosnak vélt tevékenység. Az államhatár, az etnikum ideológiai szerepe például ma már legfeljebb társadalomtörténeti vizsgálati célként jöhet számításba, a politikum a társadalmi-gazdaságival kölcsönhatásban levő szféraként jelenik meg. A funkcionalista magatartás filozófiai tere az új viszonyok között más lett, s Domanovszky éppen e nagy változás miatt lett elavult. Elavult, mert többek között ma már nem azt értik teljességen, mint amit ő értett.

Napjainkra – s ez a változás egyik fő következménye – a szakmaiként felfogott teljesség igényét az emberi-társadalmiként felfogott teljesség igénye váltotta fel. A történetírói tevékenységben immár elvileg sem lehet egy-egy témát szaktárgyak, szakmák szerint tagolni, szabdalni, hiszen a társadalomban cselekvő ember nem bomlik nyelvi (filológiai), néprajzi, művészi, politikai vagy akárcsak gazdasági lényegre, a felsoroltak és egyebek is együtt vannak meg benne. Domanovszkyt ellenben, erre Glatz Ferenc is rámutat, nem annyira az emberek, mint inkább a szabályok érdeklik, ami, láttuk, a spenceri mechanisztikus felfogásból következik.

A változás további fontos következménye, hogy időközben nagyot fejlődött a magyarázat logikája és a bizonyítás módja is, hiszen az okság fogalmát, az ok-okozat kapcsolatát, az elmélet- és rendszeralkotást ma másként szokás kezelni, amikor a bizonyításhoz sokkal kiterjedtebb és minőségében is más forrásbázist használunk, mint annak idején.²⁵

Ilyen és hasonló ellenvetéseket persze mindig hálás feladat régi művekkel szemben hangoztatni. Annál nehezebb megmondani, miben rejlik egy-egy régi mű időszerűsége. A történetíró Domanovszky nagy teljesítménye véleményem szerint az, hogy a századforduló kritikus évtizedeiben döntött a ma is aktuális funkcionalista kutatói szemlélet mellett. Akkoriban, amikor egyesek elvitatták a történetírástól minden tudományos aspirációt, mások pedig egyedül az eseménytörténet szerepét vélték fontosnak. Domanovszky ellenben ahhoz az irányzathoz csatlakozott, amely a történetírás társadalomtudományának tekintette: az eseményeket tehát nem önmagukért akarta feltárni, hanem egy-egy tartós szerkezetet, törvényszerűséget szándékozott megragadni, s ehhez előfeltételnek a tudatos funkcionalizmust tekintette. Számomra nem kétséges,

²⁵Jelentős előrelépés következhet be a jövőben a logikai műveletek alkalmazása, az okság természetének értelmezése területén.

hogy azért jutott e felismerésre, mert sok-sok magyar kortársához hasonlóan aktívan részt vett a századforduló nagy nemzetközi szellemi pezsgésében, amelyből inspirációt meríthetett, és amely viszonyítási alapot kínált számára. Később azonban vállalkozása közben megtorpant. Az elbizonytalanodás okát, azt hiszem, az első világháború után belterjesebbé vált és túlpolitizált történész közegben kell keresni.

*

Mindent egybevetve Domanovszkyt következetes racionalistának tekinthetjük. Milyen közhely! Egyesek talán még hozzáfűzik, mennyire elkoptatott. Valamilyen összefüggést keresve jegyzem meg ismét, hátha nem is véletlen a csend Domanovszky körül. A történelmi gondolkodásban ui. → furcsa egybeesés – az ő „újrafelfedezésével” egy időben különös változás tapasztalható. Mi ez a változás és hogyan viszonyítható hozzá Domanovszky öröksége?

Sok éve halljuk a panaszt, hogy a történészek munkái unalmasak és kevés emberhez szólnak, pedig lám, fokozódik az olvasói érdeklődés, itt van már a televízió is. Valóban! Miért ne lehetne a történetírás érdekesebb, „életközelibb”? Egy közismert, nálunk is mind gyakrabban idézett történész, Lawrence Stone kihívásnak szánt cikke már címével kifejezi az új törekvést, az említett panasz orvoslására szánt válasz lényegét: „Vissza az elbeszéléshez!”²⁶

Stone cikke, nagyjából éppen Domanovszky újrakiadásával egyidőben, kiáltványára emlékeztető szuggesztivitással fogalmazza meg a változás, az „új-régi” történész gondolkodásmód mibenlétét. Nem szándékom belebocsátkozni a historicizmus ezen „poszt-modern” változata körüli vitába, inkább csak szeretném tőle is elhatárolni a Domanovszkyról ímént kifejtetteket.²⁷ Mert jóllehet hasonló határozottsággal itthon még senki sem adta írásba egyetértését (vagy ellenszenvét) Stone gondolatait illetően, ezek, így vagy úgy, a levegőben vannak.²⁸

Mit jelent tehát a visszatérés a „jó öreg” módszerekhez? Stone fejtegetése szerint általános a csalódás a történelmi magyarázat determinisztikus jellegű kísérleteivel

²⁶ Az angol cím szabad fordítása! Eredetileg: *The Revival of Narrative. Reflections on a New Old History. Past and Present*, 85. sz. 1979. 3–24. A cikk francia változatának címe megengedi ezt a szabadabb fordítást (l. a következő jegyzetet).

²⁷ A vitához vö. Eric J. Hobsbawm hosszú válaszát *Past and Present*. 86. sz. 1980. 3–8. Stone cikkének francia változata „Retour au récit” címmel egy szélesebb értelmiségi elithez szóló folyóiratban jelent meg (*Le Débat*, 1980. 4. sz. 116–143.).

²⁸ Például ilyesminek érzem azt az újabban lábrakapott vonzódást, mely történelmünk krimi-szerű rejtélyei iránt nyilvánul meg, s amely nagyjából „a Bécs által felbérelt vadkan ármánykodása” sztereotípiá valamelyik változata. Ez a vonzódás, irracionálitása miatt egy tőről fakad a nagy hagyományú másikkal, s persze van példája a két sztereotípiá ötvözetének is. Nem azt állítom, hogy a modern történetírás szerint többé senki sem lehet ármánykodás áldozata. Ám irracionálisnak tartok minden olyan magyarázatot, amely csupán egy meglevő társadalmi (többnyire réteg) konvenciót, hiedelmet illusztrál, vagyis összefüggő és konkrét magyarázat helyett anekdotát kínál. Például az előbbi első, „Zrínyi-sztereotípiá” is tetszés szerint ismételhető. Az eljárás azért irracionális, mert nem az adott helyzetből, hanem máshonnan vett előfeltevésekből indul ki, s ezért igazolásul összefüggéseiből kiragadott, önkényesen használt adatokat sorol fel. Így ok és okozat között nem logikai, hanem affektív logikai kapcsolatot hoz létre. Igazi historicizmus.

kapcsolatban. Három determinista bűnöst nevez meg: a marxizmust, az 1945 utáni Annales-irányzatot, valamint az amerikai cliometriát. A három felfogás jegyében – úgymond – unalmas, senkihez sem szóló művek születtek, amelyek a megismerést sem vitték előrébb, hiszen nem voltak képesek választ adni a nagy történelmi kérdésekre. Példaként Stone azt említi, hogy ma sem tudjuk, mik lehettek a 18. századi nagy növekedés okai. A csalódás, illúzióvesztés természetes következménye, írja, hogy a történészek körében újabban megint teret hódít az elbeszélés műfaja. Sokan ráébredtek, milyen válaszut elé kerültek a társadalomtudományok. Hiszen vagy továbbra is a természettudományokhoz igazítják a módszereiket, ám ebben az esetben, igaz, magas módszertani színvonalon, de mégiscsak érdektelen, jelentéktelen eredmények előállítására lesznek csak képesek, vagy – ez lenne a másik út – alacsony tudományos szintre helyezkednek, hogy valóban fontos emberi felismerésekre jussanak.²⁹ Stone nem titkolja meggyőződését, hogy a történelmi elbeszélés csak akkor lehet jó, ha egyrészt közönségsikerre számot tartó témája van, vagyis a szex és az erőszak körében mozog, másrészt, ha megfelel néhány korszerű kívánalomnak, így például a modern regény elbeszélő módszereit alkalmazza, s nagy teret szentel a tudat alatti folyamatok feltárásának.

Meggyőződésem, aki itthon a kitűnően megírt Stone-cikk hatása alá kerül, vagy egyszerűen csak azt gondolja, „lehet benne valami!”, valószínűleg hamar egyetértene azzal is, ha a következő maliciózus megállapítást hallaná: Domanovszkyékkel megismétlődik a múlt, hiszen akkor veszítik el megint az aktualitásukat, amikor éppen aktuálissá válnak.

Ez az a helyzet, amelyben még erőteljesebb megvilágításba kerül a funkcionalista magatartás fő erénye. Szó sincs furcsa, netán mulatságos egybeesésről. Ellenkezőleg. Domanovszkyék, éppen ők, kezdeti szereplői, tevékeny részesei voltak annak az alapvető változásnak, amely ma már lehetetlenné teszi, hogy a történelmi munka mint tudományos tevékenység Stone elképzelése szerint alakuljon. A kritikai gondolkodás módszeres és kifinomult lett időközben, megszokottá vált, hogy a magyarázatot csak akkor lehet tudományosnak tekinteni, ha állításai, érvrendszere, bizonyító anyagának kiválasztási módja legalább elvileg bírálat tárgyát képezheti. Nem támaszkodhat dogmákra, hiedelmekre, indulati hatásokra. Ez a szempont független attól, olvasható-e a mű vagy sem, másfelől viszont eldönti, hogy tudományos-e. Mert bármilyen olvasmányos, bármilyen „eladható” is a történelmi elbeszélés, értéke immár mindig vizsgálható, kritikálható lesz funkcionalista megközelítésben. Hasonlattal élve, ez a fajta racionalitás olyan, mint a józan ész a mindennapi életben.

²⁹ Stone itt C. Ginzburgra hivatkozik, aki eszmefuttatását „Roots of a Scientific Paradigm” című cikkében fejtette ki (Theory and Society VII. k. 1979. 276.).

PACH ZSIGMOND PÁL IRODALMI MUNKÁSSÁGA (1943–1983)

1943

Az Orczy-birtokok gazdálkodása a XVIII. század második felében. Budapest, 1943. (Egyetemi doktori disszertáció. – Kézirat.)

1946

A magyarországi zsidóság veszteségi statisztikájának kérdéséhez. = Új Élet, 1946. 2. évf. 13. (március 28.) sz. 2. p.

A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szemebetűnő jelenségei. = Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945–46-ban. A budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegegyesületének évkönyve. Szerk. Benoschofszky Imre. [Bp.] Officina Ny. és Kiadóváll., [1946.] 22–32. p.

1947

Fejezetek az újkori diplomácia történetéből. Budapest, 1947. 106 p. (A Külügyi Akadémia jegyzete.)

Magyarország az első világháborúban. Budapest, Szikra, 1947. 47 p. (Szemináriumi füzetek [19.]

Ugyanaz. 2. kiad. (Munka és tudás könyvtára [5.]

Történelemtanítás a dolgozók gimnáziumában. = A Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium 1944–47. évi évkönyve. Közzétette Verebélyi Ferenc. Budapest, 1947. 8–10. p.

Gazdaságtörténet. 1. rész. (A feudalizmus hanyatlásáig.) Budapest, Magyar Iparoktatási Főigazgató, Hungária Ny. 1947. 102 p. Társszerző: N[emeskéri] Kiss István.

Ugyanaz. 107 p. Társszerző: N[emeskéri] Kiss István.

1948

A demokratikus történelemtanítás kérdéséhez. = Embernevelés, 1948. 4. évf. 1. sz. 12–16. p.

A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban. = Társadalmi Szemle, 1948. 3. évf. 2. sz. 108–123. p.

Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Budapest, Teleki Pál Tud. Intézet, 1948. 215 p. = Fórum, 1948. 3. évf. 3. (márciusi) sz. 252–254 p. és Embernevelés, 1948. 4. évf. 10. (októberi) sz. 478–480 p. (Recenzió.)

Magyarország az első világháborúban. 3. kiad. Budapest, Szikra, [1948.] 47 p.

A szentistváni gondolat. = Nepszava, 1948. 76. évf. 191. (augusztus 20.) sz. 3 p.

Révai József: Kossuth Lajos. Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 1944. 77 p. = Revue d'Histoire Comparée, XXVI. Nouvelle série, tome VII. No. 2. 1948. p. 273–276. (Recenzió.)

Gazdaságtörténet. 1. rész. (A feudalizmus hanyatlásáig.) 2. kiad. Budapest, Magyar Iparoktatási Főigazgató, [1948.] 107 p. Társszerző: N[emeskéri] Kiss István.

- Gazdaságtörténet a kereskedelmi középiskolák I. osztálya számára. Budapest, Hungária Ny. 1948. 104 p. Társszerző: N[emeskéri] Kiss István. Átdolg. Besnyő Miklós.
- Történelem a VII. osztály számára. Budapest, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Egyetemi Ny. 1948. 195 p. (Általános iskolai tankönyvek.) Társszerzők: Zsigmond László, Heckenast Gusztáv, Ravasz János. Több kiadásban.

1949

- Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. = Századok, 1948. 82. évf. 1–4. sz. Budapest, 1949. 19–59. p.
- [Tőke kivétel Magyarországról az első világháború előtt. Hozzászólás Mérei Gyula előadásához.] = Századok, 1948. 82. évf. 1–4. sz. Budapest, 1949. 399–401 p.
- Magyar gazdaságtörténet 1526-ig. Budapest, 1949. 197 p. ([A Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzete.] Több kiadásban.)
- Történelem a középiskolák I. osztálya számára. (Írták: Hahn István, Harmatta János, Telegdi Zsigmond. Közrem.: –, Zsigmond László.) Budapest, Tankönyvkiadó N. V., 1949. 355, XLVIII p.

1950

- Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Budapest, Egyetemi Ny. 1950. 43 p. (Klly.: Századok, 1948. 1–4. sz.)
- Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. II. = Századok, 1949. 83. évf. 1–4. sz. Budapest, 1950. 106–145. p. és klny.: Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1950. 42 p. (A történettudomány kérdései 4.)
- Vita Molnár Erik: „A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig” című könyvéről. [Vita-összefoglaló.] = Társadalmi Szemle, 1950. 5. évf. 5. sz. 388–400. p. Társszerző: Gyórfy Sándor.
- Egyetemes történelem. (Hahn István, Harmatta János, Telegdi Zsigmond): 1. rész. (A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nevelésügyi Főosztálya irányításával –, Zsigmond László közreműködésével.) Ideiglenes tankönyv. Budapest, Tankönyvkiadó, Szikra Ny. Pécs, 1950. 168 p. Több kiadásban.
- Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Budapest, Tankönyvkiadó, 1949 [1950]. 215 p. Társszerzők: Zsigmond László, Heckenast Gusztáv stb.
- Magyar gazdaságtörténet 1526–1790. Budapest, 1950. 142 p. (A Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzete.) Több kiadásban.

1951

- Bevezetés. = II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Saint-Simon emlékiratának részleteivel, Thaly Kálmán jegyzeteivel. Ford. Vas István. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951. 5–24. p.
- Függetlenségi küzdelmeink a Habsburgok ellen a XVII. században. A Rákóczi-szabadságharc. Budapest, Szikra, Franklin Ny. 1951. 55 p. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai 13.)
- A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról. = Akadémiai Értesítő, LVIII. köt. 488., 1951. szept.–okt. sz. 401–405. p. és klny. (Budapest), Budapest Ny. (1951). 401–413. p.
- Történelem az általános iskolák VI. osztálya számára. Budapest, Tankönyvkiadó, 1951. 131 p. Társszerzők: Zsigmond László, Heckenast Gusztáv, Ravasz János. Számos kiadásban.

1952

- A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. = Századok, 1951. 85. évf. 3–4. sz. Budapest, 1952. 391–414. p. és klny. Budapest, Egyetemi Ny. [1952]. 24 p.
- A majorsági gazdálkodás és a parasztság kisajátítása a XVII. századi Magyarországon. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, II. köt. 1. sz. 1952. és klny. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, [1952]. 39–67. p.
- Diskusia o knihe Erika Molnára Dejiny Uhorskej spoločnosti od čias Árpádovcov po Moháč. = Kapitoly z uhorských dejín. Bratislava, Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 1952. p. 7–30. Spoluautor: Sándor Gyórfy.
- Boje proti Habsburgovcom za nezávislosť v XVII. storočí. = Uo., p. 113–135.
- Význam odboja Františka Rákócziho II. v zápase za nezávislosť Uhorska. = Uo., p. 137–150.
- Magyar gazdaságtörténet 1790–1849. Budapest, 1952. 115 p. (A Magyar Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzete.) Több kiadásban.
- Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. [Közreadja a] Magyar Történelmi Társulat. Budapest, Szikra, Franklin Ny. 1952. 278 p.
- Pervonacsálnoe nakoplenie kapitala v Vengrii. Budapestini, Academia Scientiarum Hungarica, 1952. 136 p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 4.)
- K problémom pôvodnej akumulácie kapitálu v Uhorsku. Bratislava, Nakladateľstvo Slovenskej Akadémie Vied a Umení, 1952. 139 p. (Malá vedecká knižnica Slovenskej Akadémie Vied a Umení 24.)
- A pártosság és aktualizálás kérdéséhez a történettudományban. = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 1952. 3. évf. 7–9. sz. 155–157., 180–185. p.

1953

- A szovjet történettudomány segítsége a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájában. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, II. köt. 2. sz. 1952. [1953.] és klny. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. [1953.] 193–199. p.
- Az eredeti tőkefelhalmozás sajátosságai Magyarországon. = Propagandista, 1953. 2. évf. 9–10. sz. 14–23. p.

1954

- Hozzászólás a „Vita a gazdaságtörténet néhány kérdéséről a Német Demokratikus Köztársaságban” című beszámolóhoz. = Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle, 1954. 8. évf. 3. sz. 283–288. p.
- A nemzeti összefogás kérdése a Rákóczi-szabadságharcban. = Századok, 1954. 88. évf. 1. sz. 1–14. p.; Magyar Történész Kongresszus, 1953. június 6–13. (Szerk. Lukács Lajos.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954. 87–99. p. és A Rákóczi-szabadságharc történetéből. (A Magyar Történész Kongresszus, 1953. június 6–13. előadásából 2.) Budapest, Szikra, 1954. 45–63. p. [Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkájáról, 1953. június 7.] L.: A Magyar Történész Kongresszus megbeszélései. (Összeáll. H. Haraszi Éva.) = Magyar Történész Kongresszus, 1953. június 6–13., id. kötet, 650–654. p.
- A török kiszorítása Magyarországról. A Rákóczi-szabadságharc. Kézirat[ként]. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz., 1954, 35 p. (A Budapesti Tudományegyetem Lenin Intézete. Levelező Tagozat jegyzete.)
- Hozzászólás Elekes Lajos: A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a kongresszus tanulságai nyomán c. vitaindító előadásához. L.: A Századok kibővített szerkesztőbizottságának vitaulése, [1953. december]. = Századok, 1954. 88. évf. 1. sz. 152–156. p.

- Hozzászólás [Mátrai László:] Jelentés a Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának munkájáról [c. beszámolójához: A magyar történettudomány az 1953. júniusa–1954. júniusa közötti időszakban.] = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, V. köt. 1–4. sz. 1954. 80–86. p.
- Zur Frage der Übereinstimmung der Produktionsverhältnisse mit dem Charakter der Produktivkräfte beim Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus. = Wirtschaftswissenschaft (Berlin), 1954. No 6, p. 709–721.
- Istoria universală. Partea 1-a. Pentru clasa 1-a a școlilor medii. Intocmit de: Ștefan Hahn [István], Ioan Harmatta [János], etc. Colab. Ladislau Zsigmond [László], Pavel P[ach] Zsigmond [Pál]. Trad. de Vass Istvänné. Budapest, Tankönyvkiadó, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz. 1954. 276 p.
- Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában, 1849–1918. 2. füzet (1867–1880.) Kézirat[ként], Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz. 1954. 133 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történettudományi Kar.) Társszerzők: S. Sándor Pál, Erényi Tibor. Számos kiadásban.

1955

- Le problème du rassemblement des forces nationales pendant la guerre d'indépendance de François II. Rákóczi. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. III. fasc. 1–2. 1954. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954 [1955]. p. 95–113.
- Magyar gazdaságtörténet 1849–1900. Budapest, 1955. 228 p. (A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem [jegyzete]). Társszerző: Sándor Pál. Több kiadásban.
- Über einige Fragen der Wirtschaftsgeschichte. = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin), 1955. No 1. p. 90–100.
- A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. = Századok, 1955. 89. évf. 1. sz. 34–74. p. és klny. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1955. 44 p. (A történettudomány kérdései 19.)
- A csehszlovák történészek smolenicei konferenciája [1954. június 18–22.]. = Századok, 1955. 89. évf. 1. sz. 121–125. p. Társszerző: Hanák Péter.
- Tanulmányúton a Szovjetunióban. [1. rész.] = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, VII. köt. 1. sz. 1955. és klny. [Budapest], Akadémiai Kiadó, 1955. 65–78. p.
- Ob oszobennosztjah pervonacsal'nogo nakoplenija kapitala v Vengrii. = Voproszű Isztorii (Moszkva), 1955. N° 2. p. 69–75.
- Tanulmányúton a Szovjetunióban. [2–3. rész.] = Századok, 1955. 89. évf. 2. sz. 241–261. p. és klny. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 21 p.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról. = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 1955. 6. évf. 1–6. sz. 174–202. p.
- A szabadversenyen alapuló kapitalizmus viszonylagos fellendülése és az ipari proletariátus kialakulása a kiegyezés után. = A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem évkönyve, 1955. Budapest, 1955. 133–189. p. és klny. (Budapest), Közgazdasági és Jogi Kiadó [1955]. 59 p. Társszerző: Sándor Pál.
- O rabote Insztituta Isztorii Akademii Nauk Vengrii. = Dokladü i szoobscsenija Insztituta Isztorii AN SZSZSZR (Moszkva), 1955. N° 6. p. 147–157.

1956

- Történettudományunk néhány kérdése a XX. kongresszus után. = Szabad Nép, 1956. 14. évf. 113. (április 22.) sz. 4. p. Társszerzők: Elekes Lajos, Hanák Péter.
- Történettudományunk kérdései a XX. kongresszus után. = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 1956. 7. évf. 1–2. sz. 3–8. p. Társszerzők: Elekes Lajos, Hanák Péter.

- Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról (1950–1955). = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 1956. 7. évf. 1–2. sz. 79–98. p. [Név nélkül. – A szerzősége 1. uo. 141. p.]
- Opponensi vélemény Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszer-ről a tőkés gazdálkodásra c. kandidátusi disszertációjáról. – Összefoglalása: Századok, 1956. 90. évf. 3. sz. 452–461. p.; Helyreigazítás: uo., 4–6. sz. 853. p.
- Előszó [A tőkés fejlődés sajátosságainak kérdéséhez Magyarországon]. = Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. Budapest, Szikra, 1956. 9–19. p.
- Weltgeschichte. 1. T. (Verf. István Hahn, János Harmatta efc. Mitarb.: László Zsigmond, –. Übers. von Éva Nagy. Für die 1. Klasse des deutschen Gymnasiums in Ungarn. Behelfslehrbuch. Budapest, Tankönyvkiadó, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz. 1956. 313 p. (Nemzetiségi tankönyvek.)

1957

- Korreferátum Fogarasi Béla: A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa és az ideológiai tudományok néhány kérdése [c. előadásához: A történettudomány néhány kérdése a SZKP XX. kongresszusa után]. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, VIII. köt. 1. sz. 1956. [1957.] 50–56. p.
- Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából. = Századok, 1957. 91. évf. 1–4. sz. 198–226. p.
- K otázce zvláštnosti vývoje kapitalismu v Rakousku-Uhersku. = Otázky vývoje kapitalismu v českých zemích a v Rakousku-Uhersku do roku 1918. (Sborník vybraných příspěvků přednesených na konsultační poradě ve dnech 21.–24. září 1955 v Praze. Red. Ján Staněk.) Praha, Státní nakladatelství politické literatury, 1957. p. 32–38.
- Některé zásadní otázky tak zvaného pruského typu kapitalistického vývoje zemědělství v Uhrách za dualismu. = Ugyanott, p. 98–137.
- Opponensi vélemény Sándor Pál: A XIX. század végi agrárváltság Magyarországon c. kandidátusi disszertációjáról. – Összefoglalása: Századok, 1957. 91. évf. 5–6. sz. 905–908. p.
- Opponensi vélemény Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. c. kandidátusi disszertációjáról. – Összefoglalása: Századok, 1957. 91. évf. 5–6. sz. 909–910., 913–914. p.
- Opponensi vélemény Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában c. kandidátusi disszertációjáról. – Összefoglalása: Századok, 1957. 91. évf. 5–6. sz. 915–917. p.

1958

- A dualizmus rendszerének megszilárdulása az 1870-es években. [Közreadja a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz. 1958. 50 p. (Történelem-tanároknak 4.)
- A magyarországi és oroszországi „porosz utas” agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. = Közgazdasági Szemle, 1958. 5. évf. 1. sz. 56–78. p.
- O szhodszte i razlicsijah agrarnogo razvitija Vengrii i Roszszii po pruzszkomu puti vo vtoroj polovine XIX v. = Iz isztorii rabocsego klaszsa i revoljucionnogo dvizsenija. (Pamjati akademika Annü Mihajlovnu Pankratovoj.) Szbornik sztatej. (Otv. red. M. V. Necskina, red. szoszt. V. V. Al'tman.) Moszkva, Izdatel'stvo AN SZSZSZR, 1958. p. 681–693.
- A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. = Századok, 1958. 92. évf. 1–4. sz. és kiny. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 146–173. p.
- Opponensi vélemény Berend T. Iván: Magyarország gyáripára a második világháború időszakában 1938–1944. c. kandidátusi disszertációjáról. – Összefoglalása: Századok, 1958. 92. évf. 1–4. sz. 522–523., 526. p.

- Opponensi vélemény Ránki György: A magyar gyáripar a második világháború előkészítésének időszakában 1933–1938. c. kandidátusi disszertációjáról. – Összefoglalása: Századok, 1958. 92. évf. 5–6. sz. 920–922. p.
- A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben. (A tőke III. kötetének 47. fejezetéhez.) = Közgazdasági Szemle, 1958. 5. évf. 12. sz. 1217–1239. p.
- [Felszólalás Balázs Béla: „A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében” c. munkájáról rendezett vitán, 1958. május 2.: Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ének szerepe az ellenforradalmi korszak eszmerendszerében.] = Századok, 1958. 92. évf. 5–6. sz. 777–778. p.

1959

- A feudális földjáradék formaváltozásai a nyugat-európai agrárfejlődésben. = A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem évkönyve, 1958. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1959. 147–164. p.
- Razvitie pomescsics'ego hozjajsztva v Roszszii „po pruszszkomu puti” vo vtoroj polovine XIX veka. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. VI. nos 1–2. 1959. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. p. 71–104.
- Über einige charakteristische Züge des sogenannten preussischen Weges der Entwicklung in der Landwirtschaft Ungarns in der 2. Hälfte des 19. Jhs. = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin), 1959. Jahrg. VII., Heft 6. p. 1231–1255.
- Magyar gazdaságtörténet 1526-ig. (Uj, átdolg. kiad.) Budapest, 1959. 262 p. (A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzete.)

1960

- Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. = Études Historiques. Publ. par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Vol. 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. p. 387–435. et Sep.: (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.) 49 p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 46.)
- Az előadások helye a tanszéki munkában. = Felsőoktatási Szemle, 1960. 9. évf. 2. sz. 71–74. p.
- Irányelvek a „Magyarország története” c. egyetemi tankönyv 1526–1711. terjedő részének átdolgozásához. = Századok, 1960. 94. évf. 1–3. sz. 278–285. p.
- Die Abbiegung der ungarischen Agrarentwicklung von der westeuropäischen. (Thesen.) = XIe Congrès International des Sciences Historiques: Stockholm, 1960. Résumés des communications. Stockholm, etc. (1960.) p. 154–156.; Actes du XIe Congrès. . . 1962. p. 168–169., 179.
- Előszó. = Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország a fasiszta Németország „életterében”. 1933–1939. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960. 5–7. p.

1961

- Die Entstehung der kapitalistischen Grundrente in der westeuropäischen Agrarentwicklung. Zum 47. Kapitel des III. Bandes des „Kapital”. = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1960. Teil II. Berlin, Akademie Verlag, 1961. p. 77–111.
- Zur vergleichenden Untersuchung der Wirtschaftsentwicklung in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Schlusswort. = Studien zur Geschichte der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. Red. von V[ilmos] Sándor, P[éter] Hanák. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 51.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. p. 298–300.
- A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez.) = Agrártörténeti Szemle, 1961. 3. évf. 1. sz. 1–9. p. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1961. 9 p.
- A XV–XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi történelemszakkongresszuson. = Századok, 1961. 95. évf. 2–3. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1961. 225–235. p.

1962

- A dualizmus kora történetének egyes vitakérdéseihöz. = Századok, 1962. 96. évf. 1–2. sz. 232–235. p.
- Az abszolútizmus vitás kérdéseihöz. = Történelmi Szemle, 1962. 5. évf. 2. sz. 291–298. p.
- A mai polgári gazdaságtörténet-írásról. – nyilatkozata. = Magyar Nemzet, 1962. 18. évf. 88. (április 15.) sz. 7. p.
- A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. (Hozzászólás Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudalizmusban c. tanulmányához.) = Századok, 1962. 96. évf. 3–4. sz. és klny. (Budapest, Akadémiai Ny.) 1962. 393–399. p.

1963

- Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. [Közread. a] (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék.) [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1963. 359 p.
- Über die Tendenzen der ungarischen Agrarentwicklung im 16. Jahrhundert. = La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450–1650. Conférence: Budapest–Eger, 10–14 octobre 1961. Réd. par Gy[örgy] Székely, E[rik] Fügedi. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. p. 165–171.
- Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében. (Tanulmányrészlet.) = Történelmi Szemle, 1962. 5. évf. 3–4. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1963. 388–425. p.
- A II. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus. [Aix-en-Provence, 1962. augusztus.] = Századok, 1963. 97. évf. 1. sz. 256–258. p.
- Kilenced és földesúri dézsma a XVII. századi Magyarországon. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIII. köt. 1–2. sz. 1963. és klny. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963. 47–69. p.
- Hozzászólás Mátrai László: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen (1963. április 11.) [c. jelentéséhez: Magyar történelem – egyetemes történelem]. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIII. köt. 3. sz. 1963. 288–291. p.
- Tizenöt éves fennállását ünnepelte a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. = Felsőoktatási Szemle, 1963. 12. évf. 12. sz. 747–749. p.
- Nad csem rabotajut vengerszkie isztorii. = Voproszű Isztorii (Moszkva), 1963. N° 5. p. 194–202.

1964

- Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964. 164 p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 54.)
- A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban. = Történelmi Szemle, 1964. 7. évf. 2. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1964. 303–329. p.
- [Tanévnyitó beszédéből.] = Felsőoktatási Szemle, 1964. 13. évf. 11. sz. 695–696. p. Ezt hallottuk felsőoktatási intézményeink tanévnyitó ünnepélyein.
- Marxista történettudományunk fejlődésének problémái. = Századok, 1964. 98. évf. 5–6. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1964. 1011–1052. p.

1965

- Über einige Probleme der Gutswirtschaft in Ungarn in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts. = Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique: Aix-en-Provence, 1962. Vol. II. Paris – La Haye, 1965. p. 223–235.
- [Hozzászólás] Molnár Erik: Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában [c. előadásához]. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIV. köt. 3. sz. 1965. 190–193. p.
- Neuvième et dixième seigneuriale au XVIIe siècle en Hongrie. = Nouvelles Études Historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. (Réd. par D[ániel] Csatári, L[ászló] Katus, Á[gnés] Rozsnyói) Vcl. 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. p. 261–283.
- Ungarische Geschichtsforschung von heute. Untersuchungen zur Geschichte des Feudalismus bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. = Österreichische Osthefte (Wien), 1965. No 4. p. 313–319.
- Hozzászólás [Mátrai László:] A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésén, 1965. április 22-én [c. jejelentéséhez: Az időszzerűség és egzaktuság követelménye a történettudományban]. = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIV. köt. 4. sz. 1965. 314–321. p.
- A XVI. századi majorgazdálkodás problémáihoz. = Agrártörténeti Szemle, 1965. 7. évf. 2–3. sz. 338–340. p.
- Elő- és utószó a Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról c. kötetéhez. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1965. V–VII. és 417–462. p.
- A „haza” fogalma az osztálytársadalmakban. = Ugyanott, 153–163. p.

1966

- The development of feudal rent in Hungary in the 15th century. = The Economic History Review, Second series, 1966. vol. XIX. no 1. p. 1–14.
- Nemzeti érzésünk új tartalmához. = Magyar Nemzet, 1966. 22. évf. 49. (február 27.) sz. 5. p. [Szőcs István: A nemzeti érzés új tartalma c. cikkéhez.]
- A III. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusról. [München, 1965. augusztus 23–27.] = Századok. 1966. 100. évf. 1. sz. és kiny. Budapest, Akadémiai Ny. 1966. 19–26. p.
- Opponensi vélemény Puskás Juliánna: A földbérletek elterjedése és szerepe a mezőgazdaság tőkés fejlődésében a XIX. század végéig c. kandidátusi disszertációjáról. — Összefoglalása: Századok, 1966. 100. évf. 1. sz. 277–279. p.
- Die Getreideversorgung der ungarischen Städte vom XV. bis XVII. Jahrhundert. = Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik (Stuttgart), 1966. Bd. 179. Heft 2. p. 140–159.
- Problemü razvitija vengerszkoj markszisztszkoj isztoricseszkoj nauki. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XII. nos 1–2. 1966. et Sep.: Budapest, [Akadémiai Ny.] 1966. p. 113–191.
- Optimizmus és objektivitás történelemszemléletünkben. = Társadalmi Szemle, 1966. 21. évf. 7–8. sz. 99–123. p. [Mód Aladár: Optimizmus vagy pesszimizmus történelemszemléletünkben és A nemzeti kérdés jelentőségéről c. cikkeihez.]
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1. köt. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1966. = Társadalmi Szemle, 1966. 21. évf. 10. sz. 123–131. p. (Recenzió.)
- A földesúri ártermelés értékeléséhez. = Társadalmi Szemle, 1966. 21. évf. 12. sz. 85–86. p. – Helyreigazítás: Társadalmi Szemle, 1967. 22. évf. 1. sz. 111. p. [Mód Aladár: Történelemszemléletünk ideológiai kérdéseire c. cikkéhez.]
- En Hongrie au XVIe siècle: l'activité commerciale des seigneurs et leur production marchande. = Annales: Économies – Sociétés – Civilisations (Paris), 1966. vol. 21. no 6. p. 1212–1231.
- Megnyitó beszéd. = A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1965. évi ünnepi ülészaka. (Szerk. Barna Gyula.) Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1966. 7–11. p.

- [Hozzászólás] Mátrai László: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésén (1966. május 3.) [c. jelentéséhez]. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XV. köt. 3. sz. 1966. 159–161. p.
- Le IIIe Congrès International d'Histoire Économique. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XII. nos 3–4. 1966. p. 445–451.

1967

- Das Problem der „dérogeance“ und der „noblesse commerçante“ im XVI–XVIII. Jahrhundert. = XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Vienne, 1965. Vol. V.: Actes. Wien, 1967. p. 171–173.
- Nemzeti önismeret – nemzeti öntudat. = Népszabadság, 1967. 25. évf. 73. (március 26.) sz. 9. p.
- Hozzászólás. [A kései feudalizmus korszaka az egyetemes és a magyar történelemben.] L.: Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról [1966. március 4.]. = Századok, 1967. 101. évf. 1–2. sz. 175–177., 185–189. p.
- A XVII. századi majorgazdálkodás kérdéséhez. = Agrártörténeti Szemle, 1967. 9. évf. 1–2. sz. 260–263. p.
- [A történettudomány helyzete és feladatai. Beszámoló-részlet és zárszó a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya kibővített osztályülésén (1967. május 4.)]. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XVI. köt. 1. sz. 1967. 8–13., 46–47. p.
- A Nagy Október, a világ, Magyarország. = Esti Hírlap, 1967. 12. évf. 262. (november 5.) sz. 5. p.
- A marxizmus–leninizmus ünnepe. = Magyar Nemzet, 1967. 23. évf. 264. (november 7.) sz. 8. p.
- A Szovjetunió történelmi szerepéről. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára.) = Magyar Tudomány, 1967. 12. köt. 11. sz. és klny. (Budapest, Akadémiai Ny.) 1967. 695–710. p.
- Molnár Erik emléktáblája előtt. = Századok, 1967. 101. évf. 6. sz. 117–118. p.
- Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról. = Kritika, 1967. 5. évf. 11. sz. 46–50. p. és Századok, 1967. 101. évf. 6. sz. 1119–1125. p.
- Isztorija vengerszkogo revoljucionnogo rabocsego dvizsenija. Tom I. [A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1966.] = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XIII. nos 3–4. 1967. p. 446–454. (Recenzió.)

1968

- Die Getreideversorgung der ungarischen Städte vom XV. bis XVII. Jahrhundert. = Troisième Conférence Internationale d'Histoire Économique: Munich, 1965. (Congrès et colloques X.) Préf. Fernand Braudel. [Vol. 1.] Paris – La Haye, Mouton et Co. 1968. p. 97–107.
- Hozzászólás. [A kései feudalizmus korszaka az egyetemes és a magyar történelemben.] = Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 45.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. 82–97. p.
- A szocializmus hatása a „másik” világra. = Népszabadság, 1968. 26. évf. 46. (február 24.) sz. 7. p.
- A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz. = Történelmi Szemle, 1968. 11. évf. 1–2. sz. 1–10. p. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1968. 10 p. [Szigeti József azonos c. tanulmányához.]
- [Intervention.] Cf. Discussion sur la division chronologique de l'histoire hongroise au cours de l'époque féodale. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XIV. nos 1–2. 1968. p. 150–151., 161–166.
- Vozniknovenie i razvitie pomescsics'ej trgovli i tovarnogo proizvodstva v Vengrii v XVI v. = Srednie veka (Moszkva), Vüpuszk 31. 1968. p. 307–320.
- „Az ideológiai harc fontos területe.” = Magyar Nemzet, 1968. 24. évf. 247. (október 20.) sz. 9. p.

- A társadalomtudományok fejlődésének elvi kérdéseire. = Társadalmi Szemle, 1968. 23. évf. 12. sz. 33–44. p. [Előtanulmány a „Tudománypolitikai irányelvek”-hez.]
- Tendenze della produzione per il mercato nell'agricoltura ungherese dei secoli XV–XVII. = Studi storici (Roma), 1968. no 3–4. p. 641–654.
- The shifting of international trade routes in the 15th–17th centuries. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XIV. nos 3–4. 1968. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968. p. 287–321.
- Magyar gazdaságtörténet (1526-tól) 1848-ig. (Új, átdolg. kiad.) Budapest, 1968. 184 p. (A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem jegyzete.)

1969

- A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. = Századok, 1968. 102. évf. 5–6. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1969. 863–896. p.
- A történettudomány a nemzetközi ideológiai harcban. = Népszabadság, 1969. 27. évf. 8. (január 11.) sz. 7. p.
- Ob izstoričeszkoi roli Szovetszkogo Sojuza. = Velikaja Oktjabr'szkaja szocialiszticeszkaja revolucija i Vengrija. Szbornik sztatej. (Red. É[rvin] Pamlen'i [Pamlényi].) (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 60.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. p. 7–28.
- Forradalmi évforduló. = Magyar Tudomány, 1969. 14. köt. 1. sz. 1–4. p.
- Megnyitó. – Zárszó. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XVII. köt. 3. sz. 1969. és klny.: Tudományos ülés az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom 50. évfordulóján. [Budapest, Akadémiai Ny.] 1969. 313–316., 383–384. p.
- Nyilatkozatok a Magyar Tanácsköztársaságról és hagyományainak felhasználásáról. –: [1918–19. a nemzeti közgondolkodásban.] = Társadalmi Szemle, 1969. 24. évf. 3. sz. 23–25. p.
- A IV. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus. [Bloomington, 1968. szeptember 9–14.] (– beszámolója a Magyar Történelmi Társulat nyilvános igazgatóválasztmányi ülésén, 1968. november 18-án.) = Századok, 1969. 103. évf. 1. sz. és klny. (Budapest, Akadémiai Ny. 1969.) 66–81. p.
- A magyar történettudomány műhelyében. Beszélgetés. [Riporter]: S. L. = Népszabadság, 1969. 27. évf. 148. (június 28.) sz. 7. p.
- O ponjatii kapitalizma. (Zamecsanija k referatu Prof. F. C. Lejna [Lane].) = Voproszju teorij ékonomiki i podgotovki ékonomiszto. (Szbornik sztatej publikuemih v svjazi sz 20-letiem Ékonomiceszkogo universziteta imeni Karla Marksza.) Budapest, Egyetemi Ny. 1969. p. 33–44.
- Meanings of capitalism. (F. C. Lane and commentators.) = The Journal of Economic History (New York), 1969. vol. XXIX, no 1. p. 5–12.
- Über den Begriff des Kapitalismus. (Bemerkungen zum Referat von Professor F. C. Lane.) = Einige Fragen der Wirtschaftstheorie und der Heranbildung von Volkswirtschaftlern. Artikelsammlung aus Anlass des zwanzigjährigen Bestehens der Karl-Marx-Universität für Ökonomie. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. p. 37–49.
- Zur Geschichte der internationalen Handelswege und des Handelskapitals vom XV. bis XVII. Jahrhundert. = Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin), 1969. No 3. p. 179–192.
- Le IVe Congrès International d'Histoire Économique. Compte rendu à été tenu par – le 18 novembre 1968, à la réunion publique du Comité Directeur de la Société Hongroise d'Histoire. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XV. nos 1–2. 1969. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, (1969.) p. 29–50.

1970

- The role of East-Central Europe in international trade. 16th and 17th centuries. = *Études Historiques* 1970 publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Vol. 1. (Études.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. p. 217–264. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 70.)
- Elnöki bevezető. = A Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója. Nemzetközi tudományos ülésszak, Budapest, 1969. március 17–19. Szerk. Gábor Sándorné, Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó 1970. 11–12. p.
- Osteuropa und die Entstehung des modernen internationalen Handels im 15. Jahrhundert. = V. Internationaler Kongress der Wirtschaftsgeschichte. Leningrad, 1970. p. 1–15.
- Vosztocsnaja Evropa i nacsalnij period szovremennoj mezsdunarodnoj trgovli v XV v. = V. Mezsdunarodnij Kongresszj Ekonomicseszkj Isztorii. Leningrad, 1970. p. 1–15.
- Tendenze della produzione per il mercato nell'agricoltura ungherese dei secoli XV–XVII. = *Agricoltura e sviluppo del capitalismo*. Atti del Convegno organizzato dell'Istituto Gramsci, Roma, 20–22. aprile 1968. Roma, 1970. p. 444–455.
- Interventi. = *Ugyanott*, p. 592–596., 602., 607., 698–699.
- Le développement agricole en Hongrie aux XVIe et XVIIe siècles. Le deuxième servage en Europe Centrale et Orientale. = *Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme* (Paris), 1970. vol. 10. nos 63–64. p. 214–252.
- Megnyitó és zárszó a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos ülésén, Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából. 1970. április 27. = *Történelmi Szemle*, 1970. 13. évf. 2. sz. 207–209., 256–259. p.; *Századok*, 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1109–1111., 1162–1165. p. és klny.: *Lenin és a történettudomány*. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének ünnepi ülése Lenin születésének 100. évfordulóján. (Budapest), [Akadémiai Kiadó], 1970. 1–3., 54–57. p.
- Történettudomány. = *Magyar Tudomány*, 1970. 15. köt. 4–5. sz. és klny. (Budapest), [Akadémiai Kiadó], 1970. 241–256. p.
- A magyar történettudomány 25 éve. = *Történelmi Szemle*, 1970. 13. évf. 2. sz. 131–146. p.
- Diminished share of East-Central Europe in the XVIIth century international trade. = *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. XVI. nos 3–4. 1970. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. p. 289–306.

1971

- 25 let vengerszkj isztoricseszkj nauki. = *Dvadcat' pjat' let szvobodnoj Vengrii* (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 63.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. et. Sep.: (Budapest, Akadémiai Ny.) 1971. p. 315–339.
- L'historiographie hongroise au cours du dernier quart de siècle. = *Nouvelles Études Hongroises*, vol. 6. 1971. p. 110–130.
- A társadalomtudományi kutatómunka ideológiai kérdéseire. = *Magyar Tudomány*, 1971. 16. köt. 4. sz. 219–222. p.; *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve*. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1971. 172–175. p.
- Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI–XVII. században. = *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, XIX. köt. 2–3. sz. 1971. és klny. [Budapest, Akadémiai Ny.] 1971. 249–271. p.
- Magyarország nyugati gyapjúszövet-behozatala a XV. és a XVI. század közepén. = *Történelmi Szemle*, 1971. 14. évf. 1–2. sz. 24–34. p.
- Európa problémái a XVII. században. Felszólalás a moszkvai történészkongresszuson. = *Történelmi Szemle*, 1971. 14. évf. 1–2. sz. 216–219. p.; *Századok*, 1971. 105. évf. 2. sz. 402–406. p.
- Les problèmes de l'Europe au XVIIe siècle. Intervention en qualité d'expert au rapport de St. Skalweit. Intervention au rapport de J. Topolski. = *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. XVII. nos 3–4. 1971. p. 331–336., 338–340.

- A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka és bérmunka a földesúri major-ságokon a XVI–XVII. századi Magyarországon. = *Agrártörténeti Szemle*, 1971. 13. évf. 1–2. sz. 1–20. p. és klny. (Budapest), [Akadémiai Kiadó], 1971. 20 p.
- Zur Problematik der osteuropäischen Gutswirtschaft: Fronarbeit und Lohnarbeit auf den ungarischen Herrngütern. = *Studia historica in honorem Hans Kruus*, (Toimetanud Ju. Kahk ja A. Vassar.) Tallinn, 1971. p. 154–175.
- Elnöki megnyitó. = *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 55.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 9–11. p.

1972

- Sixteenth-century Hungary: Commercial activity and market production by the nobles. = *Economy and society in early modern Europe. Essays from „Annales”*. Edited by Peter Burke. New York–London, Routledge and Kegan Paul, 1972. p. 113–133.
- Über die Rolle des „Loskaufs”. Zum Beitrag von G[eorg] Moll. II. Kolloquium der Wirtschaftshistoriker der DDR und der VR Ungarn vom 7. bis 10. September 1971. in Quedlinburg. = *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (Berlin), 1972. I. p. 293–294.
- Barscsina i naemnŷj trud v pomescsics'em doménial'nom hozjajsztve Vengrii v XVI–XVII vekah. = *Voproszŷi Isztorii* (Moszkva), 1972. N° 9. p. 82–97.
- L'Europe Centrale et Orientale dans la première période de l'épanouissement de l'économie mondiale (XVIe–XVIIe siècle). = *Nouvelles Études Hongroises*, vol. 7. 1972. p. 3–12.
- Central'naja i Vosztocsnaja Evropa na pervom étape razvitija szovremennoj mirovoj ékonomiki (XVI–XVII vv). = *Étjudŷ o Vengrii*, Tom 7, 1972. p. 87–96.
- Zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn im 15. und 16. Jahrhundert. = *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (Wien), Bd. 25, 1972. p. 244–256.
- A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta. = *Magyar Tudomány*, 1972. 17. köt. 5. sz. 265–277. p. [Kutatási tervtanulmány rövidített változata. – Összeáll. –.]
- 1514 – új megvilágításban. –: A „második jobbgáyság”. = *Magyar Nemzet*, 1972. 28. évf. 226. (szepember 24.) sz. 8. p.
- Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbgáyság”. = *Valóság*, 1972. 15. évf. 11. sz. 1–11. p.
- Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbgáyság”. = *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, XXI. köt. 3. sz. 1972. és klny. [Budapest], (Akadémiai Ny. 1972.) 231–257. p.
- Egy évszázados történésvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? = *Századok*, 1972. 106. évf. 4–5. sz. és klny. (Budapest, Akadémiai Ny. 1972.) 849–891. p.
- A középkori Levante-kereskedelem „sorsa” XIX–XX. századi történetírásunkban. = *Történelmi Szemle*, 1972. 15. évf. 3–4. sz. 343–377. p.

1973

- La route du poivre vers la Hongrie médiévale. (Contribution à l'histoire du commerce méditerranéen au XVe siècle.) = *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*. [Vol 1.] *Histoire économique du monde méditerranéen 1450–1650*. (Toulouse, Édouard Privat ed., 1973) p. 449–458.
- Nemzeti kérdés a mai történetírásban. = *Népszabadság*, 1973. 31. évf. 51. (március 2.) sz. 6–7. p.
- Die nationale Frage in der heutigen Geschichtsschreibung. = *Budapester Rundschau*, 1973. Jahrg. 7. No 12. (19. März) p. 1, 4.
- Opponensi vélemény Varga János: Jobbgárendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. c. doktori disszertációjáról – Összefoglalása: *Századok*, 1973. 107. évf. 2. sz. 440–442., 446. p.
- Hozzászólás Király István: Hazafiság és internacionalizmus c. előadásához. = *Magyar Tudomány*, 1973. 18. köt. 7–8. sz. 505–507. p.

1975

- La politica commerciale di Luigi d'Angiò e il traffico delle „mercanzie marittime” dopo la pace di Zara. = Rapporti veneto-ungheresi all' epoca del Rinascimento. (Atti del II Convegno di Studi Italo-Ungheresi promosso ed organizzato dall'Accademia Ungherese delle Scienze dalla Fondazione Giorgio Cini dall'Istituto per le Relazioni Culturali di Budapest. Budapest, 20–23 giugno 1973.) (Studia humanitatis 2.) A cura di Tibor Klaniczay. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. p. 105–119.
- A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbépítése. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XXIV. köt. 1. sz. 1975. 5–16. p. [Előadás az MTA II. Osztálya 1974. szeptember 18-án, a magyar–szovjet tudományos és műszaki együttműködési egyezmény aláírásának 25. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakán.]
- A Történettudományi Intézetben. Beszélgetés. [Riporter]: Zöldi László. = Élet és Irodalom, 1975. 19. évf. 9. (március 1.) sz. 7. p.
- A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. = Századok, 1975. 109. évf. 1. sz. és klny. Budapest, [Akadémiai Kiadó], 1975. 3–32. p.
- Les 25 ans de l'Institut des Science Historiques de l'Academie des Sciences de Hongrie. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XXI. nos 1–2. p. 1–15. Co-auteur: Gy[örgy] Ránki.
- Historical sciences. = Science and scholarship in Hungary. Edited by Tibor Erdely-Grúz, Kálmán Kulcsár. Budapest, Corvina, 1975. p. 228–248. Co-author: Erik Molnár.
- Tudománypolitikai kérdések a másfél százados Akadémián. Az Akadémia jubileumi közgyűlésén elhangzott előadás. = Magyar Nemzet, 1975. 31. évf. 105. (május 7.) sz. 8. p. [Rövidített szöveg.]
- A másfél százados Akadémia. I–II. = Élet és Irodalom, 1975. 19. évf. 20. (május 17.) sz. 4–5. p., 21. (május 24.) sz. 4–5. p. [Részletek az akadémiai előadásból.]
- Tudománypolitikai kérdések a másfélszázados Akadémián. = Magyar Tudomány, 1975. 20. köt. 5–6. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1975. 294–307. p.
- Les sciences historiques en Hongrie. = Études Historiques Hongroises 1975 publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois, Vol. 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. p. 17–36. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 22. p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 87.) Co-auteur: E[rvin] Pamlényi
- Isztoriceszkaja nauka v Vengrii. = Études Historiques Hongroises 1975 . . . Vol. 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. p. 37–58. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 24 p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 88.) Szoavtor: É. Pamlen'i
- Levantine trade and Hungary in the Middle Ages (Theses, controverses, arguments). = Études Historiques Hongroises 1975 . . . Vol. 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. p. 283–307. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 27. p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 97.)
- Előszó. = Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. 1. rész. Budapest, 1975. 3–5. p. Társ szerző: Benczédi László. Részletek – tanulmányaiból: 100–101., 104–105., 107–108., 110–112. p.
- Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830–1832-ben. = Történelmi Szemle, 1975. 18. évf. 4. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1975. 557–581. p.

1976

- Osteuropa und die Anfangsperiode der Entstehung des modernen internationalen Handels im XV Jahrhundert. = Fifth International Congress of Economic History: Leningrad, 1970. Papers. Vol. VI. Moscow, 1976. p. 180–194.

- Corvées et travail salarié dans les exploitations seigneuriales de la Hongrie des XVIe et XVIIe siècles. = Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles. (Colloque Franco–Hongrois d'Histoire Sociale. Budapest 17–21 mars 1972.) Publ. sous la dir. de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. p. 75–97.
- Favourable and unfavourable conditions for capitalist growth: the shift of international trade routes in the XVth to XVIIth centuries. = Fourth International Conference of Economic History. Bloomington, (September 10–14) 1968. Edited by F. C. Lane. (Congrès et colloques XIV.) Paris – La Haye, Mouton, 1973. p. 53–68.
- Chilei mementó. = Népszabadság, 1973. 31. évf. 234. (október 6.) sz. 6–7. p.
- Ötnegyed évszázad távlatából. = Népszabadság, 1973. 31. évf. 294. (december 16.) sz. Vasárnapi melléklet, 3. p. [1848–49.]

1974

- Die Stellung des ungarischen Bauernkrieges von 1514 in der Agrargeschichte. = Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag. Hrsg. von Ingomar Bog u.a. Bd. I. Agrarische Wirtschaft und Gesellschaft in vorindustrieller Zeit. Hannover, 1974. p. 199–211.
- A magyar történettudomány 25 éve. = A magyar és a román történettudomány negyedszázados fejlődése. A Magyar–Román Történész Vegyesbizottság ülésének anyaga. Budapest, 1971. június 1–5. (Szerk. Csatári Dániel.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 17–35. p.
- „Molnár-vita” – nacionalizmus – szupranacionalizmus. Szélgjegyzetek Király István tanulmányához. = Kortárs, 1974. 18. évf. 1. sz. 127–132. p.
- [Felszólalás Király István: Hazafiság és internacionalizmus c. tanulmányának a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya által rendezett vitáján: Vácrátót, 1973. szeptember 26.] L.: Hazafiság és internacionalizmus. (Összeáll. Stier Miklós, Tarnóc Márton.) = Magyar Tudomány, 1974. 19. köt. 1. sz. 27–30. és 52. p.; Látóhatár, 1974. áprilisi sz. 99–103. és 143–144. p.
- Ötnegyed évszázad távlatából. = Látóhatár, 1974. februári sz. 127–132. p.
- Közös dolgaink a történelem-kutatásban. = Élet és Irodalom, 1974. 18. évf. 38. (szeptember 21.) sz. 3–4. p. [A magyar–szovjet tudományos és műszaki együttműködési egyezmény aláírásának 25. évfordulója alkalmából.]
- Magyar és szovjet történészek közös munkája. –: A kapcsolatok jelentősége. Részlet a Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülészakán elhangzott előadásból. = Népszabadság, 1974. 32. évf. 222. (szeptember 22.) sz. Vasárnapi melléklet, 5. p.
- Görgy, Világos után. = Népszabadság, 1974. 32. évf. 252. (október 27.) sz. Vasárnapi melléklet, 7. p.
- Negyedszázados a Történettudományi Intézet. – [és] Ránki György beszámolója az 1974. november 22-én tartott ünnepi ülésen. = Magyar Nemzet, 1974. 30. évf. 277. (november 27.) sz. 8. p.
- Fronarbeit und Lohnarbeit in der ungarischen Gutswirtschaft im 16–17. Jahrhundert. = Społeczeństwo – Gospodarka – Kultura. Studia ofiarowana Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej. Warszawa, 1974. p. 247–256.
- Szocialista nemzeti öntudat – proletár nemzetköziség. Hozzászólás az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalásához. = Társadalmi Szemle, 1974. 29. évf. 12. sz. 52–60. p.
- Egy nagy marxista tudósra emlékezve. Molnár Erikről, születésének 80. évfordulóján. = Népszabadság, 1974. 32. évf. 292. (december 14.) sz. 6–7. p.
- Új történelmünk, új történetírásunk. (A felszabadulás 30. évfordulójára.) = Magyar Hírlap, 1974. 7. évf. 355. (december 25.) sz. 18–19. p.
- A Történettudományi Intézet 25 éve. = Történelmi Szemle, 1974. 17. évf. 4. sz. 465–475. p. Társ-szerző: Ránki György.
- A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország. = Történelmi Szemle, 1974. 17. évf. 4. sz. 476–482. p.

- Megnyitó. = A negyvennyolcas forradalom kérdései. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 77.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 9–14. p.
- Tudománypolitikai kérdések a másfél százados Akadémián. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XXV. köt. 1. sz. 1976. és klny.: Tudományos emlékülés a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulója alkalmából. [Budapest, Akadémiai Ny.] 1976. 59–74. p. [Az Akadémia nyilvános jubileumi közgyűlésén, 1975. május 5-én elhangzott előadás.]
- Magyarország története tíz kötetben. [Riporter]: Végh Ferenc. = Tudományos Magazin, 1976. 9. évf. 1. sz. 4–14. p.
- Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. [2. rész.] Budapest, 1976. 91 p. Társzerkesztő: Benczédi László.
- A ma történetíróinak hivatása. Beszélgetés. [Riporter]: Kékesi Katalin. = Népszabadság, 1976. 34. évf. 61. (március 12.) sz. 8. p.
- Az Akadémia 136. közgyűlése elé. –: „Közzgondolkodásunkban erősödjék a nemzeti és internacionális látásmód egysége.” = Magyar Tudomány, 1976. 21. köt. 4–5. sz. 271–273. p.
- Novaja vengerszakaja isztoriografija – napravljenija, iszszledovanija, metodü, zadacsi. = Étjudi o Vengrii, Tom 11. 1976. p. 44–56.
- Az összehasonlítás ereje. = Népszabadság, 1976. 34. évf. 197. (augusztus 20.) sz. 13. p. [Részletek a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaság budapesti kongresszusán 1976. augusztus 12-én elhangzott megnyitóból.]
- Elmélyülő tudományos együttműködés. = Magyar Hírlap, 1976. 9. évf. 257. (október 30.) sz. 6. p. [Tájékoztató a szocialista országok akadémiai társadalomtudományi alelnökeinek varsói értekezletéről, 1976. október 19–22.]
- Előszó. = Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. Budapest, 1976. 3–5. p. Társzerző: Benczédi László. Részletek – tanulmányaiból: 99–101, 104–105., 107–108., 110–112., 188–189. p.
- Le commerce du Levant et la Hongrie au Moyen Age. Thèses, polémiques, arguments. = Annales: Économies – Sociétés – Civilisations (Paris), 1976. vol. 31. no 6. p. 1176–1194.
- Hazafiság és nemzetköziség a magyar történettudományban. = Magyar Hírlap, 1976. 9. évf. 258. (október 31.) sz. 9. p. [Az 1976. szeptember 13-án Novoszibirszkben tartott előadás rövidített változata.]
- Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830–1832-ben. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XXV. köt. 2–3. sz. 1976. és klny. Budapest, [Akadémiai Kiadó], 1976. 143–173. p.
- Szóféjtés és gazdaságtörténet. Crom – cromer – kalmár. = Magyar Nyelv, 1976. 72. évf. 4. sz. 422–429. p.
- Interventions au XIVe Congrès International des Sciences Historiques (San Francisco, 1975). = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. XXII. nos 3–4. 1976. p. 418–419., 426–429., 441–444., 481–483.

1977

- Begrüßungsansprache. – Der Bauernaufstand vom Jahre 1514 und die „zweite Leibeigenschaft”. = Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im XVI–XVII. Jahrhundert. (Vorträge der internationalen wissenschaftlichen Konferenz aus Anlass der 500. Wiederkehr der Geburt von György Dózsa. Budapest, 12–15. September 1972.) Hrg. von Gusztáv Heckenast. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. p. 13–15., 275–301.
- Vüsztpulenie akademika Zs. P. Paha, vice-prezidenta VAN. [O prakticseszkoj funkcii obszcsesztvennüh nauk.] = Materialü II-go Szovescsanija vice-prezidentov akademij nauk szocialiszticseszkih sztran po obszcsesztvennüm naukam. Varsava, 19–21 oktjabr’ja 1976 goda. (Red. koll.: V. Markevics [W. Markiewicz] predszedatel’, B. Lugovski [Ługowski] [i dr.]). Varsava, Pol’sz-kaja Akademia Nauk, Otdelenie Obszcsesztvennüh Nauk, Centr naucnoj informacii, 1977. p. 68–72.

- A társadalomtudományok gyakorlati funkciójáról. = Magyar Tudomány, 1977. 22. köt. 3. sz. és klny. (Budapest, Akadémiai Ny.) 1977. 161–163. p. [Az előző felszólalás rövidített szövege.]
- Bővülnek a magyar–angol történésszkapcsolatok. - nyilatkozata. = Népszabadság, 1977. 35. évf. 103. (május 4.) sz. 5. p.
- „Deviation” of agrarian developments in Hungary from those of Western-Europe, 15th–17th centuries. = Anglo–Hungarian Conference of Historians. London, 1977. p. 1–13.
- Előszó. = Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. (Budapest), [1977.] 5–6. p. Társzerző: Benczédi László. Részletek – tanulmányaiból: 100–101., 104–105., 107–108., 110–112., 188–189. p.
- Voprosz patriotizma i internacionalizma v vengerszkoj isztoricseszkoj nauke. = Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom XXIII. nos 3–4. 1977. p. 247–256.
- Történelemszemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok.) [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1977. 565 p.
- A kötet tartalma:
- A társadalomtudományok fejlődésének elvi kérdéseire (1968). 11–31.
- A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz (1968). 32–49.
- Optimizmus és objektivitás történelemszemléletünkben (1966). 50–81.
- Történetírás és tudatformálás (1965). 82–95.
- Lenin és a történettudomány (1970). 96–107.
- Tudománypolitikai kérdések a másfél százados Akadémián (1975). 108–131.
- A demokratikus történelemtanítás kérdéséhez (1948). 135–142.
- Tanulmányúton a Szovjetunióban (1955). 143–153.
- A magyar történelem egyetemi tankönyvének (1526–1711) átdolgozásához. Irányelvek. (1960) 154–163.
- A haza fogalma az osztálytársadalmakban (1962). 164–174.
- A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban (1964). 175–218.
- Nemzeti önismeret – nemzeti öntudat (1967). 219–228.
- A Szovjetunió történelmi szerepéről. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójára.) (1967) 229–253.
- „Molnár-vita” – nacionalizmus – szupranacionalizmus. (Széjlegyzetek Király István tanulmányához.) (1974) 254–264.
- Szocialista nemzeti öntudat – proletár nemzetköziség. (Hozzászólás az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalásához.) (1975) [1974]. 265–282.
- Dózsa György emléke. Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság” (1972). 285–323.
- A társadalmi összefogás kérdése a Rákóczi-szabadságharcban (1953) [1954]. 324–345.
- 1848 – ötnegyed évszázad távlatából (1973). 346–353.
- Görgey, Világos után. (Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából.) (1957) 354–391.
- A dualizmus rendszerének első éve Magyarországon (1955). 392–452.
- 1918–1919 a nemzeti közgondolkodásban (1969) 453–460.
- Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Székfü Gyula „Három nemzedék”-ében (1962). 463–519.
- Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról (1967). 520–530.
- A szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbbépítése (1974). 531–547.
- Új történelmünk, új történetírásunk. (A felszabadulás 30. évfordulójára.) (1974) 548–564.
- 25 de ani de dezvoltarea științei istorice ungare. = Lucrările Comisiei Mixte de Istorie Româno–Ungară. Sesiunile I și a II-a. (Sesiunea, I, Budapesta, 1–5 iunie 1971, Sesiunea a II-a, București, 9–11 februarie 1972. Sub red. lui Dan Berindei.) București, Ed. Academiei Republ. Soc. România, 1977. p. 19–44.

Znacsenie, rezul'tatü i zadaci dal'nejsego razvitija szvjazej szovetszkoi i vengerszkoi isztoricseszkoj nauki. = Szotrudnicseszto vengerszkoi i szovetszkoi isztorikov, Materialü szeszszii II Otdelenija Vengerszkoi Akadémii Nauk poszvjascsennoj 25-letiju vengerszko-szovetszkogo naucsno-tehniceszko szotrudnicseszta, 18 szentjabr'ja 1974 goda. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 129.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. p. 9–21.

1978

- V szovetszko–vengerszkoi komiszzszi isztorikov (1969–1976 gg). = Voprosü Isztorii (Moszkva), 1978, N° 1, p. 182–190. Szovator: A. P. Okladnikov.
- A múltról a jelenhez szólni. [Interjú. – Riporter]: Szenes Imre. = Népszava, 1978. 106. évf. 79. (április 3.) sz. 3. p.
- Történelemszemlélet – nemzeti hagyományok. Beszélgetés. [Riporter]: Kovács Dénes. = Népszabadság, 1978. 36. évf. 89. (április 16.) sz. 11. p.
- Vergangenheit, die die Gegenwart anspricht. Gespräch. [Reporter], Imre Szenes. = Budapester Rundschau, 1978. Jahrg. 11. No 18. (1. Mai) p. 6.
- A Dunánál. Itt élned kell. = Élet és Irodalom, 1978. 22. évf. 27. (július 8.) sz. 3–4. p.
- A patriotizmus és az internacionalizmus szerepe napjainkban. = Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917–1922. Tudományos ülésszak. Irkutzk–Habarovszk–Novoszibirszk, 1976. szeptember 4–16. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1978. 17–22. p.
- Hazafiság és nemzetköziség a magyar történettudományban. = Ugyanott, 341–353. p.
- A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság tevékenységéről nyilatkozik az új magyar elnök. = Népszabadság, 1978. 36. évf. 198. (augusztus 23.) sz. 5. p.
- Előszó. = Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, (1978). 5–7. p. Társzerző: Benczédi László. Részletek – tanulmányaiból: 122–124., 128–129., 130–132., 134–136., 226–228. p.
- A Dunánál. Itt élned kell. = Látóhatár, 1978. szeptemberi sz. 124–135. p.
- At the Danube. = The New Hungarian Quarterly, vol. XIX. no 72. 1978. p. 123–128.
- Szovetszko–vengerszkoi komiszzszi isztorikov. = Obszcseszttvennue Nauki (Moszkva), 1978. N° 5. p. 166–174. Szovator: A. P. Okladnikov.
- Zur Geschichte des levantinischen Pfefferhandels um 1500. = Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Festschrift für Hermann Kellenbenz. Bd. 1. Mittelmeer und Kontinent, Hrsg. von Jürgen Schneider. (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte 4.) [Nürnberg], Klett-Cotta, 1978. p. 521–529.
- A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a XV–XVI. század fordulóján. = Századok, 1978. 112. évf. 6. sz. és klny. Budapest, Akadémiai Ny. 1978. 1005–1038. p.

1979

- Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok. = Népszabadság, 1979. 37. évf. 48. (február 27.) sz. 4–5. p.
- Hazafiság és nemzetköziség a történelemszemléletben. = Hazafiság és nemzetköziség a marxizmus–leninizmusban. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1979. 34–55. p. [Előadás a propagandisták elméleti tanácskozásán, Veszprém, 1978. december.]
- Statements by academicians on the revolutionary period and its heritage. [Statement by Zsigmond Pál Pach.] = History in the present. Hungarian politicians, academicians and writers on the past and present. Budapest, Lapkiadó Váll., Athenaeum Pr., 1979. p. 34–37.
- Nyugat- és kelet-európai fejlődés az újkor hajnalán. [1–2. rész.] = Magyar Nemzet, 1979. 35. évf. 86. (április 13.) sz. 7. p., 87. (április 14.) sz. 5. p.
- Világ gazdasági korszakváltás az újkor hajnalán. = Magyar Nemzet, 1979. 35. évf. 99. (április 29.) sz. 9. p.

- Befejeződött a magyar–angol történeztanácskozás. – és Thomas C. Barker nyilatkozata. = Népszabadság, 1979. 37. évf. 104. (május 6.) sz. 4. p.
- Magyar–szovjet együttműködés a társadalomtudományokban. = Népszabadság, 1979. 37. évf. 158. (július 8.) sz. 11. p.
- Levantine trade and Hungary in the XVIth–XVIIth centuries. = Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo. (Atti del convegno di studi promosso e organizzato dalla Fondazione Giorgio Cini, dall' Accademia Ungherese delle Scienze, dall' Istituto per le Relazioni Culturali di Budapest. Venezia, 10–13 novembre 1976.) (Civiltà veneziana. Studi 33.) A cura di Vittore Branca. Firenze, Leo S. Olschki, 1979. et Sep. p. 71–84.
- Európa a XV–XVII. században (Egyetemes történeti bevezető a „Magyarország története” III. kötetéhez.) = Történelmi Szemle, 1979. 22. évf. 2. sz. 297–340. p.
- A múltról írunk, de a jelenhez szólunk. Születésnap beszégetés. [Riporter]: Papp Gábor. = Népszabadság, 1979. 37. évf. 232. (október 4.) sz. 7. p.
- East–West relations in early modern Europe. = The New Hungarian Quarterly, vol. XX. no 76. 1979. p. 140–147.
- Die Verkehrsroute des Levantehandels nach Siebenbürgen und Ungarn zur Zeit der Könige Ludwig von Anjou und Sigismund von Luxemburg. = Europäische Stadtgeschichte in Mittelalter und früher Neuzeit. Red. von Werner Mägdefrau. Weimar, H. Böhlau Nachf. 1979. p. 60–91.
- Megnyitó. A Magyar–Osztrák Történeztudományi Bizottság I. (budapesti) tudományos ülése (1978. szeptember 20–22.) = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XXVIII. köt. 1–3. sz. 1979. 129–131. p.

1980

- Akadémiai alelnökök értekezlete Prágában. – nyilatkozata. = Magyar Nemzet, 1980. 36. évf. 128. (június 3.) sz. 5. p.
- The Transylvanian route of Levantine trade at the turn of the 15th and 16th centuries. = Études Historiques Hongroises 1980 publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Vol. 1. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. p. 133–166. et Sep.: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 36 p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 138.)
- Levantine trade routes and Eastern Europe in the Middle Ages. = XVe Congrès International des Sciences Historiques: Bucarest, 10–17 août 1980. Rapports, Vol. 2. Chronologie. [Bucarest], Ed. Academiei Republ. Soc. România, 1980. p. 222–230.
- Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok. = Közgazdasági Szemle, 1980. 27. évf. 7–8. sz. 777–781. p.
- A mába érő múlt. A tizenötödik történeztudományi világtalálkozóról. Papp Gábor beszégetése Pach Zsigmond Pállal stb. = Népszabadság, 1980. 38. évf. 198. (augusztus 24.) sz. 8. p.
- Voproszju patriotizma i internacionalizma v vengerszkoj isztoricseszkoj nauke. = Vengerszkie internacionalisztü v Szibiri i na Da' nem Vosztoke 1917–1922 gg. K isztorii szovetszko–vengerszkih internacional'nuh szvjazej. Moszkva, Izd. „Nauka”, 1980. p. 238–253.
- Činnost' Historického ústavu Maďarskej Akadémie Vied v príbehu 25 rokov. = Slovanské Štúdie, XXI. Veda. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, 1980. p. 187–207. Spoluautor: György Ránki.
- Welcome address. Comparison and „incomparability” in history. = Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée (Budapest, 1976). Sous la direction de Béla Köpeczi, György M[ihály] Vajda. Vol. 1. Stuttgart, Erich Bieber, 1980. p. 29–31.
- Avatóbészéd [Berend T. Iván akadémiai rendes tag székfoglaló előadása alkalmából]. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, XXIX. köt. 1–2. sz. 1980. 55–57. p.
- A társadalomkutatók felelőssége. (A szocialista országok tudományos akadémiai társadalomtudományi alelnökeinek 1980. május 26–29-i prágai értekezletén elhangzott felszólalás részlete.) = Magyar Tudomány, 1980. 25. köt. 10. sz. 713–715. p.

- Széchenyi és az Al-Duna szabályozásának kezdete. = *História*, 1980. 2. évf. 4. sz. 11–13. p.
- Kiállítások, konferenciák Bethlen Gábor születésének 400. évfordulóján. – nyilatkozata. = *Magyar Nemzet*, 1980. 36. évf. 149. (június 27.) sz. 5. p.
- Ünnepi megemlékezés Bethlen Gábor születésének 400. évfordulóján. Nyilatkozat. = *Népszava*, 1980. 108. évf. 149. (június 27.) sz. 5. p.
- Bethlen Gáborról – születésének 400. évfordulóján. = *Társadalmi Szemle*, 1980. 35. évf. 11. sz. 71–78. p.
- Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok. (Elnöki megnyitó.) = *Az 1970-es évtized a magyar történelemben. (Tudományos ülés. Budapest, 1980. május 7.)* [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1980. 7–15. p.
- Hazafiság és nemzetköziség a történetiszemléletben. Budapest, MTA KFSz soksz. [1980]. 14 p.
- Zárszó. = *A Magyar Tanácsköztársaság 60. évfordulója*. Budapest, 1979. március 6–7. (Szerk. Kőpeczi Béla.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 399. p.

1981

- Le commerce du Levant et la Hongrie au XVIe siècle. = *La Pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. Textes du Colloque Polono-Hongrois de Budapest (1976)*. Publ. par Vera Zimányi. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. p. 45–55.
- A hazafiság néhány kérdése. = *Társadalmi Szemle*, 1981. 36. évf. 5. sz. 39–51. p. és *Reflektor: Válogatás a politikai sajtó cikkeiből*, 1981. 2. sz. 333–357. p
- On the early modern copper production. = *Precious metals in the age of expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences. Introduced and edited by Hermann Kellenbenz*. Stuttgart, 1981. p. 300–302.
- Vüsztuplenie Zs. P. Paha. [Ob otvetsztvennoszti obszcsesztvovedov.] = *Materialü IV-go Szovescsanija vice-prezidentov akademij nauk szocialiszticeszkih sztran po obszcsesztvennum naukam*. Praga–Bratiszlava, 26–31 maja 1980 goda. Pod red. J. Blagozsa, Sz. N. Szmírnova i V. I. Kuraeva. Praga, Csehszlovackaja Akademia Nauk, 1981. p. 72–76.
- Neszkoľko szlov ob akademike E. V. Tarle. = *Iz literaturnogo naszedija E. V. Tarle*. Red. M. V. Necsina. Moszkva, 1981. p. 270–271.
- Nemzeti örökségünk és szocialista hazafiság. (Részletek „A hazafiság néhány kérdése” c., a *Társadalmi Szemle* 1981. 5. számában megjelent tanulmányból.) = *Népszabadság*, 1981. 39. évf. 115. (május 19.) sz. 4. p.
- A jelenkortörténet kutatásáról. = *Történelmi Szemle*, 1981. 24. évf. 2. sz. 129–134. p.
- Valóságfeltárás és ideológia. = *Magyar Nemzet*, 1981. 37. évf. 215. (szeptember 13.) sz. 9. p.
- Tudományos ülésszak a közelmúlt történelméről. = *Népszava*, 1981. 109. évf. 226. (szeptember 26.) sz. 5. p.
- Szocialista megújulás és a társadalomtudományok. = *Népszabadság*, 1981. 39. évf. 233. (október 4.) sz. 8. p.
- Bethlen Gáborról – születésének 400. évfordulóján. = *Századok*, 1981. 115. évf. 4. sz. 659–663. p.
- Hozzászólás [az Országos Elnökség beszámolójához: A magyar–szovjet társadalomtudományi együttműködésről.] = *A Magyar–Szovjet Baráti Társaság VII. országos értekezletének jegyzőkönyve*. 1981. október 17. (Szerk. Rákos Imréné.) [Budapest], (Szolnoki Ny.) 1981. 58–60. p.
- Hogyan vált történetíróvá Molnár Erik? (Részletek a Molnár Erik-émlékülésen, Kecskeméten elhangzott előadásból.) = *Magyar Nemzet*, 1981. 37. évf. 280. (november 29.) sz. 9. p.
- A történetíró Molnár Erik. (Az 1981. november 27-én Kecskeméten tartott Molnár Erik-émlékülésen elhangzott előadás.) = *Történelmi Szemle*, 1981. 24. évf. 4. sz. és klny. (Budapest, Akadémiai Ny. 1981.) 513–520. p.
- Társadalmi törvényszerűség, nemzeti sajátosság. = *Népszabadság*, 1981. 39. évf. 301. (december 24.) sz. 16. p.
- East Central Europe and world trade at the dawn of modern times. = *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom. XXVII. nos 3–4. 1981. p. 281–316.

1982

- Begrüßung. = Demographie, Bevölkerungs- und Agrarstatistik. Beiträge der ersten wissenschaftlichen Tagung der Ungarisch-Österreichischen Historikerkommission, Budapest, 1978. Hrsg. von Gábor Erdődy. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. p. 7–10.
- A hazafiság néhány kérdése. = Pedagógiai Látókör. A pedagógia időszzerű kérdései. 4. 1980–81. Budapest, 1982. 10–23. p.
- Szocialista megújulás és jelenkortörténet. = Világosság, 1982. 23. évf. 1. sz. 11–14. p.
- Szocialista megújulás és társadalomtudomány. = Magyar Tudomány, 1982. 27. köt. 2. sz. 95–100. p.
- Szocialista megújulás és a társadalomtudományok. (Elnöki megnyitó.) = Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve. Tudományos ülésszak, Budapest, 1981. szeptember 29–október 1. (Szerk. Vass Henrik.) [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1982. 11–20. p.
- Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. [Riporter]: Granasztói György. = Történelmi Szemle, 1982. 25. évf. 1. sz. 162–169. p.
- Társadalomtudományi együttműködés. = Szovjet Irodalom, 1982. 4. sz. 137–140. p.
- Történelem és társadalom. Látogatás az MTA Történettudományi Intézetében. [Riporter]: Kovács Dénes. = Népszabadság, 1982. 40. évf. 83. (április 9.) sz. 5. p. Mucsi Ferencsel együtt.
- A szocialista országok akadémiai alelnökeinek értekezlete. – nyilatkozata. = Népszabadság, 1982. 40. évf. 122. (május 27.) sz. 4. p.
- A szocializmus építése nemzeti sajátosságainak és általános törvényszerűségeinek jelentkezése az ideológiai harcban. = Propagandista, 1982. 2. sz. 17–31. p. és A nemzetközi ideológiai harc időszzerű kérdései. Országos elméleti tanácskozás. (Tatabánya, 1981.) 2. köt. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1982. 65–78. p.
- Vüsztuplenje Zs. P. Paha. [Ob obscsih zakonomernosztjah i nacional'nuh oszobennosztjah.] = Materialü V-go Szovescsanija vice-prezidentov akademij nauk szocialiszticeszkizh sztran po obscsesztvennum naukam. Berlin, 1982. p. 101–104.
- Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. = Századok, 1982. 116. évf. 3. sz. 427–459. p.
- Labour control on the Hungarian landlords' demesnes in the 16th and 17th centuries. = Large estates and small holdings in Europe in the Middle Ages and Modern Times. National reports. Editors Péter Gunst, Tamás Hoffmann. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. p. 157–173.
- Történelem és közgondolkodás. = Népszabadság, 1982. 40. évf. 169. (július 21.) sz. 4. p.
- La politica commerciale di Luigi d'Angiò e la via di Zara. = Studi in memoria di Luigi dal Pane. Ed. Renato Zangheri. Bologna, 1982. p. 215–227.
- Illik-e a magyarhoz? A gazdaságtörténeti kongresszuson elhangzott előadásból. = Népszabadság, 1982. 40. évf. 195. (augusztus 20.) sz. 15. p. [A XIX–XX. századi magyarországi kereskedelemről.]
- Üzleti szellem, magyar jellem. = Magyar Hírlap, 1982. 15. évf. 201. (augusztus 28.) sz. 9. p. [A XVI–XVII. századi magyarországi kereskedelemről.]
- A gazdaságtörténeti világtanulmányokról. Interjú. [Riporter]: Kovács Dénes. = Népszabadság, 1982. 40. évf. 263. (november 9.) sz. 4. p.
- Socialist renewal and the social sciences. = The New Hungarian Quarterly, vol. XXIII. no 88. 1982. p. 105–110.
- Történelem és közgondolkodás. (Bevezető.) – Zárszó. = Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás. Eger, 1982. június 16–18. (Szerk. Vass Henrik.) [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1982. 18–25., 143–150. p.
- Verkehrsrouten des Levantehandels und Siebenbürgen im Mittelalter. = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Köln–Wien), Jahrg. 5. (76.) Heft 2. 1982. p. 128–141.
- Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. = Történelmi Szemle, 1982. 25. évf. 3. sz. 373–403. p.
- Történeti szemléletmóddal. = Népszabadság, 1982. 40. évf. 302. (december 24.) sz. 14. p. (Tudósok jelenről, jövőről.)
- [Opponensi vélemény Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a 18. században c. doktori disszertációjának vitáján (1982. május 13.)] = Agrártörténeti Szemle, 1982. 24. évf. 3–4. sz. 428–432. p.

1983

- Széchenyi Al-Duna-szabályozási tervének keletkezése. = Széchenyi-emléknapok [a „Hitel” megjelenésének 150. évfordulója alkalmából]. Budapest [–Nagycenk], 1980. [augusztus 26–30.] (Felszerk. Schmidt Ádám, Halm Tamás.) Budapest, Magyarok Világszövetsége, 1980 [1983.] 104–115. p.
- „Mátyás, az igazságos”. A magyarországi agrárviszonyok Mátyás alatt és 1514 előestéjén. = *História*, 1983. 5. évf. 1. sz. 3–5. p. Társ szerző: Varga István.
- Der Fünfzehnjährige Krieg (1593–1606) und das Geschick der Bauernwirtschaft in Ungarn. = *Feodal'nij kreszt'janin v Vosztocsnoj i Severnoj Evrope*. (Szoszt. Ju. Kahk i E. Tarvel.) Tallinn, 1983. p. 125–136.
- A társadalomtudományok fejlődéséről és időszerű feladatairól hazánkban. = *A szocialista életmód. Magyar és szovjet tanulmányok az életmódkutatás témaköréből*. Budapest, 1983. 5–10. p.
- Itogi i perspektivü razvityija obscsesztyvennih nauk v Vengrii. = *Szocialiszticeszkij obraz szisni. Szoderzsanie, sztruktura, dinamika*. (Opüt szovetszko–vengerszkij iszszledovanij.) Budapest, 1983. p. 61–69.
- Világ gazdaság és külkereskedelem az újkor hajnalán. Beszélgetés. [Riporter]: Józsa György Gábor. = *Magyar Nemzet*, 1983. 39. évf. 83. (április 9.) sz. 10. p.
- Szekfű Gyula emléktáblájánál. = *Élet és Irodalom*, 1983. 27. évf. 21. (május 27.) sz. 5. p.
- Magyar Marx-évfordulók. = *Népszabadság*, 1983. 41. évf. 143. (június 18.) sz. 15. p.
- A nemzeti tudatról jelen időben. = *Magyar Hírlap*, 1983. 16. évf. 197. (augusztus 20.) sz. 9. p.
- Nemzeti fejlődés, nemzeti öntudat. = *Társadalmi Szemle*, 1983. 38. évf. 10. sz. 23–37. p.
- Kontinuitás és diszkontinuitás Szekfű Gyula történetiszemléletében. = *Új Írás*, 1983. 23. évf. 10. sz. 40–53. p.
- A marxi államelmélet kialakulásához. Marx és Engels az abszolút monarchiáról (1843–1847). = *Világosság*, 1983. 24. évf. 10. sz. 589–599. p.
- Magyar Marx-évfordulók. = Marx és a jelenkor. Emlékkülés a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 1983. 7–16. p.
- Nationalbewusstsein – im Präsens. = *Budapester Rundschau*, 1983. Jahrg. 17. No 44. (31. Oktober) p. 4.
- Társadalomtudományi kutatásainkról: hogyan, merre? = *Magyar Tudomány*, 1983. 28. köt. 12. sz. 873–882. p.
- Hozzászólás. = A fasizmus ideológiájáról. A fasizmus néhány ideológiai kérdése. Tudományos tanácskozás, Budapest, 1983. február 24–25. (Szerk. Harsányi Iván, Bakonyiné Ficzura Judit.) [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1983. 74–75. p.
- Mátrai László műhelyei. = *Élet és Irodalom*, 1983. 27. évf. 48. (december 2.) sz. 6–7. p.
- Történelem és nemzettudat. Interjú. [Riporter]: Papp Gábor. = *Népszabadság*, 1983. 41. évf. 285. (december 3.) sz. 5. p.
- Geschichte und Nationalbewusstsein. = *Budapester Rundschau*, 1983. Jahrg. 17. No 52. (27. Dezember) p. 4.

Szerkesztések

- Tanulj jobban! Történelem. 1–4. Budapest, Országos Neveléstudományi Intézet, 1949.
- Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. 1849–1918. 1. füzet: 1849–1867. Irta Lukács Lajos és Fejér Klára. 2. füzet: 1867–1880. Írta –, S. Sándor Pál és Erényi Tibor. Szerk. – és Hanák Péter. Kézirat[kent]. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó soksz. 1954. 132, 133 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem. Történettudományi Kar.) Számos kiadásban.
- Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918. [Közread. a] Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék. Szerk. – és Sándor Pál. Budapest, Szikra, 1956. 392 p.
- Gazdaságtörténeti értekezések. [Közread. a] Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék. 1–7. Szerk. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958–1975.

- Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. [Szerk., bev.] és utószó: –. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1965. VII, 463 p.
- Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Réd. en chef –. Tom. XIV–, 1968–.
- Berend T. Iván–Suhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. (Szerk. –) [1–] 3. kiad. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1973, 1975, 1978., valamint Tankönyvkiadó, 1981. 381 p.
- A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. [Közread.] A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Főszerk. – Budapest, Akadémiai Kiadó, 547 p. 16 t.
- Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. 1–2. rész. (Összeáll. Bakos Gyula, Benczédi László, Berend T. Iván. Szerk. –) Budapest, Szikra Lapny. 1975–1976. 113, 91 p.
- Magyarország története tíz kötetben. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. A szerk. biz. vezetője –. 5/1–2–8. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976–1980. – 2. jav. kiad. 5/1–2., 7/1–2–8/1–2. köt. Budapest, 1978–1983.
- Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény. [2–4. kiad.] (Összeáll. Bakos Gyula, Benczédi László, Berend T. Iván, Csatári Dániel. Szerk. –) Budapest, Szikra Lapny. 1976, 1977, 1978. 204, 205, 245 p.
- Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten 1917–1922. Tudományos ülészak. Irkutszk–Habarovszk–Novoszibirszk, 1976. szeptember 4–16. [Rend. a] Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság. [Előadások.] (Főszerk. –, A. P. Okladnikov.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 398 p.
- Vengerszkie internacionalisztü v Szibiri i na Dal’nem Vosztoke 1917–1922 gg. K isztorii szovetszko–vengerszkih internacional’nih szvjazej. (Otv. red. A. P. Okladnikov, –.) Moszkva, Izd. „Nauka”, 1980. 299 p.
- Marx és a jelenkor. Emlékezés a Magyar Tudományos Akadémián, 1983. április 27–28. (Szerk. –) [Budapest], Kossuth Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, 1983. 183 p.
- A szocialista életmód. Magyar és szovjet tanulmányok az életmódkutatás témaköréből. [Közread. a] Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság. (Főszerk. P. N. Fedoszeev, –.) Budapest, 1983. 212 p.
- Szocialiszticeszkij obraz zszni. Szoderzsanie, sztruktura, dinamika. Opüt szovetszko–vengerszkih iszszledovanij. [Izd.] Szovetszko–vengerszkaja komiszsija po szotrudnicesztvu v oblaszti obszcsesztvennüh nauk. (Red. koll. P. N. Fedoszeev, –.) Budapest, 1983. 350 p.
- Velikij Oktjabr’ i Vengerszkaja Szovetszkaja Reszpublika. [Izd.] Szovetszko–vengerszkaja komiszsija po szotrudnicesztvu v oblaszti obszcsesztvennüh nauk. – Komiszsija isztorikov SZSZSZR i VNR. – Akademija Nauk SZSZSZR, Insztitut szlavjanovedenija i balkanisztiki. Glav. red. P. N. Fedoszeev, –. Moszkva, Izd. „Nauka”, 1983. 279 p.

(Összeállította: Varga István)

ZSIGMOND PÁL PACH IS SIXTY-FIVE

The editorial staff of *Historical Review* compliments Zsigmond Pál Pach, member of the Hungarian Academy of Sciences, vice-president of the HAS and director of the Institute of History of the HAS with this issue on the occasion of his 65th birthday.

Zsigmond Pál Pach has been playing a prominent part in scientific researches, in the organization of scientific research work and in university education since the country's liberation. He was professor and head of the Department of Economic History at the Karl Marx University of Economics from the reorganization of 1948 to 1967. He was Rector of the same university between 1963 and 1967. His name and activity are closely connected with the establishment of the teaching and research of economic history in Marxist sense.

The Hungarian Academy of Sciences established the Institute of History in 1949. From this time till the end of 1956 Zsigmond Pál Pach was vice-director of the Institute beside the director academic Erik Molnár and he kept his professorship, too. He became director of the Institute of History of the HAS in 1967 and though he handed over the leading of his university department he is teaching as a professor up till now.

The Hungarian Academy of Sciences elected him a corresponding member in 1962 and he became an ordinary member in 1970. He is the vice-president of the Hungarian Academy of Sciences with responsibility for social sciences as a whole since 1976.

In recognition of his scholarly and research organizing activities he has been elected member of the board of numerous Hungarian and international organizations of historians and editing commissions of publications. He is member of the Hungarian-Soviet Joint Commission of Historians, of the Coordination Committee of Social Sciences. He takes part in the direction of the Hungarian Association of History and he is a member of the editorial body of its periodical *Századok*. He is the president of the Hungarian-Soviet Cooperation Commission of Social Sciences. He is member of the presidium of the World Federation of Hungarians, of the scientific board of the Hungarian Institute of Foreign Affairs, of UNESCO's Hungarian Committee and of a number of other organizations.

He was president of the Association Internationale d'Histoire Économique from 1978 to 1982 and he has been honorary president since 1982. He is foreign member of the Academy of Sciences of the Soviet Union, honorary doctor of the State University of Tartu, member of the scientific board of Istituto Internazionale di Storia Economica (Prato) and of the editing committee of *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (Berlin), too.

His scientific and public activities were acknowledged by numerous state honours: the Kossuth Prize in 1949, Golden Medal of the Hungarian People's Republic in 1952, Order of Labour in 1958, the Golden Medal of the preceding one in 1967 and in 1975, the Liberation Jubilee Memorial Medal in 1970, and the State Prize in 1978.

Академику Жигмонду Палу Паху 65 лет

Редакция журнала «Történelmi Szemle» данным номером поздравляет академика Жигмонда Пала Паха, заместителя председателя ВАН, директора Института истории ВАН с 65. днём рождения.

Жигмонд Пал Пах играет выдающуюся роль в области научной работы, в организации научной жизни и в университетском обучении с освобождения страны. С 1948-го года — с реорганизации Университета экономических наук имени Карла Маркса — по 1967 год он явился заведующим кафедрой истории экономики. С его именем и деятельностью связано заложение основ преподавания и исследования истории экономики в марксистском духе. С 1963-го по 1967. гг. он явился ректором университета.

В 1949-ом году был создан Институт истории ВАН. С этого времени до конца 1956-ого года — кроме деятельности в университете — при директоре Эрик Молнар он являлся заместителем директора института. В 1967-ом году он был назначен директором института, и хотя в это время он отказался от руководства кафедрой университета, как профессор читает лекции до наших дней.

В 1962-ом году Венгерская Академия Наук избрала его в ряды своих членов-корреспондентов, а в 1970-ом году в ряды действительных членов. С 1976-го года Жигмонд Пал Пах является вице-президентом ВАН, в качестве которого он носит ответственность за все общественные науки.

Признанием его научной работы и организаторской деятельности в области научной жизни он был избран в правление целого ряда венгерских и международных организаций историков и в редколлегию многих изданий. Он является членом Комиссии историков СССР и ВНР, Комитета по координации общественных наук, принимает участие в руководстве Обществом венгерских историков, в работе редколлегии журнала общества «Századok». Он является председателем венгерской части Советско-венгерской Комиссии по сотрудничеству в области общественных наук, членом президиума Мирового союза венгров, научного совета Венгерского института международных отношений, Венгерской комиссии Юнеско и многих других венгерских организаций. С 1978-го по 1982. гг. он был председателем Международной ассоциации историков-экономистов, а с 1982-го года её почётным председателем. Жигмонд Пал Пах является заграничным членом АН СССР, почётным доктором Тартуского государственного университета, членом научного совета [Istituto Internazionale di Storia Economica (Прато) и так же редколлегии Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Берлин)].

Признанием его научной и общественной деятельности он был награждён многими государственными премиями: в 1949-ом году он стал лауреатом премии имени Кошута, в 1952-ом году ему присудили золотую медаль Венгерской Народной Республики, в 1958-ом году получил Орден труда, в 1967-ом и 1975-ом годах его золотую медаль, в 1970-ом году Юбилейную медаль освобождения, а в 1978-ом году Государственную премию.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Иван Т. Беренд</i> : Профессор Пах.	1
<i>Енё Сюч</i> : Революция цен на хлеб в 13-ом веке.	5
<i>Ласло Маккли</i> : Баланс энергетического хозяйства европейского феодализма.	34
<i>Жужа Теке</i> : Флорентийский кадастр 1427-го года. Материалы к истории флорентийско-венгерских торговых связей.	42
<i>Янош Ховари</i> : «Длинный 16. век» Иммануела Валлерштейна. 1450—1650 гг.	50
<i>Вера Зимани</i> : Материалы к истории торговой деятельности Шебештена Тёкёли и его партнёров.	61
<i>Агнеш Р. Варкони</i> : Генезис международного антитурецкого союза и князя Дьёрдь Ракоци II.	67
<i>Каталин Петер</i> : Ухудшение в положении духовной культуры в конце 16-го в начале 17-го вв.	80
<i>Калман Бенда</i> : Дипломатические связи князя Ференца Ракоци II-го с Венецией. 1704—1709 гг.	103
<i>Шандор Димеши</i> : Автономия городов и государственная централизация в Центрально-восточной Европе 18—19 вв.	111
<i>Петер Ханак</i> : Буржуазное преобразование и урбанизация. Жилищно-бытовая культура буржуазии в Будапеште в 19-ом веке.	123
<i>Юлианна Пушкаш</i> : Процесс миграции из Восточной Европы в США. 1861—1914 гг.	145
<i>Ференц Глац</i> : Музыка, политическое мышление, национальные события. Общественные и культурно-историческис аспекты симфонии Бартока «Кошут»	165
<i>Эмил Нидерхаузер</i> : Начала марксистской исторической науки в Восточной Европе.	172
<i>Золтан Сас</i> : Система условий венгеро-румынских переговоров о соглашении Иштвана Тисы. 1910—1914 гг.	182
<i>Ференц Мучи</i> : Пресса, цензура в Венгрии во время первой мировой войны.	192
<i>Дьёрдь Ранки</i> : Вопросы развития эконоимики Южной Европы. 1918—1938 гг.	203
<i>Жужа Л. Надь</i> : О взглядах либеральной оппозиции в области экономической политики.	232
<i>Миклош Лацко</i> : Секфю, Бетлен и Enciclopaedia Britannica.	241
<i>Тамаш Чато</i> : Роль иностранного капитала во внутренней торговле между двумя мировыми войнами.	258
<i>Дьюла Юхас</i> : Некоторые вопросы немецко-венгерских отношений во время второй мировой войны.	269
<i>Шандор Балог</i> : О демократизме нашей народной демокрации 1944—1946 гг.	279
<i>Шандор Орбан</i> : Левый переворот, поправки — с опозданием. Март 1955-го — октябрь 1956-го гг.	294
<i>Дьёрдь Гранастои</i> : Актуальность одного историка. Шандор Домановски.	303
Библиография произведений Жигмонда Пала Паха 1943—1983 (И. В.)	313

CONTENTS

<i>Iván T. Berend</i> : Professor Pach	1
<i>Jenő Szűcs</i> : Revolution of Grain Prices in the 13th Century.	5
<i>László Makkai</i> : European Feudalism: the Balance of Its Energy Economy.	34
<i>Zsuzsa Teke</i> : The Florence "Catasto" of 1427. A Contribution to the History of Trade between Florence and Hungary	42
<i>János Hóvári</i> : Immanuel Wallerstein's "Long Sixteenth Century" 1450–1650	50
<i>Vera Zimányi</i> : A Contribution to the History of Sebestyén Thököly's and His Partners' Trading Activity	61
<i>Ágnes R. Várkonyi</i> : The Genesis of the International Anti-Turkish Alliance and Prince György Rákóczi II	67
<i>Katalin Péter</i> : The Decline of Intellectual Education at the Turn of the 17th Century.	80
<i>Kálmán Benda</i> : Prince Ferenc Rákóczi II's Diplomatic Relations with Venice 1704–1709	103
<i>Sándor Gyimesi</i> : Urban Autonomy and State Centralisation in East-Central Europe in the 18th–19th Centuries.	111
<i>Péter Hanák</i> : „Embourgeoisment” and Urbanisation. Bourgeois Housing in Budapest in the 19th Century	123
<i>Julianna Puskás</i> : Emigration from East Europe to the USA 1861–1924	145
<i>Ferenc Glatz</i> : Music, Political Thought, National Ideas (Social and Cultural Historical Remarks on Bartók's Kossuth Symphony)	165
<i>Emil Niederhauser</i> : The Beginnings of Marxist Historiography in East Europe	172
<i>Zoltán Szász</i> : The Preconditions of Tisza's Hungarian-Roumanian „Pact Negotiations” 1900–1914	182
<i>Ferenc Mucsi</i> : Press and Censorship in Hungary during World War I	192
<i>György Ránki</i> : The Problems of South European Economic Development, 1918–1938	203
<i>Zsuzsa L. Nagy</i> : Economic Political Views of the Liberal Opposition	232
<i>Miklós Lackó</i> : Szekfű, Bethlen and the "Encyclopaedia Britannica".	241
<i>Tamás Csató</i> : The Role of Foreign Capital in Domestic Trade between the Two World Wars . . .	258
<i>Gyula Juhász</i> : Some Problems of the German–Hungarian Relationship during World War II . . .	269
<i>Sándor Balogh</i> : Democracy in the Hungarian People's Democracy 1944–46	279
<i>Sándor Orbán</i> : Leftist Turn, Late Correction, March 1955–October 1956	292
<i>György Granasztói</i> : The Timeliness of a Historian. Sándor Domanovszky	303
A Bibliography of Zsigmond Pál Pach's Works 1943–1983 (I. V.)	313

INHALT

<i>Iván T. Berend</i> : Herr Professor Pach	1
<i>Jenő Szűcs</i> : Preisrevolution der Getreide im 13. Jahrhundert	5
<i>László Makkai</i> : Die Bilanz der Energiewirtschaft des europäischen Feudalismus	33
<i>Zsuzsa Teke</i> : Der „Catasto“ von Florenz vom Jahre 1427. Ein Beitrag zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Florenz und Ungarn	42
<i>János Hóvári</i> : Immanuel Wallersteins „langes sechszehntes Jahrhundert“ 1450–1650	50
<i>Vera Zimányi</i> : Beiträge zur Geschichte der Handelstätigkeit von Sebestyén Thököly und seinen Partnern	61
<i>Ágnes R. Várkonyi</i> : Die Geburt des internationalen Bundes gegen die Türken und Fürst György Rákóczi II.	67
<i>Katalin Péter</i> : Verfall der geistlichen Kultur an der Wende des 17. Jahrhunderts	80
<i>Kálmán Benda</i> : Die diplomatischen Beziehungen von Fürst Ferenc Rákóczi II mit Venedig 1704–1709	103
<i>Sándor Gyimesi</i> : Städtische Autonomie und staatliche Zentralisation in Ostmitteleuropa im 18–19. Jahrhundert	111
<i>Péter Hanák</i> : Bürgerliche Umwälzung und Urbanisation. Bürgerliche Wohnkultur in Budapest im 19. Jahrhundert	123
<i>Julianna Puskás</i> : Emigration von Osteuropa nach die USA 1861–1924	145
<i>Ferenc Glatz</i> : Musik, politisches Denken, nationale Ideen (Sozial- und kulturgeschichtliche Bemerkungen über Bartók's Kossuth-Symphonie)	165
<i>Emil Niederhauser</i> : Die Anfänge der marxistischen Geschichtsschreibung in Osteuropa	172
<i>Zoltán Szász</i> : Die Bedingungen der ungarisch-rumänischen „Paktverhandlungen“ von Tisza 1910–1914	182
<i>Ferenc Mucsi</i> : Presse, Zensur in Ungarn während des Ersten Weltkriegs	194
<i>György Ránki</i> : Probleme der südeuropäischen wirtschaftlichen Entwicklung 1918–1938	203
<i>Zsuzsa L. Nagy</i> : Über die wirtschaftspolitischen Ansichten der liberalen Opposition	232
<i>Miklós Lackó</i> : Szekefű, Bethlen und die Encyclopaedia Britannica	241
<i>Tamás Csató</i> : Die Rolle des ausländischen Kapitals im Innenhandel zwischen den zwei Weltkriegen	258
<i>Gyula Juhász</i> : Einige Fragen der deutsch-ungarischen Beziehungen während des Zweiten Weltkriegs	269
<i>Sándor Balogh</i> : Über den Demokratismus der ungarischen Volksdemokratie 1944–46	279
<i>Sándor Orbán</i> : Wende nach links, Korrekturen mit Phasenverspätung März 1955–Oktober 1956	292
<i>György Granasztói</i> : Die Aktualität eines Historikers. Sándor Domanovszky	303
Die Werke von Pál Zsigmond Pach 1943–1983 – eine Bibliographie (I. V.)	313

SOMMAIRE

<i>Iván T. Berend</i> : Professeur Pach	1
<i>Jenő Szűcs</i> : Revolution de prix au 13 ^{ème} siècle	5
<i>László Makkai</i> : Le bilan de l'exploitation des énergies naturelles du féodalisme européen	34
<i>Zsuzsa Teke</i> : Le „catasto” de Florence en 1427. Contribution à l'histoire des relations commerciales entre la ville de Florence et la Hongrie	42
<i>János Hóvári</i> : Le „long 16 ^{ème} siècle” d'Immanuel Wallenstein, 1450–1650	50
<i>Vera Zimányi</i> : Contribution à l'histoire de l'activité commerciale de Sebestyén Thököly et ses partenaires	61
<i>Ágnes R. Várkonyi</i> : La naissance de la coalition internationale contre les turcs et le prince György II. Rákóczi	67
<i>Katalin Péter</i> : Décadence dans le domaine culturel au tournant du 17 ^{ème} siècle	80
<i>Kálmán Benda</i> : Relations diplomatiques du prince François II Rákóczi avec Venise, 1704–1709	103
<i>Sándor Gyimesi</i> : Municipalité et centralisation de l'État en Europe centrale-orientale aux 18–19 ^{èmes} siècles	111
<i>Péter Hanák</i> : Embourgeoisement et urbanisation. La culture d'ameublement bourgeois à Budapest au 19 ^{ème} siècle	123
<i>Julianna Puskás</i> : Immigration de l'Europe de l'Est aux Etats-Unis, 1861–1924	145
<i>Ferenc Glatz</i> : La musique, la mentalité politique, les idéaux nationaux. (Notes d'histoire sociale et culturelle sur la Symphonie Kossuth de Béla Bartók)	165
<i>Emil Niederhauser</i> : Débuts de l'historiographie marxiste en Europe de l'Est	172
<i>Zoltán Szász</i> : Les conditions des „négociations du pacte” hongaro-roumaines, conduites par (István) Tisza, 1910–1914	182
<i>Ferenc Mucsi</i> : Presse et censure en Hongrie pendant la Grande Guerre	192
<i>György Ránki</i> : Les problèmes du développement économique de l'Europe du Sud, 1919–1938	203
<i>Zsuzsa L. Nagy</i> : L'opinion de l'opposition libérale sur la politique d'économie	232
<i>Miklós Lackó</i> : Szekfű, Bethlen et l'Enciclopaedia Britannica	241
<i>Tamás Csató</i> : Le rôle du capital étranger dans le commerce intérieur entre les deux guerres mondiales	258
<i>Gyula Juhász</i> : Quelques questions des relations germano-hongrois pendant la Seconde Guerre mondiale	269
<i>Sándor Balogh</i> : La démocratie dans la démocratie populaire hongroise 1944–1946	279
<i>Sándor Orbán</i> : Le tournant de gauche, révisions – de retard de phase, mars 1955–octobre 1956	292
<i>György Granasztói</i> : L'actualité d'un historien. Sándor Domanovszky	303
La bibliographie des oeuvres de Zsigmond Pál Pach, 1943–1983 (I. V.)	313

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. II. 6. – Terjedelem: 29.75 (A/5) ív

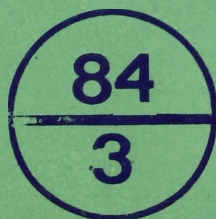
84.13043 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

HA 1432

TANULMÁNYOK

*R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Miklós szövetsége
Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen
1663-ban*

*Richard Mársina: A mai Szlovákia területének
betelepüléséről a 11. századtól a 13. század
közepéig*

FIGYELŐ

Életművek: Benda Kálmán

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVII. ÉVFOLYAM, 1984. 3. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BÁLOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁROLY, KATUS LÁSZLÓ, **KEREKES LAJOS**, KOSÁRY DOMOKOS, LAUKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160-160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- R. Várkonyi Ágnes*: Zrínyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban 341
Richard Marsina: A mai Szlovákia területének betelepüléséről a 11. századtól a 13. század közepéig 370

KÖZLEMÉNYK

- Entz Géza*: Székesfehérvár és Sopron építészeti megjelenése a 15. században .. 390

FIGYELŐ

- Roger Chartier*: A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok 404
Berezcki Urmasz: A tartui egyetem szerepe Oroszország kulturális, társadalmi és politikai életében a századfordulón. (A soknemzetiségű diákság bekapcsolódása a haladó mozgalmakba) 423
Andai Ferenc: Az Észak-Nyugat Kanadai magyar telepések helyzete a századfordulón 433

ÉLETMŰVEK

- Benda Kálmán*: Habsburg-abszolutizmus és a magyar nemesség a 16. és a 17. század fordulóján 445
Benda Kálmán műveinek bibliográfiája 480
Paulinyi Oszkár (1899–1982) 504
Vörös Antal (1926–1983) 508

R. VÁRKONYI ÁGNES

Zrinyi Miklós szövetsége Wesselényivel és Nádasdyval a török ellen 1663-ban

Ma már nehéz lenne megmondani, hogy 1970-ben, amikor a bécsi Staatsarchivban az 1663–1664-es évek történetét kutattam, és véletlenül kezembe akadt a Wesselényi-mozgalom 1666. december 19-én keltezett Szövetséglevelének mai tudásunk szerint egyetlen ismert eredeti példánya,¹ mi döböntett meg jobban, a tartalom vagy a látvány. A dátumot más színű tintával írták rá, mint a szöveget. A negyedik sorban durva javítás nyoma látszik. Kifehéredett, az ablak felé tartva szinte áttetszővé vékonyodott azon a helyen a papír, ahová a nádor és az országbíró neve után a horvát bán keresztnévét, a „Peter”-t írták. Egyhuzamban végigolvasva az archaikus és mégis időtállóan egyszerű szöveg azt az erős benyomást keltette, hogy a tartalma nem felel meg annak a történeti helyzetnek, amit a dátum jelez.

Ilyen nyugtalanító dokumentum értelmezése nagyon nehéz és kockázatos. Mégis meg kellett kísérelni, hogy megismerjük a történetet, amit magába rejtett, lássuk belső törvényeit, el tudjuk helyezni a nagyobb történelmi összefüggésekben.

Illő előrebocsátani: a vizsgálat nem a Wesselényi-mozgalom alapokmányának számító dokumentum 1666. december 19-i érvényességét vette célba. Arra kereste a választ, hogy a Szövetséglevelet mikor fogalmazták meg, és mi az a történet, amit keletkezése őriz. Az eredmény pedig nem szenzációs. Csupán egy a lehetőségek szerint megalapozott hipotézis. Mégis fontos. A magyar politika, a magyar politikai kultúra ismeretlen fejezetét világítja meg.

A szöveg

A Szövetséglevelél az 1670-ben megindított perek alkalmával lefoglalt levelek, iratok, tanúvallatási jegyzőkönyvek hatalmas tömegéből keletkezett gyűjteményben maradt fenn.² Betűhív leírásban közöljük:

¹Pauler Gyula, a Wesselényi mozgalom történetének kiváló monográfusa, a múlt században még látott egy másik eredeti példányt az Országos Levéltár Kamarai levéltárában, s a Szövetséglevelél szövegét innen közölte: „Szórum szóra a magyar eredeti után, melynek egyik eredeti példánya a *kam. lev.*, egyikét pedig Bécsben láttam a *tik.levéltárban*, csak a pontozást és a helyesírást módosítottam a mai íráshoz, s a régies „az” helyett „a”-t tettem, ahol kellett.” *Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. Budapest, 1876. 1. köt.: 115–116. – A kamarai levéltárban levő eredeti példány közelebbi jelzetét nem adta meg, eddig nem sikerült feltárni. Az eredeti szövetséglevelél egykorú magyar nyelvű másolata: OL Kamarai lt. E 148 Neo Registrata Acta (Továbbiakban: NRA) Fasc. 518 N° 12. – Ezt használta a Wesselényi-mozgalom újabb feldolgozásában: *Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685) Bp. 1980. 143.**

²Bécs, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA Hung. Spec.) Fasc.: 310 / B fol: 56–57. Egykorú latin és német másolatai: Ugyanitt fol: 66–69. – Vizsgálataink eredményeit 1973–

- „Mi Hadadi Groff Vesseleni Ferencz Magyar ország
Palatinussa, Groff Fogarasföldi Nadazdi
Ferencz, azon Magyar ország Biraia, és Groff
Zrini Peter Horvat orszagi Bán. Latvan aztot
5 Hogy Magyar orszagnak, s az Magyar Nemzetnek
ügje, s állapotia olj veszedelemben iutot legien;
Hogy ha mi, kik az orszagnak első oszlopi va-
giunk, valami szabados úton eleit nem veszük,
Ezennél eppen végső romlasra jút, az Eg alat
10 illjen híres, Nevezetes Nemes Nemzetnek az eo
sorsa. Es jól lehet ezen mi orszagunk-
nak, se hatariban valo kissebüesit, se penigh
Nemzetünknek kevesebböesit [az ki annak oka-
it tudgia] senki nem csudalhattia. Mert töb
15 két szaz Esztendeinél, Hogy az Magyar Nemzet
az töb kereszténi orszagokat oltalmazvan, s az
eo melljét; Annak az egész világot el nielni
s maga hatalma alá haitani kívánó Poganj-
sagnak Paizul eleiben vetvén; és azzal
20 Szünetlenöl, minden napi vére hullasaval;
Masoknak sokszori, vagy tavúlról valo né-
zésével, vagy veszedelmünkre valo segedel
mével tusakodván, niomattatot meg ennire,
hol az nilván való Ellenségtöl; Hol per indirectum,
25 [de föl tett czellal] attólis, a kitöl oltalmot
köllöt volna varni. Mind azon altal, Hogy
ezen meg maradot kevés Nemzetet az kereszténység-
ben s az ő Nemében, Es az orszagot csak ezen
szorúlt hatariban is meg tarthassuk. Igen szük-
30 ségesnek lattuk; előbenis azt, hogy mi harman
hütel kötelezzük arra magunkat; Hogy mivel
az illien derekas dolognak titok alat köl marad-
ni, s úgy folihatnak iobban az föl tett jó szandé-
kok: Assecuralljuk azért egy mást Uri parollank-
35 ra, Annak, es hitünknek, sőt Lölkünk üdvösségénekis
el veszése alatt; Hogy ezen munkalkodasunkat,
es kötelességönköt, s á mellett való föl tett szán-
dekinkat, s ügiekezeztinket, Senkinek semmi nemő ok-
ból ki nem jelentjük semmi moddal; Sőt azokatis
40 az kik ezen dologban tudossak titokban tartiuk ha-
sonlóképpen. Masodszor. Azon obligatio alatt;

1974-ben elkészített Háború vagy béke (1655–1664) c. monográfiánkban, majd az ennek alapján kidolgozott Magyarország politikai története 1650–1664. című, a Tizkötetes összefoglalás III. kötetébe készült fejezetünkben foglaltuk össze. Tanulmányunkban, ahol közelebbi forrásmegjelölést nem adunk, ott ezekre a kéziratainkra utalunk.

valamit Magyar Orszagnak, s Nemzetünknek javára
 meg maradására és elő menetelére, elménkel föl
 45 találhatóunk, s az meg cselekedhető legyen; Azokat
 mind el követtiük szorgalmatosan; es ha masokhoz
 valo foliamodással köllis annak meg lenni, effectu-
 alliuk; nem látván, se remélvén, illien utolsó rom-
 lasra jutott állapotunkban, senkitől bizonyos re-
 50 mensiget elő-menetelünkre, sőt csak ezen Statusban valo
 meg maradásunkrais. 3. Hogy mind ezekben, egy-más
 hire nélkül semmit nem czelekszünk, Hanem mindenekhez
 egienlő akarattal, es meg egiezet elmével kezdünk, s mun-
 kalkoszunk végig állandokeppen. Sőt, mivel minden do-
 lognak az eő ki menetele bizontalan; Ha ezen okokbol,
 55 vagy minnjajunknak, vagy akarmelljkunknek, sőt azok-
 nakis, az kik az mi akaratunkbol tudossak ezen do-
 logban. Akarkitől [senkit ki nem vévén] persecutio-
 ja lenne; Tartozunk sub praevio obligamine, minden
 uton és modon, minden tehetsegünkkel partiat fogni, s –
 60 az galibabol ki segetteni. Aduk azért egy más-
 nak ezen kezünk irasa, es pecsetünk alat költt
 Levelünköt, Hogy giakran szemünk előtt viselvön;
 Ezen dolognak, s-kötelességünknek violalásával,
 Lölkünköt az eörök karhozatra ne vessük, se ez
 65 vilagi mód szerint böcsületünköt meg ne sertchük
 se el ne vessessök. Költ Beczben, die 19./

Men' [sis] Decembr' [is] A [nn] o d [omi] ni 1666.

H. Wesselény Ferencz [gyűrűs pecsét]
 Groff N. Ferencz [gyűrűs pecsét]
 Groff Zrini Peter [gyűrűs pecsét]

Első pillantásra a fotókópián is jól láthatók a különös formai jegyek: a világosabb színű tinta, a különböző betűformák, az, hogy a „Peter” szó nem tölti ki egészen a rendelkezésére álló helyet a „Zrini” és a „Horvát” szavak között, s a dátum elhelyezése szokatlan. Wesselényi közvetlenül a szöveg utolsó sora alá írta a nevét, bal oldalra. A keltezés pedig az aláírás, a pecsét és a szöveg között szabadon hagyott szűk mezőnyön van beszorítva két rövid sorban.

Feltehető, hogy a Szövetséglevelé szövegét és a keltezést nem egyidőben írták. Mintha az aláírások és a gyűrűs pecsétek után került volna a keltezés a szöveg alá, mégpedig úgy, hogy Nádasdy és Zrínyi Péter aláírása már rajta volt a papíron, majd datálták, és ezután tette rá a nádor is a maga kézjegyét. Ez a jelenség csak úgy értékelhető reálisan, ha ismerjük a szövetséglevelé-váltás korabeli módját. Az írott dokumentummal történő kölcsönös elkötelezettség szigorú szabályai némiképp megmagyarázhatják a dátum szokatlan elhelyezését.³

³ A Wesselényi-mozgalom szövetségleveléi közül Wesselényi és Zrínyi Péter, Stubnya, 1666. április 5-én kelt szövetséglevelének mindkét példánya megvan (HHStA Hung. Spec. 296 fol: 37) Kiadta

A „Peter” szövegrészét még akkor ott Bécsben levéltáros kollegák segítségével ultravioletta lámpa fényénél vizsgáltuk meg: nagyon halványan a „Iós” szótag és egy vessző halvány körvonalaai tűntek elő, de mivel a papír verzőján írott szöveg is átút, az eredmény nem volt egyértelműen értékelhető. S azonnal rá kellett jönnöm: bármilyen fejlett technikai eszközökkel végzett vizsgálatokkal sem remélhetjük, hogy sokat megtudunk arról, amiről lényegében tudnunk kell, és ami minket érdekel. Mert mindenki első látásra rájön arra, hogy ha eredetileg más név volt beírva, akkor a Szövetséglevél első mondata nem lehet más, mint a következő:

„Mi Hadadi Groff Wesseleni Ferencz Maigar ország Palatinussa, Groff Fogarasföldi Nadazdi Ferencz, azon Magyar ország Biraia és Groff Zrini Miklós Horvat orszagi Bán.” Feltehető, véletlenül elírták a nevet. Kevésbé valószínű. Péter már 1665. január 24-i kinevezése óta viseli a báni méltóságot.⁴ Először Wesselényi nádorral kötött szövetséget (1666. április 5-én), majd később Nádasdyval, azután Tattenbach stájer főúrral, később pedig az országbíróval közösen Apafi Mihály erdélyi fejedelem számára írt alá elkötelező levelet. De sem ezeken, sem más dokumentumokban nincs nyoma, hogy nagyhírű bátyjával összetévesztették volna.⁵ Nehezen hihető az is hogy ilyen fontos államokmányt tudatlan, hanyag emberre bíztak volna. Vagy az elhibázott szöveget nem semmisítik meg.

mindkét példányt *F. Rački*: *Acta coniurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia*. Zagreb 1873. 15–16. l. – A két, különben szórul szóra azonos szövegű latin nyelvű szövetséglevél abban tér el egymástól, hogy az „a” példány Zrínyi nevével kezdődik és először a horvát bán írta alá, a „b” példány élén Wesselényi neve áll és ő az első aláíró is. A szöveg nem hagy semmi kétséget felőle, hogy a szövetséglevelet egymásnak adták („alter alteri dedimus litteras”), kicserélték. A kicserélés mikéntjéről Wesselényi és Nádasdy Murány várában 1666. július 28-án kelt szövetséglevele létrejöttének körülményei tájékoztatnak némileg. Wesselényi Ferenc Murány várában 1666. július 29-én kelt Nádasdynak írott leveléből tudjuk, hogy a szövetséglevelet Nádasdy küldte el titkárával, Szenthe Bálinttal Wesselényinek, és a nádor ezt a levelet, vagy ennek általa aláírt másik példányát küldi vissza levele kíséretében. Vö.: *Pauler* 1. köt.: 97–98. – Eredeti példánya Wesselényi aláírásával: HHStA Hung. Spec. Fasc.: 310/A fol: 33. Másolata: NRA Fasc.: 518 N° 11. –

Wesselényi kísérőlevelének másolata: Uo.: N° 16. – A szövetséglevél Nádasdy aláírásával ellátott párja vagy Nádasdy aláírásával is ellátott példánya mindmáig ismeretlen. – Mindebből nagy biztonsággal állítható, hogy a szövetséglevelet annyi példányban készítették el, ahányan a levél szövege szerint megállapodtak, ezeket meghatározott rendben haladva írták alá és adták át egymásnak. Ezekkel az „assecuratoria-levelekkel” biztosították egymást kölcsönös elkötelezettségükről. – Eszerint a Szövetséglevélből három eredeti példánynak kellett készülnie. Mivel a Szövetséglevél máig ismert egyetlen eredeti példánya abban a Fasciculusban maradt fenn, amely a „Nadasdysche Akten” sorozatba tartozik, nagy biztonsággal állítható, hogy ezt a példányt Nádasdy irataival együtt foglalták le, tehát feltehető, hogy Nádasdy példánya lehetett. A Szövetséglevél másik két eredeti példánya, Wesselényi és Zrínyi példánya, mind ez idáig nem került elő.

⁴ Báni kinevezése: 1665. január 24. *Pauler* 1. köt. 51.

⁵ Zrínyi Péter és Nádasdy szövetséglevele: Pozsony 1666. december 28. HHStA Hung. Spec. Fasc.: 310/B fol: 78. – Zrínyi Péter és Tattenbach szövetséglevele: Csáktornya, 1667. szeptember 9. HHStA Hung. Spec. Fasc.: 319/A fol: 48. – Vö. Tattenbach levele Zrínyinek: „Ligájukat ne tartsa magánál, vagy úgy vigyázzon rája, hogy azt senki más meg ne találja” idézi: *Pauler* 1. köt. 335. – Nádasdy és Zrínyi Péter (rejtjelekkel írt) szövetséglevele: 1667. március OL NRA Fasc. 519 N° 7. – Nádasdy és Zrínyi Péter Apaíznak adott szövetséglevele: Keresztúr 1668. szept. 1. OL NRA Fasc.: 518 N° 17.

A Habsburg-államhatalom ugyan bűnjelként foglalta le és tartotta számon Zrínyi Péternek Frangepánnal kötött Brisacz 1653. dec. 14-én kelt szövetséglevelét is. HHStA Hung. Spec. Fasc.: 296/A fol: 1–4. – A lefoglalt iratok jegyzéke: Ugyanott: Fasc.: 308/A fol: 57–58.

Mégis, nincs miért kímélnünk ennek az állításnak a támadható pontjait. Miért ne járhatott volna rá a szövegleíró keze a „Miklós”-ra? Még csak alig több, mint két esztendeje, hogy ez a név egész Európában a vitéz horvát bán képzetével jelentett egyet. Bécsben, ahol a három főúr 1666 decemberében találkozott, Lipót császár üli éppen a lakodalmát, egymást érik a fogadások, bálók, pazar teátrumok, hetedhét országra szóló vadászatot rendeznek a Praterben, s közben a magyar főurak titokban a francia király követével Gremonville-lel is tárgyalnak.⁶ nincs sok idő nyugodt munkára. Ráadásul a szövetségkötés technikája szerint a Szövetséglevelet három példányban kellett elkészíteni. Ilyen zaklatott körülmények között miért dobták volna el a javított példányt, hiszen aláírások és gyűrűspecsétek hitelesítették ezt is. Véletlen tévedésből pedig semminemű további következtetés nem vonható le, s ezzel a kérdés le is zárható lehetett volna.

Előkerült azonban, ugyancsak a bécsi levéltárból és megint véletlenül a Szövetséglevél fogalmazványa.⁷ Két szövegváltozat, két réteg különíthető el rajta: először folyamatosan leírták az első változatot, majd ezt kihúzásokkal, betoldásokkal és kiegészítésekkel átforgatták. Eredeti Fogalmazványról és javított Fogalmazványról kell tehát beszélnünk. Az eredeti Fogalmazvány két homogén szövegrészből van összeszerkesztve. Az egyik a Szövetséglevélből való. A másik szövegrészt Wesselényi és Nádasdy 1666. július 28-án Murányban kelt biztosíték-levele, a Murányi szövetség mondatai alkotják.⁸ Az eredeti Fogalmazványba beleverték azt is, hogy a murányi megállapodást akarják megerősíteni és mindhármukra kiterjeszteni. A két pontból álló eredeti Fogalmazványt datálták is: 1666. december 19. Majd ezután kihúzták belőle a Murányi szövetség részleteit, hogy a Szövetséglevél további részeit tegyék be helyébe, sőt végül áthúzták a szöveg csaknem teljes utolsó harmadát, törölve a dátumot is, majd a Szövetséglevél sorait illesztették be helyette a szöveg végén újra kiírva a keltezt is. A két kéz írását viselő Fogalmazvány úgy keletkezett, hogy a fogalmazó, majd a javító előtt ott volt a Murányi szövetség, és ott kellett lennie a Szövetséglevélnek is. A murányi szövegben már megtalálható a Szövetséglevél némely fordulata és szövegrésze: „Hazánknak első oszlopi lévén. . .” „Uri

⁶A. Wolf: Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Kaiser Leopolds I. 1609–1677.

Wien, 1869, 155. – Az esküvői protokollra Ch. Ehalt: Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Wien, 1980, 116. – Tárgyalások Gremonville bécsi francia követtel: J. Bérenger: Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi összeesküvés idején (1664–1668). Történelmi Szemle, 1967, 286.

⁷L(ite)ra B. Conceptus unionionis Palatini Nadazdi et Zrini in Hung. idiomate. HHStA Hung. Spec. Fasc.: 292 fol: 194–195.

⁸Az egybeszerkesztés jellegzetes példái: (az aláhúzott szövegrész a Szövetséglevélből való, kiemelés: V. Á.)

„Látván aztot, hogy Magyar országhnak és a Magyar Nemzetnek ügye es állapotia olly veszedelmbe jutot legyen Hogy ha Mi kik az orszagnak első oszlopi vagiunk, az köztünk eddig fön levő Gyűlölséget és idegenséget szabadon uton le nem tévén meg nem orvosoljuk és minapi kettünk, ugy mint * * között ez iránt költ levelünk szerint (kit most confirmalunk és mind harmunkra extendaltatni akarunk) fel tet io értelemmel nem segettiük, felő romlásra ne juttassa az egienetlenség az egh alat illjen hires nevezetes neves nemzetek az eő sorsat.” Továbbá: „Mindazon által hogy azon meg maradtott hires nemzetet az kereszténységben, s az eő nemeben és az országot is ezen szorult Határiban is meg tarthassuk Igen szükségesnek láttuk Elsőben is azt hogy mi harman hűttel kötelezzük azon meg emlétet kettünk közöt valo levelnek szentöl valo meg allasara es tartasara magunkat. Hogy Kegyelmes Urunk, törvényünk es szabadságunknak meg maradásában és szolgálattiban egymastul el nem szakadunk. . .”

parolánkra és igaz keresztény hitünkre fogadjuk egymásnak és assecuralljuk egymást.”⁹ A Szövetséglevél megfelelő részleteit első pillantásra bárki, még egy jószemű kisdíák is ki-keresheti. De a tapasztalt kutatók tudják, mindez lehet közkeletű kifejezés, toposz, a szövetséglevelek bevett fordulata. Mégsem tehetjük le itt a tollat. A Szövetséglevél koncepciója teljesen másnemű, mint a Murányi szövetségé, sőt a többi, a Wesselényi-mozgalom idején keletkezett – korabeli kifejezésekkel élve – „assecuratoriá”-k, biztosíték-levelek, liga-levelek gondolatrendszerével sem egyezik.

A koncepció

Murányban 1666 nyarán Wesselényi és Nádasdy azért kötött szövetséget – amint írják –, mert korábban sok ellentét volt közöttük, és nem akarják, hogy holtuk után egyenetlenségüknek tulajdonítsák az ország „utolsó sorsra jutott állapotját”-t. Biztosítják egymást, hogy egyenlő értelemmel megcselekszenek mindent, ami a császár – „Urunknak” –, továbbá nemzetük, hazájuk, országuk törvénye, a közönséges jó és szabadságuk javára szolgál. „Ha az ilyen dolgokat eő Fölsége, vagy az Udvar eleiben akarjuk vinni, azt Communicatis Consilüs et unitis animis chelekeszük.”¹⁰ A két főméltóság, a nádor és az országbíró tehát biztosította egymást, hogy egyetértésben tevékenykedik. Az adott hatalmi és uralmi keretek között. Uralkodójuk, a Habsburg-császár és magyar király javát szolgálják, miként szolgálják nemzetük és a közjó érdekeit. A megállapodás mégis sérti a Habsburg-kormányzat elveit. Országos ügyekről egymás tudta nélkül nem tárgyalnak az udvarral – szögezi le a két főúr, és ez a korabeli értelemben már kimeríti a konszpiráció bűnös fogalmát.

A Szövetséglevél koncepciója egészen más, egyértelműen és határozottan törökellenes. A három főméltóság abban állapodik meg, hogy külföldi segítségért folyamodnak, mert csak így tudják megtartani az országot szorult határaiban, a kereszténységben az egész világot elnyeléssel fenyegető pogánysággal szemben. Hiányzik a rendi gondolat-

⁹Szövetséglevél:
„Mi kik az országnak első oszlopi vagyunk”

Murányi szövetséglevél:
„Hazánknak első oszlopi lévén”

„Assecuralljuk azért egymást uri parolánkra, Annak és hitünknek sőt lelkünk üdvösségének is elvesztése alatt.”

„Uri parolánkra és igaz keresztény hitünkre fogadjuk egymásnak és assecuralljuk egymást”

¹⁰ Wesselényi és Nádasdy szövetséglevele 1666. jún. 28. Murány.

„Adgyuk egy masnak tuttora, hogy noha mi közöttü(n)k töbször talám az irigy és gonosz akaratú emberek nyughatatlansága miat, az elöt való idükben, holmi izetlenségek és abból szarmazni szokot idegensségek is történtek légyen. Mindazonáltal hazánknak első oszlopi lévén; hogy jövendőben Nemzetünk ezen utolsó sorsra jutott allapatyaban is holtunk után az mi egyenetlenségünket romlasnak okul ne tarcha, s Koporsonkba letünkör is idegen emlékezettel felölünk ne legyen, Confidens joakaroink által, löt egyenlő, és igaz Keresztény hitünkre fogadgyuk egy mas(na)k, és assecurayuk egy mast. Hogy mind azokban valamik Urunk(na)k, Nemzetünk(ne)k, és hazánk(na)k s az közönséges jonak, Orszagunk Törvényének, és Szabadsagunk(na)k javát, és annak elömenetét illetik, mind azokat egyenlő értelemmel és Conjunctioval segiteni, p(ro)movealni és manutenealni fogjuk, és mind azokban egymastul el nem al(l)unk; Sőt ha az illen dolgokat eő Fölsége, vagy az Udvar eleiben akariuk vinni, azt Communicatis Consilii e(t) unitis animis chelekeszük. . .” OL NRA Fasc. 518 N° 16.

világra jellemző megfogalmazás, az, hogy szabadságukat akarnák megvédeni. Arról sincs szó, hogy a császár javát szolgálják, vagy hogy ügyeiket közösen akarnák az udvar elé vinni. A Habsburg-kormányzat és az ország viszonyára józan tapintattal utalnak: a „mások távolról” nézték a török ellen harcolókat – a segedelem egyenesen veszedelmükre volt – „a kitől ortalmat köllött volna vámi”, az romlásukat okozta. Ezek a megállapítások sok konkrét eseménnyel helyettesíthetők be, de valamennyi a török háborúkkal kapcsolatos. Várad ostromát tétlenül nézte a rakamazi táborból a császári hadsereg, II. Rákóczi György sok biztatást kapott az udvartól, hogy a törökkel meg ne egyezzen, de segítséget végül sem, és kárbeclő jegyzőkönyvek és levelek sokasága tudósít róla, hogy mibe került az ország lakosságának és az udvarnak Montecuccoli eredménytelen erdélyi hadjárata 1661-ben.¹¹ A Szövetséglevél eszmei tengelyét törökellenes gondolatok adják: a magyarság kétszáz év óta harcol a kereszténységet, sőt az egész világot elnyeléssel fenyegető és a maga hatalma alá hajtani akaró pogányság ellen.

Nyilvánvaló, a Szövetséglevél és a Murányi szövetség két különböző koncepció jegyében született. Az eredeti Fogalmazvány montázstechnikája arra vall, hogy ez a koncepcióbeli eltérést megpróbálták áthidalni. Vajon miért vetették el ezt a megoldást? Miért hagyták ki végül is az előző megállapodásra való utalás formuláját és azt, hogy most hármójukra akarják azt kiterjeszteni? Pedig ezek a formula-elemek a későbbi szövetséglevelekben mindig megtalálhatók. A kérdések kérdése azonban ezeknél lényegesebb: miért a Szövetséglevelet fogadták el, hiszen az nem vág össze a Wesselényi-mozgalom 1666 decemberében ismeretes történeti helyzetével.

Ellentétes történelmi kihívások: 1666, 1663.

Történelmünkben a Wesselényi-összeesküvés vagy Wesselényi-mozgalom néven számon tartott szervezkedésről az újabb kutatások is megállapították, hogy az a vasvári béke (1664. aug. 10.) után keletkezett. Az így szervezkedő főurak 1665 óta folyamodtak külföldi hatalmakhoz segítségért. Zrínyi Péter Frangepánnal együtt még az év elején megpróbálta feleleveníteni János Fülöp mainzi érsekkel a vasvári béke után megszakadt kapcsolatot. Tárgyaltak Rómával, Velencével, és 1665 júliusától napirenden van a francia szövetség ügye is.¹² Miért csak 1666 decemberében határozták volna el, hogy külföldi segítségért folyamodnak? Pedig a Szövetséglevélben erre kötelezik magukat. Ellenvehető: Franciaország bécsi követével, Gremonville-lel éppen 1666 decemberében elevedtek fel a tárgyalások, Wesselényi és Zrínyi Péter 16-án adott át neki egy, a királynak címzett levelet.¹³ Az eredeti Fogalmazványban azonban nincs nyoma, hogy fontosnak látták volna bevenni a külföldi segélykérést mindhármukra érvényes közös megállapodásukba. Logikus is, hiszen az már többször megtörtént.

¹¹ Országegyesítő kísérletek. Magyarország politikai története, 1650–1664. Kézirat.

¹² D. Kosáry: Français en Hongrie 1664. Revue d'Histoire Comparée. 24. köt. 1946. – Köpeczi B.: Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Vasi Szemle, 1964. – Benczedi 1980, 18.

¹³ Bérenger 1967, 283–284.

A Wesselényi-mozgalom 1666 végén jellemző politikai irányvonalával pedig egyenesen ellentétes a Szövetséglevél tartalma. Igaz, hogy 1666 nyarán még heves viták folytak a török orientációról. Az erdélyi megbízottként kint járó Bethlen Miklós még olyan tervekről is beszámolhatott, hogy a török kiűzése után hogyan jelöljék majd ki a fejedelemség és a királyság határát.¹⁴ Mégis az a lényeg, amit a szervezkedés modern feldolgozója hangsúlyoz: „a francia tárgyalásokkal párhuzamosan, mint komor kísérő szólam, mindvégig jelen volt a külső kapcsolatkeresés másik nagy alternatívája: a Portához fordulás, a töröknek való behódolás szándéka. A döntő fordulat még a vezető magyar főurak hármas bécsi szövetsége előtt, az 1666. augusztus 23-án kezdődő *murányi összejövetelen* történt ez irányba. Ettől kezdve vált a török orientáció a Habsburg-ellenes rendi mozgalom vezető szólamává.” Ismeretes, hogy Wesselényi nádor szövetségtervezete a törökkel, formailag mint követi utasítás, 1666. augusztus 27-én kelt, s az erdélyi fejedelem követte vitte a Portára. A dokumentum – újraértékelője szerint – a török szövetség terve mögött a realitásokkal számoló „mélyebb megfontolások, nemzeti felelősségtől áthatott javító szándékok is meghúzódtak”.¹⁵ Mint politikai program, merőben ellentétes a Szövetséglevélben megfogalmazottal.

Aligha hihető, hogy a három főméltóság kölcsönös elkötelezettségük elvi alapját az évszázados török harcok, célját a kereszténységet és a világot elnyeléssel fenyegető pogányság elleni védelem jegyében öntse formába azután is, hogy szövetséget keresett, hódolást ajánlott a Portán. De miért ne írhatták volna meg éppen a török orientáció ellensúlyozásaként ily módon, mintegy önigazolással a Szövetséglevelet 1666 decemberében? Jogos kérdés. Igazságtartalmát azonban ellenőriznünk kell. A módszer is kézenfekvő. Vizsgáljuk meg ebből a szempontból a többi szövetséglevelet. Az eredmény egyértelmű: visszautalnak a bécsi megállapodásra, de a Szövetséglevél törökellenes gondolatait soha nem idézik vissza. Nádasdy 1667. március 9-én Besztercén kelt és a szervezkedésbe beavatott – korabeli kifejezéssel élve – „interessatus nemesek”-nek adott hitlevelében még a dátumot is felidézve hivatkozik a bécsi obligációra, ily módon rögzítve a célt: látván utolsó romláshoz közelítő sorsát „édes hazánknak . . . reánk következő veszedelmének el távoztatására es közönséges javára megh maradására nézendő dolgokban” értettek egyet.¹⁶ Ez ugyan még magyarázható úgy, hogy az interessatus nemesek körében rendkívül erős volt a török orientáció pártja. Az viszont elgondolkoztató, hogy a Szövetséglevél törökellenes gondolatait, gondolatformáit máskor se idézik vissza. A nádor halála után Nádasdy és Zrínyi ismét megerősítvén szövetségüket egymással, a bécsi megállapodás céljára hivatkozva a haza szabadságát említik.¹⁷ Apafi fejedelemnek adott assecuratoriájukban ugyancsak hivatkozva a nádorral tett hármas kötésükre a „Magyar Nemzet. . .

¹⁴ Bethlen Miklós levelei Apafi Mihály fejedelemnek és Teleki Mihálynak Murányból 1666. júl. 22. és júl. 27. Bethlen Miklós levelezése. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte *Jankovics József*. Sajtó alatt.

¹⁵ *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. Történelmi Szemle, 1974. 602. – *Uő.*, 1980, 20. – A korábban országos érdek nevében és nemzetközi megfontolások alapján hevesen és következetesen a török elleni harcot propagáló és mindennemű behódolás ellen harcoló Wesselényi politikai irányváltásának személyi motívumaival még adós a történettudomány.

¹⁶ Fogalmazványa: HHSStA Hung. Spec. Fasc.: 311 fol: 38, Eredeti: OL NRA Fasc. 518 N° 15.

¹⁷ Nádasdy és Zrínyi Péter hitlevele, Wesselényi halála után megújítják szövetségüket s.d. Másolat: HHSStA Hung. Spec. Fasc.: 310/B fol: 11

megromlott Szabadságinak és Törvényinek helyben állatására igyekezvén az országnak Fő oszlopi lévén”, arra tettek erős hitet – mint írják –, hogy „hazánk javát, megh maradását nézendő dolgokban egyet értünk”.¹⁸

Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy ha csupán ezekből, a későbbi szövetséglevelek hivatkozásából kellene rekonstruálni a bécsi megállapodás szövegét, az inkább a Murányi szövetséghez, mint a Szövetséglevélhez lenne hasonlatos.

Nincs mit csodálkoznunk azonban, hogy a Szövetséglevél koncepcióját még töredékesen sem találjuk. Az 1665–1670 közötti öt év történetéből mintha kiesett volna a török elleni háború gondolata Magyarországon, mindazzal a képzettel együtt, ami az évszázadok során szervesen hozzáépült. A változás nem csupán hazai jelenség. Európai méretekben már régen jelzik a kutatók a politikai irányzatok és a társadalmi-gazdasági tendenciák összefüggésében észlelhető eszmei és gondolatrendszerbeli átalakulások kezdeteit.¹⁹ A Magyar Királyságban mindez a vasvári békével (1664. aug. 10.) létrejött gyökeres fordulat után figyelhető meg.

A Habsburgok megállapodása a Portával a jó esélyekkel folyó háború kellős közepén, úgy, hogy azt nemcsak a magyar politikusok feje fölött, hanem európai szövetségeik, sőt bizonyos udvari körök kizárásával nagy titokban kötötték meg, amikor az több mint egy hónap múltán kiszivárgott, majd hivatalosan is nyilvánosságra jutott, országos traumát okozott. A kortársak tudatában megkérdőjelezte a magyarság addigi török elleni harcainak értékét és értelmét, mindazt, amit a kereszténység védőpajzsa gondolat kifejezett.²⁰

¹⁸ „Látván és eszünkben vévén réghi nagy elmélkezőt dicséretes Magyar Nemzetünknek utolsó romlásához közelítő sorsát, annak meghromlott szabadságinak és Törvény(i)nek helyben állatására igyekezvén az Országnak Fő oszlopi lévén, Elsőben is az boldog emlékezőt nehaj Groff Hadady Wesselényi Ferencz Palatinus Urammal, erős hittel valo Szüvetséget tettünk, hogy minden hazánk iavát, megh maradását nezendő dolgokban edgyet értünk, mind azokban szivessen munkálkodunk tehetségünk szerint, abban tudós Interestatus Attyafiakkal edgyöt. . .” HHStA Hung. Spec. Fasc.: 311 fol: 44. és OL NRA Fasc. 518 N° 17.

¹⁹ *Köpeczi Béla*: Magyarország a kereszténység ellensége. Bp. 1976. Továbbá vö. összefoglalásunk: Kortörténet és közvélemény. Ismertetés. In: Magyarország keresztútjain. Bp. 1978. 421–427.

²⁰ A vasvári békét elítélő dokumentumok kötetnyi anyagából néhány jellegzetes véleményt idézünk:

„Bán Uram (Zrínyi Miklós) levelének mássát láttam, az ki felette desperált Lamentatioval van. Az Békességh ellen kicsiny nagy rend, mint szajokból kifér, becstelenül szólnak.” Wesselényi Rottalnak (fogalmazvány) Szömörce, 1664. nov. 1. OL E Archivum Familiae Wesselényi (AFW) Fasc. 5. fol: 44. – „ . . . igen megszorodtam nemcsak én, de sokan. Példa beszéd az, hogy az zsidók is egyszer akartanak utat csinálni, de mivel szombat volt, nem lehetett. Ugy mi is több keresztények készek voltunk oó Felsege szolgálatyara az pogány ellen de már az békességh meg öl minket . . . az pogány igen eröl, hogy békesség löt, Isten rontsa el ily békességet.” Gregorius Gicha voivoda Rottalnak Ex castris Szuker (?) 1664. nov. 1. OL P 507 Nádasdy lt. Levelezés Fasc. 17 N° 596. – „ez boldogtalan békességgel egy igaz magyar se contentus itten. . .” – Bársony György Rottalnak Szokolcza 1664. nov. 21. – a levél azért is fontos, mert az egyik utolsó tudósítás Zrínyinek a török elleni harcáról. OL P 507 Nádasdy lt. Levelezés Fasc. 17 N° 525

A vármegyei tiltakozások kettős töltetűek: egyszerre hangsúlyozzák, mennyire megnövekedett az országot megsemmisüléssel fenyegető török veszély, és mekkora csalódást okozott, sőt új veszélyérzetet keltett, hogy a császár remélt segítségével csalódni kellett, sőt mivel „sine nobis, de nobis” kötötték meg a békét, a magyar államiságot látják megtámadva. „ . . . szívünk csüggedésével hallyuk híret concludalt Békességnek. Kin nem azért csügged szívünk, hogy fene vad természetűen egyedül vér ontást látni szomjuhoznánk, hanem kiváltképpen, hogy Nagyságod, mint Nador Ispánunk,

Az éles változást talán semmi nem bizonyítja olyan beszédesen, mint az 1665–68-as évek jellegzetes publicisztikai írása, a Nádasdy Oratió-ja néven ismert röpirat.²¹ A mű egyik vezérgondolata Magyarország és a török viszonya. Kérdésfeltevésai és magyarázatai azonban teljesen újak a vasvári békét megelőző időkhöz képest. Nem akartatok hódolni – írja a szerző –, ragaszkodtatok a kereszténységhez és íme, azok csaltak meg benneteket, akikhez a legnagyobb reménységeket fűztétek. Akiben mint oltalmazóban bízotok, az hívebb a törökhöz, mint a keresztényekhez. Eladott a töröknek. Rákényszerít, hogy hódolj, s ha megteszed, mert nem tehetsz mást, hitetlen híredet költi Európában. Az Oratió látszólag zavaros, talányos szövegével régen is nehezen boldogultak a történetírók. A mű modern kritikai vizsgálatával pedig ma is adós még a tudomány.²² Annyit azonban tudunk, hogy Nádasdy bár vállaltóinak azt mondta, hogy ha fejét veszik, se tudja már pontosan eldönteni, hogy mikor is írhatta ezt a művet, de elismeri, az összeesküvők írásaiból állította össze.²³ Nagy biztonsággal mondható tehát, hogy jellegzetes társadalmi csoport, az ország északkeleti végein élő, a török támadásoknak legjobban kitett protestáns nemesség közvéleményét fejezte ki. De ne feledjük, Nádasdy a nyugati védettebb vidékek katolikus főurainak jellegzetes képviselője, még 1666 tavaszán is ragaszkodik a vasvári békéhez.²⁴ S ha elhatározásának okai még nem is egészen világosak, tény, hogy két év múlva nevét adja az új programhoz, sőt lehet, hogy ő fogalmazza meg országos érvénnyel. Lehetséges, hogy rendszeresebb és mélyreható kutatások még feltárják majd a régi gondolatok továbbélését is. Főleg a védettebb, biztonságosabb vidékekről. Sőt a szervezkedők között is vannak más hangok. Például Forgách Ádám Thököly Istvának írott levelében hevesen elítéli azokat, akik a törökhöz kapcsolnák magukat, mondván a Porta „testi-lelki szabadságukban” pártjukat fogja, de véleménye szerint „némely az törökkel álmodozik, ám lássa, de az Békák közt bizony Gólyakirályt választ magának”.

---

mediatorunk, Vice Királyunk és a töb(b) e haza Columnai kin marattanak annak a békességnek szerze-
sebul és Concludatiojabul.” A továbbiakban arról írnak, hogy a hódolás még terhebb lesz ezután.
Torna vármegye Wesselényinek, 1664. Tornán celebrált gyűlésükből, 1664. december (?) 17. OL E
199 AFW Fasc. 5. fol: 2–3

²¹Nádasdy Ferenc Oratioja az ország négy rendjéhez. Közli: *Ifj. Kemény Lajos*. Történelmi
Tár, 1896.

²²Nádasdy saját kezű javításaival, betoldásaival ellátott kézírata: HHStA Hung. Spec. Fasc.:
310/B fol: 105–112. – A szöveg értékelésénél máig meg nem oldott kérdés többek között, hogy
Nádasdy az egyike azoknak, akik elsőként értesülnek a vasvári békéről, és határozottan elhatárolja
magát a békét ellenzőktől: „az ki igaz szívvvel kívántam az békességet, nem hogy szólottam vagy
annyival inkább irtam volna ellene . . .” levele Rottalnak Bécs 1664. dec. 4. OL P 507 Nádasdy lt. Leve-
lezés Fasc. 16 N° 554. Vö.: A galgóci táborban 1664. szept. 25-én kelt Rottalnak írott levele uo.
Fasc. 16. N° 554. Később is következetesen a török béke mellett van. Idevágó írásai közül: „Méltósá-
gos Palatinus úr irasson az török békesség föl bontók ellen erősen az Varmegyékre, sőt statuallion
példát. . .” Nádasdy levele ismeretlenek, Sárvár 1667. jan. 27. HHStA Hung. Spec. Fasc.: 311/B fol:
16–17.

²³Nádasdy Oratioja, i. m., Történelmi Tár, 1896. 101–102. Lehetséges, hogy az 1668. évi fel-
kelés tervével van szorosabb kapcsolatban. Vö.: *Benczédi* 1980. 23. és 144.

²⁴„Muraközi állapotokrul a hol az békesség ellen (a mint Nagyságod is írja) legh teöb csinta-
lanságok szoktak esni Zrini Péter uramnak mingiart irtunk, hofi Eö kglme is az alatta való katonakot
és Haydukat megh fanicze és az békesség ellen semmit cselekedni ne engedjen. . .” Bécs, 1666.
máj. 14. Nádasdy a Kanizsai Hancza Basának. HHStA Hung. Spec. Fasc.: 310/B fol: 15–16.

Sőt tudjuk, a Török Áfiumot is másolják ebben az időben.²⁵ E korszak embereinek éppen úgy, mint Nádasdynak, kezük ügyében volt a Török Áfium, vagy merítették abból a korabeli közös gondolati anyagból, amelynek szavait, fordulatait Zrínyi kiáltványa mentette át az elkövetkezendő századokra is. A Szövetséglevél megfogalmazásának idejét kereső vizsgálatunk szempontjából azonban az a perdöntő, hogy Nádasdy és társai mit *nem* vettek át belőle. Amit kihagytak, amit nem vettek át, az 1664 őszeig még eleven eszme, 1666-ban már anakronizmus.

„Kétszáz esztendeje léssen immár, hogy a magyar törökkel harcol” . . . „ha ezt én véghez viszem, bizonyos vagyok benne, el nem nyel a pogány eb egyszersmind, hanem még egyszer talpra áll a magyar” – olvasható az Áfiumban.²⁶ Vagy idézzünk Zrínyi más műveiből: „Hátunk mögött – mint Diomedes Aiax pajzsának oltalmában – rejtőzik az egész kereszténység és hogy biztonságban élhet, nekünk köszönheti.”²⁷

A Mátyás király életéről szóló elmélkedésekben ugyanez más változatban: „. . . az király megháborodék, és észbe kezdé magát venni, hogy a keresztény fejedelmek, akik az ő paizsa alatt ülnek vala békességben, el akarják vala hagyni csak magát a török hatalmasága ellen.”²⁸ Zrínyi műveiből vagy más egykorú, vagy korábbi művekből bőven idézhetnénk még hasonló gondolatokat, gondolatformákat. De talán ennyi is elegendő látni: aki a Szövetséglevelet fogalmazta, az ezeket a nagyon közkeletű gondolati formákat – kétszáz esztendő harc, elnyeléssel fenyegető pogányság, a kereszténység védelmére mellét pajzsul vető magyarság – egyetlen nagyívű mondatba szerkesztette egybe. Hasonló, szinte merész tömörítésével ezeknek a toposzoknak nem találkoztam még korabeli szövegekben. Mindebből annyi következtetés vonható le nagy biztonsággal, hogy a Szövetséglevél inkább a vassvári béke előtti időszak szövegkörnyezetébe illeszkedik, mint az 1666-os évbe.

Hasonló következtetésre juthatunk, ha a törökellenes toposzok útjára vetünk némi pillantást. A toposz meghatározott helyen, összefüggésben és céllal használható gondolatforma, kulcsa a történetiség.²⁹ S noha a történettudományban még elvégzendő feladat a toposzok és a magyar történelem társadalmi-politikai összefüggéseinek kimunkálása, annyi bizonyos, hogy a török ellen harcoló magyarság gazdag toposzvilága az 1664 utáni időkben elhalványul, széthull, formát vált, vagy új tartalommal telítődik. Buda ostromai körül – régen feltűnt már a csend. 1686 után pedig Lipót császár viseli „a kereszténység védelmezője” nagymúltú palástját. Rákóczi publicisztikájában a régi toposz új formában és új tartalomhoz idomulva tűnik fel: az európai hatalmi egyensúly érdekében fontos

²⁵ Forgách Ádám levele Thököly Istvánnak, Bécs, 1667. okt. 1. OL P 287 Forgách levéltár Fasc.: 40 fol: 309. – Különösen a Török Áfium Bónis-féle másolata figyelemre méltó témánk összefüggésében: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZKK) Quart Hung. 412.

²⁶ Az Török Áfium ellen való orvosság. Zrínyi Miklós összes művei (Szerk.: *Klaniczay Tibor*), Bp. 1958. (továbbiakban: ZMÖM) I. köt.: 656 és 659. – A nemzet talpra állításának motívumát Wesselényi beleszövi Nádasdynak írott levelébe, amellyel a Murányi szövetség levelét visszaküldi: „Az könyörülő Isten Nemzetünk Kesernyét megh szánván, remélem szívünk meg száló Kegyelme által, akaria talpra állítását” (Kiemelés, V. Á.)

²⁷ Zrínyi Montecuccolinak, (1662). ZMÖM II. köt. 319.

²⁸ Mátyás király életéről való elmélkedések. ZMÖM I. köt. 621.

²⁹ E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern, 1948. Vö.: *Bán Imre* vitacikke, ItK, 1954. 442–452. Összefoglalóan: *Tamai Andor*: A toposz kutatás kérdéséhez. *Literatura*, 1975/1. 66 és kk.

Magyarország és Erdély önálló államisága, és ebben az értelemben illeszkedik érvrendszerükbe a régi toposz új formában: Magyarország és Erdély „Európa védőbástyája”.³⁰

Nagy jelentősége van tehát annak a ténynek, hogy a Szövetséglevélben a török veszély és a magyarság törökellenes harcának toposzai még eleven összefüggésben vannak a szöveg funkciójával, élő gondolati tartópillérek, szerves szerkezeti hordozói a konkrét tartalomnak. Összességükben megadják a felelősség, veszélyeztetettség, a cselekvő elhatározás elméleti indokát, mintegy ideologikus vetületei a megállapodásnak.

A Szövetséglevél koncepciója tehát nem illeszthető 1666 politikai szituációjába. Gondolatvilága pedig idegenül hat ennek az időszaknak, ennek a mozgalomnak a szövegei között.

Ezek után, ennyi kétellyel sarokba szorítva, végre fel kell tennünk a kérdést: mikor fogalmazták tehát? Reális választ vizsgálataink eddigi módszereivel nem remélhetünk. Ha életre akarjuk kelteni történeti összefüggéseibe illesztve a szöveget, úgy, hogy értelmezhesük, kérdésünk csak ez lehet: mikor adott kihívást a történelem a Szövetséglevélben foglalt programra és cselekvésre?

A török elleni harc minden addigi legnagyobb történelmi kihívása közvetlenül a vasvári békét megelőző időszakra tehető. Ekkor a legnagyobb a török magyarországi hatalmának terjeszkedése, és ekkor észlelhető a török európai hatalmának megtörésére célzó gondolatok, diplomáciai akciók, szervezkedések tömeges feltűnése. Mindkét tendencia 1663-ban éri el csúcspontját. Köprülü Ahmed nagyvezér 1663. szeptember 26-án elfoglalja Érsekújvárt, októberben pedig már szervezik a nemzetközi török elleni koalíciót, s az év végére már kész a terv, és készen állnak a csapatok a kor kiemelkedően nagy jelentőségű haditettére, az észéki híd felégetésére.³¹

A kezdetek messzire nyúlnak vissza, de a történések csak 1663 elején vettek határozott irányt. Európa az év elején értesül a török hadjárat híreiről, de nem sokat törődik még vele. A Habsburg-udvarban követjelentések jelzik: a Portán minden addiginál magasabbra emelték a béke megújításának árát, Zrínyi-Ujvár lerombolását, a császári katonaság ellenőrzése alatt tartott kelet-magyarországi területek átengedését követelik többek között, de az udvari politika irányítója, Portia herceg olyan rendületlenül bízott benne, hogy mindez nem lesz akadály, sőt ki is elégíti a Portát, hogy a katonaság létszámát csökkentsék, és néhány ezredet átirányítsanak Spanyolországba.³² A rendi államszervezet első emberének, a magyar nádornak Apafi Mihály írta meg a nagyvezér szándékát: Magyarország teljes behódoltatására készül, Pozsonyban országgyűlést és királyválasztást tervez, s a kor fogalmai szerint már öreg Wesselényi csaknem kétségbeesik.³³ A kilátásokról, még inkább a követendő politikáról, a háború vagy a béke kérdéseiről végletesen megosztottak a vélemények.

³⁰ „Explosio” (Ráday Pál) 1706. július–augusztus. Ráday Pál Iratai, 1703–1706. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Maksay Ferenc, Esze Tamás, Pap László. Budapest, 1955. 647 és kk., 655.

³¹ Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965. 281 és kk.

³² G. Prohszt-Ohstorff: Die Porcia. Aufstieg und Wirken eines Fürstenhauses. Klagenfurt, 1971. 136. – Perjés 1965, 330. G. Wagner: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewegung. Eisenstadt, 1964.

³³ Köprülü Ahmed nagyvezér terve Apafi magyar királyságáról: Wesselényi Rottalnak (Német) Lipcse, 1663. febr. 13. OL P 507 Nádasdy lt. Levelezés, Fasc.: 16 N° 466. A nagyvezér Apafit „Kassai királyiá” akarja tenni. Wesselényi a 13 vármegyének (1663. Szent Péter, okt. 17.) OL E 199 AfW Fasc. 7. IV/1 t fol: 102.

Az abszolút hatalmát építő Habsburg-kormányzatban a dinasztia és az udvari arisztokrácia érdekeit szem előtt tartók éppen úgy hozhattak fel a maguk szempontjából reális érveket a török háború elodázására, mint azok a magyarok, akik rendi vagy helyi érdekeiket tették az országos érdek elé, akár még részleges hódolás árán is. A török támadás küszöbén ugyanis az országban anarchia uralkodott, és a társadalom szinte teljesen kormányozhatatlanná vált.

Az egyházi rend és a zömmel katolikus főurak, a vármegyék többségben protestáns köznemessége és a városok között végtelenül kiéleződtek az ellentétek. A linzi béke vallásügyi végzése miatt a templomok, alapítványok, iskolák hovatarozásáért a lelkiismereti szabadság és kötelesség nevében folyó, társadalmi érdekekkel átítatott küzdelmek szinte váltólázás állapotban tartották az egész országot. Eközben pedig a birodalom az új, kiépülőben levő állandó hadsereget, az eltartás roppant terheit aránytalan méretekből hárította a királyságra, a lakosság hevesen védekezett, mivel pedig a kormányzat tiltotta a határ menti harcokat, a török várőrségek messze be-behatoltak az ország maradék területére, és járányi vidékeket csatoltak a szultán birodalmához. A magyar politikusok 1659-ben és 1661-ben többször próbálkoztak reformokkal, a kormányzat szerkezeti átalakításával és a Habsburg-udvarral közös törökellenes cselekvés megszervezésével, de a kísérletek sorra mind zátonyra futottak. Végül az 1662-es országgyűlésen a Habsburg-kormányzat és a rendek, a köznemesség és főnemesség ellentétei a végsőkéig kiéleződtek.

A magyar királyság három főméltóságát a nádort, az országbírót és a horvát bánt 1662 végén súlyos elvi és személyi ellentétek osztották meg.³⁴ Életkoruk, családi múltjuk, világlátásuk és politikai tájékozódásuk egyaránt különböző. Wesselényi, miként nádori hivatalából is következett, a kormányzat és az ország megegyezését szorgalmazta, az egyenlőtlen erőviszonyokra hivatkozva engedékenységre akarta rábírni a köznemességet, és az ország belső állapota és az egyenlőtlen erőviszonyok miatt éppen annyira képtelennek vélte egyedül háborúba bocsátkozni a törökkel, mint szembehelyezkedni a királlyal, vagyis a hallatlan erőfölényben levő Habsburg-udvar szándékával.³⁵

Nádasdy talán a kincstárnak nyújtott komoly hitelével vásárolta vissza az udvar korábban kissé megingott bizalmát. viszonya Porcia herceggel, a kormányzat békepártjának vezetőjével jónak mondható, és elvetette a török háború gondolatát. Nevét pedig Magyarországon harcos térítési akciói gyűlöletessé tették, s amikor önkényesen magának sajátította ki Batthyány Kristóf dunántúli főkapitány hatáskörének egy részét, a nádort és a bánt is felháborította.³⁶

Zrínyi az országegység mielőbbi helyreállítását tekintette legfőbb necessitásnak. A békét, ami gyakorlatilag a határ menti harcok, hódoltatások, az állandó vérvesztés ideje volt, a magyar államiság létét veszélyeztető behozhatatlan idővesztésnek tartotta és szinte provokálta, hogy kirobbanjon a háború, vagyis a török visszaszorításának nemzetközi erőket összefogásra készítő vállalkozása. Zrínyi-Ujvárat nemcsak hogy a kor-

³⁴ *Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 640, 734. kk.*

³⁵ Reális helyzetfelismerésre: levele gr. Pálffy Miklósnak. Lipcse 1663. febr. 5. Pozsony Pálffy lt. Arm I. Lat. 6. fasc: 4.

³⁶ „A mi pedig azon leukai fundatiomat illeti, sok izbéli reménkedésem után is az én kegyelmes császáromnak kész pénzüln adott nyilván való adósságomat az én jó szándékomra ő felségétől ki nem kérhettem, hanem a tisztviselők túl biztató szókkal egyik esztendőről másikra halasztattam. . .” Nádasdy Ferenc országbíró végrendelete. Közli: *Schönherr Gyula, Történelmi Tár, 1888. 184.*

mányzat heves tilalmával dacolva építette fel, hanem létkérdésnek tartotta. Egy máig kiadatlan levelében kijelentette — „az io I(ste)n tugia, élny sem kívanak ilyen forman” — ha ugyanis váráról le kellene mondania.³⁷

A vezetésre hivatott három főméltóság, a nádor, az országbíró és a horvát bán ellentéteiben tulajdonképpen az ország mély politikai válsága jutott kifejezésre.

A megegyezés

Zrínyi már a Szigeti veszedelemben a belső gyűlölködést, ellentéteket, a vészes szét-húzást mondja az ország legfőbb bűnének, majd Szulejmán szavaival egyik legnagyobb gyengeségének. 1663 válságos tavaszán pedig Lipót császárnak beadott írásában leszögezi: „... nincsen elképzelhető gondoskodás. . . hanem örökös irigykedés, folytonos széthúzás és a legnagyobb fokú kölcsönös gyűlölködés.” Wesselényi pedig ugyancsak kíméletlen kritikával ostromozza a belső egyenetlenségek ezernyi megnyilvánulását. Nádasdy egyik korábbi levelében írja: „egynehányan erőtlének vagyunk, a többinek nincs egy akarata.”³⁸

Az elvi egyetértés 1663-ban alakul ki közöttük a növekvő veszedelem súlya alatt, rövid fél év kellett, hogy a közös cselekvésre összefogjanak.

Wesselényi 1663. március 26. és április 1. között a pozsonyi tanácskozáson vállalt az udvari elvárásokkal szemben közösséget Zrínyi tetteket követelő politikájával. A tanácskozást Lipót császár kívánsága szerint Bécsben kellett volna megtartani. A császári intimatum tartalma és a tanácskozásra küldött császári biztosok álláspontja semmi kétséget nem hagy felőle: a török béke ügyét kell megbeszélniük, vagyis a magyar politikusokkal elfogadtatni Porcia herceg álláspontját, azt, hogy minden áron, Zrínyi-Újvár lerombolása és területek átengedése árán is békét vásároljanak a Portán. A szándék gyakorlatilag Zrínyi politikája ellen is, annak mintegy a magyar politikusok útján való tapintatos leszerelésére irányult.³⁹

³⁷ „Ugy hallom edes Battiam Uram, az en io szandekomnak es mostani fárohogomnak, *kivel egi kis erőseget építek, az Udvarnal mas interpretatioia vagyok*, bizoni szüvem szerent bankodom raíta, anival inkább, hogi minden kedvem evel el vesz minden szerenszegré, es az io I(ste)n tugia, élny sem kívanak ilyen forman, de leg alab az en io okaimot, kikel az epültre inditattam, senki bizoni meltan nem impugnalhatia.” Zrínyi Miklós Rottal Jánosnak, Légrad (1660) aug. 1. OL P 507 Nádasdy-It. Levelezés. Fasc. 19. N° 688, fol: 141. Egykorú kiemelések.

³⁸ *Klaniczay T.*: Zrínyi Miklós. Bp. 1964 I. — Kiadta: *Csapodi Csaba*. ItK. 1962. 748–749. Nádasdy — II. Rákóczi Györgynek, 1659. január 27. Közli: *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György fejedelem és Nádasdy Ferenc. Rajzok és tanulmányok. Budapest, 1875. II. kötet 18.

³⁹ „tudom megh főt étek fel ado szagát kel csak énnekem büzőlnöm” — írja Wesselényi Szelepcsényi kancellárnak 1663. március 6-án Stubnyáról válaszként arra, hogy a kancellár kifejtette neki a pozsonyi tanácskozásra úgy várják őt, mint a Messiás: — „Igen nagy morosa Delectatioval olvastam az Messias nevét; ugyanis méltóságos Kalocsai Ersek uram, az igaz Messiaszt is sokan vártak, de némelliek az után meg is feszítették, s nem is kétlem, s bizoni tökeletesseggel el hittem, sokan fesitesemre s kinzasomra varnak oda engemet, kiknek én is mondhatom Edes Mesterem szavait: Pater ignosce illis, quia non sciunt, quid faciunt”. — Másnap Wesselényi Bory Mihály titkárárt küldi az udvarba, hogy a császártól felmentését kérje, a pozsonyi tanácskozáson nem tud részt venni: levele Portia hercegnek. Stubnya, 1663. március 7. Mindkettő: OL F 199 AFW Fasc. 8. IV/4t. Konceptusok 1663, fol: 8–12. — Zrínyivel Vitnyédi közli a tanácskozás tervét: Bécs 1663. március 10. Vitnyédi Leveleskönyve, MTA Kézirattár, K 83 11. 1193. — Előzményeiről: Wesselényi fogalmazványa „Pro Convo-

Wesselényi már hónapok óta súlyos személyi válságban él ekkor. A felső-magyarországi vármegyék Kassára gyűlve tiltakoztak az 1662. évi országgyűlés végzése ellen, sőt megtagadták a végzések kihirdetését. A kormányzat megtorlásként Kassára császári őrséget akart telepíteni, s a nádor feladatává tette, hogy átvéve a felső-magyarországi főkapitánysági tisztséget, mintegy csellel vigye be a katonaságot a városba.⁴⁰ Wesselényi tudta, hogy Felső-Magyarországon robbanásig feszült a helyzet, Köprülü Ahmed vallásszabadságot ígér a protestánsoknak, Zemplén vármegye viszont a császári katonaság ellen készül zászlót emelni. A császári kívánság a tervezett formában törvénytelen, viszont az ország-rész könnyen elveszhet. Ebben a sarokba szorított állapotban kellett felismernie Wesselényinek, hogy a maradék ország minden addiginál nagyobb veszélybe került: nem a háború vagy béke forog most kérdésben, amit Zrínyi már korábban is látott, hanem a teljes önfeladás vagy a megmaradás ügye. Wesselényi az új politika első lépéseként a tanácskozást Bécsben nem, csak Pozsonyban hajlandó megtartani, a kassai utat a császári kívánság szerint nem, hanem csak a törvényes formák szerint vállalja, átvéve a kassai generálisság tisztségét. A tanácskozáson pedig az udvar véleményével szemben Zrínyi álláspontját tette magáévá: Magyarországon eddig sem volt béke, készülni kell a háborúra.

A pozsonyi tanácskozáson Zrínyi személyesen nem lehetett jelen. A határőrség elmaradt fizetése ügyében írott leveleiből tudjuk, hogy a határvidéken és a Dunántúlon súlyos katonai válság fenyeget: nagy a nyomor és küszöbön a teljes felbomlás. Batthyány katonái készülnek eloszlani, az Udvari Kamara az elmaradt járandóságokból csak egy-egy csoportnak fizet valamit, és ezzel inkább egymásra uszítja, mintsem megnyugtatta a hadinépet.⁴¹

-----
 candis” – Németlipcse, 1663. március 16. és levele ugyanakkor Koháry Istvánnak, amelyben a 26-i tanácskozást megelőzendően március 24-re Németlipcsére összehívott tanácskozásra invitálja: „nálam leven Lőcsei doktor Uram is eő kegyelme...” OL E 199, AFW Fasc.: 8 IV/4t fol: 19/v–20. – I. Lipót leirata Esterházy Pálhoz. Bécs, 1663. március 19. Intimátum, hogy jelenjék meg Pozsonyban a *török béke* ügyében tartandó tanácskozáson, („... occasione praesentis cum Turca pacis tractatus...”), ahol egyéb országos ügyekről is szó lesz. OL – Esterházy család hercegi ága. Pál nádor iratai, P 125 – 8082. sz. – Wesselényi 1663. március 26-án érkezett Pozsonyba: „... ezen órában érkezett őnagysága, őfőlsége parancsolatjából, minemű tanácsok végett ide Pozsonyban.” Csáky Ferenc Csáky Istvánnak, Pozsony 1663. március 26. OL – A Csáky család központi levéltára P 71. ... Fasc.: 266. – Erre Iványi Emma hívta fel a figyelmem, ezúton köszönöm.

Jelen voltak: királyi biztosok: Rottal János, gróf Peter Strozzi és báró Hohenfeld. Magyar főurak: Wesselényi nádor, Nádasdy országbíró, Lippay György esztergomi érsek, Szelepcsényi kanclár, kalocsai érsek, Szécsényi György győri püspök, Forgách Ádám érsekújvári főkapitány, Esterházy Pál, és Pálffy Miklós. Vö.: *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós. Budapest, 1902. V. kötet 9.

⁴⁰ Wesselényi 1659-ben lemondott az addig viselt felső-magyarországi főkapitányi tisztségről, utóda, Homonnai Drugeth György 1661-ben meghalt, a vicegenerálisi tisztséget gerssei Pethő Zsigmond viselte, s Wesselényinek 1663-ban császári parancsra kellett ismét átvennie a főkapitányságot. – Wesselényi levele a főkapitánysághoz tartozó végvárok kapitányaihoz – Csáky István szatmári, Sennyei Ferenc kállói, gerssei Pethő Ferenc ónodi, Wesselényi László szendrői, Papp János diósgyőri, Fábrián Farkas putnoki kapitányokhoz. Németlipcse 1663. május 4. OL E 199 AFW Fasc.: 1V/4t. Konceptusok: 1663. fol: 26.

⁴¹ Vitnyédy szerint Zrínyinek a pozsonyi tanácskozásra március 20-án kelt meghívója elveszett. Molin velencei követ jelentése kiemeli, hogy nem vett részt a tanácskozáson. *Széchy V.* köt. 9. – Zrínyi április 22. és május 15. között bizonyíthatóan Csáktornyan van. Levelei valószínűleg Johann Sigismund Städler Hofkriegs-Zahlmeisternek, Csáktornya 1663. április 22, 23, 25, 27-én. Bécs, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn Fasc.: 215 fol: 64–67. Egykorú másolatok a fizetőmesternek 1663. május 5-én az Udvari Kamara tanácsa elé a határőrség ellátására fordítandó rendkívüli kiadások szük-

Zrínyi ebben a kétségbejuttató helyzetben összehívta a kapitányokat, s a védelmet szervezte. Nagy biztonsággal állíthatjuk azonban, hogy a nádori tanácskozásra elküldte véleményét.

Melyik írása lehetett ez? Következtetésekre vagyunk utalva. Talán az az írás az, amelyet Vitnyédy „resolúciónak” nevez, és néhány héttel később ezekkel a szavakkal küld meg Keczer Andrásnak, a felső-magyarországi köznemesség egyik vezetőjének: „Jássátok resolútióját, úgy azt is, törődünk írásunkban is előttünk levő veszedelmünkön, nem bánom, másokkal is ha közli, talán valamely jó magyart olvasása fölserkent tunya mély álmából.”⁴² Zrínyi csak másolatból ismert 1663. május 2-án keltezett írása pedig egyenesen ezt mondja: „ez az en Testamentumom es resolútiom”, s nemcsak a háború mellett szól, hanem a belső meghasonlást mondja legfőbb bajnak: „mi, az kik egimast jobban hogisem akar melly Nemzetet ez vilagon gyűlölljük. . . mi, az kik mindenik az maga Privatumaért eleghet perel es pattog, az publicumért megnémul. . .” Sőt már tudatos szervezésre vall a Csáky István szatmári kapitánynak április 28-án Csáktornyáról saját kezűleg írt levele: „. . . mely igen vész hazánk, nemzetünk lathatod e ezt szaroz szemmel es nyughatik e meg lölköd rajta, hogy semmit ne chelekegyel?” A levél azért is fontos, szinte jelszószerű mondás, ami az Áfiumnak is záróakkordja: „avagy most, avagy sohasem”.⁴³

Zrínyi tehát a nádori tanácskozásra már programot adhatott. A program lényege: kivédeni a támadást és megszervezni a belső egységet. Nem tudjuk, kikhez jutott el ott ez a program. Hatása nem lehetett egyértelmű, a tanácskozáson részt vevő magyar urak közül többen elismerték: a császári biztosok véleménye megalapozott, az ország nincs felkészülve a háborúra. De Wesselényi nemcsak: „erősen szólott a török béke ellen”, hanem minden, amit ezután tett, Zrínyi programjának jegyében történt.⁴⁴

A tanácskozást követően levelet vált Zrínyivel. Sajnos, Zrínyi írását nem ismerjük. De főbb gondolatai Wesselényi válaszából némileg rekonstruálhatók. A hosszú, csak ki-

---

ségességének igazolására. A levelek címzettjének beazonosításában Röss Imre, az Országos Levéltár bécsi kirendeltségének vezetője volt segítségemre, ezúton köszönöm.

Vitnyédy – Radosicsnak, Sopron 1663. május 7. *Fabó András*: Vitnyédy István levelei. Történelmi Tár, 1870. 66. – Handly Mátyás – Erdődy Imréné Monyorókerék, 1663. május 29. Cseh-szlovákia, Állami levéltár, Erdődy levéltár, Levelezés Karton: 2 fol: 33. – *Marczali II.*: Regeszták külföldi levéltárakból. Történelmi Tár, 1881. 123–124.

⁴²Vitnyédy Zrínyinek, Sopron, 1663. máj. 12. – Vitnyédy Keczer, Andrásnak 1663. Sopron. jún. 11. *Fabó*, 75. – Vö.: Felterjesztése a Haditanácshoz (1663. március). *Széchy*, V. köt. 9.

⁴³Zrínyi Miklós ismeretlenek. Csáktornya. 1663. május 2–15. ZMÖM II. 328–329. Az eredetit idézzük: OL P 659 Gróf Teleki család marosvásárhelyi levéltára, 9. csomó 253. sz. Kovács Sándor Iván találóan nevezte ezt az írást „Kis Áfium”-nak. – Zrínyi Csáky Istvánnak, Csáktornya, 1663. április 28. ZMÖM II. 322–323. – Török Áfium, i. h. 676.

⁴⁴Neumann jelentése, Bécs, 1663. márc. 31. *Marczali*, Regeszták, 123. – Wesselényi patensci-nek kritikus hangja is összecseng Zrínyi írásaival: „. . . réghi dicséretes eleink szülötte fiainak mondhattya é az magát, akar ki is az ki ez haza veszedelmét megh vetvén egész keresztény világhnak méltó karpalo nyelvére bocsatkozik. . . ki Istennel felőb böcsülő pakosztas fősvénységbe merült ertikít nagyobbra tartván, ki nyugodalmas életét hitvány kecske, juh, diszno nevelését, tyuk ültetését helybebb böcsülvén az böcsületnél, felenk bába szívet vevén magaban. . .” Wesselényi Árva vármegyének, Pozsony, 1663. aug. 23. Románia, Kolozsvár, Állami Levéltár. (A volt Erdélyi Múzeum levéltára.) Mike Sándor gyűjtemény, 1663. (87).

vonatosan ismertethető levélben Wesselényi kifejti, hogy csak súlyos tusakodás után vállalja el a nehéz munkát. Elmondja aggályait. A haza „olthatatlan tüzzel kezd. . . lángol-tatni”, de nincs honnan vizet vegyen, sem edényt nem kap, sőt sokan „olajjal oltás gyalant gerjesztik lobbanandó tüzét”. A nehézségeket előszámálva a Habsburg-kormányzatot illető kritikája egybevág a Szövetséglevél szavaival: „az honnet oltalmat, és segedelmet remelhetnenk, megh vetest, gondatlanságot (kapnak), és semmi érdemlett bért érdem nem várhat.” Az ország viszonyairól lesújtóan ír: „az igazsághnak folytatása begatlodott”. Kemény kritikával illeti osztályos társait: „Pénzzel rakott kufarságh, szepeggel fel ekesített kurvasságh, kártya, s- koczka szerenczejen vesztőbb, s -nyerőbb, nyert világhi diczeőség; világh alhatatlan pompa találmanya, szem, s has hizlaló, s arnyik szék töltő étkek, ház öltözetek czikornyaja vet hatalmat ez világi életben;” Aki a haza oltalmát javallja, annak áruló lesz a neve, számkivetés az osztályrésze. Legnagyobb baj az egyenetlenség „Megh hült egy más ellen Magyar idegenült szeretet, egy mást nem ertő, seőt arczal tamadó értetlenség hirünk, s nevünk. . .” Számol vele, hogy kevés megértésre számíthatnak „az kiknek oltalmajért fájdalmas, s törődött munkánkat fel vesszük, s mindenünket koczka vakot avagy hatot hozo szerenczejere vettyük, azoktul nem aldast, hanem atkot vesszünk erdem helyett fizető bérül.” Sőt látja veszedelmeit „az kiknek nyugodalmokért vallalom is ez száraz gallyán való rettenetes, s veszedelmes munkámat, Brutus rosaja helyett (noha azis nehez ugyan)” megvetéssel és üldöztetéssel fizetnek.” Mégis együttműködési készségét kifejezve zárja levelét:

„Vettem hát elő egy változtathatatlan szant (szent?) akaratot; Elseőben megh ismert igaz barátimnak tökelletes kedvét kereső szolgaja maradgyak; hittel kötelemnek hiveseget éltem fottaval megh tartczam. . . Vegzem Kedves Uram attyamfia, s edes fiam Uram irasomat, könnyebb lévén hogy ez könyvel por gyanant aztatot irasomot megh hit két Gróff fiamanak küldhettem, kinek ajánlom köteles szeretetiben magamat, kérvén az Szerencze alhatatlan emelő, s – meg le tapottato ream mért sorsaban legyetek allando Szeretet baratsagban, enis eltem fottaigh allando és teökelletessen marandó leszek. . .”^{4 5}

A szervezkedés részleteiről itt nem szólhatunk. Annyit mégis jó tudnunk, hogy többnyire a törvényes formák keretei között zajlott. A nádor módszerének szinte iskolapéldája az 1663. május 22-én keltezett vármegyei körlevél. Tájékoztatja a címzetteket, hogy a küszöbön álló török támadás miatt a koronás király gondoskodik majd a védelemről, a vármegyék tehát szervezzenek comissariusságokat a bejövendő császári katonaság ellátására. Majd a körlevél így folytatódik:

„Kérem kénszeritem kegyelmeteket, serkentse feöl magaban magyar szivét és édes eleinek vitéz vérebeöl születeth Pogány ellen való forro haragját. Kardoth, kardoth, fegyvert, bátor szivet szerezzon s nevelljen magában, s mivel az idő eljött mellyben avagy ezt is

^{4 5}Wesselényi Zrínyinek, Murány, 1663. máj. 14. OL E 199 AFW Fasc: 8. fol: 233 v. Zrínyi még máig elő nem került levelének hangnemére következtethetünk 1663 tavaszán írt leveleiből (Sagredonak [?], április 30., ismeretlen erdélyi barátjának, máj. ?–15. és Csáky István szatmári kapitánynak április 28-án.) kelt. Vö.: *Klanczay*, 737–740.

elveszünk. . . a mi keveset még Magyar országban birunk, avagy a pogány ebnek szégyen vallásával s utolsó romlásával, teölünk s Eleinkteöl. . . prédált hazánk országlásából is kiverjük.⁴⁶

Gondoljuk meg: a bécsi kormányzat még újabb ajánlatot, az eddigieknél nagyobb eredményeket terjeszt a Próféta kibontott zászlajával már Nándorfehérvár alá érkező nagyvezér elé, a király nem engedélyezi az általános felkelés kihirdetését, a Haditanács tiltja a védelmi harcokat is, mindent, ami a nagyvezért megnyugtató helyett felbőszítené.⁴⁷ A nádor pedig körlevelébe harcba szólító kiáltványt rejt, és a török kiűzését helyezi kilátásba.

Majd a már megváltozott körülmények között, amikor a király meghirdette a személyes insurrekciót, a nádornak Kassáról július 6-án Horvátországnak címzett kiáltványa már a Zrínyivel vállalt nyílt érdekezésség dokumentuma:

„Az kigielmetek sereny es felette Vitez Órállója mellé, ugi mint Vitez Horvat Ban, tekintetes es Nagos Gróf Zrenyi Miklos Uram ő kigielme mellé táborban ki-ki seregestül salion.”⁴⁸

Nádasdy Ferenc, a királyság második legfőbb főméltóságviselője, az országbíró nélkül azonban politikai összefogás, az ország katonai megszervezése lehetetlen. Megnyerésére már korábban történtek kísérletek. Ide illeszthető az ismert, de felettebb sötét mozzanatnak ítélt tény: Wesselényi és Vitnyédy több kísérletet tett, hogy megszerezze, vagy megvásárolja a Rákóczi-ház külföldi kapcsolatait intéző Mednyánszky Jónástól Nádasdy és II. Rákóczi György levelezését.⁴⁹ Másként látjuk azonban ezt a próbálkozást, ha számba vesszük, hogy mit is tartalmazott ez a levelezés.

Az 50-es évek válságából Nádasdy is kereste a kiutat, kapcsolatban volt a királyság elégedetlen arisztokratáival, összeköttetésben állott a német fejedelmekkel, és nagyon szoros, konspiratív elemekkel átszőtt együttműködést épített ki II. Rákóczi Györgygel.⁵⁰ Ennek az idejélműlt viszonyoknak 1663-ban több eleme új aktualitást nyert.

⁴⁶ Wesselényi Győr vármegyének, Murány, 1663. május 22. Új Magyar Múzeum, 1854. I. köt. 43–44.

⁴⁷ Simon Reniger jelentése Lipót császárnak, Griechisch Weissenburg (Nándorfehérvár), 1663. jún. 14. HHStA Mainzer Erzkanzlei-Archiv. Reichstagsakten Fasc. 217.

⁴⁸ Wesselényi Horvátországnak, Kassa 1663. júl. 6. (saját kezű fogalmazvány) OL E 199 AFW Fasc. 7, IV/1 t fol: 3.

⁴⁹ *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György fejedelem és Nádasdy Ferenc. Rajzok és tanulmányok, II. köt. Budapest, 1875. 20. – Vitnyédy Mednyánszky Jónásnak, Vienna, 1663. febr. 16. HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/A fol: 22.

⁵⁰ „Nem nyughatik az ördög. Tegnap magatul eő Fölsegetül vettem levelet, ezutan in Originalibus küldiem föl az leveleket. Mar meg köll leni. Kerem Kgltd eyei nappal irion az Fejedelemnek errül conformallia az leveleket mar ehez, az mit ertetni akar velek iria meg, az mit magunk közt akar maradni vagy titkos bötükkal ir, maganos cedulaban adjungallia, azt czelekszem en is.” Nádasdy Mednyánszky Jónásnak, Szaibersdorf, 1658. július 20. HHStA Hung. Spec. Fasc. 309 fol: 54–55. – II. Rákóczi György – Nádasdynak, Fogaras, 1659. febr. 26. Bécs Nationalbibliothek Handschriften-sammlung N° 23 – *Szilágyi* 14–15. B. *Mednyánszky Dénes*: Nádasdy és Wesselényi levelezéséből. Történelmi Tár, 1880. 231–233.

Nádasdy annak idején sokat tett, hogy a német fejedelmeket megnyerje Erdély megmentésére, szorgalmazta a Habsburg-kormányzat és a fejedelem kibékülését, de az ismert okok miatt úgy, ahogy Rákóczival megállapodott, mivel leveleit be kell mutatnia az udvarban, a császárra nem tartozó ügyekről külön írjon. Kiderül ezekből a levelekből az is, hogy tudja, sokan Rákóczi és az ország reménytelen helyzete miatt végletes véleményre jutottak: engedjen át a fejedelem a töröknek magyarországi területeket, egyetlen megoldás az országos hódolás. Ő viszont ezt is keresztény fejedelmeket segítségre ösztönző eszköznek látta, és szembehelyezkedett az udvari politikával.

„Mefogyatkoztunk magunk is tagjainkban; elüttünk jároink élvén holtak, érzéketlenek; . . . érezzük az fájdalmat, orvoslást nem találhatunk; mert más nincs, hanem az, mely talán a kereszténységgel ellenkezni láttatnék – ha mindnyájan a pogány alá adjuk magunkat. . . De ám viszont és itt is látjuk, mely hamisan tartja hűt, mint bánik Erdélyvel, az két Oláhországgal, . . . hanem ha talán az inditaná föl az keresztény fejedelmeknek az pogányság ellen szívét.”⁵¹

A Nádasdy–II. Rákóczi György levelezés tehát 1663-ban egyszerre lehetett fontos nemzetközi és belügyi információkat szolgáltató dokumentum és az országbíró megnyerése érdekében „szelíden kényszerítő” fegyver.

Az 1670-ben elkobzott iratok között van Nádasdynak két 1663 tavaszán kelt levele. A szövegből félreérthetetlenül kiderül, hogy valakik nagyon elítélik őt erőszakos térítési akciói miatt, és azt kívánják, hogy a templomfoglalásoknak vessen véget. Nádasdy erre már ismert, az udvari politikával egybevágó érvekkel felel: a maga örökségét oltalmazta éppen úgy, mint Bocskai, Bethlen, Rákóczi a magukét fegyverrel. Miért lett terhelő irat mégis ez a levél? Mert kijelentette: mégis kész tárgyalni. Úgy érzi nagy méltatlanság, hogy elidegenítették tőle „Hazám fiai szeretetét”, keserves számára, tudnia: „egész édes nemzetemnél. . . gyűlöletes.” Levelét így zárja: „Kegyelmed nyugodjék meg azon, soha én bizony az négy szabad Statusnak Libertassa ellen cselekedni nem kívánok.” Nem sokkal később pedig kijelenti: „Mindeneket szívemből kivetvén K(egyelmedne)k és Hazámnak mint az előtt kívánok szolgálni.”⁵²

A megegyezés egyik feltétele volt, hogy Nádasdy hagyjon fel az erőszakos térítésekkel, mivel 1663 tavaszán a vallási tolerancia a belső egység alapvető követelménye. Ha Nádasdyban meg is volt a hajlandóság, hogy bekapcsolódjék az új magyar politikába, a tárgyalások úgy látszik, többször elakadtak. Az országbíró rendkívül óvatos, még minden bizonytalan és régebben alapelveként szögezte le: „Miolta Isten észt adott és e világ forgásiba elegendtem, mindenkor kiváltképpen való feltett céloom volt: interessatus ne le-

⁵¹Nádasdy II. Rákóczi Györgynek, Kismarton, 1659. jan. 27. Közli: *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi György fejedelem összekötése gr. Nádasdy Ferenczczel. Századok, 1874. 472. – Szenthe Bálint ugyancsak azt vallja, hogy II. Rákóczi György lengyelországi kudarca után Nádasdy javasolta: 13 vármegye behódoltatásával engeszteljük ki a törököt. HHStA Hung. Spec. 291/D fol: 85–102. Valószínűleg ezekre utalhatott Vitnyédy, amikor a hódolást „sollicitalo” elfogott levelekről ír, mivel ekkor Nádasdyval is kapcsolatban volt: Vö. *Péter Katalin*: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról, Századok, 1972. 3. sz. 661.

⁵²Nádasdy levelei Mednyánszky Jónásnak, Pottendorf, 1663. ápr. 23. és máj. 19. HHStA Hung. Spec. Fasc. 310/A fol: 27–31.

gyek.”⁵³ Végül is úgy tűnik, nagyrészt Lippay György érsek közreműködésének köszönhető, hogy csatlakozott Zrínyi és Wesselényi mozgalmaéhoz.

Nagy nehézségeket okoz, hogy Zrínyi hatalmas alakja mellett valahogy árnyékban maradt a kor többi magyar politikusa. Nincs monográfia Wesselényiről, Nádasdy rendkívül összetett személyiségét alig ismerjük, Lippay György esztergomi érseknek pedig különösen méltatlan felejtés, vagy egyoldalú minősítés jutott osztályrészül. Újabban éppen irodalomtörténész kutató fogalmazta meg: Zrínyi és Lippay viszonya sokkal izgalmasabb, árnyaltabb, mint ahogyan azt eddig számon tartotta a tudomány.⁵⁴ Valóban Zrínyi méltányolta Lippayt, mint politikust, Lippay pedig teljes horderejében felismerte a horvát bán különleges tehetségét és történelmi jelentőségét. Politikai kultúrájukat nagy nyitottság, érzékenység jellemzi, gyorsan és elevenen tudnak reagálni a változó valóság követelményeire.

Zrínyi örült, amikor Pálffy Pál nádor halála után 1654-ben Lippayt kinevezték helytartónak, s a horvátországi felkelő jobbagység lecsendesítése ügyében tanácsait kéri. Majd újonnan előkerült levelének tanúsága szerint, köszöni „io akarattiat es attjai affectioiat” és leszögezi, „miniaunknak penig Nagodban vagjon reménységünk.”⁵⁵ Az 1655. évi országgyűlésen Lippaynak oroszlánrésze volt abban, hogy belekerült a királyválasztás feltételei közé: Lipót uralkodása idején kiveri a törököt Magyarországról. Ha később Zrínyi hevesen bírálta is Lippayt, Várad elvesztése után már a főbb kérdésekben nemcsak egyetértenek, hanem együtt is működnek. Az esztergomi érseket a török támadás személyesen is súlyosan érintette, és országos méltóságának teljes súlyával segítette – miként már 1661-ben is – a főméltóságok megegyezését a törökellenes politika sikere érdekében. 1663-ban tehát közös célok vezették őket.

Lippay május végén tanácskozást hívott össze. A pozsonyi érseki rezidenciában a török elleni háború megszervezéséről és arról tárgyaltak, mennyiben és hogyan számíthatnak a Habsburg-kormányzatra s a keresztény országok segélyére. Wesselényi útban volt már Kassára, véleményét küldte el a tanácskozásra. „Öröke minket keresztényeket három dolog vesztet[t], I mo az hitetlenség, soha idejében fel nem serkentünk, hanem az mikor körmünkre éghet.” A második okot abban látja, hogy kétségbeestek, ha a pogányság hatalmas erejével a maguk népének kis számát összevetették. Végül leszögezi, hogy a kereszténységben elvesztették bizalmukat, mivel látták a különböző hatalmak egyenetlenségeit.⁵⁶ Tárgyaltak az ország katonai haderejének reformjáról, és a brandenburgi

⁵³ Nádasdy Mednyánszky Jónásnak, Szaibersdorf, 1656. nov. 16. Idézi: *Szilágyi*, 232.

⁵⁴ Lippayról a politikusról, Zrínyi és Lippay kapcsolatáról Pauler Gyula még reális és árnyalt kép kialakítását kezdeményezte (*i. m.* I. köt. 21–23.) Később, főleg Széchy Károly monográfiájában, az érsek politikája egyoldalú minősítésben részesült, és a török elleni háború megszervezésében vitt nagyszabású működése sem kapott kellő figyelmet. Vö.: *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664. Budapest, 1900. III. köt. 31, 45, továbbá V. köt. 16 és kk. – Realisabb értékelését irodalomtörténészek kezdeményezték: *Klaniczay*, 373. *Csonkás Mihály*: Adalékok a költő Zrínyi Miklós életrajzához. ItK, 1955. Legutóbb: *Kovács Sándor Iván*: Mikor írta Zrínyi a Szigeti veszedelmet? Kézirat.

⁵⁵ Zrínyi Lippay Györgynek Csáktornya 1654. h. n. [január] 14. és Légrad (1654) febr. 2. Esztergom Primási levéltár. Arc. Sex. X. N° 196/7, 196/8 Acta Radicalia 154. 155. Vö.: ZMÖM II. köt. 199–200.

⁵⁶ Wesselényi Lippaynak, „Murányallyan”, 1663. máj. 26. OL E 199 AFW Fasc: 7 fol: 148–149. – Wesselényi és az udvar viszonyáról: Hölgyi Gáspár Pálffy Miklósnak. Tyrnaviae, 1663. május 22. Szlovák Központi Állami lt. Pozsony. Pálffy lt. Arm. VIII. Lad. 10. Fasc. 11. fol: 55.

bécsi követ jelentése szerint a főurak katonaságot ajánlottak fel. Zrínyi, aki nem volt ott, állítólag harmincezer főnyi hadsereg kiállítását vállalta.^{5 7}

Az érseki tanács megállapodásait a császár elé vitték. Ezt kívánta a politikai realizmus, Zrínyi és Wesselényi sem gondolták másként, a Habsburg-birodalom erejét, nemzetközi tekintélyét nem nélkülözhatték. A június elején (1–3) Lipót császár nyári rezidenciájában, Laxenburgban tartott háromnapos „consilium” „directora” Nádasdy volt, s Lippay érsek vezetésével az egyházi rend képviselői, az alsó-magyarországi főurak és vármegyei nemesek vettek rajta részt. Zrínyi nem kapott meghívást. Wesselényi sem volt ott.^{5 8}

A laxenburgi tanácskozásra beadott magyar program mégis Zrínyi és Wesselényi elképzeléseit tartalmazta. Kérték, hogy a magyar és a horvát katonaságból állítsanak hadsereget a császári katonaság mellé, adják ki a végvárak évek óta elmaradt járandóságait, sürgősen vegyék igénybe a német fejedelemségektől a hagyományos török segílyt, adjanak szabad kezet a török támadások kivédésére, és engedélyezze a császár, hogy a nádor meghirdesse az országos insurrekciót. Javasolták azt is Lippay kezdeményezésére, hogy Zrínyit nevezze ki a császár Magyarország főparancsnokának. A lakosság belső nyugalma érdekében súlyos kikötésként hangzott el, hogy a császári hadsereg csak abban az esetben jöjjön be az országba, ha a Portával kirobban a nyílt háború, elhelyezésükről, ellátásukról a magyar politikusok gondoskodnak.

A laxenburgi tanácskozás kevés eredményt hozott. Lipót császár megígérte, gondoskodnak a végvárakról, de a végeken még mindig változatlanul tilos harcolni a török ellen. Elküldte segílykérő levelét a választó fejedelmeknek, de a magyar királyságban csak a személyes insurrekciót és csak olyan formában engedélyezte, hogy a vármegyék hadi mustrára gyűljenek össze, és azonnal oszoljanak haza, mustráját pedig a nádor és a kerületi főkapitányok hatáskörét is megsértve Nádasdyra bízta. Lippay azonban Portiának küldött felterjesztéseiben ostromolja a már vétkes önáltatást. Elmondja, nemzetközi összefogást remélhetnek a török ellen, és Zrínyi a kereszténység választott bajnoka, az egyetlen, aki feltartóztathatja a török támadást, akár már az eszéki hídnál is. Vajon Nádasdy tudott erről?^{5 9}

Laxenburgból az országbíró „szomorúan” távozott. Consiliumi direktorsága kétes sikereket hozott, új feladatkörét nem tudta vagy már nem is akarta ellátni. Mintha átcaptak volna a feje fölött az események.

^{5 7} Neumann jelentése, 1663. május 23. jún. 2. *Marczali*. Regeszták. 125.

^{5 8} Vitnyédy Zrínyinek Bécs 1663. jún. 4. MTA Kézirattár K 83 II. 1193–1196 a laxenburgi tanácskozás résztvevőinek névsorával. *Fabó*, 69–70. – Chiaromanni, Párma bécsi ügynökének jelentései, Laxenburg, 1663. jún. 2. és Bécs jún. 9. *Óváry*, 197–198. – Lipót császár a Választófejedelmeknek, Bécs 1663. jún. 7. HHStA Mainzer Erzkanzlerarchiv. Fasc. 270 fol: 139–143. – Leslie–Lobkowitznak Graz, 1663. jún. 1. Csehszlovákia, Lobkowitz levéltár, Státny Archiv v. Litomerich (Lobkowitz lt.) C. 154. fol. 155. – Az érseki előterjesztés szövegét nem ismerjük. Talán azonos azzal, amit mint az „érsek uram” „jáját” küld el Morocz István Pálffy Miklósnak, 1663. július 1-én Beckettfalván kelt levelében. Szlovák Központi Állami lt. Pozsony. Pálffy lt. Arm. VIII. Lad. 10. Fasc. 11. fol: 66.

^{5 9} Zrínyi török összeköttetésének szóbeszédéről, irodalommal: *A. Levison: Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. Archiv für österreichische Geschichte* 1913, 755. – Wesselényi–Lobkowitznak a Haditanács elnökének, 1663, Enyicke, július 18. és Szentbenedek, aug. 9. Lobkowitz lt. C 42. fol: 52. – Lippay György Portiának, Pozsony, 1663. jún. 28. és aug. 1. HHStA Hung., Spec. Porcia Akten. Fasc. 341 fol: 211–212, 259–260.

Július elején több mint százezer főnyire becsült hadsereg hömpölygött át az eszéki hídon. Két hét múlva a nagyvezér Budán tartott haditanácsot. De a császár követe felajánlotta: ura kész adót is fizetni. A nagyvezéri elhatározás megmászhatatlan: ostrom alá veszik Érsekújvárt. Most következik be a régen kívánt politikai fordulat. A császári udvar Linzbe menekül, a Haditanács nagy erővel szervezi az ellenállást, de hosszú hónapok mulasztásait nem lehet hirtelen behozni, Montecuccoli mindössze 6500 főnyi hadsereggel áll Magyaróvárnál, szigorú paranccsal, hogy csak a legszükségesebb védelemre szorítkozhat és még minden bizonytalan.

Mégis a magyar politikusok kezdeményezése, határozott cselekvőkészsége végre meghozza eredményeit. Zrínyire ruhazzák a magyar hadsereg fővezérségének nehéz tiszt-ségét, Lipót császár lelkes levélben biztosítja támogatásáról, és még lelkesebb tudósítások adják hírül: ivott az egészségére. Zrínyi július végén Bécsben tárgyal. Beadványaiból ismerjük a fővezéri tisztségével kapcsolatos részleteket. Kiköti, hogy a báni teendőket öccsére ruhazzák, adjanak sürgősen löszert, hadmérnököt, fegyvereket, toborzási engedélyt, gondoskodjanak Zrínyi-Újvár lerongyolódott és kitéhezett puskásairól, és küldjenek segédcapatokat. A császári jóváhagyás hírére – Vitnyédy tudósítása szerint – Lippay hozta meg.⁶⁰

Nádasdy mégis nehezen szánta rá magát, hogy lemondjon a dunántúli generálisság kisajátításáról, tolerálja a protestánsok jogait, csatlakozzék a nádorhoz, miközben néhány évvel ezelőtt még a címét is megtagadta tőle, és elfogadja Zrínyi főségét, akinek elsöprő tehetségét és tekintélyét ő a kortársi vélemények szerint – a katonai antitalentum – keserű nagyravágyással figyelte. A végveszély órájában azonban a Habsburg-udvar politikájában is gyors váltás figyelhető meg. Segítséget kérnek Európa hatalmaitól, érvényt kap azok véleménye is, akik úgy látják, hogy a dinasztia rá van utalva a magyar politikusokra. Az elemi védelem érdeke megköveteli, hogy a belső anarchia helyett a főméltóságok kölcsönösen együttműködve szervezzék meg az ország erőit. Nádasdy töprengéseiről és szorongásairól végrendelete tudósít.⁶¹ Miért éppen július 10-én írta meg végakarátát? Vitnyédy július 13-án kelt levele látszólag magyarázhatná: „Chameleon igen halálos beteg, reménytelen is gyógyulása, valahányszor már holt híre volt és most is hirdetik halálát.”⁶² Csakhogy az országbíró éppen hosszú betegségéből felgyógyulván írja meg végrendeletét, kifejtve, három évig tartó súlyos bajában meggyőződött róla, idejében kell földi dolgait elrendezni, nehogy újabb nyavalya alkalmatlanná tegye rá. Vagyonából hatalmas egyházi alapítványokat tesz, mindazt, amivel a kincstár tartozik neki, a császárnak adott kölcsönnel együtt ugyancsak az egyházra hagyja. Kiköti: a pálosok minden va-

⁶⁰ „Baan Uram eő Ngha tudom eddigh Bécsben vagon” Bory Mihály Rottalnak, Keresztur 1663. aug. 9. OL P 507 Nádasdy lt. Levelezés Fasc. 16. N° 540. Augusztus 13-án Zrínyi Új Zrínyivárból keltezi levelét Cian Monetti-nak II. köt. 333. Zrínyi előterjesztése a fővezérséggel kapcsolatban. (1663. júl. 12.?) HHStA Hung. Spec. Porcia Akten Fasc. 341. fol: 235/v.

⁶¹ Nádasdy – Portiának, Pottendorf, 1663. júl. 18. HHStA Hung. Spec. Porcia Acten. Fasc. 341 fol: 243–245. – A Habsburg-udvarnak a magyar politikusokra való ráutaltságát 1663-ban minden bizonnyal először Le Clerc, a Hollandiában élő hugenotta pap és tanár hangsúlyozta, kiemelve, hogy Lipót azért fordult a francia királyhoz támogatásért, hogy ne kelljen a magyarok segítségét kérnie. Erre a történeti irodalmunkban máig kellő figyelembe nem vett összefüggésre *Köpeczi Béla* hívta fel a figyelmet: „Magyarország a kereszténység ellensége” Bp. 1976. 266.

⁶² Vitnyédy Zrínyinek, Sopron, 1663. júl. 13. és aug. 14. *Fabó*, 95, 108.

sárnap mondjanak misét „Magyarországnak régi virágzó állapotjára és igaz hitre való megtérítéseit” (vagyis visszafoglalásáért). Ha az „eretnekek” miatt a jezsuitáknak el kellene hagyni az országot, a rájuk hagyományozott ötvenezer forintnyi alapítványt „Magyarországból kivinni szabad ne legyen”. Mivel pedig – írja – „tudom ebben az mi romlásra tért országunkban az eretnekségnek dühösségét”, ha megtámadnák végrendeletét „átok legyen az földön, átok az égben”, sőt még azt sem kíméli, aki a Pápa, vagy a magyar király tekintélyével vonná kétségbe végakarátát: „átkomban légyenek”. Megköveteli: maradéki az ő fogyatkozásai miatt „ártatlanul ne szenvedjenek”, vagyis cselekedeteit, bűneit, ne kérjék számon gyermekein.⁶³ Aki így ír, az tisztában van az előtte álló lépések horderejével.

Illetéktelen kezek sokszor felbontották a leveleket. Rejtjelek bonyolult rendszerében, álnevekkel, képes kifejezésekkel közölték a legfontosabb híreket a szervezkedők. Kialakultak bizonyos egyezményes rendszerek, a szövegek alatt fut egy másik szöveg, és nehéz eldönteni, mikor mi mit jelent. Ritka pillanat egy-egy óvatlan elszólás, de még az óvatos Vitnyédyvel is megtörtént: „Judex curiae uram felől az a hír – írta még márciusban Nádasdyról –, köszvényben fekszik, talán nem akar jelen lenni a consiliumban.”⁶⁴ Akiről azt mondják, hogy beteg, nem biztos, hogy valóban az ágyat nyomja, vagy valami nagy oka van, hogy úgy tegyen. Csak mindennek tudatában értelmezhető Vitnyédy levele. „Ha meg találna halni – fejezi be július 13-án Chameleon, azaz Nádasdy halálos betegségéről szóló híradását Zrínyinek – nem jó volna-e Ngd nevével instálni érte?” Majd megírja: Nádasdy tisztartójával üzent, ki akar vele békülni, kérdi, mit tegyen, s a válasz nem jön könnyen, mert augusztus 26-án is megismétli a kérdést. Zrínyi bizalmatlan? Vagy a megjegyzés részleteit kell még tisztáznok.⁶⁵

Már állt a háború. Mikor kezdődött? Augusztus 7-én, amikor a nagyvezér kicsalta Érsekújvár őrségét, és csaknem megsemmisítette Párkány alatt? Vagy a következő héten, 13-án? Hétezer főnyi török támadta meg Zrínyi-Újvárat, és véres fejjel menekült alóla. Piccolomini gróf adta át Zrínyinek a legmesszebbmenő támogatásáról biztosító császári levelet, és jelentésében a mai riportok eleveenségével bizalmas küldetéséről is számot ad; kérnie kellett Zrínyit, ha lehetséges ne bősztise a törököt és ne legyen akadálya, hogy az udvar békét köthessen. Mi mást mondhatott Zrínyi, mint kitérő választ, hűségéről biztosítva a császárt, miközben teljes erővel szervezkedtek. Elérkezett a rég várt idő, hogy a törökkel harcba szálljanak, de máris kiderült, az ellenfél hatalmasabb, a háború súlyosabb, helyzetük nehezebb, mint amire számítottak. Érsekújvárt több mint félszáz-ezer főnyi török hadsereg ostromolja. Pozsony környékén, a Csallóközben, a Vág mentén tatár csapatok szabadon fosztogatják a falvakat, és hiába hirdetett a nádor általános felkelést, sokan nem tudtak, vagy nem mertek, vagy nem is akartak kimozdulni otthonaikból.⁶⁶

⁶³ Nádasdy Végrendelete, i. m. 178, 381, 371.

⁶⁴ Vitnyédy – Dvornikovicnak, Sopron, 1663. március 28. *Fabó*, 57.

⁶⁵ Vitnyédy – Zrínyinek, Sopron, 1663. július 13., augusztus 14–26. *Fabó*, 95, 108, 114.

⁶⁶ „... Hun van, hun van gyűlésekben nagy méltóságos asztalok felőt, ki bor, ki komlós ser sötetül meghevült batran ki mondot ajánlás és éghez ható fényes való kérkedés, így eöntem, amugy eöntem uram hívsághe s hazám mellett véretem nem keméllyem értékeket. . . ki terjesztett karjainkkal, ki nyílt öblöimmel hivunk mindent, nincs oly veszedelem kire mintegy lepentyü (lepedő?) háznak égő tüze oltására ne kíványam magamat vetni, s ti édes nemzetünk (kik ezt a szót érdemlik) hazánk haszontalan herejétül és szaladó népétül vesztek e példát? és senki hazánk sátoros táborát nem szaporitnya e?” – Wesselényi Árva vármegyének. Pozsony, 1663. aug. 23. Mike Sándor gyűjtemény. i. h.

Ebben a súlyos helyzetben a nádor, az országbíró és a bán szeptember 8-án Kőszegen találkozott és tanácskozott. Majd Zrínyi mint Magyarország főparancsnoka Vathra (Vas megye) hadimustrát rendelt, szeptember 16-ra mintegy 10 000 főnyi fegyveres gyűlt össze az ország világi és egyházi főméltóságaival együtt. Nagy esemény volt, nagyon sok forrás tájékoztat róla. A három főméltóság megegyezett. Mindenekelőtt a katonai és a hadszervezeti kérdésekben állapodtak meg, és ez a kormányzat tudtával történt. Elrendezték a hatásköri viszonyokat a nádor és a katonai főparancsnok, vagyis Wesselényi és Zrínyi között. Megállapították együttműködésük módozatait. A nádor elfogadta, hogy Zrínyi „mindeneknek fog parancsolni”. Zrínyi helyettese Batthyány Kristóf lett. Nádasdy alávetette magát Zrínyi főparancsnokságának, és lemondott a dunántúli főkapitányi hatáskörre vonatkozó igényeiről. Érsekújvár felmentésének és a magyar hadsereg megszerzésének tervezetét Zrínyi és Wesselényi közösen dolgozták ki. Jellemző, hogy csak az értékes elemeket akarták megtartani az összegyűlt fegyveres seregből. Ezeknek száma egyre növekedett, Eszterházy János 15 000 főre tette.^{6,7} Érsekújvár felmentéséről elkés-tek, bár máig nem tisztázta azt a hadtörténetírás, hogy egyáltalán képes lehetett volna rá bármilyen egy-két hónap alatt összegyűlt európai hadsereg. Nehéz eldönteni, hogy csupán hanyagság, elkészttség következménye volt, vagy a török hadsereg fölényéből, haditechnikai felkészültségéből következett, hogy a nagyvezér 1663. október 26-án bevonult az északnyugat-magyarországi várrendszer központjába.

A három főméltóság megállapodásának több részlete nem került nyilvánosság elé. Szeptember és december között a sűrű, részben rejtjeles levelezés azonban bőségesen tájékoztat róla, hogy milyen nagy horderejű elhatározásra jutottak. A Szent Koronát az udvar kívánsága ellenére egyelőre nem viszik ki az országból, a magyar hadsereget rendszeresen fizetik, és erre részben megajánlásokat tesznek, részben tetemes kölcsönt vesznek fel. A vallási üldözéseket és a kölcsönös ellenségeskedéseket félreteszik. Mindennél beszéde-
sebben szól azonban megegyezésükről Wesselényinek Zrínyihez írott levele. A nádor és az országbíró a vathi hadimustráról egyenesen Bécsbe mentek, innen írta szeptember 24-én Wesselényi a következő sorokat a bánnak:

„Meltosagos Vitez Gróf Horvat Ban Uram fiam Ajánlom Kijelmednek igaz szolgálato-
mat; mig mas derekassabb dolgokrul tudositom Kigyelmedet, akarom tutara adnom,

^{6,7} A felsorolhatatlanul sok tájékoztatás közül: „Rohonczon nem voltunk, hanem Kőszegen, ottan judex curiae uram, hogy általjött az Gyöngyösön, elhullatta a generálisságot, ő judex curiae, mert nem a katonaságra termett, Bottyan Christof pedig, mivel nem törvénytudó, generális marad, erre adtak az uraknak kezét mindketten. Bán uram ő Nga leszen, a ki palatinus ő Nga után, mintha maga jelen volna mindeneknek fog parancsolni . . .” Vitnyédy – Vitnyédy Pálnak, Sopron 1663. szept. 9. *Fabó*, 122–123. Bory Mihály – Rottalnak, Keresztúr. 1663. szept. 10. – OL Nádasdy lt. P–507 lev. A. V. N° 540. – „Tegnap éjféltkor Kőszegen, s megh itten délután két rendbeli levelét vettem . . .” Wesselényi Rottalnak, Keresztúr, 1663. szept. 9. h. n. OL E 199 AFW Fasc. 7 IV/lt fol: 117–118. – Wesselényi levelei a vathi táborból: 1663. szept. 16. OL Forgách lt. P 287 Fasc. 40 fol: 404–405, 413. – Montecuccoli ismeretlenek, Bécs, 1663. szept. 9. Bécs. *Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1663. Fasc. 9. N° 45.* – W. von Waldendorf – János Fülöp mainzi érseknek, a Rajnai Liga elnökének, Bécs, 1663. szept. 16. *HHStA Mainzer Erzkanzlerarchiv. Reichstagsakten, Fasc. 218.* – A vathi hadiszemlééről, az összegyűlteket létszámáról, Zrínyi hatalmas tekintélyéről: Eszterházy János jelentései Montecuccolinak, Pápa, 1663. szept. 16, 21, 28. 19. *Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1663. Fasc. 9. N° 115–118.*

mi itt levő Urak s magyarok az Kijelmed [!] ijvесе (jövése) szerint is azon vagiunk az kigielmeg magyar tabora ne egjestések Montekukuli U(rral) hanem *vegzesünk szerint* (az én kiemelésem. V. Á.) Kigyelmed salyon Komaromhoz s Montekukuli Ura(m) Pozsonyhoz és hogi ne legien Kigyelmeden Com(m)endoja, melyet senki az magyarok közül fel sem val(l)al, s en se engedhetnem azt meg. En mellem agiak Strozi Uramot, Kigielmed mellé Zuza Uramat. . .”⁶⁸

Elvben kifogásolható, hogy a végveszély órájában a magyarországi haderőt nem hajlandóak a császári hadvezetés alá engedni. De a politikai realizmus követelményeiről csakis annak tudatában dönthetünk, hogy Montecuccoli 1662. évi kudarcával minden hitelét eljátszotta nemcsak a magyarországi társadalom, de a császári hadvezetés több tekintélye előtt is. Ha a magyar politikusok le akarják győzni az országos bizalmatlanságot, a helyenként vészes tünetekkel jelentkező anarchiát, vállalniuk kell ezt a kockázatot. Zrínyi tekintélye volt számukra a biztosíték, hogy nem alap nélkül kockáztatnak. Alig több, mint egy hónap múltán kelt nádori levél tájékoztat erről:

„Méltóságos Tekintetes és Nagos Groff Vitez Horváth Báán, hazánk egyedül Magyar oltalma s reménye, nekem kedves Ur(am) fiam, ajánlom Kglk fogyhatatlan igaz szolgálatomat. Vizvari taborabul az hónap 10 napján irt Kld méltóságos levelét mai napon felette betegh és nyomorult agyban fetrenghő nyavalyamban merő orientanum gyanant nagy consolatiommal vettem. Aldassek az felséges I(ste)nnek neve maga hectori jó hirevel és nevel az ottomany fenyeskedő hodnak homalyito czorbitassaval hoszta vidámságra az szegeny csak nem utolsó kétségben esett magyar vilagot. Az Ur I(ste)n az Kglmed nevet egik (égig) magasztalván szaporicza naponkint vitez *oktató vezerséget*; (az én kiemelésem V. Á.) van már negyed vagy ötöd napja, hogy ezen Kglmed vitezi actussa közönségesen csak nem a czezemő gyermekek szajaban is, magha dicséretes fel magasztalásával, I(ste)n aldatik, noha itten ezerek(ne)k veszedelmérül hireltetik Kglmed szép heroicus actussa, kibül mind ollyat abrazol geniusom, VOX populi, VOX DEI. Ha eddigh nem is migh az levelem Kglmed éri, ottan hamar *okos vezerséghe* (az én kiemelésem V. Á.) által, bátor szive, fenyés, s éles kargya miat Ezer szamok foghnak halni Kglmed lábai előtt az pogannak.”⁶⁹

Ha nem is ezen a fenntartás nélküli elismerés hangján, de Nádasdyt is nagy bizalommal tájékoztatja Wesselényi ezekben a hónapokban a fejleményekről, tudatja a nehézségeket, azt, hogy decemberre összehívja a vármegyék követeit és leszögezi „én . . . semmit el nem mulatok, valamit megcselekedhetem”. Ezek a levelek a bűnjelként lefoglalt iratok között maradtak fenn.⁷⁰

Mindezekon kívül pedig a kőszegi tanácskozáson dönthettek arról is, hogy testületileg fordulnak külső segítségért. Vagyis a Szövetséglevelé szavaival:

⁶⁸ Wesselényi – Zrínyinek. Bécs, 1663. szept. 24. (fogalmazvány) OL E 199 AFW Fasc. 7. IV/lt. fol: 34.

⁶⁹ Wesselényi – Zrínyinek, Murány, 1663. okt. 29. uo. Fasc. 8 IV. 4t. fol: 137–138/v. és egy könnyebb olvasatú, javított fogalmazvány: fol: 239–241.

⁷⁰ Wesselényi levelei Nádasdynak, Trencsén, 1663. okt. 10. és Murány, nov. 20. HHStA Hung. Spec. 310 Konv. A fol: 32–34, 36–37.

„valamit Magyar Orszagnak, s Nemzetünknek javára meg maradására és elő menetelére, elménkel föl találhatunk, s az meg cselekedhető leszen; Azokat mind el követtiük szorgalmasan; *es ha masokhoz valo foliamodással köllis annak meg lenni, effectualliuik. . .*” (kiemelés: V. Á.)

A Szövetséglevélnek ezt a kijelentését két tény helyezi éles megvilágításba.

Egyrészt a főméltóságviselők évek óta sorozatosan ostromolták az udvart hogy szervezze meg a nemzetközi törökellenes összefogást mivel ez nem csupán a királyság és Erdély érdeke, hanem a dinasztiaé is és Európa számos országa várakozóan tekint a Habsburg császárra, sőt kész segítséget nyújtani a török ellen. Az udvarban azonban hiába voltak, akik mérlegelve Velence s főleg a pápai állam sürgetéseit is, foglalkoztak a törökellenes nemzetközi összefogás kérdésével sőt nem fukarkodtak forró ígéretekkel sem, gyakorlatilag nem történt érdemleges lépés.

Másrészt a magyar főméltóságviselők valóban megkeresik a franciabarát német fejedelemségek, a Rajnai Liga elnökét, János Fülöp mainzi érseket.

A kapcsolatoknak már vannak előzményei. De testületi szinten most tehetik meg a döntő lépést. Nem kis kockázatot vállalnak. Lipót császár és magyar király, mint bármely uralkodó, a külpolitikát természetsszerűleg tartja szuverén jogának. Rendszeresen visszatúsította a rendek kérését, hogy a török segély kieszközlése ügyében követeket küldhessenek a német fejedelmekhez. Kudarok, csalódások sora, mindenekelőtt pedig a végső veszedelem kényszeríti mégis a főméltóságviselő főurakat erre a veszélyes lépésre.

Valóban megtörtént-e ez a lépés? Az eddig ismert források alapján nagy biztonsággal állítható, hogy igen, bár olyan döntő bizonyítékokkal, mint követi instrukció, vagy követi beszámoló, nem rendelkezünk.

A nádor titkára Bory Mihály 1663. szeptember 30.-án Regensburgból keltez egy levelet, s Reifenberg titkárral később is szoros kapcsolatban áll. Eszterházy János győri vicekapitány tudósítása szerint a nádor és az országbíró a vathi táborból együtt ment Bécsbe, a Rajnai Liga bécsi resideense pedig részletes tájékoztatást küld János Fülöpnek a magyarországi eseményekről és ami fő, a magyarországi főméltóságviselők megállapodásáról.⁷¹ Október végén a Rajnai Liga gyűlésén tárgyalásra kerül egy részletes javaslat a török elleni háborúról. A javaslat íróját nem ismerjük, lényegbevágó mondanivalója, hogy itt az idő, támadó háborút kell indítani a török ellen több ország szövetségében. Az év végén Zrínyi és János Fülöp már kölcsönös elkötelezettségről biztosítják egymást. A következő év elején pedig miután Bory Mihály meghozza János Fülöp hivatalos válaszát a nádornak, Wesselényi úgy üdvözli őt aranysegélyű ünnepélyes levélben, mint a nemzetközi törökellenes koalíció szervezőjét, hogy Magyarország helyzetét a Szövetséglevélből ismerős képpel jellemzi: „sok száz esztendőktül fogvást sullyat, s terhét viselvén paisul az keresztény világhnak, az pogány Isten káromló ellenség ellen. . .”⁷²

⁷¹ Bory Mihály – Rottal Jánosnak, Regensburg, 1663. szept. 30. OL Nádasdy It. P 507 Lev. A. V. N° 540. – W. von Waldendorf – János Fülöp mainzi érseknek, Bécs 1663. szept. 16. HHStA Mainzer Erzkanzlerarchiv. Reichstagsakten. Fasc. 218.

⁷² Zrínyi mozgalmának nemzetközi kapcsolatait Török világ és magyar külpolitika című tanulmányunkban (1975) foglaltuk össze. In: Magyarország keresztútjain Bp. 1978. – Wesselényi János Fülöpnek Stubnyafürdő, 1664. február 27. Fogalmazvány, OL E 199 AFW Fasc. 7. fol: 14–15.

A megegyezés belpolitikai és külpolitikai vonatkozásainak vázlatos áttekintése után érdemes annak ideologikus vetületeire is némi pillantást vetnünk. Mindhárom főúr közel egyidőben ad ki, ír vagy írat olyan műveket, amelyek eszmeileg egybecsengőek, gondolataik közös ideológiai koordináta-rendszerbe illeszkednek. Wesselényi titkára Gyöngyösi István legjelentősebb műve, a Márssal társalkodó Murányi Vénus, játékos formában, a kor bonyolult szimbólumrendszerében Zrínyi és Wesselényi „társalkodását”, vagyis szövetezését is kifejezi. Ami ugyanis a mű felszínén futó történettel 1644 eseményeivel, Wesselényi és Széchy Mária nevével helyettesíthető be, az 1663–1664-ben más nevekre és másként értendő. Tudományos közhely, hogy Zrínyit kortársai magyar Marsnak nevezik, a nádor önmagát Orionnak s a pasquillus hagyományban viszonylag közeli példa, a nádor az új Vénus. A bizonyíthatóan végleges formáját 1663 őszén, 1664 elején elnyert mű második valóságártege, a betétek sora, az 1663 folyamán kibontakozó események célzatos kifejezője: az ország végveszélybe jutott, a romlás legfőbb oka az egyenetlenkedés, tehát sürgető kívánság a megegyezés, de legalább annyira az, hogy okosan, körültekintően szervezkedjenek. „Az ki dolgaiban elől akar menni, / Titkos szándékában nem kell czégerért tenni” – utal a megegyezésre. „Vénusz / és Mars között van régi szövetség” – ez a mű harmadik részének negyedik strófájában megfogalmazott gondolat más és más formában az első és második részben is megtalálható s mintegy a címre visszautaló alapgondolat. Mindenekelőtt pedig jó katonai diszciplínát kíván: kövessék az antik hősoket, akik hazaszeretetből, találékonyaságból örök példával szolgáltak.⁷³

Hasonló gondolatokat fejez ki az 1664-ben Nádasdy áldozatkészségéből megjelent híres szép képeskönyv, a Mauzóleum. A Nürnbergben napvilágot látott művet maga az országbíró látta el ajánló sorokkal: a magyar vezérek és királyok képcsarnokát a magyar rendeknek ajánlja: „Mint az égő Trójából Aeneas az ősök reliquiaiát vitte magával, úgy a lángborított Magyarországon is meg kell őriznünk a dicső ősök emlékezetét. . . a külföldi is számon tartja halhatatlan érdemeiket. . . kövessék az ősök dicső példáját.”⁷⁴

Zrínyi több 1663-ban keletkezett írása, s a végleges formába valószínűleg az év nyarán öntött Török Áfium is, majd pedig az 1664 tavaszán keletkezett „Gróf Zrínyi Miklós igaz tanácsa . . .” szoros gondolati egységet mutat ezekkel a művekkel. E művek alapelvei messzemenően egybevágna a Török Áfium ellen való orvosság eszméivel, ha a műfaj, még inkább a funkció miatt, és azért, mert különböző társadalmi rétegekhez szölkak, nagyon különböznek is egymástól.⁷⁵

A három főméltóság megegyezése tehát sokoldalúan bizonyítható tény. Ily módon a Szövetséglevél eredetileg a Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi Miklós között 1663 őszén létrejött megállapodás dokumentuma lenne?

⁷³ *Martinkó András* állapította meg: Gyöngyösi művének címét így kell értenünk: „a Márssal társalگو, szövetező, egyesülő Murányi Vénus”. *Martinkó András*: Társalkodik, társalog. Társalog vagy társalkodik a Murányi Vénus? Magyar Nyelv 1941. 57–58. – *Várkonyi Ágnes*: Márssal társalkodó Murányi Vénus 1664-ben. Irodalomtörténet 1980. 1. sz. főleg: 94–96. – „Magyarok romlassat, országh pusztulassat Márs Zrjn hogj meg lata. . .” Anno 1664. Régi Magyar költők tára. 17. század 10. (Sajtó alá rendezte *Varga Imre*) Bp. 1981. 267. – *Kibédi Varga Áron*: Retorika, poétika, műfajok. Gyöngyösi István költői világa. Irodalomtörténet 1983. 545.

⁷⁴ *Róza György*: Magyar történetábrázolás a 17. században Bp., 1971.

⁷⁵ *Szelestei N. László*: Zrínyi Miklós tanácsai a császárnak 1664. tavaszán ItK 1930. 185–198.

A Wesselényi-mozgalom felszámolása után az egyik vallatási jegyzőkönyvben olvasható kérdésre – a török háború idején, Érsekújvár elfoglalása után a nádor és az országbíró már bűnös szándékkal találkoztak? Szenthe Bálint, Nádasdy akkori titkára, most mint vádlott, rövidre fogva így felelt: Wesselényi, Zrínyi Miklós és Nádasdy együtt voltak dunántúli magyar táborban, majd az országbíró rezidenciájában Keresztúron és Pottendorffban, itt adták az első biztosítólevelet – assecuratoriat – egymásnak. Szenthe azt vallotta, hogy ezt a biztosítólevelet ő írta. Ha vallomása igaz, a Szövetséglevél vizsgálatában további kérdésekre kell felelnünk. A legsúlyosabb: Miért Nádasdy titkárát és nem a már korábban megegyezett Wesselényi és Zrínyi valamelyik meghitt emberét bízták meg ezzel a nagy diszkréciót kívánó feladattal?

Tudományunk szigorú törvényei szerint azonban a vallatással nyert információk önmagukban nem tekinthetők perdöntő tudományos bizonyítékoknak.

Vizsgálataink eredményeit összefoglalva: nagy biztonsággal állítható hipotézis, hogy a Szövetséglevél máig ismert egyetlen eredeti példánya keletkezésében a főméltóságok, Wesselényi Ferenc nádor, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Miklós horvát bán megegyezésének dokumentuma. Ismereteink azonban ma még nem elegendőek, hogy a Szövetséglevél keletkezésével kapcsolatos valamennyi kérdésre felelni tudjunk. Hol vannak a Szövetséglevél további példányai? 1663 őszén és 1666. december 19-én még két-két példánynak kellett készülnie. Mi volt a szerepe Szenthe Bálintnak? A szövetséglevél írásképe az ő kézírásával látszik leginkább egyezőnek. Vajon a Szövetséglevél szép, kiegyensúlyozott, archaikus szövege közvetlenül vagy közvetve tolmácsolja Zrínyi gondolatait?

*

Nagy történelmi események idejét csak nagyobb időhatárok között szabják meg a fejlődés törvényszerű folyamatai. Mikor következnek be pontosan, az sok tényező egybejátszásán, nem utolsósorban az embereken múlik. Zrínyi, Wesselényi és Nádasdy megegyezésükkel a magyar politika megújulási képességét példázva bizonyították, hogy a rendi szerkezetű országban is képesek önmaguk megszervezésére a felelősséggel áthatott politikusok, s elébementek az évszázad történelmi jelentőségű nagy eseményének.

Elgondolásukat végül nem sikerült keresztülvinni. Magyarország nem az ő elképzeléseik szerint megalósulva, nem államhatalmi szinten vehetett részt a török kiűzésében. De mégis a Zrínyiék szervezkedésében felvázolt nemzetközi koalíció törte meg két évtized múlva az oszmán hatalom európai hatalmát. Maga az elv, a cselekvési program, az, hogy erős belső egységet teremtve és a korabeli Európa szövetségrendszerébe kapcsolódva látták lehetségesnek Zrínyi és társai a török kiűzését, az ország egyesítését, mint történelmi alternatíva, mint az államiság átmentésének egyik módja, a magyar história szerves része maradt.

⁷⁶ HHSa Hung, Spec. 291/D fol: 79. 88. – Erre Benczédi László hívta fel a figyelmet, ezúton köszönöm.

Á. R. Várkonyi: Miklós Zrínyi's Alliance with Nádasdy and
Wesselényi against the Turks in 1663

The study reconstructs the political movement of the high-ranking office-holders of the Hungarian Kingdom at the time of the 1663–64 Turkish War.

The starting point is the critical examination of the "letter of alliance" of December 19, 1666 of the conspiracy of estates headed by Wesselényi. On the basis of formal characteristics (in Peter Zrínyi's name the word Peter was inserted into the place of a longer name written in the same lighter ink as the date which was squeezed in between the text and the signatures) and of comparison with the original draft and other "letters of alliance" it arrives at the hypotheses that the text was originally written early autumn in 1663 and it is a document of the agreement between Palatine Wesselényi, Lord Chief Justice Ferenc Nádasdy and the Governor of Croatia, Miklós Zrínyi. The letter of alliance is aimed at the anti-Turkish fights. Both in its ideas and in its language it shows similarities and identities with Miklós Zrínyi's work: "Az török áfium ellen való orvosság" (Medicine for the Turkish Poison). The study describes the emergence and more important events of the Hungarian politicians' movement. Taking into consideration the talks between Emperor Leopold and the Hungarian politicians in Pozsony (Bratislava) and in Luxemburg it analyses Vienna's views on war and peace. The Cardinal of Esztergom, György Lippay greatly favoured the agreement and Vienna, being unable to avoid Grand Vizier Köprülü Ahmed's campaign, tolerated the movement of the Hungarian politicians. Giving a sketch of a so far unknown chapter of Hungarian political culture the study points out the historical significance of the movement.

А. Р. Варкони: Союз Миклоша Зрини
с Вешшелени и Надашди против турков в 1663 г.

Автором реконструируется политическое движение лиц главных придворных чинов венгерского королевства во время турецкой войны 1663—1664 годов.

Статья начинается критикой источника письма от 19 декабря 1666 года о союзе сословной организации под руководством Вешшелени. Исходя из внешних особенностей документа — как например в написании имени Петера Зрини слово Петер позднее написано вместо более длинного, уже стертого имени, такими же более светлыми чернилами, какими написана дата, вставленная в строку между текстом и подписями. — далее на основе сопоставления документа с оригиналом и с другими письмами о союзах, автор готов высказать гипотезу, по которому данный текст по всей вероятности был написан ранней осенью 1663 года и он является первоначальным документом соглашения наместника короля Вешшелени, главного королевского судьи Ференца Надашди и бана Кроатии Миклоша Зрини. Письмо о союзе содержит боевое антитурецкое направление, и автора статьи напечатают памфлет Миклоша Зрини. Автор далее показывает начало и значительные стадии движения венгерских политических деятелей. Говоря о братиславских и лаксенбургских совещаниях императора Леопольда с венгерскими политическими лицами в статье дан анализ позиции Вены по вопросам мира и войны. Архиепископ Эстерома Дьердь Липпай содействовал успеху соглашения и в силу того, что Вене не удалось отбить поход Копрюлю Ахмеда, она толерантно относилась к движению венгерских политических деятелей.

Автор статьи освещает до сих пор неизвестную главу политическую культуру Венгрии, подчеркивая историческое значение движения.

A mai Szlovákia területének betelepüléséről a 11. századtól a 13. század közepéig*

Szlovákia fogalma alatt itt az 1918 utáni határokkal kijelölt területet értjük, noha tudatában vagyunk annak, hogy a szóban forgó korszakban Szlovákia mai területe nem jelentett sem földrajzi, sem pedig politikai-közigazgatási értelemben összefüggő egységet. Ezen a területen a 11. században néhány vármegye, illetve egyes vármegyék része terült el,¹ ugyanakkor e terület nagy része még nem tagolódott be a Magyar Királyság szervezetébe, noha kétségkívül már ekkor, a 11. század elején is a Királyság érdekszférájába tartozott.

Vázlatunkban elsődleges forrásként csupán az okleveleket használjuk, jóllehet a legkorábbi korszakokra – esetünkben a 11. századra – vonatkozókból mindössze néhány maradt ránk.² Jó pár később keletkezett oklevél alapos elemzése azonban lehetővé teszi olyan interpretációjukat, hogy egynémely településtörténeti vonatkozású adatukat akár a 11. századi helyzetre is tehetjük. A régészeti kutatások eredményeit csak másodlagosan használjuk tanulmányunkban. A régészeti leletek időbeli besorolása nem egy esetben nagyon körülményes, sokszor csupán esetleges, ami tág teret hagy az időhatárokkal kapcsolatos feltételezéseknek. Másodlagos felhasználásuk esetünkben semmiképp sem jelenti forrásértékük egyedülálló jelentőségének tagadását. Legnagyobb jelentőségük az egyértelműen datálható régészeti leleteknek van, de akkor is rendkívül fontosak, ha közvetlen fogódzót, sőt bizonyítékot szolgáltatnak az oklevelek alapján csak feltételezhető korábbi települések létezéséről.

Kétségtelen, hogy a betelepülés az adott korszakban (és nemcsak a mai Szlovákia területén) szinte állandóan növekedő, terebélyesedő folyamat volt. A települtség növekedése a települések növekedése, valamint a hálózat sűrűbbé válása révén történt. A települtség terjedéséről a szó valódi értelmében a ritkán települt vagy telepítetlen területen lehetett szó, ahol szükségszerűen keletkeztek új települések (falvak) nagyobb számban, és

*Előadásként elhangzott a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság „Szlovákia betago-
lódása a középkori magyar államba” c. ülészakán (Veszprém, 1981. szeptember 15–16.).

¹Az alábbi egész királyi vármegyék tartoztak ide: Pozsony, Nyitra, Bars, Gömör (Szepesség területével együtt) és Trencsén (ez utóbbi véglegesen minden bizonnyal csupán 1018 után). Csak területük egy részével idetartozó vármegyék a következők voltak: Borsod (a későbbi önálló Torna vármegye területe), Esztergom, Hont, Komárom, Nógrád, Újvár (együtt Abaúj és Sáros vármegyékkel), Ung és Zemplén. Vö. *Györfy Gy.*: István király és műve, Budapest, 1977, 209.

²A mai Szlovákia területére is vonatkozó 16 darab 11. századi oklevél közül mindössze hat szolgál településtörténeti adatokkal (hácsak nem számítjuk közéjük a későbbi eredetű hamisítványokat). Marsina, R. (kiad.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (tovább: CDS1) I. köt., Bratislavae, 1971, 47–60. o. 49–64. sz.

ezzel párhuzamosan, a régi települések lakosságának megnövekedésével az e településekhez tartozó művelt (termő-) földterület nagysága is megnövekedett. A közepes települtségű területeken a településhálózat egyrészt a megművelhető földterület növelésével, másrészt – kisebb mértékben – új települések kialakításával vált sűrűbbé. Utóbbi esetben a faluhatárokat a régi, már létező település területéből választották le. Szlovákia fokozatos betelepülése során fontos tényezőnek bizonyult területének földrajzi jellege. A mai Szlovákia területének kétharmad része hegyvidék. A települések kialakulására legalkalmasabbnak a sok – aránylag (helyenként szinte teljesen) zárt – völgykatlan bizonyult. A legrégibb települések általában ezeknek a közepén, rendszerint nagyobb folyó közelében és a legfontosabb utak mentén alakultak ki. A völgyek peremén többnyire lakatlan sávok maradtak. Mindez a terep adottságainak tulajdonítható. A völgykatlan peremének és a környező völgyeknek a betelepítése (nem egy esetben a fontosabb utak mentén is) csak későbbi keletű.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az általunk vizsgált korszakban bizonyos átalakulás zajlott le, mégpedig abban az értelemben, hogy a korábban nagyszámú, nem királyi tulajdonban levő földbirtok és az ennek megfelelő, ugyancsak nagyszámú településegység fokozatosan egyre terjedelmesebbé vált, s ennek folytán egyre nagyobb arányban alakultak ki az aránylag nagy (sőt központi jelentőségű) települések (falvak, községek). Ennek a folyamatnak kétségkívül a földművelésben is megvolt a megfelelője, mégpedig a kevésbé intenzív földművelési rendszerekről az intenzívebb gazdálkodási szisztémákra való áttérésben.

Tudatában vagyunk az itt használt fogalmak viszonylagosságának. Az átlagosan telepített, lakatlan vagy a ritkán telepített területek kiterjedésükben és tartalmi szempontból egyaránt különbözőképpen érthetők és definiálhatók. E fogalmak értelmezése és magyarázata azonban nem csupán a földrajzi tényezőktől függ, hanem függ a szóban forgó korszaktól, minthogy az évszázadok folyamán a technika és vele együtt a föld megművelésének lehetőségei is eltérőek voltak. És ilyen szempontból nem csupán a földterület megművelésre való alkalmassága (minősége), hanem például a tengerszint feletti magasság és a vízviszonyok is szerepet játszottak. Az „átlagosan vagy ritkán telepített területek” fogalmainak viszonylagosságát legjobban a termékeny síkságok és a kevésbé termékeny hegyvidékek települési lehetőségeinek különbözősége jelzi. Ha lehetőségünk lenne a települések sűrűségét kiszámítani, és matematikai pontossággal is meg akarnánk azt határozni, úgy annyit már előre megjósolhatnánk, hogy a termékeny síkság négyzetkilométerenkénti átlagos településsűrűségére jóval magasabb értékű együtthatót kapnánk, mint a hegyvidékek esetében, ahol a megművelhető mezőgazdasági földterület csak töredéke az egész vidéknek. Az adott korszakban, amikor a lakosság abszolút többsége földművelő munkával biztosította megélhetését, ez a körülmény meghatározó tényezőként érvényesült. Nyilvánvaló, hogy Szlovákia betelepítése során – lévén szó javarészt hegyvidéki, sőt részben magashegyvidéki területről – ez a tényező fontos szerepet játszott. További fontos tényező a földgazdálkodás adott formája. Amennyiben a klasszikus mezőgazdasági tevékenységnek a gabonafélék termesztését tekintjük, úgy például a szőlőtermesztésben ugyanakkora földterületen jóval nagyobb volt a munkaerő-szükséglet, mint az olyan területeken, ahol az állattenyésztés van túlsúlyban. Mindez a településsűrűségben is szükségszerűen visszatükröződik. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a 13. század közepéig Szlovákia területén a lakosság nagyobb része nem földműveléssel foglalkozott volna.

Egyedül talán Selmecbánya környékét tekinthetjük kivételnek, ahol valószínűleg már a 11. században, de a 12. század végétől vagy legkésőbb a 13. század elejétől nagyobb mértékben kibontakozó nemesfémbányászat jelentős szerephez jutott.³

A rendelkezésünkre álló szakirodalomban Szlovákia betelepítésének problémájáról, a történeti Magyarország fennállásának első 250 évére vonatkozóan, ellentétes véleményekkel találkozhatunk. Igaz, olyan korszakról van szó, amelyből (nemcsak Szlovákia területére vonatkozóan) nagyon kevés írásos forrásanyag maradt fenn.⁴ Az írásos források hiányában, az említett földrajzi tényezők mérlegelésével és figyelembevételével a múltban a legkönnyebb megoldásnak az mutatkozott, ha a mai Szlovákia területének nagy részét a vizsgált korszakban betelepítetlen térségként könyvelték el. Erre főként abban az esetben kerülhetett sor, ha az ilyen álláspontot képviselő történész nem törekedett a későbbi keltezésű fennmaradt írásos forrásanyag részletes elemzésére, amely alapján pedig ugyancsak bizonyos képet alkothatunk a korábbi időszakról. Az említett nézetek java része azonban akkor keletkezett, amikor Szlovákia területének régészeti feltárásában még csupán a kezdeteknél tartottak. Manapság már nehezebben lehet ilyen általános ítéleteket alkotni, minthogy a régészeti kutatások ma már nagy számban nyújtanak kézzelfogható bizonyítékokat Szlovákia olyan területeinek betelepítésére a történeti Magyarország első évszázadaiban, amelyekre nézve az általunk vizsgált korszakból csak nagyon kevés írásos forrás áll rendelkezésünkre.⁵ Jólehet, mindezt ehelyütt is szükségesnek véltük megemlíteni és hangsúlyozni, meggyőződésünk, hogy a meglevő írásos anyag megfelelő elemzése után nehezen lehet a fent említetthez hasonló sommás ítéletre jutni.

A szóban forgó nézetek illusztrálására két régi (egy magyar és egy cseh) történész nézeteit mutatjuk be: Karácsonyi Jánosét, illetve Václav Chaloupeckýét. Karácsonyi korai munkája szerint Szlovákia területén az összefüggő településrend I. István idejében a Kis-Kárpátok alatt végződött, a Vág völgyében hozzávetőleg Trencsénig nyúlt fel (Trencsén állítólag Prokuj, lengyel főúr székhelye volt); a Nyitra mentén Nyitrazásbokrétig a Garam völgyében Garamszentbenedekig; Nógrád vármegyében körülbelül a Gács-Patakalja vonal; Gömörben Pelsőc magasságáig ért volna a telepítés. Torna vármegye mint királyi prédiom állítólag szintén lakatlan volt. Abaúj vármegye telepítése Karácsonyi szerint Göncnél végződött (tehát a mai Szlovákia területét sem érte el), Zemplén pedig nagyjából a Töketerebes–Ungvár vonalig települt be. A felsorolt helységek által kijelölt vonalon túl fekvő területek, a Szepességgel együtt, Karácsonyi szerint I. István korában még betelepítetlenek voltak.⁶ Húsz év után megjelent munkájában, amelyet állítólag már a világ-

³A selmecbányai bányászat kezdeteit egészen I. István uralkodásának idejére visszavezeti Györffy Gy., 206–207. (l. a kis térképet). A már intenzív selmecbányai bányavállalkozás legkorábbi, kétségtelenül hiteles bizonyítéka 1217-ből való; CDS I. köt., 220. De vitathatatlan tényként kell elkönyvelnünk azt, hogy a selmecbányai bányavállalkozás fellendülése legkésőbb a 12. század utolsó negyedében szükségszerűen bekövetkezett.

⁴A 11. századra vonatkozóan vö. a 2. sz. jegyzettel. A 12. századra vonatkozóan ugyan a CDS I. köt. összesen 50 egységet, tehát a 11. századi anyagnak több, mint háromszorosát tartalmazza (61–101. o. 65–114. sz.), de közülük csupán 40 tartalmaz településtörténeti jellegű adatot (beleértve a tisztségviselők említését is).

⁵B. Chropovský: Slovánské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Historický časopis (tovább HC), X. 1962, 216–237. (596 lokalitást említ). Uő. (szerk.): Významné slovánské náležiská na Slovensku, Bratislava, 1978. (142 lokalitást említ).

⁶Karácsonyi J.: Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok XXXV, 1901, 1039–1058.

háború idején elkészített, Karácsonyi Szlovákia betelepülésére vonatkozó saját korábbi nézeteihez kapcsolódva azt állította, hogy a mai szlovákok elődei nem azonosak a terület 9. századi szláv lakosságával, mert az állítólag egészen beolvadt a magyarságba. A szlovákok szerint a fehérhorvátok utódai, akik a Morva és Odra felső folyásvidékéről a 12. századtól kezdődően fokozatosan települtek be a történeti Magyarország területére, és csak ily módon sikerült önálló etnikumként fennmaradniuk.⁷

Chaloupecký szerint Szlovákia területének legkorábbi települései Esztergom, Bars (továbbá az állítása szerint keleti irányban jóval nagyobb kiterjedésű) Hont, valamint Nyitra, Pozsony és esetleg Trencsén vármegyében (ez utóbbinak természetesen csupán déli részeiben) léteztek. Minden más területen a szóban forgó időszakban őserdők és gyepük voltak. A szlovák nép szerint nem egy szláv törzsből alakult ki, hanem valóságos szláv mikrokozmoszt jelentett. A szóban forgó területen használatos nyelvváltozatok alapja azonban a cseh nyelv volt, s ez a Nyitra mentétől a Vág, Garam és Ipoly völgyéig egyformán elterjedt, és kezdetektől fogva használatos volt.⁸

A két híres régi történész Szlovákia betelepítésére vonatkozó nézetei s ezzel együtt szükségszerűen a szlovákok eredetéről vallott elképzeléseik sok mindenben megegyeznek, de több vonatkozásban is ellentmondanak egymásnak. Ami Szlovákia legkorábbi betelepülésének kiterjedését illeti, véleményük majdnem azonos, ugyanakkor a szlovákok eredetét illetően elvi jellegű ellentmondás feszül nézeteik között. Karácsonyi teljesen kizárja a 12. század előtti, illetve a 11. század utáni, Szlovákia területén élő szláv lakosság kontinuitását (elképzelései szerint a mai Szlovákia területén semmilyen eredeti szláv népesség nem tartózkodott), hiszen a 11. század előtt és a 11. század után különböző származású szlávok lakták e területet. Chaloupecký ezzel szemben egy pillanatig sem kételkedik abban, hogy a mai Szlovákia délnyugati (Morva folyótól a Garam völgyéig terjedő) területén élő szláv lakosságot a 11. század után is ugyanazoknak a szlávoknak a leszármazottjai alkották, akik a 9–11. században e területen éltek. Nem tartjuk szükségesnek, hogy dolgozatunkban kritikai elemzését adjuk Karácsonyi és Chaloupecký nézeteinek. Ezek részletes elemzéséből kitűnne, hogy nem vették figyelembe kellő mértékben a fennmaradt hiteles történelmi forrásokat, és nem interpretálták azokat teljes mélységükben. Mindez nem csupán a történeti kutatások mai állása alapján, hanem a korabeli kutatások eredményeihez mérten is megállapítható. Az ilyen elemzésből továbbá az is kitűnne, hogy az általános megállapítások nincsenek mindig teljes összhangban sem a részmegállapításokkal, sem a szerzők által is idézett olyan forrásokkal, amelyeket kommentár nélkül közölnek, pedig ez utóbbiak egész koncepciójukat megzavarják, kétségbe vonják, sőt megcáfolják.⁹

⁷ Karácsonyi J.: Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez. Budapest, 1921.

⁸ V. Chaloupecký: Staré Slovensko. Bratislava, 1923, V. Chaloupecký nézeteit legegyértelműbben a francia rezümében fejezi ki (a könyv végén I–XX. o.). Chaloupecký Szlovákia betelepülésére vonatkozó nézeteiből indult ki Václav Mencl az építészettörténeti emlékek datálásánál és Alexander Húščava: Kolonizácia Liptova do konca XIV. storočia. Bratislava, 1930. c. munkájában. Már D. Rapant: Starý Liptov. Bratislava, 1934 (Különlenyomat a Bratislava című folyóirat 1933. VII. évf. 4–5. számából) c. tanulmányában rámutatott Húščava és vele együtt Chaloupecký professzor módszertani kiindulópontjainak tarthatatlanságára és inadekvát voltára.

⁹ V. Chaloupecký például azt állítja, hogy „a Púhó és Zsolna közt elterülő vidékről az első híradások csupán a XIII. század második feléből származnak” (i. m. 86.), de rögtön ezt követően idézi az 1244. évi oklevelet (melynek hitelességét nem vonja kétségbe) és amely a Zsolnától északra eső terület

Egy dologban azonban a két szerző nézeteit megegyező típusúaknak tekinthetjük. Nézeteikkel mindketten érveket kívántak felsorakoztatni a szlovák kérdés (pontosabban talán a régi Magyarország, illetve Csehszlovákia integritása kérdésének) – mondhatni – munkájuk megírásának idején aktuálisnak vélt politikai megoldása érdekében. Ezt a szándékot egyikük sem titkolta, ellenkezőleg, mindketten hangsúlyozták azt. Karácsonyi azzal az állításával, hogy a szlovákság a már létező magyar államban később letelepült népesség, azt kívánta bebizonyítani, hogy (a többi területtel együtt) Szlovákiát is jogosulatlanul csatolták el Magyarországtól.¹⁰ Chaloupecký viszont azt bizonygatta, hogy az eredeti Szlovákia kicsi volt és jórészt lakatlan, s régi lakosai (származásukat tekintve) tulajdonképpen csehek voltak, akik a későbbiek során is, függetlenül állami hovatartozásuktól, állandó kapcsolatban álltak Cseh- és Morvaországgal, onnan érte őket a legtöbb hatás, s mindig is nyelvi, földrajzi és kulturális egységet alkottak a cseh országrészekkel. Ezeket a körülményeket szerinte az (akkor újonnan alakult) Csehszlovákia alapjának kell tekinteni, s ugyanakkor ezek jelentik a szlovák történelem fő jellegzetességét is. Mindezzel Csehszlovákia kialakulásának mély történeti megalapozásához kívánt hozzájárulni, egyúttal azonban az egységes csehszlovák nemzet elméletének jogosultságát is bizonyítani kívánta.¹¹ Míg Karácsonyi J. Szlovákia középső és keleti részeinek lakatlanságáról kialakított tézisével a magyarok és Magyarország (vagyis tulajdonképpen a magyarok államának) elsődleges hozzájárulását bizonygatta a települtséggel, úgy V. Chaloupecký mint a szláv nyelvek és nyelvjárások kiváló ismerője azért szállt síkra ugyanezért a tételért, mert világos volt számára, hogy a közép-szlovákiai nyelvjárásokat aligha tüntetheti fel cseh dialektusként, még kevésbé etnikai értelemben csehekként az azokat használó népességet.

Mint ahogy azt már említettük a 11–12. századból (igaz, nem csupán Szlovákia területére vonatkozóan) nagyon kevés írásos történelmi forrás maradt fenn. Számuk közvetlenül a 13. század első negyedében többszörösére nőtt.¹² Ez a körülmény nem a Szlovákia vagy akár a történeti Magyarország betelepítésében lezajló változásokkal, hanem a jogi gyakorlatban és írásbeliségben végbement fejlődéssel függött össze. Ez a megállapítás egyaránt érvényes a mai Szlovákia területére vagy akár az egész történeti Magyar-

---

települtséget bizonyítja. Uo. a 87. oldal 347. sz. jegyzetében az 1267. évi oklevelet idézve tudatában van annak, hogy az oklevél azt bizonyítja, hogy Teplicz (Teplička), Varin és Zsolna már II. András idejében (1205–1235 közt) létezett. Véleményét később is fenntartotta, pedig időközben rájött, hogy Trencsén vármegye felső részeinek (csoportos) betelepülésére már 1208-ból is akad írásos forrás. V. Chaloupecký: *Knihá Žilinská* 1934, XVII.

¹⁰ Karácsonyi J. 1921. évi idézett munkájának érvelése érzelmi húrokat is megpendít, vö. pl. a bevezetést, 3–6. o. – Már itt meg kell jegyeznünk, hogy Karácsonyi nézeteit egy évvel könyve megjelenése után (ill. egy évvel Chaloupecký munkájának kiadása előtt) Mályusz Elemér – jóllehet csak a túróci terület vonatkozásában – megcáfolta: *Mályusz E.: Túróc megye kialakulása*. Budapest, 1922; vö. továbbá: *Mályusz E.: A középkori magyar nemzetiségi politika*. Századok, 73. évf. 1939, 257., valamint *Uő.: Az egynyelvű ország*. Századok, 75. évf. 1941, 113.

¹¹ V. Chaloupecký: XX. o. – nézeteit egészen az újkorig levezette másik munkájában: Valaši na Slovensku. Praha, 1947; vö. ehhez P. Ratkoš recenzióját, *Historický sborník V. Turč. Sv. Martin*, 1947, 526–530.

¹² Ez már az 1001–1204, illetve az 1205–1235 közt kibocsátott oklevelek számának pusztá összehasonlításából is kiderül. A CDSI I. köt. alapján ez az arány 83:331. Ezt követően az oklevelek kibocsátása még gyakoribbá vált.

országokra vonatkozóan, de éppúgy Cseh- és Morvaországra és Lengyelországra is.¹³ A 13. század előtti időkből származó írásos anyag hiányát tehát nem lehet kizárólagos és döntő érvenként alkalmazni a telepítettség megítélésében. Másrészt viszont az is igaz, hogy a történészek a betelepítésről alkotott vélemény kialakításában a fennmaradt írásos forrásokra kell támaszkodnia, s azokból kell kiindulnia. Karácsonyi és Chaloupecký az esetek többségében az írásos forrásokat (említéseket) a települések kezdeteinek jelzéseként értelmezték, annak megengedésével, hogy a települések esetleg valamivel (esetenként néhány évtizeddel) korábbi alapításúak, mint az illető oklevelek keltezése. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy csupán aránylag kevés oklevél esetében lehetséges az ilyen leegyszerűsített és mechanikus értelmezés. Nagyon kevés olyan oklevél maradt ugyanis fenn, amely a települések alapításának (kezdeteinek) bizonyítéka (írásba foglalása). Az oklevelek túlnyomó többsége csupán arra bizonyíték, hogy kiadásuk idején az említett helységek betelepített területek voltak. Hogy mióta voltak betelepítettek ezek a területek, az ezekből az oklevelekből nem derül ki; ennek megvilágításában csak az oklevelek történelmi értelmezése, elemzése segít. Az elemzés során azonban nem csupán magából az oklevélből kell kiindulni, hanem fel kell használni más, esetleg másodlagos forrásokat is.¹⁴

Ennek a véleménynek a helyességét igazolják az utóbbi évtizedek régészeti kutatásainak eredményei, amelyek alapján olyan területeken is 13. század előtti településekről szerzünk tudomást, amelyekre nézve csak jóval későbbi időkből akadnak történelmi források.¹⁵ Konkrét eseteket hozhatunk fel arra nézve is, hogy bizonyos helység első írásbeli említése a 13. század elejéről származik, ezt követően azonban csak a 14. század végén említi oklevél az illető helység nevét — tehát közel kétszáz évvel később.¹⁶ Komoly történész aligha következtethet ebből arra, hogy a köztes időszakban az adott helység lakatlan lett volna. Ezért ha valamely helységre a 9–10., 9–11. vagy 9–12. századból régészeti bizonyíték áll rendelkezésünkre, ugyanakkor az írásbeli említés csupán a 13. század közepéről, helyenvalónak látszik az a feltételezés, hogy az adott esetben a település folyamatos volt. A régészek csupán bizonyos fázisát lelheték fel a 9–12. századi településnek, minthogy a szóban forgó korszakban a lakóhely gyakran változott, és nem kötődött csupán egyetlenegy helyhez. Módosult formában ugyanez a kereszténység felvétele előtti idők temetőire is vonatkozhat. A keresztény hitre való áttérés kezdetén, amikor az egyházközségek hálózata csak fokozatosan vált sűrűvé, kérdésesnek tekinthet-

¹³ Csehországra és Morvaországra vonatkozóan vö. *Codex diplomaticus et epistolaris Bohemiae* I–V. köt. Praeae, 1904–1974, edd. G. Friedrich, J. Šebánek és S. Dušková. Sziléziára vonatkozóan pedig, amely az írásbeliség fejlődését tekintve Lengyelország legfejlettebb területei közé tartozott, vö.: *C. Maleczyński: Codex diplomaticus Silesiae*, I–III. köt. Wratislawiae, 1951, 1959, 1964; Kis-Lengyelországra vonatkozóan vö.: *F. Piekosiński: Kodeks dyplomatyczny malopolski* I–II. Kraków, 1884, 1886.

¹⁴ Bővebben ehhez vö. *Marsina, R.: Listiny a ich význam pre výskum osídlenia. Historické štúdie* XI, Bratislava, 1966, 43–55.

¹⁵ Például Kós községben (privígyei járás) régészetileg a település már a 9–10. századra vonatkozóan is bizonyított, de ugyanígy a 13. századra és a 14. század első felére vonatkozóan is. Vö. *Významné slovenské nálezišká*, i. m. 109. Kós településre a legkorábbi írásos forrás azonban csupán 1367-ből áll rendelkezésünkre, MOL DL 5588.

¹⁶ Bánová (Bánfalva) község (ma Zsolnához tartozik) első írásos említése 1208-ból való, CDS I. köt. 116. 148 sz. Bánová második írásos említését viszont csak 1393-ban kibocsátott oklevélben találjuk: *Mátyusz, E.: Zsigmond-kori oklevéltár* (tovább: ZsO) I. köt. Budapest, 1951, 315. 2872 sz.

jük, hogy vajon a szentelt földbe való temetkezést elrendelő törvényeket betartották-e, és a korabeli kiterjedt egyházközségek területén valóban csupán egyetlen helyen (az egyházközség temploma körül) temették-e el a holtakat.

Amennyiben valamely település a 13. század közepéig (esetleg még tovább) megszakítás nélkül királyi birtok volt, nincs okunk azt feltételezni, hogy oklevélben is említés történt róla. Egyébként is a 13. század előtt a földtulajdonban bekövetkezett változások rendszeresebb írásbeli rögzítését a mai Szlovákia (de az egész régi Magyarországra) vonatkozóan is gyakorlatilag csupán az egyházi intézmények birtokai esetében figyelhetjük meg.¹⁷

Az írásbeli források alapján Szlovákia területének betelepüléséről teljesebb áttekintést (amely tekintettel a fennmaradt anyag hiányos voltára, a kutatások mai állására, nem lehet egészen teljes), csak a 13. század közepéig nyúló korszakra vonatkozóan lehet összeállítani. Eközben természetesen figyelembe kell venni néhány – valamivel későbbi keltezésű – oklevél adatait, valamint a tárgyalt régió (vagy minirégió) településviszonyainak egész fejlődését is. Egy ilyen áttekintést már elkészítettünk:¹⁸ az írásos források alapján körülbelül 1600, a régészeti kutatások alapján pedig mintegy 800 települést tartalmaz. (Ez utóbbiak közül sokra egyáltalán nincsen írásbeli említés.)¹⁹

A kidolgozott áttekintés abban az értelemben igazolja a Szlovákia betelepítésének fejlődését legszkeptikusabban megítélő történészek véleményének helyességét, hogy a legsűrűbb település valóban a mai Szlovákia (tágabb értelemben vett) délnyugati és déli területein volt található. Nevezetesen Pozsony, Nyitra megye (alsó és középső részein), Komárom, Bars vármegye (alsó és középső vidékén), Hont, Nógrád, Gömör vármegyének déli területein, Szepes és Torna vármegye középső részein, valamint Abauj és Zemplén vármegyéknek a mai Szlovákia területére eső déli részein, továbbá Ung vármegyében, illetve Trencsén hegyen túli, déli és középső területein. Ugyanakkor a szóban forgó településjegyzékből az is kiderül, hogy nem tekinthetjük telepítetlennek az adott korszakban Trencsén és Nyitra vármegye felső vidékeit sem, de Zólyom, Túróc és Árva vármegye főutak menti körzeteit sem, valamint Liptó és Szepes vármegyét, illetve Abauj és Zemplén vármegye északi részeit (előbbiét Sárossal együtt) ugyancsak nem. Legnagyobb számban (200–250) Nyitra, Pozsony és Trencsén vármegyében helyezkedtek el a számba vett települések. Több, mint 100 település létezése bizonyítható Gömör (-Kishont), Bars, (a mai Szlovákia területére eső) Hont és Szepes vármegyékben. Közel 100 helységet je-

¹⁷ Dalmáciától eltekintve Magyarországon az első hiteles oklevél, amelyet világi személyek részére állítottak ki, csak 1156-ból maradt fent (a kedvezményezettek külföldi hospesek voltak). A továbbiak pedig csak a 12. század hatvanas éveiből. Vö. *Szentpétery, E.: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica (tovább RRSA) I. köt. Budapestini, 1923. 30. 85 sz.: 34–35. 101, 104 és 105 sz. A későbbiekben is, egészen a 13. század elejéig túlsúlyban voltak az egyházi kedvezményezettek részére kibocsátott oklevelek.*

¹⁸ A térkép az *Osídlenie od polovice 10. storočia do r. 1250* címmel az *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. (IX. fejezet, 14 sz.) c. kiadványban jelent meg. Jóllehet a térképre figyelmetlenségből helytelen adatok is felkerültek, egészében kétségtől helyesen rögzíti Szlovákia betelepülésének állapotát a 13. század közepe táján.

¹⁹ A csak írásos forrással, ill. a régészetileg és írásos forrással egyaránt, valamint a csak régészeti-
leg bizonyított települések a térképen más-más színnel szerepelnek. Műszaki okok miatt (jóllehet a térkép szerzői, *R. Marsina* és *A. Hrabovítiak*, a lakott települések teljes jegyzékét az Atlasz rendelkezésre bocsátották) a kiadott térképen az összes bizonyított település mégsem került feltüntetésre.

gyeztünk fel Abauj és Torna vármegyéknek a mai Szlovákia területére eső közös részein, mintegy 80-at találtunk Zemplén és Komárom vármegyének a mai Szlovákia területéhez tartozó szakaszán, illetve Sáros vármegyében. Mintegy 50–50 helységre van írásbeli említésünk Nógrád vármegyének a mai Szlovákia területéhez tartozó részén és Túrócban, 30-at említenek Liptóban, illetve Esztergom és Ung vármegyéknek a mai Szlovákia területéhez tartozó részein és mindössze 5-öt Árva vármegyében. A 13. század közepéig írásos forrásokban említett helységek numerikus fölsorolását azonban csupán mint viszonylagos mutatót használhatjuk, ezért a feltüntetett adatokat nem lehet közvetlenül és mechanikusan összehasonlítani. A Pozsony és Trencsén vármegyék területén a 13. század közepéig írásos forrásban említett helységek közel egyforma száma nem jelenti, hogy a két vármegyének hozzávetőleg azonos számú lakossága lett volna, hiszen kétségkívül Pozsony vármegyében több aránylag nagy népességű település volt, míg Trencsén vármegyében inkább a kisebb számú lakosságnak helyet adó települések voltak túlsúlyban. Ezzel szemben közvetlenül is összehasonlítható az az adat, mely szerint Trencsén vármegyében valamivel több helység volt, mint a (későbbi) Zólyom, Túróc, Liptó és Árva vármegyék jóval nagyobb összterületén összesen. A Trencsén vármegyétől összterületüket nézve ugyancsak nagyobb Szepes és Sáros vármegyék szintén ritkábban voltak telepítve. Érdekes jelenség, hogy némely vármegyében a települések (s ezzel összefüggésben részben a népsűrűség) 13. század közepéig terjedő fejlődésére vonatkozó (részben a rendelkezésre álló adatok kombinációjából kikövetkeztethető) viszonyoknak a későbbiekben is megtaláljuk a megfelelőit, hiszen még a 16. század végén is hasonló relációk léteztek.²⁰

Nem könnyű feladat annak meghatározása, vagy akárcsak feltételezése, hogy az adott településszámból mit tekinthetünk a 13. század első feléből származó új településeknek, és mely települések alakultak ki már a 12. és 11. század folyamán. Tekintettel arra, hogy a Szlovákia betelepítésének alakulását a legkétkelhetőbben megítélő történészek sem tartják kétségbevonhatónak a hozzávetőlegesen Galgóc–Garamszentbenedek–Losonc–Pelsőc által kijelölhető vonaltól délre eső területek 11. századi betelepítését, tegyük ezúttal néhány szűrőpróbát a jelzett vonaltól északra eső területen.

Szlovákia 11. századi településviszonyainak adatokban leggazdagabb forrása a zabori bencés rendi apátság 1113-ból származó birtokösszeírása, amely a rend birtokainak határleírását vagy legalább a szomszédok megnevezését tartalmazza.²¹ Ez az összeírás több olyan – a mai Szlovákia nyugati részén található – birtokot s még több szomszédos települést (birtokot) említ, amely a jelzett határvonaltól északra esik. Ha ezeket a birtokokat térképre visszük,²² a szóban forgó területen önálló településcsoportok rajzolódnak ki. Minden bizonnyal nem feltételezhetjük, hogy ezek – az írásos forrással adathozható településcsoportok – egy egyébként telepítetlen térségben helyezkedtek el, mégpedig mindössze abból kiindulva, hogy a körülöttük levő településekre nincs 11. századi írásos

²⁰ Az 1598. évi házösszeírás szerint például Trencsén vármegyében körülbelül annyi ház volt, mint Túróc, Árva, Liptó és Zólyom vármegyékben (a bányavárosok nélkül) összesen. A három nyugati vármegyében (Pozsony, Nyitra, Trencsén) hozzávetőleg a mai Szlovákia egész területén regisztrált összes háznak a fele volt megtalálható.

²¹ CDS I. köt. 64. 69. sz. – Az oklevél elemzésére vonatkozóan vö. *Marsina, R.*: Zoborská listina z r. 1113, FFUK Historica XIV, Bratislava, 1963, 142.

²² Uo. a mellékletben, 160.

adatunk. Jóval inkább helyénvalónak tűnik az a feltételezés, hogy az említett település-csoportok közötti területen is települések voltak, és hogy a két – írásos forrással adatolható – település közt vezető utak sem teljesen telepítetlen vidéken haladtak keresztül. A telepítés hiányát csupán a hegyvidéki övezetek átjárójánál lehet joggal feltételezni, mint például Felső-Nyitra és Túróc vármegye határa mentén. Aránylag kevés adatot tartalmaz az említett vonaltól északra eső területekre a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevele.²³ A bozói apátság 1135. évi alapítólevele²⁴ pedig tartalmaz ugyan értékes településtörténeti adatokat, de csak szűkebb földrajzi területre (főként Hont vármegyére) vonatkozóan.

A garamszentbenedeki oklevél a garamszentkereszt-geletneki medence 11. századi telepítését is igazolja. Az említett terület korabeli megnevezése valószínűleg Šúšolie (terram in Susolgi) volt. A garamszentbenedeki apátság – Garamtól keletre elterülő – šúšoliei birtoka²⁵ azonban már akkor sem jelentette a környék egyedüli települését. Tőle nyugatra minden bizonnyal már akkor is megvolt az esztergomi érsekség birtoka (Garamszentkereszt térségében)²⁶ és alighanem helytelen lenne azt feltételezni, hogy a szóban forgó medencében mindössze ez a két egyházi birtok képviselte a telepítést, amelyre közvetlen írásos forrással vagy utalással is rendelkezünk. Kétségtől Geletneket is a már meglévő települések közé kell sorolnunk,²⁷ és talán még néhány további helységet, amelyeket azonban utalások hiányában csak nehezen lehet konkretizálni. Összességében azonban vitathatatlanak tűnik, hogy a garamszentkereszt-geletneki medencében már a 11. század folyamán is több település létezett.

Az 1113. évi zobori oklevél egyöntetűen bizonyítja a Vág völgyének Galgóctól Trencsénig terjedő betelepítését, mégpedig a folyó mindkét partján. Közvetlenül zobori birtok e vidéken csupán Kaplat (a Drahóc-Vágdebrőd határában található) Vedrőd, Vágterbete, Osztró, Krakován és Trencsén egy része volt, de a szomszéd települések, birtokok felsorolása az írásos forrással közvetlenül adatolható Vág völgyi települések számát tovább növeli. Az oklevélben az alábbi településekről esik szó név szerint is: Madunic (Vágmedence), *Bohunic (Vágbánya), *Attrak (Otrokovec -?), *Lučince, Pecsened (Pečenady), *Stráže (Sztrázsa – Vágőr), Bassóc (Bašovce), Örvistye (Orvište), Pöstyén (Piešťany), Kocurany, Nozdrkóc (Nozdrkovce) és a ma már nem létező *Dobrata, *Bin (a mai Červenik-Vágvörösvár határában), *Poscoz, *Mecane, *Cunoz, *Radčice, *Dobrany és *Latk(ovce). Ez utóbbiakat részben más községekhez csatolták, s nevükre vonatkozóan

²³ CDS I. kötet. 53. 58. sz. az oklevél kritikai elemzéséhez vö. *R. Marsina: Štúdie k slovenskému diplomatáru I/2. Historické štúdie, XVIII. 1973, 55.;* vö. továbbá *L. Juck: Majeťky hrnskobeňadičkého opátva do r. 1235. uo. 121.*

²⁴ CDS I. kötet. 70. 77. 74 és 79. sz. – az oklevelek kritikai elemzését l. *Štúdie k Slov. dipl. . . .*, i. m. 102–113.

²⁵ „terram in Susolgi” (= v Šúšolji); CDS I. kötet. 55. 58. sz.

²⁶ *Dejiny Žiaru nad Hronom.* Szerk. P. Ratkoš, (Martin) 1978: 19–20.: a megfelelő szövegrész szerzője (P. Ratkoš) túlságosan óvatosan fogalmazta meg következtetéseit; tulajdonképpen csak az idézett forrásokat reprodukálta.

²⁷ Jóllehet a „Gelednek” név valószínűleg csak az interpolált részben szerepel, a „G” használata a névben arra utal, hogy a 13. század előtt keletkezett és vették át a magyarok is. Ugyanez érvényes a „Goznuča” (Hvozdnica) elnevezésre vonatkozóan is, amelyet alighanem a szóban forgó területen legkorábban kialakult települések csoportjába sorolhatunk; CDS I. kötet. 57. 58. sz.

semmilyen későbbi utalás sem maradt fenn.²⁸ Trencséntől délre a rendelkezésünkre álló oklevelek annyi településegységet említenek, hogy csak bajosan lehetne őket lokalizálni.²⁹ Épp ebben a térségben, közvetlenül Trencsén alatt terült el a nyitrai püspök birtoka is, amelyet írásos forrásban ugyan csak később (1208 táján) lehetünk fel közvetlenül,³⁰ de több, mint valószínű, hogy a nyitrai püspök ezt a birtokot már a nyitrai püspökségnek a 11–12. század fordulóján történt megalapítása (illetve felújítása) alkalmával megkapta (hacsak ugyan már nem volt azelőtt is a nyitrai templom vagy nyitrai káptalan tulajdona).³¹ Megint csak helytelen lenne azt feltételezni, hogy a 11. században a Vág völgyében Galgóc és Trencsén között ez a húsz írásos forrással adatolható településegység jelentette az adott térség összes lakott helységét. Figyelembe véve a földrajzi viszonyokat, beleértve a föld minőségét, sokkal inkább jogosultnak tűnik az a feltételezés, hogy a szóban forgó területen az említettél többszörösen nagyobb számban léteztek már települések. Ez a megállapítás azért is vitathatatlan, mert aligha lehet feltételezni, hogy ezen az aránylag kiterjedt területen ne lett volna királyi (vár-) vagy magánbirtok, hanem csupán szétszórt egyházi birtok.

A Nyitra vármegye felső részén található legrégebbi csoportos település egyértelmű bizonyítékát az 1113. évi zabori oklevél szolgáltatja, amely a zabori apátság birtokait tartalmazza, azok határait konkrét pontokat megjelölve írja le, amiből vitán felül kitűnik, hogy az apátsági birtok körül 1113-ban egész sor lakott település helyezkedett el.³² De maga az apátsági birtok is már a 12. század előtti telepítés, tehát 11. századi, mint-hogy esetében aránylag kis területről volt szó. És miután konkrétan megjelölt településekkel volt szomszédos, nyilvánvaló, hogy az adott településszerkezet kialakításához hosszabb időre volt szükség. Az apátsági birtok későbbi Apáti (Opatovce) elnevezése azt bizonyítja, hogy az apátságnak ajándékozott birtok vagy kihalás miatt tulajdonos nélkül maradt birtok volt, vagy valamely nagyobb birtoktól választották le, és csak miután apáti tulajdonba került, azután kapta fokozatosan sajátos elnevezését.

Az 1113. évi zabori oklevélben Túróc vármegyei településekről is említés történik, minthogy a zabori apátságnak ott is volt birtoka, amely hasonlóan az előbbi esetekhez, ugyancsak nem lakatlan területen terült el. A birtok határainak pontszerű leírásából ezúttal is kitűnik, hogy körülötte lakott települések helyezkedtek el. Ezek neve azonban csak részben ismert (mert az oklevél épp ezen a helyen hiányos, megsejűlt).³³ Az ily módon

²⁸ Zoborská listina z r. 1113, i. m. 151–153. A helynevek szlovák transcriptiojára vonatkozóan vö. *Stanislav, J.*: Dejiny slovenského jazyka, III. köt., Bratislava, 1957. 100–109.; valamint *R. Krajčovič*: Svedectvo dejin o slovenčine. (Martin), 1980. 41.

²⁹ A megvizsgált anyagban nem találtunk fogódzókat konkrétabb és pontosabb lokalizálásukhoz. A szóban forgó területnek majdnem minden régi (és mostani) helyneve más. Többnyire valószínűleg kisebb birtokokról volt szó (pl. Nozdrkovce és „terra viri nomine Mala”).

³⁰ CDS I. köt. 115. 148. sz.

³¹ Az elmondottak alapján módosítanunk kell a Zoborská listina z r. 1113, id. tanulmányban kifejtett megállapításunkat (153. o.), amelyben feltételeztük, hogy 1113-ban a nyitrai templomnak ezen a területen még nem volt birtoka (minthogy ez az apátság határleírásában közvetlenül nem szerepelt); a nyitrai templomnak ezt a birtokát azért nem kellett megemlíteni, mert a két birtok közt helyezkedett el az említett Nozdrkovce (Nozderkócz). Kiterjedésében, a vizsgált övezetben a nyitrai templom birtoka jóval nagyobb volt a zabori apátságénál.

³² *Radčice, Novák, Kocurany, Bajmóc és Privigye (Prievidza-(ny)) helységekről van szó. CDS I. köt. 66. 69. sz.

adatolt településcsoport épp a Nyitra vármegye északi részéből, a Bajmóc környéki – ugyanazon oklevéllel adatolható – településektől vezető út mentén helyezkedett el. Hangsúlyozni kell, hogy az írásos forrással adatolt települések Túróc vármegye felső (vagyis déli) részén terültek el és nehezen feltételezhető, hogy a jóval nagyobb kiterjedésű, telepítésre éppúgy vagy talán még inkább alkalmas északra eső Alsó-Túróc a szóban forgó korokban telepítetlen lett volna. A feltárt túróci régészeti lelőhelyek mindenesetre a 11. századinál is régebbi települési kontinuitásról tanúskodnak.³⁴

Trencsén vármegye felső részében, a zsolnai és bicsei medencében a fennmaradt írásos források alapján megállapítható, hogy már a 13. század előtt is léteztek csoportos települések. Az e területre vonatkozó legkorábbi fennmaradt oklevél 1208 táján, a nyitrai püspök hricsói birtokának határleírásában a birtok körül elterülő települések egész hálózatát rögzítette.³⁵ Más oklevelekből tudjuk, hogy a nyitrai püspökök már a 13. század első negyedében itteni birtokaikat továbbiak vásárlásával igyekeztek kiterjeszteni. Ezeknek a forrásoknak az alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a nyitrai püspök birtoka ebben a körzetben a 13. századinál korábbi keletű (eredetű).³⁶ Minthogy azonban általában feltételezzük, hogy a nyitrai püspökséget a 11–12. század fordulóján alapították (illetve újjították fel), nagyon valószínűnek látszik, hogy ezt az aránylag nagyobb kiterjedésű földbirtokot a nyitrai templom már akkor megkapta (hacsak ez a birtok már korábban is nem tartozott a nyitrai templom vagyis a nyitrai társas káptalan tulajdonába, hiszen annak birtokai jelenthették az új püspökség anyagi biztonságának alapjait; a püspökség keretén belül egyébként a 18. századig nem létezett a préposti tisztség).³⁷ Még ha ezeket a birtokokot csak a 11–12. század fordulóján adományozták is a nyitrai templomnak, illetve püspöknek, akkor is azt bizonyítják, hogy már a 11. században léteztek a zsolnai és bicsei medencében csoportos települések. Mindezt, némely helység esetében, régészeti kutatások révén nyert bizonyítékokkal is alátámaszthatjuk.³⁸

Árvában, jóllehet ott már a 13. század közepén vár állott, az adott fél évszázadra vonatkozóan csak néhány település adatolható írásos forrással. Ezek az Árván keresztül

³³ Szó szerint szerepel *Vieščany, Tótróna (Slovenské Pravno). Az oklevél megrongálódott (rekonstruálhatatlan) szövegrésze minden bizonnyal a zobori birtok keleti szomszédainak felsorolását tartalmazta. Vö.: Zoborská listina z r. 1113, i. m. 20. o. – V. Chaloupecký: Staré Slovensko. . . , 159. 599. sz. jegyzetben (annak ellenére, hogy jól ismerte a zobori oklevelet és annak vonatkozó adatait) kizárja Túróc megye 13. század előtti betelepülésének lehetőségét, sőt vitatkozik Mályusz Elemérrel, aki a 13. század előtti időszakban 33 régi szláv település létezését feltételezte (vö. 10. sz. jegyzetünkkel).

³⁴ Vö. V. Budinský-Krička: Prvé stredoveké radové pohrebistia v Turči a Liptove, Turc. Sv. Martin, 1944; továbbá vö. Ivančiná: Malý Cepčín és Martin, in: Významné slovenské náleziská na Slovensku, Bratislava 1978, 96, és 125–127.

³⁵ CDS I. 115. 148. sz.

³⁶ CDS I. köt. 321. 442*, 443. sz. Biccse egy részének megvásárlására 1234-ben (vagy valamivel korábban) került sor, azt megelőzően pedig 1204–1223 között, II.) János püspök idejében. Trencsén megye felső részének betelepüléséről általában I. R. Marsina: Osídlenie hornej Trencianskej pred tatárskym vpádom, Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Historica XV, Bratislava, 1964. 47–70.

³⁷ Bővebben I. R. Marsina: Štúdie k Slovenskému diplomatáru I/2, Historické štúdie XVIII. 1963, 5–118., főként a 37–55.

³⁸ Ez elsősorban Zsolnára vonatkozik, ahol a szlávok jelenléte régészetileg az 5–6. század fordulójától adatolt. Vö. J. Moravčík: Slovania na severozápadnom Slovensku. Vlastivedný casopis, XXX, 1981. 114–117.

vezető lengyelországi út mellett alakultak ki.³⁹ Ezen az árvai képen a feltárt régészeti leletek sem változtatnak lényegesen.⁴⁰ Az intenzívebb betelepülés csak a 13. század közepétől indult meg, de főként a 14. században és a későbbi évszázadokban bontakozott ki. Árva területét a 13. században és az azt megelőző időkben tehát túlnyomórészt betelepítetlen területként kell elkönyvelnünk.

Liptó betelepítése Árvával összehasonlítva a 13. század közepén,⁴¹ a régészeti leletek alapján pedig már azt megelőzően is jóval intenzívebb volt a túrócínál, viszont ritkább településhálózat alakult ki. Összességében azonban Liptóról sem lehet globálisan kijelenteni, hogy a 13. század közepe előtt lakatlan volt, vagy hogy csupán a 13. század közepe után kezdődött el területének betelepítése.⁴² Az itteni betelepítés a Liptói medence központi részében összpontosult, ugyanakkor peremei és nyúlványai lakatlanok maradtak. Liptó betelepítését a 13. század közepéig mint aránylag ritkát lehet jellemezni. A 13. század előtti telepítést – templom és valószínűleg egyházközség létezését is – régészeti bizonyított ténynek vesszük.⁴³

A Szepesség betelepítése a 13. század közepén a tájegység középső részére és a Poprád völgyébe összpontosult.⁴⁴ Ha a német kolonizáció a Szepességet valóban már a 12. század közepén, II. Géza uralkodása idején elérte (erre nézve a vélemények eltérőek⁴⁵), úgy a német települések elhelyezkedése bizonyos vonatkozásban támpontokat adhat a Szepesség korábbi telepítésével kapcsolatos elképzeléseink megalkotásához. A szepességi német települések nem alkottak összefüggő területet. Ebből következik, hogy alapításuk idején szükségszerűen egy régebbi (és ritkább) településhálózatnak kellett léteznie, amit (lehet, hogy csak részben) az új telepések földhöz juttatásánál is figyelembe vettek. Ez a régebbi településhálózat már a 11. században is létezett, sőt a régészeti leletek tanúbizonysága szerint már a 11. század előtt is.⁴⁶

³⁹ *A. Kavuljak*: Historický miestopis Oravy. Bratislava, 1955; *Györffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. köt. Budapest 1963, 189–194.

⁴⁰ A már idézett Vyznamné slovanské náleziská c. gyűjteményes kötetben Árva megyére vonatkozóan egyetlen adat sem szerepel.

⁴¹ A 13. század közepe táján hiteles írásos forrásokkal körülbelül 30 településegység létezését lehet bizonyítani.

⁴² Ilyen következtetésekre jutott A. Húščava fentebb idézett munkájában (Kolonizácia Liptova), amelynek 10. oldalán a következőket írja: „A XIII. század elején Liptó olyan terület volt, amelyet még emberi kéz nem érintett.” Húščava munkája Chaloupecký professzor irányításával készült disszertáció volt, és Liptóra vonatkozóan a Chaloupecký által a Staré Slovensko c. könyvben hangoztatott nézeteket igazolta. Húščava nézeteinek bírálatára l. 8. sz. jegyzetünket.

⁴³ Liptovská Mara és Paludza, in: Vyznamné slovanské náleziská. . . , 121–123. 157–159.

⁴⁴ *Fekete Nagy A.*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. Szepesség betelepülésére vonatkozó újabb kutatási eredményeket közöl: *B. Varsík*: Osídlenie košickej kotliny, III. köt., Bratislava, 1977, 185–218. A 218. oldalon összegezve megállapítja, hogy a Hernád és mellékfolyóinak vidékét, valamint a Poprád felső folyásvidékét (a mai Poprád és Busóc-Bušovce közti szakaszon) a 10–12. században szlovák jellegű nyugati szláv népesség lakta. A Szepesség északi részének betelepülésére vonatkozóan *I. J. Beňkó*: Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia. Historické štúdie XV, Bratislava, 1970, 161–189. *Uő.*: Osídlenie oblastí spišského Zamaguria. In: Zamagurie, Košice, 1972, 15–33. *Uő.*: Dedinská kolonizácia horného Spiša na nemeckom práve (do polovice 14. storočia). In: Spiš III–IV, Spišská Nová Ves, 1973, 29–51.

⁴⁵ *Mályusz E.*: A középkori magyar nemzetiségi politika. . . 389. Mályusz a németek szepességi betelepülésének kezdetét a 13. század elejére helyezi.

⁴⁶ A szepességi régészeti kutatásokról *F. Javorský* beszámolóit tudósítanak: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1976 (Nitra 1977), 133–166.: Archeologické výskumy a nálezy

Sáros betelepítése a 13. század közepén főként a Tarca és mellékfolyója, a Szekcső völgyébe összpontosult. A Tarca völgyén át vezetett a régi lengyelországi út.⁴⁷ Jóllehet, erre a területre vonatkozó írásos forrás nem maradt fenn a 13. század előtti időkből, az aránylag sűrű településhálózat a 13. század közepe táján azt jelzi, hogy a folyamatos település kezdetei itt korábbiak.⁴⁸ Az eddigi régészeti leletek alapján kijelenthetjük, hogy ezek a kezdetek egészen a 9. századig nyúlnak vissza.⁴⁹

A mai Szlovákia nyugati feléről a fennmaradt hiteles írásos források alapján is megállapítható, hogy szinte az egész szóban forgó terület már a 13. század előtt is lakott volt, sőt nagyobb részére, a közvetlen írásos források alapján, mindezt már a 11. században is feltételezni lehet. A régészeti kutatások és nyelvi bizonyítékok⁵⁰ lehetővé teszik az adott területen levő települések 9–10. századig visszanyúló kontinuitásának feltételezését. A mai Szlovákia területének keleti felére (beleértve Szlovákia középső részeit, a Vág völgyének felső szakaszát – Liptót) csupán a 13. századból maradtak fenn hiteles írásos források, így tehát csupán a régészeti leletekből és nyelvi bizonyítékokból lehet következtetni a terület 13. század előtti telepítéséről.⁵¹

Összefoglalóan Szlovákia 13. század előtti településviszonyairól megállapíthatjuk, hogy azok, akik területének túlnyomó részére vonatkozóan az adott korszakban a települések hiányát tételezték fel, mégpedig saját szubjektív elképzeléseik alapján (miközben elsősorban a közvetlen írásos források hiányára alapozták elképzeléseiket), végeredményben a valóságosnál jóval nagyobb területekről állították, hogy azok telepítetlenek voltak. Mentségükre azt hozhatjuk fel, hogy az idő tájt a régészeti feltárás még csupán kezdeti szakaszában volt. A másik oldalon viszont a fennmaradt források interpretálásában mechanikus és pozitivistikus módon jártak el, minthogy a települések történetének kezdetét egyszerűen az írásos források előfordulásához kötötték. Az oklevelek rendszeresebb kibocsátása azonban a jogi szférában lezajlott fejlődéssel, nem pedig a települések létezésével, ill. hiányával függött össze. A fennmaradt források alapos elemzése bizonyítja, hogy a korábban egészében telepítetlennek hitt területeknek csupán egyes részei voltak lakatlanok. Természetes, hogy elsősorban a magas fekvésű hegyvonulatok voltak huza-

na Slovensku v r. 1977 (Nitra 1978) 138–166. – Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1978 (Nitra 1979), 123–131.

⁴⁷ Sáros megye betelepülésére vonatkozóan I. B. Varsik: Osídlenie košickej kotliny, III. köt. i. m. főként a 219–394. F. Uličný: Včlenenie Šariša do Uhorského štátu a osídlenie Šariša v 13–14. storočí, Nové Obzory, XII. 1970, 5–14, 15–45.; továbbá Nové Obzory XIII. 1971, 133–209. Uő: Vznik a vývin Šarišskej stolice v 13–14. storočí, Slovenská archivistika, XIII/1, 1978, 143–155.

⁴⁸ A fennmaradt hiteles írásos források a 13. közepe táján mintegy 100 településegység létezését bizonyítják.

⁴⁹ Vö. Koprivnica, Nižná Šebastová, Prešov, Šarišské Sokolovce, in: Významné slovenské nálezišká. . ., 104–105, 147, 175–177, 205–207. Továbbá D. Čaplovič: Archeologický výskum zaniknutej stredovekej dediny vo Svinici, okr. Košice vidick. In: Archaeologia Historica III, Brno, 1978, 19–29. Uő: Archeologický výskum stredovekej dediny vo Svinici, Vlastivedný časopis, XXX, 1981, 106–111.

⁵⁰ Ezekkel részletesebben J. Stanislav és R. Krajčovič foglalkozott az id. munkákban. Vö. még P. Ratkošnak 56. sz. jegyzetünkben idézett tanulmányát.

⁵¹ Kelet-Szlovákia betelepülésének kérdéskörével az utóbbi évtizedekben rendkívül részletesen foglalkozott B. Varsik: Osídlenie kosickej kotliny, I–III. köt. Bratislava, 1964, 1973, 1978. A kelet-szlovákiai betelepülés fejlődését általában értékelő fejezetek Varsik munkájának III. kötetében találhatóak.

mosabb ideig lakatlanok (ezek mindmáig azok is maradtak), de betelepítetlen övezetek voltak a mai Szlovákia területének nyugati, főként pedig északi részein. Ez utóbbi vidékeken azonban a betelepítetlen részek állandóan szűkültek. Ami a nagyobb összefüggő telepítés nélküli területeket illeti, konkrétan a 11–13. században, ilyennek tekinthetjük Trencsén vármegye északi részét (Kiszuca vidékét), majdnem egész Árva vármegyét, Szepes vármegye északnyugati részét és Sáros vármegye északi részét, Zemplén vármegyének (hozzávetőleg Homonnától északra eső) felső részét, továbbá azt a nagy és összefüggő vidéket, melyhez a Szepesség déli, a Garam felső vidéke, valamint Gömör és Kishont északi része tartoztak. Ide sorolható még Bars vármegye legészakibb és Túróc legdélibb vidékeinek jóval kisebb, de egymással ugyancsak összefüggő területe. A 11–13. század közepe közti időszakban Nyitra és Trencsén vármegye északi területei, Zólyom, Liptó, Sáros vármegyék, valamint Zemplén vármegye középső és Nógrád északi részei tartoztak a ritkán települt régiók sorába. A korabeli viszonyokra és a természeti adottságokra való tekintettel aligha lehet Túróc vármegyét és a Poprád folyó menti szepességi területeket ritkán települt vidéknek tekinteni. Elmondhatjuk tehát, hogy az az általános megállapítás, mely szerint a mai Szlovákia területének egész északi és középső része a 13. század előtt betelepítetlen lett volna, nem felel meg a témára vonatkozó kutatások mai állapotának.

A mai Szlovákia területén élt lakosság nemzetiségi rétegződése a 9. századtól 1250-ig terjedő időszakban nem volt változatlan, fokozatosan különböző eltolódásokra és változásokra került sor. A folyamatot jól meg lehet ragadni a leginkább mértékadó forrásanyagban az 1250-ig keletkezett oklevelekben előforduló víz- és helyrajzi elnevezések, határmegjelölések alapján.⁵² Ezek az elnevezések azt a nyelvet tükrözik, amely a szóban forgó időszakban is folyamatosan fejlődött. A nyelvtörténetből tudjuk, hogy a nyelvfejlődés egyes jelenségei a fejlődésnek melyik szakaszában jelentkeztek, mikor váltak lehetségessé, illetve produktív tényezőkké, s milyen szabályok, törvényszerűségek érvényesültek e jelenségek kölcsönös interetnikus átvétele során.⁵³ Mindez lehetővé teszi számunkra, hogy ezeket a földrajzi neveket hozzávetőlegesen időrendbe soroljuk, és ennek alapján fogalmat alkossunk a különböző etnikumok érintkezésének idejéről, amelyet ily módon szinte kronológiailag is meg lehet határozni.⁵⁴

Szlovákia egész területének lakossága, de néhány szomszédos déli terület (Abaúj, Borsod, Nógrád vármegyék déli részeinek népessége is) a 10. század közepéig kétségkívül

⁵² Ezeknek az elnevezéseknek nagy része megtalálható *V. Šmilauer: Vodopis starého Slovenska (Praha és Bratislava 1932) c. munkájában, ahol a szerző azokat nyelvi szempontok szerint is besorolta és értékelte. – J. Stanislav: Slovenský juh v stredoveku I. köt. (Určenie akosti a systematický opis osídlenia), II. köt. (Slovník mien, 26 térképmelléklettel) címmel megjelent munkájában (Turčiansky Svätý Martin, 1948) Dél-Szlovákia, de a történeti Magyarország más részeinek a szláv eredetű elnevezéseit (helyneveit) is igyekezett összegyűjteni. Néhány etimológiai megoldását azonban a szlovák szakmai körök is vitathatónak vélték. (Ennek a munkának az a hiányossága – amelyről egyébként a szerző maga nem sokat tehet –, hogy több esetben Fejér Gy. forráskiadványára kellett támaszkodni, ahol a helyneveket és személynéveket nemegyszer helytelenül írták át.)*

⁵³ *Vö. J. Stanislav: Dejeny slovenského jazyka, I–III. köt. Bratislava, 1956–1957; Krajičovič, R.: Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava, 1964. L. Novák: K najstarsím dejinám slovenského jazyka. Bratislava, 1980.*

⁵⁴ A szlovák nyelv fejlődésében a legerőteljesebb és legjobban megragadható a g/h változás, amely a 13. század előtt zajlott le.

szláv, konkrétan, nyugati szláv népesség volt.⁵⁵ Ezt követően hatoltak be és települtek is le fokozatosan erre a területre a magyarok. Huzamosabb letelepülésük a mai Szlovákia területén nem egyszeri, hanem több szakaszos eseményt jelentett, amely párhuzamos volt annak az állammal az építésével és kiterjesztésével, amelyben a magyarok hegemón szerepet játszottak.⁵⁶ A magyarok legelőször a mai Szlovákia területének délnyugati, Pozsony–Szered–Nyitra–Léva vonaltól délre eső részére jutottak el. És itt vagy a régi településeken, vagy mellettük, vagy éppen a korábbi települések közötti, addig szabadon maradt telepítetlen területeken alapítottak új településeket. Első szálláshelyeiket a korabeli legfontosabb útvonalak mentén, határőr-falvakként alakították ki. Az őrfalvak rendszere kiépült a szóban forgó területen is, amely előnyomulásuknak ebben a szakaszában a közvetlen határőrvidéket jelentette. A 11. század vége felé a tömegesebb jellegű – de nem kizárólagos – magyar betelepülés terjedésének határát hozzávetőleg a Pozsony–Szered–Nyitra–Léva–Losonc–Rimaszombat–Pelsőc–Terebes vonallal jelölhetjük. Tehát a magyar betelepülés a mai Szlovákia déli területeire korlátozódott, azokra a részekre, amelyeken a magyar nemzetiség mindmáig jelentős arányban él. Ezen a területen azonban továbbra is fennmaradtak azok a települések, amelyekben az eredeti szláv lakosság élt.⁵⁷ Igaz, közülük sokan fokozatosan asszimilálódtak. Mindenütt, ahol a magyar települések túlsúlyban voltak, magyarokká váltak. Néhány helyen azonban, ahol a régi népesség volt túlsúlyban, kétségkívül sor került az újonnan betelepültek asszimilálására is. Az szintén vitathatatlannak látszik, hogy amint manapság, úgy már akkor is létezett a váltakozó szlovák–magyar településeknek olyan átmeneti övezete, amely többnyire a fent jelzett vonaltól délebbre esett. Összességében ez az asszimilációs folyamat jóval nagyobb nyereséget jelentett a magyarok számára, mint az eredeti szlovák népességnek.

Ennek az asszimilációs folyamatnak a bizonyítékait a legrégebbi okleveleinkben előforduló helynevek szolgáltatják. A mai Érsekújvár környékén például még 1113 táján is olyan nyugati szláv elnevezések fordultak elő, amelyek a későbbi oklevelekben már nem szerepelnek a határleírásokban, mégpedig azért, mert más nevekkel helyettesítették őket.⁵⁸ A 13. század előtt a szlovák–magyar etnikai határ délebbre húzódott, mint később. Erre nézve a már említett 1113. évi zabori oklevélből, Martirius esztergomi érsek 1156. évi okleveléből hozhatunk fel bizonyítékokat,⁵⁹ de hasonló tanúságokkal szolgálhat az 1135. évi bozói oklevél is.⁶⁰ A (mai) Érsekújvár szélesebb környékéről az 1113. évi zabori oklevél Mocsonok (Mučeníky), Debra, Bolerad, Streka, Král, Chotem, Trň,

⁵⁵ Erre abból lehet következtetni, hogy a magyarok még a helynevek régi ószláv alakjaival ismerkedtek meg, és abban a formájában vették át azokat. A magyar nyelvben is ebben az eredeti alakban rögzültek, és a későbbiekben sem voltak kitéve azoknak a változásoknak, amelyek a szlovák nyelv fejlődésében végbementek.

⁵⁶ P. Ratkoš: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965, 141–179. Ugyanez a tanulmány franciául is megjelent a *Studia historica slovacica* c. évkönyv III. folyamában, Bratislava, 1965, 7–57.

⁵⁷ Erre nézve bizonyítéknak azt hozhatjuk fel, hogy a szlovák és magyar helynevek párhuzamosan is előfordulnak.

⁵⁸ Nyilvánvalóan kitűnik ez például Negyed 1113. évi határleírásából, ill. annak 1206. évi változatából. Az utóbbi, sokkal részletesebb határleírásban a szlovák helynevek csak ritkán fordulnak elő. CDS I. köt. 109. 137. sz.

⁵⁹ CDS I. köt. 78. 81. sz.

⁶⁰ Uo. 70. 74. sz.

Chmelán(y), Pěščan(y), Dvorec, Kopec, Kút nevű településeket említ.⁶¹ Esztergom vármegye tíz falujából, melyeknek tizedét Martirius esztergomi érsek az esztergomi káptalannak adományozta 1156-ban, négynek az elnevezése (Muzsla, Udol, Vrt és Svodov) szláv név.⁶² Kniezsa István a szóban forgó oklevél helyneveinek nyelvtörténeti elemzése alapján megállapította, hogy Zoboralján (tulajdonképpen a Zobortól délkeletre eső területen) és a Zsitva torkolatánál, az általa korábban összeállított nemzetiségi térképre⁶³ egy vegyes magyar–szlovák szigetet kell berajzolni és a magyar–szlovák vegyes telepített-ségű terület határát délebbre kell megjelölni.⁶⁴ Ha azonban következetesen kívánunk eljámi, más források adatainak figyelembevétele alapján⁶⁵ a magyar–szlovák vegyes települtségű övezet határát még ennél is délebbre kell kitolnunk. Hasonló példákat lehet felhozni Pozsony vármegyéből, a Csallóköz területéről, ahol számos régi elnevezés olyan bonyolult fejlődésen ment keresztül a magyar nyelvben, hogy régi szláv alakja szinte felismerhetetlen, kivehetetlen.⁶⁶

A 11. század után a tömegesebb jellegű magyar település a mai Szlovákia területének nyugati és középső részén – kutatásaink mostani ismeretei szerint – nem terjedt tovább észak felé.⁶⁷ Másként alakult a helyzet a szóban forgó terület keleti részén. A 12. századtól kezdődően a magyar települések benyomultak a kassai medencébe, mégpedig a Hernád folyó mentén Baracáig, a Boldva mentén Szepsüig, a Tarca völgyében pedig Alsó- és Felsőocsvárig (ma Košické Oľšány). Fokozatosan kiszorították a régi (valószínűleg aránylag ritka) szláv településeket.⁶⁸ A 12. században aránylag nagy számú magyar határőr-népeesség telepedett le az eperjesi medencében, majd a 13. században sok magyar származású személy nyert itt birtokot a királyi tulajdonú területeken. Az eperjesi medence középső része tehát a 12–13. század során jelentős mértékben elmagyarosodott, és az eredeti szláv lakosság visszaszorult a medence hegyesebb, addig telepítetlenül hagyott perifériáira, sőt az addig lakatlan északi, gyepükön túli részekre (ultra indagines).⁶⁹ Ezzel a terjeszkedéssel a magyar betelepülés a mai Szlovákia területén elérte legnagyobb kiterjedését.

A németek a vizsgált időszakon belül a lakosság fiatal, később települt rétegét jelentették. A legkorábbi róluk szóló híradások szepességi betelepülésükről tudósítanak, ahol már a 12. század közepe táján letelepedtek. Később, a 13. század kezdetén, majd

⁶¹ Erre vonatkozóan vö. *J. Stanislav*, III. köt. 101-107. és *Krajčovič, R.*, 41. Ezeknek a neveknek az etimológiájával Kniezsa István is foglalkozott: *Kniezsa I.: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek*. Debrecen, 1949, és (az általunk felsorolt földrajzi elnevezések esetében) a szlovák nyelvészekéhez hasonló eredményekre jutott.

⁶² *Kniezsa I.: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helységei*. Századok, 73. évf. 1939, 169–170.

⁶³ *Kniezsa I.: A magyar nemzetiségek a XI. században, térképmelléklettel*, Budapest, 1938.

⁶⁴ *Kniezsa I.: Az esztergomi káptalan*. . . , 187.

⁶⁵ Elegendő itt Muzslára utalunk, amelyet Kniezsa I. is említ, de kétségkívül idetartozik a Cokot helynév is, amelyre 1075, 1157, 1209. és más évekből is van adatunk: CDS I. köt. 55. 58. sz., 81. 83. sz., 118. 150. sz. Ez a helynév egészen a 16. századig használatos volt: Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I. köt. kiad.: R. Marsina, M. Kušík. Bratislava, 1959, 11/149.

⁶⁶ Például *Krcány-Karčan-Karc vagy *Křčava, Karčava-Karča; Čeke – Lezna = Cseklész; V. Sedlák kolléga hívta fel rá a figyelmemet.

⁶⁷ Nem tekinthetjük tömegesebb jellegű magyar betelepülésnek a kiváltságos rétegekhez tartozók 13. századi oklevelekkel adatolható letelepülését.

⁶⁸ *Varsik B.* III. köt. 182.

⁶⁹ Uo., 521.

pedig a tatárjárást követően ideérkező újabb telepeshullámokkal erősödtek meg.⁷⁰ Valószínűleg a 13. század elejére kell helyezni a Selmecebányán és környékén észlelhető német beáramlás kezdeteit.⁷¹ Ugyancsak már 1250 előtt más városokban (pl. Nagyszombatban) is letelepültek németek.⁷² Pozsonyban, tekintettel a német etnikai terület közelségére, a németek jelenléte – jóllehet, az nem volt állandó jellegű és intenzitású – már a 10. század végétől feltételezhető, ugyanakkor biztosra vehetjük, hogy jelentősebb szerephez csupán a 13. századtól kezdődően jutottak.⁷³ A Pozsony és Nagyszombat közötti összefüggő jellegű német település az általunk vizsgált időszaknál későbbi keletű, minden kétséget kizáróan csak a tatárjárás utáni időkből alakult ki.⁷⁴ A mai Szlovákia területén a vallon település csak szórványosan fordult elő.⁷⁵

Szlovákia területének többi részét abszolút túlsúlyal a mai szlovákok elődei lakták. Itt a magyarok csupán a kiváltságos rétegek közt játszottak jelentősebb szerepet. Az időnként e területeken is előforduló magyar helynevek inkább csupán annak bizonyítékai, hogy az oklevélhez szükséges adatok szolgáltatásában a magyarok is közreműködtek, tehát nem a csoportos (tömeges) magyar települések létezését igazolják. A mai Szlovákia területének túlnyomó többségét már a 13. század előtti időkből is a mai szlovákok elődei lakták. E területhez sorolhatók a már a 11. században is sűrűn betelepült – Trencséntől délre eső – Vág völgyi részek és a Nyitra középső folyamvidéke. Amint azt már a betelepülésről szólván megállapítottuk, nem maradtak telepítetlenek az északabbra eső övezetek sem. Az 1250-ig terjedő időszakból fennmaradt írásos forrásokban kimutatható szlovák vízrajzi és helynevek, illetve határmegjelölések abszolút túlsúlyát erre a területre vonatkozóan csak úgy lehet interpretálni, hogy e nevek hordozója csak az a szláv népesség lehetett, amelynek utódai mindmáig ezen a területen laknak.

Mindazok az elméletek, amelyek aránylag nagy csoportokban más szláv népesség későbbi betelepülését feltételezik, azok számára, akik ismerik a szlovák nyelvet és nyelv-

⁷⁰ Jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy a németek 12. századi szeptességi jelenlétére vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre okleveles bizonyíték, ideérkezésük időpontját illetően követjük a hagyományos felfogást, amely betelepülésüket a 12. század első feléig terjedő időre helyezi. Az általuk lakott terület azonban minden bizonnyal lényegesen kisebb volt, mint ahogy azt a későbbi időkből ismerjük. A szeptességi német betelepülés közvetlen bizonyítékának tekinthetjük már pl. II. András 1209. évi, Adolf szeptességi prépost számára kibocsátott adománylevelét, CDS I. köt. 122. 154. sz.

⁷¹ Selmecebánya szélesebb környékének német betelepülésére vonatkozóan I. Imre király adománylevelét tekinthetjük a legkorábbi (tehát még az 1205. év előtti) hiteles forrásnak, amelynek kedvezményezettje Rudiger comes volt, és amelyet 1219-ben, illetve 1222-ben említ egy-egy oklevél: CDS I. köt. 183. 236. sz., 202. 273. sz. 1232-ben pedig Sebechleby (Szebelléb) település mint „villa, ubi Saxones residebant” szerepel; CDS I. köt. 282. 395. sz. Újbóli betelepülésükre vonatkozóan 1233-ból van adatunk: CDS I. köt. 304. 417. sz.

⁷² Legkorábbi nagyszombati privilégiumuk 1238-ból való.

⁷³ Csak ebből az időből van erre nézve konkrét okleveles adatunk.

⁷⁴ Az 1208. évi bazini adománylevelél határleírásában, és ennek 1216. évi megújításában még semmilyen német határnév nem szerepel; CDS I. köt. 113. 143. sz. 160. 205. sz. Eberhardon (ma Malinovo) azonban valószínűleg már a tatárjárás előtt megtörtént a német betelepülés; CDS I. köt. 121. 153. sz. 162. 207. sz.

⁷⁵ A 13. század közepéig (valószínű) vallon népesség bizonyítéka Szepesolaszi vonatkozásában áll rendelkezésünkre. Vö. P. Ratkoš: Privilégium Spišských Vlách z r. 1243 a turnianske prédium. Slovenská archivistika, XIV/1, 1979, 73–86.

járásokat, nehezen látszanak elfogadhatóaknak. A Liptóban és Árva alsó részein egyaránt elterjedt középszlovák nyelvjárás egymagában kizárja annak feltételezését, hogy ezek a területek egy tömegesebb méretű lengyelországi kolonizáció révén települtek volna be. Nagyobb számban érkező lengyel letelepülők – tekintettel a nyelvi rokonságra – minden bizonnyal erőteljesebben befolyásolták volna a terület lakossága által beszélt nyelvjárást. Természetesen nem lehet kizárni, hogy a 13. század feléig tartó időszakban is előfordulhattott szórványos lengyel betelepülés,⁷⁶ de ezek a betelepülők nyilván rövid időn belül asszimilálódtak, és származásukra a későbbiek során már csupán nevük emlékeztetett. A lengyelországi (kis-lengyelországi), de a sziléziai betelepülők 13. század előtti tömegesebb bevándorlását, letelepülését jogosulatlan feltételezésnek tartjuk, már csak azért is, mert ezek a területek, főként a Kárpátok északi lejtői, akkoriban még eléggé ritkán lakott vidékek voltak, s így ott is megfelelő mennyiségben akadt föld a letelepülésre. A 13. század után a fennmaradt hiteles források száma már olyan nagy, hogy a lengyel telepések tömeges jelenlétének ezekben már erőteljesen meg kellene nyilvánulnia.⁷⁷

A lengyelek és ruszinok hatása (ha figyelmen kívül hagyjuk Karácsonyi J. fehérhorvátokkal kapcsolatos nézetét, ez a népesség önmagában is külön történeti problémát jelent) a mai Szlovákia területének betelepülésére és a szlovák nyelvjárásokra ma is jól megragadható; viszonylag jól megrajzolható határai és pontosan megjelölhető kialakulásának ideje is. Végül is a lengyel történetírás és nyelvtudomány nagyon részletesen foglalkozott a lengyel népesség területi kiterjedésével, többek közt a mai Szlovákia területének vonatkozásában is. Sohasem jutott azonban még csak jelzésszerűen sem olyan konklúziókra, hogy például a mai Szlovákia északi területe nagy részének betelepülése egy középkori tömeges lengyel kolonizáció eredménye lett volna. Lengyelnek csupán a Kiszuca vidékére, Árvának és Szepességnek a határ menti külső részeire kiterjedő újkori betelepülést tekintik a lengyel történészek.⁷⁸ Viszonylag jelentős lengyel befolyásról beszélhetünk a Szepesség területén, ami a lengyelek aránylag korai, a 13. század első harmadára tehető szepességi térhódításával,⁷⁹ részben pedig a 13 szepességi városnak, valamint Lubló várának és a hozzá tartozó uradalomnak, illetve Podolin, Gnězda városainak lengyel zálogba adásával függött össze. Mint ismeretes, ezek több, mint 350 évig lengyel közigazgatás alá tartoztak.⁸⁰ Hasonlóképpen Sáros vármegye északi részében is jelentős volt a lengyel hatás.⁸¹ A ruszinokról–ukránokról közismert, hogy tömeges

⁷⁶ IV. Béla 1265-ben kiadott privilégiuma alapján a királyi népnek (populi) Liptóban joga volt Lengyelországból vagy más országokból jobbgyót (szolgát) vagy zsellért hozatni; *Wenczel, G.* (ed.) *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* XI. köt. 502. 350. sz.

⁷⁷ Az idegen telepésekre vonatkozó szórványos utalások néhány oklevelünkben nem indokolják az általánosított értelmezést, azokat mindig konkrét idő és tér összefüggésében kell megvizsgálni. Tanulmányunk kronológiai határait való tekintettel az újabb (későbbi) keletű forrásokat részletesen nem soroljuk fel és nem idézzük őket konkrétan.

⁷⁸ A szlovákiai lengyel betelepülésről megjelent legértelmesebb munka Semkowicz, Wł. forráskiadványa: *Materiały źródłowe do dziejin osadnictwa Górnej Orawy a Spisza, I–II. köt. Zakopane, 1932, 1939.*

⁷⁹ Már 1235-ből van forrásunk a szepességi prépost és a krakkói püspök podolini tizedek tárgyában folyó vitájáról. CDS I. köt. 323. 446. sz.

⁸⁰ 1412 és 1770 közt voltak ezek a városok zálogban, nem összefüggő területről volt szó, a lengyeleknek zálogba adott terület legdélebbre eső városa Igló (Spišská Nová Ves) volt.

⁸¹ Ere nézve a bártfai ciszterciák birtokaira vonatkozó 1247. évi nem hiteles (vagy hamisított) oklevél a bizonyíték; *B. Varsik: K otázke falza bardejovskej listiny z r. 1247. Slovenská archi-*

méretű szlovákiai betelepülésük kezdetét a 14. század előtti időszakra nem helyezhetjük,⁸² s hogy betelepülésük elterjedését időben és térben egyaránt konkrétan is nyomon tudjuk követni és be tudjuk határolni.⁸³

Az itt csupán nagy vonalakban felvázolt és a szemléltetés szintjén adatolt fejlődés-kép az utóbbi évtizedek marxista szlovák történetírásának nagyon rövid és általánosított formában előadott eredményeit képviseli. És talán nem tűnik túlzásnak, ha végezetül megállapítjuk, hogy ma már jogosulatlan és lehetetlen vállalkozásnak kellene tartani azt, ha valaki Szlovákia legkorábbi történelméről a szlovák történetírás nézeteinek, eredményeinek ismerete nélkül próbálna képet alkotni.⁸⁴

**Richard Marsina: On the Settlements on the Territory of Slovakia
from the Eleventh to the Middle of the Thirteenth Century**

Based on a mechanistic – positivistic interpretation of written sources earlier experts – on the Hungarian part mainly János Karácsonyi, on the Czech part Václav Chloupecký – described most of the present territory of Slovakia as an unsettled, uninhabited area. These views also served contemporary political interests.

The author describes the settlement in Slovakia as a gradual, permanently extending process which sometimes stagnated or even declined but on the whole it resulted in a quantitative increase. No full account of the earliest phase of the settlement can be given based only on the preserved written sources. The regular issue of diplomas dealing with economic and proprietorship problems was closely connected to the level of social development and especially to the level of legal development.

In spite of the small number of diplomas preserved from the period before the thirteenth century, on the basis of those available one can say that the North-Western part of today's Slovakia wasn't unsettled either. What is even more the few written sources let us suppose that there existed a settlement in this area as early as the eleventh century. (Archeological excavations suggest even earlier settlements.) We have no written sources on the settlements in Eastern Slovakia in the period before the thirteenth century. However, archeology and toponymy supply evidence for the settlements.

In general we can say that up to the middle of the thirteenth century there were far fewer uninhabited areas in Slovakia than earlier researchers supposed. The areas along the borders of present-

---

vistika X/2., 1975, 141–150.; *F. Uličný*: Listina Bela IV. z r. 1247 o majetkoch bardejovských cisterciatov. Slovenská archivistika XIV/1, 1979, 87–99.

⁸² Erre nézve vö. *P. Ratkoš*: Vznik a osídlenie makovického hradného panstva. In: *Príspevky k dejinám východného Slovenska*. Bratislava, 1964, 38–54. *Uő*: O osídlení čičvanského hradného panstva koncom 15. storočia. *Nové obzory VI*, Prešov, 1964, 109–112.

⁸³ Tanulmányunk fő feladata az volt, hogy nagy vonalakban felvázoljuk a betelepülés alakulását és ezzel párhuzamosan röviden a nemzetiségi viszonyok változásait a mai Szlovákia területén 1250-ig. Nem kívántuk megoldani a szlovákok etnogenezisének kérdését. Arra nézve vö. *Slováci a národný vývin* (szerk. J. Mésároš), Bratislava, 1966; *P. Ratkoš*: Otázky vývoja slovenskej národnosti do začiatku 17. storočia. *Historický časopis*, XX, 1972, 19–64.

⁸⁴ Tanulmányunkban az általunk vizsgált időszak vonatkozásában a mai szlovákok elődeiről vagy egyszerűsítve (az előző értelemben) szlovákokról beszéltünk, mert meg vagyunk győződve arról, hogy a szláv lakosság kontinuitása a 9. és 13. század közötti időszakban, illetve azt követően (főként a mai Szlovákiának azokon a területein, amelyekkel kapcsolatban a legkorábbi településtörténeti forrásaink rendelkezésünkre állnak) vitathatlan. Ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy Szlovákia területén (hasonlóképpen, mint pl. a mai Magyarország területén) is az évszázadok folyamán különböző etnikai elemek telepedtek le, amelyek azonban mindenhol, ahol az eredeti hazai népesség volt túlsúlyban (mint például az etnikailag magyar területeken is), asszimilálódtak.

day Slovakia (partly in the West and the North) remained unsettled, most of these places, however, are lying quite high above sea level (and have been uninhabited up to the present).

Only the preserved place and personal names supply evidence for the ethnic composition of Slovakia. Undoubtedly, up to the middle of the 10th century Western Slavs, the predecessors of present-day Slovaks had been living here. From the first half of the 12th century on Hungarians started a gradual moving to the South Western part of Slovakia and (beside the native inhabitants) established permanent settlements. First they were border-guard settlers then started a productive activity. Larger groups of Hungarians could not be found further North than the line Galgóc (Hlohovec) — Szered (Sered) — Garamszentbenedek (Svätý Bendik) — Losonc (Lučenec) — Pelsőc (Plesivec). In the twelfth and thirteenth centuries in Eastern Slovakia larger Hungarian settlements could be found also in the Eperjes (Prešov) basin: according to the available evidences this was the largest extension of Hungarian settlements in present-day Slovakia.

**Рихард Марсина: Заселение территории современной Словакии
с 11 — до середины 13 веков**

Исходя из механических позитивистских интерпретаций письменных источников по вопросу раннего заселения Словакии оформились старые взгляды — с венгерской стороны главным образом Яноша Карачони, а с чешской стороны Вацлава Халоупецкого — по которым большую часть сегодняшней Словакии принято было считать до 13-го века необитаемой, безлюдной территорией.

Автор статьи понимает заселение Словакии как постепенный процесс, который все время расширяется, хотя временами переживает застой, даже и регресс, но с точки зрения развития в целом заселение все-таки показывает численный рост. Досканально не уловить самый ранний период заселения если взять во внимание одни письменные источники. Регулярное издание грамот о правах собственности и об экономики было тесно связано с достигнутым уровнем общественного развития, главным образом с уровнем, достигнутым в правовой сфере.

Несмотря на небольшое количество грамот, оставшихся с времен, раньше 13-го века, на основе найденных документов сложно установить, что даже и северо-западная часть сегодняшней Словакии была обитаемой землей. На основе имеющихся немногочисленных письменных источников мы допустим предположение о существовании населенного пункта в этом краю уже в 11 веке. (По археологическим данным даже раньше 11-го века назодились здесь такие пункты.) Полезных для изучения истории населенного пункта письменных источников времен до 13-го века не имеются. Заселенность территории своего времени можно документировать при помощи археологических и топономастических источников.

Говоря об отношениях заселенности Словакии до середины 13-го века можно выходить к выводу, по которому незаселенные территории были значительно меньше чем раньше об этом думали. Главным образом пограничные районы сегодняшней Словакии — на западе и на севере — остались незаселенными, которые большей частью являются территориями на высоте над уровнем моря (которые от части до наших дней остались незаселенными).

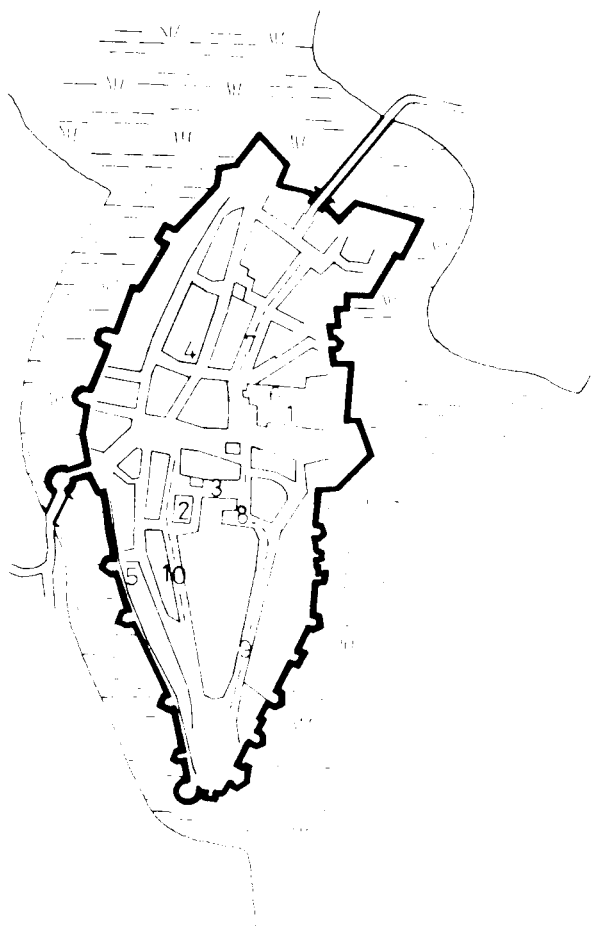
Население Словакии определить этнически возможно только на основе оставшихся названий мест и имен. На территории сегодняшней Словакии до середины 10-го века жили, несомненно, западные славяне, предки словаков. С первой половины 10 века постепенно вторглись на юго-западную территорию Словакии венгры, создавая там, рядом с коренными жителями, свои поселения постоянного характера. Они явились сначала пограничными поселенцами а потом — производителями. Со стороны венгерского населения массовое заселение произошло по линии Галгоц—Серед—Гарамсентбенедек—Лошонц—Пельшец. Массовое заселение венгров в 12—13 веках на территории Восточной—Словакии проникло до ным населенным пунктом венгров на территории сегодняшней Словакии.

ENTZ GÉZA

SZÉKESFEHÉRVÁR ÉS SOPRON ÉPÍTÉSZETI MEGJELENÉSE A 15. SZÁZADBAN (1390–1470)

A városok fejlődésének mindenkor egyik jellegzetes és szemléletes fokmérője az építészet a maga egyedi megjelenésében csakúgy, mint városképet adó és szerkezetet meghatározó összességében. Az egyes épületek, illetve épületfajták világosan visszatükrözik a maguk rendeltetésével, vagy ezek különbözőségével a lakosság egyre szélesedő igényeit, az épületegyüttesek és az ezekből kialakuló városkép pedig a belső szerkezetet, a terjeszkedés erővonalait és a település tájba való beilleszkedését. Külön-külön és együtt mindkettő érzékletesen tanúskodik a városi élet történeti kibontakozásáról, mozgásáról, újabb meg újabb kiteljesülési fokozatáról. A kettő kiegészíti, felerősíti, igazolja, hitelesíti egymást, ezért egyformán fontos a történeti valóság és fejlődés megismerése és értékelése szemszögéből.

Az elmondottak a középkori Magyarország városainak építészeti vizsgálatában is tanulságos következtetésekre vezetnek. Az eddigi kutatások és feldolgozások általában építészeti műfajok szerint közelítették meg a város építészettörténeti kérdéseit, tehát elsősorban az egyedi oldal felől, általában aránylag tág időhatárok között. Így egyrészt nehezen volt megfogható egy-egy rövidebb, de történetileg és művésztileg meghatározható időszak közvetlen szerepe a városok építészeti tevékenységében, másrészt az egyes városok konkrét építészeti alakulása is elhomályosult. Ezért célszerűnek látszik adott történeti szakaszban a városok egyházi és világi teljes építészeti termését egyszerre tárgyalni, s az egyedi jelenségeken túl azok össze függéseit is, hogy a település szerves növekedése a lehetőségek szerint nyomon követhető, s ugyanakkor a települések együttesének tekintetbe vétele által a városok összességéről a korszakot jellemző általános kép is körvonalazható és elmélyíthető legyen. E szemlélet megvalósításának komoly akadálya a valaha meglévő hazai építészeti állag tetemes részének pusztulása és a meglévő hányad később bekövetkezett többé-kevésbé gyökeres módosulása. Hiányosak az egykorú írott források is, ezek aránylag kis számban maradtak reánk, s ezen felül nehezen egyeztethetők a különben is gyér és többnyire csonka tényleges emlékekkel. E szempontból sokat segít a korszerű műemlékvédelem. A helyreállítások ugyanis előzetes helyszíni és forráskutatást igényelnek. Az így kapott új eredmények legtöbb esetben mennyiségben és minőségben egyaránt gazdag, friss ismeretekhez vezetnek, amelyek a történeti adatok értelmezését is sokoldalúan megkönnyíthetik. A műemlékvédelem ma már nemcsak egyes műalkotások helyreállítására törekszik, hanem fokozatosan rátér a települések egészének lassú, nehéz, de éppen a történeti és művészeti élet szempontjából bővebb tudást és szélesebb távlatokat ígérő rekonstrukciójának útjára. E tevékenység Budán, Sopronban már lényegesen előrehaladt, Kőszegen, Győrben, Pécsen, Székesfehérváron, Mosonmagyaróváron, Visegrádon kisebb-nagyobb mértékben folyamatban van. Az építészettörténeti feldolgozás

1. Királyi bazilika	6. Szt. kereszt templom
2. Péter–Pál-templom	7. Nagy utca
3. Hensel-kápolna	8. Német utca
4. Zalka Máté u. 6	9. Szent Bertalan utca
5. Csók István u. 17	10. Szent Péter utca

1. ábra. Székesfehérvár Belvárosának utcái és épületei (Kovács Péter után)

a helyszíni és a forráskutatás gondos együttes felhasználásával léphet rá e települések építészeti alakulása bemutatásának átfogóbb értékeléséhez vezető útjára.

A fentebb kifejtett megfontolásokat világítsa meg két példa. Az egyik Székesfehérvár, ahol a városmértű műemléki helyreállítás csak megkezdődött, a másik az ennek befejezéséhez közeledő Sopron. A vizsgált korszak a középkori Magyarország városépítészetének leglendületesebb, kerekén nyolc évtizedét öleli fel, tehát Zsigmond király és a Hunyadiak korát 1390 és 1470 között.

Székesfehérvár Zsigmond-kori építkezéseiről elsősorban írott források értesítenek. A királyi bazilika északnyugati tornyát Ozorai Pipó temesi ispán 1425-ben újjáépítette.

s alsó szintjén Jakab és Fülöp apostoloknak, valamint László királynak tiszteletére kápolnát képzett ki, amelybe feleségével együtt temetkezni kívánt. Az oklevél szerint a torony már nagyon rossz állapotban volt, alapozása meggyengült, és veszélyessé vált a templom egész épületére. A helyreállítás után ólomfedést kapott. A földszinti kápolna díszes kialakítását az oklevél külön kiemeli.¹ 1427-ben Rozgonyi István Fejér megyei ispán Zsigmondtól engedélyt kap, hogy a bazilika valamelyik sarkában, ahol óhajtja, válasszon magának és családjának sírhelyet, ahol oltárt vagy más kőépítményt is emelhet. Rozgonyi síremléke nagy valószínűséggel azonosítható azzal a fekvő vitézt ábrázoló vörösmárvány töredékkel, amely feltűnő egyezést mutat a budai domonkosok templomának szentélyéből származó és Stibor János főkamrást, Rozgonyi távoli rokonát megőrkítő ugyancsak vörösmárvány sírlappal.² Más kápolnákról is maradt híradás. Így 1405-ből a Szent Lajos- és a Szent Katalin-kápolnákról, 1430-ból pedig Egyiptomi Magdolnának és Afrának szentelt kápolnáról. A két előző még valószínűleg Lajos király alapítása lehetett, az utóbbit Benedek prépost a préposti telek felőli, tehát északi oldalon emeltette.³ Ugyancsak írásos forrásból ismeretesek a bazilika Ágotáról és György lovagról, Pál apostolról és László királyról, valamint Mihály főangyalról elnevezett oltárai (1430, 1437 és 1439).⁴

A Máriának szentelt bazilika mellett a legfontosabb egyházi épület a tőle délnyugatra fekvő dombon álló Péter–Pál-templom, amelyet ez időben építettek át és valószínűleg bővítettek is. A 18. század második felében barokk stílusban teljesen megújított egyház az eddigi kutatások szerint jelentős mértékben őriz középkori falakat. Homlokzati toronypárja a legfelső emelettől eltekintve teljesen a 15. század első harmadából való. A mostani főpárkány alatt kibontott déli és nyugati kőrácsos ablakai ezt csakúgy bizonyítják, mint azok az egyszerű gótikus gyámok, amelyek a tornyok belsejében a szinteket elválasztó famennyezeteket tartották.⁵ 1418-ból maradt az első adat a Szent Kereszt plébánia-templomra, amely az 1439-ből való említés szerint a bazilika temetőjében állott. Ez azonosítható a mai Rózsa utcában nemrég feltárt, de visszatemetett 11. századi kis templommal.⁶

¹ 1425: *quandam mediam turrim in acie seu cornuo. . Ecclesie Sancte Marie . . . penes curiam Prepositalem ab occidente existentem vetustate nimia nedum in superioribus, sed et in fundamentalibus semiconsumptam et utique iam tendentem ad ruinam, eciam corpori et testudini tocius ipsius Ecclesie formidabiliter periculosam sumptibus nostris (sc. Pipio) . . . restauratam et . . . erectam et plumbo tecto coopertam, ac partem eiusdem inferiorem decenti . . . fabricatura in capellam fundatam. . . sub titulo Philippi et Jacobi . . . ac . . . Regis Ladislai . . . fecimus consecrari, in qua . . . elegimus sepulturam. . .* Henszlmann Imre: A székes-fehérvári ásatások eredménye. Pest, 1864. 11–12. 1435: *Fejér*: Codex Diplomaticus X. 7. 710–711. A bazilika 15. század első feléből megmaradt gótikus töredékeit I. *Dercsényi Dezső*: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp., 1943. 57–59. és 10., 27. és 81. kép.

² „Stephanus de Rozgon Comes Albensis . . . declarauit, quod ipse . . . haberet Locum sepulture. . .”. Zsigmond ennek alapján megengedi „in quocunq[ue] angulo et loco maluerit . . . vnum locum Sepulture eligere et in eidem. . . Altare vel alias structuras ex lapidibus construi . . . valeat”. DI 11889. Rozgonyi feltehető sírlapjának töredékét közli *Dercsényi*, i. m. 31. és 49. kép.

³ Szent Lajos-kápolna: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. Sopron, 1889, 572–573. – Katalin-kápolna: Zala vármegye története. Oklevéltár. II. Bp., 1890. 322–323. – Magdolna és Afra kápolna: „erat ad latus Ecclesiae collegiatae B. V. . . a parte Curiae Praepositi, constructum a Benedicto Praeposito.” *Fejér*, X. 7. 269–270.

⁴ Ágota és György oltár: uo. Pál és László oltár: DI 44170. Mihály oltár: *Fejér*, XI. 356–357.

⁵ *Fitz Jenő*: Székesfehérvár. Bp., 1957. 54–55. és 57. kép.

⁶ *Lukcsics Pál*: 15. századi pápák oklevelei. I. Bp., 1931. 120 szám és II. Bp., 1939. 605 szám.

A város polgári építészetének egykorú példája a Zalka Máté utca 6. számú emeletes lakóház 1300 körüli épületének átalakítása és kibővítése. Ennek következtében az addigi féltelek helyett az egész telek teljes szélességében beépült, ahogyan e beépítési mód Budán és Sopronban számos esetben megállapítható volt. A kapualj szegmentíves ülőfülkésora és a régi saroképület emeleti nyílásainak ülőfülkés kökeresztes ablakokra való átváltása a Zsigmond-kori városi lakóházépítkezés e jellegzetes megoldásába jól beilleszkedik.⁷ 1406-ban Nyíri Péter, a város egyik esküdt polgára Német utcai (azonos a Kossuth utca Péter–Pál-templom mögötti szakaszával) házát elcserélte Miklós szabó Szent Péter utcai (ma Arany János utca) házával. Az előbbi házban palotát, boltozatos helyiségeket, fából és kőből emelt melléképületeket említ az oklevél. A leírás földszintjén boltozott, emeletén reprezentatív lakószobával rendelkező épületre enged következtetni fa-, illetve kőmelléképületekkel. Ez a korszak általános városi lakóházípusának felel meg, ahogyan ez Sopronban és Budán számos példán ma is látható.⁸

A várnak nevezett belvárost ekkor már az a négyszögletes és kerek tornyokkal megtűzdelt városfal kerítette, amely az 1601-ből származó és a karlsruhei levéltárban őrzött hadmérnöki rajzról ismeretes. A tornyok befelé nyitottak s így a pécsi, soproni és váci városfalak toronymegoldásaival rokonok. Ezek alapján 1400 körül már bizonyosan elkészültek.⁹

A középkori Székesfehérvár utcahálózatára már a Zsigmond-kori adatok is elég részletesen tudósítanak. Az erre vonatkozó ismereteket jelentősen gyarapítja a városi tanács 1478-ban kiadott oklevele. Ebből kitűnik, hogy a tanács növelni akarja a Péter–Pál-templom temetőjét, amelyet megszükitett egyrészt a néhai Hensel polgár által épített kápolna, másrészt a szóban forgó templom sekrestyéjének újjáalakítása. A kápolna ma is épen áll a városház mögött. Korábban tévesen a Kálmáncsehi Domokos által alapított Anna-kápolnával azonosították, amely azonban a királyi bazilika északi oldalán helyezkedett el. A Hensel-kápolna sokszögzáródású szentélye az egyterű hajóhoz csúcsos diadalívvel kapcsolódik, amelynek nyolcszögű falpilléreire könnyed hálóboltzat támaszkodik. A lépcsőzetesen kialakított, pálcaműves nyugati ajtó a hajóboltzattal együtt a szászországi gótikát idézi. A jó arányú és finom kivitelű későgótikus kápolna közelében az északi oldalon a várfalon kívül, a Budai külvárosban levő Szent Miklós prépostság két kanonokjának házai álltak, amelyeket a tanács a temető bővítése érdekében lebontatott. Az oklevél azt is elmondja, hogy Orbán prépost a lebontott házak pótlására Kálmáncsehi János fehérvári polgártól megvette annak a Szent Péter utcában, a templomtól nyugatra eső házát, ahová a két kanonok átköltözhetett. 1471-ben ugyancsak a Szent Péter utcában álló kőházat Csere Bálint és Margit nevű felesége a Miklós-templom akkori prépostjának, Kálmáncsehi Domokosnak adta el. A ház kelet felől volt határos a Péter–Pál-egyházzal. Tőle délre kis köz vezetett kanonoki alapítványokkal. Lehet, hogy az 1471-

⁷ *Fitz*, 48–49. és 30–32. kép.

⁸ „Quendam fundum curie sue (sc. Petri Nyry) in vico Nemetwca . . . cum . . . universarum domuum edificiiis, pallatio, testudinibus ad aliis suis edificiiis scilicet ligneis et lapideis” adta Miklós szabónak, aki cserébe „quendam fundum . . . in vico Sancti Petri in castro nostro” adott Nyíri Péternek. D1 42874.

⁹ A karlsruhei alaprajzot közli *Fitz*, 9. kép a szövegben. Vö.: *Entz Géza*: Nagy Kázmér rendelete 1353-ból a plocki városfal építésére. Műemlékvédelem. 1960. 18–21.

2. ábra. Székesfehérvár Zalka Máté u. 6.

ben említett Kálmáncsehi Domokos által megvett ház azonos az 1478-ban Kálmáncsehi János által eladott házzal, hiszen az utóbbi Domokos unokatestvére volt. A Péter–Pál-templom körül tehát ez időben kanonoki házak álltak, amelyek előzőleg részben polgári tulajdonból kerültek egyházi birtokba.¹⁰ 1478-ban egy másik belvárosi kőház is gazdát cserél. Fekete Mihály özvegye, Margit asszony Szent Bertalan utcai házát a csatkaí pálosokra hagyományozza. A szóban forgó utca minden valószínűség szerint a Kossuth utca déli felével azonosítható. A pálosok telkének határleírása 1487-ből maradt meg. Benne szó esik a nyugat felőli városárokról, egy régi toronyról és kelet felé a Bertalan utcáról, amely a telket határolja. Az észak felé álló tomyon belül a szerzetesek kőfalat építettek, amelyen belül újabb építményeket, pincéket vagy kápolnákat emelhetnek. A telek ezek szerint a Bertalan utca déli felében állhatott, amelyhez közel esett a város nyugati árka. A régi torony városi lakótorony lehetett. Erre vall az oklevélben álló elnevezése is („quandam domum turrim antiquam”). Ez az épületfajta Magyarországon sem lehetett ritkaság, hiszen ilyenek egészen vagy részben Sopronban, Pozsonyban, Budán is állnak, ahol 13. századi eredetűek.¹¹ A szóban forgó oklevelekben szereplő kőházakról két 15. század második felére tehető kőház adhat fogalmat. Az 1965-ben sajnálatosan lebontott Zalka Máté utca 11. számú ház mindkét szintjén két-két helyiséggel rendelkezett. Hosszoldalával az Ady Endre utca felé nézett. Élszedéses kőkeretű emeleti ablaka ugyanerre, felülvilágító ablaka viszont a Zalka utcára nyílt. Sarokház lévén mindkét utca középkori létét bizonyítja. Ugyancsak sarokház a Csók István u. 17. számú emeletes, sarokerkélyes gótikus ház, amelynek kutatása jelenleg folyik.¹²

¹⁰ 1478: „cum Cimiterium parochialis Ecclesie nostre Beati Petri apostoli intra muros Ciuitatis . . . cum per constructionem Capelle condam Hensel (nem Hentel!) olim concius nostri ac reformationem et extensionem Sacristie ipsius nostre Ecclesie tum eciam occupacione domorum dominorum duorum Canonorum Ecclesie Beati Nicolai . . . in eadem Alba . . . in parte aquilonari minimum foret occupatum diminutumque . . . considerassemus . . . Cimiterium dicte . . . Ecclesie ampliari . . . possemus . . . a domum lapideam in vico Sancti Petri iuxta prenarratam Ecclesiam . . . a plaga occidentali sitam . . . pro habitacionibus . . . Canonorum suis . . . pecunijs a circumspecto Johanne de Kalmancsehy conciuie nostro fratre videlicet patruale . . . Dominici prepositi Ecclesie Albensis . . . emit (sc. Vrbanus prepositus Ecclesie Beati Nicolai) quatenus prescripte domus . . . Canonorum de ipso Cimiterio amouerentur et in augmentum eiusdem Cimiterij loca earundem deputarentur. . .” Dl 18023. *Fitz Jenő*: Adatok Székesfehérvár középkorához. Fehérvár. 1/1955. 65–68. 1471: „Domum ipsorum Lapideam . . . in vico Sancti Petri . . . cui ab . . . Orientali . . . Parochialis Ecclesia Sancti Petri . . . Meridionali . . . parva Platea . . . ac Honorabilium Egidii Majoris Ecclesie Albensis et Petri Toth Petri Apostoli Canonorum Fundatorie . . . vicinarentur”. Másolat NRA fasc. 954. no. 27.

¹¹ 1478: Dl 18085. 1479-ben ezt az adományt Körmendi Imrével megismétli. Ezt az oklevelet és az 1487-i határjárását a fehérvári káptalan 1488-ban átírja. „Incipiendo aparte occidentali circa fossatum prope quandam domum turrim antiquam ipsamque Turrim aparte aquilonari existentem . . . excludendo et infra eandem turrim quandam vnam parietem lapideam funditus erigendo vsque ad sumpmitatem per ipsos heremitas erigendo tendendo directe ad partem orientalem vsque ad plateam sancti Bartholomei sicut alie domus ibidem sunt contiguate . . . A pariete autem abintra super augmentationem curie per nos ipsas datam . . . quascunque domus Camaras Celaria sew Capellam edificare curauerint, liberam . . . habeat . . . facultatem.” Dl 18252. Székesfehérvár középkori belvárosának leírását és helyszínrajzi vázlatát adja *Kovács Péter*: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. Alba Regia. 1971. 261–267.

¹² *Gergelyffy András*: A műemléki feltárás jelentősége Székesfehérvárott. Műemlékvédelem. 1970. 165–166.

1. Ferences-templom	14. Kolostor u. 5
2. Szt. György-templom	15. Új u. 28
3. Fabricius-ház	16. Templom u. 2
4. Tábornok-ház	17. Új u. 22–24 (ózsínagóga)
5. Stornó-ház	18. Új u. 10
6. Fő tér 4	19. Hátsó kapu u. 2. (Cézár ház)
7. Szent György u. 3	20. Szent György u. 22
8. Szent György u. 14	21. Új u. 8
9. Szent György u. 13	22. Templom u. 3
10. Új u. 9	23. Új u. 14
11. Új u. 16	24. Templom u. 5
12. Szent György u. 18	25. Kolostor u. 7
13. Szent György u. 5	

3. ábra. Sopron: Belváros (városfalakkal) 1:2000

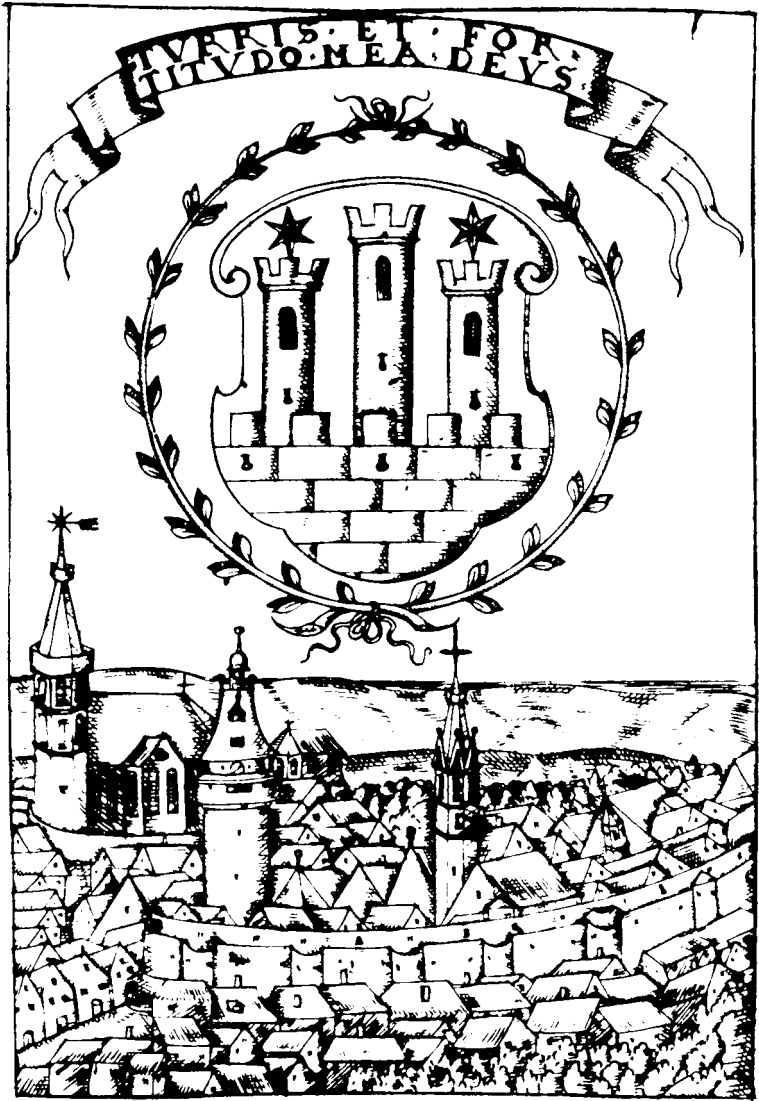
A vizsgált írott adatok és a meglévő épületek a székesfehérvári belváros utcahálózatát lényegében és számos részletében meghatározzák. A ma is meglévő városszerkezet tehát kétségen kívül középkori eredetű, és az akkori rendszert őrizte meg.

Székesfehérvárhoz képest sokkal módszeresebb helyszíni vizsgálat derítette fel Sopront. Míg Fehérváron inkább az egykorú források uralkodnak, s a meglévő maradványok csak alátámasztó, kiegészítő szerepet játszanak, addig Sopronban e viszony megfordul már a 14. század második felétől, de különösen a 15. században.

A 14. század második felében folyó nagy egyházi építkezések (Szent Mihály-templom, ferences templom, Szent György-kápolna) a századfordulón fejeződtek be. A 15. század elején ezekhez csatlakozik a Szentlélek-templom. Építése bizonyára kapcsolatban van a külvárosok egykorú növekedésével. Az épületnek 1406-ban már használatban kellett lennie, mivel ekkor esik szó Katalin asszony oltáralapításáról. 1419-ben Lang András soproni polgár Kovács utcai házát fél-fél arányban a Szent Mihály- és a Szentlélek-templomok építkezéseire adja. Ez utóbbi kifejezés inkább karbantartásnak vagy későbbi továbbfejlesztésnek értelmezhető, tehát nem az épület elkészítésének. Itt kapcsolható be Turnhofer Tamásnak, a századforduló egyik gazdag patriciusának és 1411-ben Sopron polgármesterének szerepe is, akiről a nyugati homlokzat ablaka fölötti festett felirat 1421-ben mint a kápolna építőjéről emlékezik meg. Az egyhajós, sokszög-szentélyű épületet 1782-ben kívül és belül barokk stílusban átépítették. Az 1956-i kutatás alapján vissza lehetett állítani a nyugati homlokzatot teljesen, a déli részben. A meredek oromzat alatt középen háromosztású, csúcsíves ablak, lenn pedig szemöldökgyámos, csúcsos oromzatú, körtetagos ajtó nyílt. A félkörtetagos övpárkány az ajtót négyszögű felugrással keretezi. A délnyugati sarokhoz gondosan épített hatszögű tornyocskára simul. Falazott gúlasíkjára alatt háromszögű oromzattal lezárt hat csúcsíves ablak sorakozik. E toronykialakítás a Szent Mihály- és a ferences templomok sisakmegoldásainak redukciója. A déli hajófalat három hosszú csúcsíves ablak törte át, amelyek kávaradványai a támpilléreközök tengelyében, a barokk ablakok mellett látszanak. A templom 1400 körüli építését a történeti források és a meglévő formák egybehangzóan alátámasztják.^{1 3}

A közeli Bánfalva a 13. század végén lett Sopron birtoka. Mária Magdolnának szentelt templomát először 1397-ben említik. Nemsokára ezután megépül a 15. század első harmadában a soproni ferences templom mintájára a nyugati oromfalhoz szinte pillérszerűen kialakított négyszögű toronynak nyolcszögletes felső szintje falazott sisakkal és a Szentlélek templom orozmatos ablakaihoz igen hasonló ablakokkal. A hajó egyszerű csúcsíves ajtókerete is ekkor készült. A hajó alakos falképei valószínűleg egykorúak a szentély átépítésével. A 13. századi egyenes záródású szentélyt ugyanis támpilléres sokszögű záródással látták el, és trapéz végződésű bordás keresztboltozattal fedték. A zárókövön Krisztusfej és 1427 évszám van festve. Az orrtagos kőrácsú két keskeny ablak kelet

^{1 3}Sopron és környéke műemlékei. II. kiadás. Bp., 1956. 378–381. *Entz Géza*: A soproni Szentlélek templom újabban előkerült gótikus részletei. Műemlékvédelem. 1958. 35–36. 1406: *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. 1. 287. 1419: Uo. II. 1. 20. A Szentlélek templom festett felirata Házi Jenő olvasatában: Anno Domini MCCCCXXI hanc capellem edificavit Thomas Tornhoffer. Művészettörténeti Értesítő. 1954. 188.

4. ábra. Sopron. Lackner Kristóf metszete, 1610.

és délkelet felé néz. A bánfalvi templom 1427 körüli átalakítása a városi gótikus építészet közvetlen falusi hatását példázza.¹⁴

Zsigmond uralkodásának ideje a soproni lakóházépítkezés legjelentősebb korszakának tartható. Lényegében ekkor fejeződik be a telkek teljes szélességükben való beépítése. E korszakot jellemzik az ülőfülkés kapualjak nagy számú megjelenése, a változatosan kialakított homlokzatok és az emeleti lakások magas színvonalú belső díszítései. Elsősorban a piactér patrícius házait kell kiemelni. Legjelentősebb a Fabricius-ház. A telek elülső, keleti felében még a 14. század közepe táján épült az alapincézett, emeletes lakóház, amelynek emeleti kapcsolat ablakai az akkor még szabadon álló bejárati sávra néztek. A nagyterem belsejében az ülőfülkék között a falat faburkolat fedte. A telek hátsó oldalán, annak teljes szélességében, közvetlenül a városfalhoz támasztva emelték a század vége felé a kezdetben csak kétszintes, egyszerű lakóépületet. A földszintet hosszú trapéz végződésű bordákból álló három szakaszos keresztboltozat fedi rozettás zárókövekkel. Az egyszerű csúcsíves ajtókkal egybenylő négyhelyiséges emelet síkmennyezetű. A ház tulajdonosai 1379-től ismeretesek (Wildberger 1279–1402). Kienast Vilmos 1403–1417, Weissbacher Miklós és János 1417–1427, majd Strasser János 1432), valamennyien kereskedők. Az építkezésben Wildbergernek és Kienastnak lehetett jelentősebb szerepe.¹⁵

A Fabricius-ház mellé még számos más patrícius ház sorolható, amelyek e korban nyerték fejlett gótikus kialakításukat, ha nem is maradtak meg az előbbi aránylag ép állapotában. A Főtéren a 15. század elején építhették a későbbi Lackner- vagy Tábornok-ház nagy udvari pillérsorát és ma már hiányzó, hátsó épületszárnyát. Valószínű, hogy a Stornó-ház legkorábbi főperiódusa csakúgy e körbe sorolható, mint a Főtér 4. számú ház kéthajós pincéje fölötti földszint ma elfalazott felülvilágító műhelye és első emeletének szép kőkeresztes ablaksora. A Szent György utcában a 3. számú ház a 15. század elején Turnhofer Tamásé. E gazdag patrícius háza abban az időben tanácsülések, bírósági eljárások színhelye volt. A ház földszintjének kettős kapcsolt homlokzati ablaka, emeletének töredékesen előkerült úgyancsak kapcsolt ablaka és a két szintet elválasztó gyámsora világosan elárulja az előkelő építetőt, aki aligha más, mint Turnhofer Tamás.¹⁶ A Fabricius-ház hátsó szárnya eredetileg földszinti, ma pince boltozatával megegyezik a Szent György u. 14 és a Kolostor utca 7. kapualj mellett húzódó helyiségének kétszakaszos keresztboltozata. A Turnhofer-házhoz hasonló gyámos homlokzat többször is megismétlődik (Szent György u. 13, Új u. 9. és 16.). Ez utóbbi sarokkialakítása a budai Garai házra (Úri u. 49.) emlékeztet. A telek teljes szélességének beépítésére jellegzetes példát nyújt a Templom utca 9. számú ház körtetagos szegmentíves kapujával és kőkeresztes ablakával, amelyet a korábbi kapcsolt ablak elé helyeztek, ezáltal lényegesen leegyszerűsítve és elta-

¹⁴Csányi Károly–Lux Géza: A sopronbánfalvi Mária Magdolna templom. Technika. 1942. 432–435. Sopron műemlékei. II. kiadás. 433–439.

¹⁵Mollay Károly: Sopron XIV. századi városképe vizsgálata. A Fabricius-ház története (kb. 50–1530). Soproni Szemle. 1964. 1–14 és 97–117. Sedlmayr János: A soproni Fabricius-ház helyreállítása. Műemlékvédelem. 1963. 1–8. A jelenlegi pince későbbi lemélyítés eredménye. A keresztboltozatos helyiség padlószintje eredetileg az udvar szintjével egyezhetett.

¹⁶Mollay Károly: Háztörténet és várostörténet. A Szent György utca 3. számú ház (1379–1550). Soproni Szemle. 1959. 121–136. Riedlmayer Gyula: Műemléképület helyreállítása Sopronban. Műemlékvédelem. 1957. 26–36. A homlokzat gyámos részének helyreállítását I. Soproni Szemle. 1975. 297.

5. ábra: Sopron, Pozsonyi út 3.

karva az eredeti 14. századi homlokzatot. Hasonló szegmentíves kapuja volt a teljesen újjáépített Szent György u. 18. számú háznak (jelenleg másodlagosan elhelyezve a lépcsőházban látható). Nagy kőkeresztes ablak került elő a Szent György u. 5. számú ház udvarra néző emeletén. A Kolostor utca 5. számú ház préháza ablakának jellegzetes karéjos káva záródásai megismétlődnek a győri püspök tizedházának (Új u. 28.) korábbi, északi szárnyán, a kőszegi városháza északi homlokzatán, valamint a gutatöttösi templom tornyán. A Templom u. 2. számú ház hatalmas szegmentíves ülőfülkéi és pilléres pincéje szintén e korszakba sorolható.

A belváros változatos gótikus képének végleges kialakítása Zsigmond korának eredménye. A főtéri patrícius házak mellé az összes utcákban, ha általában szerényebb megoldásban is, felsorakoztak a többi lakóházak, megteremtve az utcák és terek folytonos beépítését.¹⁷ A városfalak két kaputornyát említi III. Frigyes 1441-i oklevele, amelyben az uralkodó az akkor Ausztriához tartozó Sopronnak megengedi, hogy a kapuőrök számát hatra szállíthassa le.¹⁸

A 15. század közepén és második harmadában tovább folytatódott Sopron belvárosában az előző korszak építési tevékenysége, sőt áterjedt a külvárosra is. A negyvenes években fejeződhetett be a ferences templom hajójának átépítése. Két pár oszlop tartja a hajó új keresztboltozatát. A körtetagos bordák lombdíszes gyámsorokba torkollanak, amelyek a faloszlopfeők magasságában gallérszerűen fogják körbe az oszlopok törzsét. Az oszlopokon derékmagasságban alakos gyámkövek és fölöttük gúla alakú baldachinok készültek szobrok számára. A délkeleti oszlop gyámján angyal tartja a Gaissel család címerállatát: a kecskét. A boltozott nyugati karzat négykaréjsorból álló mellvédrel zárul. Ugyanekkor sor került a hajóablakok módosítására is.¹⁹

Az Új utcában álló ózsinagóga ispotálya e korból származik. Homlokzata földszinti ablakainak egyszerű négyszög formája már a későgótika jellegzetességei közé tartozik.²⁰

Az építkezések túlnyomó része ekkor is a lakóházak körében történt. A piactéren a század közepén emeli Körmendi András (tulajdonos volt 1434–1465) a Fabricius-ház hátsó szárnyának díszes második emeletét. Hatalmas méretű terme mindkét oldalon ülőfülkés ablaksorral van ellátva. A városfal felé a csúcsíves és téglány alakú, kétosztású nyílások egymást váltják. Kőrácsaik halhólyagokból, illetve csúcsos négykaréjokból tevődnek össze. A három egymás mellé írt halhólyag csak körvonalban mutatkozik, belső vonalaik hiányoznak. E megoldást követik az udvar felé nyíló, magas csúcsíves kétosztású ablak-kőrácsok is, mint a pozsonyi Katalin-kápolna szentélyablak-mérművének finomabb és fejlettebb változatai. Sopronban is akad még egy párhuzama az Új u. 10. számú ház emeletén levő lakásban, ahol egy másik szoba kerek ablakát négy négykaréj tölti ki.

¹⁷ *Dávid Ferenc*: Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 1967–1968. Bp. 1970. 95–123. A soproni lakóházak kutatását 1963-tól Dávid Ferenc vezeti. A résztvevők közül kiemelendő Tóth Sándor és Gergelyffy András.

¹⁸ „beiden Thorn, der Stat zu Odenburg . . . zur behutung derselben Torer. . .” Hazai Okmánytár. IV. 334.

¹⁹ Sopron műemlékei. II. kiadás. 252–268. *Házi Jenő*: A soproni ferences templom jötevője. Soproni Szemle. 1961. 308–316.

A Kolostor u. 5. számú ház lépcsős gyámokon nyugvó, alul szegmentíves erkélye egyidős a Pozsonyi út 3. számú 14. századi ház átalakításával. Ez utóbbi utcai homlokzatán a Kolostor utcai házzal megegyező szerkezettel ekkor épült a ma már csak nyomokban meglévő középerkély. Az oldalhomlokzat téglány alakú ablakához hasonló ablakok lehettek az ugyanekkor épült hátsó udvari szárny emeletén. Ekkor kapja a ház alsó szintje a ma is meglévő és Sopron legrégebbinek tartható gerendamennyezetét. A ház emeleti bővítésének és átalakításának időpontja nagy valószínűséggel meghatározható. 1459-ben adja el az épületet Wolfgang List és felesége a Szent Mihály-templom Három királyok oltára és a Szent György-templom főoltára két misealapítványának. A ház átalakítása tehát 1459 után készült a két beneficiátus lakása számára. Ez az évszám a Kolostor utca 5. számú ház erkélyes kiképzése idejéhez is jó támpontot ad. A Hátsókapu utca 2., ún. Cézár-ház, amely valószínűleg a győri püspök sóháza lehetett, fontos szerkezeti részeket őrzött meg a 15. század közepéről. Az emeletes sarokház két téglány alakú emeleti ablakával, az Orsolya tér felé eső, megmaradt meredek kőoromzatával, fülkés kapualjából nyíló remek borospincéjével egyike a belváros legjelentősebb gótikus emlékeinek. Hasonló téglány alakú ablak festés nyomaival látható a Szent György utca 22. számú ház udvarának emeletén. Az Új utca 8. számú ház eredeti homlokzatából a félköríves élszedett kőkapu és az emeleti fekvő téglány alakú, rézsűs ablakmaradt meg. Nagyon jellegzetes másik ablaktípust mutat a győri püspök Új utca 28. számú tizedházának későbbi déli szakasza. Az ablakok kettős körtetagos bélletkerete merőleges a homlokzat síkjára. Ilyen ablak töredéke látható a Templom utca 3., valamint az Új utca 14. számú házak homlokzatán is. E megoldás meggyőző párhuzama Budán található az Úri utca 40. négy-szögletes keretű kapuzatán, amely e nemben egyelőre páratlan. A soproni tizedház szóban forgó déli felének kiépítése összefüggésbe hozható Salánki Ágoston győri püspök 1449 év végén írt levelével, amelyben a soproni tanácsot arra kéri, engedje meg a tizedbor egy másik házban való elhelyezését, mert erre a már meglévő püspöki tizedház (tehát az Új utca 28. korábban meglévő északi fele) már szűknek bizonyult. Így a mai ház későbbi felének építése az 1450-es évekre tehető.²¹ Ugyanebből az időből származnak a félköríves, páronként hullámosan hajlított gyámokra támaszkodó, jellegzetes ülfülkék is. Ezek hatpáros példája a Szent György utca 3. számú ház kapualját díszíti, de ugyanilyen kialakításúak a Templom utca 5. és a Kolostor utca 7. számú házak kapualjaiban is láthatók, eltérően Budától, ahol minden ülfülkesor egyedi megoldású.

A soproni külvárosban e korszak építkezéseiről ad hírt az ún. Rejpál-ház (Lenin krt. 7.) szabálytalan alaprajzával és széles csücsíves kapujával. Megemlítendő még a Balfi utca 15. számú barokk átalakítású ház félköríves gótikus bejáraton át megközelíthető gyönyörű dongaboltozatos pincéje, valamint a Szentlélek u. 13. egykorú gótikus beépítése.

²⁰ *Dávid Ferenc*: A soproni ó-zsinagóga. Bp., 1978. 63–67.

²¹ *Fabricius-ház*: *Mollay Károly*: Háztörténet és várostörténet. Soproni Szemle. 1959. 121–136. Pozsonyi út 3.: *Dávid Ferenc–Schőnemé Pusztai Ilona*: A soproni Pozsonyi út 3. sz. ház kutatása és helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem 1973–1974. Bp., 1977. 125–145. Új utca 28.: Salánki Ágoston győri püspök 1449-i levele: *Házi*, I. 3. 278–279.

Székesfehérvár és Sopron Zsigmond- és Hunyadi-kori építkezéseinek a legújabb műemléki rekonstrukciós munka alapján történt áttekintése során nemcsak e városok egykorú építészeti tevékenységének egyedi emlékeiről és ezek városformáló szerepéről lehetett az eddiginél lényegesen részletesebb és plasztikusabb képet rajzolni. Az is kivilágolt, hogy ezek az előmunkák mennyire nélkülözhetetlenek a középkori Magyarország városainak valóságos építészeti megjelenítéséhez. Ennek fokozatos és céltudatos véghezvitele után alighanem megalapozottan adható igenlő válasz arra a régen vitatott kérdésre: vajon a középkori magyarországi városok, ha szerényebb adottságokkal is, beilleszthetők-e építészetiileg szervesen az egykorú nyugat-európai városok nagy közösségébe?

ROGER CHARTIER

A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet* A francia irányzatok

A szellemi élet történetének (*histoire intellectuelle* – a továbbiakban a francia kifejezést használjuk – a szerk.) kérdésfelvetései nem tartoznak a legegyszerűbb dolgok közé, aminek több oka is van. A történettudomány egyetlen területén sem olyan sajátosan nemzetiek a felhasznált fogalmak és nem olyan nehéz őket más országokra alkalmazni, vagy egyszerűen csak más nyelvre és szellemi környezetre átültetni, mint itt.¹ Az amerikai történetírás két kategóriát ismer, amelynek az egymáshoz való viszonya meglehetősen problematikus: az egyik az *intellectual history*, amely a „new history” irányzattal a század elején jelent meg, és a Perry Miller vezette sajátos kutatási területet jelöli; a másik az A. Lovejoy alkotta *history of ideas*, amelyet olyan tudományként határozott meg, amelynek megvan a maga tárgya, programja és kutatási módszere, valamint intézményes helye (főként a Lovejoy által 1940-ben alapított *Journal of the History of Ideas* óta). A különböző európai nyelvekben azonban a megjelölések egyike sem él: német területen a *Geistesgeschichte* dominál, Olaszországban a *storia intellettuale* nem létezik, még Cantimorinál sem fordul elő. Franciaországban az *histoire des idées* alig használatos, úgy is mint fogalom és úgy is mint tudomány (az irodalomtörténészek, pl. Jean Ehrard, javasolták – igaz, kellő kételyekkel és elővigyázatossággal – ezt a terminust); az *histoire intellectuelle* pedig túl későn keletkezett ahhoz, hogy kizorítsa a hagyományos fogalmakat (*histoire de la philosophie* – filozófiatörténet, *histoire littéraire* – irodalomtörténet, *histoire de l'art* – művészettörténet stb.) és túl gyenge a – főként az *Annales* történészei gyártotta – új szavakkal szemben: *histoire des mentalités*, *psychologie historique*, *histoire sociale des idées*, *histoire socio-culturelle* stb. Ennek a zártágnak a fordítottja legalább annyira igaz, mivel az *histoire des mentalités* is nehezen fordítható, rosszul alkalmazható más nyelvben, mint a francia, és sok félreértés forrása lehet, ami ahhoz vezet, hogy nem fordítják le a kifejezést, és ezzel elismerik a nemzeti gondolkodásmód megtörhetetlen sajátosságát. A gazdaságtörténet, társadalomtörténet, politikatörténet terminológiai biztonságával szemben az *histoire intellectuelle* kettős bizonytalanságot takar: minden nemzeti történetírásnak megvan a maga felfogása, és mindegyikben egymástól eltérő, többé-kevésbé megkülönböztetett fogalmak vetélkednek egymással.

De vajon az eltérő szavak mögött hasonló dolgok vannak-e? Vagyis a tárgy, amit annyiféleképpen jelölnek, egységes és homogén? Mi sem tűnik bizonytalanabbnak. Példaként álljon itt két taxonómiai kísérlet: Jean Ehrard szerint az eszmetörténet (*histoire des idées*) három „történetet” foglal magába: a világ nagy rendszereinek individualista történetét, a kételkedésnek, mint kollektív és szerteágazó realitásnak a történetét, és végül az érzékelés és a gondolkodás formáinak strukturális történetét.² Robert Darnton szerint az (*intellectual history*): „az eszmetörténet (a módszeres, rendszerint

*A francia szöveg az *histoire intellectuelle* és az *histoire socio-culturelle* kifejezéseket használja. (A szerk.)

¹Lásd F. Gilbert: „Intellectual History: its aims and methods”, *Daedalus: Historical Studies Today*, Winter 1971, 80–97. cikkének első oldalait.

²J. Ehrard: „Histoire des idées et histoire littéraire”. *Problèmes et méthodes de l'histoire littéraire*. Colloque 18 Novembre 1972, Publications de la Société d'Histoire Littéraire de la France, Paris, A. Colin, 1974, 68–80.

filozófiai munkákban tettenérhető gondolkodás tanulmányozása), az igazi szellemtörténet (a hétköznapi gondolkodás, a közvélemény, a műveltség alakulásának tanulmányozása), a társadalmi eszmetörténet (az eszmék és ideológiák elterjedésének tanulmányozása), és a kultúrtörténet (a kultúra antropológiai értelemben való tanulmányozása, beleértve a világszemléletek és kollektív mentalitások tanulmányozását).³ Eltérő szóhasználatlaltal ugyan, de ez a két definíció alapján ugyanazt mondja: az ún. *histoire intellectuelle* tényleges területe felöleli a gondolkodási formák összességét, a tárgya pedig *a priori* nincs pontosabban meghatározva, mint a társadalomtörténeté vagy a gazdaságtörténeté.

A szóhasználaton és definíciókon túlmenően mindenekelőtt az az érdekes, hogy egy adott időben a történelem milyen, illetve hányféle módon osztják fel ezt a hatalmas és bizonytalan körvonalú területet, miként kezelik az így létrejött megfigyelési egységeket. A szellemi és intézményes viták keresztüüzébe kerülve, mindezek a különböző módok meghatározzák a tárgyakat, konceptuális eszköz-tárukat, metodológiájukat. Ugyanakkor, kimondva vagy kimondatlanul, mindegyikük a történelem egészének a kifejezése, annak a helynek a kijelölése, amelyet el akar foglalni, annak, amelyet másoknak hagy. A szóhasználat bizonytalansága és zártága, megosztottsága nyilvánvalóan intra- és interdisciplináris vitákat eredményez, amelyek alakulása az adott szellemi erőkre jellemző, s amelynek tétje a hegemonia, elsősorban a szóhasználati hegemonia. Ezen viták némelyike alakította ki és osztotta meg eredeti módon a francia *histoire intellectuelle*-t, s ez az, amit a következőkben ki szeretnénk fejteni. Tudatában vagyunk azonban munkánk kettős korlátának: egyrészt, mivel ezen a téren még nem nagyon voltak kutatások, nem mindig tudjuk helyesen megállapítani azokat az intézményes vagy politikai okokat, amelyek a metodikai viták mögött rejlenek; másrészt – személyes meggyőződésből – előnyben részesítünk bizonyos vitákat, különösen az *Annales* körül 1930-tól napjainkig zajlókat, még ha ezzel egy kicsit megmászjuk is az összkép arányait.

1. Az első *Annales* és az *histoire intellectuelle*

A 20. században a francia *histoire intellectuelle* irányvonalát (mind a tematikai és metodológiai változások, mind pedig a történelem diszciplináris területével kapcsolatos álláspontja terén) erősen befolyásolta egy rajta kívül álló tényező, a történészeknek a két világháború közötti párbeszéde, akik újfajta történetírást dolgoztak ki. Ebből kell kiindulnunk, amikor meg akarjuk érteni, hogy az *Annales* történései – elsősorban Lucien Febvre és Marc Bloch – mit értettek *histoire intellectuelle*-en. Ez nem az utólagos tisztelgés miatt fontos, hanem mert ez a megközelítése fokozatosan uralkodóvá vált a történészek között, olyannyira, hogy az a történészcsoport, amelyet – egyébként elég helytelenül – „Annales-iskolának” neveztek, először szellemileg vált uralkodóvá a harmincas években, majd 1945 után intézményesen is.⁴

Febvre számára az *histoire intellectuelle* gondolata elsősorban a saját korában íródo történelemre való reagálás. Ebből a szempontból nagy a folyamatosság az Henri Berr folyóiratában, a *Revue de Synthèse Historique*-ban 1914 előtt publikált első tanulmányai és azok között, amelyeket az *Annales*-nak adott a második világháború alatt és után. Vegyük például azt a két hosszú recenziót, amelyek közül az egyiket 1907-ben Berr folyóiratában L. Delaruel Budéről szóló könyvének, a másikat 1909-ben E. Droz Proudhon-könyvének szentelt. Két kérdésfeltevés már itt megtalálható, amelyek majd két nagy könyvének alapul szolgálnak: *Luther* (1929) és *Rabelais* (1942). Egyáltalán lehetséges-e az eszmetörténet (*histoire des idées*) hagyományos kategóriáira (reneszánsz, humanizmus, reformáció stb.) redukálni egy ember, illetve közösség néha ellentmondásos, gyakran összetett, de mindig mobilis gondolatait? A retrospektív és osztályozó megjelölések gyakran ellentmondásosak és meghazudtolják a régi pszichológiai és intellektuális életélményt: „Így például Lefebvre-nek és tanítványainak az az erőfeszítése, hogy reformáció névvel illessék a vallási tanok megtagadását és a keresztény megújodást, nem hamisítja-e meg már magával az interpretálással a kor pszichológiai realitását?”⁵ Miután meg-

³ R. Darnton: „Intellectual and Cultural History”, kiadatlan cikk, 12.

⁴ Vö. J. Revel: „The Annales: Continuities and Discontinuities”. Review, I. köt. 3–4. sz., Winter/Spring 1978, 9–18; és „Histoire et sciences sociales: les paradigmes des Annales”. *Annales E.S.C.* 1979, 1360–1376.

⁵ L. Febvre: „Guillaume Budé et les origines de l'humanisme français. A propos d'ouvrages récents”. *Revue de Synthèse Historique*, 1907. Új kiadása, in: *Pour une histoire à part entière*. Paris, Sevpén, 1962, 708.

szabadultak a címkéktől, amelyekkel azonosítani akarják a gondolatokat, de jöllehet csak elferdítik őket, „a szellemi mozgalom történéseinek” (mint Febvre nevezi őket) feladata mindenekelőtt az, hogy minden gondolatrendszerben megtalálják az eredetiséget, amely a maga teljes bonyolultságában és változásaiban nem egyszerűsíthető semmiféle *a priori* definícióra.

Febvre másik fő célja már 1914 előtt is az, hogy az eszmék (illetve ideológiák) és a társadalmi realitás kölcsönhatását más kategóriákban értelmezze, mint a hatás vagy a determinizmus. Ezt bizonyítják 1909-ben a proudhonizmus kapcsán írott következő sorai: „Tulajdonképpen nincsenek »kreatív« elméletek, mert amint egy eszme, még ha törékeny is, megvalósul a tények világában, bármilyen tökéletlenül is – már nem az eszme számít és nem az eszme hat, hanem a helyébe lépő intézmény, amely a maga idején az állandóan ezer és ezer hatást és ellenhatást produkáló és elszenvető társadalmi tényezők bonyolult és mozgásban lévő hálózatát olvasztja magába.”⁶ Még ha az eszmék „inkarnációja” kétségtelenül sokkalta bonyolultabb is, mint azt itt Febvre sejteti, azért szilárdan megfogalmazódik az a törekvése, hogy szakítson az *histoire intellectuelle* (a leegyszerűsített marxizmus fordítottja) hagyományával, amely a társadalom átalakulási folyamatait néhány voluntarista gondolatból vezette le. Számára a szociális semmiképpen sem oldódhat fel azokban az elméletekben, amelyek modellálni akarják. Ezáltal fiatalkori tanulmányaiban Lucien Febvre kétszeresen különbséget tesz, egyrészt a régi gondolkodási módok és a gyakorta igen szegényes fogalmak közt, amelyekkel a történészek osztályozták őket, másrészt ezen régi gondolatok és a társadalmi közeg közt, amelyben megvalósulnak, s ezzel utat mutat egy olyan történelmi analízishez, amely mintául a szellemi tényeknek azt a leírását vehette, amelyet akkor hoztak létre a Durkheim-követő szociológusok vagy a Lévy-Bruhl nyomdokain haladó *etnológusok*.

Negyven évvel később a hangnem kritikusabb és élesebb az olyan eszmetörténettel szemben, amely – Febvre szerint – a saját absztrakcióiba merevedik. 1938-ban így marasztalja el a filozófiatörténészeket: „Az összes kutató között, aki igényt tart a történelmi címre (valamilyen specializáló jelzővel vagy anélkül) nincs olyan, aki ezt ne igazolná valamilyen módon, kivéve azokat, akik – elég gyakran – saját szakállukra újraértelmezik a néha többszáz éves rendszereket, anélkül, hogy a legkevésbé is törődnének azzal, hogy rámutassanak az eszméket létrehozó kor más jelenségeihez való viszonyukra, s ezzel éppen az ellenkezőjét teszik annak, amit a történelmi módszer megkövetel. És akik e valóságától elrugaszkodott elmeszülemények előtt – amelyek azután saját életüket élik téren és időn kívül – irreális és zárt gyűrűk különös láncát fonják . . .”⁷ A korabeli *histoire intellectuelle*-el szembeni kritika tehát kettős: egyfelől azáltal, hogy elszigeteli az eszméket, illetve gondolatrendszereket a feltételektől, amelyek létrehozták őket, másfelől azáltal, hogy radikálisan elválasztja őket a társadalmi lét formáitól, végeredményben ez az élettől eltávolodott történelemfelfogás olyan absztrakcióvilágot hoz létre, amelyben a gondolat határtalan, mert nem függ semmitől. Étienne Gilson: *La philosophie au Moyen Age* (A középkor filozófiája) c. könyvéről, melynek egyébként csodálattal adózott, 1948-ban írt ismertetésében Febvre visszatér ehhez a számára központi gondolathoz: „Nem arról van szó; hogy lebecsüljük az eszmék szerepét a történelemben, még kevésbé arról, hogy alárendeljük őket az érdekek hatásának, hanem arról, hogy megmutassuk, egy gótikus katedrális, az yperni posztócsarnok és az eszmék egyik nagy katedrális, mint amilyent Étienne Gilson leír a könyvében – egyazon kor gyermekei, mint a vér szerinti testvérek.”⁸ Anélkül, hogy bővebben kifejtené vagy elméletet alkotna belőle, Febvre itt azt sugallja, hogy egy adott korban léteznek „gondolatstruktúrák” (Febvre-nél ez a szó nem szerepel), amelyeket a társadalmi és gazdasági fejlődés irányít, és amelyek szervezik a szellemi képződményeket, mint a művészi produktumokat és a kollektív szokásokat, mint a filozófiai gondolatokat.

⁶ L. Febvre: „Une question d'influence: Proudhon et les syndicalismes des années 1900–1914. RSH, 1909. Új kiadás, in: Pour une histoire à part entière, i.m. 785.

⁷ L. Febvre: „Leur histoire est la notre”. Annales d'Histoire Économique et Sociale, 1928. Új kiadása, in: Combats pour l'Histoire, Paris, A. Colin, 1953, 278.

⁸ L. Febvre: „Doctrines et sociétés. Étienne Gilson et la philosophie du XIVe siècle”. Annales E.S.C. 1948. Új kiadás, in: Combats pour l'Histoire, i.m. 288.

Építészet és skolasztika: Febvre megjegyzésének betű szerinti értelmezése is arra indít, hogy párhuzamba állítsuk Erwin Panofsky kortárs könyvével: *Gothic Architecture and Scholasticism*, amely egy 1948-as konferenciasorozat tárgya volt (megjelent 1951-ben).⁹ Mindketten párhuzamosan, és nagy valószínűséggel egymástól függetlenül, ugyanabban az időben megkísérik, hogy olyan intellektuális eszközöket adjanak, amelyek lehetővé teszik e korszellem – „esprit du temps”, „Zeitgeist” – megértését, amely például Burckhardt kiindulópontját megalapozza, de amely mind Panofsky, mind Febvre számára sokkal több, mint ami megmagyarázza, amit meg kell magyarázni. Így mindegyikük a maga módján elhatárolja magát azoktól a fogalmaktól, amelyek addig, ha burkoltan is, de támpillérei voltak minden az *histoire intellectuelle* jegyében készült munkának. Ezek pedig a következők:

1. A tudatos és világos viszony követelménye a szellemi termelők és termékeik között;
2. a szellemi (illetve esztétikai) alkotótevékenységnek kizárólag az egyén alkotóképességével – vagyis szabadságával – való magyarázata: ez a gondolat alapozza meg az előfutár-motívumot, ami néhány *histoire intellectuelle* irányzat igen kedvelt motívuma volt;
3. egy kornak a különböző szellemi (illetve művészi) termékei között fellelhető egybeeséseknek a magyarázata, vagy a kölcsönzésekkel és hatásokkal (az *histoire intellectuelle* további vezérszavai) vagy a „korszellemmel” való magyarázata, ami filozófiai, pszichológiai és esztétikai jellemzők komplex egysége. Másképpen felfogni ezeket a különböző viszonyokat (a mű és alkotója, a mű és kora, ugyanannak az időszaknak különböző művei közti viszony) – mindez új fogalmak kialakítását követelte meg: Panofskynál a mentális szokások (vagy habitus) és a szokásformáló erők (*habit-forming force*), Febvre-nél pedig a szellemi eszköztár fogalmát. Ebben a két esetben, az új fogalmaknak köszönhetően elhatárolták magukat a szellemtörténet szokásos eljárásaitól és ezáltal a szellemtörténet tárgya is megváltozott.

1942-es *Rabelais*-könyvében Febvre nem határozza meg a szellemi eszköztár fogalmát, de így jellemzi: „Minden civilizációnak megvan a maga szellemi eszköztára, sőt, ugyanazon civilizáció minden korszakának, minden fejlődési fokozatának, akár technikai, akár tudományos – megvan a maga megújult eszköztára, amely egyes területeken fejlettebb, másokon kevésbé. Ez a szellemi eszköztár, mint maga a civilizáció, nem helyezhető át teljes egészében a későbbi civilizációkba és korokba: károsodhat, visszaléphet, fontossági torzulásokat szenvedhet, vagy ellenkezőleg: gyarapodhat, gazdagodhat, árnyaltabbá válhat. Arra a civilizációra érvényes, amely létre tudta hozni, arra a korra, amely alkalmazza, de nem örökérvényű és nem az egész emberiségre érvényes: még a civilizáció belső fejlődésének leszűkített folyamatára sem.”¹⁰ Ez három dolgot jelent: egyrészt Lévy-Bruhl *La mentalité primitive* (1922) (A primitív gondolkodásmód) című könyve nyomán, azt hogy a gondolkodási kategóriák nem egyetemeseek, tehát nem vezethetők vissza a 20. század emberének gondolkodási kategóriáira, másrészt azt, hogy a gondolkodási módok mindenekelőtt azoktól az anyagi eszközöktől (technika) és fogalmi eszközöktől (tudomány) függenek, amelyekkel létrejöttek, és végül – szemben a naiv evolucionizmussal –, azt hogy nincsen folyamatos és szükségszerű haladás az egyszerűtől a bonyolultig a szellemi eszközök egymásutánosságában. Annak megértéséhez, hogy mit jelent Febvre számára a szellemi eszköztár fogalma, két művet vizsgálunk meg: egyrészt az *Encyclopédie Française* I. kötetét, amely 1937-ben jelent meg „*A szellemi eszközök. Gondolat, nyelv, matematika*” címen, másrészt a *Rabelais* második részének második könyvét. A szellemi eszközök – maga a nyelvállapot, lexicája, szintaxisa, a rendelkezésre álló eszközök és a tudományos nyelv, valamint „a gondolkodás érzékeny hordozója”, vagyis az érzékelés rendszere, amelynek változó ökonómiaja irányítja az affektivitás struktúráját: „Bármennyire is hasonlítanak ránk Rabelais kortársai, intellektuális hovatartozásukban nagyon messze vannak tőlünk, és a *struktúrájuk* nem egyezik a miénkkel.”¹¹ (kiemelés tőlem – R. C.) Egy adott korban a különböző hordozók (nyelvek, fogalmiak, affektívek) kereszteződése irányítja az „érzési és gondolkodási módokat”, amelyek sajátos intellektuális alakzatokat metszenek ki (például a lehetséges és a lehetetlen, vagy a természeti és a természet fölötti határa).

⁹E. Panofsky: *Architecture gothique et pensée scolastique*, és L'abbé Suger de Saint Denis. Fordította és az utószót írta: Pierre Bourdieu. Paris, Les Éditions du Minuit, 1967.

¹⁰L. Febvre: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. 1942. Új kiadás: Paris, 1968, *L'Évolution de l'Humanité*, Albin Michel, 141–142.

¹¹Uo. 394.

Mind a történészeknek, mind az etnológusnak elsőrendű feladata megtalálni ezeket a régi képzeteket változatlan sajátosságukban, anélkül, hogy anakronisztikus kategóriákat húznának rájuk, vagy a 20. század szellemi eszköztárának mértékével mérnék őket, mintegy folyamatos fejlődés szükséges eredményeként felfogva ezt az eszköztárat. Itt Febvre megegyezik Lévy-Bruhllel, mindketten a régi gondolatok helytelen értelmezésétől óvnak. A hasonlóság bizonyítására íme egy részlet *A primitív gondolkodás* bevezetéséből: „Ahelyett, hogy magunkat a primitív népek helyébe képzelnénk, amelyeket tanulmányozunk, és úgy gondolkodtatnánk őket, ahogy mi gondolkodnánk az ő helyükben, ami legfeljebb csak (majdnem mindig, hamis) valószínűségi feltételezésekhez vezethet; törekedjünk arra, hogy óvakodjunk saját gondolkodási szokásainktól, a primitív népeket pedig kollektív megnyilvánulásainknak és ezek összefüggéseinek elemzésével igyekezzünk felfedni.”^{1 2} Vessük össze Febvre 1944-ben kiadott *„Amour sacré, amour profane. Autour de l'Heptaméron”* (Szent és világi szerelem. Gondolatok a Heptameronról) című könyvének első oldalait: „Ezeknek az ősöknek azt az ismeretanyagot kölcsönöznöni – és egyúttal azt az eszmeanyagot is –, amellyel mi rendelkezünk, de amellyel közülük a legokosabb sem vértézhetette fel magát, ugyanolyan, mint utánozni a derék misszionáriusokat, akik annak idején csodálkozva jöttek vissza az Antillákról, mert minden vadember hitt Istben – még egy lépés és keresztények lesznek; nagyvonalúan felruházní Leó pápa kortársait a világegyetemnek és az életnek olyan felfogásával, amelyet a mi tudományunknak köszönhetünk, s amelynek jóformán egyetlen eleme sem lehetett meg a reneszánsz ember tudatában – sajnos, lámpával kell keresni az olyan történészeket (csak a legnagyobbak ilyenek), akik visszariadnak a múltnak ettől az eltorzításától, az emberi fejlődésnek ilyen megcsönkítésától. És mindez azért van, mert nem teszik fel azt a kérdést, amit mi fentebb fölítettünk: az érthetőség kérdését. A 16. századi embernek nem hozzánk viszonyítva, hanem saját kortársaihoz viszonyítva kell érthetőnek lennie.”^{3 3}

A szellemi eszköztár fogalma Febvre bemutatásában rejt azért magában néhány különbséget az ugyanabban az időben Panofsky által felállított fogalmakhoz képest, még ha közel is áll hozzájuk. Először is, maga az eszköztár szó Febvre-nél néhányszor vagy „szellemi eszközök”, ami azt sejteti, hogy az intellektuális eszközök mintegy tárgyasult fegyvertára (szavak, szimbólumok, fogalmak stb.) áll a gondolkodás rendelkezésére; szemben Panofskyval, aki a mentális szokást úgy határozza meg, mint tudattalan sémák, interiorizálódott princípiumok összességét, amely egy adott kor gondolkodási módjainak egységét adja, bármi is legyen a gondolat tárgya. A 12–13. században például az ellentétek tisztázásának és kibékítésének elve alkot egy skolasztikus *modus operandi*, amelynek alkalmazási területe nem korlátozódott a teológiai eszmerendszerére. Ebből az eltérésből egy másik is következik. Febvre-nél a szellemi eszköztár, amelyet egy kor emberei használhatnak, adott mennyiségű (az ő kifejezésével élve) „eszmeanyagot” jelent. Ennélfogva az egyes társadalmi csoportok gondolkodását mindenképp a rendelkezésre álló „eszközök” keskenyebb vagy szélesebb sávja határozza meg: az okosabbak a létező szavakat és fogalmakat majdnem teljesen fölhasználják, a gyengébbek viszont koruk szellemi eszköztárának csak elenyésző részét használják, ami által saját kortársaikhoz képest is korlátozzák gondolkodási lehetőségeiket. Panofskynál hangsúly más (paradox módon szociálisabb). A gondolkodási szokások magukban hordják bevésődéses eredetüket, vagyis e „szokásformáló erőket” (*habit-forming forces*) – például az iskolarendszer különböző változatai – amelyek jellemzőek minden csoportra. Így lehetővé válik számára, hogy létrejöttük egységében fogja fel az adott környezet különböző, szellemi termékei közt fennálló struktúrahomológiák és a csoportok közti eltéréseket, amelyek észlelési és érzékelési, rendszerbeli különbségekként, bukkannak fel, és amelyek kialakulásuk különbözőségéből erednek. Ugyanaz a felfogása Marc Blochnak is, amikor *La société féodale* (A feudális társadalom) című könyvének „Érzési és gondolkodási módok” c. tejezetében az intellektuális képzettség függvényében osztályozza a nyelvi szintet és a kulturális világképet.^{4 4} Azonban, mint Febvre-nél,

^{1 2} L. Lévy-Bruhl: *La mentalité primitive*, 1922. Új kiadás: Paris, Retz, 1976, 41.

^{3 3} L. Febvre: *Amour sacré, amour profane. Autour de l'Heptaméron*, 1944. Új kiadás: Paris, Idées, Gallimard, 1971, 10.

^{4 4} M. Bloch: *La Société féodale*. 1939. Új kiadás, in: *L'Évolution de l'Humanité*, Albin Michel, 1968, 115–128.

itt is hiányzik azoknak a mechanizmusoknak az elemzése (ami Panofskynál központi kérdés), amelyekkel az alapvető gondolati kategóriák – adott társadalmi hatóerők közt – interiorizált, nem tudatos sémákká válnak, s amelyek minden egyedi gondolatot és cselekvést strukturálnak.

Ezen elméleti korlátok ellenére nyilvánvaló, hogy az *Annales* történészei első generációjának felfogása erősen rányomta bélyegét a francia *histoire intellectuelle* fejlődésére. Más volt a kérdés: nem egy kor legmerészebb gondolatainak megértése a fontos, hanem a gondolat határainak megértése. A féktelen szellemek és az egyedülálló gondolatok történetével szemben létrejött az adott korban rendelkezésre álló és elosztott szellemi eszközök és kategóriák kollektív megjelenési formáinak története. Ez a terv alapozza meg Lucien Febvre-nél az életrajzok tanulmányozásának elsőrendűségét. Luther (1928), Rabelais és des Periers (1942), Navarrai Margit (1944): megannyi „*case study*”, amelyekből megállapítható, hogy a 16. század embere számára milyen a világ értékelése és képzele, hol vannak az elgondolhatóság határai, hogyan alakul a korra jellemző vallás-tudomány-erkölcs viszony. Így az egyént mintegy visszakapja a saját kora, mert bárki is legyen az illető, nem vonhatja ki magát azok alól a meghatározó tényezők alól, amelyek kortársai cselekvését és gondolkodását is irányítják. A Febvre típusú szellemi életrajz tulajdonképpen társadalomtörténet, mivel hőseit egyszerre teszi azon kollektív feltételek tanújává és produktumává, amelyek a szabad egyéni invenciót korlátozzák. Így nyitva állt az út (mellőzve Febvre sajátos vonzódását az életrajzhoz) az egy csoportra vagy korra jellemző hit-érték-és képzetrendszer története előtt, amelyet a francia történettudományban olyan tág értelmű kifejezéssel jelölnek, hogy fogalmi tartalma homályos marad: „*histoire des mentalités*” (mentalitástörténet). Ezt kell most megvizsgálnunk.

2. Mentalitástörténet / *histoire intellectuelle*

A hatvanas évektől kezdve a mentalitás fogalma a francia történetírásban olyan történelemmel összekapcsolva jelenik meg, amely céljaul nem az eszmék és nem a társadalmi és gazdasági alapok vizsgálatát tűzi ki. Ez az igazán francia mentalitástörténet, amelynek inkább gyakorlata van, mint elmélete, néhány – hirdetőinél többé-kevésbé közös – alapelven nyugszik.^{1 5} Mindenekelőtt a mentalitás definíciója: „az egyén mentalitása, bármilyen nagy ember legyen is, éppen az, ami közös benne korának többi emberével” vagy: „a mentalitástörténet szintje a mindennapinak és az automatikusnak a szintje, éppen ez az, ami elkerüli a történelem egyéni alanyait, mert ez fedi fel gondolataik személytelen tartalmát” (mindkét definíció J. Le Gofftól származik). Így a történelemnek olyan alapvető tárgya jött létre, amely pontosan az ellenkezője a klasszikus szellemtörténetének: az eszmével, amely az individualizálódott szellem tudatos terméke, szemben áll a mentalitás, amely mindig kollektív, és a társadalom tagjainak ítéletét és képzeit irányítja, anélkül, hogy ők ennek tudatában lennének. Tehát a gondolat és a tudat viszonya új megvilágításba kerül, amely közel áll a Durkheim-követő szociológusok felfogásához, a hangsúly a gondolattartalom és a gondolatsémákon van, amelyek, még ha a megformálásuk egyedi is, valójában tudattalan és interiorizálódott megjelenési formák, amelyek következtében egy csoport vagy társadalom képzet- és értékrendszerrel bír, anélkül, hogy ezt szükséges lenne kifejtteni.

Egy másik egyezés: a mentalitás fogalmának rendkívül tág felfogása, ami – mint R. Mandrou írja – felölel „mindent, ami gondolható és érezhető: az értelem és az érzés területét”. Innen ered a pszichológiai kategóriákra fordított ugyanolyan nagy figyelem (ha ugyan nem nagyobb), mint az intellektuális kategóriákra, létrehozván ezzel még egy eltérést a történeti pszichológiával ily módon azonosított mentalitástörténet és a hagyományos szellemtörténet között. Febvre-nél, aki figyelmes

^{1 5} Lásd G. DUBY: „L'histoire des mentalités.” L'Histoire et ses méthodes. Paris, Gallimard, La Pléiade, 1961, 937–966. R. MANDROU: „L'histoire des mentalités”. Encyclopedia Universalis, VIII. köt. 1968, 436–438. G. DUBY: „Histoire sociale et histoire des mentalités, Le Moyen Age”. 1970, Anjourd'hui l'Histoire, Paris, Éditions Sociales, 1974, 26–27. J. LE GOFF: „Les mentalités. Une histoire ambiguë”. Faire de l'Histoire, Paris, Gallimard, 1974, III. köt., 76–94; P. ARIES: „L'histoire des mentalités” és R. CHARTIER: „Outillage mental”, La Nouvelle Histoire. Paris, Retz, 1978, 422–423, 448–452.

olvasója volt O. Blondelnek (*Introduction à la psychologie historique* – Bevezetés a történeti pszichológiába, 1929) és M. Wallonnak (*Principes de psychologie appliquée* – Az alkalmazott pszichológia alapelvei, 1930)¹⁶ továbbá követőinél R. Mandrou: (*Introduction à la France moderne* – Bevezetés Franciaország történetébe 1500–1640, 1961-ben jelent meg s az alcíme „Történeti pszichológiai tanulmány”) ez az azonosítás állandóan jelen van, sőt, ez alapozza meg I. Meyerson életművét, amely meghatározó fontosságú volt a görög kultúra tanulmányozásának átalakulása szempontjából.¹⁷ Egy adott kor embere érzelmi világának rekonstruálásán túlmenően (nagyjából ez Febvre célja), azokat az alapvető pszichológiai kategóriákat kell a vizsgálat középpontjába állítani, amelyek a tér és idő szerkezetében a képzelet tevékenységében az emberi cselekvések kollektív felfogásában működnek közre, és meg kell ragadni, hogy ezek miben különböznek az egyes történelmi korok szerint. Legyen például a személyiség fogalma, úgy ahogy azt J. P. Vernant Meyerson nyomán megközelíti: „nincs és nem is lehet olyan személyiségmodell, amely kívül áll az emberi történelem folyamatán, annak viszontagságain, helyi változatain és időbeli átalakulásain. A vizsgálat célja tehát nem az, hogy megállapítsa, van-e görög személyiség, hanem annak meghatározása, hogy az ókori görög ember mely vonásaiban különbözik a ma emberétől”.¹⁸ Hasonló felfogásból kiindulva javasolta az 1960-as stockholmi Nemzetközi Történettudományi Kongresszuson A. Dupront a kollektív pszichológia történetének, mint önálló humán tudománynak a létrehozását, mégpedig igen széles vizsgálódási területtel „az értékek, mentalitások, formák, szimbólumok és mítoszok” területén.¹⁹ A kollektív pszichológiának ez a definíciója a szellemtörténet teljes újjáalakítását jelenti. A kollektív pszichológia történetének legfőbb tárgyát egy adott kor emberének kollektív tudatában („*mental collectif*”, Dupront kifejezése)²⁰ lévő alapvető fogalmak és eszmék képezik. Azok az eszmék, amelyeket megragadunk az őket jelölő szavak körforgásában, belehelyezve társadalmi közegükbe, mind affektív és érzelmi töltésükkel, mind pedig intellektuális tartalmukkal értelmezve őket; így, mint a mítoszok vagy értékrendszerek, azon „kollektív erők” egyikévé válnak, „amelyek által az emberek a korukat átélik”, vagyis egy civilizáció „kollektív pszichéjének” alkotójává. Itt együtt találjuk, mintegy az *Annales* hagyományainak kiteljesedéseként a kollektív mentalitás alapvetően pszichológiai karakterizációját és az eszmetörténet új meghatározását a kollektív tudat egységes kutatása alapján.

Nyilvánvaló, hogy a mentalitástörténetnek (mint a szocio-kulturális történet részének, melynek tárgya a kollektív, az automatikus, az ismétlődő) – valamilyen módon számszerűsíthetőnek kell lennie: „A kollektivitás pszichológiájának története sorozatokat igényel, ha nem is teljes sorozatokat, de a lehető legszélesebbeket.” Ebből is látható, hogy mi mindent köszönhet a mentalitástörténet a gazdaság- és a társadalomtörténetnek, amelyek a harmincas évek nagy válságai közepette és a háborút közvetlenül követő időkben a francia történelemkutatás „nehéz” részét alkották (a kutatások száma és néhány vállalkozás kimenetele miatt). Amikor a hatvanas években kiemelkedik a kultúrtörténet, mint a történelemtudomány legfrekvenciáltabb és legújítottabb területe, ezt azzal teszi, hogy átveszi és átalakítja azt a metodológiát és problematikát, amely a társadalom- és gazdaságtörténet sikerét megalapozta. A terv egyszerű, P. Chaunu a *posteriori* világosan kifejti: „a feladat az, hogy a harmadik szintet [az affektív és mentális szintet, R. C.] alkalmassá tegyük regressziós statisztikai feldolgozásra, vagyis a sorozatok matematikai analizisére, a dokumentum kettős feldolgozására: először önmagában, majd a homogén szérián belüli viszonyában, amelyben az alapinformáció rejlik. Azoknak a módszereknek a

¹⁶ Vö. három cikkét: „Méthodes et solutions pratiques. Henri Wallon et la Psychologie appliquée”. *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, 1931.; „Une vue d'ensemble. Histoire et psychologie”. *Encyclopédie Française*, 1938; és „Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? La sensibilité et l'histoire”. *Annales d'Histoire Sociale*, 1941. Új kiadás, in: *Combats pour l'Histoire*, i. m. 201–238.

¹⁷ I. Meyerson: *Le fonctions psychologiques et les oeuvres*. Paris, 1948.

¹⁸ J.-P. Vernant: *Mythe et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique*. Paris, Maspero, 1965, 13–14.

¹⁹ A. Dupront: „Problèmes et méthodes d'une histoire de la psychologie collective”. *Annales E.S.C.* 1961, 3–11.

²⁰ Uo. 8.

lehető legteljesebb alkalmazásáról van szó, amelyeket hosszú évek óta előbb a gazdaságtörténet, majd a társadalmi mennyiségek kutatói fejlesztettek ki.”²¹

A szériáknak, vagyis a homogén, ismétlődő és összehasonlítható adatok kezelésének és gyűjtésének nyújtott elsőbbségnek több következménye van, elsősorban a szociálisan nagymértékben reprezentatív dokumentumegységek előnyben részesítése, mert ezek, hosszabb periódusra vonatkozó, bonyolult adatok vizsgálatát teszik lehetővé. Továbbá következik a társadalomtörténet klasszikus forrásainak újraolvasása és újrafelhasználása (például a jegyzői archívumoké), valamint olyan új források feltárása, amelyek segítenek rekonstruálni a gondolkodási és érzési módokat. Túl a metodológiai hasonlatosságon, a „harmadik szint szeriális történetének” (hogy P. Chaunu kifejezését használjuk, melyet egyébként később még megvizsgálunk) a gazdaság- és társadalomtörténettel közös, kettős problematikája van. Először az időtartam problémája: hogyan egyeztessük össze a mentalitások hosszan tartó idejét, amelyek nem nagyon mozgókéonyak, és képlékenyek, a hit vagy az érzések hirtelen kollektív változásának vagy megszűnésének rövid idejével? A kérdés (amelyet például Franciaország 1760–1800 közötti dekrisztianizálódása vet fel) a Méditerráneum központi problémáját ismétli: hogyan értelmezzük a történelmi jelenségek különböző időtartamának (rövid idő, konjunktúra, hosszú időtartam) egymásra épülését, találkozási pontjaikat és egybefonódásukat? ²²

A művelődéstörténet másik problematikus öröksége a kulturális szintek és társadalmi csoportok viszonyának felfogásmódja. E. Labrousse és a francia társadalomtörténeti „iskola” szellemében, a mentalitás tényeinek osztályozásához végzett vizsgálatok mindig olyan szociális elemzés erődői, amely vagyoni szinteket állít fel, jövedelemtípusokat különböztet meg és osztályozza a foglalkozásokat. Tehát ebből az előre adott szociális és foglalkozási osztályozásból indul ki a különböző kulturális viselkedések és gondolatrendszerek rekonstrukciója. Ebből ered a szellemi, illetve kulturális és a szociális felosztás azonossága, bármilyen legyen is az a határ, amely elválasztja a népet és a nemeket, az uralkodókat és az elnyomottakat, vagy azok a határok, amelyek felosztják a szociális skálát. A társadalminak ez a már-már zsarnoki uralma, amely előre megállapítja a kulturális különbségeket, amelyeket azután már csak jellemezni kell – nem más, mint a legtisztább bizonyítéka annak, hogy a művelődéstörténet függ attól a társadalomtörténettől, amely a háború utáni francia történetírást jellemzi (meg kell jegyeznünk, hogy ez a függőség Febvre-nél és Blochnál nincs meg, mivel ők érzékenyebbek mind az adott kor minden emberére érvényes kategóriák, mind a rendelkezésre álló szellemi felszerelés különböző használati iránt).

Tudatosan vagy tudattalanul, de ezeken a metodológiai alapokon fejlődött az utóbbi 15 évben a francia történelemtudományban a mentalitástörténet. Sokkal jobban megfelelt a francia történészek új felismeréseinek, mint az *histoire intellectuelle*. Ezek közül három igen fontos; közülük az első az a felismerés, hogy a társadalomtudományok és a történettudomány között új egyensúly keletkezett. Elméleti és intézményes elsőbbségében sértve, a francia történetírás úgy reagált, hogy magához csatolta azokat a szomszédos tudományokat, (antropológia, szociológia), amelyek megkérdőjelezték uralmát. Így a figyelem új tárgy felé fordult (a halállal kapcsolatos kollektív gondolatok és gesztusok, hitek és rituálék, nevelési modellek stb.), amelyek addig az etnológiához tartoztak és új kérdések felé, amelyek addig teljesen idegenek voltak a társadalomtörténet számára, minthogy az mindenekelőtt a társadalmat alkotó csoportok hierarchizálásával foglalkozott. Az is új felismerés, hogy a társadalmi rétegződést nem lehet a vagyoni vagy társadalmi helyzet alapján megérteni, hanem ezek kulturális különbségeinek vagy termékei, vagy megnyilvánulásai. A kulturális képességek (pl. írni-olvasni tudás), a kulturális javak (a könyv) és a kulturális szokások (pl. az étellel és a halállal kapcsolatosak) és így több, kvantitatív eljárással végzett kutatás fő tárgyává váltak, amelyek a társadalmi hierarchiának új tartalmat kívánnak adni. És végül további felismerés, hogy ezekhez az új területekhez nem elégségesek a klasszikus metodológiák: ezért kell, mint láttuk, a szeriális elemzéshez folyamodni, ahol is a végrendeleti formulák, az ikonográfiai motívumok és a nyomtatott tartalmak lépnek a gabonaárak helyébe; ezért kell a

²¹P. Chaunu: „Un nouveau champ pour l'histoire sérielle: le quantitatif au troisième niveau” Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel, Toulouse, Privat, 1973, II. köt. 105–125.

²²F. Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, A. Colin, 2. kiad., 1966, I. köt. 16–17.; és „Histoire et sciences sociales”, 1959, Écrits sur l'Histoire, Paris, Flammarion, 1969, 41–83.

történelmi nyelvállapottal vagy nyelvállapotokkal foglalkozni, a lexikometriától a történeti szemantikáig, a szemantikai mezők leírásától, a kijelentésanalízisig.²³ A mentalitástörténet (amely a szocio-kulturális történet része vagy egésze), mivel áthelyezte a társadalom- és gazdaságtörténet kiindulópontjait és problémáit, ami egyúttal a történeti kérdésfeltevés áthelyezését is jelenti, ezáltal az intellektuális kutatások élvonalába került, és a régi eszmetörténet megreformálásának, azaz diszkvalifikálásának szerepében mutatkozhatott (mint azt A. Dupront implicite sejteti).

De ugyanilyen újrafogalmazás az *histoire intellectuelle*-en belül is lejátszott, és a mentalitástörténetesek álláspontjával teljesen ellentétes eredményre jutott. A fő mű itt Lucien Goldmanné,²⁴ ami nagyon jó visszhangot kapott az *Annales*-ban. A kiindulás, amelyen a terv alapul, a hagyományos eszmetörténet biografikus és pozitivistá felfogásával való szembenállás. Mint Febvre-nél és mint a mentalitástörténetben, itt is mindenekelőtt a gondolatok és a társadalmiság közti kapcsolat értelmezéséről van szó. A Lukácstól kölcsönzött „világnézet” fogalma teszi lehetővé ezt a megközelítést. A világnézet, amely „olyan eszmék, érzések és vágyak együttese, amely egy társadalmi csoport (leggyakrabban osztály) tagjait összetartja és szembehelyezi a többi csoporttal”²⁵ hármas operációra nyújt lehetőséget: meghatározott helyet és jelentést tulajdonítani az irodalmi és filozófiai szövegeknek, megérteni azokat a rokon vonásokat, amelyek az ellentétes természetű művek között vannak, és különválasztani az egyedi művön belül a „lényeges” részeket („*essentiel*”, Goldmann kifejezése), amelyek koherens egészet alkotnak, és amelyekhez minden egyes mű viszonyítható. Goldmann-nál tehát a világnézet fogalma egyidejűleg még a febre-i szellemi eszköztár és Panofsky (és Bourdieu) habitus-fogalmának funkcióit is magában hordja. „A rejtőzködő isten” vitatható, de példamutató alkalmazását adta ezeknek a tételeknek, Pascal Gondolatait és Racine kilenc tragédiáját az *Andromakhétől* az *Athalie*-ig olyan együttesnek veszi, amely a legkoherensebben fejezi ki a „tragikus világnézetet”, s amely a janzenizmussal azonosítható, miközben ezt a kollektív tudatot sajátos csoportra, a hivatali nemességre vonatkoztatja, amely az abszolutizmus kialakulásával elvesztette hatalmát, azaz társadalmi erejét.

Bármilyen legyen is az ilyen elemzés történelmi érvényessége, egy lényeges gondolatot mindenképpen hozott, amely a mentalitástörténet hagyományos alaptételével teljesen ellentétes, mégpedig azt, hogy a „nagy” írók és filozófusok fejezik ki társadalmi csoportjuk tudatát a legkoherensebben, főműveiken keresztül; ők érik el annak a társadalmi csoportnak lehetséges újatmaximumát, amelyet kifejeznek. Innen ered a nagyobb szövegek előnyben részesítése (amelyeket új módon, a világnézetnek való megfelelésük alapján definiálnak) és ennek a következménye, a bizalmatlanság, illetve elutasítás a kultúrtörténet kvantitatív megközelítési módjával szemben. Jóval a jelenlegi bizalmatlanság előtt, ami a kultúra antropológikus felfogásán alapszik (pl. L. Stone vagy R. Darnton fenntartásai C. Geertz-cel szemben), először a Goldmann-féle *histoire intellectuelle*-ben jelentek meg az első figyelmeztetések a kvantifikáció illúzióival szemben. „A szociológiai irodalomtörténetnek a »nagy« műveket kell előtérbe helyezni” írta J. Ehrard,²⁶ ami azt jelenti egyrészt, hogy a kor eszméi ezeknek a szövegeknek az egyediségében jelennek meg legtisztábban, legteljesebben, másrészt, hogy a szavak, címek, motívumok, kollektív képzetek számlálása önmagában nem „szignifikáns”, azaz képtelen rekonstruálni a kollektív gondolatok ellentmondásos, konfliktusoktól terhes és komplex jelentését. A felszínesnek, banálisnak, rutinszerűnek a számszerű összegyűjtése nem reprezentatív és a csoport kollektív tudata (ami a többség számára kollektív „tudattalan”) csakis néhány szerző gazdag fantáziájú, illetve konceptuális munkájából olvasható ki, akik ezt a tudatot az egységesség és az érthetőség legmagasabb fokára emelték.

Ezen a ponton a vita, magának az *histoire intellectuelle*-nek a definícióját érinti, vagyis saját tárgyának mibenlétét. 1960-ban Dupront így vádolja az eszmetörténetet: „Az eszmetörténet – amely egyébként elég bizonytalan körvonalú és mindazt, amivel a hagyományos történelem csak igen kevésé

²³ Vö. R. Robin: *Histoire et linguistique*. Paris, A. Colin, 1973.

²⁴ L. Goldmann: *Le Dieu caché. Étude sur la vision tragique dans les Pensées de Pascal et dans le théâtre de Racine*. Paris, Gallimard, 1955 (magyarul: *A rejtőzködő Isten, Gondolat Kiadó, Budapest, 1977.*) és R. Mandrou cikke „Tragique au XVIIe siècle. A propos de travaux récents”, *Annales E.S.C.*, 1957, 305–313.

²⁵ L. Goldmann, 26.

²⁶ J. Ehrard, idézett cikke, 79.

foglalkozott, mint egy nagy lomtár, befogadja – túlzottan a tiszta intellektualitás, az eszme absztrakt élete felé fordul, amelyet gyakran túlonúl elszigetel a társadalmi környezettől, amelyben gyökerezik, és amely azt különféleképpen fejezi ki. Ami legalább annyira fontos, ha nem még fontosabb, mint az eszme, az az eszme megtestesülése, jelentései és felhasználási módjai.”²⁷ Ebből egyenesen következik az eszme társadalomtörténetének gondolata, melynek tárgya az eszmék gyökerei és körforgásuk. Egy tíz évvel későbbi részletben F. Venturi kétségbe vonja e terv helytállóságát, mivel – szerinte – pontosan a lényeg hiányzik belőle: „A felvilágosodás társadalomtörténete azzal a veszéllyel jár – miként azt különösen Franciaországban láthatjuk –, hogy akkor tanulmányozzuk az eszméket, amikor azok már gondolati struktúrákká váltak, anélkül, hogy a kreatív és aktív momentumot valaha is megragadnánk, hogy a múlt egész geológiai struktúráját vizsgáljuk, csak éppen azt a talajt nem, amelyből kisarjadnak a növények.”²⁸ Eszmék a mentális struktúrákkal szemben: ez az ellentét jól mutatja, hogy hol van az eltérés, valamint a társadalom- (tehát kvantitatív-) történet feltételezett, a szellemi alkotásra irányuló redukcionizmusának visszautasítását. Ez a redukcionizmus egyébként kétarcú. Az egyik arc szociológiai, az eszmék jelentését társadalmi kvalifikációjukra vezeti vissza, amit az eszmét létrehozó egyén vagy környezet vagy a fogadtatásuk társadalmi mezője határoz meg.²⁹ Megjegyzendő, hogy ez művelődésszociológiai vállalkozások elleni kritika nem vonatkozik Goldmann elképzeléseire, hanem tulajdonképpen azoknak örökébe lép. A világnézet fogalma lehetővé teszi, hogy összekapcsoljuk – anélkül, hogy az egyiket a másiktól származtathatnánk – egy önmagában leírt ideológiai rendszer jelentését és azokat a társadalmi és politikai feltételeket, amelyekről függően egy bizonyos csoport vagy osztály, adott történelmi pillanatban – többé vagy kevésbé, tudatosan vagy nem tudatosan – részese ennek az ideológiai rendszernek. Messze vagyunk tehát az olyan sommás jellemzésektől, amelyek az eszméit a társadalomba erőszakolják, és így például a felvilágosodást kizárólagosan polgárinak tüntetik fel, azzal az ürüggyel, hogy a filozófusok, illetve olvasók többnyire polgárok voltak. Azokat a korra jellemző tartalommal felruházott eszméket, vagy inkább azokat a fogalmakat illetően, amelyeket egy kor emberei használnak, az eszmetörténetész feladata „a meghatározottság kutatása helyett a *funkció* kutatása”, azé a funkcióé, amelyet csak a vizsgált kor ideológiai rendszerének teljes számbavételével lehet megközelíteni.³⁰

Újabbban az eszmék társadalomtörténetét érő kritikák más célt választottak, és a redukcionizmus másik formájára mutatnak rá: nem egy eszme vagy ideológia létrejöttének, illetve fogadtatásának feltételeire való redukálására, hanem kulturális tárgyakkal gondolat tartalommal való felruházására, vagyis tárgyasítására. A „harmadik szintű szeriális történet” elgondolásában benne van ez a redukció, mert számláló törekvése vagy azt tételezi fel, hogy az elemzett kulturális és intellektuális tények – tárgyak összességei (például könyvek, amelyeknek statisztikailag fel lehet dolgozni a címét, vagy képek, amelyeknek rendszerezni lehet a motívumait); vagy azt, hogy a kollektív gondolatok, a legismétlődőbb és legszemélytelenebb kifejeződésekben megragadva „objektívalódnak”, vagyis visszavezethetők egy redukált formulahalmazra, amelynek csak a gyakorlatiágat kell tanulmányozni a populáció különböző csoportjaiban. A szociológia kísértése itt abban áll, hogy a szavakat, eszméket, gondolatokat és képzeteket egyszerű tárgyakkal kell tekinteni, amelyeket össze kell számolni, hogy egyenlőtlen eloszlásukat megállapítsuk. Ami egyszerre jelenti az analízis (individuális vagy kollektív) alanyának felszámolását és mindenfajta (személyes vagy szociális) viszony fontosságának tagadását, amelyek a társadalmi hatóerők és a kulturális tárgyak, illetve gondolat tartalmak között fennállnak. Egy alkotásnak vagy eszmének minden felhasználása vagy birtokbavétele szellemi „munka”, amelyet a csak disztribucionális analízis, kétségtelen, képtelen vizsgálni: „Az eszmék kvantitatív történetének esetében csak az olvasó arculata társadalmi, történelmi változékonyságának az ismerete szabhatja meg valójában egy minőségileg is más eszmetörténet premisszáit.”³¹ Például, Ginzburg gondolatmenetét

²⁷ A. Dupront, idézett cikke.

²⁸ F. Venturi: Utopia e riforma nell'illuminismo. Torino, Einaudi, 1970, 24.

²⁹ J. Ehrard: Histoire des idées et histoire sociale en France au XVIIIe siècle: réflexions de méthode. Niveaux de culture et groupes sociaux, az École normale supérieure-ön 1966. május 7–9. között tartott szimpózium anyaga. Párizs–Hága, Mouton, 1967, 171–178.

³⁰ Uo. 175, és J. Proust hozzászólása, 181–183.

³¹ C. Ginzburg: Il formaggio ed i vermi. Il cosmo di un mugnaio del'500. Torino, Einaudi, 1976, XXI–XII. o.

saját szakterületén követve, az a döntő kérdés, hogy az olvasók intellektuálisan mit tesznek az olvasmányaikkal, ezzel szemben tehetetlen mind a nyomtatott alkotások tematikus analízise, mind a különféle kategóriájú művek társadalmi diffúziójának elemzése. Ugyanúgy, ahogy a szokások, ízlések és vélemények körülményei meghatározóbbak, mint maguk a művek,^{3,2} azok a módok is fontosabbak, ahogy az egyén vagy a csoport elsajátít egy intellektuális motívumot vagy kulturális formát, annál az eredménynél, ami a motívumnak vagy formának statisztikai megoszlása.

A francia történészek, biztosak lévén a metodológiában, egyetértve a mentalitástörténet meghatározásában (amely egyébként nem is olyan homályos, mint amilyennek mondják),^{3,3} süketek maradtak ezekkel a felszólításokkal szemben. Az *histoire intellectuelle* területe az ő felfogásukban egy kimerült tradíció hátvédcsatározásainak tekintette e kritikákat, és az eszmetörténet mielőbbi beolvadását posztulálta egy nagyobb területbe, amelyet többféleképpen lehet nevezni (szociokulturális történet, mentalitástörténet, a kollektív pszichológia története, az eszmék társadalomtörténete stb.). Ma már nyilvánvaló, ezért hittük azt, hogy az *histoire intellectuelle*-ben nem volt semmi mozgás a harmincas évek óta. A félreismerés kettős volt. Először, félreismerték az *histoire intellectuelle* kiindulásához Bachelard, Koyré vagy Canguilhem által javasolt episztemológiai modelleket. Jellemző, hogy az *Annales*-ban csak egy ismertetést találni, ami Bachelard-ral foglalkozik (Lucien Febvre kétoldalas ismertetője „A tűz pszichoanalíziséről”) és egyetlen sort sem Canguilhem-ről, vagy Koyré egyetlen cikke csak 1960-ban jelenik meg a folyóiratban. Ennek a súlyos vakságnak komoly következményei vannak: megfosztotta a francia történészeket egy sor olyan fogalom megismerésétől, amely óvatosságra intette volna őket a statisztikai kutatásokból levont elharmarkodott következtetésekkel szemben, és ami lehetővé tette volna egy kor kulturális alkotásainak vagy gondolatartalmainak nem eléggé tagolt leírása helyett, azon viszonyok megértését, amelyek egy adott időben a különböző szellemi területek között fennállnak. Ezáltal lett elgondolható, mit szalaszt el a számláló módszer: egyrészt a kölcsönös függőségi viszonyokat, amelyek egyesítik a világról alkotott képzeteket, a különböző tudományok fejlődési állapotát és technológiáit; továbbá egy olyan fogalmon keresztül, mint az episztemológiai akadály (ami másképp fogja meg azt, ami a legélesebb a mentális eszköztár fogalmában), a közös képzetek (érzések, képek, elméletek összessége) és a „tudományosként” megjelölt ismeretek fejlődése közti illeszkedést.^{3,4} Ha az episztemológusokra odafigyeltek volna, akkor másképpen tehetők volna fel a kérdést, amelyen az egész mentalitástörténet áll vagy bukik: az egyik rendszerből a másikba való átmenet okainak és körülményeinek kérdését. Itt is a tárgyak, illetve motívumok mutációjának megállapítása számlálásuk útján képtelen megragadni az átalakulási folyamatokat, amelyeket csak akkor érthetünk meg, ha – mint Koyré teszi – a különböző tudományterületek autonómiáját és függőségét együtt szemléljük. Így az egyik képzetrendszerből a másikba való átmenet egyszerre lesz értelmezhető radikális szakításként (a tudományok bontása és a gyakorlati struktúrákban egyaránt) és ingadozások, visszalépések és megtorpanások alkotta folyamatként.^{3,5}

Az episztemológia nem-ismerete a történészeket olyan intellektuális eszközöktől fosztotta meg, amelyek képesek kifejezni azt, amit az eszmék társadalomtörténete csak megállapítani tud, s ehhez járult még, hogy hosszú ideig nem vettek tudomást arról az új módról, amellyel a társadalom és a szó legtágabb értelmében vett műalkotások közti viszonyt értelmezték, ahogy azt az irodalomtörténészek és az eszmetörténészek Lucien Goldmann szellemében, de attól kicsit eltérően, megfogalmazták. A történelem szokásos problematikája itt két szempontból is megváltozott: egyrészt, a nem mennyiségen alapuló adottság tekintetében, másrészt, kibontva annak a társadalomnak az ideológiai rendszereit, amelynek konfliktusait tükrözi, meghosszabbítani vagy lefordítani hivatott – ami nem jelenti a szociálistól való abszolút függetlenséget, hanem csak ennek a viszonyoknak strukturális homológiákban vagy globális megfelelésekben való felállítását. Ma a mentalitástörténészek újra elismerik azok-

^{3,2} P. Bourdieu: *La distinction. Critique sociale de la culture*. Paris, Les Éditions du Minuit, 1979, 70–87.

^{3,3} Például R. Darnton: „Intellectual and cultural history” c. cikkében, 20.

^{3,4} G. Bachelard: *La Formation de l'esprit scientifique. Contribution à une psychoanalyse de la connaissance objective*. Paris, Vrin, 1939.

^{3,5} A. Koyré: *From the closed world to the infinite universe*. Baltimore, The John Hopkins University Press, 1957. Francia fordítása: *Du monde clos à l'univers infini*. Paris, P.U.F., 1962, 1–6.

nak a kérdésseltevéseknek az érvényét, amelyeket korábban figyelmen kívül hagytak, minden bizonnyal azért, mert lemondva a totális történelem szándékáról, s mert az intellektuális választások és a társadalmi helyzet jól behatárolt társadalmi szegmentumokon belüli vagy éppenséggel az egyéni belüli illeszkedéseinek kérdését teszik fel.³⁶ Csak ebben a redukált viszonylatban – és kétségtelenül csakis ebben – érthetők, determinista redukció nélkül, a hit-, érték- és képzetrendszerek és a társadalmi hovatartozás közötti kapcsolatok. Az elit gondolkodás történetének elemzési eljárásait itt egy másik területen alkalmazzák, annak megragadására, hogy egy csoport vagy az „átlagember” hogyan sajátítja el a maga módján – esetleg torzíva vagy csönkítva – korának eszme- és hitvilágát. Az *histoire intellectuelle* (minden esetben specifikus, egy adott ideológiai anyagon végzett „munkaanalízisként” felfogva) a fentiekben még nem merül ki, hanem magához csatolja a népi gondolkodás területét is, amely addig tipikusan a kvantitatív történelem számára fenntartott terület volt. A mentalitástörténet és az *histoire intellectuelle* közötti viszonyt sokkal komplexebben kell értelmezni, mint azt a hatvanas évek francia történészei tették.

3. A kérdéses felosztás: a népi és a tudós, termelni és fogyasztani, a valóságos és az ábrázolás

Az elemzési módszereken és a szaktudományi meghatározásokon túlmenően, a mai viták tétjét azok az alapvető felosztások képezik, amelyeket eddig mindenki elfogadott. Ezek az elemi megkülönböztetések, amelyeket leggyakrabban ellentétpárok fejeznek ki [tudós/népi, alkotás/fogyasztás, valóság/képzelt], mintegy közös és vitathatatlan bázis volt, amelyre támaszkodhattak az *histoire intellectuelle* vagy a művelődéstörténet tárgyalási módszerei, ha ők maguk el is tértek egymástól. Néhány éve azonban maguk a felosztások váltak – gyakran hasonló vagy teljesen azonos – viták tárgyává. A történészek lassanként felismerték, hogy azok a kategóriák, amelyek az elemzés területét strukturálják (olyan magától értetődően, hogy gyakran észre sem venni őket), maguk is, miként azok a kategóriák is, amelyeknek a történetével foglalkoznak, időszaki és mozgó felosztások termékei. Ezért most a figyelem (a tanulmányban is, de kétségtelenül az egész történelemtudományon belül is) az olyan hagyományos különbségtételek kritikus újraértékelése felé fordul, amelyeket maguktól értetődőnek tartottak, jöllehet éppen ezeket kell felülvizsgálni.

3.1. Az első hagyományos osztályozás: a tudós és a népi, *high culture* és *popular culture*. Ezt a felosztást nyilvánvalónak tekintve, egész sor metodológiai következménnyel kell számolni, amelynek elvét J. Higham fejtette ki 1954-ben: „a humanista belső analízise főként a szellemi eliteire vonatkozik, a népi gondolkodást illetően nem jutott nagyon messzire. A társadalomtudós kívülről jövő, nyersebb megközelítése közelebb visz bennünket a tömeg-ember törekvéseihez, kollektív lojalitásához.”³⁷ Franciaországban és az Egyesült Államokban több írásban találkozunk ezzel az ellentéttel, egyrészt a tömeg kultúrája, amely külső, kollektív és kvantitatív megközelítést igényel, másrészt a magas intellektualitás között, amely csak belső analízissel közelíthető meg, s amely individualizálja az eszmék kétségtelen eredetiségét. Akarva-akaratlanul, ezen a felosztáson alapultak azoknak a történészeknek a kutatásai, akik a népi kultúra hatalmas területét kívánták vizsgálni, amely ha nem is az egyedüli, de mindenesetre a francia mentalitástörténészek és az amerikai antropológiai irányzattól nagymértékben inspirált művelődéstörténet kedvenc tárgya. Vegyük a francia példát. A népi kultúrát (vagyis, amit az *histoire culturelle* területén népinek tekintenek) kétféleképpen értelmezték: szövegek összességeként (ponyvaregények, olcsó könyvek, „bibliothèque bleue” = 18. századi népszerű francia könyvsorozat), valamint azon hiedelmek és viselkedések összességéként, amelyek a néphit alkotóelemei. Mindkét esetben, a népi valami mástól való különbözőségében határozódik meg (a tudós, művelt irodalom, illetve az egyház hivatalos katolicizmusa), mindkét esetben a történész („eszmetörténész” vagy „kultúrtörténész”) előtt jól körülhatárolt korpusz van, amelynek ő rendszerezi a motívumait.

³⁶ Például C. Ginzburg már idézett könyve Domenico Sardella „Menocchio” friauli molnár kozmológiájáról, és N. – Z. Davis néhány tanulmánya a Society and Culture in Early Modern France, Stanford University Press, 1975, című gyűjteményében, amelyek néhány „case studyból” kiindulva a vallási választás és a szociális hovatartozás közötti viszony problémáját vetik fel.

³⁷ J. Higham: „Intellectual history and its neighbours”. The Journal of the History of Ideas, XV. köt. 3. sz. 1954, 346.

Azonban éppen ez a körülhatárolás okozza a problémát. Egyrészt azoknak a kulturális szokásoknak a szociális megítélését, amelyeket eddig népinek neveztek, most összetettebben kell átgondolni. A „néphit” tényleg a parasztok, az elnyomottak (szemben az elittel), a laikusok (szemben a papsággal) hite lenne? A „népi” irodalmat a paraszti társadalom olvassa (vagy hallgatja)-e avagy egy közbülső közönség, amely az analfabéta nép és az írástudók vékony rétege közt helyezkedik el, netán az egész társadalom olvassa, jóllehet mindegyik csoport a maga módján fejtje meg, a jelek betűzgetésétől a folyékony olvasásig? Igen nehéz problémák ezek, amelyek mindenesetre jelzik, hogy egyáltalán nem egyszerű dolog bizonyos szokások és tárgyak összessége alapján megállapítani azt a kulturális vagy intellektuális színvonalat, amit népinek lehet tekinteni. Másrészt mindazok a kulturális formák, amelyekben a történészek a nép kultúráját ismerik fel, ma mindig vegyes halmazokként jelentkeznek, igen különböző eredetű elemeket tartalmaznak, nehezen szétválasztható összefonódottságban. A „bibliothèque bleue” irodalma hivatásos írók és nyomdászok produktuma volt, de a szóbeli és a nép közt terjedő irodalom alkotási eljárásai, motívumai alapján. Az olvasók a vásárlás kisebb vagy nagyobb mértékével kimutatják előszeretetüket, és ezáltal ízlésük képes befolyásolni maguknak a műveknek a létrejöttét. Ezzel szemben a folklórt, amely a többség vallásának támasza, minden korban erősen „megdolgozzák” az egyház normái és tilalmai. A probléma tehát annak a kérdése, hogy mit nevezünk népinek: azt-e, amit a nép alkot, vagy azt, amit neki szántak. A fontos mindenekelőtt annak a módnak a megállapítása, hogy a gyakorlatban a képzetek és alkotások hogyan kereszteződnek és kapcsolódnak a különböző kulturális alkotásokban.

Ezek a megállapítások csak látszólag esnek távol az *histoire intellectuelle*-től, és pedig két okból. Egyrészt nyilvánvaló hogy az elit kultúra is igen nagy részben olyan anyagokon végzett műveletek útján jött létre, amelyek nem tartoznak hozzá. Az átvétel, az újraalkalmazás és átalakítás finom játékán alapszik például Rabelais és a „népi kultúra”³⁸ vagy a Perrault testvérek és a szóbeli irodalom³⁹ viszonya. Az elit, nem-elit kultúra között így felállított viszony ugyanúgy vonatkozik a formákra, mint a tartalmakra, a kifejezésmódokra, mint a képzetrendszerre, vagyis a szellemtörténetnek tulajdonított egész területre. Ezek a kereszteződések azonban nem úgy értendők, mint külsőleges viszonyok két előre adott és egymás mellé helyezett halmaz között (az egyik a tudós, a másik a népi), hanem mint kulturális és intellektuális „ötvözetek” létrehozói, amelyeknek az elemei ugyanúgy egymásba vannak olvadva, mint valamely valódi ötvözeté. Bahtyin szerint, egyes korokban (például a reneszánsz idején) éppen a tudós, vagy magasabb kultúra műveiben mutatkozik meg legjobban, legkoherensebben a népi kultúra, s még a lényege is itt nyilvánul meg a legteljesebben. Bahtyin számára Rabelais életműve nélkülözhetetlen, mihelyt a népi komikum leglényegesebb elemeit akarjuk megismerni. Abban a világban, amelyet létrehozott, összes heterogén elemének belső egysége olyan kivételes tisztasággal jelenik meg, hogy életműve a népi kultúra egész enciklopédiáját nyújtja.⁴⁰ „Enciklopédia”: vagyis a „népi komikum” szavainak, képeinek vagy formáinak használatán túlmenő szöveg olyan világ- és életszemléleten alapul, ami magának a farsangi kultúrának a felfogása, ezt pedig minden népi kifejezés „szülőanyjának” szokás tekinteni.

Egyébként, amennyiben kérdéssé tesszük a népi/tudós felosztást, úgy fel kell számolni a mindkét terület kontrasztos feldolgozásához szükségesnek tartott metodológiai differenciákat is. A „népi” nem természeténél fogva alkalmas a „social scientist” számára a kvantitatív és külső analízis céljából és mint azt C. Ginzburg kimutatja, amikor a dokumentumok lehetővé teszik, mintegy nagytól alatt látható, hogy a nép képviselője miként értelmezte és használta azokat a szétzört intellektuális elemeket, amelyeket a magasabb kultúra olvasása útján szerzett. Bahtyin gondolatmenete itt a visszajára fordul, mivel a képzetrendszer a tudós és könyvkultúra töredékeinek alapján jön létre és más értelmet ad ez utóbbiaknak, lévén, hogy alapjában más kultúra: „A Menocchio által kutatott könyvek mögött pontosan meghatároztunk egy olvasási kódot, és amögött az orális kultúra egy szilárd réteget.”⁴¹ Tehát nem lehet szükségszerűnek elfogadni azt a kapcsolatot, amit például F. Gilbert állít fel a

³⁸ Vö. *M. Bakhtine: L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance.* Paris, Gallimard, 1970. (Magyar kiadása 1982-ben.)

³⁹ *M. Soriano: Les contes de Perrault. Culture savante et traditions populaires.* Paris, Gallimard, 1968.

⁴⁰ *M. Bakhtine, 67.*

⁴¹ *C. Ginzburg, 80.*

szellemtörténeti kutatások társadalmi kiszélesedése és a statisztikai eljárások alkalmazása közt.⁴² Ha bizonyos feltételek között a legkidolgozottabb szövegekre is elfogadható a külső (vagy belső) kvantitatív módszer, akkor megfordítva, amennyiben az irat megengedi, a legnévtelenebb olvasó szellemi munkája is érdemes lehet arra az elemzési eljárásra, melyet általában csak a „legnagyobb” gondolkodók számára szoktak fenntartani.

3.2. Ha kétségbe vonjuk a tudós /népi ellentétpárt, az maga után vonja egy másik megkérdőjelezését is, mégpedig olyan ellentétét, amelyet a történészek – akár eszme-, akár mentalitástörténészek – alapvetőnek tartottak: az alkotás és fogyasztás, a létrehozás és befogadás közötti ellentétet. Ebből az elsődleges megkülönböztetésből impliciten egy sor további következmény adódik. Elsősorban a kulturális fogyasztás olyan képzete, amely teljesen ellentétes a szellemi alkotásával: passzivitás szemben az invencióval, függőség a szabadsággal, elidegenedés a tudatossággal. A „fogyasztó” értelmi felfogóképessége (hogy a régi pedagógia hasonlatával éljünk) olyan, mint a lágy viasz, amelyben teljesen olvashatóan rajzolódna ki a szellemi alkotók készítette eszmék és képek. Innen a második következmény: szükségzerű tudományos felosztás egyfelől a retrospektív művelődésszociológiát igénylő szellemi diffúzió tanulmányozása, másfelől a szellemi alkotás tanulmányozása közt, mely utóbbihoz a formák esztétikai megközelítése, illetve az eszmék filozófiai megértése szükséges. A termelésnek és a fogyasztásnak ilyen gyökeres szétválasztása arra a feltételezésre vezet, hogy az eszméknek, illetve formáknak belső értelmük van, amely teljesen független attól, hogy az egyén vagy a csoport hogyan sajátítja el. Ezáltal a történész leggyakrabban lopva, a saját „fogyasztását” vezeti be, és anélkül, hogy tudatában lenne, ezt emeli egyetemes, interpretációs kategóriává. Úgy tenni, mintha ezeknek a szövegeknek (és képeknek) önmagukban adott jelentése lenne az olvasáson kívül, amely létrehozta ezt a jelentést, akár akarjuk, akár nem – arra vezet, hogy az intellektuális (és szenzoriális) mezőbe soroljuk, ami a történész területe, aki elemzi a szövegeket, és pedig olyan gondolatkegóriákkal, amelyeknek a történetisége teljesen figyelmen kívül marad, s amelyeket így burkoltan állandónak tekintenek.

Ennek a történetiségnek a rekonstruálása megkívánja, hogy magát a kulturális vagy intellektuális „fogyasztást” is termelésnek tekintsük, mert noha nem hoz létre semmilyen tárgyat, mégis olyan képzeteket alkot, amelyek soha nem azonosak azokkal, amelyekkel az előállító – szerző vagy művész – művét felruhazza. Ezért általános érvényűnek kell tartanunk M. de Certeau definícióját, amelyet a mai nyugati társadalmakat jellemző kulturális tömegfogyasztásról ad: „A racionalizált, expresszionista és legalább ennyire centralizált látványos termelésnek egy másik termelés felel meg, amelyet »fogyasztásnak« nevezünk. Az utóbbi ravaszul elszórtan, de mindenhol megjelenik, csendes és majdnem láthatatlan, mivel nem saját termékkel, hanem a fennálló gazdasági rend adta termékek felhasználási módjaiban jelentkezik.”⁴³ A termelés és a fogyasztás közti határvonal megszüntetése annak elismerését jelenti, hogy a mű csak azon értelmezési stratégiák által kap értelmet, amelyek a jelentéseit alkotják. A szerző csak egy a sok közül, amelyik nem zárja magába a mű egyetlenként és állandóként tételzett „igazságát”. Ezáltal a szerzőnek méltányos helyet lehet juttatni, akinek (tudatos vagy akaratlan) szándéka nem jelenti alkotásának minden lehetséges magyarázatát, de akinek a műhöz való kapcsolatot mindazonáltal nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Ha a kulturális fogyasztást „másfajta termelésként” definiáljuk, egy szöveg olvasása például elkerülheti a hagyományos „passzív” titulust. Olvasás, nézés vagy hallgatás – olyan intellektuális magatartások ezek, amelyek távolról sem helyezik a fogyasztót az őt formálni szándékozó ideológiai és/vagy esztétikai üzenet mindenhatósága alá, megengedik az újraértelmezést, eltérést, kételkedést vagy ellenállást. Ez a megállapítás arra készítet, hogy teljesen újraértékeljük a népiélt jelölt közönység és a fogyasztásra szánt, történetileg különböző termékek (könyvek és képek, szónoklatok és beszédek, dalok, képregények vagy televízióadások) közti viszonyt. Az a „közvetett figyelem”, amely Richard Hoggart szerint jellemzi ezeknek az anyagoknak a népi értelmezését a maguk korában,⁴⁴ egyike azon kulcsoknak, amelyek lehetővé teszik annak megvilágítását, hogyan tud a több-

⁴² F. Gilbert, 92.

⁴³ M. de Certeau: L'invention du quotidien. I. Arts de Faire Paris, U.G.E., 10/18, 1980, 11.

⁴⁴ R. Hoggart: The Uses of Literacy. 1957. Francia fordítása: La culture du pauvre. Étude sur le style de vie des classes populaires en Angleterre. Paris, Éditions du Minuit, 1970, 263–298. és J.–C. Passeron bevezetője, 20–24.

ségi kultúra minden korban, bizonyos távolságtartás következtében helyet szerezni, illetve sajátos egységet teremteni azokban a modellekben, amelyeket az uralkodó csoportok, illetve a hatalom erőszakkal vagy anélkül, neki szánt. Ez a szemlélet ellensúlyozza azt, amelyik azokra a lépésről lépésre használt vagy intézményes eszközökre helyezi a hangsúlyt, amelyeknek célja, hogy egy társadalomban keretek közé szorítsák az időt és a helyszínt, megfigyelmezzék a törvényeket és szokásokat, a terek szabályos rendezésével formálják a viselkedéseket és gondolatokat. A felügyeletnek és ismétlésnek ez a technológiája azzal a fogyasztási és felhasználási taktikával kell, hogy keveredjen, amelyet formálni kíván. Bár távolról sem rendelkeznek a nekik tulajdonított abszolút kulturáló hatással, e különféle eszközök (melyek között sok az olyan, amely hagyományosan a művelődéstörténet részét képezi) szükségszerűen helyet hagynak – amint elfogadják őket – az eltérésre, elkanyarodásra és újraértelmezésre.

Vajon e megjegyzések, melyek egy sor olyan posztulátumot érintenek a mai francia szociokulturális történetben (különösen a katolikus reformáció értelmezésében, amelyről azt tételezik föl, hogy gyökeresen megszüntetett egy régi folklórt), eltávolítanak-e minket az annyira szigorúan definiált szellemtörténetől? Úgy tűnik, hogy nem, amennyiben arra ösztönöznek, hogy minden szöveget azokba az olvasási viszonyokba helyezzünk, amelyeket megkívánnak. Szemben az irodalom- és filozófiatörténészek által annyira kedvelt koncepcióval, amely szerint egy szöveg értelme úgy rejtőzik, ahogy az ásvány a kőzetben (a kritika eszerint az a művelet, amely a napfényre hozza a rejtett értelmet), tehát e koncepcióval szemben emlékeztetni kell, hogy minden szövegolvasásnak a terméke, olvasójának konstrukciója, aki sem a szerző helyét, sem pedig a szerzői helyet nem foglalja el. Mászt ért bele a szövegekbe, mint ami a szöveg szándéka. Elszakítja őket az eredetüktől (ami számára ismeretlen vagy lényegtelen). A szöveg töredékeit úgy kombinálja, hogy tudattalanul alkot a szövegek tulajdonsága által megengedett jelentések meghatározatlan sokasága által szervezett térben.⁴⁵ A szövegek (de a képek mindenfajta kategóriája is), amelyek nyílt teret jelentenek a különféle értelmezések számára, nem kezelhetők úgy, mint tárgyak, amelyeknek csak meg kell állapítani az eloszlását, sem pedig úgy, mint entitások, amelyeknek a jelentése egyetemes, hanem azon használatok ellentmondásos hálózatában kell értelmezni a szövegeket, amelyek történelmileg létrehozták őket. Ez magától értetődően két kérdést vet föl: mi az olvasás? Hogyan kell rekonstruálni a régi szövegeket? A válaszok igen bizonytalanok, de nyilvánvaló, hogy az *histoire intellectuelle* nem sokáig kerülheti el a válaszadást. Egyelőre jó módszer, ha nem vetünk el semmilyen megközelítési módot, ami lehetővé teszi, hogy – legalábbis részben – rekonstruáljuk, mit csináltak az olvasók olvasmányaikkal: ilyen a közvetlen megközelítés, vallomás útján – legyen akár írásbeli vagy szóbeli, akár önkéntes vagy kikényszerített; ilyen az átírás és intertextualitás jelenségeinek vizsgálata, ahol megszűnik a klasszikus határ az írás és az olvasás között, mivel itt az olvasás maga is „másik írás”,⁴⁶ végül ilyen a zárt korpuszok szeriális analízise, amennyiben a motívumok átalakulása egy adott műfajon belül (például illemkönyvek vagy előkészületek a halálra) szándék (a szöveg szerzőjének szándéka) és értelmezés (a közönség értelmezése) találkozási pontjában helyezkedtek el. Az *histoire intellectuelle* – anélkül, hogy az eszmék társadalmi terjedésének történetére akarnánk csökkenteni – központi kérdéssé kell hogy tegye, mi a szöveg és az (egyéni vagy kollektív) olvasás közötti viszony, amely mindannyiszor megalkotta a szöveget (vagyis szétszedi, hogy újra megalkossa).

3.3. Mi a státusa annak a sokféle szövegnek, amelyet az *histoire intellectuelle* elemzése tárgyául választ? Hagyományosan a funkciójukat tekintik egységük meghatározójának: mindegyik ugyanannak a létezőnek a képzete, amit különböző – filozófiai vagy irodalmi – módon igyekeznek értelmezni. A valóság és a képzet ellentéte így a főhelyre kerül, hogy megkülönböztesse az egyes történelemtípusokat és ugyanakkor szétválassza a szövegtípusokat is. A gazdaság vagy a társadalom történéssével szemben, aki azt rekonstruálja, hogy mi volt, áll a mentalitástörténész vagy az *histoire intellectuelle* művelője, akinek tárgya nem a létező, hanem az a mód, ahogy az emberek azt értelmezik és átalakítják. A történelmi munka ilyen megoszlásának megfelelően az anyag minden mezőre jellemző felosztása. A „dokumentum jellegű” szövegekkel, amelyek – kellő kritikával kezelve – felfedik, hogy milyen volt a régi valóság, szemben állhatnak az „irodalmi” szövegek, amelyeket a

⁴⁵ M. de Certeau, 285–286, és az egész XII. fejezet „Lire: Un braconnage”, 279–296.

⁴⁶ A hatalmasra duzzadt bibliográfiából csak R. Barthes: *Le plaisir du texte*, Paris, Le Seuil, 1973. c. művét idézzük.

fikcióval egy szintre helyeznek, s amelyeket így nem lehet a valóság tanújának tekinteni. Ezt az alapvető felosztást nem változtatta meg sem a régi „dokumentumok” statikus sorozatban való feldolgozása, ami csak jobban kiemeli igazságértéküket, sem pedig az irodalmi szövegek újabb alkalmazása, mert ebben az esetben elvesztik irodalmi természetüket és a dokumentum státusába kerülnek, ami megengedhető, mivel ugyanazt mondják, csak másképpen, mint amit a társadalmelemzés a saját módszereivel már megállapított. Az egyedi szöveg így válik a számszerűség törvényeinek „megélt” illusztrációjává.

A történések hallgatva a modern irodalomkritika,^{4,7} illetőleg a szociológia szavaira, ma vitatják a túlzottan egyszerű felosztásokat. Nyilvánvaló, hogy semmilyen szöveg, még a látszólag legdokumentálisabb jellegű, a „legobjektívebb” (pl. hivatalos statisztikai táblázat) sem áll tiszta kapcsolatban azzal a valósággal, amelyet közvetít. Akár irodalmi, akár dokumentum jellegű szövegről van szó, sohasem szabadulhat meg szöveg mivoltától, vagyis attól, hogy kategóriák, észlelési és értékelési sémák és olyan szabályok alapján felépített rendszer, amely saját keletkezésének feltételeit tükrözi. A szöveg és a valóság viszonya (a valóságot úgy lehetne definiálni, hogy ez az, amit a szöveg annak tekint, mint saját magán kívül álló vonatkoztatási pontot) leíró modellek és minden írási helyzetre jellemző intellektuális metszetek szerint szerveződik. Mindez először is ahhoz vezet, hogy a költői elképzeléseket nem lehet egy történelmi valóság reális tükröződésének egyszerű dokumentumaként kezelni, hanem szöveggként felfogott sajátosságukat más szövegekhez való viszonyként kell tekinteni, amelynek szerveződési szabályai mint formális kidolgozások, mást eredményeznek, mint az egyszerű leírás. Ami továbbá ahhoz vezet, hogy az „anyagdokumentumok” is olyan szembesítési eljárásoknak engedelmeknek, amelyekben jelen vannak alkotók fogalmi és rögeszméi, és amelyben megmutatkoznak a szöveg műfajára jellemző írási elvek, amelyeket előzetesen tisztázni kell a dokumentum mindenfajta „pozitív” olvasása előtt.^{4,8} A valóságos így új értelmet kap: nem az a valóságos, vagy nemcsak az a valóságos, amit a szöveg realitásnak tekint, hanem az is, ahogyan annak tekint, keletkezésének történetiségében és írási stratégiájában.^{4,9}

Amikor az *histoire intellectuelle* félreterzi az elszigetelten, vagy pedig egy kor- vagy csoportrendszerre redukált korpuszában vizsgáló szövegeket, ugyanolyan nehézségekkel találja magát szemben, mint amikor össze akarja párosítani a képzeteket és az ezeket reprezentáló társadalmi tartalmakat. A túlzottan egyszerű olvasmányok helyett, amelyek az ideológia abszolút autonómiáját követelik, vagy megfordítva, egyedül csak a tükrözés szerepét tulajdonítják neki, másfajta értelmezés kell, s ennek elvét Bourdieu fejt ki.^{5,0} Egyrészt abból kiindulva, hogy az észlelési és értékelési sémák, amelyek egy csoport képzeteinek összességét jelentik, a legalapvetőbb társadalmi ellentmondások interiorizációjának termékei, lehetővé teszi a felosztási vagy osztályozási elvek és a tényleges társadalmi felosztás közti viszony tételezését: „azok a kognitív struktúrák, amelyeket a társadalmi erők mozgatnak, hogy gyakorlatilag megismerjék a társadalmi követelményeket, beiktatott társadalmi struktúrák.”^{5,1} Am másfelől az így léteült kapcsolat nem képez függőségi kapcsolatot a mentális struktúrák és saját anyagi meghatározóik között. A társadalminak a megjelenítési valójában maguk is képezői a társadalmi valóságnak. Hatalmi eszközök, olyan alapvető küzdelmek tétjei, mint a gazdaságiak, a társadalmi rend osztályozási sziisztémái, vagy képei maguk is e rend átfőrmálói: amikor módosítják a (vagyon, rang, viselkedési) követeléseket, melyek valamely pozícióhoz csatolódnak; amikor eltolják, előbb a képzeletben, majd a gyakorlatban, a csoportok közti határokat, sőt amikor

^{4,7} Vö. J. -M. Goulemot: „Histoire littéraire”, La Nouvelle Histoire, i. m. 308-313.

^{4,8} Például vö. három dokumentumegység, illetve „szöveg” megközelítési módját: 1. a Bűnügyi Igazgatóság beszámolója M. Perrot: „Délinquance et système pénitentiaire en France au XIXe siècle”, Annales E.S.C., 1975, 67-91.; 2. az újkor marginalitás közegeinek leírását R. Chartier: „La monarchie d'argent entre le mythe et l'histoire”, Les marginaux et les exclus dans l'histoire, Paris, U.G.F. 10/18, 1979, 275-311.; 3. J. -B. Thiers: Traité des superstitions, R. Chartier és J. Revel: „Le paysan, l'ours et Saint-Augustin” c. munkájában, Marseille folyóirat, 1980.

^{4,9} Lásd Goulemot megjegyzéseit Valentin Jamerey Duval: Mémoire. Enfance et éducation paysanne au XVIIIe siècle. Paris, Le Sycomore, 1980.

^{5,0} P. Bourdieu: La distinction, i. m., „Conclusion: classes et classements”, 543-564.

^{5,1} Uo. 545.

új csoportok, új osztályok létezésére vezetnek.⁵² Így „az antagonisztikus érdekkellentétű csoportok közötti tárgyalások emlékeztetnek az osztályba sorolás körüli osztályok létrehozását elősegítő, szüntelen harcokra, jóllehet maguk is osztályok közti küzdelmek termékei és az egymás között keletkezett erőviszonyoktól függenek.”⁵³

Eltérített-e vajon megint ez a szociológiai kitérő az *histoire intellectuelle*-től? Nem, ha elfogadjuk, hogy az olyan szövegek vagy diszkurzív formációk értelmezése, amelyekből valamilyen ideológia olvasható ki, ugyanaz a kockázattal jár, mint a társadalmi tények értelmezése, ti. vagy azoknak a megjelenéseknek a megsemmisítése az „objektív valóságban, amelyet feltevés szerint tükrözniük kellene, vagy a társadalmi világ valóságának azonosítása egyedül a saját megjelenítésével oly módon, hogy kiküszöbölődik minden, az ideológia területén az ideológián kívül eső utalás”.⁵⁴ Ez a kettős buktató, amit az eszmetörténészek gyakran nem tudtak elkerülni, mert nem tekintették központinak azokat a kölcsönviszonyokat, amelyek egy adott történelmi pillanatban a fogalmi rendszerek és társadalmi viszonyok közt állnak fenn. Ebből a szempontból kifejezetten példamutató G. Dubynek a 11–12. század trifunkcionális társadalomképéről szóló tanulmánya. A három rend modelljét, ahogy az a különböző szövegeken belül működik ott, ahol találkozni lehet vele, ebben az esetben egyszerre fogja fel a társadalmi és politikai evolúciókhoz való viszonyában, melyek igazolják a szerkezetét és újbóli alkalmazását, valamint azokban a polemikus vagy legitimáló, egyidejű vagy egymás utáni kezelési módokban, ahogyan a különböző osztályok és hatalma élnek vele: tehát a püspök, a király, az arisztokrácia.⁵⁵ Egy időnek a társadalmi elképzelése így alapvető, mentális struktúráként szerveződik, megjelenítések rendszereként, amelynek el kell készíteni a genealógiáját, továbbá valóságként, mely annyira olyan reális, mint a társadalmi kapcsolatok konkrétuma.

4. Konklúzió?

A műfaj szabályai ellenére se várjon az olvasó olyan javaslatokat, amelyek megmondhatják, hogy ezek után mi is legyen az *histoire intellectuelle*, vagy megfordítva, mi ne legyen ezentúl. Túl azon, mennyire elbizakodott lenne az ilyen következtetés, nem lenne megfelelő a közös gondolkodás jelenlegi állapotában, amely alighogy megkezdte csupán a problémák másféle felvetését: többé nem kifejezett diszciplináris összeütközéseken keresztül, ahol a jelölések és definíciók impliciten az egyetemi szférán belüli intézményes elosztás konfliktusaira utalnak, hanem problematikusnak tekintve az addig maguktól értetődőnek tartott kategóriákat és felosztásokat. Így már nem az egyik vagy a másik tudomány illetékességéről vagy metodológiájáról van szó, hanem az alapfogalmakról, amelyekben mindegyik megegyezik. A kérdésfeltevés ilyen áthelyezése révén a mai vitáknak módja nyílik elkerülni a meghatározások konfrontációjának formalizmusát és álproblémáit, ugyanakkor lehetővé teszik az *histoire intellectuelle* visszahelyezését a társadalomtudományok közé. A tudós és a népi vagy a valóság és a képzetek közti viszonyok nemcsak a szakemberek ügye, hanem kihívás mind a szociológusoknak, mind a történészeknek. Az *histoire intellectuelle*-nek ki kell jönnie az elzártságból, hogy részt vegyen a közös vitákon és a szomszédos társadalomtudományok erre vonatkozó vizsgálatainak fényében felül kell vizsgálnia azokat a felosztásokat, amelyekre elemzéseit alapozza (anélkül, hogy ennek feltétlenül tudatában lenne).

Az *histoire intellectuelle* jelenleg elfogadható egyetlen definíciója kétségtelenül C. Schorskéé, noha ő sem metodológiáját, sem a kötelező alapfogalmakat nem jelöli meg, csak a munka kettős,

⁵² I. Boltanski: „Taxinomies sociales et luttes de classes. La mobilisation de la 'classe moyenne' et l'invention des 'cadres'.” Actes de la Recherche en Sciences Sociales. Les classes en jeu, 29, 1979, 75–105.

⁵³ P. Bourdieu, 561.

⁵⁴ Vö. P. Bourdieu: Le sens pratique. Paris, Les Éditions de Minuit, 9. fejezet „L'objectivité du subjectif”, 233–247.

⁵⁵ G. Duby: Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, Gallimard, 1978, és J. Le Goff: „Les trois fonctions indoeuropéennes. L'historien et l'Europe féodale”. Annales E.S.C., 1980, 1187–1215.

dimenzióját jelzi: „A történész arra törekszik, hogy a tárgyat időben egy olyan térben helyezze el és értelmezze, ahol két vonal metszi egymást. Az egyik vonal vertikális vagy diakronikus, amelynek mentén meghatározza egy szöveg- vagy gondolatrendszer viszonyát a kulturális tevékenység-ugyanazon ágában lévő előző kifejezésekhez (festészet, politika stb). A másik vonal horizontális vagy szinkronikus, amelynek mentén megállapítja az intellektuális objektum tartalmának viszonyát azokhoz a jelenségekhez, amelyek ugyanabban az időben a kultúra más ágaiban megjelentek.”⁵⁶

Ez az eszmetörténet feladatának ugyanazon koncepciója, mint H. V. White-é, kettős modellt és kettős kérdésfelvetést javasol: „Gombrich és Kuhn modelleket adtak nekünk, hogyan írjuk a műfajok, stílusok, diszciplínák történetét. Goldmann megmutatja nekünk, hogyan egyesítsük ezeket a társadalom-, politikai és gazdaságtörténetek által nyújtott alapon.”⁵⁷ Mondanunk sem kell, hogy aki Franciaországban megpróbálja megfejtani az „intellektuális tárgyat” (hogy Schorske szavával éljünk), az egyetért a kulturális tér e definíciójával (így tehát kutatási területük meghatározásával), mint olyan kétdimenziós térrel, amely lehetővé teszi, hogy egy szellemi vagy művészi terméket egyszerre értelmezzünk a saját műfajának vagy tudományágának specifikusságában, a többi kulturális termékhez való viszonyában és a társadalmi (társadalmi-gazdasági vagy politikai) totalitás más területein lévő, különböző utalókhöz való viszonyában. Egy szöveget olvasni vagy egy gondolatrendszert értelmezni tehát annyit jelent, mint összefogni ezeket a különböző kérdéseket, amelyek összefonódottságukban alkotják azt, amit az *histoire intellectuelle* tárgyanak tekinthetünk.

Mindazonáltal, minden nyilvánvalósága mellett, az ilyen meghatározás jó néhány csapdát tartogat. Két fogalom jelent itt problémát és könnyen megtéveszthet: az intellektuális tárgy („intellectual object”) és a kultúra fogalma.

Foucault nyomán teljesen érthető, hogy ezeket az „intellektuális tárgyakat” nem lehet úgy kezelni, mint a „természetes tárgyakat”, amelyeknek csak a történelmi létezési módjaik változnak meg. Az örület, az orvostudomány, az állam nem egyetemesen értelmezhető kategóriák, melyeknek mindegyik kor sajátosan alakítja ki a tartalmát. A szókincsünk csálóka állandósága mögött nem a tárgyakat kell felismerni, hanem az objektivációkat, amelyek mindig eredeti képződményt alkotnak. Ahogy P. Veyne szellemesen írja (akinek gondolatmenetét követjük): „a földi világban nem örök figurákkal sakkolznak, a vezér, a futó, a figurák – olyanok, amilyeneket a sakktáblán az egymást követő helyzetek létrehoznak.”⁵⁸ A tárgyakhoz való viszony az, amely alkotja őket, minden esetben specifikusan és mindig egyedi összeállításban és eloszlásban. Az *histoire intellectuelle* nem eshet a szavak csapdjába, amelyek azt az illúziót kelthetik, hogy a különféle diszkurziós és használati mezők egyszer s mindenkorra adottak, meghatározzák a tárgyakat, amelyeknek a körvonalai, sőt tartalmuk sem változik; éppen ellenkezőleg, központi kérdéssé kell tenni azokat a megszokásokat, amelyek következtében koronként eltérő és ellentmondásos módon jelennek meg, tömörülnek és oszlanak el az ismeretek és a tettek. Ez az igazi tárgya, vagyis „viszavezetni a feltételezett természetes tárgyakat azokra a datált és ritka szokásokra, amelyek objektivizálják őket, és megmagyarázni ezeket a szokásokat, mégpedig nem egyedüli okból kiindulva, hanem mindazon rokon szokások alapján, amelyekben gyökereznek.”⁵⁹ Ami a látható szokások és a tudatos beszéd alapján „rejtett” vagy „burkolt” grammatikának (mint Veyne írja) a rekonstrukcióját jelenti, amely az értelmüket megadja. A történelem úgy tudja majd értelmezni a tárgyat azon felosztások és relációk azonosításával, amelyek a megragadni kívánt tárgyat alkotják (eszmetörténet, ideológiai formációk története, beszédszokások története – az elnevezés lényegtelen), hogy nem kell lecsökkentenie egy általánosnak feltételezett kategória eseti alakzatára.

A kultúra fogalma legalább olyan kockázatos, mint a kulturális tárgyé. Ennek a kifejtése azonban nem ide tartozik. Annyit azért mindenesetre megjegyezhetünk, hogy egy közös képzet, ami

⁵⁶C. Schorske: *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*, New York, A. A. Knopf, XXI–XXII. o.

⁵⁷H.–V. White: „The tasks of intellectual history”. *The Monist*, 53. köt. 4. sz. 1969. október, 606–630. (idézet: 626.).

⁵⁸P. Veyne: „Foucault révolutionne l'histoire”. *Comment on écrit l'histoire és Foucault révolutionne l'histoire*. Paris, Le Seuil, 1978, 236.

⁵⁹Uo. 241.

a „harmadik szintű szeriális történelemben” rendkívül érzékeny, a kultúrát úgy építi fel, mint a társadalmi totalitás egy fokozatát, amely a társadalmi és a gazdasági fölött van, s amelyek a hierarchia első két fokát alkotják. Ez a hármas felosztás, amelyet a kvantitatívista történészek segédeszközként használnak, hogy a szeriális módszer különböző alkalmazási területeit elhatárolják, a marxista felosztást követi, miként azt L. Althusser rendszerezte. E felosztás — amely egyrészt azt tételezi, hogy az egyik fokozat — a gazdasági — a meghatározó, másrészt, hogy a kulturális vagy ideológiai a társadalmi totalitás külön szintjét alkotja (amely világosan azonosítható és felismerhető korlátok közé van szorítva) — többé nem fogadható el. Azt kell értelmezni, hogy minden viszony, beleértve azt is, amit társadalmi, illetve gazdasági viszonyoknak nevezünk, miként szerveződik a különböző társadalmi alanyok értékelési és érzékelési sémáit mozgató logikák szerint, vagyis azokat a fő megjelöléseket, amelyeket „kulturának” lehet nevezni, akár egy társadalom egésze, akár egy meghatározott csoporté is legyen. A kultúra szó szokásos felfogásában a legsúlyosabb hiba nem annyira az, hogy általában csak az elitnek a szellemi vagy művészi teljesítményét fedi, hanem, hogy azt sejteti, mintha a „kulturális” a szokásoknak vagy az alkotásnak csak egy speciális területére lenne érvényes. A kultúra, és egyben az *histoire intellectuelle* területének másfajta értelmezése azt követeli, hogy úgy fogjuk fel, mint azon jelentések összességét, amely a látszólag legkevésbé kulturált beszédben és magatartásban fejeződik ki, ahogy C. Geertz teszi: „az a kultúrakoncepció, amelyhez én is csatlakozom, a szimbólumokban megjelenő jelentéseknek egy olyan történetileg átörökölt rendszerét jelenti, az öröklött fogalmaknak egy olyan, szimbolikus formákban kifejezett rendszerét, amelynek segítségével az emberek közlik, megörökítik és fejlesztik ismereteiket az életről, viselkedésüket az étellel szemben.”⁶⁰ „*Ritual and social Change: a Javanese Example*”⁶¹ című esszéjében kimutatja, hogy a társadalom minden képzetének, mint hierarchiafokozatokba strukturálódott totalitásnak a felszámolása, azzal a kockázattal jár, hogy feloldja a társadalmat azokba a jelentésekbe, amelyeket a társadalom tagjai alkotnak róla az elméleti, illetve gyakorlati ismeretiken keresztül. Ez tehát újfajta kapcsolódás a „*cultural structure*” és a „*social structure*” között, amelyet anélkül kell megalkotni, hogy belevetíténék azt a tükörképet, ami az egyiket a másik visszatükrözésévé teszi, sem azt az áttétel képét, amely az egyes fokozatokat rendszerbe illő, a fő mozgást az első láncszemnek átvevő kerékként alkotja meg.

Az *histoire intellectuelle*, ha nem is tud kitérni az ilyen elméleti kérdésfeltevések elől, a gyakorlatban tárgyak (vagy objektívációk) sokaságával kerül szembe. Valamennyi megkívánja az elemzendő korpusz létrehozását, és elhatárolását csakúgy, mint az elemzés eljárását, és végül egy másik diszkurziót, amellyel a történész megkísérel számot adni kiindulásként választott tárgyának bonyolultságáról. Ami kívül reked a területén, illetve szándékán, az az olyan összegző diszkurzió készítése, amely által egyszerre nyílik mód az összes lehetséges tárgy számbavételére. Az *histoire intellectuelle* (vagy más történet) tulajdonképpen feszültség; egy „hit” — a múltat értelmezni lehet — és egy gyengeség — végiggondolni a múltból behatárolt tárgyat — azt eredményezi, hogy egyidejűleg képtelenség az összes többit is értelmezni. Innen ez a „széthullott” történelem, ami nem annyira metodológiai kitérő kellemetlen következménye, mint inkább a történelmi diszkurzió létrejöttét szabályozó törvényeknek az átvitele; egyszerre kellene végiggondolni a vezért, a futót és az egymáshoz való elmozdulásuk terét, és éppen ez az, ami lehetetlen. E lehetetlenség tudatában talán majd megvalósulhat a kölcsönös türelem a különböző módszertanok közt, amelyek nem alkotnak majd leküzdhetetlen ellentétpárokat. Ami mindenképpen annak feltételezését kívánja, hogy a különböző metodológiák által létrehozott elemzések egymás közötti viszonya nem olyan, mint egy befejezhető mozaik darabjainak egymáshoz való kapcsolata.

Fordította: Kiss László

⁶⁰ C. Geertz: „The Interpretation of Culture”. New York, Basic Books Inc., 1973, 89.

⁶¹ Uo. 142–169.

BERECZKI URMASZ

A tartui egyetem szerepe Oroszország kulturális, társadalmi és politikai életében a századfordulón.

(A soknemzetiségű diákság bekapcsolódása a haladó mozgalmakba)

Az 1982-ben alapítása 350-ik évfordulóját ünneplő tartui egyetem történetével a 19. század végétől kezdve több monográfia foglalkozott. Ezek közül forrásértéke alapján kiemelkedik E. V. Petuhov munkája.¹ Ennek megírását az egyetemen a 90-es években végrehajtott reformok tették időszerűvé, melyek a tanítási nyelv németről oroszra változtatásával az egyetem jellegét is erősen módosították. Művében a századforduló diákzavargásainak értékelését a szerző a történelmi távlat hiányára való hivatkozással mellőzi. A német nemesi,² majd később a két világháború közötti észt polgári³ történetírás szintén csak felületesen érinti az egyetem történetét az 1905-ös forradalom idején. A tárgyalt periódus részletes feltárását a második világháború után L. K. Eringson végezte el cikkeiben és 1957-ben megjelent, a tartui egyetemmel az első orosz forradalom idején foglalkozó kandidátusi értekezésében.⁴

Úgy érezzük azonban, hogy a diákság és a tanárok forradalmi részvételéről szóló alapos kutatások ellenére, a századforduló észt egyeteme jelentőségének tisztázása az orosz társadalomban máig sem tekinthető teljesen lezártnak. Különösen fontosnak tartjuk az egyetem forradalmi részvételének és általános kulturális szerepének alaposabb beágyazását egy nagyobb egység, a cári Oroszország történetébe.

A téma szinte teljes hazai ismeretlensége kiváltképp szükségessé tesz egy rövid történeti visszapillantást az egyetem történetére.

A tartui egyetem megalapításának előtörténete visszanyúlik egészen a 16. század utolsó negyedébe, amikor a hosszúra nyúlt livóniai háború után Tartu a lengyel király fennhatósága alá került. A lengyel uralommal a katolikus egyház is visszatért, s így újból megteremtődött a kapcsolat Rómával. 1583-ban meg is érkezett Tartuba a pápa által küldött jezsuiták első csoportja, akik létrehozták itt az első helyi jelentőséget meghaladó iskolákat – először a gimnáziumot, majd 1585-ben a tolmácsszemináriumot.⁵ Az iskolák kapuit megnyitották a környező népek fiai előtt is, hogy később fel lehessen őket használni a katolicizmus terjesztésében. A jezsuiták szemé előtt az a titkos cél lebegett, hogy Tartun keresztül hatást gyakoroljanak a szomszédos Svédországra, főleg pedig Oroszországra, s így tovább tudják terjeszteni a katolikus egyház befolyását kelet felé.⁶ Ez a számításuk ugyan nem vált be, de itteni tevékenységükkel a jezsuiták megteremtették az iskolai hagyományokat, melyet később a svédek is folytattak.

¹ E. V. Petuhov: Imperatorszkij Jur'jevszkij, büvsij Derptszkij Universzitet (1865–1902). Sz-Peterburg, 1906. 211.

² Az 1920-ig terjedő korszak balti német származású történészeinek nem ritkán saját kiváltságos helyzetük védelmében írt művei értendők.

³ Az Észt Köztársaság (1920–1940) idejének nemzeti történetírása.

⁴ L. K. Eringszon: Tartuszkij Universzitet v period pervoj ruszszkoj revoliucii, 1905–1907 gg. Tartu, 1957.

⁵ Alma Mater Tartuensis. Tallin; 5.

⁶ Vello Helk: Jesuitide tegevus Tartus (in: Tulimuld, 1962. N° 1.)

Az egyetem létesítését 1632-ben II. Gusztáv Adolf király rendelte el, miután Tartu 1625-ben a svédek kezére került. A Nürnberg melletti katonai táborban („in castris ad Norinbergane”) kiadott okmányában Tartunak, mint Svédország második egyetemi városának megadják ugyanazokat az előjogokat és akadémiai kiváltságokat, amelyeket néhány évvel korábban Uppsala kapott, továbbá a földbirtokok odaítélésével megteremtik az anyagi alapokat. Az alapító okmány körvonalazza a hagyományos 4 fakultáson alapuló egyetemi rendszert.⁷ Minderre éppen a vallási jelzavak árnyékában dúló 30 éves háború idején kerül sor, amikor az intenzív ideológiai küzdelem átvedd a művelődésügy, az iskolák szférájába is. Helyi körülmények között elsőrendű feladat a jezsuita hatás kiszorítása, melynek érdekében protestáns szellemben nevelkedett egyházi személyekre, hivatalnokokra, orvosokra van szükség. Az egyetem, az Academia Gustaviana megalapításában közrejátszott még az akkoriban Európa-szerte tért hódító humanista szellem is. Ez tükröződik a király volt nevelőjének, Livónia kormányzójának, Skyttének a megnyitó beszédében is, melyben hangsúlyozza, hogy az egyetemen való tanulásból, a műveltség fényéből a szegény parasztnak is részesülnie kell.⁸ Helybeli észt parasztnak fiainak bekerüléséről az egyetemre ugyan csak feltételezések szólnak, de az ismeretes, hogy 1–2 évvel a megnyitás után már néhány magyar diákja is volt az egyetemnek. 1635-ben három erdélyi, 1643-ban egy anyaországi, 1690–1710. között nyolc erdélyi, egy anyaországi diák tanult itt a teológiai fakultáson.⁹

A tanulmányi idő 9 év volt. A diákok többsége svédországi és baltikumi városi polgárok, lelkészek és svédországi módosabb parasztnak fiaiból került ki. A szegényebb sorú diákokat közétkeztetéssel, később 80 Ft ösztöndíjjal segítették. 1632 és 1650 között 1016-an iratkoztak be. A professzorok többsége német volt, a hivatalos nyelv pedig a latin.¹⁰

Az állandóan felújuló háborúk miatt az időközben Academia Gustavo-Carolinának átkerült egyetemnek többször át kellett költöznie más városokba, míg végül 1710-ben, amikor I. Péter elfoglalta Pärnüt, az egyetem utolsó székhelyét, végleg befejezte működését, s ezzel véget ért a tartui egyetem történetének első korszaka. Bár az egyetem távol állt a helyi népektől, tevékenysége mégis fontos lépést jelentett az itteni művelődéstörténetben. A korabeli tudomány számos eredménye, valamint a haladó humanista eszmék mind rajta keresztül hódítottak teret a Baltikumban.

A 18. század folyamán több kísérlet történt az egyetem újbóli megnyitására, de ezek egyike sem vezetett kézzelfogható eredményekre. Kedvező fordulat csak a 18. század végén következett be, amikor a gazdasági és kulturális fejlődés következtében Oroszországban egyre nagyobb hiány mutatkozott felsőbb végzettségű ifjakban. A végső lökést az egyetem újraalapításához az adta, hogy I. Pál a nyugat-európai forradalmi eszmék behatolásától való félelmében 1798-ban megtiltotta, hogy alattvalói külföldi egyetemeken tanuljanak. Így 1802-ben megnyílt a helyi lovagrendeknek alárendelt Universitas Dorpatensis, mely még az alapítás évében, G. F. Parrot (1707–1852) rektor tevékenységének eredményeként a pétervári művelődésügyi minisztérium fennhatósága alá került.

Az egyetem belső ügyeire kiterjedő széles körű autonómiát élvezett, a rektor, a dékán és a professzorok választhatóak voltak. Nem volt alárendelve a helyi rendőrség ellenőrzésének, a hallgatók ügyeiben az egyetemi bíróság ítélt. Az oktatás nyelve a német volt, így a hallgatóság többségét is érthetően a balti német városi polgárok, papok és nemesek fiai alkották, akik a német egyetemi hagyományoknak megfelelően, különböző korporációkba tömörültek.¹¹

Ami a tudományos szintet illeti, arról idézzük az egyetem egykori tanítványának Boborükinnak a visszaemlékezését: „Ha a dorpati egyetemet a németországiakhoz mérnénk, akkor természetesen alulmaradna olyanokkal szemben, mint a berlini, heidelbergi, vagy a bonni. De Oroszország határait minden lényegeset megadott abból, amit a német nemzet nyugaton kidolgozott. Maga a német nyelv a szellemi látóhatár kiszélesítéséhez vezetett, a tudományos művek olyan tömegnek

⁷ Bernard Kangro: Universitas Tartuensis. I und, 1970, 8.

⁸ Bernard Kangro, 7.

⁹ Timár Máté: A jövődő tavaszán. Budapest, 1962, 216.

¹⁰ Alma Mater Tartuensis, 7.

¹¹ A korporációk területi vagy nemzetiségi alapon szervezett, zárt, apolitikus diákszervezetek voltak, melyek saját sapkával és szalaggal rendelkeztek. Tagjaik között a szigorú hatósági tilalom ellenére gyakran került sor párbajozásra. E. V. Petuhov, 183.

ismeretét tette lehetővé, melyek az oroszországi diákok előtt még cím szerint sem voltak ismeretesekek. És mindez a nagy szellemi és tanulmányi szabadság talaján. A hallgatók csak az utcai, kocsmái és diákéletben voltak felügyeletnek alávetve.¹² Az oktatás hatékonyságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a beiratkozottak közül minden 33-ik valamilyen felsőoktatási intézmény tanárává, s minden 50-ik professzorrá vagy akadémikussá vált.¹³ Mindez az oroszországi viszonyok között azt jelentette, hogy a pétervári tudományos akadémia és a moszkvai egyetem után a tartui egyetem az egyik legfontosabb tudományos és művelődési központnak számított. Világhírű professzorai közül csak néhány névnek, mint F. G. Struvenak (1793–1864), a híres csillagásznak, K. E. Baernek (1792–1876), az embriológia megalapítójának, a jelentőségét máig megőrző értelmező szótár alkotójának, V. Dalnak (1801–1872) és N. Pirogovnak (1810–1881), a sebészeti anatómia és a modern tábori sebészet megalapozójának említése már önmagában jelzi az egyetem magas tudományos szintjét.

1889 és 1895 között nagyarányú változások zajlottak le az egyetem életében. A cári reakció és az erős oroszosító politika jegyében ekkor vitték keresztül az egyetemi reformot. A német tanulmányi nyelvű Universitas Dorpatensist átkeresztelték Universitas Jurjevensisre, melyen már az orosz volt a hivatalos nyelv.¹⁴ Megszüntették az egyetem autonómiáját és akadémiai kiváltságait. A rektor, a dékán és a professzorok választását felülről történő kinevezéssel cserélték fel. A tandíjat szemeszterenként 10-ről 25 rubelra emelték, a német korporációkon kívül betiltották a diákszervezeteket.¹⁵ A titkosrendőrség még súlyosabban nehezedett a szellemi életre. 1895-ben bevezették a diákinспекциót,¹⁶ melynek a szabadelvű és forradalmi eszmék behatolását kellett meggátolnia. A cári kormányzat reakciós tervei ellenére, a reformok azonban bizonyos pozitív változásokat is hoztak.

A hivatalos nyelv oroszra változtatása miatt a német tanárok és hallgatók többsége a 90-es évek elején külföldi egyetemekre távozott.¹⁷ A tanárok távozása ugyan egy ideig visszavetette a tanulmányi szintet,¹⁸ a konzervatív német diákok létszámának csökkenése viszont annál kedvezőbben érezte hatását. Ekkor, 1895-ben a kb. 1100 főnyi hallgatósnak még mindössze 10%-át tették ki az orosz diákok, 9 év múlva a majd duplájára nőtt létszámnak viszont már 60%-át alkották.¹⁹ Ennek a nagy létszámgyarapodásnak nagyrészt az volt az oka – amint Vereszajev írja visszaemlékezéseiben –, hogy „... a dorpatiba könnyen felvettek más orosz egyetemekről a diákszavargásokban való részvételükért eltávolított hallgatókat, sőt még politikai száműzetést megjártakat is”.²⁰ E hatósági magatartás oka abban kereshető, hogy a diákmozgalmak résztvevőit el akarták távolítani a nagyvárosokból és ipari központokból. Ekképp kívánták elszigetelni őket a forradalmasodó környezettől. Azzal számoltak, hogy Tartuban az erős proletárság-hiányában szövetséges nélkül maradó radikális elemet a cári politika, a titkosrendőrség, valamint a reakciós balti nemesség és a helyi burzsoázia segítségével könnyen semlegesíteni tudják.²¹ Emellett az orosz diákok felvételének megkönnyítése az oroszosító politikát is hivatva volt szolgálni. A megüresedett helyek betöltését megkönnyítette a papi szemináriumok végzősei felvételének lehetővé tétele is. Nőtt az

¹² P. D. Boborükín (1836–1921) orosz író és publicista, aki az 1850-es években a tartui egyetem hallgatója. *P. D. Boborükín: Voszpominanija*. Moszkva – Leningrad, I, 157.

¹³ Dve sztat'i o sztudenszkoi zszni v Derpte. Sz-Peterburg, 1892. 13.

¹⁴ A város nevét 1893-ban Dorpatról Jurjevre változtatták, mivel a 11. században itt álló erődítményt Böles Jaroszláv kijevi fejedelem ideiglenesen meghódította és Jurjevre keresztelte.

¹⁵ Alma Mater Tartuensis, 24.

¹⁶ *E. V. Petuhov*, 45.

¹⁷ Az 1890-es évek első felében több mint 700 balti német és Oroszország belső tartományai-ból származó német hagyta el az egyetemet.

¹⁸ *E. V. Petuhov*, 182.

¹⁹ Liesnij szosztav Imperatorszkoi Jurjevskoi Universitas. Jurjev, 1892–1896.

²⁰ *V. V. Vereszajev: Voszpominanija*, Moszkva–Leningrad, 1946. 323. V. V. Vereszajev (1867–1945) orosz író, az 1880-as és 90-es évek fordulóján a tartui egyetem orvosi karának hallgatója.

²¹ *L. K. Éringsson*, 48.

észt származású diákok száma, akik a század első évciben 100–120-an lehettek. Az egyetemet látogatták még lettek, litvánok, fehéroroszok, ukránok, lengyelek, grúzok, örmények és zsidók is, akik létszámcsökkenésük ellenére is meghaladták az engedélyezett 5%-ot.

A diákok nemzetiségi megoszlásából is láthatjuk, hogy az egyetem nem csupán tartományi jelentőségű. A helyi diákok zömében az észtországi középiskolák növendékei voltak. Ezek száma a század végén még csak 15, s ebből is 3 lányiskola, melyek tanulói még amúgy sem pályázhattak egyetemi felvételre. Nyilvánvaló hát, hogy az észtországi, korábban német, majd 1887-től orosz nyelvű középiskolák nem nyújthattak elég utánpótlást az egyetemnek és az 1873-ban megnyitott állatorvosi főiskolának. Tehát a hallgatók zöme, az adatok tanúsága szerint az egyetemi diákság 92%-a, más oroszországi tartományokból származott, s így a tartui egyetem, szülőhelyükre visszatérülő tanulói révén, birodalmi méretekben is hozzá tudott járulni az értelmiség képzéséhez.

A 20. század elejére a számbeli és nemzetiségi összetétel mellett megváltozott az egyetemisták szociális összetétele is. Fokozatosan csökkent a nemesség arányszáma, mely az 1900-as években már csak 17–18%-ra rúgott. Ez igen alacsonynak tekinthető, mivel más oroszországi egyetemeken ez az arány jóval magasabb volt, a harkovi egyetemen pl. 48,8%.²² A nemcek, valamint a nagyburzsoázia, a reakciós papság és a helyi polgárság fiai alkották a politikailag reakciós réteget a diákok között. A hallgatók jelentős része származott kispolgári, vegyesrendű értelmiségi és paraszti családból. De a legjelentősebb csoportot a szegény városi és falusi papság köreiből kikerülő, főleg orosz nemzetiségű fiatalok alkották. Ezek a rétegek tették ki a század elején a hallgatóság kb. 70%-át.²³ A diákok anyagi körülményei elég szűkösek voltak, s ösztöndíjban is mindössze 7–8%-uk részesült. Így megteremtődött az egyetemisták egy olyan rétege, mely szociális helyzete alapján alkalmasnak bizonyult a haladó eszmék befogadására. A diákmozgalmak szervező erejévé a máshonnan eltávolított, demokratikus beállítottságú orosz diákok lettek. Ellentétben a 19. század 50-es éveivel, amikor még semmi sem utalt Tartu kapcsolatára az oroszországi társadalmi élettel,²⁴ most mind a haladó diákság, mind a tanári kar többségét kitevő liberális professzorok érzékenyen reagáltak a társadalmi, politikai élet minden rezdülésére.

A diákok társadalmi aktivitásának kezdete a 70-es évekre nyúlik vissza. A cári titkosrendőrség egyes ügynökeinek jelentéseiből kitűnik, hogy ezekben az években Tartu egyre fontosabb szerepet kezd betölteni a külföldről érkező forradalmi propagandaanyag terjesztésében és továbbításában. Ha az ügynökök jelentései el is túlozták ennek tényleges mértékét, az bizonyos, hogy az egyetemen ez időben kezdenek megismerkedni a narodnyik eszmékkel. Ekkor kezd el tevékenykedni Észtországban a forradalmi narodnyikok „Narodnaja Volja” cnevezésű, egyesített szervezete, mely a terror eszközével kívánt harcolni a cári uralom ellen. A szervezet legnagyobb támogatásra a tartui egyetem és állatorvosi főiskola diákjai körében talált. Miután 1884-ben a hatóságok Pétervárott megsemmisítették a narodovolecek földalatti nyomdáját, az újat Tartuban rendezték be. Ennek kezelésére maga a forradalmi narodnyik ifjúság egyik vezetője, a költő P. F. Jakubovics érkezett a helyszínre. Közreműködésével készült el a „Narodnaja Volja” című illegális lap 10. száma, melynek első példányait 1884 szeptemberének elején küldték a fővárosba. A nyomda alapítója és később Jakubovics fő segítőtársa az egyetem természettudományi karán tanuló V. N. Perekajev volt. akit 1881-ben száműztek ide három évre a pétervári munkások között folytatott forradalmi propaganda miatt. Körülötte tömörültek a tartui egyetem és állatorvosi főiskola forradalmi nézetű diákjai. A lakásán 1885 februárjában tartott házkutatás alkalmával a nagy mennyiségű narodnyik nyilatkozat, brosúra és folyóirat között rábukkantak többek között Marx és Engels néhány munkájára is. A

²² L. K. Éringsson, 51.

²³ CGIA ÉS SzR. F, 402, op. 4. Godovüe otcotü za 1900–1904 gg.; d. 1275, m. 16,76; 11. 154; 159, d. 1308, 11. 85–88, 147,151; d. 1339, 1.105.

²⁴ P. D. Boborükín, 158.

narodnyikok hatása egészen a 90-es évek elejéig érezhető volt,²⁵ amikor képviselőik közé tartozott N. A. Karüsev, az egyetem politikai gazdaságtan és statisztika professzora.²⁶

A 80-as évek második felétől kezdve azonban távolodás figyelhető meg a narodovolecek és szociáldemokraták között. A fokozódó anyagi nehézségek²⁷ és a politikai jogok hiánya (a diákság politikai szervezeteinek, gyűléseinek, kollektív megnyilatkozásainak betiltása) az egyetemisták demokratikus részét szükségszerűen a marxizmushoz közelítette. Emögött a társadalmi, politikai háttér a cári önkényuralom mélyülő válsága, az erősödő reakció és a nemzeti elnyomás, valamint az elnyomott osztályok fokozódó harca volt.

Az első marxista csoportosulást E. Weidenbaums²⁸ forradalmár költő vezetésével lett diákok hozták létre 1888-ban. Néhány évvel később 1893-ban újabb marxista kör²⁹ jön létre, mely a marxista eszmék terjesztését tűzte ki feladatául a hallgatók körében. Erre a Concordia és az Orosz Egyetemisták Szövetsége elnevezésű diákszervezet üléseit használták fel, melyeken a felszólalók marxista tartalmú előadásaitak politikailag közömbös címekkel leplezték. Marxista irodalomhoz illegális úton Pétervárról és külföldről jutottak hozzá. A csoport aktív vezetője V. Sancer³⁰ (álneve Marat) egyetemi hallgató, aki a későbbiekben az 1905-ös decemberi moszkvai fegyveres felkelés egyik bolsevik irányítója. A marxizmus orosz diákok közötti népszerűsítésében a nyugati eszmékről korábban tudomást szerző lengyel egyetemisták is jelentős szerepet játszottak.

Tartuban az egyetemi diákmozgalom a századfordulón éri el azt a szintet, hogy bekapcsolódjon az oroszországi mozgalomba, s ezzel túllépve a helyi méreteket, országos jelentőségű diákmozgalmi központtá váljon. 1899-ben, más egyetemek példáját követve Tartuban is létrehozzák az Egyesült Zemljacsztvók és Szervezetek Dorpati Szövetségi Tanácsát, mely az egyetemisták mozgalomának élére állt. A zemljacsztvók voltak a diákok szervezeteinek első formái, melyekbe területi, vagy nemzetiségi elv alapján tömörültek. Az ezekben való részvételért a hatóságok egyetemi kizárással fenyegettek az 1887-ben kiadott körlevélben. Idővel a különböző egyetemeken keletkezett szövetségi tanácsok túl szűk keretnek bizonyultak, s így a Moszkvai Szövetségi Tanács mellett létrehoztak egy oroszországi általános diákirodát,³¹ mely az elszigetelt, zétforgácsvolt kitérésektől volt hivatva visszatartani a diákságot. A diákszövetség az Oroszország-szerte ekkor kezdődő forradalmi fellendülés korszakának volt egyik első tünete.

Az 1899-es és 1901-es tartui diákzavargások már az általános oroszországi diákmozgalmak részei. A hallgatók a sztrájk és az obstrukció fegyvereihez nyúltak, s 1901-ben az egyetemi auto-

²⁵ Ekkor a 90-es évek elején a tartui narodovolecek még pétervári elvbarátaikkal is kapcsolatban álltak, mint ez Martov memoárjaiból is kitűnik. *Ju. Martov: Zapiski szociáldemokrata. Berlin–Peterburg–Moszkva, 1922. 98, 126. Ju. Martov (1873. XI. 24.–1923. IV. 4.), polgári nevén Jurij Oszipovics Cederbaum, az orosz szociáldemokraták egyik vezetője és az Iszakra egyik alapítója volt, 1901-től pedig szerkesztőségi tagja. 1919-ben az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság tagjának választották, majd 1920-ban Németországba emigrált. A két és feles Internacionálé egyik kezdeményezője. 1893-ban megfordult Tartuban.*

²⁶ *Eesti NSV Ajalugu II. 186–187. Tallinn, 1963.*

²⁷ A 10 rubelről 25-re emelt tandíjjal együtt a tanároknak nyújtott honoráriumok, a laboratóriumok és klinikák használatáért fizetett összegek egyes fakultásokon elérték a 75 rubelt, az orvosi kar ötödik évében pedig a 125 rubelt szemeszterenként.

²⁸ *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia VIII. Tallinn, 1963, 345.*

²⁹ *V. Sancer: Derptszkaja gruppá marksizstov 1894–1896. gg. Proletarszkaja revoljucija, 1923. N° 14, 587–600.*

³⁰ Virgil Sancer (1867–1911), később az odesszai, majd moszkvai bolsevikok vezetője, 1907-től a bolsevik párt KB-nek tagja.

³¹ *Viktor Chernov: Zapiski Sotsialista-Revolutionera. Berlin, 1922. New introduction by Constantine Brancovan. Republished by Oriental Research Partners, 1975. 59. 120–121. Viktor Csernov (1873–1952) az eszer párt egyik vezetője, az Ideiglenes Kormány földművelésügyi minisztere. Az 1890-es évek elején egy évig a tartui gimnáziumban tanult.*

nómia kérése mellett már politikai követelésekkel is felléptek. Az országos méretű egyetemi mozgalmak hatására a cár bizonyos engedményekre kényszerült az egyetemisták szervezeteit illetően.³²

Ebben az időszakban a sztrájkmozgalmakat tekintve az orosz munkásosztály az első helyre került Európában. Az egyre erősödő forradalmi munkásmozgalom, valamint a szociáldemokrata eszmék terjedése nagy hatással volt az oroszországi egyetemi ifjúságra. Tartuban ezek az eszmék a nagy ipari központok egyeteméről eltávolított diákokon keresztül szivárogtak be. Ők erősítették a kapcsolatot más oktatási intézmények hallgatóival. Ezek közé tartozott Lenin öccse, Dmitrij Uljanov is, aki 1900 őszétől 1901 végéig a tartui orvostudományi kar hallgatója. Még mielőtt Dmitrij Uljanov felvételt nyert volna a Jurjevi Egyetemre, a moszkvai egyetem növendékeként aktívan részt vett a forradalmi mozgalomban, marxista kört szervezett, propagandát folytatott a munkások körében, és ezért 1897-ben kizárták az egyetemről. Száműzetéséből visszatérve sokat tett a tartui ifjúság politikai látókörének tágításáért és a diákmozgalom szervezéséért. A diákok rajta keresztül ismerkedhettek meg Lenin több művével. Állandó kapcsolatot tartott fenn az emigrációban élő Leninnel, aki ekkor Genfben az Iszkra szerkesztőségében dolgozott. Dmitrij rendszeresen ellátta bátyját friss információval a baltikumi munkásmozgalomról.³³ Az ekkor már Észtorországban népszerű lapnak Tartuban is lehetnek munkatársai.³⁴ Erre utal, hogy az újság 1902–1903-as számaiban tartui tudósítások láttak napvilágot.³⁵

Jelentős lépés a diákmozgalom történetében az 1902 februári első oroszországi diákkongresszus, mely hangsúlyozza a mozgalom egybekapcsolásának fontosságát a politikai küzdelemmel. Hogy ez megtörtént, azt a februári tartui diáktüntetések igazolják. A következő nagy horderejű esemény az OSZDMP tartui szervezetének létrehozása volt, melyben az egyetem hallgatói is aktívan közreműködtek. Erre az OSZDMP II. Kongresszusa után került sor, melyen Lenin elengedhetetlennek tartotta a diákság kivonását a liberális és kispolgári elemek hatása alól annak érdekében, hogy az egyetemi ifjúságot is bekapcsolja a cárizmus elleni nagy offenzívába. A pártseit azonban kezdetől fogva nem volt egységes. Soraiiban a bolsevikok mellett helyet kaptak a mensevikék és az észt föderalisták is.

A tanárok közül a forradalmi diáksággal D. Kudrjavszkij, a német és az összehasonlító nyelvészeti professzora állt kapcsolatban, aki korábban a pétervári egyetem marxista diákkörének volt aktív tagja. Ő fordította oroszra Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete című munkáját. A baloldali liberális V. Grabar jogász professzor is hozzájárult a diákság forradalmi világnézetének formálásához.

A forradalom előestéjén a tartui szociáldemokraták nehéz helyzetben voltak. A legfőbb szövetséges, a proletariátus ugyanis a városi lakosságnak mindössze 2%-át tette ki,³⁶ s így nem számíthattak olyan méretű támogatásra, mint a nagy ipari központokban. Ilyen körülmények között robbant ki az általános elégedetlenséget tovább fokozó cári katonai kudarc hatására a forradalom.

Az 1905 januárjában lezajlott pétervári eseményekre néhány nappal később már Tartuban is reagáltak. 13-án és 14-én az OSZDMP helyi csoportja vezetésével tüntetéseket és tömeggyűléseket szerveztek. Az egyetemen politikai sztrájkot hirdettek az egész szemcszterre, melynek következtében az egyetem kapui az év őszéig zárva maradtak. Ekkor a diákok taktikát változtattak, és a passzív sztrájkról áttértek az aktív küzdelemre, mely ősszel érte el csúcspontját, az oroszországi októberi politikai sztrájk idején. Általában minden úgy zajlott le, mint a két fővárosban, csak kisebb méretekben. Tartuban is, akárcsak más vidéki és különösen egyetemi városban, feszült figyelemmel követték a pétervári és moszkvai eseményeket. Ennek megfelelően az egyetem vált a forradalom központjává, mivel szeptemberben a hallgatók úgy határoztak, hogy a diákságnak, mint egységes erőnek a megőrzése és a proletariátussal való erőegyesítése céljából a féléves bojkott után ismét megnyitják a tanintézet kapuit. Ezáltal a cártól kapott egyetemi autonómia védelme alatt alkalom nyílt arra is, hogy az előadótermek szinte legális működési terévé változzanak a különböző

³² Eesti NSV Ajalugu II. Tallinn, 1963, 347.

³³ *Borisz Jarockij*: Dmitrij Uljanov. Moszkva, 1977. 46.

³⁴ *L. K. Éringsson*, 7.

³⁵ Iszkra, 1902, N° 19; 1903, N° 41.

³⁶ *L. K. Éringsson*, 11.

forradalmi pártoknak. Így első ízben vált lehetségessé a szocialista pártok és a munkásság közötti eddigi nagy távolság áthidalása. Ezzel bebizonyosodott, hogy az állampolgárok egy szűk körének adott „alkotmányt” nem lehet kizárólag e keretek között megtartani. Az itt hirdetett új eszmék kezdtek kiszivárogni az egyetem falai közül, s átítták a néptömegeket, amelyek egyre inkább rábredtek valódi érdekeikre.

Az egyetemen ült össze november 27–29-én a lettek korábbi gyűléséhez hasonlóan az észtrországi demokratikus népi képviselők konferenciája is.

Ennek első határozata leszögezi, hogy a forradalmi önkormányzatot bevezetik mind a városokban, mind pedig a falvakban, s ezek egyes szervei az általános országos szövetségbe fognak tömörülni. Ez egyben a forradalom egyik baltikumi sajátossága volt, ugyanis a lakosság a régi önkormányzati rendszer átalakítására törekedett, a régi hatóságokat pedig újjakkal kívánta felcserélni. A másik sajátosság a Kaukázushoz és Lengyelországhoz hasonlóan a parasztságnak az ország többi részétől eltérő helyzetéből adódóan az volt, hogy ezeken a területeken a falusi proletariátus küzdelme a legszorosabban összefonódott a városi proletariátuséval, az oroszországgal ellentétben, ahol ez csak igen kis mértékben volt megfigyelhető.³⁷ Tudniillik a baltikumi parasztság rétegződése már magasabb fokot ért el az oroszországinál, s a százalékosan nagyobb szegény rétegek magától értetődően fogékonyabbak voltak a társadalmi mozgalmakra. A városban a munkásság és a demokratikus diákság együttesen lép fel az önkényuralom ellen. Az OSzDMP tartui csoportja és a diákok által választott küldöttek gyűlése kapcsolatot teremtett más egyetemek, különösen pedig a pétervári egyetem diákszervezeteivel. A cár október 17-i kiáltványát, melyben polgári szabadságjogokat ígér, a diákság bizalmatlanul fogadta, és azonnal agitációt kezdett a nép körében a fegyveres felkelésre. Amikor azonban decemberben az orosz proletariátus elindította a felkelést, Tartu diáksága nem tudott támogatást nyújtani. A diákmozgalom ugyanis jelentősen meggyengült, miután a hallgatók legöntudatosabb része a tanítás megszakítása után eltávozott. Egyidejűleg nőtt a menszevik és föderalista hatás, s a balti tartományokban kihirdetett rendkívüli állapottal megindult a reakció nyílt támadása.³⁸

Az egyetemi tanárok között a forradalom napjaiban lényegében két tábor alakult ki. Míg a monarchista reakciós körök nyíltan felléptek a reakció oldalán, a többségben levő liberálisok a forradalmi mozgalom fellendülését a kormányra gyakorolt nyomásra használta fel politikai szabadságjogok és főképp az egyetemi autonómia elnyeréséért. Miután 1905 őszén beérték a korlátozott autonómiával és az október 17-i kiáltvánnyal, minden erejüket a mozgalom lecsendesítésére fordították. Erőszakos eszközökhöz azonban nem nyúltak, arra számítva, hogy a kormányzervek esetleges autonómiaellenes fellépésekor még felhasználhatják a diákságot.³⁹

Az egyetem 1905-ös története az első orosz forradalom szervezete, s egyben az észtrországi forradalmi harc egyik legfontosabb epizódja. A forradalom mind fellendülő, mind az 1906–1907-es lefelé ívelő szakaszával gazdag harci, politikai tapasztalatokat nyújtott a résztvevő demokratikus erőknek. A diákság harca egybefonódott a proletariátuséval, és támogatta az észtr lett politikai és nemzeti felszabadulásért folytatott küzdelmet. Ennek ellenére a feszült nemzetiségi kérdés a forradalom idején is éreztette hatását. A diákság – a szocialista rétegződés miatt amúgy sem egységes – tömbjét a nemzeti ellentétek tovább osztották. A probléma gyökerei a reakciós cári nemzetiségi politikában, s különösen a 80-as években felerősödő erőszakos oroszosításban keresendők. A helybéli észteknek nem volt nemzeti nyelvű iskolájuk. (Nem számítva a falusi népiiskolák első két osztályát, ahol az oktatás nyelve az észtr volt.) Aki véletlenül anyanyelvén szólt meg az iskolában – megbüntették. Az oroszosítás egyetlen pozitív vonása az észtek számára az volt, hogy az a néme-

³⁷ A rendkívüli állapot kihirdetésére főleg a falvakban tapasztalható nagyarányú nyugtalan-ságok miatt került sor, ugyanis gyakran történtek összecsapások, amikor a parasztok uradalmi épületeket foglaltak el. Egyedül Észtországban 113 ilyen épületet romboltak le, vagy gyújtottak fel. Obsesestvennoe dvizsenie v Roszszii v nacsale XX-ogo veka. Tom II. Sz-Peterburg, 1910. Russian Reprint Series. LXII, 2. Europe Printing, The Hague, 1968. 75–81.

³⁸ Uo. 165.

³⁹ L. K. Éringsson, 56–60.

tek ellen is irányult. Így mind kulturális, mind gazdasági és politikai téren hozzájárult a hét évszázadon keresztül tartó balti–német uralom megingásához.

A soknemzetiségű Jurjevi Egyetem hallgatói egymás közötti kapcsolatát a nemzeti ellenszenv és szimpátia bonyolult szálai szőtték át. Sok német diák ellenségesen viszonyult minden más nemzetiséghez, de különösen a származásuk folytán demokratikusabb beállítottságú oroszokhoz.⁴⁰ A balti nemesek fiai leplezetlen fölényvel viselkedtek az észt és lett hallgatókkal szemben is, akik nem rendelkeztek se előkelő származással, se pénzes szülőkkel.⁴¹ A németek és a nagyrészt kispolgári származású észtek, lettek többségének viszonylagos passzivitása a forradalmi mozgalomban,⁴² szintén nemzetiségi alapon történő elhatárolódást jelentett a többiekkel szemben. A kötelező egyenruha viselésének a németek és észtek részéről történő gyakori mellőzése⁴³ pedig nyilván az oroszosító politika ellenhatása. Az egyetemi vezetőség és a diákinspekció – a cárizmus politikájához híven – mindenfajta nemzeti ellenszenvet igyekezett mesterségesen nyílt ellenségeskedéssé szítani, hogy az egyetemi hallgatóság körében megakadályozza a politikai öntudatra ébredést.⁴⁴ Ez a törekvésük azonban nem járt sikerrel. Akárcsak a pétervári, moszkvai, kijevi diákzavargásokban, itt is bebizonyosodott, hogy a diákság a nemzeti hovatarozástól függetlenül mindenképp a politikai szabadságjogok hiánya és a cári kulturális politika elleni tiltakozása jeléül vonult ki az utcára. Ezekben az esetekben a nemzeti származás csupán szervezeti keretként szolgált.

A cári, nemzetiségeket egymás ellen kijátszó politika ellenében hatott, hogy az észt és bizonyos mértékig a német diákokat leszámítva, a hallgatók döntő többsége nem kötődött itt nemzeti közösségekhez. Az észt nemzeti mozgalom pedig, melynek egyik melegágya éppen a tartui egyetem volt, ebben az időben viszonylagos gyengesége és differenciáltsága folytán, még nem léphetett fel az elszakadás igényével.

Mivel az egyetemen a politikai jellegű szervezetek be voltak tiltva, a diákok tudományos társaságokat alakítottak, melyekben burkoltan politikai tevékenységet is folytattak. Ezek a társaságok általában nemzetiségi alapon szerveződtek. Így jöttek létre a különböző orosz, észt, lett, lengyel, zsidó és kaukázusi diákszervezetek. Ilyen volt a nagy lét-zámú Orosz Diákok Társasága, mely az egyetemisták legradikálisabb részét tömörítette. Kapcsolatot tartott fenn más oroszországi felsőoktatási intézményekkel, különösen a pétervári és a kazányi egyetemmel. Külföldi kapcsolatokról is vannak értesülések, melyek tiltott marxista irodalom beszerzéséről tanúskodnak.⁴⁵ A társaság tagjai illegális marxista propagandamunkát végeztek a diákok és a munkások között. Arra törekedtek, hogy erősítsék az internacionalista szemléletet a diákok között, és gyengítsék a nacionalista tendenciákat.

Az Észt Egyetemisták Társasága kulturális célok mellett szintén folytatott politikai tevékenységet. Kapcsolatban állt a pétervári és a rigai észt diákokkal meg a finn egyetemistákkal is. Politikájukkal azt a forradalom idején párttá tömörülő polgári-liberális irányzatot követték, mely az észtek képviselőinek bevonását kívánta elérni a balti német önkormányzati szervekbe.

A radikálisabb észt diákok kezdettől fogva bekapcsolódtak a forradalmi mozgalomba. 1903-ban beléptek az OSZDMP helyi szervezetébe. Egy részük azonban 1905-ben különvált és megalakította az Észt SZDP-t, mely föderalista alapokon állt és hangsúlyozta a forradalmi mozgalom nemzeti alapon történő megszervezésének szükségességét. Tagadta a demokratikus centralizmus elvét és a fegyveres felkelés elkerülhetetlenségét. Az Észt SZDP különválása, egyrészt hozzájárult a haladó erők szétforgácsolódásához, s ezzel gyengítette a forradalmi mozgalom erejét, másrészt viszont jelentős tömegeket vonzott magához a korábban passzív rétegekből, s így hozzájárult a politikailag éretlen nép öntudatosodásához. Ezért nem lehet az ÉSZDP jelentőségét egyoldalúan megítélni.

A német diákok hagyományos korporációkba tömörültek, melyek általában tartózkodtak a politikától, de a forradalom idején felléptek a demokratikus diákmozgalom ellen.

⁴⁰ *L. K. Éringsson*, 49.

⁴¹ *Alma Mater Tartuensis*, 25.

⁴² *Bernard Kangro*, 16.

⁴³ *Bernard Kangro*, 16.

⁴⁴ *L. K. Éringsson*, 49–50.

⁴⁵ MCGIA F. D. M. 1898–1901, d. 3,4.77. l. B. 1.7.

Az egyetem megnyitása óta jelentős szerepet töltött be az orosz, de legfőképpen a környező népek tudományos és kulturális életében. A múlt század első fele óta a lett és észti értelmiség több nemzedéke végezte el az egyetemet, hogy tudását a nép javára fordíthassa. Tartu a Livóniai kormányzóságban volt, amely Dél-Észtországot és Észak-Lettországot foglalta magába, s a lett Riga volt a székhelye. Ez a körülmény még inkább érthetővé teszi a Tartuban tanuló lettek nagy számát. A század második felében a tartui egyetem az észti nemzeti mozgalom egyik központja, de a korszak lett társadalmi életének is több jeles képviselője folytatta itt tanulmányait. A század utolsó harmadában a későbbi lett, illetve észti polgári állam nem egy vezető politikusa tanult itt, mint pl. a jogász Karl Parts, aki 1905 után az észti alkotmányos demokrata párt egyik kiemelkedő személyisége, és Jaan Tõnisson, a későbbi Észti Köztársaság egyik első miniszterelnöke és jelentős vezető egyénisége. Az 1870-es évektől tevékenykedő Észti Egyetemisták Társasága nagyban elősegítette a nemzeti kultúra fejlődését. Nagy munkát végzett a történeti, néprajzi, népköltészeti anyagok gyűjtésében, az irodalmi nyelv továbbfejlesztésében és a tartui észti könyvtár anyagának megalapozásában.⁴⁶ A századforduló észti íróinak egész sora volt valamilyen kapcsolatban az egyetemmel. 1888-ban itt tanult Eduard Bornhöhe (1862–1923) író, akinek műveiben először jelenik meg a nemzeti utóébredés korszakában haladónak számító történelmi romantika. 1904-ben egy évig itt folytatta tanulmányait Gustav Suits (1883–1956), az egyik legjelentősebb észti költő, aki ebben az évben megszervezi a Noor Eesti (Ifjú Észtország) című almanach kiadását, s ezzel megveti az Ifjú Észtország nevet viselő irodalmi csoportosulás alapját, mely az ő szellemi vezetésével egy évtizeden keresztül híven tükrözi a nemzeti irodalom fejlődésének irányát. Suits nevéhez fűződik a mozgalom kettős törekvésének a megfogalmazása: „Legyünk észtek, de váljunk európaivá is.” Az aktív politikai életben 1917 és 1919 között, mint az eszer párt tagja vett részt. A kor szellemi életében fontos szerepet játszott az 1903 és 1918 között az egyetemen tanító folklorista és nyelvész, a későbbi Észti Köztársaság diplomatája, Oskar Kallas (1868–1946) és felesége, a finn származású finn–észti író, Aino Kallas (1878–1956) otthonában kialakuló irodalmi szalon. Innen nyert indítást Hella Wuolijoki (1886–1954) (leánykori nevén Ella Marie Murrik) észti–finn író pályája, aki 1904-ben beiratkozik a helsinki egyetemre, ahol kapcsolatba kerül a szociáldemokrata mozgalommal. 1905-től a Finn SZDP tagja, melynek megbízásából a forradalom után rölapokat terjeszt és kapcsolatokat tart fenn az orosz földalatti mozgalommal. Férje Sulo Wuolijoki, a Finn SZDP baloldali szárnyának volt jeles képviselője. Hella Wuolijoki írói pályájának jelentős állomása a 40-es években a Bertolt Brechttel való együttműködés. Hella Wuolijoki húga, Salme Anette Murrik (1888–1964) Moszkvában tanult, ahol forradalmi nézetekre tett szert, majd később férjhez ment a brit kommunista párt egyik vezetőjéhez, R. Palme Dutthoz, akivel együtt maga is részt vett az említett párt alapításában. Itt tanult 1907 és 1911 között az észti irodalom egyik legnagyobb alakja, Anton Hanssen Tammsaare (1878–1940) is.⁴⁷

Az egyetem közreműködött olyan távoli népek kultúrájának előmozdításában, mint a kaukázusiak. Ebben nyilván az is közrejátszott, hogy egész Oroszországban szinte egyedül csak a tartui egyetem rendelkezett olyan nyomdával, melynek gazdag keleti betűanyaga volt. Különösen szembeszökő az örmények esete: H. Abovjan (1805–1848), a mai örmény irodalmi nyelv és a nemzeti irodalom megalapozója óta igen sokan folytatták Tartuban tanulmányaikat. Az ötvenes években Tartuban tanuló örmény nyelvújítók nemzedékének haladó hagyományai (nem egy anyanyelvét nem ismerő diák itt tanult meg örményül) a századfordulón is folytatódtak. A 19. század végén és a 20. század elején kb. 200-an jártak a Jurjevi Egyetemre, akik közül sokan részt vettek a forradalmi mozgalomban.⁴⁸

Az egyetemen a 19. század végén a reform utáni években a tudományos munkáról az oktatásra tevődött át a hangsúly, mivel a hallgatók száma jelentősen megnőtt, az állam anyagi támogatása viszont megcsappant. Ekkor a tanárok tantestületét 44 orosz, 16 balti német, 5 a belső tarto-

⁴⁶ Alma Mater Tartuensis, 26.

⁴⁷ Eesti kirjanduse ajalugu I–III., Tallinn, 1965. II. 462; III. 455–470.

⁴⁸ Sz. Isakov: Armjanszkie sztudentü v Tartu. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi IV. Tartu, 1977, 124–128.

mányokból való német és 5 külföldi alkotta.⁴⁹ Többségük politikailag a liberális szárnyhoz tartozott. Ennek is köszönhető, hogy 1905-ben a forradalom nyomására, az elsők között engedélyezték Oroszországban női hallgatók felvételét. A legnépesebb kar, mely egyébként oroszországi viszonylatban is korának legjelentősebbje, az orvostudományi volt, amelyen a diákok 40–47%-a tanult. Ezt követte a jogi 25–27%-kal. A többiek a természettudományi és bölcsészettudományi fakultáson oszlottak meg. Említsük érdemel, hogy itt volt az ország egyetlen nem ortodox teológiai kara. Ezen az oktatás német nyelven folyt. A cári birodalom tudományos életében a tartui egyetem fontos szerepet játszott nemzetközi hírű botanikus kertjével, csillagászati és meteorológiai obszervatóriumával, állattani múzeumával, klinikáival és nem utolsósorban nagy tudományos értékű könyvtárával. Nem feledkezhetünk meg kiváló tudósairól sem, akik szerves részét képezik a tudomány egyetemes fejlődésének.

Ezek közé tartozik Wilhelm Ostwald (1853–1932) kémikus, az 1909. évi Nobel díj nyertese, akárcsak Jan Baudouin de Courtenay (1848–1929), a híres lengyel nyelvész, aki 1883 és 1893 között tartott itt előadásokat. A. Rauber (1841–1917) anatómiai kutatásaival és mint a rasszista teória ellenzője vált ismertté. I. L. Kondakov (1857–1931) legfőbb érdeme a szintetikus kaucsuk feltalálása, G. V. Hlopinnak (1857–1923) pedig, hogy felhívta a figyelmet Oroszország nagy folyóinak szennyeződésére. Két évtizedig dolgozott oktatóként és a botanikus kert igazgatójaként Tartuban Ny. Kuznyecov (1864–1932), aki alatt az egyetem Oroszország egyik legfontosabb növényföldrajzi kutatóközpontjává vált. D. Kudrjavszkij (1867–1920) jelentősége, hogy marxista módszert alkalmazott szanszkrit és általános nyelvészeti kutatásaiban. J. Petuhov (1863–1948) nyelvész és irodalmár az egyetem történetét tárgyaló terjedelmes mű szerzője.

Az egyetem egyik alapítási célkitűzésének, mely szerint a tudomány és a kultúra terén mindkét irányban közvetítő szerepet volt hivatva betölteni Németország és ezen keresztül Nyugat-Európa, valamint Oroszország között, bizonyos mértékben a századfordulón is eleget tett. Az orosz kultúra nyugati népszerűsítéséből, a klasszikus németre fordításából a tartui egyetem egykori növénydekei továbbra is alaposan kivették a részüket.⁵⁰

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a tartui egyetem jelentős szerepet töltött be az oroszországi forradalmi mozgalom kiterjesztésében, nagyban elősegítette a különböző nemzetiségek tehetséges ifjainak vezető értelmiségiekké való képzését, valamint tudós gárdájával figyelemre méltó eredményekkel gazdagította az orosz és nemzetközi tudományos és kulturális életet.

⁴⁹ *L. K. Éringsson*, 41–42.

⁵⁰ *Sz. Iszakov*: Vozspitanniki Tartuszkogo Universziteta – perevodcsiki i populjarizatorui Ruszszkjoj literaturu na Zapade. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, 1979. 177.

ANDAI FERENC

Az Észak-Nyugat kanadai magyar telepesek helyzete a századfordulón

A közel négymillió négyzetmérföld területű Kanada benépesítése és betelepítése földművelést vállaló népséggel már a 17. század elején megindult francia kezdeményezésre, majd folytatódott az angol kormányok irányításával, miközben az 1860-as évektől kezdve határozottan bontakozott ki az Egyesült Államok terjeszkedő törekvése. A 19. század utolsó harmadában Anglia arra törekedett, hogy Kanadába telepítse munkaerőfeleslegét, a kanadai kormány viszont „nagy körültekintéssel” kiválasztott földművesek letelepítését kívánta előmozdítani.¹

Az a föld, amit ma Kanadának nevezünk, de különösen az ország nyugati részei, a mai Manitoba, Saskatchewan és Alberta tartományok, amelyeket 1870-ben hivatalosan is Kanadához csatolt az angol kormány, végtelen üres területet alkottak, legalábbis 1867-ig, ahol mindössze 1565 fehér ember és 10 098 félvér élt. Ilyen körülmények között nem volt tartható tovább az a politika, amely a benépesítést angolszászokkal kívánta megoldani. Macdonald kanadai miniszterelnök 1872-es „Land Act”-je, az a földtörvény, amelynek alapján 1873-ban kiutalták az első földet azon 21. életévüket betöltött családfeleknek, akik vállalkoztak a földművelésre, erdőirtásra és állandó megtelepedésre, nem járt a kívánt eredménnyel.²

Ebben elsőrendű szerepet játszott az a körülmény, hogy a keletről nyugatra történő vándorlást az óriási területeken szinte lehetetlenné tette a megbízható közlekedés hiánya. Így sok telepes a kanadai Red River, vagyis a prérividék helyett amerikai vonatokon Chicagóban, St. Paul környékén kötött ki inkább. A kanadai kormány tehát ingyen adott földet a Canadian Pacific Vasúttársaságnak vasútvonalak kiépítésére. E program kedvező hatása már észrevehetően mutatkozott az 1881–1886 között bevándoroltak számában. A vasútépítés következtében az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig húzódó út megtétele a korábbi tizenhárom nappól három napra csökkent.³ Így 1884-ből már olyan adatunk is van, hogy a mai Saskatchewan tartomány területén, Moosomintól délre, a Pipestone Creek és a Moose hegység között – Burdett Coumts angol bárónő kezdeményezésére – zsidó település jött létre. Ennek – szempontunkból – az az érdekessége, hogy a jelentés szerint a településnek tíz lengyel, tíz magyar, tíz osztrák, kilenc német és kilenc orosz tagja volt. Figyelemre méltó az is, hogy ez a település alig százhusz kilométerre esett a későbbi magyar település központjától, ami kanadai viszonyok között nem jelent komoly távolságot.⁴

¹ *G. Fregault: La Civilisation de la Nouvelle-France.* Montreal, 1944; *G. M. Wrong: The Rise and Fall of New France.* 1–2. köt. Toronto, 1966; *R. England: The Colonization of Western Canada. A Study of Contemporary Land Settlement (1896–1934).* London, 1936.

² *A. Siegfried: The Race Question in Canada.* London, 1907. 93. *D. Hill: The Opening of the Canadian West.* London, 1967. 208. *England, 47, 73.*

³ *J. D. Higginbotham: When the West Was Young.* Toronto 1933. 171–172. Adatait túlzottan tartja, de pontosítani nem tudja *G. P. de T. Glazebrook: A History of Transportation in Canada.* Toronto, 1933, és *J. B. Hedges: Building the Canadian West.* New York, 1939.

⁴ *England, 20.*

A 19. sz. elején még kezdetleges, bevándorlókat toborzó eszközök és módszerek egyre inkább kifinomultak, a kanadai kormány jelentős összegeket áldozott Kanada népszerúsítésére, a bevándorlók megnyerésére.⁵ Ezentúl 1872-től kezdve már kedvezményes hajójegyet is adtak azoknak a földműves bevándorlóknak, akik az Egyesült Államok helyett Kanadában telepedtek le.⁶

Az 1880-as évek közepéig a telepések elsősorban Nagy-Britanniából érkeztek, attól kezdve azonban az európai kontinens különböző nemzetiségei egyre jelentősebb számban követték őket. Erdemes megemlíteni, hogy az 1978-as statisztikai adatok szerint Kanadában 81 741 magyar származású lakos élt, ami az összlakosság fél százalékát sem tette ki.⁷

A magyar telepések toborzásában és az észak-nyugati prérividéken való letelepítésében az a férfi játszott kiemelkedő szerepet, aki 1885 tavaszán Kanada fővárosában, Ottawában, a bevándorlási ügyek vezetőjénél gróf Esterházy Pálként mutatkozott be. Esterházy személye, valódi neve körül sok jogos vita folyt; neki magának viszont a kanadai hatóságokkal voltak visszatérő nézeteltérései. Szolgálataira hol igényt tartottak, hol visszautasították azokat.⁸ Ami azonban 1885-ben a tárgyalásokat közte és a kanadai kormányzat között megindította és megalapozta, az az volt, hogy Esterházy úgy léphetett fel, mint a First Hungarian–American Colonization Company elnöke, amely 100 000 dolláros alaptőkével indította tevékenységét New Yorkban és aki az Egyesült Államokban élő 400 000 magyar képviselője.⁹ Miután a kanadai hatóságokkal megállapodott, visszatért az Egyesült Államokba és Pennsylvania bányavidékéről kezdte meg a magyar bányászok toborzását. Tekintettel azok rendkívül nehéz munka- és életkörülményeire, elszigeteltségére s arra az ellenséges hangulatra, amely körülvette őket, Esterházy toborzása sikeres volt. Az első csoport 1885 őszén már meg is érkezett Nyugat-Kanadába – igaz, ez a csoport főleg szlovákokból állt. Közöttük azonban négy magyar nevet viselő telepes is volt s mindenesetre a „Hun Völgy”-ben telepedett le a csoport.¹⁰

1886 tavaszán Esterházy újabb telepes csoportot hozott ugyancsak Manitoba tartományba s ennek tagjai alakították ki a később Esterházyról elnevezett települést. E csoport harmincöt családból állt. Nekik a Canadian Pacific Vasúttársaság már 25 000 dollár kölcsönt folyósított új életük megindításához (építőanyag, szerszámok, állatok, élelmiszer stb.).¹¹ Torontóig az amerikai

⁵ N. Macdonald: Canada. Immigration and Colonization, 1841–1903. Toronto, 1966. 34–35.

⁶ H. A. Innis: A History of the Canadian Pacific Railway. London, 1923. 88.

⁷ A. S. Morton–C. Martin: History of Prairie Settlement and Dominion Land Policy. Toronto 1938. 14; W. Kalbach: The effect of immigration on population. Canadian immigration and population study. Manpower and Immigration. Ottawa, 1979. 37.

⁸ Canadian National Archives, Ottawa (a továbbiakban: CNA) Paul O. d'Esterhazy's correspondence concerning the proposition of military service of Hungarians. 1885. május 2. file no. 395. Esterházy életére, tevékenységére ld.: G. V. Dojcsak: The Mysterious Count Esterhazy. Saskatchewan History, Vol. 6. 1973. *Dojcsák Győző*: A kanadai Esterházy története. Bp. 1981. E munka összegezi az ismert magyar települések történetét is, rövid formában és utal jelenlegi állapotokra. – Esterházy eredeti neve Packh (vagy Path) B. János. 1831-ben született Esztergomban. Az 1850-es évek közepén az angol hadseregben szolgált, 1867-ig Packh Jánosként volt ismert. Akkor Münchenben az osztrák konzulátus állított ki részére útlevelet gróf Esterházy Oscar névre. A kanadai kormány ideiglenes hivatalos bevándorlási ügynökként 1885-ben kezdte meg működését. Nős volt, nyolc gyerek apja.

⁹ CNA Paul O. d'Esterhazy's proposition to colonize the North-West with Hungarian settlers. 1885. máj. 9. file no. 395. Uo. Esterhazy's correspondence concerning transportation to the North-West. 1886–87. file no. 267. *Dojcsak*, The Mysterious, 63. s. köv.

¹⁰ Róluk később még lesz szó. Ld.: *Adam Shortte*: Some Observations on the Great North West. Queens Quarterly 1887. 183–184. CNA Sessional Papers. No. 14. 1887. 232. – A Hun Völgy nevű települést 1885 augusztusában alapították. – A bányászok élet- és munkaviszonyaira, a velük szemben ellenséges érzületre ld.: *Thomas C. Cochran*: Pennsylvania. New York, 1978, 137–139; *D. G. McGullough*: The Johnstown Flood. New York, 1968, 211–214., 217–218.

¹¹ CNA Sessional Papers. No. 16. 1887. 153, 179.

vasúttársaság vagonjaiban utaztak, majd onnan Owen Sound-on és Fort William-on keresztül érkezték Winnipegbe. Itt a kanadai kormány megbízottja fogadta a csoportot és átadta a kormány első rész-segélyét: minden családnak két ökör, két tehén, egy szekér, egy eke, egy borona, egy löfegyver és lőpor jutott; családonként ötszáz dollárt hitelezett a kormány házépítési költségekre is.^{1 2}

Winnipegből a harmincöt magyar család ökrösszekéren folytatta útját Whitewood felé, majd a szűzföldekre, hogy birtokukba vegyék a kormány által kiutalt, családonként 160 acre ingyen földet. Ilyen ingyen földet a Dominion Government Land Act alapján minden, a földművelésben jártas családfő kapott, ha annak megművelését vállalta.³

A magyar telepesek addig, amíg az építkezési vállalkozók megérkeztek és házaik elkészültek, sátrakban laktak. Vitát váltott ki, hogyan s miként építsék fel házaikat, milyen formát adjanak településüknek? Néhányan az óhazai falu településszerkezetének követését kívánták, a többség azonban a kanadai „townships system”-re szavazott, s így minden család a saját földjén építette fel házát. Azok, akik az óhazai falut akarták felépíteni a kanadai szűzföldeken, magyar típusú elöljáróságot is akartak szervezni, bíró, kisbíró, csendbiztos megválasztásával. A többség ezt is elvetette, s be kellett látniok, hogy új hazájukban a kanadai államforma általános berendezkedését kell követniök, elfogadniok.⁴

Az építkezések még nem fejeződtek be, amikor november elején megérkezett az első hóvihár, majd beköszöntött a hosszan tartó kanadai tél, 50–60 C fokos hidegekkel. Ezt a megpróbáltatást – kellő felszerelés és felkészültség híján – a harmincöt családnak mintegy harmada állta ki, a többség visszamenekült Pennsylvániába. Az a 12–15 család, amely kitartott, 1887 májusában kezdhetett hozzá a szűz rögök feltöréséhez.⁵

A kezdeti nehézségek ellenére 1894-ben már 50 családra nőtt a magyar telepesek száma. 1902-ben a római katolikus pap szerint „800 lélek” tartozott istápolása alá. A település 1892-től Kaposvár néven szerepel, majd Eszterház-Kaposvár névre keresztelik.⁶

A kanadai letelepedésüket követő ötödik esztendőben a magyar telepesek is kérhették a kanadai állampolgárság megadását. Ha a kérelmező ellen nem merült fel erkölcsi kifogás, büntetve nem volt, akkor állampolgársági bíróság előtt angol vagy francia nyelven kellett tanúságot adnia Kanada történetének, földrajzának, parlamenti formájának alapvető ismereteiről. Ezzel a jogával azonban a 20. század első évtizedéig a bevándorolt magyaroknak csupán tizenöt százaléka élt, jóval kevesebb, mint a szlovákok vagy lengyelek esetében, holott a statisztikai adatok tanúsága szerint írástudásuk, nyelvismeretük nagyobb volt, mint bármelyik más kelet-európai nemzetiségé.⁷ Azok, akik felvették a kanadai állampolgárságot, sokkal kisebb mértékben éltek ebből fakadó jogaikkal (részvétel a központi és tartományi választásokon stb.), mint más kelet-európai sorstársuk. A bevándorlási dokumentumok, a visszaemlékezések, egyházi iratok stb. azt tanúsítják, ennek elsősorban az volt az oka, hogy az első magyar telepesek tulajdonképpen „sohasem csomagoltak ki teljesen bőröndjükből”, őket még erősen fogva tartották az óhaza kötelékei, s a kanadai politikai események helyett – lehetőségeik határain belül – elsősorban a magyarországiakra figyeltek.⁸

Az élet mindennapi gondjai (balesetből bekövetkezett halál, sérülés, ideiglenes munkanélküliség stb.) indították meg az első egyesületek, baráti szövetségek, segélyegyletek szervezését, amiben a

^{1 2} *Ruzsa Jenő*: A kanadai magyarság története, Toronto, 1940. 87.

³ A dominiumi kormány földtörvényét ld.: uo. – Egy acre = 0,4047 ha.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 382. *M. L. Kovacs*: Aspects of Hungarian Peasant Emigration from Pre-1914 Hungary. In: *The Peasantry of Eastern Europe*. Ed. by I. Volgyes. New York, 1979. 119–132.

⁶ *Ruzsa*, 382; *M. L. Kovacs*: Esterhazy and Early Hungarian Immigration to Canada. Regina, 1971. 39, 78–79.

⁷ *E. A. Ross*: *The Old World in the New*. New York, 1914. 173. *W. P. Skriver*: *Immigrant Forces*. New York, 1913. 48; *Peter Roberts*: *The New Immigration*. New York, 1912. 370.

⁸ *M. F. Timlin*: *Canadian Immigration Policy: An Analysis*. International Migration. Vol. 3. No. 1–2. 1965. 58.

magyarok már felhasználhatták a lengyel, szlovák, ukrán bevándorlók tapasztalatait. A magyarság szervezkedése is egyházi keretben indult meg, illetve egyházi befolyás alatt fejlődött ki. 1886–1891 között a telepesek maguk végezték a temetéseket, a kereszteleseket s mivel sem templomuk, sem papjuk nem volt, az istentiszteleteket is egy-egy család házában tartották. 1891-ben a legközelebbi püspökségtől (St. Boniface) kérték pap küldését. 1892 tavaszán érkezett meg Eszterház-Kaposvárra a francia-kanadai Page jezsuita misszionárius, akinek a számára a telepesek építettek paplakot, majd Agapite Page atya irányításával emelték az első római katolikus templomot. A település lakói ugyanis – két család kivételével – római katolikus vallásúak voltak. Page atya kénytelen volt megtanulni magyarul, mivel a telepesek franciául nem beszéltek.¹⁹

A szervezkedés másik vonalát a postahivatal jelentette. A kaposvári postahivatal Baráth István postamester házában működött, ahol a telepesek rendszeresen összejöttek. A postahivatali tanácskozás indította el az iskolaalapítást is, amit nemcsak az nehezített, hogy az Eszterház-Kaposvár körzet lakossága magyar és szlovák nemzetiségű volt, hanem az iskolaügyekre vonatkozó törvényes előírások is. Végül is felállítottak egy katolikus iskolát a magyar gyerekek számára s ott angolul folyt a tanítás, míg a cseh és szlovák gyerekek protestáns iskolát kaptak.²⁰

Az 1890-es évek elejére a postahivatal is ketté vált, Eszterház elsősorban szlovák jellegűvé vált, utóbb fel is vette a Kolin nevet, míg Kaposvár magyar maradt.²¹

A századforduló táján megnövekedett a magyar kivándorlók érdeklődése Kanada iránt, amit a kanadai kormány igyekezett felkelteni és kamatoztatni. Ezt a célt szolgálta többek között Esterháznak az a 84 oldalas pamfletje – a bevándorlási propaganda korabeli legkedveltebb műfaja –, amelyet „Esterház Magyar Kolónia. Északnyugati Tartományok Kanada” címmel az ottawai kormány jelentetett meg 1902-ben. Ez értékes forrás a századforduló kanadai magyar telepesei életének megismeréséhez, noha kétségtelen, hogy céljánál fogva arról erősen idealizált képet fest. A pamflethez szükséges anyaggyűjtést – noha szigorú feltételek mellett – a Canadian Pacific Vasúttársaság finanszírozta. Esterházy, már túl hetvenedik életévén, vállalta a rendkívül hosszú és fárasztó utat, személyesen tárgyalt a telepesekkel s útjára egy fényképész is cikisérte.²² A kis kötet értékét rendkívüli mértékben megnövelik azok a fényképek, amelyeket négy napon át készítettek Esterház-Kaposvár kolóniáról, a tájról, a házakról, a családok mindennapi életéről. A fényképfelvételek gátat szabtak annak, hogy a megszólaltatott telepesek, illetve a kötetet összeállító Esterházy túlságosan messze rugaszkodjanak el a valóságtól.

Nem szól azonban a pamflet az első kanadai magyar telepesek életének nehézségeiről (éghajlat, munkakörülmények stb.) s azokról sem, akik visszatértek Kanadából Magyarországra, mert nem voltak képesek ott gyökeret verni.

Esterházy 900 személyre és 200 családra becsülte Esterház és Kaposvár összlakosságát, jóllehet a korabeli részletes térkép csupán 130 család lakhelyét tünteti fel s valószínű, hogy közülük néhány nem is magyar volt. A pamflet 27 személy nyilatkozatát tartalmazza, feltehetően azokét, akik a legsikeresebbek voltak.²³

¹⁹ *Ruzsa*, 88.

²⁰ Az Esterház-Kaposvár iskolakörzetet (Protestant Public School District No. 138 of the North West Territories) Joseph Royal, az észak-nyugati területek kormányzója avatta fel 1888. okt. 5-én. *The North West Territories Gazette*, Vol. 5. No. 11; *P. G. Cornell: Canada: Unity in Diversity*. Toronto, 1967. 266–268; *Pal Santha: Three generations 1901–1957. The Hungarian Colony at Stockholm, Sask. Canada. Stockholm, 1959. 12.*

²¹ *Santha*, 12.

²² CNA RG 17. Vol. 20. F. 337/2. 3, 43. Vol. 296. F. 3657/2. No. 44374. Vol. 451. G. 846/6. No. 48348.

²³ CNA RG 20. Microfilm, C–4678, F. 347. *The Hungarian Colony of Esterhazy, Assiniboia, North-West Territories, Canada. (A továbbiakban: The Hungarian Colony of Esterhazy). Letters from the Settlers and Illustrations from Photographs taken on the Spot in the month of July, 1902, Ottawa. Count d'Esterhazy, 1892–1903. Pamphlet. 13. – Kovácsi Kálmán, a Whitewood és környéke magyar kolóniáinak református papja 300 magyar családot említ Assiniboia tartományban 1902-ben. Uo. 19. A térképet l. uo. 84; *Dojcsák*, 108. – feltehetőleg elírás miatt – 30 nyilatkozatot említ*

Gönczy Lajos Göncz-Ruszkáról, Abaúj-Torna megyéből vándorolt ki 1882-ben az Egyesült Államokba, ahol négy évig dolgozott, feltehetőleg Pennsylvániában. Ott megnősült, majd 1886-ban Kanadába vándorolt. Mint elmondja, „a legelső pionír telepek közé tartoztam, akik az Esterház Magyar Kolónián, Kanadában letelepedtek. Ekkor 500 dollárom volt, amit részben magammal hoztam az Egyesült Államokból, részben Magyarországról kaptam.” Figyelemre méltó, hogy Gönczy a kivándorlás után is támogatásban részesült a magyarországi rokonságtól, ami nem volt egyedülálló jelenség. Gönczy huszonnégy éves korában vándorolt ki Abaúj-Torna megyéből, felesége, Fodor Júlia, egyidős volt vele. Ők ama első tizenkét család közé tartoztak, akik az első keserves tél után nem költöztek vissza Pennsylvániába, hanem véglegesen gyökeret eresztettek Esterházán. „Arról most nem akarok beszámolni – írja Gönczy –, hogy milyen nehézségeken mentünk keresztül az első időkben, amikor a kolóniát megalakítottuk . . . most azonban 620 acre földem van, jó föld, amiből már 125 acre művelés alatt van.” A 125 acre föld megművelése, ha számításba vesszük, hogy Gönczy 1886 óta élt már Esterházán, 16 esztendő telt igénybe. Ez hozzávetőlegesen 7–8 acres szűzföld évi megművelését jelentette. Ez rávilágít arra, hogy a munka rendkívüli erőfeszítést igényelt, de arra is, hogy a pionírok hosszú esztendőig nem tudtak piacra termelni, főleg nem tekintélyes mennyiséget. 1902-ben azonban már 1400 bushel búzáról és 1500 bushel rozsról ad hírt Gönczy, továbbá egy konyhakertről, amelyben krumpli és zöldségfélék teremnek a család részére. „Ezen kívül van nekem öt húzó-lovam, három csikóm, negyven tehenem, huszonnégy disznóm és egy csomó szárnyasom. Az elmúlt esztendőben ezer dollár készpénzt kerestem, értékesítve a búzámat, rozsomat, továbbá teheneket és vaját.”²⁴

E nyilatkozatot 1902. július 20-án adta írásba Gönczy Lajos. Utolsó soraiiban közli, hogy birtokát minden szükséges géppel felszerelte, ami a földműveléshez szükséges.

Gönczy fia, Péter volt az első magyar gyerek, aki a kanadai kolónián született. A Gönczy házaspárnak 1902-ben már nyolc gyereke volt, az említetten kívül még három fia, az ifjabbik Lajos, valamint Imre és János, továbbá négy lány, Ilona, Irma Evelyn és Júlia. Gönczy nem angolosította el a nevét, sőt gyermekeinek is szinte kivétel nélkül magyar nevet adott. Ez általános jelenség a csoportos településeknél, mivel azokban az asszimilációs igények nem léptek fel olyan erővel, mint az egyéni bevándoroltaknál, különösen nem vidéki környezetben. Az asszimiláció mágneses erejétől azonban a Gönczy család sem volt mentes, mivel magyar nevük és a magyar csoportos településben eltöltött gyermekévek ellenére a nyolc Gönczy gyerekből az egyik egy francia-kanadával házasodott, hárman angol-kanadai párt választottak, egy angol-amerikaival, egy pedig német-amerikaival házasodott. Mindössze két Gönczy gyerek házasodott kanadai-magyarral.²⁵ Így a Gönczy család esetében, már az első generációs kanadai magyarság vizsgálatánál, mintegy 75 százalékos asszimilációs tendenciáról lehet beszélni. A vegyes nemzetiségű házasságok esetében ugyanis igen csekély a valószínűsége annak, hogy a másod-generációs gyermek megőrzi egyik vagy másik nagyszülőjének anyanyelvét. A statisztikai adatok azt mutatják, hogy ilyen esetekben a gyermekek már iskolás kor előtt a befogadó ország nyelvét sajátítják el a legnagyobb százalékban. Gönczy Lajosnak 1973-ban huszonkilenc unokája volt; közülük húsz él Kanada tartományaiban az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, a többi az Egyesült Államokban szétszóródva. A második generációs unokák közül egy sem maradt a pionír magyar településen, Esterház-Kaposváron.

Baráth István már negyvenedik esztendejét taposta, amikor elhatározta, hogy kivándorol szülőfalujából, az Abaúj megyei Garadnáról az Egyesült Államokba. Ő is, mint anyni társa, a múlt század végén a pennsylvániai szénbányákban dolgozott kilenc esztendeig, majd 1888. július 16-án megérkezett a kanadai Esterház kolóniára „minden pénz nélkül”. „Találtam munkát – közli Baráth –, és az első keresetemből befizettem a 12 dolláros folyamodványi díjat, aminek alapján megkaptam a 160 acre jó földemet.”²⁶ Mint ismeretes, John A. Macdonald konzervatív kormánya ingyen földet

²⁴CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 33. – Egy bushel = 36,35 liter, azaz egy véka.

²⁵Saskatchewan Provincial Archives, Regina. (A továbbiakban: SPA) F. 72. (Id. Gönczy Lajos levele Lethbridgeből W. B. Gönczynek Esterházra, 1973. dec. 10.)

²⁶CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 25. Más források (pl. uo. Microfilm C-7311. Immigrant Arrivals in Western Canada, RG 76. Vol. 154., F. 382256 stb.) 10 dollár folyamodványi díjat említenek.

juttatott az észak-nyugati szűzföldeken az új bevándorlóknak; Wilfrid Laurier liberális kormánya 1896 és 1911 között még nagyobb energiával folytatta ezt a juttatásos politikát.

Akárcsak Gönczy, Baráth is ecseteli a kezdeti nehézségeket, de 1902-ben már megelégedetten írja: „... 70 acres föld van művelés alatt és a múlt évben 900 bushel búzát, 500 bushel rozsot és 140 bushel kukoricát tudtam betakarítani.”²⁷ Tizennégy esztendő munkája tehát mindössze 70 acre föld megművelését eredményezte, ami évi 5 acre átlagot jelent, s így ő sem tudott jelentősebb mennyiséget piacra termelni. Baráthnak nyolc húzó lova, tizenöt tehene és számos disznója, rengeteg baromfija volt. Elégedetten állapította meg, hogy nincs hiánya semmiféle mezőgazdasági szer-
számban, eszközben.

A nyilatkozat stílusa, szerkezete nemcsak Gönczyéhez hasonlatos, de a többi telepeséhez is. Feltehető, hogy a fogalmazványok szerkesztésében Esterházy személyesen vagy megbízottjai útján segítkezett és a telepes házában tartózkodtak mindaddig, amíg az írásbeli összefoglaló elkészült. Igen valószínű, hogy Esterházyék előzetesen kérdéseket állítottak össze, ezek alapján készültek az írásos nyilatkozatok, mivel felépítésük meglehetősen azonos képet mutat.

Amikor Baráth az Egyesült Államokból átvándorolt Kanadába, az Esterházy telepen megismerkedett egy özvegyasszonnyal, akinek ugyancsak magyar férje volt, de baleset következtében meghalt, amikor a Canadian Pacific Vasúttársaság alkalmi munkáján dolgozott. Így Baráth az özvegygel négy gyereket is magához vett, továbbá fejleszteni kezdte az asszonyra maradt, ugyancsak ingyen kiutalt 160 acre-t is.²⁸

Baráth István kétségtelenül köztiszteletben álló személy lehetett, mivel 1891-ben a kaposvári postahivatal postamesterévé nevezték ki, vagyis már három esztendővel Kanadába érkezése után. Ez csakis úgy volt lehetséges, hogy még az esztendőben, 1891-ben, felvette a kanadai állampolgárságot, amihez természetesen bizonyosságot kellett adnia az állampolgársági bíróság előtt az angol vagy francia nyelv alapos ismeretéről.²⁹ J. Hawkes történész látogatást tett a kolónián 1889-ben és erre így emlékezik vissza: „... Stephen Baratt (nyilvánvalóan Baráth István – A. F.) egyike a legkiválóbb, legudvariasabb magyaroknak, akivel valaha is találkoztam.” Elidőzött Baráthék házában, ahol leányuk valamiféle „félbarbár hegyi muzsikával” nyűgözte le.³⁰ Valószínű, hogy a magyar népzene motívumai tűntek egzotikusaknak Hawkes számára.

Figyelemre méltó Hawkes ama megállapítása, amely a fiatalok nyelvtudására vonatkozott és feltehető, hogy nemcsak Baráthék családjára volt jellemző. Baráthék házában, mint elmondja, „találkoztam egy fiatal asszonnyal, aki István lánya volt. Ő nem beszélt angolul, én nem tudtam magyarul; így tehát holtpontra jutottunk.”³¹ Valószínű, hogy sem Baráth felesége, sem annak első házasságából származó gyermekei nem tudtak angolul. A múlt század utolsó évtizedeiben Kanadának még semmiféle stratégiája nem volt arra, hogy az új bevándorlókkal megismertesse az ország nyelvét. A nyelvtanulás különösen nagy nehézségbe ütközött a csoportos településeken.

A magyar telepesek közül munkájával, szorgalmával, tehetségével kétségtelenül kiemelkedett Baráth István, akinek postamesteri pozíciója nemcsak megkülönböztetett státust jelentett számára, hanem az ún. „posta napokon”, amikor a postahivatal a telepesek központi gyülekezőhelye volt, valószínűleg tanácsadóként is jelentős szerepet játszott a magyarok körében.

Hivatali munkája mellett mindkét birtokát sikeresen kezelte. Erről ad hírt 1908-ban a Kanadai Magyarság c. lap október 16-i száma: „Idősebb Barát István postamester (Kaposvár) 18 első és második díjat nyert a szeptember 30-án Stockholmban (Saskatchewan tartomány) megrendezett mezőgazdasági kiállításon.” Stockholm ugyancsak erősen magyar jellegű település volt, ahol 1901

²⁷ CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 25.

²⁸ Uo. DI 199595–RG15 B–1a, 104 v. F. 90895/2. (Rufus Stephenson települési biztos beszámolója, Ottawa, 188/9. febr. 20.)

²⁹ SPA Saskatoon, Homestead File, DI 249978.

³⁰ J. Hawkes: The Story of Saskatchewan and Its People. Chicago–Regina, 1924. 3. k. 127, 129.

³¹ Hawkes, 129; R. England: The Central European Immigrant in Canada. Toronto, 1939. 74–75. szerint egy 1922–1933 között végzett felmérés kimutatta, hogy a magyar nők 70 százaléka a letelepülés után 18 évvel nem beszélt angolul.

óta minden esztendőben megrendezték a három napig tartó kiállítást. Erre a szomszéd falvakból is, mintegy ötven kilométeres körzetből, elhozták a farmerek termésük, állatállományuk legszebb példányait, díjazást remélve.^{3 2}

Lengyel József, az Abaúj-Torna megyei Felső-Mérából emigrált 1883-ban a pennsylvániai bányavidékre. 1902. július 20-i nyilatkozatában elmondja, hogy a bérletörő emigránsokat a szervezettebb munkások kiközösítették. Az új bevándorlók, akiket legtöbb esetben a bérfeszültségek levezetésére alkalmaztak a bányatulajdonosok, csak ideig-óráig álltak alkalmazásban; amint a bérek kiegyenlítődték, őket elbocsájtották. Lengyel a munkanélküliség mellett családi gondokkal is küzdött. Egyetlen fia a feketehimlő járvány idején súlyosan megbetegedett. Lengyel nem hagyta, hogy egyetlen gyermekét a járvány-házba hurcolják, hanem feleségével együtt vállalta, hogy mindhármut a bányavidéktől távol eső pusztán egy viskóban helyezték karanténba. Fia felgyógyulása után – írja Lengyel –, „elhatároztam, hogy több honfitársammal együtt, akik már hosszabb ideje készülődtek, én is Kanadába megyek. Azonban nem volt elegendő pénzem az útiköltséghez, így én is folyamodtam a felárú jegyért, amit kiutaltak azoknak, akik a kanadai magyar kolóniára szándékoztak települni.” Lengyel mindössze három évet töltött az Egyesült Államokban s harmincöt éves, amikor megérkezik Kanadába. A három esztendő nem volt elegendő arra, hogy a három tagú család útiköltségét megtakaríthassa. Amikor a Canadian Pacific Vasúttársaság segítségével megérkezik Whitewoodra, így számol be a fogadtatásról: „... . ötszáz dollár előleget kaptam természetben, mint például ökröt, teheneket, szekereket, mezőgazdasági szerszámokat, puskákat, élelmet és egyebeket.” Visszafizetés ellenében házépítésre is kaptak segítséget s addig, amíg házuk felépült, sátrakat, tűzhelyeket, főzőedényeket bocsátottak rendelkezésükre.^{3 3}

1888-ban a kolóniát ellenőrző bevándorlási tisztviselő azt állapítja meg, hogy Lengyel „egyike a legsikeresebb farmeroknak a kolónián”. Megemlíti azt is, hogy „Lengyelné nyerte az első díjat a kenyérsütésben.”^{3 4}

A bevándorlási ügynököknek és a bevándorlási tisztviselőknak egyik feladatuk volt, hogy elősegítsék a települések közötti termelési vetélkedést, segítséget nyújtsanak az ősi mezőgazdasági kiállítás megszervezésében. Ez utóbbit általában szeptember első hetében rendezték és sok tekintetben hasonlítottak a magyarországi búcsúkra, a fiatalság azokon való szórakozására.

Az Esterház-Kaposvár Kiállításon (Fair) nemcsak a legtöbb tejet adó tehének, a legerősebb búzakaralászok, a legszebb rozsok, kukoricák, paprikák, paradicsomok kaptak első, azaz piros, második, azaz fehér, harmadik, azaz zöld szalag díjat, hanem a legízletesebbre sikerült kenyerek, rétesek, aprósütemények és megannyi más konyharemek is. A szeptemberi kiállításon „árverezték el” az eladásra szánt állatokat. Az árverés vezetője Whitewoodról érkezett, a telepes gazdák közül három-négy segítette őt. Nekik az volt a fő feladatuk, hogy figyeljék a „fejbólintásokat” és serkentsék a már csüggedő vevő-jelölteket. Az árverések a kiállítások fénypontjai voltak, azokon a telepesek nagy számban jelentek meg, gratulációkkal halmozva el a díjnyerteseket.

Lengyel József 1902-ben már 320 acre tulajdonosa volt, ebből 135 acre állt művelés alatt. A szűzföld kiutalásától számított tizenegy esztendő folyamán Lengyel 9,6 acre földet művelt meg évi átlagban, amivel mind Gönczy, mind Baráth teljesítményét felülmúlta. „Az elmúlt esztendőben – írta – 1500 bushel búzát és 500 bushel rozsot takarítottam be és volt elegendő konyhakerti veteményem meg burgonyám a család részére.” Nyilatkozta végén Lengyel is említést tett arról, hogy rendelkezik a szükséges felszerelésekkel, továbbá van négy húzó lova, egy csikója, hét tehené, huszonhárom disznaja és rengeteg szárnyasa.^{3 5}

Az első telepesekkel nemcsak magyarok, hanem szlovákok is érkeztek. Köztük volt Hanics György, aki a Sáros megyei Szekcső járásbeli Sibából vándorolt ki az Egyesült Államokba 1883-ban, tizenhét éves korában. Az első években a pennsylvániai Hazelton bányavidéken dolgozott, de két évvel később, 1885-ben már Kanadában találjuk, a Canadian Pacific Vasúttársaság alkalmi munkása a téli hónapokban. Hanics azzal a 95 családost számláló szlovák csoporttal érkezett 1885 augusztus 26-án az északnyugati területekre, amelyet Esterházy megbízottja, Zboray Tivadar

^{3 2} SPA Local Histories. Santha kéziratok, Esterhazy file 316. V, 2–3.

^{3 3} CNA The Hungarian Colony of Esterhazy, 29.

^{3 4} Uo. Sessional Papers, No. 4. 1888. 176–177.

^{3 5} Uo. The Hungarian Colony of Esterhazy, 29.

vezetett Whitewoodra, a központi gyűjtőállomásra. A következő évben Hanics „újonnan átvándorolt magyar telepesekhez csatlakozott és ő is Esterház kolónián utaltatott ki földet magának. Hanics folyékonyan beszélt magyarul, mint azt 1972-ben Barilla János elmondta, aki nyolcvannolc éves kora ellenére megbízható memóriával rendelkezett.”³⁶

Hanics rendkívül elégedett, csaknem öntelt képet fest kanadai sikereiről. Amikor, mint mondja, megérkezett Kanadába, „nem volt másom, mint tíz dollár. Jelenleg 296 acre kitűnő földem van, amelyből 195 acre művelés alatt áll. Az elmúlt esztendőben 2100 bushel búzát, 530 bushel zabot, 115 bushel rozst és 500 bushel burgonyát takarítottam be.”³⁷

Figyelemre méltó, hogy Gönczy, Baráth és Lengyel – megművelt földjükhöz viszonyítva – hasonló mennyiségű búzáról számolnak be. Gönczy 11,2 bushel, Baráth 12,9 bushel, Lengyel 11,1 bushel termést ért el acre-nként, Hanics viszont csupán 7,1-et. Ezzel szemben ő az első, aki tekintélyes mennyiségű zab- és burgonyatermésről tesz említést.

Hanics is beszámol állatállományáról (öt húzó ló, csikó, harminckét tehén, számos disznó, baromfi) s mindazokról a „szükséges dolgokról, amik a ház körül kellenek”. Kiténik azonban azzal, hogy elsőként tesz említést arról a hasznról, amit árutermelőként, piaci eladásból szerzett: „múlt évben 130 dollár tiszta hasznom volt a tejtermékekből, amit készpénzért a sajt- és vajgyárnak adtam el.” A szükséges mezőgazdasági felszerelésekből, szerszámokból nemcsak a kívánatos, de még fölös mértékben van készlete, adóssága nincs, sőt „... Isten segítségével lehetővé vált, hogy hintóm is legyen, amit családom és én élvezünk és, ha visszaemlékezem ifjúságomra, ilyen egy átlagos falusi földműves nem tudott felmutatni a jó öreg szülőházában.”³⁸

Hanics 1902. július 18-án mondta tolba Kaposváron a nyilatkozatot s feltehető, hogy az ismeretlen íródcák, esetleg maga Esterházy tette kissé büszkélkedővé a dokumentumot, talán Hanics tudta nélkül is.

Kruppa József a Szabolcs megyei Örmezőn született 1870-ben, s tizennyolc éves korában vándorolt ki az Újvilágba. Ő azonban nem az Egyesült Államokba, hanem egyenesen Kanadába ment, közvetlenül az északnyugati szűzföldekre. Kruppa nőlen fiatalbembeként számol be sorsáról. Elmondja, „egy cent” nélkül érkezett Kanadába, s valamelyik útítársától kellett kölcsönt kérnie. Megérkezése után először napszámos munkát vállalt. Munka rengeteg volt, mert a cséplés ideje következett, s mivel a gépekhez is konyított, igen megbecsülték. Rövidesen szinte nélkülözhetlenné vált, amikor a masinákat kellett javítani, olykor-olykor alkatrészeket pótolni. A következő évben már mint gépészt alkalmazták őt a telepesek.

1894-ben Kruppa egy iskolázott francia-kanadai lányt, a kolónia francia tanárnőjének lányát vette feleségül. „Nagy örömmel jelenthetem ki – írja Kruppa –, hogy az én kedves kis feleségem nemcsak, hogy kitűnően elsajátította a mi szeretett anyanyelvünket, de viselkedésében is példamutató magyar hölgy lett.”³⁹ Kruppa házassága elütött a kolónia szokásaitól annyiban, hogy nem magyar nemzetiségű feleséget választott. A kolónia asszimilációs hatása viszont a francia menyecskére éppúgy érvényesült, mint a már említett francia származású Agapite Page atyára, valamint a másik római katolikus papra, a német eredetű F. Woodcutter-re.⁴⁰

Kruppa életútja annyiban is eltért a kolónián megszokottól, hogy ő ingyen földet csak házasságkötése után igényelt. 1902-ben 320 acre föld van a birtokában; ebből az igényléstől számított hat esztendő során 72 acre-t művelt meg, 1901-ben 984 bushel búzát, 115 bushel zabot aratott és felesége olyan nagy mennyiségű konyhakerti terményt, tojást tudott eladni a piacon, hogy azon 75 dollár tiszta haszna maradt.⁴¹

Nem elégedett meg azonban pusztán a földműveléssel: „vettem 2400 dollárért – írja – egy gőzhajtású cséplőgépet, amellyel járom a magyar kolónia farmjait, ennek eredményeképpen a múlt

³⁶ SPA Local Histories, Oral Documentation, F. 71–2.

³⁷ CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 37.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo. 54.

⁴⁰ Uo. és *Ruzsa*, 88–89. Megtanult magyarul a belga származású J. Pirot is, aki 1904–1913 között volt a magyar kolónia róm. kat. papja. E papok az egyházi szertartásokat is magyarul végezték.

⁴¹ CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 54.

esztendőben a következő cséplési munkákat végeztem: 52 000 bushel búza, 17 000 bushel zab, továbbá kukoricát, rozstot és árpát csépeltem . . . mindezekből a munkákból 2330 dollárt kerestem. Azonban figyelembe kell venni, hogy tizenegy munkásnak adtam ebből fizetést, valamint a farmerek közül is tizenheten segítettek egyes munkák elvégzésében.”⁴²

Kruppa József, mint azt eredményei is mutatják, kétségtelenül nagyon szorgalmas, tehetséges ember volt; a gépek szeretete és szakértelme nemcsak megbecsülést szerzett számára, de kétlaki farmert formált belőle, aki megosztotta idejét gépei és a mezőgazdasági munkák között. Haszna és bevétele is ennek megfelelő. 1909-ben már két cséplőgéppel látja el a környező szlovák, cseh és magyar települések cséplési munkáit, sőt, angol farmerek is felkeresik különböző gépjavítási munkákkal.⁴³ Üzletfelei azonban elsősorban a kelet-európai bevándoroltak, akik könnyebben boldogultak az anyanyelvüket beszélő Kruppával.

Ez időben Kruppa már üzleti vállalkozásba is kezd. Kapát, kaszát, fűvágót, szekercet, cséplőgépet, kismotorokat, vasszerszámokat árul két helyen is, fő üzletében Esterház-Kaposvár kolónián és fióküzletében, Touchwood Hills településen, Saskatchewan tartományban.⁴⁴

Kruppa pályája eltér az átlagos magyar bevándorlótól és már az amerikai ideált, a „self made man”-t mutatja fel a „korlátlan lehetőségek hazájában”. A lehetőségek valóban tágabbak voltak, mint az óhazában. A kanadai földművelésügyi minisztérium, majd 1892 után a belügyminisztérium, amelynek hatáskörébe tartoztak az északnyugati területek telepei is, nem kívánta a szakképzettség iratokkal történő igazolását, 1905-ig az üzletalapításhoz engedély sem volt szükséges Esterház-Kaposvár területén. Nagyjából hasonló maradt a helyzet akkor is, amikor Laurier miniszterelnök kormánya, a sikeres telepítések nyomán, az északnyugati területek egy részéből 1905-ben két újabb tartományt (Alberta, Saskatchewan) alakított. Az új tartományi kormány sem követelte a szakképzettség igazolását, viszont a kötelezően bevezetett üzletalapítási engedélyt minden igénylőnek rövid idő után és illeték lefizetése nélkül megadták.⁴⁵

Noha Kruppa üzleti tevékenysége nem volt általános a magyar kolónián, egyedülállónak sem minősíthető. Pinke Imre, aki 1895-ben harmincöt éves korában érkezett a Fejér megyei Bodajkról, egy 1885. július 10-i földellenőri jelentés szerint viszonylag „gyenge földet . . . vízeséssel és bozótokkal teli területet” kapott, de már az első négy esztendőben 50 acre-t megművelt.⁴⁶ Megérkezése után három évvel már volt 30 tehene, 8 lova. Feltűnő kezdeti sikereit nagymértékben magyarázza, hogy Pinke 500 dollár alaptőkével kezdett hozzá a földműveléshez. Ez mindenképpen megkülönböztette őt a bevándorlók tömegétől, mivel azok túlnyomólag pénztelenül vagy adóssággal kezdték új életüket. Úgy látszik, az 1899 és 1902 közötti évek különösen sikeresek lehettek számára, mert állatállománya jelentős mértékben szaporodott. (Whitewoodi nyilatkozatában 85 tehénről, 15 lóról, 13 disznóról, kb. 160 libáról, kacsaról és egyéb baromfőről tesz említést.)⁴⁷

Pinke – ellentétben a földellenőr minősítésével – nemcsak a földjét tartja kitűnőnek („... Magyarország földjének kivételével, ez a föld kiválóbb, mint bármely más, amit valaha is láttam”), de Észak-Nyugat Kanada téli és nyári klímáját is egészségesnek és élvezhetőnek nevezi.⁴⁸ figyelmén kívül hagyja a rövid és forró saskatchewanai nyarat, a korai telet, a januári ötven fokos hidegeket, a Chinook szelet, amely egyes téli napokon órák alatt 20 C fokkal képes felmelegíteni a hőmérsékletet. 1902-ben 5000 dollárra értékeli vagyonát, ami azt jelenti, hogy hét esztendő alatt megtízszerezte eredeti tőkéjét: „... évi jövedelemem – mondja – 2200 dollár, ami magában foglalja a marhakereskedésből eredő keresetemet is.”⁴⁹ Pinke ugyanis a földművelést ezzel egészítette ki.

⁴²Uo. Vö. Izsák Gyula visszaemlékezése. In: *Kálmán Dóka: Golden Jubilee of Bekevar, 1900–1950. Local History, 1950. H. n.*

⁴³Kanadai Magyar Újság, 1908. febr. 9.

⁴⁴Uo. 1909. szept. 23.

⁴⁵O. D. Skelton: *General Economic History of the Dominion, 1867–1912. Toronto, 1914. 371.*

⁴⁶SPA Homestead Files, Saskatoon, DI 97979.

⁴⁷CNA The Hungarian Colony of Esterház, 59.

⁴⁸Uo.

⁴⁹Uo.

Az új bevándorlók, akik a századforduló tájától érkeztek Esterház-Kaposvárra, szinte mind összekötetésbe kerültek Pinkével. Először tanácsokkal, információkkal látta el őket s mivel kemény szorgalommal aránylag gyorsan elsajátította az angol nyelvet, hivatalos ügyeik intézésében, iratok készítésében is segítségükre volt. Ez utóbbiakat természetesen honorálták, de fontosabb volt, hogy az így kialakult kapcsolatok azután üzleti kapcsolatokká is váltak.

Más módon, mint Kruppa, de Pinke is eltért a csoportos településekre jellemző magatartástól. Az első adandó alkalommal felvette a kanadai állampolgárságot, gyakorta használta neve angolosított változatát (a Pinke név helyett Pinkie), sőt, keresztnévét is James-re változtatta, holott az Imre névnek tulajdonképpen az angol Emery felelt volna meg. A gyors asszimilációs tendencia abban is megmutatkozik nála, hogy angol-kanadai és francia-kanadai telepésekkel, valamint kormánytisztviselőkkel teremt kapcsolatot, utóbbiakhoz, úgy tűnik, baráti szálak is fűzik.⁵⁰

A Kanadai Magyar Újságban 1925-ben Izsák Gyula békevári történetíró így emlékezik vissza Pinkére: „1900 körül Pinke Imre a magyarok irányító lelke és védője volt. Mivel farmja Whitewood közelében volt, nagyon sok bevándorlót segített tanáccsal.”⁵¹

Ez időben Pinke már rendszeresen foglalkozott bevándorlók toborzásával is. Esetenként leveleket írt Magyarországra azokra a címekre, amelyeket az új bevándorlóktól szerzett meg; a még habozókat kivándorlásra buzdította. Mindezt nem egyéni érdek nélkül tette. Háza a whitewoodi vasútállomás közelében állt, ott, ahová az új telepések érkeztek, Pinke pontosan értesült az új csoportok érkezéséről. Kint várta őket az állomáson, majd házához vitte az új telepéseket, ahol felesége igazi magyaros vendégszeretettel vette körül őket, étellel, itallal kínálva a hosszú úttól megfáradtakat. Ezután már könnyű volt rátérni az üzletre, marhát, lovat, tehenet eladni a bevándorlók-nak, mielőtt még módjuk lett volna információt szerezni az általános árfolyamokról.⁵²

De nemcsak Magyarországról, hanem az Egyesült Államokból is toborzott be- és átvándorlókat, akárcsak Esterházy. Az ötvenkét éves Varga János 1902-ben akkor határozta el, hogy a kanadai Esterházára költözik, amikor olvasta Pinke hirdetését a pennsylvaniai magyar újságban.⁵³ 1903-ban a winnipeg-i Bevándorlási Hivatal hivatalos, jóllehet ideiglenes tolmácsként alkalmazta Pinkét. Ez a tisztség módfelett emelhette Pinke tekintélyét a kolónián. Erre, valamint felszaporodott tolmácsi, fordítói feladataira utal, hogy összeköttetései révén elérte, hogy 1908-ban békebíró-nak (Justice of Peace) nevezzék ki.⁵⁴ A békebírónak felhatalmazása volt arra, hogy a közjegyzőhöz hasonlóan eskü alatt tett vallomásokot, valamint okmányokat hitelesítsen. Egy esztendő múltán a Bevándorlási Hivatal más hivatalos telepítési ügynöknek nevezte ki. De megbízták azzal is, mint arról a whitewoodi Herald 1904. április 15-én beszámolt, hogy földet válasszon ki a telepéseknek: „Mr. Pinke, aki most, mint bevándorlási ügynök áll alkalmazásban, hétfőn reggel visszatért Nyugat-ról, ahol az elmúlt három hetet töltötte, hogy megfelelő földeket szemeljen ki az új bevándorlók-nak.”

Babiják János 1890-ben érkezett Esterház-Kaposvárra a Szabolcs megyei Órmezőről, abból a kis, 587 telket számláló faluból, ahonnan mintegy hat család vándorolt még ki a kolóniára. Babiják harminchét esztendő volt, amikor feleségével, Lakatos Júliával, pénztelenül, írástudatlanul elhatározta magát a kivándorlásra. „... egy centünk sem volt, amikor megérkeztünk – mondta el Babiják –, most azonban, 1902-ben, 320 acre földem van, amiből már 120 acre-t meg is műveltem . . . 1000 káposztafaj van a konyhakertemben, . . . öt lovam, tizennégy szarvasmarhám van, két csikóm és tizenöt disznóm . . . ebben az évben épült fel a 43 méter hosszú és 16 méter széles istálló, . . . a nélkül, hogy adósságba vertem volna magam.” Az 1901-es betakarítás eredményéről szólva 1404 bushel búzáról tesz említést, míg Forslund, a Canadian Pacific Vasúttársaság megbízottja, kimutatásában csak 1042 bushelt említ. Babiják, aki az óhazában teljesen földtelen és vagyonatlan volt. büszkén említi, hogy házát cseréppel fedték, pincéje terméskoból épült, megvan minden szükséges szer-

⁵⁰ SPA Homestead Files, Saskatoon, DI 97979. (N. A. Lamont whitewoodi telepítési tisztviselő levele A. J. Fraserhez, az állami földek ügynökéhez, Regina, 1899. júl. 14.)

⁵¹ Kanadai Magyar Újság, 1925. júl. 19.-21.

⁵² Uo. 1950. jan. 24.

⁵³ SPA Local Histories, Oral Documentations, F. 71-7.

⁵⁴ Kanadai Magyarság, 1908. júl. 3. 1909. jún. 4.

száma, felszerelése. A család gyarapodásában bizonyosan szerepet játszott hat fia és két lánya munkája, segítsége.⁵⁵

Szláv neve ellenére Babiják csak magyarul tudott, magyarnak érezte és vallotta magát, mint azt 1973-ban fia, Babiják József elmondta, aki nem hagyta el a kolóniát, hanem apjával együtt dolgozott annak 1936-ban bekövetkezett haláláig.⁵⁶

Az első pionír telepesek főleg Abaúj-Torna, Szabolcs és Fejér megyéből vándoroltak ki, de voltak közöttük Bereg és Sáros megyéből, Váralja, Bodajk, Korlát, Felsőméra, Felsőnovaj, Garadna, Őrmező, Siba, Tornospálca, Jánok, Pusztaradvány, Vizsoly községekből érkezők is.

A legelső telepesek közé tartozott még idősebb Bernát Mihály, aki hatvankét esztendő korában került – valószínűleg az Egyesült Államokon keresztül – Esterház-Kaposvár kolóniára, 1888-ban. Bernát éppúgy nem szerepel Esterházy propaganda pamfletjében, mint még további hat telepes sem. Magyarázatul két körülmény kínálkozik: vagy nem akartak nyilatkozni, vagy életútjuk nem volt alkalmas arra, hogy újabb bevándorlókat csábítson Észak-Nyugat Kanadába. Az említetlenül hagyottak közé tartozik Barilla Pál is, aki a Zemplén megyei Szerencsről vándorolt ki az Egyesült Államokba 1884-ben, majd három esztendő múltán visszatért Magyarországra, és egy kis földet vásárolt magának Mezőzomboron. 1893-ban azonban ismét visszatért az Egyesült Államokba, ahonnan 1895-ben végleg áttelepült Esterház-Kaposvárra.⁵⁷ Nem érdemelte ki a pamfletben való szereplést Hornyák János sem, aki az Abaúj-Torna megyei Vilmányból vándorolt ki az Egyesült Államokba és 1886-ban az első csoporttal érkezett a kolóniára, akárcsak falubelije, Laczkó János. Laczkó az első kemény tél után, 1887 tavaszán, elhagyta a kolóniát és Fort William-be (Ontario tartomány) költözött. Valószínűnek látszik, hogy ő volt az első magyar azon a területen, a Thunder Bay vidékén. Tíz esztendő múltán, 1897-ben, ismeretlen okok miatt, visszaköltözött a kolóniára, visszavásárolta a Canadian Pacific Vasúttársaságtól ugyanazt a földet, amelyen előzőleg rövid ideig gazdálkodott.⁵⁸

Nem kért nyilatkozatot Esterházy Petrik Jánostól sem, aki a Szabolcs megyei Őrmezőről érkezett 1886-ban és 1902-ben, Esterházy látogatásakor, az apjától örökölt földjén gazdálkodott.⁵⁹ Pilcsak János szintén a Szabolcs megyei Őrmezőről vándorolt ki, s ő volt a kolónia legidősebb tagja. Hatvankilenc éves korában vette fel a kanadai állampolgárságot, hetvenöt éves volt, amikor Esterházy meglátogatta a települést. Valószínűleg egy-két évvel ezután visszatért Magyarországra, mert nem tudott igazán gyökeret verni s mert otthon akart meghalni.⁶⁰

Az első Esterház-Kaposvár kolónián, mint az adatok mutatják, nemcsak magyarok, hanem szlovákok is éltek. Gellner és Smerek kimutatása szerint arányuk fele-fele volt. Az első telepesek emlékére állított emlékművön is több szlovák név szerepel (Horniak, Sykora, Smerkovsky, Krupa, Lackó stb.).⁶¹

Esterházy legelső áttelepítési akciója már egy esztendővel a magyarok áthozatala előtt, 1885-ben kezdődött, amikor a kelet-pennsylvániai szénbányákból nagyobb számban bocsátották el a munkásokat. 1885. július 30-án Esterházy harmincnyelc bányászcsaládot vagonírozott be a pennsylvániai Hazeltonban. Torontón és Winnipegen át utaztak Nyugat-Manitobába, a Mennendosa körzetbe. Ezek a családok szinte kivétel nélkül mind szlovákok voltak (Rosol, Zinca, Kolesar, Dolejcik, Simon, Vazil, Kasperik, Cizmar). Ezt a csoportot Esterházy egyik embere, Dóry György hozta át a határon, majd a Canadian Pacific Vasúttársaság alkalmazta az új mellékvonalak építésénél és a már kiépült fővonalak karbantartásánál. A munka rendkívül nehéz volt az iszonyatos 1885-ös tél folyamán. Ezt örököltette meg egy korabeli dal, kifejezve az óhaza utáni vágyódást is.⁶²

⁵⁵ CNA The Hungarian Colony of Esterhaz, 41. SPA Local Histories, HF DI 557–140.

⁵⁶ SPA Local Histories, HF DI 343–768.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. HF DI 309–400. A visszavásárlás 1897 májusában történt.

⁵⁹ Uo. HF DI 454–240 és Oral Documentations, F. 71–2.

⁶⁰ Kanadai Magyar Újság, 1949. márc. 17. Pilcsak Jánost bátyja, id. Pilcsak István vitette ki Kanadába 1890-ben.

⁶¹ John Gellner–John Smerek: The Czechs and Slovaks in Canada. Toronto, 1968. 62, 64.

⁶² Uo. 62; Watson Kirkconnel: The Flying Bull and Other Tales. Toronto, 1966. 107. – Szabad fordításban The Bus Driver's Tale of the Magyar Violinist részlete így hangzik: „Ahogy a

1886 tavaszán azután minden családnak kiutaltak 160–160 acre szűzföldet s ez a település a Hun Völgy nevet kapta, valószínűleg Esterházy vagy Döry kezdeményezésére. Kérdéses, mit takar a „hun” elnevezés. Lehetséges, hogy az angol „Hungarian” szót rövidíti, amivel a magyar ügynökök szervezték a kanadai telepeseket: az is lehetséges, hogy a „Hun Völgy” elnevezéssel valamiféle történelmi kapcsolatot kívántak kifejezni; de az sem zárható ki, hogy a pennsylvaniai bányavidékeken elterjedt és egyáltalán nem hízelgő „Hunkey” megszólítást takarta, amit általában használtak minden kelet-európai bevándorlóval kapcsolatban.

Maguk a Bevándorlási Hivatal tisztviselői is igen gyakran egyszerűen csak hunoknak szólították őket, mint pl. W.C.B. Graham, winnipogi állami földügynök 1887-es jelentésében olvasható: „Különböző európai telepesek alakítottak a környéken kolóniákat. Ezekben a kolóniákon németek, oroszok, izlandiak, skandinávok és hunok élnek, láthatólag elégedetten a helyvel... mindegyikük szorgalmas, keményen dolgozik, kétség nem fér ahhoz, hogy munkájukat siker fogja koronázni.”³

A Hun Völgy-i telepítés sikerében nagy szerepe volt Döry Györgynek, aki kiváló szervező, kitűnő mezőgazdasági szakember és született vezető volt. Ő volt a bevándorlók tolmácsa ügyes-bajos dolgaikban, ő tanította a férfiakat angolra.⁴

A szűzföldeken „vegyes társaság alakult ki a magyarokból, szlovákokból, ruténokból, csehek-ből és délszlávokból”. Az együttélés azonban nem volt békés. A különböző, köztük a nemzetiségi ellentétek is, számos konfliktus forrásává váltak: „a hunoknak és slavish-oknak (szlávoknak) volt egy rémes szokásuk, hogy hosszú pengéjű késekkel verekedtek egymással.”⁵

Valószínű, hogy a Hun Völgy-i vállalkozás és annak sikere növelte Esterházy tekintélyét a kanadai bevándorlási hatóságok előtt, és amikor mintegy 3000 család áttelepítésének tervével jelentkezett, az előkelő nemesi nevet viselő magyar urat előzékenyen fogadták. A több ezer családból azonban Esterházy 1886-ban csak harmincötöt tudott verbuválni, akiket a Qu'Apelle folyótól északra elterülő szűzföldekre, Manitobába vezetett a pennsylvaniai szénbányavidékről.

---

hetek múltak, megértettem/, hogy minden embernek e munkahelyen/ magyar, ukrán, skót vagy lengyel/, volt valami mély látomása/, ami éltette.../ és mindegyik mögött ott rejtőzött/ valami tragikus ok/, ami elkergette szülőfalujából/ a világnak e nyomorúságos sarkába.”

³ Gellner–Smerek, 63.

⁴ Uo.

⁵ Hedges, 173.

BENDA KÁLMÁN

A Habsburg-abszolútizmus és a magyar nemesség a 16. és 17. század fordulóján*

A Habsburg-abszolútizmus és a magyar rendi ellenállás első fegyveres erőpróbájára 1604 őszén, a Bocskai István által vezetett szabadságharcban került sor. Néhány héttel előtte az egymással szemben álló két párt, valójában csupán mellékszereplők fogalmazásában, írásban is rögzítette álláspontját.

A gálszécsi gyűlés

1604. szeptember 8-án, Kisasszony napján, a Zemplén megyei Gálszécsen összeült Felső-Magyarország rendinek gyűlése, hogy meghallgassa Rudolf király és császár parancsait. A megyék nemesi küldötteinek és a szabad királyi városok polgár-megbízottainak hangulata egyformán komor, sőt elkeseredett volt. Az évek óta húzódó török háború újabb és újabb megterheléseket hozott számukra, anélkül, hogy az áldozatoknak érdemleges hasznát látták volna. A török portyázó csapatok szinte szabadon jártak a hegyekig — legutóbb is Szikszónál állították meg őket —, az idegenből behozott császári katonaság és a fizetetlen magyar hajdúk pedig a törökkel versenyt pusztították a falvakat. Amióta pedig az uralkodó elhatározta, hogy az óriási többségében protestánsná lett országot visszakényszeríti a katolikus egyházba, a sérelmek megsokszorozódtak. Rudolf király egyre kevésbé kérdezte az országot képviselő nemesek, a rendek véleményét, a magyar uraknak nem adott módot, hogy az ország ügyeibe beleszóljanak, rendeletekkel kormányzott, s ezek végrehajtását idegen tábornokokra bízta. Parancsára 1604 januárjában a kassai főkapitány, az olasz Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja, Felső-Magyarország katonai főparancsnoka, zsoldosaival erővel elvette a lutheránusoktól a kassai nagytemplomot, és átadta a jezsuitáknak. Amikor pedig a februári pozsonyi országgyűlés tiltakozott ellene, a rendek által elfogadott 21 törvénycikkhez önkényesen egy nem is tárgyalta 22-et csatolt, amely megtiltotta, hogy a jövőben az országgyűlés vallási sérelmekkel foglalkozék.¹

A gálszécsi gyűlés lefolyásáról, a tárgyalásokról nem tudunk közelebbit, de a határozatok után ítélve, szenvedélyesek lehettek.² Miután felolvasták az uralkodó parancsát,

*Benda Kálmán tanulmányát és műveinek bibliográfiáját abból az alkalomból közöljük, hogy a szerző 1983-ban töltötte be hetvenedik életévét.

¹ *Paulinyi Oszkár*: Iratok Kassa sz.kir. város 1603–1604-ben megkísérelt rekatholizálásának történetéhez. (= Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XIV. 1930. 1, s köv.) L. még *Lencz Géza*: A kassai templom-foglalás hatása Bocskay fölkelésére. (Protestáns Szemle 1917.) *Károlyi Árpád*: A huszonkettedik artikulus. (Az 1604: XXII. törvénycikk.) Bp. 1889. Kny.

² A gálszécsi gyűlés iratait kiadta *Károlyi Árpád* a Magyar Országgyűlési Emlékek (MOE) X. k. 577, s köv.

hogy a katonaság számára 800 jármos ökröt és jobbágyportánként egy-egy köből búzát meg ugyanannyi zabot szolgáltatassanak be, a rendek kimondották, hogy az égető szükségre való tekintettel – a közelgő török támadások elhárítására –, készek a hadviselés terheihez hozzájárulni, azonban 800 ökör helyett csak 16 portánként egy-egy igavonót, azaz összesen mintegy 300 ökröt ígértek, s hivatkozva a pusztulásra és a szegénységre, a gabona mennyiségét is a felére csökkentették.

Ezzel a gyűlés tulajdonképeni feladatának eleget tett, az egybegyűlt rendek azonban tovább mentek. Egyrészt szemére hányták Barbiano-nak, hogy a had élelmezésére, a török elleni fölkelés módjára, „hivatalbéli elődjei dicséretes szokásától eltérve”, nem kérte a megyék tanácsát. Másrészt tiltakoztak a kassai nagytemplom elvétele, a város birtokainak lefoglalása ellen. „A karok és rendek úgy vélik – mondja a határozat –, hogy a nagyságos generális úr a legutóbbi pozsonyi országgyűlés utolsó törvénycikkelyére támaszkodik, amelyet ő császári és királyi felsége az ország rendeinek tudta és hozzájárulása nélkül csatolt a többihez, amelyet tehát semmiképpen nem ismerhetnek el.” Ezért arra kéri a főkapitányt, járjon közbe jogaik megóvása érdekében az uralkodónál. Kéri továbbá, ne engedje a protestáns vallásgyakorlatot háborgatni, s vallon katonasága kihágásait fékezze meg, mert ha nem, „ünnepélyesen kijelentik, hogy élni fognak törvényben biztosított jogaikkal”.

A „császár képe”, Barbiano generális, amikor a rendek háromtagú küldöttsége közölte vele a határozatokat, először „felindult volt”, de aztán erőt vett magán, ahogy az egykorú följegyzés mondja: „meglassúdék”, s kifejtette a nemesekével szögesen ellentétes felfogását. „Magamtól semmit nem cselekedtem – mondá –, szolga vagyok; valamit az én uram, kinek hittel köteles vagyok nekem parancsol, azt kell végezniem.” De nem érti, mi kifogás eshet az ellen, amit az uralkodó parancsából Kassán tett. „Nem szabad-e ő felsége az ő jobbágyival? Nincsen-e hatalmában, az minemő papot akar, jószágában tartani? Kegyelmetek nem azt cselekeszitek-e jószágokban az mit akartok? Az kegyelmetek jobbágyi szabnak-e kegyelmeteknek módot?” A küldöttek erre elmagyarázták a magyarországi városok jogi helyzetét, a nemesi álláspont lényegét, s megismélték, hogy ha a főkapitány „ebben menten megyen”, azaz tovább folytatja a protestánsok elleni önkényeskedését, „nincs mit az státusoknak tennie, az minemő tiltakozást Pozsonyban tettek, élni akarnak vele”.

„Hát ti ő felsége ellen akartok támadni?” – kérdezte megdöbbenve a generális. „Ne adja azt az Ur Isten csak még gondolnunk is – válaszolták a rendek megbízottai –, de a törvénytelen támadókkal szemben, kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat, cum inculpata tutela.”

Barbiano persze egészen más véleményen volt erről a jogos önvédelemről, s ezt nem is titkolta. A fenyegetésre egyébként fenyegetéssel válaszolt: „Mivel a rendek sem az országgyűlésen kihirdetett törvényt nem fogadják el, sem ő felségének a saját birtokán szabad kezét hagyni nem akarnak, sőt kaszájokkal idegen vetésbe kaszálnak (értsd: a felségjog területébe), ő felsége tudni fogja, mit kell tennie a maga helyén és idején.”³

³ MOE X. 593.

A két ellentétes álláspont, a felségjogok uralkodói és nemesi értelmezése immár kibékíthetetlenül állt egymással szemben. Hogy melyik érvényesül, csak az erő dönthette el. Néhány hét múlva, 1604 novemberében Bocskai István vezetésével a rendek fegyvert ragadtak a maguk igazának védelmére.

A rendi dualizmus rendszere

A rendek és az uralkodó hatalmi ellentéte általános európai jelenség volt, mely ha nem is egyszerre és egyidőben, de a fejlődés során minden országban megtalálható.

A középkorban, a hűbéri rendszer idején az uralkodó csak első volt az egyenlők közt. Az állam egymással laza kötelekekkel egybefűzött hűbéres országokból állt, saját területükön a hűbéres nagyurak szuverénül uralkodtak, a császár vagy király szava csak közvetve érvényesülhetett. A hatalmat a fejedelmek és a nagyurak együtt tartották a kezükben.

A középkor utolsó századaira azután az arisztokráciát alkotó nagyurakkal szemben egyre jobban megerősödött és részt kért a hatalomban a középnemesség. Azonos érdekeik együttműködésre készítették őket, s egy ideig természetes szövetségei voltak a hűbéri országok laza együtteséből a tartományi urak megtörésével egységes államot kovácsoló uralkodónak. A középkor végi államokban a király és a nemesség, a kiváltságos rendek, egymás mellett ténykednek, segítve, de ugyanakkor korlátozva is egymás hatalmát, megosztva a szuverenitást, a későbbi törvényhozó és végrehajtó hatalom ekkor még ki nem alakult és egymástól nem is mindig elkülönülő területein. A szuverenitásnak ezt a rendek és fejedelem közti megosztását nevezzük rendi dualizmusnak. A kölcsönös jogokat és kötelezéseket rögzítő rendi alkotmányra – amely országonként változott – a trónra lépő uralkodónak a koronázási hitlevélben esküt kellett tennie, s csak ezután következett a rendek hódolása, illetve a koronázás.

A nemesség és a király közti hatalom megosztása persze egy országon belül sem volt állandó, sőt gyakran változott a mindenkori erőviszonyoknak megfelelően. Az uralkodó, miután megtörte a hűbérurak tartományi hatalmát, igyekezett lerázni a nemesség – az egymás közt gyakran viszálykodó, de a központi hatalommal szinte mindig egységesen szembeforduló fő- és köznemesség – gyámkodását. Az adó és katona megajánlása rendi jog volt, melyet a nemesek az országgyűlésen gyakoroltak, így azután az országgyűlések váltak a központi hatalom és a rendek közti hatalmi birkózás, gyakran alkudozás fő területévé. Ahol az uralkodó rá volt szorulva a nemesség adómegajánlására, ott engedményeket kellett tennie, ahol viszont bevételeiben függetleníteni tudta magát, ott az országgyűlések beleszólását is kikapcsolhatta. Különösen ha sikerült a nemességgel szemben álló, egyre erősödő városi polgárság támogatását elnyernie, és ha a főúri bandériumok meg a nemesi fölkelés mellőzésével csak neki engedelmeskedő zsoldos hadakra támaszkodhatott, amelyeket szükség esetén a rendekkel szemben is felhasznált. Ehhez járult már a 15–16. században a központi államigazgatás gépezetének megteremtése, amely a középkori decentralizáltsággal szemben az újkori központosított állam legfőbb végrehajtó szervevé vált. A terjeszkedő uralkodói hatalom mind kevesebb lehetőséget hagyott a nemességnek, hogy országos ügyekben a döntésbe beleszóljon, ugyanakkor a központi hatalom egyre erősebben beavatkozott korábban a rendek magánügyének vélt dolgokba is. A ne-

messég védekezésbe szorult: egyrészt biztosítani akarta függetlenségét az uralkodói hatalommal szemben, másrészt arról sem mondott le, hogy a kormányzásból minél nagyobb részt kanyarítson ki magának.

Az új, részérdekeken felül álló, egységes erő kifejtésre képes modern állam építője az uralkodó volt. A fejedelmi abszolútizmussal szemben, az osztály és táji érdekeket képviselő rendiség a régít, az elavultat védte. A kettő összeütközése és megmérkőzése elkerülhetetlen volt.

Rendiség és partikularizmus a Habsburg-monarchia országaiban

A kelet-közép-európai megkésett fejlődés következménye volt, hogy amikor a 16. század elején, a fejlettebb Franciaországban vagy Németalföldön már mindjobban előtérbe nyomul a fejedelmi abszolútizmus, nálunk akkor bomlik virágjába a rendiség.

A „nálunk” azonban nemcsak Magyarországra értendő. Történetírásunk sokáig önmagában, elszigetelten vizsgálta a magyar rendiség fejlődését és a Habsburg-abszolútizmussal való szembenállást is a magyar nemzeti fejlődés kizárólagos jellegzetességeként állította be. A szűkebb határainkon való túltekinvés meggyőzhet bennünket, hogy nem így van. A nemesség a Habsburg-monarchia minden országában szemben állt az uralkodói abszolútizmussal, s csak az ellenállás módjában és lehetőségében, illetve sikerében voltak különbségek.⁴

Nyugat-Európához viszonyítva a Habsburg-monarchia egészének a fejlődése megkésett, sőt bizonyos fokig más volt. Jóllehet ugyanis a Habsburg-országok társadalmi szerkezetében jelentős különbségek voltak, mégis együttesen más volt a helyzet, mint Nyugaton. Ami a központi hatalommal folytatott harc szempontjából a leglényegesebb, más volt a nemesség és a polgárság aránya a társadalomban. Magyarországon a 15. század-dal kezdődő török harcok következtében tömeges nemesítésre került sor, ami elsősorban a vagyonatlan kismenőség sorait nagyon megduzzasztotta. 16–17. századi statisztikai adataink persze nincsenek, de a későbbi számarányok nyilván érvényesek erre az időre is. Tudjuk, hogy a 18. század második felében a magyarországi társadalom 4,4%-a volt nemes, ugyanakkor a polgárság aránya legföljebb 2%-nyi lehetett. Az osztrák tartományokban és még inkább Csehországban magasabb volt a polgárság aránya (4–5%), s valamivel

⁴ A kérdésre általában: *Otto Brunner*: Land und Landstände in Österreich. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv 1957. 447. s. köv.; *uő*: Die Freiheitsrechte in der altständischen Gesellschaft. (= Aus Verfassungs- und Landesgeschichte. Festschrift für Theodor Mayer. I. 1954. 297. s. köv.) *Fritz Hartung*: Herrschaftsverträge und ständischer Dualismus in deutschen Territorien. (Schweitzer Beiträge zur allgemeinen Geschichte, 1952. 163. s. köv.); *Ditrich Gerhard*: Regionalismus und ständisches Wesen als ein Grundthema europäischer Geschichte. (Historische Zeitschrift 1952, 174., 307. s. köv.; *Hans Sturmbeger*: Dualistischer Ständestaat und werdender Absolutismus. (= Die Entwicklung der Verfassung Österreichs. Wien, 1963. 24. s. köv.); *L. Makkai*: Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger. Bp. 1960. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 43.); *Robert A. Kann*: A History of the Habsburg Empire, 1526–1918. Berkeley–Los Angeles–London, 1977. Főleg 12. s. köv.; *R. J. W. Evans*: The making of the Habsburg Monarchy, 1550–1700. Oxford, 1979. 81. s. köv.; *Horst Haselsteiner*: Absolutizmus és rendiség a Habsburg örökös tartományokban. (= Benda Kálmán szerk.: Európa és a Rákóczi szabadságharc. Bp. 1980. 137. s. köv.)

kisebb a nemeseké (2,5–3%). Ugyanakkor Lengyelországban kereken 10%-nyi nemessel mintegy 1% polgár állt szemben. Franciaországban viszont a nemesség számaránya nem érte el az 1%-ot, míg a polgároké 10–12% volt.⁵ Mindezt nyilván tekintetbe kell vennünk, ha a magyar, az osztrák vagy a cseh nemesség és a Habsburg-hatalom viszonyát vizsgáljuk.

Amikor 1521-ben a fiatal Habsburg Ferdinánd főherceg Ausztriába érkezett, hogy nagyapja, Miksa császár örökségeként átvegye az osztrák tartományok feletti uralmat, a rendek csak hosszas alkudozás, majd szabályos szerződés megkötése után hódoltak előtte. Stájerország, Karintia vagy Tirol végül is megelégedtek azzal, hogy a főherceg ünnepélyes esküvel biztosította kiváltságaikat, országos és helyi jogaikat, a nemességét és a szabad városokét egyaránt, s megígérte, hogy a tisztségekre nem nevez ki idegeneket. Alsó-Ausztria nemesei viszont arra hivatkozva, hogy a Spanyolországban, majd Németalföldön nevelkedett főherceg idegen, maguknak követelték a felségjogokat, s egy időre még a fejedelmi birtokok jövedelmét is lefoglalták, mondván, hogy azzal is nekik van joguk rendelkezni.⁶

Az egyenkint területre nézve is kicsiny és viszonylag gyöngye osztrák tartományok berzenkedésénél jelentősebb volt a cseh és a magyar rendek ellenállása, amikor II. Lajos halála után Ferdinánd, a II. Ulászló királlyal 1518-ban kötött kölcsönös örökösödési szerződésre hivatkozva azt kívánta, ismerjék el örökös királyuknak. „Mivel őfelsége az öröklés jogán királya Magyarországnak – közölték Ferdinánd megbízottai –, a magyaroknak semmi másra nincs joguk, csak arra, hogy őt örökös uralkodójuknak elismerjék, és minden ellenkezés nélkül megkoronázzák.”⁷ A Jagellók uralma alatt naggyá nőtt magyar és cseh rendek azonban a hozzájárulásuk nélkül kötött családi szerződést nem voltak hajlandók

⁵ Magyarországra: *Ferenc Maksay*: Le pays de la noblesse nombreuse. Bp. 1980 (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 139.) *László Makkai*: La noblesse de la Hongrie historique à l'époque du féodalisme tardif, 1526–1760. (= Béla Köpeczi–Éva H. Balázs szerk.: Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe–XIXe siècle. Bp.–Paris 1981. 163. s köv.); *K. Benda*: La société hongroise au XVIIIe siècle. (= Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Colloque de Mátrafűred, 3–5 novembre 1970. Bp. 1971. 22–23.); Ausztriára: *Herbert Hassinger*: Die Landstände der österreichischen Länder. Zusammensetzung, Organisation und Leistung im 16–18. Jahrhundert. (Jahrbuch des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich. 1964. 989. s köv.) *Uő*: Ständische Vertretungen in den althabsburgischen Ländern und in Salzburg. (= *Dietrich Gerhard* szerk.: Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Göttingen, 1969. 250. s köv. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 27.); *Otto Brunner*: Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich. (= Neue Wege der Sozialgeschichte. Göttingen, 1956. 135. s köv.); *Karl Gutkas*: Geschichte des Landes Niederösterreich. St. Pölten, 1974. 179. köv.; – Csehországra: *Ottó Placht*: Lidnatost a spoločenská skladba českého státu v 16–18. století. Praha, 1957. 284. s köv.; *Josef Macek* (szerk.): Přehled československých dejín. I. Praha, 1958. 594. s köv.; *F. Seibt*: Land und Herrschaft in Böhmen. (Historische Zeitschrift, 1965. 200. k. 310. s köv.)

⁶ *Max Vancsa*: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. II. Linz, 1927. 632.; *Karl Eder*: Das Land ob der Enns vor der Glaubenspaltung. Linz, 1932. 390.; *Karl von Moltke*: Sigmund von Dietrichstein. Die Anfänge ständischer Institutionen und das Eindringen des Protestantismus in der Steiermark zur Zeit Maximilians I. und Ferdinands I. Göttingen, 1970. 197. s köv. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 29.); *Viktor von Kraus*: Zur Geschichte Österreichs unter Ferdinand I. 1519–1532. Ein Bild ständischer Partei Kämpfe. Wien, 1873. XXI.; *Ferdinand Hirn*: Geschichte der Tiroler Landtage von 1518 bis 1525. Innsbruck, 1955. 49.; *Al. Novotny*: Ein Ringen um ständische Autonomie, 1519–1522. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1963. 354. s köv.)

⁷ MOE I. 39. 1. jegyz.

elismerni. Ferdinánd politikai érzékét mutatja, hogy hamar belátta, más hangot kell megütnie. „Ámbár őfelsége úgy, mint Ulászló magyar király veje, azon szerződésnél fogva, melyet szépapja, Frigyes és nagyapja, Miksa császár Ulászló királlyal kötöttek, Magyarországra teljesen érvényes örökösödési joggal bír – mondotta Ferdinánd követe, a laibachi püspök a pozsonyi országgyűlésen 1526 decemberében –, mégis nem akar jogainak fegyverrel érvényt szerezni, hanem a rendek választására bízza sorsát.” Ahogy a követ mondotta az egybegyűltnek: „a ti megegyezésteket, választásokat várja. E szabad népnek szeretetére és becsülésére, nem pedig gyűlöletére vágyódik.”⁸

A rendek azonban a választást feltételekhez kötötték, Csehországban és Magyarországon egyaránt, valósággal gúzsba kötve az új uralkodó kezét. „Esküszünk, hogy az ország báróit, nemeseit, a szabad városokat és az összes országlakosokat kiváltságaikban és szabadságjogaikban, régi jó és elismert szokásaikban megtartjuk,” – hangzik a cseh-morva rendeknek adott eskü.⁹ Az 1527. november 3-án, Székesfehérvárott elhangzott magyar királyi eskü lényegében azonos volt ezzel. „Esküszünk. . . hogy a főpap urakat, bárókat, nemeseket, szabad városokat, az ország minden lakosát mentességeikben és szabadságjogaikban, törvényeikben és kiváltságaikban, valamint régi jó és hagyományos szokásaikban megőrizzük és . . . néhai felséges András király dekrétumát tiszteletben tartjuk...”¹⁰ Ez pedig azt jelentette, hogy sem adót, sem katonát nem szed a rendek megajánlása nélkül, háborút nem indít, békét nem köt, csak az országgyűlés hozzájárulásával, és minden lényeges kérdésben beleszólást enged a rendeknek. Azaz, felségjogát megosztja a nemesiséggel.

Ferdinánd és utódai helyzetét még nehezítette, hogy az új monarchia – birodalomnak is mondhatnánk – kormányzási és közigazgatási szempontból lazán összefűzött, belső ügyekben többé-kevésbé önálló országok és tartományok együttese volt, amelyek egyébként a fejlődésnek sem álltak azonos fokán. Magyarország – amíg a 1541-ben bekövetkező török hódítás Erdélyt nem kényszeríti külön útra – kormányzatát tekintve, egységes egészet alkotott. Ugyanez azonban korántsem mondható el a birodalom másik feléről, az osztrák és cseh tartományokról.¹¹

A 16. században nemcsak az évszázados államiságra visszatekintő Csehország alkotott külön egységet, hanem a Vencel-korona országain belül Morvaország, Szilézia és Lausitz is megőrizte tartományi különállását. Külön-külön kormányzati egységet képeztek az osztrák tartományok, Alsó-Ausztria csakúgy, mint Felső-Ausztria, a Belső-Ausztria

⁸ Idézi Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. Pest, 1846. 317.

⁹ Franz Bernhard von Buchholtz: Geschichte der Regierung Ferdinands I. 1524–1564. I. Wien 1830. 210.

¹⁰ Magyar Törvénytár II. Bp. 1899. 6. 1. jegyz. – A választást megelőzően, 1526. november 30-án, Bécsben kelt kötelezvényében Ferdinánd utódai nevében is kötelezettséget vállalt ugyanezekért, külön is kinyilvánítva, hogy idegeneknek sem birtokot, sem tisztséget nem adományoz, és a magyar tanácsba csak magyarokat nevez ki. (Közl.: Josephus Nic. Kovachich: Sylloge decretorum comitialium inelyti Regni Hungariae. I. Pest, 1818. 570–572.)

¹¹ Erre és a következőkre: Hermann Ignaz Biedermann: Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee, 1526–1705. Innsbruck, 1867.; Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr: Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. I–III. Bécs, 1907.; A. H. Loebl: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Zentralverwaltung im ausgehenden XVI. Jahrhundert. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. 1906. 629. s. köv.); Victor Lucien Tapié: Monarchie et peuples du Danube. Paris, 1969.

néven a 16. század második felében közös irányítás alá kerülő, de a látszat-különállásra egymással szemben továbbra is kényszerítően ügyelő Stájerország, Karintia és Krajna, valamint a nyugati tartományok: Tirol és Elő-Ausztria. Az egyes tartományok rendi gyűlései ugyanolyan féltékenyen, ha nem is olyan sikeresen védték belső önkormányzatukat, akár csak Magyarország, s valahányszor az uralkodó más, szomszédos tartományokból való „idegent” helyezett föléjük, tiltakoztak, nehogy hagyományos rendi befolyásuk pozíciót veszítsen a központi hatalommal szemben. Alsó- és Felső-Ausztria (amelyik pedig együtt alkotta az osztrák főhercegséget) még a század végén is elkeseredett harcot folytatott azért, hogy önálló tartományi jellegük elismeréseként mindketten külön-külön képviselőt kapjanak a német birodalmi gyűlésen.

Az összetartozás érzését a 16. században még hiába keressük a Habsburg-monarchia országaiban, s a dinasztia részéről is csak 1621-ben fogalmazta meg II. Ferdinánd végrendelete az elválaszthatatlanul összetartozás gondolatát.¹² Még a török veszély sem volt képes a rendeket komolyabb, állandó jellegű együttműködésre bírni (később is csak a dinasztia elleni közös harc hozta őket össze). Jellemző, hogy az osztrák tartományok első közös gyűlésére csak 1614-ben került sor,¹³ s a francia történetben oly nagy fontosságú *États généraux*, a különböző tartományok rendjeinek közös gyűlése, a Habsburg-monarchiában sohasem jött létre. 1541-ben ugyan Prágában a Habsburg-országok közösen tárgyaltak a közös védelemről. A kongresszuson részt vettek a cseh rendek, az osztrák tartományok és a magyar nemesség küldöttei is – de a kezdeményezésnek nem volt folytatása. Igaz, a Habsburgok inkább gátolták, mintsem segítették az effajta együttműködés kialakulását, nehogy egy egyesült rendi mozgalommal kerüljenek szembe.¹⁴

Igy azután együttműködés helyett mindegyik ország a maga külön hagyományos jogszokásainak a konzerválására törekedett. A magyar országgyűlések sorozatos törvény-cikkekben mondták ki újra meg újra az ország önállóságát, tiltva nemcsak az idegen jogszokások behozatalát, hanem visszautasítva a központi szerveknek való alárendelést is. A cseh rendek, a magyarokhoz hasonlóan, törvényben bástyázták körül különállásukat, és Ferdinánd utóda, Miksa idején kimondták, hogy ha az uralkodó az országon kívül tartózkodik, állandóan négy cseh tanácsost tartson kíséretében, és csehországi ügyekben az ő tanácsukkal éljen. Miután Rudolf császár az 1580-as években Bécsből Prágába tette át udvarát, a panaszok megsokasodtak, hogy Csehországban is idegen tanácsosokkal véteti magát körül, s azokra ruházza az intézkedés jogát. Különösen a bíróságok alkotmányellenes működését nehezményezték s azt, hogy a császári, tehát nem cseh királyi szervek elfogatási parancsokat adnak ki Csehországban, teljesen törvénytelenül. A morvák külön

¹² *Gustav Turba*: Geschichte des Thronfolgerrechtes in allen Habsburgischen Ländern bis zur Pragmatischen Sanktion. Wien, 1903. 161.

¹³ *Anton Gindely*: Der erste österreichische Reichstag zu Linz im Jahre 1614. (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil-Hist. Classe Bd. 40. 1962. 230. s köv.) A 18. században Tirolban tiltakoztak a Pragmatica Sanctio elfogadása ellen. Ahogy az egyik szónok mondtotta a tartományi gyűlésen: ha a Habsburg-országok egymástól való elválaszthatatlanságát törvénybe iktatják, ezzel Tirol elveszti a lehetőségét egy jövőbeli önállóságnak. L. *Brunner*: Land und Landstände, 447.

¹⁴ *Johann Loserth–Franz Freiherr Mensi*: Die Prager Ländertagung von 1541–43. (Archiv für österreichische Geschichte, 1913. Bd. 103. II. 435. s köv.); *Stumberger*: Dualistischer Ständestaat, 34.

is reklamálták rendi jogaikat. 1609-ben azután a cseh rendek kivívták, hogy az uralkodói határozatok csak akkor érvényesek, ha azokat az országgyűlésen elfogadták.¹⁵

A 16. században tehát a Habsburg-monarchia nem volt központosított állam, és az egyes lazán összefűzött tartományok közti különbségeket még kiélezte a gazdasági fejlődésben megmutatkozó egyenlenség.¹⁶ Ahhoz, hogy a császár-király akarata törvénnyé legyen, formálisan 12 rendi gyűlés hozzájárulása volt szükséges. Persze az udvar igyekezett ezt a hozzájárulást megkerülni, elmellőzni, legtöbbször eredményesen. Bizonyos kérdésekben ez azonban végül sem sikerült. Az adó és a katonai költségek kirovásánál az udvar nem tudta akaratát közvetlenül keresztülvinni. Ez pedig nemcsak nehézkessé tette a központi szervek működését, hanem meg is bénította.

A rendi kormányzatok eltérései

A Habsburg-országok és tartományok egységét tehát a 16. században csak a közös uralkodóház jelentette. Ugyanakkor a Monarchia egészén belül érvényesült a rendi dualizmus. A rendek összetétele, hatalmi pozíciója, a kormányzásban való részvétele azonban országonként más és más volt.

Csehországban a katolikus klérus a huszita háborúk óta nem tartozott a kiváltságos rendek közé. Ugyanakkor Morvaországban a papság megőrizte rendi helyét, rangsorban azonban a főnemesség utáni, második pozíciót foglalta el. Ausztriában nem volt világos határvonal az urak rendje, azaz az arisztokraták és a klérus közt. A tartományi gyűléseken a püspökök egy része a világi urak rendjében foglalt helyet. Magyarországot kivéve, ahol, mint tudjuk, a nemesség jogilag egységes volt („una eademque nobilitas”), mind az osztrák, mind a cseh tartományokban külön rendet alkottak a főnemesség és a köznemesség, vagy ahogy neveztek őket, a lovagok. A városok viszont mindenütt a rendek közé számítottak, hol mint negyedik, hol mint harmadik rend. A parasztság országos ügyekbe sehol sem szólhatott bele, Tirolban azonban képviselői ott ültek a bíróságon. Elő-Ausztriában pedig, közösen a polgársággal, egy országgyűlési szavazattal is rendelkeztek.¹⁷

A rendi hatalom és általában a rendi fejlődés jellegének a meghatározásánál, Otto Hintze kutatásai nyomán, ma már alapvetőnek tartjuk a rendi szervek mindenekelőtt az országgyűlések összetételében és működésében mutatkozó különbségeket.¹⁸ Hintze

¹⁵ *Fellner-Kretschmayr*, I. 184. s. köv.; *Gotthold Rhode*: Stände und Königtum in Polen-Litauen und Böhmen-Mähren. (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1964. 228. s. köv.)

¹⁶ A politikai ellentétek mögötti gazdasági különbségeket l. *Ferdinand Tremel*: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz, 1954. *Uó.*: Oberösterreich und Steiermark in ihren wirtschaftlichen Beziehungen. (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 1953. 160. s. köv.); *Alfred Hoffmann*: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. Saizburg, 1952; *Wittmann Tibor*: Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez. 1606–1618. Szeged, 1959; *E. Klebel*: Die historischen Individualitäten der österreichischen Länder. (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 74. s. köv.)

¹⁷ A már idézettekén kívül l. még *Hermann Ignaz Biedermann*: Die österreichischen Länderkongresse. (Mitteilungen des Institut für Österreichische Geschichtsforschung, 1869. 276.); *A. Brunner*: Die Voralberger Landstände von ihren Anfängen bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts. Innsbruck. 1929.

¹⁸ *Otto Hintze*: Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes, (= *O. Hintze*: Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Göttingen, 1962.

két alapvető típust állít fel. Az első a kétkamarás országgyűlés, amelyben egyrészt a főrendek és a főpapság, másrészt a köznemesség és az alsópapság meg a polgárság küldöttei két külön táblán tanácskoznak és táblánként szavaznak. Ez a típus, amelynek fő képviselője az angol országgyűlés, elsősorban Európa peremvidékein alakult ki. A másik a kuriális rendszer. Ebben nincs alsó- és felsőtábla, hanem a négy rend (papság, urak, lovagok és városok) külön-külön kúriában tanácskoznak, és a négy kúria szavazatai végeredményének aránya dönti el a dolgokat. Ez a típus főleg az egykori Karoling-birodalom területén alakult ki, így Franciaországban és a német államokban.

Ami mármost a Habsburg-monarchia országait illeti, Magyarországon és Csehországban az országgyűlés kétkamarás volt, az osztrák tartományi gyűlések viszont kuriális rendszerben üléseztek, minden rend külön. De teljes azonosság közöttük sem volt, mert például Stájerországban a kuriális rendszer még csak alakulóban volt, s a régi egykamarás gyűlés nyomát őrizte, hogy a kúriák együtt szavaztak. Magyarországon és Csehországban általános volt az alsótáblán a képviseleti rendszer, vagyis a nemesség, a városok és az alsópapság nem jelent meg fejenként, hanem csupán követeket küldött az országgyűlésre. Az osztrák tartományokban a követküldés csak a negyedik rendnél, a városoknál volt szokásban, az urak, lovagok és egyházi méltóságok közül bárki személyesen megjelenhetett és szavazhatott a tartományi gyűlésen; a főnemesek és a lovagok általában éltek is ezzel a joggal.¹⁹

Viszont akár kuriális, akár kétkamarás rendszerű volt az országgyűlés, belső mechanizmusa azonos volt mindenütt: tárgyalási alapul az uralkodói előterjesztés szolgált. A rendek erre írásban válaszoltak (esetleg külön sérelmi iratot adtak be), amire az uralkodó viszontválasza, majd újabb rendi válaszirat következett, s ez így ment, amíg meg nem egyeztek. A válaszok és viszontválaszok elkészítése sok időt vett igénybe, az uralkodó előzetesen mindig véleményt kért az Udvari Kamarától, az Udvari Haditanácstól, magyar vonatkozásban a Magyar Királyi Tanácstól, meggyeszer a püspöki kartól, ezeket a véleményeket egyeztette a Titkos Tanács, majd az Udvari Kancellária fogalmazta meg a végső szöveget. A tárgyalások elhúzódtak, s a szinte mindig kompromisszumos megegyezés a rendek és az uralkodó közt körülményes nehézséggel született meg.

A kuriális rendszerben a központi hatalom könnyebben megbonthatta az országgyűlés egységét azzal, hogy a négy rend közti ellentéteket kihasználva, közülük kettőt,

1. s köv.) A kérdés teljes modern irodalmát áttekinti *Helmut G. Koenigsberger*: *Dominium regale or dominium politicum et regale? Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe.* (= *K. Bosl-K. Möckl*, Hrsg.: *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation.* München, 1971. 43–68.)

¹⁹ *Herbert Hassinger*: *Ständische Vertretungen in den althabsburgischen Ländern und in Salzburg.* (= *Dieterich Gerhard*: *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert.* Göttingen 1969. Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte. Nr. 27. 247. s köv.); *Hassinger*: *Die Landstände*, (1. 5. jegyz.; *Melchior Goldast*: *Commentarii de regni Bohemiae incorporatarumque provinciarum iuribus ac privilegiis*, (1612.) Cura atque studie Joh. Hermanni Schminckii. I–II. Frankfurt a. M. 1719.; *N. Sapper*: *Die schwäbisch-österreichischen Landstände und Landtage im 16. Jahrhundert.* Stuttgart, 1965; *Karl Gutkas*: *Landesfürst, Landtag und Städte in Niederösterreich im 16. Jahrhundert.* (Jahrbuch für Länderkunde von Niederösterreich 1964. 311. s köv.); *József Holub*: *La formation des deux Chambres de l'Assemblée nationale hongroise.* (= *Album H. M. Cam. II. Lüttich-Paris 1961.* 347. s köv.); *Moltke*: *Ditrichstein*, 256.; *E. C. Helbing*: *Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks.* Graz–Wien–Leipzig, 1929.

gyakran hármat is maga mellé állított. Az osztrák tartományi gyűlések történetében ez gyakori eset volt. A kétkamarás rendszerben, ahol a három rend követi az alsótáblán együtt tanácskoztak, az ellentétek és az ebből eredő viták igen elhúzták a tárgyalásokat, s az udvar ezt tudta kihasználni a maga javára. A rendek ugyanis elunva a szétfolyó, vége-láthatatlan vitákat, az uralkodói válaszokra való várakozást, miután kifogytak a pénzből, szétszórtak, amikor is a határozatok formába öntése az Udvari Kancelláriára maradt. A magyar országgyűlés is hagyományosan a Kancelláriára bízta a törvények megszövegezését, így állhatott elő a már korábban említett eset, amikor az 1604:22. tc. esetében a rendek állásfoglalásával szögesen ellentétes értelmű határozatot öntöttek formába.

Mégis a cseh vagy a magyar országgyűlések működésétől nem lehet bizonyos szervezethez és célratorő tudatosságot elvitatni. (Az osztrák tartományi gyűlések jelentősége közjogi szempontból sokkal kisebb volt.) Ez azonnal szembeütik, ha az ugyancsak kétkamarás lengyel országgyűléssel hasonlítjuk őket össze. A lengyel országgyűlés működését még a 17. században is teljesen megbénította a köznemesi frakciók egymással vívott szenvedélyes harca, tumultuózus jelenetekre került sor – akárcsak Magyarországon az 1500-as évek legelején, a rákosi országgyűlések korában. Lengyelországban a köznemesség mindvégig megőrizte azt a jogát, hogy az országgyűlésen személyesen megjelenhet, a képvisleti rendszer nem fejlődött ki.²⁰ Magyarországon a megyénkinti két, esetleg három követ nem jelentett tömeget, akárhány megyegyűlés népesebb volt az országgyűlésnél. A követküldés révén bizonyos kiválasztódás is érvényesült, ami biztosította az országgyűlési tárgyalások komolyságát és színvonalát, és lehetővé tette a legfőbb kérdésekben az egyetemes állásfoglalást.

A Habsburg-monarchia egészét tekintve közös fejlődési irányt jelzett, hogy a 17. századra a rendek befolyása mindenütt tért nyert. Még Belső-Ausztriában is, ahol pedig Károly főherceg, majd a század utolsó éveiben fia, Ferdinánd (a későbbi II. Ferdinánd császár) nem eredménytelenül munkálkodtak a rendi hatalom megtörésén. Ez nem utolsósorban azon múlt, hogy – különösen a délnémet tőkének Közép-Európából történt kivonulása után²¹ – az összeomlással fenyegető anyagi helyzetben az uralkodó fokozottan rá volt utalva a tartományok adójára. A török elleni védelmi háború irtózatos pénzt emésztette fel,²² s a rendek pénzt vagy katonát mindig csak újabb és újabb engedmények fejében szavaztak meg.²³ Az állandó török veszély egyrészt táplálta az érzékenységet, az összetartozás érzését a Monarchia országaiban, központosításra, az erők összefogására

²⁰ A. Rembowski: *Konfederacya i rokosz. Porównanie stanowych konstytucyj państw europejskich z ustrojem Rzeczpospolitej polskiej.* Warszawa, 1896.; *Bogusław Leśnodorski: La diète polonaise.* Warszawa, 1959.; *Z. Kaczmarczyk–B. Leśnodorski: Historia państwa i prawa Polski od połowy XV. w. do r. 1795. I.* Warszawa, 1966.; *Marek Borucki: Sejmy i sejmiki zlaheckie.* Warszawa, 1972.

²¹ *Makkai László: Az abszolutizmus,* 200. s. köv.

²² *Benda Kálmán: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század fordulóján. (= Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. Tanulmányok. Eger, 1983. Studia Agriensia 3. 49–59.)*

²³ *O. Brunner: Land und Herrschaft,* 426. s. köv.; A felső-ausztriai rendek taktikáját szemléletesen mutatja be *Karl Eder: Glaubensspaltung und Landstände in Österreich ob der Enns, 1526–1602.* Linz, 1936. 13 s. köv.; Ugyanez Elő-Ausztria esetében: *Sapper: Die schwäbisch-österreichische Landstände,* 136. s. köv.; l. még *Dietrich Gerhard: Regionalismus und ständisches Wesen als ein Grundproblem europäischer Geschichte (Historische Zeitschrift, 1952. 174. k. 307. s. köv.).*

serkentette az uralkodóházat, másrészt viszont függő helyzetbe juttatta a császár-királyt, és növelte az egyes országok különállását azzal, hogy az uralkodónak minden kiállított katonáért a rendeknek tett engedményekkel kellett fizetnie.

A Habsburgok politikája

A választási feltételekkel, a hitlevél pontjaival a rendek gúzsba köthették Ferdinánd kezét, az mégis az első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt, hogy a Jagellók királytalan korszakának vége van. Ferdinánd a spanyol abszolútizmus állameszméjén nőtt fel, s ha réalpolitikai érzékkel alkalmazkodott is a helyzethez, első perctől kezdve a rendi hatalom visszaszorításán s az abszolútizmus kiépítésén munkálkodott. Ahogy valamelyest is megszilárdult helyzete a trónon, 1522-ben bíróság elé állította az alsó-ausztriai rendi ellenállás vezetőit, három nemest, majd Bécs város hét polgárát ki is végeztette. A kivégzés után a főherceg kegyesen megbocsátott az előtte megalázkodó nemeseknek, Bécs városa azonban elvesztette önkormányzatát. Az 1526-ban kiadott új városi kiváltságlevél pedig már erősen hangsúlyozta a fejedelmi hatalmat. Mindez lecke volt a többi tartománynak is. A rendek persze egymás közt „sosem hallott zsarnokságról” suttoztak s „az ország régi szabadságát” megtörő tirannust a „haza ellenségének” bélyegezték. Ez azonban nem változtatott azon, hogy az osztrák tartományokban Ferdinánd fölébe került a rendeknek.²⁴

A cseh nemességgel azonban sokáig nem mert ujjat húzni Ferdinánd, s még azt is lenyelte, hogy a német protestánsok elleni katonai segítséget a prágai országgyűlés kerekperek megtagadta. 1547-ben, V. Károly császárnak a schmalkaldeni protestáns szövetségen aratott mühlbergi győzelme után azonban elérkezett a visszaütés ideje. A rendi mozgalom vezetőit perbe fogták, számos család elvesztette birtokait, több városnak megvonták a kiváltságát, a mozgalom főembere pedig bitón végezte életét. Az országgyűlés ekkor, két évtized múltával, kénytelen volt Anna királyné és férje trónörökösödési jogát elismerni, s az 1526-os választási feltételekből egy sor Ferdinánd által kérelmezett részt törölni.²⁵

Magyarországon a helyzet nehezebb volt. 1541-ig, Szapolyai János haláláig különösen kesztyűs kézzel kellett a magyar urakkal bánni, mert könnyen a másik király pártjára álltak, de az Ausztriában vagy Csehországban bevált út itt később sem volt járható. A török torkában nem lehetett a rendekkel nyíltan szembehelyezkedni anélkül, hogy a birodalom határvédelme veszélybe ne kerüljön. Az udvar ugyanis sohasem rendelkezett elég pénzzel és katonával, hogy a végvárat, a sokszáz kilométeres végvári vonalat a maga erejéből megvédje. A török támadások és portyák elhárítása részben, sőt nemegyszer teljesen, a határ mentén birtokos magyar nagyurakra és a megyékre hárult. Központi, országos hatalmat magyar főúr ritkán kapott – a nádori méltóságot, hacsak lehetett, nem töltötték be, s még az országban állomásozó külföldi csapatok parancsnokságát is mindig idegenre bízták –, az óriási kiterjedésű nagybirtokokon azonban a főúri családok szinte korlátlan urak voltak, s a megyében a nemesség akarata érvényesült. II. Miksa ugyan megpróbálta a túl nagyra nőtt, már János Zsigmond erdélyi fejedelemmel szinte saját külpolitikát foly-

²⁴ *Kraus*: Zur Geschichte Österreichs, 79.; *Sturmberger*: Dualistischer Ständestaat, 29.

²⁵ *Alphons Huber*: Geschichte Österreichs. IV. Wien 1892. 130, s köv.

tató magyar urakkal a hatalmát éreztetni, de sikertelenül. 1569-ben elfogatta a két hatalmas felvidéki főurat, Dobó Istvánt, az egri hőst és Balassa Jánost, Bálint, a költő apját, és hűtlenségért törvény elé állította őket. Két évig tartó huzavona után azonban az országgyűlés közbenjárására kénytelen volt mindkettőjüket szabadon bocsátani.²⁶ A magyar rendiség erősebbnek bizonyult.

Az előzőekben láttuk, hogy az egyes országok és tartományok rendeinek együttműködését a Habsburg-politika már csírájában igyekezett elfojtani. Ugyanakkor arra törekedett, hogy a birodalmat a rendi szervek fölött álló központi hivatalok révén egységes kormányzat alá vonja.²⁷ I. Ferdinánd már 1527-ben létrehozta az Udvari Kancelláriát, az Udvari Tanácsot és Udvari Kamarát, majd 1556-ban az Udvari Haditanácsot, és ezeknek alárendelte az egyes országok és tartományok igazgatási szerveit. A központi szervek működése azonban kezdettől fogva akadozott. Egyrészt gátolta a következetes rendi ellenállás, másrészt az állandó pénztelenség, ami megbénította s szinte csak névlegessé tette a központi ügyintézkést. Még legjobban a kamarai közigazgatás működött, bár itt is léptenyomon hatásköri viták lángoltak fel, s végül is a kamarák fő tevékenysége a kincstári adósságok számontartására szorítkozott.²⁸

Ferdinánd utódai alatt azután a megkezdett központosítás is elakadt. T. Fellner és H. Kretschmayr nagy monográfiája az osztrák birodalmi közigazgatás történetéről Miksa és Rudolf korából, tehát a 16. század második feléből, a központosítás vonatkozásában semmilyen lényeges újabb intézkedésről nem tud számot adni. Ehelyett inkább megosztó törekvések érvényesültek. Már Ferdinánd feladta a birodalom egységét, amikor Belső-Ausztriát (Stájerországot, Karintiát és Krajnát) második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a legkisebb fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. A birodalom megosztásával a késő-középkori hagyomány győzött az újkori állameszme felett. Ezen a megosztottságon Miksa sem változtatott. Rudolf pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig kormányzói jogkörrel öccsét, Ernőt, majd ennek halála után Mátyást állította. Nem túlzás annak feltételezése, hogy ha a Habsburg-család oldalágai az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. A 16. század végére, az udvar Prágába költözésével, kettészakadt az Udvari Kancellária, a Haditanács, legfőként pedig az Udvari Kamara. Ennek Bécsben maradt részlege („die hinterlassene Kammer”) Ernő, majd Mátyás főherceg utasításait követte, s a 16–17. század fordulóján néha már szembe is helyezkedett a prágai részleggel. Ebben az időben teljes joggal beszélhetünk a központi kormányzati szervek megosztásáról.²⁹

A közigazgatás mellett a központosítás másik fontos eszköze az uralkodótól függő hadsereg volt. A Habsburg-monarchiában a Haditanács csak részben tudta kezébe venni

²⁶ *Károlyi Árpád*: Dobó István és Balassa János összeesküvésének történetéhez, 1569–1572. Bp., 1879.

²⁷ A következőkre I. *Fellner-Kretschmayr*: Zentralverwaltung, I. és *Helbling*: Österreichische Verfassungsgeschichte, 210 s. köv.

²⁸ *Loebl*: Beiträge, 648.

²⁹ *Erich Zöllner*: Geschichte Österreichs. Wien. 1961, 96. s. köv.; *Fellner-Kretschmayr*: Zentralverwaltung, I. 147.

a katonai ügyek központi irányítását. A rendek megerősödésének egyik fontos tényezője éppen az volt, hogy az udvar – mivel saját erejéből erre nem futotta – a határvédelmet kénytelen volt jelentős részben Magyarországra és a keleti osztrák tartományok rendeire ruházni. A magyar főurak – a Batthyányak, Zrínyiek, Nádasdyak, keleten a Báthoriak, Dobók vagy később a Rákócziak, hogy csak néhány nevet említsünk – nagy területen saját erejükből, maguk szervezték a védelmet, a királyi kézen levő várak fenntartásáról pedig a vármegyék, tehát a rendi szervek gondoskodtak. A nyugati országrész fontosabb várainak ellátását a keleti osztrák tartományok vállalták és látták el másfél évszázadon keresztül. Így a horvát–szlaven–vend határvidék erődítményei Stájerországhoz tartoztak, a győri őrség pedig közvetlenül Alsó-Ausztriától kapta a zsoldot és részben az utasításokat is.³⁰ Ennek az volt a következménye, hogy a hadsereg dolgaiba a rendek is beleszóltak. Magyarországon pedig a kormányzat kénytelen volt eltérni, hogy a nagybirtokos főurak saját katonasággal rendelkezzenek.

A központosító törekvéseket azonban nemcsak az akadályozta, hogy a kormányzat kényszerűségből egyre nagyobb önállóságot adott a rendi szervezeteknek, hanem az is, hogy a Habsburg-kormányzat nem tudott kinőni a középkori keretből. Tovább élt az állam és az egyház összefonódottsága, ezzel összefüggésben a kormányzat hierarchikus jellege és a személyi vonások túltengése. Az ekorbeli francia közigazgatásnak már egyik jellemző vonása, hogy az uralkodó, mellőzve a nemeseket és az egyháziakat, mind nagyobb számban von be a közigazgatásba polgári szakembereket, az adóbehajtást pedig teljesen kiveszi a nemesség kezéből.³¹ A Habsburg-politikában ilyen törekvésekkel még sokáig nem találkozunk. A magyar kancellári tisztséget végig a 16. században püspökök töltötték be, polgári származású tisztviselővel pedig még az alsóbbrendű hivatalokban is csak elvétve találkozunk. A század végén Rudolf uralkodása alatt ugyan bizonyos szerephez jutott a központi karnarai közigazgatásban a polgári származású Zakarias Geizkoffler, és még néhány nem nemes, hatáskörük azonban végig csak alárendelt volt, az irányítás a feudális urak kezében maradt.

A birodalmi szervek rendelkezései így többnyire már a vezető tisztviselőknél megfeneklettek, s ami továbbjutott, azt a tartományi kormányzatok szabotálták el. Magyarországon a megyék szinte teljesen önállóan jártak el belső ügyeikben. Ilyen körülmények közt a nemesség kikapcsolása a jobbágyi adók behajtásánál, azaz a független pénzügyi politika megvalósíthatatlan volt. Egyébként nem sok jelét látjuk annak, hogy a Habsburgok törekedtek volna a nemesség intézményes kikapcsolására. Még Rudolf császárnál sem, aki pedig elsőnek alkalmazott kamarai szolgálatban nem nemeseket. Rudolf éppen nem rokonszenvezett azokkal, akik a polgárságból jöttek. Közismert például rossz viszonya a kispolgári származású bécsi püspökkel, Melchior Khlesl bíborossal, jóllehet ő erősen arisztokrata-ellenes nézeteket képviselt, és az uralkodói abszolútizmus híve volt.³²

³⁰ Artur Steinwenter: Steiermark und der Friede von Zsitvatorok. Wien, 1956; Gutkas: Geschichte des Landes Niederösterreich, 167. A győri várőrség zsoldjára, az erődítésekre kiutalt összegek elszámolásai: Niederösterreichisches Landesarchiv (Bécs). Ständische Akten A VII. 32, 39, 40; B. III. 24. stb.

³¹ Roland Mousnier: La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII. Paris, 1971. Különösen 95. s köv. és 393. s köv.

³² Joseph Hammer-Purgstall: Khlesl's des Cardinals. . . Leben. I. Wien, 1847.

De Rudolf utódainál sem találunk tudatosan központosító törekvéseket. Amikor II. Ferdinánd a fehérhegyi csata után, 1627-ben Csehországnak új alkotmányt adott (Erneuerte Landesordnung), a régi nemesi-rendi jogokat mind megújította, s a régi rendi méltóságoknak a kormányzatban és a közigazgatásban továbbra is jelentős beleszólást biztosított. Még arra sem törekedett, hogy a Vencel-korona országai közti államjogi különbségeket megszüntesse, s Csehországot és Morvaországot szoros egységbe vonja. Igazat kell adnunk Ernest Denis-nek, hogy a 18. század közepe előtt a Habsburg-monarchiában nem beszélhetünk központosításról.³³ Fokozottan érvényes ez a megállapítás Rudolf császár politikájára, akinek uralma – a spanyol nevelés hatására – zsarnoki volt, de nem központosító.

A Habsburgok tehát, ha törekedtek is birodalmuk központosítására, a nemesi jogok korlátozására és fejedelmi abszolutizmus kiépítésére, a 16. században ezek a törekvések sorra csődöt mondtak. Ebben nyilván közrejátszott a Habsburg-országok imént vázolt sajtószerű helyzete, de az is, hogy sem Ferdinánd, sem utódai nem kívántak politikájukban a városokra, a polgárságra támaszkodni. A centralizációs törekvések így elszigetelve maradtak, pénz és hadsereg, sőt társadalmi támasz nélkül pedig nem voltak megvalósíthatók.

Mindehhez még egy nagyon fontos momentum járult, amely a Habsburgok politikai magatartását élesen megkülönböztette a korabeli Európa nemzeti uralkodóházaitól. A Habsburg-politika középpontjában ugyanis a 16–17. században külső, dinasztikus célok álltak. Egyrészt a német birodalom feletti tényleges uralom kivívása, másrészt a spanyol birodalom trónjának megörökléséhez igazodó meg-megújuló törekvések. Ennek a kettős politikának volt alárendelve még a törökkel folytatott küzdelem is. Miksa és Rudolf mindenekelőtt császárnak érezte magát, s magyarországi, ausztriai vagy csehországi politikájuk csak a dinasztikus törekvések alátámasztását szolgálta. Megmutatkozott ez abban is, hogy a Monarchia központi szerveibe többnyire német birodalmi urakat neveztek ki a vezető méltóságokra. Ezek persze alig, vagy sehogy sem ismerték az itteni országok belső szervezetét, arról rendszerint tudomást sem vettek, s így a kormányzat működését nemcsak a teljesen mellőzött magyar rendek, hanem az osztrák és cseh tartományok is joggal tekintették idegen uralomnak. Mindez kezdetben csak feszültséget, később azonban egyre súlyosabb ellentéteket szült a központi kormányzat és az egyes országok közt. Főként Magyarországon, amely teljes joggal sérelmezte, hogy az uralkodó még a török elleni véde-

³³Ernest Denis: *La Bohême depuis la Montagne Blanche*. I. Paris, 1903. 113.; l. még *Hans Sturmbeger: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus*. München, 1957. és *Rhode: Stände und Königtum*, 228. s köv. Jellemző, hogy 1593-ban a magyar országgyűlés már azt kívánta, hogy ne csak az adók beszedése, hanem azok kezelése is a rendi szervekre bízassék, mert – mondták – a kormányhivatalok kezén elsikkad a pénz. Véleményezve az előterjesztést, az Udvari Kamara ezt írta: „Es will der Hof- und Hungerisch Kammer gehorsambisten erachtens hiebey sonderlichen diss in acht zunehmen sein, dass die stendt mit diser fuergeschlagenen veränderung nit' allain, bloss mit dem, wie sy etbo dise ire gränitz verwilligung und dieselb dadurch irem vermainen oder fuergeben nach zu mehrer richtigkait bringen kündten, sondern fuernehmlich mit dem umbgehn, wy sy inen mit dergleichen anfang und bestellung sunderer perceptorn, auch zu denen übrigen um Irer Mayestät aigen einkommen ainen zuetritt und eingang machen. . . und also Irer Kayserlichen Mayestät allen gewaldt und autoritet auch in denselben iren aigen einkommen benemen.” (1593. március 12, Pozsony: OL Hofffinanz Ungarn. Landtagsakten, Fasc. 7, Conv. 1953, Fol 1368.)

kezést sem tudja megszervezni, hogy az oszmán hadak évről évre nagy darabokat törnek le az ország testéről, hogy a török hadjáratok és a fizetetlen császári zsoldoscsapatok garázdálkodása következtében az ország pusztulásra jutott.³⁴

Abszolutizmus vagy népfelség

Láttuk, hogy az 1604. áprilisi gálszécsi gyűlés nemesi rendei, amikor közölték az uralkodó képviselőjével, Barbiano generálissal, hogy jogaikat készek minden módon megvédeni, arra hivatkoztak, hogy ezt büntetlenül tehetik. A rendi felfogás, a „népfelség” elve, ahogy a másik oldalon a fejedelmi abszolutizmus ideológiája is, a 17. században már egy sor elméleti munkára hivatkozhatott. A rendi államjog képviselői – a monarchomachusok – a népfelség elvét vallották. (Népen persze csak a kiváltságos elemeket, elsősorban a nemességet kell érteni.) Elméletük a középkori ellenállási jogban gyökerezett, mely megengedte a törvénytelenül uralkodó, vagy esküjét megszegő fejedelemmel való szembe- szegülést. Ennek a monarchomachikus irodalomnak az alapjait a francia hugenották rak- ták le (Théodor de Bèze, François Hotmann, Philippe du Plessis-Mornay). Elsősorban antik példákra hivatkoztak, de felhasználták a régi germán jog egyes elemeit is. Az elmélet szélsőséges képviselői eljutottak a zsarnokölés tanáig.³⁵ Az egész elmélet azután a század második felében Kálvin tanaiból támadt új erőre – erről a későbbiekben még majd külön is szólunk.

A fejedelmi szuverenitás elmélete szintén a franciaországi vallásháborúban fogant. Jean Bodin volt az első, aki az államról szóló hatkötetes művében (1576) a mérsékelt abszolutizmus elméletét körvonalazta. Szerinte a szuverenitás nem osztható meg, teljesen és kizárólagosan az uralkodót illeti. Mármost az országos törvény, mert a nemzetek fölötti isteni és természeti törvény, ahogy velük szoros kapcsolatban az erkölcsi, az uralkodóra is kötelező. A lényeges azonban, hogy – Bodin szerint – a fejedelem feladata és kötelessége meghatározni alattvalói jogát. Ez a tétel vált azután az abszolutizmus ideológiai alapjává.³⁶

A mérsékelt abszolutizmusnak, mely korántsem törli el vagy vonja kétségbe a ren- dek minden jogát, másik nagy teoretikusa Justus Lipsius volt, aki a 16–17. század fordulóján

³⁴ A dinasztikus politikából fakadó ellentétekre a Habsburgok és egyes országaik közt már *Szekfü Gyula* is felfigyelt: Magyar Történet III. Bp. 1937. 68 s. köv. Legújabbban *Makkai: Az abszolutizmus*, 197–199.

³⁵ A kérdés irodalma igen nagy, ezért csupán néhány átfogó munkát idézünk: *George Weill: Les théories sur le pouvoir royal en France pendant les guerres de religion*. Paris, 1891., különösen 50. s. köv.; *Jacques Droz: Histoire des doctrines politiques en France*. Paris, 1956² 26; *R. Nürnberger: Die Politisierung des französischen Protestantismus*. Tübingen, 1948; *Pierre Mesnard: L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*. Paris 1951² (Bèze: 309. s. köv., Hotman: 327 s. köv., Du Plessis-Mornay: 340. s. köv.;) *Jean Touchard: Histoire des idées politiques*. Paris, 1978³, I. 278. s. köv.; *J. W. Allen: A History of Political Thought in the Sixteenth Century*. London, 1928. 302 s. köv.; *Robert Patry: Philippe du Plessis-Mornay, un huguenot homme d'État*. Paris, 1933.; *P. Moussiegt: Théories politiques des réformes au XVIe siècle: Hotman et du Plessis-Mornay*. Genève, 1970. Az elmélet középkori gyökereire: *Emile Lousse: La société d'Ancien Régime. Organisation et représentations corporatives*. Louvain, 1943. 163 s. köv. A zsarnokölés tanára: *Roland Mousnier: L'assassinat d'Henri IV*. Paris, 1964. 53 s. köv.

³⁶ *Mesnard*, 473. s. köv.; *Touchard*, 286. s. köv.; *E. Feist: Weltbild und Staatsidee bei Jean Bodin*. Halle, 1930.; *M. Imboden: Johannes Bodinus und die Souveränitätslehre*. Basel, 1963.; *Alberto*

lóján kiadott munkáiban a korlátlan fejedelmi hatalom szószólója; ezt a korlátlanságot azonban az erkölcsi törvény és a humanizmus mégis korlátok közé szorítja. Az uralkodó pozícióját erősítették továbbá a jezsuita Suarez és Bellarmin munkái is, akik, bár a népfelség elvéből indultak ki, a hatalom átruházásának tanával végül is az abszolutizmus kezébe adták a feyvert.³⁷

Az elmondottakból az is kiderül, hogy ebben a korban nem könnyű megmondani, hogy a központosító tendenciák mikor mondhatók már abszolutizmusnak, s hogy a mérsékelt abszolutizmus határa hol húzódik. Nyilván nincs és nem is volt erre egységes szabály. Annyi azonban bizonyos, hogy a „potestas absoluta” elnyerésére irányuló törekvések önmagukban még nem jelentenek abszolutizmust, ahogy a másik végletben bizonyos rendi jogok megléte nem összeférhetetlen az abszolutizmussal. Abszolutizmusról akkor beszélhetünk, amikor a fejedelem hatalma olyan erős, hogy a rendiségnek a felségjogokat korlátozó és megosztó hatalmát, ezzel együtt egyszersmind a rendi ellenállást ki tudja kapcsolni.³⁸

Így nézve a 16. századi Habsburg-kormányzatot, abszolutizmusról nem beszélhetünk. I. Ferdinánd és utódai elindítottak bizonyos központosítást, élt bennük a vágy a rendi erők elnyomására, sőt ezt kihívás-szerűen időről időre meg is kísérelték – de a központi hatalomnak nem volt elég ereje, hogy a nemesség ellenállását megtörje, és fölébe kerekedjék a rendeknek.

Reformáció – ellenreformáció

A fejedelmi kihívás, mely a rendi erőket az egész Habsburg-monarchiában elkeseredett védekezésre, majd ellentámadásra készítette, vallási területen ment végbe.

A nyugati tartományokat kivéve a Habsburg-országok mindegyikében a lakosság jelentős része csatlakozott a reformációhoz, úgyhogy az 1580-as évek végére mindenütt protestáns többség alakult ki, különösen a nemesség sorain belül. Ez a protestáns tábor azonban korántsem volt egységes. Csehországban a husziták és utraquisták mellett a lutheranizmus és a kálvinizmus is erősen tért hódított. Morvaország mintegy 350 egyház-

Tenenti: Teoria della sovranita e region di stato nella „République” di Jean Bodin. (Il pensiero politico, 1981, 34 s. köv.) A Bodinnél jelenlévő antik hagyományokra: *M. P. Gilmore*: Argument from Roman Law in Political Thought, 1200–1600. Cambridge, 1961. 93. s. köv.

³⁷ *Gerhard Oestreich*: Justus Lipsius als Theoretiker der neuzeitlichen Machtstaaten. (Historische Zeitschrift, 1956. 181. k. 31 s. köv.); *Mesnard*, 617 s. köv.; *Touchard*, 298. s. köv.; *M. Sibert*: Parallèle entre F. Suarez et J. Bodin. (Revue général du droit international public, 1949. 5 s. köv.); *H. Rommen*: Die Staatslehre des F. Suarez. München, 1926.; *Franz Xaver Arnod*: Die Staatslehre des Kardinals Bellarmin. München, 1934.; *E. Bullón y Fernandez*: El concepto de la soberania en la Escuela jurídica española de siglo XVI. Madrid, 1936. Lipsius és a spanyol államelmélet hatása a Habsburg-monarchiában: *R. J. W. Ewans*: Rudolf II. and his World. A Study on Intellectual History, 1576–1612. Oxford, 1973., főleg 95 s. köv.; Magyarországra: *Vargha Anna*: Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942.; *Wittman Tibor*: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz: Justus Lipsius. (Filológiai Közlöny, 1957. 53. s. köv.); *Klaniczay Tibor*: A magyar későreneszánsz problémái. (= *Klaniczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303. s. köv.)

³⁸ *Roland Mousnier*: Réflexions sur la notion d’absolutisme. (Bulletin de la Société d’Histoire Moderne. 1955. 2. s. köv.); *Emile Lousse*: Absolutisme, Droit divin, Despotisme éclairé. (Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte. 1958. 91 s. köv.)

községéből az 1600-as évek elején 300, Szilézia és Lausitz egészében lutheránus volt. Alsó- és Felső-Ausztriában a protestáns többség mellett jelentős katolikus kisebbség maradt. A protestánsok zöme itt is lutheránus, de Felső-Ausztriában a rendek hangadói kálvinisták voltak. A stájer nemesség nagy többségében lutheránus volt, Karintiában és Krajnában ugyancsak az ő kezükben volt a többség. Magyarországon a nemesség legalább 9/10-ed része volt protestáns, és ezen belül a többséget a kálvinisták képezték. Katolikus jellegét a birodalmon belül csak Tirol és Elő-Ausztria őrizte meg.³⁹ A nagy többségében protestánsná vált birodalomban a Habsburgok – dinasztikus okokból – kezdettől fogva mindvégig ragaszkodtak a katolikus egyházhoz és az ellenreformáció politikájához. Így a rendiség és a Habsburg abszolutizmus konfliktusa, mint a reformáció és ellenreformáció harca robbant ki a 16. század végén.

A tényleges történeti események megítélése szempontjából nem lényeges, de a Habsburg-politika belső rugóit keresve talán nem érdektelen, ha megnézzük, igaza van-e azoknak a véleményeknek, hogy a Habsburgok nem dinasztikus okokból, hanem vallási meggyőződésből erőszakolták az ellenreformációt. I. Ferdinánd esetében nyilván ez is közrejátszott, Miksánál azonban erről aligha beszélhetünk. Trónörökös korában nyíltan rokonszenvezett a lutheránus tanokkal, és valószínű, hogy Ferdinánd részben azért osztotta meg a birodalmat három fia között, mert félt Miksa protestáns meggyőződésének politikai következményeitől. Trónra lépve azonban, dinasztikus megfontolásokból a színleges katolicizmus és a tényleges katolikus politika mellett döntött.⁴⁰

Rudolf császár katolikusága nem vitatható, de a belső meggyőződés nála is kétséges. A pápai nuncius jelentéseiből tudjuk, hogy körmeneten, misén csak politikai szűkségből, nagyritkán vett részt, és bizalmas körben úgy nyilatkozott, hogy az egyház ceremóniái az ördöghöz, nem Istenhez szólnak. Közismert volt a papok és különösen a szerzetesek iránti ellenszenv, ugyanakkor tanácsadói között protestánsok is voltak.⁴¹

A fiatal Mátyás főherceg, a későbbi Mátyás császár és király protestáns rokonszenve nyilvánvaló. Titokban két szín alatt áldozott, „eretnek” könyveket olvasott, és az áttérés-

³⁹A Habsburg-monarchia országainak reformációjára általában: *Peter F. Barton* (Red.): *Sozialrevolution und Reformation. Aufsätze zur Vorreformation, Reformation und zu den „Bauern Kriegen“ in Südmittleuropa.* Wien–Graz–Köln, 1975. Az egyes országokra: *Grete Mecenseffy*: *Geschichte des Protestantismus in Österreich.* Graz–Köln 1956.; *Gustav Reingrabner*: *Protestantismus in Österreich.* Wien–Graz–Köln 1981.; *Evangelisch in Österreich. 200 Jahre Toleranzpatent. Ausstellung im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek.* 1981. (Kiállítási katalógus, részletes magyarázatokkal). *Anton Gindely*: *Geschichte der Böhmischen Brüder.* Prag, II. 1868.; *Anton Ludwig Frind*: *Die Kirchengeschichte Böhmens.* IV. Prag, 1878.; *F. Hrejsa*: *Dějiny křesťanství v Československu.* V–VI. Praha, 1948–1950.; *Mihály Bucsay*: *Der Protestantismus in Ungarn.* 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. I. Wien–Graz–Köln 1977.; *Benda Kálmán*: *A reformáció Magyarországon.* (Valóság 1976. 12. sz. 19. s köv.); *Hermann Egyed*: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München, 1973. 208. s köv.; I. még a pápai legátus följegyzéseit 1604-ből: *Stato presente del governo e religione (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem, 1592–1628.* III. *Epistulae et acta Johannis Stephani Ferreri.* 1604–1607. Pars I. Sectio I. Sajtó alá rend.: Zdenek Kristen. Praha, 1944. 362. s köv.)

⁴⁰*Karl Völker*: *Staatsgedanke und Reichsidee in der Geschichte des österreichischen Protestantismus.* (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1935. 13.); *Victor Bibl*: *Zur Frage der religiösen Haltung Kaiser Maximilian II.* Wien, 1918.

⁴¹*Friedrich Hurter*: *Geschichte Kaiser Ferdinand II. und seiner Eltern.* V. Schaffhausen, 1852.

sel kacérkodott. Amikor 1577-ben Flandriába szökött, Rudolf azzal küldte utána bizalmi emberét, Schwarzenberg grófot: akadályozza meg, hogy a főherceg nyíltan a protestáns vallásra térjen. Később a családi érdek benne is legyőzte az egyéni meggyőződést, de a pápa még 1597-ben is azt panasolta, hogy Mátyás nem mutat semmilyen buzgóságot a katolikus egyház és hit terjesztésében.⁴²

Rudolf ellenreformációs politikájánál számításba kell vennünk, hogy rá, aki serdülő korát Madridban töltötte, igen erősen hatott a spanyol uralkodói eszmény, mely az eretnekek elleni könyörtelen harcot a legfőbb fejedelmi kötelességek közé sorolta.⁴³ A későbbi II. Ferdinándnál viszont, akinek ellenreformációs politikája már valóban belső meggyőződésből fakadt, a minden másnál erősebb jezsuita hatást kell számításba vennünk.⁴⁴

A Habsburgok a katolikus vallás és egyház egyeduralmának visszaállítására protestáns tartományaikon belül csak egy szövetséget találhattak, a klérust. Így a klérus, mint a trón egyetlen megbízható támasza, mind nagyobb hatalomhoz jutott. A 16. század végén a pápai és a spanyol udvar által is erőteljesen támogatott papság már döntő tényezője a politikának. Ezáltal viszont még inkább konzerválódott a politikában és az államvezetésben mindaz, ami középkori maradvány volt, s a rendi dualizmus bizonyos mértékig trializmussá lett, amelyben a hatalmon az uralkodó, a katolikus klérus és a protestáns rendek osztoztak. A mind labilisabb egyensúlyi helyzetben a szemben álló három fél közül kettőnek ideiglenes szövetsége teljesen felboríthatta a hatalmi viszonyokat. Ez történt bizonyos vonatkozásokban 1608-ban Magyarországon, amikor a rendek és a klérus politikai szövetsége lemondásra kényszerítette a magára maradt Rudolfot. Erről a későbbiekben részletesen is szólnunk még.

A 16. század végén a klérus irányításával kibontakozó erőszakos udvari ellenreformáció a centralizáció korábbi eredményeit is megsemmisítette azzal, hogy annak alapjait támadta meg. Meggyöngítette ugyanis a városokat és az amúgy sem erős polgárságot, amely a nemességgel szemben az udvar támaszát alkothatta volna. Ez a meg gondolás azonban föl sem merült. Jellemző a fiatal Ferdinánd főherceg kijelentése az 1590-es években, hogy inkább váljék pusztasággá és lakatlanná országa, semhogy protestánsokat kelljen megtűrnie uralma alatt. Hogy komolyan gondolta, amit mondott, azt tetteivel bizonyította. 1600-ban megvonta a belső-ausztriai városoktól a protestáns vallásgyakorlat jogát, és áttérésre vagy kivándorlásra szólította fel a polgárságot. A polgárok jelentős része a kivándorlást választotta. Egész vidékek néptelenedtek el, a karintiai bányászok elvándorlása pedig olyan méreteket öltött, hogy a korábban jelentős vasbányák egy része leállt, s az egész bányászat teljesen eljelentéktelenedett.⁴⁵

⁴² *Kárpáthy-Kravjanszky Mór*: Rudolf uralkodásának első tíz éve. 1576–1586. Bp. 1933. 132–133. Mátyás főherceg protestánsok iránti későbbi rokonszenvére: *Hans Sturmberger*: Die Anfänge des Bruderzwistes in Habsburg. (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 143. s. köv.)

⁴³ *Alois Dempf*: Christliche Staatsphilosophie in Spanien. Salzburg, 1937.

⁴⁴ L. II. Ferdinánd jezsuita gyóntatójának a császár-király halála után írt panegiricusát: *Gulielmus Lamormaini*: Ferdinandi II. Romanorum imperatoris virtute. Viennae. 1638.

⁴⁵ *Johann Loserth*: Die Reformation und Gegenreformation in den inner-österreichischen Ländern im 16. Jahrhundert. Stuttgart, 1897; *Paul Dedic*: Der Protestantismus in Steiermark, im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation. Leipzig, 1930.; *Uő*: Der kärntner Protestantismus

Ha nem is hasonló méretekben, de azonos folyamat indult meg az 1500-as évek végén Alsó- és Felső-Ausztriában is. Az osztrák ellenreformáció irányítója, Khlesl kardinális azonban nagyon is tisztában volt a városok fontosságával, és nem engedte törésre vinni a dolgokat. Annál kegyetlenebbül és az államrezon szempontjából értelmetlenebbül történtek a dolgok Sziléziában és Lausitzban. Itt a lutheránus városi polgárság megtörését, illetve kiűzését az 1600-as években kezdte meg Rudolf császár. Katonáságot vonultatott fel, Troppau városát szabályos ostrommal kényszerítette térdre, s nem törődött vele, hogy a protestáns polgárság nagy részének elvándorlása hosszú évtizedekre tönkretette a gazdag és virágzó sziléziai városokat.⁴⁶ A magyar történetírás gyakran úgy ír, mintha az ellenreformáció csak Magyarországon alkalmazott volna erőszakos módszereket. A sziléziai ellenreformáció kegyetlenségben többszörösen felülmutta azt, ami Magyarországon történt.

Ne felejtjük el, hogy közben nagy anyagi és véráldozattal, de végeredményben eredmény nélkül folyt a tizenöt éves török háború. A háborús gépezet táplálása pénzügyileg kimerítette az osztrák és cseh tartományokat, a háború színtere, Magyarország pedig szinte végső romlásba jutott. A kormányzat tíz millió felüli adósságtól is nyomva, a pénzügyi összeomlás szélén állt.⁴⁷ A fizetetlen zsoldoshadak garázdálkodása, elsősorban Magyarországon, de a szomszédos osztrák tartományokban is, minden képzeletet felülmutt. Ennek a politikának csak egy következménye lehetett: az uralkodó elleni rendi-nemesi felkelés, amelyhez azonban az erőszakos ellenreformáció miatt elkeseredett polgárság és a zsoldos hadak által koldussá tett parasztság is csatlakozik. Rudolf császár abszolutizmusban tetszelgő, de valójában despotikus uralma, mely csak dinasztikus célokat szolgált (azokat is rosszul), és az egyes országok lakosainak legegyszerűbb érdekeit sem vette tekintetbe, nem is eredményezhetett mást.⁴⁸

A magyar rendi mozgalom

A törökkel szövetekezett magyar rendek fegyveres ereje előtt az uralkodóháznak meg kellett hátrálnia, és a Bocskai Istvánnal kötött 1606-os bécsi béke megpróbálta a vitás kérdéseket kompromisszumos alapon rendezni. Véget vetett a csak pusztulást hozó török háborúnak, megállította az ellenreformációt, és a központi hatalommal szemben fokozott jogokhoz juttatta a rendeket.

Bocskai halála után azonban Rudolf nem ismerte el az uralkodói szuverenitást súlyosan sértő békét, s minden módon a rendi vívmányok visszavonására törekedett. Ebben

vor der Adels-emigration. . . (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich. 1938. 71.); a bányászok kivándorlására: *H. Braumüller*: Hauptzüge der Geschichte Kärntens. Klagenfurt, év nélk. 83. s köv.

⁴⁶*Mecenseffy*: Protestantismus in Österreich, 82. s köv. *Theodor Wiedemann*: Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns. I. Prag–Leipzig, 1879. 388. s köv.; *G. Biedermann*: Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorft. Teschen. 1874. 294. s köv.

⁴⁷A Habsburg-monarchia kiadásaira és adósságaira l. az Udvari Kamara 1607. okt. 8-i jelentését: *Friedrich Stieve*: Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. München, 1895. III. s köv. L. még *Makkai*: Az abszolutizmus, 200 s köv. és *Loebl*: Beiträge, 668. s köv.

⁴⁸A későbbi, 17. századi eseményekből ugyanerre a következtetésre jutott *Hans Sturmberger* is: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München, 1957. 7–8.

találkozhatott volna a magyarországi jogtalan néposztályok, főleg a hajdúk érdekeivel, akik 1607 őszén a győztes és kíméletlen nemesi törekvések ellen kénytelenek voltak fegyverrel védekezni. A magyar nemesség vezetői felismerték ezt a veszélyt, mely a rendi vívmányok megsemmisítését eredményezhette volna, ezért 1607 végén végleg szakítottak a kompromisszumos politikával, és nyíltan Rudolf ellen fordultak. A hajdú felkelésre, a paraszti háborúnak a cseh és osztrák tartományokat is fenyegető veszélyére és az ellenreformációs politikára hivatkozva konföderációban tömörítették az ausztriai, majd a morva rendeket (Pozsony, 1608. február 1. és Ivančice, 1608. április 10.). Rudolf elleni mozgalomuk élére megnyerték Mátyás főherceget, akit mérhetetlen ambíciók hevítettek. Miután Rudolfnak nem sikerült a hajdúkkal szövetséget kötnie, mert a hajdúk a feudális kiváltságok alsó szintjének elérése érdekében a rendek mellé álltak és szembefordultak a császárral, magára maradva kénytelen volt meghátrálni. 1608. június 25-én Rudolf lemond Mátyás főherceg javára Magyarország, az osztrák tartományok és Morvaország trónjáról, csak Csehországot, Tirolt meg a császári címet tartja meg. A valódi nyertesek azonban az egymással szövetséget kötött rendek voltak, csehek, osztrákok és főleg a magyarok, akik 1608. június 27-én a morvaországi Sterbehofban egymással titkos szerződésre lépnek, melyben Mátyás főherceg ellen is véd- és dacszövetséget kötnek.⁴⁹

Annak okait keresve, hogy a rendi ellenállás miért éppen Magyarországon jutott el a fegyveres felkelésig, nem elegendő csak arra utalni, hogy a török háború következtében Rudolf uralmának visszasságai legnagyobb súllyal Magyarországra neheztedek, s hogy a rendi mozgalom itt támaszkodhatott leginkább az önálló államiság hagyományaira. Utalnunk kell mindenekelőtt arra, hogy a birodalomban Magyarország volt az egyetlen, amely fegyverben állt. Az állandó török harcok következtében itt, és csak itt, minden nagyúr külön, csak tőle függő kisebb-nagyobb számú fegyverrel rendelkezett, azon kívül, hogy a végvárakban és a mezei hadakban több tízezer ember szolgált állandóan. Kéznel volt tehát az a fegyveres erő – sőt a török személyében a külső szövetséges is –, amelyet, ha a nemesség a maga oldalára állít, sikerrel fordulhat szembe a központi hatalommal. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy részben az említett tényezők következtében, a magyar rendiség nemcsak a legerősebb, de a legöntudatosabb volt a Habsburg-monarchiában. A magyar főurak hozzászórtak az önálló cselekvéshez, s legjobbjukat erős politikai és közjogi érzék jellemezte, amit aligha lehet elmondani a cseh és főleg az osztrák arisztokratákról.

A magyar rendi egység és erő kifejtés szempontjából az sem volt közömbös, hogy a 16. század végére az egész Monarchiában, de Magyarországon különösen megerősödött a főnemesség, a nagybirtokos arisztokrácia súlya a nemesség egészén belül. Alsó- és Felső-Ausztriában az 1500-as évek kezdetén 76 főnemesi és 280 jómódú köznemesi (Ritter) családot tartottak számon. 1600 körül a főúri családok száma 125, a lovagoké 230. Még szembetűnőbb a köznemesség számbeli fogyása Belső-Ausztriában, ahol Károly,

⁴⁹ Kálmán Benda: Der Haiducken-Aufstand und das Erstarken der Stände in der Habsburger Monarchie. 1607–1608. (Nouvelles Études Historiques, publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp. 1965. 299. s. köv.) L. még Karl Nehring: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. München. 1983. Südosteuropäische Arbeiten 78. 29. s. köv.

majd Ferdinánd főherceg ellenreformációs politikája valósággal megtizedelte őket.⁵⁰ Magyarországon az általános folyamatot, mely már a század közepén megindult, nagymértékben meggyorsította a tizenöt éves török háború. Részleteiben ma sem ismerjük azt a pusztulást, ami 1590–1604 között végbement. Az egykorú összeírások egybehangzóan azt mutatják, hogy az ország jobbágyportáinak száma felére, a végvári vonal mentén harmadára csökkent, s a pusztulás a közvetlen harcoktól nem érintett területeket sem kímélte.⁵¹ Ez a folyamat 1604-ben sem állt meg, sőt a Bocskai-felkelés harcai révén olyan vidékekre is áttért, amelyek a török hadszíntértől távolabb, mindeddig viszonylag megkímélődtek.⁵² Basta zsoldosainak vagy Bocskai hajdúinak a pusztításairól is köteteket lehetne írni. Az 1607 februárjában a Felvidéken át Kassára utazó királyi biztosok jelentéseiből egy teljesen elpusztult ország képe rajzolódik ki. Nyomor és éhség fogadja őket mindenfelé, ehhez járul a megdöbbentő felismerés, hogy felborult a termelés és a társadalom megszokott rendjének korábbi egyensúlyi állapota.⁵³ Az évtizedes háborúskodás széles rétegeket kivetett a termelésből, a jobbágyság legmunkabíróbb korosztálya tízezerszámra hajdúnak állt,⁵⁴ s egész vidékek elnéptelenedtek.

A falvak pusztulása, a jobbágynépesség megritkulása (akár a halál, akár a katonának állás következménye volt) érezte hatását a nemesi társadalom vagyoni és hatalmi rétegződésében is. Az a köznemes, aki 20–50 jobbágytelkének a felét vagy kétharmadát elvesztette, vagyonilag és így politikai súlyban is jelentéktelenné vált. Ugyanakkor a több száz faluval rendelkező főnemes kevésbé érezte meg a porták csökkenését, arról nem is szólva, hogy mivel védekezési lehetősége nagyobb volt, birtokainak a pusztulása sem volt akkora.

A változás politikai következményei mindenekelőtt a megyei életben jelentkeztek. A nagybirtokos arisztokraták, a nagyságosok hatalma és tekintélye már a századfordulóra nyomasztóvá nőtt. Az alispánt mindenütt a főispán jelöltjei közül választották (volt,

⁵⁰ *Otto Brunner*: Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich. (Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 1949. 512–513.); *Mill*: Grundriss, 313. s. köv.

⁵¹ A Magyar Kamara kimutatása szerint az adózó jobbágyporták száma 1590 és 1604 közt a török háború közvetlen pusztításaitól megkímélt északi megyékben is 15–20%-kal csökkent. A határvidéken, Zemplénben, Szabolcsban és Szatmárban a pusztulás helyenként 60–80%-os. (Extractus connumerationum portarum et domorum. Magyar Országos Levéltár [OL] Magyar Kamara, E. 54. Jankovich-Gyűjtemény. Fol. Lat. 992. Fasc. 10.) A pusztulás részleteire l. *Benda Kálmán*: A késő-reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői Magyarországon. (= Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Összeállította: Csanda Sándor és Keserű Bálint. Szeged, 1978. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4., 99–100.)

⁵² *Harald Prickler*: Verlauf und Folgen der Bocskay-Rebellion im österreich-ungarischen Grenzraum. (= Österreich und die Türken. Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. 1969. Eisenstadt, 1972. 157. s. köv.) Adatai szerint a mai Burgenland területén a települések közel fele, 118 falu elpusztult; emberben a veszteség 5–20%-os. L. még Illésházy István 1606. december 24-i levelét a nyugat-felvidéki megyék pusztulásáról: *Benda*: A késő reneszánsz, 97. jegyz.

⁵³ *Thurzó György és Forgách Zsigmond királyi biztosok jelentései*: Hofkammerarchiv (Bécs). Hoffinanz Ungarn. Fasc. 92. (Kiadás előtt a Magyar Országgyűlési Emlékek XIII. kötetében.) L. a Magyar Kamara jelentéseit az 1607. év első hónapjaiból: uo.

⁵⁴ *Benda Kálmán*: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. (= A hajdúk a magyar történelemben. Szerk. Módy György. Debrecen, 1969. 24 s. köv.); *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 24–25.

ahol fizetésének egy részét is a főispántól kapta), s a nagyúr előzetes hozzájárulása nélkül az alispán és a megye rendjei még kisebb ügyekben sem mertek határozni. Az északkeleti megyék nagyszámú és jómódú köznemessége még megőrzött valamelyes önállóságot, az északnyugati vagy a dunántúli megyék azonban mocnani sem mertek a Zrínyiek, Nádasdyak vagy a Batthyányak engedélye nélkül.⁵⁵ „Azért, Kegyelmes Uram, én Nagyságod szolgálja lévén, vagy éjjel vagy nappal a Nagyságod parancsolatja érkezik, mindenkor – szolgálja lévén – készen vagyok” – írta Bakacs Sándor, Zala megye tekintélyes köznemesi családból való alispánja Batthyány Ferenc főispánnak 1607-ben.⁵⁶ A megyegyűléseken a szokott jobbágyok, a zálogbirtokok, az örökségek ügye nemegyszer kavart nagy vitát, országos politikai kérdések azonban alig kerültek szóba, ha pedig mégis, többnyire szó nélkül tudomásul vették a nagyurak álláspontját, amit az alispán tolmácsolt. Sorozatos a panasz, hogy a gyűléseket kevesen látogatják, a tisztségeket senki nem akarja vállalni, annyira, hogy a megyék legtöbbször pénzbüntetéssel sújtja a gyűlésről igazolatlanul elmara-dókat és azokat, akik megválasztásuk esetén nem vállalnak tisztséget. Egyébként még az országgyűlési követek személye is a főispán hozzájárulásától függött.⁵⁷ Jellemző az is, hogy a Kassán 1607 márviusában összegyűlt, rebellisnek számító hét felső-magyarországi megye küldöttei csak akkor mertek a hécsi békével ellentétes uralkodói rendelkezések ellen tiltakozni, amikor erre a nagyuraktól biztatást kaptak.⁵⁸ Az 1608-as koronázó országgyűlésen pedig, mely törvénybe iktatta a rendiség győzelmét az uralkodói hatalom felett, a nemegyszer viharos tárgyalásokban a megyei küldöttek meg sem szólaltak; ha a nagyurak egymás közt megegyeztek, szabad volt vivátozniok.⁵⁹ Az a régebbi nézet, amely szerint a Bocskai-szabadságharcban, majd az ezt követő évtizedek eseményeiben a magyar köznemesi tömegek politikai megnyilatkozását kell látnunk,⁶⁰ aligha lehet igaz.

A nemesi egység szempontjából viszont nem volt jelentéktelen tényező, hogy a rendi táboron belül a vezetés és az intézkedés néhány feltétlen tekintéllyel rendelkező nagybirtokos főnemes kezébe került. Lengyelországban ebben az időben a rendi törekvéseknek nagy és figyelemre méltó elméleti irodalma alakult ki,⁶¹ a gyakorlati politikában azonban a lengyel nemesség nem tudta megvalósítani az elméletet, már csak azért sem, mert a köznemesi tömegek maguk fölött tekintélyt nem tűrő anarchisztikus viselkedése megakadályozott minden egységes fellépést. Magyarországon nem volt a rendi törekvéseknek számba vehető irodalma, a gyakorlati politikában azonban a nemesi vezérek, elméleti

⁵⁵ *Degré Alajos*: Megyei közgyűlések a XVI–XVII. századi török háborúk korában. (= Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Bp. 1971. 25 s. köv.)

⁵⁶ 1607. április 14.: OL Batthyány család lt. P 1314. Missiles No 1400.

⁵⁷ L. az 1607. júl. 9-i Vas megyei gyűlés határozatát: *Benda Kálmán*: Habsburg politika és rendi ellenállás. Történelmi Szemle, 1970. 410. 18. jegyz.

⁵⁸ A felső-magyarországi rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában. Közli Benda Kálmán. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve III. Debrecen, 1976. 159. s. köv.)

⁵⁹ Az iratok a Magyar Országgyűlési Emlékek (MOE) készülő XIII. kötetében.

⁶⁰ Ez volt a véleménye Károlyi Árpádnak. (Magyar Országgyűlési Emlékek, XII. Bp. 1917. 106. s. köv.)

⁶¹ *Paul Mesnard*: La Liberté polonaise et le gouvernement de la Loi. Orzechowski et Modrzewsky. (= Mesnard: L'essor de la philosophie politique, i. m. 407. s. köv.); *László Makkai*: État des Ordres et théocratie calviniste au XVIe siècle dans l'Europe centro-orientale. Bp. 1975. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 99.); *Tadeusz Wyrwa*: La pensée politique polonaise à l'époque de l'Humanisme et de la Renaissance. Paris–Londre, 1978. (Részletes bibliográfiával.)

iskolázottság nélkül is, megállták a helyüket, kitűnő politikai érzékkel rendelkező, megszelátó államférfiak akadtak közöttük, akik jó stratégiának és még jobb taktikusnak bizonyultak. Törekvéseik egybeváltak a rendi törekvések egészével, de a nemesi jogokért folyó küzdelmet közjogi síkra emelték. Ugyanakkor az sem vitás, hogy Rudolf királlyal szemben az ország érdekét képviselték. Áll ez mindenekelőtt Bocskai Istvánra, de áll később Illésházy Istvánra és Thurzó Györgyre is.

A köznemességgel szemben mind Bocskai, mind pedig az ő halála után Illésházy vagy Thurzó, érvényt tudtak szerezni saját elgondolásaiknak. Jellemző, hogy az 1608-as megyei utasítások szinte azonos szavakkal írják elő országgyűlési követeknek: ragaszkodjanak a bécsi béke vívmányaihoz, egyébként politikai kérdésekben tartsák magukat valamelyik név szerint megnevezett főúr véleményéhez. Az országgyűlések naplóit olvasva azonnal feltűnik, hogy a vitákban a hangadók a nagyurak. A köznemesei küldöttek tábora csak olyankor hangos, ha a püspöki kar vagy Forgách érsek Illésházy vagy Thurzó elleni támadását kell lehurrogni.⁶² A rendi feliratokat a köznemesei familiárisok öntik formába, de ezt megelőzi a nagyurakkal való tárgyalás, ahogy a végleges szöveget is ők ellenőrzik.

Azt jelenti ez, hogy a magyar rendi táborban csak egy vélemény s teljes egység volt? Korántsem. A Bocskai-szabadságharcnak is volt egy mindvégig kitartó Habsburg-barát főúri ellenzéke, s később is, amikor a Rudolf császár és Mátyás főherceg közti harcban a magyar nemesség az utóbbi mellett vont a kardját, voltak, akik kitartottak a császár mellett. Elsősorban persze a katolikus klérus, mely Forgách érsekkel az élén, tőle várta az egyház és a vallás ügyének a felkarolását. De mások is, így a kelet-magyarországi protestáns főúr, Rákóczi Lajos.⁶³

Talán nem érdektelen, ha a nemesség vezetéi közül néhányat közelebről is szemügyre veszünk.

Bocskai halála után a nemesi táboron belül a kor legvagyonosabb birtokosának, az öreg Illésházy Istvánnak volt a legnagyobb tekintélye. Az, hogy a bécsi béke megkötésében nagy érdemei voltak, általános tiszteletet ébresztett iránta, az ezt megelőzően, a fel ségsértési perben fejére kimondott halálos ítélet pedig szinte a mártírság glóriájával övezte a protestáns rendek szemében. Az öntudatos és következetes rendi álláspontot nagy hajlékonysággal képviselte a tárgyalásokon. A Rudolf lemondatása körüli celszövéseknek nemcsak az ötlete származott tőle, hanem nagyrészt a megvalósítás módja is. A problémák katonai erővel való megoldásának viszont nem volt híve, s a humanisták hagyományai-ból táplálkozó sztoikus életfilozófiája erősen színezte protestáns vallási meggyőződését. Mindez, ahogy az elszenvedett sérelmek ellenére is megingathatatlan dinasztiahűsége Bocskaival is szembeállította, bár a fejedelem erőteljes egyénisége és hatalma előtt végül is meghajolt. Személyes és elvi ellensége volt a klérusnak, s szenvedélyesen követelte a politikai életből való eltávolításukat. Körülötte csoportosult különösen a kelet-magyarországi főurak és a nemesség nagyobb része. Valamennyien fáradhatatlanok voltak az egész nemesség meggyőzésében, szinte propagandistái Illésházy pártjának.⁶⁴

⁶² Illésházy és Thurzó magatartására, működésére vonatkozóan számos adat található a MOF megjelenő XIII–XIV. kötetében. L. még *Benda Kálmán*: Pázmány Péter politikai pályakezdése. (MTA I. Osztályának Közleményei, 1979, 273 s. köv.)

⁶³ Minderre L. a MOE készülő XIV. kötetét.

⁶⁴ Illésházyra a MOE XIV. kötete mellett l. *Benda Kálmán*: Bocskai István, Bp., 1942. 178 s. köv.; továbbá *Órvós Péter*: Illésházy István az emigrációban. (Századok 1983. 609–625.)

Illésházyval vetekedő tekintélye volt az észak-magyarországi nagybirtokosnak, Thurzó Györgynek. A protestáns rendi törekvések szívós képviselője, meggyőződéses lutheránus, aki azonban Bocskaival szemben mindig a császár hűségén maradt. Ez persze jól összefért azzal, hogy a fejedelem által kikényszerített béke rendi vívmányait lelkesen üdvözölje, és hozzájuk következetesen ragaszkodjék. Illésházytól inkább személyi ellentétek választották el, mintsem politikaiak, riválisok voltak a nádori méltóságért folyó harcban. 1608-ban azonban egy táborban voltak, ami lehetővé tette az egységes rendi fellépést Rudolf ellen. Együttműködésük annál gyümölcsözőbb volt, mert Thurzó szenvedélyektől nem befolyásolt bölcs magatartása megkönnyítette a klérussal való teljes szakítás elkerülését, és a külföldi rendekkel való együttműködést.⁶⁵

Illésházy és Thurzó mellett a többiek alig jutottak szóhoz. Egyébként is a nagyurak közti viták és véleménykülönbségek végül sem érintették komolyan a rendi tábor egységét.

A városok megnyerése

A magyar rendi vezetők jó taktikai érzékére vall, hogy az ellenreformáció elleni harc jegyében a városokat is megnyerték szövetségesül. A magyar nemesség ugyanis azonnal a polgárság védelmére kelt, amikor az 1600-as években az erőszakos templomelvételek megkezdődtek, megsejtve, hogy a városok megtörése után ő következik, másrészt pedig tudva, hogy csak a protestáns egység képes a kellő ellenállásra. Magatartásuk annál figyelemre méltóbb, mert szögesen ellenkezik azzal, ahogy a cseh és osztrák tartományok rendei viselkedtek. Azok ugyanis könnyen nézték a protestáns városok elvérzését, és csak későn ébredtek rá, hogy egyedül maradtak.

Mind az osztrák, mind a cseh—morva tartományok nemesei egyetlen ellenvetés nélkül tudomásul vették az udvarnak azt az álláspontját, hogy a városok ugyanolyan tulajdona a királynak, mint a jobbágyfalvak a nemesuraknak, tehát ahogy a földesúrnak joga van rendelkeznie jobbágyával, az uralkodó is úgy járhat el a polgárokkal. Amikor pedig a városok a nemesek segítségét és támogatását kérték, azok mereven elzárkóztak. A felső-ausztriai városok már 1590-ben javasolták az uraknak és a lovagoknak, hogy velük, mint negyedik renddel fogjanak össze az ellenreformációs törekvések ellen. A nemesek azt válszolták, hogy ez nem országos ügy, s az uralkodóra tartozó magánügyben nem lehetnek segítségükre. Néhány évvel később azonos indokolással hagyták magukra a városokat Alsó-Ausztria rendei is.⁶⁶ 1600-ban Klagenfurt városa kérte a karintiai nemesek támogatását, de azok itt is elzárkóztak. A stájer nemesség ugyan később szót emelt a városok mellett, amikor azonban Ferdinánd főherceg rendreutasította őket, visszavonultak.⁶⁷ Még jellemzőbb a sziléziai rendek magatartása, akik előtt pedig már ott volt az osztrák tartományok példája, hogy mit eredményez a nemesi szűkkeblűség. 1604-ben, amikor a császári csapatok felvonultak Troppau megtörésére, a város a nemességhez fordult, és arra hivatkozva, hogy az idegen katonaság beavatkozása az ország belügyeibe a nemes-

⁶⁵ Thurzó politikai működésére: MOE XIV.

⁶⁶ F. Stauber: Historische Ephemeriden über die Wirksamkeit der Stände von Österreich ob der Enns. Linz, 1884. 67.; Gutkas: Landfürst, 66 s köv.

⁶⁷ Braumüller: Hauptzüge, 83; Dedic: Der Protestantismus in der Steiermark, 94.

ség jogait is sérti, fegyveres támogatásukat kérte. A boroszlói rendi gyűlés azonban 1604 őszén, tehát már a magyar szabadságharc kitörése után, elzárkózott a kérés elől, és sorsára hagyta Troppau városát.⁶⁸

Ezzel szemben, amikor 1604 elején Rudolf megkezdte a magyar városokban az erőszakos ellenreformációt, és itt is arra hivatkozott, hogy a városok a király tulajdonát képezik („peculium regis”), a magyar országgyűlés azonnal tiltakozott. Tévedés, mondták, a szabad királyi városok nem az uralkodó, hanem a korona tulajdonai, a koronát pedig együtt alkotják a király és a rendek.⁶⁹ Ahogy a már említett gálszécsi gyűlés küldöttei megmagyarázták a kassai főkapitánynak: „különbség vagyon az mi jobbágyink közt és a szabad városok közt. Azok minekőnk valóban jobbágyink és tulajdonunk. Semmi örökségek nincsen, mind a föld mienk, az melyen laknak, amit aratnak is, csak kezek munkájok rajta. De azok azért hivatnak szabad városoknak, hogy egyenlő szabadságok az urakéval és mienkével; egy az libertas, non sunt peculium regis, sed peculium coronae, columnae regni, membra regni. Őket is őfelsége országgyűlésébe külön meghívóval hívja, mint szintén prelátusokat, egyéb urakat, vármegyéket etc. Szabad városok vagyon, oly pondusa a voksoknak, mint egyéb statusokénak . . . Látván a státusok ezt a rajtok esett dolgot, együtt éreznek velek, fájlalják esetjeket, mivel hogy membrumunk, nem hagyhatjuk.”⁷⁰

A magyar nemesek állásfoglalása annál jelentősebb, mert nemcsak kiállnak a városok mellett, hanem azt is kijelentik, hogy azok az országnak, tehát a kiváltságos rendeknek részét képezik. Pedig tudjuk, hogy Werbőczy Hármaskönyve a városokat nem vette be a Szent Korona, az ország tagjai közé, meghatározása szerint azok csak „a korona birtokai” voltak.⁷¹ A nemesség tehát politikai érdekből még a Hármaskönyvön is túlmegy.

A magyar rendek politikai magatartása később is magasan felette állt az örökös tartományokénak. Ez más vonatkozásban is megmutatkozott. Az osztrák, stájer, cseh vagy morva rendek ugyanis, miután elfogadták az udvar álláspontját, hogy a szabad vallásgyakorlat nem része az országos jogoknak, csak magánügy, privátum, amely az uralkodóra és a két világi nemesi osztályra tartozik, elfogadták, hogy ennek következtében a vallásgyakorlatot nem törvényben kell biztosítani, még csak nem is ünnepélyes, az utódokra is kötelező szabadságlevél formájában, hanem elegendő, ha az uralkodó általános keretek közt egy nyilatkozatban ad biztosítékot. Magyarországon, és csak nálunk, a vallásszabadság kérdését közjogi szintre emelték. Az udvar a magyar rendeknek is felaján-

⁶⁸ G. Loesche: Zur Gegenreformation in Schlesien. I. Leipzig, 1915, 130.

⁶⁹ A városok „peculium regni coronaeque esse agnoscuntur nobisque incorporatae sint”. (MOE X. 511) 1608-ból egy névtelen, udvar-párti javaslatban olvassuk: „Convincendum sunt Ungari, quod Sua Majestas aequae vult esse libera in suis atque ipsi in suis. Non obstat, quod civitates sunt membrum regni, quia non desinunt propterea esse subditi regis, nec ita a regibus privilegia ipsis donata sunt, ut se ab obedientia eorum subducunt.” (Vatikáni Lt. Fondo Borghese, Series I, 641. k. 346. fol.)

⁷⁰ MOE X. 597.

⁷¹ Stephanus de Werbőczy: Tripartitum opus juris consuetudinarii incliti regni Hungariae, Pars III., Caput 8. L. még *Eckhart Ferenc*: A magyar szentkorona-eszme története. Bp. 1941. 252. és *Josef Karpát*: Die Idee der Heiligen Krone Ungarns in neuer Beleuchtung. (= M. Hellmann szerk.: Corona Regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. Weimar, 1961. 349 s. köv.)

lotta az uralkodói nyilatkozattal való rendezést, a rendek azonban törvényt kívántak. Szinte érthetetlen, hogy a cseh rendek, egy sor érvényét veszített uralkodói nyilatkozat tanulsága és az 1608-as magyar törvények példája után is megelégedtek 1609-ben egy újabb nyilatkozattal.⁷²

A rendi politikai egység kialakítása

Mindezek után nem meglepő, hogy a cseh és osztrák tartományokban nemhogy nemzeti fölkelésre nem került sor, de még a rendek egységét sem tudták létrehozni. Felső-Ausztriában 1608. augusztus 30-án, tehát már Rudolf császár lemondása után, Erasmus Tschernemblnek sikerült a három rend (urak, lovagok és városok) szövetségét létrehozni, de a katolikus nemesek néhány hét után kiváltak a szövetségből, amikor a protestánsok a Mátyásnak való ünnepélyes hódolást a szabad vallásgyakorlat biztosításához és ahhoz kötötték, hogy a kormányzervekben arányuknak megfelelő képviseletet kapjanak.⁷³ Alsó-Ausztriában eleve kettészakadt a nemesség. A katolikus rendek feltétel nélkül hódolni kívántak az új uralkodónak, mire a protestáns nemesek, két főúr kivételével, kivonultak a bécsi tartományi gyűlésből. Miközben 78 katolikus nemes és a velük tartó két protestáns főúr hűséget esküdött Mátyásnak, a „disszidensek”, 166 protestáns úr és lovag, továbbá néhány még lutheránus többségű város képviselője, 1608. október 3-án Hornban szövetségbe tömörült vallási jogai védelmére az uralkodó ellen. Ezzel az eddigi három országgyűlési rend hat csoportra szakadt. A morva és a cseh protestánsok sem tudták a rendi egységet megvalósítani.⁷⁴

Magyarországon a főúri vezetők talán semmire sem ügyeltek úgy, mint a rendi mozgalom belső egységére és arra, hogy kifelé ez az egységes protestáns front a katolikus urakat, sőt a főpapokat is a maga soraiba zárja. Ezért is helyezték az előtérbe az alkotmányos és nem a vallási sérelmeket.

Illésházy ugyan időnként nyilvános üléseken is gorombán nekiment a főpapoknak, fejükhöz verve, hogy nem egyenrangúak a nemesekkel, akik örökjogon bírják földjeiket, míg ők, a papság csak „az országtól és a királytól (akit viszont szintén az ország koronáz meg)” kapják birtokaikat, nincs joguk tehát különvéleményt nyilvánítani.⁷⁵ Egyébként is, kiáltotta oda a primásnak egy alkalommal, „ha ezután is magyar kenyéren és boron akar élni, alkalmazkodjék a nemesi többséghez”.⁷⁶ Ugyanakkor Illésházy az, aki meg-

⁷² Az uralkodói nyilatkozatok (Majestätsbriefe) körüli vitákra l. *Irmgard Lindeck*: Der Einfluss der staatsrechtlichen und bekenntnismässigen Anschauungen auf die Auseinandersetzung zwischen Landesfürstentum und Ständen in Österreich während der Gegenreformation. (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1939. 89. s. köv.)

⁷³ Uo. – A Felső-Ausztriai rendek szövetséglevele: Österreichische Nationalbibliothek (Bécs) Cod. 8547 Fol. 23–28.

⁷⁴ *Gutkas*: Geschichte Niederösterreichs, 223. s. köv.; *Völker*: Staatsgedanke, 9. s. köv.; *Joseph Loserth*: Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Österreichs ob und unter der Enns in der Zweiten Hälfte des Jahres 1608. (Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1900. 226. s. köv.)

⁷⁵ Körmöcbánya országgyűlési követeknek naplója a pozsonyi, 1608. február 1-i ülésről: Okresný Archív Ziar nad Hronom (Csehszlovákia), Körmöcbánya város Lt. Diaetalia 1608. T. II., Fasc. 2.

⁷⁶ „Si pane et vino hungarico vult vivere, se regnicolis adcommodet.” A soproni követek országgyűlési naplója ugyancsak az 1608. február 1-i ülésről: Sopron város Lt. Lad. x et K, Fasc. 7 No. 222a. 11.

magyarazza a káptalani követeknek: ne is reméljék, hogy a Bocskai által elkobzott birtokaikat a rendek valaha is visszaadják, ha most nem támogatják őket az uralkodó ellen. S hogy propagandája sikeres volt, bizonyítja Sopron város küldöttének, Lakner Kristófnak a följegyzése. 1608. február 3-án a pozsonyi részgyűlés egyik ülésében került sor annak a levélnek az aláírására, melyben az osztrák és cseh rendeket szövetségre szólítják Rudolf császár ellen. Megyeri ítélőmester körbevitte az iratot, s többek közt odatette az egyik káptalani követ elé is: „Méltóztassék aláírni és pecsétjét rányomni.” Mire a kanonok: „Adjátok immár az én jószágom is vissza” – és aláírta.⁷⁷

Kifelé különösen ügyeltek az egységre. Az uralkodóhoz, a szomszédos országokhoz, a rendi gyűlésekhez küldött követségbe mindig delegáltak katolikus urat, sőt püspököt is. A morva rendekhez Thurzó Györgyöt és Napragi Demeter püspököt küldték. A Rudolf császárhoz menő magyar küldöttség szónoka Lépes Bálint püspök volt, s Hornba az osztrák protestáns rendekhez, Thurzó György mellé a katolikus Dóczy Andrást adták.⁷⁸ Hogy pedig az egység megtartása valóban tudatos (néha nem is olyan könnyű) magatartás eredménye volt, arra hardt idézzünk egy példát a körmöcbányai követek naplójából. A pozsonyi gyűlés 1608. január 31-i ülésének végén Napragi püspök a klérus nevében ünnepélyesen tiltakozott a protestánsoknak adandó szabad vallásgyakorlat ellen. Bejelentését általános megdöbbenés fogadta, mindenki attól félt, kettészakad a rendi tábor. Ekkor felállt Thurzó György, és a következő kérdést intézte Napragihoz. Avval egyetért-e a klérus, hogy a rendek a bécsi béke becikkelyezését és megtartását kívánják. Mire Napragi: Ami Isten, az egyház vagy a papság jogait sérti, azzal nem érhetnek egyet, de ami az ország szabadságjogait illeti, annak megvédésében egyek a rendekkel, s ő maga kész vérével is megpecsételni hazájához való hűségét. – Általános vivatozás, az egység meg volt mentve.⁷⁹ A jelenet különben arra is rávilágít, hogy a magyar katolikus klérus a protestantizmussal szemben a Habsburg-uralkodóba kapaszkodott, de saját feudális jogai védelmében kész volt az udvarral szemben a protestánsok mellé állni.⁸⁰

Kálvin és a magyar ellenállási jog

Mindeddig alig vizsgálták, hogy a rendi törekvések milyen ideológiai forrásból táplálkoztak. Volt-e hatása Magyarországon a kálvini ellenállási tannak.

A katolikus egyház, Pál apostolnak a rómaiakhoz írt levelére hivatkozva, a világi hatalom isteni eredetét hirdette, és az uralkodó iránt teljes engedelmességet követelt. A

⁷⁷Uo. – Mátyás főherceg Rudolf császárhoz írt jelentésében olvassuk: 1608. február 2-án Forgách kardinális Pethe kir. tanácsost Napragi és Lépes püspökhöz küldte hogy „sie im beysein anderen kayserlichen ansehentlich rath aufs höchst ersuchen lassen, die subscription oder fertigung dessen, so bey dem Presspurgerischen conventum geschlossen nit zu difficultiren, weiln sonst von den proventibus aller ihrer Einkumnen gestossen werden.” (Több hibával kiadva: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli levéltárból. Kiadta Hatvani Mihály. III. Pest, 1869. Monumenta Hungariae Historica I/3. 296. – Egykorú másolata: Bayrisches Geheimes Staatsarchiv (München). Kasten Schwarz 3384/2, Fol. 326.)

⁷⁸L. a készülő MOE XIV.

⁷⁹Sopron város Lt. i. h.

⁸⁰L. Benda: Pázmány Péter.

világi hatalom elleni fegyveres támadás pedig az Isten elleni lázadásnak minősült. Ezt a tanítást lényegében Luther is átvette. Hitbeli kérdésekben ugyan megengedte az engedelmesség megtagadását, de ez csak passzív ellenállás lehetett. Az uralkodóval szembe szállni senkinek nincs joga – mondotta –, s még üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot.^{8 1}

Az uralkodói hatalom isteni eredetét vallotta Kálvin is, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodók nem önmagukért, hanem a köz javára rendeltettek, s a hatalommal nemcsak jogok, hanem kötelességek is járnak. Az uralkodó köteles gondoskodni az „igaz hit” előmeneteléről, népe békéjéről és jólétéről, s minderről Istennek számadással tartozik. Az az uralkodó, aki kötelességét elmulasztja, vagy aki túllépi jogait, az szembehelyezkedik Isten parancsával, uralma törvénytelené válik, ő maga zsarnokká lesz. Az egyén azonban Kálvin szerint is engedelmességgel tartozik a zsarnoknak, kivéve, ha az olyat kívánna tőle, ami ellenkezik az isteni parancssal. Az ilyen parancs teljesítését meg kell tagadni, de ezen túl az egyén nem léphet.^{8 2}

Isten – mondja Kálvin – két módon nyújthat szabadulást a zsarnok uralma alól. Az első: „Isten olykor az ő szolgálai közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbizva azzal, hogy bosszulja meg az uralmat, és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából”. Így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által a fáraók zsarnokságából, Othniel révén Kusán elnyomásából, s másokéól a bírák és a királyok által. Mindehhez Kálvin hozzáteszi: „Isten mindig igaz embereket választ ki erre a feladatra, akik felkelve a királyok ellen, valójában nem követnek el erőszakot a királyi méltóságon, mely Istentől van. Pusztán egy magasabb hatalom megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit.”^{8 3}

Az aktív ellenállás másik formája az, amelyet Kálvin a magisztrátusoknak engedélyez. Az Intitució az erről szóló részt a következő szavakkal vezeti be: „Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegjenek.” Eszerint: „Ha vannak a néptől szervezett bizonyos felsőbbségek, amelyeket a királyok önkényének korlátozására állítottak fül (amilyenek voltak hajdan a lakedémoniaknál a királyok ellenőrzésére rendelt eforoszok, vagy a római konzulokkal szembeállított néptribunok, vagy az athéni szenátussal szemben a demarkhoszok, és amilyen hatalommal talán a mostani viszonyok közt egyes országokban a három rend működik, amikor országgyűlést tart), nem vagyok ellene, hogy ezek köteles-

^{8 1} „Der Obrigkeit soll man nicht mit Gewalt widerstehen, sondern nur mit dem Bekenntniss der Wahrheit.” *Martin Luther: Von weltlicher Obrigkeit.* (=Martin Luther: Gesammelte Werke. Weimarer Ausg. XI. 277.) – Vö. K. *Klaehn: Martin Luther. La conception politique.* Paris, 1941.; *W. A. Mueller: Church and State in Luther and Calvin. A comparative Study.* Tennessee, 1954. – Erre és a következőkre l. még *Benda Kálmán: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.* (Helikon 1971. 322–330.)

^{8 2} *Emile Doumergue: La pensée ecclésiastique et la pensée politique de Calvin.* (= Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps. VIII. Lausanne, 1917.); *M. E. Chenevière: La pensée politique de Calvin.* Genève–Paris, 1937.; *J. Bohatec: Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung des Organismusedankens.* Breslau, 1937.; *Touchard: Histoire des idées politiques,* I. 272. s köv.; *L. Arénilla: Le calvinisme et le droit de résistance à l’État,* (Annales, Économies, Sociétés, Civilisations, 1967. 350. s köv.)

^{8 3} *Jean Calvin: Institution de la religion Chrestienne.* 1541. chap. IV. 30. (Corpus Reformatorum XXXII. 1159).

ségszerűen közbelépjenek a királyok dühöngő önkénye ellen; sőt, ha ezek az erőszakosan önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten annak védőül rendelte őket.”⁸⁴

Kálvin tanait az ellenállásról még tovább fejlesztette tanítványa, Théodor de Bèze, (Béza Tódor), aki nemcsak megengedte, hanem kötelességévé tette a felsőbb és alsóbb magisztrátusoknak a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállást.⁸⁵

Eckhart Ferenc, aki négy évtizeddel ezelőtt elsőnek vizsgálta meg Bocskai István és híveinek közjogi felfogását, azt állapította meg, hogy sem a fejedelem, sem a rendek nem hivatkoznak a kálvini ellenállási tanra. A felkelés jogi alapját számukra az 1222. évi Aranybulla 31. pontja képezte, mely kimondta, hogy ha a király a törvényekben biztosított jogokat és kiváltságokat nem tartja tiszteletben, a rendeknek joguk van egyenkint és összességükben ellentmondani és ellenállni, anélkül, hogy ezzel a hűtlenség bűnébe esnének. Bocskai és híveinek Rudolf elleni fellépése tehát nem Kálvin és Béza felfogására támaszkodott – állapítja meg Eckhart – „politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás volt. Ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolataiknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbeli meggyőződésük tanítójának politikai elvei”.⁸⁶

Eckhart eredményeit még alátámasztotta Révész Imre, a két háború közti korszak legkitűnőbb protestáns egyháztörténésze, mondván, hogy az ellenállási jogra történő hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt. Amikor ugyanis 1562–63-ban a Tisza jobb parti, majd az erdélyi reformátusok elfogadták hitvallásuk Béza „Confessio Christianae fidei” címen kiadott munkáját, annak magyar fordításából kihagyták az Istentől küldött szabadítókra és az ellenállásra vonatkozó fejtegetéseket. Ahogy Révész bizonyítja, a 17. századi magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvinnak egy sor fontos tanítását, azokat, amelyek nem illettek bele a magyarországi társadalmi viszonyokba. A feudális rendszerbe beépült magyar és a már polgári irányba mutató svájci, holland vagy francia kálvinizmus közé nem lehet egyenlőségelet tenni.⁸⁷

Anélkül, hogy Révésznek a magyar kálvinizmus eltérő voltára vonatkozó megjegyzéseit a legkevésbé is kétségbe vonnánk, meg kell jegyeznünk, hogy Béza említett hitvallásának 1562–63-ban lefordított magyar szövegét csak egy későbbi 1655-ös bilingvis kiadványból ismerjük, amely a Rákócziak tulajdonát képező sárospataki nyomdában, az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsanna utasítására jelent meg.⁸⁸ Vajon nem az abszolutizmusra törekvő Rákócziakra való tekintettel maradt ki a kérdéses rész a magyar fordításból? (Az ugyanott közölt latin szövegben egyébként bennehagyták.) Ha pedig már 1562-ben kihagyták ezt a fejezetet, az is történhetett János Zsigmond fejedelem közbelépésére. Az uralkodók érthető okokból nem rokonszenveztek az abszolút hatalom ellen irányuló kálvini tétellel, s olyan esetekben, amikor a fejedelem maga is a református

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ *Théodor de Bèze*: De haereticis a civili magistratu puniendis. Genève. 1554..

⁸⁶ *Eckhart Ferenc*: Bocskai és híveinek közjogi felfogása. (= Károlyi Emlékkönyv Bp. 1933. 133. s. köv.)

⁸⁷ *Révész Imre*: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához. (Századok, 1934. 272–274.)

⁸⁸ *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár (RMK), I. Bp. 1879. No 903.

vallást követte (ahogy ekkor János Zsigmond és a Rákócziak), a hit és az egyház védelmét célzó ellenállás sem látszott különösebben lényegesnek. Egyébként is az 1560-as évekbeli helyzet nem volt azonos a Bocskai-korival, s abból, hogy akkor a kálvini ellenállási tan nálunk nem talált visszhangra, nem lehet következtetni a későbbi időkre.

Tudjuk, hogy Kálvin és Béza munkái az 1550-as években tűntek fel Magyarországon. Kálvin genfi katekizmusát már 1562-ben magyar nyelven is kiadták, Melius Juhász Péter fordításában,⁸ az 1566-os gönci zsinat pedig elrendelte, hogy a papok olvassák és tanulják Béza és Kálvin hitvallásait.⁹ 1568-ban már arról olvassunk, hogy „Kálvin iratait Magyarországon igen nagyra becsülik és szorgalmasan olvassák”.⁹ Igaz, Kálvin főműve, az „Institutio” csak 1624-ben jelent meg magyar fordításban,⁹ de a magyarországi protestáns papság és világi értelmiség egyaránt jól beszélt a latin nyelvet.

A kálvini tanok elterjedése adja a magyarázatát annak, hogy már az 1560-as években korábban szokatlan hang jelentkezik a Habsburgok uralma alá tartozó országrészben, amely valósággal számon kéri a katolikus uralkodótól kötelességei elmulasztását. „Elfogytanak Ur Isten az jámbor fejedelmek, nincs gondviselője népednek, oltalma seregednek” — panaszkodik a névtelen énekes.⁹ Pesti György éneke pedig a halál szavával már vádolja az uralkodót:⁹

„Király, nem jártál el az te tisztvedben:
Eszel, iszol, csak mulattál éltvedben,
Sok adót szedetsz minden esztendőben,
De az ellenséggel nem mentél szemben.”

A 16. század második felében már felbukkan a magyar irodalomban az eszményi kálvini királykép. Miskolczi Csulyak István Bocskai István fejedelmet búcsúztató prédikációja 1607 elején pontos felsorolását is adja az uralkodói kötelességeknek. Helyenként a felsorolás szinte az „Institutio” magyar átírásaként hat. „Az igaz és Isten szerint való fejedelemnek tiszte nemcsak az, az mint mostan sokaknak szokásuk, hogy egyik, igyék és hasát, mint egy zsákot töltse, tárházát pénzzel rakja, jobbágyit törvénytelen dolgokkal és adófizetéssel sarcoltassa, azonközben penig az ő alattok valók mit egyenek igyonak, vagy minemő csendességben éljenek meg nem gondolja, — hanem hogy tartományát, jószágát békességben és igazságban tartsa, az szent tudományt homály és konkoly nélkül hir letesse, az közönséges társaságot jó törvényével és igaz atyafiui szeretetével szentül és jámborul bírja és igazgassa.”⁹

De nemcsak a kálvini uralkodói eszmény volt ismert, hanem az isteni törvény útjáról letért uralkodóval szembeni ellenállás joga is. Tanúsítja ezt a rendek már többször

⁸ *Schulek Tibor*: XVII. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban. (Magyar Könyvszemle 1970. 128–129); Régi Magyar Nyomtatványok, I. Bp. 1971. No. 181.

⁹ *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 143.

¹ *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 125.

² MK I. No. 540.

³ *Kálvin Kálván*: Régi magyar vitézi énekek. Pest, 1864. I. 89.

⁴ Régi Magyar Költők Tára. XVI. század. VII. Bp. 1912. 28.

⁵ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, XII. Bp. 1928. 90–91.

idézett 1604-es válasza a kassai főkapitánynak. Hogy pedig ezek a gondolatok a legelső rétegekhez is eljutottak és szinte közvéleményt formáltak, arra idézzük a hajdúk nyilatkozatát 1607 végéről. Amikor a császár megbízottai felszólították a fegyverbe állt hajdúkat, hogy térjenek a törvényes uralkodó hűségére, azok ezt válaszolták: Rudolf nem királyuk, mivelhogy „bálványozó”, azaz megtagadta az „igaz hitet”.⁹⁶ Íme a kálvini ellenállási tan végsőkig leegyszerűsített változata a hajdúszemlélet tükrében.

A Bocskai alatt fegyvert fogott rendeknek 1605-ös, Európához intézett kiáltványában persze hiába keressük a Kálvinra való utalást, ahogy a fölkelés más hivatalos irataiban is. A kiáltvány⁹⁷ ugyan többször és éles formában elítéli Rudolf császárt, mert nem törődik népei jólétével, semmibe veszi az isteni törvényeket, és zsarnok módjára viselkedik. A felsorolt sérelmek tipikusan rendi jellegűek. Taktikai szempontból érthető, ha a nemesség ahelyett, hogy kálvini teológiai érveket szegezne szembe a katolikus uralkodóval, inkább az Aranybullára hivatkozik, melynek érvényességét senki el nem vitathatja. Ebben az összefüggésben érdemes felfigyelni arra is, hogy az Aranybulla 31. pontjára ekkor hivatkoztak először a rendek a történelem folyamán.

A „Magyarok Mózese”

Végiggondolva a zsarnoktól való szabadulás kálvini tételét, azt állapíthatjuk meg, hogy a Bocskai-szabadságharc nem tartozott az „Institutio”-ban második helyen említett rendi ellenállás kategóriájába. Magyarországon nem a rendek fogtak fegyvert az uralkodó ellen, hanem – Kálvin szavával élve – Isten szabadítót küldött Bocskai személyében.

Bocskai fölkelése első percétől kezdve Istentől küldött szabadítóként lépett fel. 1604 novemberében – az álmosdi csata után, de még a felvidéki győzelmek előtt – a Kassára egybehívott rendekkel közölte: „Kegyelmeteknél nyilván lehet az, hogy engemet ily rövid idő alatt erre a felséges Isten bölcs tanácsa indított” – s a császárnak is megüzente: „Ebben az Ur Isten cselekedett velem, mostani állapotomban Istennek az ő titkos tanácsából való végzését tekintse.” Isten küldöttének vallotta magát, akinek feladata, hogy megszabadítsa népét a zsarnokság jármából, s amikor erről beszélt, mintha csak Kálvin szavait idézte volna: „Minden én igyekezetem és intenióm ellen vőn ez álláspontra Isten. . . mint Mózeset régen a pásztorságból, Dávidot a juhok aklából, a bujdosó Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé tette.”⁹⁸ Bocskai magatartásában a hagyományos magyar rendi gondolkodás tehát kifejezetten kálvinista színezetet kapott.

De az országgyűlésre összegyűlt rendek is Kálvin szellemében szóltak, amikor a szabadítót üdvözölték a fejedelemben, a „Magyarok Mózesét”, aki az „Ur Istennek kedves és kellemes szent akaratóból” eljött, hogy levegye népéről a bilincset.⁹⁹ Szepsi Laczkó Máté, a prédikátor krónikás följegyzéseiben olvassuk az 1604-es évről: „Ez időben a magyar keresztyénség minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala. Nem vala kire szeméit oltalomnak okáért függeszteni, csak sóhajtunk, bánkódunk és az Istenhez öfelsé-

⁹⁶ *Majláth Béla*: A hajdúk kibékítési kísérlete Ináncson 1607-ben. Bp. 1882. 31.

⁹⁷ MOE XI. 168. s. köv.

⁹⁸ Az idézetek sorban: Történelmi Tár 1878. 31. s. köv.; MOE X. 607 és XI. 743.

⁹⁹ MOE X. 608.

géhez fohászkodunk vala.” Aztán a krónikában új fejezetet kezd, melynek címe: „Isteni segítség kezdetik.” És az első mondat: „. . . Bocskai István urunk, a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnalcsillaga feltámadá.”¹⁰⁰

Ugyanezt fejezi ki Debreczeni S. János Bocskaihoz írt költeménye, a „Militaris congratulatio.”¹⁰¹

„Nem kell irigykedni,
Farkas szemmel nézni
Senkinek ez dologra,
Bihar vármegyéből,
Hogy te ez kis helyből
Származtál oltalmunkra:
Krisztus is jászolból
És Kis Názáretből
Jütt világ váltságára.

Így szokott ez lenni,
Ezt szokta mívelni
Az mennyeknek szent ura;
Az kiseded szíveket,
Vezérelvén őket,
Viszi derék dolgokra.
Mojzes és Áron,
Józsué, Gedeon
Példája ezt mutatja.

A kortársak tehát Istentől küldött szabadítót láttak Bocskaiban, aki megvédi az „igaz orthodox hitet”, az „isteni törvényt semmibe vevő zsarnokkal szemben”, és visszaállítja az Istentől kívánt rendet. Ez a rend azonban az évszázadok során kialakult nemesi jogok és érdekek restaurálása volt az uralkodó és a vele szövetkezett klérus ellenében. A kálvini tanítás tehát korszerű ideológiai fegyverrel látta el a régi rendi törekvéseket, amelyek a vallásos meggyőződéssel nem feltétlenül függtek össze. Ez magyarázza meg, hogy a felkelők soraiban nemcsak protestánsokat, hanem katolikusokat is találunk, méghozzá vezető helyen.¹⁰²

Ugyanakkor a kálvini ideológia azáltal, hogy az isten által küldött szabadítót kiemelte a rendi, nemesi társadalom keretei közül, és magasabbra helyezte, lehetővé tette a polgárság és a parasztság megnyerését is.

¹⁰⁰ Szepsi Laczkó Máté krónikája. (Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Gr. Mikó Imre. III. Kolozsvár, 1858. 52.)

¹⁰¹ Régi Magyar Költők Tára. XVII. század I. Bp. 1959. 259.

¹⁰² Elég, ha Káthay Mihályra, a fejedelem kancellárjára és Czobor Imrere hivatkozunk.

Egyház és rendiség

Már említettük, hogy 1608 januárjában a pozsonyi gyűlésből a magyar rendek felszólították a Habsburg-monarchia valamennyi országának nemeseit, hogy lépjenek velük szövetségre Rudolf császár ellen. Nem lesz érdektelen, ha röviden megnézzük, honnan milyen választ kaptak.

Rudolf politikájának súlya, ahogy láttuk, nagyjából egyformán nehezedett különböző országaira. Minden oka meglelt volna tehát a cseh és osztrák tartományok nemességének, hogy megragadja az alkalmat, és a magyar rendek felszólítására igennel válaszoljon. A válaszok mégis eltérőek voltak.

Felső-Ausztriában a nemesség vezére, Erasmus Tschernembl, aki Nyugat-Európában a kálvini tanokban nőtt fel,¹⁰³ azonnal igennel válaszolt, s ez az állásfoglalás eldöntötte a habozó alsó-ausztriai rendek magatartását is. A cseh nemesség különleges politikai helyzetben volt – hiszen Rudolf és udvara Prágában székelt, amiből számukra előny is származott –, ezért hosszas viták után végül is hű maradt a császárhoz, persze abban a reményben, hogy jutalmul az uralkodó majd teljesíti rendi és vallási követeléseit. A lutheránus morva rendek hónapokig tartó gondolkodás után csatlakoztak. Vezérüket, Karol Žerotint Tschernembl és Thurzó György győzték meg a harc jogos voltáról. Ugyanakkor a sziléziai és a lausitzi lutheránus rendek elutasították a magyar ajánlatot. A stájer nemesek pedig már korábban a wittenbergi egyetem teológia professzoraihoz fordultak: mit kell tenni ilyen esetben az igaz lutheránusnak? A professzorok Luther tanai értelmében elmarasztalták a világi hatalom elleni fellépést, s csupán a passzív ellenállást tartották megengedhetőnek, de azt is csak hitbeli kérdésben. A stájer rendek, akikre Ferdinánd főherceg uralma is súlyosan nehezedett, nem csatlakoztak a szövetséghez, ahogy nem csatlakozott Krajna és Karintia sem.¹⁰⁴

Nem kevésbé jellemző az is, ahogy az egyes tartományok rendei a későbbiekben viselkedtek. A morva rendek Rudolf császár lemondása után egykettőre lepaktáltak Mátyással, megelégedve azzal, hogy az új uralkodó ünnepélyes nyilatkozatban biztosította rendi jogait, köztük a nemességnek és bizonyos korlátozott formában a polgárságnak is a szabad vallásgyakorlatot. Žerotin, akinek lelkiismeret-furdalásai voltak, amiért fegyverrel fordult szembe uralkodójával, Tschernembl minden rábeszélése ellenére is megragadta a kiegyezés első lehetőségét. Miután az 1608 novemberi pozsonyi országgyűlés rendezte a magyarországi helyzetet, 1609 elejére az osztrák protestáns rendek lényegében magukra maradtak a küzdelemben. Tschernembl ugyanazokat a jogokat követelte, amiket

¹⁰³ Hans Sturmberger: Georg Erasmus Tschernembl. Linz, 1953.

¹⁰⁴ A magyar rendek levele a szomszédos országokhoz, 1608. febr. 1.: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs) Hungarica. Allgemeine Acten Fasc. 154. Fol. 118–121.; a cseh rendek válasza, 1608. ápr. 19.: OL Thurzó cs. lt. Fasc. 11, No. 14.; a magyar–morva tárgyalások iratai: uo. Fasc. 89, No. 15.; a magyar és osztrák rendek szövetségelevele Mátyás főherceggel, Pozsony 1608. febr. 1.: OL Regnicolaris Lt. Archivum Regni, Lad C, Tractatum pacis, Fasc. C. No. 18.; A magyar–osztrák–morva rendek uniósi szerződése, Eibenschütz (Ivančice) 1608. ápr. 19.: OL Törzsanyag 1608. No. 101. L. még *Lindeck*: Der Einfluss, 81. s. köv.; *Hassinger*: Die Landstände, 989. s. köv.; *Loserth*: Die Stände Mährens, 226. s. köv.; *Loesche*: Zur Gegenreformation in Schlesien, I.; *Dedic*: Der Protestantismus in der Steiermark; Adel und Konfession. Ein Rundgespräch. (= Deutscher Adel 1555–1740. Herausgg. von H. Rössler, Darmstadt, 1965. 66. s. köv.)

a magyarok kaptak, Mátyás azonban nem akart a II. Miksa által megadott engedményeknél többet adni. A majd egy esztendeig tartó harc közben az osztrák protestánsok tábora egyre csökkent, mind többen hagyták ott a horni szövetséget, hogy elfogadják a Mátyás által nyújtott sovány, de biztosnak látszó engedményeket. Tschernembl mégis folytatta a küzdelmeket, és 1609 nyarára sikerült is II. Miksa engedményein túlmenő jogokat kivívnia.¹⁰⁵

Végigkísérve a 16–17. század fordulójának rendi mozgalmait, nem kétséges, hogy a nemesség magatartását befolyásolta és színezte az, hogy a lutheránus vagy a kálvinista egyház tanítását tette-e magáévá, illetve, hogy a politikai közhangulatra melyik egyház nyomta rá a bélyegét. A magyar rendi ellenállás a kálvini tanra támaszkodva kapott új erőre az 1600-as évek elején. A kálvini tanítás volt az a modern köntös, amelyet a magyar rendiség magára öltött, ahogy két évszázad múlva a rendi mozgalom a francia felvilágosodás és Rousseau tanait tartja majd pajzsként maga elé az uralkodóval folytatott harcban.¹⁰⁶ A katolikus és idegen fejedelemmel szemben a korábban nemegyszer élesen antifeudális magyar kálvinizmus ekkor, a 17. század elején forrott először össze és azonosult a rendi törekvésekkel.

Állam és Egyház

Vajon a győztes protestáns rendiség megkísérelte-e a katolikus egyház és az állam múltból örökölt összefonódottságát megszüntetni? Élt-e Bocskaiiban és a körülötte csoportosulóknban olyan törekvés, hogy a katolikus egyház közjogilag biztosított hatalmi helyzetét felszámolják?

A kérdésre határozott igennel válaszolhatunk. Bocskai egy mozdulattal félretolta az egyházi kiváltságokat, ha azok a politikát érintették. Országgyűléseire a püspököket nem hívta meg, a szerzetesrendek kezén levő hiteles helyek élére világi nemesurakat rakott, és a hatalma alá került egyházi birtokokat világiaknak adományozta.¹⁰⁷ A fölkelők álláspontját e tekintetben legvilágosabban Illésházy István fejezte ki: „Püspök uraimék járjanak szorgalmasan a templomba és imádkozzanak, hogy az Isten fordítsa el a haragját mirőlünk. De a földi világ dolgaiba ne avatkozzanak.”¹⁰⁸ Nem is vitás, hogy a rendek álláspontja modernebb volt az uralkodóénál.

A magyar rendi ellenállás győzelmére a koronát az 1608 novemberi pozsonyi országgyűlés tette fel. A rendek politikai követelései két pont körül csoportosultak: 1. A klérusnak az állami méltóságokból, a politikai életből, a közigazgatásból való kiszorítása és 2. a királyi hatalom rovására további rendi jogok biztosítása. Ha az új uralkodó, a

¹⁰⁵ A már idézett műveken kívül l. az osztrák, stájer, cseh, morva és magyar protestáns rendek ez ügyben váltott leveleit: OL Archivum Regni, Lad. L. Fasc. 8., No. 7.; továbbá OL Thurzó cs. lt. Fasc. 89., No. 15.; Unterösterreichisches Landesarchiv (Bécs), Ständisches Archiv, Schubert 20; Oberösterreichisches Landesarchiv (Linz), Handschriften 41. kötet; Steiermarkisches Landesarchiv (Grác), Ungarn, Schachtel 707. Heft 1851; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Hungarica: Allgemeine Acten, Fasc. 155, Conv. b.; Státny Ustředni Archiv (Prága), Stará manipulace K 1/130.

¹⁰⁶ *Benda Kálmán*: Rousseau és Magyarország (= *Benda Kálmán*: Emberbarát vagy hazafi. Bp. 1978. 351–361.)

¹⁰⁷ Mindez persze óriási vitákat kavart az 1608. évi koronázó országgyűlésen a klérus és a nemesség közt. L. a már idézett országgyűlési naplókat a 75–76. jegyz.-ben.

¹⁰⁸ Illésházy Bocskainak, 1605. nov. 19.: MOE XI. 215.

Rudolf által dezinált s az országgyűlés által most megválasztandó II. Mátyás az első pontban enged, akkor föltehetően sikerrel alkudozhat a másodikban. A dinasztikus politikához való ragaszkodás azonban megkövetelte Mátyástól, hogy mindenekelőtt szövetségesei, a Vatikán és Spanyolország, az országon belül pedig a klérus kívánságait vegye figyelembe. Ez pedig azt jelentette, hogy a saját hatalma rovására adott engedményekkel kellett a klérus elleni kívánságokat leszerelnie. A hosszan elhúzódó viták végeredményeként az 1608. évi úgynevezett koronázás előtti és utáni törvények lényegben fenntartották a katolikus klérus korábbi közjogi helyzetét, ugyanakkor szinte minden jogot kicsavartak az uralkodó kezéből, annyira, hogy a rendek jóváhagyása nélkül nem üzenhetett háborút, és nem köthetett békét.¹⁰⁹ Az uralkodói hatalom a Habsburg-birodalom egész területén visszaszorult, a magyar rendek pedig korábban elképzelhetetlen jogok birtokába jutottak.

Az 1608-as törvények ideig-óráig gátat vetettek a dinasztikus politika érvényesülésének is, ugyanakkor azonban a rendi hatalom megnövekedésének káros hatása hamarosan megmutatkozott a városok vonatkozásában és a nemességnek kiszolgáltatott paraszti tömegek sorsának megnehezedésében. De a küzdelem másik részleges nyertese, a klérus sem képviselt a nemességnél haladóbb nézeteket, sem társadalmi, sem politikai szempontból. Az elkövetkező évek küzdelmei elsősorban a protestáns rendek és a katolikus klérus között folytak, a társadalmi haladás szempontjából azonban egyik sem hordozta a jövőt. Az uralkodó persze még ebben a helyzetben is megkísérelhette volna a két ellenfél, a klérus és a rendek egyensúlyban tartását, egymás elleni kijátszását, és így saját politikájának függetlenítését és – a polgárságra támaszkodva – hatalmának növelését. Ehhez azonban arra lett volna szüksége, hogy feladja a dinasztikus világhatalmi terveket.

Erre pedig csak a 18. században került sor.

¹⁰⁹ Decretum anni 1608: Magyar Törvénytár, 1608 – 1657. Bp. 1900. 6. s. köv.

BENDA KÁLMÁN MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1935

Paul Leser: Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster, 1931. – *Ethnographia*, 1935. 46. évf. 1–4. sz. 151–153. p. (Ismertetés).

1936

A keresztény közösség, Magyarország és a Török Birodalom a XV. században. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. VI. évf. Bp. 1936. 3–31. p.
Jász–Nagykun–Szolnok vármegye múltja és jelene. – *Századok*, 1936. 70. évf. 464–466. p. (Ismertetés)

1937

A magyar nemzeti hivatástudat története a XV–XVII. században. Bp. 1937. Bethlen ny. 132 p.
Erdély, ahogy mi láttuk. (Szerk. és az utószót írta: Benda Kálmán.) Bp. 1937. Sylvester ny. 45 p.
Felelősök vagyunk. – *Magyar Protestánsok Lapja*, 1937. 11. évf. 10. sz. 151–152. p.
Arnold Winkler: Österreichs Weg. Die ideellen und geschichtlichen Grundlagen des Staates. Wien, 1936. – *Századok*, 1937. 71. évf. 263–264. p. (Ismertetés).
Erich Maschke: Das Erwachen des Nationalbewusstseins im deutsch-slawischen Grenzraum. Leipzig, 1933. – *Századok*, 1937. 71. évf. 376–377. p. (Ismertetés).
Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. Bp. 1937. – *Századok*, 1937. 71. évf. 489–490. p. (Ismertetés)

1938

Braibant: La tragédie paysanne. – *Társadalomtudomány*, 1938. 18. évf. 5. p. (Ismertetés)
Hugo Hantsch: Österreich. (Eine Deutung seiner Geschichte und Kultur.) Innsbruck, 1934. – *Századok*, 1938. 72. évf. 103–104. p. (Ismertetés)
Josef Chmelař: Die nationalen Minderheiten in Mitteleuropa. Prag, 1937. – *Századok*, 1938. 72. évf. 265–266. p. (Ismertetés)
Jacques Bainville: Histoire de deux peuples, continuée jusqu'à Hitler. Paris, 1933. – *Századok*, 1938. 72. évf. 353–356. p. (Ismertetés)
Jacques Bainville: La Troisième République. 1870–1935. Paris, 1935. – *Daudet, Léon: Panorama de la IIIe République.* Paris, 1936. – *Petit, Maxime: Histoire de la France. La Troisième République.* Paris, 1936. – *Századok*, 1938. 72. évf. 549–551. p. (Ismertetés)

1939

„*Tudósítás Jász–Apáthy városában uralkodó cholera nyavalyának gyógyítása módjáról 1831. esztendőben.*” – *Ethnographia*, 1939. 50. évf. 1–2. sz. 166–167. p.
Almásy Ignác jászkun főkapitány rendelete 1782-ből a cigányok viseletéről. – *Ethnographia*, 1939. 50. évf. 1–2. sz. 167–168. p.

- Henri Sée–Armand Rébillon: Le XVIIe siècle.* Paris, 1934. – Századok, 1939. 73. évf. 111. p. (Ismer-
tetés)
- Ballai Károly: A magyar függetlenségi nyilatkozatok története.* I. köt. Bp. 1935. – Századok, 1939.
73. évf. 117–118. p. (Ismer-
tetés)
- Szeberényi Lajos Zs.: A parasztság története. A legrégebb időkől napjainkig.* Bp. 1937. – Századok,
1939. 73. évf. 231–232. p. (Ismer-
tetés)
- Klaus Schickert: Die Judenfrage in Ungarn.* Essen, 1937. Századok, 1939. 73. évf. 244–245. p.
(Ismer-
tetés)
- Louis Réau: L'Europe Française au siècle des lumières.* Paris, 1938. – Századok, 1939. 73. évf.
365–367. p. (Ismer-
tetés)

1940

- Tessedik Sámuel.* – Kelet Népe, 1940. 6. évf. 9. sz. (május 1.) 8–9. p.
- Népfőiskolai útmutató.* Bp. Tolnai ny. 1940. 88 + 8 p.
- Az első tatai népfőiskola.* – Magyar Lélek, 1940. 2. évf. 3. sz. (márc. 15.) 107–112 p.
- Népfőiskola Tatán.* – Magyar Út, 1940. 9. évf. 5. sz. (febr. 1.) 2. p.
- A tatai népfőiskola.* – Fiatal Magyarország, 1940. 10. évf. 8. sz. (febr. 22.) 32. p.
- A tatai népfőiskola.* Magyar Szemle, 1940. 38. köt. 4. sz. 285–292. p.
- A tatai népfőiskolai tanfolyam.* – Jelenkor, 1940. 2. évf. 6. sz. (márc. 15.) 11. p.
- A Népfőiskola.* – Magyar Út, 1940. 9. évf. 49. sz. (dec. 5.) 3–4. p.
- Horváth Jenő: Váradi freskó. Nagyvárad története.* Bp. 1940 – Századok, 1940. 74. évf. 354–355. p.
(Ismer-
tetés)
- Axel Garde: Bauernvolk.* Berlin, 1938. – Társadalomtudomány, 1940. 20. évf. 230–233. p. (Ismer-
tetés)
- Halasy-Nagy József: Magyar önismeret. Politikai olvasókönyv önmagukat kereső magyarok számára.*
Bp. 1940. – Társadalomtudomány, 1940. 20. évf. 367. p. (Ismer-
tetés)

1941

- A népfőiskola.* (Az Útmutató bevezetése.) – Gyermekvédelem, 1941. 3. évf. 3. sz. 3–5. p.; 4. sz.
6–10. p.
- Népfőiskola.* – Magyar Élet, 1941. 6. évf. 4. sz. (ápr. 1.) 7–10. p.
- A tatai népfőiskola.* – Magyar Élet, 1941. 6. évf. 5. sz. (máj. 1.) 5–9. p.
- Kömlőd, a nemes község.* – Magyar Út, 1941. 10. évf. 15. sz. (ápr. 10.) 3–4. p.
- A tatai népfőiskola.* – Magyar Lélek, 1941. 3. évf. 1. sz. 180–184. p.
- Széchenyi emlékév – Széchenyi tanfolyamok.* – Magyar Lélek, 1941. 3. évf. 1. sz. 179–180. p.
- Markó Árpád: Zrinyi Miklós prózai munkái.* Bp. 1939. – Társadalomtudomány, 1941. 21. évf.
148–150. p. (Ismer-
tetés)
- Györffy István: Nagykunsgái krónika.* Bp. 1941. – Társadalomtudomány, 1941. 21. évf. 335–344. p.
(Ismer-
tetés)
- Kovács Bálint: Magyarországi keresztény népfőiskolák.* Bp. 1941. – Hilscher Rezső: *Az északi nép-
főiskola.* Bp. 1941. – Társadalomtudomány, 1941. 21. évf. 462–465. p. és Kovács Bálint
könyvének ismertetése. Magyar Élet, 1942. 7. évf. 1. sz. 15–16. p. (Ismer-
tetés)
- Magyarországi keresztény népfőiskolák. (Kovács Bálint könyvéről.)* – Magyar Út, 1941. 10. évf.
42. sz. (dec. 4.) 2. p. (Ismer-
tetés)
- Bertrand De Jouvenel: D'une guerre à l'autre. I. De Versailles à Locarno.* Paris, 1940. – Századok,
1941. 75. évf. 101–103. p. (Ismer-
tetés)
- Maja Depner: Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg.* Stuttgart, 1938. – Századok,
1941. 75. évf. 304–309. p. és Archivum Europae Centro-Orientalis, 1942. Tom. VIII.
276–284. p. (Ismer-
tetés)
- Földváry Antal: A magyar református egyház és a török uralom.* Bp. 1940. – Századok, 1941. 75. évf.
456–458. p. (Ismer-
tetés)

1942

- Bocskai István. 1557–1606.* Bp. [1942.] Franklin. 241 p.
- A törökkor német újságirodalma. A XV–XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásának krónikájához.* In: Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1942. Bp. 1942. Athenaeum. 194–277. p.
- Bethlen Miklós kancellár.* – Hittel, (Kolozsvár) 1942. 6. évf. október. 389–403. p.
- Megmérgezték-e Bocskai Istvánt?* – Magyar Nemzet, 1942. 5. évf. 205. sz. (szept. 10.) 9. p.
- Franz Babinger: Conrad Jakob Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel. (1656–1658).* Leiden, 1937. – Századok, 1942. 76. évf. 119–120. p. (Ismertetés)
- Walter Schöne: Der Aviso des Jahres 1609. – Die Relation des Jahres 1609.* – Archivum Europae Centro-Orientalis, 1942. Tom. VIII. 284–288. p. és Századok, 1943. 77. évf. 128–131. p. (Ismertetés)
- Joseph März: Joseph II. Kaiser und Siedlungspolitiker.* – Berlin, 1938. – Archivum Europae Centro-Orientalis, 1942. Tom. VIII. 288–292. p. (Ismertetés)
- Hans Lades: Die Nationalitätenfrage im Karpathenraum.* Wien, 1941. – Századok, 1942. 76. évf. 492–494. p. és: Archivum Europae Centro-Orientalis, 1942. Tom. VIII. 292–297. p. (Ismertetés)

1943

- Relations politiques entre la principauté Transylvaine, la Moldavie et la Valachie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 352–400. p.
- Bibliographie de l'Europe Carpathique. Publications historiques de l'année 1942.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 1*–97* p. (Szerkesztette)
- Török Pál: Magyarország története.* Bp. 1942. – Diarium, 1943. 4. évf. 11. sz. 258–259. p. (Ismertetés)
- L'Institut Hongrois de Paris.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 585–586. p. (Ismertetés)
- Le collège Bethlen de Nagyenyed.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 586–588. p. (Ismertetés, Octave Beaupin álnéven)
- La préhistoire du peuple hongrois.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 593–594. p. (Ismertetés, Jean Gessier álnéven)
- L'Institut d'Histoire Nationale de Roumanie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 594–595. p. (Ismertetés)
- La Société Germano-Roumaine de Bucarest.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 595–597. p. (Ismertetés Xavier d'Abry álnéven)
- L'Institut Roumain des Sciences Historiques.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 599–601. p. (Ismertetés, Jacques Thorne álnéven)
- Politique et science historique.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 603–605. p. (Ismertetés)
- L'activité culturelle des Roumains de Hongrie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1943. Tom. I. No. 3–4. 626–628. p. (Ismertetés, Jean Mureşan álnéven.)

1944

- Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI. és XVII. században.* In: Magyarok és románok. II. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. 1943–1944. Bp. 1944. Athenaeum. 35–74. p.
- L'idée d'Empire en Europe-Carpathique à la fin du moyen âge.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 54–81. p.
- Lovass Rezső: Báthory Gábor és a szászok.* Debrecen, 1940. – Századok, 1944. 78. évf. 113. p. (Ismertetés)

- Horváth Jenő: Erdély története.* Bp. 1940. – Századok, 1944. 78. évf. 279–280. p. (Ismertetés)
- Silviu Dragomir: La Transylvanie avant et après l'arbitrage de Vienne.* Sibiu, 1943. – Századok, 1944. 78. évf. 534. p. (Ismertetés)
- Markó Árpád: Futaki gróf Hadik András tábornagy.* Bp. 1944. – Századok, 1944. 78. évf. 519–520. p. (Ismertetés)
- Földi János: Világostól Josephstadtig.* 1849–1856. Bp. 1939. – Századok, 1944. 78. évf. 552. p. (Ismertetés)
- Iványi Béla: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei.* Bp. 1943. – Századok, 1944. 78. évf. 592–593. p. (Ismertetés)
- Journal d'Alexandre Bölöni Farkas.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 147–149. p. (Ismertetés)
- Eugen Horváth: Die Geschichte Siebenbürgens.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 184–185. p. (Ismertetés)
- A la mémoire de Paul Török.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 207–208. p.
- La Hongrie entre l'Orient et l'Occident.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 208–209. p. (Ismertetés, Jean Gessier álnéven)
- La Matica Serbe.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 210–211. p. (Ismertetés, Octave Beupin álnéven)
- La Matica Croate.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 211–213. p. (Ismertetés, I. Marković álnéven)
- L'Institut Allemand de Bratislava.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 213–214. p. (Ismertetés)
- L'Institut Scientifique de Transdanubie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 214. p. (Ismertetés)
- Statistique de la Hongrie de 1843.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 215–217. p. (Ismertetés)
- „Bibliotheca Rerum Transsylvaniae”.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 217–218. p. (Ismertetés)
- Mariages mixtes hungaro-roumains.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 218–219. p. (Ismertetés)
- L'Institut de Recherches des Allemands de Roumanie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 223–225. p. (Ismertetés, Xavier d'Abry álnéven)
- Littérature serbe, littérature hongroise.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 225–226. p. (Ismertetés, Milan Marinković álnéven)
- Nouveaux périodiques.* – Revue d'Histoire Comparée, 1944. Tom. II. No. 1–2. 231–233. p. (Ismertetés, Jacques Thorne álnéven)

1945

- Magyarország története az őskortól napjainkig. A polgári iskolák III. és IV., és a gimnáziumok III. osztálya számára.* Bp. Szikra. 133 p.
- Barabás Tibor: Martinovics élete.* – Magyarok, 1945. 1. évf. 3. sz. 149. p. (Ismertetés)
- Makkai László: Erdély története.* – Embernevelés, 1945. 1. évf. 1. sz. 76. p. (Ismertetés)
- Histoire de la Petite Entente. Jenő Horváth: Die kleine Entente.* Bp.–Leipzig, 1943. – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 233–235. p. (Ismertetés)
- Histoire de l'unité Tchécoslovaque. Deák József: A cseh-szlovák egység diplomáciai története.* Pécs, 1943. – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 235–236. p. (Ismertetés)
- Histoire de la ville de Budapest. Fekete Lajos: Budapest a törökkorban.* Bp. 1944. – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 248–250. p. (Ismertetés)
- A la mémoire de V. Klafaczyński.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 258–259. p. (Nekrológ)
- La France et la Hongrie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 259–260. p. (Ismertetés, A. Chaupin álnéven)

- La Région du Danube et l'U.R.S.S.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 261–263. p. (Ismertetés)
- „*La Yougoslavie en armes*”. – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 265. p. (Ismertetés, O. Beaupin álnéven)
- Hongrois et Roumains dans l'histoire.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 271–273. p. (Ismertetés, G. Lazar álnéven.)
- Turcs et Hongrois.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 273. p. (Ismertetés, Jean Gessier álnéven)
- „*Pensylvanie= Transylvanie.*” – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 273–274. p. (Ismertetés, aláírás nélkül)
- Relations polono-hongroises.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 274–275. p. (Ismertetés, H.H. és P. Kosciuszko álnéven)
- Histoire de Transylvanie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 275. p. (Ismertetés, J. Thorne álnéven)
- „*Nouvelles Archives Hongroises*”. – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 278–279. p. (Ismertetés)
- Le journal de Petőfi 1848.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 279–280. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Histoire des Arts.* – Revue d'Histoire Comparée, 1945. Tom. III. No. 1–4. 280. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- F. Gáspár Gabriella: Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra.* Debrecen, 1943. – Századok, 1945–46. 79–80. évf. 283. p. (Ismertetés)

1946

- The formation of the „Partium”* – New Hungary, 1946. Vol. 1. No. 1–2. 7–8. p. (Ismertetés)
- Problèmes de la région danubienne.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 168. p. (Ismertetés, „B” aláírással.)
- La France et la Hongrie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 169–171. p. (Ismertetés, A. Pierre, és Thorne álnéven.)
- „*Population Transfers*”. – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 176–177. p. (Ismertetés, „cb” aláírással)
- La Société Culturelle Hungaro-Soviétique.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 178. p. (Ismertetés, d'Abry álnéven)
- Le jour du livre hongrois.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 178–184. p. (Ismertetés, L. Blanc álnéven)
- Yougoslavie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 182. p. (Ismertetés, „L. S.” aláírással)
- Transylvanie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 186. p. (Ismertetés, „cb” aláírással.)
- „*2000 Years Old Budapest.*” – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 189. p. (Ismertetés, „V. B.” aláírással)
- Roumains et Hongrois.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 191–192. p. (Ismertetés, Mureşan és Crişan álnéveken)
- Un voyageur Hongrois dans les États Unis.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 198. p. (Ismertetés, „cb” aláírással)
- „*Données historiques sur la Transylvanie*”. – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 199–200. p. (Ismertetés, „C. B.” aláírással)
- Les Hongrois de Moldavie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 200. p. (Ismertetés, „B.” aláírással)
- Société des Affaires Étrangères.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 203. p. (Ismertetés)
- Histoire militaire.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 1–2. 203–204. p. (Ismertetés, „B.” aláírással)

- Vámbéry Rustem: Hungary – to be or not to be.* New York, 1946. – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 379–383. p. (Ismertetés)
- Tóth László: Magyarország története.* Bp. 1944. – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 383. p. (Ismertetés, „L. L.” aláírással)
- Kossuth et la coopération entre les peuples danubiens.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 413–417. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Autriche.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 417–418. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Hongrie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 421–422. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Jakó Zsigmond: Adatok a dézsma fejedelmekori adminisztrációjához.* Kolozsvár, 1945. – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 423–424. p. (Ismertetés, „cb” aláírással)
- La „Narodnie Noviny” et l'Institut Teleki.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 447–448. p. (Ismertetés, „C. B.” aláírással)
- Hongrois et Allemands.* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 448–449. p. (Ismertetés, „–” aláírással.)
- „Politique extérieure des livres.”* – Revue d'Histoire Comparée, 1946. Tom. IV. No. 3–4. 453–456. p. (Ismertetés, J. Thorne álnéven)

1947

- Radisics Elemér: A Dunatáj. Történelmi, gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből.* I–III. köt. Bp. 1946. – Századok, 1947. 81. évf. 261–265. p. és Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 1. 92–99. p. (Ismertetés)
- Autriche.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 127–128. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Böloni György: Hallja kend Táncsics.* Bp. 1946. – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 131. p. (Ismertetés, „C. B.” aláírással)
- Vayer Lajos: Rembrandt és Rákóczi.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 131–132. p. (Ismertetés, J. Gessier álnéven)
- Gerézi Rabán: Aldus Manutius és magyar barátai.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 132–134. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- La Hongrie et la Méditerranée.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 134–135. p. (Ismertetés, O. Beaupin álnéven)
- Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése.* Kolozsvár, 1944. – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 249–251. p. (Ismertetés)
- Hongrie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 269–270. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Relations franco-hongroises.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. V. No. 2. 273–276. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- P. Rain: L'Europe de Versailles.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. VI. No. 3–4. 102–104. p. (Ismertetés)
- Histoire de Hongrie.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. VI. No. 3–4. 140–142. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- L. Halphen: Introduction à l'Histoire.* – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. VI. No. 3–4. 291–292. p. (Ismertetés)
- G. Guggenbühl: Quellen zur allgemeinen Geschichte.* Zürich, 1946. – Revue d'Histoire Comparée, 1947. Tom. VI. No. 3–4. 292. p. (Ismertetés, „C. B.” aláírással)

1948

- Louis Dobsa un témoin oculaire de la révolution de février à Paris.* – Nagyvilág, 1948. 3. évf. márc. 15. (francia különszám) 4. p.
- Hongrie.* [Centenáriumi könyvek ismertetése.] – Revue Historique 1948. 72e année, juillet-septembre. 134–135. p. (Ismertetés)

- L'Autriche.* – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 1. 149–150. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Dania Polyglotta.* Copenhague, 1947. – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 1. 150. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- [*Centenáriumi* kiadványokról] – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 1. 153–154. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Juhász István: A székelyföldi református egyházmegeyék.* Kolozsvár, 1947. – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 1. 157. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- La question paysanne et la Révolution hongroise en 1848.* – Études d'histoire moderne et contemporaine, Paris, 1948. Tom. VI. No. 2. 231–242. p.
- Comte de Saint-Aulaire: François Joseph.* Paris, 1946. – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 257–259. p. (Ismertetés)
- Le Congrès Historique du Centenaire de 1848 à Paris.* – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 285–288. p. (Ismertetés)
- La reprise des travaux du Comité International des Sciences Historiques.* – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 288–289. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Rowse, A. L.: The Use of History.* – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 289–290. p. (Ismertetés, „cb” aláírással)
- Torsen: Le gouvernement provisoire et l'Europe.* Paris, 1948. – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 290–291. p. (Ismertetés, „–” aláírással)
- Histoire des slaves.* – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 296–297. p. (Ismertetés, „cb” aláírással)
- L'Autriche. Coup d'oeil à l'Est.* – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 297–298. p. (Ismertetés)
- Juhász László: Hassensteinus baro a Lobkowitz: Epistolae.* Bp. 1946. – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 320. p. (Ismertetés, „cb” aláírással)
- Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról.* Bp. 1948. – Revue d'Histoire Comparée, 1948. Tom. VII. No. 2. 323–324. p. (Ismertetés)

1949

Kazinczy Ferenc ismeretlen levelei 1794-ből. – Irodalomtörténet, 1949. 2. sz. 319–332. p.

1950

- Martinovics Ignác nyílt levele Ferenc császár és királyhoz. 1792.* – Századok, 1949. 83. évf. 258–281. p.
- A magyar jakobinusok kátéja.* – Irodalomtörténet, 1950. 3. sz. 103–116. p.

1951

Ismeretlen politikai költemény 1790-ből. – Irodalomtörténet, 1951. 1. sz. 100–105. p.

1952

- Bocskai István függetlenségi harca.* Bp. 1952. Művelt Nép K. 92 p.
- A magyar jakobinusok iratai. 2. köt. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai. 1794–1795.* Bp. 1952. Akadémiai K. 851 p. [Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.]

- A magyar jakobinusok iratai. 3. köt. Naplók, följegyzések, röpiratok.* Bp. 1952. Akadémiai K. 452 p.
[Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.]
- A szabadságért mindhalálig! Magyar katonalevelek.* (Az anyagot összegyűjtötte Kozocsa Sándor. Szerk. és jegyzetekkel ellátta Benda Kálmán.) Bp. 1952. Művelt Nép K. 137 p.
- Egy prédikátor a magyar jakobinus szervezkedésben. Túrós Péter ócsai prédikátor.* – Református Egyház, 1952. 4. évf. 1. sz. 21–24. p.

1953

- A Rákóczi-nóta és a Rákóczi-induló reformkori életéről.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 57. évf. 1–4. sz. 77–80. p.
- Hajnóczy József széljegyzetei egy nevelésügyi törvénytervezetre.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1953. 57. évf. 1–4. sz. 272–285. p.
- Hozzászólás a Századok kibővített szerkesztőségi ülésén.* – Századok, 1953. 87. évf. 664–665. p.

1954

- Ráday Pál politikai iratai. 1703–1711.* – Levéltári Közlemények, 1954. 25. évf. 141–151. p.
- Bocskai István és szabadságharca.* – Református Egyház, 1954. 6. évf. 23. sz. 9–16. p.
- Révai Miklós ismeretlen levele 1790-ből.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1954. 58. évf. 1. sz. 76–78. p.
- Bradford Smith: Captain John Smith. His Life and Legend.* Philadelphia – New York, 1953. – Századok, 1954. 88. évf. 708–709. p. (Ismertetés)
- Makkai László: II. Rákóczi György birtokainak gazdálkodása.* – Református Egyház, 1954. 6. évf. 15. sz. 24. p. (Ismertetés)

1955

- A Bocskai-szabadságharc.* Bp. 1955. Művelt Nép K. 159 p.
- Ráday Pál iratai. I. 1703–1706.* Sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László. Bp. 1955. Akadémiai K. 818 p.
- A Dunamelléki Egyházkerület Ráday Levéltára.* – Református Egyház, 1955. 7. évf. 14. sz. 318–322. p. és Levéltári Híradó 1955. 5. évf. 367–372. p. (Sokszorosított).

1956

- Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzesei. 1594–1621.* – A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. I. 1955. Bp. 1956. 1–32. p. (Sokszorosított)
- Kroatisches Freiheitsgedicht aus dem Jahre 1794.* (Hadrovics Lászlóval) – Studia Slavica, 1956. Tom. II. Fasc. 1–4. 384–388. p.
- Értelmiségi családok levéltárának rendezése.* (Németh Balázssal) – Levéltári Híradó, 1956. 6. évf. 53–69. p.
- Magyar Simplicissimus.* (Szerk. Turóczi-Trostler József, a jegyzeteket összeállította Benda Kálmán.) Bp. 1956. Bibliotheca K. [Aurora VI.]
- Bónis György: Hajnóczy József.* Bp. 1954. – Századok, 1956. 90. évf. 736–740. p. (Ismertetés)
- Hedvig Voegt: Die deutsche jakobinische Literatur und Publizistik. 1789–1800.* Berlin, 1955. – Századok, 1956. 90. évf. 808–809. p. (Ismertetés)
- Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László.* Bp. 1955. – Századok, 1956. 90. évf. 826. p. (Ismertetés)

1957

- A magyar jakobinusok iratai. I. A magyar jakobinus mozgalom iratai.* Sajtó alá rendezte: Benda Kálmán. Bp. 1957. Akadémiai K. CIII, 1130 p. [Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.]
- A magyar jakobinus mozgalom története.* Bp. 1957. Akadémiai K. 96 p.
- A magyar jakobinusok. Iratok – Levelek – Naplók.* Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Benda Kálmán. Bp. 1957. Bibliotheca K. 319 p. [Aurora VII.]
- Verseghy útja a magyar jakobinus mozgalomig.* In: Verseghy Ferenc. 1757–1822. Szolnok, 1957. Szolnok megyei Tanács Verseghy Könyvtára. 4–12. p.
- A Ráday család pejeleit tisztartójának adott gazdasági utasítás. (1758).* – Agrártörténeti Szemle, 1957. 1. évf. 3–4. sz. 282–285. p.
- Hozzászólás a Balugyánszky vitához.* – Századok, 1957. 91. évf. 799. p.
- A magyar történelem forrásai a merseburgi állami levéltárban.* – Századok, 1957. 91. évf. 917–918.
- Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi kollégium történetéhez. 1831–1841.* Bp. 1957. – Századok, 1957. 91. évf. 470. p. (Ismertetés)
- Szabó István: A hajdúság kialakulása.* Debrecen, 1956. – Századok, 1957. 91. évf. 472. p. (Ismertetés)
- Martinovics Ignác: Filozófiai írások.* (Ford. Kolozsvári Grandpierre Emil) Bp. 1956. – Századok, 1957. 91. évf. 472. p. (Ismertetés)
- Dankó Imre: A Sajó- Hernádmelléki hajdútelepek.* Sárospatak, 1955. – Századok, 1957. 91. évf. 473. p. (Ismertetés)
- Béres András-Módy György: A Hajdúság történetének és néprajzának irodalma.* – Századok, 1957. 91. évf. 475–476. p. (Ismertetés)
- Rózsa György: Régi várképek.* Bp. 1955. – Századok, 1957. 91. évf. 476. p. (Ismertetés)

1958

- История венгерского яacobинского движения.* – Acta Historica, 1958. Tom. V. No. 3–4. 263–311. p.; 1959. Tom. VI. No. 1–2. 1–30. p.
- Die ungarischen Jakobiner.* In: Maximilien Robespierre. 1758–1794. Beiträge zu seinem 200. Geburtstag. Berlin, 1958. 441–472. p.
- Újabb adatok a magyar jakobinusok történetéhez.* – Történelmi Szemle, 1958. 1. évf. 1–2. sz. 218–220. p.
- Ladislau Polgár: Bibliographia de historia Societatis Jesu in regnis olim Corona Hungarica unitis. (1560–1773).* Róma, 1957. – Magyar Könyvszemle, 1958. 74. évf. 4. sz. 383–384. p. (Ismertetés)
- Henry Wharton: The Life of John Smith English Soldier.* Chapel Hill, 1957. – Századok, 1958. 92. évf. 488. p. (Ismertetés)
- Kiss Sándor: Magyar történeti tárgyú kéziratok a Tiszántúli Egyházkerület Nagykönyvtárában.* – Századok, 1958. 92. évf. 488. p. (Ismertetés)
- Kara Mustafa vor Wien.* Graz–Wien–Köln, 1955. – Századok, 1958. 92. évf. 889–890. p. (Ismertetés)
- Helytörténeti munkák.* – Századok, 1958. 92. évf. 893. p. (Ismertetés)

1959

- Les Jacobins hongrois.* – Annales historiques de la Révolution française. 1959. 31. année, No. 155. 38–60. p.
- A köszegi „jakobinusok.”* – Századok, 1959. 93. évf. 534–541. p.
- Rákóczi és a Vatikán. Brenner apát küldetése XI. Kelemen pápához. 1707–1708.* – Történelmi Szemle, 1959. 2. évf. 1–2. sz. 8–24. p.
- Két gazdasági utasítás a Ráday-család birtokairól a XIX. század elejéről.* – Agrártörténeti Szemle, 1959. 3. évf. 1–4. sz. 127–152. p.

- A Diplomáciai és nemzetközi jogi lexikon. (Szerk. Hajdú Gyula) Bp., 1959. Akadémiai K. következő címszavai: *Magyar–francia külpolitikai kapcsolatok, Rákóczi-szabadságharc külpolitikája, Ráday Pál, Klement János Mihály, Pápai János, Pápai Gáspár, Nedeczky Sándor, Vojnovich József, Horvát Ferenc, Kray Jakab, Kökényesdi László, Thalaba Máté.*
- Geréb László: *A hazai osztályharcok irodalma. 1526–1660.* Bp. 1955. – Századok, 1959. 93. évf. 557–562. p. (Ismertetés)
- Csizmadia Andor: *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái.* Bp. 1958. – Századok, 1959. 93. évf. 562–563. p. (Ismertetés)
- Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai.* Bukarest, 1955. – Századok, 1959. 93. évf. 600–601. p. (Ismertetés)
- Richard Kreutel–Otto Spies: *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga.* Bonn, 1954. – Századok, 1959. 93. évf. 661–662. p. (Ismertetés)
- Walter Sturminger: *Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens. 1529. und 1683.* Graz–Köln. 1955. – Századok, 1959. 93. évf. 662–663. p. (Ismertetés)
- Tinódi emlékkönyv. Sárvár, 1956. – Századok, 1959. 93. évf. 670. p. (Ismertetés)

1960

- Le projet d'alliance hungaro-suédo-prussienne de 1704.* Bp. 1960. Akadémiai K. 26. p. (Studia Historica Acad. Scient. Hung. 25.) és In: *Études historiques. Publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois.* I. Bp. 1960. Akadémiai K. 669–694. p.
- II. *Rákóczi Ferenc. A szadai „Székely Bertalan Községi Könyvtár Kiadványai”* 1960. I. sz. 26 p. (Sokszorosított)
- A magyar jakobinusok.* – Élet és Tudomány, 1960. 15. évf. 21. sz. 643–646. p.
- E. Wangermann: *From Joseph II. to the Jacobins Trials.* – Acta Historica, 1960. Tom. VII. No. 3–4. 411–416. p. és Annales historiques de la Révolution française 1961. 33. année. 123–129. p. és Századok 1962. 96. évf. 909–913. p. (Ismertetés)
- E. Tarle: *Talleyrand.* – Élet és Tudomány, 1960. 15. évf. 5. sz. 142. p. (Ismertetés)
- Szendrey István: *A hihari hajdúk pere a hajdúszabadságért.* Debrecen, 1958. – Alföld, 1960. 11. évf. 1. sz. 151–152. p. (Ismertetés)
- Im Reiche des Goldenen Apfels. Des Türkischen Weltbummlers Evliya Celebi denkwürdige Reise in das Giarenland und in die Stadt und Festung Wien, anno 1665.* – Századok, 1960. 94. évf. 428. p. (Ismertetés)
- Szabó Pál–Ruzsás Lajos: *A török Pécs.* Pécs, 1958. – Századok, 1960. 94. évf. 432. p. (Ismertetés)

1961

- A magyar jakobinus mozgalom.* In: Magyarország története. Egyetemi tankönyv. 3. köt. Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka. Bp. 1961. Tankönyvkiadó. 45–61. p.
- A 400 éves debreceni nyomda.* (Irinyi Károllyal) Bp. 1961. Akadémiai K. 432 p. 48 mell.
- Die ungarischen Jakobiner.* In: Maximilien Robespierre. 1758–1794. Berlin, 1961. 401–434. p. (2. javított, bővített kiadás)
- Ráday Pál iratai. II. 1707–1708.* Sajtó alá rendezte Benda Kálmán és Maksay Ferenc. Bp. 1961. Akadémiai K. 552 p.
- Takáts Sándor: Művelődéstörténeti tanulmányok a XV–XVII. századból.* Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Benda Kálmán. Bp. 1961. Gondolat. 420 p. /Nemzeti Könyvtár/
- Lengyel–magyar történetészkonferencia.* (Beszámoló Makkai Lászlóval és Szűcs Jenővel.) – Magyar Tudomány, 1961. 68. évf. 12. sz. 755–758. p.
- Die Matrikel der Universität Wien.* Graz–Köln. 1956–59. – Századok, 1961. 95. évf. 194–196. p. (Ismertetés)

- Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. (1770–1823) I. Vásári ponyvairatok.* Bp. 1959. – Századok, 1961. 95. évf. 201–202. p. (Ismeretetés)
- Peter Sugar: The Influence of the Enlightenment and the French Revolution in the Eighteenth Century Hungary.* – Századok, 1961. 95. évf. 421–422. p. és *Annales historiques de la Révolution française*, 1960. 32. année, 219. p. (Ismeretetés)

1962

- II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei (1702–1705).* – Történelmi Szemle, 1962. 5. évf. 2. sz. 189–209. p.
- Rákóczi diplomáciája.* – Élet és Tudomány, 1962. 17. évf. 13. sz. 387–400. p.
- Virágh Ferenc: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca a Körös–Maros közében.* – Békés megyei Népűjság, 1962. 17. évf. 286. sz. (dec. 7.) 5. p. (Ismeretetés)
- Írók műveikről és a könyvkiadásról.* [Nyilatkozat könyvkiadásunkról] – Tájékoztató a megjelent könyvekről. Melléklet. 1962. február. 3. p.
- Magyar-zsidó oklevéltár.* V/1. Köt. Bp. 1959: V/2. köt. Bp. 1960. – Századok, 1962. 96. évf. 645–646. p. (Ismeretetés)

1963

- Pápai János törökországi naplói.* Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Benda Kálmán. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 470 p. /Magyar Századok/
- Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie.* In: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie.* Bp. 1963. Akadémiai K. 439–447. p. /Studia Historica Acad. Scient. Hung. 53./
- Jean Jacques Rousseau et la Hongrie. (A la fin du XVIIIe siècle).* In: *Jean Jacques Rousseau. Pour le 250e anniversaire de sa naissance.* Paris, 1963. 169–182. p.
- A végvári harcok ideológiája.* – Történelmi Szemle, 1963. 6. évf. 1. sz. 15–18. p.
- A helytörténeti időszaki kiadványok helyzete.* – Történelem, 1963. 1. évf. 1. sz. 148–159. p.
- Takáts Sándor.* – Élet és Tudomány, 1963. 18. évf. 25. sz. 771–774. p.
- Néhány kiegészítés Rimay János leveleivel kapcsolatban.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 67. évf. 4. sz. 477. p.
- Zrinyi Miklós levele Szunyogh Gyulához.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 67. évf. 5. sz. 591. p.
- Kelemen Lajos. (1877–1963) Nekrológ.* – Magyar Tudomány, 1963. 70. évf. 11. sz. 764–766. p. és Századok, 1963. 97. évf. 1164–1165. p.
- Az olomouci nemzetközi helytörténeti konferencia.* (Hanzó Lajossal) – Századok, 1963. 97. évf. 1437–1438. p.
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1963. 97. évf. 236–240. p. (Ismeretetés)
- Heinrich Benedikt: Der Pascha Graf Alexander von Bonneval.* Graz–Köln, 1959. – Századok, 1963. 97. évf. 444–445. p. (Ismeretetés)
- A „Magyar Országgyűlési Emlékek” kiadása.* – Századok, 1963. 97. évf. 463–465. p.
- Politischer Briefwechsel des Herzogs und Grossherzogs Carl August von Weimar.* Stuttgart, 1954–58. – Századok, 1963. 97. évf. 723–724. p. (Ismeretetés)
- Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* Bp. 1960. – Századok, 1963. 97. évf. 725–726. p. (Ismeretetés)
- Rózsa György: Régi magyar csataképek.* Bp. 1959. – Századok, 1963. 97. évf. 898–902. p. (Ismeretetés)
- Helmut Goetz: Die Finalrelation des venezianischen Gesandten Michele Suriano von 1555.* – Századok, 1963. 97. évf. 1133 p. (Ismeretetés)
- Karl Heinz Jügel: Hungarica Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena.* – Századok, 1963. 97. évf. 1133. p. (Ismeretetés)
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1963. 97. évf. 1139–1142. p. (Ismeretetés)
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1963. 97. évf. 1399–1401. p. (Ismeretetés)

1964

- Látogatás a szekszárdi levéltárban.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1964. 14. évf. 1–2. sz. 103–108. p.
- Látogatás a zalaegerszegi levéltárban.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1964. 14. évf. 1–2. sz. 108–113. p.
- Látogatás az Egri Állami Levéltárban.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1964. 14. évf. 3. sz. 48–52. p.
- Látogatás Pest és Nógrád megye levéltárában.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1964. 1964. 14. évf. 3. sz. 52–58. p.
- Látogatás a Párttörténeti Intézet Archivumában.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1964. 14. évf. 4. sz. 194–200. p.
- Hozzászólás Benczédi László: Parasztság és kurucság a Thököly-korban c. munkabeszámolójához.* – Történelmi Szemle, 1964. 7. évf. 1. sz. 172–174. p.
- La diète polonaise.* – Világtörténet, 1964. 2–3. sz. 140. p. (Ismertetés)
- Albert Soboul: Les soldats de l'an II.* Paris, 1959. – Világtörténet, 1964. 4. sz. 119–120. p. (Ismertetés)
- Georges Lefebvre: Les paysans du Nord pendant la Révolution française.* Bari, 1959. – Világtörténet, 1964. 4. sz. 119. p. (Ismertetés)
- Karl Göllner: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts,* Berlin. 1961. – Magyar Könyvszemle, 1964. 80. évf. 1. sz. 106–108. p. (Ismertetés)
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1964. 98. évf. 276–277. p. (Ismertetés)
- Jegyzetek.* – Századok, 1964. 98. évf. 306–308. p.
- Ladislav Lukács–Ladislav Polgár: Documenta romana historiae Societatis Jesu in regnis olim Corona Hungarica unitis. I. 1550–1570.* Róma, 1959. – Századok, 1964. 98. évf. 574. p. (Ismertetés)
- Helytörténeti irodalom.* – Századok, 1964. 98. évf. 578–579. p. (Ismertetés)
- Magyar-zisidó oklevéltár. VI. köt. Sopron: 1600–1740.* Bp. 1961. – Századok, 1964. 98. évf. 1300–1301. p. (Ismertetés)
- Fred Sinowatz: Reformation und katholische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt.* Eisenstadt, 1957. – Századok, 1964. 98. évf. 1301–1302. p. (Ismertetés)

1965

- Der Haiduckenaufstand in Ungarn und das Erstarken der Stände in der Habsburgermonarchie. 1607–1608.* In: Nouvelles Études Historiques. Publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Bp. 1965. Akadémiai K. 299–313. p.
- Zur Geschichte der biographisch-lexikalischen Arbeiten in Ungarn.* – Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1965. No. 13. 226–240. p.
- A Magyar Országgyűlési Emlékek munkálatairól.* – Századok, 1965. 99. évf. 1036–1037. p.
- Rákóczi pátense a camisard-okról. Francia reformátusok Magyarországra telepítésének terve 1704-ben.* – Élet és Tudomány, 1965. 20. évf. 28. sz. 1299–1303. p.
- Látogatás az Országos Levéltár középkori osztályán Dózsa György kivégzésének 450. évfordulóján.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1965. 15. évf. 1–2. sz. 243–249. p.
- Látogatás a Pécsi Állami Levéltárban.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1965. 15. évf. 3. sz. 120–123. p.
- Látogatás a Kecskeméti Állami Levéltárban.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1965. 15. évf. 3. sz. 123–128. p.
- Látogatás Budapest Főváros Levéltárában.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1965. 15. évf. 4. sz. 80–93. p.
- Albert Soboul: Saint-Just: Discours et Rapport.* – Világtörténet, 1965. 5–6. sz. 137. p. (Ismertetés)
- J. Sarrailh: L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIe siècle.* Paris, 1964. – Világtörténet, 1965. 7–8. sz. 117–118. p. (Ismertetés)
- Bethlen Kata önéletrása.* Bp. 1963. – Századok, 1965. 99. évf. 253–254. p. (Ismertetés)

- Johann Wild: Reysbeschreibung eines gefangenen Christen, anno 1604.* Stuttgart, 1964. – Századok, 1965. 99. évf. 271. p. (Ismertetés)
- Maday Pál: Szarvas története.* Szarvas, 1962. (L. Nagy Zsuzsával) – Századok, 1965. 99. évf. 1328–1333. p. (Ismertetés)
- Baumgarten Sándor: Jean Charles Besse. Aventurier et philologue.* – Századok, 1965. 99. évf. 1334–1335. p.

1966

- Zrínyi Miklós, a szigetvári hős.* In: Szigetvári Emlékkönyv Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Szerk. Ruzsás Lajos. Bp. 1966. Akadémiai K. 15–51. p.
- Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie.* – Südostforschungen, 1966. Bd. XXV. 38–71. p.
- A jozefinizmus útja és megdicsőülése. Vita a vallási türelem történetéről.* – Világosság, 1966. 7. évf. 6. sz. 353–355. p.
- A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc.* – MTA II. Osztályának Közleményei, 1966. 15. köt. 4. sz. 325–334. p.
- Zrínyi Miklós. Szigetvár 400. évfordulójára.* – Élet és Tudomány, 1966. 21. évf. szept. 3. 1635–1639. p.
- Rákóczi és a szerbek. Magyar–szerb kibékülési törekvések. (1703–1709)* – Élet és Tudomány, 1966. 21. évf. 27. sz. (júl. 8.) 1251–1255. p.
- Hozzájárulás a Szigetvári Emlékkönyv vitáján.* – Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 13. évf. 897–900. p.
- A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc.* – Népszabadság, 1966. 24. évf. 240. sz. (okt. 11.) 4–5. p.
- Látogatás a pannonhalmi levéltárban.* (Rádióriport). – Levéltári Szemle, 1966. 16. évf. 1. sz. 115–121. p.
- Látogatás a Gyulai Állami Levéltárban.* (Rádióriport) – Levéltári Szemle, 1966. 16. évf. 1. sz. 122–127. p.
- Látogatás a Hadtörténelmi Levéltárban.* (Rádióriport.) – Levéltári Szemle, 1966. 16. évf. 2. sz. 412–424. p.
- Látogatás a Szegedi Állami Levéltárban.* (Rádióriport). – Levéltári Szemle, 1966. 16. évf. 3. sz. 671–677. p.
- Látogatás a Győri Állami Levéltárban.* (Rádióriport) – Levéltári Szemle, 1966. 16. évf. 3. sz. 678–683. p.
- Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország.* – Népszabadság, 1966. 24. évf. 104. sz. (máj. 4.) 8. p. (Ismertetés)
- „Dunántúli dolgozatok”. A Pécsi Janus Pannonius Múzeum új tanulmányosorozata.* – Dunántúli Napló, 1966. 23. évf. 251. sz. (okt. 23.) Mell. és Múzeumi Körlevél. Pécs, 1966. 8. sz. 6–8. p. (Ismertetés)
- Lencsés Ferenc: Martonvásár története.* – Fejér megyei Szemle, 1966. 3. évf. 1–2. sz. 263–265. p. (Ismertetés)
- Pasquier: Lettres historiques, és Pasquier: Écrits politiques.* – Világtörténet, (1966) 12. sz. 130–131. p. (Ismertetés)
- Horn, D. B.: The British Diplomatic Service.* – Világtörténet, (1966) 12. sz. 133–134. p. (Ismertetés)
- Die Matrikel der Universität Basel. I–II.* Basel, 1951–1956. – Századok, 1966. 100. évf. 211–212. p. (Ismertetés)
- Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder.* III. Bd. Graz–Köln, 1965. – Századok, 1966. 100. évf. 538–539. p. (Ismertetés)
- R. Várkonyi Ágnes: A három részre szakadt Magyarország története.* In: Magyarország története. I–II. köt. Bp. 1964. III. fejezet 159–316. p. – Századok, 1966. 100. évf. 969–971. p. (Ismertetés)
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1966. 100. évf. 1360–1362. p. (Ismertetés)

1967

- Robespierre vu par ses contemporains hongrois.* In: Actes du colloque Robespierre. Paris, 1967. 141–149. p.
- Istvánffy Miklós levele 1605-ből.* Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 71. évf. 2. sz. 187–190. p.
- Látogatás az Országos Levéltárban Széchenyi István születésének 175. évfordulóján.* (Rádióriport) – Levéltári Szemle, 1967. 17. évf. 1. sz. 136–147. p.
- Látogatás a Szolnoki Állami Levéltárban.* (Rádióriport) – Levéltári Szemle, 1967. 17. évf. 1. sz. 148–155. p.
- Látogatás a Nyíregyházi Állami Levéltárban.* (Rádióriport) – Levéltári Szemle, 1967. 17. évf. 1. sz. 155–162. p.
- Látogatás a Debreceni Állami Levéltárban,* (Rádióriport) – Levéltári Szemle, 1967. 17. évf. 2. sz. 465–470. p.
- Látogatás az Országos Levéltárban Szigetvár ostromának 400. évfordulóján.* (Rádióriport) – Levéltári Szemle, 1967. 17. évf. 3. sz. 749–756. p.
- Hozzászólás Tarnai Andor: Batsányi Der Kampfja c. tanulmányához.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1967. 71. évf. 3. sz. 272–274. p.
- Felszólalás a „Magyarország története” c. kétkötetes mű ankétján.* – Történelem, 1967. 7. évf. 6. sz. 30–35. p.
- Köpeczi Béla: A Rákóczi szabadságharc és Franciaország* – Hadtörténelmi Közlemények, 1967. 14. évf. 1. sz. 128–130. p. (Ismertetés)
- Szakmár község története. A kecskeméti Népkutató Honismereti Kör legújabb kiadványa.* – Petőfi Népe, 1967. 22. évf. 61. sz. (márc. 12.) (Ismertetés)

1968

- XII. Károly.* Bp. 1968. Akadémiai K. 142 p. [Életek és korok.]
- Adalékok Wathay Ferenc életéhez.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1968. 72. évf. 2. sz. 211–213. p.
- Türken und Ungarn.* – Budapesti Rundschau, 1968. 2. Jg. Nr. 31. 4. p.
- Történelem és a mai valóság.* – Kárpáti Igaz Szó (Ungvár), 1968. 98. sz. (ápr. 26.)
- A filozófus Martinovics.* – Élet és Irodalom, 1968. 11. évf. 19. sz. (máj. 11) 11. p.
- Még egyszer Verseggy Marseillaise-fordításáról.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1968. 72. évf. 6. sz. 677–679. p.
- Hozzászólás a bécsi történész-kongresszuson (1965) a „Bilanz du monde en 1848” témához.* In: Comité International des Sciences Historiques. XIIe Congrès International des Sciences Historiques 1965. Vol. V., Actes. Wien, 1968. 259–261. p.
- Hozzászólás Voit Pál kandidátusi vitáján. Eger művészetföldrajza és a középeurópai barokk.* – Művészettörténeti Értesítő, 1968. 17. évf. 1–2. sz. 150–151. p.
- Az eredmények forrása az együttműködés.* – Petőfi Népe, 1968. 23. évf. 134. sz. (jún. 9.) (Ismertetés)
- Helytörténeti irodalom.* – Századok, 1968. 102. évf. 292–298. p. (Ismertetés)
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1968. 102. évf. 720–727. p. (Ismertetés)
- Hans Gerstinger: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus. (1531–1584)* Wien, 1965. – Századok, 1968. 102. évf. 1202–1203. p. (Ismertetés)

1969

- A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései.* In: A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969. 24–35. p. [Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei 10].
- Nemzeti szabadságharc – európai fejlődés.* In: A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülészsaka. Vaja, 1969. 47–51. p.
- „Menschenfreund oder Patriot”.* In: Studien über die Revolution. Berlin, 1969. 198–208. p.

- Napóleon.* – Élet és Tudomány, 1969. 24. évf. 33. sz. 1539–1544. p.
- Rimay János levele Illésházy Istvánhoz.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1969. 73. évf. 5. sz. 603–604. p.
- Nekrológ Barta Istvánról.* – Historical Abstracts, 1969. Vol. 13. 4. p.
- Szeli István: Hajnóczy és a délszlávok. Kortörténeti tanulmány.* Novi Sad, 1965. – Századok, 1969. 103. évf. 175. p. (Ismertetés)
- Pálffy Miklós: Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek.* – Századok, 1969. 103. évf. 182–183. p. (Ismertetés)
- Nemzetközi konferencia a feudálisizmus felszámolásáról.* (Niederhauser Emillel) – Századok, 1969. 103. évf. 268–271. p. (Ismertetés)
- A múzeumi évkönyvek történelmi vonatkozású tanulmányai.* – Századok, 1969. 103. évf. 810–820. p. (Ismertetés)
- Ladislav Lukács–Ladislav Polgár: Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim Corona Hungarica unitis. II. 1571–1586.* Roma, 1965. – Századok, 1969. 103. évf. 1239–1240. p. (Ismertetés)
- Vita Zsigmond: Tudománnyal és cselekedettel. Tanulmányok.* Bukarest, 1968. – Századok, 1969. 103. évf. 1240–1241. p. (Ismertetés)
- Die ältesten steierischen Landtagsakten. 1396–1519.* Graz, 1958. – Századok, 1969. 103. évf. 1251. p. (Ismertetés)

1970

- Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején.* – Történelmi Szemle, 1970. 13. évf. 3. sz. 404–427. p.
- François II. Rákóczi, prince de Transylvanie.* In: Hommes d'État célèbres. Szerk. L. V. Tapié. Paris, 1970. 194–196. p.
- Krisztina svéd királynő.* – Élet és Tudomány, 1970. 25. évf. 50. sz. 2360–2363. p.
- A kortörténet „múltja” és a jelenkorkutatás módszertani problémái.* (Hozzászólás a „Kortörténetírás kérdései” c. konferencián.) – Századok, 1970. 104. évf. 570–571. p.
- Wathay Ferenc és felesége, Ládonyi Anna végrendelete. (1600, 1601)* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 74. évf. 3. sz. 372–376. p.
- A tanúskodó írás.* (Zimányi Verával) – Magyar Hírlap, 1970. 3. évf. 317. sz. (nov. 14.) 11. p.
- A moszkvai „Lenin és Franciaország” konferencia.* (Együtt Jemnitz Jánossal) – Századok, 1970. 104. évf. 1288–1289. p.
- J. Andrič: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen in der Universität Graz.* – Filológiai Közlöny, 1970. 16. évf. 12. sz. 170–171. p. (Ismertetés)

1971

- Nationalgefühl und Nationalitätenkämpfe in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts.* – Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1971. No. 6. 44–56. p. és kiny.
- La régime féodal en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle.* In: L'abolition de la féodalité dans le monde occidental. Toulouse 12–16. nov. Paris, 1971. 411–418. p. és Annales historiques de la Révolution française, 1969. 268–275. p.
- La Société hongroise au XVIIIe siècle.* In: Les lumières en Hongrie. Actes du Colloque de Mátrafüred, 3–5. novembre 1970. Bp. 1971. Akadémiai K. 17–29. p.
- A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.* – Helikon, 1971. 18. évf. 3–4. sz. 322–330. p.
- Le réveil du nationalisme dans le pays de la Monarchie des Habsbourg.* – Acta Historica, 1971. Tom. 17. No. 3–4. 385–390. p.
- Előszó.* In: Pierre Chaunu: A klasszikus Európa. Bp. 1971. Gondolat. 5–7. p.

- Zoltai Lajos és a helytörténeti kutatás.* (Hozzászólás az 1969-es Zoltai-émlékünnepségen.) In: Az 1969. aug. 29-én tartott Zoltai Lajos emlékünnepség előadásai. Debrecen, 1971. /Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei, 15./ [Tévedésből Módy György cikkébe illesztve, Módy aláírásával, a 25. lap 3. bekezdésétől a 27. lap aljáig.]
- A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVIII. században.* (Felszólalás a moszkvai történéskongresszuson) – Századok, 1971. 105. évf. 417–419. p. és a felszólalás francia szövege: Acta Historica, 1971. Tom. 17. No. 3–4. 341–343. p.
- A szerenci és tarcali hajdúk kiváltságlevele.* 1609. június 1. – Múzeumi Kurir (Debrecen) 1971. 7. sz. 63–64. p.
- Adalékok Rimay János életéhez és levelezéséhez.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1971. 75. évf. 5. sz. 617–621. p.
- Révay Péter ajánló levele Gáspár vajda és népe számára 1608-ból.* – Ethnographia, 1971. 82. évf. 3. sz. 425–426. p.
- Hans Gerstinger: Die Briefe des Johannes Sambucus. 1554–1584.* – Századok, 1971. 105. évf. 483. p. (Ismertetés)

1972

- Situation financière et dévaluation de la monnaie en Hongrie en 1811.* In: Finances publiques d'Ancien Régime – Finances publiques contemporaines. Colloque International, Spa. 16–19. IX. 1971. Bruxelles, 1972. 213–226. p.
- A kelet-középeurópai felvilágosodás kérdései.* – MTA II. Osztályának Közleményei, 1972. 20. köt. 1–2. sz. 103–114. p.
- A Magyar Országos Levéltár 1971–1975. évi kutatási tervéről.* – Levéltári Szemle. 1972. 21. évf. 3. sz. 158–159. p.
- A Magyar Országos Levéltár 1966–1970. évi kutatási tervének teljesítéséről.* – Levéltári Szemle, 1972. 21. évf. 3. sz. 156–157. p.
- A nemzeti ébredés kezdetei a Habsburg-Monarchia országaiban.* (A moszkvai történéskongresszus magyar felszólalásaiból) – Századok, 1972. 106. évf. 156–161. p.
- Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól.* In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1969–1970. Debrecen, 1971. (Együtt Kenéz Győzővel.) és In: A hajdúk a magyar történelemben. II. köt. Debrecen, 1972. 5–30. p.
- „Eödönfy Rimay Klára.”* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 76. évf. 5–6. sz. 620–621. p.
- Magyaróvár és Moson megye az 1809-es francia megszállás alatt.* (Szöllőssy Pál naplófeljegyzései.) (Együtt Érsegi Gézával.) – Hadtörténelmi Közlemények, 1972. 19. évf. 2. sz. 346–378. p.
- Püspöki Nagy Péter: Püspöki mezőváros története.* Helytörténeti monográfia. – Századok, 1972. 106. évf. 738–739. p. (Ismertetés)
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1972. 106. évf. 743–750. p. (Ismertetés)

1973

- A kelet-középeurópai felvilágosodás kérdései.* (A 2. mátrafüredi szimpozion) – MTA II. Osztályának Közleményei, 1973. 22. köt. 1–2. sz. 113–122. p.
- L'ère du Josephisme en Hongrie.* – Annales Historiques de la Révolution française. 1973. 45. année, No. 212. 197–218. p.
- La diplomatie de Venise et la monarchie des Habsbourg au XVIe siècle.* In: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. Firenze, 1973. 157–165. p.
- L'éveil du nationalisme dans les pays sous domination des Habsbourg.* In: Actes du Colloque: Patriotisme et nationalisme en Europe à l'époque de la Révolution française et de Napoleon. Paris, 1973. 211–219. p.
- Le Calvinisme et le droit de résistance des Ordres Hongrois au commencement du XVIIe siècle.* In: Etudes Européennes. Mélanges offerts à Victor L. Tapié. Paris, 1973. 235–243. p.

- Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn.* In: Gerard van Swieten und seine Zeit. Wien–Köln–Graz, 1973. 164–174. p.
- A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században.* In: Előadások a nemzetközi könyvév debreceni ünnepén. 1972. szeptember 12–13. Debrecen, 1973. 9–19. p.
- Magyar utazók a török birodalomban a XVI–XVIII. században.* In: Magyar utazók, földrajzi felfedezők. Bp. 1973. Tankönyvkiadó, 51–61. p.
- A Rádió és a történelem.* In: Történelemtudomány – történelemtanítás – tömegkommunikáció. Az 1973. évi Országos Történész Vándorgyűlés rövidített anyaga. Bp. 1973. Országos Pedagógiai Intézet. 73–76. p.
- Az ancien régime válsága.* In: Történelem a középiskolák III. osztályosainak. Az iskolarádió műsorainak szöveggyűjteménye. Bp. 1963. Magyar Rádió. 7–17. p.
- „*Vigyázó szemetek Párizsra vessétek*”. In: Történelem a középiskolák III. osztályosainak. Az iskolarádió műsorainak szöveggyűjteménye. Bp. 1973. Magyar Rádió. 19–31. p.
- Von der feudalen Nation zum bürgerlichen Nationalismus.* In: Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf. Bd. 3. Eisenstadt, 1973. 115–126. p.
- Társadalom, nemzet és kultúra a kelet-középeurópai felvilágosodásban.* – Helikon, 1973. 19. évf. 4. sz. 477–481. p.
- Hozzászólás Botta István előadásához: A reformáció és a nyomdászat Magyarországon.* – Magyar Könyvszemle, 1973. 89. évf. 3–4. sz. 285–286. p.
- Hozzászólás Tarnócz Márton előadásához: A magyar könyv a XVII. század elején.* – Magyar Könyvszemle, 1973. 89. évf. 3–4. sz. 327. p.
- Filiczki János levele 1605-ből.* – Acta historiae litterarum Hungaricarum. Szeged. 1973. Tom. XIII. 83–90. p.
- Több, mint ötven év után folytatják az Országgyűlési Emlékek kiadását. Látogatóban Benda Kálmánál.* – Magyar Nemzet, 1973. 29. évf. 223. sz. (szept. 23.) 12. p.

1974

- A magyar nemesi mozgalom 1790-ben.* – Történelmi Szemle, 1974. 17. évf. 1–2. sz. 183–210. p.
- Absolutismus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jahrhunderts.* – Südostforschungen, 1974. Bd. XXXIII. 85–124. p.
- Magyarország a 16–17. század fordulóján.* – Irodalmi Szemle, [Pozsony], 1974. 17. évf. 8. sz. 741–751. p.
- Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján.* In: Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. Akadémiai K. 445–470. p.
- Egy új forrástudomány: a pszichografológia.* – Levéltári Közlemények, 1974. 45. évf. 1. sz. 61–76. p. és Kortárs, 1977. 21. évf. 7. sz. 1123–1131. p.
- Abszolutizmus és rendi ellenállás az osztrák Habsburgok országaiban a XVI. században.* – Valóság, 1974. 17. évf. 12. sz. 1–10. p.
- A királyi Magyarország tiszti címtára. 1607–1608.* – Levéltári Közlemények, 1972. 43. évf. 2. sz. 265–325. p.
- A Magyar Országgyűlési Emlékek. Beszámoló egy forráskiadványsorozat munkálatairól.* – Történelmi Szemle, 1974. 17. évf. 4. sz. 650–655. p.
- A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közti részének szerkesztési és forrásközlési szabályzata.* – Sz. zadok, 1974. 108. évf. 436–475. p.
- Le symposium de Mátraháza. (Hongrie) „Les Lumières en Europe Centrale et Orientale.”* – Annales historiques de la Révolution française. 1974. 46. année, No. 217. 436–442. p.
- Hogyan és mikor alakult ki a diéta szó több jelentése?* – Élet és Tudomány, 1974. 29. évf. 2. sz. 200. p.
- Források Budapest múltjából. Vita a Fővárosi Levéltár kiadványáról.* – Budapest. A főváros folyóirata. 1974. 12. évf. 9. sz. 28–29. p.
- Bevezető.* In: A pannon térség városainak és mezővárosainak fejlődése és jelentősége a 16–19. században. In: Nemzetközi kultúrtörténeti Szimpozion, Mogersdorf, 1972. Szombathely, 1974. 5–7. p.

- Elnöki zárszó a nagykanizsai helytörténeti konferencián.* (1973. máj. 18–19.) Nagykanizsa, 1974. 145–150. p.
- Gustav Bayerle: Ottoman Diplomacy in Hungary. Letters of the Pashas of Buda.* Bloomington, 1972. – Századok, 1974. 108. évf. 733–735. p. (Ismertetés)
- Helytörténeti munkák.* – Századok, 1974. 108. évf. 1278–1284. p. (Ismertetés)

1975

- Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI–XVII. században.* Bp. 1975. Tankönyvkiadó. 61 p. [Történelemtudomány – történelemtanítás. 6.]
- Nyáry Pál és Várday Kata levelezése. 1600–1607.* Debrecen, Alföldi Ny. 1975. 51 p. 2 t. [Tanulmányok Kisvárdáról 7.]
- L'absolutisme et la résistance des Ordres au XVIe siècle dans les États de la Maison d'Autriche.* In: Études Historiques Hongroises. I. Bp. 1975. Akadémiai K. 381–399. p. és Klny.: Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 101. Bp. 1975. 19 p.
- Société, nation et culture en Europe Centrale et Orientale.* In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 1972. Bp. 1975. Akadémiai K. 29–37. p.
- A francia Annales-kör történetírása.* Bp. 1975. 16 p. [Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások – Viták. 6.] (Sokszorosított)
- Hristyan bírligi ve XV. asirda Osmanli imparatorlugu – macaristan münasehetleri.* In: Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 1974–75. No. 28–29. 83–112. p.
- Hanzó Lajos sírjánál.* – Békési Élet, 1975. 10. évf. 2. sz. 387–388. p.
- A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások.* In: Rákóczi-kori tudományos ülésszak. 1973. szept. 20–21. Szerk. Molnár Mátyás. Vaja, 1975. 75–83. p.
- A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások.* – Honismeret, 1975. 1–2. sz. 16–20. p.
- Vitaindító előadás a „Somogy megye múltjából” 1–5. kötetének vitáján 1974 szept. 26-án.* In: Somogy megye múltjából. (Levéltári Évkönyv, 6.) Kaposvár, 1975. 270–274. p.
- Két irat a szatmári vártartomány gazdálkodásáról a XVI–XVII. század fordulójáról.* In: Csengeri krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára. Csenger, 1975. 185–199. p.
- Pázmány Péter néhány kiadatlan levele.* – Irodalomtörténeti Közlemények, 1975. 78. évf. 5–6. sz. 685–691. p.
- Armgarð von Reden: Landständische Verfassung und fürstliches Regiment in Sachsen–Lauenburg.* Göttingen, 1974. – Századok, 1975. 109. évf. 441–442. p. és Acta Historica Acad. Scient. Hung. 1975. Tom. 21. No. 3–4. 455–457. p. (Ismertetés)
- Erdélyi Magyar Szóörténeti Tár.* Szerk. Szabó T. Attila. – Magyar Nyelvőr, 1975. 99. évf. 4. sz. 488–491. p. (Ismertetés)
- Jean Bérenger: Les „Gravamina”. Remonstrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681.* Paris, 1973. – Századok, 1975. 109. évf. 723–725. p. és Südostforschungen, 1975. XXXIV. Bd. 323–325. p. (Ismertetés)

1976

- A felső-magyarországi rendek kassai részgyűlése 1607 márciusában.* In: A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. III. Debrecen, 1976. 159–177. p.
- La Réforme en Hongrie.* – Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français. Paris, 1976. 30–53. p.
- Le Calvinisme et le droit de résistance en Hongrie.* In: Album Elemér Mályusz. Bruxelles, 1976. 319–332. p.
- A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon.* – Valóság, 1976. 19. évf. 4. sz. 54–61. p.
- A reformáció Magyarországon.* – Valóság, 1976. 19. évf. 12. sz. 19–30. p.

- Rákóczi és a szerbek.* – Tiszatáj, 1976. 30. évf. 3. sz. 8–16. p. és Látóhatár, 1976. június. 113–119. p.
- Bécsújhelytől Rodostóig.* [III. Rákóczi Ferenc élete 8 folytatásban] – Tükör. 1976. 13. évf. 6–13. sz. *A kuruc állam diplomáciai szervezete.* In: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. 22. Salgótarján, 1976. 10–14. p.
- A rádió és a történelmi népszerűsítés.* In: Történelem és tömegkommunikáció. Szerk. Vass Henrik. Bp. 1976. Akadémiai K. 106–111. p.
- A szatmári béke és az általános külpolitikai helyzet.* In: A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés. 1976. jan. 29–30. Vaja – Nyíregyháza, 1976. 44–50. p.
- Hajdúszoboszló monográfiája.* In: Zaboslau wasar – 1075 Hajdúszoboszló 1975. Szerk. Módy György. Hajdúszoboszló, 1976. 12–21. p.
- A hajdúság múltja.* (Hajdúszoboszló monográfiája.) – Alföld, 1976. 27. évf. 4. sz. 66–70. p.
- Die mitteleuropäischen Jakobinerbewegungen und die Volksmassen.* In: Rolle und Formen der Volksbewegung im bürgerlichen Revolutionszyklus. Hrsg. von Manfred Kossok. Berlin, 1976. 87–89. p.
- Kései portré a fejedelemtől.* – Magyar Nemzet, 1976. 32. évf. 73. sz. (márc. 26.) 3. p.
- A diplomácia útvesztőiben.* – Délmagyarország, 1976. 66. évf. 75. sz. (márc. 28.) 7. p.
- Eperjesy Kálmán. 1893–1976.* (Nekrológ) – Századok, 1976. 110. évf. 1195–1196. p.
- Helytörténeti kiadványok.* – Századok, 1976. 110. évf. 1131–1150. p. (Ismertetés)

1977

- Organisation et rôle politiques des Ordres dans les pays des Habsbourg.* In: Théorie et pratique politiques à la Renaissance. XVIIe Colloque International de Tours. Paris, 1977. 189–202. p.
- Les Lumières et la culture paysanne dans la Hongrie du XVIIIe siècle.* In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 28 sept.-2. oct. 1975. Bp. 1977. Akadémiai K. 97–109. p.
- Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie.* (Újraközlés). In: Jakobiner in Mitteleuropa. Hrsg. von Helmut Reinalter. Innsbruck, 1977. 271–290. p.
- Die ungarischen Jakobiner.* (Újraközlés). In: Jakobiner in Mitteleuropa. Hrsg. von Helmut Reinalter. Innsbruck, 1977. 381–404. p.
- Mohács és a magyar történetiszemlélet.* In: Tudományos emlékülés a Mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Pécs, 1977. 3–16. p.
- Rákóczi szokása a bécsújhelyi börtönből.* – Honismeret, 1977. 2–3. sz. 41–43. p.
- Ráday Pál, Rákóczi fejedelem kancellárja.* – Confessio, 1977. 1. évf. 2. sz. 186–197. p.
- Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években.* In: Somogy megye múltjából. (Levéltári Évkönyv, 8.) Kaposvár, 1977. 123–133. p. és A Dunántúl településtörténete. II/2. köt. 1767–1848. Pécs, 1977. 33–40. p.
- Magyarország új történelmi kronológiája.* (Tervtanulmány). – Történelmi Szemle, 1977. 20. évf. 3–4. sz. 565–576. p.
- Helyünk józan felmérése.* [Jakó Zsigmond: Irás, könyv, értelmiség c. könyvének ismertetése.] – Élet és Irodalom, 1977. 21. évf. 32. sz. 10. p. (Ismertetés)
- Rákóczi fejedelem kancellárja. 300 éve született Ráday Pál.* – Magyar Hírlap. 1977. 10. évf. 154. sz. (júl. 2.) 6. p.

1978

- Emberbarát, vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből.* Bp. 1978. Gondolat. 450. p.
- A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak.* – Történelmi Szemle, 1978. 21. évf. 3–4. sz. 513–519. p.
- A késő-reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői Magyarországon.* In: Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. (Összeáll. Csanda Sándor és Keserű Bálin) Szeged, 1978. 91–106. p.

- Rabszolgának eladott magyar hadifoglyok a napóleoni háborúban.* In: Árkádia. Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1978. 214–218. p.
- The History of the Hungarian Crown. II. From the Anjous to the twentieth Century.* – The New Hungarian Quarterly 1978. Vol. XIX. No. 71. 131–137. p.
- François II. Rákóczi et l'idée d'un État hongrois indépendant.* In: Nouvelles Études Hongroises. 1977. Bp. 1977. Corvina. 201–208. p.
- Der Rákóczi-Aufstand in Ungarn und die europäischen Mächte. 1703–1711.* – Österreich in Geschichte und Literatur. 1978. 22. Jg. No. 6. 328–337. p.
- Hungary in Turmoil. 1580–1620.* – European Studies Review, 1978. Vol. 8. No. 3. 281–304. p.
- Francia reformátusok Magyarországra telepítésének terve a Rákóczi-szabadságharc idején.* In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1976. Debrecen, 1977. 81–88. p.
- Az uszkókok Tiszántúltra telepítésének terve 1605–1608-ban.* In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. 1977. 195–200. p.
- Rákóczi-film.* – Rádió és Televízió Újság, 1977. 51. sz. 3. p.
- Pázmány Péter politikai pályakezdése.* – Vigília, 1978. 43. évf. 4. sz. 225–229. p.
- A helytörténetírás új útjai.* – Hevesi Szemle, 1978. 6. évf. 3. sz. 57–60. p., 4. sz. 58–59. p., 1979. 7. évf. 1. sz. 71–73. p.
- Lettre d'un ministre de Pologne, 1710.* In: Studia z dziejów Polsko–Węgierskich stosunków literackich. Warszawa, 1978. 165–171. p.
- Igazságos volt-e Mátyás király?* [Beszélgetés Fügedi Erikkal és Makkai Lászlóval.] – Élet és Tudomány, 1978. 33. évf. 1. sz. 12–14. p.
- Thököly, Zrínyi Iлона és a Rákóczi gyerekek.* [Beszélgetés Várkonyi Ágnessel.] – Élet és Tudomány, 1978. 33. évf. 40. sz. 1270–1272. p.
- Az írás: tanú. Beszélgetés a történeti grafológiáról.* – Élet és Irodalom, 1978. 22. évf. 23. sz. (jún. 10.) 7. p. (Interjú)
- Bodri Fodor Zoltán–Bodri Fodor Zsigmond: Mezőtúr város története a honfoglalástól a felszabadulásig.* – Jászkunság, 1978. 24. évf. 3–4. sz. 94–96. p. (Ismertetés)
- Szaniszló József: A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. 1777–1977.* – Jogtudományi Közlöny, 1978. 33. évf. 5. sz. 292–294. p. (Ismertetés)
- Edward Brown: A Brief Account of some Travels in Hungaria.* – Südostforschungen, 1978. Bd. XXXVII. 228–229. p. és Századok, 1979. 113. évf. 156. p. (Ismertetés)
- Jean Meyer: Noblesse et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime.* – Südostforschungen, 1978. Bd. XXXVII. 227–228. p. és Századok, 1979. 113. évf. 552–553. p. (Ismertetés)
- R. J. W. Evans: Rudolf II. and his World. A Study in Intellectual History.* – Südostforschungen, 1978. Bd. XXXVII. 252–253. p. és Századok, 1978. 112. évf. 1191–1193. p. (Ismertetés)

1979

- A magyar korona régénye.* Bp. 1979. Magvető. 255 p. (Együtt Fügedi Erikkal)
- Mercurius Veridicus. 1705–1710.* Az első hazai hírlap hasonmás kiadása Kenéz Győző fordításával, Benda Kálmán bevezetőjével [és jegyzeteivel]. Bp. 1979. Magyar Helikon. 141 p. • Hasonmás.
- Les Uscoques entre Venise, la Porte Ottomane et la Hongrie.* In: Venezia e Ungheria nel contesto del barocco Europeo. Venezia, 1979. 399–408. p.
- Pázmány Péter politikai pályakezdése.* – MTA I. Osztályának Közleményei, 1979. 31. évf. 3–4. sz. 273–280. p.
- Der nationale Gedanke und die ungarischen Jakobiner.* In: Revolution und Demokratie in Geschichte und Literatur. Zum 60. Geburtstag von Walter Grab. Hrsg. von Julius H. Schoeps und Imanuel Geiss. Duisburg, 1979. 197–203. p.
- A mezővárosi paraszt–polgárság történeti szerepe és a kutatás néprajzi feladatai.* In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. IV. köt. Az ülésszak felszólalásai. Szolnok, 1979. 83–85. p.

- Az újkori diplomácia hajnalán.* – História, 1979. 1. évf. 1. sz. 3–4. p.
- Bocskai István.* In: Képes Kálvin Kalendárium, 1980. Bp. 1979. Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 150–152. p.
- „*Tisztelt Szerkesztőség!*” [A szigetvári jelentésről, 1506.] – História, 1979. 1. évf. 2. sz. 34. p.
- Hozzászólás a Sárospataki monográfia vitáján.* – Vasi Szemle, 1979. 33. évf. 4. sz. 591–594. p.
- Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója.* In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 12. köt. Székesfehérvár, 1979. 269–283. p. (Együtt Karl Nehringgel)
- Egy lengyel királyi tanácsos levele, 1710.* – Magyar Könyvszemle, 1979. 95. évf. 3. sz. 252–265. p.

1980

- Magyarország története 1790–1842.* In: Magyarország története 1790–1848. Bp. 1980. Akadémiai K. I. köt.: 29–115., 159–204., 425–471.; II. köt.: 1329–1334., 1337–1341., 1355–1358. p.
- Európa és a Rákóczi-szabadságharc.* Szerkesztette: Benda Kálmán. Bp. 1980. Akadémiai K. 320 p. /A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából Sárospatakon, 1976. május 24–28-án rendezett nemzetközi konferencia előadásai./
- Ungarisch-serbische Versöhnungsversuche während des Rákóczi-Aufstandes. 1703–1711.* In: Études Historiques Hongroises. I. köt. Bp. 1980. Akadémiai K. 279–303. p. és Kluny. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 144. Bp. 1980. 26. p.
- Politische Strömungen in Siebenbürgen während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 1979. 73. Jg. No. 2. 185–196. p.
- Das Grossfürstentum Siebenbürgen unter Maria Theresia.* In: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Eisenstadt, 1980. 146–152. p.
- Mária Terézia évforduló Ausztriában.* – História, 1980. 2. évf. 4. sz. 14–15. p.
- Rákóczi és az európai hatalmak.* In: Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Bp. 1980. Akadémiai K. 25–34. p.
- Magyar–rác együttműködési törekvések a szabadságharc idején.* In: Rákóczi tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1980. Akadémiai K. 141–157. p.
- Ráday Pál és a szatmári béke.* In: Ráday Pál. 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Bp. 1980. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 43–54. p.
- Bethlen Gábor és a magyar művelődés.* – Tiszatáj, 1980. 34. évf. 10. sz. 65–75. p. és Látóhatár, 1980. december. 174–193. p.
- Emlékezés Bethlen Gáborra.* – Confessio, 1980. 4. évf. 2. sz. 27–34. p.
- Bethlen Gábor, a nagy fejedelem.* – Népszabadság, 1980. 38. évf. 235. sz. (okt. 7.) 6. p., 236. sz. (okt. 8.) 6. p., 237. sz. (okt. 9.) 6. p., 238. sz. (okt. 10.) 6. p.
- Zrínyi és a vadkan.* – História, 1980. 2. évf. 1. sz. 15. p.
- A harmincéves háború történetének új irodalma. Bevezetés.* – Világtörténet, 1980. 2. sz. 1–2. p.
- IV. Béla mai neves jegyzői. Benda Kálmán a meráni fiúról, író és történész együttműködéséről.* – Magyar Hírlap, 1980. 13. évf. 52. sz. (márc. 2.) 9. p. (Interjú)
- Színek Martinovics-képünkhez. Beszélgetés Benda Kálmán történésszel.* – Magyar Hírlap, 1980. 13. évf. 195. sz. (aug. 20.) 8. p. (Interjú)
- Ki volt Sándor főherceg?* [Válasz Hegedüs Gézának.] – Élet és Irodalom, 1980. 24. évf. 6. sz. 2. p.
- Milyen a magyar helytörténetírás?* (Válasz egy körkérdésre) – Műhely, 1980. 3. évf. 3. sz. 81–83. p.
- Válasz Hetyéssy Szilviának.* – Élet és Irodalom, 1980. 24. évf. 3. sz. 2. p.

1981

- Olvastam valahol.* . . Történések a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. (Benda Kálmán és Kerekes István műsora.) Bp. 1981. RTV – Minerva. 373. p.
- Mária Terézia királynő a magyar történetírásban.* – Történelmi Szemle, 1981. 24. évf. 3. sz. 485–492. p.

- Maria Theresie in der ungarischen Geschichtschreibung.* – Österreich in Geschichte und Literatur. 1981. 25. Jg. No. 4. 209–219. p.
- Le droit de résistance de la Bulle d'Or hongroise et le calvinisme.* In: Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe–XIXe siècles. Publié sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Bp.–Paris. 1981. 155–161. p.
- Magyarország története 1648–1795.* 15 fejezetben. Magyar Hírek. 1980. 33. évf. 25–26. sz. – 1981. 34. évf. 14. sz.
- A magyar köznemesség művelődési törekvései a XVIII. században.* In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. VII. Salgótarján, 1981. 87–92. p.
- Sárospatak helye a magyar művelődésben.* – Köznevelés, 1981. 37. évf. 43. sz. 8–9. p.
- A Kollégium története 1703–tól 1849-ig.* In: A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Szerk. A Tiszáninnen Református Egyházkerület Elnöksége. Bp. 1981. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 87–115. p.
- Magyarország lakosságának alakulása a történelem folyamán. Számbeli összetétel, nemzetiségi és vallási megoszlás.* In: Somogy megye múltjából. (Levéltári Évkönyv, 12.) Kaposvár, 1981. 458–467. p.
- Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában.* – Századok, 1981. 115. évf. 725–730. p.
- Fráter György. 1482–1551.* In: Képes Kálvin Kalendárium az 1982 évre. Bp. 1981. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 172–173. p.
- Előszó.* In: Magyarország történeti kronológiája. 1. köt. Bp. 1981. Akadémiai K. 5–11. p.
- Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1980. évi munkájáról.* In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. 1981. Bp. 1981. 345–350. p.
- Emlékezés Guoth Kálmánra.* In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. 1981. Bp. 1981. 188–190. p.
- Lipszai Pál levele 1619-ből.* In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. 1981. Bp. 1981. 179–181. p.
- Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem.* Bp. 1980. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. 1981. Bp. 1981. 322–324. p. (Ismertetés)
- A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben.* In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve, II. 1981. Bp. 1981. 338. p. (Ismertetés)
- Kamody Miklós: A Rákóczi-szabadságharc postája.* – Postás dolgozó. 1981. 26. évf. 10. sz. 7. p. (Ismertetés)

1981–1982

- Magyarország történeti kronológiája.* Főszerkesztő Benda Kálmán. 1–4. köt. Bp. 1981–1982. Akadémiai K.
1. köt. 350 p. 6 térk.
  2. köt. 361–668 p. 3 térk.
  3. köt. 677–1000 p. 3 térk.
  4. köt. 1013–1258 p. 1 térk.

1982

- Les relations diplomatiques entre Venise et la Hongrie au temps de la guerre de succession d'Espagne.* In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia et Illuminismo. Rapporti Italo – Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese. A cura di Béla Köpeczi et Péter Sárközy. Bp. 1982. Akadémiai K. 35–42. p.
- The Rákóczi War of Independence and the European Powers.* – In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern History. Ed. by János M. Bak, Béla K. Király. Brooklyn College Press, 1982. 433–444. p.
- La Hongrie à la charnière des 18–19e siècles.* – Acta Historica, 1982. Tom. 28. No. 1–4. 73–88. p.
- Kálló vára 1607–1608-ban.* (Együtt Kenéz Győzővel.) In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. XV–XVII. 1972–1974. Nyíregyháza, 1982. 68–77. p.

- Pécs és a magyar jakobinus mozgalom.* In: Tanulmányok Pécs város történetéből. Szerk. Sándor László. Pécs, 1982. 43–47. p.
- A XVI. századi erdélyi jezsuita misszió iratai.* (Forrástanulmány.) In: Egyház és teológia. Tanulmányok Bucsay Mihály tiszteletére. Bp. 1982. A Ráday Kollégium sokszorosító műhelye. 126–140. p.
- La culture paysanne hongroise au XVIIIe siècle.* In: Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Actes du Colloque franco-hongrois de Tihany 10–14. octobre 1977. Bp. 1982. Akadémiai K. 155–160. p.
- Interventions à propos du thème „Société, mentalité, culture au XVIIIe siècle”.* In: Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Actes du colloque franco-hongrois de Tihany 10–14. octobre 1977. Bp. 1982. Akadémiai K. 169–171. p.
- Erdélyből az önálló Magyarorszáért. 425 éve született Bocskai István.* – Népszabadság, 1982. 40. évf. 1. sz. (jan. 3.) 4. p.
- In Memoriam Albert Soboul.* – Világtörténet, 1982. 4. sz. 91–92. p.
- Bocskai István.* – Alföld, 1982. 33. évf. 11. sz. 74–80. p.
- Múltunk híre a világban.* – História, 1982. 4. évf. 4–5. sz. 66. p.
- A magyar forráskiadás története és jelenlegi helyzete.* In: Magyar Könyvtárosok Egyesülete. A Levéltári Szekció füzetei. 1. Bp. 1982. 6–13. p.
- Utószó.* In: Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp. 1982. Móra K. 197–198. p.
- A felvilágosodás és a parasztság műveltsége a XVIII. századi Magyarországon.* – Helikon, 1982. 28. évf. 4. sz. 533–539. p.
- Deutschland und Italien im Zeitalter Napoleons.* Wiesbaden, 1979. – Századok, 1982. 116. évf. 588–589. p. (Ismertetés)

1983

- Magyarország történeti kronológiája.* Főszerkesztő Benda Kálmán. 1–4. köt. 2. javított kiadás. Bp. 1983. Akadémiai K.
1. köt. 350 p. 6 térk.
2. köt. 361–668 p. 3 térk.
3. köt. 677–1000 p. 3 térk.
4. köt. 1013–1258 p. 1 térk.
- Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát ügyében.* Filmforgatókönyv. Eredeti iratok. A filmforgatókönyvet írta Elek Judit. A dokumentumokat válogatta és szerkesztette Benda Kálmán és Elek Judit. Bp. 1983. Magvető 446 p. [Nemzet és emlékezet]
- Pierre Lescaopier utazása Erdélybe. (1574)* Közreadja: Benda Kálmán és Tardy Lajos. Bp. 1982. Európa K. – Magyar Helikon. 134 p.
- Les relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie.* In: Les relations franco-autrichiennes sous Louis XIV. Siège de Vienne, 1683. Saint-Cyr – Coëtquidan, 1983. 1–7. p. (Sokszorosított).
- A pesti gyülekezet újraéledése.* In: Kálvin téri tanulmányok. Tanulmányok a Budapesti Kálvin téri Református Gyülekezet történetéhez. Bp. 1983. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 25–37. p.
- Családtörténet – társadalomtörténet.* Kerekasztal-beszélgetés. – História, 1983. 5. évf. 2. sz. 31–32. p.
- Ráday Pál emlékezete.* Halálának 250. évfordulója alkalmából. – Reformátusok Lapja, 1983. 27. évf. ápr. 10.
- A büjdosó Thököly. (1699–1705.)* In: A Thököly-felkelés és kora. Bp. 1983. Akadémiai K. 165–171. p.
- Megjegyzések Karol Telbizov tanulmányához.* In: A Thököly-felkelés és kora. Bp. 1983. Akadémiai K. 179–180. p.
- Egy város hűségének históriája. (Megnyílt a Dunamellék múzeuma Kecskeméten.)* – Confessio, 1983. 7. évf. 3. sz. 46–50. p.

- Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról. 1594–1602.* – Hadtörténelmi Közlemények, 1983. 30. évf. 4. sz. 651–681. p.
- Levél a szerkesztőhöz.* [Nagy László: A két Gábor a Tündérkertben és a valóságban c. tanulmánya kapcsán.] – Irodalomtörténet, 1983. 65. évf. 2. sz. 396–405. p.
- Utószó.* In: Giovanni Argenti jelentései a magyar ügyekről 1603–1623. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte Veress Endre. Szeged, 1983. 217–228. p.
- Kálvin és a magyar rendi ellenállás.* – História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 54–55. p.
- Egy teológus, nyelvészeti és történettudós.* [Szilády Áron]. – Confessio, 1983. 7. évf. 3. sz. 115–118. p.
- Százéves a Kner nyomda.* In: A Kner nyomda füzetek. 3. Szerk.: Petőcz Károly. Békéscsaba–Gyoma, 1983. 5–7. p.
- A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején.* In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. Tanulmányok. Eger, 1983. 49–59. p. /Studia Agriensia 3./
- Moritz Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn.* Wien, 1981. – Magyar Könyvszemle, 1983. 99. évf. 2. sz. 218–219. p. (Ismeretetés)

Folyóirat és periodika szerkesztése

- Revue d'Histoire Comparée*, XXIe année, Tom. I. – XXVIe année, Tom. VII. (1943–1948) Szerkesztő.
- Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée* (1943–1948) [Megjelent 5 kötet] Szerkesztő.
- Hazánk és a Nagyvilág.* (1945–1947) [Megjelent 4 kötet] Gál Istvánnal szerkesztő.
- Teleki Pál Tudományos Intézet. A Történettudományi Intézet Kiadványai.* (1947–1948) [Megjelent 3 kötet] Szerkesztő.
- Századok*, 82–103. évf. (1948–1969) Szerkesztőbizottsági tag.
- Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 16. évfolyamtól (1967-től) Szerkesztő bizottsági tag.
- Historical Abstracts*, Vol. 13–Vol. 21. (1967–1975) Szerkesztő bizottsági tag.
- Történelmi Szemle*, 16. évfolyamtól (1973-tól) Szerkesztő bizottsági tag.
- Confessio*, 1. évfolyamtól (1977-től) Szerkesztőcségi tag.
- História*, 1. évfolyamtól (1979-től) Szerkesztő bizottsági tag.
- A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 2. kötettől (1980-tól) Szerkesztő bizottsági tag.

Az alábbi lexikonok munkatársa:

- Diplómáciai és nemzetközi jogi lexikon.* Szerk. Hajdu Gyula. Bp. 1959. Akadémiai K.
- Magyar Életrajzi Lexikon.* Főszerkesztő: Kenyeres Ágnes. I–II. köt. Bp. 1967–1969. Akadémiai K.
- Österreichisches Biographisches Lexikon.* 1815–1950. Graz–Köln. 1957– Összeállította: Appold Péter, Hermann Böhlau Verl. (1963 óta munkatársa)
- Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas.* Hrsg. von Mathias Bernath und Felix v. Schroeder. Bd. 1–4. München, 1974–1981. Oldenbourg Verl.
- Biographical Dictionary of European Radicals and Socialists.* Manchester, megjelenés előtt.
- The International Military Encyclopedia.* Springfield, megjelenés előtt.
- Demokraten in Mitteleuropa.* (Biographisches Lexikon) Innsbruck, megjelenés előtt.

Összeállította: Dippold Péter

Paulinyi Oszkár
(1899–1982)

Paulinyi Oszkár 1957-től 1970-ig volt az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa. Halálával fájdalmas és súlyos csapás érte nemcsak Intézetünket, de az egész tudományos életet. Emlékének úgy adózunk, hogy az alábbiakban közreadjuk „Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában” című akadémiai doktori értekezéséről a szerző halála után írt, s a nagy magyar tudós egész életművét méltató opponensi véleményeket.

*

Paulinyi Oszkár tudományos pályáját 1923-ban az Országos Levéltár tisztviselőjeként kezdte, és mint az MTA Történettudományi Intézetének nyugalmazott tudományos főmunkatársa 1982-ben fejezte be. E hat évtized alatt mint levéltáros és kutató történész a magyar és a közép-európai történelem különböző, gyakran egymástól távol eső területein alkotott maradandót, de neve leginkább a 13–16. századi magyarországi bányászat, nemesfém és rézkohászat történetével forrott össze. Az ebben a témakörben folytatott tudományos munkásságát foglalják össze a tézisek.

Magyarország bányászata és ezzel összefüggésben nemesfém- és rézkohászata a középkori és kora újkori magyar gazdaságtörténet egyik kulcskérdése. Paulinyi tanulmányai alakították át jogtörténeti fogantatású bányásztörténetünket gazdaság-, társadalom- és technikatörténeti szemléletű stúdiummá, ő hasznosította először, és Magyarországon mindmáig egyedül, az egykorú számviteli forrásanyagot. Az ő munkássága tette lehetővé az egyébként mezőgazdasági jellegű Magyarország reális helyének meghatározását a fejlett feudalizmus Európájának gazdasági térképén. Tudományos eredményei, nagy koncepciói éppúgy, mint részletmegállapításai meg nem kerülhetők, hosszú időre szóló érvénnyel meghatározzák a jövő közép-európai bányásztörténeti kutatásait.

Kutatásainak középpontjában a feudalizmus korában legjelentősebb magyarországi bányavidék, Alsó-Magyarország, a mai Szlovákia állt, de amit erről fél évszázadon át publikált, azt mind az egész Magyarország bányásztörténetének részeként tudta megírni, és soha nem belföldi, mindig legalábbis közép-európai, vagy az egész óvilágot átfogó perspektívából.

Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán (1936) c. tanulmánya reális méreteire szállította le korábban túlbecsült középkori aranytermelésünket. A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége (1933) c. tanulmánya a korai kapitalista bányagazdaság ma már klasszikusnak számító elemzését adta. Nemcsak a délnémet tőke szerepét tisztázta már a Fuggerek megjelenését megelőző másfél évszázadban, hanem azt is bizonyította, hogy az alsó-magyarországi bányászat nyeresége nem a Magyar Királyságot, hanem a délnémet városokat gazdagította. Bányakincseinek gazdagsága ellenére Magyarország szegény ország maradt.

A kutatásnak ezen a vonalán tárta fel Paulinyi – 16. századi források minuciózus elemzéséből visszafelé haladva – a három nagy alsó-magyarországi bányaváros, Selmecbánya, Besztercebánya és Körmöcbánya 13–14. századi alapításának történetét, a városalapító tőkés konzorciumoknak a magyar királlyal kötött megállapodását, amely évszázadokra biztosította az alapítók leszármazottainak és jogutódainak vezető szerepét, és meghatározta e bányavárosok társadalmi struktúráját.

Szerencsés forrásadottságok és kutatói éleslátás lehetővé tették Paulinyi számára középkori bányászatunk finansziális és technikai kérdéseinek mélyfúrászerű vizsgálatát. De bányásztörténetünk rendszeres kutatását csak a kora újkor kezdetétől, a 16. század derekától teszik lehetővé a források. A

forrásbázis kiszélesedését érzékelve állította össze Paulinyi A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán (1957) c. adatsorokat, minden további monografikus feldolgozás alapját. Részben erre, részben ezt kiegészítő városi és kamarai forrásokra építve tárta fel végül és publikálta itthon és külföldön is több tanulmányban az 1573-as Miksa-féle bányarendtartás bevezetésének előzményeit.

Bányászattörténeti életművét Nemesfém-monopólium és technológia (A nemesfémek bányászatának és finomításának királyi monopóliuma és a kamarai finomítóművek technológiája Magyarországon és Erdélyben 1325–1700) c., az 1975. évi San Francisco-i történetzkongresszusra készített rövid, azóta magyarul és angolul is publikált tanulmányában és Vállalkozás és társadalom az alsómagyarországi bányavidéken (XV–XVI. század) c., kéziratban hátrahagyott nagy monográfiájában foglalta össze.

E két összefoglalásnak és az opponensi véleményben ismertetett korábbi tanulmányoknak az eredményeit gyűjtötték egybe a doktori értekezés tézisei.

Egy opponensi vélemény feladata a mű, jelen esetben egy életmű jelentőségének, eredményeinek összefoglalása és a vitatható, polémiára ösztönző részletek kimutatása. Ez utóbbi feladatnak az opponens jó lelkiismerettel akkor sem tudna eleget tenni, ha Paulinyi Oszkár élne. Ritka jelensége volt ő a történettudománynak. Eredményeit mindig a véglegesség igényével fogalmazta meg: nehezen szánta rá magát a publikálásra, de amit egyszer kiadott, azon többé részletkérdésekben sem kellett módosítania. Élete utolsó évtizedében tanulmányainak szinte állandó lektora voltam; nem emlékszem rá, hogy tartalmi kérdésekben akár egyszer is kiegészítésre, módosításra tettem volna javaslatot.

Paulinyi Oszkár életművét összefoglaló tézisei a fejlett feudalizmus korának magyarországi bányászati- és kohászattörténetét jelentik. Ebben az egyetemes történet számára is jelentős témakörben az ő eredményei jelentik ismereteinket, és tudjuk, hogy a jövő kutatásai az ő megállapításaira fognak épülni.

Nem tudom magamba fojtani a zavart és némi szűgyenkezést azért a sztereotip szövegért, aminek itt következnie kell: a legmelegebben javasolom, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság ítéleje oda néhai Paulinyi Oszkárnak az akadémiai doktori fokozatot. *Debuisset pridem.*

Heckenast Gusztáv

Önmagát tiszteli meg a magyar tudományosság, ha a századfordulón született s most távozó magyar történész-nemzedék egyik legnagyobbjának, Paulinyi Oszkárnak legalább posztumusz megadja mindazt az elismerést, ami már életében megillette volna.

Évekkel ezelőtt Paulinyi Oszkár születésének 70., majd 80. évfordulójáról megemlékezve (Magyar Nemzet, 1969, 1979) nemcsak azt tartottam indokoltnak, hogy egy speciális szakág, a bányászattörténet nemzetközi hírnevű művelőjeként méltassam, hanem mint a hazai gazdaság- és társadalomtörténetírás élő klasszikusát is. S ha netán akkoriban ébredt kétely: nem voltak túlfogalmazottak-e az ünneplő szavak? – most Paulinyi Oszkár részben publikált, részben még publikálásra váró tanulmányaira alapozott, „doktori értekezés téziseiként” összegezett tudományos eredményeinek fényében minden esetleges kétely eloszolhat, annyira egyértelmű, hogy nemzetközi viszonyításban is csak a legnagyobbakhoz mérhető teljesítménye.

Paulinyi Oszkár hőseinek, a hegyek kincseit felkutató bányászoknak a szakértelemet fáradhatatlansággal társító céltudatosságával vágta és mélyítette a múlt forrásanyagához vezető tárnakat, hozta a felszínre azt a roppant mennyiségű nyersanyagot, amelyből kivételes felkészültséggel, módszerességgel és lelkiismeretességgel különítette ki a történeti fejlődés nagyon lényeges folyamatainak tudományos rekonstrukcióját biztosító információkészletet. S ahogy a hajdani bányászokat – mint mindenkiénél inkább az Ő kutatásai bizonyították – a gazdasági-társadalmi szükséglet vitte, vonzotta, vándoroltatta, majd a föld mélyére is szorította, úgy vezette Paulinyi Oszkár a jól felismert, eminens tudományos érdekek magyarországi bányagazdálkodás múltjának kutatására. Mint igazi tudóst, témája megválaszt. sában nem egy elhanyagolt szakág fellendítésének lehetősége befolyásolta elsősorban, s beszütercebányai nevelkedése is csak közvetve érvényesülhetett döntésében, a legfontosabb minden bizonnyal a magyarországi történeti fejlődés szempontjából nagy fontosságúnak ítélt, ám kevésbé munkált, kivételesen próbátéző és munkáigényes problematika vonzóereje volt. Már témaválasztásakor sem az egyéni

ambíciókat szolgáló siker, hanem a tudomány haladását előmozdító szolgálat lehetőségeit latolgatta. S ez utóbbi követelményeit helyezve egy életen át önzetlen egyértelműséggel az előtérbe, jól döntött. Ma már elmondhatjuk: munkássága nyomán vált ismertté a magyarországi bányászat s különösen a nemesércbányászat termeléstörténete, mégpedig – s ez a komplexitás különös kiemelését kíván – a nemzetközi historiográfiában pártját ritkító mértékben, megközelítően teljes gazdasági és társadalmi gyökérezével együtt.

Paulinyi Oszkár értekezése téziseiben kivételesen magas szinten összegezte vonatkozó publikált és még publikálatlan kutatási eredményeit. (Összefoglalójának nem egy bekezdésében évtizedes kutatómunka eredményei és tanulságai összegeződnek.) Elismérlésük nélkül hadd utaljak csak néhányra a legfontosabbak sorából.

A hazai só- és rézbányászat középkori, illetve kora újkori volumenéről általa megállapítottakra ez alkalommal csak általánosságban hivatkozom. Kiemelni azt tartom ez alkalommal indokoltnak, hogy Paulinyi Oszkár kutatásainak eredményeként konkretizálódott, hogy milyen termelési eredményeket ért el az a magyarországi nemesércbányászat, amelyek a középkori Európában a legtöbb, sőt Amerika felfedezéséig Kelet-Afrika után világviszonylatban a legnagyobb mennyiségű aranyat termelte. A nemzetközi bányásztörténeti irodalomban páratlan szakszerűséggel végzett bonyolult számításokon alapulnak azok a minuciózus pontossággal rögzített adatok, amelyek Paulinyi Oszkár értekezése téziseinek 19–22. lapján összevont formában közlésre kerültek, hogy történetírásunkban először rögzítsék a hét Garam vidéki bányaváros 15–17. századi nemesfém-termelésének rekonstruálható eredményeit, illetve mindazt, ami a Felső-Tisza-vidék és Erdély egykorú bányászatának termelési eredményeiből megállapíthatóan bizonyult.

Paulinyi Oszkár azonban nemcsak a vizsgált korszakok gazdaságtörténetének ezeket a kulcsfontosságú adatsorait alakította ki, hanem feltárta a bányagazdaságnak azt a rendszerét is, amely a természeti adottságok szabta lehetőségeken és a szövetségekbe tömörülő, kétkezi munkát folytató kisvállalkozóknak a privilegiális polgársággal kialakított majdcsaknem kényszerszűrésén nyugodott. Kimutatta, hogy a vállalkozás kezdeti, az alpesi nemesérc-bányászatban létrejött és az 1966-ban publikált magisztrális egyetemes történeti tanulmányában sokoldalúan meghatározott formái a kitermelés fokozása nyomán, a bányák mélyülése és általuk a technikai nehézségek (főként a víztelenítés biztosításával kapcsolatos teendők) megsokszorozódása, a feudális kincstár igényeinek növekedése és – végül, de nem utolsósorban – a társadalmi viszonyokban beállt változások következtében hogyan szorultak vissza, hogyan kényszerültek helyet adni a tőkés jellegű vállalkozásoknak, ami együtt járt túlnyomó többségük deklaszálásával.

Miután a termelési eredmények létrejöttének magyarázata során Paulinyi Oszkár eljutott a vállalkozás formáinak és változásainak teljes körű feltáráshoz, a gyökerekig hatolt a kisvállalkozók és a privilegizált polgárok viszonyának értelmezésében is. Nyomon követve az egyes városi telkek (és a hozzájuk kapcsolódó feudális előjogok, mind a királyi kisebb haszonvételi, mind a határhasználati, különösképpen pedig a bányászat szempontjából olyannyira fontos erdőelési privilégiumok) birtoklás-történetét, tisztázta az egyedülálló függési rendszert kiépítő „német kolonizációs városok” sajátos tulajdonviszonyainak alakulását.

Paulinyi Oszkár kutatásainak nagy fontosságú eredményei nemcsak a feudalizmus kori magyarországi bányagazdaság kialakulását, virágzását és kibontakozó válságba-sodródását, továbbá hazai várostörténetünk fontos fejlődési mozzanatait helyezték új megvilágításba, hanem nagyon fontos, a szó szoros értelmében a lényegbe vágóan járulnak hozzá annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a középkori Magyarország bővelkedése természeti kincsekben miért olyan korlátozott mértékben vált a hazai gazdasági-társadalmi fejlődés lendítő erejévé, illetve miért a délnémet tőke felhalmozásának vált közvetve és közvetlenül az egyik legfontosabb forrásává Magyarország bányakincse.

Paulinyi Oszkár tudományos munkásságának jelentőségéről szólva lehetetlen nem említeni azt a rendkívül nagy hatást, amit igényessége, módszeressége a források kezelésében és a szövegek megformálásában, etikussága a tudományos közéletben mindazokra gyakorolt, akik szerencsések voltak nemcsak életművét, hanem egyedülálló személyiségét is megismerni.

Amikor befejezésül ismételtlen és teljes határozottsággal foglalok állást amellett, hogy néhai Paulinyi Oszkár tudományos életműve minden lehetséges elismerésben, így a történettudományok doktora fokozat posztumusz elnyerésében is részesüljön, hangot kívánok adni azon véleményemnek is, hogy elsőrendű és mulaszthatatlan tudományos érdekből kerüljön kiadásra Paulinyi Oszkárnak a

bányavárosok fejlődéstörténetével foglalkozó nagy monográfiája (kéziratban maradt más tanulmányával együtt), és – addig is – jelentesse meg valamelyik szakfolyóiratunk értekezése most megvitatott, kutatásainak legfontosabb eredményeit mintaszerűen összefoglaló tézisei teljes szövegét.

Mindezek révén is feltétlenül biztosítandónak tartom, hogy Paulinyi Oszkárnak ne csupán a nevét őrizze meg a kegyelet, hanem szerszámként használhassák eljövő történésznemzedékek minden alkotását.

Szabad György

*

Néhai Paulinyi Oszkár, a történettudományok kandidátusa, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének neves kutatója, egy fontos történeti diszciplína nemes hagyományainak méltó követője és továbbfejlesztője volt. Erre származási, neveltetési helye, tanulmányai, sokoldalú nyelvi felkészültsége és tudományos kapcsolatai szinte predestináltak. Egyaránt otthon volt a magyar, a német és a szlovák nyelvben és művelődésben, ezáltal a bányavidékek földrajzi, népiségi, társadalmi, technikai sajátosságaiban. A javarészt mezőgazdaságtörténettel és agrár birtoktörténettel foglalkozó magyar irodalomból máris kitűnik egyéniségével és magánosságával. Rendkívüli tárgyszerelete és elmélyültsége, egyedülálló forrásismerete mellett ezért is haladt viszonylag igen lassan előre értékes írásainak közzétételében – szinte mindent magának kellett ellenőriznie, nem voltak egyenértékű vitapartnerei, alig voltak méltó tanítványai. Mindeme körülmények alapján kell a tézisekbe foglalt tudományos munkásság egésze és alkotóelemei iránt nagy tiszteletet éreznie az olvasónak, akár bírálói minőségben is. Ha a műfaj jellegéből következik is, hogy az egységes szerkezetet át- meg áttörik az eredeti értekezések, tanulmányok nyomokban mutatkozó keretei, ezt alig vethetjük fel bírálat gyanánt. A vonalvezetés, egy nagy bányászattörténeti koncepció így is előttünk áll, maradéktalanul mutatva azt a hatalmas egyéni teljesítményt, eredeti gondolatvilágot, amire a t. tudományos Minősítő Bizottság, szerény véleményem szerint, *méltán ítélné oda a történettudományok doktora fokozatot.*

Az értekezés tézisei már kezdettől kitűnnek az egyetemes keret és a feldolgozási módszer korszerűségével, a témaválasztás nemcsak hazai, hanem a világtudományban is aktuális voltával. Az egész fejtegetés mutatja, hogyan tudott Paulinyi továbbra is élni a felszabadulás előtti művei, a só és nemesfém világát tárgyaló maradandó értékű munkák gondolatvilágában, sokoldalú módszertanában, de azt is, hogyan volt képes annyira sokoldalúvá tenni tárgyát a marxizmus fényénél, egyszerre tartva szem előtt a vállalkozást és a településformát, a vagyont és a városkormányzatot – a tézisek fő értéke éppen a köztük feszülő összefüggések ragyogó bemutatása. A munka számviteli elemzése rendkívül tanulságosak, hihetetlen aprómunka áll ezek mögött. Időtálló módon dolgozza fel forráscsoportjait, statisztikai elemzéseit. Ezek a részletek alapozzák meg a bányavállalkozók személyi körének vizsgálatát, és csak a legnagyobb szomorúság hangján említhetjük, hogy az általa munkahipotézisként bemutatott eredmények utána, nélküle sokáig nem lehetnek szilárdabb talajra helyezhetőek, felvetett fontos célkitűzései már csak ma nélküle lehetetlen kutatás tárgyai lesznek. Igen izgalmas, ahogyan az értekezés a továbbiakban a magyar bányá- és kohóipar félévezredes, vázlatosságában is elemző történetét mutatja be társadalom- és településtörténeti vetületeiben, külföldi összefüggéseiben, ahogyan feltárja a bányamunka és a bányászság joga, a bányatelepülés és városjog, a Ringbürger városvezető réteg kibontakozását, velük szemben pedig a bérmunkássá lesüllyedő kisvállalkozó bányapolgárok, a válságok, a koncentráció, a kincstári érdekelttségvállalás és jogi szabályozás világát. A nemesérctelepnek 13–16. századi áttekintése során szerencsés módon tér ki a város csoportok, szövetségek kérdésére. Sok újat tudott mondani a disszerens a pénzverési és a bányaregále együttes igazgatásáról, más szerzőkhöz képest és időben is továbbvitte a 16–17. századra saját kutatási vonalán az elemzést. Igen önálló, újszerű elemzés szól a finomító műhelyek munkafolyamatáról, technológiájáról, ahol is a terminológia bemutatása, a tudománytörténeti elemzés teljesnek és tökéletesnek tűnik, kidomorodnak a társadalmi és vállalkozási vonások. Szervesen illeszkedik a következő rész, a termelési eredmények adatszerű, de nem statikus, hanem éppen a hullámmászokra, a különféle fémekre és bányavidékekre érzékeny elemzése a 15–17. század időkeretében. Méltán zárja le a téziseket két klasszikus értékű vizsgálódásának itthon és külföldön egyaránt figyelemre méltott feldolgozása. Az egyikben a vállalkozás társadalmi rétegződését kutatta a selmeci bányagazdaságban a 16. század derekán, figyelemre méltó hozam- és adóelemzéssel érzékelteti itt a kapitalizmus fokát, jellegét, a

tőkés-bérmunkás viszonyokat és a tőkés-kisvállalkozó elem viszonyát, a vállalkozás tárgyát alkotó gazdasági ágazatokat. A másikban a Garam vidéki bányavárosok tulajdoni és társadalmi viszonyait alapul véve szól szélesebb sodrásban a német kolonizációs város problematikájáról. Így teljesül ki módszere: a belső fejlődés és a kívülről jövő erőhatások kereszteződése, az etnikai és az osztályképletek együttes szemlélete, a kelet-európai és a sajátos hazai vonások mérlegre tevése. A gazdasági élet autonóm menetébe sikeresen kapcsolja bele a fejtegetés a királyi hatalom szerepét, aktivitási, kezdeményező szakaszait. Szinte az összes tanulmányozási téma fut össze a fekvőségi tulajdon vizsgálatában, amikor Beszterce-, Körmöc- és Selmezbánya szervezetét és szerkezetét, a vezető kör létszámát, tulajdonviszonyait, vállalkozói szerepét, haszonvétel monopolhelyzetét és a szerepük negatív hatását elemzi a kisszerű városfejlődési méretek megmaradásában, a hazai vagyonképződést megcspoló értékkiáramlás útján óhazai kapcsolataikban. A kiemelkedő szintézis itt fut vissza a magyar nemzeti és az egyetemes történet tágabb kereteibe a bányászati szakkérdések átfogó köréből.

Ez az a pont, ahol az értekezést szembesítenie kell a bírálónak a bányatörténet egyetemes irodalmával, ami megkönnyítheti Paulinyi Oszkár munkásságának szintelbírálását. Mindenekelőtt világosan kell látnunk, hogy igen kiterjedt irodalom szól már előtte és élete során a bányarészesek, a termelő bányatársulások, a szövetségi és vállalkozási előformák történetéről, sokszor csak jogtörténeti keretben – más oldalról pedig úgyszintén bőséges irodalom alakult ki a bányamunka viszonyairól, a bányamunkások érdekeiről, tudati fejlődéséről, kezdeti szervezkedési formáiról, harcairól, helyükről a népi reformációban. Ritkább volt, amikor a két irodalomcsoport tudomást vett egymásról, mindkettő gyakran rekedt meg az apologetika keretében. Ez az egyetemes irodalom (a Fuggerek számos feldolgozása, a freiberger iskola, Václav Husa, Jirí Kejř, M. M. Szmirin munkássága) bármilyen elmélyült és kiterjedt anyagra támaszkodott, éppen egyetemes nézőpontjában nem érthette el Paulinyi szintézis-igényét, aki számára mindezek megismerésében nyelvi nehézség sem adódott. Az is világos, hogy a magyar bányászat történetében és kapcsolódásaiban sem járt szerzőnk töretlen utakon, hiszen Wenzel, Thallóczy, Domanovszky, Huszár, von Stromer, Ratkoř, Gácsová sokat tettek egyes részkérdések feldolgozásáért. Mindezeket is túlhaladhatta a forráscsoportok még alaposabb ismeretével, gazdagabb szempontú vizsgálódásaival és szintézise fokával. Korszerűségét pedig legújabbban az jelzi, hogy számviteli elemzéseivel hasonlókkal, de még csak hipotézisként az 1982. évi nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson – a bányatörténeti és a pénztörténeti szekcióban – találkozhattunk.

A tézisekben megfogalmazott *eredményes doktori értekezés* a maga forrásszerű eredményeivel és elméleti igényeivel, nagy óvatossággal kezelt általánosításával maradandó értékű nyeresége a magyar és a közép-európai tudományosságnak.

Székely György

Vörös Antal
(1926–1983)

Vörös Antal kiegyensúlyozott, szelíd emberségétől, mindig derűs lényétől nagyon korán, döbbenetesen váratlanul fosztott meg bennünket a halál. Pótolhatatlan, fájdalmas veszteség ért valamennyiünket: családját, barátait, munkatársait, mindnyájunkat, akik szerettük, tiszteltük és nagyrabecsültük őt.

Munkás életének java részét, az elmúlt 27 esztendőt, körünkben, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében töltötte. Kítűnő felkészültséggel és már szép eredményekkel jött hozzánk. Utolsó éves történelem–levéltár szakos hallgatóként, 1951-ben az Országos Levéltárban kezdett dolgozni. A végzős növendék már a következő év tavaszán figyelemre méltó tanulmánnyal jelentkezett a szakmában: Parasztságunk a Habsburg-abszolútizmus időszakában c. írásával jövőendő kutatásainak egyik fundamentumát rakta le.

Az 50-es évek első felében végzett levéltári munkásságának eredményeként 1961-ben látott napvilágot a *Helytörténeti levéltár* – Felhő Ibolyával közösen publikált – levéltári leltár-ismeretése, amely csaknem másfél évszázad magyar hivatalsszervezet- és igazgatástörténetének valóságos enciklopédiája. Olyan nagyszabású munka, amely az Országos Levéltár méltán nemzetközi hírű kiadványsorozatában is a legjobbak közül való. A munkálatok során szerzett ismeretei, széles körű anyaggyűjtése és kiváló íráskészsége eredményeként a három kiadást is megért kétkötetes *Magyarország története* c. kiadványunk 18. századi fejezetének szerzőjeként a legismertebb magyar kutató történészek közé emelkedett.

Sokoldalú volt. 1955–1956-ban az Egyetemi Lenin Intézet adjunktusaként az újkori-legújabbkori magyar történet alapkérdéseit oktatta tanítványainak. Közülük ma számosan vezető társadalmi-politikai megbízatásban eredményesen hasznosítják mindazt, amit a 30-as éveinek derekán járó, nagy tudású előadótól és szemináriumvezetőtől annak idején elsajátítottak.

1957-ben az Intézet munkatársaként, majd főmunkatársaként tért vissza a 18–19. századi magyar agrártörténet és társadalomtörténet immár módszeres műveléséhez. Belterjes gazdálkodás és állattenyésztés Moson megyében címmel jelent meg első tanulmánya abból a témakörből, amelyből 1971-ben megvédett kandidátusi disszertációja is megszületett – kibővítve a témát a Dunántúl egészére s a múlt század 80-as éveitől az első világháborúig. A téma tovább szélesedett és mélyült. Az 1970-es évek közepére két nagyszabású agrártörténeti tanulmánya (A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján) és a Magyarország története 7. kötetébe írt agrártörténeti fejezete szoros kölcsönhatásban tárgyalja az egész ország agrárgazdaságának, technikatörténetének és agrártársadalmának fejlődését, kölcsönhatását. Ezek a munkái világossá tették, hogy nem lehet a társadalmi tagozódást *pusztán* a birtokmegosztásból, a jövedelmi viszonyokból levezetni, a művelés, a tenyésztés *eszköze és módszerei*, ezek eredményessége (hasznosítása és értékesítése) legalább ennyire fontosak a társadalom megismerése szempontjából; sőt: valójában *ez a komplex megközelítés* teszi lehetővé a dolgozó-alkotó ember életének, mindennapjainak megismerését; ez a kulcsa a főbb tagozódási, csoportképzési tényezők megismerésének, amelyek segítségével rekonstruálható egy-egy korszak élesen kirajzolt társadalomképe. A technikatörténet jelentőségét Vörös Antal különösen hangsúlyossá tette azáltal, hogy – teljes joggal – hozzákapcsolta a szakoktatást, az agronómusképzést is; kimutatva a Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 esztendejét összefoglaló szép monográfiájában a színvonalas, jó szakoktatás gazdaságteremtő, társadalomformáló jelentőségét.

Ezen az alapvetésen át jutott el a *paraszti életmód* átalakulásáról írt munkáihoz. A paraszti termelő munka az életforma változásai 1850–1914 között címmel a hatvanas évek derekán írt tanulmánya s az 1979-ben A paraszti gazdálkodás modernizálása és az életmód és mentalitás átalakulása Magyarországon 1848–1914 között című, eddig csak angol nyelven megjelent kismonográfiája kiváló történeti módszerrel, alapos gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretekkel és nem kevés *személyes tapasztalat* alapján mutatja ki a gazdasági átalakulás, az intenzív gazdálkodásra való áttérés szoros kihatásait a paraszti életmód megváltozására, az egész családi élet átalakulására. Meggyőzően mutatja be, hogy a múlt századvégi agrárválság idején alakult ki az új családstruktúra, a családi munkamegosztás, ekkor kényszerül rá a jobbágyi örökséget hordozó paraszt arra, hogy keresse a polgárosulás

úttját—módját, hogy megtanuljon racionálisan gazdálkodni, a tőkés termelés igényei szerint helytállni és gyarapodni.

Vörös Antalnak ezek a munkái úttörő jelentőségűek, egy új, sokszempontú kutatási módszert alapoztak meg a magyar történettudományban. Kutatásai e vonatkozásban közelítették őt a néprajztudományhoz, illetve kijelölték azt az utat, amelyen haladva a két diszciplína eredményesen együttműködhet.

Munkásságának eme fő vonulata mellett Vörös Antal többször is visszatért *Táncsics Mihály* történeti helyének és szerepének kutatásához. Tanulmányaiban, forrásközléseiben azt bizonyította: Táncsics egyszerre képviselte a polgárosodó paraszt és a formálódóban volt falusi és városi munkás életszemléletét, érdekeit.

Szerkesztőként és szerzőként szívesen és fegyelmzetten vett részt az Intézet nagy kollektív vállalkozásaiban. A már említett Magyarország története sorozat mellett ilyen volt a Magyar Tudományos Akadémia 1975-ben megjelent története, amelyben a tudományos fejlődést, a gazdálkodás- és hivataltörténetet szerencsésen kapcsolja össze a társadalom- és politikatörténet főbb mozzanataival. Ilyen munka volt az első hallomásra kissé különösnek tűnő tanulmánykötet: az Örmény—magyar kulturális és történeti kapcsolatok. Ehhez készítette el tanulmányát a magyarországi örmény társadalom történetéről 1849-től 1914-ig, magas szinten érvényesítve benne mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket eddigi társadalomtörténeti kutatásai alapján gyűjtött egybe.

1975 óta egyik szerkesztője volt az intézet *Értekezések a történettudomány köréből* c. kismonográfia sorozatának is. Szerkesztői munkája higgadt és mérlegelő, méltányos és szakszerű volt; számos fiatal kutató az ő igényes segítőkészsége révén bizonyíthatta történetírói képességeit.

Nem szólhatunk itt most a hazai és nemzetközi tudományos életben elfoglalt helyéről, a Moszkvában és Jerevánban, Bécsben és Belgrádban, Pozsonyban és Prágában kivívott elismertségről, az Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztályában betöltött dinamikus szerepéről, tudományos szervező és tudománynépszerűsítő tevékenységéről.

Tény, hogy az utóbbi években Vörös Antal kutatói kvalitásai, szervezői, szerkesztői képességei, alkotó energiái mind teljesebben bontakoztak ki. És érett, alkotói képességének teljében levő historikusként — íme, most egyszerre el kellett őt veszítenünk.

Számvetésünk — a búcsú, szükségképpen hiányos maradt. Annyi bizonyos: a történetírás történetének kutatói, akik majd részleteiben is vizsgálni fogják művét, egyet fognak érteni velünk abban: Vörös Antal a magyar történettudomány kiemelkedő alkotója, a 20. század második felének jeles történész-kutatója volt; neve széttéphetetlenül egybekapcsolódott a magyar történettudomány fejlődésével.

Mucsi Ferenc

CONTENTS

STUDIES

- Á. R. Várkonyi*: Miklós Zrínyi's Alliance with Nádasdy and Wesselényi against the Turks in 1663 341
- R. Marsina*: On settling the Territory of Contemporary Slovakia from the Eleventh to the Middle of the Thirteenth Century 370

COMMUNICATIONS

- G. Entz*: The Architectural Appearance of Székesfehérvár and Sopron in the Fifteenth Century 390

OBSERVER

- R. Chartier*: Intellectual History or Socio-Cultural History. French Currents 404
- U. Bereczki*: The Role of Tartu University in Russia's Cultural, Social and Political Life at the Turn of the Century 423
- F. Andai*: Conditions of Hungarian Settlers in North-West Canada at the Turn of the Century 433

LIFE WORKS

- K. Benda*: Habsburg Absolutism and the Hungarian Nobility at the Turn of the 16th and 17th Centuries 445
- A Bibliography of Kálmán Benda's works 480
- O. Paulinyi (1899–1982)** 504
- A. Vörös (1926–1983)** 508

INHALT

STUDIEN

- Á. R. Várkonyi*: Miklós Zrínyis Bund mit Wesselényi und Nádasdy gegen die Türken in 1663 . . . 341
R. Marsina: Über die Besiedlung des Gebietes der heutigen Slowakei vom 11. Jahrhundert bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts 370

MITTEILUNGEN

- G. Entz*: Die architektonische Erscheinung von Székesfehérvár und Sopron im 15. Jahrhundert 390

BEOBACHTER

- R. Chartier*: Intellektuelle Geschichte oder sozio-kulturelle Geschichte. Die Französischen Strömungen 404
B. Urmasz: Die Tartuer Universität im kulturellen sozialen und politischen Leben Rußlands an der Jahrhundertwende 423
F. Andai: Die Lage der ungarischen Siedler in Nordwest Kanada an der Jahrhundertwende . . . 433

LEBENSWERKE

- K. Benda*: Habsburg Absolutismus und die ungarische Nobilität an den Wende des 16. und 17. Jahrhunderts 445
Kálmán Bendas Werke (Eine Bibliographie) 480
O. Paulinyi (1899–1982) 504
A. Vörös (1926–1983) 508

SOMMAIRE

ÉTUDES

- Á. R. Várkonyi*: Alliance entre Miklós Zrínyi, Wesselényi et Nádasdy contre les turcs en 1663 341
R. Marsina: Le peuplement du territoire de Slovaquie d'aujourd'hui du 11e jusqu'au milieu du
13e siècle. 370

COMMUNICATIONS

- G. Entz*: L'aspect architectural de la de Székesfehérvár et de Sopron au 15e siècle 390

OBSERVATEUR

- R. Chartier*: Histoire intellectuelle ou histoire Socio-culturelle. Les tendances française 404
U. Bereczki: Le rôle de l'Université de Tartu dans la vie culturelle, sociale et politique de la
Russie au tournant du siècle 423
F. Andai: La condition des immigrants hongrois du Nord-Ouest du Canada au tournant du siècle. 433

ŒUVRES

- K. Benda*: L'absolutisme des Habsbourg et la noblesse hongroise au tournant du 16e et 17e siècle 445
La bibliographie de K. Benda 480

O. Paulinyi (1899–1982)

 504

A. Vörös (1926–1983)

 508

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- А. Р. Варкони*: Союз Миклоша Зрини с Вешшелени и Надашди против турков в 1663 г. 341
Р. Марсина: О заселении территории сегодняшней Словакии с 11 до середины 13 веков . . . 370

СООБЩЕНИЯ

- Г. Энц*: Архитектурное представление Секешфехервара и Шопрона в 15 веке 390

ОБОЗРЕНИЕ

- Р. Шартис*: История духовной жизни или социально-культурная история. Французские направления 404
У. Берецки: Роль Тартуского университета в культурной, общественной и политической жизни России конца прошлого начала 20 веков 423
Ф. Андаи: Положение венгерских поселенцев в Северо-западной Канаде конца 19 — начала 20 вв. 433

ЖИЗНЕННОЕ ТВОРЧЕСТВО

- К. Бенда*: Абсолютизм Габсбургов и венгерское дворянство в конце 16 — начале 17 веков 445
Библиография трудов Кальмана Бенды 480
† О. Паулиньи (1899—1982). 504
† А. Вёрёш (1926—1983). 508

HIBAIGAZÍTÁS

A Történelmi Szemle 1983. 1. számában adtuk közre Held József: Nándorfehérvár (Belgrád) védelme 1456-ban. (Ellentétes nézetek vitája) c. tanulmányát. A megjelent szövegbe – fordítói tévedés folytán sajnálatos értelemzavaró hibák kerültek.

A 88. oldal 30–33. sora helyesen így hangzik:

Amellett, hogy a felvonulás ilyen formája a csapatok élelmezését könnyebbé tette, ugyanakkor biztosította az ottoman hadsereg keleti szárnyát a Havasalföld vagy Erdély felől jövő váratlan támadás ellen és azt is elérte, hogy ellenfeleit bizonytalanságban tartsa a sereg támadási főirányát illetően.

A 91. oldal 24. sorában kezdődő mondat helyesen:

Nem lephet meg senkit az, hogy a győztesek közül valamennyien, de különösen Hunyadi János és a szerzetesek, maguknak vindikálták a döntő szerepet az erődért vívott csatában.

A Szerkesztőség

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat közlönye

A szerkesztő bizottság elnöke: Ember Győző

Felelős szerkesztő: Kónya Sándor

Elsősorban Magyarország történetével foglalkozó tanulmányokat tesz közzé, de egyetemes történeti cikkeket is közöl. Elemzi a történettudomány és a történetírás elvi, módszertani kérdéseit. Állandó rovatai tájékoztatják az olvasót a történettudomány eseményeiről, a tudományos vitákról, ülészakokról, történeti kiállításokról, a hazai és a külföldi történeti irodalom termékeiről.

Alapítva: 1867

Magyar nyelven, francia és orosz összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 6 füzetben

Évi előfizetési díja: 150,- Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál

Budapest, József nádor tér 1. 1051

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. I. 17. – Terjedelem: 15,40 (A/5) ív
84.12852 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest, József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest, Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest, Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 21 Ft

Index szám: 25.812

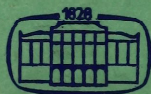
Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 21 Ft

Előfizetési ára egy évre: 84 Ft

INDEX: 25 812
ISSN 0040—9634

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

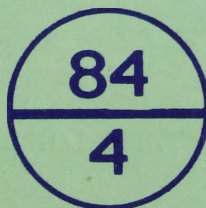
fil

AKADÉMIAI
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

HA 14563

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TANULMÁNYOK

Marosi Ernő: A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben

Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok)

Réczei László fejegyzései 1945 márciusi romániai megbeszéléseiről

VITA

MŰHELY

FIGYELŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXVII. ÉVFOLYAM, 1984. 4. szám

Szerkesztők:

GRANASZTÓI GYÖRGY, L. NAGY ZSUZSA, JUHÁSZ GYULA (főszerkesztő-helyettes),
RÁNKI GYÖRGY (főszerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BALOGH SÁNDOR, BARTHA ANTAL, BENDA KÁLMÁN, GLATZ FERENC, HANÁK PÉTER,
IRINYI KÁBOLY, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KOSÁRY DOMOKOS, LACKÓ MIKLÓS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORBÁN SÁNDOR, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI MAGDA,
SZ. ORMOS MÁRIA, SZÜCS JENŐ

Szerkesztőség: 1014 Budapest I., Őri u. 51–53. — Telefon: 160-160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 84 Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Marosi Ernő: A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben 517

KÖZLEMÉNYEK

Koppány Tibor: Batthyány I. Ádám építkezései. 1629—1659 539

Jónás Károly: Adalékok az ellenforradalmi rendszer művelődéstörténetéhez. A képviselőházi könyvtár használata és forgalma a két világháború között..... 556

Gergely Jenő: A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok) 580

Lipcsey Ildikó: Réczei László feljegyzései 1945 márciusi romániai megbeszéléseiről 617

VITA

Bartha Antal: A keleti latin népek eredetéről 628

MŰHELY

Kubinyi András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon..... 634

Kovács F. Lajos: A Selmec-Körmöci Érchegeység bányavízgazdálkodása..... 644

FIGYELŐ

Karl Brunner: Nemesi élet a középkorban 653

Stefan Malfer: Az adómegettagadás és adóvégrehajtás Magyarországon 1860 és 1862 között 662

MAROSI ERNŐ

A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben*

Amikor a *reprezentativitást*, *reprezentációt* tekintjük az egyik olyan kulcsfogalomnak, amely jellemezni képes a középkori művészet bizonyos alapvető kvalitásait és funkcióit, s amikor különböző megnyilvánulási formáit vizsgáljuk a 14-15. századi Magyarország művészeti kultúrájában, tudatában kell lennünk e kifejezés többértelműségének, a mai konvencionális használaton (s a mindennapi magyar köznyelvi jelentésén) túlmenő többértelműségének. A köznyelvi használat ma általában a fogalom funkcionális oldalához tapad: olyan tevékenységet, vagy olyan attribútumokat jelöl, amelyek általában társadalmi státusz, rang kifejezésére szolgálnak. Célunk ezúttal olyan fogalmak keresése, amelyek egyaránt alkalmasak a művészeti jelenségek és a társadalmi funkciók jelölésére. A reprezentációfogalom funkcionálitása tehát eleve megfelel módszerbeli célkitűzésünknek, mert kommunikatív kvalitásra, az élet esztétikai és nem esztétikai területeit áthidaló rendeltetésre vonatkozik.

Még inkább jelentős számunkra az a tény, hogy – jószerivel egyedül a mai magyar nyelvhasználat kivételével – a reprezentáció kifejezés egyben a művészi ábrázolás egyik műszava is (*repraesentare*, *représenter*, *represent*, *rappresentare* stb. és származékaik). Magyarra helyesebben fordítható a „megjelenítés” szavával, mint az „ábrázolni” igével. Pontosabb a distinkció pl. a német nyelvben, amelyben az ábrázolás, vagy a pontos, de rossz „leképzés”, („másolás, utánzás” értelemben) az *abbilden*, *nachbilden* igével jellemezhető, a reprezentáció viszont a *darstellen*, esetleg a „dar”-igekötő jelentésének megfelelő többől képzett *vergegenwärtigen* igékkel adható vissza. Múlt századi kísérletekben magyarul is előfordult ezek mintájára az „előállítás” szónak ilyen használata. A kifejezés tartalmát legvilágosabban az etimológia közelíti meg: *re-praesentare* – azaz az igető a *praesens* (jelen, *gegenwärtig*) – *praesentia* (jelenlét, *Gegenwart*) jelentését tartalmazza; míg az igekötőé sem közömbös: az ismétlődést fejez ki. Ebben az értelemben tehát a reprezentáció nemcsak megjelenítést, hanem újbóli, másodszori megjelenítést, esetleg felidézést jelent. Ez a megkettőződés, duplikáció éppúgy benne van a magyar *másolat* (vö. még *másodlat!*) szóban, mint pl. az ugyancsak sorszámos *alter ego*

*E tanulmány 1982-ben vitaanyagként készült, a benne tárgyalt anyag A magyarországi művészet története 2. köteteként készülő Magyarországi művészet 1300 körül – 1470 körül c. kötetben kap bővebben kifejtett ismertetést és elemzést. Nagy részt bemutatta a Művészet I. Lajos király korában 1342–1382 c. kiállítás (Székesfehérvár, 1982), amelynek katalógusa (Budapest, 1982) az Anjou-kori anyagra nézve a legtöbb kérdésről és irodalmáról eligazítást nyújt. E tanulmány gondolatmenete részben azonos az ott közölt, A 14. századi Magyarország udvari művészete és Közép-Európa c. tanulmányával (i. h. 51–77).

kifejezésben. Mint portréábrázolási módszert, ugyanez jellemzi a minden európai nyelven régies *contrefaire*, *contraffare* ige és a portré mint *counterfait*. Számunkra lényeges és a mai magyar nyelv ábrázolástechnikai szókincsével megkülönböztethetetlen az, hogy a *repraesentatio* nem az ábrázolás módját és eszközeit (pl. portré: a *portraiture*–*pour-traiture*-ből; *imago*, *Bild*, kép; továbbá: *Abbild*, *Nachbild* stb.), hanem a valóság megkettőződését, önmagát mint eredményt jelenti. Ezért nem is feltétlenül művészi eljárás, utánzás eredménye, hanem más úton is létrejöhet. Fontosabb benne továbbá maga a párhuzam a tárgy és annak praesentiája között: ez inkább viszony, mint produktum, inkább akció, mint objektív realizáció.¹

A középkorban a valóságban is a jelenlét fogalmának széles körű (így a bírászkodási gyakorlatban, de ugyanígy pl. mind egyháznagyok, mind világi tisztségviselők helyettesítése révén érvényesülő) tág értelmezése jelzi, hogy korántsem csak a művészetre vonatkozó jelenségről van szó. Inkább arról, ami a műalkotásokat is, az uruk *képében* fellépő helyetteseket is összefűzi egymással, a képviselőt elvéről. Így tekintve, a reprezentáció valóban akciónak bizonyul, amelyben valamilyen minőség, pl. tisztség nyilvánul meg. A képviselőt elve nemcsak ott érvényesült, ahol azt a helyettesítés állandó gyakorlata tette szükségessé, hanem pl. *alter egók* állításában is. Ilyen esetekről a krónikák is beszámolnak. Az egyik e szempontból tanulságos – bár veszélyhelyzetben bekövetkezett – eset Dezső vitéz önfeláldozásának és fegyvercseréjének története Károly Róbert Basaráb elleni hadjáratának elbeszélésében. A másik, igen részletesen előadott történetet Kétyi János ferences provinciális írta le Károly Róbert temetésének elbeszélésében. Itt ugyancsak a király címeres fegyverzete a reprezentáció eszköze; a háromféle: lövész, nehéz lovas- és tornafegyverzetet három lovag viselte a temetési menetben, akik „testestül-lelkestül a király úrhoz voltak hasonlatosak”. Az elbeszélésnek különös jelentőséget ad az a benne foglalt kritika, amely az udvari reprezentáció új gyakorlatának legfontosabb alapelvét, a nyilvánosságot állítja mércéül: „nem letakart arccal és néhány napig titokban őrzött testtel – mert egyes esetekben egynemely király halálakor állítólag ez a helytelen szokás kapott lábra –, hanem nyíltan mindenki jelenlétében, és nyilvánosan, mindenki szeme láttára szállították a mondott testet Fehérvárra, hogy ott eltemessék.” Biztosra vehető, hogy ez az újonnan bevezetettnek mondható, a

¹ A reprezentál-representáció-representatív jövevényszó-sor jelentéseihez l.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III. Budapest, 1976. 387. sk. – Számunkra alapvető a főnévi alak négy jelentése: 1. „jelentés, előterjesztés”; 2. „képviselő”; 3. „külső”; 4. „ranghoz illő életmód folytatása, a rangnak külsőségeiben való megnyilvánulása”. Szempontunkból a többbértűségnek hangsúlyos jelentősége van; egyedül ennek figyelembevételével követhetők nyomon a jelenség történeti változásai.

Az újabb művészettörténeti irodalom a reprezentáció-fogalommal elsősorban szemantikai értelemben, a kép és a valóság megfelelése szempontjából él: mindenekelőtt *Ernst H. Gombrich: Meditations on a Hobby Horse or the Roots of Artistic Form*. London, 1963. és *uő: Art and Illusion, A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. Washington, 1960, főként 366. skk. (magyarul: Budapest, 1972). Ebben az értelemben mutatja be a reprezentáció elméletét: A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok, szerk. *Horányi Özséb*; Budapest, 1982. A *repraesentatio* teológiai értelmezése jellemző módon alkalmat adott már Aquinói Tamás egyik legismertebb esztétikai exkurzusára: a Szentháromság személyeinek tulajdonságait fejtegetve állapítja meg: „Quantum . . . ad secundum (ti.: debita proportio sive consonantia) convenit cum proprio Filii, in quantum est *imago expressa* Patris. Unde videmus quod aliqua imago dicitur esse pulchra si perfecte *repraesentat* rem, quamvis turpem.” *Summa Theologica* I, 39, 8.

12. század óta minden bizonnyal Franciaországban és Angliában kialakult szokásoknak megfelelő temetési rítus nem állt magában: mintegy tükörképe lehetett az udvar által kultivált szokásoknak, ordóknak.²

Viszonylag új és bizonyosan újszerű jelvény volt az ez alkalommal is használt, a király személyét „testestül-lelkestül” megjelenítő, struccos sisakdísz, a magyar Anjou-dinasztia mindmáig megfejthetetlen utalásokkal telített, devizaszerű leleménye.³ A legalább fiziognómiai hasonlóságot, de lehetőleg pszichikai kifejezést elváró, mindenképpen azonban szemlélhető objektumot, nem pedig múló álarcosdit igénylő modern olvasó számára legalábbis elidegenítő a megjelenítésnek ez a módja. Elegendő csak történelmi munkák illusztrációira gondolni: mennyivel szívesebben közölnek egy jól-lehet anakronisztikus, de „élményszerű” fiktív portrét, mint egy hiteles, reprezentatív ábrázolást vagy szimbólumot a modern portré előtti korszakból! Mert épp a 14–15. század egész Európában a szemléletváltás időszaka; s a reprezentatív formák nagy átmenete külön elemzést igényel.

* * *

A középkori reprezentáció legegértelműbb feladatköre és egyben legsokrétűbb eszköztára az uralkodói udvarhoz kötődik. Az *udvari reprezentáció* mindig kétirányú: egyaránt irányul az országon belülré és külföldre; mindkettőnek tárgya az uralkodó és az ország szuverenitásának kifejezése. Ebben az értelemben minden fajtájának, beleértve a művészetet is, fő feladata a felség megjelenítése. Ezért nyilvánossága a legtágabb, hagyományai a diplomáciai és dinasztikus összeköttetéseknek megfelelően kozmopolitiztikus jellegűek. A művészettörténeti szóhasználatban a 14–15. században gyakran beszélnek „internacionális” udvari művészeti áramlatokról – ha a jelző nem pontos is, jól érzékelteti a kulturális szféra interregionális összefüggéseit.⁴ Az udvari reprezentációnak mind belső, mind külső funkciójában nyilvánvalóan érvényesül nem személyhez kötött, hanem kollektív és megosztható jellege. Hordozója és részben eszköze is a király kísérete, részesednek benne a király helyetteseiként vagy megbízottaiként működő méltóságviselők, diplomaták, hordozója a kancellária is a király személyéhez kötött, kíséretében működő, illetve állandóan az országos központokban berendezkedő különböző részlegeivel, osztályaival.

E reprezentáció legáltalánosabb tartalmaként „*felségi*” jellege nevezhető meg. Az a fogalom, amit *regia maiestas* néven ismer és tisztel a kor köztudata és írásbelisége, a legkülönbözőbb rendeltetésű és minőségű tárgyakban jelenhet meg, eltekintve ezúttal

²Vö.: *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. Budapest, 1978. 239, 244. skk. (Horváth János fordítása). A temetési rituálé értelmezéséhez l. *Horváth János*: Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásai. Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. 130. A temetési szokás nyugat-európai eredetéhez l. *Ewa Snyezynska-Stolot*: Dworski ceremonia pogrzebowy królów polskich w XIV. w. Sztuka i ideologia XIV wieku. Warszawa, 1975. 89–100.

³*Vajay Szabolcs*: A sisakdísz megjelenése a magyar heraldikában. Levéltári Közlemények 40/1969/279. skk.

⁴Az internacionális gótika fogalmához alapvető: *Otto Pächt*: Europäische Kunst um 1400. Kiállítási katalógus, Wien, 1962; vö.: *Luisa Castelfranchi-Vegas*: International Gothic Art in Italy. Leipzig, 1966.

nem tárgyi megnyilvánulási formáitól. Inkább funkcionális jellegűek azok az építészeti feladatkörök, amelyek az uralkodó védelmi, államhatalmi kötelezettségeivel függnek össze, amilyen az ország várainak, városainak állandó karbantartása, fejlesztése. Másrészt, mint minden keresztény uralkodónak, törődnie kellett az egyházak gyarapításával, gondozásával. Az e funkciókkal kapcsolatos tettek és művek sorában nagyon nehéz megkülönböztetni a rendkívüli, kvalitásukkal is kiemelkedő teljesítményeket. Így pl. az ország legtöbb székesegyházának 14–15. századi helyreállítása alig jelentett többet az Árpád-korból hagyományozott épület tatarozásánál és modernizálásánál. Ilyen volt pl. a Károly Róbert-féle, kétszéri székesfehérvári építkezés is. A 12–13. századi franciaországi gótika normái szerint épült katedrális a 14. századig csak egy állt az országban: a 13. század első felében felépített második kalocsai székesegyház; annál feltűnőbb, hogy a 14. század közepe táján, egyidejűleg prágai, gnieznói, poznaíni, hasonló jellegű alapításokkal, két szentélykörüljárós, kápolnakoszorús székesegyház építését is elkezdték: a váradiét és az egriét.⁵

Úgy látszik, a magyarországi Anjoukat, majd utánuk Mátyást is foglalkoztatta méltó családi temetkezési helyük kialakítása. Mindkét vállalkozás Székesfehérvárhoz kapcsolódik, az előbbi sírkápolna, az utóbbi valószínűleg nagyobb szabású, elkezdett átépítés keretében emelt kápolna formájában. Jellemző, hogy ezt megelőzően Mátyás anyja és bátyja gyulafehérvári síremlékeinek befejeztetésével családjának még az erdélyi püspöki székhelyen kialakított temetkezőhelyén munkálkodott.⁶

Nem kevésbé nehéz kimutatni a rendkívüli teljesítményeket és felismerni a különleges jelentésű típusokat a profán építészetben. Kétségtől ezek közé tartoznak a Nagy Lajos diósgyőri és zólyomi várkastélyainak centrális formájában megjelenő szabályos elrendezésű várkastélyok, amelyeknek típusa még a 15. század elején is eleven volt. Könnyebb rámutatni a típus antikizáló előzményeire és általános elterjedtségére a 14. századi udvari építészetben, mint pontosan felismerni eredetét. Ugyanez fokozottan érvényes a visegrádi királyi palota teraszos elrendezésére. Egyes jelentőségteljes építészeti motívumok jelenléte is viszonylag jól követhető. A vártornyok reprezentatív szerepét jól dokumentálja a Zsigmond budai Friss palotájának egykori együtteséhez tartozott címertorony. Újabban annak a diadalív-szerepet betöltő, díszes kaputorony-típusnak jelenléte is hangsúlyt kapott régészeti leletek révén, amelynek legismertebb példája a IV. Károly-kori prágai óvárosi hídtorony. A győri Püspökvár kaputoronyát Kálmán püspök kőből faragott címere díszítette, a visegrádi palotaegyüttes zárófalanát vezető torony bejárati csarnok fölött emelkedett, s Mátyás korában átalakított homlokzatának omladékaiból gazdag heraldikus-figurális kompozíció maradványai kerültek elő. A Zsigmond-kori budai várnak a szárazárkon keresztül vezető hídhoz tartozó Zsigmond-kori kaputornyának homlokzatán a király szobra állott, s azt Mátyás korában felújították. Ekkor a kapuk figurális díszje különösen fontos szerepet kapott.

Nem kevesebb tudatos tartalmi utalást tartalmazott Visegrád gazdag kútarchitektúrája: Lajos és Mátyás korában a kutakhoz fűződő heraldikus, illetve azt kiegészítő

⁵ L. Marosi Ernő: Katalógus 1982. 56. sk.

⁶ A székesfehérvári Anjou-sírkápolna kérdéséhez l. *Kralovánszky Alán–Szakál Ernő–Lövei Pál*: I. Lajos székesfehérvári síremléke. Katalógus 1982. 165. skk. – Mátyás sírkápolnájának kérdéséhez l. *Marosi Ernő*: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. 169. skk.

allegorikus ábrázolási programok ismereteseek. Elgondolkoztató, hogy maga a kutakban bővelkedő kert éppúgy paradicsomi képzeteket keltett, amint az Anjou-kori díszudvar toronyra emlékeztető ún. kútházás kútja valóban olyan típushoz tartozott, amelyet szívesen ábrázoltak paradicsomkert-képeken vagy Élet kútjaként.⁷ Ugyancsak Visegrádon, de a reneszánsz Budán is, a függőkert jelent meg uralkodói toposzként, amint elválaszthatatlanok ez ambícióktól az olyan közcélú létesítmények, mint a vízvezetékek. Ugyanígy, aligha csak Bonfininak juthatott eszébe Trajanus a Zsigmond idején tervezett Dunahíd kapcsán.⁸

Amily nyilvánvaló az uralkodói reprezentáció eszközeinek hagyományos megköttöttsége az építészeti típusokban, ugyanolyan régi hagyományokra vezethetők vissza az egyéb, jelvénytartó tartalmat hordozó tárgyi attribútumok is. Ez vonatkozik mindenekelőtt a hatalmi jelvények történetileg kialakult együttesére, amelynek jelentésében éppen az egyes, régtől hagyományozott darabok szoros összetartozása kapott lényeges szerepet, ez összeforrottság útján is kifejezésre juttatta az uralom legitimitását. Az uralkodói jelvények és ruházat esetében is megkülönböztetendők a valóságosan birtokolt tárgyak az attribútumoktól. Jóllehet, bizonyos uralkodó-ábrázolásokat olykor érvként idéznek egyik vagy másik feltételezett attribútum reális meglétének bizonyítására, mégiscsak feltűnő, hogy a ma is meglévő koronázási jelvények felismerhetően nem szerepelnek ábrázolásokon a 16. század vagy újabb feltevések szerint a 15. század vége előtt.⁹ Ezért az uralkodó-ábrázolások attribútumainak helyét mindenekelőtt az ábrázolások ikonográfiai hagyományában kereshetjük.

A legfontosabb és legrégebbi hagyományra visszavezethető reprezentációs formának magát az ábrázolást tekinthetjük. Eredetét tekintve, a *maiestas*-típusú portré egyértelműen a késő antik császársportréban gyökerezik, s egész középkori művészettörténetében összefonódik egymással az istenség eljövételének (*Maiestas Domini*) és a földi uralkodónak ábrázolási hagyománya. A teljes szembenézetben ábrázolt, trónoló, ünnepléses uralkodókép, amely ünnepléses festészeti alkotásoktól kezdve pecsétekig és pénzédekig mindenütt kötelező, annyira formulaszerű, hogy pl. Cennino Cennini festészeti traktátusában a frontális nézet (*en face*) műszava: „*in maesta*” (Libro dell’arte Cap. IX.)¹⁰ Éppen formulaszerű kötöttsége miatt a 14–15. századi művészetben nem is tekinthető a modern értelemben portréjellegűnek, mivel hiányzik belőle az az egyéni vonatkozás és az a kép és a szemlélő közötti kapcsolat, amely a modern európai portré

⁷ Vö.: Marosi Ernő: Katalógus 1982. 58. sk.

⁸ *Feuerné Tóth Rózsa*: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia. Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok, szerk. Galavics G. Budapest, 1975. 11–154, különösen: 27. skk. – Bonfini a budai híd-tervről: Dec. III. lib. III. Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades III. Lipsiae–Budapest 1936. 75.

⁹ Vö.: Bodor Imre: A magyar korona legkorábbi ábrázolásai. *Ars Hungarica* 1980/1. 17. skk. – Az uralkodóábrázolások hagyományához l. főként *Perey Ernst Schramm*: Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit I. Bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts (751–1152). Leipzig–Merlin, 1928. és *uő*: Das Herrscherbild in der Kunst des frühen Mittelalters. *Vorträge der Bibliothek Warburg* II/1922/23.

¹⁰ *Cennino Cennini*: Il Libro dell’arte, commentato ed annotato da Franco Brunello, con una prefazione di Licisco Magagnato. Vicenza, 1971. 11.

definíciójához hozzátartozik.¹¹ Így ezt a képtípust reprezentatív sémának tekinthetjük, az ikonológiai módszerű művészettörténetírásban „Pathosformel”-nek nevezett, funkcionálisan meghatározott képtípus értelmében. Bizonyos, hogy a majestas-képek nem az egyetlen ilyen jellegű képtípust jelentik: hasonló meghatározottság érvényesül más képtípusokban is, amelyek közül a gyakoribbak pl. a donátorkép, a votívábrázolás stb.

A Képes Krónika illuminált képciklusa e portréformák gazdag választékát szolgáltatja; s hogy mennyire formulaszerűek, arról világosan tanúskodnak olyan ábrázolási típusok, amelyek látszólag az egyházi ábrázoláskorból erednek. Ilyenek a votívképekre emlékeztető templomalapítás-jelenetek, még inkább az id. Erzsébet királynét gyermekeivel bemutató kép, amely a köpenyeges Madonnák kompozíciós típusát követi. Vallásos jelenetábrázolások, pl. Mária születése-jelenetek típusába illeszkedik az István születését ábrázoló kép, s Szigethi Ágnes kutatásai igazolták, hogy a történelmi jelenetek, különösen a csataképek többsége – valószínűleg a *Les Grandes Chroniques de la France* illusztrációjának közvetítésével – a psalterium-illusztrációkban gyökereznek. Addig, amíg a Krónika képtípusainak teljesebb körű vizsgálata meg nem történik, kár ennél több szót vesztegetni arra az általánosságban nagyon is jól ismert jelenségre, hogy a „Pathosformel” értelmében felfogott figuratípusok olyan keretformákat jelentenek, amelyeket a középkorban a vallásos és a profán művészet egyaránt felhasznál. Egy dologra azonban mégis fel kell hívunk a figyelmet: az ábrázoltak bizonyos tipológiájára. Találunk a Krónika illusztrációi között bölcsként, bíróként, kegyesként ábrázolt királyokat, míg a másik alaptípust a fegyverben ábrázolt lovagok jelzik. Ezt a két alapvető formát ismerik a festők, s egyes esetekben, jelentős uralkodókra (így pl. Szent István, László esetében) mindkét formulát alkalmazták. Közben a történettel nagyon is ismerős festők (l. pl. II. Béla vakságának pontos és finom jellemzését és még számtalan motívumot) bizonyos mértékig nivellálnak. Még Kun László jellemzése sem megy túl a keleties öltözet alkalmazásán, s nem jut negatívumokig; s a csecsemőkorában meghalt III. Lászlót is ifjúnak ábrázolják: nyilván ebből engedve már a fenség ment volna veszendőbe. Ezek a példák önmagukban is elegendően bizonyítják: Lajosnak a Krónika frontispiciumán szereplő trónoló maiestas-képében sem várható el sem olyan verizmus, s főleg nem olyan kritikai-karikaturisztikus él, amint ezt Berkovits Ilona 1953-ban feltételezte. A Krónika képciklusának modernségét nem ilyen stílárius elemekben kereshetjük, hanem abban a tényben, hogy uralkodóábrázolásai Attilától Nagy Lajosig igen részletes és terjedelmes genealógiai ciklust alkotnak, hasonlókat azokhoz, amelyek Franciaországban, Nápolyban, Csehországban, Ausztriában e korból ismeretesek. A genealógiai ciklus és a történelmi jelenetsorozat kombinálása, két középkori „műfaj”, *imago* és *historia* együttes alkalmazása pedig rendkívül gazdagságot kölcsönöz az illusztrációsorozatnak.¹²

¹¹A portré fogalmához l. *Harald Keller*: Die Entstehung des Bildnisses am Ende des Hochmittelalters. *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte* 3/1939/227–356; *Claire Richter-Sherman*: The Portraits of Charles V of France. New York, 1969. 33; *Gerhard Schmidt*: Zu einigen Stifterdarstellungen des 14. Jahrhunderts in Frankreich. *Études d'art médiéval offerts à Louis Grodecki*. Paris, 1981. 269. skk.

¹²A Krónika realizmusának feltevése: *Berkovits Ilona*: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. *Századok* 1963. 72. skk.; – a képtípusok eredetének megkülönböztetését *Szigethi Ágnes* kezdte meg: A propos de quelques sources des compositions de la *Chronique Enluminée*. *Acta Historiae Artium* XIV (1968) 177. skk. Újabbán l. *Wehli Tünde*: Kata-

E képek ábrázolásmódja ideáltipikusnak s nem egyénítettnek mondható: a keretforma alapján, valamint a ruházat, fegyverzet, jelvények révén egy sor „*Gattungsbegriff*” nyerhető: pl. császár, jámbor király, bölcs király, lovagkirály, ifjú herceg, keleties könnyűlovas (honfoglaló magyar, kun, tatár stb.), vagy tisztes matróna, anyakirálynő, hercegnő, érsek, szerzetes, közember stb., stb. Még az is megkülönböztethető, hogy valaki legitim uralkodó-e vagy bitorló. Ugyanide tartozik egyes egyéni adottságok általános jellemzése is: pl. II. Béla vak, Salamon vezeklő. Ami mindezen túlmegegy, s a „személyazonosság” körébe tartozik, a viselet és a fegyverzet heraldikai jeleiből szűrhető le, illetve az írásból derül ki (nemcsak a Krónikában jut döntő szerep a képtitulusoknak, hanem hasonló volt a felirat szerepe más ábrázolások mellett is.) Így a „portré” azonosításának a következő rétegei adottak: 1. az ábrázolt neme, státusa, 2. nemzetiségi, családi hovatarozása, 3. neve, szemben a fordított, modern azonosítási szisztémával, amelynek modellje: 1. felismerés, 2. attitűd, 3. rang. A képi reprezentáció elsőként jellemzett modellje nem áll ellentétben a mindennapi életben szokásos azonosítási módszerrel, míg a második, durva megközelítésben „modern” portréalkotásnak jellemezhető forma a 14. században az intimitás nagy fokához kapcsolódik: IV. Károly császár személyes használatára szánt kódexeinek dedikációs képein, közvetlen udvari környezetének olyan votívképein, mint Očko érseké, vagy az exkluzív karlsteini várkapolna freskóin fordul elő, ugyanígy jelenik meg pl. V. Károly királynak vagy a burgundi és berryi hercegeknek legszemélyesebb műkincsein. Elvileg nem zárható ki alkalmazása az Anjou-kori Magyarországon sem, emléke azonban nem maradt.¹³

Az ideáltipikus ábrázolásmód persze nem zár ki bizonyos, legáltalánosabb értelemben vett egyéni hasonlóságot, sőt, még kedvez is annak. Ez rendkívül bonyolultá teszi a kor ábrázolásaiban megítélését. Általánosan elterjedt a 14–15. század művészetében – többnyire szentek ábrázolásaiban vagy jelenetek figuráiban kryptoportrék felfedezése. Valóságos sportággá vált pl. a rejtett Zsigmond-ábrázolások számának gyarapítása.¹⁴ A valóban igazolható, a portré fent említett ismérveivel is alátámasztható eseteken kívül a csak általános fiziognómiai hasonlósággal jellemezhető eseteknek azonban más magyarázatuk is van. Az ideáltípus ugyanis per definitionem azonosulást igényel, s ez nemcsak a művészetben következett be: a mindennapi életben is lezajlott. Kimutatták (pl. H. Wammetsberger), hogy IV. Károly szakállviseletével is alkalmazkodott a nagy károlyi ideáltípushoz, amikor letette a Vencel nevet.¹⁵ Nálunk hasonló portréikonográfiai kérdések fűződnek Nagy Lajos ábrázolásainak szakállas vagy szakálltalan típusaihoz, Zsigmond fiziognómiai változásaihoz, felismerték őket (p. o. Vayer L.)

---

lógus 1982. 123. skk. – Imago és historia mint a középkori ábrázolások két alapvető műfaja: *André Grabar*: Les voies de la création en iconographie chrétienne. Antiquité et Moyen Age. Paris, 1979.

¹³ *Helene Wammetsberger*: Individuum und Typ in den Porträts Kaiser Karls IV. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität zu Jena. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 16/1967/86; *Richter-Sherman*: i. m. 1969. 17. skk; vö. még: *Anton Legner*: Ikon und Porträt. Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern, Katalógus. Köln, 1978. 3. 217. skk.

¹⁴ Vö.: *Bertalan Kéry*: Kaiser Sigismund Ikonographie. Wien–München, 1972. 157. skk.

¹⁵ *Wammetsberger*: i. m. 1967. 79. skk.

Mátyás nagy orrának portréhú vagy karikatúrisztikus kiemelésében.¹⁶ Felvethető lenne továbbá az ideáltípus kérdése, összekapcsolva a „cui prodest” problematikájával a vitezesség tükreinek, Szent Györgynek és Szent Lászlónak ikonográfiai típusaival kapcsolatban is.

***

Az udvari reprezentáció fentebb legfőbb vonásaikban jellemzett típusaihoz néhány *speciális kvalitás* tartozott, amelyek kétségtől *normatív szerepet is betöltöttek*. Legcélszerűbb ezeket a normákat a 14. századi állapotok alapján jellemeznünk, anélkül, hogy számbavételük a teljességre igényt tarthatna.

Az *ereklyekultusz* a szónak mind szűkebb (egyházi, a szentek ereklyéire vonatkozó) mind tágabb (emléktárgyakra vonatkozó) értelmében az udvari reprezentáció egyik központi alapelve. Mindkét értelemben érvényes ez a kultusz „Szent István koronájára” és a koronázási jelvények zárt együttesére. Ezek önmagukban is ereklyeszerű tárgyak, s bizonyára tartalmaztak is ereklyéket. Újabb kutatások (Kovács Éva) hívták fel a figyelmet a 13. századi valódi kereszt és töviskorona ereklyekultuszának magyarországi jelenlétére és pecsétek hátlapjainak legendáiban is kifejeződő fontosságára.¹⁷ Két végrendelet, II. Károly nápolyi király özvegyének, Mária királynénak (+1323) nápolyi hagyatéki leltára, s Erzsébet királynénak, Károly Róbert özvegyének (+1380) végrendelete ad jó képet a különböző eredetű emléktárgyak egyesítéséről. Mária kincsei között pl. főként Árpád-házi, nápolyi Anjou-házbeli és Szent Lajostól eredő emléktárgyak a legbecsesebbek. Erzsébet végrendelete inkább az általa összegyűjtött tárgyaknak célszerű elosztására való törekvésről tanúskodik. Erzsébet kincstára, minden gazdagsága mellett is, viszonylag egyszerű felépítésű lehetett: fő részeiként a házi ezüstnemű, illetve a kápolna felszerelése különböztethető meg.¹⁸

Ez a struktúra nem fogadható el minden további nélkül a királyi kincstár modelljeként. Ennek önálló részét képezhették a koronázási jelvények, melyeknek őrzéséről külön gondoskodtak; az udvari kápolna felszerelésének tárgyai (1366-tól bizonyára a budai kápolna prépostságának kezelésében), s a kápolnával bizonyosan összefüggő, szükségképpen nemcsak liturgikus tárgyú kódexekből álló könyvtár. Az 1386. aug. 27-i decretum (V. art), amikor a Horvátiak által elvett kincsek visszaszerzéséről intézkedik, két kategóriát különböztet meg: ereklyéket és egyebeket – megjegyzendő, hogy a zsákmány csak az utazó udvar kíséretében volt kincsekből állhatott. Miközben a koronázási jelvények őrzéséről Visegrádon – Kottanner Ilona jóvoltából – egészen pontosan, Budán (a tárnokház Zsigmond-kori említése révén) legalább topográfiailag tudunk, alig ismerjük ezek kultuszának formáit. A középkor ereklyéi ugyanis, ha rejtve maradtak,

¹⁶ Lajos Vayer: Vom Faunus Ficiarius bis zu Matthias Corvinus (Beitrag zur Ikonographie des osteuropäischen Humanismus). Acta Historiae Artium XIII/1967/191–196.

¹⁷ Kovács Éva: A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez. Székesfehérvár évszázadai. 2. Székesfehérvár, 1972. 108. skk. – Későbbi, bővebb kifejtés: Signum crucis – lignum crucis. (A régi magyar címer kettős keresztjének ábrázolásáról.) Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Bp., 1984. 407.

¹⁸ Vö.: Marosi Ernő: Katalógus 1982. 61. sk.

aligha tölthették be reprezentatív funkciójukat. A szokásos ereklyebemutatásról, „*Heil-tumsstuhl*”-ról csak Windecke tudósít; akkor a császári jelvényeket mutattatta be Zsigmond. Ugyanilyen alkalmak az udvar más jelvényeivel és ereklyéivel kapcsolatban is feltehetőek. Aligha tévedünk, ha ilyen funkciót is tulajdonítunk a budai Szent Zsigmond prépostsági templom mindmáig éppen csak lokalizált, de közelebről nem ismert épületének.¹⁹

Az udvar reprezentációjával egyértelműen összefügg az ország ereklyekincsének ápolása és gyarapítása. Különösen kiemelendő az a gondos figyelem, amellyel az Anjou-dinasztia az ország szentjeinek, a maga „szent őseiként” tisztelt Árpád-ősök, „szent királyok” ereklyéit övezi. Látszólag a szabadságjogokat biztosító „szentkirály” kultusza ekkor fordult át a „szentkirályok” (l. a Barbarossával kezdetét vevő kölni Háromkirályok-kultusz) együttes tiszteletébe.²⁰ István és Imre sírhelyét Károly Róbert rögtön uralmának konszolidálásakor átépítteti, a nagyváradi Szent László-sír fölötti építkezések és szoborállítások ugyancsak nem függetlenek az udvar szándékaitól és támogatásától. A Nagy Lajos-kori sajátos munkamegosztásban számos jámbor feladat jut Erzsébet királynénak (az udvar képviselőjében, de semmiképpen sem önállóan, mint ezt az utóbbi időben különösen a lengyel Eva Śnyczyńska-Stolot tételezi fel²¹): az ő donációja volt Szent Gellért ezüst csanádi ereklyetartója, 1380-ban a székesfehérvári Szent Imre-oltár számára is hagyatkozott. Az udvari támogatás feltehetően szerepet játszott a margitszigeti fehér márvány Margit-síremlék emelésében.²² A régi, nagyra becsült ereklyék közé tartozott Szent György feje Veszprémben; a becses új szerzemények sorába a budaszentlőrinci Szent Pál-ereklye, bizonyára a zárai Szent Simeon-múmia is. A fontosabb későbbi középkori szerzemények sorából kiemelkedik Alamiznás Szent János testének megszerzése a budai palotakápolna számára Mátyás idején.

Ez ereklyék csereforgalma meglehetősen hűséggel tükrözi a közép-európai külkapcsolatokat, diplomáciai összeköttetéseket. Ezekhez az általános alapelvekhez és stílustörékvésekhez igazodtak kialakításukban, jellegükben az ereklyetartók is. Ismerünk

¹⁹ 1423 karácsonya: *Eberhard Windecke*: Das Leben König Sigmunds. Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit in deutscher Bearbeitung, fortgesetzt von W. Wattenbach. Fünfhundertes Jahrhundert Bd. I. übersetzt von Hagen. Leipzig, 1886. 133.

²⁰ A magyar királyszenek kultuszának háttere eddig felderítetlen. A 13. században még Szent István a „szentkirály”, személye jogok forrása (vö. *Győrffy György*: István király és műve. Budapest, 1977. 469.). Az Anjou-dinasztia vezet be – legitimitásának bizonyítása érdekében – a szent király ősökre való együttes hivatkozást. A királlyal szemben viszont Szent László lesz – bizonyosan már a 14. század második felében, pl. akkortájt, amikor Nagy Lajos garasainak trónoló uralkodóábrázolását Szent László kiszorítja (CNH II. 67. sz.) – az ország szentje. Ennek megfelelően kapja jelzőit a vallásos költészetben is: „athleta patriae” vagy „Magyarországnak ékes oltalma”. A kérdés, valamennyi társadalmi vonatkozásával, alapos feldolgozásra vár, tekintve számos emlékműanyagát is.

²¹ *Ewa Śnyczyńska-Stolot*: Queen Elizabeth as a Patron of Architecture. Acta Historiae Artium XX/1974/13. skk.; Ze studiów nad kulturą dworu węgierskiego królowej Elżbiety Łokietkówny. Studia Historyczne XX/1977/181. skk.; Tanulmányok Erzsébet királyné mecénási tevékenységéről (Liturgikus textíliák és paramentumok). Ars Hungarica 1979/1. 23. skk.; Studies on Queen Elizabeth's Artistic Patronage. Critica d'Arte fasc. 166–168. (1979) 97. skk.; Tanulmányok Łokietek Erzsébet királyné műpártolása köréből (ötvöstárgyak). Művészettörténeti Értesítő XXXI/198/233. skk.

²² *Pál Lövei*: The Sepulchral Monument of Saint Margaret of the Arpad Dynasty. Acta Historiae Artium XXVI/1980/175. skk.

italiai típusú és stílusú fehér márvány ereklyesírt (Margitsziget), láda vagy ház alakú fémszekrényeket, figurális díszítéssel (Zára és feltehetőleg Csanád), hagyományosabb jellegű ostensoriumokat, ereklyetartó kereszteteket (pl. Nagy Lajos bécsi kettős keresztje), továbbá figurális fejereklyetartókat (pl. az ún. trencsényi herma): az ereklyekultusz művészetének valamennyi típusa jelen van az országban. Ezek közül a 14. század második felére nézve különösen fontos a láttatást, a szemléletességet célzó újabb típusoknak a megléte a magyarországi emlékanyagban. Ilyen részben a síremlékszerű, fedelén a szent fekvő alakját ábrázoló zárai Simeon-ereklyetartó, ilyenek a kristálypyxissel kiképzett aacheni ereklyetartók, de még fontosabb az antropomorf, figurális ereklyetartók használata. Közülük a trencsényi herma a legmodernebb, a 14. század közepe táján terjedő, az elevenség új kvalitásait képviselő típushoz tartozik. A „mintha élne” hasonlat legalább a 10. század óta a figurális ereklyetartóval szembeni elvárás leglényegesebb elemét fejezi ki: most a víziószerű élethűség helyébe mindenütt a „megszólalásig hű” megjelenés naturalisztikus normái léptek. Ugyanezek jelenlétéről és méltánylásáról tanúskodnak Várad emlékei is: a Kolozsvári testvérek bronz lovasszobrának leírásai éppúgy, mint a Győrbe került, egy generációval későbbi fejereklyetartó ábrázolási kvalitásai. (Újszerűségük ismeretében valószínűtlen az a feltevés, hogy az ereklyesír régebbi figuráján alapulnának.) Aligha véletlen, ha épp az ereklyekultusz vált az elevenség normájának kísérleti terepévé.²³

Az ereklyetisztelet különös esete, de általánosan elterjedt európai jelenség a kép-kultusz. A krónikák is tudósítanak a magyarországi Anjou-ház nagy lelkesedéséről a csodásan keletkezett kegyképek iránt: mind Erzsébet, mind Lajos római tartózkodásának elbeszélésében fontos szerepet kap a San Pietróban őrzött sudarium, a Veraikon megtekintése.²⁴ Egy Lukács evangelista által saját kezűleg festett, plenariumnak nevezett, aranyba foglalt Mária-kép Erzsébet királyné személyes kincse volt, s 1380-ban az óbudai klarisszák kolostorára szállt. Kifejezetten nem képként, hanem ereklyeként őrizték, s így dicsekedtek birtoklásával. Mert minden bizonnyal ez a kép lehetett a több magyarországi Anjou-adományban is előforduló Mária-képek őstípusa: egy bizantinizáló, talán Andrea Vanni műhelyéből eredő Glykophilousa, amely Károly Róbert nápolyi vagy Erzsébet nápoly–római útja idején kerülhetett Magyarországra. Ez alaptípusnak csekély változtatásokkal való másolását tanúsítja két aacheni Mária-kép, a maria-zelli Schatzkammerbild. További Madonna-képek, hasonló címerdíszes keretezésben és foglalatban jutottak a krakkói székesegyháznak, a prágainak, valószínűleg a pannonhalmi apátságnak is. E másolatok terjesztése mintegy a Lukács-Madonna palládium-szerű jellegére hívta fel a figyelmet. Példányainak címeres keretezése olyasmit propagált számos, az Anjouk külpolitikája szempontjából nem közömbös helyen – még az aacheni Münsterben, a császárság szentélyében is –, hogy az Anjouk, az Árpád-házi szent királyok örökösei, a francia uralkodóház rokonai és Lengyelország örökségének várományosai, az ereklye birtokában uralkodnak szerencsésen. E gondolat nyilvánvaló

²³ Vö.: *Ernst G. Grimme: Goldschmiedekunst im Mittelalter. Form und Bedeutung des Reliquiers von 800 bis 1500.* Köln, 1972, I. különösen: 72. skk.; *Éva Kovács: Kopfreliquiare des Mittelalters.* Leipzig, 1964. – Vö.: *László Gyula: Szent László győri ereklyetartó mellszobráról.* Arrabona 7/1965/157. skk.

²⁴ *Thuróczy János: A magyarok krónikája.* Budapest, 1978. 256, 271.

az aacheni magyar kápolnaalapítás esetében, ahol 1370-ben kifejezetten is hivatkoznak IV. Károly példájára, s ahol az Anjouk magyarországi legitimitását kifejező ereklyekultuszról Szent István, Imre és László ereklyéinek adományozása útján gondoskodtak. Ábrázolásaik a kápolna két vecsernyepalástjának csatjain a címerreprezentáció elemeivel egyesültek. Ugyanígy vonultak fel a magyar szentek a római San Pietro főoltárának Erzsébet királyné által adományozott hímezett antependiumon, s a magyar Anjou-család címeres votív-ajándékai, ereklyetartói az Adria vidék politikájában szerepet játszó más uralkodók, a nápolyi Anjouk, a szerb és bolgár királyok hasonló adományaival együtt voltak láthatók a bari S. Nicola kincstárában is.^{2 5}

Ereklye- és képkultusz, illetve ezeknek partikulák és másolatok szétoztása útján való terjesztése egy újabb normára, az *autenticitás* igényére hívják fel a figyelmet. Ugyanaz a mechanizmus, amelyben a kegyképek esetében az ábrázolás alaptípusának egyezése, a foglalat hasonlósága gondoskodott a hitelesítésről, a középkori ábrázoló művészet ikonográfiai kontinuitásának is legfontosabb biztosítója. Ennek értelmében minden ábrázolás elsősorban valamely típushoz tartozik, s az eltérések inkább csak variációk, amelyek nem érintik az alapvető azonosságot. Ez a kötöttség, amely egyben a középkori művészeti fejlődés jellegét is meghatározza, nemcsak az ereklye- és képkultusz ismérve, hanem lényegi eleme az udvari reprezentáció jogi szempontból döntő, közhitelt garantáló tárgyi eszközeinek, mindenekelött a pecséteknek és a pénzeknek is.

A kancellárián és a hiteleshelyeken képzett szakértők rendszeresen foglalkoztak az oklevelek kritikájával és pecsétjeik vizsgálatával. A notáriusok képzettségének jelentős alkotórésze volt a modern diplomatika vizsgálati módszereire sokban emlékeztető tartalmi és alakhi hitelességi kritériumok alkalmazása. Az *autenticitás* tárgyi kellékeivel, pl. pecsétekkel kapcsolatban bírói eljárások során is elsősorban méreteket, kivitel, gyakran „titkos jegyeket” figyelő vizsgálatmóddal találkozunk, s pl. a pecsétábrázolások formai jegyei elsősorban ilyen értelemben a hitelesség hordozói. A maiestas-képek és a címerek, köriratok, sőt, az ezeket kísérő ornamensek esetében is az azonosítást lehetővé tevő csekély változtatások éppoly jelentősek, mint típusuk lényegbeli egyezése. Ebben a szférában aligha jöhet számításba az *autenticitás*nak az a modernebb, intim formája, amelyet pl. a portréábrázolás individuális hűsége képvisel. Amikor mind krónikairódmunkban, mind – különben is gyér számú – művészi teljesítmények elismeréséről szóló okleveles emlékeinkben az esztétikai érték elismerésének legfeljebb semmitmondó és általános formuláit találjuk, ezeket pl. az itáliai trecento művészet Boccaccio–Petrarca-féle fogadtatásával, vagy a francia, cseh udvari művészet érzékeny visszhangjával vagyunk kénytelenek összevetni. Forrásaink felettébb funkcionális értékelésmódról tanúskodnak, s ebben alighanem közrejátszott az a tény is, hogy az udvar környezetében, s elsősorban a kancellárián mindenekelött a jogi képzettségnek volt értéke. Ugyanakkor azonban aligha tagadhatjuk meg az udvari környezet legjelentősebb és legműveltebb képviselőitől mélyebb ismeretek és esztétikai vonzalmak feltételezését: a 14. századi Magyarországon mind a trecento könyvfestészetének megrendelői, mind az itáliai falfestészet első donátorai között olyan személyiségeket találunk, mint Telegdi Csanád, Vásári Miklós, Keszei Miklós, Báthori András, Nekcsei Demeter. Bizonyos, hogy a meg-

^{2 5} Vö. Katalógus 1982. 63, 109 (Marosi E.), 92 (Kovács É.)

rendelésükre létrejött, s korukban ritkaságot képviselő művek tanúsága is van olyan súlyos, mint a rájuk vonatkozó nyilatkozatok hiánya.²⁶

Az autenticitás normái magyarazzák a *szériaprodukció* feltűnően nagy szerepét, különösen az Anjou-kori udvari művészetben. Ez nemcsak azokra a művészeti ágakra és műfajokra – pecsétművészetre, pénzverésre – terjedt ki, ahol szerepe magától értetődő volt, hanem pl. meghatározta a festmény-másolatokat, az ötvösség produkciójának jelentékeny részét is. A tömeggyártás látszatát keltő eljárás során votívkoronák (Nyagyvárad, Zára, Krušedol-Belgrád), fogadalmi ékszerek – részben kegyképekre erősítve (Aachen, Mariazell, Krakkó), infulák (Győr, Zágráb) készültek. E jegyek, amelyek meghatározott típusok tudatos konzerválására is szolgáltak, bizonyára csak az udvari megbízások egy részét jellemezhetnék, s határozottan megkülönböztetendők azoktól a sokszorosító eljárásoktól, amelyek nemritkán (az ötvösségben, fémművességben, keramikában) az árutermelés kísérő jelenségei. Mind technikáját, mind szerepét tekintve a mechanikus sokszorosító eljárások s mindenekelőtt a fametszés sokrétű alkalmazásán alapul a könyvnyomtatás elterjedése is. A szerialitás nagyra becsülése és igen jelentős kommunikatív szerepe (pl. különös ikonográfiai típusok terjesztése révén is) azok közé a 14–15. századi művészeti jelenségek közé tartozik, amelyekkel az unikumot különösen értékelő modern művészetszemlélet sokáig nem tudott mit kezdeni. Bizonyos, hogy e tekintetben is jelentős változások zajlottak le a 15. század végéig.²⁷

* * *

Az eddigiekben a reprezentáció különböző formáit legsokrétűbben, legváltozatosabb összetételben – és bizonyára diplomáciai kötelezettségeinek, valamint információs lehetőségeinek megfelelően legkorszerűbben is – alkalmazó udvari művészeiről esett szó. Mivel a reprezentáció mindig egy társadalmi státus megjelenítése, szükséges, ha vázlatosan is, a *reprezentáció körét* áttekintenünk.

Már az udvari reprezentáció sem tekinthető teljesen egységesnek. Az eddigiekből is kitűnik, hogy elkülöníthető benne a hivatalos, protokolláris jelleg és az intim-személyes (analógiák alapján inkább feltehető, mint emlékmennyel dokumentálható) réteg. De más természetű megoszlással is számolhatunk: a felségi és az országos reprezentáció különbségével. Konzolidált uralom esetén a megkülönböztetés nyilván csak formális, de érvényes: kettős felségpecsétek esetében pl. előbbinek az előlap, utóbbinak a kettős keresztos országcímerrel alakított hátlap a hordozója. A különbség akkor válik nyilvánvalóvá, amikor interregnum esetén az országtanács reprezentál – egyre világosabban kifejezetten a szentkorona nevében. Ezért tanulságosak az 1386-ban a királynők fogsága idején, 1401-ben Zsigmond fogvatartásakor, illetve 1445-ben, I. Ulászló eltűnésekor bevezetett országtanács-pecsétek.²⁸

²⁶ A könyvek possessoraihoz l. *Wehli Tünde*: Katalógus 1982. 119. skk.; a festészeti alkotások megrendelőihez l. újabban: *Mária Prokopp*: Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary. Budapest, 1983. 80. skk.

²⁷ *Kovács Éva*: Magyarországi Anjou koronák. *Ars Hungarica* 1976. 7–19.; *Ernő Marosi*: Das Grosse Münzsiegel der Königin Maria von Ungarn. Zum Problem der Serialität mittelalterlicher Kunstwerke. *Acta Historiae Artium* XXVIII/1982/3–22.

²⁸ Vö.: *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve II/3.

Nem mellékes, történeti forrásértékét tekintve pedig elsőrangú kérdés tehát: van-e nyoma a művészeti reprezentációban a minden középkori uralkodáshoz előfeltételként szükséges kompromisszumnak. Tudomásom szerint a középkori magyarországi művészet egészét ebből a szempontból eddig senki sem kísérelte meg áttekinteni. Bizonyos, hogy a Károly Róbert koronázását ábrázoló 1317-es szepeshelyi freskó – ha ugyan egyáltalán az udvari művészet alkotása, s nemcsak helyi igyekezet eredménye –, lényegében olyan *regnum–sacerdotium*-kettősségre, *deus ex machina*-szerű ítéletre és az esztergomi érsek primátusára alapozza a király uralmának legitimitását, amelyek már III. Béla korában is elemei voltak az esztergomi Porta speciosa képciklusának.²⁹ Szepeshelyen Tamás esztergomi érsek és Károly Róbert jelenik meg a Madonna két oldalán, s az Istenanya, mint a bölcsesség széke helyezi a koronát a király fejére. A két kísérő, Henrik szepesi prépost és a szepesi várnagy nyilvánvalóan az ábrázolás helyi érdekét jelzi. Más természetű tanulsággal szolgál a Képes Krónika frontispiciuma a király maiestasképének két oldalán nyilvánvalóan a királyi tanácsnak, az „országának” ábrázolásával. Mindenesetre, ez a kép hagy némi bizonytalan pontot. Egyik feltűnő vonása a prelátusok hiánya az „ország” képében, a másik, nehezen értelmezhető rejtély a trónus támaszainak kettéosztása a király jobbján lovagi viseletű csoportra és balján keletiesen öltözött figurákra, miközben a két csoport súlya látszólag egyenlő.³⁰ A Képes Krónika genealógiai ciklusjellegének felismerését ki kell egészítenünk azzal, hogy nemcsak az uralkodóház őseit, hanem – hűen a krónikaszöveg előadásához – a jelentősebb nemzetségek elődeit is ábrázolják az első rész képei. Ezeknek összetételével eddig csak a Hontpázmán nemzetség kutyás címere kapcsán, mint a festő német nyelvi népetimológiai hajlamainak illusztrációjával foglalkoztak.³¹ Valójában nem minden említett és ábrázolással is képviselt nemzetség ősei szerepelnek címerükkel is megjelölve a krónika miniatúráin, csak a Héder, Hontpázmán, Pók, Rátold, Hermány és Hahót nembeli ősök; a többiek pajzsa üres vagy fonákjáról látható. Nyilvánvaló, hogy a Nagy Lajos kormányzatában jelentős szerepet játszó bárók nemzetségei szerepelnek a Krónikában heraldikailag is konkretizálva. Nem lehetetlen, hogy ezek elemzése alapján egyszer a ciklus keletkezésének pontos időpontja is meghatározható lesz majd – számunkra most csupán a ciklusnak az a különösége fontos, hogy a képek egyszerre adják a király és az „ország” genealógiáját. Ilyen értelmezést igényelnek persze a történeti jelenetek is.

A Krónika kapcsán alighanem az országos reprezentáció valamely magyarországi specifikumával találkozunk. Hasonló példa nem teljesen ismeretlen: a birodalomban ugyanebben az időben általános a császárnak a választófejedelmek sorában való ábrázolása. Ugyanílyen reprezentatív sorozat lehetett heraldikai elemekkel kísért és meghatáro-

Budapest, 1930. 221.; *Joseph Deér*: Die Heilige Krone Ungars. Wien, 1966. 187. L. még: *Decreta Regni Hungariae 1300–1457*. Ed. G. Bónis, V. Bácskai. Budapest, 1976. 347.

²⁹ Vö.: *Ernő Marosi*: Esztergom zwischen Ost und West. Einige Fragen ungarischer Kunst unter Béla III. Zbornik za likovne umetnosti 15. Novi Sad, 1979. 51–69.

³⁰ *Zichy István*: A Képes Krónika miniatúrjei viselettörténeti szempontból. Petrovics Elek Emlékkönyv. Budapest, 1934. 59. skk. – vö. *Györfly György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1956. 89.

³¹ *Hoffmann Edith*: A Bécsből hazahozott magyar műkincsek kiállítása a M. Nemzeti Múzeumban III. Kéziratok. Magyar Művészet 1933. 295.; *Dercsényi Dezső*: A Képes Krónika és kora. Képes Krónika. Budapest, 1964. 23., vö.: *Csapodiné Gárdonyi Klára*: uo. 53. sk.

zott portrék tömegével az 1974-es lelet budai világi ciklusa is, amelynek Zsigmond-kori, feltehetőleg 1420–30 közti faragása és félbehagyása immár bizonyosra vehető. Alighanem annak a vállalkozásnak a keretében készülhettek, amelynek súlypontja a Friss palota volt: hasonló termék belsejébe vagy homlokzataira illettek is hasonló ciklusok. Választófejedelem-ciklust nem alkothattak: ennek a Magyarország közepén csekély valószínűséggel ábrázolt témának a szobrok száma éppúgy ellentmond, mint a női figurák jelenléte a sorozatban. A tisztán genealógiai témakör ellen szól püspökfigurák alkalmazása; így a genealógia és az „ország”-ábrázolás valamilyen kontaminációjára gondolhatunk. Furcsa, de mindössze két heraldikai fragmentum ismeretes a sorozatból: a cseh királyi sisakdísz és a kettős keresztos országcímer töredéke. Eldönthetetlen a kérdés, vajon játszott-e valamilyen szerepet a sorozat készítésében a Sárkány-rend reprezentációja.³²

Ha ciklikus ábrázolásokban nem is, a heraldikai reprezentációban a 15. század egész folyamán szokásos maradt a felségi és országos reprezentációnak ez az együttese: Zsigmond korából kályhákról, a Mátyás-korból az építészeti dekorációkból: az 1473-as visegrádi oroslános kútról, Vajdahunyadról, a kassai dóm szentségházáról is ismerjük példáit.³³

Itt megelégedhetünk közismert megállapításokra való utalással arról, hogy az országos méltóságok hivatali reprezentációja mindenekelőtt nemzeti, illetve családi jellegű a 14–15. században, s hogy ez a gyakorlat még az egyháznagyok pecséthasználatában is érvényesül.³⁴

Ugyancsak regisztrálandó az a tény, hogy – különösen a heraldikus reprezentáció – birtokot is jelöl, így találjuk példáit várakon, templomok homlokzatain vagy boltozati tagozatain (záróköveken, konzolokon) alkalmazott címerekben. E címerek ábrázolásának kétségkívül más értelme is van: éppúgy utalnak az igen fontos, a közbecsű meghatározásánál is figyelembe vett sepultura-jogra, mint az ugyancsak túlnyomóan gyakori címeres síremlékek.³⁵

Szintén említést igényelnek azok a városi címerek és pecsétek, amelyekben a felségi és országos reprezentáció heraldikai elemei jelennek meg, illetve – többnyire a legrégibbi városok esetében, alighanem a „civitas murata” vizuális megfelelőjeként – a tornyos városfal heraldikai motívuma, továbbá a királyi rezidenciák esetében palotaábrázolás szerepel. Az ezekhez való ragaszkodás kétségtelenül a historikus tudat bizonyos elemeivel is motiválható: jellemző példa Sopron 1340-es pecsétújításának esete,

³² *Ernő Marosi*: Vorläufige kunsthistorische Bemerkungen zum Skulpturenfund von 1974 in der Burg von Buda. *Acta Historiae Artium* XXII/1976/315. skk.

³³ Visegrád: *Entz Géza* válasza opponenseinek véleményeire. Művészettörténeti Értesítő VI/1957/229. – Vajdahunyd: *Forster Gyula*: Hunyadi János származása és a vajdahunyadi freskók. *Magyarország Műemlékei* IV/1915/150. skk. – Kassa: *Csoma József*: A kassai dóm szentségházán levő címerek. *Turul* VII/1889/21. skk. Vö.: *Entz Géza*: A gótikus építészet kutatásának problémái a források alapján. *Ars Hungarica* 1976. 24. skk.

³⁴ *Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970. 13. skk.

³⁵ *László Mezei*: Autour de la terminologie ecclésiastique et culturelle de la Hongrie médiévale. *Acta Antiqua* 23/1975/377. skk. – A síremlékekről egyetlen áttekintés: *Verney-Kronberger Emil*: Magyar középkori síremlékek. Budapest, 1939.

amikor az elveszett, régi városi pecsét képét foglalják pajzs alakú új mezőbe.³⁶ Alig áttekinthető viszont az e típusokba nem illeszkedő városi pecsétek kérdése, köztük a művészeti szempontból legizgalmasabb, figurális kompozíciójú bányavárosiaké. E példák fényében nem tűnnek megalapozottnak azok a művészettörténeti feltételezések, amelyek uralkodói vagy országcímereknek városi épületeken való alkalmazása alapján királyi donációval vagy udvari művészek szereplésével számolnak ezeken a műveken.³⁷ Inkább a városi privilégiumok forrására és egyszerűen datálásra szolgálhatnak ezek a címerek, amelyek egyébként nemcsak épületeken, hanem berendezési tárgyakon, pl. stallumokon, oltárokon stb. is feltűnnek.

A világi birtokos vagy kegyúr reprezentációjában a heraldikai jelleg mindvégig uralkodó szerepet játszik, sőt fokozódik. Így még az eredetileg gyakran névvel és dátummal sem jelölt keresztes síremlék-forma is, amely az egyetlen, a sírral kapcsolatos vallásos jel volt, 1400 tájára lényegében kiszorul a használatból a címeres síremlékekkel szemben. A címeres emlék az esetek többségében családi címet mutat, s csak a felirat konkretizálja az egyéni vonatkozásokat. Csak igen előkelő bárók 15. századi címeres sírlapjai mutatnak olyan összeállítást, pl. rendjelekkel kombinált címerekben, amelyek egyénieknek mondhatók (ugyanilyenek a főpapok attribútumokkal megkülönböztetett családi címerei). Ezek jellemző példái három Perényi vörösmárvány sírlapjai Rudabányán, Töketerében, illetve a nyáradi pálos kolostorból – valószínűleg mindhárom egy időben, János tárnokmester megrendelésére készült, már István asztalnokmester 1437-ben bekövetkezett halála után.

E heraldikai jellegű reprezentációs forma mellett egy másikra, a patronátusi joggal szorosabban összefüggőre lehet felhívni a figyelmet. Ritkák, de mindig a donátor megnevezését is tartalmazzák az építési feliratok, s aránylag gyakoribbak a 13. század óta szokásos donátorábrázolások, többnyire a képekhez vagy kaputimpanonokhoz csatlakozó, a hierarchikus nagyságrendi szabályoknak megfelelő apró, devóciós ábrázolások formájában. Többségük sem címet, sem névfeliratot nem tartalmaz (esetleg az ábrázolt védőszent kilétéből lehet a donátor keresztnevére következtetni). A 14. században ez ábrázolások feltűnő egyöntetűséggel mutatnak többnyire csuklyás fegyverköpenyt viselő, kardos férfiakat, míg nők esetében ugyanilyen obligát a főkötőviselet, esetleg az előkelőbb *kruseler*, amely a királyi család női tagjai esetében is előfordul. Ezek a viseletek nem jeleznek többet, mint hogy az illető mű építetője vagy megrendelője magán kegyúri joggal rendelkező, lovagi vagy nemesasszonyi státusú egyén.³⁸ Feltűnő e viselet egyezése a korábbi Szent László- és ritkábban Szent György-ábrázolások ruhájával. Alighanem az azonosulásnak, illetve a lovagi védőszentek különös kisajátításának egy formá-

³⁶ *Darvasy Máté*: Középkori városi címereink eredete és fejlődése. Budapest, 1942.; *Kubinyi András*: Buda város pecséthasználata kialakulása. Tanulmányok Budapest Múltjából XIV (1961) 109. skk. és *uő*: Székesfehérvár oklevéladása és pecsétjei. Székesfehérvár évszázadai 2. Székesfehérvár, 1972. 151–168.; *Házi Jenő*: A városi kancellária kialakulása Sopronban. Soproni Szemle 1956. 214.

³⁷ *Vö.*: pl. *Entz Géza*: Gótikus építészet Magyarországon. Budapest, 1974. 11.

³⁸ Példák: Bény, Turócszentmárton, Szmracsány, illetve Nagyócsa. Áttekintésük: *Vlasta Dvořáková–Josef Krása–Karel Stejskál*: Středověká nástenná malba na Slovensku. Bratislava, 1978. 32. skk.

jával van dolgunk. Számszerűen is jelentős emlékműanyag tanúskodik arról, hogy e szentek fegyverzete lépést tartott a divattal, tehát ábrázolásuk aktualizálódott. Rajtuk kívül ebben a folyamatban még a Szent Mihály-ábrázolások vettek részt. A Szent László-ikonográfiával ilyen mértékben nem tartott lépést sem Szent Istvánnak, sem Szent Imrénak az ábrázolási hagyománya (bár ezek emlékműve hézagosabb is), amely mindig kortalanabbnak látszik. A hármásban István és Imre látszólag inkább a *vita contemplativa* megszemélyesítője, míg Lászlónak jut a *vita activa* képviselője. Ezért is alkalmas az aktualizálásra, s valóban: szinte divatfiguraként dokumentálható rajta a fegyverzet fejlődésének az a folyamata, amely pl. a Képes Krónika figuráin, a budai Zsigmond-kori szobrokon, majd késő gótikus emlékek egész során mutatható be.³⁹ Ez összefüggésben említendő egy egészen különös, 15. század eleji Szent László-ábrázolás Cserényből, amelyen nyilvánvalóan a donátor mint a szent király fegyverhordozója szerepel; szinte az apródi-familiáris viszony elterjedt formájában ajánlva magát védőszentjének jóindulatába.⁴⁰

Úgy tűnik, a lovagi viseletábrázolások leglényegesebb tartalma a harci készség állapotának érzékeltetése, így mögöttük nemcsak egy divatjelenség, hanem bizonyos értelemben egy étosz is áll.⁴¹ A 15. századtól kezdve gyakoribb, teljes vértetben, zászlós lándzsával, címeres pajzsral ábrázolt, lábuk alatt fekvő oroszlánon tapadó síremlék-figurák – többnyire bárók emlékei – ugyanezt a harci készséget fejezik ki: e réteg minden bizonnyal legfőbb és legtöbbet hangoztatott erkölcsi alapelvét. Közhelyszerű eleme ennek az étosznak az oroszlán bátorsága és kegyetlensége (ennek megfelelően interpretálja a címerállatot Hunyadi János 1453-as címereslevelének szövege is), s valószínűleg ugyancsak közhelyszerű eleme volt e síremlékművészetnek az öldöklő tömegjelenetként felfogott csataábrázolás, amelynek egyedüli példája a gyulafehérvári Hunyadi-tumba két oldallapja.⁴²

Míg az arisztokrácia reprezentációja látszólag erősebben kapcsolódik a közös ideálok toposz-szerű megjelenítéséhez, úgy tűnik, több teret ad az individualizálódásnak a főpapi reprezentáció. Amikor a korábbi, általános főpapi méltóság-ábrázolásokat (csak ilyeneket enged meg a ciszterciek generális káptalani statútuma) a 14. század első felében általánossá váló, fülkesorokban szentek figuráit tartalmazó pontifikális pecsétípusok váltották fel, a főpap-alakok látszólag háttérbe szorultak, eltörpültek. Mégis, az ábrázolt fülkés építményekben tág tér nyílt az egyházmegye patrónusain kívül egyéb védőszentek: névpatrónusok, esetleg kardinális titulású szentek stb. ábrázolására, így személyes hajlandóságok és preferenciák árnyalt kifejezésére is. Mivel a valóban igen erősen általánosított, kicsiny főpapi figurák, amelyek többnyire térdelnek a szentek lábainál, devóciós tartalmat fejeznek ki, a pecsétek körirataival és a mellettük szereplő

³⁹A fegyverzet datálásához alapvető: *Ortwin Gamber: Stilgeschichte des Plattenharnisches von den Anfängen bis um 1440. Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 50 (1953) 53. skk.

⁴⁰Elpusztult rokon emlék: Homoródszentmárton, Szent László donátorral: *Pulszky Ferenc: Magyarország archaeológiája* II. Budapest, 1896. 248.

⁴¹*Adalbert von Reitzenstein: Der Ritter im Herrgewäte. Bemerkungen über einige Bildgrabsteine des Hochgotik. Festschrift Theodor Müller. München, 1965. 73. skk.*

⁴²Vö.: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Kiállítási katalógus. Schallaburg, 1982. 58. sz. 171.*

címerekkel együtt viszonylag rendkívül egyéniek. Ezért nehéz törvényszerűséget találni az ábrázolásokban, hiszen jórészt egyéni motívumokkal lenne magyarázható egy-egy pontifikális pecsét ábrázolási programja. Nem véletlen, hogy a királyi síremlékektől eltekintve, az életnagyságú szobrászi ábrázolás legkorábban, már a 14. század második felében, főpapi síremlékeken jelent meg, s még kevésbé az, hogy az első ismert, valóban portrének tekinthető magyarországi szobrászati emlék, Schönberg György pozsonyi prépost 1470-ben készítettett epitáfium-figurája ugyanebbe a kategóriába tartozik.⁴³

* * *

Ugyancsak vázlatosan utalhatunk csupán azokra a *változásokra*, amelyek a reprezentativitás felfogásában a 14. századtól kezdve bekövetkeztek. Olyan folyamatokról van szó, amelyeket a művészettörténet az ábrázolási alkalmak és funkciók változásaiként *műfaj*történetnek, az ábrázolásmód és eszközök változásaiként pedig *stílusfejlődés*nek nevez. Épp a reprezentáció tekintetében való összefonódásuk mutatja, hogy e két, gyakran egymástól mereven elválasztott szempont nem különíthető el élesen. A fent elemzett normákban bekövetkezett változások erőteljes eltolódásokkal függtek össze: amint ezt az ereklyekultusz felfogásának már a 14. századi története mutatja, az azonosságban, valamint a természetfeletti jelenlét átélésében nagyobb szerephez jutott az elevenség látszata, a vizualitás, mint korábban. Az ereklyetartó megpillantása, a rá- vagy bepillantás azonosul a belátással: az érzékfeletti válik szemléletessé. Így válik az elevenség normájává az életteliség látszata. Az ereklye tágabb értelmezése, személyes emlék-szerepe behatol a megjelenítés más területeire is; felmerül annak az igénye, hogy a múló és véletlenszerű formákat *megörökítsék*, ábrázolják. Maszkok, öntvények, lenyomatok őrzik meg a mulandó formákat, s az ábrázolástechnika alapelemévé válik a leképezés, másolás. Amennyiben ez rajzi eszközökkel való utánhúzás: *portrait*, *ritratto* az eredménye. A 13. században Villard de Honnecourt számára a *portraiture* még elsősorban másolástechnikai eljárás: a hű és arányos lerajzolás geometriai segédkonstrukcióit foglalja magába.⁴⁴ Cennino Cennini Libroja szerint (Cap. XXVIII) a természet utáni rajz diadalkapu a művész számára („Ja trionfal porta del ritrarre de naturale”).⁴⁵ „Natura” még Dante számára is mintaképet, modellt jelentett, hiszen a pénzhamisító Capocchio „di natura buona scimia” volt. (Inf. C. XXIX. V. 136.)⁴⁶ Az élő modell utáni rajz mint „del naturale” vonul be ezután a művészek atelier-elméletébe, még a bizánci festőkönnyvek nyelvezetébe is, amint erről az Athoszi festőkönnyv tanúskodik. Így lép az elevenszerűség helyébe az élő modelltől festett vagy rajzolt mű élethűségének kritériuma. Az ereklyével szemben elvárt hitelesség-igény átformálja a síremlék, a donátorábrázolás, a felség stb. képét is, bizonyos mértékben valamennyit ereklyévé téve, a személyiség lenyomatával azonosítva.

⁴³ Éber László: Schomberg György síremléke. Magyarország Műemlékei III(1913) 105–116.

⁴⁴ Hans Richard Hahnloser: Villard de Honnecourt. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuches ms. fr. 19093 des Pariser Nationalbibliothek. Zweite, revidierte und erweiterte Auflage. Graz, 1972. 16. sk.

⁴⁵ Cennino Cennini: i. m. 28.

⁴⁶ Le opere di Dante. Testo critico della Società Dantesca Italiana. Firenze, 1921. 581. Vö.: Ernst R. Curtius: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern, 1954.² 522. skk.

Ennek megfelelően megváltozik az autenticitás kritériuma: a hasonlóság, a modell utáni készítés nyoma helyettesíti a hitelességet; nem egy esetben a hitelesítés technikája azonban ugyanaz marad. A Veraikon azért is a leghitelesebb Krisztus-kép a középkor számára, mert éppúgy lenyomata az arcnak, mint a pecsét a tyariumnak.⁴⁷ Ilyen megfelelésre törekszik az új portré alkotója is, s ennek megfelelően válik a mű megismételhetetlenné, egyedivé, egy pillanat rögzítőjévé. Az autenticitás-kritérium megváltozása módosítja a szériajelleg érvényét. „Johannes de Eyck fuit hic” – az Arnolfini-portré nevezetes felirata egyszerre tanúsítványa a hitelességnek és a megismételhetetlenségnek.

E változások fokozatosan következtek be. Az új realitás-igény fellépésével Nagy Lajos korában lehet számolni: a Képes Krónika, a pöstyéni ülőfülke uralkodóábrázolása, a trencsényi herma képviselik azt a fokot, amelynek talán a Kolozsvári testvérek Szent György-szobra a legmagasabbrendű emléke. Azok az eleve-ségformulák, amelyek nem mondhatók modell után ábrázolt vonásoknak, de az élethűség látszatát keltik, egyre gyarapodnak, s belekerülnek a művészi eszköztárba. Ilyen a félig nyitott, esetleg az első fogakat is láttató ajak, a határozott tekintetű, csillogó szem, az erzet, a bőr ráncainak visszaadása, a ruharedők anyagszerű esésének formulái. Formulák ezek, s gyakran csak ismétlődésük árulja el, hogy a műhelyekben továbbadott fogásokról van szó. A Zsigmond-kori szobrok többsége minden bizonnyal az ilyen eszközökkel elevenként feltüntetett ideáltipikus, általános ábrázolások közé tartozik. Minden konkrét szemléletességük ellenére is csak megtévesztően valószerű lovagok, udvari emberek, apródok, hölgyek, püspökök voltak, ha esetleg címereik „portréként” konkretizálták is őket. Realitásfokuk így ugyanaz, mint a győri Szent László-hermáé vagy a Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki oltárán látható figuráké. Persze, nem lehetetlen, hogy a budai szoborsorozat néhány valódi portrét is tartalmazott. Ilyenek Zsigmondról nagy számban készültek: elég csak Pisanello portrérajzait, az ugyancsak neki tulajdonított, de újabban elvitatott bécsi festményt idézni. Zsigmond római királyként, majd császárként egész Európa művészei számára személyes vonásaival a felség szinte szimbolikus alakjaként jelent meg: vonásai a szemlélet konkrétságában vagy általánosítva, mind a valódi portré, mind az ideálportré műfajaiban jelentős szerephez jutottak. Ezen a fokon következett be a reprezentáció jelentésváltozása: a státus megjelenítéséből ekkor vált ábrázolás.

Természetesen, a váltás nem hirtelen ment végbe. A festett vagy a szobrászi kép viszonylag hamar követte az új értelmezést, aránylag gyorsan reagált a síremlékművészet is. A reprezentáció más típusai azonban, pl. a donátorábrázolásé, a heraldikai reprezentációé, de a nyilvános ideálportréé is, változatlanul fennmaradtak, és tovább éltek. Másrészt a reprezentáció körei érvényesülnek a változások során is: a változásokra legfogékonyabbnak kétségkívül az udvari kultúra bizonyul. Az új esztétikai program és értékelésmód első hirdetőjeként Janus Pannonius lépett fel Mantegna-elégiájával, s a Mátyás udvarában művelt és meghonosított humanista irodalom gondoskodik az elméletek további kifejtéséről.⁴⁸ Ismét bebizonyosodik az, ami az Anjou-korban csak sejthető

⁴⁷ André Grabar: *L'iconoclasme byzantin*. Dossier archéologique. Paris, 1957. 19. skk.

⁴⁸ Vö.: Balogh Jolán: *Mantegna magyar vonatkozású portréi*. Századok 59–60. (1925-26) 234–261; Feuermé Tóth Rózsa: *Ars et ingenium*. *Ars Hungarica* 1974. 10. skk.

volt: az udvar környezetében összegyűlt szellemi elit az esztétikai szemlélet- és ízlésváltás legaktívabb tényezője is.

Úgy tűnik végül, hogy a reprezentáció fogalmának és értelmezésbeli változásainak vizsgálata alapján a múltnak kell átadnunk egy régi művészet- és művelődéstörténeti hiedelmet, amely a modern portrénak és az általa képviselt realitás-foknak kialakulását a polgárságnak tulajdonította. Kérdés, nem a Gründerzeit polgára mitizálta-e ebben középkori őseinek feltételezett realitásérzékét? A valóságban inkább az udvari művészeti szféra 14–15. századi aktív szerepe látszik igazolhatónak.

* * *

Metodikai megjegyzések

A művészettörténet bizonyos esetekben épp olyan szolgálatokat tehet a történettudománynak, mint a paleográfiai, epigráfiai vagy a szövegfilológiai módszerek, azaz feltárhat és értelmezhet egy sor, speciális interpretációt igénylő forrást. Ezek saját-szerűsége többnyire nem egyedül vizuális jellegükben rejlik, hanem abban, hogy – akár építészeti vagy iparművészeti, akár festészeti vagy szobrászati alkotások – egyaránt tárgyakkban realizálódnak. Összefoglalóan ezért emlékekről beszélünk, s nem lenne oktalan felújítani e tekintetben a 19. századi művészettörténeti és régészeti irodalomnak egy műszavát, amely az ilyen természetű forrásokat „emlékszerűnek” nevezte – a szinonim idegen szó, a „monumentális” jelző ugyanis általában másfajta értékek jelölésére használatos. Ez „emlékszerű forrásoktól” rendszerint csak igen ritkán remélhetünk adatszerű vagy eseménytörténeti tanúságot: pl. épületek vagy várak elrendezésének ismerete gyakorlatilag alig játszik szerepet eseménytörténeti vonatkozások megvilágításában. Olyan értelemben vett rangjelző tárgyakkal vagy sírmellékletekkel, amilyenekkel pl. a népvándorlaskor régészete számol, a középkorban alig lehet számolni. A tárgyakból magukból vagy elterjedésük adataiból megismerhető technikatörténeti, a munkaszervezet formáira vagy a kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó következtetéseket vagy erősen elhanyagoltuk, vagy a meglehetősen sporadikusan fennmaradt emlékek szabnak határokat s belőlük levonható tanulságoknak. Még aránylag legtöbbször a középkori emlékek, főként építészeti maradványok pusztá létezését veszi figyelembe a történettudomány topográfiai-településtörténeti szempontból.

Az emlékek direkt művelődéstörténeti, eszméletörténeti forrásértékének rejtve maradásában igen gyakran maga a művészettörténeti módszer a ludas, mert elmulasztotta annak feltárását, illetve a neki megfelelő megközelítésmódok kidolgozását. A mindennapi múzeumi vagy műemlékvédelmi gyakorlatban ugyanis tökéletesen kielégítőek, ha egyáltalán elérhetőek, a művészet szféráján belüli, viszonylagosan immanens fejlődést és összefüggéseket feltételező megállapítások. Nem szükséges és nem is lehet minden egyes esetben a stíluskapcsolatok vagy a stíláriális fejlődés okait kutatnunk, s eközben a stílusfogalom, amely leggyakrabban áll a művészettörténeti kutatás középpontjában, mintegy az önmozgás képességével ruházódik fel. A stíluskritikai kutatás szerencsés esetben gyakran érkezik „kezek”, „műhelyek” vagy „iskolák” meghatározásához és elkülönítéséhez az általa figyelembe vett tárgyi kritériumok és kvalitások alapján, de érthető okokból rendkívül nehéz a logikusan következő lépés megtétele: a

„kéz” absztrakt fogalmának átváltása történelmi személyiségre, a „műhely” gyűjtőfogalmának kollektívaként és szervezeti formaként való elképzelése, a stílári viszonylatok mögött emberi vonatkozások és történések megpillantása. E lépés nehézségeiről legjobban azok a kifogások tanúskodnak, amelyek joggal kísérik az írott forrásokban említett mesternevek és a művek összekapcsolódásának szinte minden esetét. (A sienai Petrus Gallicus pl. írott forrás tanúsága szerint valóban mestere volt Károly Róbert III. felségpecsétjének, a neki attribuíált oeuvre azonban már stíluskritikai értelemben sem tekinthető helytállóan egy „kéz” művének.) Olyan, szignatúrák által tanúsított mesternevek esetében, mint Aquila Jánosé, vagy a garamszentbenedeki oltáron Kolozsvári Tamásé, joggal merül fel a személyes munka és a segédek, műhelytársak részesedésének kérdése, a kolozsvári Márton és György modellkészítőként és öntőként való munkamegosztásának feltevése pedig éppen a közelmúltban állandó együttes szereplésük alapján merült fel. Hertul fia Miklós, vagy másként Meggyesi Miklós mesternek a Képes Krónika miniátoraként való beállításánál csak egy felületesebb van: az, amely szerint apjának az Anjou Legendárium díszítését tulajdonítják; s aligha tartható az írott forrásokban többször is szereplő János mester az I. Lajos-kori budai építkezések vezető mesterének.⁴⁹

Bármennyire bonyolult problematika fűződik is ahhoz az öntörvényű történetiséghez, amelyet a művészettörténeti stíluskritika és stílustörténet módszerei segítségével tárhatunk fel, ennek fogalmi és következtetési rendszerint csak ügyel-bajjal „fordíthatók le” más tudományágak fogalmi apparátusára. Az utólagos áttétel eredményei rendszerint olyanféle ötletszerű megfelelések, mint pl. közvetlen párhuzamok a román-kori építészeti tér, a gótikus magasbatörés, az internacionális gótikus képzőművészeti légység, késő gótikus mozgalmasság és az ilyen formai kvalitásokkal egyenes kapcsolatba hozott mentalitásbeli vonások között. Az ilyenfajta önkényt egyedül olyan fogalmi apparátus megválasztásával lehet kiküszöbölni, amely eleve a középkori művészetnek a modern korszakokétól eltérő létfeltételeire és funkcióira van tekintettel, benne olyan mentalitásnak a sajátosságait képes felmutatni, amely az élet más területein is érvényesül. E célkitűzésnek a stílustörténeti módszernél jobban megfelelnek azok a velük párhuzamosan kialakult és művelt művészettörténeti módszerek, amelyek a műalkotást és létrejöttének körülményeit eleve a középkori társadalom felé nyitottan, a tartalmi vonatkozásoktól nem függetlenül vizsgálják. Kezdetől fogva ilyennek bizonyultak az ikonográfiai vizsgálatok, számos ponton hozzájárultak a középkori művészet eszmevilágának a tágabb kulturális szféra összefüggésében való megítéléséhez a kultúrtörténeti és művészetszociológiai módszerek, s a szimbolizációs folyamat, archetipikus vizuális jelek kutatása útján a művészetben és a mindennapi életben eredetileg is közös mentalitásformákra hívta fel a figyelmet az ikonológiai módszer művészettörténetírása. Nemezszer valósult meg ez az igény is elhamarkodott és eltúlzott analógiákban, általánosí-

⁴⁹ Petrus Gallicus, Hertul és fia, Miklós kérdéséhez l.: Katalógus 1982. vö.: *Károly Mollay: Il miniatore del Leggendaio Angioino Ungherese. Acta Historiae Artium XXIII(1977) 278. skk.* – Kolozsvári Márton és György feltételezhető munkamegosztására l. *János Eisler: Die Reiterstatue des hl. Georg der Nationalgalerie zu Prag, ein Werk der Gebrüder Martin und Georg von Klausenburg. Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen. Resultatband. Köln, 1980. 87.*

tásokban, amilyenek pl. az egyes magatartás- és mentalitásformákat lényegében esztetizáló, azokat művészeti stíluskorszak-fogalmakkal jellemző, javarészt szellemtörténeti elképzelések a „gótikus emberről”, „reneszánsz emberről” stb., vagy elméletek a középkori élet minden területét átható szimbolikus gondolkodásról. Valójában kialakítandó fogalomrendszerünknek minden egyes tagját konkrét jelentésében és történeti változásaiban kell lemérnünk ahhoz, hogy egyes korok specifikumainak megfelelően alkalmazhassuk őket.

Erno Marosi: Вопросы репрезентации в искусстве Венгрии 14–15 веков

Данная статья по истории искусства является попыткой дать схематическую трактовку явлений и развития истории искусства 14–15 веков Венгрии из точки зрения действия и изменений понятия „репрезентации”. При этом слово „репрезентация” толкуется и в конвенциональном смысле, то есть как выражение „изображения”, „воплощения” и „осуществление общественного ранга, его передача внешними способами”, указывая на значительную роль этих понятий и вне средневекового искусства, в области повседневной и политической жизни.

Каждая отрасль придворного искусства является репрезентацией королевского достоинства, особенно на первом этапе изображений идеально-типичных портретов, основными проявлениями которых является благообразная (*maiestas*) картина. Своеобразным качеством и кругом функций репрезентативного придворного искусства называет автор культ реликвий и культ картин, как специальный вариант последнего, претензии на аутентичность и в этой связи присвоенное большое значение серийной продукции. Все, вышеуказанные являются такими ценностями, которые изменились или как раз наоборот считаются в современном искусстве.

Обращая внимание на общественные круги репрезентации статья указывает на такое обстоятельство, по которому рядом с кругом функций придворного благообразия, выдающееся значение имеет репрезентация государственного масштаба, выражающая компромисс между государем и его подданными, – наконец автор напоминает некоторые явления и традиции его в венгерском искусстве средних веков. Самостоятельными кругами репрезентации являются своеобразные формы искусства, на которые предъявляют претензии аристократия, верхнее духовенство, города, светские покровители, рыцари и т.д.

В период, который освещен автором, репрезентация показывает значительные исторические изменения (по категории истории искусства – жанровые, стилистические): в понятии „репрезентации” все апперцепция как конкретного изображения что означает и начало понимания с ней объединенных качеств и норм нового времени.

Ernő Marosi: The Problem of Representation in 14–15th Century Hungarian Art

This art-historical study is a sketchy review on 14-15th century Hungarian art history from the point of view of the validity and changes of the concept of representation. The term is used in its traditional sense, i.e. „visualization”, „depiction” and embodiment of social status and it is pointed out that representation in this sense had an important role beyond the limits of mediaeval art, in everyday and political life.

All branches of court-art prove to be the representations of the Royal Majesty; this is especially true of the early ideal-typical depictions, the image of the Majesty being their fundamental framework. The study describes the peculiarities and functions of representative court-art: the cult of relics and its special variant, the cult of pictures, the demand of authenticity and in connection with that the great significance attached to serial production. They are all values that greatly changed or turned into their opposites in the modern approach to art.

Studying the social circles of representation the study arrives at the conclusion that beyond of its function in the royal court the representation of the "*regnum*" expressing the compromise between the king and his subjects is of outstanding significance. It points out some of its examples refers to its traditions in mediaeval Hungarian art. The peculiar artistic-forms demanded by the aristocracy, the upper clergy, the towns, the lay patrons, the knights, etc. can be interpreted as independent circles of representation.

During the given period representation in its historical and art-historical sense shows changes in genre and style: concrete depiction is spreading which at the same signals the beginning of a modern approach to its qualities and standars.

KOPPÁNY TIBOR

Batthyány I. Ádám építkezései. 1629–1659*

A magyarországi művészettörténet késő reneszánszsal és korai barokkal foglalkozó irodalma az Eszterházyak és a Nádasdyak mellett harmadikként a Batthyányakat sorolja a Dunántúl 17. századi ismert művészetpártolói közé. A század közepén élt I. Ádám személyéhez az eddig ismert adatok alapján németújvári, rohonci, szalonaki építkezések fűződnek. Ezeken stájer és olasz mesterek: kőművesek, kőfaragók, fa- és kőszobrászok, festők működtek, a tervrajzok nagyobb részét pedig a későbbi bécsi császári építész, Filiberto Lucchese készítette.¹ Batthyány I. Ádám művészetpártoló tevékenységét azonban nemcsak a művészettörténet, hanem az irodalomtörténetírás is számon tartja. Építkezéseiről és az irodalommal való kapcsolatairól, az általa foglalkoztatott vagy támogatott művészekről, írókról a megjelent feldolgozásokból, főleg azonban a Batthyány család levéltárának közöletlen anyagából bőséges forrásanyag maradt fenn, amelynek alapján mecénási tevékenysége felvázolható.²

A késő reneszánsz és a kora barokk, tehát két nagy stíluskorszak határán építtető Batthyány I. Ádám 1609-ben született és életének ötvenedik évében, 1659-ben hunyt el. Gyermekkoráról, neveltetéséről, tanultságáról csak közvetett tudósítás maradt. Apja, Batthyány II. Ferenc a század első negyedében a dunántúli közelet egyik főszereplője, királyi főlovászmester, dunántúli főkapitány, humanista műveltségű, Itáliát megjárt főúr, irodalom- és művészetpártoló, jelentős építtető. Anyja a

*A tanulmány a Művészettörténeti Kézikönyv barokk munkacsoportjának 1982. október 28-án tartott ülésén elhangzott előadás bővített és jegyzetekkel ellátott változata.

¹*Balogh, 1970.*, 217, 221.; *Garas, 1970.* 262–263.; *Aggházy, 1959.*, 174, 176, 192, 201, 205, 223, 245, 263, 287, 300, 326–327.; *Garas, 1953.*, 72–73, 85, 97, 136–137.; *Garas, 1975.* 211–219.; *Galavics, 1973.*, 84–85, 88–89. – Az osztrák művészettörténetírásban: ÖK. XL. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberwart. Wien, 1974., 68.

²A magyarországi művészet újkori mecénásainak művészettörténeti, különösképpen pedig építészettörténeti feldolgozása sajnálatos módon rendkívül hiányos. A 17. század eddig egyetlen megírt mecénása Nádasdy Ferenc országbíró (*Rózsa György: Nádasdy Ferenc és a művészet. Művészettörténeti Értesítő* XIX. 1970. 185–202. és *uő: Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1973.) – Batthyány I. Ádámnak az irodalommal való kapcsolatáról *Klaniczay, 1961.*, 411.; *Klaniczay, 1964.*, 2., 101, 217–218.; *Jenei Ferenc: Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány levéltárából.* ItK 1960., 687–692.; *uő: Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez.* Magyar Könyvszemle 1961., 297–308.; *Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc.* Bp. 1980., 149–152. – Az egyik legkorábbi levéltárrendezőként számon tartott Batthyány I. Ádám (*Iványi Béla: Batthyány Ádám, a levéltárrendező.* Levéltári Közlemények, 1945., 290–309.), aki iratait saját kezűleg rakta évenként kötegekbe, minden kiküldött levelet és utasítást, illetve azok másolatát, feljegyzést, gazdasági, pénzügyi kimutatást és elszámolást, beérkező levelet, jelentést elrakott, és azok rendezésére a ferences Litomericzy László személyében az 1650-es évek elején külön levéltárost tartott, olyan bőséges levéltári forrásanyagot hagyott hátra, hogy személyes, politikai, katonai és gazdasági iratai nyomán – amelyek már eddig is számos történettudományi feldolgozás alapjait szolgálták – nemcsak életrajza, pályafutása, műveltsége és az irodalommal való kapcsolata rajzolható meg, hanem művészetpártoló és azon belül építtető tevékenysége, annak gazdasági, társadalmi és műveltségi hátterével együtt.

Magyarországon is birtokos cseh Lobkovitz-Poppel család tagja, aki a Batthyányak már addig is tekintélyes birtokait hozomány és örökségként további várakkal, kastélyokkal és az ezekhez tartozó uradalmakkal növelte, férjéhez hasonlóan sokat építtető, művelt nagyszony. Országosan ismert udvartartásuk a késő reneszánsz protestáns főúri udvari kultúra egyik fellegvára volt. Az ebben nevelkedő I. Ádám műveltsége a szülők udvara által képviselt késői humanizmus ismerete alapján rekonstruálható. Tizennégy éves volt, amikor apja meghalt, talán ennek tudható, hogy külföldön nem járt. Anyanyelvén kívül csak németül tudott, latinul még felnőtt korában is csak hiányosan. Anyja és protestáns prédikátor nevelői jóvoltából irodalmi műveltségre tett szert, tizennyolc éves korában szellemes verses levélben köszöntötte édesanyját.³

Az 1620-as évek vége felé özvegy anyja biztatására Illésházy Gáspár lányát jegyezte el. Ezekben az években Fraknón, Kismartonon, Pozsonyon és Nagyszombaton keresztül gyakran utazott Illésházyék felvidéki váraiba. Útjai során kötött szorosabb ismeretséget az özvegy anyját és őt magát is mindenben pártoló Eszterházy Miklós nádorral, Pázmány Péterrel és Pálffy Pál kamarai elnökkel. Az utóbbihoz annak haláláig tartó barátság fűzte. A velük bontakozó kapcsolat hatására 1630-ban katolizált.

Magas rangú pártfogói segítségével még 1630 körül Bécsbe került, ahol királyi kamarás lett és grófi rangot kapott. Ugyanebben az évben nevezte ki II. Ferdinánd király alsó-magyarországi, vagyis a Kanizsával szemben fekvő végvárok generálisává, amely mellé megkapta a dunántúli főkapitányságot is. Három év múlva királyi tanácsos, végül 1640-ben királyi főasztalnok lett. Az udvarban ismerkedett meg Eleonóra császárné udvarhölgyével, Aurora Katarina Formantinivel, akivel a Burg kápolnájában és az uralkodópár jelenlétében 1633-ban kötött házasságot.⁴

Eszterházy nádor közvetítésével először 1629-ben kötött birtokszerződést családjával, amelyet 1632-ben, majd 1636-ban újabb követett. Házasságkötése után költözött haza németújvári-várába, saját kezébe véve uradalmi és a Dunántúl török elleni katonai védelmének irányítását. Az előző érdekében nagy energiával szervezte újjá a Batthyány birtokok gazdálkodását, és azok tisztikarát nagyrészt új emberekkel cserélte ki, szigorú rendet, fejlett írásbeliséget vezetett be. Három évtizedes birtoklástörténete kiváló gazdaságsszervező, a korabeli nagybirtokosságnál szélesebb látókörű, birtokait gyarapító, ügyesen gazdálkodó voltát bizonyítja.⁵

Katonai szempontból családja törökverő hagyományait folytatta, ebben gyermekkori barátja, a költő Zrínyi Miklós volt társa. Vele való kapcsolatát Zrínyi elismerő sorai jellemzik: „... nincz ez uilagon magyar, az kinek örömesben szolgálnék, mint kegyelmednek.” A pályáját kezdetben támogató Eszterházy Miklós, később pedig Pálffy Pál és Zrínyi, de valószínűleg saját tisztánlátó tájékozottságának hatására, bár feltétlen királypárti, soha nem volt feltétel nélküli aulikus. Saját kezdeményezésű törökellenes akciói miatt gyakran került ellentétbe a névleges békét mindenáron tartani

³ A Batthyány I. Ádám ifjúkorára és családjára vonatkozó legfontosabb irodalom: *Takáts, 1917.* Batthyány II. Ferenc és felesége, Poppel Éva műveltségére és irodalmi kapcsolataira *Takáts* i. m. mellett *Eckhardt Sándor: Balassi Bálint összes művei.* Bp. 1951. 159–160.; *Klaniczay, 1964.* 1., 23–26.; és *uő, 1964.* 2. – Építkezéseikre a családi levéltárnak itt alkalom és hely hiányában nem közölhető bőséges anyaga nyújt felvilágosítást. – A főúri udvari kultúrára *Klaniczay, 1961.*, 404–417. és *uő: A reneszánsz udvari kultúra Magyarországon.* A múlt nagy korszakai. Bp. 1973., 192–211. – Batthyány I. Ádám nyelvtudására Iványi Bélának az előző jegyzetben i. m.; verses levele: Régi magyar levelestár (XVI–XVII. század) Bp. 1981., 558–559. – Fraknoi Vilmosnak Pázmány Péterrel írott életrajzában olvasható, hogy az érsek 1932-ben Rómába utazva magával vitte Batthyány gróft, ezt azonban Iványi Béla okleveles adatok alapján cáfolta (*Iványi, 1943.* 1., 19.).

⁴ Illésházy Katával való jegyességére és katolizálására *Takáts, 1917.*, 123–124.; *Iványi, 1943.* 1., 8–9.; *Arnold Magyar: Güssing.* Graz, 1976., 138–147.; a családi birtokegyezségekre és pályafutására *Takáts, 1917.*, 127. és *Zimányi, 1968.*, 22.; házasságára uott és *Jedlicska Pál: Eredeti részletek a gróf Pálffy család okmánytárához.* Bp. 1910., 94. Első felesége 1653-ban meghalt. 1655-ben újból nősült, második felesége Wittmann Katalin volt (OL. Bcs. lt. Majoratus, Lad. 35. no. 36/b. és no. 39.)

⁵ *Zimányi, 1968.*, 22.

I. kép. Batthyány I. Ádám arcképe, Elias Widemann 1652. évi metszete

akaró Haditanáccsal és így a bécsi udvarral. Az 1640-es években Pálffy ellenzéki körének, az 50-es években pedig a Zrínyi vezette és Erdéllyel kapcsolatot tartó pártnak volt egyik támasza.⁶

A pályáját elindító, magas tisztségeket viselő pártfogói, majd később barátai már az új, a barokk műveltség úttörői voltak. Ebbe a körbe azonban nemcsak ők vezették be, hanem házassága, rokoni és társadalmi köre, a bécsi udvarral tartott kapcsolata, nem utolsósorban pedig az ellenreformációhoz való csatlakozása sorolta. 1630 után elűzte a birtokain élő protestáns prédikátorokat, helyükbe ferences szerzeteseket telepített Németújvárra, és teljes hatalmával támogatta azok térítő munkáját. Irodalompártoló tevékenysége is inkább e téren nyilatkozott meg.⁷

1629-től ismert építkezései kezdetben az anyja által a németújvári várban és a rohonci kastélyban folytatott munkák befejezésére irányult. Nagyobb és új építkezésekbe csak 1635 után kezdett, amikor az örökölt birtokok gazdálkodásának és tisztikarának újjászervezését befejezettek lehet tekinteni. Az 1630-as évek második felétől azután haláláig folyton és állandóan építtetett. Átépíttette, bővítette várait és kastélyait, és ezekben barokk udvartartást alakított ki többszáz főnyi személyzettel. Ebben az udvartartásban a dunántúli közép- és kisnemesség színe-java, jezsuita

⁶ A Zrínyi idézet: *Iványi, 1943. 2., 229.;* politikai pártállására uott 299., 311–312.; *Péter Katalin: A magyar romlásnak századában. Magyar Historia. Bp. 1975., 46. és Klaniczay, 1964. 1. 366–369.*

⁷ Protestánsüldözésére *Takáts, 1917., 125–126.; Arnold Magyar i. m. 137–140.;* a ferencesek betelepítésére uott és *Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1922., 212–213. Irodalompártoló tevékenységéről a 2. jegyzetben felsorolt források szólnak.*

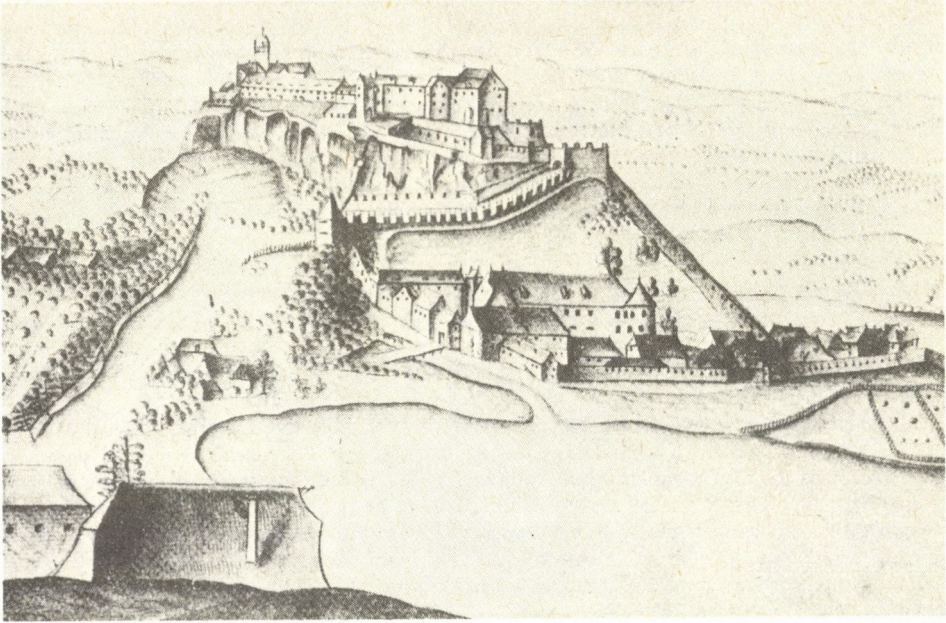
és ferences udvari papság, újkeresztény orvos, kertész és mesteremberek sora, az udvari zenekar, kamarások, inasok, csatlósok, lovászok, étekgóók, kocsisok és szakácsok serege egyaránt megtalálható volt.⁸

Újjáépített és átalakított váraiban, kastélyaiban az ősoktól maradt könyvtárat és képtárat tovább bővítette. Grácban és Bécsben vásárolt könyveket és festetett képeket, németalföldi kárpitokat és török szőnyegeket gyűjtött, bécsi ónművest, bécsi és augsburgi ötvöst foglalkoztatott. A várak és kastélyok leltárai gazdag berendezésről tanúskodnak.⁹

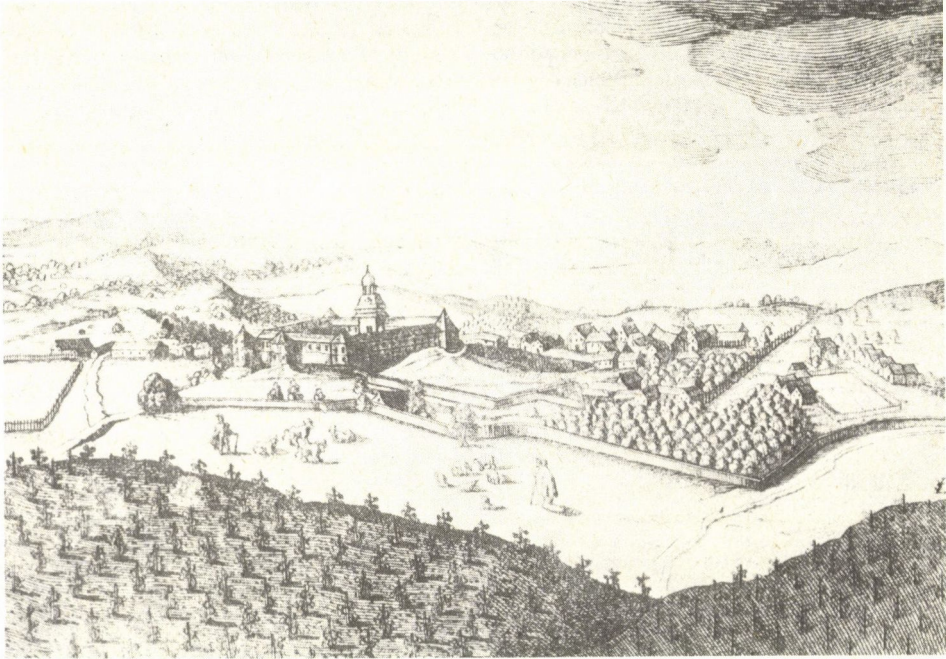
Építtető, könyveket nyomtattató, könyvtárat és képtárat fejlesztő, műgyűjtő, tehát mecénási munkájához az anyagi alapot főként az a kilenc uradalomból álló nagybirtok biztosította, amelyhez öt középkori eredetű vár és kilenc kastély tartozott. Ezek között Németújvár és Szalonak vára apai, Dobra anyai öröksége volt, Borostyánkő és Szentgrótot ő maga vásárolta. Kastélyai közül Csákány, Kőrmend, Rohonc és Torony volt az apai ágon örökölt, Muraszombatot és Rakicsánt anyja hozta a családba, aki Gyimótfalván építtetett új kastélyt, s végül a pinkafőit a borostyánkői uradalommal

⁸ 1629 és 1635 között a németújvári, rohongi, szalonaki tisztartóknak küldött utasítások, illetve azok jelentései tudósítanak kisebb építkezésekről, amelyeken ugyanazok a mesterek dolgoztak, akiket ezt megelőzően anyja foglalkoztatott, főleg a szomszédos stájer vidékekről, l. *Mária G. Aggházy: Steierische Beziehungen der ungerländischen Barockkunst. Acta Historiae Artium.* Tom. XIII. 1967., 313–352. – Az örökölt birtokok átszervezésére Zimányi, 1968., 22.; udvartartására *Zimányi Vera: Majorsági gazdálkodás a Rohonc-szalonaki társadalomban a XVII. század derekán. Agrártörténeti Szemle,* 1962. 1–2., 37.; *Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon.* Bp. 1981., 13–18.; *Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok.* Bp. 1982., 13.; az uradalmi tisztségviselők levéltását jól tükrözi a családi levéltár egy „Instrukciók-Memorialék” című kötete (OL. Bcs. lt. P. 1322. 35. cs.), amelyből nyomon követhető, hogy 1638-ig jóformán minden uradalma élére új embert állított. – Az udvartartásában lévő, név szerint felsorolt nemesekre uott 26. cs. Tisztartókkal való levelezés, 1609–1676. f. 240–247. és P. 1334. Vegyes számadások 17. cs. számozatlan iratok 1650-ből és 1651-ből. – Udvari papjaira *Takáts, 1917.*, 126. és *Jenei Ferenc: Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány levéltárból.* ItK 1960., 687.; az újkeresztény orvosra *Takáts Sándor: Rajzok a török világból.* III. Bp. 1917., 132.; az újkeresztényekre vagy habánokra Katona Imrénének a Vasi Szemle 1966., 1967., 1969., 1973. és 1974. évfolyamában, valamint a Savaria 1963., 1964., 1965., 1971–72., 1973–74. évi számaiban közzétett cikkei és tanulmányai; az udvartartás létszámára és személyzetére *Zimányi, 1968.*, 44–45.

⁹ A könyvtárra *Arnold Magyar: i. m.* 118–120. és *Borsa Gedeon: Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron.* Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. Szeged, 1978., 289–292., valamint Németújvár várának leltárai: OL. Bcs. lt. P. 1322. 112. cs. – A képtárra *Garas, 1953.*, 83–85. és egyben Friedrich Stoll bécsi császári festővel való kapcsolatáról is, továbbá *Rózsa György: Magyar történet-ábrázolás a 17. században.* Bp. 1973., 69–70. és *Galavics Géza: Hagyomány és aktualitás a magyarországi művészetben XVII. század. Magyarországi reneszánsz és barokk.* Bp. 1975., 240–243.; képek vásárlására két 1637-ből származó számadástétel: „Hogi az fiamat leiratam attam ellöre rea fl. 3.” és „12 eöregh képért, az eő folsegek kepei attam ertek taller 380”, valamint egy 1650-ből, amely szerint 40 új képet vásárolt, mindhárom: *Iványi, MKCs.* 1642–1643-ban a bécsi Johann Ledentu festőtől vásárolt képeket, miután vele az előző években 100 tallérért 70 magyar végvár rajzát készítette el: *Garas, 1953.*, 137., *Művészeti Lexikon* III. Bp. 1967., 42. és *Iványi, MKCs.* – A flamand kárpitokra 1630-ból: OMF Könyvtár, Kapossy János hagyatékának cédulái közt a Batthyány levéltár elpusztult számadásából származó adat; 1637–1638; *Iványi, MKCs.*; 1646–1647: OL. Bcs. lt. Miss. 34220, 34300, 34306, 34319–324.; 1649–1650 és egyben a perzsa és török szőnyegekre is *Iványi, MKCs.* – A bécsi Zacharias Laufer ónműves: OL. Bcs. lt. P. 1322., 122. cs. f. 15.; Johannes Ott ónműves: OL. Bcs. lt. Miss. 84 729–734.; *Hans Georg Enczensperger* bécsi ötvös; *Iványi, MKCs.*; az augsburgi ötvös, aki a Nádasdy Ferenc által foglalkoztatott Abraham Drenwettel azonosítható: OL. Bcs. lt. Miss. 32360, 32364, 32450, 32454, 32460, 32580. – A leltárak: OL. Bcs. lt. P. 1322., 111–112. cs.

2. kép. Nemetújvár vára. Johann Ledentu rajza az 1630-as évekből

3. kép. A rohonci kastély, Lukas Schnitzer 1662. évi metszete

vásárolta, a szentelekit pedig ő maga építtette.¹⁰ A nagybirtok jövedelmén kívül további jövedelemforrást biztosított számára a gabonával, borral való kereskedés, főleg pedig a marhakereskedelem, a török rabok tetemes váltságdíjai, nem utolsósorban pedig azok a bonyolult birtoktranzakciók, amelyek során egyes uradalmait, birtokrészeit, falvait adta időnként zálogba, majd részben visszaváltotta, sőt új birtokokat is vásárolt. Emellett, ha nem is nagy mennyiségben, építőanyagot, téglát, cserepet, gerendát gyártatott, üveghutát és vashámort működtetett, és ezek termékeit piacra küldte, vagy bér munkát vállaltatott velük, akárcsak fűrészmalmuaival. Bevételi forrásai közé tartozott katonai rangjával járó fizetése is, amellyel azonban rendszerint hosszú évekig tartozott neki a Haditanács, sőt nagyon sokszor előlegeznie kellett a parancsnoksága alá tartozó végváarak őrségének zsoldját.¹¹

Batthyány I. Ádám felsorolt várait, kastélyait – ahogy azt a fennmaradt leltárak bizonyítják – anyjától jó állapotban és felszerelve vette át. A családi levéltár adatai szerint a szülők, Batthyány II. Ferenc és Poppel Éva a század első évtizedeiben újították meg németújvári várukat és a rohonci kastélyt, a megkezdett munkát mindkét helyen már I. Ádám fejeztette be 1629 és 1633 között.¹² 1635 körül mégis mindkét építményt átépíttette, de alakíttatta, bővítette, szépíttette a töbit is. Építkezéseinek indoka nem lehetett tehát a családi rezidenciák elhanyagolt állapota, az csakis abban az izlésváltozásban kereshető, amely az ifjú I. Ádámban az 1620-as évek végén és az 1630-as évek elején végbement. Az otthoni puritán protestáns környezetből kikerülve Eszterházy nádor, Pázmány érsek és Pálffy Pál pozsonyi környezetében, majd ezt követően Bécsben II. Ferdinánd udvarában addig ismeretlen új világ, a barokk tárult szeme elé.¹³ Az ennek hatására bekövetkezett vallási és politikai pártállása, társadalmi helyzete, nem utolsósorban pedig házassága az addigi családi szellemmel való gyökeres szakítást kívánta és egyben az új életformához való gyors felzárkózást. Mindebbe nemcsak a katolizálás és a megváltozott módon való politizálás tartozott bele, hanem a barokk gondolkodásmódjának és divatjának átvétele, a barokk udvar és az ahhoz méltó építészeti környezet megteremtése is.¹⁴

A barokk életforma a 17. századi nagybirtokos számára elsősorban lakóhelyének, mindennapi élete közvetlen környezetének módosítását tette szükségessé. Batthyány I. Ádám is ezt művelte, amikor Eszterházy nádorhoz, Pázmányhoz, Pálffyhoz hasonlóan családi otthonait építtette át elsősorban, pártfogói és példaképei mintájára azonban ő sem feledkezett meg a korábban kötelező templomépítésekéről: átépíttette a németújvári vár és a rohonci várkastély kápolnáit, Németújváron újjáépíttette a ferencesek számára a korábbi kolostort és annak templomát, Rohoncra új plébániatemplomot terveztetett, újjáépíttette a körmendi templomot, s mindezekben kívül valószínűleg birtokain még többet is, amelyekről azonban nem rendelkezünk adatokkal.

A várak, kastélyok, templomok mellett az egyes uradalmakban a meglévő korábbi és az újonnan szervezett majorságokban sorra épültek a gazdasági épületek: az istállók, pajták, színek, magtárak, cselédházak, valamint az ipari jellegű építmények: a malmok, téglavetők és égetők, mészégetők, vashámorok, üveghuták, deszkametszők, posztókállók, meg az építkezések szervezése szempontjából fontos műhelyek, az uradalmi asztalos, lakatos, kovács, pintér, kötélverő és gerencsér

¹⁰ A családi birtokokra *Zimányi, 1962.*, 5-6., 10–21.

¹¹ A Batthyány nagybirtok gazdálkodására *Zimányi, 1968.*, 22., 48–51., katonai jövedelmére *Varga J. János* i. m. 37. Az uradalmak által készített építőanyagok értékesítésére a 44. jegyzetben felsorolt források.

¹² A várak, kastélyok jó állapotára, Batthyány I. Ádám szüleinek gazdálkodására *Takáts, 1917.*, 89.

¹³ Eszterházy Miklós barokk udvarára *Csapody Csaba: Eszterházy Miklós.* Bp. 1942., 141–154.; Eszterházy, Pálffy és Pázmány építkezéseire: *Garas, 1970.*, 260–262.

¹⁴ *Benda Kálmán: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970/3., 404–427. és uő: A késő reneszánsz korának gazdasági, társadalmi és politikai összetevői. Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Szeged, 1978., 91 skv.; Klaniczay, 1964. II. 154–155.; Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982., 51–53.*

4. kép. Szalonak vára. Metszet a Vasárnapi Újság 1859. évfolyamából

munkahelyei. Az utóbbiakban részben jobbágyiparosok, főként azonban a szomszédos osztrák területekről szerződtetett mesterek és újkeresztény habánok dolgoztak.¹⁵

A Batthyány I. Ádám által végeztetett építkezések közé sorolhatók a generálissága alá tartozó végvárakban végzett erősítési munkák, elsősorban is azok, amelyeket a saját birtokában levőkön, Csákányon, Körmenden, Őrszentpéteren végeztetett, de ezeken kívül Egerszeg, Kányavár, Kapornak, Lenti, Egervár, Zalavár, Kiskomár, Szentgrót, Pölöske várainak erősítése, Körmenden, Kiskomárban és Lentiben a német őrségek számára kaszárnyák emelése.¹⁶

A saját rezidenciák, a kegyurasága alá tartozó templomok és a katonai parancsnoksága körében levő végvárak építtetése mellett adatok szólnak arról, hogy pénzzel támogatta a győri jezsu-

¹⁵ A németújvári kolostorra *Karácsonyi János* és *Arnold Magyar* i. h., a rohonci templomra ÖK. XL., 377–381. és *Kászonyi Andrásné*: Bartolomeo Torre, a győri jezsuita kollégium építőmestere. Arrabona 5. 1963., 231., a körmendi templomra *Aggházy*, 1959., 150. – A gazdasági épületekre többek között: OL. Bcs. lt. Miss. 21917. Jobbágy Dániel 1649-ben kelt levele Batthyányhoz: „Az kűmives Karli mennyit kívánjon az Major építésétül, ugymint harmincz lóra valo istallot, harmincz hat ökörre s negyven tehenre, a apro marhara, item Juhok aklat, cselédeknek valo hazat, kamarat, konyhat, pitvart, teyes hazat, szekérszint, item föl hazat és kamarat hogy csináljon fundamentumbol...” Ugyanennek a rohonci majornak 1656-ból való elszámolásában az utóbbi évekre 480 forint jár az építőmesterek: uott. P. 1322., 122. cs. F. 20. – 1655-ben a németújvári uradalom sáfárjainak levelében: „A mi az Mayorbéli, és más Heleken léveő Épületeket illeti, hagi azokat megh nem csináltattyük, és megh nem feöddetünkis, az atul vagion, hogy az Malmokon esztendő által sok munka vagon, s mostanában az Uyvárj Mayort és az Pajtatis uyonna épéték...” Uott P. 1322., 26. cs. f. 415–416.

¹⁶ Csákányra *Koppány Tibor*: A csákánydorozslói Batthyány-kastély. Műemlékvédelem, 1971., 56–63., Körmendre Iványi, 1943. 2. és *Koppány Tibor*: A körmendi kastély átépítése a 17.

íták kollégiumának építését, valamint az ausztriai Mariazell búcsújáró templomába kerülő barokk berendezés készítését.¹⁷

A családi levéltár építési iratai, Batthyány I. Ádám széles körű levelezése, az udvari tisztviselők és a tisztartók jelentései, a számadások, a gazdasági és pénzügyi iratok, az összeírások és leltárak az egyes építkezések helyéről, idejéről és menetéről, sőt az azokon dolgozó művészek és mesterek személyéről is beszámolnak. Mindezek szervesen egészítik ki az eddig közzétett anyagot, és lehetővé teszik Batthyány I. Ádám építkezéseinek rekonstruálását.

1629 után Németújvár várában és a rohonci kastélyon folyt a munka, mindkét helyre téglát és gerendát szállítottak nagy mennyiségben, a levelezés ácsokat, kőműveseket, kőfaragókat említ név nélkül. 1632-ben a németújvári vár tornyán a valószínűleg radkersburgi Hoslinger és Gerome ácsok dolgoztak, 1633-ban pedig a kápolnát javították, erkélyt építettek, cserepeztek, 1635-ben lépcsőt és kemencéket készítettek. Rohoncon 1635-ben kezdtek közelebről meg nem nevezett építkezésbe. Valószínű, hogy mindezek Batthyány családjának Bécsből való hazaköltözésével függtek össze, mert kályhákat is raktak, ablakokat üvegeztek, ablakra való fatáblákat javítottak mindkét helyen.¹⁸ Az új földesúr birtoklásának első öt évében folytatott építkezések tehát csupán a szükséges karbantartást, a megkezdett munkák befejezését, az új család részére a kényelmes otthon biztosítását jelentették.

A nagyobb szabású építési munka egy 1636. április 25-én és egy május 10-én kötött szerződés nyomán indult meg. Ezekben Batthyány a magyarországi építészettörténetében eddig ismeretlen Giovanni Battista Orsolini bécsi építőmesterrel kötött megállapodást a németújvári vár és a rohonci kastély átépítésére, valamint a Németújvárhoz közeli Szenteleken új kastély építésére.¹⁹

A Németújvárral kapcsolatos szerződés korabeli magyar fordítása szerint Batthyány a belső várban kívánt több épületrészt átépíttetni, többek közt a nagytermet egy lépcsőházzal, egy csigalépcsőt, a konyha fölé egy boltos szobát és a kápolna fölé új emeletet. „Az öreg Palotában kívántatik Padlás olly, hogy képekkel legyen ékesítve io mogyával. . .” A képek festésére a következő év elején, 1637. január 4-én szerződött az ugyancsak bécsi Christian Knerrel, akinek kilenc, stukkókeretbe foglalható festményt kellett készítenie vászonra.²⁰ Az építőmester szerződésének német nyelvű változatában esik szó a modellről, amelynek nyomán a munka készül. Orsolini 1637. február 3-án Batthyány anyjával, Poppel Évával szerződött Dobra várának átépítésére, és ebben öt

---

század közepén. *Ars Hungarica* 1982/2., 227–234. Őrszentpéterre, az ottani téglavetőkre: OL. Bcs. lt. P. 1322., 26. cs. f. 181–182.; Egerszeg 1656-ban épül: uott P. 1315., 2. cs. 1656. f. 21.; Egervár 1640-ben: uott 1640. f. 12. és *Degré Alajos, Gergelyffy András, Valter Ilona: Az egervári vár története.* Zalaegerszeg, 1965. Lenti Körmenddel együtt 1653-ban: *Iványi, 1942.*, 150–151.; Kiskomárom ugyanekkor: OL. Bcs. lt. P. 1315. 2. cs. 1653. f. 34.; a három német kaszárnya építéséről uott f. 87.

¹⁷ A győri jezsuitákra: OL. Bcs. lt. Miss. 32558., Marizellre *Iványi, MKCs*.

¹⁸ Az 1629–1632-es kisebb németújvári építkezésekre Farkas János helybeli tisztartó jelentései: OL. Bcs. lt. Miss. 13503–13505.; a két ácsra uott. 13506. Az 1633-as javítási munkákra uott 13529, 13620.; 1635-re uott 34491. – Rohoncra uott 14960 és P. 1322. 35. cs. f. 217–219.

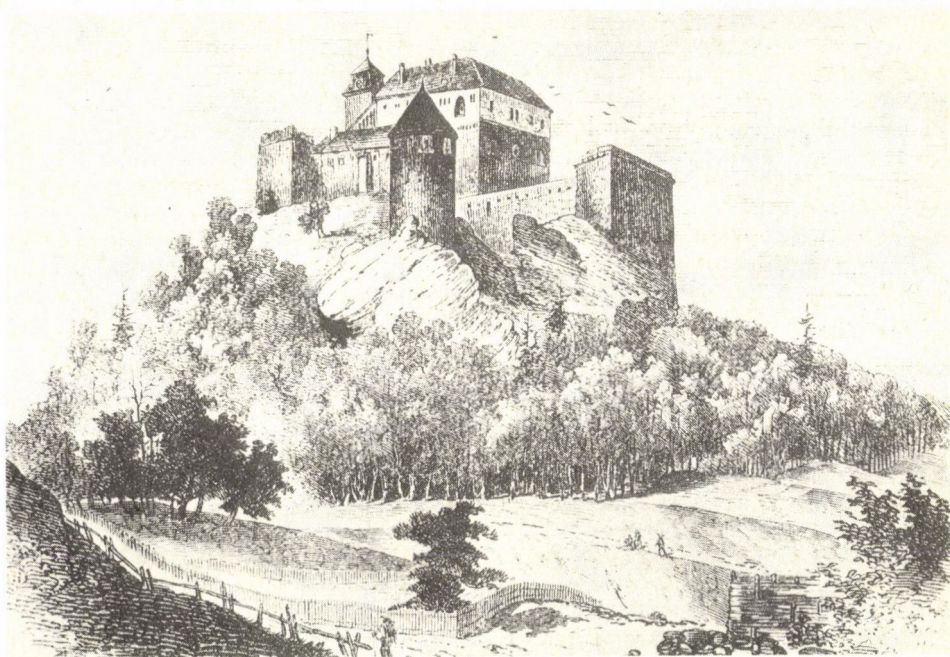
¹⁹ A szerződésekről egy elpusztult iratköteg tartalomjegyzéke maradt fenn „Memoriale” címmel: OL. Bcs. lt. P. 1322., 122. cs. f. 13., ennek a Németújvárra és Rohoncra szóló része: „Anno 1636. die 25. Aprilis, Johann Batiszta Orszállal a'mint végeztünk az Szent Eleki Kastélylynak megh épétese felől . . . Anno eadem, die 10. May, Ezen Johann Batiszta Orszall valo Végezésünk az Uyvári Várunk renovállása feölleöl . . . Anno 1636. die 10. May, Paumászter Johan Batiszta Orszal Conventioia . . .” – A Németújvárra vonatkozó szerződés német és magyar nyelvű, évszám nélküli példánya: OL. Bcs. lt. P. 1322., 122. cs. számozatlan. – A Rohoncon 1637-ben dolgozó Johan Baptist Baumeistert az osztrák műemléki topográfia is említi (ÖK. XL., 400), de személyét a keresztnév alapján nem tudja egyeztetni. A Batthyány-iratokban Orsal, Orszall néven emlegetett mester a Bécsben dolgozó és 1641 előtt meghalt Johann Baptist Orsi, Urtzi, Ursini, Orsini, Orsolini néven ismert kőművesmesterrel azonosítható (*Thieme-Becker XXVI.*, 59–60. és *Hajdecki*, 261.).

²⁰ Christian Kner szerződését ugyanaz a „Memoriale” örökölte meg: „Anno 1637. die 4. Januarij, Bécsi Képiro Krisztian Kerly Conventioja az himes Palotáruul valo, melly Uyvárott vagion”. Maga a szerződés elpusztult, csak regesztája ismert (*Iványi, MKCs*).

5. kép. Borostyánkő vára. Metszet a Vasárnapi Újság 1859. évfolyamából

6. kép. Dobra várának romjai. A Vasárnapi Újság 1856. évfolyamának metszete

„Az Bécsi Fundáló”-nak nevezik. Az elnevezés alapján olyan vállalkozó építómester volt, aki a vállalt munkák terveit maga készítette.²¹

Az Orsolini tervezte és pallérja, Jacopo Cavalle²² által vezetett átépítés gyors ütemben készülhetett, mert 1637. augusztus 27-én már bécsi ácsmesterrel, Simon Fraunhofferrel szerződött Batthyány.²³ A németújvári és rohongi építkezések 1635 és 1639 közé eső kiadásainak összesítő jegyzéke szerint 1638. november 11-én még Orsolini építómesternek, 1639. április 10-én azonban már az új mesternek fizettek.²⁴ A többször idézett, Memoriale, vagyis feljegyzés címmel fennmaradt irat szerződésai közt 1639. május 26-án szerepel az új mester neve: a megint csak bécsi Simone Retacco.²⁵ Ettől kezdve 1646-ban bekövetkezett haláláig volt Batthyány I. Ádám minden építkezésének kivitelezője, a munkákat pedig az ő pallérjai, Carlo Retacco és Giovanni Battista Dordo vezették.²⁶

A bécsi olasz építómesterek mellett működő egyéb iparosok közül az ácsok és a cserepezők voltak ugyancsak bécsiek, a záratok készítő lakatgyártókat Grácból és Pozsonyból szerződtették, az üveges Sopronból, a kéményseprő Pozsonyból jött.²⁷

A Simone Retaccóval folytatott levelezés, elszámolásai és nyugtái, az összesítő számadások Orsolinival szemben őt soha nem említik fundáló, vagyis tervező mesterként, az általa végzett építési munkák terveit nem ő készítette. Az 1639-ben Orsolinitól átvett németújvári váron és rohongi kastélyon elődje terveit, illetve modelljeit valószínűleg meg, 1640-től azonban új tervező tűnik fel az építési iratokban: Filiberto Lucchese. Batthyány I. Ádámmal fennmaradt levelezéséből kitűnik, hogy Simone Retacco közvetített közöttük, bár térképészként valószínűleg korábban is dolgozott Batthyánynak.²⁸

²¹ A dobriai szerződés nyomán kelt megegyezés: OL. Bcs. lt. P. 1322. 122. cs. f. 15–16.

²² Cavalle nevét az ismételten idézett „Memoriale” említi, vele 1636 szeptemberében, majd egy év múlva ismét szerződtek.

²³ „Uyvári Alcz Mestereknek az Conventiojuk”: OL. Bcs. lt. P. 1322. 123. cs. f. 14.; „Anno 1637. die 27. Augusti, Bécsi Simon Frankoffer Conventioja, az Uy házoknak feödelérul valo”.

²⁴ „Rohonczai es Uiuari éppületekre mindenféle kölczegrül, auagi Erogatorol ualo Conputussa”: OL. Bcs. lt. P. 1322. 122. cs. No. 39. – Orsolini feltételezhetően 1638 végén hunyt el.

²⁵ OL. Bcs. lt. P. 1322. 122. cs. f. 15.: „Anno 1639. die 26. May. Bécsi Paumászter Simon Rodekkal valo Végzés. az Uyvári Várnak renovállásáruul”. A hol Rodek-nak, hol Redágg-nak, Retäck-nek, Rädack-nak irt, önmagát egy németújvári számla alján „Simon Retako”-ként író vállalkozó az a Simone Retacco, aki 1624-től ismert bécsi kőművesmester (*Hajdecki*, 257–261., *Thieme-Becker* XXVI. 187., ÖK. XIV. 169., *Martin Riesenhuber*: Die kirchliche Baukunst in Österreich. Linz, 1924., 260.).

²⁶ Az idézett „Memoriale”-ban 1639 és 1642 között három alkalommal kötött szerződésben szerepel Simone Retacco, hat szerződéssel Carlo Retacco és kétszer Giovanni Battista Dordo a németújvári várban, az ottani kolostorban, a szalonaki várban és a rohongi kastélyban folytatott építkezéseken.

²⁷ 1640–1642 között a németújvári váron és a kolostoron, meg a rohongi kastélyon Wolf Grundner ácsmester, 1642–1643-ban Hans Ried, Hans Hueber és Mathias Hoslinger, Szalonakon ugyancsak Hueber és Albrecht Kizly ácsok dolgoztak: OL. Bcs. lt. P. 1322. 123. cs. f. 14–15v.; a cserepező Paul Miller ugyancsak Bécsből: uott f. 14v.; a gráci lakatgyártó a Partelme Kipferle torzított néven szerepel, Cristoph Aspekel pedig pozsonyi volt: uott. A soproni üvegest név nélkül említik uott, a pozsonyi kéményszerítőhöz hasonlóan uott P. 1322. 122. cs. f. 31.

²⁸ Filiberto Lucchese és Batthyány I. Ádám kapcsolatát, az ennek alapján végzett építkezéseket Garas Klára dolgozta fel (*Garas*, 1975.), a Batthyány levéltár építési iratai nyomán azonban újabb adatokkal lehet kiegészíteni az ott olvashatókat. A korábbi szakirodalom Iványi Béla regesztái nyomán – amelyekben az azóta elpusztult Batthyány számadásokat kivonatolta – Filibera stukkátorként (*Aggházy*, 1959., 50., 194.), Filibera építészként (*Klaniczay*, 1961., 410.) ismerte, személyét először Garas Klára azonosította Lucchesevel. 1658-ban így írt róla Batthyány I. Ádám: „Az Filberta Lucheso alá iövéen egykor Béchbeöl hozzánk, amint megh mérte az alat mýchoda heleben Rohonczig, Szalonakig, Rakichanig, onnénd osztan Ujvárih az minemu heleben járt, es egik az masikhoz hány eölnyre avagy mélyfeöldnyire vagon.” (*Iványi*, 1943. 3., 166–167.). Az akkor

Első munkájaként 1640 nyarán a rohonci kastély kápolnájának belső kialakítására készített két tervváltozatot, amelyeket augusztus 27-én kelt levelével Simone mester vitt Németújvárra. A két terv közül Batthyány az olcsóbb, egyszerűbbet választotta, és annak megvalósítására szerződött szeptember 8-án. Ezután küldte meg neki Lucchese azt a saját kezű és olasz nyelvű levelet, amelyben felsorolta a munka végzéséhez szükséges anyagot, segédmunkát, szállás- és étkezési feltételeit, valamint a munkabér kifizetésének módját. Szeptember közepén már az oltár tervéről írt, és kocsit kért emberei szállítására; október közepén az oltár képét készítő festő munkáját jelezte, 1641 májusában pedig el is számoltak vele az egész kápolnáról.²⁹

1640 őszén újabb megbízást kapott: a németújvári vár és az alatta levő, középkori eredetű kolostor átépítésére kellett terveket készítenie. Ezeket a következő nyár folyamán meg is küldte. A vár átépítését ezt követően Simone Retacco pallérjai az új tervek alapján végeztették tovább, és 1641 nyár végén a kolostor átépítése is megindult. A folyamatos építkezés menete a várban 1651-ig követhető, a kolostor és temploma 1649-re elkészült.³⁰

Németújvár vára a majd két évtizedes átépítés nyomán most már nemcsak belsejében, hanem külső képeben is jelentősen megváltozott. Falait átépítették, azok sarokpontjaira többemeletes, ágyútermes bástyákat emeltek, új kaputornyok készültek, a feljáró szerpentint tornyokkal, bástyákkal erősítették meg, ahogy azt Johann Ledentu 1640 körüli rajzai, illetve Batthyány I. Ádámnak a Történelmi Képcsarnokban őrzött két egészalakos képének háttere mutatja.³¹

A vár belsejében a ma is meglévő sárvári nagyteremhez hasonló „hímes palota” épült Orsolini tervei alapján, stukkós mennyezetén Christian Kner képeivel. Stukkós mennyezet több teremben és szobában is készülhetett még. Lucchese 1641. április 27-én kelt levelében írta, hogy mivel további stukkómunkákról is szó esett, a Rohoncon dolgozókon kívül újabb két stukkátort és egy jó festőt küld Németújvárra. Az Orsolini 1636-os szerződésében felsorolt épületrészek: a belső várban levő lépcsőház és a kápolna fölé nyúló emelet ma is léteznek, a kápolna korai barokk boltozatán olvasható évszám szerint 1642-ben épültek.³²

készített térképért egy-egy 1642-ben és 1643-ban készített adóssággjegyzéke szerint még mindig tartozott neki Batthyány: „Az Filli Bertanak, az mapa csinastol R. –300.”: OL. Bcs. lt. P. 1315. I. cs. 1643. f. 35–36.

²⁹A két tervváltozatról szóló és Németújvárra küldött levél: OL. Bcs. lt. Miss. 29 916a. Batthyány saját kezű feljegyzése a két tervről: uott P. 1322. 122. cs. f. 16–17.: „Filli Bertanal valo alkuvas és kivansaga, az kapolnatull Rohonczon, 1640” a következő megjegyzéssel: „1. Az Abriss mellyik szép ketező kezöl azt külömben nem czinalhatja . . . fl. 550. – 2. Az masik Abrissit penigh czinalja . . . fl. 400.” – A szerződés dátumát az idézett „Memoriale” őrizte meg. Lucchese levelei: OL. Bcs. lt. Miss. 29 916a-c, 29 917–29 927., a legtöbbjét kivonatossan közli *Garas, 1975.* – Batthyány elszámolásai szerint 1641 januárjában „Fillibera stukatorinak az Rohonczai kaponatol attam f. 550. Az szolgainak ittal penszt es gipszert attam f. 22. d. 50.”, május 12-én pedig: „Filiberta Lukacsnak attam ayandekon f. 110., Filibertanak az Rohonczai kapolna oltartol . . . f. 218.”, s végül augusztus 13-án két szekéren két hordó bort vittek neki Bécsbe. Mindhárom *Iványi, MKCs.* alapján.

³⁰A vár és a kolostor építéséhez küldött tervekről Lucchese 1640. november 30-án írott levelében olvashatunk. – A két építkezés részletes ismertetését hely hiányában itt nem lehet közölni. Mindkettőre vonatkozóan számos részletmegállapodást őriznek a Batthyány-levéltár építési és gazdasági iratai, a tisztartók jelentései pedig szinte hétről hétre beszámolnak a végzett munkáról. – A kolostor alapítólevelét a Magyar Sion VI. 1868. kötetének 923. oldalán Illés Ferenc pinkafői káplán közölte.

³¹Ledentu erre vonatkozó levelei: OL. Bcs. lt. Miss. 28 591–28 601.; a németújvári rajzok közlése *Gerő László: Magyarországi várépítézet.* Bp. 1955. 348. és *Arnold Magyar* i. m. 3., 53. – A két egészalakos festmény a Történelmi Képcsarnokban van 568. és 569. leltári számon, leközölve *Rózsa György: Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1973. 125. kép és *Cennerné Wilhelm Gízella: Erdélyi fejedelmi arcképcsarnok. Magyarországi reneszánsz és barokk.* Szerk.: Galavics Géza. Bp. 1975., XIII. tábla 4. képe. – A vár barokk belsejéről *Garas, 1953.*, 32., 50., 126.

³²A képekről *Garas, 1953.*, 136.; *Művészeti Lexikon* II. Bp. 1966., 654–655.; a Batthyány-levéltárban levő levelei: OL. Bcs. lt. Miss. 26 880–26 887. – Lucchese levele uott 29 918.

A külsejében még sok középkori jelleget őrző, védelmi építményeiben pedig reneszánsz megjelenésű németújvári vár 1636 és 1651 között történt átépítése során csak belsejében vált barokká, interieurjeit az Ausztriában, Bécsben élő, legújabb barokk divat szerint alakították ki.

A vár alatti németújvári kolostort egy 16. század elején épített késő gótikus épületből módosították Lucchese tervei szerint, puritán egyszerűséggel. Barokk stílusát nyugati homlokzatának oromzata és belső kiképzése bizonyítja.³³

A II. világháborúban teljesen elpusztult rohonci kastély Batthyány I. Ádám által formált képét ma már aligha lehet rekonstruálni. Ledentu rajza, az annak nyomán készült későbbi metszetek és a rendkívül kevés fennmaradt fénykép szerint nagyméretű, négy sarokbástyás és zárt udvaros késő reneszánsz kastély volt, árkádos udvarral, belsejében barokk stukkókkal és festményekkel díszes termekkel, szobákkal, keleti oldalán a Lucchese által tervezett és kora barokk belső architektúrájú kápolnával. Az építkezés ennek a kápolnának az 1642-ben történt befejezésével ért véget.³⁴

A németújvári és rohonci építkezések még be sem fejeződtek, amikor Batthyány 1642. március 25-én a szalonaki vár átépítésére szerződött a két Retaccóval. Augusztus végén azt írta neki Carlo Retacco, hogy Szalonak építését kívánsága szerint bármikor elkezdheti, a tisztartók jelentései nyomán mégis úgy látszik, az ottani építkezés csak 1644-ben kezdődött, és tíz évig tartott. Ez idő alatt, megint csak Lucchese tervei alapján bővítették, majd teljesen átépítették a középkori belső várat, tornyokkal, bástyákkal erősítették a külsőt. Az építkezésről, annak menetéről jóval kevesebb adat maradt, mint a németújváriakról, ezért annak részletei kevésbé ismertek.³⁵

Ugyancsak 1642-ben készített terveket Lucchese a körmendi kastély átépítéséhez, ahogy erről május 3-án Batthyányhoz írt levele tanúskodik. A terv akkor nem valósult meg, pedig 1644-ben modell is készült hozzá. A körmendi kastélyra jóval később, egy 1652 februárjában történt tűzvész követően került sor, az építkezés menetében azonban Lucchese már nem vett részt.³⁶

Filiberto Lucchese időben utolsó, Batthyány I. Ádám megrendelésére készült műve a borostyánkői vár nagyeremének stukkódíszítése. A várat Batthyány 1644-ben vásárolta meg. Az előző tulajdonos, a Königsberg család alig egy emberöltővel korábban, 1625 és 1627 között egy tűzvész után alapjaiból építtette át. Batthyány a birtokbavételt követően szinte azonnal megkezdte átépítését.³⁷ A vár északi szárnyának földszintjén elhelyezkedő terem stukkókkal való díszítésére vonatkozó első levelét 1645 tavaszán írta Lucchese Bécsből. A megbízást akkor Bécsben végzett császári építkezései miatt nem vállalta, sőt még 1647-ben is csak stukkátorokról és azok szerződéséről levelezett. Ez év december 19-én a helyszínen vett fel 50 forint előleget a munkára, amelyen 1648 nyarán dolgoztak a stukkátorok, június végén pedig kifizetésüket kérték. Batthyány I. Ádám

³³ A kolostort az ágostonosok számára 1510 körül alapította Újlaki Lőrinc, Németújvár akkori birtokosa és 1545 körül szűnt meg (*Arnold Magyar* i. m. 64., 131–132.). Ettől kezdve uradalmi magtár és raktár volt, templomát a protestánsok használták. Batthyány I. Ádám vette vissza tőlük. Újjáépítéséről annak megindítása előtt a ferencesek bécsi gvardiánjával levelezett 1638–1639-ben (OL. Bcs. lt. Miss. 7806), miután az 1635-től a domonkosokkal folytatott tárgyalásai nem vezettek eredményre (*Iványi Béla*: Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban. Körmendi füzetek. I. Körmend, 1942.).

³⁴ Az elpusztult kastély leírása és építéstörténeti összefoglalója: ÖK. XL. 377., 398–404. – Barokk stukkós-freskós termeire *Garas, 1953*, 50.

³⁵ A szerződés a többször idézett „Memoriale”-ban „Szalonaki Munka. Anno 1642. die 25. Martij. Carli Rodek Paumájster Conventioia” néven szerepel. Carlo Retacco levele: OL. Bcs. lt. Miss. 33 754. – A vár építéstörténete összes alaprajzával és fényképeivel: ÖK. XL. 476–499.

³⁶ Az 1642. május 3-án írott levél: OL. Bcs. lt. Miss. 29 920., a modellről szóló: uott 29 922.

³⁷ Borostyánkői várának építéstörténete az osztrák műemléki topográfia idézett XL. kötetének 100–103. lapján található. 1645-ben Franciscs István tisztartó kőművest és kőfaragót kért: OL. Bcs. lt. Miss. 15 345., 1648-ban termetet burkoltak: uott 18 885.

számadásaiban 1650. január elsejei dátummal szerepel a Lucchesenek borostyánkői munkájáért kifizetett 200 forint. Feltételezhető tehát, hogy a nagytermet az ezt megelőző évben fejezték be.³⁸

Borostyánkő átalakításával egyidőben folyt az építkezés a Vas megye déli részén, a Mura közelében levő Rakicsán kastélyában. Ez 1645-ben leégett. Újjáépítéséhez 1648 közepén kezdtek, és 1655-ben fejezték be. A nagyméretű és a 16. század vége felé épített kastélyt nemcsak új tetővel látták el a leégett helyett, hanem át is alakították. Az építkezést név szerint nem említett radkersburgi mesterek végezték.³⁹

Az 1650-es évekbe nyúló németújvári, szalonaki és rakicsáni építkezések mellett, amint arról már szó volt, 1653 és 1657 között formálták át a körmendi kastélyt. Addig is négysaroktornyos, de csak három lakoszárnyból álló építmény ekkor épült be zártudvarosra. Tornyait egy emelettel megemelték, udvarára árkados folyosót építettek, belsejében új termeket, szobákat alakítottak ki. A körmendi kastély átalakításának 1653. február 10-én kötött építési megállapodása fennmaradt. Ez az irat az építőmestert név nélkül említi, a tisztartók jelentéseiből azonban azzal a Karli, Karly, Carli néven említett kőművesmesterrel azonosítható, aki Batthyány németújvári, rohongi és szalonaki építkezésein 1650-től szerepel, és aki ettől az időtől kezdve minden építkezését vezette. Neve után ítélve ő is idegen, a kor többi mesteréhez hasonlóan ő is olasz volt. A körmendi szerződés szerint építőmester, aki esetleg Lucchese tíz évvel korábbi terveit valósította meg, bár az is elképzelhető, hogy azok alapján új tervet készített.⁴⁰

Ugyanez a Karli mester dolgozott 1652-ig Csákányban az ottani kastélyon, amelyhez 1648-ban tervrajzot is készített. Amennyiben Karli mester Csákányt saját tervei alapján építette, elképzelhető, hogy Körmenden nemcsak kivitelező, hanem tervező is volt.⁴¹

A 17. század közepének utolsó ismert Batthyány építkezése a Borostyánkővel együtt vásárolt Pinkafő kastélyában történt 1658–1659-ben. Az épület Batthyány második feleségének volt kedvenc tartózkodási helye. A pinkafői az egyetlen olyan építkezés, amelynek sem részletei, sem mesterei nem ismertek.⁴²

Ugyancsak az 1650-es években készültek a már említett végvár-építkezések és az azok részét képező három kaszárnya építése. A közéjük tartozó körmendi „németek házá”-ra vonatkozó adatok segítségével határozható meg – egyelőre csak feltételelesen – Karli mester személye. Ez az épület 1653–1654-ben készült. Befejezése után, 1654. december 2-án az érte járó 600 forintot Carlo della Torre „Maurer Meister” vette fel. Aligha képzelhető el, hogy egy helyen és egy időben, egymással párhuzamosan folyó olyan építkezésen, mint amilyen a körmendi kastély és a kaszárnya, ahol egyébként azonos mesteremberek dolgoztak, két különböző és Carli, Carlo névre hallgató építőmester működött volna egyszerre. Ezért azonosítható feltételelesen a 1640-es évek vége óta ismert Karli mester az ugyanezen idő óta sok helyen említett Carlo della Torre személyével. Ez a Carlo della Torre 1650-ben Szalonakon dolgozott, 1657-ben a Rohoncra tervezett új templom terveit készítette, majd jóval Batthyány I. Ádám halála után, 1668 és 1672 között a szombathelyi domonkosok kolostorát és templomát építette Erdődy Györgyné, Batthyány Erzsébet – I. Ádám

³⁸ Lucchese Borostyánkőre vonatkozó levelei: OL. Bcs. It. Miss. 29 924, 29 926-29 927.; 1647-es elismervénye uott P. 1334. 17. cs. f. 502.; a kifizetésről szóló adat: *Iványi, MKCs*

³⁹ A rakicsányi kastély leégéséről: OL. Bcs. It. Miss. 40 674., 41 953–41 954, 47 550. Temlin Balázs 1648. június 25-i levelében jelentette, hogy „az itt valo Castell epiteset es chinaltatasat az Achal es kumiesel meg szegodtük.”: uott 48 869. Az építkezésről beszámoló levelek 1648 és 1655 közöttől uott 28 961, 28 958, 42 027, 42 039, 48 871–48 872, 48 877, 48 883.

⁴⁰ Körmendre a 16. jegyzetben idézettek. Karli mester első említése 1644-ből: OL. Bcs. It. Miss. 22 549. A Batthyány-levéltár irataiban Karli, Karly, Carli néven szereplő mester valószínűleg nem egy személy. Az 1644 és 1648 közt említett és legtöbbször „Karly kumies Paller”, „Palir Carli” Carlo Retaccoval azonosítható, az 1650-től ismert és Körmenden is dolgozó építőmester nem azonos vele.

⁴¹ Csákányra a 16. jegyzet; Karli mester tervrajzára: OL. Bcs. It. Miss. 22 671, amelyben Jobbágy Jeremiás jelenti, hogy „Az Czakány épület felöl beszelgetven az Carlival és Alczal, azert egy Abriszt fognak csinálni”.

⁴² A pinkafői kastélyra és 17. század közepi átépítésére: ÖK. XL., 371–372.

húga — megbízásából, s végül valószínűleg ő volt a Széchenyi György győri püspök és kalocsai érsek által emlegetett szentgotthárdi templom építészé is.⁴³

Batthyány I. Ádám három évtizedes építkezéseinek vezető építészei között Giovanni Battista Orsolini, Simone Retacco és Filiberto Lucchese után Carlo della Torre volt a negyedik olasz mester. Az általa vezetett munkák elszámolásai, az azokról szóló levelezés alapján elődeivel szemben nem egy-egy építkezést vállaló építőmester volt, hanem állandó szerződésben állt Batthyánnyal a szükséges tervek elkészítésére és az építkezések megvalósításának irányítására a vele együtt dolgozó többi mesteremberrel. Állandó társa egy évtizeden keresztül Hans Draier ácsmester, akivel tulajdonképpen mindketten már uradalmi mesterek voltak. A földesúr megbízásából általuk tervezett és vezetett építkezések megvalósítása érdekében már-már szinte teljes uradalmi építőszervezet állott rendelkezésükre, téglavetőkkel és égetőkkel, deszkametszőkkel, vashámorral és üveghutával, asztalos és lakatos műhelyekkel, uradalmi festővel, kályhással és az építkezéshez szükséges egyéb mesteremberekkel, közvetlenül Batthyány I. Ádám irányítása alatt.⁴⁴

A sok építési munkában az 1650-es évekre csak a kőfaragók és a szobrászok maradtak külső, változtatlanul egy-egy esetre szerződtetett mesterek. A művészettörténeti irodalom már korábban is ismerte őket név szerint. Szinte valamennyien a szomszédos stájer Hartbergbe valók voltak, mint Abbondio Bolla, Giovanni della Torre, Antonio Butz, Anton Goys, Hans Zeler, Hans Moser, Ruprecht Rosenberger és a csak keresztnevével említett Tobias. Ők készítették a németújvári vár és kolostor, a rohonci kastély, Szalonak és Borostyánkő vára, Körmend, Csákány, Pinkafő, Rakicsán kastélyainak kapuzatait, ajtó- és ablakkereteit, lépcsőit, korlátjait, nem egy esetben díszkútjait, mint az egykori rohonci kastély udvarán állott delfines kutat, Anton Butz művét.⁴⁵

Hozzájuk hasonlóan, egyedi megbízás alapján dolgoztak az új és átalakított épületeket berendező iparosok és művészek, mint pl. a németújvári ferences templom oltárait készítő mesterek,

⁴³ Az 1654. december 2-án kelt elismervény: OL. Bcs. lt. P. 1334. 17/a. cs. f. 729.; 1650: *Garas, 1975.*, 222.; 1657: *Kászonyi Andrásné: Bartolomeo Torre, a győri jezsuita kollégium építőmestere.* Arrabona, 1963., 231. — Szombathelyre *Kádár Zoltán–Horváth Tibor Antal–Géfin Gyula: Szombathely.* Bp. 1961., 149.; Szentgotthárdra *Zlinszkyne Sternegg Mária: A szentgotthárdi ciszterci apátság története és művészetének emlékei (1183–1878).* Szentgotthárd monográfiája. Szombathely, 1981., 392.

⁴⁴ Hans Draier ácsmester 1649-től 1657-ig: OL. Bcs. lt. P. 1322., 26. cs. f. 199., uott Miss. 6973, 3188, 24 052, 33 932. és *Iványi, 1943.* 2., 33–36. — Az uradalmi műhelyekre *Zimányi, 1968.* 98–99, 264–281.; Körmenden, Szalonakon, Németújváron, Dobrán, Rakicsánban és Pinkafőn a téglaegetőkre: OL. Bcs. lt. P. 1322., 111. cs. no. 5/a. no. 55. és no. 88., valamint uott 26. cs. f. 497. és uott Miss. 7165, 7374.; a Németújváron, Szalonakon és Szentgróton levő mészégetőre uott és Miss. 7374.; a Pinkafőn és Csákányban levő fűrészmalom, illetve deszkametsző: uott P. 1322. 111. cs. no. 55. és Miss. 562, 46 224.; a szalonaki várban levő asztalos- és lakatosműhelyre uott P. 1322. 63. cs. 12/n, P. 1315. 1. cs. 1643. f. 21. és Miss. 13 156, 16 911, 16 918–16 919.; vashámor Szalonakon, Pinkafőn és Radafalván: *Zimányi, 1968.* i. h.; OL. Bcs. lt. Miss. 9677, 9679, 22 591, 53 436, és uott P. 1322. 12. cs. no. 55, 56.; üveghuta Pinkafőn: uott P. 1322. 12. cs. no. 57–59., 122. cs. f. 14v. és Miss. 21 258, 21 584, 28 961, 29 581, 40 022, 42 071, 46 192. és hely megjelölése nélkül *Borsos Béla: A magyarországi üvegművesség.* Bp. 1974., 46. — A tisztartókkal való levelezésből egyértelmű, hogy három évtizeden át valamennyi építkezés Batthyány személyes irányítása alatt történt, az 1650-es évekre az egyes uradalmakban kiépített, de a szükség szerint valamennyi számára dolgozó építőszervezet felett egyedül ő rendelkezett.

⁴⁵ A felsorolt kőfaragókra *Aggházy, 1959.* 174, 176, 201, 235, 245, 263, 287, 300., valamint *uő: Steierische Beziehungen . . .* 317, 326, 328. — A Körmend építésével kapcsolatban említett Domenico Genolo gráci kőfaragó nem ott és nem is Batthyány I. Ádám építkezéseiben, hanem még anyjának és 1633-ban valószínűleg Dobrán dolgozott. *L. Balogh, 1970.*, 221. és *Aggházy i. m.* 317.

a gráci Wolfgang Resch festő, Matheus Kern és a hartbergi Hans Fellner fafaragó, a Rohoncon dolgozó Matheus Hainke asztalos.⁴⁶

Az 1629 és 1659 közötti három évtized építkezéseinek áttekintése sokirányú építészettörténeti, művészettörténeti, sőt építészettel kapcsolatos gazdaságtörténeti tanulság levonására alkalmas. A németújvári és a szalonaki vár majdnem teljes és a borostyánkői részleges átépítése, a rohonci, a körmendi, a csákányi, a rakicsáni, a pinkafői kastélyok átalakítása, Szenteleken új kastély építése, Németújváron egy kolostor átformálása, Körmenden és valószínűleg másutt is templomok, az uradalmakban majorok, mezőgazdasági és ipari jellegű épületek építése nem mindennapi méretű építési program ebben az időben.⁴⁷

Batthyány I. Ádám építkezéseinek felvázolása művészettörténeti és azon belül építészettörténeti szempontból általánosságban majd mindazt megerősíti, amit a magyarországi kutatás a korról eddig feltételezett, hogy ti. a barokk művészetet 1630 körül a jezsuita misszió hatására rekatolizáló főnemesség indította meg osztrák hatásra, és ezt kezdetben Bécsből jött olasz művészek és mesterek művelték. A korai barokk művészet eleinte inkább az épületek belső átalakításában, stukkós és festett mennyezetek készítésében, a várak, kastélyok és átalakított templomok belsejében új típusú oltárok állításában jelentkezett, s vele egyidőben azonban a század második felében még mindig élt a késői reneszánsz manierista irányzata is. A Batthyány I. Ádám által végzetett építkezésekre szinte kivétel nélkül érvényes mindez: egyetlen új várat, kastélyt, kolostort, templomot nem építtetett, az újnak nevezhető szenteleki kastély is korábbi udvarházból keletkezett. Az átépítések hatására sehol sem jöttek létre kimondottan barokk épületek. Németújvár és Szalonak megmaradt középkori és reneszánsz keveredésű, legfeljebb barokk részleteket is tartalmazó várnak, Rohonc, Rakicsán, Körmend és Csákány kastélyai alaprajzi és tömegformálásukban változatlanul késő reneszánsz építmények maradtak. A korai barokk művészet nyoma belsejükben volt található, mert főúri építtetőjük társadalmi és vagyoni helyzetének, reprezentatív igényének elsősorban erre volt szüksége.

A főúri reprezentáció barokk igényét korának divatja szerint Batthyány I. Ádám is Bécsből hozatott művészekkel és mesterekkel elégítette ki, nemcsak azért, mert itthoniak nem álltak rendelkezésre, hanem elsősorban azért, mert az újat azok képviselték a legmagasabb művészi szinten. Egyetlen kolostor- és templomépítéséhez – jellemző módon – nem is őket, hanem gráci kismestereket foglalkoztatott, akik itt nem az újat, a barokk stílust, hanem még a késő reneszánsz tradícióit képviselték.⁴⁸

A nyugat-dunántúli Batthyány-nagybirtok 17. század közepén folyt építkezései tehát általánosságban beilleszthetők az országos művészeti képbe, sok szempontból azonban eltérnek attól, illetve módosítják azt. Az 1630 és 1660 közé eső három évtizedet, amelyben Batthyány I. Ádám is építkezett, a magyarországi művészettörténet a barokk kezdeti időszakaként az ellenreformáció programjának építészeti megvalósításával jellemzi, ebben a korban a hangsúly a jezsuita és szerzetesi építkezések, új kolostorok, templomok, kápolnák létesítésére esik, a vezető szerep tehát az egyházi építészeté, s mellette a rezidenciák, a kastélyok meginduló barokkizálása és azokban megjelenő barokk interieurök ellenére is csak másodlagos. A Batthyány-építkezések áttekintéséből ettől eltérő

⁴⁶ A név szerint említett festőkre és fafaragókra, Rösch és Kern személyére: *Garas, 1953.*, 32, 37; *Aggházy, 1959.*, 205. és *uő: Steierische Beziehungen . . .* 326–327.

⁴⁷ Batthyány I. Ádám építkezései nem egyedülállóak a 17. század közepének Magyarorszáján. Két nagy, a nádori méltóságra felkerülő pártfogója, Eszterházy Miklós és Pálffy Pál vele egyidőben ugyanannyit, ha nem többet építtetett, s a Nádasdyak, Lippayak, Forgáchok sem maradtak el tőlük, a rendkívül sokat építtető Rákócziakról nem is szólva. Az építkezésekre vonatkozó adatok nyomán tehát az a látszat, hogy „a magyar romlásnak százada” művészeti és építészeti téren annak ellenére produktív, hogy a történeti kutatás eredményei szerint a kor gazdaságilag regresszív. A 17. század építészeti tevékenysége művészeti eredményeiben és mennyiségében semmivel nem marad el a megelőző koroktól.

⁴⁸ *Garas, 1970.*, 259–263., és *uő: Magyarországi barokk művészet. Operatív tanulmány a magyarországi művészettörténeti kézikönyv IV. kötete számára. Művészettörténeti Értesítő, 1976/4.*, 273–280.; *Galavics, 1973.*, 88–89.

kép alakul ki: a harminc esztendő folyamatos építőmunkája szinte kivétel nélkül a főúri reprezentációt szolgálta, három váron és hat kastélyon az új stílus legmagasabb szintjén, az ellenreformáció érdekében emelt egyetlen templomon pedig alig érvényesült a barokk.

A 17. század közepén meginduló magyarországi korai barokk egyházi építészetének legelső és egyben például szolgáló építménye az Eszterházy Miklós nádor által a jezsuita rend számára Nagyszombatban épített templom, a világié pedig a királyi óhajra és Pálffy Pál irányítása mellett megvalósult, a pozsonyi várból átépítés volt. Batthyány I. Ádám építkezései közül az egyházi, a többször említett és egyetlen németújvári ferences templom Lucchese tervei ellenére sem igazán barokk, nem a Nagyszombatban megvalósított jezsuita templomtípust képviseli, hanem a ferencesek igényének megfelelően a gótikában gyökerező hagyományos megoldást; az ennél jóval korábban megindult vár- és kastélyépítkezések pedig a pozsonyival egyidőben készültek, ezért nem azt, hanem a közös, nyilván bécsi mintákat követték.

Batthyány I. Ádám építkezései, bár a magyarországi barokk első emlékeit emeltető Eszterházy Miklós, Pázmány Péter és Pálffy Pál hatására indultak, olyan területen folytak, amely ekkor már régen közvetlen kapcsolatot tartott Gráccal és Béccsel, a közép-európai barokk művészet két bölcsőjével, semmi különös nem lehet tehát abban, ha nem az elsőként emelt hazai barokk épületeket vették mintának, hanem azokkal szinte egyszerre épülve, közvetlenül a forrásból táplálkoztak.

Az 1630-as években történő kezdetek után, amikor bécsi mesterekkel indultak Batthyány I. Ádám nagy építkezései, az 1640-es évek második felére, főleg azonban 1650 után a nyugat-dunántúli Batthyány uradalmakon folyó építési munka egyre inkább a nagybirtok saját kezelésében, szervezésében történt. Az építési igények felmérését a tisztartók javaslatai alapján a földesúr saját éves fizetéssel szerződtetett uradalmi építő- és ácsmesterével végeztette el, velük készítette a tervrajzokat és azok jóváhagyása után rájuk bízta az épületek megvalósítását is. Az építkezések gazdagságos lebonyolítására mindenütt téglavetőket és égetőket emeltek, mészégetőket, deszkametszőket, fűrészmalmokat építettek, a meglévő vashámorokat, üvegcsűrőket bővítették annak érdekében, hogy a várak, kastélyok, templomok, majorok, malmok építéséhez és állandó karbantartásához szükséges építőanyag rendelkezésre álljon, sőt a legszükségesebb iparosokat: a kőműveseket és ácsokat, az asztalost és a lakatos uradalmi mesterként saját műhelyekben dolgoztatták. Batthyány I. Ádám ennek a nagybirtokon belüli építőszervezetnek a megszervezésével, amelyet feltételezhetően osztrák példák nyomán hozott létre, korának legmodernebb építésgazdálkodási formáját igyekezett megvalósítani, messze megelőzve korát, és mintegy előképévé vált a 18. század eleje óta a magyarországi nagybirtokon jelentkező saját szervezetnek, az uradalmi építési hivatalnak.⁴⁹

A rövidítések jegyzéke:

- Aggházy, 1959. *Aggházy Mária*: A barokk szobrászat Magyarországon. I. Bp. 1959.
- Balogh, 1970. *Balogh Jolán*: A reneszánsz kor művészete. A magyarországi művészet története. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp. 1970.
- Galavics, 1973. *Galavics Géza*: Későreneszánsz és korabarokk. Művészettörténet–tudománytörténet. Főszerk.: Aradi Nóra. Bp. 1973. 41–90.
- Garas, 1953. *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953.
- Garas, 1970. *Garas Klára*: A barokk kor művészete. A magyarországi művészet története. Negyedik, átdolgozott kiadás. Bp. 1970.
- Garas, 1975. *Garas Klára*: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk.: Galavics G. Bp. 1975., 211–229.
- Hajdecki *Alexander Hajdecki*: Die wiener Bau- und Maurermeister des Namens Caneval. Jahrbuch der KK Zentral. Kommission II. Wien, 1904.

⁴⁹ Batthyány I. Ádám építkezéseinek vázlatos felrajzolása azt a képet egészíti ki, amelyet a 17. század közepének nyugat-dunántúli nagybirtokáról ismerünk (*Zimányi, 1968.*), a kor többi vezető mecénásának feldolgozása pedig minden bizonnyal kiegészítené, sőt netán módosítaná is azt.

ItK Irodalomtörténeti Közlemények

- Iványi, 1942 *Iványi Béla*: A körmendi levéltár memorabiliái. Körmendi füzetek 2. Körmend, 1942.
- Iványi, 1943. 1. *Iványi Béla*: Pázmány Péter kiadatlan levelei. Körmendi füzetek 3. Körmend, 1943.
- Iványi, 1943. 2. *Iványi Béla*: Képek Körmend múltjából. Körmendi füzetek 4. Körmend, 1943.
- Iványi, 1943. 3. *Iványi Béla*: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943.
- Iványi, MKCs *Iványi Béla* évek szerint rendezett regesztái a körmendi Batthyány levéltár elpusztult gazdasági irataiból a MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjának adattárában.
- Klaniczay, 1961. *Klaniczay Tibor*: A magyar barokk irodalom kialakulása. Reneszánsz és barokk. Bp. 1961.
- Klaniczay, 1964. 1. *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. Bp. 1964.
- Klaniczay, 1964. 2. *Klaniczay Tibor*: A magyar irodalom története. A magyar irodalom története 1600–1772-ig. Bp. 1964.
- MTT Magyar Történelmi Társaság
- OL Országos Levéltár
- OL. Bcs. lt. Országos Levéltár. A Batthyány család levéltára.
- OMF Országos Műemléki Felügyelőség
- ÖK Österreichische Kunsttopographie
- Takáts, 1917. *Takáts Sándor*: Zrínyi Miklós nevelőanyja. Bp. 1917.
- Thieme-Becker *Thieme-Becker*: Allgemeines Lexicon der bildender Künstler
- Zimányi, 1962. *Zimányi Vera*: A herceg Batthyány család levéltára. Levéltári Leltárak 16. Kézirat, 1962.
- Zimányi, 1968. *Zimányi Vera*: A Rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp. 1968.

Adalékok az ellenforradalmi rendszer
művelődéstörténetéhez

(A Képviselőházi Könyvtár használata és forgalma a két világháború között)

A magyar törvényhozás alsó haza az 1860-as évek végén hozta létre – több európai képviselőház példáját követve¹ – belső, zárt jellegű könyvtárát, hogy a képviselőknek könnyen hozzáférhető információs bázist teremtsen, s ezáltal a törvényhozó munkának maximális szellemi, ideológiai támogatást nyújtson. A cél megvalósítása érdekében a könyvtárt beépítették a képviselőház szervezetébe, s így annak hivatalaként, belső szakmai intézményeként működött. Munkájának irányítását, szakmai-politikai felügyeletét a képviselőház egyik állandó bizottsága, a könyvtári (1929-től könyvtári és múzeumi) bizottság látta el, s ennek vezetője 1887-től – az akkor elfogadott házszabályok értelmében – 1949-ig hivatalból a képviselőház (nemzetgyűlés, országgyűlés) elnöke volt. A bizottság évenként beszámolási, jelentési kötelezettséggel tartozott a képviselőháznak, amely az üléseken hozott határozataival a könyvtár irányításának csúciszerveként tevékenykedett. Mindezzel összhangban a képviselőház házszabályaiban és a könyvtári ügyrendekben szigorúan lefektették, hogy a könyvtár köteles beszerezni mindazon magyar és külföldi dokumentumokat, könyveket és időszaki kiadványokat, melyekre a képviselőknek a törvényhozói munkához szükségük van.² A gyűjtőkör széles értelmezése és az anyagi dotáció következtében a Képviselőházi Könyvtár – amely a főrendiház 5 ezer kötetes könyvtárának 1912-ben történő beolvasásától,³ illetve a felsőház megalakulásától (1926) kezdve az egész törvényhozás könyvtáraként funkcionált – hamarosan az ország egyik jelentős könyvtárává fejlődött (a 20-as évek végén a könyvtár kötetszámát tekintve a budapesti könyvtárak között a hatodik, az európai parlamenti könyvtárak között pedig az ötödik helyet foglalta el).⁴

Miután a könyvtár helyzete révén – a képviselőkkel, jelentős politikusokkal való kontaktusa miatt – a politikai élettel szoros kapcsolatban volt, s arra közvetve hatást is gyakorolt, művelődéstörténeti szempontból sem lesz érdektelen, hogy az alábbiakban megvizsgáljuk: kik, hogyan, mikor és milyen mértékben vehették és vették igénybe a képviselőház jól fejlesztett szakkönyvtárát. Vizsgálódásunk ezúttal a két világháború közötti időszakra terjed ki, de ahol szükségesnek érezzük, visszatalunk korábbi szabályokra, tényekre, eseményekre, előzményekre is.

¹ Rövidítések:

OK – Országgyűlési Könyvtár

OL – Országos Levéltár

AK Kézir. – Akadémiai Könyvtár Kézirattára

KB jkv. – Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei

Uo. – ugyanott

Korábban a következő parlamenti könyvtárak jöttek létre: 1796-ban a francia képviselőház, 1814-ben a norvég, 1815-ben a holland, 1818-ban a bajor országgyűlés, 1818-ban az angol alsóház, 1826-ban az angol felsőház, 1848-ban az olasz képviselőház és szenátus, valamint a svájci parlament alapított könyvtárt a törvényhozás tagjainak szolgálatára. (Lásd: Az Országgyűlés Könyvtárának katalógusa I. Szerk. Nagy Miklós. Bp. 1929. VI. p.).

² A képviselőház házszabályai, 1868. 215. §

³ Az Országgyűlés Könyvtárának katalógusa I. [Nagy Miklós bevezető tanulmánya] XVII.

⁴ Uo. XXIII.

1. A Képviselőházi Könyvtár használói

a) A képviselők

A „Ház” – miként az 1868-as házszabályok egyértelműen rögzítik – a könyvtárt saját „tag-jainak használatára” állította fel. Ebből következően a Képviselőházi Könyvtár valamennyi funkcióját, a legapróbb tevékenységét is a képviselők, a törvényhozók érdekében végezte. Fő feladata a parlamenti munka támogatása volt, „a parlamenti viták színvonalának és tartalmának” emelése,⁵ mert amint Küffer Béla – a könyvtár egyik korábbi vezetője – írta „a Parlamenti könyvtár a parlamenti harcoknak egyik fegyvertára”.⁶ Nem volt véletlen tehát, hogy a könyvtár a kívánatkönyvbe jegyzett képviselői kívánságokat a könyvek beszerzésénél messzemenőleg érvényesítette, hogy 1873-ban végül is a zsúfolt képviselőház adott otthont 30 évre a könyvtárnak, és az új épület építésekor Steindl Imre már a könyvtárt is betervezte, hogy kötetkatalógusokat nyomtatott a könyvtár, hogy elsősorban jogi, történelmi és politikai műveket gyűjtött, hogy már a csereegyezmény megkötése (1886) előtt széles körű cserekapcsolatokat épített ki a külföldi parlamenti anyagok megszerzéséért, hogy a könyvtár szervezetileg a könyvtári bizottság, sőt maga a házelnök és a Ház irányítása alá tartozott, hogy a kölcsönzési rendjét a Ház ülése, a bizottsági előadók elsőbbsége is meghatározta, hogy a nyitvatartás, a legkülönbözőbb kérdések gyors megválaszolása stb. mind-mind a törvényhozók maximális segítségét szolgálták.

A könyvtár elsődleges használói tehát – természetesen – a képviselők voltak. A könyvtár működése szorosan kötődött és alkalmazkodott a törvényhozók munkájához, idejéhez, igényeihez. Ezt a kötődést parancsolólag írták elő a házszabályok, a könyvtári ügyrend paragrafusai, és lépten-nyomon észlelhetjük a könyvtári bizottság éves jelentéseiben, a bizottsági ülések jegyzőkönyveiben is. A szabályok, szabályzatok és a képviselői érdekektől determinált könyvtári gyakorlat akkor is foggal-körömmel védte a képviselők kizárólagos olvasói érdekeit, kényelmét, amikor a tudományos és szellemi élet fejlődése és a józan ész megkövetelte, hogy a Ház könyvtára külső olvasókat is fogadjon.

b) „Idegenek” a könyvtárban

A Ház könyvtára nem sokáig tudott ellenállni a külső olvasók (a Házban akkor elterjedt megkülönböztető fogalom szerint: „idegenek”) megújuló ostromának. Már a múlt század végén sem zárkózott el a Ház egy-egy nagy tekintélyű tudományos kutató (pl. Marczali Henrik történész⁷), vagy valamely magas szintű állami intézmény (minisztérium) magas rangú tisztviselőjének könyvtárlátogatásától. Bár az 1892. június 18-i házülésen elfogadott kölcsönzési ügyrend nyomtatékosan hangsúlyozta, hogy „könyvet kölcsön csak a képviselőház tagjai vehetnek ki”⁸ ez alól is akadt kivétel: 1894-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter közbenjárására a könyvtári bizottság kölcsönadta *Petz: Monumenta Germanae . . .* című 35 kötetes művét a Pesti Tudományegyetem Történelmi szemináriumának, amely egyben a könyvtár történetében a leghosszabb ideig tartó kölcsönzési művelet volt (a terjedelmes mű több mint 50 évig volt kölcsön évenkénti meghosszabbítással, és a II. világháború végén került vissza a könyvtárba).⁹ Az idegenek könyvtárlátogatásai egy ideig a kivétel szintjén mozogtak, de azt követően, hogy a könyvtár 50 ezer kötetes állományával 1902-ben az új parlamenti épületbe költözött, egyre többen igyekeztek bejutni. Ezért az 1907-ben elkészített könyvtári ügyrend is kénytelen foglalkozni a külső olvasókkal és engedményeket tenni részükre: „idegenek a könyvtár könyveit csakis délelőtt azon időben használhatják, amikor a könyvtár a képviselők részére különben is nyitva van, mégpedig kizárólag az elnöktől írásbeli folyamodásukkal kérendő, s bármikor visszavonható engedély alapján.”¹⁰ Látható, hogy térbeli, időbeli és személyi

⁵ A Képviselőház Könyvtárának katalógusa 1866–1893. Bp, 1894. XIX.

⁶ Uo. VII.

⁷ OL K2. 747. cs. B. XVIII. 8.

⁸ Lásd 5. sz. jegyzet V. p.

⁹ OL K2. 28. cs. B. XVIII. 5.

¹⁰ Könyvtári ügyrend 1909. 15. § (Képviselőház Irományai, 1906–11. XXXV. k. 133–140.)

korlátozásokkal ugyan, de lehetővé tették egy-egy személy bejutását – ideiglenes jelleggel (az engedélykérés évében). A Tanácsköztársaság a könyvtár teljes nyilvánossá tételét tervezte, de az elképzelések nem valósulhattak meg. A 20-as években a külső olvasók szaporodása újabb problémát okozott (kitiltani nem lehetett őket, hiszen a Ház könyvtára számos olyan könyvet őrzött, amely más magyarországi könyvtár állományában nem volt meg): a képviselőknek nem tetszett, hogy idegenekkel kell „egy tából cseresznyézni”. Először Beck Lajos képviselő javasolta külön olvasóterem berendezését 1922-ben, de tárgyi és személyi feltételek hiányában a könyvtári bizottság elhalasztotta a kérés teljesítését.¹¹ A bizottság éppen 10 év múlva tért vissza a kérdésre – közben 1923-ban bizonyos korlátozásokkal kiterjesztette a kölcsönzést a nem képviselőkre is –, amikor Nagy Miklós igazgató és Almásy László elnök javaslatára leszögezte, hogy „az idegen olvasók számára megfelelő helyiségről történjek gondoskodás”, mert a képviselők, idegenek és a könyvtár három tisztviselője egyazon helyiségben egymástól zavartatva dolgoznak, és „ismételten megtörtént, hogy egyes képviselő urak kifogásolták . . . idegen olvasók jelenlétét”.¹² Ideig-óráig úgy igyekeztek megoldani az ügyet, hogy idegeneknek csak olyan napra adtak könyvtárlátogatási engedélyt, amikor a Ház nem tartott ülést. A Ház elnöke azonban látva a képviselők és a bizottsági tagok részéről jelentkező nyomást, ígéretet tett az „idegenek olvasójának” egy magánlakás felszámolása révén történő létrehozására,¹³ amelynek előkészítése 1933-ban meg is történt.¹⁴ Miután „az idegen olvasók egyre nagyobb számban” jelentkeztek a könyvtárban, és ugyanakkor „a képviselők ismételten kifogást tettek az ellen, hogy az idegen olvasók ellepjék a kizárólag törvényhozási tagok számára fenntartott helyiségeket”, 900 pengős költségráfordítással két új olvasóhelyiséget létesítettek, külső olvasók helybenolvasási céljaira. A 20 férőhelyes idegenek olvasója 1934. október 19-én nyílt meg, ezzel a Ház „régén érzett hiányt elégitett ki”.¹⁵

A térbeli engedély után az 1937-es könyvtári ügyrend bizonyos időbeli engedményt is adott: „idegenek (nem törvényhozási tagok) a könyvtárat csak a délelőtti órákban vehetik igénybe, oly napokon azonban, amikor a képviselőház délután tartja ülését, . . . nyitva van a könyvtár délután 4–8 óráig, illetőleg ha az ülés korábban végződnék, az ülés bezárásáig.”¹⁶ A könyvtár látogatására vonatkozó engedély ugyanazon naptári év végéig volt érvényes, de év közben is bármikor visszavonhatták, a visszavont és eleve elutasított kérelmet abban az évben már nem lehetett megújítani.¹⁷ Az ügyrend (6. § c. és d. pont), ha korlátozottan is, de óvadék ellenében – lehetővé tette a kölcsönzést, ha az „komoly kutatási céltól indokolt esetekben, az országgyűlés tagjai előjogainak sérelme nélkül” történik. Ezek a tények – minden hátrányos megkülönböztetés ellenére – jelzik az „idegenek” fokozódó térhódítását, de azt is, hogy a vizsgált időszakban a könyvtár alapvetően mégis a törvényhozói hatalom belső, zárt jellegű intézménye maradt (a könyvtár csak 1952-ben válik majd nyilvánossá).

c) A könyvtár olvasóforgalma

A könyvtárlátogatási statisztikai adatok, amelyek jól szemléltetik az olvasóforgalom alakulását és összetételének arányát is, valamint a könyvtári bizottság éves jelentései (ezeket évenként a Képviselőházi irományok kötetekben közzétették) mindig beszámoltak arról, hogy hány képviselő hány alkalommal látogatta a könyvtárat. A nem törvényhozási tagoknál (a statisztikában itt összeolvadnak a volt képviselőkre, kutatókra, állami hivatalokra, könyvtárakra, országgyűlési tisztviselőkre és alkalmazottakra vonatkozó adatok) csak a könyvtárlátogatási alkalmak összessége van feltüntetve, a látogatók tényleges száma tisztázatlan (a jelentések nem véletlenül egyrészt – érthetően – a képviselőkre vonatkozó adatok részletezését tartják feladatuknak, másrészt a képviselőkre nézve

¹¹ KB jkv. 2. k. 1922. dec. 15. (24. pont)

¹² Uo. 1932. dec. 12. (12.)

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 1933. dec. 15. (15.)

¹⁵ Uo. 1934. dec. 12. (13.)

¹⁶ Könyvtári ügyrend 1937. 12. § (Képviselőházi Irományok 1935–1940. VI. k. 443–450.)

¹⁷ Uo.

kedvezőtlen tényeket valószínűleg elhallgatják, így nehezebben derül ki, hogy valójában több „idegen” használja a könyvtárt, mint törvényhozó, noha az olvasóforgalom összesített számadata ezt nyilvánvalóvá teszi). A jobb összehasonlítás kedvéért itt ismertetem, hogy az egyes ciklusokra hány képviselőt választottak: 1920–22: 207; 1922–27: 252; 1927–32: 245; 1931–36: 245; 1935–40: 245. A képviselők összlétszáma a 20 év alatt tehát megközelítőleg 1200 volt.

A világháborúk közötti két évtizedben összesen 2772 képviselő fordult meg a könyvtárban, vagyis a 20 év alatt minden egyes képviselő 2,3 olvasót jelentett a könyvtárnak (természetesen ugyanaz a törvényhozó több évben, sőt több ciklusban is szerepelhetett, mint külön olvasó). A képviselők közül évente átlag 140 iratkozott fel az olvasók listájára, s legkevesebben 1920-ban (101 fő), 1921-ben (119) és 1922-ben (118), tehát közvetlenül az ellenforradalmi rendszer hatalomra jutása után, míg a legtöbben 1926-ban (172 fő), 1931-ben (175) és 1939-ben (176 fő). A felsőház létrehozása után 1927-től a parlament ismét kétkamarás lett, így a könyvtárolvasók között – igaz, elég alacsony számmal – a felsőház tagjai is megjelentek. (A felsőház tagjainak száma a vizsgált időszakban a következőképpen alakult: 1927–32: 237; 1931–36: 241; 1935–40: 240. Összesen a három ciklusban: 718). A másfél évtized alatt összesen 337 felsőházi tag volt könyvtárlátogató, évenként átlagosan 25 fő. A 20 év törvényhozóinak száma tehát összesen 3109, vagyis együttesen az éves átlag a 160 főt sem éri el. Miután azonban egy-egy törvényhozó évente több alkalommal is felkereste „saját” könyvtárát, a mai értelemben is használatos olvasóforgalom a fentieknél jóval magasabb átlagszámokat mutat. Eszerint, a Ház könyvtárában a legalacsonyabb olvasóforgalom szintén az első három évben volt (1920-ban 759, 1921-ben 779, 1922-ben 1031), míg az 1300-as olvasói átlagot jelentősebben az 1923-as (1390), 1924-es (ekkor a legmagasabb a forgalom, vagyis 1567 fő), 1932-es (1344), 1933-as (1339) és 1934-es (1442) években szárnyalta túl. A nem törvényhozási tagok ellenére, hogy a látogatók tényleges számát adatok hiányában nem tudjuk, látogataik összesített adataiból megállapíthatjuk, hogy a képviselőkhez viszonyítva a vizsgált két évtized valamennyi évében többszörös olvasóforgalmat bonyolítottak le. Ez a forgalom az első két évben és 1927-ben a 2 ezer alatt maradt, 1922-től 1926-ig és 1928-ban 2500 és 3000 között alakult, 1929-től 1936-ig kb. 4000 és 4500 között mozgott, 1937–38-ban meghaladta az 5 ezer főt is, az utolsó évben pedig – valószínűleg már a háborús időszak hatására – ezerrel csökkenve ismét négyezres nagyságrendre esett vissza.

Adatok a törvényhozók és nem törvényhozási tagok olvasóforgalmának összehasonlításához:

Év	Törvényhozók	Idegenek	Összesen
1920	759	1823	2582
1921	779	1999	2778
1922	1031	2662	3693
1923	1390	2884	4274
1924	1567	2946	4513
1925	1173	2862	4035
1926	1131	2697	3828
1927	1162	1248	2410
1928	1309	2727	4036
1929	1190	3838	5028
1930	1207	4421	5628
1931	1224	4379	5603
1932	1344	4062	5406
1933	1339	4441	5780
1934	1442	4482	5924
1935	1122	4226	5348
1936	1305	3942	5247
1937	1232	5154	6386
1938	1184	5124	6308
1939	1217	4261	5478

Az összehasonlításból világosan kitűnik, hogy a 20-as évek nagy részében a nem törvényhozási tagok olvasóforgalma a törvényhozókénak 2–2,5-szerese (csak 1927-ben esik majdnem egybe a két forgalom volumene), 1929-től 1936-ig 3–3,5-szerese, 1937–38-ban pedig több, mint négyszeresére rúg az idegenek aránya, az összforgalomnak (amely a 30-as évekre az induláshoz képest 2–2,5-szeresére emelkedett), tehát kb. a 2/3-át nem törvényhozók „produkálták”.

2. A könyvtár igénybevételek módjai

A könyvtár használatának két fő formája volt: a helybenolvasás és a kölcsönzés. Ezek mellett alkalmanként csak képviselőknek (néha magas rangú állami tisztviselőknek) a könyvtár egyéb szolgáltatásokat is végzett a törvényhozói igényekhez kapcsolódva.

a) Helybenolvasás a Ház könyvtárában

A korlátozott könyvtárhasználatra szorított külső olvasókon kívül a képviselők is viszonylag gyakran olvastak a könyvtárban, egyrészt mert a legfontosabb kézikönyveket, lexikonokat, enciklopédiákat, szótárakat, adattárakat, jogszabály-gyűjteményeket, statisztikai műveket, dokumentumgyűjteményeket és parlamenti kiadványokat csak helyben lehetett használni, másrészt rövid, néhány perces elfoglaltság, (adatkikerésés, egy cikk elolvasása stb.) – akár a képviselőházi ülés szünetében, de alatta is – nem tette szükségessé a könyvek kikölcsönzését.

A könyvtár nyitvatartása

A helybenolvasás a könyvtár használatának fő formája volt, amelynek megvalósítása a nyitvatartási időnek is függvénye. A helybenolvasási időt különbözőképpen méretezték a képviselők és az „idegenek” részére. Az 1909-ben életbe léptetett könyvtári ügyrend szerint a törvényhozás tagjainak az alábbi időpontokban állt rendelkezésére a könyvtár:

- A házülések napjain reggel 9-től az ülés végéig;
- Ha a képviselőház bizottságának valamelyik tagja e nyitvatartási időn kívül is használni kívánta a könyvtárat, előzetesen (aznap délelőtti) tudatta a könyvtárvezetővel, aki köteles volt gondoskodni a délután 4–6 óráig, esetleg a bizottsági ülés végéig tartó nyitvatartásról;
- Vasárnap és ünnepeken, valamint a képviselőházi ülések egy hétnél tovább tartó szünetelésekor délelőtti 10-től 1-ig.¹⁸

Az „idegenek” ezzel szemben csak a délelőtti órákban látogathatták a könyvtárt azokon a napokon, amikor a Ház ülést tartott.¹⁹

Az 1937-es ügyrend némileg módosította a nyitvatartási időt, a helybenolvasás időtartama növekedett, s az idegenek is tovább időzhettek a könyvtárban: a képviselők részére délelőtti ülések esetén az előzőekhez képest változatlan ideig (9-től az ülés végéig) volt nyitva az olvasóterem, délutáni ülések esetén viszont 9-től 2-ig és egy órával a délelőtti ülés megkezdése előtti időponttól az ülés végéig. Változatlanok maradtak viszont a bizottsági tagokra és ülések idejére vonatkozó könyvtárhasználati szabályok. A külső (nem országgyűlési) tagok részére fenntartott helyiségekben 9-től 2-ig, délutáni ülések idején pedig délelőtti 10-től 2-ig és délután 4–8-ig lehetett olvasni. Nyári szünet alatt az „idegenek olvasója” zárva volt.

A megkülönböztetések – ha némileg csökkentek is – továbbra is érvényben maradtak, de a könyvtárhasználat térbeli és időbeli feltételei mindenképpen javultak az idegenek szempontjából is.

¹⁸ Könyvtári ügyrend 1909. 6. §

¹⁹ Uo. 15. §

A helybenolvasás mennyiségi-tartalmi vizsgálata

A törvényhozók és idegenek olvasóforgalma után irányítsuk figyelmünket a – számunkra fontosabb – tartalmi kérdésekre is: a két világháború között mit és mennyit olvastak a törvényhozók és a külső olvasók a Ház könyvtárának adatai alapján. A könyvtári jelentések az olvasott kötetek forgalmát évi bontásban egy összegben közlik (tehát nincs elkülönítve a képviselők és az idegenek által helyben használt kötetek száma), és ugyanakkor 1921-től kezdve kitérnek arra is, hogy tudományszakonként milyen volt a kötetforgalom. Ezek alapján a következőket állapíthatjuk meg:

A kötetforgalom az olvasóforgalommal összefüggésben így alakult:

Év	Össz-olvasóforgalom	Helyben olvasott kötetek összforgalma
1920	2582	15 543
1921	2778	13 374
1922	3693	16 584
1923	4274	16 803
1924	4513	17 895
1925	4035	18 002
1926	3828	18 082
1927	2410	15 063
1928	4036	15 423
1929	5028	14 020
1930	5628	18 304
1931	5603	18 353
1932	5406	19 990
1933	5780	25 320
1934	5924	30 486
1935	5348	18 170
1936	5247	19 803
1937	6386	19 364
1938	6308	23 650
1939	5478	23 746

Ami először szembetűnik, az a kötetforgalom hullámzó jellege (az olvasóforgalomnál ez a hullámzás csak részben és sokkal kisebb mértékben látható, kivéve az 1927-es alacsony forgalmat). 1920-tól – eltekintve az 1921-es csökkenéstől – 1926-ig fokozatos emelkedést tapasztalunk, amely 1927-ben megtörik, visszazuhan a kezdeti szintre, sőt 1929-ben csaknem a mélypontra. Ez az 1921-es év mellett a legalacsonyabb éves kötetforgalom (14 020 kötet) a két évtized alatt. Hirtelen ugrás után 1930-tól ismét fokozatos, majd ugrásszerű a könyvtárban használt kötetek forgalomemelkedése 1934-ig, amikor három év alatt 12 ezerrel nőtt az igénybe vett kötetek száma. Az 1934-es, a vizsgált időszakban ekkor a legmagasabb a helybenolvasás értékmutatója, forgalmi csúcspont után újabb zuhanás következik be 1935-ben – a csökkenés mértéke egy év alatt 12 ezer kötet – (megjegyzendő, hogy az éves jelentésben itt 4 ezer kötetes eltérés mutatkozik, valószínűleg sajtóhiba következtében), amelyet a ciklusváltozással együtt járó országgyűlési szünet csak ideiglenes jelleggel indokol, az 1936–37-es alacsonyabb forgalom a tartós hanyatlást jelzi. 1937-ben 1934-hez viszonyítva több mint 10 ezerrel alacsonyabb volt a helyben használt kötetek száma, s ez ellentmond annak a ténynek, hogy a két évtizedes olvasóforgalom pontosan ebben az évben tetőzött (6386 olvasóval). Az utolsó két év (1938–39) forgalma ismét emelkedést mutat a ciklusváltozás és szünet ellenére is.

A kötetforgalom hullámzásának, ugrásszerű növekedésének és csökkenésének okait az erre, illetve az akkori körülmények aprólékos ismeretére vonatkozó adatok hiányában nehéz megmon-

dani: a könyvtári bizottság és az igazgató jelentései, a statisztikák és a különböző korabeli iratok egyáltalán nem foglalkoznak e kérdéssel, és semmi útmutatást nem tartalmaznak. A valószínűség szintjén bizonyos jelenségekből levonható következtetések segítségével – mégis megkíséreljük a válaszadást. Az egyik ok az országgyűlés ciklikus jellegében, a parlamenti szünetek hosszúságában (választások, elnapolások, olykor a törvényhozás működésének több hónapos kiesése) rejlik. A másik tényező is – a külsők korlátozása, a képviselőknek, mint olvasóknak maximális kényelmét, zavartalanágát szem előtt tartó szabályok, intézkedések érvényesítése – negatív hatatot a külső forgalom alakulására (a könyvtárnak zárt jellege miatt nem volt érdeke és célja, hogy minél többen keressék fel olvasótermeit) és a kulturális-tudományos élet változó s a gazdasági élet káros kihatásai miatt bekövetkezett kényszerű csökkentések is időnként kedvezőtlenül befolyásolták a forgalom alakulását. S adott esetben (például 1921-ben, 1928-ban, 1929-ben és 1937-ben) több olvasó kevesebb kötetet, vagy kevesebb olvasó nagyobb számú könyvtári egységet forgalmazott (1920, 1925, 1927, 1939), ez valószínűleg a mindennapi élet ezernyi kihatásából fakadó, a szüntelenül változó használói igények természetes hullámzásának az eredménye, amelyet a könyvtárak ma is észlelhetnek. S természetesen függött a parlamenti üléseken szereplő témák, törvényjavaslatok valódi vagy vélt fontosságától is, amelyekre a képviselők változóan készültek fel.

A mennyiségi vizsgálat után most nézzük meg, hogy mi után érdeklődtek, a tudományok mely területével foglalkoztak a két világháború közötti időszak olvasói:

A két évtized összesített adatai²⁰ a tudományszakok forgalmáról (helybenolvasás):

Tudományszak	Kötetszám	Százalék
A1 Könyvészet	11 199	3,1
A2 Szótárak, lexikonok	27 061	7,5
A3 Szépirodalom	25 733	7,1
A4 Évkönyvek, címtárak, periodikák	69 733	19,2
A5 Bölcsélet	3 155	0,9
B1 Törvények, rendeletek, országgyűlési nyomtatványok	46 915	12,8
B2 Jogi és államtudományi lexikonok	1 799	0,5
B3 Szociológia, politika, jogbölcsélet	11 602	3,2
B4 Magánjog	4 461	1,2
B5 Büntetőjog	3 198	0,9
B6 Közjog és közigazgatás	23 774	6,6
B7 Nemzetközi jog	15 764	4,3
B8 Közgazdaság és pénzügy	26 002	7,2
B9 Egyháztörténet és egyházjog	6 061	1,7
B10 Statisztika	9 289	2,5
C1 Egyetemes történet	12 717	3,5
C2 Magyar történet	21 038	5,8
C3 Külföldi történelem	18 006	5,0
C4 Politikai irodalom, Publicisztika	16 034	4,5
D Földrajz, Néprajz, Térképek	7 826	2,2
E Természettudományok	1 065	0,3
Összesen :	362 432	100,0 %

²⁰ A részadatokat a könyvtári bizottság éves jelentései szolgáltatták.

(Megjegyzések: 1. az 1920-as évben nincsenek adatok az egyes tudományterületekre nézve; 2. az A3 szakban 1929-ig a bölcelet (filozófia) is helyet kapott, sajnos, nem elkülönítve; 3. az A5 bölcelet-szak csak 1930-tól létezik, mint önálló szak, 1938-tól a neveléstudománnyal együtt; 4. a D szakot 1933-tól két szakra bontották, D1 (Föld- és néprajz) és D2 (Térképek) szakra, ettől kezdve a statisztika bontja, de az összesítésnél ezt nem vettem figyelembe, mert az anyagok természetesen leggyakrabban összetartoznak; 5. az E szak csak 1932-től létezik.)

Látható, hogy a Képviselőházi Könyvtár olvasói a 20-as és 30-as években legtöbbször az A4-es Folyóiratok, napilapok, évkönyvek, címtárak, névtárak szakot vették igénybe (69 733 kötet, 19,2%) ezt követi a B1 Törvények, rendeletek, parlamenti anyagok (46 915 kötet, 12,8%) az A2 Szótárak, lexikonok (27 061 kötet, 7,5%), a B8 Közgazdaság (26 002 kötet, 7,2%), az A3 Szépirodalom (25 733 kötet, 7,1%), a B6 Közjog és Közigazgatási jog (23 774 kötet, 6,6%), a C2 Magyar történet (21 038 kötet, 5,8%) és a C3 Külföldi történet (18 006 kötet, 5,0%). A leggyéresebb forgalmat az E Természettudományok (0,3%, ez érthető is, hiszen csak 1932-től funkcionál, a képviselők főleg a társadalomtudományokkal foglalkoztak, s az anyag maga sem volt jelentős mértékű), a B2 Jogi és államtudományi lexikonok (1799 kötet, 0,5%), a B5 Büntetőjog (3198 kötet, 0,9%) –, az A5 Bölcelet 0,9%-át nem reális itt felsorolni, hiszen 1929-ig az A3-ba volt besorolva és csak 1930-tól önálló szak-, a B4 Magánjog (4461 kötet, 1,2%) és a B9 Vallás- és egyháztörténet (6061 kötet, 1,7%) bonyolították le.

Természetesen az egyes tudományok iránti igények és forgalmuk a különböző években – az adott év parlamenti vitáival, politikai, gazdasági, szociális stb. problémáival összefüggésben – jelentős eltéréseket mutatnak.²¹ Ezt az alábbi táblázat is világosan tükrözi:

²¹Itt jegyzem meg, hogy a könyvtári bizottság éves jelentéseiben néhány hiba (részben téves összeadásból, részben sajtóhibából eredően) található. Ezek általában nem jelentősek (1921-ben, 1922-ben, 1926-ban és 1934-ben), kivétel az 1935-ös év, amikor az eltérés meghaladja a 4000 kötetet. Itt a részadatok alapján számoltam, mert valószínűbb, hogy az összesítésben történt a hiba.

	Helyben									
	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
A1	79	124	150	204	214	256	245	116	151	276
A2	1246	2911	1584	1631	1494	1477	1175	1193	1004	1034
A3	1635	1154	1466	1254	1230	1357	1570	1356	1384	1844
A4	3056	2908	3381	3907	4155	3945	3739	3384	3081	4026
A5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	97
B1	2537	2108	2376	2732	3112	3155	2790	2974	2469	2570
B2	123	62	131	149	103	72	64	74	52	64
B3	101	111	149	121	154	82	145	107	168	355
B4	207	141	199	218	189	193	131	162	108	199
B5	228	83	200	167	111	96	91	86	113	195
B6	1450	1564	1686	2098	2026	1512	667	1090	966	1239
B7	211	179	338	237	490	376	358	628	547	972
B8	228	1271	1464	1729	1302	1411	1221	1167	901	1213
B9	198	1682	250	265	220	306	211	182	154	124
B10	342	276	616	533	529	473	472	466	468	637
C1	334	287	463	483	499	656	511	431	576	651
C2	606	943	976	1107	919	1151	646	804	886	1383
C3	347	376	483	424	554	794	561	629	538	680
C4	234	194	529	301	453	570	335	366	215	410
D	212	210	362	335	248	200	131	208	239	334
D1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
D2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
E	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Összesen:	13374	16584	16803	17895	18002	18082	15063	15423	14020	18304

Az összesített táblázat jól mutatja az egyes tudományágak irodalma iránti igények, illetve a forgalom alakulását, s azt, hogyan változott a különböző években egy-egy tudományág forgalmának aránya a többi tudományághoz, önmaga korábbi vagy későbbi mértékéhez és a forgalom öszszvolumenéhez viszonyítva. Nézzük meg külön kiemelve is a húsz év forgalmát, az első nyolc hely változásait, vagy éppen változatlan voltát figyelemmel kísérve:

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1921	A4	B1	A3	B6	A2	C2	C3	B10
1922	A2	A4	B1	B9	B6	B8	C2	C3
1923	A4	B1	B6	A2	A3	B8	C2	B10
1924	A4	B1	B6	B8	A2	A3	C2	B10
1925	A4	B1	B6	A2	B8	A3	C2	C3
1926	A4	B1	B6	A2	B8	A3	C2	C3
1927	A4	B1	A3	B8	A2	B6	C2	C3
1928	A4	B1	A3	A2	B8	B6	C2	C3
1929	A4	B1	A3	A2	B6	B8	C2	C1
1930	A4	B1	A3	C2	B6	B8	A2	B7
1931	A4	B1	A3	B8	C2	B6	A2	B7
1932	A4	B1	A3	B8	C3	C4	C2	B6

olvasás

1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	Összesen
361	865	867	1122	970	1410	1200	1257	1332	11199
914	682	1433	2123	1312	1663	1325	1510	1350	27061
1800	1828	970	3308	1001	466	685	713	712	25733
3872	3829	3906	4766	2969	3556	3365	3975	3913	69733
124	237	328	473	361	230	366	463	476	3155
2168	2008	3633	2675	1751	2460	1468	2235	1694	46915
111	159	122	180	112	64	79	58	20	1799
365	817	1034	1403	1892	864	1128	1207	1399	11602
257	246	316	217	224	293	344	294	523	4461
208	284	209	143	139	162	208	244	231	3198
1096	970	1033	1000	764	829	1179	1241	1364	23774
856	654	3354	2384	932	862	664	926	799	15764
1657	1721	1476	2256	1084	1481	1268	1388	1764	26002
232	337	531	339	147	116	212	265	290	6061
536	458	578	473	414	377	431	593	617	9289
619	728	1016	1131	744	936	766	1013	873	12717
1162	1010	1527	1329	885	1154	1372	1721	1457	21038
781	1154	1427	1871	1061	1387	1314	1767	1858	18006
774	1074	779	2520	955	1076	1368	1816	2065	16034
456	900	—	—	—	—	—	—	—	3835
—	—	751	481	220	305	375	711	580	3423
—	—	—	122	101	25	125	71	124	568
4	29	30	170	132	87	122	182	308	1065
18353	19990	25320	30486	18170	19803	19364	23650	23746	362432

Év	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1933	A4	B1	B7	C2	B8	A2	C3	B3
1934	A4	A3	B1	C4	B7	B8	A2	C3
1935	A4	B3	B1	A2	B8	C3	A3	A1
1936	A4	B1	A2	B8	A1	C3	C2	C4
1937	A4	B1	C2	C4	A2	C3	B8	A1
1938	A4	B1	C4	C3	C2	A2	B8	A1
1939	A4	C4	C3	B8	B1	C2	B3	B6

Az A4 Évkönyvek, periodikák szak 18 évben állt az első helyen és egyszer a másodikon, a B1 Jogszabályok, parlamenti anyagok 15-ször a másodikon, háromszor a harmadikon és egyszer az ötödik helyen. A harmadik helyet főként az A3 Szépirodalom és a B6 Közjog és közigazgatási jog uralja, de a vizsgált időszak végén a történelmi szakok is helyet kaptak. A többi helyeken csaknem kizárólag az A2 Szótárak, lexikonok, a B8 Közgazdaság és a történelmi szakok (C2, C3, C4) osztozkodnak. Ezekon kívül még kisebb súllyal, de olykor előkelő helyre benyomul a B3 Szociológia, politika, jogbölcsélet (1935-ben a második helyre), a B7 Nemzetközi jog a 30-as évek második felében, a B10 Statisztika a 20-as évek elején, s egyetlen alkalommal (1922-ben) a B9 Vallás- és egyháztörténet a negyedik helyet érte el. (Gondoljunk a Horthy-korszak keresztény-nemzeti alapon történő berendezkedésére.) Figyelemre méltó a B8 Közgazdaság forgalmának alakulása: a gazdasági

élet, a közgazdasági problémák az egész Horthy-korszakban az érdeklődés homlokterében álltak (a háború utáni súlyos gazdasági krízis, infláció, a konszolidáció, a gazdasági világválság és belső lecsapódása, sőt utólagos hatása, a második világháborúra készülődés, a korszakon végignyúló gazdasági kérdések – nagybirtokrendszer, földkérdés – megoldatlansága stb. miatt), s ez látható a közgazdasági szak forgalmán is. 1922-től végig az élmezőnyben szerepel: 6 évben (1924, 1927, 1931, 1932, 1936, 1939) a negyedik helyen, 5-5 évben az ötödik és hatodik helyen jelezte a keresettség tartós voltát (az éves nagyságrend általában meghaladta az ezer kötetet, a 20 év alatt összesen pedig a 26 ezer kötetet). Érdekesen alakult a C jelzetű, történelmi szakok kötetforgalmi számaránya is: a 20-as években még a hetedik–nyolcadik helyen álltak, 1930-tól kezdve azonban fokozatos forgalomnövekedésük figyelhető meg: 1930-ban, 1933–34-ben negyedik, 1937-ben harmadik–negyedik, hatodik, 1938-ban harmadik–ötödik hely, 1939-ben második–harmadik, hatodik hely (az európai helyzet alakulása, Magyarország revíziós törekvései, a német fegyverkezés, faszálódás és a háborús orientáció a történelmi aspektus megerősödéséhez vezettek, de a történelmi múlt aktuálisnak tartott problémáit, a jelen nagy történelmi változásainak áhított lehetőségeit az ellenforradalmi rendszer propagandacélok miatt is állandóan napirenden tartotta).

A táblázatra nézve megállapíthatjuk, hogy a könyvtár kötetforgalmában a jogi, történelmi és politikai gyűjtőkori anyagok használata dominált: az élen járó A4-es (sajtóanyag és évkönyvek) szak vegyes jellege is valójában a történelem, politika és jog gyűjtőhelye, a B1, B6 és B7 (és A4 is) a jog jelentős szerepét mutatja (a B1-ben a parlamenti kiadványok ugyanakkor igen fontos történelmi-politikai forrásnak is tekintendő) a C szakok (a B1 és A4 is) a történelmi, a B3 és C4 (A4 és B1 is) a politika iránti kiemelkedő érdeklődést dokumentálják. Ezekon kívül élénk forgalma volt a már említett közgazdasági szaknak (b8) és a szépirodalmi szaknak. (A3) is. Ez utóbbi különösen a 20-as években bonyolított le nagy forgalmat, utána volumene visszaesik, és a többi tudományág forgalmához viszonyítva is egyre kisebb mértékű lesz (az utolsó négy évben már nem is szerepel az első 8 között), 1938–39-ben az 1921-es forgalomnak a felét sem érte el (inkább a kölcsönzési forgalomban kap egyre nagyobb helyet).

b) A kölcsönzések alakulása

A könyvtár használatának a helyben olvasás mellett – de annak mértékét el nem érő – másik jelentős módja a kölcsönzés volt. A következőkben az e témakörbe tartozó kérdésekkel foglalkozunk.

A kölcsönzés szabályozása

A könyvtár megalakulását követően a kezdeti kölcsönzési tilalmat a Ház – a könyvtári bizottság javaslatára – 1873. december 20-i ülésén megszüntette, és a képviselők számára lehetővé tette a könyvek – 1 hónapos határidőre szóló – kölcsönzését.² Ez a szabály 20 évig volt érvényben, amikor 1892. június 18-án a képviselőház 74. ülésén új kölcsönzési ügyrendet fogadott el, melyben tekintettel az időközben felmerült problémákra, részletesebben szabályozta a képviselők kölcsönzési jogait és az óhatatlanul megkívánt kötelezettségeket.³

Eszerint:

- csak a képviselőház tagjai kölcsönözhetnek térítvény ellenében;
- a bizottságok előadónak elsőbbségi joga van, kívánságukra tehát bármely kölcsönző köteles a határidő lejártá előtt bármikor (azonnal) visszahozni a könyveket;
- határidő 30 nap, amely – előjegyzés hiánya esetén – újabb egy hónapra meghosszabbítható;
- a vissza nem hozott könyvek és hátralékok jegyzéke – 14 nappal a felszólítás után – a könyvtári bizottság elé terjesztendő;
- nem kölcsönözhetők a folyóiratok utolsó számai, a statisztikai kézikönyvek és évkönyvek, lexikonok, szótárak és a magyar parlamenti nyomtatványok könyvtári példányai;
- az országgyűlés befejezése előtt 15 nappal minden könyvet vissza kell szolgáltatni.

² *Nagy Miklós*: A könyvtár története és a katalógus rendszere. (Az Országgyűlés Könyvtárának katalógusa 1866–1928. I. Bp. 1929.) IX.

³ Lásd 5. sz. jegyzet V–VI.

Miután a kölcsönözhető kötetek számát nem határozták meg, egyes képviselőknél 50 kötet is összegyűlt,²⁴ s nehezülték a visszaszerzés lehetőségei is. Az 1909. október 4-én elfogadott könyvtári ügyrend a kölcsönzést újolag részletesen szabályozta.²⁵ Ez a kölcsönözhető könyvek számát 20-ban maximalta, a határidőt pedig 60 napban állapította meg (plusz 30 nap hosszabbítás). Az országgyűlés feloszlata, vagy a képviselői megbízatás lejárta után 8 nap állt a képviselők rendelkezésére a könyvek visszajuttatására. Az ügyrend 16. és 17. §-a – az 1892-es korlátozások mellett – megtiltotta a külföldi parlamenti nyomtatványok, ritka értékes művek, kéziratok, a keresett gyűjteményes szakművek, a hírlapok, a Corpus Juris, a Rendeletek Tára köteteinek, az évkönyvek és címtárak kölcsönzését. Mindezeket kívül részletesen meghatározták a kölcsönzés személyes és postai lebonyolításának rendjét, a könyvtárak és kölcsönzők, valamint a könyvtári bizottság feladatait, a reklamációk, a késés, az elveszett vagy megrongált könyvek ügyében végzendő teendőket.

A könyvtári ügyrend ugyan 1937-ig volt hatályban, a kölcsönzésre vonatkozó szabályokat részben azonban 1923-ban – figyelembe véve a háború és a forradalmak után megváltozott viszonyokat – ismét módosították.²⁶ A lényegesebb változások a következők voltak:

- a maximálisan 20 kötet kölcsönzését 5-re csökkentették, további 5 kötet kölcsönzését akkor tették lehetővé, ha annak ellenértékét óvadék formájában a Ház pénztárában letétbe helyezték;
- folyóiratból csak egy évfolyam kölcsönözhető;
- miniszternek és bizottsági előadónak elsőbbségi jogát biztosították.

Lényeges változást jelentett, hogy – bizonyos megszorításokkal – kiterjesztették a kölcsönzési jogot a külső olvasókra, az „idegenek”-re is. Ezen a kategórián belül különbséget tettek egyrészt egyetemi tanárok, minisztériumok és egyéb intézmények tisztviselői (akik az intézmény vezetőjének írásbeli nyilatkozata alapján – vagy anélkül óvadékért – 5 kötetet kaphattak kölcsön 60 napra); volt törvényhozók és idegenek (elnöki engedélyre, óvadék ellenében 5 kötet, 60 napra) és a törvényhozás tisztviselői, alkalmazottai (két kötet 2 hónapra) között.

1925-ben külön szabályozták a hírlapkölcönzést. Az eddigi kölcsönzési tilalmat általánosságban fenntartva lehetővé tették, hogy az utolsó hónapban megjelent számokat – a példányok beszerzési árának letétbe helyezéséért cserébe – 14 napra kikölcsönözzék.²⁷

1927-ben a visszaállított kétkamarás parlament működésének kezdetén Nagy Miklós igazgató javaslatára kiterjesztették a kölcsönzést a felsőház tagjaira is (5 kötet térítvény, 5 kötet letét ellenében).²⁸

Az 1937-ben érvénybe lépő új könyvtári ügyrend ismét részletesen szabályozta a kölcsönzés valamennyi fő- és részletkérdését, s az 1923-ban elfogadott paragrafusok újabb módosításokon mentek át.²⁹ A képviselőknek 10-re felemelték a kölcsönözhető kötetek számát (plusz 5 kötet óvadékra), a folyóiratokból változatlanul egy-egy évfolyam volt „kivihető” a Házból. Lehetővé tették a telefon útján történő kölcsönzést aláírt térítvény ellenében. Egyetemi tanárok, minisztériumok, egyéb intézmények tisztviselői, volt országgyűlési tagok, idegenek kölcsönzési tevékenységében lényeges változás nem történt, de velük szemben a miniszterek és bizottsági előadók mellett a törvényhozás valamennyi tagja is előjogot kapott. Az országgyűlési tisztviselők és alkalmazottak saját kezű aláírásukra kérhettek kölcsön maximum 3 kötetet, 2 hónapos határidőre.

Az 1937-es ügyrend is kitért valamennyi részletkérdésre a könyvek kérésétől a visszahozatalig, az óvadéktól az elveszett könyvek pótlásáig, a reklamációktól a peres eljárásig.³⁰ Ezek a szabályok a vizsgált időszak végéig, sőt a II. világháború alatt is érvényben maradtak.

²⁴ Nagy Miklós: I. m. XV.

²⁵ Könyvtári ügyrend, 1909. 7–17. §

²⁶ Nemzetgyűlési Iromány, 1922–27. IV. k. 205–206. (146. sz.)

²⁷ Képviselőházi Iromány, 1922–27. XVI. k. 974. sz.

²⁸ KB jkv. 1927. febr. 24. (14.)

²⁹ Képviselőházi Iromány, 1935–40. VI. k. 445–448.

³⁰ Uo.

A vissza nem hozott és elveszett könyvek ügye, reklamációk és peres eljárások

A részletekbe menő szabályozás ellenére a kölcsönzés volt a könyvtár legproblematisabb tevékenysége, a vizsgált időszak két évtizedében a legtöbb nehézség ezen a területen jelentkezett. A könyvtári bizottság kéziratos jegyzőkönyveiben évről évre nyomon követhető a kölcsönzéssel összefüggő kérdések és gondok megoldása, illetőleg megoldatlansága. Az alábbiakban röviden áttekintjük ezeket.

1921. május 7-i ülésén a bizottság – a háború és a forradalmak alatt a kölcsönzőknél maradt nagy mennyiségű mű visszaszerzése érdekében – elrendelte, hogy a képviselők eredménytelen felszólítása után a könyvek árát a tiszteletdíjuktól le kell vonni és a könyvet beszerezni.³¹ A nagyszabású reklamációk után a következő ülésen megkezdődött a radikális végrehajtás is: megtették a törvényes lépéseket 18 volt képviselő ellen a nekik kölcsönzött 92 kötet és 30 füzet beszerzési és kötési költségének a Kincstári Jogügyi Igazgatóság útján történő behajtására, ugyanakkor felfüggesztették az eljárást 18 képviselő ellen, akiknek visszahozandó könyveik megszállt területeken maradtak.³² „A néhai Tisza István gr.-nál elveszett három kötetet, amennyiben az özvegyhez intézendő felszólítás eredménytelen maradna”, „a bizottság . . . a könyvtár terhére leírja”.³³ A bizottság ülése a képviselőknél a kéthónapos kölcsönzési idő lejártá után kinn maradt művek esetében szelídebb magatartást tanúsított, pusztán a késedelmes képviselők felszólítását rendelte el, s miután az 5 kötetre csökkentett kölcsönzést az igazgató túl merevnek ítélte meg („mert nem tett különbséget a csekély értékű 20-30 oldalas munkák és a nagy értékű, többszáz oldalas művek között”) bevezették az értékhatáros kölcsönzést.³⁴ (Eszerint a képviselők negyedévi tiszteletdíjuktól nagyobb értékű könyvmennyiséget nem kölcsönözhetnek ki.) A következő ülésen³⁵ a Kincstári Jogügyi Igazgatóság képviselője is részt vesz, akit a bizottság utasított, hogy „a már beperelt volt országgyűlési képviselők ellen az eljárást teljes szigorral folytassa le”, s Scitovszky Béla házelnök vállalta három nemzetgyűlési képviselő (Kun Béla, Bottlik István, Iklódy Szabó János) elnöki intésbén részesítését, ennek eredménytelensége esetén pedig a képviselői illetményből való levonás elrendelését. A bizottság foglalkozott a Hock Jánosnál (aki Károlyi Mihály híveként 1918-ban a Nemzeti Tanács elnöke volt, majd a Tanácsköztársaság bukása után másfél évtizedes emigrációba vonult) és Lovászy Mártonnál (a Károlyi-kormányban vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Friedrich-kormányban pedig külügyminiszter volt, de Horthy-ellenessége miatt emigrációba kényszerült) maradt könyvek visszaszerzésével is, és felhatalmazta a Jogügyi Igazgatóságot, hogy „Lovásznak és Hocknak esetleg Budapesten található vagyonából a náluk maradt könyvek forgalmi értékét a nemzetgyűlés részére per útján is biztosíthassa”,³⁶ és hogy a már többször eredmény nélkül felszólított 6 volt nemzetgyűlési képviselő ellen „a peres eljárást teljes erővel indítsa meg”.³⁷ (Ezen az ülésen fogadták el a kölcsönzési szabályzat módosítását is, melyet a fentiekben már részletesen bemutatunk.) 1923-ban még több volt képviselő állott per alatt (köztük Simonyi-Semadam Sándor volt miniszterelnök is) és 131 azon kötetek száma, amelyek az elszakított területeken élő volt képviselőknél s „a két forradalom külföldön élő szereplőinél” maradtak. A bizottság a 32 éves elévülési idő következtében úgy határozott, hogy „a megszállott területen és a külföldön élő volt képviselők és kommunisták könyvtartozása tartassék továbbra is nyilván”.³⁸ Ezt a határozatot a további években megújították. 1924-ben újabb 47 képviselő maradt „néma” a reklamáló felszólítás ellenére. A könyvtárigazgató kérte az elnököt, hogy a leközlelbbi felszólítást saját kezűleg legyen kegyes aláírni, figyelmeztetve egyúttal a képviselő urakat, hogy „kénytelen lesz intézkedni a könyvek jelenlegi ellenértékének és kötési költségé-

³¹ KB jkv. 1921. május 7. (4.)

³² KB jkv. 1921. december 12. (6.)

³³ Uo.

³⁴ Uo. (16.)

³⁵ Uo. 1922. december 15. (7–13. és 25.)

³⁶ Uo. (8.)

³⁷ Uo. (10.)

³⁸ Uo. 1923. december 13. (7.)

nek a legközelebb esedékes képviselői illetményből való levonása iránt”.³⁹ Az 1922-ben elkezdett pereskedések – a sok huzavona miatt – még 1925-ben sem zárultak le, a trianoni béke következtében elszakadt részekén és az emigrált politikai személyek „számláján” is még 123 kötet szerepelt. Hogy az ügyet kimozdítsák a holtpontról, a bizottság elfogadta a házelnök javaslatát: „a megszállott területen élő volt országgyűlési képviselők bukaresti, illetve prágai követségünk útján szőlítassanak fel bizalmas levélben a náluk maradt könyvek visszaszolgáltatására, s hogy e célból a m. kir. külügyminisztérium kerestessék meg azzal a megjegyzéssel, hogy említett követségeinket a legnagyobb óvatosságra figyelmeztesse, nehogy a megszálló hatalmak részéről a felszólított urak kellemetlenségeknek tétessenek ki, vagy a művek elkoboztassanak.”⁴⁰ Scitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke ennek végrehajtásaként 1926. január 21-én átiratot küldött Walko Lajos külügyminiszternek, amelyre – az 1927. február 24-i jelentés szerint – „semminemű válasz nem érkezett”. A bizottság nem nyugodott bele a helyzet ilyen alakulásába, és újabb átirat megküldését határozta el⁴¹ (és míg a könyvtárigazgató a volt képviselők könyvhátraléka nagy részének megszűnéséről számolt be, ugyanakkor működő képviselők – Bozsik Pál, Drózdy Győző, Haller József, Ulain Ferenc stb. – ellen indítottak peres eljárást 22 kötet visszaszerzése céljából).⁴² Az elnök 1927. március 6-i átiratára a Külügyminisztérium március 15-én válaszolt: ebből az derült ki, hogy az ügyet szakvélemény kikérése miatt a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez továbbította, s – a jelentés 1927. decemberi megfogalmazása szerint – „úgy látszik, az ügy azóta holtpontra jutott”.⁴³ A bizottságnak a megoldásra vonatkozóan semmi elképzelése nem maradt, ezért megadta a felhatalmazást az elnöknek, hogy „a megszállott területen élő volt országgyűlési képviselőknél maradt művek visszaszerzése ügyében legjobb belátása szerint intézkedjék”.⁴⁴ A következő évben 21 mű visszaérkezett a magyarlakta részekről, s így 81 kötet sorsa maradt bizonytalan a továbbiakban is. 1928. november 13-án a külügyminiszter átiratában értesítette a képviselőház elnökét, hogy „a bukaresti és prágai követségeink megkeresései a . . . volt képviselőknél eredményre nem vezettek”. A bizottság úgy döntött, hogy az említett könyvtartozásokat mindaddig nyilván kell tartani, amíg „célravezető eljárásra nem nyílik alkalom”.⁴⁵

A könyvtári bizottság foglalkozott a két forradalom külföldön élő, illetve azóta elhunyt szereplőinél (Hock János két kötet, az elhunyt Lovászy Márton örökösénél 6 kötet, Rónai Zoltán volt népbiztosnál 3 kötet, Gerster Károlynál 1 kötet, Gyárfás Sándornál 3 kötet, Ebglander Fülöpnél 4 kötet, Kellner Sándornál 1 kötet) maradt 20 kötet sorsával. Nagy Miklós szerint a Hock Jánosnál és Lovászynál maradt könyvek kivételével „a felsorolt öt kommunistánál elveszett művek további nyilvántartásának nincs értelme”, ezt a bizottság is jóváhagyta, és úgy határozott, hogy „a Rónai Zoltán és társainál elveszett 11 művet 12 kötetben a könyvtár állományából törli”.⁴⁶ 1929. decemberében az új képviselőházi elnök, Almásy László a magyar területeken lévő könyvek visszaszerzésére hatékony lépést sürgetett, Nagy Miklós igazgató azonban óva intett a közvetlen felszólítás alkalmazásától, mert „a trianoni határok átlépésénél a megszálló hatalmak közegei a Képviselőház Könyvtára föliratú bélyegzővel ellátott könyveket, mint a magyar állam tulajdonát, lefoglalnák államuk javára”. Ezért a bizottság alkalmasabb időpontra halasztotta a szükséges intézkedések megtételét.⁴⁷ 1930-ban a bizottság céltalannak érezte az elveszett Hock- és Lovászy-könyvek ügyének napirenden tartását, törölvén azokat az állományból, megszüntette nyilvántartásukat.⁴⁸ A következő évben Nagy Miklós javaslatára a megszállt területekről addig vissza nem érkezett 67 kötet ügyében a könyvtári bizottság a Kincstári Jogügyi Igazgatóság megkeresését határozta el a „valamit

³⁹ Uo. 1924. december 16. (7.)

⁴⁰ KB jkv. 1925. december 17. (7.)

⁴¹ Uo. 1927. február 24. (7.)

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 1927. december 14. (6.)

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. 1929. január 16. (10.)

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 1929. december 11. (7.)

⁴⁸ Uo. 1930. december 11. (7.)

tenni tudás” reményében. Ez a szerv azonban a belföldön tartózkodó, működő képviselőkkel szemben is nehezen tudott eredményt elérni: 1931-ben, amikor újabb képviselők ellen indítottak pert kölcsönzési hátralek miatt, voltak olyan képviselők, akikkel szemben már 10 éve folyt a peres eljárás (Ábrahám Dezső, Kállay Ubul).⁴⁹ A Kincstári Jogügyi Igazgatóság a megkeresésre 50.878/II.1931. számú átiratában negatívan foglalt állást: „az illetékes külföldi bíróság előtt csak abban az esetben volna célszerű a költséges peres eljárást megindítani, ha a könyvek vagy azok ellenértékének behajtásához jelentősebb anyagi, vagy más érdek fűződik”, de mivel „az illető állammal végrehajtási jogsegély tekintetében viszonyosság nem áll fenn, . . . így ellenük a magyar bíróság illetékessége esetén sem volna mód a végrehajtási eljárást folyamatba tenni”.⁵⁰ A reményekkel cseppet sem biztató válasz ellenére a házelnök kiállt a visszamaradt könyvek további nyilvántartása mellett, 1933 decemberében pedig újból elrendelte a Jogügyi Igazgatóság véleményének kikérését a könyvek visszaszerzésének lehetőségéről.⁵¹ 1934-ben, amikor 60-ra csökkent (rokonai kapcsolatok és ismeretségek segítségével történő lassú visszaszívargások révén) a volt magyar területeken maradt kötetek száma, tovább folytak a fenti probléma megoldását sürgető kísérletek. Humanitárius okokból a könyvtár terhére „leírták” néhány volt képviselő könyvtartozását, ugyanakkor a Ház elnöke az Igazságügyi Minisztérium útján a Királyi Kincstári Jogügyi Igazgatóság egyidejű felhatalmazásával – nehogy a magyar törvényhozói hatalom tekintélyén csorba essék – megindította az eljárást Kopony Vilmos, Schuller Rezső, Vertán Endre és néhai Szereday Aladár (örökösei) „megszállt területen” élő volt képviselők ellen. Ezt megelőzően az elnök hosszadalmas jogi vitákat folytatott az igazságügyi miniszterrel, és költséget és fáradságot nem ismerve szorgalmazta a könyvügyek peres megoldását, amely egyértelműen azt jelentette, hogy „többe kerül a leves, mint a hús”. Az elnök a bizottság helyeslésétől kísérve kilátásba helyezte, hogy „amennyiben a Jogügyi Igazgatóság ezúttal sem fog eredményesen eljárni, . . . az Igazságügyi Bizottság valamelyik ügyvéd tagja igénybevitelével fogja az új eljárást az illető volt képviselők ellen folyamatba tétetni”.⁵² 1935-re 3 volt képviselő maradt adós (közülük is kettő elhalálozott), 332 pengő értékben 31 kötettel. S miután „a további intézkedések . . . semmiféle eredménnyel nem kecsegtetnek, mert az oláhokkal . . . nemzetközi jogsegély kiépitve nincsen”, Sztranyavszky Sándor, a képviselőház új elnöke pontot tett a másfél évtizedes ügy végére: javaslatára a könyvtári bizottság 1935 decemberi ülésén úgy döntött, hogy „a visszamaradt 31 kötet a könyvtár terhére írassék le”.⁵³

A belföldön élő volt országgyűlési képviselők könyvtartozásai is állandóan napirenden szerepeltek. Több, mint 10 éves pereskedés után a Jogügyi Igazgatóság Kállay Ubul ellen elrendelte az árverést, „a nagy családú és nyugdíjas” Urbanics Kálmánnal szemben, aki „aligha képes megfizetni a könyvekért felszámított összeget”, a bizottság megszüntette az eljárást, a többiek ellen (Bogya János, Szabó Iván) pedig tovább folytatta az elhúzódo pereskedést az illetékes járásbírók bevonásával.⁵⁴ Ezek a peres ügyek alig zárultak le, hamarosan újabbakra került sor, 1935-ben az elmúlt országgyűlési ciklusról három volt képviselő (Griger Miklós, Szakács Andor, Erdélyi Aladár) tartozott még könyvekkel – többszöri felszólítás ellenére. A könyvtári bizottság egyetértésével a házelnök ezért közvetlenül adta meg a felhatalmazást a Jogügyi Igazgatóságnak a peres eljárás lefolytatására,⁵⁵ amely 1936-ban eredménnyel zárult.⁵⁶ A vizsgált időszak utolsó 2-3 évében újabb peres eljárásra nem került sor,⁵⁷ ebben valószínűleg az új könyvtári ügyrenddel (1937-ben) életbe lépő kölcsönzési szabályoknak is szerepük van.

⁴⁹ Uo. 1931. december 18. (7.)

⁵⁰ Uo. 1932. december 12. (7.)

⁵¹ Uo. 1933. december 15. (9.)

⁵² Uo. 1934. december 12. (9.)

⁵³ Uo. 1935. december 13. (12.)

⁵⁴ Uo. 1933. december 15. (10.)

⁵⁵ Uo. 1935. december 13. (13.)

⁵⁶ Uo. 1936. december 18. (8.)

⁵⁷ Uo. 1937. december 10. (10.) 1938. december 16. (8.), 1939. december 1. (8.)

A kölcsönzés mennyiségi-tartalmi vizsgálata

A nyilvántartásokból (lásd a könyvtári bizottság éves jelentéseit) az is kiderül, hogy a Ház könyvtárának olvasói évről évre mennyit kölcsönöztek. Itt – 1925-től – ismét bontva szerepelnek a képviselőkre és egyéb olvasókra vonatkozó éves összesített adatok, sőt 1927-től a felsőház tagjainak kölcsönzéséről külön adataink vannak, de a tudományszakonként feljegyzett részadatok a kölcsönzésben sem különülnek el (a képviselők és mások kölcsönzései tehát összevontan tükröződnek).

Év	Össz-olvasóforgalom	Kölcsönzött kötetek száma
1920	2582	933
1921	2778	817
1922	3693	802
1923	4274	829
1924	4513	1365

Mint jeleztük, az első öt évben nem tudjuk különválasztani a törvényhozók és az idegenek kölcsönzési forgalmát. Erről az időszakról egyértelműen állíthatjuk, hogy igen alacsony a kölcsönzött kötetek száma, amely összefügg a kölcsönözhető kötetek számának ügyrendi korlátozásával és a háború negatív utóhatásaival (az olvasók száma is ezekben az években a legkevesebb): az ellenfordalmi rendszer kiépítésének súlyos nehézségei, a forradalmak utáni válságos idő nem kedveztek e könyvtár forgalmának sem. Figyeljük meg a forgalom további alakulását:

Év	Olvasóforgalom			Kölcsönzött kötetek száma			
	törvényhozók	idegenek	Összesen	képviselők	felsőházi tagok	idegenek	Összesen
1925	1173	2862	4035	1276	–	2250	3526
1926	1131	2697	3828	1099	–	2160	3259
1927	1162	1248	2410	815	74	1616	2505
1928	1309	2727	4036	718	142	1779	2639
1929	1190	3838	5028	1117	91	2421	3629
1930	1207	4421	5628	980	52	4126	5158
1931	1224	4379	5603	927	20	3239	4186
1932	1344	4062	5406	1171	24	2913	4108
1933	1339	4441	5780	1061	62	2761	3884
1934	1442	4482	5924	1078	60	3334	4472
1935	1122	4226	5348	1101	57	2985	4143
1936	1305	3942	5247	1291	94	3893	5278
1937	1232	5154	6386	1272	140	4131	5543
1938	1184	5124	6308	1036	189	3925	5150
1939	1217	4261	5478	835	127	5080	6042

Sajnos, az olvasóforgalmi adatokból csak azt tudjuk, hogy a könyvtár olvasói között mennyi volt képviselő és mennyi nem, arról nincsenek adataink, hogy közülük hányan olvastak helyben és hányan kölcsönöztek. A fenti adatok mégis jeleznek összefüggéseket az olvasók és a kölcsönzött kötetek száma között és bizonyos arányokra, esetleg aránytalanságra is felhívják a figyelmet. Észrevehetjük, hogy a törvényhozók és idegen olvasók évenkénti száma majdnem valamennyi évben több,

mint az ugyanazon évben általuk kölcsönzött kötetek száma, holott a kölcsönzők száma biztosra vehetően alacsonyabb ezeknél. Ez is mutatja, hogy a helyben olvasók számát is belefoglalták az olvasóforgalmi adatokba, sőt az is, hogy az olvasók számának növekedése nemegyszer a kölcsönzési forgalom visszaesésével jár (ilyenkor valószínű – ha nem is minden esetben – a helyben olvasói forgalom növekedése), például a törvényhozóknál 1927-ben, 1928-ban, 1930-ban, az idegeneknél 1933-ban; az olvasók számának csökkenése mellett is növekszik a kölcsönzési forgalom: képviselőknél 1929-ben, 1935-ben, idegeneknél 1936-ban, 1939-ben.

A felsőház tagjai a – helyben olvasáshoz hasonlóan – gyér kölcsönzési forgalmat bonyolítottak le, pedig a felsőház tagjainak száma alig maradt el a képviselők számától (1927–32: 237; 1931–36: 241; 1935–40: 240, tehát összesen 718 felsőházi tag, míg ugyanebben az időszakban egy ciklusra 245, összesen 735 képviselő jutott). 13 év alatt a felsőház tagjai mindössze 1132 kötetet kölcsönöztek, vagyis az éves átlag a 100-at sem éri el (míg képviselőknél az évi kölcsönzési átlag 1045 kötet, idegeneknél 3174 kötet). Ez az alacsony arányszám nyilvánvalóan a felsőház tagjainak osztály- és társadalmi helyzetével, és az ezektől meghatározott életszemléletével függött össze: a felsőház tagjai ugyanis zömmel az arisztokratákból, a legvagyonosabb rétegekből és a legrangosabb funkciókat betöltők soraiból kerültek ki, s egyben gazdag magánkönyvtárak tulajdonosai voltak. A közéletben aktívabban tevékenykedők nehézség nélkül megvásárolhatták és használhatták is a

Kölcsönzési forgalom

	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
A1	–	2	–	–	–	3	7	7	–	1
A2	–	–	–	–	2	12	6	16	–	3
A3	114	66	75	106	208	554	1371	1150	2458	3172
A4	146	119	781	331	290	224	182	36	45	270
A5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5
B1	23	58	27	38	18	51	13	10	53	30
B2	4	2	8	7	12	9	8	10	45	9
B3	16	16	25	29	23	100	69	198	51	287
B4	2	7	12	13	12	38	23	99	51	48
B5	10	3	5	7	3	37	14	63	60	15
B6	75	148	63	156	136	275	75	248	92	214
B7	7	12	5	8	12	113	29	151	86	9
B8	172	177	207	229	175	488	232	294	149	364
B9	2	16	28	27	35	91	24	15	55	65
B10	41	10	12	10	24	107	25	39	16	17
C1	35	27	53	59	29	149	68	55	88	123
C2	65	68	81	110	84	205	127	93	114	141
C3	53	35	77	117	110	485	117	80	164	123
C4	31	20	31	60	71	111	66	46	66	60
D	11	16	39	58	31	207	49	29	36	201
D1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
D2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
E	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Összesen:	807	802	929	1365	1275	3259	2505	2639	3629	5158

szakmai vagy politikai érdeklődésüknek megfelelő könyveket, és nem kényszerültek könyvtárlátogatásra, de fontosabb esetben erre is sor került. Másrészt valószínűleg az érdektelenség, közönyösség, passzivitás is közrejátszott a felsőházi tagok – mint könyvtárhasználók – alacsony számának alakulásában.

A táblázatból világosan kitűnik az is, hogy az idegenek a kölcsönzésben is sokkal nagyobb forgalmat bonyolítottak le (hiába akarták ezt a tényt eltussolni a helyben olvasásnál, ahol nincsenek a képviselőkre vonatkozó adatok elkülönítve), ez arra enged következtetni, hogy a helyben olvasásban is hasonló arányokkal lehet számolni. 1925–29-ig, a külső olvasók kétszer, 1930-ban 4-szer, 1931-ben 3,5-szer, 1932–33-ban 2,5-szer, 1934–38-ban kb. háromszor és 1939-ben hatszor annyi kötetet kölcsönöztek ki, mint a képviselők, így az összforgalom nagy részét – a könyvtár zárt jellege ellenére – az idegen olvasók könyvtári kölcsönzési tevékenységének javára írhatjuk.

A kölcsönzés tudományszakonkénti megoszlása hű képet ad arról, hogy a Ház könyvtárára milyen területeken volt elsősorban szüksége a két világháború közötti időszak olvasójának, a képviselőknek, az állami hivatalnokoknak, volt képviselőknek, az idegeneknek. Az 1920-as kölcsönzési forgalomról nincsenek szakokra bontott adatok, így az összesített kölcsönzési forgalom időhatára is 1921–1939:

(kötetszám)

1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	Összesen
1	–	–	6	3	–	7	1	3	59
4	43	1	3	9	35	1	16	1	152
1983	1178	2146	2082	2429	2349	3256	3178	3622	31497
341	414	228	291	153	610	375	230	101	4567
46	33	73	92	29	71	49	31	75	504
36	30	9	23	17	55	31	29	32	583
5	43	10	9	15	9	30	13	12	260
332	238	153	217	119	280	55	57	108	2373
40	46	14	13	59	28	28	29	64	626
26	41	10	15	17	13	24	23	52	438
114	184	133	163	132	185	210	145	391	3139
27	34	33	18	38	91	34	33	20	760
565	429	404	335	368	696	449	353	404	6490
32	32	46	66	43	44	65	25	74	785
9	51	15	13	17	16	17	31	71	541
84	121	95	13	76	127	114	72	156	1544
108	124	108	186	158	135	167	169	258	2501
126	205	176	388	239	246	313	297	273	3624
221	127	136	217	86	191	114	187	141	1982
82	133	–	–	–	–	–	–	–	892
–	–	89	151	114	84	170	195	124	927
–	–	–	–	4	3	4	5	6	22
4	2	5	31	15	10	30	31	54	183
4186	3508	3884	4332	4140	5278	5543	5164	6042	64449

Tudományszak	Kötetszám	%
A1 Könyvészet	59	0,1
A2 Szótárak, lexikonok	152	0,2
A3 Szépirodalom	31 497	48,9
A4 Évkönyvek, címtárak, folyóiratok	4 567	7,1
A5 Bölcelet	504	0,8
B1 Törvények, rendeletek, országgyűlési nyomtatványok	583	0,9
B2 Jogi és államtudományi lexikonok, gyűjteményes művek	260	0,4
B3 Szociológia, politika, jogbölcselet	2 373	3,7
B4 Magánjog	626	1,0
B5 Büntetőjog	438	0,7
B6 Közjog és közigazgatási jog	3 139	4,9
B7 Nemzetközi jog	760	1,2
B8 Közgazdaság és pénzügy	6 490	10,1
B9 Egyháztörténet, egyházjog	785	1,2
B10 Statisztika	541	0,8
C1 Egyetemes történet	1 544	2,4
C2 Magyar történet	2 501	3,8
C3 Külföldi történet	3 624	5,6
C4 Politikai irodalom, publicisztika	1 982	3,1
D Földrajz, néprajz, térképek	1 841	2,8
E Természettudományok, alkalmazott tudományok	183	0,3
Összesen:	64 449	100,0

(Megjegyzés: 1. 1929-ig a bölcelet az A3 szakba tartozott, 1930-tól lett önálló szak, 1938-tól a neveléstudomány is az A5-ben kapott helyet. 2. A D szak összevontan tartalmazza az amúgy is összefüggő D, D1 és D2 szakokat. 3. Az E szak 1932-től létezik.)

A kölcsönzési forgalom két évtizedre szóló összesített adataiból az A3 Szépirodalom-szak feltűnő arányban emelkedik ki: egymaga az összkölcsönzésnek közel a felét (48,9%) mondhatja magáénak (31 497 kötet). A szépirodalmi művek jelentős részét a képviselők kölcsönzik, de ez nem jelenti azt, hogy valóban ők olvasták el. A Nagy Miklós könyvtárigazgatóval készített interjúk (Magyar Hírlap, 1933. dec. 28. 7. p., Nemzeti Újság, 1936. jún. 28. 15. p.) rávilágítanak arra a jelenségre, hogy a regényeket főként a családtagoknak (feleség, gyerekek, szülők) vitték a honatyák. Hogy ők maguk mennyit olvastak el ezekből, arról – természetesen – semmiféle statisztikai kimutatás nem készült. A Képviselőházi Könyvtár igazgatójának állítása szerint (ő vezette az intézményt 1921-től 1940-ig) leginkább Jókait, Mikszáthot, Rákosi Viktort és Adyt kedvelték a képviselők, Móriczot és Babitsot kevésbé, a külföldiek közül Jack Londont: „általában irodalmilag elintézett nagyságokat visznek el nagy számban, az élő írók iránt sokkal kisebb az érdeklődés”.^{5 8}

^{5 8} Magyar Hírlap, 1933. december 28. 7.

c) *Egyéb szolgáltatások a könyvtárban*

A helybenolvasáson és kölcsönzésen kívül a Képviselőházi Könyvtár egyéb szolgáltatásokat is nyújtott. Esetenként képviselőknek, felsőházi tagoknak, magas állami hivatalnokoknak, minisztereknek adatokat keresett és szolgáltatott telefonon, szóban és írásban és különböző témákra vonatkozó bibliográfiai összeállításokat is készített. Ezekről részletes adatok nem állnak rendelkezésre, de Nagy Miklós igazgató levelei,⁵⁹ a sajtóban megjelent különböző, a könyvtárról szóló riportok⁶⁰ és a könyvtári bizottság jegyzőkönyveiben történt utalások egyértelműen tanúsítják, hogy a könyvtár ilyen jellegű tevékenysége rendszeres, gyakori és nem véletlenszerű jelenség volt: az adatkérő képviselők, „mielőtt felszólálnak, lerohannak a könyvtárba és adj u ram, de rögtön közmondás alapján sűrűsen érdeklődnek, hogy ezt és ezt a jogviszonyt, életviszonyt milyen törvény, mikor és hogyan szabályozta. De nem érik be csupán a hazai törvénytárral, meg kell nekik azt is mondani, hogy a külföldi államok törvényhozása hogyan szabályozta e kérdést. Sőt, idézeteket kérnek – a nagyobb hatás kedvéért – Ciceróból, Vergiliusból és Tacitusból”, vagy pedig a lelkiismeretes törvényhozó (állami szerv, szakintézmény stb.) „megkéri a szakkönyvtárost, hogy állítsa össze a szükséges szakirodalmat”.⁶¹ (Csak egy példa: a magyar kormány 1938. okt. 9–13-i komáromi tárgyalásaihoz „a könyvtári hivatal egyetlen délután 34 gépelt lapra terjedő könyvcím anyagot tudott a miniszterelnökség rendelkezésére bocsátani”).⁶² A könyvtár azt is feladatának tartotta, hogy az állandóbb témával foglalkozó képviselőket vagy minisztereket a témához kapcsolódó új szerzeményekről késedelem nélkül értesítse.⁶³

3. *A könyvtár kihasználtsága*

A könyvtár használata és forgalma szempontjából fontos kérdés, hogy valójában mennyire és hogyan használták ki a képviselők könyvtárukat. Igénybe vették-e kellő mértékben vagy kihasználatlanul hagyták saját, szakmai-politikai ismereteket nyújtó intézményüket? Először két álláspontot, véleményt idézünk ezzel kapcsolatban, egyik sem a vizsgált időszakban született, az egyik jóval korábban, a másik valamivel később, de közelebb hoznak a kérdés megválaszolásához. Küffer Béla 1894-ben megjelent katalóguskötetének „Tájékoztató” című részében foglalkozik e kérdéssel is: „A parlamenti könyvtár a parlamenti harcoknak egyik fegyvertára. A nagyközönség úgy van értesítve, hogy igen elhanyagolt fegyvertár.” „Igazságtalan volna . . . ha úgy festenek a magyar törvényhozókat, mint könyvmolyokat”, de túlzás „a könyvtől irtózó honatya” megrajzolása is. „Hogyan olvas a törvényhozó?” – kérdezi Küffer és tapasztalatai, felfogása szerint így válaszol: „Nemcsak Napóleon. Kisebb törvényhozó sem olvashat rendszeresen, mert a törvényhozót nem rendszeres érdeklők, hanem kérdések. Nem málázhat el elméleti rendszerek arányos és csillogó szövevényein, a kavargó közélet szükségében gyökerező, a parlament kohójában izzó gyakorlati kérdések fogják le figyelmét. . . . Még nem írtak vezércikket valamely új kérdésről, a képviselőház könyvtárában már keresik irodalmát és pedig a legújabb könyveket a kérdésről, s a többi parlamenteknek a legutolsó vitáit róla. Az új törvényjavaslat . . . a Ház még nem adta ki a bizottságoknak, a bizottsági tagok és az előadó már a könyvtárban jártak a reá vonatkozó legújabb adatokért . . . Kérdések, amelyeket még csak a minisztériumok osztályaiban feszegetnek, és kérdések, amelyeknek csírái még kívül a parlamenten, az ország szükségében szunnyadnak, a Ház könyvtárában már érlelődnek.” „A törvényhozó a dús közéletnek változatos szükségéi szerint olvas . . . a tudomány sem nem gyönyörűsége, sem nem kenyere, hanem az élet, a közélet harcaiban fegyvertára . . . a maga módja szerint használja . . . a könyveket. Száraz statisztikai tabellák kedvesebbek neki, mint szóöltögető bölcslők ékes kormondatai . . . A képviselő . . . szakember, de nem elmélet-

⁵⁹ AK Kézir. MS 803/196–264.

⁶⁰ Magyar Hírlap, 1933. dec. 28. és Nemzeti Újság, 1936. jún. 28.

⁶¹ Uo.

⁶² KB jkv. 1938. dec. 16.

⁶³ Nemzeti Újság, 1936. jún. 28. 15.

művelő, ámbar gyakran az is, hanem gyakorlati szakember... Azért mikor a könyvtárba megy, ritkán kezdi a szerzők neveivel, tárgyának irodalma, legújabb irodalma kell... És aztán többnyire sürgősen kell, ami kell. Sürgős intézkedés szükséges merült fel valamely kérdésben; holnapra véleményt kell mondani a pártvezérek: hogy is áll ez a dolog? vagy pedig: egy óra múlva fog elhangzani a beszéd; még egy idézetet, egy adatot kell felfrissíteni, egy tényt kiszínezni, egy érvet kiélesíteni... Kell az adat, és pedig most... Így olvasnak a törvényhozók, így használják a képviselők könyvtárakat.”⁶⁴

A másik véleményt Trócsányi György, az Országgyűlés Könyvtárának főigazgatója fogalmazta meg 1948-ban, a kiadásra előkészített, de soha meg nem jelent Könyvtári Évkönyv egyik fejezetében: „1931-ig az országgyűlés két házának tagjai számára a könyvtárban olvasóhelyiséget nem tartott fenn. Erre a célra az úgynevezett nagytermi olvasó teljesen alkalmatlan volt, és sohasem is használták. A képviselők vagy... a felsőház tagjai a kézikönyvtár helyiségében ülhettek, ahol egy nagy asztal körül kb. 14–16 szék volt... 1931-ben rendeztek be végre két képviselői olvasósobát, ahol körülbelül 10–12 olvasó dolgozhat anélkül, hogy egymást munkájában zavarná, ... a nem képviselő olvasók... 1934-ig... a képviselői olvasóul szolgáló kézikönyvtárban foglaltak helyet. Ezek között a keretek között a könyvtárnak helyben való használata nem lehetett kielégítő”, és emellett „valóban értékes, haladó” művek iránt „a politikai vezető rétegeknek az országgyűlésben helyet foglaló tagjai az érdeklődés legkisebb mértékét sem mutatták, ... így a Könyvtár és látogatósára elsősorban jogosult közönsége közötti kölcsönhatás elenyészően kis mértékű volt”.⁶⁵

Mindkét álláspont tartalmaz túlzó és elfogadható részeket. Küffer Béla idealizált képet fest a törvényhozó olvasókról, s ez azt is illusztrálja, hogy ő, aki teljes mértékben függ a képviselőktől, a könyvtári bizottságtól és a Ház elnökétől, hivatalból nem mondhat rosszat a törvényhozókról, mégis, szépítő túlzásai ellenére elfogadható áttekintést ad a törvényhozói könyvtárhasználat mibenlétéről, tartalmáról és módjáról. Trócsányi visszapillantása a II. világháború után, akkor íródott, amikor a gyűlöletes Horthy-rendszerről és híveiről nem illett semmi jót, még tényleges – a valóságnak megfelelő – részpozitívumot sem mondani, csak a – sokszor a torzításig – túlzott negatív jellemzőket kiemelni, hangsúlyozni. A teljes érdeklődés hiányával a legrosszabb esetben sem lehet vádolni a képviselőket, az, hogy nem a marxista műveket keresték a Horthy-érában, nem róható fel még utólag sem. A hiányos tárgyi feltételek bemutatása viszont helytálló érv a helyben olvasás nem kielégítő mértéke mellett.

A harmadik vélemény a vizsgált időszakban, a 30-as években fogalmazódott meg, és a kérdés eldöntéséhez fontos adalékul szolgál. 1933-as helyzetkép: délelőtt és délután kb. 18–20 képviselő látogatja a könyvtárt, azonkívül 4–5 felsőházi tag. „– Általában a fele a képviselőknek érdeklődik a könyvtár iránt. A másik felének a színét se látjuk soha...” – mondta Nagy Miklós igazgató a Magyar Hírlap munkatársának.⁶⁶ Sok ez vagy kevés? Ugyancsak a könyvtárvezetővel készített interjúból derül ki: „egy rendes könyvtárban harminc olvasó kevesebb gondot okoz, mint itt egy képviselő. Megtörténik, hogy négyen-öten állunk rendelkezésére”.⁶⁷ Mindezekből is látható, hogy nem lehet csak kívülről, a számok alapján itélni: a törvényjavaslatok tárgyalása, pártcsetározások, heves szópárbajok, a különböző parlamenti felszólalások előtt a törvényhozás tagjai a legapróbb adatért, idézetért a könyvtárhoz fordultak, s ott annyian keresték, ahányan csak voltak – és az esetek többségében sürgősen. Ez a munka, a képviselőknek „szakmai” támogatása a könyvtár elsődendő kötelessége volt.

A törvényhozók elsősorban a magyar nyelvű műveket keresték, és jóval kisebb mértékben az egyes idegen nyelvű munkákat (német, francia, angol, olasz és latin a sorrend).⁶⁸

Egy 3 évvel később megjelent riport szerint a képviselők 60%-a vette igénybe a Ház könyvtárának szolgáltatásait.⁶⁹ Ez a túlzásokat leszámítva sem megvetendő szám, és ehhez még a külső olvasókat is hozzá kell számítani.

⁶⁴ A Képviselőház Könyvtárának katalógusa 1866–1893. VII–XI.

⁶⁵ Könyvtári Évkönyv, 1948. Kefelenyomat. Bp. 1948. 9. OK Irattár

⁶⁶ Magyar Hírlap, 1933. dec. 28.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ A felsőházi tagok közül kb. 24-en látogatták a könyvtárt. (Magyar Hírlap 1933. dec. 28.)

A „mennyien használták?” kérdés mellett természetesen éppoly fontos a „hogyan használták” kérdés vizsgálata. A könyvtári dolgozók tapasztalatai alapján a képviselő olvasók három típusát lehetett megkülönböztetni.⁷⁰ „Az egyik csoport a tudományosan búvárkodók kategóriája.” Ők, akik mindig tudják, mit akarnak, pontos programmal jönnek a könyvtárba, rendszerint egy nagyobb témakör egész irodalmát, dokumentumait tudatosan, módszeresen dolgozzák fel. Többnyire ők tartották az ún. „nagy hatású” beszédeket. A második csoportba tartozók a „nem elmélyülő politikusok”, „a memoáriródalom kedvelői”, akik „az általános műveltség körébe eső munkákat” keresik, és „könnyű eleganciával, adomákkal felvértezve állnak ki a politikai porondra”. A harmadik „az adatkerők csapata”, akiknek személyesen, telefonon vagy levélben közölt kéréseit, kérdéseit – mint az előbbieken már említettük – az egész könyvtári személyzet tudományos felkészültséggel és szüntelen készenléttel várta és oldotta meg.

Végül a kihasználtsági mutató milyenségének eldöntéséhez érdemes segítségül hívnunk néhány összehasonlító statisztikai műveletet is. Vizsgáljuk meg, milyen eredménnyel jár, ha a Képviselőházi Könyvtár két világháború közötti forgalmi adatait más nagy könyvtárak korabeli adataival vetjük össze:⁷¹

Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára (OSzK)

Év	Állomány kötetben	Könyvtárlátogató ⁷² összesen	Kötet forgalom ⁷³ összesen
1920	–	23 114	55 959
1925	–	25 274	55 911
1930	630 744	25 073	63 716
1935	822 236	28 718	78 832
1939	991 829	18 828	63 736

Egyetemi Könyvtár

1920	–	12 354	25 398
1925	–	50 593	99 762
1930	650 979	74 694	129 469
1935	690 432	63 837	98 084
1939	734 803	50 151	87 897

MTA Könyvtára

1920	–	933	1 866
1925	–	4 938	10 822
1930	425 763	6 079	28 903
1935	463 363	6 015	22 071
1939	489 455	5 140	18 066

Képviselőházi Könyvtár

1920	–	2 582	16 476
1925	–	4 035	19 277
1930	124 995	5 628	23 462
1935	149 902	5 348	22 310
1939	180 752	5 478	29 788

⁷⁰Nemzeti Újság, 1936. jún. 28.

⁷¹Az adatok Szabó András Endre: Könyvtári adatok (1884–1962). Bp., 1966. című kötetéből valók.

⁷²A könyvtárlátogatók száma együttesen tartalmazza a kölcsönzők és helyben olvasók számát.

⁷³A kötetforgalom a kölcsönzött és helyben olvasott kötetek együttes forgalma.

Az egyes számadatokat – abszolút összegüket tekintve – a könyvtárak különböző jellege és funkciója miatt irreális hasonlítani, a tényleges határfokot viszont azonos alapról indulva érdemes szemügyre vennünk. Figyeljük meg a könyvtárhasználók és a forgalmazott kötetek arányát (tehát, hogy egy olvasó mennyi kötetet vett igénybe egy bizonyos időegység alatt):

Év	OSzK	Egyetemi Könyvtár	MTA Könyvtára	Képviselőházi Könyvtár
1920	2,42	2,06	2,00	6,38
1925	2,21	1,97	2,19	4,78
1930	2,54	1,73	4,75	4,17
1935	2,75	1,54	3,67	4,17
1939	3,38	1,75	3,51	5,44

A táblázat egyértelműen illusztrálja, hogy a Képviselőházi Könyvtár egy olvasóra jutó kötetforgalma szembetűnően magasabb az ellenforradalmi rendszer időszakában, mint az említett nagy könyvtárak bármelyikében. Trócsányi korábbi megjegyzése tehát túlzás: a törvényhozói könyvtárhasználat „elenyészően kis” mértékéről nem helyénvaló beszélni, a Képviselőházi Könyvtár e tekintetben állja az összehasonlítást. (Érdekes módon az abszolút mértékben nagyobb forgalmat lebonyolító, szélesebb olvasóréteget szolgáló könyvtárak relatív forgalmi aránya kisebb, mint az MTA és a képviselőház zárt jellegű könyvtáré.)

Nem marad el a Képviselőházi Könyvtár a vizsgált könyvtárakhoz képest, ha a könyvtári állomány tényleges igénybevételének mértékét, vagyis a könyvtár birtokában levő, és a forgalmazott kötetek arányát elemezzük (a 20-as évek adatai nem egységesek, ezért reális összevetésükre nem tudunk vállalkozni) a 30-as évek statisztikái alapján.⁷⁴ Az állomány tényleges kihasználtsága %-ban kifejezve a következőképpen alakult:

Év	OSzK	Egyetemi Könyvtár	MTA Könyvtára	Képviselőházi Könyvtár
1930	10,1	19,9	6,8	18,8
1935	9,6	14,2	4,8	14,9
1939	6,4	12,0	3,7	12,6

Bár az állomány intenzív növekedése miatt valamennyi könyvtárban csökkennek a kihasználtsági mutatók, a pesti tudományegyetem és a képviselőház könyvtárában egyaránt jóval magasabb szinten marad, mint a Magyar Nemzeti Múzeum és az MTA könyvtárában. Az állomány kihasználtsági foka tehát a Képviselőházi Könyvtárban *nem alacsonyabb*, mint az egyéb könyvtárakban, sőt a mutatók általában kedvezőbb képet mutatnak a törvényhozói könyvtár javára.⁷⁵

Úgy vélem, a fentebb leírt tényanyag elegendő reális következtetések levonására:

1. A törvényhozók közül a felsőházi tagoknak 90%-a nem használta saját belső könyvtárát (egyéni vagyoni helyzete, magánkönyvtára, másrészt érdektelensége, szemlélete miatt), a képviselőknek kb. a fele volt könyvtárlátogató.

⁷⁴Uo. mint 71.

⁷⁵A kihasználtsági fok mérésére – természetesen – az abszolút mennyiségi, forgalmi adatok nagyon jellemzőek és kifejezőek, a Képviselőházi Könyvtárnál ezt részletesen vizsgáltuk is, a többi könyvtárnál is feltüntettem. Az összehasonlításnál az abszolút forgalmi számok vizsgálata a könyvtárak nyilvános vagy zárt jellege, közművelődési vagy tudományos funkciója stb. miatt nem jelentett volna reális alapot.

2. A képviselői könyvtárhasználat – a parlamenti harcoktól, a napirenden szereplő kérdések fontosságától függően – speciális jelleget kapott, amely eltért az általános könyvtárhasználat átlagos jellemzőitől. Ez, miként *Küffer* Béla és *Nagy* Miklós könyvtárvezetők állásfoglalásaiból is kiderül, a könyvtár minőségi tevékenységét, feladatait, tartalmi és időbeli igénybevételét növelte, s szorosan összefüggött a Képviselőházi Könyvtár tényleges szerepével, hivatásával, létrehozásának céljával és értelmével. Így válik érthetővé, hogy – bár szám szerint az „idegenek” nagyobb forgalmat bonyolítottak le – a könyvtár elsődleges használói mégis a képviselők, a törvényhozás tagjai.

3. A tárgyi feltételek hiányosságai (és olykor a személyiek is) kedvezőtlen hatással voltak a kihasználtság mutatóinak alakulására.

4. Más, nagy könyvtárakkal összehasonlítva a Képviselőházi Könyvtár kihasználtsági mutatói (az olvasói és a kötetforgalom arányát, valamint az állomány tényleges igénybevételének mértékét figyelembe véve) nem alacsonyabbak, sőt jobbak az átlagosnál. Ennek a ténynek a jelentőségét – mérlegelve a könyvtárak működésének országos és helyi tényezőit és számos speciális összetevőjét – nem szabad túlbecsülni, de lebecsülni sem.

A tényeket és körülményeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az ellenforradalmi rendszer politikai és jogi életével szoros kapcsolatban álló Képviselőházi Könyvtárnak – zárt jellege ellenére – a kölcsönzőket és a helyben olvasókat együttesen számítva több ezres olvasóforgalma és tízezres nagyságrendű (olykor a 30 ezret is meghaladó) kötetforgalma volt évenként. Ez – figyelembe véve egyrészt a statisztikai fogyatékoságokat, másrészt pedig a tartalmi összetevők minőségi jellemzőit és a számokon túlmutató hatását – nem elhanyagolható arányszám, bár a könyvtár állománya és személyzete képes lett volna nagyobb forgalom ellátására, a törvényhozói munka nagyobb mértékű támogatására is.

A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése

(Dokumentumok)

A magyarországi katolikus egyház antifasiszta tevékenysége, részvétele az emberi jogok védelmében és az üldözöttek mentésében, ma még nagyrészt feltáratlan területe történelmünknek.¹ A katolikus egyház – véleményünk és a dokumentumok tanúsága szerint is – a leghatározottabban a katolikus konvertiták (a kikeresztelkedett zsidók, illetve az e fogalom alá vont katolikus hitű, de a zsidótörvények értelmében zsidónak minősített állampolgárok) mentése érdekében lépett fel.

Az 1938–1941 között született három ún. zsidótörvény² keletkezésének és rendelkezéseinek, illetve következményeinek feldolgozása már nagyrészt megtörtént, bár közelről sem a katolikus egyházi álláspontok vizsgálata kapcsán. A katolikus egyház számára a zsidónak minősített keresztények védelme több szempontból is központi kérdés volt. Részét képezte ez általában az üldözöttek érdekében történő lépéseknek, a katolikus természetjogi és erkölcsi álláspont érvényesítésének, de még inkább az egyház iránti bizalom, sőt társadalmi presztízs kérdése is volt.

Bár a „zsidóság” fizikai megsemmisítése az ország német megszállása után vette kezdetét, maga a „zsidókérdés” már korábban is érzékenyen érintette az egyházat. A magyar katolikus püspöki kar, mint az a püspökkari konferenciák jegyzőkönyveiből kitűnik, az egyes törvényjavaslatok előzetes megvitatásakor előadta súlyos aggályait a zsidónak minősített állampolgárok jogainak ilyen csorbítása, a keresztény erkölcsi törvények sérelme miatt.³ A kritika azonban jobbra óvatos volt és bizalmas körben maradt. Kétségtelen, hogy a püspöki kar mint testület, erkölcsi és politikai tekintélyét nem vetette latba a zsidótörvények meghozatala ellen. A püspökök többsége szigorú jogi alapon állva, ez ügyben sem tartott szükségesnek demonstratív lépéseket. Természetesen akadtak

¹ A kezdő lépéseket közvetlenül 1945 után megtették a dokumentumok és a visszaemlékezések összegyűjtésére. L. *Meszlényi Antal*: Magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Bp., 1947.; *Lévai Jenő*: Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére. Bp. 1946.; *Lévai Jenő*: Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Bp. 1952.; *J. Lévai*: L'Église ne s'est pas tué. Le dossier hongrois 1940–1945. Paris 1966.; A kereszténység és a zsidóság viszonyáról általában l. legújabban a *Vigilia* 1982. novemberi számának tanulmányait.

² A három ún. zsidótörvény: 1938: XV. tc. A társadalmi élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. Magyar Törvénytár. 1938. évi törvénycikkek. Bp. 1939. 132–144.; 1939: IV. tc. A zsidók közeleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek. Bp. 1940. 129–149.; 1941: XV. tc. A házassági jogról szóló 1894: XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről. Magyar Törvénytár. 1941. évi törvénycikkek. Bp. 1942. 56–66.

³ Az ún. zsidótörvényeket a püspöki kar 1938. október 4-i (1. c. pont), 1939. január 13-i (2. pont) és 1940. október 16-i (24. pont) konferenciáján tárgyalta. Valamennyi Esztergomi Prímási Levéltár (EPL) Cat. D/a. megfelelő évben. Gennaro Verolino, a budapesti nunciatúra uditoreja napjainkban úgy nyilatkozott, hogy a zsidótörvények „nem fenyegették senkinek az életét, s bár mindenféle igen kétes érdek és célzat vezérelte őket, de nem a tömegmészárlás szándéka”. *Közli Bokor Péter*: Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz. Bp. 1982. 116. A püspöki kar és a Vatikán felfogásában tehát ekkor nem volt eltérés.

olyanok is, akik a kérdés erkölcsi és emberi oldalát mérlegelték, és a történelmi felelősség súlyát is megérezték.

A püspöki kar erélyesebb fellépésére 1940-től a katolikus hitre tért, de a II. zsidótörvény értelmében zsidónak minősülő hívek érdekében vállalkozott. A konvertiták 1939 nyarán, az egyház közreműködésével megalakították saját szervezetüket, a Magyar Szent Kereszt Egyesületet, amelynek célja e réteg érdekeinek védelme volt. Az egyesület által közölt adatok szerint az ország lakosságának a konvertiták 1/3%-át tették ki, kerekén kb. 50 000 főt.⁴ Ez azonban csak egy kis töredéke volt a zsidónak minősítettek számának. 1941-ben az ország összlakosságának 5,1%-a volt zsidó vallású, ez 724 307 főt tett ki. Ez a szám 1944-re némileg tovább növekedett az ide menekültekkel.⁵ A katolikus főpapok nem szorítkozhattak csak e kis töredék védelmére, de érvelésük „jogszerúségét” a hatóságok a konvertiták esetében nem kérdőjelezhették meg.

A püspöki kar a Magyar Szent Kereszt Egyesület működését 1939 őszén hagyta jóvá, és annak védnökévé gróf Zichy Gyula kalocsai érseket tette meg. (1. sz. dok.) Az 1940. évi tavaszi konferenciával Zichy érsek már közölte az egyesület vezetőinek névsorát, amit a püspöki kar szintén jóváhagyott. (2. sz. dok.) A névsorból kitűnik, hogy számos baloldali politikai mentalitású egyházi és világi is helyet kapott benne, de politikai álláspontra és társadalmi állásra való tekintet nélkül jött össze az egyesület vezérkara. A mentési munkák tényleges mozgatója Almásy és Cavallier voltak.

A kormány azonban ment tovább a jogfosztás útján. 1940-ben bejelentették a III. zsidótörvény előkészítését, amely tovább rontotta a konvertiták helyzetét is.⁶ Zichy érsek – és mint a jegyzőkönyvből kitűnik, nyilván mások is – elérkezettnek látta az időt a nyilvános tiltakozásra a faji törvény ellen. (3. sz. dok.) A többség, és főként a mindig aggályos hercegprímás, ezt a lépést nem tartotta sem szükségesnek, sem célszerűnek. A törvényhozásban azonban nem maradtak passzívak. „A képviselőházban a papképviselek, a felsőházban Serédi hercegprímás a kikeresztelkedett zsidók védelmében szólalt fel a törvény ellen.”⁷

Kállay hatalomra kerülése után a Magyar Szent Kereszt Egyesület vezetői – és nyilván egyházi mentoraik is – úgy ítélték meg a helyzetet, hogy eredménnyel léphetnek fel a faji törvények némi korrekciója érdekében. Az egyesület 1942 júniusában (közelebbi dátum nélkül) egy részletes memorandumot juttatott el Kállay Miklós miniszterelnökhöz a „kivételes jogrend alá helyezett zsidó származású katolikusok jogi helyzete ügyében”.⁸ A memorandum röviden ismerteti az egyesület célját és tevékenységét: az asszimiláció előmozdítását és a konvertiták vallásos és hazafias szellemben történő nevelését. Az egyesület tevékenységét a hercegprímás által kijelölt papok irányítják. Taglétszáma 1942-ben 3000 fő volt.⁹ Az érvelés középpontjában az áll, hogy a konvertiták rosszabb helyzetbe kerültek, mint a zsidó vallásban maradtak, mert őket már nem védi a korábbi vallási és társadalmi közösség, és most kivette magából őket a keresztény társadalom is. E valóban tragikus helyzetnek ekkor még elsődlegesen erkölcsi és egzisztenciális oldalai mutatkoztak, a közvetlen életveszély csak 1944-ben lesz számukra is realitás. A konvertiták érthetően a keresztény közösséghez való vallási tartozásra hivatkozva szorgalmazták formális és jogi megkülönböztetésüket a zsidó vallásúaktól.

*

⁴ Országos Levéltár (OL) K–26. Miniszterelnökség általános iratok (ME ált.) 1942–XXIII. tétel (szám nélkül), 1382. csomó. A Magyar Szent Kereszt Egyesület memoranduma Dr. Kállay Miklós m. kir. miniszterelnök úrhoz a kivételes jogrend alá helyezett zsidó származású katolikusok jogi helyzete ügyében. 10. fol.

⁵ Magyarország története 1918–1945. Főszerk. Ránki György. Bp. 1976. 785.; *Gabriel Adriányi*: Fünfzig Jahre ungarische Kirchengeschichte 1895–1945. Mainz 1974. 106–107.

⁶ A törvény lehetetlenné tette a keresztény–zsidó vegyes házasságokat.

⁷ Magyarország története 1918–1945. 1059.

⁸ OL K–26. ME ált. 1942–XXIII. tétel, 1382. csomó.

⁹ Uo., 6. fol.

A tömeges népirtás hazánkat 1944 tavaszán érte el, amikor a német megszállók közreműködésével a magyar hatóságok megkezdték a zsidóság gettóba gyűjtését, majd deportálását. Magyarországról 1944. május 14.–július 6. között 512 554 vidéken élő zsidónak minősített állampolgárt deportáltak, főként Auschwitzba. (Közülük mindössze kb. 65 000-en tértek vissza.) Budapesten a gettóba zártak 232 452 zsidót, akik közül a felszabadulásig 105 453-at gyilkoltak meg.¹⁰

A Szójay-kormány 1944. április 5-én rendelte el a sárga csillag viselését, amit a konvertiták döntő többsége megbélyegzésnek és megaláztatásnak tekintett. Az egymás után megjelenő rendeletek tulajdonképpen minden kenyérkereső foglalkozástól eltiltották a zsidókat. A zsidók jellel történő megkülönböztetése, a gettó felállítása és a deportálások, a tömeggyilkosságok megkezdődése lehetlenné tette, hogy az egyház felső vezetése ne tekintse egyik központi kérdésének az ezzel való foglalkozást. A fellépések legfontosabb – a primási levéltárban fellelhető – dokumentumai szinte önmagukért szólnak. Kitűnik, hogy a legnagyobb eréllyel Apor püspök szorgalmazta a tiltakozást és az aktív cselekvést egyaránt, aki Zichy érsek halála után a Szent Kereszt Egyesület védnöke lett.¹¹

Apor püspök 1944. március 29-én adta át Sztójay miniszterelnöknek a Magyar Szent Kereszt Egyesület újabb memorandumát. (4. sz. dok.) A katolikus konvertiták számára kieszközölhető minimális engedmények támogatását a primásnál Apor püspök azzal húzta alá, hogy ugyanezt már megtették a protestáns egyházak vezetői. Serédi primás meglehetősen szűkszavú „ajánló sorokat” küldött csak a miniszterelnöknek.

1944 március végétől, április elejétől a hercegprimáshoz a levelek, beadványok, kérvények és könyörgések tömege érkezett a legkülönfélébb egyházi méltóságoktól és konvertitáktól annak érdekében, hogy az egyház emelje fel szavát az üldözések ellen.¹² A II. zsidótörvény értelmében nem minősültek zsidónak azok a konvertiták, akik klerikusok voltak. A törvény szövege azonban nem tartalmazta kimondottan a szerzetesek és a nővérek kivételét. Így az ő helyzetük 1944 nyarán egyre kényesebb lett. (5. sz. dok.) A piarista rendfőnök, Zimányi Gyula két ízben – április 1. és 3. – is a budapesti általános érseki helynökséghez fordult tájékozódás végett. (6. sz. dok.) Valóban megdöbbenő, hogy a mindenkorai magyar kultúra olyan kiemelkedő alakjának, mint Sík Sándornak katolicizmusa is – a fasiszta törvények értelmében – semmisnek volt tekintendő.

A keresztény felekezetek mindegyikét érintették a rendelkezések, így az azok elleni közös fellépés nyilvánvalóan hatásosabb lett volna, mint az egyéni akciók. A közös fellépések kezdeményezésében a protestánsok jártak elől. Mint a budapesti érseki helynökségi titkár 1944. április 1-i leveléből kitűnik, Raffay Sándor evangélikus püspök még aznap délelőtt érdeklődött a katolikus lépések iránt. Raffay nyilván sürgősnek tartotta a dolgot, mert április 6-án – szokatlan módon – egyenest Serédi bíborshoz fordult, és megküldte neki a bányai evangélikus egyházkerület elnökségének memorandumát, amit a kormányhoz intézett a protestáns konvertiták ügyében. Kérte Serédit, hogy a katolikus egyház is tegyen hasonló lépéseket. A primás április 17-i válaszában udvariasan bár, de elzárkózott bármiféle együttműködés elől. (7. sz. dok.)

A létükben fenyegetett „kiseberek” és egyszerű klerikusok mellett a püspöki kar egyes tekintélyes tagjai is egyre türelmetlenebbül sürgették Esztergomot az erélyesebb fellépésre és a nyilvános tiltakozás megtételére. A már nyugállományba vonult gróf Mikes János volt szombathelyi püspök, címzetes érsek, 1944 nagycsütörtökjén (április 6-án) már konkrét javaslatot tett egy közös

¹⁰ *Adriányi* i. m. 107–108. A kérdésről l. még *Benoschofsky Ilona–Karsai Elek*: Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok I–III. köt. Bp. 1958–1967.; *Munkácsi Ernő*: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Bp. 1947.; *Lévai Jenő*: Zsidósors Magyarországon. Bp. 1948.; *J. Lévai*: Eichmann in Hungary. Documents. Bp. 1961.; *Lévai Jenő*: A fekete SS „fehér báránya”. Bp. 1966.; *Braham Randolph* (szerk.): Hungarian – Jewish Studies. New York.

¹¹ Gróf Zichy Gyula kalocsai érsek 1942 május végén hunyt el. Utódjává az egyesület élére Aport az 1942. október 7-i püspökkari konferencia nevezte ki (jegyzőkönyv 14. pont). Báró Apor Vilmos életrajza megalálható *Meszlényi Antal*: Magyar szentek – szentéletű magyarok. München, 1976. Dissertationes V. Köt.

¹² Ezek megtalálhatók EPL 2793/1944. szám alatt.

pásztorlevél kiadására, és annak fő gondolatait is közölte a primással. (8. sz. dok.) Serédi az agg érseknek adott válaszában a titkos tárgyalások célszerű voltát hangoztatta, és elzárkózott az ünnepélyes tiltakozás elől.

Kétségkívül a legtöbb erőfeszítést az üldözöttek mentésére Apor Vilmos győri püspök tette. 1944. április 12-i, Serédihez írt levelében fáradozásának eredménytelenségével indokolta a közös fellépés szükségességét. A primás azonban ezt továbbra sem tartotta szükségesnek. (9. sz. dok.) Április 18-án Scheffler János szatmári püspök tárta fel a szomorú helyzetet a hercegprimás előtt, és úgyszintén sürgős és hatékony közbelépését sürgette a kormánynál. (10. sz. dok.)

Apor püspök április 20-án, majd 27-én ismételt intervenciót sürget Esztergomtól. Utóbbi kérését Közi-Horváth József győregyházmezei pap hozzá intézett levelével támasztotta alá, amely azt dokumentálta, hogy a klerikusok is veszélybe kerültek. (11. sz. dok.) Serédi valószínű nem lelkesedett a győri püspök buzgalmáért, mert ez utóbbi dokumentumot „tárgytalan” megjegyzéssel ad acta tétette.

Serédi elzárkózása a nyilvános és ünnepélyes fellépés elől nem az ügy iránti meg nem értéséből fakadt, hanem mint módszert nem tartotta célravezetőnek. Jogászi és diplomata jellemének jobban megfeleltek a közvetlen tárgyalások, egyezkedések és kompromisszum-keresések. Ilyen irányú, 1944. március végétől május 17-ig tett lépéseiről a püspöki kar tagjai részletes körlevélben informálta. (12. sz. dok.) A primás tárgyalási módszere, és főként azok sovány eredményei nem egyforma visszhangot váltottak ki a püspöki karon belül sem. Hász István tábori püspök mindezt elégségesnek tartja, és a történekeért eleve elhárítja a felelősséget. (13. sz. dok.) A rozsnyói püspök viszont – éppen a vidéki zsidók kegyetlen elhurcolásának hatására – további erélyes fellépést sürget a primásnál. (14. sz. dok.) Serédi magatartásának indokai hasonlóak voltak XII. Pius korábbi nézeteihez: a nyílt fellépés a hatalom ellen nem az üldözöttek és az egyház javára szolgál, hanem a katolikusokkal szemben is drasztikusabb fellépéshez vezetne. A nyílt tiltakozásnak nincs értelme, mert csak rontana a helyzeten. Ezért maradt a személyes, bizalmas tárgyalások és tiltakozások sorozata – amely végül is a kormány helyzetét könnyítette.

Mint a Sztójay-kormány egyik volt államtitkárának a visszaemlékezéséből kitűnik, Serédi hercegprimás Esztergomban, 1944. május közepén tett látogatásakor előtte „ügy fogalmazott, hogy aki katolikus lett, ahhoz hozzányúlni nem lehet, a többiekre vonatkozóan pedig emberséges bánásmódot kívánt”.¹³ Az általunk is közölt Raffay-féle tiltakozást magáévá tette Kapy Béla evangélikus püspök is. Ravasz László dunamelléki református püspök, a református egyház tényleges vezetője pedig 1944. május 10-én személyesen kereste fel Sztójay miniszterelnököt a zsidóüldözések ügyében. „Ravasz azt követelte, hogy ne történjék embertelenség, barbárság. Elsősorban a megkeresztelkedettek érdekében szólt. Ő természetesen azokért emelt szót, akik református hitre tértek.”¹⁴

A magyar egyházi vezetőknek a deportált zsidók sorsáról jobban tájékozott Vatikán egyértelműbben és határozottabban tiltakozott a zsidók üldözése ellen. A budapesti nuncius, Angelo Rotta c. érsek már a Sztójay-kormány első zsidóellenes rendszabályainak publikálásakor felkereste a miniszterelnököt, és „követelte a humánus eljárást mindazokkal szemben, akiknek a származásukon kívül nem volt semmi más bűnük”.¹⁵ A vatikáni diplomaták már hiteles források alapján tudták, hogy a deportálásra kerülő zsidók sorsa a tömeges megsemmisítés. Ezért nemcsak és nem elsősorban a konvertiták mentéséért emelték fel szavukat, hanem általában az embertelenség ellen. Angelo Rotta nuncius 1944-ben ezrével írta alá azokat az „oltalomleveleket”, amelyek a Vatikán diplomáciai és spirituális tekintélyére támaszkodva igyekeztek védelmezni az üldözöttek különböző kategóriáit.¹⁶

A deportálások megkezdésekor, május 15-én a nuncius formális tiltakozó jegyzéket küldött a kormánynak. A jegyzék a természetjogi érvelést követte: „ha Isten életet adott egy emberi lénynek, ezt az életet senki sem veheti el, hacsak az illető törvénybe ütköző, halálos ítéletet vonzó bűncse-

¹³ *Bokor Péter*, 150. Interjú Mester Miklóssal.

¹⁴ Uo., 149

¹⁵ Uo., 117. Interjú Gennaro Verolino érsekkel.

¹⁶ L. pl. *Andreas Biss*: *Der Stopp der Endlösung*. Stuttgart 1966.; *Pinchas Lapide*: *Rom und die Juden*. Freiburg–Basel–Wien 1967.; *Lévai Jenő*: *Fehér könyv*.

lekményt nem követett el. De üldözni – halálba üldözni – emberek egész tömegét kizárólag származásuk, faji hovatartozásuk miatt, ez jogtalan!”¹⁷ A nuncius lépéseit igyekezett összehangolni Serédi hercegprímással, és sürgette az ő határozottabb fellépését is. 1944. május 16-án megküldte Serédinek a kormányhoz intézett tiltakozó jegyzéke másolatát, és levélben tájékoztatta a prímást a Vatikán állaspontjáról. Serédi május 28-i válaszában meglehetősen tartózkodó volt: „Mi is reméljük, hogy a jegyzék hozzájárul a szóban forgó rendeletek kedvezőtlen következményeinek enyhítéséhez – írta –. Kegyelmeséged kezdeményezését megelőző, hasonló célzatú magánlevelemre kissé sovány ígéretek kaptam. Egy, már megjelent rendelet szövegét bizonyos, hogy nem lehet enyhíteni. Így, a további enyhítő rendeleteket várom most. A kormányfő válaszára felelve azonban ragaszkodtam a megkeresztelkedetteknek a zsidó vallásúaktól való elkülönítéséhez; miként hasonlóképpen ellenzem a deportálásokat is, mint Kegyelmeséged látni fogja, az általam körözött, a Magyar Püspöki Karnak küldött, a kérdésre vonatkozó dokumentumokból, amelyekről, engedelmével, itt mellékelek egy másolatot. (Az általunk 12. sz. alatt közölt dok. – GJ.) Sajnálatos, hogy Kegyelmeséged mindaddig nem kapott semmiféle választ jegyzékére.”¹⁸

A zsidók teljes megsemmisítését előkészítő kormányzattal szemben ez az eljárás teljesen eredménytelen volt. A katolikus egyház vezetői most döbbenhettek rá a hatalom iránti korábbi lojális magatartásnak a súlyos erkölcsi és politikai következményeire. Pedig a náci és hazai támogatóik 1944-ben végül is konzekvensen végig akarták vinni azt a politikát, amibe az első zsidótörvény megalkotásával annak idején fogtak.

1944 júniusában maga a pápa, XII. Pius – akinek székhelye június 4-én szabadult fel – intézett személyes táviratot Horthy kormányzóhoz, hogy szüntesse meg a deportálásokat. Ennek megfelelően a budapesti nuncius újabb, érélyes hangú jegyzéket küldött a kormányhoz a deportálásokról folytatása miatt. Esztergomban is határozottabban sürgette a nyilvános tiltakozást. Azt javasolta ő is, hogy a prímás pásztorlevélben, tehát az egyházi szövegekről tiltakozzon a deportálások ellen. A nuncius uditorjának visszaemlékezése szerint is Serédi hercegprímás „eleinte habozott, nem volt benne biztos, hogy a pásztorlevél ólra vezető eszköz lesz-e? Egy ideig remélte, hogy talán többet érhet el személyes tárgyalásokkal. Azt hitte: ez jobb a pásztorlevélnél, amely esetleg felbőszítené a kormányt”.¹⁹

A fentiekkel egyidejűleg 1944. június 15-én Ravasz László református püspök kezdeményezte újból a keresztény egyházak közös fellépését. Serédihez írt levelében azt javasolta, hogy személyesen találkozzanak és fogalmazzák meg egyházaik közös álláspontját a deportálásokkal szemben. „De Serédi hercegprímás ellenezte az akciót. Az volt a véleménye, hogy ő eddig is mindent megtett, és ezután is megteszi a kötelességét, nincs szükség közös lépésre.”²⁰

A tömeges deportálásokról nyilvánvalóvá válása után a nuncius, Apor, Hamvas és más püspökök újabb sürgetésére Serédi prímás is elhatározta, hogy nyilvános, ünnepélyes közös pásztorlevélben lépnek fel a deportálások és a zsidóüldözés ellen. Az elhatározáshoz a végső impulzust a pápa egyértelmű rosszallása adta a habozó prímásnak. Mint maga is beszámol róla (L. a 18. sz. dok.), Verolino uditore vitte hozzá személyesen Rotta nuncius június 27-én kelt levelét, amelyben hivatalosan közölte vele, hogy a pápa „kéri a magyar püspöki kart, hogy nyilvánosan is szálljon síkra a keresztény elvek, valamint a faji rendeletekkel igazságtalanul sújtott honfitársaink, különösen pedig a keresztények védelmében, hogy engedékenységünk saját magunk és a magyar katolicizmus kárára kedvezőtlen megítélésben ne részesüljön”. Ez az eddigi engedékenységet ért egyértelmű elmarasztalás, és az egyházon belül szokásos udvarias hangnemben megfogalmazott, de egyértelmű felszólítás a nyilvános tiltakozásra nem hagyott kétséget Serédiben afelől, hogy a pásztorlevelet ki kell adnia. (Mire ez a döntés megszületett, a vidéki zsidóság deportálása befejeződött.) Az üldözöttek menté-

¹⁷ *Bokor Péter*, 117–118. Interjú Gennaro Verolinóval.

¹⁸ EPL 5176/1944. Olasz nyelvű levélfogalmazvány. 1–2. fol.

¹⁹ *Bokor Péter*, 119–120. Interjú Gennaro Verolinóval.

²⁰ Uo., 150. Interjú Mester Miklóssal. A református egyházban ekkor főként Bereczky Albert, a Pozsonyi úti egyházközség lelkesze sürgette, hogy az egyház általában tiltakozzon a deportálásokról. Ő vette rá Ravasz püspököt is a Serédinek szóló levél megírására. L. még *Bereczky Albert*: A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen. Bp. 1945.

sébe egyénileg vagy szervezetileg is bekapcsolódó katolikusok – klerikusok vagy világi hívek – türelmetlenül várták a felső vezetés iránymutatását és ünnepélyes megnyilatkozását. Mindezen szinte kényszerítő körülmények hatására, 1944. június 29-éről keltezte megszületett a tiltakozó pásztorlevél, Serédi aláírásával, de „a magyar püspöki kar nevében”. Ennek a dokumentumnak nagy jelentősége van, mert általa először emelte volna fel nyilvánosan, hivatalosan és ünnepélyesen a magyar egyház tiltakozó szavát a zsidóüldözés, a deportálások, az üldözöttek tömeges megsemmisítése, általában az embertelenség ellen.

A közös körlevél megszületése maga is külön figyelmet érdemel. Az első tervezetet Serédi aulájában fogalmazták nyilván a bíboros intenciói szerint. A primás nem tartotta lehetségesnek és szükségesnek külön püspökkari konferencia összehívását a kérdés megtárgyalására. A saját előadása szerint, a körlevél-tervezetet az ügy sürgőssége miatt csak a két érseknek (Grósz József kalocsai, és Czapik Gyula egri érsek) és három megyéspüspöknek (Shvoy Lajos székesfehérvári, Apor Vilmos győri és Hamvas Endre csanádi püspök) küldte meg hozzászólás végett.²¹ Így elsősorban az ő beleegyezésükkel készült a tiltakozó irat. E személyek kiválasztása nem volt véletlen. A két, rangban első érsek megkerülése lehetetlen volt, és főként Czapik politikai véleményére lehetett számítani. Shvoy püspök a hivatalban egyik legidősebb megyéspüspök, Apor mint a Szent Kereszt Egyesület védnöke szintén nem volt megkerülhető. Hamvas püspök pedig hosszú esztergomi szolgálata idején nyerte el a primás bizalmát.²²

Mint Apor leveléből kitűnik, ő teljesen azonosította magát az esztergomi tervvel. Az általa visszaküldött kéziraton lényegtelen stílárius változtatásokat javasolt csak. Shvoy püspök pedig magát a tervezetet is ismertette papságával, hogy csillapítsa azt a hangulatot, amely az akkor éppen ott folyó deportálások nyomán keletkezett. (15. sz. dok.) Grósz és Hamvas választ nem ismerjük, de nyilván igenlő volt, mert különben a közös pásztorlevél aligha készült volna el. Annál többet tudunk Czapik Gyula egri érsek véleményéről. Az egri érsek tetszését egyáltalán nem nyerte meg az esztergomi tervet. Alternatív megoldásként maga készített egy deklaráció-tervezetet és egy hosszabb körlevél-tervezetet. (16. sz. dok.) Végül harmadikként, mint szükséges rossz, elfogadta a primás tervezetét, ha az általa eszközölt lényeges változtatásokat annak szövegén végrehajtják. E kívánt változtatások irányát Czapik előbb említett két ellenjavaslata is jelezte már. Egyes javításai valóban tárgyszerűek, pontosítottak, igyekeztek eleve kivédeni a támadásokat. A javasolt – és mint a körlevél végső szövegéből kitűnik, Esztergomban nagyrészt akceptált – változtatások többsége azonban a körlevél élességét hivatott tompítani, és a minimálisra akarta csökkenteni a hatalommal való konfliktus lehetőségét. Ennek bizonyítékeként idézzük a körlevél-tervezet 4. és 5. oldalához tett módosítások Czapik által adott indoklását:

„4. oldal. 1. bekezdés. A zsidók elszenvedett jogfosztásait csak általánosságban szabad említeni. Ezek borzalmaikat, főkép a végét mindenki tudja bár, de írásban és nyilvánosság előtt leszögezni nem helyes, legalább is mi ezt nem tehetjük.

2. bekezdés. Hiányolni fogják, hogy a körlevél a meg nem nevezett zsidókat, mint csak szenvedő alanyokat veszi, de arról, hogy közülük sokan vétkeztek a magyar kereszténység ellen és soha közülük senki e hitsorsosait le nem intette – nem szólunk. Ennek beszúrására e bekezdés alkalmas hely.

²¹ EPL 5882/1944. L. erről az általunk közölt 18. sz. dok.-ot.

²² A püspöki karban az esztergomi érsek, hercegprimás után ekkor Grósz József kalocsai érsek következett, aki Czapikkal együtt 1943-ban lett érsek. A két érsek a püspöki kar politikai és viszonylag fiatal generációjához tartozott. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1927-től töltötte be hivatalát, és családja révén szoros kapcsolatban volt a horthysta katonai és konzervatív politikai körökkel. Báró Apor Vilmos gyulai apátplébánosból lett 1941-ben győri megyéspüspök. Politikai mentalitása leginkább őt állította szembe a szélsőjobboldali hatalmi törekvésekkel, a faji megkülönböztetéssel és a fasiszmussal. Hamvas Endre csanádi püspök 1944-ben kapta kinevezését, és az egyik legfiatalabb püspök volt. 1930–1936 között primási titkár, 1936–1940 primási irodaigazgató, esztergomi kanonok, 1940–1944 között pedig budapesti általános érseki helytartó volt.

3. bekezdés. A jogfosztások teljes részletezését – mint már említém – a nyilvánosság előtt kerülni kell. Ez lenne a külföld előtt az első forrás, amely beismerésszámba mehet. Ne a Püspöki Kar adja ezt!

5. oldal. Átalakítandók azok a kitételek, amelyek ismételtlen a zsidók jogfosztásai stb. ellen szólnak. Mi inkább a természetes isteni törvényt védjük és ennek sérelmét nehezményezzük.

Tisztelettel ellenzem annak ennyire nyílt kimondását, hogy most már a nyilvánosság előtt is kifogásoljuk a Kormány eljárását és ezzel velük végeztünk. Ezzel az ügynek semmit sem segítettünk és sajnos ez a kormányt nem fogja jobb belátásra bírni. Az ügy azt kívánja, hogy ne adjuk fel a reményt és még ezután is mentjük ami menthető.”²³

A beérkezett megjegyzések alapján Serédi tette véglegessé a pásztorlevél szövegét. A két ellen-tétes álláspontot a hangnem és erélyesség, a politikai taktika kérdésében Apor és Czapik képviselték. Az álláspontok egyeztetésére Serédi e két egyházfővel szóban is megtárgyalta a pásztorlevél-tervezetet.

A körlevél kinyomtatásával az esztergomi Buzárovits-céget bízták meg, amely a Horthy-korszakban mind a pásztorlevelek, mind a püspökkari konferenciák jegyzőkönyveinek nyomtatással való sokszorosítója volt. (A körlevelek példányszámát az egyházmegyék igényei szerint szabták meg.) Serédi még az utolsó pillanatokban is javígtatta a szöveget, így két korrektúrát is készített a nyomda. Végül július első napjaiban, de június 29-i keltezéssel jelent meg a körlevél, az állami cenzúra nélkül. (17. sz. dok.) A pásztorlevél az emberek természetes jogára, az élethez való jogra hivatkozva tiltakozott ezen jog tömeges megsértése ellen. Bár az érvelés itt is jogi keretek között maradt, de már nem a kikeresztelkedett zsidók védelmére korlátozódott, hanem általában az emberiség és az emberi jogok védelmében tiltakozott mindenfajta faji indoklású megkülönböztetés, jogfosztás és tömeggyilkosság ellen.

A körlevél további sorsa részben ismert, de erről a legautentikusabban a hercegprímás számolt be a püspöki kar tagjaihoz intézett, 1944. július 9-i körlevelében. (18. sz. dok.)²⁴

Az egyházi felső vezetés magatartásának felemássága nyilvánult meg a tiltakozó pásztorlevél sorsában is. Bár annak végén utasították a plébánosokat, hogy a körlevelet a megérkezést követő vasárnapon (ez július 9-én lett volna) a misén fel kell olvasni, erre csak részben került sor. A kormánnyal kötendő újabb kompromisszum reményében ugyanis a primás táviratilag letiltotta a körlevél felolvasását. (Ahol ezzel nem vártak, mint pl. az egri főegyházmegyében, ott minden templomban felolvasták.)

Miként és miért került sor Serédi meghátrálására? A miniszterelnök kétségkívül a politikai zsarolás kétes eszközához folyamodott. Azzal érvelt a primásnál és a püspökök előtt, hogy ha „a keresztény egyházak ragaszkodnak a kormánnyal való nyílt szembeforduláshoz, a kormány temp-lomi elítéléséhez, akkor a kormány nem tehet mást: lemond. És ha a Sztójay-kormány lemond, akkor a németeknek nem lesz más választásuk: a nyilasokat fogják beültetni a hatalomba”.²⁵ A primás és a jelenlevő püspökök úgy vélték, hogy még mindig a kisebbik rossz lesz, ha a Sztójay-kormány a helyén marad, mint a nyilasok, akik a népirtás fenntartások nélküli végrehajtására készültek. Serédi követelésére Sztójay írásban vállalt kötelezettséget, hogy a kormány „ezenül megkülönbözteti a zsidó vallásúakat azoktól, akik csupán zsidó származásúak... a zsidó vallásúakkal szemben is a keresztény humanizmus alapján jár el... nincs többé deportálás”.²⁶ Egyébként meg-

²³ EPL 5176/1944. 51. fol.

²⁴ A pásztorlevél lefoglalásáról Serédi által leírtakkal (l. 18. sz. dok.) szemben Bokor Péter interjúalanyai azt nyilatkozták, hogy valamennyi példányt lefoglaltak volna az esztergomi postahivatalban, a postamester „ébersége” folytán, aki ezt azonnal jelentette Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszternek, aki azután riasztotta Sztójajt. *Bokor Péter*, 121, 163.

²⁵ *Bokor Péter*, 164. Interjú Mester Miklóssal.

²⁶ Uo., 164. L. az erről szóló 18. sz. dokumentumot. A pásztorlevél leállításának körülményeit összemosza az emlékezők memóriája. Serédi világosan leírja, hogy először 1944. július 6-án kereste fel Gerecsén Antal István igazságügyminiszter (aki ideiglenesen vallás- és közoktatásügyi miniszter is volt), aki az ügyészségtől kapott információt a pásztorlevélről. (Ti. az ügyészségnek be kellett mutatni egy

jegyezhetjük, hogy a gerecei tárgyalások másnapján Antal István kultuszminiszter felkereste Ravasz László püspököt Leányfalun, akire szintén hatott a lemondással való fenyegetőzés, így a protestáns egyházak is elálltak a nyilvános templomi tiltakozástól.²⁷

Végül is a kormány elérte célját: a püspöki kar nyilvános tiltakozása elmaradt, az egyetértés látszatát fenn lehetett tartani. Sovány eredmény volt, hogy a megbeszélésekről és a körlevél léteről rövid rádióközleményt olvastak be, amelynek szövegét egyes egyházmegyékben publikálták is. 1944. július 10-én, az esztergomi Circulares VI/5443. sz. alatt közölte a primás rendeletét, hogy a vasárnapi misén kommentár nélkül az alábbi szöveget olvassák fel: „Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása a maga és a nagyméltóságú püspöki kar nevében közli a katolikus hívekkel, hogy a zsidókra, különösen a megkeresztelkedettek vonatkozó rendelkezések tárgyában ismételtlen fordult a magyar királyi kormányhoz és ily irányú tárgyalásait tovább is folytatja.”²⁸

Ma már a dokumentumok birtokában megállapíthatjuk, hogy a katolikus egyház fellépései – beleértve magát a pápát, a budapesti apostoli nunciust és a püspöki kart is – nyilvánvalóan hozzájárultak ahhoz, hogy a budapesti gettóba zárt tömeg nagy része ekkor megmenekült a deportálástól és a pusztulástól. „Horthy végül is, amikor a németek és a csendőrök mégis végre akarták hajtani a budapesti deportálást, fellépett ellenük, katonai erővel: testőrségével és páncélos egységekkel.”²⁹ A viszonylagos nyugalom augusztus végéig tartott, amikor újabb hírek terjedtek el a küszöbön álló deportálásról. A tragédia teljessé válása a nyilas rémuralom idején következett be: újabb 100 000 ember esett a tömeggyilkosság áldozatául.

Az alább közölt dokumentumok az Esztergomi Primás Levéltárban találhatóak. Publikálásukra (a 17. számú kivételével) most kerül először sor, mégpedig teljes terjedelemben, rövidítés vagy bármilyen változtatás nélkül. A dokumentumoknak mi adtunk sorszámot és „címet”. A dokumentum szövege után következik a forrás megjelölése. Amennyiben egy azonos ügyről van szó, több dokumentumot fogtunk össze egy sorszám alá (ezen belül a, b, c megkülönböztetéssel). Az anyagok kronológiai sorrendben követik egymást.

példányt a kinyomtatáskor.) Ő kérte elsőként a felolvasás elejtését. Serédi ezt csak akkor helyezte kilátásba, ha Sztójay követeléseinek teljesítését írásban garantálja. Miután ezt Antal megígérte, 7-én a primás táviratilag leállította a felolvasást. Július 8-án került sor Sztójay miniszterelnök és Antal István igazságügyminiszter, illetve Serédi hercegprímás, az egri érsek, a győri püspök és az esztergomi érseki helynök tanácskozására. Sztójay itt adta át a beígért hivatalos levelet a deportálások leállításáról. Bokor könyvében mindez úgy jelentkezik (121. o.), hogy a postás által értesített Kunder „riasztja Sztójayt, az hívatja Antal István vallás és közoktatásügyi minisztert, robognak Gerecsére, a primás nyaralójába, másnap pedig Leányfalura, Ravasz László betegágyához . . .”

²⁷ Az eseményekről az autentikus Mester Miklós államtitkár (aki református volt) így számolt be: Ravasznál Leányfalun a tanácskozáson a kormány részéről Antal és ő voltak jelen. A protestáns egyházakat Ravasz mellett Révész Imre tiszántúli református püspök és Kapuy Béla dunántúli evangélikus püspök képviselték. Ott tartózkodott Bibó István is, aki Ravasz László veje volt. (Serédihez előző nap Antalt a kultuszminisztérium katolikus ügyosztályának főnöke, Beresztóczy Miklós kísérte el.) *Bokor Péter*, 163.

²⁸ Circulares litterae dioeceseanae anno 1944 ad clericum archidioecesis Strigoniensis dimissae.-

36.

²⁹ *Bokor Péter*, 121. Interjú Gennaro Verolinóval.

Dokumentumok

1. Az 1939. október 3-i püspökkari konferencia 19. napirendi pontja

Jegyzőkönyv. Felvétellett Budapesten 1939. évi október hó 3.-án a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten.

...

19. A bíboros hercegprímás ismerteti *Kornfeld Móric báró*¹ beadványát, amelyben a püspöki kar figyelmét felhívja a kat. hitre tért zsidókra, kik a zsidótörvény következtében a zsidóknál is rosszabb helyzetbe kerültek. Róluk senki sem gondoskodik, míg a zsidó hiten maradtokat a világ zsidói hathatós akcióval támogatják. Szükségesnek látja egy egyházi és világi férfiakból álló bizottság megalakítását, amely a zsidótörvény által érintett katolikusokat elsősorban erkölcsi védelemben részesítené. E bizottság tekintélyét és működésének hathatosságát kétségtelenül biztosítaná, ha a nm. püspöki kar egyik tagja volna kegyes megalakítását és vezetését elvállalni. E bizottság intézkedéseinek végrehajtására és az adminisztratív munkák vezetésére talán a Szt. Kereszt Egyesület kínálkozik, amelynek tagjai önként jelentkezett konvertiták, és elnöke a hercegprímás megbízásából dr. Almásy József közp. szem. vicerektor.²

A püspöki kar felkérésére a kalocsai érsek szívesen vállalja a bizottság megalakítását és vezetését. *Forrás:* Esztergomi Prímás Levéltár (EPL). Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1939. október 3-i jegyzőkönyv.

2. Az 1940. március 13-i püspökkari konferencia 30. napirendi pontja

Jegyzőkönyv. Felvétellett Budapesten 1940. évi március hó 13.-án a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten.

...

30. A betegségében akadályozott kalocsai érsek megküldte jelentését azon bizottság munkájáról, melyet a püspöki kar legutóbbi ülésén történt felkérésre (jkv. 19.) az 1939: IV. t. c., közönséges néven *zsidótörvény*, által érintett híveink lelki és erkölcsi támogatása céljából alakított. A bizottság tagjai lettek: Almásy József dr., Badalik Bertalan O. P., Baranyai Jusztin dr., Bíró Balázs dr. a közigazgatási bíróság ítélobírája, Blaskó Mária, Cavallier József dr. (egyúttal a bizottság főtitkára), Eckhardt Sándor dr. egyetemi tanár, Jánosi József dr., S. J., Katona Jenő, Károlyi Józsefné grófné, Kiss Géza ny. számtanácsos, Kray István báró, Marczell Mihály dr., Mészáros János dr., Molnár Kálmán dr. egyetemi tanár, Ripka Ferenc dr., Slachta Margit, Schrotty Pál O. F. M., Tiefenthaler József dr., Varga Béla plébános és Zsitvay Tibor dr.³

A kérvények tömege érkezett eddig a kalocsai érsek úrhoz (hetenként átlag 15–20), aki ezeket átteszi a bizottság főtitkárához, vagy sürgős esetekben maga is intézkedik. A bizottság panaszok tárgyában jár el (a közületek ugyanis a tapasztalat szerint a törvény szándékán és kifejezett intézkedésén túlmenőleg bocsájtják el a zsidó származású alkalmazottakat és tisztviselőket), igazoláshoz szükséges bizonyítványok megszerzésében segít, erkölcsi és anyagi támogatást és nem utolsó sorban lelki vigaszt nyújt. Máris több sikeres közbenjárásról és intézkedésről számolhat be.

A püspöki kar a jelentést tudomásul veszi és köszönétét fejezi ki a kalocsai érsek úr Őnagyméltóságának, valamint a bizottság tagjainak krisztusi szellemben kifejtett munkásságukért.

Forrás: EPL. Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1940. március 13-i jegyzőkönyv.

¹ Kornfeld Móric báró bölcsész és államtudományi doktor, közgazdász, nagytőkés. 1927-től a felsőház tagja. A katolizált, de eredetileg zsidó vallású Kornfeld család tagja. Atyja, Kornfeld Zsigmond kapta a bárói rangot és a főrendiházi tagságot.

² Helyesen Almásy József, aki a budapesti Központi Szeminárium helyettes rektora volt.

³ A szövegben levő rövidítések: jkv. 19. – a püspökkari konferencia jegyzőkönyvének 19. napirendi pontja; O. P. – Ordo Canonicus Regularis Praemonstratensis; S. J. – Societas Jesu; O. F. M. – Ordo Fratrum Minorum.

3. Az 1940. október 16-i püspökkari konferencia 24. napirendi pontja

Jegyzőkönyv Felvétellett Budapesten 1940. évi október hó 16-án a hercegprímási palotában tartott püspökkari értekezleten.

...

24. *Zichy Gyula* kalocsai érsek az ún. *zsidótörvény* által sújtott katolikusok ügyeinek felkarolására alakított bizottság elnöke felhívja a figyelmet arra, hogy a törvény végrehajtásában a hatóságok és közületek gyakran túlmennek a tételes intézkedéseken, veszélyeztetve a megtértek lelki életét is. Katolikus körök is az Egyház álláspontjával ellenkező magatartást tanúsítanak velük szemben. A törvény végrehajtásával kapcsolatban keresztény jelszavak leple alatt embertelenkedés folyik. A törvény, illetve az önkény által sújtottak védelemre szorulnak. Hitéletük elmélyítése céljából szükségnek tartja *Öexcellenciája*, hogy az őket tömörítő Szent Kereszt Egyesület az egyházközségek szervezetében a Credo Egyesülethez hasonló szerepet kaphasson.

Öminenciájához panaszok érkeztek, hogy a zsidó munkatáborokban vasárnap is dolgoztatják a megkeresztelteteket és misére se engedik őket.

Zichy Gyula érsek a következő indítványt terjeszti a püspöki konferencia elé. Minthogy a miniszterelnök már bejelentette, hogy a törvényhozás elé hozza a harmadik zsidótörvényt, a püspöki kar felkéri *Öminenciáját*, tájékozzódjék a miniszterelnöknél, vajjon a tervezett törvényjavaslat nem tartalmaz-e újabb olyan intézkedéseket, amelyek a természetjog alapvető tételeibe és az Egyház tanításába ütköznek.

További kérése, hogy a püspöki kar pásztorlevélben, vagy az egyes főpásztorok külön pásztorlevélben szögezzék le az Egyháznak a faji kérdésben már számtalanszor kinyilvánított álláspontját.

Az A. C.⁴ különböző ülésein világítsa meg a faji kérdést az Egyház tanítása és a tudomány felfogása szempontjából.

A papi koronákon szintén tárgyalassék ez a kérdés.

Öminenciája kijelenti, hogy körlevélben nem óhajt a kérdéssel foglalkozni.

Glattfelder Gyula püspök örül, hogy a kalocsai érsek ez ügyben a kormányzónál is eljár, mert nem helyes, hogy megoldhatatlan helyzet felé engedjük sodortatni magunkat. Tessék-lássék állásfoglalás sajnálatos volna. A körlevélben történő kiállást nem tartja ésszerűnek, de éreztetni kell, hogy a püspöki karnak az ügyben megvan a maga egyöntetű véleménye. A kormányelnök figyelmét fel kell hívni, hogy újabb jogfosztás bántja keresztény érzületünket. Ha nem is honorárlják lépésünket, a püspöki kar legalább megtett minden tőle telhetőt.

Öminenciája is szükségesnek tartja, hogy a katolikusok további jogfosztást ne szenvedjenek. Igen fontos az egyöntetű álláspont, mert nagy baj, ha a kormány vagy más valaki azt hiheti, hogy a püspöki kar nem egységes. Mi nem a zsidókat védjük, hanem katolikus híveinket.

A püspöki kar határozatában kéri *Öminenciáját*, hogy a fentiek értelmében járjon el a kormányelnöknél.

Forrás: EPL Püspökkari konferenciák jegyzőkönyvei. 1940. október 16-i jegyzőkönyv.

4/a. *Báró Apor Vilmos győri püspök 1944. március 29-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz*

Főmagasságú Bíboros Hercegprímás Úr!

A mai napon a miniszterelnökségen átadtam a Magyar Sz. Kereszt Egyesület memorandumát, melynek másolatát mellékelem.

Mély tisztelettel kérem, kegyeskedjék táviratban megkérni a miniszterelnök urat, hogy ezeket a szempontokat a most készülő rendeleteknél vegye figyelembe.

Annál is inkább fontos volna Főmagasságodnak ez a lépése, mert a protestánsok részéről Ravasz László és Kapy Béla személyesen interveniáltak az ő vallásuk kötelékébe tartozók érdekében.

Mély tisztelettel vagyok Szent Bíborát csókolva *Eminenciádnak* alázatos hívé

Bpest, 1944. márc. 29.

Apor Vilmos
győri püspök

⁴ A. C. – Actio Catholica.

4/b. *A Magyar Szent Kereszt Egyesület 1944. március 29-i memoranduma a kormányhoz*

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

A Magyar Zsidók Lapjának 1944. március 23-án megjelent számában felhívást intéz a magyar zsidósághoz, közölvén, hogy „a zsidóság részéről egy Központi Tanács alakítása kívántatott meg”, mely tanács, mint illetékes szerv, hatósági jogkörrel jár el és intézkedései kötelező erővel bírnak. Ez a tanács március 27-ének délutánjára maga elé rendelt zsidószármazású keresztényeket is bizonyos anyagi szolgáltatásra szólítván fel őket.

Mély tisztelettel legyen szabad felhívunk az ezen és hasonló intézkedések tárgyában a M. Kir. Kormány figyelmét arra, hogy a zsidószármazású keresztények, akiknek katolikus vallású részét a fővédnökségem alatt álló egyesület képviseli, igazi magyaroknak és jó keresztényeknek érzik magukat. Nagy részük keresztény vallásban született és nevelkedett, igen sokan közülük fajilag vegyes származásúak és természetes, hogy Magyarországon lelki beállítottságukban nem a zsidó, hanem a keresztény származás, nevelés és életfelfogás teljes mértékben éreztette hatását. Ezen keresztényeknek a zsidók közé való számítása, illetőleg besorozása eddig is igen sok lelki szenvedést okozott, a magyar hazához és katolikus hitükhöz való hűségükben, azonban őket meg nem rendíthette.

Olyan intézkedés viszont, amely őket a fentemlített Központi Zsidó Tanács hatáskörébe utalná, érzelmeiket megváltoztatni nem tudná ugyan, de közülük sok-sok ezret törne össze lelkileg és tenne tönkre anyagilag, mert feltételezhető, hogy a Zsidó Tanács a zsidószármazású keresztényeket az izraelita vallásúakkal szemben nem kímélné, hanem éppen ellenkezőleg, mindezek végrehajtásánál előnytelenül előtérbe helyezné és kiszolgáltatná az izraelita vallásúak érdekében.

Az eddigi zsidótörvényeknél elvileg nagy szerepet játszott a keresztény család egységének gondolata, amelyre való tekintettel az ú.n. vegyes-fajú családoknál a zsidószármazású fél és gyermekei a keresztény származás előnyeiben részesültek. Ezen szempontnak a jövőben leendő fenntartását legyen szabad bensőséggel és tisztelettel kérnünk. Az ország érdekében szempontjából is fenntartandónak tartjuk ezen elvi állásfoglalást, mert ezzel csökkenne a zsidókra vonatkozó intézkedések által érintettek száma.

Nem szabad ugyanis feledni, hogy nálunk Magyarországon a zsidók arányszáma, egyben pedig a vegyesházasságok arányszáma is jóval nagyobb, mint a nyugati országokban és így az őket érintő intézkedések a nemzeti és gazdasági életben előreláthatóan nagyobb zavarokat okozhatnának, számuk szaporítása tehát a vegyesházasságúak bevonása által különösen a mai nehéz időkben, amikor az ország háborús erőfeszítése érdekében minden erőre szükség van, nem kívánatos.

A múltban a kisegítő munkaszolgálat körében megkülönböztetés történt a keresztény származásúak és izraeliták között a fehér és sárga karszalag rendszeresítésével és bebizonyosodott, hogy ezen intézkedés a munkaszolgálat magasabb szempontjai és érdekei figyelembevételével semmiféle hátránnyal nem járt. Ennek megfelelően amennyiben valamilyen megkülönböztető jel a munkaszolgálat körén kívül is kiterjesztetnék, kérjük a keresztény vallásúaknak ezen jel viselése alól való mentését, mint ahogyan az tudunkkal Szlovákiában és egyebütt is történt. Egyébként zsidószármazású keresztényekre nézve valamilyen megkülönböztető jel viselése kereszténységük megcsúfolását jelentené anélkül, hogy erre a zsidókkal szemben megtett vagy tervezett intézkedések szempontjából a legkisebb mértékben is szükség lenne.

Fentebb kértük, hogy a zsidószármazású keresztények ne helyeztessenek „a zsidó tanács” hatásköre alá. Alázatos kérelmünk, hogy a zsidószármazású keresztények véttessenek ki minden a zsidókat érintő intézkedés hatálya alól, legalább is ideiglenesen vagy átmenetileg. Amennyiben azonban a Nagyméltóságú m. kir. Kormány úgy találná, hogy ezen kérésünk nem teljesíthető, akkor azt kérjük, hogy a zsidószármazású keresztények ügyeinek intézését külön az ő körükből alakított tanácsra bízza. Indokolt ez a kérelmünk azért, mert a zsidószármazású keresztények a keresztény társadalomnak szerves részét képezik, akik minden tekintetben elszakadtak a zsidóságtól.

Ehelyütt kell felhívunk Nagyméltóságod figyelmét arra, hogy gyakorlatban a zsidószármazású keresztények csoportja ma már zárt körnek tekinthető. A szent keresztiség felvétele ugyanis az érvényben levő egyházi előírások szerint csupán hosszabb, félévtől egy évig terjedő előzetes oktatás és vizsgáztatás után lehetséges. Ilyen módon attól, hogy a zsidószármazású keresztények köre ismét számottevően szaporodnék, tartani nem lehet.

Végül általánosságban kérjük a fent előadott indokokra való hivatkozással, hogy a zsidók és a zsidószármazású keresztények ügyeiben megteendő intézkedések végrehajtásánál lehetőség szerint méltóztatssék megfontolás tárgyává tenni azt, vajon az intézkedéseknek a zsidószármazású keresztények érdekében fokozatosan történő életbe léptetése nem szolgálná-e a közérdeket, figyelembe véve azt, hogy a zsidószármazású keresztények nagy része ma olyan munkát fejt ki, amely a nemzet háborús erőfeszítéseinek szolgálatában áll.

Ezen memorandumot a Magyar Szent Kereszt Egyesület nevében vagyok bátor benyújtani, mely egyesület a zsidószármazású katolikusok körében alakult 1939.-ben a bíboros hercegprímás úr jóváhagyásával. Ezen egyesületnek a nagyméltóságú püspöki kar által delegált fővédnöke alulírott báró Apor Vilmos győri megyéspüspök. A Magyar Szent Kereszt Egyesület célja a tagok vallási életének ápolása, hitének erősítése és elmélyítése, másrészt pedig szociális és karitatív segítség nyújtása. E feladatnak az egyesület eddig elismerten eleget tett és hazafias szempontból is kiválóan működött.

Fogadja Nagyméltóságod

Budapest, 1944. március 29.

őszinte tiszteletem nyilvánítását
báró Apor Vilmos s.k.
győri megyéspüspök
a Magyar Szent Kereszt Egyesületnek a
püspöki kar által kijelölt fővédnöke.

4/c. Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. március 31-i levele Sztójay Döme miniszterelnökhöz

Nagyméltóságú Dr. Sztójay Döme úr, m. kir. miniszterelnök. *Budapest, I. Szent György tér 2.*

A Magyar Szent Kereszt Egyesületnek a püspöki kar által kijelölt elnöke, báró Apor Vilmos győri püspök úr f. hó 29.-én Excellenciádnak memorandumot adott át a nevezett egyesület nevében, és ebben bizonyos szempontoknak figyelembevételét kéri.

Tekintettel arra, hogy a Magyar Szt. Kereszt Egyesület tagjai katolikusok, legyen szabad a püspök úr memorandumát Nagyméltóságod magas figyelmébe és jóindulatába ajánlanom.

Fogadja stb.

E. 1944. III. 31.

hgpr.⁵

Forrás: EPL 2793/1944. 10–15. fol.

5. Rónai Paula szociális testvér 1944. március 29-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

Főmagasságú és Főtisztelendő Bíboros Hercegprímás Úr!

Országos sok gondja közepette félve terhelem a magam kérésével, gondjával Eminenciádat, mégis, úgy érzem, meg kell tennem ezt az utolsó kísérletet.

A zsidótörvény annak idején mentesítette a papságot, de nem foglalta bele a szövegbe a szerzeteseket, nővéreket. Istenben boldogult Glattfelder érsek úr kegyes volt velem közölni, hogy a tárgyalások folyamán a bizottság ígéretet nyert, hogy a szöveg alapján a mentesítésbe bele értik a nővéreket is. A gyakorlat áthúzta ezt az ígéretet.

De most úgysis súlyos új rendeletek készülnek.

Nem vagyunk sokan nővérek, akiket sújt ennek az eljárásnak a kíméletlensége, de a lefolyt évek alatt sok megaláztatásban volt részünk. Ezeket készséggel vállaltuk. Most azonban el lehetünk készülve a legrosszabra is.

Könnyebb bizonyára azon nővérek helyzete, akik a kolostor, a klauzura védettségében vannak, sokkal nehezebb a modern társulatok konvertitáié.

Úgy látszik, hogy az 1941-iki fajvédelmi törvény alapjaira helyezkedik a kormány, – ez pedig kizárja a mentesítésből mindazokat, akik saját személyükben kapták a megtérés és hit kegyelmét.

⁵ Kézzelel írt levéltervezet. A rövidítések: Fogadja stb. – a címzettnek **kijáró** üdvözlés helye; E. – Esztergom; hgpr. – hercegprímás.

Az én szegény családom, mely iskolai megtérésem kegyelme folytán tért meg s nemsokára rá megboldogult édes anyámmal és húgommal beléptünk a társaságba, hogy a jó Istent szolgáljuk. Petra testvérem 31, én 30, boldogult anyám Zsuzsanna testvér 23 éven át volt testvére a társaságnak.

Ezek után esetleg deportálásra ítélendő zsidónak minősítettünk.

Amikor esdve kérem Eminenciádat, hogy az összes konvertitákkal (sőt a boldogtalan zsidósággal is) éreztesse erős atyai kezének oltalmát, külön is alázattal kérem, hogy ebben a komoly pillanatban a magyar konvertita nővérek ügyét hathatós pártfogásába venni kegyeskedjék,

Eminenciádnak felszentelt bíborát csókolva, erősítő főpásztori áldását kérve
Budapest, 1944. március 29

mély tisztelettel
Rónai Paula tv.⁶

Forrás: EPL 2793/1944. 16. fol.

6/a. Zimányi Gyula piarista rendfőnök 1944. április 1-i levele a budapesti általános érseki helynökség titkárához

Kedves Testvér!

Ne vedd, kérek, rossz néven, hogy hozzád fordulok a most előállott nehéz helyzetben, vajon a papokra is teljes mértékben érvényesek-e a kiadott új zsidótörvények⁷ vagy pedig remélhető-e valami kivételes magyarázat és intézkedés rájuk nézve.

Tudomásom szerint rendünkben szegény jó Sík Sándor és a fiatalabb Török Jenő esnének a brutálisnak mondható rendelkezések alá. Egyelőre tanácstalanul állunk így nagyon hálás volnánk, ha pár sorral szíveskednél tájékoztatni az ügyről, a helyzetről.

Előre is hálás köszönettel és testvéri üdvözzel
Budapesten, 1944. április 1.

Zimányi Gyula

6/b. Zimányi Gyula piarista rendfőnök 1944. április 3-i levele a budapesti általános érseki helynökség titkárához

Kedves Testvér!

Ma d.e. telefonozni óhajtottam, azonban a több órás légi riadó megakadályozott.

Ne vedd, kérek, zaklatásnak, hogy biztonság okáért ezen az úton a következő kérdéseket terjesztem Eléd:

1) Az egész zsidó-keresztény ügykomplexummal kapcsolatban a papok és szerzetesek meg szeretnék-e érdeklődni a Primás Ur Őem., illetve a Püspöki Kar? (Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy illetékes világi tényezők is foglalkoznak a keresztényzsidók ügyének bizonyos revíziójával.)

2) Ajánlatos és szükséges-e, hogy a szerzetesfőnökök és főnöknők ebben az ügyben külön akciót kezdjenek?

3) Ajánlatos-e, hogy valaki közülünk Esztergomba utazzék?⁸ Nagyon hálásak volnánk, ha akár telefonon, akár táviratban, akár levélben választ, utasítást kapnánk a fölvetődött kérdésekben.

Még egyszer bocsánatot kérve alkalmatlankodásomért vagyok
Budapest 1944. ápr. 3.

tisztelő testvéred az Úrban
Zimányi Gyula

Forrás: EPL 2793/1944. 75., ill. 94. fol.

⁶ tv. – (szociális) testvér.

⁷ Nyilván nem újabb törvényekről, hanem a zsidótörvényeken alapuló újabb rendeletekről van szó.

⁸ A piarista rendfőnök kérdéseit a helynökség továbbította Esztergomba (így került a két levél az ottani archívumba), de a választ nem találtuk.

7/a. Szabó Imre budapesti érseki általános helynöki titkár 1944. április 1-i levele Mátrai Gyula esztergomi prímási irodaigazgatóhoz

Kedves Irodaigazgató Úr!

A sárga csillag viselésével kapcsolatban már napok óta sokan járnak hivatalunkba útmutatást kérni, illetőleg érdeklődni, hogy lesz-e valamely enyhítés. Ma idetelefonált Raffay ev. püspök úr,⁹ érdeklődve, hogy lesz-e a katolikus egyházi hatóság részéről valamely akció ezzel kapcsolatban, mert náluk is több lelkész, diakonissza és egyházközségi funkcionárius, presbyter, stb. érintve van a kérdéssel. Én természetesen részben kellő utasítás nélkül, részben nem tudván azt, hogy történtek-e ez ügyben az illetékesek részéről lépések, nem tudtam kellő feleletet adni. Arra kért Raffay úr, hogy jelezzem a Főhatóságnak, hogy az ő részükről az enyhítés érdekében a lehető lépéseket próbálják megtenni s jó volna, ha más oldalról is akció indulna. Ide tartoznának még azok is, kik régen katolikusok, hosszú évtizedek óta és semmi közösségük sincs sem a zsidó vallással, sem zsidó családokkal, buzgó hitéletet élnek s egyes vallásos egyesületeknek vagy intézetnek funkcionáriusai.

Nem hivatalosan, csak információs érdeklődés szempontjából vagyok bátor megírni s ha kapnék egy két soros választ, hogy milyen irányban adjak feleletet az érdeklődőknek, nagyon hálás lennék. Amint hallottam az illetékes világi fórumnál bizonyos kivételezésekről már beszélnek, papok, apácák mentesítéséről és olyan esetekben, hol egy családnak csak egy tagja hordaná a jelzést, a többiek pedig mind keresztények.

Szíves választ várva, mély tisztelettel maradok
Budapest, 1944. április 1.

Dr. Szabó Imre
bpesti ér. ált. helyt. titkár.

7/b. Raffay Sándor bányai evangélikus püspök 1944. április 6-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

Eminenciás Uram!

Mellékelve van szerencsém tisztelettel rendelkezésére bocsátani Eminenciádnak azt az előterjesztést, amelyet a bányai evangélikus egyházkerület elnöksége a szakminiszter urakhoz a kitért zsidókkal kapcsolatos kérdések kielégítő rendezése ügyében eljuttatott. Tisztelettel kérem, méltóztassék előterjesztésünket nagybecsű figyelmére méltatni és esetleg a magyar római katolikus egyház részéről is hasonlóképpen eljárni.

Fogadja Eminenciás Uram őszinte tiszteletem nyilvánítását.

Dr. Raffay Sándor
püspök.

663/1944. szám. Budapest, 1944. április 6.
Bányakerületi Evangélikus Püspöki Hivatal
Budapest, VIII. Esterházy-utca 12.

⁹ Raffay Sándor a bányai evangélikus egyházkerület püspöke (superintendens) volt, székhelye Budapest.

7/c. Witz Béla budapesti érseki általános helytartó 1944. április 11-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

Főmagasságú és Főtisztelendő Bíboros Hercegprímás, Érsek Úr!

Raffay Sándor ág. ev. superintendens idemellékelte irata ápr. 10-én érkezett hozzám, amit mély tisztelettel bátorkodom Eminenciád elé terjeszteni.¹⁰

A mai nap folyamán a Szt. Kereszt Egyesület küldöttsége is járt a bpesti Helynökségen s lényegileg ugyanezen módosítások kiszeközlése érdekében kértek intervenciót.

Szentelt bíborát mély tisztelettel csókolva, vagyok

Budapest, 1944. április hó 11.

Főmagasságodnak

engedelmes káplánja

Witz Béla

bpesti ér. ált. helytartó

2207/1944. szám. Budapesti Érseki Általános Helytartói Hivatal.
Budapest, I. Lant-utca 2.

7/d. A bányai evangélikus egyházkerület 1944. április 2-i memoranduma a Sztójay-kormány tagjaihoz

Másolat. 663/1944. Budapest, 1944. április 2.

A zsidó rendeletek módosítása.

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

A magyar királyi kormány által a zsidó kérdés ügyében kiadott rendelkezésekkel kapcsolatosan evangélikus egyházunk részéről kötelezve érezzük magunkat, hogy Nagyméltóságod figyelmét olyan kérdésekre hívjuk fel, amelyek rendezése úgy nemzeti, mint egyházi szempontból, de az igazság és méltányosság szempontjából is helyesnek és szükségesnek mutatkozik.

1. – Szükségesnek tartjuk olyan rendelkezés kibocsátását, amely szerint azok a zsidó származású egyének, akik a mostani rendeletek kibocsátásakor bármelyik törvényesen bevett vagy elismert keresztyén egyház szolgálatában állanak vagy ott tisztséget viselnek, mentesítenének a zsidó jelvény viselése alól. Ilyenek a lelkészek, felügyelők, tanárok, tanítók, kántorok egyéb tisztviselők, presbiterek és az egyházi rendhez tartozó személyek, mint a diakonisszák és a diakonusok. Megjegyezzük, hogy országos evangélikus egyházunkban ezek száma egészen csekély, legfeljebb húsz. E kérés jogos és méltányos voltát megokolja az, hogy egyházaink ilyen állásokra és tisztségekre kivétel nélkül csakis olyanokat alkalmaztak, akiknek keresztyén élete és lelkülete minden tekintetben kifogástalan. Ezek szolgálatukat az egyházközségek nyugalmanak megzavarása nélkül a zsidókat megkülönböztető jel viselésével tovább nem teljesíthetnék, már pedig méltánytalan volna, ha a keresztyénséget hivatászerűen szolgáló híveket külsőleg zsidóknak minősítenék, holott némelyek egész életüket a Krisztus hitében és szolgálatában töltötték el.

2. – Szükségesnek tartjuk, olyan rendelkezés tételét is, hogy az olyan zsidó-keresztyén házasságban élő egyének, akiknek nemcsak a házastársuk, hanem a gyermekeik is keresztyén vallásúak, továbbá az olyan házasságban élők, akik a legutóbbi rendelet szerint zsidóknak minősülnek ugyan, de már keresztyéneknek születtek és gyermekeik is keresztyének, mentesítést nyerjenek a zsidó jelvény viselése alól és a keresztyén háztartási alkalmazottak vagy nevelők tartására vonatkozó tilalom alól. Ugyanis a mostani rendelkezés fenntartása esetén ezekben a családokban csakis az alkalmazottak lennének zsidók és így előállana az a visszás helyzet, hogy már a rendelet szerint is keresztyéneknek minősülő kiskorú gyermekek zsidó hatás alá kerülnének, ami pedig ellenkeznék a törvény és a rendeletek célzatával.

¹⁰ A Witz által felterjesztett memorandum szó szerinti másolata a Raffay által Esztergomba küldött iratnak.

3. – Szükségesnek tartjuk olyan rendelkezés adását is, hogy ha már a zsidó származású állampolgárok jelvényt való megkülönböztetését az állam érdeke megkívánja, a keresztyén egyházakba áttért zsidók az át nem tért zsidóktól eltérő jelvény viselésére köteleztesse. Tisztelettel hangsúlyozzuk, hogy e kérésünk teljesítéséhez igen fontos egyházi érdekek fűződnek. Nevezetesen a sárga csillaggal való megjelölés valószínűleg megakadályozná a zsidó származású keresztyéneket a keresztyén templomok látogatásában, zavarná az istentiszteletet, akadályozná a keresztyén egyházakat Krisztustól kapott legfőbb hivatásuk teljesítésében, az igehirdetésben és a szentségek kiszolgáltatásában. Javasoljuk, hogy sárga vagy fehérszínű kereszthalakú jelvény viselésére köteleztesse mind azok a zsidó származású keresztyének, akik a második zsidó törvény életbeléptetése előtt szabályosan áttértek és a keresztség szentségében részesültek. Ez a megkülönböztetés igazságos és méltányos volna úgy a hazai, mint a világkeresztyénség szemében is.

4. – Végül tisztelettel kérjük, méltóztassék olyan rendelkezést kibocsátani, hogy a zsidóság részére felállított Központi Tanácshoz hasonlóan egy másik tanács állíttassék fel az áttért zsidóság számára. Lehetetlennek tartjuk ugyanis, hogy az áttért zsidó-keresztyének az át nem tért zsidók rendelkezése alá kerüljenek és annak javára anyagi szolgáltatásokra köteleztesse, amint az már eddig is megtörtént. El sem képzelhető, hogy az át nem tért zsidóság ügyeit intéző Központi Tanács elfogulatlanul kezelje az áttért zsidókat, akiknek gyermekeik már esetleg kifogástalan keresztyéneknek nevelődnek. Szükséges tehát, hogy Zsidó-keresztyén Központi Tanács állíttassék fel, ami – véleményünk szerint nemcsak egyházi érdekből, hanem a viiág közvéleménye szempontjából is helyes, igazságos és méltányos volna.

Készséggel kijelentjük, hogy az áttért zsidók lelkigondozása, keresztyén és magyar szellemben való irányítása és nevelése egyházunknak állandó feladatai közé tartozik és előadott kérelmeink és javaslataink teljesítése esetén megkönnyítené vallásérkölcsi és nemzeti munkánkat.

Mivel a kérdés rendezése igen sürgős, tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, kegyeskedjék oda-hatni, hogy kérésünk várt és remélt kedvező döntését hamarosan kézhez vehessük.

Fogadja Nagyméltóságod őszinte tiszteletünk nyilvánítását.

A bányai evangélikus egyházkerület nevében

Dr. Raffay Sándor s.k.
püspök

Dr. Pesthy Pál s.k.
kerületi felügyelő.

7/e. Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. április 17-i levele Raffay Sándor bányai evangélikus püspökhöz

Nm. Dr. Raffay Sándor m. kir. stb. bányakerületi ág. ev. superintendens,
VIII. Esterházy-u. 12.

Nm. Uram!

A megkeresztelt zsidók ügyében folyó hó 6-án 663. sz. alatt kelt nagybecsű soraira értesítem Excellenciádat, hogy már március végén a miniszterelnök úrhoz fordultam a nevezettek érdekében és azóta írásban, majd szóbeli tárgyalás alkalmával is felhívtam a miniszterelnök úr figyelmét a kifogásolt intézkedésekre és a keresztülvihető változtatásokra.

Amikor remélem, hogy a miniszterelnök úr az eddigiekhez hasonlóan tekintetbe veszi felszólalásomat, egyúttal örömet fejezem ki Excellenciád hasonló lépésén.

F. E. 44. IV. 17.

hgpr.¹¹

Forrás: EPL 2793/1944. 73–74., 78–79., 102–104. fol.

¹¹ Kézrel írt levéltervezet. A rövidítések: Nm. – Nagyméltóságú; F. – Fogadja stb.

8/a. Gróf Mikes János c. érsek 1944. április 6-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

Főmagasságú Bíboros Úr!

A nagyhét passiójából küldöm Eminenciádnak feltámadási kívánságaimat. Tudom mily nehéz és gondterhes napokat él át Sion óre. Azért legyen szabad egy gondolatot felvetnem: most midőn az úgynevezett hivatalos Magyarország összes értékeit a süllyedő hajóra rakja, valán szükséges lenne, hogy a magyar kath. egyház saját értékeit ezen hajótöréstől megmenteni és saját álláspontját egy közös pásztorlevélben leszögezni (melyhez a püspök urak per dispersa vota^{1 2} hozzá járulnának). A magyar egyház álláspontja pedig lenne:

1. Háború, bombázás, megszállás ne zavarja meg a katolikus lelkek egyensúlyát, t.i. a szeretetet.
2. Gyűlölködés se ellenség, se honfitárs iránt ne fakadjon a szenvedésekből.
3. Pozitív gyakorlása a szeretetnek a menekülők, sorssújtottak, üldözöttek iránt.
4. Ahol pozitív nem segíthetünk, mutassunk legalább megértést s szimpátiát.
5. „Oremus et pro perfidos Judeis.”^{1 3}

Ha már keresztények, akkor testvéri szeretetre van joguk. (tudom hogy ezt nehéz lesz megstylizálni)

6. Pápa helyzete Rómában, Péter sziklája a háborgó tengerben.

Ha Eminenciád nem osztja nézetemet vagy e nézetek kifejezésének opportuniasát, ne tessék rossz néven venni, hogy ezeket előhozta:

Eminenciádnak legalázatosabb szolgája

Szombathely-Répcseszentgyörgy, 944. nagycsütörtök

Mikes János
c. érsek

8/b. sz. dok.: Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. április 16-i levele gróf Mikes János c. érsekhez

Nagymélt. és Főtiszt. gróf Mikes János úr, c. érsek.

Répcseszentgyörgy, Vas vm.

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Érsek Ur!

Amit Nagyméltóságod f. h. 6-án kelt nagybecsű soraiban proponálni kegyeskedik, azt mindkét irányban iparkodtam realizálni. Iparkodom ezután is. Amíg ilyen ünnepélyes aktus nélkül is lehet remélni, addig az nem volna célszerű. Különben annak megakadályozása sem volna lehetetlen.

Miután hálásan köszönöm és szívből viszonzom a húsvéti kedves jókívánatokat, mélységes tisztelttel vagyok Nagyméltóságú Érsek Urnak
Esztergom, 1944. április 16.

Krisztusban testvére
bíboros hercegprímás^{1 4}

Forrás: EPL 2793/1944. 108–110. fol.

^{1 2} Annyi mint levélben, egyenkénti szavazással, nem pedig konferencián.

^{1 3} Magyarul: „Imádkozunk a hűtlen zsidókért”. A katolikus egyház liturgiájában nagypénteken elhangzó könyörgés. (Ti. a zsidó valláshoz hűtlen lett, kikeresztelkedett zsidókért értelemben használja itt Mikes.) Mikes gróf nemcsak legitimizmusa miatt állt szemben a hatalommal, hanem mert felismerte annak embertelenségét és totális csődjét is. Szavának azonban már az egyházban sem volt súlya.

^{1 4} Kézrel írt levéltervezet.

9/a. *Báró Apor Vilmos győri püspök 1944. április 12-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz*

Főmagasságú és Főtisztelendő Bibornok,
Hercegprímás, Érsek Úr!

Mint a Magyar Szent Kereszt Egyesületnek a nm. püspöki kar által kijelölt védnöke kötelességemnek tartom, hogy Eminenciádat az alábbiakról tájékoztassam.

A zsidók ellen hozott újabb rendeletek súlyosan érintik zsidószármazású híveinket, köztük sok olyant, aki már kiskorában vette fel a keresztség szentségét, vagy éppen már kereszténynek született.

A sárga csillag viselésének kötelezettsége a keresztényeket szégyeníti meg leginkább és egyenesen felháborító, hogy egy újabb rendelkezés a keresztényeket alárendeli egy olyan testületnek, melyet a zsidóság kimondottan izraelita felekezeti célokra létesített (zsidótanács).

Már két memorandumban fordultam a kormányhoz, két miniszternél jártam személyesen, miután a miniszterelnök úrhoz hiába kértem több ízben kihallgatást. Legújabbban a zsidótanács létesítése alkalmából keményhangú tiltakozó levelet intéztem a miniszterelnök úrhoz és másolatát minden egyes miniszterhez eljuttattam. Mindez hiábavalónak bizonyult.

Szükségesnek tartom ezekután az összes püspököknek együttes eljárását és esetleg Őszentsége közvetlen intervenciójának kieszközlését.

Előttünk a szlovákiai példa, ahol a megkeresztelteket teljesen kivételezték. Állítólag ugyanígy történt Bulgáriában is.

Mély tisztelettel kérem Eminenciádat, hogy a szükséges kezdeményezést elindítani kegyeskedjék.

Szent bíborának alázatos csókolása mellett vagyok

E m i n e n c i á d n a k

mindenkor kész szolgálja

Győr, 1944. április 12

Apor Vilmos
győri püspök.

9/b. *Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. április 17-i levele báró Apor Vilmos püspökhöz*

Nagyméltóságú és Főtisztelendő Megyéspüspök Úr!

F. h. 12-én kelt nagybecsű soraival kapcsolatban legyen szabad mély tisztelettel értesítenem, hogy én magam írásban és szóval mindezeket a kéréseket megtárgyaltam a miniszterelnök úrral. Már eddig is mutatkozott némi eredmény. Bízom benne, hogy mutatkozik majd ezután is. Aki a diplomáciai lépés megtételére illetékes, az nem nagy hajlandóságot mutat, úgyhogy a kezdeményezéstől nem sokat várok. A magam részéről megfelelő formában természetesen ezután is mindent megteszek.

Fogadja, stb.

Esztergom, 1944. április 17.

Card.^{1 5}

Nagymélt. és Főtiszt. Dr. Apor Vilmos báró úr, megyéspüspök. –

Győr.

Forrás: EPL 2793/1944. 105–107. fol.

^{1 5} Kézvel írt válaszlevél-tervezet. A rövidítés: Card. – Cardinalis (bíboros). Serédi a budapesti nunciusra célzott.

10. Scheffler János szatmári püspök 1944. április 18-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

**FÖMAGASSÁGÚ ÉS FÖTISZTELENDŐ BÍBOROS,
HERCEGPRIMÁS, ÉRSEK ÚR!
EMINENCIÁS URAM!**

Bizonyára más egyházmegyék főpásztorai is fordultak már EMINENCIÁDHOZ szíves közbenjárásért zsidó eredetű katolikus híveik érdekében. A szatmári és nagyváradai egyházmegyében,¹⁶ főképen a városokban számos ilyen család vagy egyén van, akiről becsületes magyar és katolikus lelkekkel hármat el kell ismernem: 1. hogy meggyőződésből és sok nehézség árán lettek katolikusokká; 2. legtöbbje már évekkel vagy évtizedekkel ezelőtt tértek át hozzánk; 3. a román megszállás idején becsületes magyar viselkedést tanúsítottak. Ezeknek a zsidó csillaggal való elkülönítése, esetleg a többi zsidóval együtt a ghettóba való taszítás és megtorló elbánás alá vétele a keresztény felfogással és az emberi igazságossággal ellenkeznék és becsületes magyar viselkedésükkel ilyen bánásmódra valóban nem szolgáltak rá.

Ezek a szerencsétlenek az utóbbi napokban ismételtelen hozzám is fordultak védelemért. Ugy érzem, hogy e kemény próba előtt álló híveimért nemcsak jogom van egy jó szót szolnom, de ez szent kötelességem is. Hiszen a pásztor tartozik nyáját tehetségéhez képest megvédeni nagy veszély idején.

Mivel pedig ez a kérdés csak országosan oldható meg és EMINENCIÁD más főpásztorok hasonló közbenjárására már bizonyára tett is lépéseket, egyetlen helyes és sikerrel biztató útnak látszott: a fentieket EMINENCIÁDNAK előadni és úgy a felhozott, mint más, közismert okokra való hivatkozással a magam részéről is kérem az illetékeseknél EMINENCIÁD magas közbenjárását e kérdésnek méltányos rendezésére.

Amint a magyar kir. Kormány más osztályokat kivételezett, méltányos és bizonyára megvalósítható is volna a fenti kellekkel rendelkező híveket is kivételezni. Nagy bizalommal kérem a magam és e szorongó híveim nevében is EMINENCIÁDAT, kegyeskedjék gyors közbelépésével ez ügyet megoldáshoz segíteni.

Magamat EMINENCIÁD szíves jóakarátába ajánlva felszentelt bíborát csókolva legmélyebb tisztelettel vagyok

Szatmárnémeti, 1944 április 18.-án

Scheffler János
szatmári püspök

Forrás: EPL 2793/1944. 141–142. fol.

11/a. Báró Apor Vilmos győri püspök 1944. április 20-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

Eminenciás Uram!

Most tudom meg, hogy most készül egy min. rendelet, mely felállítja a zsidó „érdekképviseletet” és ezzel kapcsolatban azt is tisztázza, ki tartozik ezen testület hatáskörébe, ki nem. – Igen *sürgősen* kellene tehát interveniálni, mert ezzel a rendelettel nyílnék az utolsó alkalom arra, hogy a keresztény vallásúak helyzete javuljon.

Szükségesnek láttam, hogy ezt Eminenciáddal azonnal közölni, nehogy elkéssen a püspöki karnak a közbelépése, illetve Eminenciádnak intervenciója.

Újból megerősítve látom azt az értesülésemet is, hogy a megszálló hatóságok túl gyorsaknak találják kormányunk intézkedéseit (gazdasági vonalon félnek chaosztól), de grotesznek találják, hogy ép ők fékezzék le ezt az iramot.

Mély tisztelettel
csókolja Eminenciád sz.
Bíborát

Apor Vilmos
győri püspök

¹⁶ A szatmári püspök adminisztrálta az üresedésben levő nagyváradai püspökséget is.

11/b. *Báró Apor Vilmos győri püspök 1944. április 27-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz*

Főmagasságú
Hercegprímás Úr!
Eminenciás Uram!

Ma vettem az idemellékelt sorokat.¹⁷

A konkrét esetre nézve megkértem a Magy. Sz. Kereszt Egyesület világi elnökét, hogy személyesen járjon el a „Zsidó Tanács”-nál.

Mivel azonban itt elvi kérdéstről is szó van és én magam sajnos hiába fordultam élő szóval és számos memorandummal és levélben a kormányhoz, Eminenciádat kérem újra, hogy kegyeskedjék az egész magyar katolikuság nevében, méltóságának és egyéniségének egész súlyával közbelépni általában a megkereszteltek és főképp a papsághoz és szerzeteség kötelekéhez tartozók teljes kivételeztsége érdekében.

A „tengely”-hez tartozó egyetlen országban sem veszik ennyire semmibe a sz. keresztséget – a zsidótörvények és rendeletek alkalmazásánál – mint Sz. István országában. Ezt tehát nem a megszálló hatalom kívánja.

Ezért kell tudomásul vennie a magyar kormánynak, hogy komoly konfliktusa lesz az egyházzal, ha megmarad mostani álláspontja mellett.

Eminenciád elnézését kérve, hogy ismételten zaklatom ezekkel az ügyekkel, vagyok Szent Bátorát csókolva

mély tisztelettel

alázatos híve

Győr, 1944. április 27.

Apor Vilmos
győri püspök¹⁸

11/c. *Közi Horváth József győregyházmegyei áldozópap, az Actio Catholica és a Keresztény Párt egyik vezetője 1944. április 24-i levele báró Apor Vilmos győri püspökhöz*

Kegyelmes Uram!

A zsidókérdés „fejlődésével” kapcsolatban egy egészen szörnyű adalékot bátorodom megírni. A mai napon egy sárgakarszalagos küldönc jelent meg a Szociális Testvérek székházában és a Zsidó Tanács nevében egy behívót akart kikézbésíteni Rónai Paula testvérnek,¹⁹ a Társaság magyar kerületi főnöknőjének. Az idézés szerint két rend ruhával, cipővel, pokróccal és pohárral felszerelve jelentkeztek a Tanács előtt. Az idézést nem vették át, mert Paula testvér távolléte miatt nem volt átadható. Valószínű azonban, hogy a küldönc újra meg fog jelenni és akkor a testvérnek, ha már idehaza lesz, magát a zsidó Tanács rendelkezésére kell bocsátani. E szerint meg fog történni, hogy katolikus szerzetesnő felett, illetőleg fogadalmas és hozzá tisztség viselő testvér fölött a Zsidó Tanács fog rendelkezni e keresztény Magyarországon.

Azért bátorodom ezt a felháborító és valószínűleg nem egyedülálló esetet Kegyelmes Urunk tudomására hozni, hogy a Szentkereszt egyesületnek konkrét esettel is alkalma legyen a kormánytényezők előtt bizonyítani annak a rendelkezésnek lehetetlenségét, amely a keresztényeket is a Zsidó Tanács hatalma alá adja.

¹⁷ A következő, 11/c. sz. dok.

¹⁸ Serédi a levélre a következőket írta: „Tárgytalan. Mindezt közöltem a min. úrral ápr. 23-i memorandumomban. Card.”

¹⁹ L. az 5. sz. dok. A Szociális Testvérek társulatát Slachta Margit alapította az 1920-as évek derekán, amikor kiváltak a Szociális Missziótársulattól.

A Keresztény Pártban²⁰ ma tett bemutatkozó látogatást Huszovszky miniszterelnökségi államtitkár, akinek figyelmét szintén fölhívtuk ennek az állapotnak a tarthatatlanságára. Ő azt állítja, hogy a Zsidó Tanács már figyelmeztetést kapott, hogy a keresztény zsidókkal szemben ne merjen kegyetlenkedni. Paula testvér esete mutatja, hogy még fogadalmaskhoz is hozzányúlnak és így illuzórikussá válik a kormánynak az a rendelkezése, hogy a csillag viselése alól mentesíti őket. Mit ér ez a mentesítés, ha közben a nagyobb bajokba belekerülnek?

Tiszteletteljes kézcsókkal legkisebb fia:

Budapest, 1944. IV. 24.

Közli Horváth József

Forrás: EPL 2793/1944. 113–118. fol.

12. Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. május 17-i körlevele a püspöki kar tagjaihoz

3695/1944. szám.

Nagyméltóságú Püspöki Kar!²¹

Míg a régebbi m. kir. kormányok olyan készülő törvényjavasolataikat, vagy rendelettervezeteiket, amelyek az egyházat, annak intézményeit, jogait, az egyházi személyeket, vagy a hit- és erkölcsi törvényeket érintették, velem hozzászólás céljából idejekorán közölni szokták: addig a mostani helyzetben ilyen előzetes közlések nem történtek. Ezért a magam és a nmélt. püspöki kar nevében szóval és írásban csak akkor tehettem észrevételeket a készülő rendeletekhez, ha azok szerkesztéséről valahogyan tudomást szereztem. Legtöbbször azonban – sajnos – csak a már kihirdetett rendeletekhez szólhattam hozzá és kérhettem azok visszavonását, vagy módosítását, ami természetesen nehezebben, vagy egyáltalában nem sikerült, annál is inkább, mert a siker főképpen attól függ, vajon a másik fél akar-e, vagy tud-e kívánságomnak deferálni. A mostani körülmények a másik fél állásfoglalásával kapcsolatban is sok eredménytelenséget megmagyaráznak; azt azonban meg kell állapítanom, hogy nem rajtam és nem a püspöki karon múlt, ha illetékes hazai tényezőkkal, főképpen pedig a miniszterelnök úrral folytatott hosszú és nehéz tárgyalásaim több eredményt elérni nem tudtak, mikor általában az igazságosságnak, különösen pedig katolikus hittestvéreink velükszületett, illetve törvényes úton szerzett jogainak védelmére keltem.

Mikor a zsidók megkülönböztető jelzéséről szóló 1240/1944. M. E. sz. rendelet megjelenése előtt f. é. március végén a miniszterelnök úrhoz fordultam és a Szent Kereszt Egyesületnek hozzá benyújtott memorandumát magamévá téve, de attól függetlenül is sürgettem, hogy a rendelet ki ne adassék, mert szerintem a hatágú csillag nem a zsidó faj, hanem a zsidó vallás jele, amely a keresztényeknél ellenmondást és hittagadást jelent: ugyanakkor azt is sürgettem, hogy a megkeresztelték ne kényszeríttessenek bele a zsidó szövetségbe. Mikor a rendelet mégis megjelent, ismét a miniszterelnök úrhoz fordultam, mégpedig a következő levéllel: „Az eddigi zsidótörvények rendelkezései alól kivételt a katolikus papság, a szerzetesek és szerzetesnők. A legutóbbi, zsidókra vonatkozó rendelkezéseket, különösen az 1240/1944. M.E.sz. rendeletet némelyek úgy magyarázzák, hogy az a fentiekre is vonatkozik. A magam részéről nem tudom elhinni, hogy azok, akik a haza érdekében a lehető legtöbbet teszik és hivatásuk révén az egyháznak papságához és szerzetesi intézményéhez tartoznak, ilyen megvetést keltő intézkedéssel sújtassanak. Legyen szabad azért tisztelettel kérnem Excellenciádat, méltóztassék a fentiek tekintetében magyarázó rendelkezést tenni és az előbb nevezetteket az új zsidó-rendelet alól kifejezetten kivenni. Amennyiben ilyen rendelkezés nem történne, a legnagyobb sajnálatomra bár, de kénytelen lennék az egyházi személyeknek a hatágú csillag viselését megtiltani, mert hittagadás számba menne, és azért egyrészt nem tűrhető, másrészt nem

²⁰ A Keresztény Párt (korábban Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, 1937-től Egyesült Keresztény Párt, 1944-ben Keresztény Néppárt) az Ernszt Sándor–Zichy János vezette konzervatív, legitimista, alapjában véve kormánytámogató katolikus párt volt. Említtet vezetői ekkorra már elhunytak, és a párt egyik legagilisebb fiatal képviselője éppen Közi-Horváth volt.

²¹ A korszak utolsó püspökkari konferenciája 1944. március 14-én volt. A német megszállás után Serédi hercegprímás többé nem hívta tanácskozába a püspököket. Ehelyett időközönként sokszorosított körlevelekben tájékoztatta püspöktársait az egyházat érintő ügyekről.

kívánható, hogy más vallásnak jelvényét hordozzák. Bízom abban, hogy Nagyméltóságod megértéssel veszi soraimat és bölcs intézkedésével megakadályoz egy lehetetlen helyzetet.” – Levelemre f.é. április 5-én a miniszterelnök úrtól a következő választ kaptam: „Nagybecsű sorainak birtokában méltóztassék megengedni, hogy szíves figyelmét felhívjam a Budapesti Közlöny mai számában megjelent 1450/1944. M.E. számú rendeletre, a zsidók megkülönböztető jelzéséről szóló rendelet kiegészítése tárgyában. A rendelet első §-a magában foglalja mindazokat a rendelkezéseket, amelyeket Főmagaságod levelében kíván.”

Folyó év április 13-án személyesen letárgyaltam a miniszterelnök úrral az addigi rendeletek sérelmes intézkedéseit, a kiadandó rendeletekre vonatkozóan pedig lefektettem a követendő alapelveket.

Majd április 23-án ismét hosszú megbeszélést folytattam a miniszterelnök úrral, kinek személyesen írásban is átnyújtottam a nmélt. püspöki kar nevében is kifejezett kérésemet és követeléseimet. Folyó év április 23-án (2902/44. sz.) kelt levelemből kiemelem a következőket: „Azon a bizalmas megbeszélésen, melyet Excellenciáddal folyó hó 13-án Budapesten volt szerencsém folytatni, a nmélt. püspöki kart és a magyar papságot a haza jövőjébe vetett remény hirdetése és ápolása mellett különösen a kommunizmus elleni küzdelemre méltóztatott felhívni. Ez annyit jelent, hogy helyezkedjünk szembe azzal a rendszerrel, amely világműveltségű törekvései mellett az egyház tanításával és magyar hazánk igazi javával ellentétben letiporja a legegységesebb emberi jogokat is, nevezetesen a velünk született jogot az élethez, a személyes szabadsághoz, a vallásszabadsághoz, a munkaszabadsághoz, a megélhetéshez, a magántulajdonhoz, az emberi méltósághoz, az erkölcsös élethez, a becsülethez, stb., hasonlóképpen Krisztus egyházának veleszületett, mert isteni Alapítójától adott jogát az ige hirdetéséhez, a hívek kormányzásához, saját intézményeihez és szervezeteihez, valamint az Istentől kitűzött célja eléréséhez szükséges szellemi és anyagi eszközökhöz; végül magyar hazánk történelmi jogát saját ezeréves alkotmányához és alkotmányos kormányformájához, stb. A magyarországi tanácsköztársaság idején a magyar katolikus papság ezzel a rendszerrel szemben 19 vértanú testvérrel együtt hű maradt egyházunkhoz és hazánkhoz. Hű maradt azóta is és ígéretemhez képest hű maradt ezután is.” „A szóban forgó megbeszélés során én viszont az egyhónap óta kiadott kormányrendeletek bizonyos módosításának szükségességét tártam Excellenciád elé. Már most ide vonatkozóan, hivatkozással erre a bizalmas és sokat ígérő megbeszélésre, legyen szabad mély tisztelettel írásban is kifejezésre juttatnom, hogy, – mint a nmélt. püspöki kar fejté, mint híveimnek Istentől rendelt főpásztorát és mint hazám sorsáért aggódó magyar embert, – nagy fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el az a tény, hogy az akkor szóba került kormányrendeletek tiszteletteljes kérésemnek, illetve az igazságosságnak megfelelően nemcsak nem módosítottak, hanem azóta újakkal tetéztettek és a jelek szerint még súlyosbítani fognak. Hogy ennek magyar hazánkra nézve milyen végzetes következményei lesznek befelé és kifelé, és hogy ezek a következmények miképpen fogják sújtani a magyarságot, beleértve azokat a magyar állampolgárokat is, akiknek pedig a szóbanforgó rendelkezések kiadásában semmi részük nem volt, arra nézve nem szeretnék jóslásokba bocsátkozni.

Azokra az egyéni büntetett bírói megállapítása és jogerős ítélet nélkül is jogfosztó, magyar polgártársainkat és katolikus híveimet és hittestvéreinket pedig ok nélkül megalázó rendelkezésekre gondolok, amelyek már eddig is megjelentek, s amelyek közeli megjelenése kilátásba helyeztetett, de amelyek, minden más állam, sőt a német birodalom hasonló tárgyú rendelkezéseinél is tovább mennek, pedig ott ezek a rendelkezések sokkal kevesebb embert érintenek, míg nálunk legalább egymillió embert sújtanak.

Ha az államhatalom törvényes képviselőjének, minálunk az országgyűlésnek és a m. kir. kormánynak, az a célja és létalapja, hogy polgárok ideiglenes, földi boldogságát munkálja, előmozdítsa és biztosítsa: akkor az országgyűléstől hozott törvények és a m. kir. kormánytól kiadott rendeletek csak abban az esetben lesznek valóban maradandóan, illetve ideiglenesen valóságos jogszabályokká, ha ezek is a polgárok ideiglenes földi boldogságát célozzák és eszközlik. Ezt azonban csak akkor eszközlik, ha mind polgári, mind büntetőjogi vonatkozásban igazságosak. Igazságtalan jogszabályokat sem a magyar országgyűlés nem alkothat, sem pedig – annak felhatalmazásával vagy felhatalmazása nélkül – a m. kir. kormány.

Az igazságos jogszabályok jogbiztonságot, polgári és katonai vonatkozásban pedig egyaránt általános megnyugvást szülnek; az igazságtalan jogszabályok ellenben a jogbizonytalanságot, a polgári és katonai életben pedig általános nyugtalanságot, ellenkezést és előbb-utóbb az államhatalom képvi-

selőivel való szembefordulást eredményeznek, sőt magukat az állam alapjait ingatják meg, mert mindig igaz marad a m. kir. igazságügyi palota gyönyörű felirata: *Justitia regnorum fundamentum*.

Ha az államhatalom képviselőinek az egyik legmagasztosabb feladata az, hogy a polgárok magán- és köz-, társadalmi és gazdasági, szellemi, erkölcsi és vallásos életének kifejtésére a szükséges nyugalmat és békét megteremtsek, őrizzék és fenntartsák: akkor Isten és emberek előtt való súlyos felelősségük tudatában nekik kell legjobban vigyázniuk, hogy igazságtalan intézkedések általános nyugtalanságot ne támasszanak és a polgárok normális életének menetét meg ne zavarják.

Minél több embert sújtanak ilyen igazságtalan intézkedések, annál szélesebb körben okoznak nyugtalanságot, ellenkezést, vagy éppen mindenre képesse tevő gyűlöletet, még pedig nemcsak azoknál, akiket közvetlenül érintenek, hanem ezek hozzátartozóinál, sőt rendszerint a polgárok nagy többségénél is, mert az igazságtalanság nyomán fakadó jogbizonytalanság miatt méltán fél mindenki olyan rendelkezésektől is, amelyek meg talán vele szemben lesznek igazságtalanok. Ha pedig a polgárok a kormányrendeletekkel nemcsak hogy biztosítva nem, hanem inkább fenyegetve látják legelemibb emberi jogukat (jog az élethez, a személyes szabadsághoz, a vallásszabadsághoz, a munkaszabadsághoz, a megélhetéshez, a magántulajdonhoz, az emberi méltósághoz, az erkölcsös élethez, a becsülethez stb.) vagy egyházuk jogait: akkor a haza legnagyobb kárára a magán- és közéletben egyaránt megrendül a köteles hűség és engedelmesség, megbénul a munka és megáll a termelés, mert ilyen körülmények között a polgárok nem tartják érdemesnek engedelmeskedni, dolgozni és termelni.

Azt sem hallgathatom el, hogy ha Oroszországban küzdünk a kommunizmus ellen, mert annak egész rendszerét helytelenítjük és az egész világra végzetesnek tartjuk; és ha Nagyméltóságod meg a m. kir. kormány érthető kívánsága szerint küzdenünk kell ellene idehaza is: akkor itthon sem vallhatunk olyan elveket és nem használhatunk saját polgárainkkal vagy azok egy részével szemben olyan eszközöket, amelyeket a kommunista rendszerben elítélünk. Tehát megfelelő ok és jogerős bírói ítélet nélkül nem korlátozhatjuk, sem el nem vehetjük polgártársaink jogát az élethez, a személyes szabadsághoz, a vallásszabadsághoz, a munkaszabadsághoz, a megélhetéshez, a magántulajdonhoz, az emberi méltósághoz, az erkölcsös élethez, a becsülethez stb., sem pedig az Egyház ellen nem adhatunk ki igazságtalan rendelkezéseket.

Azért püspöktársaim nevében is kérve kérem Excellenciádat, hogy a m. kir. kormány részéről kiadandó rendelkezések jogerős bírói ítélettel megállapított büntett nélkül ne csak senkinek emberi jogait ne sértsek és senkit ok nélkül meg ne alázzanak, hanem inkább reparálják az eddigi rendelkezéseknek sérelmes részeit is. Tehát akármilyen származású vagy vallású legyen is valaki, csak akkor alkalmazzák reá a szabadságvesztés, a vagyonek kobzás büntetését, illetve más büntetést, vagy magát a halálbüntetést, ha jogerős bírói ítélet megállapította, hogy az illető valóban elkövette azt a büntetett, amelyre törvényeink ezt a büntetést szabják ki. Akire azonban semmi büntett bíróság rá nem bizonyítható: az minden jogfosztástól mentes maradjon.

Tehát ezúton is tisztelettel hangsúlyozom és kérem, hogy a keresztény Magyarországon a m. kir. kormány, amelynek tagjai valamennyien keresztények, a megkereszteltek, még ha zsidó származásúak is, tekintse valóban keresztényeknek, következéskéül különítse el őket a zsidó vallásúaktól, amint hogy ezek megkeresztelkedésük által már maguk is különválasztották magukat azoktól. Ezért: 1) a zsidó vallásúakra kiadott rendelkezéseket ne vonatkoztassák a keresztényekre. 2) A keresztény vallásúak ne tartozzanak a zsidó vallásúakkal egy tanácsba, amelynek egész szervezete a zsidó vallási szervezetből nőtt ki, mert lehetetlen, hogy a zsidó vallásúak most még a katolikus papokra, szerzetesekre és szerzetesnőkre s általában a keresztényekre vonatkozóan külön hatalmat, illetve joghatóságot kapjanak, amelyet esetleges elfogultságukban részrehajlóan gyakorolhatnak ezek kárára, akik közül a legtöbben lelkiismeretüket követve, mindannyian pedig a régi magyar kormányok kívánságát is szem előtt tartva, hagyták ott zsidó vallásukat. 3) A keresztények továbbá ne köteleztessenek a sárga csillag viselésére, mert ez nem a zsidó faj, hanem a zsidó vallás jelvénye, úgyhogy annak viselése a keresztényeknél nem felel meg a valóságnak, sőt külsőleg valóságos hittagadást jelent, ami ellen nekünk püspököknek, ünnepelesen óvást kell emelnünk. Ha már – nem tudom, mi célból – ez utóbbiakat is meg akarjuk jelölni, akkor használják pl. a fehér keresztet. 4) Ugyancsak kérjük, hogy tarthassanak nemzsidó háztartási alkalmazottat a zsidókról szóló rendelkezés alá nem eső katolikus papok, továbbá az öregek, a betegek s általában a megkereszteltek, mert embertelenség volna őket magukra hagyni, vagy – ha zsidó származású keresztényt nem kapnak – zsidó vallású háztartási alkalmazottak tartására kényszeríteni (hiszen ezzel a kormány éppen azt rendeli el, amit el akar kerülni, hogy t.i. a zsidók ne

érintkezzenek a nemzsidókkal). 5) Arra is rá kell mutatnom, hogy, mikor a zsidónak számító szülők vagyonát elkobozzák, vagy a családfőt foglalkozásától eltiltják, sokszor azokat a gyermekeket fosztják meg vagyonuktól, illetve megélhetésüktől, akik már nem is esnek a zsidótörvények alá.”

„Kerüljünk tehát minden olyan jogfosztó, vagy jogcsorbító intézkedést, amely igazságtalansága miatt megingítja a magyar állam alapjait és ellenünk fordítja nemcsak a kárvalloktakat, hanem az egész keresztény világ közvéleményét, sőt az Apostoli Szentszéket is, de legfőképpen ellenünk fordítja magát az Istent!”

„Abban bizakodva, hogy sem Excellenciád, sem a m. kir. kormány többi keresztény tagjai nem tagadják meg keresztény hittestvéreiket, és hogy történelmi felelősségük tudatában nem fognak az Isten iratlan (természeti) és írott (kinyilatkoztatott) törvényeivel kivált a tízparancsolattal: Krisztus egyházával és az Istentől reá bízott erkölcsi törvényekkel a haza mérhetetlen kárára szembehelyezkedni, vagy a nmélt. püspöki kart és a magyar polgárok 67%-át kitevő katolikusokat ezekben a sorsdöntő időkben a kormánnyal szembeállítani, a püspöki kart pedig olyan lépésre kényszeríteni, amelyet csak fájó szívvel tehetne meg, de amelyet katolikus hívei és az igazság érdekében meg kellene tennie, ha békeséges tárgyalása és türelmes várakozása eredménytelen maradna: kérem jelen soraim szíves megfontolását és a minisztertanáccsal, vagy más tényezőkkel való megtárgyalás után itt kifejtett kéréseimnek megfelelő kegyes intézkedést.”

A miniszterelnök úr megértéssel fogadta érveléseimet és minden pontban némi enyhítést ígért. Válaszát folyó évi május 3-án (1615/M.E.I. sz.) levelében foglalja össze. Arra az alapelve, hogy senkit jogerős bírói ítélettel rábizonyított egyéni büntetés nélkül veleszületett és törvényes úton szerzett jogaitól megfosztani nem lehet, közvetlen reflexiót nem kaptam. De, úgy gondolom, közvetve ide vonatkozik a válaszlevélnék ez a kijelentése: „Kétségtelen, hogy a zsidókérdés gyökeres megoldása elől kitérni nem lehet. Nem lehet mindenekelőtt azért, mert Európának minden háborúban álló állama megtette a kellő intézkedéseket és ha a magyar kormány nem tenné meg azokat, annak adná nyilvánvaló tanújelét, hogy nem tud és nem akar beilleszkedni az új alapokra épülő európai rendbe: ennek pedig felmerhetetlenül súlyos következményei lennének a nemzet egyetemére nézve. Mély igazság van Széchenyi tanításában, amely szerint „Ha egy bárkában ülök és abban van gyermekem és más gyermeke és ha a bárkába bejő a víz és előttem apodiktice áll, hogy ezen két gyermeket benn nem tarthatom, az igaz, ha a magamét lököm ki és a másikat benn tartom, azt újságban fogják hirdetni, de bíz én inkább a magam gyermekét konzerválom és a másikat fogom kitenni.” Nem lehet az egymillió zsidóra tekintettel 13 és 1/2 millió magyar életét és jövőjét kockára tenni, különösen akkor, amikor ez a kímélet a zsidóknak is legfeljebb átmenetileg válnék hasznára. Nem kétséges ugyanis, hogy a magyar kormány törvényes intézkedéseinek elmaradása esetén a zsidóság semmi esetre sem kerülne jobb sorsba, sőt sorsa talán még kritikussabbá válnék.”

Konkrét javaslataimra a miniszterelnök úr szó szerint így válaszolt: „1. A „zsidó” fogalmának megállapítása tekintetében utalok a fentebb előadott érvelésekre. Hozzá kell azonban ahhoz még tenni azt is, hogy az 1944. évi március hó 22. napja óta kibocsátott rendeletek a zsidóknak a törvényhozás által az 1941: XV. t. c. 9. §-ában megállapított fogalmát nem terjesztették ki, sőt azt *szűktették*. Míg ugyanis az 1941: XV. t. c. 9. §-a csak azt a félvért minősíti nemzsidónak, akinek zsidó származású szülője már házasságkötés előtt megkereszteltetett, addig az új rendeletek még azokat a félvéreket is kivesszik a zsidók közül, akik kereszténynek születtek, vagy életük hetedik éve előtt kereszténynek lettek, de zsidó származású szülőjük csak később keresztelkedett meg, vagy egyáltalán nem keresztelkedett meg. Továbbá még emellett is számos kivételt állapít meg valamennyi rendelet.

2. Ami a keresztény vallású zsidóknak a Magyarországi Zsidók Szövetségében való részvétele kérdését illeti, mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Eminenciád átiratában említett zsidó származású katolikus papokra, szerzetesekre és szerzetesnőkre a Szövetség joghatósága nem terjed ki, tekintettel arra, hogy a Szövetségbe való belépés és a sárga csillaggal megjelölt zsidókra kötelező, az említett egyházi személyek pedig a megkülönböztető jelzés viselése alól az 1450/1944. M.E. számú rendelet értelmében mentesek. Mindazonáltal azonban a kormány a belügyminiszter úr útján intézkedni fog abban az irányban, hogy a Szövetségnek az 1520/1944. M.E. számú rendelet 3. §-a alapján megalkotandó alapszabályai lehetőséget nyújtsanak a keresztény vallású zsidók részére a Szövetségben belül alsztály alakítására és ugyancsak az alapszabály a belügyminiszterhez panaszjogot fog biztosítani a Szövetségnek e keresztény vallású zsidók ellen irányuló esetleges túlzó, vagy jogtalan intézkedései ellen. Addig pedig, amíg az alapszabályok el nem készülnek és azokat a belügyminiszter jóvá nem

hagyja, az 1520/1944. M.E. számú rendelet 4. §-ában megjelölt intézőbizottságban a keresztény vallású zsidók is megfelelő képviselőhöz fognak jutni.

3. Ami a sárga csillag jelének viselését illeti, erre vonatkozólag az a m. kir. kormány álláspontja, hogy az említett jelzés nem vallási jelkép, hanem a zsidó fajnak közigazgatási szempontból szükséges megjelölésére szolgáló, alkalmas eszköz. Mindazonáltal a kormány nem fogja kifogásolni, ha a keresztény vallású zsidók – külön erre irányuló állami jogszabály nélkül – keresztet is alkalmaznak ruhájukon a sárga csillag mellett, vagy egyebütt elhelyezve.

4. A m. kir. kormány nem zárkózik el a zsidók háztartásában nemzsidók alkalmazásának tilalma tárgyában kibocsátott 1200/1944. M.E. számú rendelet olyan módosításától, amely szerint a tilalom nem vonatkozik azokra a papokra és egyéb egyházi személyekre, akik az 1450/1944. M.E. számú rendelet értelmében a megkülönböztető jelzés viselése alól mentesek, sőt megfontolás alá veszi olyan háztartásoknak e tilalom alól való mentesítését is, amelyeknek egyetlen zsidó tagja az egyik házastárs, míg a másik házastárs és – amennyiben vannak – a gyermekek nemzsidók.

5. Ami végül a nemzsidó házastárs és a leszármazók vagyonának csorbítására vonatkozó aggályt illeti, meg kell állapítani, hogy a zsidók vagyona mindezeideig csupán bejelentés alá került, illetőleg zár alá vétetett, a tulajdonjog tekintetében azonban változás nem történt. Annak idején majd, amikor e vagyon sorsa felől – a törvényhozás rendelkezése alapján – döntés történik, a m. kir. kormánynak gondja lesz arra, hogy a nemzsidó házastárs és a nemzsidó gyermekek vagyoni várományai bizonyos mértékig figyelembe vétessenek.

A m. kir. kormánynak eme felvilágosításai után hiszem és remélem, hogy Eminenciád és a nmélt. püspöki kar nem fog az ország súlyos helyzetéből való kibontakozás és az ennek érdekében is elkerülhetetlenül megoldandó kérdések elé akadályokat gördíteni, hanem a m. kir. kormány irányú munkájával szemben megértéssel és bizalommal fog viseltetni.”

Mínhogy a válaszlevél nem volt megnyugtató, folyó évi május 10-én (3512/44. sz.) hozzá bizonyos reflexiókat kellett fűzöm és az igazságosság, meg a vallásszabadság érvényesítése végett egyes kéréseim megismételtem, illetve részleteznem és még jobban hangsúlyoznom, nevezetesen: „Ad 1. A „zsidó” fogalmának szűkítésével céltalannak látom tovább foglalkozni. Azonban a zsidó származású keresztényeknek a zsidó vallásúaktól való különválasztását újra és nyomatékosan hangsúlyoznom kell. Áll ez különösen arra az esetre, mikor a zsidó származású keresztényeket a zsidó vallásúakkal egy lakásba, házba, házcsoportba (ghetto), munkatáborba stb. akarják kényszeríteni. Amint a munkaszolgálatos alakulatokban külön választották a keresztényeket: éppen úgy válasszák őket külön a fentebb felsorolt esetekben is. Legalább ennyivel tartozunk keresztény hittestvéreinknek. Ugyanezeknek biztosítani kell részükre a vallás szabadságát is, tehát lehetővé kell tenni, hogy tartózkodási helyükről elmelessenek vallásos kötelességeik végzésére és hogy hozzájuk bemehessenek lelkipásztoraik, mikor erre szükség van. Arra is vigyázni kell, hogy erkölcsi életük veszélynek ki ne tétessék. Főképpen pedig meg kell akadályozni, hogy bizonytalan végű deportálások következtében életüket arányos egyéni büntett bírói rábizonyítása nélkül el ne veszítsék. Ezért tisztelettel kérem, hogy a m. kir. kormány történelmi felelőssége tudatában magyar és nem magyar tényezőknél egyaránt tegye meg a szükséges lépéseket, hogy ilyen deportálások ne legyenek, illetve megszűnjenek.

Ad 2. Hálás köszönettel vettem Nagyméltóságod szíves felvilágosítását, hogy a Zsidó Szövetség joghatósága nem terjed ki a katolikus papokra, szerzetesekre és szerzetesnőkre. A kérdést csak azért vettem fel, mert a gyakorlatban – sajnos – akadtak ilyen próbálkozások. Bár megnyugtatóbb volna, ha azok a keresztény magyar állampolgárok, akiket a legutóbb hozott törvények, illetve kiadott rendeletek „zsidók”-nak minősítenek, nem kényszerítenének a Zsidó Szövetségbe, hanem külön Szövetségbe tömörülhetnének: némileg enyhül a helyzetük, ha a Zsidó Szövetség kebelén belül külön alosztályt alkothatnak, amely az ő érdekeiket képviselheti és panszjoggal is bír. Azonban ez az enyhítés a gyakorlatban csak akkor nem lesz illuzórikus, ha a Zsidó Szövetség a keresztény alosztály hozzájárulása nélkül nem rendelkezhetik a keresztény tagokkal, ha az utóbbiak jogos panaszaival valóban figyelembe is vétetnek és orvosoltatnak. Ezért a készülő alapszabályokban ilyen értelmű rendelkezést kérek, amit különben Excellenciád szóval kilátásba is helyeztet.

Ad 3. A sárga csillag viselése alól való mentességet, félremagyarázható különbségtétel nélkül, világosan meg kellene adni az összes zsidó származású katolikus papoknak, szerzeteseknek és szerzetesnőeknek, továbbá az ilyen származású keresztény hívek bizonyos kategóriáinak. A többi zsidó származású kereszténynél viszont azt a lehetőséget, hogy ruhájukon a sárga csillag mellett, vagy

egyebütt, keresztet is viselhessenek, közölni kellene a közigazgatási és rendőrhatalmakkal, mert különben sok feljelentés és zaklatás érheti őket, ha valóban élnek ezzel a lehetőséggel, amelyet valahogyan mégiscsak tudomásukra kell hozni.

Ad 4. Szíves köszönetet mondok Excellenciádnak azért az ígéretért, hogy „a m. kir. kormány nem zárkózik el a zsidók háztartásában nemzsidók alkalmazásának tilalma tárgyában kibocsátott 1200/1944. M.E. számú rendelet olyan módosításától, amely szerint a tilalom nem vonatkozik azokra a papokra és egyéb egyházi személyekre, akik az 1450/1944. M.E. számú rendelet értelmében a megkülönböztető jelzés viselése alól mentesek, sőt megfontolás alá veszi olyan háztartásoknak a tilalom alól való mentesítését is, amelyeknek egyetlen zsidó tagja az egyik házastárs, míg a másik házastárs és – amennyiben vannak – a gyermekek nemzsidók”. De ide vonatkozóan is kérem, hogy a készülő rendelet a katolikus papoknak, szerzeteseknek és szerzetesnőknek, egy szóval egyházi személyeknek, minden különbségtétel nélkül ismerje el ezt a jogát; hasonlóképpen az olyan háztartásokét is, amelyekben a rendeletek szerint csupán egy tag számít zsidónak.

Ad 5. Tisztelettel megismétlem azt a kérésemet, hogy a rendeletek szerint zsidónak tekintendő személyek tulajdonjogának csorbítása ne érintse azok olyan családtagjait, akik nem esnek a zsidó rendeletek alá.

Végül nagy sajnálattal kell megvallanom, hogy ha az úgysis sovány ígéreteket a kiadandó rendelkezések még tovább szűkítik: akkor én ilyen kevés eredménnyel nem tudnám sem a nagyméltóságú püspöki kart, sem katolikus hittestvéreinket megnyugtatni annál kevésbé, mert a háborúval és a légi támadásokkal természetesen velejáró nyugtalanságot a már kiadott és a még kiadandó rendelkezések csak fokozzák, pedig már most is mindenféle nagy az elégedetlenség azért, hogy a zsidó, vagy zsidónak minősített állampolgároknak egyes házakba vagy házcsoportokba való összetelepítése miatt nemzsidó polgárokat is kizorítanak saját házaikból, amelyekhez pedig sokszor kedves családi tradíciók fűzik őket, és hogy a zsidókat érintő rendeletek nemcsak nagy adókiegészt (kivált a forgalmi adó terén) okoznak az államnak, a városoknak és a községeknek, hanem tetemes pozitív kiadásokat is jelentenek ugyanazoknak. Ilyen körülmények között még háborút is viselni igen nehéz dolog.

Tárgyalásaim eredményeképpen jelent meg az 1730/1944. M.E. sz. rendelet a zsidókra megállapított rendelkezések hatálya alól mentesített személyek körének egységes szabályozása tárgyában, amely némileg enyhíti ugyan az előbbi rendelkezéseket, de bizony csak sovány eredménnyel mondható. Hogy a többi módosító rendelkezés milyen lesz, nem tudom. Mivel arra nézve, hogy a zsidónak minősített keresztények a sárga csillagon kívül keresztet is viselhetnek ruhájukon, külön rendelet nem fog megjelenni, a miniszterelnök hozzám intézett levelére (1944. május 3. – 1615/M.E.I. sz.) hivatkozva elkezdhetik a csillag és a kereszt együttes viselését.

Fenti tárgyalásaim és az adott helyzetből magyarázható kevés eredmény ismertetése után kérem a nmélt. püspöki kar tagjait, és rajtuk keresztül papjainkat is: alkalmas módon szóval közöljük és értessük meg azokkal, akiket a sérelmes rendeletek érintenek, hogy tudtommal rajtunk kívül senki más nemigen vette védelmébe őket, és hogy, ha békességes úton bizonyos enyhítéseket mégis csak elértek, azt talán teljesen nekünk köszönhetik. Ha sok és küzdelmes tárgyalásunkról a nagy nyilvánosság előtt nem beszéltünk és ha a sérelmes rendeletekkel nyilvánosan szembe nem helyezkedtünk: ez az ügy érdekében, valamint azért is történt, hogy a m. kir. kormány helyzetét ne nehezítsük, és hogy hivatalos tárgyalásainkkal párhuzamosan senkinek ürügyet ne szolgáltatassunk a rendeletektől még nem érintett katolikus testvéreink, egyházunk és katolikus intézményeink jogainak támadására és megnyírálására, vagy az eddigi eredmények visszavonására. Mi tehát sem el nem hagytuk, sem el nem árultuk az igazságosságot, vagy katolikus hittestvéreinket; de az adott viszonyok között többet nem tehattünk.

Mély tisztelettel

Esztergom, 1944. május hó 17.

bíboros hercegprímás.^{2 2}

Forrás: EPL 3695/1944. 124–140. fol.

^{2 2} Az általunk közölt szöveg a körlevél gépelt kézírata. Felzetén kézzel ráírva: „50 plld. Sürgős!” Az esztergomi Buzárovits-nyomda tehát 50 példányban sokszorosította a körlevelet, és azt a primási iroda küldte szét. Németül nagy részét közli *Gabriel Adriányi*: Fünffzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945. Mainz 1974. 167–175.

13. Hász István tábori püspök 1944. május 30-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

**FŐMAGASSÁGÚ ÉS FŐTISZTELENDŐ
BÍBORNOK, HERCEGPRÍMÁS, ÉRSEK ÚR!
KEGYELMES URAM!**

Hódolattal üdvözlöm Főmagasságodat!

És sietek hálás lélekkel forró köszönetet mondani Eminenciádnak katolikus Hittestvéreink érdekében kifejtett apostoli fáradozásairól szóló s 1944. május hó 17-én 3795/1944. szám²³ alatt kelt történeti súlyú nagy Memorandumának kegyes közléséért!

Nagyszerű dokumentuma lesz ez mindenkor annak, hogy mi – Főmagasságod magas befejező szavaival élve – sem el nem hagytuk, sem el nem árultuk az igazságot, vagy katolikus Hittestvéreinket; de az adott viszonyok között többet nem tehattünk!

F Ő M A G A S S Á G O D N A K
Budapest, 1944. évi május hó 30-án

legálázatosabb szolgája
Hász István
tábori püspök.

M. kir. Honv. Minisztérium
803/P.–1944.

Forrás: EPL 2793/1944. 143. fol.

14/a. Bubnics Mihály rozsnyói püspök 1944. június 19-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

**Főmagasságú és Főtisztelendő
Bíboros, Hercegprímás Úr!
Eminenciás Uram!**

Kiegészítőleg a f. évi május 31-én kelt 2019/1944. sz. levelemben előadottakhoz, van szerencsém Eminenciádnak május 17-én kelt 3695/1944. sz. nagybecsű körirata kapsán a következőkben előterjeszteni tiszteletteljes javaslatom a keresztény zsidók érdekében.

Úgy vettem észre, hogy azokon a helyeken, ahol a keresztény zsidókkal nagyon rosszul bántak és elvitték őket, a papok nehezményezik, hogy a püspöki kar nem védi kellőleg a keresztény zsidókat. Ezért szükségesnek tartottam, hogy Eminenciád tájékoztató levelét a papi rekollekciókon felolvastassam.

Készségesen és örömmel elismerem, hogy Eminenciád nagy és nehéz feladatot végzett már eddig is a keresztény zsidók ügyében, de szerény véleményem szerint itt még nem lehet megállni. Javaslom azért tiszteletteljesen, hogy vegye magához Eminenciád a két érseket és újból keresse fel a miniszterelnököt, esetleg a kormányzó urat is, és kérjék a keresztény zsidóknak a zsidók közül való hazabocsátását. Minden püspök szerezze meg a plébániákról a kimutatást s azt a püspökök terjesszék fel Eminenciádnak. Nekünk megfelelő módon közölnünk kell a keresztény társadalommal, mit tettünk, hogy így a történelem előtt is igazoljuk magunkat.

Láttuk a szlovenszkoói püspöki kar fellépésének sikerét. Amikor a kormány nem hajlott a püspökök kérésére, felterjesztették az ügyet a Szentatyához. Az Ő közbelépése meghozta a keresztény zsidók részére a kivételezést. Sőt még meg is hosszabbították a terminust, amely alatt a zsidóknak meg lehetett keresztelkedniük.

Nagyon kérem Eminenciádat, hogy ne elégedjék meg eddigi tárgyalásaival, hanem a két érsek bevonásával tegye meg a további lépéseket a keresztény zsidók kiszabadítására. – Ha ezek közül egyesek hazaáruállással stb. terheltek, viseljék a büntetést, de az ártatlanok kapják vissza szabadságukat és vagyonukat.

²³ Az eredeti iraton 3695/1944. szám szerepel.

Látjuk, hogy a törvényeket rendeletileg is megmásítják. Tegyük ugyanezt meg a jelen esetben is. Ha a fél zsidóknak semmi bajuk sincs, a keresztény zsidókat is lehet menteni. Ha nem sikerülne, kötelességünk a keresztény társadalom előtt, megtett lépéseinkről beszámolni.

Bocsásson meg Eminenciád, hogy ezen indítvánnyal terhelem, de lelkiismeretem megnyugtatóására meg kell tennem.

Fogadja, Eminenciás Uram, mélységes tisztelem és őszinte nagyrabecsülésem nyilvánítását. Szentelt Bíborának csokolásával vagyok Eminenciádnak

Rozsnyón, 1944. június 19.

Krisztusban aláztos szolgálja:

Bubnics Mihály
rozsnyói püspök.

2019–2/1944. sz.

14/b. Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. június 27-i levele Bubnics Mihály rozsnyói püspökhöz

Nagym. Bubnics Mihály püspök
Rozsnyó

Nagyméltóságod folyó hó 19-én kelt 2019–2/1944 számú nagybecsű soraira való hivatkozással van szerencsém tisztelettel értesíteni Excellenciádat, hogy az azokban említett ügyvel kapcsolatos intézkedések folyamatban vannak s ezekről Nagyméltóságodat a közeljövőben leszek bátor értesíteni. F. E. 1944. VI. 27.

Card.²⁴

Forrás: EPL 5176/1944. 3–5. fol.

15/a. Báró Apor Vilmos győri püspök 1944. június 22-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

Főmagasságú és Főtisztelendő
Bíboros Hercegprímás
Eminenciás Uram!

Mélységes hálával vettem Eminenciádnak f. hó 20-án kelt kegyes sorait valamint a pásztorlevél tervezetét, melyet az Érseki Helynök Úr Óméltósága kísérő soraival szintén a mai posta hozott.

A pásztorlevél tartalmával *a legteljesebben azonosítom magamat* csak azt a *gondolatot vetem fel, nem volna-e jó az utolsó felszólításban engesztelő imára felszólítani a híveket, sőt a pásztorlevélnek felolvasását egy előre meghirdetett engesztelő órával kapcsolatban felolvasni. Sarlós Bold. Asszony napja erre talán alkalmas lenne.*

A közös pásztorlevélnek kimondhatatlan nagy erkölcsi hatása lesz még akkor a nem remélt esetben is, ha a kormány felé nem volna hatással.

Mélyt tisztelettel csókolom Főmagasságod Sz. Bíborát és vagyok aláztos híve az Úrban
1944. június 22.

Apor Vilmos
győri püspök

²⁴ Kézrel írott válaszlevél-tervezet. A rövidítések mint fentebb.

15/b. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1944. június 24-i levele Drahos János kanonok, esztergomi érseki általános helytartóhoz

Méltóságos Érseki Általános Helytartó Úr!

Köszönettel megkaptam Méltóságodnak folyó hó 21-én kelt szíves sorait, Őminenciájának közös főpásztori körlevélre vonatkozó tervezetét. Őminenciája nálam tett magas látogatása alkalmával személyesen kértem, hogy a püspöki kar tagjaihoz küldött történelmi jelentőségű kéziatát valamelyes formában publikálni méltóztassék, mert a hívek ezt egyre türelmetlenebbül várják. Nálunk épp akkor folyt a zsidók összegyűjtése és elszállítása s a hangulat meglehetősen izgatott s a bizonytalanság miatt nyomott és kételkedő volt. Őminenciája kegyes engedélye alapján körlevelét ismertettem egyházmegyém papságával s egyes megbízható világi apostolaival, akik nagy hálával s nagy lelki megnyugvással fogadták azt.

Mindezek alapján *a legnagyobb örömmel üdvözlöm Őminenciájának körlevél-tervezetét s az elfogult és rosszindulatú protestáns propagandával szemben még ma is – a zsidók nagy részének elhurcolása után is – szükségésnek és időszerűnek tartom. Egyházmegyém részére a körlevélből 400 példányt méltóztassék számitásba venni.*

Amilyen szomorúan hallottam a Regnumban Méltóságod betegségéről, olyan örömmel értesültem Isten kegyelméből való meggyógyulásáról. Őszintén imádkoztam Méltóságodért, hogy okos, megértő és körültekintő szellemével még sok szolgálatot tehessen kedves és felejthetetlen egyházmegyémnek s az egyházmege papságának.

Meleg szeretettel és őszinte tisztelettel köszönti Méltóságodat

Székesfehérvár, 1944. június 24.

Shvoy Lajos
székesfehérvári püspök.

Forrás: EPL 5176/1944. 29–30. fol.,

16/a. Czapik Gyula egri érsek 1944. június 24-i levele Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímáshoz

Főmagasságú és Főtisztelendő Bíbornok, Hercegprímás Úr!

Az Érseki általános Helytartó Úr Őméltóságának Főmagasságod megbízásából megküldött közös körlevél-tervezete kapcsán a következő tiszteletteljes véleményemet vagyok bátor előterjeszteni:

1. Ahhoz, hogy a mai helyzetben, a zsidókérdést is befoglalóan a Püspöki Kar nyilvánosan is és közösen föllépjen és közös körlevelet adjon ki, elvben hozzájárulok. Hangsúlyozni bátorkodom azonban, hogy e megnyilatkozásnak oly módot és szöveget kell választanunk, amely az elvi határozottság mellett mentől kevesebb fölösleges felületet nyújtson a várható egyházellenes támadásra és amennyire csak tehetjük kerüljük az Egyház kárát.

Ezen álláspontomat tartom annak tudatában is, hogy késtünk és már gyakorlati eredmény alig várható.

2. E nyilvános fellépésre három utat jelölök meg és terjesztek elő Főmagasságodnak kegyes választásra:

a) Rövidebb (1–2 gépelt oldal) deklarációt adunk ki. Ebben kijelentjük, hogy a zsidó-rendeletek mai módja ellenkezik a természetes isteni törvénnyel. Közöljük, hogy Főmagasságod és Püspöki Kar nevében eljár és most végül mindezt a nyilvánosságnak is tudomására adjuk. Ilyen deklaráció-tervezet 1. szám alatt mellékelek.

b) A második eljárási mód a közös körlevél lenne, de úgy, hogy ne csak a zsidó-ügyre vonatkozzék, mert joggal kifogásolhatják, hogy egyedül ez fáj nekünk, amikor az egész haza és nemzet léte kockán van. Ugyancsak mellékelek egy ilyen tervezetet 2. szám alatt.

c) Ha sem az a), sem a b) alatti javaslatomat nem méltóztatnék célravezetőnek ítélni, kiindulási alapul elfogadom a Főmagasságod által küldött tervezetet, de csak azzal, hogy jelentős változtatásokat végzünk rajta, amely változtatások egy részét föltétlenül szükségesnek, másrészt ajánlatosnak tartom. A beküldött szövegnek egy példányát az általam szükségesnek vélt változtatások vöröstintás kerestül-

vitelével 3. szám alatt mellékelem; ugyancsak mellékelem 4. szám alatt egyes fontosabb változtatások megokolását.^{2 5}

3. Szükségesnek tartom, hogy a kialakult deklaráció-, illetve körlevél szövegét megjelenése előtt Főmagasságod a magyar Kormánnyal közölje. Ezen álláspontomat következőkben bátorkodom megokolni:

Az utóbbi kormányok eltértek az előbbi állandó gyakorlattól és a vallási kérdéseket érintő intézkedési tervezeteiket többször elmulasztották a Hercegprímással közölni. Ezek után megokolt lenne a hasonló eljárás, hogy a kormány gesztioját érintő állásfoglalásunkat a Hercegprímás Úr Főmagassága sem közli a Kormánnyal. Véleményem szerint hibás politika lenne, ha a kormány által egyoldalúan be nem tartott elvet a hasonló eljárás jogán mi sem tartanók be, mert így gyakorlatunkkal magunk hozzájárulnánk a régi elv megszüntetéséhez. Aránytalan áron szereznök meg a hasonló eljárás tudatának elégtételét, mert arra, hogy bennünket vallási kérdésekben előzetesen meghallgassanak, az adott viszonyok közt ma Egyházunknak, de Hazánknek és Nemzetünknek is szükségünk van.

Természetes, hogy e megküldés nem jelenti a hozzájárulás kikérését és senki sem minősíthetné annak. Különben is a kísérő levélben Főmagasságod úgyis megírná, hogy szívesen veszi a kormány esetleges megjegyzéseinek az ügy sürgőssége szerinti közlését és mérlegelés tárgyává is teszi, de a természetes isteni törvény ügyéről lévén szó, az Egyház kompetenciája alapján az eljárás szabadságát fenntartja.

Főmagasságod Bíborát csókolva, a legnagyobb tisztelettel vagyok

F ő m a g a s s á g o d n a k

Eger, 1944. évi június hó 24-én.

tisztelő alattvalója
Dr. Czapik Gyula
egri érsek.

16/b. Czapik Gyula egri érsek 1944. júniusi deklarációtervezete

Deklaráció-terv.

Mi, a katolikus Egyház magyar Főpásztorai, mint az Isten törvényeinek köteles és hivatalos őrei, tudva, hogy a ránk bízott híveink bizonytalan helyzetekben tőlünk várják az igaz álláspont megjelölését, az utóbbi időkben tett nyugtalanító intézkedésekre vonatkozóan a következőket jelentjük ki és hozzuk nyilvánosságra.

Az elmúlt hetekben intézkedéseket adtak ki a régen vajdó ú.n. zsidó-kérdésre vonatkozóan. Kétségtelen, hogy a zsidóságból számosan bűnrészesek a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi élet tapasztalat lerombolásában. Az is kétségtelen, hogy a zsidóság vezetői, vagy csoportjai sohasem igyekeztek gátat vetni a soraikból kiinduló és a magyar nemzet életére káros, romboló szellemnek. Az pedig köztudomású tény, ha nem is emlegetik, hogy a magyar katolicizmus volt az egyetlen, amelyik évtizedeken keresztül súlyos harcokat vívott a zsidósággal keresztény magyar nemzeti kultúránk és életünk védelmében.

Ennek ellenére is, mint a hit- és erkölcsi igazságok letéteményesei és az Istentől adott emberi jogoknak őrei, nem tarthatjuk megengedettnek azokat az eljárási módokat, ahogyan most a zsidóknak a magyar életből való kirekesztését végzik. Egyetemenlegesen sújtjuk u. is az ártatlant és a bűnöst, s az ártatlant, vagy kevésbé bűnös is a legnagyobb bűnösnek kijáró büntetésben részesül, amikor vagyonát elveszik, szabadságától megfosztják s egyéb elemi emberi jogait is elveszik, vagy csorbítják.

Már pedig a természetes isteni törvény értelmében ezekhez az emberi jogokhoz az egyéni bűnösség bírói kivizsgálása és megállapítása nélkül nyúlni nem szabad és a büntetéseket is csak a bűnösségnek megfelelően észérü mértékben szabhatja ki az igazságszolgáltató hatalom.

^{2 5}Sajnos, terjedelmileg nem lehetséges, hogy közöljük az eredeti esztergomi tervezetet és vele párhuzamosan a Czapik érsek által átjavított változatot. Valamennyi megtalálható: EPL 5176/1944. sz.

Súlyosbítja a helyzetet, hogy a sérelmes intézkedések által sújtottak között számosan találhatók keresztények is. Jogtalanság, hogy megkeresztelkedésük és hithű vallási életük ellenére is egyenlőknek vétettek a bűnösökkel, csupán faji alapon, holott mint Szent Pál írja: akik megkeresztelkedtek, Krisztust öltötték magukra s „nincs több zsidó, sem görög, nincs szolga, sem szabad, nincs férfi, sem nő; mert ti mindnyájan egyek vagytok Krisztus Jézusban”. Gal. 3, 28.

Az ország Hercegrímása maga és a Püspöki Kar nevében az elmúlt hónapban több ízben fordult a magyar királyi kormányhoz e jogtalanságok orvoslásáért és a kereszténységbe beolvadtok mentesítéséért, azonban a beadványok és ismételt tárgyalások által lényeges eredményt nem ért el.

Ezekután egyrészt Istentől ránk rótt kötelességünk, másrészt híveink és az ország közvéleményében támadt nyugtalanságok eloszlátása végett, szükségesnek látjuk, hogy a Kormány előtt már kezdetben kifejtett állásfoglalásunkat most híveink előtt is nyilvánosságra hozzuk.

Még e sikertelenségek után sem adjuk fel a reményt, hogy nemzetünk felelős vezetői felismervén a haza polgárainak lelkében támadt igen káros jogbizonytalanságot, a nemzet belső lelki egységének veszedelembejutását, és e rendelkezéseket módosítani fogják és a keresztényeket mentesítik. Így aztán lehetővé teszik, hogy a történelemnek e veszélyes óráiban azzal a nyugodt lelkiismerettel állhatunk ki határaink védelmére, hogy nem kerültünk összeütközésbe Istennel, kinek törvényei örökök és szentek, de egyben szilárd alapjai a nemzetek életének úgy, hogy azokat büntetlenül sem egyén, sem közösség át nem hághatja.

16/c. Czapik Gyula egri érsek 1944. júniusi közös körlevél tervezete

Közös körlevél tervezet.

Krisztusban szeretett Híveink!

A háború mindinkább nehezedő napjaiban szólunk most hozzátok, mint Krisztustól rendelt Főpásztoraitok. Erre késztet bennünket a veletek való együttérzés és atyai szeretet, de nem utolsó sorban olyan események bekövetkezése, amelyek az erkölcsöt és a Teremtő által rendelt természetes törvényeket érintik, amelyekről ítéletet mondani Istentől rendelt tisztünk.

1. *A legelső, melyről szólnunk kell, a magyar hazánk ügye*, melynek ma polgárai föltétlen hűségére, erő kifejtésére és áldozatos szolgálatára különösen szükség van. Isten akarata, hogy földi házánkat szeressük, szolgálatát szent kötelességnek tartjuk és ha kell meg is haljunk érte. A haza ugyanis nemcsak őseink sírját, becsületét, örökségét, gyermekeink jövőjét, mindannyiunk itteni boldogulását jelenti, hanem szolgáltatta azt a rendezett életet és javakat, amelyekre az örök haza eléréséhez szükségünk van. Ennek a magyar hazának szeretetét, hűséges és minden erkölcsös eszközzel való megfeszített szolgálatát lelketekre kötjük és mint szent kötelességet írjuk elő.

2. *A második, ami mellett nem mehetünk el szó nélkül: a hadviselésnek elfajulása*, embertelenül kegyetlen módja és az ártatlanoknak ebből származó pusztulása, tömérdek szenvedése. Az erkölcsi törvény végső eszközül elismeri a háború jogosságát, de nem ismerheti el háborúnak, a fegyvertelen és békés lakosság irtását. Nem ismeri el háborúnak a harcászati jelentőségű helyektől távol fekvő szegény emberek otthonának bombával való megsemmisítését; nem ismeri el háborúnak a menekülő asszonyok és gyermekek alacsonyra szálló gépről végbevitt halomra gépfegyverezését, nem ismeri el háborúnak az ártatlan gyermekek robbanó játékszerekkel történő elnyomóritását. Összefoglalva: nem ismeri el a háború jogos módjának a bombázásnak mai és általunk is elszenvedett módját. Mi most, mint a törvényhozó Isten szolgálói és védekező harcra kényszerített népünknek főpásztorai, fölemeljük ünnepelesen tiltakozó szavunkat a háború elfajulásai, különösen a bennünket ért bombázások embertelensége ellen. Szavunknak az Isten törvényével való egyezése mellett, külön erkölcsi súlyt ad az a körülmény, hogy a mi nemzetünk soha idegen országok városait és békés polgárait nem bombázta.

3. *A harmadik, amelyről szólni kötelességünk, azokkal az intézkedésekkel és nyomokban támadt nyugtalansággal kapcsolatos, mik az utóbbi hetekben történtek.*

Amint ismeretes elöttetek, az utóbbi időkben folyamatba tették a régen vajúdó zsidókérdés rendezését. Kétségtelen, hogy a zsidóságból sokan bűnrészesek a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi élet tapasztalt leromlásában. Az is kétségtelen, hogy a zsidóság vezetői, vagy csoportjai sohasem igyekeztek gátat vetni a soraikból kiinduló és nemzetünkre káros viselkedésnek. Tény továbbá – de erről ma nem igen emlékeznek meg – hogy e romboló szellem támadásainak a katolikus Egyház

és szervezetei voltak elsősorban célpontjai és hogy hosszú évtizedeken keresztül egyedül a katolikus szervezetek vívták a harcot a zsidósággal a keresztény magyar kultúra és élet védelmében.

Ezeknek ellenére, mint a Teremtő törvényeinek Istentől rendelt őrei nem tartjuk megengedet-teknek azt a módot, ahogyan a zsidókat a magyar életből kirekesztik. Egyetemlegesen sújtják ugyanis a bűnösöket és ártatlanokat, az ártatlant és a kevésbé bűnöst is a legnagyobb bűnösnek kijáró büntetésben részesítik, amikor elemi emberi jogaiktól őket megfosztják. Márpedig a természetes isteni törvény értelmében ezekhez az emberi jogokhoz az egyéni bűnösség bírói vizsgálása és megállapítása nélkül nyúlni nem szabad és a büntetéseket is csak a bűnösségnek megfelelően észszerű mértékben szabhatja ki az igazságszolgáltató hatalom.

Súlyosbítja a helyzetet, hogy a sérelmes intézkedések által sújtottak között vannak keresztények is. Olyanok, akik szívvel-lélekkel csatlakoztak Krisztushoz, a keresztény társadalomba teljesen beolvadtak, sőt olyanok is, akik egy hosszú életet töltöttek el ott kifogástalanul.

Magyarország Hercegrímása maga és a Püspöki Kar nevében már ezen eljárás kezdetén a magyar Kormányhoz fordult és kívánta a sérelmes intézkedések megszüntetését, főként a keresztények mentesítését. Többször megismételte e fellépést, sikert azonban csak igen keveset ért el.

Eddig nem tartottuk szükségesnek, hogy ezekről a tárgyalásokról és fellépésekről a nyilvánosságot is tájékoztassuk, merthiszen az intézkedések korrigálása a Kormányra tartozik. Most azonban, hogy minden törekvésünk és igazunk ellenére az eljárások előrehaladtak, elérkezettnek véljük az időt, hogy Híveink nyilvánossága előtt is kifejezésre juttassuk állásfoglalásunkat: a zsidókérdés elintézésének ezt a módját ellenezzük, mert a természetes isteni törvényt sérti.

Mindezek ellenére továbbra is megkísérelünk a törvények keretein belül mindent, hogy az Ur törvényének érvényt szerezzünk, főképp híveinket megvédjük. A kötelesség és igazság tudatán kívül erre sarkal bennünket, hogy aggódva látjuk: ezek az intézkedések jogbizonytalanságot szülnek polgártársaink lelkében, megbontják a nemzet ma annyira szükséges belső lelki egységét, kihívják ellenünk a keresztény világ haragját, de elsősorban kihívják ellenünk az Istent!

Törekvésünk segítségére ahhoz fordulunk, akinek hatalma mindenek fölött van: az Istenhez. Arra kérünk benneteket is Kedves Híveink, hogy velünk együtt könyörögjete: juttassa diadalra az erkölcsi törvények erejét és tegye uralkodóvá a Krisztusi szeretetet.

Forrás: EPL 5176/1944. 35–40., 63–65. fol.

17. Serédi Jusztinián bíboros, hercegrímásnak a magyar püspöki kar nevében 1944. június 29-ről kelt pásztorlevele

Krisztusban Kedves Híveink!

Az Apostolutódok: az Egyház mindenkori látható Feje és a többi püspökök, Isten akarata szerint hirdetői (Can. 1327.) és őrei (Can. 336, § 2.)²⁶ az Isten íratlan, vagyis természeti, és írott, vagyis kinyilatkoztatott erkölcsi törvényeinek, kivált a tízparancsoltnak. Ehhez képest egyházunknak közel kétezeréves történelme során sokszor felemelték főpásztori szavukat, mikor ezeket a törvényeket bárki is sértette; és származásra, nemzetiségre, vallásra, vagy társadalmi elhelyezkedésre való tekintet nélkül védelmükbe vették azokat, akikre az isteni törvényeknek megsértéséből jogerős bírói ítélettel megállapított egyéni büntett nélkül kár származott; mert senkit, akinek a büntett elkövetésében része nem volt, a fajához, illetve nemzetiségéhez tartozó, vagy vallását követő embertársainak büntetteiért jogosan büntetni nem szabad. Ezért védelmükbe vették és a szabademberekkel egyenlő jogúakká iparkodtak tenni a valóságos rabszolgákat, a szegény páriákat stb., támogatták a szegényeket és felemelni törekedtek az elnyomott munkásosztályt is.

A magyar püspöki kar tagjai ezeréves történelmünk tanúbizonysága szerint szintén védelmükbe vették a szegényeket és az ártatlanul szenvedőket, vagy üldözötteket, és nemcsak a találékony keresztény szeretet gyakorlásával segítették őket, hanem arra is törekedtek, hogy a szegényügy, valamint a szociális kérdés a törvényhozás útján intézményesen megoldást nyerjen és hogy az igazságosság minden vonatkozásban érvényesüljön.

²⁶ Az 1918-tól hatályba lépett Codex Iuris Canonici (az egyházi törvénykönyv) ide vonatkozó kánonjait (can. – canon, kánon) jelzik a számok.

Minden módon felkarolták elsősorban a szegényügyet, mert tudták, hogy a legfőbb parancsolat a szeretet, és hogy Krisztus szavai szerint mindig lesznek közöttünk szegények, (Máté, XXVI. 11.) akikkel gyakorolhatjuk a szeretetet. Ezért nagy áldozatok árán ma is fenntartják, vagy támogatják katolikus szeretetintézményeinket, sőt újakat is létesítenek.

De magyar püspökelődeink közreműködtek abban is, hogy a szociális és gazdasági kérdések a törvényhozás útján intézményes, észszerű és politikamentes megoldást nyerjenek. A múlt század közepén a jobbágyság felszabadítását saját javadalmuk jelentős részének feláldozásával iparkodtak előmozdítani. A későbbi földreformokért is tetemes áldozatokat hoztak. Ezeknek a reformoknak tárgyalása alkalmából az ország primása a püspöki kar nevében elsősorban a sokgyermekes, valamint a szegény családok földhözjuttatását szorgalmazta, és ezek részére a szükséges forgatóke biztosítását kamatmentes kölcsön formájában indítványozta. A szociális pápák: XIII. Leó és XI. Pius útmutatása szerint magyar püspökelődeink sürgették a munkásosztály szellemi és anyagi felemelését, veleszületett emberi jogainak tiszteletbentartását, a munkaidő és a munkabér igazságos megállapítását. Felsorakoztak az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló törvényjavaslat mellett és ugyanakkor a mezei munkások hasonló biztosítását is szorgalmazták.

Hogyha pedig bárkinek veleszületett jogait, amelyenek: jog az élethez, az emberi méltósághoz, a személyes szabadsághoz, a vallás szabad gyakorlatához, a munkaszabadsághoz, a megélhetéshez, a magántulajdonhoz stb., vagy törvényes úton szerzett jogait akár egyes emberek, akár egyes emberi közületek, akár magának az államnak képviselői igazságtalanul csorbítják, vagy éppen elveszik: a magyar püspökök kötelességszerűen felemelik tiltakozó szavukat és rámutatnak, hogy az említett jogokat nem az egyes emberek, nem is egyes emberi közületek, sőt nem is az állam képviselői adták, hanem maga az Isten, hogy tehát ezeket – a törvényes és jogerős bírói ítélet esetét kivéve – igazságosan senki és semmiféle földi hatalom nem csorbíthatja és el nem veheti, csak az Isten, vagy az, akinek Isten erre törvényhozó, kormányzó, bírói és végrehajtási hatalmat adott, mert nincs hatalom, csak az Istentől. (Róm., XIII. 1.) Ámde ezt az Istentől nyert hatalmat csak igazságosan, vagyis az Isten erkölcsi törvényeivel összhangban szabad gyakorolni, mert igazságtalanságra és saját törvényeinek megszegésére Isten senkinek hatalmat nem adott, nem is adhatott.

Már most, Kedves Híveink, ezekben a sorsdöntő időkben az ártatlanok védelmében mi, a magyar püspöki kar tagjai, kötelességünket teljesítjük, mikor az Isten nevében felemeljük tiltakozó főpásztori szavunkat a hadviselésnek és a bombázásoknak a keresztény erkölcsantól elítélt módja ellen. Minden hadászatilag számbajövő helytől távoli, békés polgárok otthonának szétrombolása, békés nőknék és gyermekeknek alacsonyra szálló repülőkről történő géppuskázása, ártatlan gyermekeknek ledobott játékszerekkel okozott nyomorékkátétele: mind olyan tények, amelyeket a tisztességre számot tartó hadviselés nem engedhet.

De rámutatunk arra is, hogy mikor ebben a borzalmas világháborúban leginkább rászorulnánk Isten segítségére, mikor magunknak is gondosan kerülnünk kellene minden szót és cselekedetet, amellyel magunkra és nemzetünkre vonhatjuk az Isten haragját: akkor kimondhatatlan szomorúsággal látjuk, hogy a keresztény Magyarországon is egymás után olyan intézkedések tétettek, amelyek Isten törvényeivel ellenkeznek. Előttetek, Kedves Híveink, nem kell részletesen felsorolnunk azokat a rendelkezéseket, amelyeket végrehajtásuk módjával együtt magatok is jól ismertek és amelyek magyar polgártársaink egy részének, köztük még azoknak is, akik velünk együtt ugyanazt a szent hitet vallják, pusztán származásuk miatt csorbítják, vagy el is veszik velük született jogait. És mindezt anélkül, hogy egyéni bűnösségüket megállapítanák és ennek alapján bírói ítéletet hoznának. Mindezt csak akkor értenétek meg igazán, ha Veletek is ugyanilyen jogfosztások történének!

Tőlünk, mint híveinknek Istentől rendelt Főpásztoraitól, eddig is távol állott, most is távol áll és ezután is távol fog állni minden pártpolitika, minden csoportérdek, és minden egyéni érdek. Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hűsorsosaik ellen nem léptek fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy a zsidókérdést törvényes és igazságos módon rendezni kell. Tehát azt, hogy az ország gazdasági rendszerében a szükséges intézkedések megtörtéjenek és a jogosan kifogásolható tünetek orvoslást nyerjenek, nemcsak nem kifogásoljuk, hanem kívánatosnak tartjuk. Azonban, mivel erkölcsi és főpásztori kötelességünket mulasztanánk el, ha gondosan nem őrködnénk, hogy az igazságosság csorbát ne szenvedjen, magyar polgártársainkon és katolikus híveinken pedig pusztá származásuk miatt sérelem ne essék: ezért hónapok óta szóbeli és írásbeli tárgyalások útján

iparkodtunk általában az igazságosságot, különösen pedig a közelmúltban kiadott sérelmes rendelkezésektől sújtott polgártársainkat és híveinket védelmünkbe venni; maguknak a sérelmes rendeleteknek pedig módosítását, illetve hatályalanítását kértük.

Azonban, bár itt-ott némi enyhítést sikerült is elérnünk, amit köszönettel fogadtunk, mégis mély fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el bennünket, hogy tárgyalásaink során éppen azt nem sikerült elérnünk, amit pedig legjobban szerettünk volna, hogy végleg megszűnjenek az igazságtalan jogcsorbítások és jogfosztások, kivált az elhurcolások. Minthogy azonban mi a kormányzat tagjainak kereszténységében, magyarságában és emberségében bízva az eddigi eredménytelenségek ellenére sem adtunk fel minden reményt: Előttetek eddig nem nyilatkoztunk, hanem a lehető lépések megtétele mellett magunkat türtőztetve várakoztunk.

Most azonban, mikor nagy megdöbbenéssel látjuk, hogy eddigi tárgyalásaink minden erőfeszítésünk ellenére éppen a legfontosabb dolgokban szinte eredményteleneknek bizonyultak, azért minden felelősséget ünnepélyesen elhárítunk magunktól. És mikor az isteni törvények védelmében Tielőttetek, Kedves Híveink, közösen felemeljük tiltakozó szavunkat: ebben a formában is kérjük az illetékes hatóságokat, hogy Isten és a történelem előtti felelősségük tudatában a sérelmes rendeleteket minél sürgősebben orvosolják. Ezek a rendeletek ugyanis a nemzet létéért folyó küzdelem idején nemcsak jogbizonytalanságot okoznak, hanem megbontják a nemzet egységét is és ellenünk fordítják a keresztény világ közvéleményét, főképpen pedig ellenünk fordítják az Istent!

Mint mindig, most is elsősorban az Istenbe vethetjük bizodalmunkat, és azért kérünk Benneteket, Kedves Híveink, hogy Velünk együtt Ti is imádkozzatok és dolgozzatok az igazságosság, a keresztény szeretet diadaláért. Vigyázzatok, hogy a kifogásolt cselekedetek helyeslésével, vagy előmozdításával Magatokra ne vonjátok a szörnyű felelősséget Isten és emberek előtt. Ne feledjétek, hogy igazságtalansággal a haza igazi javát szolgálni nem lehet. Imádkozzatok és dolgozzatok kivétel nélkül összes magyar polgártársainkért, főképpen pedig katolikus testvéreinkért, katolikus Egyházunkért és szeretett magyar hazánkért.

Erre a szándékra adjuk főpásztori áldásunkat az + Atyának és + Fiúnak és + Szentlélek Istennek nevében. Amen.

Kelt Budapesten, 1944. június 29.

A magyar püspöki kar nevében:

Serédi Jusztinián
bíboros, hercegprímás,
esztergomi érsek.

Rendelkezés: A Tisztelendő Plébánosok, illetve Lelkészek ezt a közös főpásztori körlevelet megérkezését követő vasárnapon olvassák fel a híveknek a templomi szószékről.

Forrás: EPL 5176/1944. 20.-22. fol.

18. Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás 1944. július 9-i körlevele a püspöki kar tagjaihoz

5882/1944. szám. *Szigorúan bizalmas.*

Nagyméltóságú Püspöki Kar!

A zsidószármazású magyar állampolgárok ügyében a m. kir. kormánynál a nagyméltóságú püspöki kar nevében f.é. május 10-ig tett lépéseimről 3695/1944. sz. alatt f.é. május 17-én kelt köriratomban tájékoztattam a püspöki kar tagjait.

Az azóta történetekről a következőkben számolok be.

Ismeretes, hogy f.é. május 10-én (3512/1944 sz.) a m. kir. miniszterelnök úrhoz intézett levelemben újra leszögeztem a nagyméltóságú püspöki karnak a zsidókérdésben elfoglalt álláspontját és megismételtem konkrét kéréseit. Különösen kiemeltem, hogy a zsidónak minősített keresztényeket külön kell választani a zsidó vallásúaktól; hogy a vallásszabadság okán ez utóbbiak részére biztosítani kell a jogot, hogy vallásos kötelességeik végzésére tartózkodási helyükről kimehessenek, lelkipásztoraik pedig hozzájuk szabadon bemehessenek; hogy az előbbieik erkölcsi élete veszélynek ki ne tétessék; főképpen pedig, hogy a bizonytalan végű deportálások következtében életüket arányos egyéni büntett bírói rábizonyítása nélkül el ne veszítsék.

Végül kértem, hogy a m. kir. kormány történelmi felelőssége tudatában a magyar és nem magyar tényezőknél egyaránt tegye meg a szükséges lépéseket, hogy ilyen deportálások ne legyenek, illetve megszűnjenek.

Erre a *hivatalos* levelemre csak f.é. június 21-én, tehát hat hét múlva, június 14-i keltezéssel kaptam a miniszterelnök úr *magánlevelében* nem hivatalos választ, noha időközben a hivatalos választ június 2-án Antal miniszter úr ónagyméltósága, június 7-én pedig Huszovszky államtitkár úr óméltósága útján is megsürgettem. A miniszter és államtitkár urak előtt rámutattam, hogy a miniszterelnök úrnak az országgyűlés mindkét házában tett ama ünnepélyes kijelentése ellenére, hogy t.i. a m. kir. kormánnyal együtt keresztény erkölcsi alapon áll, továbbá Szász Lajos miniszter úr ónagyméltóságának szombathelyi nyilatkozata ellenére, amely szerint a m. kir. kormány nem akarja kiirtani, vagy kínozni a zsidókat: a deportálások nagy kegyetlenségek között tovább is folyamatban voltak, pedig indítványom szerint lehetett volna a kérdéses személyeket a honvédelmi minisztérium útján militárizálni és itthon az országban munkára adni, vagy esetleg semleges államokba kijuttatni. Mikor ide vonatkozóan Huszovszky államtitkár úrtól azt a felvilágosítást kaptam, hogy a kormány már kiadta az intern rendelkezést, amely szerint a zsidónak minősített keresztényeket külön kell választani a zsidó vallásúaktól, a lelkipásztorokat pedig be kell hozzájuk engedni tartózkodási helyükre: megállapítottam, hogy erről az egyházi főhatóságok hivatalos értesítést nem kaptak, és hogy a subaltern magyar hatóságai közegek igen sok helyen nem hajtják végre ezeket a rendelkezéseket. Ezért ide vonatkozóan is hivatalos átiratot kértem, hogy papjaink erre hivatkozhasanak, ha különben nem juthatnának be zsidónak minősített katolikus híveink tartózkodási helyére. Azonban az átiratot mind a mai napig nem kaptam meg. Ellenben azóta több helyen (a fővárosban is) olyan rendelkezések adtak ki, amelyek a vallásszabadság megcsúfolására, a zsidónak minősített katolikusokat is csak akkor engedik ki a ghetttől, mikor az egyház törvényei szerint szent misét mondani és hallgatni már nem lehet. Ez utóbbi rendelkezéseket később mozgolódásunkra enyhítették. A deportálásokra vonatkozóan Huszovszky államtitkár úrtól azt a magyarázatot hallottam, hogy itt nem halálos végű elhurcolásokról, hanem arról van szó, hogy az illetőket külföldre munkára viszik. Én erre azt kértem, hogy akár a magyar kormány, akár más illetékes tényező sajtónyilatkozatban közölje ezt a nagyközönség megnyugtatására. De hozzá tettem, hogy a kisgyermek, az aggok és a betegek elhurcolása, az elhurcolás előre megcáfolják, mert aki munkára viszi az embereket, az – nem is szólva a munkaképtelen gyermekekről, aggokról és betegekről – előzőleg veréssel, éheztetéssel, a szállító eszközökön való összezsúfolással, a hygienia teljes elhanyagolásával stb. nem teszi mindvalamennyit szinte munkaképtelenné. A szóban forgó sajtónyilatkozat mindezeideig nem jelent meg.

Mikor f.é. június 8-án Imrédy miniszter úr ónagyméltóságának nálam tett látogatása alkalmából ez az egész kérdéscomplexum szóba került, ő maga ígérte, hogy megsürgeti a miniszterelnök úr hivatalos választ. Végül közvetve is megsürgettem a választ Bárczy István államtitkár úr ónagyméltósága útján, mikor f.é. június 17-én telefonon közvetítette a miniszterelnök úrnak üzenetét, amely szerint a nagyméltóságú püspöki kart ünnepi kormány-ebédre óhajtotta meghívni, mikor is én a szíves meghívást – nem udvariatságból, még kevésbé sértő szándékkal – de igen nagy sajnálatomra kénytelen voltam magunktól elhárítani, mert jogos kéréseink közül éppen a legfontosabbakat nemcsak hogy nem teljesítették, hanem azokra eddig még választ sem kaptunk, és mert ilyen demonstratív kormányebéden való jelenlétünkben híveink tévesen azt következtethették volna, hogy a magyar püspöki karnak nincs kifogása, vagy talán helyesli is azokat a jogsértéseket, jogfosztásokat és atrocitásokat, amelyek ellen pedig már három hónapja jóformán – sajnos hiába – küzdünk.

Meg kell állapítanom, hogy a miniszterelnök úr magánlevelében adott nem hivatalos válasza éppen a legfontosabb kérésünket, amely a deportálások és a velük kapcsolatos kegyetlenkedések megszüntetésére vonatkozik érthetetlen módon minden reflexió nélkül hagyja.

Arra is rá kell mutatnom, hogy ezzel a levéllel ellentétben a pénzügyminiszter úr a bajai főispán beiktatása alkalmából mondott beszédében a zsidók, illetve a zsidónak minősített keresztények vagyonát máris nemzeti vagyonnak minősítette, bár jogi és erkölcsi törvényeink szerint – a jogos kisajátítás és bizonyos büntettek esetét kivéve – sem a rendelettel, sem törvénnyel megfelelő ellenérték juttatása nélkül senki vagyonát igazságosan elvenni nem szabad. Minthogy ez a magánlevél sem formai, sem tartalmi tekintetben a magyar püspöki kart ki nem elégítheti; minthogy továbbá a mi jogos kéréseinknek megfelelő intézkedések legnagyobbobbrészt elmaradtak, sőt a jogfosztások és a már több százezer személyt sújtó tömeges deportálások, amelyek sem a keresztény, sem magyar, sem

emberi mivoltunkhoz nem méltóak, nemegyszer nagy kegyetlenségek között tovább folytak: a magyar püspöki kar nevében – nem azért, hogy azt könnyítsük – saját lelkiismeretünket megnyugtassuk, történelmi, magyar és főpásztori kötelességünket pedig teljesítsük, kénytelen voltam magunktól minden felelősséget elhárítani, nehéz tárgyalásainkat pedig valamint azok sajnálatos eredménytelenségét f.é. június 29-én kelt mérsékelt hangú püspöki körlevélben katolikus híveink tudomására hozni és a m. kir. kormánytól a kifogásolt rendelkezések orvoslását, illetve visszavonását, különösen pedig a deportálások megszüntetését ebben a formában is kérni annál is inkább, mert ha később sok tekintetben enyhítik a sérelmes rendeleteket, a deportálások után az enyhítéseket már nem lesz kire alkalmazni.

Mivel a közös körlevéltervezetet hozzászólás végett az összes Ordinárius uraknak bizonyos körülmények és a dolog sürgőssége miatt meg nem küldhettem, csupán a kalocsai és egri érsek urak, valamint a székesfehérvári, győri és csanádi püspök urak hozzászólását kértem. Az egri érsek és a győri püspök urakkal szóbeli megbeszélést is folytattam. Mikor hozzászólásaik alapján már készen volt a körlevél, a budapesti apostoli nuncius úr ő nagyméltósága f.é. június 27-én (1380/1944. sz.) kelt levelében hivatalosan közölte velem, hogy a Szentséges Atya is kéri a magyar püspöki kart, hogy nyilvánosan is szálljon síkra a keresztény elvek, valamint a faji rendeletekkel igazságtalanul sújtott honfitársaink, különösen pedig a keresztények védelmében, hogy engedékenységnk saját magunk és a magyar katolicizmus kárára kedvezőtlen megítélésben ne részesüljön. Mondanom sem kell, hogy a nuncius úrnak hozzám küldött uditoreján keresztül megmagyaráztam, hogy mi engedékenyek nem vagyunk, de a nagyobb baj elkerülése végett becsületes tárgyalás útján iparkodtunk célt érni. Minthogy pedig a célt csak kis részben értük el, híveink nyilvánossága elé fordulunk azzal a körlevéllel, amelynek végleges szövegét az uditore úrnak már meg is mutathattam. Egyben megmondottam, hogy mi fiúi hódolattal fogadjuk Őszentségének legmagasabb sürgető üzenetét; azonban erre nem is volt szükségünk, mert a közös pásztorlevél kiadására már a miniszterelnök úrhoz intézett és május 10-én kelt levelemben is világos célzást tettem, és mert már hetekkel a nuncius úr közlése előtt elhatároztuk a körlevél kiadását.

A körlevél sok kellemetlenség ellenére július első napjaiban állami cenzúrától mentesen (mert nem is esik cenzúra alá) elkészült Esztergomban a Buzárovits-féle nyomdában. Azokból a példányokból, melyeket a nyomda köteles az ügyészségnek beszolgáltatni, ez tudomást szerzett a körlevél tartalmáról, mire az igazságügyminiszter az esztergomi postahivatalban az esztergom-főegyházmegyei papság részére feladott 700 példány postai továbbítását leállította. A többi egyházmegyének szóló példányok postacsomagban elmentek.

Július 6-án Antal István igazságügyminiszter úr sürgősen felkeresett ebben a kínos ügyben. Én elsősorban is tiltakozom előtte, hogy a körlevelek postai továbbításának megakasztásával megsértették az egyháznak azt a veleszületett jogát, hogy püspökei egymás között, továbbá papjaikkal és híveikkel szóval, írásban és nyomtatványok útján szabadon érintkezhetnek. Majd kifejtettem előtte, hogy a miniszterelnök úr érthetetlen késekedése és elfogadhatatlan magánlevele után a püspöki kar kénytelen volt híveit a szóban forgó súlyos kérdésekről, körlevél útján tájékoztatni, valamint a kifogásolt rendelkezések és cselekedetek, kivált a tömeges deportálások ellen nyilvánosan is szót emelni annál is inkább, mert ilyenek hazánk ezeréves története során még nem fordultak elő. A miniszter viszont lépésünknek súlyos bel- és külpolitikai következményeire mutatott rá. Erre csupán annyit válaszoltam, hogy nem mi okoztuk, hogy olyan helyzet adódott, amelyben a nyilvánosság előtt tovább már nem hallgathattunk. Egyébként is, ha ezek a tőlünk méltán kifogásolt cselekedetek megtörténhettek, akkor nekünk szabad megállapítanunk, hogy valóban meg is történtek! A miniszter úr a körlevél felolvastatásának elejtését kérte. Én azt válaszoltam, hogy ez csak akkor volna lehetséges, ha a miniszterelnök úr hivatalos levélben megnyugtatta bennünket, hogy orvosolja a tőlünk felpanaszolt jogfosztásokat, a zsidó rendeletek alól mentesíti a keresztényeket és kivált ez utóbbiakra nézve megszünteti a deportálásokat; hogy a már deportáltak visszahozására minden tőle telhetőt megtesz; továbbá, hogy a püspöki karnak a m. kir. kormánnyal való tárgyalásairól és azok eredményéről híveinket tájékozhatjuk. Ellenkező esetben felolvastatjuk a körlevelet. Mivel a miniszter úr bizonyos tényezőkkel való tárgyalásra utalva a kormányelnök nevében megnyugtató ígéretet tett, a hívek tájékoztatására vonatkozóan pedig a miniszterelnök úr személyes tárgyalását helyezte kilátásba: azért július 7-én az Ordinárius urakhoz és főegyházmegyém papjaihoz körsürgőnyt küldöttem, amelyben a körlevél felolvasását – további intézkedésig – leállítottam.

Július 8-án a miniszterelnök és az igazságügyminiszter urak a kérdés megtárgyalására megjelentek nálam. A magam és a püspöki kar részéről az egri érsek, a győri püspök és az esztergomi érseki helynök urakat²⁷ kérttem a közös tárgyalásra. Tárgyalásunkat megkönnyítette az a körülmény, hogy a miniszterelnök úr azt a hivatalos levelet nyújtotta át nekem, amelyet az ő hozzájárulásával a másik tárgyaló fél: a püspöki kar tagjaival f.é. július 10-én (5434/1944 sz.) kelt körlevelemben közlök és amelynek tartalma a legsúlyosabb kérdésekre némileg megnyugtató választ ad, bár a Budapesten kívül tartózkodó zsidókra és a zsidó származású keresztényeknek a zsidó rendeletek alól való kivételezésére, valamint az eddig deportáltak, különösen a keresztények visszahozására formális ígéretet nem tesz. A tárgyalások eredménye természetesen nemcsak mitőlünk, hanem főképpen a másik féltől függ. Hogy pedig a levélben foglalt ígéret meg is valósuljon, szóbeli garanciát nyertünk. A tárgyalások során azonban miután körlevelünk szétküldésének megakasztása ellen óvást emeltem, kijelentettük, hogy csak azzal a feltétellel állhatunk el a már sok plébániára eljuttatott körlevél felolvasásától, ha legalább valamilyen formában nyilvánosan is közölhetjük híveinkkel, hogy ezekben a súlyos kérdésekben nemcsak passzív nem viselkedtünk, hanem hónapok óta tárgyaltunk a m. kir. kormánnyal és hogy tárgyalásainkat tovább is folytatjuk. Ebben a miniszterelnök úr beleegyezett. Így született meg az a közlés, amelyet a magyar rádió július 8-án este és július 9-én reggel leadott, valamint az a szószéki közlés, amelyet körlevél útján juttattunk el pajainkhoz és híveinkhez. Ekkora publicitást talán a körlevél felolvasása sem biztosított volna nehéz tárgyalásainknak. A két közlés szövegét ugyancsak f.é. július 10-én (5435/1944 sz.) kelt körlevelemben közlöm a nagyméltóságú püspöki karral.

Minthogy ebből a két közlésből az egész ország előtt nyilvánvaló lesz, hogy a püspöki kar ezekben a súlyos kérdésekben teljesítette kötelességét; minthogy továbbá tárgyalásainknak – bizonyosan más erők hatása miatt is – olyan eredményei lettek, amelyeket a kormánnyal való nyilvános konfliktus útján el nem érhattünk volna, illetve nem gyarapíthatnánk: azért elégedjünk meg papjaink tájékoztatásával; híveink nyilvánossága elé pedig majd akkor lépünk, ha erre a lépésre az ígéretet netán hiányos beváltása miatt kénytelenek volnánk magunkat elhatárolni. Esztergom, 1944 július hó 9.

Mély tisztelettel
bíboros hercegprímás²⁸

Forrás: EPL 5882/1944. 1–8. fol.

²⁷ Azaz Czapik Gyulát, báró Apor Vilmost és Drahos János kanonokot.

²⁸ Géppel írt körlevél fogalmazvány.

LIPCSEY ILDIKÓ

Réczei László feljegyzései 1945 márciusi romániai megbeszéléseiről

Bevezetés

1945 januárjában a magyar–román fegyverszüneti egyezmény megsemmisítette a második bécsi döntést. Ezt követően a Rădescu-kormány külügyminisztere, Vișoianu olyan értelemben nyilatkozott, hogy Románia kész felvenni a kapcsolatot a demokratikus Magyarországgal. Vescan professzor, az Észak-Erdélyi Tanács tagja meggyőzően szólt arról, hogy az Országos Demokrata Arcvonalban (ODA) működő románok és magyarok között az együttműködés pozitív eredményekhez vezet a két ország viszonylatában is. Az ODA új programja ígéretet tett a nemzetiségi egyenjogúság megvalósítására. A januári-februári tömegtüntetéseken nemcsak a kormány lemondását követelték, hanem új nemzetiségi törvényt is: a baloldali pártok harcot hirdettek mind a nacionalizmus ellen, mind pedig a nemzetiségek szabad nyelvhasználatáért a kulturális és közélet legkülönbözőbb színterein. Az 1945. február 7-én kiadott Nemzetiségi Statutum, Románia első nemzetiségi törvénye mindeire ígéretet is adott. Ami Magyarországot illeti, mind az Ideiglenes Kormány képviselői, mind a későbbiekben a magyar politikai, társadalmi és kulturális élet prominensei kijelentették: az új, demokratikus Magyarország a békés, jószomszédi viszony és a sokoldalú gyümölcsöző együttműködés kiépítésén fáradozik.

A romániai román és magyar nemzetiségű baloldali tömegmozgalom nyomására 1945. március 6-án hivatalba lépett az ország első demokratikus kormánya, a Groza-kormány, amely a föld-reformon, a demokratikus átalakuláson, a reakciós és fasiszta elemek eltávolításán stb. túl biztosította szomszédait békés együttélési szándékáról.

Két héttel ez után indult Romániába egy kisszámú magyar delegáció Réczei László bevezetésével a Debreceni Kormány megbízásából, hogy a kormány működéséhez szükséges eszközöket – gépkocsik stb. – beszeresse. Bár megbízásuk kizárólag erre szólt, a román kormány tagjai, Grozával az élen, megragadták az alkalmat, hogy üzenetet küldjenek a magyar kormánynak, s hogy Groza magánbeszélgetés során elképzeléseit a térség országainak együttműködéséről a feljegyzések készítőjének kifejtse. Így e nem hivatalos magyar delegáció útja és megbeszélései jelentőségükben túlmentek eredetileg kijelölt feladatukon.

A második világháború befejezése Közép-Európa népei számára is új korszak kezdetét kellett jelentse. Mindannyiunknak volt mit helyrehozni, ha csak a közelmúltat nézzük is, amikor a második bécsi döntést követően Magyarország és Románia kisebbségi politikáját a kölcsönösség jegyében fogant diszkriminációs rendelkezések jellemezték. Az 1945–1948 közötti periódus a megoldások keresésének rendkívül izgalmas, a kérdés, bonyolultsága ellenére is felemelő korszaka volt.

A Groza-kormánynak köszönhetően a nemzetiségi egyenjogúság biztosítása állampolitika lett Romániában. A múlt káros politikai gyakorlatát a haladó erők mindkét országban egyszer és mindenkorra szerették volna maguk mögött tudni. Még a hivatalos kapcsolatfelvétel előtt megalakultak a Magyar–Román és a Román–Magyar Társaságok, írók találkoztak, politikusok nyilatkoztak, a hivatalos vagy félhivatalos megbeszéléseken a békés egymás mellett élés és a gyümölcsöző együttműködés került előtérbe. Groza személye és koncepciója – ő úgy volt „jó román”, hogy egyúttal „magyarbarát” is volt –, táplálta a reményt, hogy az általános európai integrációban kialakul a közép-európai országok szoros együttműködése, ennek első lépéseként a román–magyar vámunió, amin ő nemcsak az egyes árucikkek, hanem „a szellemi értékek szabad forgalmát és cseréjét” is értette. És ebben a relációban, ahogy a Népszavának adott egyik nyilatkozatában megfogalmazta – az interjút a RKP napilapja, a Scînteia is lehozta – „Erdély nem lehet fal, hanem csak híd” a két

ország között. Groza vámuniós elgondolásainak a Magyar Népi Szövetség (MNSz) 1945 májusi első kongresszusán és a decemberi marosvásárhelyi gyűlésen külön fejezetet szentelt, s Magyarországon kívül a nemzetközi közvélemény is nagy figyelemmel kísérte. A moszkvai rádió ekképpen értékelte a két ország viszonyát: „A Duna-medence népeinek testvéri jobbot kell nyújtaniuk egymásnak . . . A román–magyar viszony példaként kell lebegjen Csehszlovákia előtt is.”

A korabeli magyarországi lapok – a Szabad Nép, Népszava, Kis Újság, Dunántúli Lapok, Új Dunántúl, Független Néplap – szinte minden nap közöltek valamilyen hírt a szomszédos országok politikai életéből és az ott élő magyarok helyzetéről. Ezekben tallózva két figyelemre méltó dolgot azonnal észre lehet venni: bizalom árad Groza felé országhatáron kívül és belül, és minden, a vámunióval kapcsolatos kijelentése azonnal publikussá válik. (A békeszerződések aláírása után a román–magyar vámunióról áttevődött a hangsúly először a Jugoszláviával való szakításig egy román–jugoszláv–bolgár, majd egy román–bolgár együttműködési rendszerre.) A Szabad Nép 1945. április 4-i számában például „Az új Románia nemzetiségi politikája” címmel jelent meg egy írás, amelyből megtudható, hogy a MÁV alkalmazottakat minden további nélkül átvették a Román Államvasutak. Emlékeztetőül: a két világháború között a magyar tisztviselői kar vagy repatriálásra kényszerült, vagy egyszerűen az utcára került. A cikk arra is felhívja a figyelmet, hogy a Parasztpárt kitelepítési politikájával szemben Groza a székelyek és csángók Romániába való hazatérését szorgalmazta.

Groza nyilvánosan először az Erdélyi Múzeum Egyesület 1945 májusi kolozsvári összejövetelén nyilatkozott a vámunióról, majd a MNSZ kongresszusán, szintén májusban egyenesen a térség föderatív átszervezésének reményével kecsegtetett: „Mi itt Erdélyben egy nagy kísérletet teszünk. Ha sikerül az írmagját is kiirtani a gyűlölködésnek román és magyar részről egyaránt, akkor ennek a sikernek a hatása átsugárzik a Fekete-tengerig, a magyar népre és egészen a Lajtáig . . .” Erre hivatkozott a Scînteia is, amikor kijelentette: a kormány joggal népszerű a nemzetiségek között, hiszen bel- és külpolitikáját egyaránt új alapokra helyezte.

Romániában az SZDP magyar szekciójában volt nagy tábora a föderációs elképzeléseknek, lapjuk, az Erdély ennek múltját és mikéntjét tanulmányozta. Itt jelent meg Danér Lakos találó helyzetmegállapítása: „Kelet-Európa nagy lázban átment teste fölé aggodalommal hajolnak, s mindent elkövetnek, hogy erőre kapjon, újra egészséges legyen. Még nem biztos, hogy sikerrel jár a feltámasztása. Éppen ezért, minden felelős poszton lévő embernek fokozott mértékben kellene vigyázni kijelentéseire, intézkedéseire, hozott határozataira, nehogy a beteget betegebbnek tüntessük fel, mint amilyen valóban, de ugyanakkor óvakodni kell attól az opportunistá állásponttól is, hogy a beteg majd meggyógyul magától.” Az 1945 augusztusi segesvári, az októberi aradi ünnepek a Duna mentén élő népek testvérisége jegyében zajlottak le, Groza novemberi erdélyi útján mondott beszédekben első helyen a vámunió állt.

Ilyen előzmények után érkezett meg 1945 decemberében a Molnár Erik vezette első hivatalos magyar kormánydelegáció Romániába, amikor is a gazdasági és kereskedelmi jellegű tárgyalásokon kívül fontos politikai eszmecsere keretében a szövetségi politikai rendszer kiépítésének a mikéntje is szóba került. A kormányküldöttség a romániai magyar politikusokkal és írókkal való találkozások alkalmával tapasztalhatta, hogy az ország vezetése meggyőző bizonyítékát nyújtotta egyenjogúságon alapuló nemzetiségi politikájának, és egyetértés fogadta a MNSZ első kongresszusának azon határozatát, hogy „a romániai magyar írókra vár a híd szerep a demokratikus Magyarország és a demokratikus Románia szellemi élete között . . .”

E feladat vállalására kedvező történelmi körülmények között kezdhettek hozzá. Mivel a két világháború között a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban megnyugtató megoldást csak a romániai kommunisták és szociáldemokraták adtak, a magyarság döntő többsége jól látta, hogy csak a baloldali többségű kormánytól várhatja el mind az ország demokratikus és szocialista átalakulását, mind a nemzetiségi egyenjogúság megvalósítását. Olyan helyzetben, amikor a történelmi pártok a második világháború utolsó hónapjaiban a Romániában élő magyarság számára is a kollektív felelősségre vonást, lakosságcserét, kitelepítést helyezték kilátásba, természetes volt, hogy elsők között csatlakoztak a kommunista párt kormányt és politikát átformáló platformjához 1944 október elején, és támogatták az ezeknek a javaslatoknak megvalósítását ígérő Groza kormányra juttatását. Még a Svájcban tanult nemzetiségi miniszter, Vlădescu-Răcoasa is csak azért tartotta szükségesnek a nemzetiségek igényeinek kielégítését, hogy Románia a békétárgyalásokon „ne jelenjen meg fellázadt kisebbséggel”, s ahogyan Mihály királynak mondotta, amit adtak, azt vissza is lehet vonni.

Groza kapcsolatai a magyar haladó értelmiséggel a 30-as évek elejére nyúlnak vissza. Ezeket elmélyítette, hogy 1935-ben a vezetése alatt álló radikális parasztpárt, az Ekésfront és a hivatalos Magyar Pártból kivált MADOSZ szövetséget kötött, megvetve a romániai népfremszervezetek alapját. Az 1940–1944-es években Groza közvetített a két ország haladó értelmisége között, s amikor a diktatúrák Romániájából menekülni volt kénytelen, életmentő menedéket Magyarországon, volt tanáránál talált. 1944 májusában a két ország közös kiugrására szeretne volna rávenni az erdélyi politikusokat, 1944. augusztus 23-a után pedig nyíltan vallotta, hogy a jövőben „Erdély nem lehet fal, hanem csak híd” a két ország között. A román baloldal és a vezetése alatt álló kormány nemcsak visszautasította, hogy a magyar népet bűnbaknak állítsák, hanem vallotta és vállalta, hogy a nemzetiségek jogegyenlősége egyrészt a demokrácia próbaköve Romániában, másrészt csak ezen az alapon lehet tárgyalni a két ország között az együttműködésről.

Amikor Csehszlovákiában törvényen kívül helyezték a magyarságot, megtiltották a magyar beszédet és áttelepítették a magyarokat, Groza Pöstyénben tiltakozott mindez ellen. Ana Pauker pedig egy csehszlovákiai román küldöttség vezetőjének szantszándékkal Czíkó Lőrinczet választotta meg. A romániai magyarság népfremszervezet alapon fölépített tömegszervezete, a Magyar Népi Szövetség mind a politikai, mind a gazdasági élet újjászületésében kivette a részét, az 1946-os választások után a magyar képviselők minden fontos miniszteriális szaktanácsban helyet foglaltak, a magyar nemzetiségűek létrehozhatták alapvető köznevelődési, közoktatási intézményeiket, iskoláikat, egyetemeiket, kiadóikat. A kétnyelvűség magyarul területeket természetesen volt a közéletben, a párt fórumain. A kormány a jobboldallal szemben – pl. az 1946-os választások idején – méltó szövetségesre és támaszra talált a félmillió tagot számláló Magyar Népi Szövetségben.

Az erdélyi magyarság döntő többsége vallotta, hogy a jövőben semmiféle nemzetközi konfliktus téjje nem lehet Erdély, s mint ahogy nem történhet meg még egyszer Auschwitz és Transnistria, ugyanígy nem ismétlődhetnek meg azok a tragikus események, amelyek Ippen, Ördögkúton, Szárazajtnán és Csíkszentdomokoson megtörténtek. Ugyanakkor elvárta és megkövetelte, hogy egyik nemzetiség se legyen másodrendű állampolgár, hogy ugyanolyan jogok illessék meg, mint a román népet. Bizott abban, hogy a jövőben, ahogyan Groza ígérte, „megszűnik a határok kínai fal jellege”, és ebben a reményben utasított el mindennemű nacionalizmust és sovinizmust.

Az 1945–46-os év folyamán a legszebb remények váltak valóra. A MNSZ, mint „a romániai magyarság politikai parlamentje” működött, Kurkó Gyárfás az 1947-es év folyamán az önállóság gazdasági alapjait szeretne volna megszilárdítani. Akkor még háttérbe szorultak azok, akik szerint csak a békeszerződések aláírásáig volt szükség a romániai magyarság bizalmára, megnyerésére és leszerelésére, s egy másféle magatartással olyan státust is kivívhatott volna magának, mint amelyet a szlovákok élveztek Csehszlovákiában.

A román baloldal és a magyarságot képviselő MNSZ együttműködése csaknem zavartalannak mondható a 40-es évek közepéig, amikor is a térség országaiban belpolitikai fordulat ment végbe, s annak hatására a nemzeti egyenjogúság ügye lekerült a napirendről, a magyarországi Rajk-per pedig tragikus következményekkel járt a romániai magyarság helyzetére. Mindez nem kisebbíti Groza és mások érdemeit, akik Románia nemzetiségeiben nem csupán választások alkalmával megnyerhető szavazókat, vagy numerus valachicusokkal sújtandó honpolgárokat láttak, hanem igazi szövetségeseiket.

Az alábbi iratok a kapcsolatok felvételének, a jó szándék megnyilvánulásának első dokumentumai közé tartoznak. Ezeket közlésre Réczei László bocsátotta rendelkezésre. A Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett levelét követően adjuk közre azokat a még Bukarestben készített feljegyzéseket, amelyek a megbeszélések kedvező légkörét egy diplomáciai jelentés lehetőségeinél részletesebben világítják meg.

Réczei László egyetemi tanár a nemzetközi magánjog szakembere. A felszabadulás előtt Szegeden folytatott ügyvédi gyakorlatot. Valentiny Ágoston, a debreceni Ideiglenes Kormány igazságügyminiszterre kérte fel, hogy vegyen részt a kormány törvényelőkészítő munkálataiban. Az Ideiglenes Kormány részéről ő tárgyal nem hivatalosan a bukaresti politikusokkal 1945 márciusa és májusa között. A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem professzora volt hosszú éveken át, de jelentős közéleti és diplomáciai feladatokat is ellátott. 1957–1960 között az igazságügyminiszter első helyettese, ezt követően 1963-ig hazánk indiai, majd később (1970–1974) brüsszeli nagykövete. A Magyar Békatanács alelnöke.

Récsei László levele Gyöngyösi János külügyminiszternek

Budapest, 1945. évi május hó 4. napján

MAGYAR KÜLÜGYMINISZTER ÚRNAK
B U D A P E S T.

A mai napon jelentést tettem Miniszter Úrnak, a romániai utazásommal kapcsolatos eseményekről, s e jelentésemnek azt a részét, amely a bukaresti magyar követség által felvett hivatalos feljegyzésekbe felvéve nincs, ezúton is lerögzítem.

Szükségesnek látom nyomatékosan reá mutatni arra, hogy sem én, sem a kíséretemben utazott Tarnay István követségi titkár semmiféle diplomáciai tárgyalást nem folytattunk, a magyar kormány nevében sem hivatalos, sem félhivatalos nyilatkozatot nem tettünk —, s amikor elkerülhetetlen volt az, hogy bizonyos román hivatalos személyekkel személyesen beszéljünk, minden esetben nyomatékosan hangsúlyoztuk azt, hogy semmiféle meghatalmazásunk tárgyalásra nincs, és szerepünk ez ügyben csupán arra szorítkozhatik, hogy a velünk közölteket — mint üzenetet — a magyar kormánynak továbbítjuk. Ez elől a kötelezettségünk elől szemben az udvariasság elemi szabályainak a megsértése nélkül ki nem térhettünk, mert román hivatalos körök olyan formákban kértek fel bennünket üzenetük közvetítésére, amelyet pusztán meghatalmazás hiányából visszautasítani nem lehetett.

Romániában tökéletesen egységes a kormányzat a Magyarországgal való teljes és őszinte kibékülés tekintetében. A kormány ez irányú munkáját a különben ellenzékbe vonult nemzeti parasztpárt is teljes mértékben támogatja, Groza miniszterelnök úr e tárgyú kijelentéseit a feljegyzésekből ismeri Külügyminiszter Úr, s hogy e kijelentések nyomatékoságát és őszinteségét szemléltessem, felemlítsem azt, hogy amidőn Groza miniszterelnök úr második hívására nála meg nem jelentem, aznap délben felkeresett engemet az étteremben, ahol ebédeltem, leült az asztalomhoz, és igyekezett meggyőzni a magyar–román kibékülésnek és állandó együttműködésnek a szükségességéről. Harmadik esetben akkor beszéltem Groza miniszterelnök úrral, amidőn este váratlanul értem jött a szállodába, kihívott és másfél órán keresztül — séta közben — fejtegette terveit.¹

Meggyőződésem — s ezért különösen kötelességemnek tartom, hogy Külügyminiszter Úr a kérdésben teljesen tájékozódva legyen —, hogy a kibékülés a jelenlegi helyzetben elsősorban Magyarország érdekét szolgálja, Románia a háború elvesztését úgy élte át, hogy az egy győzelemmel is felér. Üzletei, raktárai, gyárai üzemben vannak, a gazdasági élet a legteljesebb prosperitásban van, minden áruban, amire nekünk a gazdasági életünk újabb megindítása céljából szükségünk lehet, kivitelileg feleslege van, és ezt szívesen helyeznék el a magyar piacon. Gazdasági szerződés esetében megoldható volna a mi általunk szállítandó árunak a kérdése, mert a román körök már informálva vannak arról, hogy mi az a cikk, amelyben Magyarország máris exportképes, és amelyet Románia fel tud használni. Természetesen az általunk esetleg kijelölendő gazdasági bizottságnak minden kérdésekben teljesen tájékozottnak kell lennie — bár meggyőződésem az, hogy Románia hitelt is hajlandó Magyarországnak időlegesen biztosítani, hogy ezzel is nyomatékosan kifejezésre juttassa a megbékülésre irányuló szándékát.

A másik fontos érdek, ami Magyarországot a román közeledés elfogadására kell hogy vezesse: a Romániában lévő magyar érdekeltségek kérdése. Amidőn ugyanis Románia 1944. augusztus 23-án Magyarországnak hadat üzent, a Romániában lévő összes magyar érdekeltséget és vagyonokat zár alá vette. Ilyen módon zár alatt vannak a Magyar Általános Hitelbank érdekeltségei, az Erdélyi bank, több cukorgyár, hatalmas fakitermelő és fűrészüzemek, a Weiss Manfréd érdekeltségéhez tartozó Metalloglobusz gyár, a Tungstram Izzó gyár és így tovább. Természetes, hogy a két ország közötti fegyverszüneti állapot bekövetkezésével hivatalos megállapodás automatikusan maga után vonná ezek-

¹Groza ezúttal többek között megemlékezett a MADOSZ és az Ekésfront szövetségkötéséről, és elmondotta, hogy a jövőben minden téren szorosán együtt kell működjön Románia és Magyarország.

nek az érdekeltségeknek a felszabadítását, mert értesülesem szerint ezek nem orosz részről, hanem román részről vétettek zár alá.²

További szempont e tekintetben az erdélyi magyarságnak a sorsa és az internált magyar állampolgárok kiszabadításának a kérdése.³ Nem kell mondanom, hogy az erdélyi magyarság más védelmet kaphat érdekei tekintetében, ha Magyarország hivatalosan kiküldött szerve kíséri figyelemmel sorsukat. Bár a Groza kormány és különösen Groza miniszterelnök úr minden magyarelles törekvést a legnagyobb energiával fojt el, mégsem lehet megakadályozni bizonyos excessusokat, amelyeket túlbuzgó tisztviselői követnek el. Bizonyára méltóztatik tudni, hogy a nagyszebeni román egyetemet Kolozsvárra helyezték át. Az egyetem elhelyezésének kérdésében a kolozsvári politikai pártok szövetsége azt a határozatot hozta, hogy a magyar egyetemnek az összes klinikai épületeit át kell adni a román egyetem részére. Hazautazásom közben azon a napon érkeztem Kolozsvárra, amidőn ez a határozat nyilvánosságra került, és én az egyetem egyik tanárának azt a tanácsot adtam, hogy azonnal menjen le egy küldöttség Groza miniszterelnök úrhoz – emlékeztessék őt arra az előtt tett kijelentésére, hogy minden magyar ügyet nyitott ajtóval vár, adják elő, hogy ez a sérelmes határozat az egyetemi tanács megkérdezése nélkül hozatott, de kérjenek orvoslást. Nem tudom, hogy ilyen küldöttség ment-e Bukarestbe, de arról értesültem Teleki Géza miniszter úrtól, hogy Groza miniszterelnök úr megsemmisítette a magyar egyetem sérelmére hozott határozatot.⁴

Ebből az esetből megállapíthatja Külügyminiszter Úr, hogy az erdélyi magyarság sorsa állandó védelemre szorul, és ezt csak a diplomáciai kapcsolatok felvétele útján tudjuk megfelelően biztosítani, mert az erdélyi magyarság jövőbeni élete, jóléte és érvényesülése nem köthető az egyébként őszintén jóindulatú és lojális Groza miniszterelnök úr személyéhez. A megegyezésre viszont legelőnyösebb a Groza kormány, mert ez programpontul tűzte ki a magyar–román jó viszony megeremtelését.

Egyéb gazdasági lehetőségeket itt nem kívánok részletezni, mert a részletkérdések végeredményben nem Külügyminiszter Úr tárcája körébe tartoznak.

Méltóztatassék azonban megengedni, hogy a feljegyzésekben és a fentiekben előadottak nyomán utaljak arra, hogy a román kormány olyan előzékenyen és olyan őszintén juttatta kifejezésre a jó viszony helyreállítására irányuló szándékát, hogy ez elől a kérésük elől egyszerű hallgatással kitérni nem lehet, és a jövő szempontjából nem is volna hasznos. Miután Groza miniszterelnök úr velem közölte, hogy szeretne egy politikai és gazdasági bizottságot vendégül látni és velük tárgyalni, kifejeztem azt az ellenvetésemet, hogy mi ezt a szövetséges ellenőrző bizottság hozzájárulása nélkül nem küldhetjük le. A miniszterelnök úr közölte velem, hogy ő ebben az ügyben előzetesen beszélt Visinszkij szovjet külügyi népbiztossal és Szuszejkov vezérezzredessel, és mindketten azon az állásponton voltak, hogy szívesen látnák a közvetlen tárgyalások megindulását.

Úgy vélem, hogy ezek után nem lesz akadálya annak, hogy ilyen leküldésének a megengedése iránt Külügyminiszter Úr a szövetséges ellenőrző bizottsághoz forduljon. Amennyiben a szövetséges ellenőrző bizottság ezt sem engedélyezné, úgy ezt a körülményt magánúton Groza miniszterelnök úr tudomására kell hozni. Nem tudom feltételezni, hogy a szövetséges ellenőrző bizottság kölcsönös félhivatalos misszió kiküldetését magyar részről megakadályozná akkor, amikor a háborút ugyanígy elvesztett Románia az összes utólagos államokkal és a szövetséges államokhoz csatlakozott hadviselő kisállamokkal bukaresti követségei útján közvetlen nemzetközi érintkezést tarthat fent. Minden-

² Az ellenséges javakat zár alá vett intézményt, a CASBI-t évekig ostromolta a Magyar Népi Szövetség és a magyar kormány, de csak a béketárgyalások után értek el némi eredményt.

³ Ezúttal nem a bukaresti magyar követség munkatársairól van szó, hanem Erdélyből különböző táborokba – pl. Focšaniba – hurcolt magyarokról. Csak Kolozsvárról kb. 300 magyar értelmiségit vittek így el, többek között Teleki Bélát, Vita Sándort, Venczel Józsefet, Börödi Györgyöt. Teleki és Vita érdekében sikeresen jártak közbe a romániai magyar kommunisták és a MNSZ vezetői, de a többség csak évek után tért haza és foglalta el az őt megillető helyet a szellemi és a tudományos életben.

⁴ A kolozsvári magyar egyetem – filológiai, filozófiai, jogi, közgazdasági stb. kar – épületei és berendezései felét kellett átadja a Nagyszebenből átköltözött román egyetemnek. Az önálló magyar egyetem létére: 1945 április végén döntöttek rendeletileg.

esetre, ha ennek ellenére akadálya volna tárgyaló bizottság kiküldésének, úgy a román részről tapasztalt udvarias gesztusra szemben, azt válaszolhatjuk, hogy a magunk részéről mindent megtettünk, és nem rajtunk múlik, hogy ezúttal a közeledés elé akadályok gördültek.

Ez ügygel kapcsolatban bármilyen szóbeli vagy írásbeli felvilágosítással teljes készséggel állók Külügyminiszter Úr rendelkezésére és vagyok

őszinte tisztelettel
Réczei László
miniszteri tanácsos.

I.

Feljegyzés

a magyar és román diplomaták megbeszéléséről

Bukarest, 1945. március 23.

A Nemzeti Demokrata Arcvonal (F. N. D.) hatalom átvétele, nevesen pedig a Groza Péter miniszterelnökké történt kinevezése folytán⁵ felfogása gyökeresen megváltozott. Az előző kormány,⁶ amelyben a nemzeti paraszt párt és a liberális pártok túlnyomó részben voltak képviselve, ezen pártok állásfoglalása folytán mindvégig elzárkózott Magyarországgal megteremtendő kapcsolatok érdekében teendő lépések elől.

Groza miniszterelnök határozott állásfoglalása visszavezethető a magyar miniszterelnök ismeretes beszédében elhangzott azon kijelentésre, miszerint Magyarország és Románia között mielőbb jószomszédi viszony létesítését kívánja, amely kijelentés Romániában általánosságban kedvező visszhangot keltett.

Réczey László miniszteri tanácsos és Tarnay István követségi titkár Bukarestbe érkezése, amely hír a legszélesebb körökben elterjedt,⁷ arra készítette Groza miniszterelnököt, hogy tervét egyelőre nem hivatalos formák között megvalósítsa, illetve a kezdeményező lépést megtegye. Ugyanakkor a romániai magyarság gazdasági és szellemi képviselői a maguk részéről hasonló tevékenységbe kezdtek, amelynek első eredménye az volt, hogy fentnevezetteket és a romániai magyar külképviseletek diplomata tagjait folyó hó 23-án meghívták egy szűkkörű ebédre, amelyen résztvettek:

Aurel Dobrescu, volt miniszter, a nemzeti parasztpárt végrehajtó bizottságának tagja,

Teodor Roxin, a nemzeti parasztpárt Bihar megyei tagozatának elnöke,

Joan Buia, a miniszterelnök bizalmasa, az Ekésfront tagja, orvos,

Aurel Negus, követségi tanácsos, a román királyi külügyminisztérium politikai osztálya magyar tagozatának vezetője,

Fülöp Sándor, Import–Export R. T. elnöke,

Kaufmann István, Import–Export R. T. igazgatója,

Réczey László, miniszteri tanácsos,

Tarnay István, követségi titkár,

Podoski István, követségi titkár,

Luby Géza, konzul,

Gyárfás László, sajtóelőadó, az MTI bukaresti tudósítója.⁸

Az általános eszmecsere során a román vendégek leszögezték a jelenlegi román kormány, annak vezetője és általában a legszélesebb román tömegek azon kifejezett óhaját, hogy Magyarország és Románia között, félretéve az immár hosszú múltra visszatekintő ellenségeskedést; jószomszédi

⁵ 1945. március 6-án alakult meg Románia első demokratikus kormánya, a Groza-kormány. Március 13-án állították vissza Észak-Erdélyben a román közigazgatást, amelyet 1944. november 14-én a SZEB, illetve a szovjet katonai parancsnokság a Maniu-gárdisták tevékenysége miatt függesztett fel. L. FO 371 R 12 693/210/37.

⁶ Constantin Rădescu tábornok kormányáról van szó.

⁷ Réczey László és Tarnay István először Kolozsváron találkozott a város akkori vezetőivel, majd Gyulafehérváron Márton Áron püspök palotája volt a következő megállóhelyük.

⁸ Fentnevezettek, valamint Forrai Tibor, Magyarország német megszállása után bejelentették, hogy nem ismerik el Szálasi kormányát. – Déli Hírlap (Temesvár), 1944. október 2.

viszonyt teremtsenek. Ennek első feltételeként jelölték meg a miniszterelnöknek azt az egyelőre nem hivatalos formák között nyilvánított óháját, hogy a debreceni ideiglenes magyar kormánnyal a hivatalos diplomáciai kapcsolatok felvételéig is, kapcsolatokat keressenek. A jelenlevő Negus Aurel követségi tanácsos, aki a megbeszélés folyamán mint külügyminisztériumi nem hivatalos szakértő szerepelt, a két ország közötti kapcsolatok felvételére kölcsönös misszió küldést javasolt. A jelenlevő román urak egyöntetűen annak az álláspontjuknak adtak kifejezést, amelyet szerintük teljes mértékben magáévá teszi mind a miniszterelnök, mind a román külügyminiszter, hogy Magyarország és Románia között a háborús állapot a Magyarország és a Szövetséges Hatalmak között létrejött fegyverszüneti egyezményvel megszűntnek tekinthető.⁹ Ez az álláspont teljesen újszerű román hivatalos részről, amely eddig homlokegyenest ellenkező álláspontot képviselt, amelyet a Szövetséges Hatalmak romániai képviselőivel is közölt volt.

Dr. Bula János, Groza miniszterelnök bizalmasa, közölte az ebéden részt vett magyar vendégekkel, hogy Groza miniszterelnök folyó hó 24-én reggel kihallgatáson kívánja őket fogadni, hogy személyesen is tájékozódást szerezzen a magyar kormánynak az általa kifejtendő hivatalos román álláspontra adandó választát illetően. A jelenlevő román urak egyöntetűen azon nézetüknek adtak kifejezést, hogy a román miniszterelnöknek ezzel a lépésével, bár az egyelőre nem kötött hivatalos formák között fog megtörténni, döntő jelentősége van a magyar–román viszony jövőendő rendezése szempontjából. Ugyanakkor dr. Negus követségi tanácsos felajánlotta, hogy Filotti követ leváltásával a külügyminisztérium vezértitkárává kinevezett Vasile Stoica követnél a jelenlevő magyar vendégek részére nem hivatalos természetű kihallgatást fog kieszközölni.

A magyar kiküldöttek a jelenlevő román vendégek felszólalásai után kijelentették, hogy a magyar kormány a kapcsolatok szünetelése folytán teljesen tájékozatlan volt a Magyarországot illető román hivatalos állásfoglalásról. Ennélfogva hivatalos megbízatásuk arra, hogy a két ország között a kapcsolatok helyreállítására vonatkozó tárgyalásokat megindítsák, nincsen. Támaszkodhatnak azonban a magyar miniszterelnöknek fent idézett kijelentésére, miszerint a magyar kormány óhaja a két ország közötti jószomszédi viszony kiépítése. Amennyiben tehát Groza miniszterelnök a román hivatalos álláspontot ebben a kérdésben velük, a fenti formák között, közölni kívánja, készséggel fogják azt lehető sűrűséggel a magyar kormány tudomására hozni. A maguk részéről határozottan hangsúlyozták, hogy megbízó levél hiányában a román miniszterelnökkel és a külügyi vezértitkárral folytatandó megbeszélések nem hivatalos, hanem informatív jellegűek lesznek.

Román részről annak a nézetüknek adtak a jelenlevők kifejezést, hogy Románia a magyar–román jószomszédi viszony megteremtésére irányuló szándékát azzal kívánja alátámasztani, hogy Magyarország részére mielőbb olyan árú szállítást helyezze, a kapcsolatok felvétele után kilátásba, amelyre Magyarország ez idő szerint a legnagyobb mértékben rá van szorulva.

Hangsúlyozni kell, hogy a lefolyt ebéd és beszélgetés mindvégig a legszívélyesebb hangnemben és a helyzetre jellemző magyar nyelven folyt.

II.

Feljegyzés

a Petru Groza miniszterelnöknél lezajlott magánkihallgatásról

Bukarest, 1945. március 24.

Groza Péter román királyi miniszterelnök március hó 24-én délelőtt kihallgatáson fogadta a magyar kiküldötteket és a romániai magyar külképviseletek diplomata tagjait. A kihallgatáson jelen voltak mindazok a román és magyar személyiségek, akik részt vettek a folyó hó 23-án rendezett ebéden. A bemutatások után Groza miniszterelnök örömeinek adott kifejezést, hogy alkalma van megismerkedni a jelenlevő magyar kiküldöttekkel és diplomatákkal. Hangsúlyozta a kihallgatás magánjellegét és hivatalos formákat nélkülöző voltát. A miniszterelnök afelett való örömeinek adott kifejezést, hogy régi politikai elképzeléseinek,¹⁰ Magyarország és Románia között megteremtendő

⁹ Az egyezmény kelte 1945. január 20.

¹⁰ A Duna mentén élő országok szövetségi rendszeréről van szó.

jószomszédi viszonyoknak, immár semmi sem áll útjában. Ő a maga részéről eddig is mindent elkövetett, s ezután is meg fog mindent tenni, hogy a két ország közötti évtizedes gyűlölködés, amit a nem demokratikus, lelkiismeretlen gondolkozású politikusok mesterségesen tápláltak, nyomtalanul eltűnjék. Kéri a magyar kormányt, hogy a maga részéről a kedvező légkör megteremtéséhez ugyanolyan eréllyel fogjon hozzá. A román kormány első lépése efelé az lesz, hogy hivatalosan feloldja a romániai magyar külképviseltek eddigi internálását,¹¹ és szorgalmazni fogja, hogy a hivatalos diplomáciai kapcsolatok helyreállításáig a két ország között félhivatalos missziók útján az érintkezést felvegye. Erre Groza a kezdő lépéseket már meg is tette, a román misszió vezetőjét kiszemelte, és a Szövetséges Hatalmak, jelesen Szovjet Oroszország képviselőinél ez irányban tájékozódott, ahol is nem lát akadályt ebbeli törekvésével szemben, sőt azt a legrövidebb időn belül megvalósítandónak tartja.

Hangsúlyozta még, hogy a román királyi kormány, jelesen pedig az ő tervei ezen kezdő lépéseknél messze tovább mennek s az ő szeme előtt egy a Lajtától a Fekete-tengerig terjedő egységes blokk terve lebeg,¹² amelynek a magját a magyar–román államszövetség képezné, ahol is eltűnnének a vázhatárok, egységes valuta volna s a legteljesebb politikai együttműködés alakulna ki.

Ezek után Groza miniszterelnök kérte a jelenlevő magyar hivatalos személyeket, hogy adják át üdvözlését a magyar kormányoknak. Teljes szimpátiáját tolmácsolja Magyarország népének jelenlegi nehéz helyzetében. Tudatában van a két ország teljes érdekközösségének, és a demokratikus magyar kormány sikerét az ország talpraállításában a saját kormánya egyenes érdekének tekinti. A maga részéről arra fog törekedni, hogy a román népben tudatosítsa a két ország közös érdekeinek politikai szükségességét. Ezt pedig, miután a két kormány és a két nemzet között a viszályokat okozó probléma kikapcsoltnak vehető, leginkább azáltal véli elérhetőnek, hogy Erdélyben ne csak a román nép, hanem vele egyenjogú félként a magyar nép is – országhatártól függetlenül – igazi hazát és otthonot találjon.

A gazdasági kérdést érintve, Groza kijelentette, hogy bár ismeretes előtte Magyarország súlyos gazdasági helyzete, konkrét javaslatokat kér a két ország gazdasági kapcsolatainak felvételére, amelyeket készséggel fog áttanulmányozni, hogy így a kialakítandó kedvező politikai légkör megkapja a maga reális alapját.

A megjelent magyar hivatalos személyek nevében Réczey miniszteri tanácsos köszönte meg a román miniszterelnöknek szavait, és miután biztosította Groza miniszterelnököt, hogy törekvései a magyar hivatalos fórumok előtt kedvező fogadtatásra fognak találni, hiszen a magyar miniszterelnök volt az, aki a magyar kormány programjaként a szomszéd országokkal és népekkel való jószomszédi viszony megteremtését tűzte ki célul, megígérte, hogy az általuk tapasztaltakat, jelesen pedig Groza miniszterelnöknek a magyar kormányhoz intézett szívélyes üzenetét Debrecenben tolmácsolni fogja – a kihallgatás, amely mindvégig a legszívélyesebb hangnemben, magyar nyelven folyt le és egy órát tartott, ezzel befejeződött.

III.

Feljegyzés

a Vasile Stoicával, a román királyi külügyminisztérium vezértitkárával folytatott megbeszélésről

Bukarest, 1945. március 27.

Vasile Stoica, a román királyi külügyminisztérium újonnan kinevezett vezértitkára március hó 27-én du. 6 órakor magánkihallgatáson fogadta Réczey László miniszteri tanácsost és Tarnay István kovetségi titkárt.

A bemutatás során Stoica vezértitkár örömeinek adott kifejezést, hogy bár nem hivatalos formák között, de teljesen magánjelleű kihallgatás keretében beszélhet a Magyarországról érkezetekkel. Behatóan érdeklődött a magyarországi állapotok, élelmezés, közlekedés, közigazgatás stb.

¹¹ Ez még a magyarországi küldöttség bukaresti tartózkodása alatt megtörtént.

¹² Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Románia tartozott volna a blokkba.

íránt. Tud – mondotta – a Groza miniszterelnöknél tett látogatásról, de arról csak felületesen van informálva, és kérte a kiküldötteket, hogy szintén mint magánembernek az utazás céljáról őt lehetőség szerint tájékoztassák.

Réczey miniszteri tanácsos a következőkben tájékoztatta Stocia vezértitkár:

A debreceni Ideiglenes Magyar Kormány, mely január 20-án az Egyesült Nemzetek képviselőivel Moszkvában fegyverszünetet kötött, Miklós Béla miniszterelnök egyik legutóbbi beszéde során kifejezésre juttatta azt az eltökélt szándékát, hogy a Szövetséges Hatalmakkal egyetértésben jószomszédi viszonyt és széles körű együttműködést kíván teremteni a szomszédos államok népeivel.

Miután az Ideiglenes Magyar Kormány értesült arról, hogy a miniszterelnök elhangzott szavai megértő kommentárookra találtak a román sajtóban,¹³ és tudomást szerzett arról, hogy az új demokratikus román kormány azoknak a legszélesebb népi tömegeknek érzéseit és célkitűzéseit híven képviseli, amelyek éppen a Duna völgyi népek egymás megértését és szoros együvé tartozását kívánják szolgálni, elérkezettnek látta az időt arra, hogy a hivatalos román körök ebbeli felfogásának tisztázását teljesen informális jelleggel megkísérelje.

A magyar kiküldöttek tagjai tehát minden formális meghívás, illetve felhatalmazás nélkül, kizárólag informatív jelleggel, jelentek meg ma itt Nagyméltóságod előtt, hogy a kölcsönös nézetek kicserélése lehetővé váljék.

Az Ideiglenes Magyar Kormánynak az a nézete, hogy Magyarország és Románia kölcsönös megértésének útjából a Moszkvában kötött fegyverszüneti egyezmény elhárította azokat az akadályokat, amelyek a két ország viszonyát a múltban megmérgezték. Egyúttal automatikusan fegyverszünetet létesített Magyarország és Románia között, mert a két állam analóg helyzete és a Szövetséges Nemzetekhez való viszonya következtében a két fegyverszüneti egyezmény vonatkozó pontjai egyformán kötik mindkét hatalmat. Moszkvában a Szövetséges Nemzetek képviselői és a Magyar Fegyverszüneti Delegáció között megkötött fegyverszünet Magyarország és valamennyi vele háborúban álló hatalom között fegyverszüneti állapotot teremtett.

Ily módon a Magyar Ideiglenes Kormánynak azt a nézetét vagyunk bátrak – hangsúlyozottan magán személyként, hivatalos megbízás és felhatalmazás híján – Nagyméltóságodnak tolmácsolni, hogy a két ország közötti félhivatalos kapcsolatok felvételének a magyar hivatalos tényezők részéről nem forog fenn akadálya.

E kérdés rendezése azonban nem feladata a magyar kiküldötteknek, akiknek csak az illetékes román tényezők a kérdésben elfoglalt nem hivatalos álláspontját van módjukban tolmácsolni illetékes magyar tényezők előtt. A további lépések csak a két kormány hivatalos nézeteinek ismeretében és a Szövetséges Hatalmak vonatkozó álláspontjának figyelembevételével történhetnek meg.

Stoica vezértitkár hangsúlyozva azt, hogy amit mond, az tisztán magánvéleménye, annak a nézetének adott kifejezést, hogy a román körök és nép őszinte óhaja az, hogy Magyarország és Románia jószomszédi viszonyban éljen. El kell felejtetni a múltat, az ellenségeskedést. A románok ezt már meg is tették, Erdélyben a románság és a magyarság a legteljesebb harmóniában él együtt, és szükséges az, hogy Magyarországon is a román–magyar barátság szükségessége a legszélesebb rétegekben elterjedjen. Felajánlotta, hogy Románia kész Magyarországot gazdasági téren bizonyos keretek között megsegíteni. Ez a segítség nem lehet túl nagymérvű, mert hiszen Románia is túlságosan érzi a háború következményeit. Felhívta a figyelmet arra, hogy az amit Bukarestben látni, nem felel meg az ország valódi helyzetének, a vidéken súlyos a helyzet.

A két ország közötti kapcsolatok felvételének kérdésére rátérve, ismételt hangsúlyozta azt, hogy minden csupán magánvéleménye, annak a nézetnek adott kifejezést, hogy Románia örömmel veszi fel a politikai kapcsolatokat is az új demokratikus Magyarországgal, azonban mielőtt ez megtörténhetne, a két kormánynak bizonyos, általa nem precizírozott, függő kérdéseket kell megtárgyalnia és tisztáznia.

A kihallgatás a legbarátságosabb légkörben fél óra hosszat tartott.

¹³ Kurkó Gyárfás a Népi Egység 1944. december 31-i „Történelmi feladat” című vezércikkében a debreceni kormány munkatervéből elsősorban a földosztásra vonatkozó passzust emelte ki.

IV.

Feljegyzés

Gheorghe Tătărescu román királyi miniszterelnök-helyettessel és külügyminiszterrel folytatott megbeszélésről

Bukarest, 1945. március 28.

Tătărescu román királyi helyettes miniszterelnök és külügyminiszter^{1 4} március hó 28-án reggel 10 órakor kihallgatáson fogadta Podoski István és Tarnay István követségi titkárokat.

A bemutatkozás után a helyettes miniszterelnök közölte, hogy pontosan tájékozva van a Groza miniszterelnökkel és Stoica külügyi vezértitkárral folytatott magánbeszélgetésekről. A román kormány nevében kifejezésre juttatta azt az őszinte meggyőződést, hogy Magyarország és Románia között a jószomszédi viszonyon túlmenő barátságos viszony légkörét a jelenlegi román kormány hivatott megteremteni. Visszapillantva a múltra, megjegyezte, hogy Románia vezető államférfiai mind azon voltak, hogy Magyarországgal jószomszédi viszonyt és őszinte barátságot létesítsenek. Ez a törekvés sajnos a politikai felfogások különbözőségén a múltban kudarcot vallott, jöllehet az 1920-as éveket követő román demokratikus kormányok biztosították a Romániában élő magyar kisebbség jogegyenlőségen alapuló békés együttélését román honfitársaikkal. Hangoztatta a két nép egymásraultalságát és azt, hogy a közeledés útjából a román kormány a maga részéről mindent el fog háritani, csak arra kéri a magyar kormányt, hogy ugyanazzal az őszinte jóakarattal tudatosítsa a magyar népben a Romániával való megegyezés és barátság gondolatát, mint amellyel a román kormány a téren munkálkodik.

Tătărescu helyettes miniszterelnök ezek után rátért a két kormány közötti kapcsolatfelvétel lehetőségére, amelynek román részről – egynéhány függő kérdés előzetes tisztázása után – semmi sem áll útjában. Kérte a megjelenteket, hogy fentieket mint a román kormány álláspontját a magyar kormánynál tolmácsolják.

Tarnay követségi titkár válaszolva a helyettes miniszterelnök szavaira, megköszönte azt a szíves érdeklődést, amelyet eddig román hivatalos személyekkel folytatott beszélgetéseinél tapasztalt. Megígérte, hogy híven be fog számolni arról a jóindulatról, amelyet Romániában észlelt.

Tătărescu helyettes miniszterelnök kijelentette, hogy a román kormány a megegyezésre irányuló őszinte akaratának tanújelét adja, s elrendelte 1945. március 27-én a Bukarestben internált magyar diplomaták és külképviseleti tagok szabadon bocsátását. Ezzel szemben a magyar kormány őszinte akaratának megnyilatkozása lenne szerinte az a tény, hogy ha a Magyarországon még internált román személyek szabadon bocsátását a magyar kormány elrendelné.^{1 5}

Tătărescu külügyminiszter a kihallgatás tényét és időpontját – nyilván annak hivatalos jellegét kidomborítandó – a bukaresti svéd királyi követ útján közölte. A kihallgatás folyamán tett nyilatkozata pedig hangsúlyozottan a román királyi kormány hivatalos álláspontját tolmácsolta.

V.

Feljegyzés

a Petru Groza miniszterelnöknél lezajlott újabb magánkihallgatásról

Bukarest, 1945. március 29.

Groza román királyi miniszterelnök Réczey László miniszteri tanácsost és Tarnay István követségi titkárt megánkihallgatáson fogadta.

Groza miniszterelnök beszélgetésében megemlítette, hogy a román–magyar kapcsolatok felvételének kérdését a szovjet hatóságok, nevezetesen Visinszkij külügyi népbiztos-helyettes, Szuszaj-

^{1 4}Gh. Tătărescu a Drapeul c. lap 1944. december 19-i számában adta hírül, hogy csoportja kivált a Nemzeti Liberális Pártból, ki akar tartani a Szovjetunió mellett a háború befejezéséig, s a nemzeti alapelv tiszteletben tartása mellett elkötelezte magát a földosztás és a közigazgatás átszervezése mellett is.

^{1 5}A román külképviseleti szervek munkatársainak a győri püspöki palotában való háziőrizetéről van szó.

kov vezéreztetés és Pavlov követ előtt szóvá tette, és mindezen személyiségek azon nézetüknek adtak kifejezést, hogy a román–magyar kapcsolatok felvételét sürgősnek és fontosnak tartják.

Groza miniszterelnök hangsúlyozta a kapcsolatok felvételének szükségességét, mert – mint mondotta – amikor a béke kitör, Németország alámerülése következtében óriási örvény keletkezik, amely elnyeléssel fenyegeti a kis nemzeteket. A kis nemzetek feladata tehát, hogy vállalva küzdenek az örvény vonzása ellen, és mindent megtegyenek, hogy a Németország összeomlása következtében keletkező anarchiák országukra való kiterjedését megakadályozzák. Ezért feltétlenül szükséges, hogy a magyar és román kapcsolatok mielőbb helyreálljanak, és éppen ezért a kapcsolatok megszilárdítása érdekében beszélt a mai napon a Bukarestben tartózkodó bolgár kereskedelmi miniszterrel, és éppen ezért küldött a minap üzenetet Tito marsallnak.

A kapcsolatok felvételének előfeltétele, hogy a román és a magyar népben mesterségesen táplált és fejlesztett ellenséges hangulat azonnal megszűnjék. Kéri a magyar kormányt, hogy a maga részéről is tegyen meg mindent a barátságos légkör kialakításának érdekében. Ő a maga részéről mindent megtesz a magyarellenes hangulat teljes kiirtására, annál is inkább, mert életcéljának látja a magyar és román nép megbékélését.

Gyakorlatilag a kapcsolatok felvételét olyképpen látja, hogy a két kormány a lehető leggyorsabban kislétszámú, de nagy iniciatívájú képviselőket küld ki és a gazdasági és kulturális kapcsolatokat a legintenzívebb mértékben fejleszti.

Groza miniszterelnök befejező szavaiban üdvözlését küldötte a magyar miniszterelnöknek, és a kiküldöttek révén kéri őt, hogy ő is a lehetőség szerint a leggyorsabban cselekedjék, és tegyen meg mindent a román–magyar barátság mielőbbi helyreállítására.

A kihallgatás séta keretében történt, és este fél kilenctől háromnegyed tízig tartott. A kihallgatás maga a legbarátságosabb hangnemben, magyar nyelven folyt le.

BARTHA ANTAL

A keleti latin népek eredetének kérdéséről

V. D. Koroljuk a keleti szlávok történetének kiváló szakértőjeként szerzett tiszteletet. A kiváló történész vizsgálódásait kiterjesztette a keleti latin népek, a moldvák és a románok történetére. Az ilyen irányú érdeklődésnek az orosz történetírásban a múlt század közepétől érdemes hagyományai alakultak ki. Köztudott, hogy a keleti latinság tartósan és szorosan érintkezett a keleti és a déli szláv népekkel, s a keleti latinok nyelvei, műveltsége, társadalmi és politikai berendezkedése, továbbá vallási és egyházi élete magán viseli a szláv befolyás bélyegét.

Gondolataimat egy tanulmánykötet¹ indította el, amelyben V. D. Koroljuk elvi tanulmánya² található. A cím alapján úgy tűnik, hogy a szerző a „*voloh (vlach) föld*” helyét igyekszik meghatározni, ám érdeklődésének középpontjában a keleti latin nyelvű népek eredetének kérdései állnak. Koroljuk a „*vosztocsnije romanci*” gyűjtőnevet használja, amit a továbbiakban a „keleti latinok” alakban adok vissza. Helyesen, a „keleti neolatinok” nevet kellene alkalmaznom. A tanulmány főként a kijevi orosz évkönyv szerzőjének, Nyesztornak, és a magyar Anonymusnak a tudósításaira épít, s több alkalommal lényegbevágó megjegyzéseket olvasunk a magyar történelemtől. Az orosz nyelvű szakirodalom Bizánc vagy a vele kapcsolatos népek történetének említésekor, kiváltképpen a forrásszerűség és a bizánci hagyományok érzékeltetése érdekében alkalmazza a „*romei*” (rómaiak) elnevezést, mivelhogy a bizánci görögök és maga a bizánci állam a római birodalom örökösének tartották magukat. A „*vosztocsnije romanci*”, amit Koroljuk alkalmaz a keleti latinságra, magyarul „keletrómaiak” fordítást érdemelne. Ehelyütt azonban az orosz nyelvű nyelvtörténeti szakirodalom fogalmi rendszeréhez inkább alkalmazkodó módon keleti latinok, illetve keleti latin nyelvű népek elnevezést használom. Az orosz nyelvű szakirodalom ugyanis az indogermán nyelvcsaládnak azt az ágát, amelyikhez a román és a moldva nyelvek tartoznak, újlatinok nevezi. Koroljuk névhasználata azért okoz gondot, mert a görög hivatalos nyelvet használó és jó részben valóban görög nyelvű bizánciaknak *nem lehetnek az utódai* azok a keleti latinok, akiket a szerző „keletrómaiaknak” nevez. Koroljuk esetében ez a név nem csupán nyelvtörténeti körülményekre utal, hanem a klasszikus antikvitás folytatóit jelzi. Ennek az értelmezésnek a jogosultságát nyilatkozataival megerősíteni igyekszik, ámde a „keletrómaiak” ambivalenciája abban az esetben is tovább kísértene, ha téziseit sikerülne adatolni. Mivel a *voloh* név a *Poveszty Vremennih Let*-ben (a továbbiakban: PVL) többféle, gyakran homályos összefüggésben fordul elő, a „*voloh (vlach) föld*” helyének meghatározása, jeles vállalkozást ígér. A *voloh* fogalom leginkább a PVL bevezető részében fordul elő. Ennek a bevezető résznek vannak olyan megállapításai, amelyeknek az értelmezésében a forráskritika még mindig tanácstalan, annak ellenére, hogy a 18. század közepétől nagy munkálatok folynak a homályok eloszlátása érdekében.

A homályos értelmű részekkel kapcsolatos nehézségek érzékeltetése érdekében emlitem meg a magyar őstörténetre vonatkozó és a vele összefüggésbe hozott tudósításokat. Az ott található „*ugri belije*” népnevet kiváló szlavistánk, Kniezsa István fehér magyaroknak fordította, valójában értel-

¹ V. V. Ivanov, V. D. Koroljuk, E. P. Naumov: Etnicseszkaia isztorija vosztocsnih romancev. Drevnyoszty i srednije veka. Moszkva, 1979.

² Volosszkaja zemlja v ranneszrednevekovih piszmennih isztocsnikah.

mezte. Nyelvészeti szempöngböl a fordítás szinte kifogástalan. A PVL arról tudósít, hogy ezek az „ugri belije” Herakleiosz bizánci és Hoszroesz perzsa császárok háborúskodásának az idején jelentek meg a Kaukázustól északra fekvő sztyeppén, azaz a 7. század első negyedében. Valószérü, hogy ekkor a magyarok a sztyeppén éltek, és nem elképzelhetetlen, hogy a fehér és fekete magyarok megkülönböztetése már akkor létezett. Az *ugri* a PVL-ben egyaránt jelentette a magyarokat és az onogur törököket. Nem rendelkezünk a PVL-től függetlenül keletkezett olyan kútfövel, amelyik minden kétséget kizáróan tanúsítaná a 7. század első negyedében a fehér magyarok megjelenését. Ezért fent kell tartanunk annak a lehetőségét is, hogy a fehér onoguroknak nevezett török nyelvü törzsekröl szerzett értesülést a PVL egyik szerkesztöje, minden jel szerint egy bizánci világkrónikában vagy annak kompendiumában olvasta. A kijevi oroszban pedig a bizánci görög *onogur*, *ogur* csak egyféleképpen, *ugre* alakban jelenhetett meg. Ezért, mint a bizánci görögben, a kijevi oroszban is, a török nyelvü onogurok és magyarok azonos népnévben jelentek meg. Hodinka Antal óvatosan járt el, ő ugyanis „fehér ugorok”-nak fordítja a problematikus helyet. – Megjegyzem, a jelzett problémák ellenére, a PVL kérdéses közlésének van értéke a magyar östörténet szempontjából.

V. D. Koroljuk azonban úgy tesz, mintha nem léteznének a PVL problematikus részei. Előrebocsátom még, hogy tartok tőle, a kijevi Nyesztor és a magyar Anonymus esetében a kora középkori meghatározás nem mérvadó. Továbbá, Anonymus 9–10. századi téves néprajzát Györffy György³ szembesítette a valóságossal. Koroljuk hasonló tárgyú nézeteit Kristó Gyula⁴ vette szemügyre. Kristó tanulmányának egyetértő lektora voltam, mindez azonban nem állja útját annak, hogy néhány ponton módosításokat fűzsek bíráló megállapításaihoz.

V. D. Koroljuk főbb tézisei a következők: 1. Nyesztor és Anonymus több jelentésben használták ugyan a *voloh*, illetve *vlach* (*Blacus*) és *római* neveket, de valamennyi esetben közérthetően különböztették meg a *voloh*, *vlach* és *római* neveknek azokat az alkalmazásait, amikor azok a keleti latinokra vonatkoznak. 2. A szláv *voloh*, a kelták germanizált *Walhaz*, *Walhi* nevéből származik. 3. A volohok (vlachok), a románok és a moldvák közös elődei Noricumban (Stájerország és Karintia) romanizált kelta pásztorai. 4. Noricumból a volohok (vlachok) és szláv szövetségeseik a középkori értelemben vett Pannoniába, a Kárpát-medence egész területére telepedtek át. A voloh (vlach) – szláv szövetség a Kárpát-medencében felbomlott, a volohok a Visztula vidékéig üldözték a szlávokat. A Kárpát-medence azonos a Nyesztor-féle tudósításban szereplő „voloh föld”-del. A Kárpát-medencében történt meg a volohok (vlachok) népi konszolidációja a 6–10. századok folyamán. Erdélyben a 10. század előtt keletkezett román földrajzi nevek és a régészeti adatok bizonyítják ezt. 5. A nomád honfoglaló magyarok, majd a magyar földesurak a síkságról a hegyekbe üzték a transzhumán pásztor volohokat (vlachokat). Az 1222. évi magyar oklevél említése a vlach földröl (terra Blacorum) bizonyítja a voloh (vlach) föld kontinuitását a magyar elnyomás ellenére. A voloh (vlach) föld a magyarok nyomására keletebbre helyezödött át, míg a 14. században Moldvában jelent meg. A 10. századtól a volohok (vlachok) a Nyugati Kárpátokba, Moráviába is vándoroltak. – Summázva a tanulmány szerző téziseit, arra a felismerésre kell jutnunk, hogy a PVL-ben és Anonymus Gesta Ungarorum-ában olvasható voloh, vlach és római nevek csupán a későbbi korok történeészeinek kódosító vagy hiányos felkészültségét tükrözttető előadásában nyertek bizonytalan értelmezést. V. D. Koroljuk vállalta Nyesztor és Anonymus rehabilitálását.

Kristó Gyula az orosz és a szovjet forráskutatás nyomán haladva, felhívta a figyelmet, hogy Nyesztor néplistája, amelyikben a voloh népnév és a voloh föld szerepel, összefüggéstelen és következetlen. Koroljuk azzal kíván nyomatékokat adni elképzeléseinek, hogy az ókori auctorok tudósításai sok esetben bizonyultak hitelesnek, ezért a régi szerzőknek hinni kell. Csakhogy a PVL és Nyesztor esetére tétele nem terjeszthető ki. A. A. Sahmatov, V. M. Tyihomirov és B. A. Ribakov, a Nyesztor-kérdés ismeröi kimutatták, hogy Nyesztornak, elődeinek és folytatóinak tudósításai nem eredeti helyükön, nem eredeti szövegezésükben, hanem gyökeresen átszerkesztve, az 1377. évi Laurentius-féle szerkesztésbe beolvastva, interpoláltak jutottak el hozzánk. A forráskutatások szerint az, amit

³ *Etnographia* 76 (1965), 420, Nouvelles études historiques publiées à l’occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. 1965, 27.

⁴ Századok, 1978. 4. 623.

jelenleg a tudomány PVL-nek elfogad, már Laurentius előtt két szerkesztésen ment át. Hacsak nem B. A. Ribakovnak van igaza, aki⁵ úgy tartja, Laurentius előtt a PVL több szerkesztésen ment át. Kristó joggal jegyezte meg, nem Nyesztor szavahihetőségébe, hanem a szerkesztéseknek a következményeibe ütközik a forráskutatás. Kristó Gyula megállapítása azonban pontosításra szorul abban a tekintetben, hogy Nyesztor – Anonymushoz hasonlóan – a középkori irodalmi ismeretek jegyében foglalta írásba mindazt, amiről olvasott vagy hallomásból tudomást szerzett. Személyes tapasztalatai leírásakor is irodalmi sémákat követett. Nem szavahihetőségébe, hanem Nyesztor tudományosságának sajátosságaiba ütköznének akkor is, ha eredeti szövege állna előttünk. Nyesztor eredeti gondolatait csak sejtjük, Anonymusét viszont ismerjük, mert a szerkesztő utódok szövegét nem érintették, és mégis, művének értelmezési nehézségei párhuzamba állíthatók a PVL-ével. Koroljuk tehát a maga felállította csapdába esik, amikor az újabb korok történészeiről feltételezi, hogy tudatlanságban marasztalják el a középkori szerzőket. Az utóbbiak esetében ismereteik korlátait lehet emlegetni, ez viszont más, mint a tudatlanság vagy a szavahihetőség hiánya.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy V. D. Koroljuknak egyszerűen nincs igaza abban, hogy a PVL-ben egy nép azonos egy névvel. A kútfő a normanokat illeti *varjazi, szvei, urmánye* és *rusz* névvel. Amellett a szerző önmagának is elmentmond, hiszen elismeri, a PVL-ben a *voloh* elnevezés több népet is jelent. Bemutatom Nyesztor néplistáját, amelyikben a *voloh* feltűnik: angolok (angjane), ibériai galisziaiak (?) (galicsane), volohok (volhva), rómaiak (rimljane), németek (nyemci), korljázok (korljázi), velenceiek (venydici), genuaiak (frjágove). Itália lakosainak sorába betévedtek a németek és a korljázok. Az utóbbiak azonosítása problematikus D. Sz. Lihacsov elgondolását követő Kristó Gyula úgy véli, hogy a *nyemci* és a *korljázi* szavakat nem kell vesszővel szétválasztani, mert a két szó a karoling németeket jelenti (korljázi = karoling). Karoling németek említése – a 11–12. század fordulóján táján keletkezett összöveg esetében – akronizmus. Még abban az esetben is, ha a korljázi/karoling értelmezés helytálló, még mindig kérdéses, ha Nyesztortól származik a kifejezés, mit óhajtott vele mondani.

Említésre kínálja magát egy szóképzési sajátosság: a *-va, -ve* gyűjtőnév képző alkalmazása a *volohok* és a *genuaiak* esetében. Koroljuk és Kristó megfélekedtek a magyarázatról, arról ugyanis, hogy a *-va, -ve* gyűjtőnév képző sajátos jelentésárnyalatot kölcsönös a képzett szónak. Jelzi a valamihez hasonulást, tartozást, érzékelteti azonban a közlésben rejtő bizonytalanságot, nem teljesen bizonyos a valamihez tartozás. A PVL-ben a *mordvin* nevet a *-va* képzős *mordva* alakban leljük, és valóban, *erz* és *moksa* *mordvinok* voltak és léteznek. Vagyis a *mordva* jelzi a gyűjtőnév alá tartozók többféleségét. A *voloh* és a *genuai* esetben legalább három értelmezésre van lehetőség: 1. olyasféle *volohok*hoz tartozók, olyasféle *Genua* lakosok. 2. Értelmezhető a Német-Római Birodalom népeinek gyűjtőneveként; Germánia és Itália lakóit a szemlélet a birodalom alattvalóinak tartotta. Nyesztor idején az ottoniánus birodalom eszménye létezett. Ebből az értelmezésből kilóg a *frjágove*. 3. A *volhva* egyedül Franciaország vagy Itália lakosait jelenti. – Sajnos, csak afelől vagyunk bizonyosak, hogy a *-va, -ve* képző az értesülések homályosságát, illetve a népi állapot tisztázatlanságát érzékelteti. V. D. Koroljuk biztatása ellenére kockázatos állást foglalni a *volhva* meghatározott néphez kötésében. A lehetséges háromféle etnikus jelentése mellett még azzal is számolnunk kell, hogy a név a latin egyházhoz tartozók összességét jelenti. A PVL néplistája következtelen és értelmetlen, nem különbözteti meg az itáliai *volohok*at a másféle *volohok*tól.

V. V. Ivanov és V. N. Toporov szófejtése kimutatta, hogy a *volh (voloh)* a közszlávból származott át a keleti szlávba, onnan a kijevei kor orosz nyelvébe. A germánból való eredeztetése problematikus, ugyanis a közszláv alak forrásának tartott gót *Walhs* jól bevált nyelvészeti *deus ex machina*, amelyik szóalak azonban nem létezett. Tanulságos, ha áttekintjük V. V. Ivanov és V. N. Toporov segítségével a *voloh* jelentését a különböző szláv nyelvekben. Az ukránban: román, a csehben: olasz, a felső luzsiceiben: olasz, francia, idegen, a középkori horvátban: román, más vallású szerb, dalmát szigetlakó, a szlovénben: olasz. A keleti latinokra vonatkoztatva jelöli a vlach fejedelemség népét, a Balkán hegység pásztorait, a dalmát városok lakóit. A nyelvész szerzők fontosnak tartják, hogy a szlávok szélein elhelyezkedő kis szláv nyelvekben a *voloh* jelentése többféle. Igen valószínű, hogy a kis szláv nyelvek őrizték meg a szónak azt az ambivalenciáját, amelyik a köz-

⁵Drevnyaja Rusz. Szkazanija. Bilini. Letopiszi. Moskva, 1963. 219–247.

szlávban, a keleti szlávban és a kijevi oroszban is megvolt. A nyelvtörténeti szófejtés nyomán úgy vélem, hogy a PVL *voloh* szavában több korból és értesülésből eredő jelentés keveredett. Értelemezése változott, a változásokról a PVL szerkesztői nem tájékoztatnak, ebben a középkori tudós hagyományokat követik: a számukra evidens jelentésű fogalomra szükségtelen időt vesztegetni.

A kijevi orosz szerzők több forrásból meríthettek a volohokról, rendelkezésükre állt a keleti szláv népi hagyomány, a bizánci városokat látogató orosz kereskedők és a bizánci szolgálatot teljesítő orosz testőrök elbeszéléseiből is meríthettek. De a középkori tudós számára autentikusabb értesüléseket is szerezhetek. – Dél-Krímbe az 5. századtól kibontakozott a kolostor-alapítás: az arabok kisázsiai terjeszkedése (7–8. század), majd a képrombolások miatt (8–9. század) a Dél-Krímbe menekült szerzetesek buzgón folytatták a kolostorok alapítását. Konstantin (Cyrill) 860 táján a krími kolostorok könyvtáraiban gyarapította a teológia és néprajzi ismereteit. A 10. század végén Vladimir kijevi fejedelem, a dél-krími kolostorokból a térítő főpapokkal együtt könyveket is vitetett Kijevbe. A Kijevbe került könyvtárak az első kijevi orosz írók ismereteinek a forrásai voltak.

V. D. Koroljuk a voloh földet a Kárpát-medencével azonosította. A PVL-ben olvashatunk a szlávok Duna menti őshazájáról, majd pedig arról, hogy a nagy hegyeken (Magyar hegyeken, azaz a Kárpátokon) átkelt magyarok elvették a volohok és a szlávok földjét. Koroljuk tétele megerősítése érdekében Anonymusra hivatkozik. Eljárását Kristó Gyula is kifogásolta, mondván a szerzőnél Anonymus igazolja Nyesztort, majd pedig Nyesztor Anonymust. Ennél azonban sokkal komolyabb hiba rejlik Koroljuk említett eljárásában. A szerző által félreértelmezett Nyesztor hivatott igazolni az ugyancsak ő általa félreértelmezett Anonymust és fordítva. Egyetlen nemzeti történetírásban sem járható a forráslelemzésnek ez a módja.

Már Kristó Gyula jelezte, hogy a PVL-ben említett voloh föld nem azonos Pannóniával. A kútfő szerint: ugyanannak a (Varég) tengernek a mellékén, nyugati irányban az Angol és a Voloh földekig varégek laknak. (. . . varjazi . . . po tomu zse morju szedjaty k zapadu do zemle Agnjanszki i do Voloszki). A PVL elmondja, hogy a Dvina folyón a varégek földjére, onnan pedig Rómába lehet jutni. Angliát és a voloh földet érintő tengeri útvonalról van szó. Ez a voloh föld lehet éppen Normandia is, amiként Kristó gondolja. A kijevi írók a normann ügyekben nem alkalomszerű, hanem alapos ismeretekkel rendelkeztek. Nem véletlenül. Ismerték Normandia meghódítóit, azt is tudták, a normannok birtokukba vették Angliát. Ezért a voloh föld említésén akár Anglia egy részére is gondolhatnánk, hiszen annak részeit a normannok már igen régen (851-től) kézben tartották. Mégis valószínűbb, hogy a voloh földön a nyugati latin népek országait értették. Lángpallossal nem védem feltevésemet, mert más megfejtések is elképzelhetők. Egy kivételével. Pannóniát (Koroljuknál az egész Kárpát-medence) még a középkorban sem mosta tenger, amelynek mentén normannok éltek, és amelyiken hajózva Rómába lehetett eljutni. A kérdéses tengeri útvonalnak és a voloh földnek nincs köze a Kárpát-medencéhez. A középkori földrajzi ismeretekben sok furcsaság volt, Pannóniát azonban sohasem tekintették tengerparti országnak.

A szlávok Duna menti őshazájának Nyesztortól származó elmélete lekerült a napirendről.⁶ Kristó Gyula is megjegyezte, a szláv őshaza helyének kérdésében a vélemények megoszlanak. Koroljuk úgy tesz, mintha ebben a jelentős kérdésben nem létezne álláspont változás. A. A. Sahmatov századunk elején feltételezte, hogy Nyesztor esetleg valamilyen ómorva hagyományból értesült a honfoglaló magyarok és a volohok háborúiról. V. D. Koroljuk ezt a feltevést bizonyítékként fogadta el arra nézve, hogy a 6–7. századtól a volohok (vlachok) és a szlávok Pannóniában együtt éltek. Csak éppen arra nem gondolt, hogy a morva–ceh hagyományban, ha az valóban eljutott Kijevbe, a voloh nem jelentett románt, mert ott az olaszt, illetve keleti frankot jelölt.

Koroljuk tanulmányát olvasva azt hihetnénk, a Transylvania szó a 6–7., sőt, talán a még korábbi századokban keletkezett eredeti voloh (vlach) alkotás. Az e névvel illetett terület határait pedig a jelenlegieknek kell elképzelnünk. Holott a terület régi határai máshol húzódtak. A Transylvania pedig a magyar Erdély (Erdőelve) névnek latin tükörfordítása, Transylvania a latin nyelvet használó magyar politikai-közigazgatási fogalomalkotás eredménye. A románok a 17. században

⁶ L. i. kötet.

⁷ B. A. Ribakov, i. m. V. V. Szedov, Proiszhoszenije i ranyaja isztorija szlavjan. Moszkva, 1979. 7–33.

kölcsönözték a szót, korábban ugyanis a magyar Erdély román *Ardeal* alakját használták – amiből egyébként a régi magyar hangalak is szembe ötlük.

Örvendetes, hogy Koroljuk helyesen állapítja meg, a földrajzi nevek rögződéséhez évszázadokra van szükség. Nyilván a spontán keletkezésű földrajzi nevekre gondolt, ha azokra, akkor Erdély fényesen bizonyítja tételét. Erdély földrajzi neveiben több nép hagyta hátra nyelvének emlékeit. A régi erdélyi földrajzi nevek jelentős részének hangalakja a román nyelvben a nevek magyarból és szlávból – valószínűleg a bolgárszlávból – történt átvételt bizonyítja. Ezek a magyar és szláv földrajzi nevek minden bizonnyal több évszázadon át éltek, mielőtt a románba átkerültek. Az őket kölcsönző román nyelv megőrizte a szláv és a magyar földrajzi neveknek eredeti bélyegét. Koroljuk tételét megtámogatva, ezek a földrajzi nevek adatozzák azt, hogy a szlávok (bolgárszlávok) és a magyarok a románoknál sokkal régebben megtelepedtek Erdélyben. Erdély régi román neve pedig kizárólag a magyarból került a román nyelvbe. Nincs adat arra nézve, hogy Erdélynek a magyaroknál korábbi szláv lakosai hogyan nevezték – nevezték-e egyáltalán – azt a területet, amelyiket a magyarok Erdély névvel illeltek. Erdély magyar neve tanúsítja, hogy a terület politikai megszerzését a magyarok végezték el, amit a későbbben érkező románok tudomásul vettek. Annak, hogy a bolgárszlávok és a magyarok a románoknál korábban telepedtek le Erdélyben, valóban vannak régészeti bizonyítékai is, azok azonban elkerülték Koroljuk figyelmét. A szláv és a magyar földrajzi névadás Erdélyben spontánul történt, s a szerző bizonyára sok példáját tudta volna felhozni annak, mikép lehet rendeleti úton megváltoztatni az ősi népi eredet bélyegét hordozó földrajzi neveket.

IV. Béla 1247-ben kiállított oklevele a Déli Kárpátokban említi a Vlach Földet, amit V. D. Koroljuk a dák-vlach kontinuitás bizonyítékaként mutat be. Elmulasztja viszont arról tájékoztatni olvasóját, hogy a traianusi Dacia feladásától (271) az 1247. évi oklevélig eltelt évezred alatt, egyetlen kútfő hely sem említi ezt a kontinuitást. Pedig éppen a kérdéses évezred idejéből vannak támpontjaink a Déli-Kárpátok és a Havasalföld néprajzi viszonyainak alakulásáról. Priskos rhétor 448-ban bizánci követség tagjaként azon a területen utazott Attila székhelyére, amelyiken V. D. Koroljuk a romanizálódó vlachok folyamatoságát vélte felismerni. Priskos rhétor Thrákiában született, nevelkedett és kitűnő képzettséggel rendelkezett, így már diplomáciai küldetését jóval megelőzően, tapasztalatból ismerte a thrákokat, akiknek részei a dákok voltak. Priskos életrajzi adatai növelik tudósításának hitelét. G. Gianelli és S. Mazzarino⁸ kimutatták, éppen Priskos rhétorra hivatkozva, hogy a bizánci követség nem találkozott romanizálódó lakossággal. Priskos irodalmi hagyományokat követve szkitáknak nevezi a Dunától északra élő lakosokat, ami a bizánci görögben a barbár fogalomnak a szinonimája, márpedig római hagyományokat őrző népekre nem vonatkozott a barbár meghatározás. A 448. évi bizánci követséghez a szkiták nyelvét ismerő tolmács csatlakozott. Az olasz szerzők megállapítják, ha a követség útja az egykori traianusi Daciában latin vagy thrák nyelvjárást beszélő nép közt vezetett volna, akkor Priskos és társai nem szorultak volna a barbárok nyelvét beszélő tolmácsra. Mindezek alapján G. Gianelli és S. Mazzarino áthidalhatatlan ellentmondást észlelnek az elérhető történeti adatok és a dákoróman kontinuitás között. V. D. Koroljuk mellőzte a bizánci Kekaümenosz 1070-ből származó értesülését a Balkán-hegységben lakó vlachokról. Figyelmetlensége érthetetlen, mert G. G. Litavrin⁹ 1972-ben adta közre a bizánci tábornok tudósításait kritikai kommentárokkal.

A magyar történelmet közelről érintő, a PVL-ből vett példa segítségével világítom meg, hogy Nyesztor némely kelet-európai földrajzi nevének az azonosítása is milyen akadályokba ütközik. Kiváltképpen, ha ezek a nevek olyan körzetekben bukkannak fel, amelyeket a kijevi író csak hírből ismert. A PVL bevezető részében olvashatjuk a „Kavkaszinszkija gori, rekse Ugorszki” fogalmat. D. Sz. Lihacsov így fordítja ezt a részt modern oroszra: „Kavkaszinszkije gori, to jeszty Vengerszkije”, (Kavkaszini, azaz Magyar hegyek). Az óvatos D. Sz. Lihacsov a földrajzi névből képzett „Kavkaszinszkija” jelzőt meghagyta oroszban. A kitűnő D. Sz. Lihacsov viszont nem nyilatkozik arról, milyen megfontolásból fordította az „ugor” szót magyar-nak. Igencsak furcsa vállalkozásba kezdenék, ha a Kavkaszinszkija jelzőt „kaukázusi”-nak fordítanám, ami ellen az orosz szóalak, mellesleg jegyzem meg, nem tiltakozna. S mivel ezek a hegyek talán „magyar” minősítéssel jelennek

⁸ Trattato di Storia Romana. Roma, 1962, Secondo edizione, vol. 2. 501–503.

⁹ G. G. Litavrin, Szoveti i rasszkazi Kekavmena. Moszkva, 1972, 268.

meg, erre a problematikus értelmezésre építeném fel a kaukázusi magyar őshaza elméletét. A „Kavkazszinkija gori, rekse Ugorszki”, meglehetősen logikátlan földrajzi felsorolásban kapott helyet. Vele egy sorban olvasható a Duna, Dnyeszter, Dnyeper, A Pontuszi tenger, a Tigris, Midia és Babilónia. Ezeknek a neveknek a társaságában szerepel a szlovene (szlávok), így hivatkozhatnék arra, hogy Nyesztor a kaukázusi magyar föld szomszédaként tudta a szláv őshazát. És ebben kizárólag V. D. Koroljuk módszertani tanácsát követném – a régi szerzőknek hinni kell. Arról persze hallgatnék, hogy a magyar honfoglalás említésekor a PVL a Kárpátokat nevezi Magyar-hegyeknek. Még inkább hallgatnék arról, hogy az óoroszban az „ugor” egyaránt jelentheti a magyarokat és az onogurokat. Ezzel az eszmefuttatással arra a problémára irányítom a figyelmet, amelyik az óorosz „ugor” szó ambivalenciájából következően, hazai történetírásunkban van jelen, pl. László Gy. kettős honfoglalás elméletében. Néha hajszálvékony választóvonal húzódik a merő spekuláció és a tudományosan adatolt felismerés között. Megemlítem, hogy a Kelet-Európán áthaladó magyar törzseknek voltak kapcsolataik Észak-Kaukázussal. Sapienti sat.

V. D. Koroljuk a volohok (vlachok) noricum-i kelta eredetének és a noricum-i szláv-voloh szövetségnek az elméletét állította fel. Állítása valószínűségének érdekében idézi a PVL bibliai népgenealógiáját, „... ot plemeni Afetova, narcí, jezse szuty szlovene”. – Jáfet törzseből (származnak) a noricum-iak, akik voltaképpen szlávok. – Nyesztor (vagy a PVL későbbi szerkesztője) az egykori Noricum (Stájer és Karintia) népességének egy részét joggal nevezte szlávoknak. Sajátos ismereteiből következően Noricum egész lakosságát nevezte szlávoknak. Koroljuk megtoldotta Nyesztor értesülését, az iménti tudósításban a volohokat (vlachokat), valamint a Római Birodalom ellen háborúzó szlávok fejlett népi öntudatának bizonyítékát fedezi fel. Különös felismerés, mert az idézetben a voloh szó nem szerepel.

Noricumban a Tauriscus kelták laktak, arról viszont hiányzanak az adatok nyelvük romanizálódásáról és a germán eredetűnek vélt *Walhz*, *Walh* nevükről. A germának vélt szó két elképzelt alakja, legfeljebb nyelvészeti deus ex machina teremtménye lehetne. A PVL-ben nincs szó a volohok noricum-i eredetéről. Kekaüménosz úgy tudta, hogy a balkáni vlachok elődei, a dákok és a bészek a Duna és a Száva közelében laktak. A balkáni hegyekben kialakult vlach eredethagyomány nem igazolja ugyan Koroljuk noricum-i elméletét, mégis érdekes, hogy éppen ez a közlés elkerülte a figyelmét.

A szerző úgy gondolja, korábban kifogástalanul bizonyította, hogy az Anonymusnál olvasható Blacus és pastores Romanorum azonosak a 6–7. századi pannóniai volohokkal (vlachokkal). V. P. Susárin példás tanulmányában orosz nyelven összegezte a Blacus-kérdést.¹⁰ V. D. Koroljuk viszont mellőzi az anonymusi néprajzzal kapcsolatos kritikai irodalom eredményeit, és amellet feltűnően érdektelen a középkori magyar történelem vizsgálatában illetékes tudományág iránt. Ha nincs ez a sajátos közömbössége, akkor tudomást szerezhetett volna arról, hogy Anonymus Blacus népvénének nincs köze a 6–10. századi, a Kárpát-medencében feltételezett volohokhoz (vlachokhoz).

Kristó Gyula vitába szállt Bodor Györggyel,¹¹ aki azt tartja, hogy Anonymus blakjai nem azonosak azokkal az újlatin nyelvű vlachokkal, akik Anonymus tevékenységének éveiben egyre gyakrabban érkeztek Erdélybe a Balkánról. Úgy vélekedik, hogy Anonymus blakjai a bolgártörökökkel a Kárpát-medencébe sodródtak, velük azonos kultúrájú néptörödek lehettek. Szórványaik a 13–14. században a Volga menti sztyeppén éltek. Bodor György vélekedésének javára érvek szólnak. A. E. Melnyikova forrásközlésében¹² idéz egy skandináviai rovásírásos feliratot, amelyet a 11. század második felében egy Hrótfos nevű normann emlékére állítottak, akit távoli útján a blakumennek orvul meggyilkoltak. Az Egmunder saga elmondja, hogy Bölcs Jaroszlav kijevi fejedelem ellen háborút viselő Burisleifr norman vezér seregében a nomád Tyrkir (török) mellett blökumenn segédhadak is küzdöttek. Mivel Bölcs Jaroszlav 1054-ben halt meg, a saga-ban előadott esemény a 11. század első felében történhetett. A *blakumen*, *blökumenn* töve azonos: *blak/blök*. A nevet viselő nép a 11. században a dél-orosz sztyeppén élt. E. A. Melnyikova ezt a népet a Bug és a Dnyeper

¹⁰ In: Mezsdu radnije svjzji Rosszii do 17 v. Moskva, 1961, 131.

¹¹ Magyar Nyelv 72 (1976) 268.

¹² Szandinavszkije runiceszkije nadpisi. Moskva, 1977. 65–66, 199–200.

melékén tételezi fel, és volohnak (vlachnak) tartja. Elhibázottnak minősíti A. I. Szobolevszkij fejtegetéseit, aki a saga-ból ismert Blök népet kun hordával azonosította. A. I. Szobolevszkij jó irányban kezdeményezett, még akkor is, ha a 11. század első felében kunok nem tartózkodtak még a sztyeppe nyugati részein, és ennél fogva Szobolevszkij véleménye megdőlt. Kezdeményezése azért iránytmutató, mert a sztyeppe nyugati részein már a kunokat megelőzően török nyelvű nomád népek éltek. Szobolevszkij nem ismerhette Hrófosz sírfeliratát, az abban megemlített Blak néptörődék már tartozhatott a kunokhoz, mivelhogy a felirat a 11. század második felében készült. A 11. században keleti latinok nem éltek még a sztyeppe nyugati szegletében. Koroljuk is azon a véleményen van, hogy keleti latinok csak a 14. századtól éltek a sztyeppe nyugati részén. Ezt a történeti embertan és régészet is adatozza. A blak, blök nép azonosításában két lehetőséget látok: 1. kunok előtti török, 2. eltörökösödött iráni népszórvány neve. Az előnyomuló kunok maguk közé szervezték ezt a szórványt, annak következtében, de korábban is kerülhettek blak, blök szórványok a Volga mentére. Ahová viszont újlatin nyelvű vlachok nem érkeztek. Úgy vélem, hogy Anonymus kun körből merítette a *Blacus* (*Blak*) nevet, és ezért alkalmazta a szókezdő B-t. Kristó Gyula másképpen vélekedett a szókezdő B-ről. Szerinte Anonymus a bizánci β-nek inkább megfelelő B-t azért alkalmazott a vlach szó elején, mert az ősmagyar kor végén a v hang helyett még a bilabiális β állt. Csakhogy a 12–13. század fordulóján a bizánci görög β már régen v-nek hangzott. Ezért a balkáni (bizánci) hangzásban átvett név esetében Anonymusnál is szókezdő v-t várhatnánk. A magyar nyelv történetének szakaszolása nem lezárt, mind ez ideig úgy tudjuk, hogy nyelvtudásaink a 10. században vonják meg nyelvünk ősmagyar korának záró szakaszát. Bárczi Géza is, akit Kristó Gyula követ, a 10. században látta az ősmagyar kor végét. A nyelvtörténet szakaszolása éppen olyan nehéz, mint bármely más történeti folyamatnak a szakaszokra bontása. A 12–13. század fordulójától eléggé messzi esik az ősmagyar kor vége, amiből persze nem következik, hogy nem éltek ősmagyar nyelvi sajátosságok még későbbben is. Az adatok szegényesek a blak, blök népről, a problémát nyitottnak tartom. Bodor György sem tisztázta azt. Ugyanakkor úgy tartom, hogy Kristó véleményével ellentétben, feltevésével van mit kezdeni, amiről különösebb utánajárás nélkül meggyőződhetünk. Hangsúlyozom, új lehetőségről van szó. Az új lehetőségek feltárulásakor a félreismerések különösen kísértének. Egy félremagyarázásnak a veszélyére hívom fel a figyelmet. Kül tegin nagyobb feliratának 4 sorában találjuk a *Böklí* népvévet, aminek semmi köze sincs a *Blak*, *Blök* szóhoz. A Kül tegin feliratban a türk szó valószerűleg az észak-koreai államra vonatkozik.¹³

V. D. Koroljuk nem világosítja fel olvasóját arról, milyen források bizonyítják, hogy a 10. századi nomád magyarok, majd a nagybirtokaikat szervező magyar feudális urak a hegyekbe szorították a transzhumán állattenyésztő vlachokat.

Kristó Gyula véleményétől eltérően úgy látom, Koroljuk nemcsak módszerében, hanem következtetésében is a dákoromán kontinuitás elméletének a híve. Következtetései egyetlen ponton térnek el a kontinuitás elméletétől, illetve kibővítik azt. A román történészek Románia határain belül Erdélyt teszik meg a dákoromán kontinuitás színhelyének. V. D. Koroljuk az egész Kárpát-medencében felismerni véli ezt a folyamatot.

Délkelet-Európa történetének neves angol szakértője, R. W. Seton-Watson elfogadta a dákoromán kontinuitást, bár elismerte, bizonyítani nem lehet, hinni kell benne, mint egy misztériumban.¹⁴ Ha a tudós tárgyát tekintve misztérium hívévé szegődik, akkor az a tudományon kívüli megfontolásból történik. A korai román történelem e misztériumának lényegére V. N. Vinogradov mutatott rá: „... a román földesúri és polgári felső körökben vészterhes gondolatok alakultak ki a szomszéd népeket illetően. Az utóbbiak megkérdése nélkül, az ideológia területén a vészterhes gondolatok abban fejeződtek ki, hogy az elmaradt Délkelet-Európában a románok teljesítik a nyu-

¹³ Drevnyetjurszkij szlovar. Leningrad, 1969, 117. – *Sz. G. Kljastornij: Drevnyetjurszkije runicseszkije nadpisi kak isztocsnik po isztorii Szrednej Azii.* Moszkva, 1964. – *Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica, 2. Auf.* 193.

¹⁴ *A History of Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity.* Cambridge, 1934, 2, 16.

gati civilizáció terjesztésének kötelezettségét. Ezek a nézetek a »nemes« latin fajnak a környező »barbár« szlávok feletti fölénye nacionalista koncepciójának sűrű mérgén érlelődtek ki.”^{1 5}

Az etnogenetikában a feltevéseknek nagy a létjogosultsága. A különböző feltevések sorában funkciója van a dákoromán kontinuitás elméletének, a román nép kialakulásának egyik elképzelt modelljét foglalja magában. Vannak védelmezői, és vannak, akik vitatják létjogosultságát. Minden esetben figyelmet érdemel a feltevés háttere, pontosabban ideológiai megindoklása. Sajnálatos, hogy V. D. Koroljuk tanulmányából éppen a feltevés hangsúlyozása és a kritikai mérlegelés maradt távol. Amellett kompetencia hiányában nyilatkozott a magyar középkori történelemről.

^{1 5} Novaja i Noveisaja Isztorija. 1976, 5. 54–55.

KUBINYI ANDRÁS

Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon

Magyarország kommunális ellátottságának kutatásában jelentős új eredményeket mutatott fel az archeológia az utóbbi évtizedekben. Különösen a vízellátást tanulmányozták. Természetesen rendelkezésre állnak írásos források is, amelyek azonban a török által a 16–17. században elfoglalt városokban meglehetősen szórványosan maradtak fenn. Rövid cikkemben természetesen nem tudom az egész kérdéskört alaposan feldolgozni. Így néhány város vízellátásának és vízvezetésének kérdését szeretném olyan példákkal megvilágítani, amelyek a magyar fejlődést jól dokumentálják.

I. Buda

A 13. század közepén alapított magyar főváros, Buda vízellátása nem volt egyszerű eset. Bár a város a Dunánál fekszik, azonban a belső városrész, az úgynevezett „Vár”, a tulajdonképpeni várral együtt – ahol az uralkodó élt – egy körülbelül 50 m magas fennsíkron épült.¹ A várost a legegyszerűbben a Duna vízzel lehetett ellátni. Valóban, nemcsak a folyó partján fekvő elővárosokban használták a folyóvizet, hanem fent a várban is. Budán volt egy társaság, a „*prunerr, dy do wasserrtrager genant sein*” (kutasok, akiket vízfordóknak neveznek) társasága. Adómentesek voltak, hiszen a városi tüzeseteknél kellett szolgálniuk. Tehát ők alkották a városi tűzoltóságot. A vízfordók elnevezéséből arra lehet következtetni, hogy valószínűleg ők voltak felelősek a kutak rendben tartásáért is, illetve, hogy a piactereken lévő víztartályokat ők töltötték meg Duna-vízzel.² Egy 1522-ből származó árjegyzék még a vízárakat is megemlíti. A víz hűsvétől Mihály-napig olcsóbb volt, mint ősszel vagy télen. Miután az árjegyzék következő tétele a Duna-révtől a Várba való szállítás árát adja meg, a víz áránál Duna-vízre kell gondolnunk. Érdekes, hogy a víz ára a Budai Jogkönyv létrejöttétől kezdve (15. század eleje), úgy látszik, drágább lett.³ A 16. század elején, amikor a lengyel herceg, a későbbi Zsigmond király, testvéreinél, II. Ulászlónál Budán időzött, udvartartása számára a Szent János kolostor egyik ciszternájából hozták a vizet,⁴ fürdése számára azonban Duna-vizet szállítottak.⁵

¹ *András Kubinyi: Die Anfänge Ofens. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Riehe I. 60. 1972. 27–30, 56–60, 106. sk. – Budapest Lexikon. Bp. 1973. 1251.*

² *Das Ofner Stadtrecht. Einige deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahs. aus Ungarn. Szerk.: Mollay Károly (Mon. Hist. Budapestinensia 1.) Bp. 1959. 115. sk. Egy 1664-ből származó forrás arról számol be, hogy akkoriban a török uralom alatt a városi piacok közepén nagy ciszternák voltak, és onnan árulták a Duna-vizet. – Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában 1. Bp. 1966. 247. A vízfordók tehát a ciszternákba hozták a vizet, amelyeket azonban Mátyás király óta és a török idők alatt is többnyire a vízvezetékekből tápláltak (ha ezek nem voltak éppen szétrombolva) Vö. 19.*

³ *Kemény Lajos: Buda város árszabása II. Lajos korában (1522) In: Történelmi Tár 1889. 373.*

⁴ *Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500–1502, 1505). Szerk.: Divéky Adorján. In: Magyar Történelmi Tár 26. (Bp. 1914) 33., 109.*

⁵ *Uo. 109.*

Tehát ciszternák is voltak a városban, amelyeket a királyi várban,⁶ és a mágnások, illetve az egyházi testületek házaiban említettek. A városban egy lakótoronyban is volt ciszterna.⁷ A magyar fővárosban még kútvizet is lehetett inni. Ezek a sziklára épített kutak gyűjtötték össze a lefelé szivárgó csapadékvizet. A budai várnegyedben még ma is ismeretes 36 kút helye, és a legtöbben még mindig van víz. A középkorban azonban a kutak száma sokkal nagyobb lehetett. Ezeket a kutakat gyakran a ház pincéjében találni.⁸ A kutak használati jogáról nagyon keveset tudunk. Ha egy adatból következtetni lehet, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a ház udvarán álló kutakat a szomszédok nappal ingyen használhatták.⁹

Érdekesebb, hogy a főváros a vízellátás még egy negyedik lehetőségével, a vízvezetékkel is rendelkezett. A középkori vízvezetéknek három fő típusa volt: vagy a gravitáció elve alapján (a vizet egy magasabban fekvő helyről lefelé vezették), vagy a közlekedőedények elve alapján működtek. A harmadik esetben nyomószivattyúkat használtak.¹⁰ Az első típus Budán – ahol a vizet a hegyre kellett felvinni – természetesen nem létezett.¹¹ Úgy tűnik, hogy a királyi várba vezettek vizet a legkorábban. Zsigmond király 1416-ban a nürnbergi Rotschmied Hartmannak a budai hegyre épített vízvezetékért fizetett.¹² Egyéb írásos források is maradtak fenn a királyi vár vízvezetékéről, és az archeológiai kutatás is feltárta a vezeték ólomcsöveit.¹³ Itt nyomószivattyúkat alkalmaztak, ezek vezették a Duna-vizet a várba.¹⁴ Mátyás király azonban még forrásvízzel is ellátta palotáját. Udvari történetírója, Bonfini szerint az uralkodó 8 stadion távolságból vezette a vizet a palota kútjaiba.¹⁵ Ebben az esetben valószínűleg a közlekedőedények elvét alkalmazták, hiszen a Várhegy körül völgyek fekszenek, és ilyen távolságból a hegyek közül vezették a vizet a palotába. Úgy tűnik, hogy a Dunának a Várhegygel szemben fekvő oldalán nem használtak szivattyúkat. Ha Bonfininek a távolságról megadott adata helyes, akkor ez a vezeték nem lehet azonos a városi vezetékkel.¹⁶

⁶ Balogh i. m. (l. 2.) 88. és skk. – Gerevich László: A budai vár feltárása. Bp. 1966. 174, 182.

⁷ Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. In: Budapest régiségei 15 (1950), 291., 53, 55. 294., 79.

⁸ Imre Holl: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Studia Archeologica 4.) (Bp. 1966) 8–11. – A külső városrészekben is voltak kutak. Garády pl. két kutat ásott ki a Várhegy lejtőjén: Garády Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásatásokról. In: Budapest Régiségei 13 (1943) 411, 418.

⁹ Az esztergomi érseki könyvtár, Manuskripte, Formulae Styli 31v–32r. Az oklevél másolatát barátomtól, Bónis György professzortól kaptam.

¹⁰ László Zolnay: L'approvisionnement en eau des villes et châteaux–forts. In: Acta Technica Acad. Scient. Hung. 76 (1964) 340–347.

¹¹ Uő: Buda középkori vízművei. In: Történelmi Szemle 1961. 43–45. Bár a szerző több, a Várhegyen és a hely lejtőjén talált vezetékcsövet említ, és ezeket a gravitációs elven működő vízvezetékhez sorolja, azonban a legtöbb nincs tudományosan kifogástalanul alátámasztva vagy datálva.

¹² Zolnay i. m. (l. 11.) 22. – Wolfgang v. Stromer: Fränkische und schwäbische Unternehmer in den Donau- und Karpatenländern im Zeitalter der Luxemburger 1347–1437. In: Jahrbücher für Fränkische Landesforschung 31. (1971) 360.

¹³ Gerevich i. m. (l. 6.) 174–176, 182, 287. stb.

¹⁴ Zolnay i. m. (l. 11.) 36–38. – uő. (l. 11.) 343–347, 350–353.

¹⁵ In fontem regie per octo stadia pixidatis tubis fistulisque plumbeis aquam subduxerat. Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades. Szerk.: I. Fogel–B. Iványi–L. Juhász (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saeculum XV) Tom. IV, Pars 1. Budapest 1941. 137.

¹⁶ Balogh i. m. (l. 2.) 89., kimutatja, hogy ez a távolságadat kb. 1,5 km-t jelent. Ez a vezeték tehát nem szállíthatott vizet a Szabadság-hegyi forrásokból a várba (a források 3,8–4,2 km-re vannak), amint ezt Zolnay valószínűleg feltételezi (l. 10. 342.)

Azonban volt még egy vezeték, amely a városba kb. 3,8–4,2 km távolságból vezette a vizet, hiszen a Szabadság-hegy lejtőjén (Budától nyugatra) még ma is áll két kút. Ma az egyiket „Városkútnak”, a másikat „Béla király kútjának” nevezik. Az első kútházat Garády Sándor vizsgálta archeológiailag.¹⁷ Megállapította, hogy több mint 30 méter hosszú vajatot vágtak a hegybe és ezeket csúcsíves téglaboltozattal látták el. A vajatok a víz összegyűjtésére szolgáltak. Garády vízvezeték-csőveket is talált a környéken. Ez a vezeték a 15. század második felére datálható. A „Béla király kút” pereme is középkori.¹⁸ Minden valószínűség szerint ezekből – és egy harmadik – kútból vezették a vizet a piactéri városi kúthoz.¹⁹ Ennek a vízvezetéknek valószínűleg a Duna mellett fekvő Szent Péter elővárosban is volt egy ága. A latin forrásokban ugyanis ott egy 1472 óta egy magyarul „Csorgókút”-nak nevezett kutat gyakran említenek, ami valószínűleg vízvezetékéből származott. Egyszer a kutat „in platea Fleck” (Fleck-piac) lokalizálták, így tehát elképzelhető, hogy az előváros piacterén emelték.²⁰

Bár a két vezeték típus technikai színvonala egyáltalán nem volt jelentéktelen – hiszen a vizet meglehetősen nagy távolságból is viszonylag jelentős magasságba tudták emelni –, azonban ezzel, ahogyan már láttuk, a vár és a város vízellátását mégsem tudták fedezni. Úgy tűnik, hogy a vízhozam emelését technikai nehézségek akadályozták. Egy érdekes adat ezt nagyon pontosan alátámasztja. Budafelhízen, egy Budától északra fekvő elővárosban, a hegy lábánál meleg víz buzogott a földből. Ezekkel a forrásokkal még télen is malmokat és fürdőket láttak el vízzel.²¹ 1503-ban egy malmok miatt folytatott perben hét tanú beszámolt arról, hogy Mátyás király az itteni vizet akarta a hegyen keresztül a vár alatti királyi kertben lévő halastavakba vezetni. Azonban ez nem sikerült, és a munkával megbízott mesternek menekülnie kellett.²² A tanúvallomások nem egészen világosak. Úgy látszik, hogy a mester a hegyen keresztül akarta a vizet felemelni és onnan a halastavakhoz lefolyatni. Egy tanúvallomást azonban úgy interpretálhatunk, hogy a vizet valójában a hegyen keresztül, tehát alagút segítségével akarták vezetni. A tanú nem nevezte meg a mestert, akinek a menekülését megemlítette. Egy másik tanúnál azonban előfordul Hágó Mihály királyi

¹⁷ Garády i. m. (l. 8.) 405. és skk.

¹⁸ Horler Miklós: Budapest műemlékei. 2. (Magyarország műemlékei topográfiája 6.) Bp. 1962. 531–534. Ezek és még egy harmadik kút táplálták a városi vízvezetékét később is, a török időben és a 18–19. században. A csöveket ezért gyakran javították, illetve újakra cserélték. Zolnay feltételezi, hogy a harmadik kutat már a középkorban is használták (l. 11. 39–43.)

¹⁹ Uő. (l. 10. 342., vö. 2.). E kút ciszternáit a hozzávezető csövekkel Zolnay találta meg. Vö. rövid beszámolójával. In: Budapest Régiségei 23 (1972) 276.

²⁰ 1472: in platea Fleck prope fontem Chorgo. Országos Levéltár. Collectio Antemohácsiána (a következőkben: DI) 17 323, 1479: vicus Chorgokwth. DI. 18 208. Az 1505-ös, ill. 1510-es budai tizedlistán a szőlősgazdák lakóhelyeként in platea Chorgo, apud St. Petrum in platea Chorgo, in Chorgowcza, prope Chorgokwth, in descendu circa Chorgokwth jelölték meg. DI. 38 658 (1505). A veszprémi káptalanság gazdasági levéltára, budai tizedlista (1510).

²¹ Kubinyi András: Budafelhív víz topográfiája és gazdasági fejlődése. In: Tanulmányok Budapest múltjából 16. (1964) 129–141.

²² Ua. (l. 20.) 22 546: quendam aquam, quam idem condam dominus Mathias rex per montes voluit huc circa Budam ad piscinas penes ortum conduci et effuci facere per artem . . . quod servitores condam domini Mathie regis aquam per illum montem, sub quo molendinum sanctimonitium adiaceret, voluissent transduci . . . , Mathias rex, . . . pretendebat per artem illum aquam per montem sursum ad piscinas suas circa ortum sub castro habitas efflui facere . . . , ex post magister regis, qui aquam sursum ad montem efflui facere pretendebat, verum efficere nequivit. Item timore territus affugit . . . A törökök később az itteni források meleg vizét vezették az általuk épített Kakaskapu fürdőbe (ma: Királyfürdő.) Az agyagból készült csődarab 34 cm hosszú és 14 cm átmérőjű, amelyet vakolat- és téglaburkolattal védtek. Gerő Győző: Az oszmán-török építészeti Magyarországon – Dzsámik, türbék, fürdők. Művészettörténeti füzetek 12. (Budapest, 1980.) 96. Ez a fürdő a Dunánál az elővárosban áll.

lapicida (kőfaragó) neve. Talán neki kellett volna az alagutat megépíteni? ²³ Bár e tervezett vezeték nem a városi vízellátást szolgálta volna, mégis kitűnik, hogy a vízhasználat milyen nagy nehézségekkel járt. A Várhegyre vezető vízvezeték megoldása technikailag nem volt könnyű, a környéken nem voltak bővízű források, és végül is a vezeték építése költséges dolog volt. Írásos források bizonyítéka szerint a várbeli csöveket drága ólomból készítették, s ezt az ásatások is megerősítették. A csöveket bronzsapokkal látták el.²⁴ A szabadság-hegyi vezeték csöveit többnyire agyagból készítették, de facsó is előfordult.²⁵

II. Esztergom

A magyar egyház fejének székhelye a Duna mellett fekvő Esztergom volt. A katedrális és az érseki rezidencia a folyó közelében egy magas sziklán (Várhegy) állt. A Várhegy és a Duna között fekszik az érseki város, a Vártól délre található a királyi város. Esztergomhoz több, részben önálló előváros is tartozott.²⁶ Az érseki Várnak volt két igen mély kútja, három ciszternája és egy, a 15. században épített vízvezetéke. Ez vezette fel a Duna-vízet – valószínűleg szivattyúrendszer segítségével, ólomcsövön keresztül – az érseki város malombástyájából a Várba, ahol egy csorgókútból folyt ki. A vezeték technikai tökéletességét még a török hódítók is megcsodálták.²⁷

A két várost és az elővárosokat valószínűleg kút- vagy Duna-vízzel látták el. Bár a Várhegy forrásainak közelében és a városban is²⁸ találtak vezetékeket, azonban ezek valószínűleg a török időkből származnak.²⁹ Hogy a középkorban volt-e elődjük, vagy sem, ezt ma még nem tudjuk.

III. Sopron

Utolsó példaként Sopront szeretnénk megemlíteni, ahol is szerencsés helyzetben vagyunk. A várost nem foglalta el a török, így megmaradt a város középkori levéltára,³⁰ és még egy igen alapos városarcheológiai vizsgálattal is rendelkezünk.³¹ Sopronban nincsenek természetes források, és folyó sem szeli át a várost. A város közelében azonban két patak folyik. Kanálisokon keresztül innen vezették a vizet a várost körülvevő árokba. Az árok két részből állt, amelyeket a kapuig vezető gátak határoltak. A gátak egy közbeiktatott zsilippel biztosították a megfelelő vízszintet és a víz

²³ A városkúti hosszú vajat (I. fent 17–18.) ebből az időből származik. Hogy nem volt lehetőség, hogy a vizet alagúton keresztül vezessék a városba, azt bizonyítja pl. a salzburgi hegy alatt vezetett vízvezetékcsatorna a 12. századból. *Heinz Dopsch: Der Almkanal in Salzburg. Ein städtisches Kanalbauwerk des hohen Mittelalters in Vergangeheit und Gegenwart. In: Städtische Versorgung und Entsorgung im Wandel der Geschichte. Hrsg. von Jürgen Sydow. (Stadt in der Geschichte 8.) Sigma-ringen 1981. 46–47. Más, hasonló példa: Klaus Grewe: Der Fulbert Stollen am Laacher See. Ein Ingenieurleistung des hohen Mittelalters. In: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. 7 (1979) 107–142.*

²⁴ Gerevich i. m. (I. 6.) 174. skk., 182.

²⁵ Zolnay i. m. (I. 11.) 54. sk.

²⁶ Horváth István: Város a föld alatt. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk.: Szombathy Viktor. Bp. 1978. 333–343.

²⁷ Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Magyarország régészeti topográfiája 5. Szerk.: Gerevich László. Budapest, 1979. 111., 119. sk.

²⁸ Zolnay i. m. (I. 10.) 341.

²⁹ Horváth, H. Kelemen, Torma i. m. (I. 27.) 200–203.

³⁰ A városi levéltár középkori részét majdnem teljes egészében, 13 kötetben kiadta az egykori levéltáros. Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. 1. rész. 1–7. Sopron 1921–1929, 2. rész. 1–6. Sopron 1930–1943.

³¹ Imre Holl: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter. Archeologisch-stadtgeschichtliche Studie. In: ActaArchHung 31. (1979) 105–145.

körforgását. Egy harmadik csatorna vezette vissza a vizet a patakba. A kanalisok, a patak által is táplált halastavak és a patakok – úgy tűnik, mindezek hosszú ideig kielégítőek voltak a vízellátás szempontjából.³² Holl bebizonyította, hogy a város legtöbb kútja a 17–18. századból származik. A középkorban ritkák voltak a kutak. Így még a 15. század elején is előfordulhatott, hogy egy polgárt „Michl beim Brunn”-nak („kút melletti Mihálynak”) neveztek, az után a kút után, amely a háza mögött állt. Az első városi közkutat csak 1524-ben emelték a piactéren, és megjegyzendő, hogy a kutat nem a tér közepén, hanem az akkori polgármester háza előtt ásták. Néhány kút a ferences kolostor, a Szent György templom és a külsővárosi kórház tulajdonában volt. Feltehetőleg a leggazdagabb polgárok házában is voltak kutak. Sopron kútjai talajvízből táplálóztak, amelynek szintjét a városárok vízével emelték meg.³³

Ebből tehát arra következtethetünk, hogy az ivóvíz nem volt a legjobb minőségű. Még ha a talajvíz fekéiagódrókkal való szennyezettségét nem is vesszük figyelembe, a kutak tisztasága mégis sok kívánnivalót hagyott maga után. Hogy a víz tisztasága és az egészség között kapcsolat van, azt már az akkori polgárok is tudták. Nagyon pontosan bizonyítja ezt az évente egyszer választásra összegyűlő városközség igen érdekes kérése 1513-ból. Miután ebben az évben drágább lett a bor, meg kell tisztítani a kutakat, hogy a szegény emberek meg ne betegedjenek az ivóvíz miatt.³⁴ Ez az adat nemcsak azt bizonyítja, hogy a kutakat szemétdórként használták³⁵ – ahogyan archeológiailag –, hanem azt is, hogy az emberek nagyon kevés vizet és többnyire bort ittak.³⁶

IV. A vízellátási problémák összefoglalása

Három példánk segítségével a városi vízellátás legalább két típusát ismerhetjük fel a középkori Magyarországon. Az első típushoz tartozott a főváros. Buda geológiai és geográfiai helyzete kedvező. Volt nem kevés kút is, a Duna majdnem korlátlan vízmennyiséget biztosított, mégis ciszternákat kellett ásni és vízvezetékeket kellett építeni.³⁷ Sopron a másik típushoz tartozik. A városnak nem volt vízvezetéke, ciszternák sem ismeretesek, és a kutak is ritkák voltak. Esztergom köztes állapotot képviselt. A Buda és Sopron között fennálló különbség okait nagyon nehezen lehet megindokolni. Mindkettő szőlőtermelő város volt, a polgárok bort ittak.³⁸

Úgy gondolom, hogy a főváros nagy vízszükségletét a ciszternák helyzetével lehet magyarázni. Azok az adatok, amelyeket a ciszternákról idéztem –, ha mégoly kevesek is –, felvilágosítanak arról, hogy a ciszternákat vagy a mágnások, vagy az egyházi testületek házában létesítették.³⁹ A fővárosban az ipari létesítmények miatt nem igényeltek külön vízellátást, hiszen azok a kézműve-

³² Uo. 141. sk.

³³ Uo. 142.

³⁴ 1513. április 25-i városi jegyzőkönyv: item ain gmain will haben, nachdem der wein thew- rer, das die prunnen inn- vund vsserhalb der statt gepessert, geraumpt vnd gehallten werden, damit der armutt von dem wasser tringkhen nit kranghait zustee vnd damit nit verzogen wirdt. Házi (I. 30.) 2. rész. 189.

³⁵ Magyarországon is a középkori kutakban lehet a leggazdagabb régészeti leleteket találni. Egy budai kútleletet analizált könyvében Holl (I. 8.). Egy közelben álló ház másik kútját vizsgálta *Irdsné Melis Katalin*: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. In: Budapest Régiségei 23. (1973) 195–210. A szerző szerint a kutat a 15. század közepén vagy második felében betemették. Egy középkori soproni kút lelete: *Holl Imre*: Sopron középkori városfalai III. In: *Archaeologiai Értesítő* 98. (1971) 30-42.

³⁶ Nagyszombat helyzete hasonló volt. Vö. *Stefan Kazimir*: Die Versorgung der Städte in der Slowakei in der Vergangenheit. In: *Städtische Versorgung und Entsorgung*. (L. fenn, 23. j.) 106.

³⁷ Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy a vízvezeték befejezése után néhány piszkos kutat betemettek. (vö. fent 35. megj.).

³⁸ Gallinczer Lénárd budai polgár háztartásában a cselédség számára minden nap 3-4 liter bort vásároltak, annak ellenére, hogy ő volt a város egyik legnagyobb szőlősgazdája. Saját borát ugyan drágábban adta el. *DI*. (I. 20.) 26 345.

³⁹ L. fent 7.

sek, akiknek több vízre volt szükségük – így pl. a mészárosok –, a Duna partján a külső városrészben éltek.⁴⁰ A nagyobb vízellátást tehát a városban élő vagy az országyűlésekre, illetve az országos bírósági ülésekre összeseregülő feudális urak igényelték.

Egy másik megfigyelés. Az esztergomi vár vízvezetékét egész bizonyosan egy érsek létesítette a 15. században.⁴¹ A budai vár, tehát a királyi palota a királytól kapta a vízvezetékét, és Mátyás minden valószínűség szerint vezetékes vízzel látta el fővárosát.⁴² E három esetben a vízvezeték építésénél technikai nehézségeket kellett áthidalni, hiszen mindkét vár és a főváros is hegyen terül el, tehát az építkezés költséges dolog volt. A költségeket vagy csak az uralkodó, vagy a magyar egyház primása fizethette. Minden hegyre épített vár, amelynek vízvezetéke bizonyosan még a középkorból származik, a királyhoz tartozott.⁴³

Városi vízvezetékeket már meglehetősen korán építettek.⁴⁴ Magyarországon sem Buda az egyetlen példa. Talán egy 1410-ből származó adat erre vonatkozóan használható. Ebben az évben kapták meg ugyanis az erdélyi Földvár (Feldior) város polgárai az engedélyt, hogy városukba vizet vezethetnek.⁴⁵ Ez valószínűleg nem volt igazi vízvezeték, hiszen az erdélyi szász főváros, Nagyszében első csöves vízvezetéke csak 1584-ből származik.⁴⁶ Azonban egyes, a mai Szlovákiához tartozó észak-magyarországi városnak – különösen néhány bányavárosnak – már a 15. században volt vízvezetéke. Ezek a gravitáció elvén alapultak.⁴⁷

Ezzel azonban a három példából leszűrt megfigyelésünket kissé módosítani lehet. Vagy ott építettek vízvezetékét, ahol nagyobb számban éltek feudális urak, akár időlegesen, akár állandóan (a főváros, püspöki városok – talán a lovak miatt? –), vagy ott, ahol közvetlen közelben nem volt folyó. Azonban ez az utóbbi megfigyelés is csak akkor érvényes, ha a város nem szőlőtermő vidéken fekszik. Ehhez meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi városok a kérdést mindig nagyon egyszerűen oldották meg. Vezetékeik a gravitáció elvét használták fel: a vizet magasabban fekvő forrásokból kanálisokon és csöveken keresztül vezették az alsóbb szinten elterülő városba. Az ilyen típusú vízvezetékek megépítése nem jelentett nehezebb feladatot. Összehasonlíthatatlanul nagyobb problémát okozott azonban az, ha a vizet egy magasabban elterülő városba vagy várba kellett vezetni. Egyrészt ehhez magas technikai tudás, másrészt sok pénz szükségeltetett. Ezért teljességgel természetes, hogy az ilyen vezetékeket a középkori Magyarországon vagy a király, vagy a püspökök építtették.

⁴⁰ *Kubinyi András*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig, 1541-ig. In: Budapest Története, Szerk.: Gerevich László 2. Bp. 1973. 18.

⁴¹ *Zolnay* i. m. (l. 11.) 27. sk.

⁴² Ha az idézett forrás a várra vonatkozik is; vö. fent 15–16.

⁴³ *Zolnay* i. m. (l. 11.) 24. Más váraknál is találtak korábbi csövezetékét, ezeket ma már nem lehet datálni. Uo. 29.

⁴⁴ Így pl. 1294-ben Lübeckben. *Günter P. Fehring*: Der Beitrag der Archäologie zum „Leben in der Stadt des späten Mittelalters“. In: Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters. Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs. 2.1977. 14. Angliában a 14. században a következő városokban voltak vízvezetékek: London, Exeter, Southampton és Bristol, a 15. században Gloucesterben és Hullban. *Colin Platt*: The English Medieval Town. London 1976. 69. sk.

⁴⁵ Zsigmondkori Oklevéltár. Szerk.: *Mályusz Elemér* 2. rész. Bp. 1958. Nr. 7312.

⁴⁶ *Carl Gröllner*: Siebenbürgische städte im Mittelalter. București 1971. 178. Állítólag Brassónak már a 15. században volt vízvezetéke. *Zolnay* i. m. (l. 11.) 23. Ott valószínűleg csak kanálisok voltak, amelyeket csak később fedtek be és facsövekbe foglalták. Göllner 178.

⁴⁷ *Zolnay* i. m. (l. 11.) 23. a már megnevezetteken és Pécsen kívül még hét várost említ meg, amelynek középkori vízvezetéke volt. Ez túlságosan sok lenne, ha Angliával összehasonlítjuk. Adatai feltehetően nem mind a középkorból származnak. A besztercebányai vízvezetékkel kapcsolatos bizonyítoka ugyanis nem adja meg az építés idejét. *Ipolyi Arnold*: Besztercebánya városa műveltség-történeti vázlata. In: *uő.*: Kisebb munkái 3. Bp. 1887. 349. Pécs vízvezetékére ld. *Kováts Valéria*: Adatok Pécs középkori vízvezeték rendszeréhez (Pécs, Káptalan utca 4. szám.) Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 22 (1978). 197–216.

Milyen eredetűek voltak ezek a vezetékek? Feltehetően a római aquaeductusokat nem felejtették el mindenütt. Szíriában és a Szentföldön ilyeneket javítottak ki a keresztes lovagok, és ha másképpen is, de a vízierőt hasznosították.⁴⁸ Hogy a vízellátásnak ez a módja a Keletről származik-e vagy sem, ezt nem tudjuk. Hiszen az archeológusok már a korai bolgár állam fővárosában, Pliskában találtak olyan vezetékeket, amelyek többnyire agyagsövekből készültek, de voltak közöttük ólomcsövek is. Ott is a gravitáció elvét alkalmazták.⁴⁹ Ebben az esetben valószínűleg római–bizánci hatásról beszélhetünk. A vízvezetékek technikáját azonban feltehetően a kolostorok terjesztették el, hiszen ezek ismerték a technikailag nehezebb megoldásokat is. Gondoljunk csak például Canterbury kolostor vízellátási tervezetére.⁵⁰ A magyar kolostorokban is voltak vízvezetékek. Az ásások feltárták ilyeneket, így pl. a pilisszentkereszti,⁵¹ bélapátfalvai⁵² cisztercita apátságokban, vagy a Domonkos-rendi apácák kolostorában a Margitszigeten.⁵³ Óbudán agyagból készült vezeték csődarabjait találták meg, amely a város melletti pálos kolostorhoz vezetett.⁵⁴ Bár ezek a kiásott vízvezetékek az egyszerűbb típust képviselik, azonban az óbudai kivételével mind régebbiek, mint a középkori városi vízvezetékek Magyarországon.

V. Szemétszállítás, szennyvízvezetés és vízellátás

Már a középkorban is ismerték a víz szennyezettsége és a betegségek közötti összefüggést.⁵⁵ A városi higiénia mégis nagyon sok kívánnivalót hagyott maga után. Különleges problémát okozott a szomszédos szennyvízcsatornák és kutak egyidejű használata.⁵⁶ Ezt egy budai adattal is alá tudjuk támasztani. A Várhegy lejtőjén, tehát már Buda elővárosában Garády egy fekáliagödört és mellette 0,7 m (!) távolságban egy kutat talált. Mindkét objektum fala tölgyfából állt. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a fekáliagödör egyrészt valamivel magasabban volt, másrészt nem volt olyan mély, mint a kút. A kútvíz tehát valóban fertőzött lehetett.⁵⁷

A városi rendelkezések igen behatóan foglalkoznak a szemétszállítással és az esővíz elvezetésével. Sajnos a Budai Jogkönyv a szemétre vonatkozó fejezeteknek csak a címeit tartalmazza.⁵⁸ A Jogkönyv⁵⁹ hét szabad királyi város könyve – amelyek többnyire a budai jogot követték –, kötelezi a háztulajdonosokat, hogy ereszcatornákat építsenek, hogy a szomszédokat ne károsítsák meg.⁶⁰

⁴⁸R. C. Smail: *The Crusaders in Syria and the Holy Land. Ancient Peoples and Places.* Southampton 1973. 88., 110.

⁴⁹*Stamen Michailov: Die Erforschung des frühmittelalterlichen Städtewesens in Bulgarien.* In: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter.* Szerk.: Herbert Jankuhn–Walter Schlesinger–Heiko Steuer. 2. 1975. 297.

⁵⁰G. H. Cook: *English Monasteries in the Middle Ages.* London 1961; *Wolfgang Braunfels: Abendländische Klosterbaukunst.* 1978. 74, 77, 134, 142.; 23. tábl.

⁵¹*Gerevich László: Pilisszentkereszt, Klostrompuszta. Mittelalterliches Kloster.* In: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6. (1976) 160.

⁵²*Valter Ilona: A bélapátfalvi monostor feltárási munkálatai 1964-ben.* In: *Annales Musei Miskolcensis* de Herman Otto nominati 6. (1966) 206. *uő.*: *Ciszterci monostorok kutatásáról* In: *Középkori régészeti tudományos ülésszak. Régészeti Füzetek* Ser. II. 14. (Budapest 1971). 70.

⁵³*Feuerné Tóth Rózsa: A margitszigeti domonkos kolostor* In: *Budapest Régiségei* 22 (1971) 259. sk. A tulajdonképpeni vízvezetékét bár nem találták meg, de létezése biztos.

⁵⁴*Garády i. m.* (l. 8.) 412. sk. Az ásást végző összecserélte a kolostort a klarisszákéval.

⁵⁵Vö. fent 34. és még 44. Platt, 72.

⁵⁶*Fehring, i. m.* (l. 44.) 14.

⁵⁷*Garády i. m.* (l. 8.) 418–427. Szerinte a török időkből származnak. Középkori leleteket is talált, és a leletanyag ezzel csak folyamatos használatot bizonyítja a törökkorig.

⁵⁸*Budai Jogkönyv.* (l. 2.) 175. Nr. 350. sk.

⁵⁹Uo. 167. Nr. 323.

⁶⁰*Martinus Georgius Kovachich: Codex authenticvs ivris tavernicalis.* Budae 1803. 129. caput XXXIX–XL.

Ha a városban sok polgár rendelkezett is saját szemétdörrrel,^{6 1} a szemetet mégis többnyire kiszállították. A fővárosban a valószínűleg különösen nagy mennyiségű lótrágyát a Duna-kikötő közelében a külvárosban gyűjtötték össze, amely a 16. század elején már egy meglehetősen jelentős dombot képzett.^{6 2} Természetszerűen a fekáliagödörket is időnként ki kellett üríteni. Ha a háznak több tulajdonosa volt, akkor a kiürítés költségeit fel kell osztani, ahogyan erről egy 1481-ből származó oklevél beszámol.^{6 3} Budán az árnyékszék többnyire a ház mögött álltak, de a nagyobb, bérházként használt épületekben a felsőbb emeleteken is voltak. Természetesen nem minden lakáshoz tartozott külön locus secreti. Egy házban a budai platea italicorumban (olaszok utcája), (persze nem olaszok voltak a tulajdonosok), például volt egy árnyékszék a ház mögött rögtön a sarkon és még kettő az első emeleten.^{6 4} Ehhez hasonló, a felsőbb emeleteken elhelyezett árnyékszékeket más külföldi középkori városban is találunk.^{6 5}

A budai forráshelyzet pusztán mozaikszerű adalékot enged meg a városi kommunális ellátás kérdéseivel kapcsolatban. Ezzel szemben Sopronról meglehetősen pontos képet alkothatunk. A városi jegyzőkönyvekben mindig előfordul a város tisztántartásának, a szemet elszállításának, az esővíz elvezetésének kötelessége.^{6 6} A rendeletek megisméltése mutatja, hogy az emberek nem tartották be őket. Már 1455-ben a város előtt egy helyet jelöltek ki a szemetlerakás számára,^{6 7} de még 1525-ben is a szemetet a városi árokba – amelynek vize az ivóvízellátást is szolgálta^{6 8} –, továbbá a gabonapiacra öntötték.^{6 9}

Érdekesebb a vízelvezetés kérdése. A csapadék- és szennyvizet egy kanálisrendszeren keresztül vezették ki a házakból. A főcsatorna vezette ki a piszkos vizet egykori római kitérésű kapun keresztül a városfal alól, és a kővel kifalazott városárokba torkollott, de csak ott, ahol annak végpontja volt. Így annak vizét már nem tudta beszennyezni.^{7 0} Több bejegyzés továbbá arról számol be a városi számadáskönyvekben, hogy egyéb esetekben a szennyvizet elvezető csatornákat a városárok felett vezették. Ezzel a városárok szennyeződését elméletileg kizárták.^{7 1}

Az a kép, amelyet ezekből a szórványos adatokból a középkori magyar városi vízellátás és vízelvezetés helyzetéről alkothatunk, véleményem szerint nem nagyon különbözik az általános európai helyzettől.

^{6 1} Ilyenek több házból is előkerültek. Lásd pl. *H. Gyürky Katalin* rövid beszámolóját. In: Budapest Régiségei 23. (1973) 274.

^{6 2} A pesti hajók debeant descendere infra portum magnum de finis equorum aggregatum vulgo Nagý gane dictum et illic suas naves onerare valeant. 1514 körül. Dl. (I. 20. megj.) 26 166. A budafelhévi vágóhíd közelében volt, és 1524-ben újabb szemetet már nem vittek oda. A pesti hajók egy perében ugyanis néhány tanú arról számolt be: infra pontem carnarium penes colliculum, que dudum fimi . . . , ter per eorum naves transvisset, sed tamen semper circa colliculum fimi infra pontem . . . Dl. 32 685.

^{6 3} Az esztergomi káptalanság levéltára. Lad. 64. Fasc. 1, Nr. 13.

^{6 4} Uo. Lad. 71, Fasc. 1, Nr. 18.

^{6 5} *Platt* i. m. (I. 44.) 69. skk.

^{6 6} *Házi* i. m. (I. 30.) 2. rész. 174–175; 185, 186, 189, 191 stb.

^{6 7} Uo. 2. rész. 2. 174–175.: Item der holczhayer, sol vor der stat ain stagnen aufstekhen zu warzaihen, da sol ain yeder den mist, den er ausfür, hinder der stangen vnd nicht daruor niderschütten.

^{6 8} L. fent 33.

^{6 9} *Házi* i. m. (I. 30.) 2. 2. rész. 199.: Ain gmain begert den mist nit zu dem statgraben auf dem Korenmargkht niderschütten noch zunachst der vorsteten ablegen, sonnder fur die gemainen zaichen aufsure.

^{7 0} *Holl* i. m. (I. 31.) 142–143.

^{7 1} *Házi* i. m. (I. 30.) 2. 3. rész. 8.; 5. 57. stb.

A Selmec-Körmöci Érchegység bányavízgazdálkodása

Az emberiség kultúrájának már kezdetől fogva velejárója az aranynak és ezüstnek ékszerek, dísztárgyak céljaira való felhasználása. A bányászatnak évezredekre visszavezethető történetéből ismert, hogy az erdélyi aranybányászat már az időszámításunk előtti korban létezett. A Selmec-bánya környékén fekvő *Gerode-Kopanica* telepe felett elterülő Baniste hegyen már a 9. században külfejtéssel bányásztak, és a *Riespenkchen* elnevezésű külfejtés ma is létezik. Az annak oldalában kiképzett mesterséges barlangban található *Kramschacht* nevű aknáról 1598-ban esik említés.¹

A bányászat fejlődésével, mivel a felszínre került érckészletek kimerültek, mind mélyebbre hatoló aknák építésére kényszerültek. A gyakran 10-20 ölnyire mélyített aknában összegyűlt vizet kézi erővel, vödörökben kellett arra a szintre emelni, ahonnan az már természetes eséssel elfolyhatott. Ez kimerítő és költséges munka volt, így gyakran a bánya üzemének beszüntetéséhez vezetett.

A kényszer vezette rá a bányák tulajdonosait, hogy a vízemelő szerkezetekkel kísérletezzenek. Selmeci viszonylatban ilyen volt a Selmeci Városkönyvben (*Stadt Puech*) említett, de közelebből nem ismert *Rota artificialis* is. A legelső szerkezetek kézi erővel, később taposó kerékkel, majd lőjárgánnyal dolgoztak. Agricola 1555-ben megjelent művében kézi hajtású vízszivattyú-szerkezetet mutat be. Ez egy alsó és egy felső keréken körbefutó, a fejtés talpáig leérő, furatos facsövekben haladó és láncszemek közé iktatott vasgolyókkal működött. Kolombusz tojása volt ez az ötlet, ti. a vizet vízzel győzni le. Nyugaton már ismertek voltak a vízerővel dolgozó szivattyúk, amikor Thurzó János 1475-ben *Wasserkunst* építésével foglalkozó vállalatot alapított Körmöcbányán.²

Ennek üzemben tartásához azonban állandó vízmennyiségre volt szükség. Ezért kezdték – elsőnek a Felvidéken – a bányák céljait szolgáló vízvezetékek építését. Körmöcbányán a *Sohlergrunder Wasserleitung* már 1331-ben létezett, fenntartási költségei 1442-ben szerepelnek a város bányavízvezetéke, a *Grosse Bergwasserleitung* Körmöcön. Pontos adatok nincsenek, de a 15. században már feltétlenül létezett, mivel a város még 1535-ben évi 600 Ft-ot fordított a költségek törlesztésére.⁴ Ma is létezik. Eredetileg 7 aknának az üzemét látta el energiával, azonban a körmöci bányászat és ezzel az aknák is megszűntek már dolgozni. Eredeti hossza a vízvezetékeknek 17,6 km volt, de az 1734 évi átépítés után több víztároló beiktatásával megrövidült. Teljesen újjáépítve 1925–1938 között lett, amikor az árokvonalba fektetett nagyméretű betoncsövek vették át az árok szerepét. Ma a város vízellátását biztosítja. A vezeték a Turóci-fennsíkon levő Felső-Turcsek falu területéről indul k. A Turóc–

¹Tudatosan használtam a létesítmények eredeti német elnevezését, mert korukbeli iratok használata esetében a sokszor rosszul magyarosított elnevezések zavart okoznának. *Kachelmann, Johan: Das Alter und die Schicksale des ungarischen, zunächst Schemnitzer Bergbaues.* Pressburg. Wiegand, 1870. 85.

²*Pécs Antal: Alsómagyarország bányaművelésének története.* Magy. Tud. Akadémia. 1884. 67. Továbbiakban: AMBT.

³AMBT. 51.

⁴AMBT. 145.

Garam vízvázalstóján áthaladva jut el vize Körmöcre. Vízhozamát 9 patak táplálja. Ezek között a Kleinhap, a Groshap és a Tischler-grundi patakok bővízőek. A két elsőnek nagyméretű, széles víz-gereblyéje van, amelyek felfogják a lezúduló vízzel sodrott uszadékot. A gereblye után tartályba kerül a víz, ahonnan szűrőn keresztül folyik az árokba, illetve ma már csővezetékbe.

Közvetlenül a vízvázalstó átlépése után már a 600 m távolságra fekvő Lipót-aknában lett felhasználva. A már hasznosított víz egy táróban, majd a részben még ma is látható árokban az 1535-ben mélyített Anna-aknához érkezett. Ennek közvetlen közelében a vezeték betorkolt a *Sauberger Wassertollenbe*, és abban került a Rahwald északi oldalában napfényre. Folytatólagosan ismét árokban vezetve érte el az 1580-ban mélyített Rezső-aknát. Ez vízkerékszállítással volt berendezve. A további, 550 m távolságra fekvő Mária-aknában még 1909-ben is vízkerékkel dolgozó bődönös szállítást folyt.⁵

Az árok tovább haladt a Ludovica-aknához, ahonnan a föld alatti vezetékben a városban álló Nándor-aknánál került újra felhasználásra. De ezzel még nem zárult le a szerepe. Visszajutva a bővíző patakba, a IV. számú aknában 244 m eséssel, 1925 óta áramot termel. Végül az 1841–1931 között megépült Alsó-, másként Ferdinánd-altáróban vize a Garamba jut.

Az Alsó-altáró megépítése előtt az 1519-ben megkezdett Mély-altárón keresztül jutott vize a felszínre.

A Zólyomvölgyinek nevezett, de Körmöcön lévő altárót már említettem. Feljegyzéseink szerint 1331-ben 3 zúzó üzemét biztosította. Ennek a vízvezetéknek kezdete a völgyben lévő üdülőtelep felett van. A patakból nyert vize hegyoldalban, enyhe lejtéssel halad a város felé. Zárt csővezetékben több helyen van vaslappal fedett nyílás. Magasan a Vártemplom felett egy tartályba jut vize, amelyből feltehetőleg a városi vízellátásba kerül.

Három völgykatlanban fekvő, több bányüzem vízellátását biztosította a *Herregrunder Wasserführung*. Az Óhegyen lévő Haliar Grund és Richtergrund, a sandbergi és az úrvölgyi bányákét. Erre vonatkozó adatok hiányoznak, helyesebben a Fuggerek családi levéltárában fekszenek. Ezért nem tudni, hogy építését mikor kezdték el. Azonban a Thurzó–Fugger-bányavállalkozás idejében már megvolt. Feltéve az, hogy akkor még csak a vízvezeték legfelsőbb szakasza létezett. Ez a Ludovica-aknánál végződött. Innen hosszabbították meg a vezetékét az 1535-ben mélyített Maxmilian aknához.

A Haliar-völgyben lévő Szentháromság-, és Richtergrundban álló Theresie-, a Sandbergen található Francisci- és végül a Maxmiliantól tovább folytatott vezeték végén létesített Maria Magdalena-aknák már a bányakincstár gazdálkodása alatt készültek a 17–18. században.

Kivételt képez az 1494-ben mélyített *Hauspocht*, alias Ferdinand-akna. Ennél felszínen haladó vízvezetéknek térképen sem találhatók a nyomai. Azonban lehetséges, hogy a *Tagschacht*, alias Ludovica-aknában felhasznált erővíz jutott hozzá, ami azután *Tagfluder* elnevezéssel az akna hányójának oldalában távozott.

Az úrvölgyi bányavízvezeték hosszban messze felülmúlja a körmöcöt. Az Alacsony Tátra bővíző patakjainak vízhozamára lett alapozva. Oldalvölgyek kanyarjait követve, tekervényes hajlásokban halad. Az Óhegy feletti Haliar vagy másként *Garler Gebirg* hosszan elnyúló keskeny gerincélet olyan szűk hurokban kerül meg, hogy egy 180 m hosszú víztárral 2 km vezeték lehetett volna megtakarítani. A vezeték kiindulási pontjának magasságát nem ismerem. Azonban a már megnevezett völgyek felett 1000 méterrel a tengerszint felett halad. Ebben az átlagmagasságban csekély eséssel a rétegvonalat követi. Az egykori elágazások meredek eséssel vezettek le a völgyekbe.

Árokrendszerének hossza a kéziratos selmeci „Goldbuch” szerint 17 155 öl (klafter) volt. Ebből 14 897 öl favályús volt. Péch Antalnak kéziratban maradt „Tanulmány az úrvölgyi és óhegyi bányák viszonyairól” című munkája a vízvezeték hosszát 13 174 ölben állapítja meg. Lehetséges, hogy ez a közben felhagyott árokszakaszok miatt kevesebb. A vízvezeték eredetileg a legmagasabban fekvő „Tagschacht”-hoz vezetett. Az elágazások, illetve a vízvezeték meghosszabbítása csak fokozatosan és később történt.

⁵*Schwarz Gyula*: A körmöcbányai nemesfém bányászat monográfiája. Bányászati-Kohászati Lapok. 1909. II. 339.

A vízvezetéknek több szakaszát végigjártam. Akna közelében már csak a Maria Magdalena-aknánál találtam rövid, félig feltöltődött gyepes árkot. Egy 1775-ből származó bányatérkép alapján a Jelena Skala nevű 1159 m gerince alatti ellaposodó hegyoldalban, ami azonban az árokpadkától nem messze már meredeken lejt, megtaláltam a vezeték feltöltődött, de felismerhető árokvonalát. Arccal a hegy felé állva, jobb oldalon (akkor) szálfá erdő állott. Ebben a szálfás hegyoldalban, ahová még nem jutott el a széles utat kivájó földgyalu, a keskeny padkával egy szintre feltöltődött árokban megtaláltam a vízvezeték favályújának összekötő vaspántját a hozzátapadt deszkamaradvánnyal együtt. Ennek mérete; fenék 12 coll, oldalak 10 coll. A farészek világosan mutatják a deszkák összekapcsolási módját. Egy öreg bányász volt a vezetóm, akitől már előzőleg megtudtam, hogy csak ez a szakasz érintetlen még. Továbbá azt is, hogy az árokban itt-ott vasdarabok végei láthatók. Így jutottam tárgyi bizonyítékhoz az öreg bányász helyismerete mellett, sok szerencsével. A kiasott három vaspánt olyan vastagságban volt egymástól, hogy azok alapján a favályúk részeinek hosszát megállapítani nem lehetett.

Ezenkívül még két eltűnt technikai berendezésnek legalább a „burkolatát” találtam meg. Két aknának a mai nyelven gépháznak nevezett romos maradványát. Ezek a richtergrundi Theresie- és az úrvölgyi Ludovica-akna *Wasserkunst*-ját magukba záró épületek. Mindkét épület azonos kivitelű és a 17–18. század közötti időben épülhetett. A Ludovica épületének homlokfala és két oldala teljes magasságban állt, csak a hátsó fal van részben leomolva. Az épület méretei: hossza 16 m, szélessége 8 m, magassága 12 m. Bányászattörténeti értéke az épület falain belül lemélyített és egykor a vízkereket magába foglaló teremnek van. A 6 m mélyen a talajszint alá süllyesztett terem 3×12 m nagyságú. Az akna felé álló keskenyebb oldalának aljában tárószerű kifolyónyílás van. A falakban gerendák elhelyezésére mutató haránt mélyedések láthatók. De az egész épületben sem fának, sem vasnak nyoma sincsen.

Sajnos, csak feltevésekre vagyunk utalva. Azonban az épületnek a Theresie-akna azonos épületével való összehasonlítása után ez is a 18. század táján épülhetett. Freiberg környékén található egy 16. században épült 9 m átmérőjű vízkerek, ami a bánya mélyében van. A lesüllyesztett terem 6 méteres mélysége, mivel a keréktengely talajszinten kellett, hogy álljon, 5–5,5 m rádiuszú, tehát 10–11 m átmérőjű vízkereket sejtet.

Ezen lesüllyesztett termet az épület falai minden oldalom 1,5 m távolságra fogják közre. Az 1 m vastagságú falakban csak 4 ajtónyílás létezik, amelyek minden falnak középvonalában állanak. Ezeken kívül az akna felőli oldal bejárata feletti félkörös ablakot leszámítva, több nyílás nincsen az épületen.

Közös fallal kapcsolódott ezen részhez egy másik terem, ahol a közös fal mellett 2 m széles, elfalazott mélyedésben valószínűleg a vízemelő gépezet rudazata állott. Ez ugyanis a még ma is jó állapotban levő lefedett akna irányában fekszik. Ennek az épületnek hátsó fala 1965-ben még állott. Azóta leomlott, és csak az alapfalak láthatók. Mellette egy zúzó romjai állanak, amelyen keresztül haladt a vízvezeték a Maxmilian-aknához.

Az említett szakaszokon kívül érdekes a legrégebbi árokból a Richtergrund felső végében kiágazó (csak térképen!) vízszállító árokvonal is. Kiindulási pontját hiába kerestem, azonban a térkép világos képet nyújt annak vonalvezetéséről. Végso célját a kiágazástól számított pontról 200 m-rel alacsonyabb szinten éri el. A Haliar hosszú mellékgerecinek rövid oldalvölgy kanyargásait követve, éles kanyarral fordul ellenirányban a „Zelenaer Grundban” fekvő Sandberg telepének Francisci-aknájához. Itt véget ér. Azonban az akna hányóaljában egy árok keresztezi a patakot, és befordul vissza a Richtergrundba. Enyhe lejtéssel vezet a 3 km távolságra lévő Theresie-aknához. Mint már említettem, ennek az épülete azonos a Ludovicáéval. Mély aknakerékterében magas szálfák állanak. Vízvezető ároknak a nyomát itt sem találtam.

Az erővíz felhasználásának egy másik módozatával is kísérleteztek Úrvölgyön. Egy 1574-ben kiadott rendelet szerint; „Megengedtetik egy csatorna építése Úrvölgytől a Hermaneci völgyig, hogy ezek csatornában ércek úsztassanak le. Egyszersmind egy zúzó építtessék 150 nyíllal a hányók feldolgozására.”⁶ A csatorna el is készült, de a kívánt eredményt nem érték el vele. Nyáron szétrepedezett vályúzata, télen a víz fagyott be. Ez arra mutat, hogy az alsó szakaszon már nem volt elegendő esése, illetve sodrása a víznek. A neve *Waschfluder* volt.

⁶ AMBT. 314.

A csatorna hosszában 4 árokóri lakás létezett, mindegyik mellett egy *Bacharbeit*-nek nevezett szerkezettel. Egy épületnek romjait megtaláltam. A zúzó romjai a völgybejárattól 1 km távolságra, a patak mellett állnak.

Az úsztató csatorna a Ferdinánd-akna hányóaljában lévő „Mittetiger Erbstollen”-ből indult ki. Nem hihető, hogy egy rövid altárónak oly bő vize lett volna, ami az úsztatáshoz elegendő. Feltevésem az, hogy az altáró összekötetésben állott a *Tagschacht*-tal, és onnan kapott felhasznált vizet. Már mint szabálytalan patak van az 1775. évi térképen feltüntetve. Ez a helyzet ma is, azonban az altáró tárószája most 150 cm átmérőjű betoncsövekkel van összekötve. Ezek 600 m hosszban lettek lefektetve, és a fokozatosan épülő iszapülepítő alá fognak kerülni. A csatornának ez a része bírt legnagyobb eséssel.

Kisebb területen ugyan, de technikai megoldása alapján mindkét előzőleg tárgyalt vízvezeték felülmúlja a Mikovinyi Sámuel által tervezett szélaknai bányavízrendszer. Selmec környékén hiányoznak a bővízü patakok. A hegység andezit kőzete hamar levezeti a csapadékot, és ami hiányzik a felszínen, hatványozott mértékben jelentkezik a bányák mélyén. Selmecen már évszázadok előtt gyakran fulladtak el bányák. Büntetésekkel kellett a tulajdonosokat a bányák vizének kiemelésére szorítani. Különösen a mély művelések fulladtak el teljesen a 17. században, vagy csak nagy költséggel tudták az üzemet fenntartani. Ebben a kényszerhelyzetben 1699-ben elhatározták egy bányavízrendszer kiépítését. Hell Mátyás, aki magát Mathias Cornelius Höll-nek írta, szélaknai bányamester volt. Ő építette meg az első, Evicska nevű tavat 1700-ban. Azonban tulajdonképpen Mikovinyi Sámuel volt az, aki megalkotta a maga idejében páratlan vízgyűjtőhálózatnak és bányatavaknak rendszerét. Mikovinyinek legnagyobb és legmaradandóbb alkotása az 1738-ban elkezdett 11 vízgyűjtő-medence (akkor még nem nevezték tárolónak) és vizet szállító árokrendszer kitervezése. A vízgyűjtő árkok hossza elérte a 65 km-t. A tavakat egymással és az üzemekkel összekötő vízvezető árkok hossza is kitett 70 km-t.

Az Evicska után 1711-ben épül a Nagy Szélaknai Tó. Ennek területe 4,6 ha. Űrtartalma 568 ezer m³. Mélysége 14 m. Gátkorona hossza 237 m és ennek szélessége 4,7 m. Vízárkainak hossza 8 km. Ezzel egyidejűleg épült meg felette a kicsiny Bakomi-tó. Ezáltal három, egymás felett elhelyezkedő tó keletkezett. Legelső az Evicska.⁷

Időrendben a következő tavak épültek. A tópataki 1730-ban, a reichenauai 1744-ben. Végül a bacsófalusi 1768-ban. Az idők folyamán összesen 22 bányató keletkezett Selmec környékén, ezekből egyedül a klingertáói a város területén. Nem számítva a ma városi vízvezeték céljára használt és 1590-ben már létező kis tavat ezek közé.

A három szélaknai tó vízszolgáltatása nem volt elegendő a bányauzemek részére, ekkor a bányaterületen, sőt az Ipoly vízterületén kívül, mivel máshol nem volt megfelelő terep, a Garam vízgyűjtőjében tervezte meg a reichenauai és a bacsófalusi tavakat. És itten találjuk meg Mikovinyi legzsensziálisabb megoldását. De erre kissé később térek rá.

Az 1740-ben elkezdett reichenauai nagy tó gátjának építésénél 5000 ember dolgozott. A tónak területe 8,2 ha. Víz tartalma 1 023 000 m³. Mélysége 21,2 m. Gátkorona hossza 569 m. Ennek szélessége 24,7 m. Vízárkainak hossza 30 km. A nagy gát északnyugati részén a kőzetben szivárgás lépett fel, ami miatt a tónak két részre osztása lett szükséges. Így keletkezett a Nagy- és Kis-tó. Az eredeti tavat kettéválasztó harántgátban beépített zsilip segítségével a kis tónak vízállása pótolható volt, mivel annak nincsen saját vízgyűjtő árka. De ennek vízmagassága nem emelhető meg ma sem a nagy tó szintjének 2/3-ánál magasabbra.

A tó gátjának megépítési módja az összes selmeci tóra is vonatkozik. Ez belül föld, ami 45° dőléssel ék alakban emelkedik. Borítása mindkét oldalán döngölt agyag, amit a víz felőli oldalon a hullámverés ellen kővel borítottak. A tógát aljában tároszerűleg megépített kicsiny alagút kockakövekből épült. Itt van a zsilip zárószervezetéhez csatolt kivezető vascső lefektetve. (A zárószervezet minden tógátban 2 példányban van beszerelve. Még a nagy tavat a kis tótól elkülönítő, függőlegesen alkalmazott zárószervezetnél is. Egyedül a később tárgyalandó Syfon-aknának van egy függőleges zárószervezete. A tógát tetején és a gát hosszának közepén van a fából épült zsilipházban a

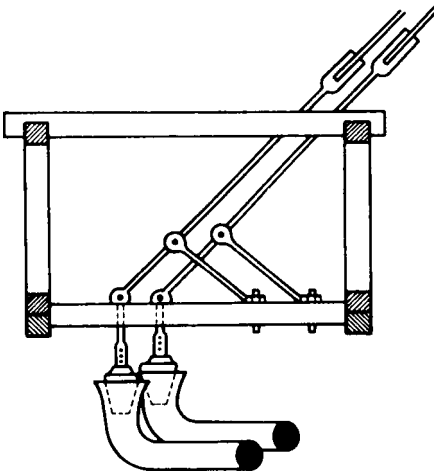
⁷ *Litschauer Lajos*: Selmecebányai tavak. Magyarország Vármegyei és Városai. Hontmegye. Magy. Tud. Akadémia. 1906.

zárószervezetet szabályozó két kerék elhelyezve. Egymástól kb. 1,5 m távolságra, két 45° megdőlt gerendára van szerelve a két szabályozó szerkezet. A 25-30 cm vastagságú gerendába fúrt lyukon halad keresztül az a csavarmenettel a végében ellátott és a zárószervezetig meghosszabbított vasrud, amivel a zárószervezet nyitását-csukását szabályozzák. A gerendán fekvő vasalátét felett az anyacsavarként működő kerék forgatása emeli vagy süllyeszti a zárókészülék lapját, esetenként dugóját. A zárószervezet a reichenai és a szélaknai Nagy-tónál azonos. Ez kúp alakú dugóhoz hasonló szelep, amire rövid nyél van szerelve. Ez viszont össze van kapcsolva egy fordított „V” alakú csuklós karral, aminek csúcására a zsilipházban végződő vasrud vége van kapcsolva. A zsiliprúdnak megemlése megemeli a zárószervezet dugóját és fordítva. (Lásd 1. ábrát.) Kőnek, uszadéknak a zárószervezetbe jutását kettős, sűrű bordázatú zsilipszekrény gátolja meg.

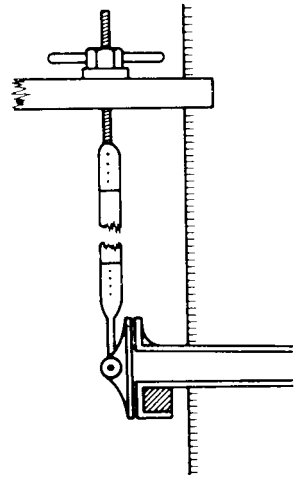
A reichenai harántgát zsilipszerkezete függőleges (2. ábra), és ezzel szabályozták a kis tónak vízállását.

A tavak vízellátását biztosító vízgyűjtő-árokrendszer megépítése egyidejűleg a reichenai tónak építésével szintén megindult. A Paradicsomhegy (942 m), a Misa (867 m), a Spitzberg (869 m) és a Szitva (1011 m) gerincvonala vízvásztó a Garam és az Ipoly között. A 18. században virágzó szélaknai bányüzemek az Ipoly vízterületen fekszenek. Ezen a területen nem volt adottság további tavak megépítésére. Ezért volt a maga idejében korszakalkotó az üzemek fennmaradását biztosító vízerőnek megszerzése.

Elsőnek a garami oldalon építette meg az Alsó- és a Felső Hodrusi (alias Gedeoni) – vízgyűjtőárkokat. Ezek a hegygerinc mellékvölgyeinek kanyarulatait követve haladnak. A Felső-árok kiindulási pontjától 8 km távolságra, a Misa és a Spitzberg közötti lapos nyeregben halad át az Ipoly területére. Vize belejut a bakomi vízárkba, ahonnan a szélaknai tóba, vagy tetszés szerint a hasonló víztáróban, leereszthető a Felső-irtványosi árokba. Ebben torkoll bele a reichenai tóba. Tehát a Garam területéről átjutott az Ipolyéba, de onnan vissza is lehetett vezetni a Garam területén fekvő reichenai vízmedencébe. Az Alsó-árok a Felső- alatt, kb. 30 m szintkülönbséggel kezdődik. Azzal párhuzamosan halad, de esése nagyobb, és ezáltal a két árok közötti távolság fokozódik. Hosszabb is a felsőnél, és 9 km után az ún. Hodrusi víztáróba fut be. Ennél találkozik az 1,5 km hosszú Spitzbergi vízgyűjtőárkokkal. 750 m tengerszint feletti magasságban. A tárón keresztül vize az alsó-irtványosi árokba jut. Ez az árok azonban már a reichenai-tó fenékmélyiségében vezet, és nem oda, hanem az alatta haladó víztáróba fektetett csövekben a szélaknai tóba torkoll. Tehát ismétlődik az előzőleg említett körforgás.

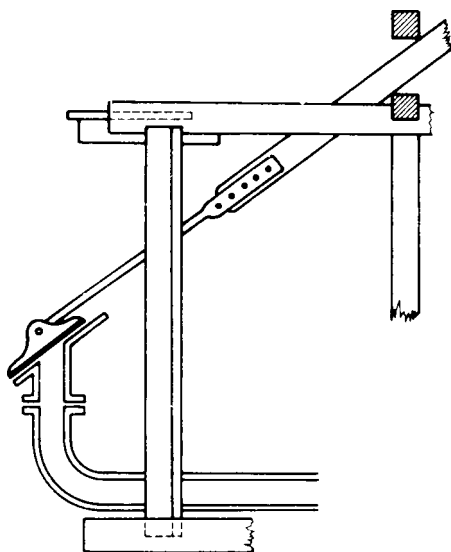

1. ábra. A Reichenai nagytó „D” zárószervezete

2. ábra. A Reichenai „E” zárószervezet

A Felső Hodrusi vízgyűjtőárok eredetileg a vízvásztó vonalán fekvő Vöröskúti-tótól (792 m) kb. 300 m távolságra, az útnak bal oldalán lévő Roxer-tárónál kezdődött. A közelében megkezdett kőfejtő miatt azonban megrongálódott. Most mindkét (egykori) árok kiindulási pontja egy ismeretlen, beomlott táróból kifolyó csermelynél, a Tirts forrásnál található. A régebben gyepes árokpadka helyén keletkezett széles út azért ma is ideális, mondhatni vízszintes sétány. Gyakorlatilag már csak az alsó ároknak Spitzberg–Misa közötti szakasz tölti be szerepét. Az erdészet földgyalui kímélet nélkül temették be az árkokat. Óriási hibát követtek el a szakemberek, akik közömbösen nézték,

3. ábra. A „Bakomi” tó záró szerkezete

vagy egyenesen elrendelték ezeknek a ma felbecsülhetetlen értékű árokvonalaknak megsemmisítését. Hozzá kell tennem, hogy a két irtványosi árok még jelenleg is használható.

Már említettem, hogy a nagy tó alatt átvezetett víztáróban a fent nevezett alsó árok vize átjut szelaknára. A tó alá bemenő tárónak szájánál végződik az Alsó Viszokai-árok is. A találkozástól kb. 40 m távolságra torkoll ebbe a Nagy Reichenau-tó kieresztő zsilipjének rövid árka is. Ezen keresztül lett a szelaknai tó vízének pótlásához szükséges mennyiség át bocsátva.

Az elkülönített kis tónak a vize a tófenékre épített zsilipkamrából kiinduló csővezetékben a Bakomi-tó felett jut át a túlsó oldalra. Mindkét esetben tökéletes körforgásban. (3. ábra) Így lett a vízvásztónak másik oldalán fekvő bányatelepek vízgyűjtő medencéje.⁸

Hasonló megoldást találunk a szintén Mikovinyi tervei alapján épült és 1768-ban befejezett bacsófalusi tónak a szelaknaival történt összekötésénél is. Sajnos, Mikovinyi váratlan elhunytja miatt, ennek befejezését nem érte már meg.

A tó területe 12,1 ha. Űrtartalma 790 000 m³. Ennek a tónak öt további, nagyon rövid gátja van a meredek esésű dekysi völgy felé. A nagy gát a déli, három a nyugati és két alig észrevehető gát a tónak északi oldalán van. A nagy gát gátkorona hossza 195 m, ennek szélessége 19 m, mélysége 10,1 m. Legalacsonyabb az összes tó között. Vízgyűjtő árkaik hossza 17 km volt, amelyek a Szitnya lejtőin épültek.

⁸Réz Géza: A selmeci bányavidék erővízgazdálkodásának rövid ismertetése. Bányászati és Kohászati Lpok. 1907. II. 321–340.

Ennél a tónál a csapadék elosztása a közvetlenül a vízvázalstó vonalán felállított elosztórendszerrel történt.

A Szitnya északi oldaláról odajutó csapadék vize a kétoldali lejtő (esés) kihasználásával tet-szes szerint vagy a szélaknai, vagy a bacsófalusi tóba volt vezethető. És itt ismétlődik meg a reiche-nai megoldás. A Krizsnának nevezett helyen, ahol ma egy erdőőri lak áll, volt felállítva az elosztó zsiliprendszer. Egy árok, amelyik az új út építésénél már eltűnt, vezetett egyenes vonalban a bacsó-falusiba. A másik oldalra pedig a szélaknai tóhoz. Eltűntek a Szitnya északi árkai is. Nyomai van-nak még a Szitnyának déli oldalában vezetett tatárréti és felső-bacsófalusi-ároknak. Ezek is közvetlenül a tóba torkolltak. A Hatlabov (817 m) déli lejtőjének aljában haladó Dekysi vízgűjtőárok az elosztó-hoz futott be. A felette párhuzamosan vezetett felső-viszokai-árok a hegyoldalban körbe haladva megkerüli a hegyet, és átvezet a Reichenau völgyébe, illetve tóba.

Az Alsó Dekysi-árok, amelynek kiindulási pontja a felső-viszokai-val egy magasságban van, a nagy szélaknai tóba szállítja vizét. A két ároknak kiindulása oly közel áll egymáshoz, hogy némelyik térképen azok összekötve szerepelnek.

De térjünk vissza a bacsófalusi tóhoz. A tó, mint már többször is említettem, a Garam víz-területén fekszik. A bányaterülettől vízvázalstó hegynyereg határolja el, és a felfogott vizet oda kellett juttatni. Ezt Mikovinyi következőképpen oldatta meg. A tófenéken megépített zsilipszek-rénytől kiinduló csővezeték a tónak északi gátja alatt átvezetve, a tóparttól kb. 50 m távolságra egy aknában végződik. Ez az úgynevezett „Syfon-akna”. Lényegében egy közlekedőedény, amelynek vizmagassága azonos a tóéval. Az aknából egy kivezető víztárá van építve, amelyik tőle 50 m távol-ságra a Mitrovsky-tárával végződik. Innen árokban vezetve eljutott a Krizsnáig, ahol ismét táróban átkerült a szélaknai oldalra és tóba.

A Syfon-akna felekén végződő csővezeték zárószervezete függőlegesen kezelhető, és a kibo-csátandó mennyiséget lehet vele szabályozni. Ugyanolyan, mint a reichenai harántgát zárója, de míg ott kettő van belőle, itt csak egy van alkalmazva. (2. ábra) A zárószervezet működése a közölt ábrából kivehető. Annak föld feletti, primitív részét kívánom ismertetni. Az aknagárdot körül fogó gerendák két ellentétes oldalán fekvőre egy-egy 1 m magas függőleges gerenda van csapolással beerősítve. Ezeket egy vízszintes gerenda köti össze, amelynek közepén kiképzett nyíláson nyúlik alá egy csavarmenettel ellátott vasrúd. A csavarmenetes rúdnak végére szerelt vaspofába van befogva az a *fa rudazat*, ami a zárószervezetet működteti. (A 2. ábrán látható vasrudas szerkezet a reichenai harántgátban van alkalmazva, de rudazatától eltekintve a Syfon-aknáé ugyanolyan.) A rudazat megemlése-süllyesztése ennél is az anyacsavar forgatásával történik, amit a csavaranyából kétoldalt kiálló vasfogantyú könnyít meg.

Az 1730-ban épült és Mikovinyi tervei szerint 1746-ban átépített tópataki (alias kolphachi) tónak még ma is üzemelő vízvezető árka. A tóból kibocsátott víz a völgy másik oldalában haladó favályús vezetékben kezdi meg útját. Bár méreteiben eltér, azonban késői édestestvére az úrvölgyön létezettnek. Amikor kb. 1 km távolság megtévése után az országút mellé kerül, újabban betonárok-ban van tovább vezetve. Az út alatti, erősen lejtő hegyoldalban, az útnak szélesítése nem volt másként végrehajtható. Másfél kilométerre áttér az útnak jobb oldalára, és innen földtöltésen vezet-ve kerül Kisiblyénél az egykori keskeny nyomtávu vasútvonal felett áthidaló aqueducton keresztül ismét árokba. Amikor eléri a Garam-Ipoly vízvázalstóját, víztáron halad át, és befolyik egy földbe ásott tartályba. Ebből gereblyén keresztül belejut a zúzókhöz vezető árokba. Hajdan ezen a vonalon 8, egymás alatt fekvő zúzómű létezett. Már nyomuk sincsen. A zúzó után a bányakincstár fűrésztelepe melletti *Rybnič* (a szó tavat jelent) turbináját hajtotta. A tóból való kibocsátástól a tóig 7 km a távolság. A tótól a tartályig 18 m a vezeték esése. A tartálytól (566 m. t. sz. f.) a tóig (499 m) a távolság 600 m. Az adott 67 m szintkülönbség mellett megértjük a zúzó sokaságát. A vízvezetéknek 1880–1905 között az évi átlagos vízforgatása 1,58 millió m³ volt.³

A kolphachi (*Kohlbach*) tógát hibái miatt itt is a tónak kettévázalstása vált szükségessé. Az így keletkezett Kis-tónak érdekessége, hogy ott található – kivéve a Syfon-akna függőleges farudazatát – a Selmec környéki tavak egyetlen, ma is farudazattal működő zárószervezete. A többi már vas-rudas kivitelben lett utólag átépítve.

Ilyen zárószervezet rudazatának szerkezetét az időlegesen kiürített bélabányai tónál volt alkalmam megismerni.

A 18 m mély tónak zárószerkezetet mozgató két vasrúdja kb. 40 m hosszú gerendaállványokon nyugszik. Ebben a hosszban 9 helyen van szilárdan rögzítve. Egyszer a zsilipházban, egyszer a zárószerkezetet védő zsilipszekrényben. A közbeeső részen 7 páros gyámfán fekszik a rudazat hosszanti szilárdságát biztosító 4 gerendasor. Ezek között van felszerelve a két zárószelőnek két vasrúdja. Ezeknek elhelyezési sémája a következő: I–0–II–0–I. A gerenda–I. a zárórúd 0. van jelölve. A hosszanti gerendákat tartó gyámfák talaj feletti magassága 120 cm. A függőleges gyámfák két sorban, egymástól 2 m távolságra vannak beágyazva a gátba. A gyámfa párokat két-két vízszintes, párhuzamosan egymás felett elhelyezett gerenda köti egymáshoz. A felső felőlről van csapolással és vaspánttal a hosszanti gerendához erősítve. Az alsó úgy van a gyámfához rögzítve, hogy a velük közrefogott hosszanti gerendák szilárdan álljanak. A zárószerkezetet mozgató hosszanti vasrudak homorú peremű, 20 cm átmérőjű vaskerekeken mozognak. Ezek a hosszanti gerendák aljára vannak erősítve. A sűrű lécezéssel borított zsilipkamra 2x2 m felületű, és ottlétemkor 1 m magasan emelkedett ki az iszapból. A gátról a zsilipkamráig lépcsők vezetnek, amelyek a hosszanti gerendákra vannak erősítve.

Bár a következő két tó sem tartozik a szélaknai vízrendszerhez, de ezek is Mikovinyi tervei szerint épültek. A Felső-Hodrus 1744-ben épült, egyidőben az alsóval. Területe 4,3 ha. Mélysége 7 m. Tartalma 270 000 m³. Gátkorona hossza 245 m, ennek szélessége 7 m. A tó ma üres. Az Alsó-Hodrus felülete 4,3 ha. Mélysége 19,2 m. Gátkorona hossza 199 m és ennek szélessége 5,7 m. Befogadó képessége 600 000 m³. Olyan nagy és vízbő katlanban fekszik, hogy a 750 m feletti részből a két Gedeoni-árok dacára, amelyek elvezetik a csapadékat, elegendő vize van. Azonban a tavaszra duzzadásig megtelt tó vize a nyári csapadékszegény időben elégtelennek bizonyult.

A felső tóból kiinduló vízvezető árok az egykori Honvéd Emléktábla közelében vágott át a selmeci országuuton és a *Wasserdurchschlag*-táron keresztül vezetett a hodrusi *Alt Handel*-bányatelephez. A táró megvan, de az árok eltűnt.

Az alsó tó vize szintén szállító árokban jutott az *Einfahrt-schacht* (alias Lill)-aknához, ahol az annak közelében álló zúzótelepen lett felhasználva.

Jellemző, hogy a völgykatlan vízgyűjtő területe közel 6 millió m³ és az átlagos évi csapadék 904 mm. A terület csapadéka tehát 5,43 millió m³ lenne. A két tónak – ma már csak egy létezik – befogadó képessége pedig csupán ennek 16%-a.

Hasonló a helyzet a szélaknai tavaknál is. Itt a vízgyűjtő terület 15,5 millió m². Átlagos évi csapadék 904 mm. Évente ez 14 millió m³-t tesz ki. Hivatalos adatok szerint 1903-ban a tavak 4,2 millió m³ vizet szolgáltatottak, ami a csapadéknak 30%-a.⁹

A selmeci völgykatlanban a klingertároi tó az egyedüli vízi energiaforrás. A II. József-altáróig 430 m esése van. Ez az esés három szinten volt felhasználva. A tőzsilipből kijutva, vize 24 m eséssel az András-aknába került. Innen vascsőben a 105 m-rel mélyebben fekvő Szentháromság-altáróba jutott. Ebben turbinát üzemeltetett, amelyik áramot termelt, melynek áramát a külső vezetékeken az Amália-aknához vezették, ahol az akna szállító vitájának motorját tartotta üzemben. A víz továbbvezetve eljutott a *Neu Schacht* (alias Erzsébet)-aknához, ahonnan 143 m eséssel a Ferenc-altáró szintjén álló vízoszlopos szállítógépet mozgatótt. Innen jut el vize a hodrusi Lill-aknába, ahonnan 158 m eséssel a II. József-altáróba jutva, szintén vízoszlopos gépet üzemeltetett.

A selmeci Ferenc József-aknától kiinduló, 1782-ben megkezdett és megszakításokkal 1878-ban befejezett II. József-altáró a Garam menti Voznica-Garamrév falunál torkoll ki közel a Garam partjához. A selmeci, szélaknai és hodrusi bányák vizeit vezet el, vonala érinti a Zsigmond-, András-, Amália-, Zipser-, Lill-, Lipót-, Delius-, Rudolf-, Stampfer- és az I. számú aknákat. Kiindulási pontja 224,76 m és végpontjánál a tárótalp magassága 210,38 m. Tehát a 16,334 m hosszú altáró esése 14,38 m.¹⁰

Ismertetésemet az Újbányán létezett bányavíz-gazdálkodással fejezem be. A ma már üdülési célokra felhasznált bányatóból kivezetett víz a *Hrabina Grund*-ból átkerült a *Hasen Grund* lejtőjén vezetett *Teichwasser Leitgraben*-be. Ebből, a *Francisci Schacht*-nál történt felhasználás után az akna-

⁹Réz Géza

¹⁰*Szabó József*: Selmec környékének geológiai leírása. Magy. Tud. Akadémia. 1891. 177–229.

hányó aljában lévő *Wasserröhrstollen*-en keresztül jutott el az *Oberhammer Wassergraben*-be. Ennek vizét duzzasztva került az *Alt Handel* bányatelepe felé. Az egymás alatt fekvő ércmosók és zúzókból történt felhasználás után vize visszakerült az ároktól 200 m távolságra vezető patakba. Ugyanis ez a vezeték kb. 1,3 km-rel feljebb a *Sieben Kunsten*-tárho közelében ágazott ki a patakból.¹¹

Ugyancsak ebből a patakból ágazott ki a 400 m hosszú és mint az előbbi kettő, a már szintén eltűnt *Hammerwasser führung* árka is. Ez, párhuzamosan a patakka, annak közelében vezetett a még ma is álló Hámor épületéhez.

A városban álló és 1391-ben alapított kápolna közelében találkozik az előzőleg említett patak egy mellékvölgyből érkező patakka. A találkozási ponttól 300 m távolságra ma egy vízimalom áll, ami azelőtt zúzó volt. Az ugyancsak patakból kivezető 700 m hosszú árok mentében három zúzó állott. Úgyszintén a kápolnánál ágazott el az a föld alatti vízvezeték, amelyik a *Hruschkastollner Pochwerk* és a *Tabonalische Pochwerk* erővizét szolgáltatta. Az első az útnak a bal oldalán, kissé az út alatt áll ma is, 200 m távolságra. Alulcsapó, 4 m átmérőjű vízkerekét 1965-ben még lefényképezték. A második az út jobb oldalán van, és ma mint malom létezik.

Tempora mutantur. De az idő nemcsak változik, hanem lassan el is tüntet mindent. Kár, hogy olyan sok bányászati emléket is.

¹¹ *Kovács F. Lajos: A Selmeo-Körmöci Érchegység bányászati emlékeinek Topografiája. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár.*

KARL BRUNNER

Nemesi élet a középkorban*

Eddigi kutatásaim, amelyek a középkori nemesség szerkezetét és önértékelését vizsgálták, lényegében két téma köré csoportosultak, amelyek a mostani előadás jellegét is meghatározzák. Először a frank hercegi címmel foglalkoztam, az „Intitulatio” című, Herwig Wolfram vezette kutatási program keretében, majd egy nagyobb könyvet írtam a politikai ellenzékéről a frank birodalomban.¹ Később azonban az alsó-ausztriai tartományi kormány megbízott minket, hogy a Kuenringerekről egy tartományi kiállítást készítsünk elő. A Kuenringerek – osztrák miniszteriális-nemzetiség volt, amely a 11. századtól a 16. századig élt, és elsősorban a 12. és 13. században, jelentős mértékben meghatározta az osztrák belpolitikát. Többször kerültek ellentétbe a tartományi fejedelmekkel, a Babenbergekkal, majd a Habsburgokkal. Nem kis mértékben a tartományi fejedelmek propagandája következtében keletkezett rablólovag hűrük, ami a lakosság körében bizonyos mértékig népszerűvé tette őket. Ezt az alkalmat használtuk ki az előző évben, hogy a középkori társadalmi kapcsolatrendszert és szokásokat célunk szerint a regionális kereteken messze túlmutatva mutassuk be.² Az a határozott cél, hogy a középkori társadalomról minél átfogóbb képet adjunk, és a nem kis számú rokontudomány képviselőivel való vita nagymértékben megváltoztatta a társadalom- és jogtörténet problémáihoz való viszonyomat. Ezt mutatja talán már az is, ahogy megpróbálok meghatározni előadásom tárgyát. Ha a mai fogalmakat hívjuk segítségül, úgy azt mondhatnánk: a nemesség a felső rétegnek az a része, amely társadalmi és gazdasági előnyeit a hatalomban és a politikában intézményesen és az egyénen túlmutatóan mint átörökíthető jogot alapozza meg, és ezt ideológiailag is alátámasztja. A lényegi fogalmak itt a jog és az örökség. Sok minden másról is kimerítően lehetne vitatkozni, de ezt ez alkalommal nem tartom szükségesnek.³ Hiszen akárhogy is határozzuk is meg végső soron a nemességet, ezzel mindenképpen állapotot írunk le, ami engem nem érdekel különösebben: nem a rend megszilárdulását szeretném fejtegetéseim tárgyává tenni, hanem *keletkezését, működését és változásait*.

*Az itt közölt tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 1982. április 9-én tartott előadás szövege. A most megjelenő tanulmányt csak a legszükségesebb lábjegyzetekkel láttuk el, egyébként változatlanul hagytuk.

¹*Karl Brunner*: Der fränkische Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert. In: *Intitulatio II. Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert*. Hrsg. v. Herwig Wolfram (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 24. Wien 1973) 179–340. *Brunner*: Oppositionelle Gruppen im Karolingerreich (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 25. Wien 1979).

²Ez alkalommal is szeretnék köszönetet mondani a magyar kollégáknak, elsősorban a Nemzeti Múzeumban és a Budapest Történeti Múzeumban dolgozóknak. A Kuenringerekről vö. *K. Brunner*: Die Kuenringer (Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 53. St. Pölten 1981.), a zwetli apátságban 1981-ben megrendezett kiállításra lásd: *Katalog des Niederösterreichischen Landsemuseum*s. Neue Folge No. 110. (Wien 1981).

³Német nyelvterületen még mindig *Gerd Tellenbach* és *Karl Schmid* iskolájának munkáiból kell a nemesség és a személyek kutatásának kiindulnia, a legfontosabb irodalmat az 1. sz. lábjegyzet sorolja fel. Utalnunk kell továbbá *Karl Bosl* munkáira, amelyeket újabbam *Wilhelm Störmer*: Früher

Miért foglalkozunk azonban egyáltalán a középkori nemességgel? Bizonyos társadalmi romantizmusból adódóan, időnként, többé-kevésbé hevesen javasolják, hogy foglalkozunk inkább az alsó osztályokkal. Vonzó téma, amelyhez azonban hosszú korszakokon keresztül hiányoznak a források, és amelyet csak a középkori társadalmi szerkezet egészét szem előtt tartva tudunk megközelíteni. A történeti kutatásban nemcsak azoknak a hagyományoknak és hatásoknak az összefüggései fontosak, amelyek közvetlenül a jelenbe torkollnak. Ellenkezőleg, ha tévesen csak erre a szempontra korlátozzuk kutatásainkat, úgy egyfajta furcsa determinizmust viszünk a történelembe, amely a végül bekövetkeztet mindenáron helyesnek kívánja beállítani – ez a tendencia nemcsak a 19. század polgári történetírását jellemzi. Legalább ilyen jelentős azonban az a történelmi kutatás, amely súlyát a *történelmi összevetésből* nyeri, amely a történelmet mintegy az emberi lehetőségek kísérleti terepének tekinti. Aligha szükséges külön hangsúlyoznom, hogy itt is lehetségesek zsákutcák. Mégis szeretném figyelmeztetni: a jelen politikailag önálló embere, akármelyik rendszerben él is, összevethető struktúrákat a múltban nem a jogtalan alsó osztályoknál talál, hanem azoknál, akiket a középkorban „*populus*”-nak neveztek, azaz szinte minden politikai eseményben részt vevő személyt.⁴

A történeti összehasonlítás során – ez szinte banálisnak tűnik – különböző dolgokat vetünk egybe, és különbségeiket semmiképpen sem akarjuk elsimítani. Azt sem próbáljuk meg, mint a középkori példabeszédek, hogy a múltból közvetlenül a jelen kérdéseire válaszokat, vagy a jelen problémáira recepteket merítsünk – akkor ismét a jó öreg Hegel köszönné ránk. Az összevetés megtanít azonban arra, hogy kérdéseket tegyünk fel, és alternatívákban gondolkodjunk. Így mindenkor, hogy Ranke híres mondatát egy kissé módosítsuk, közvetlenül a jelenhez tartozik –, ami a középkor kutatója számára ismét csak fontos.

A *társadalmi változások* középkori lehetőségei felé fordulva igen aktuális kérdéssel foglalkozunk. Ezenkívül a gazdasági eszközök és az ideológiai megalapozott hatalom dialektikus kapcsolata, a középkori felső réteg egyik alapvető problémája kiválóan alkalmas arra, hogy leszámoljunk azoknak a sematikus elképzeléseknek az egész sorával, amelyek még mindig megtalálhatók a jelenkori gondolkodásban.

Ebben az összefüggésben tulajdonképpen nem is olyan fontos, hogy időben mikor kezdjük fejtegetéseinket, amennyiben az előzményüket nem mint statikus adottságot, hanem mint a fejlődési folyamat eredményét tekintjük. Ezért a kora középkori *etnogenezis* lenyűgöző jelenségével most nem foglalkozom. Ez külön téma lehetne. Elsősorban a *közép-európai* viszonyokból indulok ki, amelyekben otthon érzem magam.⁵

A *Karolingok* felemelkedése a frank birodalomban új mozgásokat indított meg a kora középkori társadalmi rendszerben. Hadi kísérletüket, amely legitimációját nem utolsósorban a katonai fölényéből nyerte, a gyors ütemben terjeszkedő birodalom igazgatásába is belevonták, és így e kísérlet problémamentesen integrálhatta a régebbi nemesi rétegeket. Mindenesetre a nyolcadik század végéig észrevehető, hogy a fokozatosan meginduló *feudalizálódással* a Karolingok egy másik koncepciót szegeztek szembe: az általános *alattvalói viszony* azonban nem volt keresztülvihető, mert túl hamar és túl kevés ellenőrizhetően kényszerültek önálló hatalommal járó feladatokat ráruházni a felső rétegek egyes csoportjaira. A Karolingok megbízottai pedig a maguk részéről a nemesi vezető réteg

Adel. Studien zur politischen Führungsschicht im fränkischdeutschen Reich vom 8. bis 11. Jahrhundert (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 6/1. és 2. Stuttgart 1973) fejlesztett tovább. A későbbi korszakra még mindig alapvető: *Otto Brunner*: Adeliges Landleben und europäischer Geist. Salzburg, 1949. és *ugyanő*: Land und Herrschaft (5. kiadás, Wien, 1965.) A miniszteriálisok kérdésére lásd *Herwig Wolfram* bevezető tanulmányát: Die Ministerialen und das werdende land, a katalógusban (l. 2. lábjegyzet) 8–19. és *Helmut Birkhan*: Ministerialenliteratur in Österreich. uo. 20–36.

⁴ *Josef Otto Plassmann*: Princeps und Populus. (Göttingen 1954); *Störmer* (lásd 3. jegyzet) 261. skk. *Siegfried Epperlein*: Herrschaft und Volk im karolingischen Imperium (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte 14. Berlin 1969) 47; egy sajátos esete: *Manfres Hellmann*: Der Begriff „populus” in der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Cyrillo-Methodiana (Slawistische Forschungsung 6. 1964/161. skk.

⁵ Ezzel összefüggésben mondok köszönetet barátomnak és kollégámnak, Csáky Móricnak, aki magyar oldalról számos modern gondolatmenetre hívta fel a figyelmemet, és megmutatta, mennyire

további csoportjait vonták vonzási körükbe. Gazdasági és katonai okokból egyidejűleg a hajótörést szenvedett – a népességen belül már felső réteget és kisebbséget alkotó – hadra fogható frankok szabadságának eszméje is.⁶ Mégis le kell szögeznünk – és ez az egész középkorra érvényes –, hogy *a társadalom feudális strukturálódásának modellje csak egy kísérletet jelent* arra, hogy a társadalmi valóságot megragadjuk, és a középkori Közép- és Kelet-Európában még csak nem is a legeredményesebbet.

A hűbériség, a feudalizmus, a középkor társadalmi valóságát követi, és megkísérli, hogy meghatározott társadalmi csoportok szellemében interpretálja ezt a valóságot, de nem előzi meg azt külön alapvető valóságként. A történelem további menete szempontjából azok a folyamatok, amelyek az azonos jogállásuk között *horizontálisan* játszódtak le, legalább olyan fontosak, mint a *vertikális* tagozódás folyamatai, amelyeket a múlt, melyben a felső réteg dominált, lenyűgözve abszolutizált. A hűbéri jog a középkori történelemnek csak egy metszetét uralta, a valódi élet szempontjából nem is a legfontosabbat. Nyugat-Európában, de bizonyára Kelet-Európában is, és egész bizonyosan Magyarországon is, mindig voltak olyan struktúrák, amelyek egyáltalán nem illeszkedtek bele a hűbéri jog rendszerébe.

E struktúrák egyikét mutatja a *miniszterialitás*. A tizedik századig a politikát a Karoling-kori feltörekvőkkel összeolvadó „rég nemesség” határozta meg. A „rég” ebben az összefüggésben nem a természetes idővel mérendő, hanem az öntudattal, amely az aktuális társadalmi helyet a heroikus kor hőseitől való leszármazásból vezette le: így a magyar főnemesség nagy része még a késő középkorban is a pogány törzsfők leszármazottainak tekintette magát, és a Nibelung-ének is így köszönheti átörökítését annak a tudatnak, hogy e legendás hősök köréhez tartozott. Tanulságos módon azonban minden kísérlet, amely ezeket a genealógiákat tudományosan akarta igazolni, megbukott, és nem pusztán csak a források hiánya miatt. Csak nemrégiben mutatott rá Reinhard *Wenskus*, hogy olyan csoportokban kell gondolkodnunk, amelyeknek közös hagyományai vannak, és a biológiai összefüggéseket – ismét – mint a társadalmi kölcsönhatások következményeit kell tekintenünk.⁷ Ezzel egynéhány dolgot újból a feje tetejéről a talpára állítottunk.

A 12. században nagyszámú kísérlettel találkozunk, hogy „rég” nemesi hagyományokat írásában is megörökítsenek, akár önállóan költészet rangjára emelve, akár a nemesi birtoklás megalkotásának szándékával, mint az úgynevezett Falkensteini Kódex (1166), vagy pedig kolostori birtokösszeírások címlapján írásban és képből megörökítve.⁸ Ez bizonyos értelemben a „rég” nemesség maradványainak válasza a feltörekvő társadalmi csoportok igényeire, továbbá a gazdasági környezet radikálisan változó tényezőire. Legkésőbb a 13. században e nemzetségek nagy része nálunk kihalt, ám itt ismét csak nem kell a biológiai tényezők után kutatnunk: ilyenek is akadtak bizonyosan, a katonai szolgálatban és a politikai harcokban való nagyfokú részvétel, továbbá az

gyümölcsöző lehet látszólag oly különböző struktúrák egybevetése. A német olvasó számára ez például a következő munkákból lesz nagyon világos: *Erik Fügedi*: Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland. In: Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der Europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen 18 (Sigmaringen 1974) 471–507. *György Györffy*: Autour de l'état des seminomades: Les cas de la Hongrie. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae 95. (Budapest 1975). *Jenő Szűcs*: König Stefan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung. Südostforschungen 31 (München 1972) 17–40.

⁶ *K. Brunner*: Oppositionelle Gruppen. különösen 40 skk.

⁷ *Reinhard Wenskus*: Stammesbildung und Verfassung (Köln–Graz 1961. utánnomás 1981.) eredményeit továbbfejlesztette a nemességre vonatkozóan *ugyanő*: Sächsischer Stammesadel und fränkischer Reichsadel. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Kl. 3. Folge 93., 1976.

⁸ Erre lásd a szerző tanulmányát egy hamarosan megjelenő tanulmánykötetben a későközépkori forrásokról. Az érett feudalizmus időszakából hozott példákra lásd pl. *Peter Johanek*: Zur rechtlichen Funktion von Traditionen. Traditionsbuch und früher Siegelurkunde. Vorträge und Forschungen 23. Sigmaringen 1977. 131. skk. A Falkensteiner Codex új kiadása *Elisabeth Noichl* munkája (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte 29, München 1978.) hasznos, de koncepciójában nem mindig szerencsés munka.

egyre szűkebbé váló családfogalom következményeiként, mely utóbbi okait elsősorban az örökösödési jogban kereshetjük.⁹ Ahol a történelem egy nemzetiség számára továbbra is funkciót tartogatott, ott a családfogalom szélesebb körű értelmezésével – például a rokoni kapcsolatokat belevonva – sikerült a látszólagos biológiai összeomlást áthidalni. Különben a Welfek már kétszer kihaltak volna, és jó ideje Habsburgok sem lennének már. Másrészt egy pillantás a családfára elárulja, hogy sosem élt olyan sok Kuenringer, mint kihalásuk időpontjában, a 16. században.

A régi nemesség *funkcióit* azonban új emberek vették át, mindenekelőtt a királyok, hercegek részéről és a birodalmi egyházban. Ezek az új emberek a nem-szabad szolgálók közül teljesítményükkel váltak ki, és meghatározott *szolgálatok*ba vonták be őket, ami de facto rendi felmelkedésüket jelentette: fegyveres szolgálat és meghatározott vezető funkciók az udvari szolgálatban, mindenekelőtt a klasszikus udvari hivatalokban. Ehhez társult még feltételezhetően az uradalmi birtokigazgatás egész sor funkciója, amelyek már a Karoling-kor óta a nem-nemes tisztviselők differenciálódását lehetővé tették.

A „serviensek” „miniszteriálisokká” alakultak, a szolgálatból hatalom lett, felvették és fenn tartották a nemesi kultúrát és életformát.

A legújabb kutatások nyomán már nem beszélünk *miniszteriális kultúráról*. Az átadók és átvevők társadalmi meghatározása mindig nehéz feladat, és a miniszteriálisoknak aligha volt érdekük, hogy alacsony társadalmi állásukat hangsúlyozzák, hanem megpróbálták a korszakhoz nem kötődő nemesi ideálhoz alkalmazkodni. Az új „nobilisek” hosszú ideig versengtek a régi nemességgel és a hercegekkel a költészetben és a fényűzésben, amire különösen szép példa az alsó-ausztriai *Zwettl*, a Kuenringerek kolostora, amelyet 1138-ban alapítottak, és 1200 körül nyerte első nagyszabású kialakítását.¹⁰ Amilyen sokféleképpen zajlott le Európa különböző részein ez a fejlődés, olyan lenyűgöző a Magna Charták sorozata, amelyek, hogy csak néhány példát említsünk, a stájerországi Georgenbergi Oklevéllel (1186), az angol kodifikálással vagy az 1222-es Aranybullával egy nemrég kialakult társadalmi rendet akartak megragadni.

Amíg Közép-Európában a miniszteriálisoknak mindenekelőtt a legfelső rétegei jogaikért és azok biztosításáért küzdöttek, már formálódtak azok a társadalmi csoportok, amelyek felváltották őket – végső soron már egy későbbi korszakba előremutatva. Aki csak lovag volt, és csak pajzsral szállt csatába, tudniillik a sajátjával, hovatovább kevésbé különbözött a parasztoktól, mint az uraktól. Ha pedig a tartományi fejedelem nem akarta megengedni, hogy az urak hatalma túlságosan nagyra nőjön, ezzel az egyszerű lovakok, érthető módon, egyetértettek. *A felső réteg másfajta differenciálódása* zajlott le a városokban. Egészen a késő középkorig a városok politikai vezető rétegei, ha a nagy birodalmi városok sajátos eseteitől most eltekintünk, a legszorosabb társadalmi és személyi összefonódásban éltek a vidéki nemességgel. A városokban magukban azonban az új gazdasági feltételek között új rétegek törekedtek arra, hogy részt kérjenek a városigazgatásból, és a patriciátus is döntésre kényszerült.

A miniszteriálisok legfelső rétegeinek vezető szerepét fenyegette továbbá a *jogi* fejlődés is.¹¹ A római jog tiszta fogalmain iskolázott emberek a *jogtudomány* segítségével a miniszteriális-rend korlátait is másként kezdték megítélni. Ehhez társult még, hogy a tartományi keretek megszilárdulása megehezítette a tartományhatáron túlnyúló politikai cselekvést. Sok alapelvet, amelyet a minisz-

⁹ Vö. pl. *Heinz Dopsch*: Probleme ständischer Wandlung beim Adel Österreichs, der Steiermark und Salzburgs vornehmlich im 13. Jahrhundert. Herrschaft und Stand. Hrsg. v. Josef Fleckenstein (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte 51. Göttingen 1977) 207–253.

¹⁰ Erről részletesebben a katalógusban (lásd 2. jegyzet). *Joachim Bumke*: Ministerialität und Ritterdichtung. München 1976. tanulmányához, aki a társadalmi rendet a germanisztika oldaláról tekintette át, lásd *Wilhelm Störmer* recenzióját, in: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur. 3 (1978). *Zwettlre* legutóbb lásd *Karl Kubes* és *Joachim Rössl*: Stift Zwettl und seine Kunstschatze. St. Pölten–Wien 1979.

¹¹ A jogtudomány kérdéséhez egyelőre lásd a katalógusban *Winfried Stelzer* tanulmányát: (vö. 2. jegyzet). 267. skk. az ott idézett irodalommal. Az idézett szerző nagyobb tanulmánya: *Gelehrtes Recht in Österreich von der Mitte des 12. bis zum Beginn des 14. Jh.* Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Erg. Band. 16 (1982).

terialisok rendjére tipikusnak tartunk, csak a 13. században fogalmaztak meg. Hirtelen megszorodnak az ítéletek, melyek szerint bizonyos birtokjogok nem illetik meg a miniszterialisokat, és az egyes hercegek közötti szerződések, amelyek a miniszterialisaik házasságából származó gyermekek jogi helyzetét rögzítették.

A 13. század végén az osztrák miniszterialitás legfelső rétege, akiket nálunk tartományi uraknak is neveztek, hasonló helyzetbe került, mint a régi nemesség egy évszázaddal korábban. Bizonyos kérdésekben egészen hasonló módon is reagáltak: a dicsőséget és a jogokat új források hirdetik újra, a 12. századi „hagyománykönyvekhez” hasonlóan keletkeznek most a fenyegetett nemesi dicsőség dokumentációi: erre az egyik legimpozánsabb példa a *Zwettli Alapítókönyv*, az úgynevezett medvedőr.^{1 2} De érdemes újra egy pillantást vetnünk a híres Heidelbergi Daloskéziratra, amely talán jobban ismert, mint a Manesse-kézirat. Az elmúlt években heves vita bontakozott ki a germanisták és történészek határmezsgyéjén a kéziratban bemutatott költők társadalmi állásáról. A forrás kifejezésmódja azonban, hogy ti. valamennyit „urnak” nevezi, és csak ritkán ad további megjelöléseket, korántsem véletlen: a megbízó felfogásának megfelelően nem akartak vagy nem tudtak további felvilágosítást adni, mert nem a valóság társadalom differenciálát képét akarták bemutatni, hanem egy egységesként felfogott nemesi kultúrát.^{1 3}

Az európai társadalom 14. századi átalakulását még sokat kell kutatni: az átalakulás nagyobb arányú volt, mint mostanáig gondoltuk.^{1 4} Mindenesetre jellemző, hogy a korábbi átalakulásokkal ellentétben az udvari szolgálatban és a közigazgatásban még volt lehetőség társadalmi felemelkedésre, a katonai szolgálatban azonban már csak alig, legalábbis nem sokaknak. A gazdasági élet tényezői mind nyilvánvalóbban avatkoztak be a társadalmi életbe. A középkor a 14. századra már elérte a *növekedés korlátait*. A pestis és más járványok, az eretnekek, zsidók és más idegenek üldözése, a tömegmozgalmak kezdetei stb. mind az európai társadalom alapvető átforgatójának szimptomái, éppúgy, mint a kísérletek az egyház külső és belső reformjára, vagy az állam és a hercegi hatalom jogi és ideológiai átforgatója a reneszánsz idején.

Bizonyára sokak számára merészségnek tűnik, hogy ilyen gyorsan tekintek át rendkívül komplex kölcsönhatásokat. Az volt azonban a céloom, hogy előbb kijelöljem előadásom diakronikus kereteit, mielőtt ennek második felében, részben a jelenlegi kutatási szokásokkal ellentétben, azt vizsgálánm, hol keressük az emberek mindenkori szinkronikus élményhorizontján azokat a kritériumokat, amelyek lehetővé teszik, hogy újraértelmezessük a történelmet. A történetkutatás mindenekelőtt a német nyelvterületen alapvető válságon ment át, amelynek következményeit még semmiképpen sem hevert ki.

Miután századunkban a történelmet borzalmas módon kihasználták arra, hogy igazolják vele a rosszat, a széles közvélemény hirtelen teljesen hátat fordított neki, ami néhány országban a történelemnek mint tantárgynak az eltörléséhez vezetett. Szinte véletlenül fedeztük fel, nem utolsósorban a nagy kiállításokkal kapcsolatban, hogy a közönség nem általában a történelemtől húzódozik, hanem csak attól a módtól, ahogy az akadémikus történetírás a történelmet a közönségnek tálalta: csont- és bőrként, hús és vér nélkül, terméketlen elmeszüleményként. Ez nem mindig volt azonban így, és a kivezető utat mutatták például híres névrokonom, Otto Brunner művei is, akitől előadásom címét is kölcsönöztem.^{1 5}

A társadalmi valóságot és ezzel a társadalmi átalakulásokat csak az *élet kereteinek* átfogó vizsgálatával ragadhatjuk meg. Nem állhatunk meg az ideológiai modelleknél, amelyek közül néhánynak már a tárgyalt korszakban is elsősorban az volt a célja, hogy a valóság egy vitatott aspektusát vagy az összefüggések kívánt interpretációját domborítsa ki —, mint ahogy véleményem szerint ez a

^{1 2} Ez a kézirat megjelent a *Joachim Rössl* által kommentált faksimile kiadásban (Graz 1981.); a kommentárkötetet, amelyet Joachim Rössl és Karl Brunner készítenek, előkészületben. Vö. még a 8. jegyzetben említett, megjelenés előtt álló tanulmányt.

^{1 3} Vö. Joachim Bumke és Wilhelm Störmer vitáját (lásd 10. jegyzet).

^{1 4} A 14. századi valóságot mindenekelőtt a gazdaságtörténet tartja választóvonalnak, így a *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 2. kötete (Stuttgart, 1980.) „a népvándorlásoktól a fekete halálig” terjedő kort tárgyalja. vö. pl. 148. skk.

^{1 5} *K. Brunner: Adeliges Landleben* (mint 3. jegyzet).

helyzet a hűbériség esetében. Túl sokáig maradtunk meg a felépítménynél. A népnek azonban háromdimenziós történelemre van szüksége, egy – mondjuk – megragadható történelemre. Szerencsére itt is sokfelől, néha váratlan helyről kapunk biztatást. Én például, amikor kiállításunk koncepciója már régen kész volt, sokat tanultam Aron Gurjevics nyugatra csak később került könyvéből,¹⁶ és a más tudományágakban dolgozó kollégákkal, akikkel együttműködtem a kiállítás tervének előkészítésében, számos közös területet fedeztünk fel.

Kíséreljük meg tehát, hogy megelevenítsük a középkori ember életének és tevékenységének színterét.¹⁷ Először a *halálra* kell gondolnunk. A rövid életű nemzedékek gyorsan követik egymást. Igen sok asszony hal meg gyerekágyban, a férfiak pedig megfertőződnek a munkában és a harcban, ahol a legkisebb sebesülés is a halált jelenthette. A középkori európai társadalomban ezenkívül az öregkor tiszteletének nagyon kevés nyomát fogjuk találni. Ha van valami, ami – ellentétben mondjuk, a keltákkal – tipikusan germán, akkor ez az a kizárólagosság, amellyel a fiatalságot dicsőítik. A „senior” német megfelelője az „úr”. A nemzedékek rövid élettartamának természetes következménye, hogy a társadalmi struktúra változásait nagyon nehezen tudjuk megragadni: alig foglalja el a fiatal helyét a társadalomban, máris készülhetett, hogy lelépjen a színről. A gyerekkor egyszerűen csak éretlenséget jelentett, és ahol ma nemzedéki ellentétek keletkeznek, ott ekkor a fiatalok már régen átvették feladataikat. Gyakorlást, gyakorlást, és még egyszer gyakorlást jelentett ez a leendő harcosok számára, hogy minél előbb elsajátítsák a legfontosabb fogásokat, és örökös memorizálást a valódi megértés nélkül azok számára, akiknek az egyházi pályát szánták. Ki csodálkozik ezek után azon, hogy a gondolkodás középpontjában a *halál legyőzése* volt? Itt két, egymás után kifejlődött koncepció áll egymással szemben az egész középkor folyamán: a halál legyőzése a *nemzedékek rendjében* és az egyéni halál legyőzése egy igen pragmatikus *túlvilágképpen*.

Az unoka a nagypapa nevét kapja, a nemzetség erőnyeit így vég nélküli variációkban megsemmélyesítve. A legrégebb, ránk maradt történelmi források mindig névsorok és leszármazási táblák. Ezután következnek a monádok, amelyeknek egészen bizonyosan csak egy töredéke maradt ránk. Itt is az az egyik legfontosabb motívum, hogy a jelennek a múltból kölcsönözzenek állandóságot. Ez a költészet mindig közel állt a vallási szertartásokhoz, és a színház, a remélt valóság megjelenítése és megelevenítése felé mutatott. Ki csodálkozik, ha szó szerint értették, amikor azt hallották a prédikációban: gyűjtsetek magatoknak kincseket a mennyben! (Máté, 6,20). Még véres a harcos keze, amikor megadja Istennek az őt megillető részt. Minél gazdagabb, annál jobban fél. Ki remélheti, hogy tulajdonát valóban élvezheti itt a földön? Csak az égben, ahol természetesen a földi viszonyok folytatása található, csak ott remélheti ezt. Hiábavaló a keresztény teológia, ha a papok maguk is a nemességből származnak, és ugyanúgy félnek. Mindenesetre ők gondoskodnak arról, hogy az övéik a mennyi királynál elsőbbséget élvezzenek.

Kérem, ne értsenek félre. Túlzok, és távol áll tőlem, hogy a valódi hit létezését a középkorban vagy bármikor tagadjam. De meg kell értenünk az emberek félelmeit is, hogy megértjük bizonyos erőfeszítéseiket, amelyekkel le akarták győzni ezeket a félelmeket és azt a sorsszerű korlátozottságot, amelynek mindnyájan alá vagyunk vetve. Évszázadokig tartott, amíg maga az egyén mert szembeszállni ezekkel a félelmekkel. Mint egy csoport tagja, csak az állandóságot érezhette.

A biológiai tényezők mindenekelőtt a nő életét fenyegették. Alig múlt tizenkét éves, és máris szült, és igen nagy volt a valószínűsége, hogy az utolsó szülésbe belehalt. Hol maradt itt, néhány, pontosan megindokolható egyedi esetet leszámítva, a társadalmilag aktív szerep lehetősége? A *kiút* pedig? A biológiai kényszer elől a menekülés az apácarendekbe és közösségekbe. Az utódok számára korlátozása a kései házasság útján, és a nemesi örökösök minél kisebb száma az érett feudalizmusban és a kései középkorban. A nő mint személy, történelmileg egyedülálló dicsőítése a költé-

¹⁶ Aron I. Gurjevics: A középkori ember vilásképe, Bp. 1974. Lásd azonban még Arno Borst: Lebensformen im Mittelalter. Ullstein Taschenbuch 34 004, 1980.

¹⁷ Ezt az áttekintést részletesebben lásd: Karl Brunner–Falko Daim: Ritter, Knappen, Edelfrauen. Ideologie und Realität des Rittertums im Mittelalter. Wien 1981. Egy érdekes demográfiai fejtegetést tartalmaz: Rolf Hachmann: Die Goten und Skandinaven. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Kulturgeschichte der germanischen Völker. Neue Folge. 34. 1970. vö. még Carlo M. Cipolla–Knut Borchardt: Bevölkerungsgeschichte Europas. Serie Piper Nr. 9. München 1971.

szetben, amelynek gyökerei még korántsem mondhatók felderítettnek. Mária mellett Éva, minden tökéletlensége ellenére.¹⁸

Sokkal egyszerűbb dolgokra is gondolnunk kell azonban.¹⁹ *Miből éltek az emberek?* A leg-hatalmasabb is alá volt vetve a természet körforgásának. Nem lehet folyton csak hadakozni, a gabona pedig a nehéz árukhöz tartozik, amelyeket hosszabb távon csak vízi úton lehet szállítani. Ehhez járul, hogy a középkori embereknek már korán tartós betegségekkel kellett számolniuk, különösen ami az anyagcserét illeti. Ha egy szent fogfájást gyógyított, népes zarándoksereggel számolhatott. Nagyon hamar a legelőkelőbb is káposztát és kását volt kénytelen enni, akárcsak a parasztjai, mert nem tudott már rágni. Az számított luxusnak, ha valaki Olaszországból vagy Franciaországból hozatott bort – ami a nagy távolság miatt amúgy is megtört –, és sok fűszert használt. Szűk korlátai voltak a jólétnek. A reprezentáció a külvilágnak szólt. Aki gazdag volt, annak ezt mutatnia kellett, a ruházatában, a kíséretében, a lakásában. De erről később. Még világosabb lesz a kép, ha a *napi és éves életciklusokat* vesszük szemügyre. A tél Európa nagy részében, ahol hó esik, a kínlás hosszú időszaka, néhány vidám pillanattal tarkítva. A karácsony különös ünnep: a halotti mérvesség kellős közepén születést ünneplünk. A kereszténységbe a téli napfordulóval a pogány hit legrégebbi elemei keverednek. Az idő mintegy megszűnik. A hősök, akikről a hosszú téli esteken beszéltek, a viharban átrepülnek a vár felett, és a zord éjeken be-betérnek. A gonoszokat nagy varázslattal kell elűzni. A legnagyobb házakban is néhány fűtött terembe húzódnak össze a bennlakók. Az ablakok kicsik, és fatáblák zárják el őket, az emberi és állati párárt egyaránt belelegzik. *Oswald von Wolkenstein* leírja, hogyan zajlott az élet a tornyában, ahol alul a konyha volt, még lejjebb talán az aprójószágot tartották, és egészen fent, ahová minden zaj és illat felszállt, az úr családja, összezsúfolódvá, egymást idegesítve.²⁰

Ha eltűnt a hó, a nemesek rövid időre elmenekülhettek és *solymászhattak*. Néha odatévett egy *utazó*, és új történeteket hozott. Órák hosszat tudtak vitatkozni a rendről, a nemzetségről és a követendő politikáról, amihez a remélt *házassági* összeköttetések is hozzátartoztak. Karácsonyig böjtöltek, és utána ezt már nem is kellett megparancsolni. A tél vége felé jött a félelem: az úr számára elégségesek voltak a készletek, de nem kellemes, ha saját parasztjait éhezni látta – ki fogja kihúzni ezt az esztendő? A táplálkozás mind egyoldalúbb és vitaminokban teljesen szegény lett. Még ma is a tél vége, az első tavaszi viharokkal, az az időszak, amikor sok ember, főleg öregek meghalnak.

Még mi is, házaink, fűtésünk és kényelmes öltözetünk ellenére is túl hosszúnak találjuk a telet. Az első meleg a felszabadulást jelenti. Egy mozgásra és aktivitásra hivatott rend pedig mintegy hosszú álomból tért vissza. A középkor legszebb költeményei a *tavaszt* köszöntik, és nem volnánk igazságosak velük szemben, ha csak romantikájukat élveznénk, meg kell próbálnunk, hogy legalább megsejtsük, mennyire létkérdés volt, hogy a tél fogságából kiszabaduljanak. Amint vége lett a téli fogságnak, serény munka kezdődött. A szőlőt még a fagyban metszették, a szántókat előkészítette a paraszt, így télen nem kellett vetnie, az épületekben a károkat, amelyeket a tél okozott, ki kellett javítani, a helyére került ember és szerszám egyaránt.

Mihelyt a jószágot a legelőre küldhették, megszabadultak a legsúlyosabb gondoktól. Hamarosan felkerekedtek a nemesek. Húsvét és pünkösd között jött el a lovagok ideje. A téli szűkösségtől

¹⁸ Ez jól látható például *John B. Freed* egyik tanulmányában Diemut von Hügel salzburgi miniszteriális-asszonyról és rokonságáról. *Mitteilungen der Gesellschaft zur Salzburger Landeskunde*. 120/121. Salzburg 1981. 581–657. Az általános irodalom részletes felsorolásával lásd: *Heide Dienst*: *Dominus vir. Von der Herzogin-Markgräfin Agnes und anderen adeligen Frauen des hohen Mittelalters*, in: *Das ewige Klischee*. Wien 1981. 20–44.

¹⁹ A középkor hétköznapi kultúrájáról vö. a Katalógusban (lásd 2. jegyzet) 537. skk. az irodalommal 586. skk., újabban még: *Die Geschichte der Alltagskultur*, hrsg. von *Günther Wiegelmann*. Münster 1980. és az Institut für mittelalterliche Realienkunde, Krems folyamatos kiadványai.

²⁰ Oswald von Wolkenstein K. 44. *Dieter Kühn* fordításában: *Ich, Wolkenstein*. Frankfurt, 1977. Oswaldra vö. *Anton Schwob*: *Oswald von Wolkenstein*. Schriftenreihe des Südtiroler Kulturinstituts 4. Bozen 1977. Vö. még *Walter von der Vogelweide II 396: Möchte ich verslāfen des winters zift*.

és a böjt korlátozásaitól megszabadulva készült ember és állat, hogy jól szerepeljen a lovagi tornán és a háborúban. Ha utánanézzünk a dátumoknak, a frank népgyűlések óta a frank birodalomban a legfontosabb birodalmi gyűléseket, a királyi tanács üléseit és az udvari ünnepeket ebben az időszakban tartották.²¹ Már az udvarba vezető úton megszületett néhány döntés. Akármerre járt is a nemes, érintette saját birtokait, más birtokokról pedig kíséretéhez csatlakoztak. A seregszemle megmutatta, hogyan szerepelnek majd ebben az évben. A nemesnek általában az udvar, a város előtt félnap járőföldre volt egy támaszpontja, más esetben saját birtokán vagy egy kolostorban válhatott udvarképessé. Mert a most kezdődő játék fontosabb volt, mint az első pillanatban gondolnánk. Abban a korban, amely nem ismerte a tömegkommunikációs eszközöket, mindenekeelőtt a magatartás mutatta meg látható formában a társadalmi valóságot. A *királynők viszálya* a kolostor előtt, a Nibelung-énekekben, nem értelmetlen női perpatvar. (Lásd 814., vö. 822.) Sok száz ember szeme előtt döntöttek ezek társadalmi állásáról. Hiszen nem kis különbség volt, hogy egy szabad ember kíséretéhez tartozott-e valaki, vagy olyasvalakiéhez, aki maga is szolga volt. A számunkra ma már nevelésnek tűnő becsületbeli ügyek, amelyek, mint tudják, a 19. századig léteztek, abban lelik magyarázatukat, hogy mindenfajta hatalomnak szüksége van közönségre, amely elismeri, és a tekintélyre mért minden nyilvános csapás a hatalom tényleges csökkenését jelentette. Bármilyen meglepően hangzik is, a hatalom gyakorlásának a középkorban a mainál sokkal szűkebb korlátai voltak. Állandó volt a hiány a szakképzett személyzetben, még a mezőgazdaságban is. Ha a parasztnak nem megy jól, a tehén kevesebb tejet ad. Ha minden alávetettet külön-külön kellett volna ellenőrizni, ez teljesen igénybe vette volna a személyzetet. A politikai hatalom minden szintjén, ha meg is volt a lehetőség arra, hogy szükség esetén erőszakot alkalmazzanak, elengedhetetlen volt az uralomhoz e lehetőség bemutatása és a *propaganda*. Forrásaink nagy része ennek a hatalmi propagandának közvetlen vagy közvetett része, legyen szó akár oklevélről, akár krónikáról, egy fegyverzetről vagy éppen egy várról. Ígv. ha megsejtjük, hogyan működött a társadalom a középkorban, a forráskritikához akár további szempontokat kapunk. Alig három nemzedék választ el minket a rádió és televízió nélküli világtól, és mégis olyan nehezen tudjuk elképzelni.

Május végén hőseinket hirtelen csönd veszi körül. Ha alaposabban utánanézzünk, alig találunk költeményeket a *nyárról*. Az eposzok sem szólnak erről az évszokról. Ebben csak részben játszik szerepet a hőség. Ez az az időszak, amikor a nemes egzisztenciája alapjaival kell, hogy törődjék. A nyári munkákról az erkölcsi értekezésekben írnak, és nem a hősi dalokban.²² A francia Napkirály koráig látjuk, hogy a termelőeszközöktől való megfosztás bevált eszköz volt arra, hogy a nemesség vezető rétegét hatalmától is megfoszassák. Így sok lovagi szolga maga is ekére cserélte a kardot. Csak amikor a termést behordták, és az adók is a piacra vagy a csűrökbe kerültek, csak akkor kezdődött újra a lovagi életforma. Ha a háború vagy zavargások arra kényszerítették a nemeseket, hogy felborítsák ezt a ritmust, akkor ez előbb-utóbb súlyos károkhöz vezetett. Véres polgárháborúk voltak a magyarokkal vívott Lech-mezei csata következményei – a Lech melletti csata augusztusban volt! Az osztrák krónikások ezt írták a 956. esztendőről: „Pax fuit et fames valida”, és több mint egy évtizedig tartott, amíg a nemesek az Ottók oldalán learathatták a győzelem gyümölcseit.²³ Az ilyesmit hiába keressük a kézikönyvekben, de senki sem fogja a középkori társadalomtörténetet megérteni, aki számára nem körvonalazódnak világosan a hatalom természetes korlátai.

Az *ősz*, erről aligha kell sokat beszélni, a vadászat és a háború évszaka volt. Mai értelemben vett hadtápra persze nem gondolhatunk. Arról a vidékről kellett élelmezni a sereget, ahol éppen voltak. Ez volt gyakran a háború legpusztítóbb következménye. Két megjegyzést engedjenek meg, mert ezekben a kérdésekben ismét csak gyakran van félreértés. A vadászat nem az élelmiszer beszerzését szolgálta. A zsákmányt a sok ember, akik szükségeseek voltak a vadászathoz, egy ünnep keretében hamar felélték. A vadászat harci gyakorlat és nemesi előjog volt, olyannyira, hogy az alpesi

²¹ Vö. az *Amo Borst* szerkesztésében kiadott gyűjteményes kötetet: *Das Rittertum im Mittelalter. Wege der Forschung* 349. Darmstadt, 1976.

²² Vö. pl. a lilienfeldi kolostor Concordantiae Caritatis kódexének illusztrációit. Cod. 151. Katalógus (lásd 2. jegyzet) Nr. 706.

²³ *Annales Iuvavenses*. Szerk. *H. Breslau*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 30/2. 1934. 743.

orvvadász-romantikának nagyon komoly háttere volt a nemességgel szembeni ellenállásban. A háború a középkorban csak a legritkább esetben hasonlított embertelenségben a maiakhoz. Nemcsak a kereszténység közössége és a közös nemesi kultúra akadályozta meg az elfogadott oikumenén belül a túlságosan kegyetlen összecsapásokat. A háború célja rendszerint nem volt más, mint az erőviszonyok meghatározása. Azután következtek a tárgyalások. Végzetes lett volna, ha az embert mint termelőeszközt, túlságosan veszélyeztették volna ezek az összecsapások. Ez a rendszer csakis az alapvető a társadalmi átalakulások idején omlott össze. Az ilyen atrocitásokat már a korabeli források is elborzadva jegyezték fel.²⁴ A harcos élete hosszú, unalmas hétköznapiokból és rövid, veszélyes eufóriából állt. Öntudatát a múlt hőstetteit elbeszélő történetek adták, sorsát azonban csak akkor érthetjük meg, ha életét a hétköznapiokban is nyomon követjük.

Ehhez most élete *térbeli kereteit* kell szemügyre vennünk. A *vár* mellett a *falut*, a *harc* mellett a *belső béke biztosítását*, a *hatalom* mellett a *közigazgatást* kell figyelemmel kísérenünk, továbbá a tájékozódási pontokat a *templomban*, a *kolostorban*, mint szellemi központban, az *udvarban*, a *városban*. Függőségek sokoldalú rendszerét találjuk: hűbéres urakat, vazallusokat, családokat, nemesi csoportosulásokat és klikkeket, a tartományt, a birodalmat, a lovagságot és a kereszténységet. Mind-ebből csak egy kis rész szerveződött a hűbériség formái szerint, és a középkor folyamán fejlődött ez is éppen úgy, mint a parasztok függőségi formái is a pusztá gazdasági szerződésig fejlődtek.

Szerettem volna bemutatni néhány példán, amelyekkel a gyakorlatban találkoztam, hogy a „nagy” történelem, a politika-, jog- és művelődéstörténet mennyire összefügg a mindennapi élet kicsi, de sokkal jelenvalóbb történelmével – akkor is, ha be kell vallanom, hogy itt most a kettőt egyszerűen csak egymás mellé állítottam.

A társadalmi átalakulás kérdése az egyes csoportok társadalmon belüli funkciójának kérdésévé válik. Csak az lesz képes struktúrájában leírni az új osztályok születésének folyamatát, aki kísérletet tesz rá, hogy a középkori nemességtől elvárt funkciók egészét megragadja.

Akkor az is világos lesz, hogy a *késő középkorban* hogyan változtak meg ezek a folyamatok és ezek a struktúrák: az emberek és a funkciók között, amelyet be kellett volna tölteniük, ott állt nemcsak az ideológia, de a hatalom és a bürokratikus kormányzott állam is. Az uralkodó csoportok természetes átalakulása hosszú időre megnehezült, míg végül kifejlesztettek egy olyan apparátust, amely messzemenően figyelmen kívül hagyta a rendi különbségeket. Ennek előfeltétele volt azonban az élet térbeli kereteinek és a környezetnek alapvető átalakulása – többek között az is, hogy új legyen a viszony a halálhoz.

Ha semmi másra se képes, a történész megmutathatja kortársainak, miből formálódik a történelem, és hogy nemcsak a reflektorfénybe állított történelemben, de a mindennapi életben is megtalálhatjuk a helyünket.

²⁴ Vö. pl. a fontanoyi csatát 841-ben. *K. Brunner*: *Oppositionelle Gruppen*. 123.

Az adómegtagadás és adóvégrehajtás Magyarországon 1860 és 1862 között*

I.

Az adófizetés megtagadása egyike azoknak a lehetőségeknek, amelyekkel az adót kivető hatósággal szembeni ellenállást kifejezésre lehet juttatni. Függetlenül attól, hogy milyen egyéni megfontolások indokolják ezt a lépést, hogy például csupán a magas adóterhek, vagy az egész politikai rendszer elutasítása szerepel a háttérben, az adómegtagadás minden esetben, amennyiben mindennaposá válik, annak a jele, hogy a kormány és a kormányzottak között nincs egyetértés, és hogy a tömegek részben vagy egészen elutasítják a rendszerrel való azonosulást lehetőségét.

Az ún. adókérdés, (vagyis azoknak az adóknak az ügye, amelyeket Magyarországon 1849–51 között, a neoabszolutizmus időszakában vezettek be, tehát magyar szempontból törvénytelennek minősültek) az 1860–61-es vitákon nem foglalt el jelentős szerepet. A magyar országgyűlésben ugyan ismételt panaszkodtak az adóvégrehajtások miatt, az előtérben mégis a nagy politikai témák álltak: az alkotmány helyreállítása, Horvátország és Erdély Magyarországgal történő uniójának kérdése, képviselők küldése a bécsi parlamentbe, a király megkoronázása stb. Ez tükröződik az irodalomban is. Az adók megtagadásával kapcsolatos mozgalomról, amely az októberi diploma közzétételét követően Magyarországon és kisebb mértékben Erdélyben, valamint Horvátország-Szlavóniában is általánossá vált, alig esik szó. Ez a megállapítás vonatkozik a német nyelvű irodalomra is.¹ A magyar irodalomban Szabad György foglalkozott részletesebben a témával az 1860–61-es évekről írott nagy művében.² Még ha az adókkal való szembeszegülés csak mellékes vagy kísérő jelenség volt is, mégsem lehet azt periférikus jelenségeként felfognunk. Az államot nagyon érzékenyen érintette és így korán kiprovokálta az állami erőszak alkalmazását: a „provizóriumot” 1861 novemberében vezették be, az országgyűlést 1861 augusztusában oszlatták fel, a kivételes adóbeszedést azonban különleges bizottságok és katonai adóvégrehajtók segítségével már 1861 áprilisában megkezdték, mintegy a mozgalom továbbfejlődésének meggátolásaként. Épp ezért érdemes megvizsgálni az adómegtagadási mozgalmat, valamint a kormány reakcióját, a jogi, pénzügyi, társadalmi és katonai vonatkozásokat. Az 1860–1862-es évek minisztertanácsi jegyzőkönyvei ehhez kitűnő forrást nyújtanak. Ezekben felül felhasználtam a bécsi Pénzügyi Levéltár aktáit is.³

*Bécsben, 1981. november 26-án, a magyar–osztrák történész vegyesbizottság ülésén elhangzott előadás.

¹ Legrészletesebben l. a Karl Ludwig Aegidi–Alfred Klauhold (Hg.)-féle iratpublikációt: *Ungarischer Verfassungsstreit* (= melléklet a jelenkori történelem hivatalos irattára állami levéltári gyűjteményéhez, Hamburg 1862) 117–120, 193. Nem részletező, de jelentőségében fontos Harm-Hinrich Brandt adómegtagadással kapcsolatos írása: *Der österreichische Neoabsolutismus. Staatfinanzen und Politik 1848–1860* (= *Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 15 Göttingen 1978), 1. k. 534, 2. k. 966–992.

² *Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–1861)*, Bp. 1967, 104, 200, 229, 530.

³ A pénzügyminisztérium elnökségi iratai, 35.1-es iratok, és az adóbefizetési áttekintés (*Steuereinzahlungsübersichten*) VII. részleg (közvetlen adók), Pénzügyminisztérium.

A kezdődő adómehtagadási mozgalom első jeleit már 1860. október 20-a előtt érezni lehetett.⁴ Mégis, konkrétan az októberi diploma ismertté válásával novemberben, és különösen az új megyei bizottságok és hatóságok összeülése következményeként kezdett az adóellenállás általános, országos méretű mozgalommá válni. Míg össz-ausztriai átlagot tekintve 1861 április végéig az ez időszakig esedékes közvetlen adók több mint a felét befizették, Magyarországon ez csak egy kevéssel haladta meg a 10%-ot, illetve 1,8 millió forintot.⁵ Ez semmiképpen sem tekinthető spontán tömegmegmozdulásnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy az új politikai hatóságok megyei szinten olyan tartalmú határozatokat és végzéseket hoztak, melyek szerint az 1849 óta bevezetett adók törvénytelennek minősülnek mindaddig, amíg az országgyűlés nem hagyja őket jóvá, épp ezért nem kell megfizetni őket, és hogy a hivatalnokoknak meg kell tagadniuk az adóbeszedésben való közreműködést. Sőt, azt is kimondták, hogy mindazok, akik az adót befizetik vagy beszedik, hazaárulóknak minősülnek. Ez egyrészt azt eredményezte, hogy a közigazgatási tisztviselők, akik döntő mértékben kellett hogy közreműködjenek az adókövetéseknél és adóbehajtásnál, mehtagadták a segítséget a pénzügyi tisztviselőktől és így az adók behajtását technikailag lehetetlenné tették, másrészt pedig ahhoz vezetett, hogy ha akadt is valaki, aki az adót befizette volna, nem tudta befizetni, vagy félelemből vagy pedig azért, mert nem létezett illetékes hatóság, amely azt tőle elfogadta volna.

Ezek a körülmények csak arra adnak magyarázatot, hogy miért esett vissza olyan hirtelen az adóbevételek, csak magát a mechanizmust világítják meg. Nem szabad azonban az adómehtagadási mozgalom politikai fontosságát csökkenteni, ahogy ezt az osztrák részről használt megbélyegző kifejezés „a hatóságok terrorizmusa” teszi. (Ti., hogy az adómehtagadási mozgalom csak a „hatóságok terrorizmusának” lett volna a következménye, nem pedig tényleges nemzeti ellenállásnak.) Olyan megyei bizottságok választása, amelyek az adómehtagadást elhatárolták, és aztán ennek a határozatnak a maradéktalan betartása azt mutatják, mennyire nem értett egyet a lakosság az uralkodó politikai rendszerrel.

Az adómehtagadási mozgalom történetét négy szakaszra lehet osztani: 1. az októberi diplomától az 1861. január 16-i királyi reskriptumig, 2. a reskriptum meghíuúsulásától az 1861. április végén hozott ún. kivételes adóbeszedési eljárás kezdetéig, 3. kivételes adóbeszedés 1861 májusától 1862 februáráig, 4. a kivételes adóbeszedés feladásával kapcsolatos intézkedések. S végül a katonai végrehajtás messzemenő csökkentése 1862 február és áprilisa között.

II.

Az első szakaszban a pénzügyminisztérium arra törekedett, hogy a magyar udvari kancelláriát bírja intézkedésre. Az 1860. december 17-i miniszteri konferencián⁶ Plener pénzügyminiszter a pénzügyi szervek „roppant siralmas beszámolóját” és egy Pest megyei határozatot arra használt fel hogy indítványozza: a magyar udvari kancellária a főispánokat bízza meg annak kihirdetésével, hogy az adó- és illetéktörvények továbbra is érvényben vannak, és a pénzügyi hatóságok változatlan jogkörrel

⁴ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban HHSTA), Miniszteri értekezleti jegyzőkönyv (továbbiakban MK.) 1860. 9. 6./II és Mk. 1860. 9. 7./II. A pénzügyminiszter 1861. január 14-i beszédére visszapillantva: „már 1860. 4. negyedében (1860 augusztus–október) jelentős visszamaradás mutatkozott az előző évekhez képest, amikor is a hatóságok adófizetésre történő felszólítása ellenállásba ütközött, ez először passzívan jelentkezett és abban nyilvánult meg, hogy az adókötelezettek, akik közül a parasztok majdnem teljesen és egészen eddig az időpontig hajlandók voltak a fizetésre, míg kevés kivétellel a nagybirtokosok, köztük a nemesség és magasabb egyházi méltóságok is folytonosan az adóellenállók közé tartoztak, a legtöbb esetben hagyták a különféle végrehajtási fokozatok megvalósítását, ez utóbbiak sikere azonban többnyire azáltal bénult meg, hogy az elárverezésre kijelölt tárgyak a már alkalmazott megfélemlítés következtében nem találtak gazdára. HHSTA., Kabinetsskanzlei, Kabinetszám (továbbiakban KZ) 179/1861.

⁵ Az adómehtagadás mértékére vonatkozó közelebbi adatokra I. a III. fejezetet.

⁶ HHSTA., MK. II 1860 12. 7./III.

működnek.⁷ Plener ezen az ülésen nem ért el közvetlen sikert, azonban 1861. január közepére annyira kiéleződött a helyzet, hogy a magyar konzervatívok a legkomolyabban azon fáradoztak, hogy az adóellenállást megtörjék. Tudták ui., hogy az adó- és illetékfizetés elmaradása nagyobb kárt okoz a kormány számára, mint ha a megyei bizottságokba demonstratíván beválasztják Kossuthot vagy valamely hívét.⁸ És a kár nemcsak közvetlenül az adójövedelmek elmaradása révén keletkezik, hanem indirekt is, a tőzsdére és az állam hitelképességére gyakorolt hatás következtében is. A magyar politikusok 1861. január elején még hihették, hogy a király két leirata révén, amelyeket a hercegprímáshoz és a helytartótanács elnökéhez intézett, el lehet érni a kívánt hatást. Szécsen gróf január 11-én a miniszteri konferencián kijelentette, hogy „a megyékben néhány napja olyannyira rosszabbodott a helyzet”, hogy a magyar udvari kancellária hatékony szabályozási rendszert fog előterjeszteni.⁹

Ezeket a hatékonyknak hitt intézkedéseket az 1861. január 15-i és 16-i miniszteri konferencián beszélték meg, és először is kibocsátottak egy királyi reskriptumot a megyékhez (1861. január 16.), ez után pedig egy sor kísérő írást. A reskriptum, ami nemcsak az adómegtagadást, hanem az ún. megyei mozgalmakat is érintette, többek között az alábbi parancsot tartalmazta: „Megparancsoljuk, hogy szigorú felelősség terhe mellett el kell kerülni minden olyan közvetlen vagy közvetett próbálkozást vagy határozatot, ami a közvetlen vagy közvetett adók beszedése ellen, vagy bármilyen új adókievetés ellen irányul, és minden ilyen határozatot vissza kell vonni.”¹⁰ A német miniszterek a szöveget túl enyhének találták. Plener pénzügyminiszter arra utalt, hogy túl kis követelmény az adófizetés akadályozásának tilalma. A megyei hatóságok és a bíróságok nyújtsanak pozitív segítséget a pénzügyi szervezetnek, hiszen ezek a közigazgatási hatóságok nélkül tehetetlenek. Ennek ellenére a magyar miniszterek által javasolt megfogalmazásban fogadták el a határozatot. Azt, hogy a magyar miniszterek milyen komolyan vették a megyei mozgalmak felszámolásának kérdését, a reskriptumhoz csatolt iratok nagy száma is mutatja: udvari dekrétum a magyar helyhatósághoz, császári a hercegprímáshoz, kísérő irat valamennyi főispánhoz, végül felhívás a primáshoz, az evangélikus szuperintendenshez, ill. a főrabbihoz, hogy a maguk részéről is figyelmeztessék a lakosságot. A leirat azonban nem bizonyult célravezetőnek. A megyék egyszerűen ad acta helyezték azzal az érveléssel, hogy maga az udvari kancellária is törvénytelen, mivel az 1848-as törvények felelős minisztériumokat hoztak létre.¹¹ A reskriptumhoz hasonlóan sikertelennek bizonyult az udvari kancellár 1861. február 14-én Pesten a főispánokkal folytatott megbeszélése.¹² Ez az eredménytelenség minden bizonnyal közrejátszott Vay báró udvari kancellár és Szécsen gróf miniszter helyzetének meggyöngyülésében.

Úgy látszott, az ókonzervatívok politikai lehetőségei az adókérdés megoldásában kimerültek. Már január 26-án Vay kancellár Plener pénzügyminiszterhez fordult, és az 1861. január 16-i reskriptum sikertelenségére számítva arra kérte, jelölje meg azokat az intézkedéseket, amelyek alkalmasnak tűnnek az adóbevételek befolyásának megkönnyítésére.¹³

⁷ Az Októberi Diploma csak azt határozta meg, hogy az új adók bevezetése és a meglévőök felemelése a parlament (Reichsrat) hozzájárulásával történhet. Ez azt jelentette, hogy a fennálló adók továbbra is érvényben maradtak.

⁸ HHSTA., MK. 1861. 16/III.

⁹ HHSTA., MK. 1861. 1. 11/III.

¹⁰ *Aegidi-Klauhold*: Ungarischer Verfassungstreit i. m. 51.

¹¹ Egyes megyék válaszlevelét közzétették *Aegidi-Klauhold* i. m. XXII, XXIV, és XXV, 57–70. Ebben igen világosan kifejeződésre jutnak az ellentétes álláspontok. Míg a kormány, beleértve a magyar minisztereket, azon a véleményen volt, hogy a törvényes változtatás, illetve a kérdés az országgyűlés által történő rendezéséig a fennálló adókat továbbra is fizetni kell, a megyék azt az álláspontot képviselték, hogy a fennálló adók, éppen mert azokat egyetlen magyar országgyűlés sem hagyta jóvá, törvénytelenek és ezért kifizetésükre ne kerüljön sor. Ugyanez a logika figyelhető meg a többi vitapontokkal szembeni ellenvetésnél (1848-as törvények, Októberi Diploma). Mint ismeretes, 1861-ben nem találtak politikai kiutat.

¹² *Aegidi-Klauhold* i. m. 60. *Walter Rogge*: Österreich von Világos bis zur Gegenwart, Bd. 2, Wien 1872, 99.

¹³ Vay írása nem található meg a Pénzügyminisztérium iratai között, azonban Plener válaszából és későbbi iratokból egyértelműen kikövetkeztethető.

Ezzel elérkeztünk a második szakaszhoz, amelyben a pénzügyminisztérium maga vette kezébe az ügyet. Plener válaszában három javaslatot tett: 1. Az udvari kancellár személyesen intse a papságot és a nagyobb földbirtokosokat arra, hogy fizessék be adóikat és ezzel mutassanak példát. Ezzel az intézkedéssel Vay azonnal egyetértett, azonban ez éppannyira eredménytelennek bizonyult, mint a korábbiak. 2. Küldjenek királyi biztosokat, ha szükséges katonai segítséggel, az adók behajtására. Ezt Vay elutasította, mivel a biztosok küldése alkotmányellenes, ezért a községek elutasítanak a biztosokat. Amellett nem is akadnának olyan személyek, akik e feladatra vállalkoznának. 3. A 2. pont alternatívájaként Plener azt javasolta, hogy pénzügyi hivatalnokokat küldjenek ki – ha szükséges karhatalmi segítséggel – az adóbeszedés céljából a községekbe. Plener terve az volt, hogy a közvetlenül alá tartozó pénzügyi hatóságok az adóbeszedés területének azokat a feladatait is vegyék át, amelyek egyébként a közigazgatási hatóságok alá tartoznának. Ezen felül ők rendelkeztek volna, a végrehajtás keretében, az ún. katonai végrehajtás ügyében is. (Erre a későbbiekben visszatérek.) Ezzel a harmadik ponttal Vay egyetértett és így zöld utat kapott az a lehetőség, hogy a pénzügyminisztérium, ill. a pénzügyi hatóságok átvehessék a teljes adóbehajtás feletti rendelkezést saját hatáskörben.

Plener megbízta a magyar pénzügyi igazgatóság elnökségét, hogy dolgozza ki a vonatkozó javaslatokat. Már 1861. február 18-án, tíz nappal Vay válasza után és a Mailáth tárnokmesterrel folytatott megbeszélések követően a tervezet készen volt: „A közvetlen és a közvetett adók beszedésére és elszállítására vonatkozó kivételes eljárás szabályai.”¹⁴ Előírányozták, hogy a pénzügyi hatóságok által létesített speciális bizottságok végigutazzák az országot, és községenként beszedik az elmaradt és az éppen esedékes adót. Amennyiben nem járnak sikerrel, a pénzügyi kerületi igazgatóság elrendeli a katonai végrehajtást, vagyis a karhatalom bevezetését. A katonaság addig marad a községben, amíg az adó kétharmad részét nem sikerül behajtani. A kivételes eljárás szabályait a helytartóság tette közzé, ami kétséget kizáróan azt a törekvést bizonyítja, hogy a közigazgatási hatóságokat, amíg lehet, vonják be a felelősségbe. A bizottságok, amelyek bizonyos értelemben mozgó adóhivatalok voltak és a közigazgatási hatóságok kiesését voltak hivatva pótolni, két pénzügyi tisztviselőből álltak, akikhez „kasszaőrzés céljából legalább nyolc zsandárból álló osztagot, vagy ha ez nem volt elég, reguláris katonaságot kellett biztosítani”. Erősen gyanítható, hogy az őrség nemcsak a kassza őrzése céljából vett részt a behajtásban, hanem azért is, hogy lehetővé tegye a hivatalnokok energikus fellépését. Ez a kísérő osztag azonban mégsem téveszthető össze a katonai végrehajtó osztaggal. Ugyanis a bizottság egy községben mindössze három napon át tartózkodhatott. Amennyiben ez idő alatt nem ért el eredményt, akkor került sor a katonai végrehajtásra, illetve a katonai megszállásra. A katonai végrehajtásról, mint a kivételes eljárás második pontjáról itt részletesebben szólnom kell. Ez egy olyan, ma már feledésbe merült jogintézmény volt, melynek ismerete nélkülözhetetlen ahhoz, hogy helyesen ítéljük meg a katonai végrehajtás különleges formáját Magyarországon 1861–62-ben.¹⁶

Az adóvégrehajtás, vagyis az adóhátralékok erőszakos beszedése abban az időben éppúgy, mint ma, különböző lépcsőket, illetve fokokat ismert, mégpedig alapvetően a figyelmeztetést, a zálogbavételt és az elárverezést. Az első fokozat esetében a cél az volt, hogy az adóhátralékost erkölcsi és

¹⁴ Plener Vayhoz intézett írása, 1861. 2. 5., Finanzarchiv (továbbiakban FA), Finanzministerium (továbbiakban FM) 466/1861; Vay válasza, 1861. 2., 8. FA., FM. 709/1861.

¹⁵ FA., FM., 879/1861.

¹⁶ A katonai segítség fogalmához általánosságban, vagyis a civil hatóságoknak a hadsereg által történő támogatásának valamennyi formáját tekintve l. *Richard Georg Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan*: Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. (Az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut kiadványai, 7, 9.) Wien 1974. Bd. 1., 21. A katonai adóvégrehajtással kapcsolatban l.: *Michael Hahn*: Die direkten Steuern in Österreich. Vollständiges alphabetisches Nachschlagebuch der neuesten und noch in Anwendung stehenden älteren Steuergesetze. Wien 1852, 22, 90, 180, 360, 408; *Victor Röhl*: Österreichische Steuergesetze. Vollständige Sammlung aller auf directe Steuern Bezug habenden Gesetze, Verordnungen und Judicate. Wien 1882, Bd. 2. 874, 880, 918, 984.; *Gustav Freiburger*, Handbuch der österreichischen directen Steuern in systematischer Darstellung. Wien 1899, 572.; l. még *Ernst Mischler–Josef Ulbrich*: Österreichisches Handbuch des gesammten österreichischen öffentlichen Rechtes. Wien 1895–1897, Bd. 3. 1151.

pszichológiai eszközökkel fizetésre kényszerítsék. A katonaság részvétele az adóbehajtás folyamatában az osztrák jog szerint korántsem volt az utolsó fokozat, mint végső eszköz, ahogy esetleg gondolnánk, hanem a kezdetnél, már az első foknál alkalmazták. Ez, a figyelmeztetés, vagy ha úgy tetszik, végrehajtó figyelmeztetés abból állt, hogy az esedékesség után 14 nappal az adós figyelmeztető cédulát kapott az adóhatóságtól. Ezt általában egy civil adószedő adta át, de Ausztriában egy katona vagy egy katonai osztag egyidejű beszállásolásával is megtörténhetett az átadás. Az adóhátralékos köteles volt a katonáknak szállást és ellátást biztosítani a bekvártélyozási előírások szerint, ezen felül naponta előbb 6, majd 3 krajcárt fizetni.¹⁷ A beszállásolandó végrehajtó csapat száma az adóhátralék nagyságától függött. A beszállásolás tartama nem haladhatta meg a 14 napot. Ha a késelemben levő adófizető eddig az időpontig nem egyenlített ki tartozását, úgy a végrehajtás következő fokozatát, az elzalogosítást érvényesítették.¹⁸ A beszállásolt osztag feladata kimerült a figyelmeztető cédula átadásában és a jelenlétben, tilos azonban nekik az adót átvenni vagy önkényesen zálogba venni az adós vagyontárgyait. A katonaság részvételének célja tehát a pszichológiai kényszer érvényesítése volt. A beszállásolás persze terhes volt az adóhátralékos számára, költségeket és normális körülmények között is presztízavesztést jelentett. Akkor lépett életbe, ha „a hátralékos adóösszeg mértéke, a hátralékosok száma vagy más különös ok” ezt célszerűvé tette.¹⁹ A katonai adóvégrehajtás tehát a figyelmeztetés megerősített formája volt, de egyáltalán nem valami szokatlan dolog, Ausztriában a végrehajtási eljárás törvényes eszközeinek számított.²⁰ Nem korlátozható a neo-abszolútizmus idejére sem, hiszen úgy előtte,²¹ mint utána, a Monarchia egész fennállása alatt érvényben volt, mégha később nem is alkalmazták gyakran.²² Magyarországon az adófizetésre vonatkozó figyelmeztetés ezen formája soha nem számított legális eszköznek, és csak a neo-abszolútizmus idején alkalmazták.

A pesti Pénzügyi Igazgatóság által javasolt kivételes eljárás tehát először is abban állt, hogy az adót a pénzügyi szervek szedték be különleges bizottságaik segítségével, másodsor pedig a katonai végrehajtás igénybevételének időtartamában és terjedelmében (a beszállásolás 14 nap helyett korlátlan ideig tarthatott). Plener megszerezte a kivételes eljárásról a Hagyományminisztérium és a magyar Udvari Kancellária hozzájárulását. Ez utóbbi olyan formában történt, hogy Vay utasította a magyar helytartóhatóságot arra, hogy hirdesse ki a kivételes eljárás szabályait és március 13-án Plener elrendelte a kivételes adóbehajtás véghezvitelét.²³ Végül még egy akadályt kellett legyőzni. Mailáth tárnokmester ugyan a kivételes eljárásról hozzájárulását adta, a helytartóság mégis habozott azt közzétenni. Különösen az országgyűlés április 6-i megnyitása miatt tartott attól, hogy a kivételes adóbehajtás sikere az általa kiadott felhívás révén nem lesz biztosítható.²⁴

Plener az ügyet azonnal a minisztertanács elé terjesztette döntés céljából.²⁵ Ezzel nemcsak pénzügyi érdekeit igyekezett képviselni, hanem – és ez szerintem fontos és érdekes – egyben politikai lépést is tett. Két intézkedés megtételét javasolta, elsőként a kivételes adóbehajtás intézményének alkalmazá-

¹⁷ L. 101/1853, 110/1853, és 117/1853 sz. birodalmi törvénytárakat; MK. 1853. 4. 26. megtalálható az osztrák minisztertanács 1848–1867 közötti jegyzőkönyvei között (továbbiakban ÖMR). III. Abt., Buol-Schauenstein minisztérium, Bd. 2, feldolgozta Waltraud Heindl, Wien 1979, Nr. 116.

¹⁸ *Laut Hahn*: Die direkten Steuern, 182. 500 Ft-ig terjedő összeg esetén 1 fő, minden további 500 Ft esetén további 1–1 fő, egyébként a beszállásolandó csapat száma a körzetparancsnokságtól függött.

¹⁹ *Freiberger* i. m. 578.

²⁰ *Hahn* i. m. 13, második végrehajtási fokozatnak jelöli.

²¹ A régebbi ezzel kapcsolatos határozatokat és dekrétumokat a 16. pont alatt megjelölt irodalomból meríttem.

²² 1890-ben még az osztrák részen katonai végrehajtásra 172 embert, és pedig emberenként átlagosan 54 napot vettek igénybe, tehát összesen 9288 beszállásolási napot alkalmaztak, *Mischler-Ulbrich* i. m. 1158, „VI. statisztika” cím alatt.

²³ FA., FM., 1130/1861.

²⁴ Pénzügyi Igazgatóság közlése Plenerhez, 1861. 3. 21, FA., FM., 1409/1861.

²⁵ Minisztertanács (továbbiakban MR) II, 1861. 3. 23/III, ÖMR., Abt. V. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff, Bd. 1, Horst Brettner-Messler feldolgozásában, Wien, 1977 Nr. 37.

sát, az előkészített formában. Vay kancellár ebben a pontban azonnal Plener mellé állt – méghozzá a magyar helytartósággal szemben: „Nem nézhetjük tovább tétlenül az adók szabotálását és az adókérdésnek az országgyűlés elé kerülését. Ennek hátrányai túl nagyok lennének.” Megígérte, hogy rábírja a helytartóságot a közzétételre. A többi miniszternek természetesen nem volt ellenvetése. A második Plener által javasolt intézkedés politikai jellegű volt: bírják rá az áprilisban összeülő országgyűlést, hogy szólítsa fel a megyéket a már kivetett adók befizetésére. Provizorikus intézkedésről volna szó – tette hozzá Plener –, amellyel el kell kerülni azt a látszatot, mintha elismernénk az országgyűlési adómegajánlási jogot. A minisztertanácsban azonban továbbra is kétségek merülnek fel. Úgy vélték, hogy egy ilyen lépés a „Jegnagyobb óvatosságot” igényelné, és Vay indítványára elhalasztották a döntést, más szavakkal, nem volt bátorságuk mégcsak megkísérelni sem ezt a lépést.

Így a „kivételes adóbehajtás” továbbra is függőben maradt. Még négy hétre volt ahhoz szükség, hogy Plener április 22-én megkaphassa a végleges jóváhagyást az akció megkezdésére. Problémák voltak még a helytartóság által történő kihirdetéssel, de elsősorban időre volt szükség, hogy az adminisztratív előkészítés megtörténhessen.²⁶ Április 28-án Torontál megyében megkezdték a kivételes adóbehajtást katonai segédlet mellett.²⁷

III.

Így eljutottunk a harmadik szakaszhoz. A kivételes adóbehajtás intézménye életben volt 1861. április 28-tól 1862 februárijáig, és 1862 áprilisáig csökkentett mértékben még továbbélt. Bizonyos könnyítéseket engedélyeztek az új magyar udvari kancellár, Forgách kezdeményezésére az augusztusi–szeptemberi aratások idején.²⁸ Természetesen nem valamennyi községet szállták meg egyidejűleg, hanem a különleges bizottságok és az őket követő katonai végrehajtó alakulatok községről községbe vándoroltak. A magyarországi pénzügyi hatóságok beszámolóí,²⁹ a számos tiltakozó irat és panaszlevél, amelyeket a megyék küldtek a magyar országgyűléshez,³⁰ valamint a magyar helytartóság aktái révén³¹ képet nyerhetünk ennek az „adóbehajtási hadjáratnak” a részleteiről. Részletesen lehetne ismertetni néhány ezzel összefüggő kérdést, mint pl. azt a jelenséget, hogy a megyék az adókat saját szükségleteik kielégítésére gyűjtötték be, vagy a kormánynak azt a határozatát, miszerint ezek a megyék nem kaphattak előleget tisztviselőik fizetésére és egyéb költségeikhez stb. A dohánymonopólium fenntartásának kérdése is (mint az indirekt adók közül a legjövedelmezőbb) akuttá vált. Mindez túl messzire vezetne. Itt, a kronológiai bemutatástól eltérően, csak néhány alapvető aspektust szeretnék kiemelni és röviden ismertetni, mégpedig a folyamat pénzügyi, társadalomtörténeti és katonai aspektusait.

Először a *pénzügyi aspektusra* térnék ki. Fiskális szempontból nézve a kivételes eljárás átütő sikernek bizonyult. Ezt a közvetlen adók példáján keresztül próbálom bizonyítani. Bár az eljárás a közvetett adókat is érintette – Plener 1861. március 23-án a minisztertanácsban bejelentette, hogy az adóhátralékok a közvetlen adóknál 90%-ot, a közvetetteknek pedig 75%-ot tettek ki – itt azonban csak a közvetlen adókkal foglalkozom. A bécsi Pénzügyi Levéltárban jórészt megtalálhatóak az adóbefizetések teljesítésével kapcsolatos akták.³² Az adók befizetésére negyedévenkénti ütemezésben került

²⁶ FA., FM., 1611/1861, 1834/1861, 1837/1861.

²⁷ *Aegidi-Klauhold*, 118.

²⁸ 1861 8. 6. – 1861. 9. 15-ig, I. MR. 1861. 8., 2. és 3., ÖMR., Abt. V, Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff, Bd. 2, Stefan Malfer feldolgozásában, Wien, 1981, 102.

²⁹ FA., FM., Elnökségi iratok, 35. I^o leginkább egyedi esetekkel kapcsolatban a VII. fejezet (közvetlen adók) iratai, Adóvégrehajtás 1860/61, Adóhátralékok Magyarországon 1860/61-ben, Adóelengedés Magyarországon 1861-ben.

³⁰ A magyar parlament, Pest 1863, Bd. 1, S. 112, 142, 182, 222, 271, 316, és 414. o., Bd. 2. 30, 175, 229, 303 és 359.

³¹ Különösen *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszfútján c. művéből származik.

³² FA., FM., VII. fejezet (közvetlenadók)

1. táblázat

Közvetlen adók^a hátralékaik az egyes negyedévek végén az esedékes tartozás százalékában kifejezve, 1857–1863 közötti^b

Negyedév	Magyarország				Vajdaság és a Temesi Bánság				Erdély				Horvátország, Szlavónia				Morvaország				Alsó-Ausztria				Venetia				Osztrák Császárság							
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4				
1857	63	46	35	20									52	35	28	16	14	8	5	1,5																
1858	60	43	33	18		51				48			54	45	36	18	13	7	5	1		9				18										26
1859	60	43	38	19		53				50			64	52	42	26	14	7	7	1		10				18										27
1860	61	44	39	26	67	61	58	26	61	46	40	31	69	64	59	43	15	7	6	1				5				9								14
1861	88	89	76	39	78	78	66	36	71	64	67	47	77	79	62	41	14	7	5	1,2	44	19	18	9	24	17	18	9	57	45	36	19				
1862	43	32	28	16	55	48	46	25	49	42	36	25	57	47	45	30	14	7	5	1,1	43	19	17	7	35	20	14	9	41	26	22	12				
1863	56	40	37	26	73	60	56	50	62	51	46	32	67	56	54	37	20	7	5	1,3	56	24	14	7	39	19	14	10	48	30	24	16				

^aföldadó, épületadó, keresetadó, foglalkozási adó, jövedelemadó, öröklési adó

^bforrás: FA., FM., VII. Abt. (Közvetlen adók) „Adóbefizetési áttekintés” c. iratok, közelebből „Magyarország 1857–1862” (Magyarország, Vajdaság és Erdély), „Horvátország 1857–1866” (Horvátország–Szlavónia), „Morvaország–Szilézia” (Morvaország), „in genere 1819–1860” és „in genere 1861–1864” (Ausztria, Venetia Osztrák Császárság).

sor; a közigazgatási év itt november 1-től október 31-ig tartott. A minket érdeklő időszakból fennmaradtak a Magyarországra vonatkozó negyedéves kimutatások, sőt, részben a havonkénti kimutatások is. Így az 1861-es év eseményei viszonylag pontosan nyomon követhetőek, bár a kinyomatott statisztikai táblázatok csak az éves eredményt tükrözik.

A közvetlen adók befizetésének trendje jellegzetes görbét ad. Az első negyedév végén, vagyis január végén, állandóan magas hátralékok képződnek, amelyek az egyes országokat tekintve összességükben nagyon különbözőek, de viszonylag állandó nagyságúak és össz-ausztriai átlagot tekintve kb. 50%-ra tehetőek. Ez azt jelenti, hogy a korábbi évekből fennmaradt adóhátralékok és az újonnan esedékes tartozás összegének kb. a felét fizetik be. Ez a százaléknagyság az adóév folyamán csökken. Az aratást követően (ez összeesik az utolsó – augusztus, szeptember, októberi – negyedéssel) kerül rendszeresen sor a legmagasabb befizetésekre. Az adóév végén az egész ausztriai átlagot tekintve 10–15%-os adótartozás áll fenn, amit hátralék formájában a következő év első negyedévére írnak át. Az alábbi táblázat a közvetlen adók adóhátralékainak százalékos arányát mutatja az egyes negyedévek végén Magyarországra és melléktartományaira vonatkozóan, valamint összehasonlítás végett Morvorszagra, Alsó-Ausztriára, Velencére vonatkozóan és az Osztrák Császárság egészét illetően – amennyire az adatokat a meglévő iratok alapján rekonstruálni lehetett. (I. 1. táblázat)

Mint az adatokból kitűnik, 1861 előtt nagyjából állandósult számok voltak jellemzőek Magyarországra. 1860 negyedik negyedévében, vagyis 1860. október végéig, a hátralék kis mértékben megnövekedett, 1861-ben magasba szökik, majd lassan, 1862 végén és 1863-ban helyrebillen. Ha az előző évvel hasonlítjuk össze a számadatokat, azt láthatjuk, hogy 1861. első negyedévében a hátralékok január végén 27%-kal magasabbak, mint 1860. első negyedévének végén. A második negyedévben, április végén, közvetlenül a kivételes beszédési eljárás bevezetése előtt, 45%-kal magasabb, mint 1860-ban; a harmadik negyedévben csak 37%-kal, és a negyedik negyedévben mindössze 13%-kal magasabbak az 1860. évihez képest. 1862 első negyedévében már 18%-kal alacsonyabb a hátralék az 1860-as évi összehasonlítási összegnél.

A további táblázatok az adómehtagadási mozgalom mértékét, és a kivételes eljárás eredményét (katonai végrehajtással) abszolút számok alapján forintban fejezik ki. A 2. táblázat három oszlopa az 1860-as hagyományos év jellemző tendenciáit fejezi ki. A befizetések (B) az első három negyedévben nagyjából azonosak és a negyedik negyedévben jelentősen magasabbak (aratásból származó jövedelmek). A hátralékok (H) abszolút összege viszonylag állandó, (az első negyedévben kicsit magasabb, a negyedikben kissé csökken). Mivel viszont minden negyedévkor az adó újabb része válik esedékessé, a hátralékok relatív állandó összege az adósság mindig kisebb százalékát képezi (3. oszlop). Az 1861-es adóévben az abszolút és a százalékos arányok egészen más értékeket mutatnak. A befizetések drasztikusan csökkennek a második negyedév (április vége) végén bekövetkező mélypontra, a harmadik negyedévben viszont, tehát 1861 májusától, ismét erősen növekednek és 1861. negyedik negyedévében és 1862. első negyedévében szokatlanul magas értéket érnek el. A hátralékok úgy összegeződnek, mint százalékosan erőteljesen növekednek. 1862 második negyedévtől kezdve megközelítőleg ismét a normális értéket érik el.

Világosabb képet kaphatunk az adómehtagadás és a kivételes beszédési eljárás pénzügyi következményeiről, ha nem a negyedévenkénti adókimutatásokat, hanem a havi adóbefizetésekről készített kimutatásokat vesszük alapul, különösen ha azokat az adatokat az előző év azonos hónapjának adataival vetjük össze. Példaként említem a földadót, ami a közvetlen adók csaknem kétharmadát, illetve az összes adók egynegyedét tette ki. Ezekből a kimutatásokból kitűnik, hogy már 1860 novemberében mindössze az előző évi adóösszeg 60%-a került befizetésre. A bevételek hónapról hónapra csökkentek, míg 1861 áprilisában a befizetett 49 000 forint az előző évi 900 000 Ft-nyi adónak mindössze 5,4%-át tette ki. A kivételes eljárás bevezetésével már májusban emelkedtek a bevételek. Egyedül május hónapban többet fizettek be, mint 1861 első négy hónapjában és már júniusban elérték az előző évi értéket.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy az adómehtagadási mozgalom egyrésztől ténylegesen olyan mértéket öltött, ami a pénzügyminisztert cselekvésre készítette, másrésztől pedig, hogy a mobil adóbizottságok és a katonai végrehajtás alkalmazása pénzügyi szempontból alkalmas és sikeres eszköznek bizonyult. Magyar szemszögből az ügyet persze másként ítélték meg: a törvénytelen adókat törvénytelen eszközökkel hajtották be. Deák az 1861-es (július 6.) első országgyűlési beszédében a következőket mondja: „Világos törvényeinkkel ellentétben az adókat az országgyűlés megkerülésé-

2. táblázat

Közvetlen adók befizetései (B) és hátralékai (H) a magyar közigazgatási kerületekben
millió forintban, 1860–1862^a

Negyedév	Buda és Nagyvárad ^b			Pozsony			Sopron			Kassa		
	B	H	H az össz. tart. %-ban	B	H	H az össz. tart. %-ban	B	H	H az össz. tart. %-ban	B	H	H az össz. tart. %-ban
1860 1	1,7	3,3	66	0,8	0,7	47	1,0	0,6	40	0,4	1,4	78
1860 2	2,1	3,6	49	0,8	0,8	33	1,1	0,7	26	0,4	1,3	62
1860 3	1,8	4,2	43	0,6	1,1	32,8	0,9	0,9	23,6	0,3	1,4	53
1860 4	2,7	3,8	32	1,38	0,7	17	1,4	0,69	13	0,6	1,2	38,5
1861 1	0,4	5,8	93	0,25	1,49	85,6	0,5	1,3	71,8	0,1	1,5	92,4
1861 2	0,19	8,1	92,6	0,12	2,3	86,3	0,1	2,4	79,3	0,07	1,9	91
1861 3	1,4	9,1	81,3	0,47	2,8	76,8	0,98	2,7	62,8	0,5	2,0	74
1861 4	5,39	6,2	45,7	2,1	1,7	36,7	2,88	1,1	20,6	1,0	1,4	46
1862 1	5,1	4,1	45	1,6	1,0	40	1,7	0,7	30	0,8	1,1	58
1862 2	2,8	3,8	32	0,9	1,1	31	1,1	0,8	23,3	0,5	1,09	44
1862 3	2,3	3,9	27,9	0,7	1,39	29,9	0,9	1,1	23	0,49	1,1	37
1862 4	3,6	2,9	17,3	1,7	0,6	12	1,6	0,6	11,3	0,69	0,8	25

^aforrás: FA., FM., VII. Abt. (közvetlen adók), „Adóbefizetési áttekintések Magyarország 1857–1862”

^b1861. második negyedévtől közös kimutatás készült a nagyváradai közigazgatási körzetről és Budáról. Az összehasonlíthatóság kedvéért az ezt megelőző negyedévek adatainál is összetettük a két körzet adatait

vel abszolút hatalmi eszközök révén vetették ki, bevezették a mi törvényeink szerint ismeretlen és a nemzet által soha el nem fogadott indirekt adókat, és . . . az adókat az abszolút hatalom idegen eszközei révén folyamatosan, még most is követelik, így az abszolút rendszer beígért felszámolásába vetett bizalmunk teljesen elszáll, . . . az új idők keserű iróniájaként az alkotmányellenes abszolút hatalom egy olyan rendeletet adott ki, amely szerint a törvényellenes adókat fegyveres erőszak alkalmazásával is be lehet hajtani.”³³

Ennyit a pénzügyi aspektusról. Vizsgálunk kell a továbbiakban a *társadalomtörténeti* szempontot. Vajon az adómegettagadási mozgalom csak politikai motivációjú volt-e, vagy szociális jelentőség-gel is bírt, azaz túl magas vagy jogtalan adómegetterhelés váltotta-e ki? Itt külön kell kezelni az adófizetők szubjektív ítéletét és néhány objektív tényezőt. Szubjektív szempontból az adómegetterhelés az 1849–1851-ben befizetett adók révén jelentősen megnőtt. Különösen a fogyasztási adó, a bélyegilleték és a dohánymonopólium volt az, amit minden egyén megérezett, és amit mint a neoabszolút hatalom következményét gyűlölt. Ilyen szempontból nézve az 1861-es év mozgalma, Vay kancellár szavaival kísérlet volt egy olyan tehertől való megszabadulásra, ami „a legelemibb házi szükségletek

³³ Aegidi–Klauhold, 113.

kielégítését veszélyeztető formában és módon a magyar nép életében addig ismeretlen volt, és ezért inkább írható az egyén természetes, a tehertől való szabadulási kísérleteinek számlájára, mint egy politikai agitáció számlájára”.³⁴

Ezzel szemben objektív szempontból tudnunk kell, hogy a magyar forradalom is alapvető adóreformot tervezett,³⁵ a neo-abszolutizmus adói által okozott terhelés össz-ausztriai átlagot tekintve még mindig átlag alattinak számított,³⁶ és végül, hogy az új adókat és illetékeket a kiegyezés után is fenntartották.³⁷ Mindent összevetve tehát nemigen beszélhetünk egy túlzottan magas adóterhelésről. Az adómehtagadási mozgalom kiváltója tehát elsősorban politikai ok volt, amit a rendszer elutasításának kifejezéseként kell felfognunk. E mellett szólnak azok a beszámolók is, amelyekben arról van szó, hogy a parasztság és az egyszerű nép kész volt fizetni, míg a nemesség és az értelmiség az adók megfizetését megtagadta és az alsóbb rétegek csak a rossz példát követték.

IV.

Végezetül foglalkoznunk kell a *katonai* aspektussal, ami egyúttal lehetőséget nyújt kronológiai áttekintésre. Az általam használt iratokban kevés adatot közöltek a bevetésre került csapatok számáról. Egy pesti újságfeljegyzés alapján „6, 10, 15, ill. 20 főt szállásoltak be egy házba”.³⁸ Az egyik megyei pénzügyi igazgatóság beszámolója szerint földbirtokos esetében a beszállásolásnál 5–30 főről kellett gondoskodni ahhoz, hogy a cél elérhető legyen.³⁹ Nagy-Becskereken a beszállásoláshoz hat századot kellett igénybe venni ahhoz, hogy a városi tanács elvállalja az adóbegyűjtést.⁴⁰ Plener így számolt be a minisztertanácsban: „Egyes esetekben egyáltalán nem került sor a végrehajtási csapatok bevetésére. A katonaság pusztja megjelenése a helyiségben előidézte az adófizetést.”⁴¹

Tény, hogy az adóbeszedési hadjárat a legnagyobb elkeseredést, és különböző incidenseket okozott. Egyrészt kiváltott bizonyos erőszakos cselekményeket. Mégha a katonai végrehajtás – mint ismertettük – csak adminisztratív cselekmény volt is, amin az 1861-es magyarországi különleges eljárás előírásai nem is változtattak, tehát semmiképpen sem jelentette a pénznek a katonaság által történő beszedését, tervszerűen és nagyon is kiterjesztett mértékben történt alkalmazása egy politikailag feszült légkörben incidensekhez kellett hogy vezessen. Másrészt – és a korábbival gyökeres ellentétben – az is előfordult, hogy a beszállásolt katonákat körülrajongták, a szükségesnél jóval magasabb szintű ellátásban részesítették és nemzeti érzésükre appellálva – sok esetben a katonák maguk is a haza fiai voltak – megpróbálták őket az intézkedés törvénytelenységéről meggyőzni.⁴² Az incidensek mindkét fajtája oda vezetett, hogy a katonai végrehajtás foganatosítását a katonák megtagadták. Ahogy mondták „demoralizálva lettek”.

Nem meglepő ezért, hogy a kivételes adóbeszedés befejezésére először katonai oldalról tettek javaslatot. Degenfeld hadügyminiszter már 1861. augusztus 11-én kijelentette a minisztertanácsban, hogy Magyarországon a katonaság alkalmazása az adóvégrehajtásban teljesen összeegyeztethetetlen a katonai fegyelem és a katonai szellem fenntartásával s ezért tiltakozott – a véleménye szerint – a hadsereg káros rendszer folytatása ellen. Plener pénzügyminiszter ezzel szemben felhozta az eljárás

³⁴ A magyar kancellár beszámolója, 1861, I. 10., HHSTA., Kabinetskaulei KZ. 120/1861.

³⁵ *Bárany György*: Ungarns Verwaltung 1848–1918. In: Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Bd. 2, Verwaltung und Rechtswesen, Wien 1975, 332.

³⁶ Átlagosan az Osztrák Császárság egész területén 8, 5 Ft, Magyarországon 6 Ft fejenként, I. adóügyi statisztika táblázat az osztrák császári államban különös tekintettel a közvetlen adókra és a földadókataszterekre, Pénzügyminisztérium, Bécs 1858, 200 o.; *Brandt*: Der österreichische Neo-absolutismus, Bd. 2, 1080. 43. táblázat.

³⁷ *Desider Márkus*: Ungarisches Verwaltungsrechts. Tübingen 1912. 151, 173.

³⁸ FA., FM., 2359/1861, A Pester Lloyd esti lapja, 1861. 5. 21.

³⁹ FA., FM., 2424/1861.

⁴⁰ Uj.

⁴¹ MR. 1861. 8. 11/IV, ÖMR., V., Bd. 2., 106.

⁴² Pl. FA., FM., 2424/1861: „Zelinsky gróf a beszállásolt csapatnak naponta négyszeri étkezést biztosított, pálinkával, szalonnával, borral és sörrel, vasárnapként pezsgővel, és naponta pénzt és cigarettát biztosított a csapatnak.”

3. táblázat

Földadó befizetések Magyarországon 1860–1861-ben, az előző év azonos hónapjával összehasonlítva, 1000 Forintban^a

November 1859	1018	November 1860	597
December	891	December	271
Január 1860	950	Január 1861	69
Február	1077	Február	116
Március	965	Március	133
Április	909	Április	49
Május	953	Május	386
Június	636	Június	632
Július	735	Július	1205
Augusztus	898	Augusztus	1792
Szeptember	1071	Szeptember	2537
Október	1948	Október	3279

^aForrás: FA., FM., VII. Abt. (közvetlen adók), „Adóbefizetési áttekintés in genere 1861–1864” c. iratok („Steuereinzahlungsübersichten in genere 1861–1864”).

pénzügyi sikereit: néhány hónap alatt hatmillióan teljesítették adófizetési kötelezettségüket. Amennyiben ez a bevételi forrás ismét elapad, az államkincstár már októberben üres lesz. Szerinte emellett a katonai hátrányok eltörpülnek. Plener sikeresen érvelt, az intézkedés befejezése iránti kívánságot azonban katonai oldalról újból és újból előhúzták.

Mikor Degenfeld 1862. február 5-én a problémát ismét felvetette a minisztertanácsban, heves támogatásra talált Forgách magyar kancellár és Nádasdy erdélyi kancellár részéről, akik nemcsak a katonai végrehajtás befejezését követelték, hanem az adóbehajtásnak a közigazgatási hatóságok hatáskörébe való visszahelyezését, vagyis a kivételes eljárás megszüntetését.⁴³ Plener pénzügyminiszter ismét a pénzügyi sikereket említette, és úgy vélte, még nem jött el az ideje annak, hogy az adóbehajtással ismét a közigazgatási hatóságokat bízzák meg. Azonban Schmerling, Rechberg és Mécsery miniszterek is Forgách véleményéhez csatlakoztak. Olyan kompromisszumot javasoltak, hogy bár az adóbehajtással továbbra is a pénzügyi szervek foglalkozzanak, a katonai végrehajtást korlátozzák, és abban a közigazgatási hatóságok működjenek közre. Plener végül elfogadta a kompromisszumot. 1862. április 22-én, pontosan egy évvel az intézkedés megkezdése után, a minisztertanácsban még egyszer megerősítették azt, és akkor Degenfeld hadügyminiszter a csapatállomány szabadságolások révén történő csökkentését (amiben természetesen a pénzügyminiszter is erősen érdekelt volt) a katonai adóbehajtás teljes leállítására kívánta felhasználni.⁴⁴ Plener, aki így két tűz közé került, kijelentette, hogy amennyiben ezzel a katonai végrehajtás elvének feladására kényszerülnének, ő szívesebben venné a szabadságolásokról való lemondást.

Végül is egy olyan kompromisszumos formát alkalmaztak, miszerint „a katonai végrehajtás leállítására kerül sor, az elv változatlan fenntartása mellett”, ami azt jelentette, hogy az intézkedést szükség szerint bármikor fel lehetett éleszteni. A császár, aki ezen az ülésen jelen volt, azonnal ilyen értelemben határozott. A pénzügyi hatóságok általános illetékessége ezzel szemben érvényben maradt mindaddig, amíg az adóbehajtást a kiegyezés után a magyar pénzügyminisztérium átvette.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy bár az adómeztagadási mozgalom kevésbé járult hozzá a kiegyezés elősegítéséhez, annál egyértelműbb jele volt a kiegyezés szükségességének. Plener pénzügyminiszter, meg kell hagyni, mindvégig arra törekedett, hogy politikai kiutat találjanak. Az állami pénzügyek szempontjából nézve azonban nem maradt számára más választás, mint az, hogy az állam, a közigazgatás és a hadsereg segítségével kézbe vegye az ügy tisztán pénzügyi oldalát. Ez, de ennél nem több, sikerült is. Politikai szempontból az adókérdés is provizóriumba torkollott.

Fordította: Haidegger Judit

⁴³ HHSTA., MR. II 1862. 2. 5.

⁴⁴ HHSTA., MR. I. 1862. 4. 22/I.

INHALT

STUDIEN

- E. Marosi*: Die Frage der Representation in der ungarischen Kunst der 14–15 Jahrhunderte . . . 517

MITTEILUNGEN

- T. Koppány*: Die Bauarbeiten von Ádám Batthyány I. 1629–1659 539
K. Jónás: Beiträge zur Kulturgeschichte des kontrarevolutionären Regimes. Der Gebrauch und
Umsatz der Bibliothek des Abgeordnetenhauses während der Zwischenkriegszeit 556
J. Gergely: Das Kollegium der Katholischen Bischöfe und die Rettung der Konvertiten 580
I. Lipcsey: László Réczei's Aufzeichnungen über seine Besprechungen in Rumänien in März 1945 617

DISKUSSION

- A. Bartha*: Über die Abstammung der östlichen lateinischen Völker 628

WERKSTATT

- A. Kubinyi*: Mittelalterliche städtische Wasserleitungen in Ungarn 636
F. L. Kovács: Die Wasserwirtschaft der Bergwerke in den Selmec-Körmöc Gebirgen 644

BEOBACHTER

- K. Brunner*: Adeliges Leben im Mittelalter 653
S. Malfer: Steuerwiderstand und Steuerexekution in Ungarn 1860–62 662

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Э. Мароши*: Вопросы репрезентации в венгерском искусстве 14–15 веков 517

СООБЩЕНИЯ

- Т. Коппаныч*: Постройки Баттяни Адама 1629–1659 гг. 539
К. Йонаш: Материалы по истории культуры контрреволюционного режима. Употребление и обращение библиотекой дома депутатов в годы между двумя мировыми войнами 556
Е. Гергей: Католическое епископство и спасение обращенных в другую веру (Документы) 580
И. Липчей: Записки Рэцеи Ласло о своих переговорах марта 1945 года в Румынии 617

ДИСКУССИЯ

- А. Барга*: О происхождении восточно-латинских народов 628

МАСТЕРСКАЯ

- А. Кубини*: Средневековые городские водопроводы в Венгрии 636
Ф. Л. Ковач: Обращение шахтной подземной водой в Рудных горах Шельмец-Кормоц . . . 644

ОБЗОР

- К. Бруннер*: Жизнь дворянства в средние века 653
С. Малфер: Избежание выплата налога и экзекуция налога в Венгрии в 1860–1862 гг. . . 662

TABLE OF CONTENTS

STUDIES

- E. Marosi*: The Problem of Representation in 14–15th Century Hungarian Art 517

COMMUNICATIONS

- T. Koppány*: The Building Operations of Ádám Batthyány I. 1629–1659 539
K. Jónás: Contributions to the Cultural History of the Counterrevolutionary Regime. The Use
and Turnover of the Library of the House of Commons between the Two World Wars . . . 556
J. Gergely: The Catholic Bench of Bishops and the Rescue of the Converts 580
I. Lipcsey: László Réczei's Notes on His Talks in Rumania in March 1945 617

DISCUSSION

- A. Bartha*: About the Origin of the Eastern Latin Peoples 628

WORKSHOP

- A. Kubinyi*: Mediaeval Watermains in the Towns of Hungary 636
F. L. Kovács: Mine Inflow Economy in the Selmec-Körmöc Erzgebirge 644

OBSERVER

- K. Brunner*: Noble Life in the Middle Ages 653
S. Malfer: The Refusal of Tax-Payment and Tax-Execution in Hungary 1860–1862 662

SOMMAIRE

ÉTUDES

- E. Marosi*: La question de la representation dans l'art hongrois des 14–15èmes siècles 517

COMMUNICATIONS

- T. Koppány*: Les constructions de Adam Ier Batthyány 1629–1659 539
K. Jónás: Contribution à l'histoire culturelle du régime contre-révolutionnaire. L'usage de la Bibliothèque du Parlement entre les deux guerres 556
J. Gergely: Le corps épiscopal catholique et la sauvegarde des convertis. (Documents) 580
I. Lipcsey: Les notes de László Réczei sur ses entretiens en Roumanie en mars 1945 617

DEBAT

- A. Bartha*: Sur l'origine des peuples latins de l'Est 628

ATELIER

- A. Kubinyi*: Services des eaux dans les villes médiévales de Hongrie 636
F. L. Kovács: Aménagement des eaux dans les mines des monts métalliques Selmec-Körmöc 644

OBSERVATEUR

- K. Brunner*: La vie de la noblesse au Moyen Age 653
S. Malfer: Le refus des contributions et l'encaissement des impôts en Hongrie entre 1860–62 662

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. X. 18. – Terjedelem: 14,35 (A/5) ív

85.13781 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György